

विश्वनाथ और साहित्य

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ઓક્ટોબર, ૧૯૩૬

વર્ષ ૧

અંક ૧

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
આશીર્વાચન	વલ્લભભાઈ	૧
શુભારંભ	કાકા કાલેલકર	૧
'મુંઝવણભર્યો સંતોષ'	કિશોરલાલ	૨
'યોગ્ય અવસરનું'	સ્વામી આનંદ	૨
આટલું ધ્યાન રાખજો	મોરારજી દેસાઈ	૩
બુદ્ધને અમરનાર	ગોપાલદાસ પટેલ	૪
બાવી જીવનનો પાયો	આ. કૃપાલાની	૫
શરીર અને આત્મા સંબંધ	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૬
નવા વિદ્યાર્થીનાં આનંદો	લુગતરામ દવે	૭
ગુહારામની વાણી	કે. ધ. મશરવાળા	૮
પ્રીતિશિક્ષણની મર્યાદા	મગનભાઈ દેસાઈ	૯
ખેડોનું ધર્મશાસ્ત્ર	મણિભાઈ દેસાઈ	૧૧
માંધીજીની છેલ્લી ભેટ	(એક પત્રમાંથી)	૧૩
વિદ્યાનો ક્રમ	કાકા કાલેલકર	૧૪
ઉદ્યોગ-કેળવણીનું સાધન	લાલભાઈ દેસાઈ	૧૫
વહેવારુ ખજાણ	હરિદર બદ	૧૮
શરૂને (કાવ્ય)	રત્નેશ્વરરામ	૧૯
સેવાની દીક્ષા	રાવજીભાઈ મ. પટેલ	૨૦
સેવાંતની શાખા	આર્યાનાયકમ્	૨૧
રજુનિતરામ સુવર્ણચંદ્રક	નં	૨૨
પાઠ્યપુસ્તકોનો પ્રશ્ન	મં	૨૪
દેવિયા કે અત્ર ?	કાકા કાલેલકર	૨૫
મહાપુરુષની સાચી પૂજા		૨૫
વર્ધાશિક્ષણની પ્રગતિ	મં	૨૬
પાર્વતીના મનોરથ	"	૩૦
સુરોપની યાદવારચણા	"	૩૧
અરો નરપુત્રની વાણી	"	૩૨
આટલું તો યાદ રાખજો	"	૩૩
નવું વાચન		૩૪
માસિક વિવેચન		૩૮

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીએ બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકશે.

દરેક માસના પહેલા અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ગ્રાહકે પોતાનો ગ્રાહક નંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી વપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અંગેને તુરત જણાવવો કે જેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

ગ્રાહકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો ગ્રાહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

મુંબઈના ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની મુંબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સિસ સ્ટ્રીટ)માં ભરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓર્ડર ફોસ ન કરવી વિનંતી છે.

લવાજમના દર

દેશમાં પરદેશમાં બ્રહ્મદેશમાં
રૂ. ૨-૦-૦ શિ. પાંચ રૂ. ૨-૮-૦

છૂટક નકલ, ચાર આના

અવરજાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય
નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫
અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-અંક ૧]

અમદાવાદ

[ઓક્ટોબર, ૧૯૩૬

આશીર્વાચન

ભાઈ છવ્વણ,

શિક્ષણ અને સાહિત્યનું માસિક કાઠવાનું તમે જે સાહસ કરે છે તેમાં તમને સફળતા મળે. બાપુના જન્મદિવસની પુણ્યતિથિએ આ માસિકને જન્મ થાય છે એટલે એ માસિક, બાપુએ શિક્ષણ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે આદર્શો શુદ્ધતા આગળ રખા કર્યા છે, તે ઉચ્ચ આદર્શોનું જ સતત સેવન કરે. એવી આશા રાખું છું.

આગાધીભાઈ

તા. ૧-૧૦-૩૬

વિ. વક્ત્રબેભાઈના

૪૬ માતરમ્

શુભાશિષ

કેવળ મારી હૈસને સંતોષવા ખાતર પૂજ્યથી માંધીએ 'નવજીવન' સાથે 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ની પતિ શરૂ કરવાની રજા આપી હતી. એ પતિના બંધનને કારણે હું થોડું ઘણું લખી શક્યો, જે અન્યથા હું ન લખત. એ પતિની નાનકડી કારકિર્દી દરમ્યાન લેખકો અને વાચકોએ એને સારા મરખો સહકાર આપ્યો. એ પતિ શરૂ કરી અને દેશમાં અસાંતિનું વાતાવરણ ફેલાયું, છતાં એ દુઃકો સમયમાં આ ગતવતી પ્રવૃત્તિની ઉપરોગિતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી.

હવે નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સુભગ સહકારથી એ જ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' દ્વારા માસિકરૂપે પુનરુદ્ધવિત થાય છે, એ જોઈને મારા લેખો આનંદ થાય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો સંદેશો હવે રાષ્ટ્રીય મહાત્મા દેવદેવ તમે આગવી મારગદર્શી ઝીંકવાનો આરંભ કર્યો છે. દેશમાં બધે પાયાની કેળવણી, —જે બહુ જોતાં રાષ્ટ્રીય મતભેદગ્રસ્ત છે, —પ્રાદેશી કેળવણી, સાક્ષરતાપ્રચાર

અત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ નવારે પ્રાજ્ઞીય ઉત્સાહથી ચાલે છે અને સાહિત્યમાં પણ નવજીવન દેશવ્યાપી થઈ ચૂકું છે, તેવે વખતે આવા માસિકની જરૂર હતી જ. અને હવે તો એને એક પ્રભાવશાળી સંપાદકોનું મંડળ મળ્યું છે. એટલે આ માસિકની ઉપરોગિતા અનેકગણી વધશે. મારો વિશ્વાસ છે કે, આ માસિકને સંપૂર્ણમંડળ પણ બહુ જ જોડું મળશે. કેમ કે, પ્રસક્ત કામમાં જિતરેલા એવા પરીક્ષિતભાઈ, દિવ્યપુરુષભાઈ અને બળસભાઈ જેવાઓની સંખ્યા દેશમાં વધતી જાય છે.

'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના પુનરુદ્ધવન સાથે દેશમાં નહિ પણ દુનિયામાં એક અસાધારણ અસાંતિ મુજબી ઝીડી છે. એની આંધ આ પ્રવૃત્તિને ન આવે એવી પ્રયત્ન પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' શુદ્ધતાની પ્રજ્ઞાની અસાધારણ ઉગમવળ સેવા કરશે એવા વિશ્વાસ છે.

૪૫

કાકા કાલેષકર

૮-૮-૩૬

‘મૂંઝવણભર્યા સંતોષ’

“શિક્ષણ અને સાહિત્ય” નવા રૂપમાં ફરીથી શરૂ થાય છે એથી મૂંઝવણભર્યા સંતોષ થાય છે. સંતોષ એટલા માટે કે એની જરૂર છે એમ હું માનું છું. આજે વર્ધો-ચોજના અને પ્રૌદશિકશિક્ષણની ચળવળને લીધે નવ-શિક્ષકો અને નવ-સાચકોને માટે રોજ રોજ થોડું વાચન આપનારું એક અક્ષરશઃ ‘ચોપાનિયું’ દૈનિક કે દ્વિસાપ્તાહિક પણ ખોટું નહિ. ગિજ્ઞુભાઈના દેહાન્તથી એ બન્ને વર્ગને ને ખોટું પડી છે, તેને થોડીધણી પણ પાછળ રહેનારાઓએ આ રીતે પૂરી કરવી જોઈએ.

‘પણ એ પ્રવૃત્તિ અને અંગત રીતે કેટલી મૂંઝવનારી છે તેનો વાચક જ ખ્યાલ કરી શકે. હું છપ્પું છું કે ગ્રામોદ્યોગનું ન મળી શકે તો પંત્રોદ્યોગનુંયે કોઈકે એવું યંત્ર મારે માટે તૈયાર કરી આપે કે, જોને હું આંગળી અડાડું કે અંદરથી આગળ કદી ખીળએ કે મેં ન લખું હોય એવા વિચારોથી ભરેલા હું મણું લેટશે નાનો-મોટો સેખે બહાર નીકળી આવે!

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, મારી પાસે લેખની જેટલી માગણી થાય છે, તેને પહોંચી શકું લેટશે વિચારોનો માફ મારા મગજમાં ઉદ્ભવતો નથી. અને તે માટે મગજને ને ખાતર પૂરું પાડવું જોઈએ

તે પહોંચાડી શકતો નથી. ખાતર એટલે નવા અનુભવ, નવું ચિંતન અને એ જ વિષય પર આજ સુધી પ્રગટ થયેલા વિચારોનો અભ્યાસ. તેખકે કાં તો પોતે કોઈ કર્મપ્રવૃત્તિ ચલાવવી જોઈએ, નહિ તો, કમમાં કમ અભ્યાસી તો હોવું જ જોઈએ. આજે હું જેમાંથી એકે કરી શકતો નથી. એ બાબતમાં મારી સ્થિતિ હિંદુસ્તાનના કંગાળ કિસાન જેવી જ છે. આ ‘શિક્ષણ’ વિભાગમાં,

‘સાહિત્ય’ વિભાગમાં મારું ટદું મૂળે જ નખળું, અને તેમાં વળી અડિયલ નીવડયું; એટલે એને ભાગ્યે જ કોઈ વખણે એમ છે. જોડણી કે લિપિ કે નવીન શબ્દરચનામાં કોણ મને સાથ આપે એમ છે?

ત્યારે, આ માસિકમાં હું ઘણું આપતો રહીશ એમ વાચક આશા ન રાખે. વિદ્યાપીઠ તથા નવજીવન સાથે મારો ને સંબંધ છે તેને લીધે, અછતના સમયમાંયે જો મગજમાંથી કંઈકે નીકળે અને તે મોઝાનું તે જુદી વાત છે. પણ હું આશા રાખું છું કે, ચુગરાતના ખીળ લેખકો અને વાચકોની મદદથી આ માસિક ચુગરાતની સારી સેવા બજાવશે.

કિશોરલાલ ધ. મશાફવાળા

‘યોગ્ય અવસરનું’

ભાઈશી છવણછ,

તમે ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ માસિકનું નવું સાહસ ઉપાધવાનો નિશ્ચય ક્યો છે તે યોગ્ય અવસરનું છે એમ માનું છું અને તેમાં તમને તેમ જ સંપાદકમંડળને સંપૂર્ણ ક્ષેત્રે છપ્પું છું. જાહેરાતના પરિપત્રમાં તમે ‘નવજીવન’ની પૂર્તિનો ઉલ્લેખ ક્યો છે તેની પરંપરાને તમારું માસિક શોભાવશે અને ખીલવશે એવી મને આશા છે.

આશ્રમ,

થાણા

૧૪-૮-૩૬

સ્વામી આનંદ

આટલું ધ્યાન રાખજો

બાકીની કંઈક,

'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ની પ્રવૃત્તિ તમે હાથ પર લો છો ને વિખેનો તમારો પરિપત્ર મને અપ્યો હતો. જે વખતે એ મને મળ્યો ત્યારે મેં આપો. ખ્યાન-પૂર્વક જોયો નહોતો. તે પછી એના પહેલા અંક અટિ કંઈક લખી મોકલવાની માગણીનો અસ્વીકાર થઈ શકે એમ ન હોવાથી, એ પત્રિકાનો ઉદ્દેશ શો હોઈ શકે અને શો હોઈ તો એ ઉપયોગી થાય એવો હું વિચારે કરતો હતો. મેં એવી આશા રાખેલી કે, એ વિચારો હું તમને અસ્વિસ્તર લખી મોકલીશ તો તમારી ઉપરાણીમાંથી છૂટીશ. તે પછી મેં તમારો પરિપત્ર ખ્યાનથી જોયો અને મારે જે કહેવાનું હતું તે એમાં એટલી સરસ રીતે કહેલું છે કે, મારે વધારાનું કહેવાનું કશું રહ્યું નહિ. અને તમે સંપાદકમંડળને માટે એવા ભાઈ એનો સહકાર મેળવી શક્યા છો કે, તમારો જાહેર કરેલો ઉદ્દેશ તમે પાર પાડી શકશો એ વિષે મને શંકા નથી. એટલે હવે તમારા આ સાહસને સફળતા મળે એવી અંતરની કુમરેલા મોકલવા સિવાય મારે કંઈ કરવાનું રહેતું નથી.

છતાં, તમે નાહક તકરાર ન ઉઠાવો તેથી એ પત્રિકાને અંગે મને જે એક એ વાત સુઝે છે તે તમારા ખ્યાન પર લાવું છું.

'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' ન્યારે ધણેકાં ચાલતું હતું ત્યારની અને આજની પરિસ્થિતિમાં થોડાક ફેર થયો છે. તે દિવસે આપણે દેશના રાજ્યતંત્રનો વિરોધ કરીને નહિ, તોપણ તેનાથી તદ્દન અલગ રહીને, આપણે કાર્ય કરતા હતા. એ તંત્રનો અને આપણો સંબંધ નહિ જેવો જ હતો, તેથી આપણે એતો રવત્રાય, એની પરિભ્રમણ અને એની કામ કરવાની રીત, કર્યું બરાબર જાણતા નહોતા; તેથી એક રીતે આપણું કામ સહેલું હતું. આપણા પ્રયોગો, ખાસ કરીને શિક્ષણના, શુદ્ધ અને આપણી ઊભી કરેલી અને આપણા જ

નિયમનમાં રહેલી પરિસ્થિતિમાં ચલા હતા. હવે એમાં ફેરફાર થયો છે. વધોડેજનવણીનો પ્રયોગ હજી સ્વતંત્ર રીતે કોઈ કોઈ રચણ થાય છે, છતાં એનો મોટો ભાર સરકારી તરે લીધેલો છે. સરકારી તંત્રની જૂની પદ્ધતિ શિક્ષકો અને અધિકારીઓ દ્વારા એનો પ્રયોગ શરૂ થયો છે. એ ઘરેડ કેટલી જાડી છે તેનો જોને અનુભવ થાય છે તે જ નાણે છે. તેને કારણે એ પ્રયોગને માટે એક જ પરમાન શિક્ષક ધણું છે. તે બયસ્થાનમાંથી તમારું પત્ર વધોડેજનવણીના પ્રયોગને દોરવણી આપીને ઉગારવામાં બહુ સહાય કરી શકશે એમ હું માનું છું. એટલું જ નહિ, એ એનો એક ઉદ્દેશ રહે એમ પણ હું ધમણું છું.

જે વસ્તુનો મેં નિર્દેશ કર્યો છે તેનો વિસ્તાર કરવાને હું નથી ઇચ્છતો, પરંતુ આજે જે જાતના શોધો મારફતે એ પ્રયોગ થાય છે, તેમને બરાબર જાણખીને તેનું રહસ્ય તેમને પહોંચાડશો અને તેમને થોડા દોરવણી આપી શકશો, તો 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'નું પ્રકાશન હું સાર્થક થયેલું માનીશ.

સાહિત્ય તો, તમે જાણો જ છો કે, મારી મેયોદાની પહારનો વિષય છે, એટલે એ વિષે હું કશુંતો નથી. પણ એક વાત સૂચન્યા સિવાય નથી રહી શકતો, પ્રીત-શિક્ષણ જે લોકો લે છે અને હવે પછી લેવાના છે તેમને અનુદાન સાહિત્ય આપવાની તમારી નેમ છે. હું એવી અપેક્ષા રાખું છું કે, અક્ષર સાથે નહિ પરિચય મેળવેલા એ લોકોને તમે એવી જાતનું સાહિત્ય જ આપશો કે જેથી એમની રુચિ કેળવાય અને નિર્મળ રહે. સાહિત્યને નામે આપણે ત્યાં આજે જે ધણું ચાલે છે તેમાંથી વિવેકપૂર્વક આરે શોધી લેતા જેટલી કેળવણી તમારા સાહિત્યવિભાગને વાંચનારા લોકો મેળવશે તો તમારા પત્રે મારે સેવા બનતી ગણાશે.

મુંબઈ
૧૮-૪-૩૬

લિ. મેવાપરજી દેસાઈના
વંદે માતરમ્

બુદ્ધનો ચમત્કાર

[બોદ્ધ ગ્રંથ, 'દીપનિકાય'ના 'કેવલ્લ સુત્ત'નો આ સારાનુવાદ છે. યુરોપનો પવિત્ર રીઝ રેવિન્ડ્ર આ સુત્ત વિષે લખે છે : 'આ સુત્તમાં બુદ્ધ એમ જણાવતા બતાવવામાં આવ્યા છે કે, ખરેખરે ચમત્કાર, (જેના તે હિમાયતી છે) કળવણીનો ચમત્કાર છે. અને એ વિધાનનું આ સુત્તમાં વિગતવાર વિવરણ છે. ધણું કરીને, જમતના ઇતિહાસમાં આ વિધાન અહીં જ પહેલવહેલું મળે છે.' વિધાન જ મળે એમ નહિ, એ ચમત્કાર પણ બુદ્ધે પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડ્યો છે.]

એક વખત બગવાન બુદ્ધ ફરતા ફરતા નાલંદામાં આવ્યા, અને ત્યાંના આખાવાડિયામાં ભિત્યાં. તે વખતે કેવલ્લ નામનો એક જુવાનિયો તેમની પાસે આવ્યો અને તેમને નમસ્કારાદિ કરી એક બાજુએ બેઠો. સાર બાદ તે કહેવા લાગ્યો :

"હે ભદ્ર ! આ અમારી નાલંદા જાણુ સમૃદ્ધ છે, વિશાળ છે, શોકાથી ભરપૂર છે, તથા આપના પ્રત્યે આદરભાવવાળી છે. એટલે આપ જો આપના કોઈ બિહુને કશોક અલૌકિક ચમત્કાર કરી બતાવવાનું કહેશો, તો આખી નાલંદા નગરી તમારા તરફ ગાંડી થઈ જશે."

બગવાને જવાબ આપ્યો : "હે કેવલ્લ ! હું મારા બિહુઓને તવગર શોકાને ખેંચવા માટે ચમત્કારો કરવાનું કદી કહેતો નથી."

ત્યારે કેવલ્લે બગવાનને ફરીથી કહ્યું : "હે બગવાન ! આમ કહેવામાં મારો કશો સ્વાર્થ નથી. પરંતુ આપ આવા ચમત્કાર કરાવશો તો શોકો આપના તરફ ખૂબ આકર્ષાશે, એટલું જ કહેવાની મારી મનમન છે."

પરંતુ બુદ્ધે તો પહેલાં જોવા જ જવાબ આપ્યો. સારે કેવલ્લે ત્રીણ વાર આમલ કરીને એ જ વસ્તુ ફરીથી જણાવી. એટલે બુદ્ધે તેને જવાબ આપ્યો :

"હે ભાઈ ! ચમત્કારો તુણ પ્રકારના કહેવાય છે; અને તે તુણે પ્રકારના ચમત્કારો હું બોલાવે જાણું છું. જેમ કે :

"૧. સિદ્ધિઓરૂપી ચમત્કાર, અર્થાત્ એકના અનેક થઈ જવું, અદશ્ય થઈ જવું, ભીંત કે પર્વતમાંથી આરપાર નીકળી જવું, પાણીની પેઠે જમીનમાં ડબચી મારવી. પાણી ઉપર ચાલવું.

આકાશમાં બેઠવું કે સૂર્યચંદ્રને આંગળાથી રપક કરવો, વગેરે.

"૨. અન્યના મનની વાતો જાણી લેવારૂપી ચમત્કાર, અર્થાત્ સામાના મનની વૃત્તિઓ, વિચારો અને તર્કો કહી બતાવવા તે.

"હે કેવલ્લ ! આ જુને પ્રકારના ચમત્કારો કરવામાં હું દોષ જોઈ છું, તેથી તેમની પ્રત્યે મને ધૂણા, લગ્ન અને તિરસ્કાર છે.

"પરંતુ ત્રીજો ચમત્કાર તે શિક્ષણનો ચમત્કાર છે. તેના વડે માણસને બતાવી શકાય છે કે, આ રીતે વિચાર કરો, આ રીતે ન કરો; આવો નિશ્ચય કરો, આવો ન કરો; આનો ત્યાગ કરો, આનો સ્વીકાર કરો. આનાથી જ સામા માણસને દસાવી શકાય છે કે, આદિ, અન્ય અને મધ્યમાં કલ્યાણકારી એવું સત્ય આ છે, તથા તેને અનુરૂપ આચાર આ છે. હે કેવલ્લ ! શિક્ષણનો ચમત્કાર આવો છે !

"આ ચમત્કાર વડે પરમાર્થ સત્ય વિષે સમજ પ્રાપ્ત કરીને, પછી શ્રેષ્ઠ મન-વાણી-કામથી કુશલ દુઃખો કરનારા અને છે, શાંત્યુક્ત અને છે, ઉચ્ચ-નિમ્મલ અને છે, અને જનપ્રત અને છે. હે કેવલ્લ ! શિક્ષણનો ચમત્કાર આવો છે !

"હે કેવલ્લ ! ધીમે ધીમે તેઓ એ બાળતોમાં એવા સિદ્ધહરત થઈ જાય છે કે, તેઓને પછી તે બાળતોમાં ઉચાટ નથી રહેતો. જેમ કોઈ શકવતી રાત્ર જ્યાં ચતુઓને દળાવી દીધા પછી નિરાંત માણે છે, તેવી નિરાંત તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. હે કેવલ્લ ! શિક્ષણનો ચમત્કાર આવો છે !

ભાવી જીવનનો પાયો

“હે કેવલ્લ ! કોઈ માણસે જીવનનાં નાણાં વડે ધણે શરૂ કર્યો હોય; ધીમે ધીમે તે ધંધામાં તેને એટલો બધો લાભ થાય કે, તે પોતાનું દેવું પણ ભરપાઈ કરી દે, એટલું જ નહિ પણ પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરવાને માટે પણ તેની પાસે પૂરતું બચે, ત્યારે તેને જેવી હાથ વળે છે:—

“હે કેવલ્લ ! કોઈ રોગી માણસ લાંબા વખતથી બીમારી ભોગવતો હોય; તેને ખાવાપીવામાં, હરવા-ફરવામાં, અને નિરાંતે સુવાસેવામાં પણ વેદના થતી હોય; પછી ધીમે ધીમે યોગ્ય ધ્યાનથી તે નિરાંતે ખાતોપીતો, હરતોફરતો કે સ્ત્રોત્રેસતો-અર્થ બધે, ત્યારે પહેલાંની રોગી દશાની તુલનામાં પોતાની નીરોગી દશાથી તેને જેવી હાથ વળે છે:—

“હે કેવલ્લ ! કોઈ ગુલામ પરાધીન દશા ભોગવતો હોય; તેને મરજી મુજબ હરવાફરવાની કે બોલવા-ચાલવાની છૂટ ન હોય; અમુક વખત બાદ તે ગુલામીમાંથી મુક્ત થાય, અને મરજી મુજબ હરવા-ફરવાની યોગ્યતાવાળો થાય, ત્યારે પહેલાંની ગુલામ-

દશાની તુલનામાં પોતાની સ્વતંત્ર દશાથી તેને જેવી હાથ વળે છે:—

“હે કેવલ્લ ! કોઈ પૈસાદાર માણસ મુસાફરી કરતો કરતો રહેતો લાંબે રસ્તે જઈ ચડે, કે ત્યાં ખાવાપીવાનું કે જનમાલનું કાંઈ ટેકાણું ન હોય; પછી ભાગ્યવશાત તે સહીસહામતીથી કોઈ વસ્તીમાં આવી ચડે, ત્યારે પોતાની પહેલાંની દશાની તુલનામાં પછીની સહીસહામત દશાથી તેને જેવી હાથ વળે છે:—

“તેમ, હે કેવલ્લ ! ત્યાં મુધી આપણા ચિત્તા દોષો દૂર થયા નથી હોતા, ત્યાં મુધી આપણે જાણે દેવાના બેગ નીચે કચરાતા હોઈએ, બીમાર દશામાં હોઈએ, ગુલામીમાં હોઈએ, કે માર્ગે બૂલા પડવા હોઈએ, તેવી દશા ભોગવતા હોઈએ છીએ. પણ ત્યારે આપણા ચિત્તા દોષો દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે આપણે જાણે દેવામાંથી, રોગમાંથી, ગુલામીમાંથી, કે બુલબુલામણીમાંથી મુક્ત થયા હોઈએ, તેવા બનીએ છીએ. હે કેવલ્લ ! શિક્ષણનો અપકાર આવે છે !”

ગોપાલદાસ પટેલ

ભાવી જીવનનો પાયો

ગાંધીજીની દિલસપી અમુક સિદ્ધાંતો પર રચાઈ છે. એ સિદ્ધાંતોને આધારે એમણે પોતાના લઘુલેખ અને રચનાત્મક બેઉ જાતનો કાર્યક્રમ રચ્યો છે. આ કાર્યક્રમ આપક છે અને તેની બધી બાબતો એકમેકમાં સંકળાયેલી છે; અને વ્યક્તિ તેમ જ રાષ્ટ્ર બેઉને દોરવાને માટે એ છે. આ કાર્યક્રમ અને એના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો વચ્ચે જીવંત સંબંધ રહેલો છે: બેઉ મળીને એક સંપૂર્ણ શરીર બને છે. વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર પાસે તે અમુક પ્રકારના આરિષ્ટની અપેક્ષા રાખે છે. અને એ આરિષ્ટનો દાદિયા એમની નવી શિક્ષણયોજના વિચારવામાં આવી છે.

રાજકીય જીવનમાં સત્ય અને અહિંસા દાખલ કરવાથી શરૂઆત કરીને, ગાંધીજીએ તેમાંથી પોતાની ખાલી ને રેડિયાંતી યોજના. અરપરપતાનિનારણ, કોમી એકત્વ, સ્વોચ્છતાની મંત્રિ (સ્વચ્છ જીવનના ભોગો ભોગવવામાં સરખા હકો માણવાની મુક્તિ એવી પશ્ચિમની વ્યાખ્યાની નહિ, પણ સમાજસેવા કરવા

અને તે દારા આત્મોન્નતિ કરવાની સમાન તકની છૂટના અર્થમાં મુક્તિ), અને જૂના સામોગ્રોગેના પુનરુદ્ધાર ને નવાની ખિલવણી — આ બધું ગાંધીજીએ તેમાંથી ખીલવ્યું. આ બધામાંથી હવે તે પોતાની નવીન શિક્ષણયોજના તરફ વધ્યા છે. અને સ્વાભાવિક રીતે એમ જ હોય; કેમ કે કેળવણીએ કિયાની પાછળ જવું જોઈએ; અને છતાં એ એની અગાઉ યનારી જઈ જાળવના શ્રેયાર્થે હોય છે — એ બધી બાબતો દારા ગેપજતી આખી જીવનવ્યવસ્થાને સારું રોતે છે. ભવિષ્યમાં ગેપજનારા ન્યાયી અને નીતિપૂર્ણ સમાજમાં બાળક પોતાને યોગ્ય સ્થાન મેળાવાઈ જાય તેને માટે તૈયાર કરવા સારું એ શિક્ષણયોજના છે; તેવા અસપ્ષરહિત સમાજમાં જેવું આરિષ્ટ નાગરિકનું હોવું જોઈએ તેવું ઘડવાને માટે એ છે. ગાંધીજી જે સામાજિક અને રાજકીય જીવનની ધમારત કંપે છે તેના પાયાની શિક્ષા સરી આ શિક્ષણયોજના છે.

(અંશેષ પરથી)

સા. ૧૦ ફાલ્ગુની

શરીર મનનો અખંડ સંબંધ

માણસની શારીરિક અને માનસિક બંધા પ્રકારની પ્રક્રિયાઓમાં પરસ્પર એક અખંડ સંબંધ છે. એક એકબીજાના સહકારથી સળગ થાય છે.

દુર્ભાગ્યે, વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિમાં આપણે સાધારણ પુસ્તકોમાંના કેટલાક વિષયોને પશ્ચંદ કરીને, મંસારના બીજા બધા જ્ઞાનનો અસ્વીકાર કરી છોડી દીધો. પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્યાર્થીઓમાં આથી જે ગૌણતા રહે છે તે બહારના જીવન દ્વારા પૂર્ણ થઈ જાય છે. પરંતુ આપણા દેશમાં તો કુદરત અને કોસેજની બહાર શિક્ષણને માટે કોઈ સ્થાન કે સાધન છે જ નહિ એમ કહેવું જોઈએ. આથી, વિદ્યાર્થીઓ જે વિદ્યા કેળવળ નોંધી ટપકાવીને અને ગોખણપટ્ટી કરીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે તેઓનાં મગજ પર નેટકો ભોળા નાખે છે તેટલો તેમનો વિકાસ નથી કરતો.

બૌદ્ધિક કેળવણી અને શારીરિક કેળવણી બે સાથે સાથે ન ચાલે તો બૌદ્ધિક કેળવણીની પ્રગતિમાં પણ તેજ નથી આવતી. આપણે હમેશાં વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓને જડબુદ્ધિ અને ઉદાસીન બેઠો દીધો, એનું કારણ માત્ર એ જ છે કે શિક્ષણપ્રણાલીમાં એમના શરીરની માગણીને માટે કોઈ અવકાશ હોતો નથી. શરીરની આ અવગણનાથી નમની બુદ્ધિમાં આ દૈન્ય આવી જાય છે.

શારીરિક કેળવણી એટલે રમતગમતો અને ક્વાયત એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. જેમનો શરીર સાથે સંબંધ હોય છે એવી બધી ક્રિયાઓની તાલીમને જ તો શારીરિક કેળવણી કહી શકાય. આ જ તાલીમથી શરીર કેળવાય છે અને એની જડતા દૂર થાય છે. આવાં કાર્યો અપરિચિત રીતે કરવાથી

શરીર સાથે મનનો સંબંધ બંધાય છે અને આ જ સંબંધથી બનેલા વિકાસમાં મદદ થાય છે.

મારો વિચાર તો એવો છે કે, આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં દરેક વિદ્યાર્થીને, કોઈ ને કોઈ હાથઉલ્લોગમાં ખાસ કરીને, બની શકે તેટલો દુશળ બનાવવાની જોગવાઈ હોવી જોઈએ. એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ જ નથી; અસહ્ય વાત તો એ છે કે, એવા કોઈ હાથઉલ્લોગની તાલીમથી માણસનું મન પણ સજીવ અને સતેજ થઈ જાય છે. જે વિદ્યાર્થીઓને આપણે બુદ્ધિહીન અથવા જડી બુદ્ધિવાળા માનીએ છીએ, એમની મુખ્ય બુદ્ધિ-શક્તિ ઘણું કરીને આ શારીરિક અથવા હાથઉલ્લોગની કેળવણીથી જાગી ઊઠે છે. શરીરનું અશિક્ષણ મનના શિક્ષણના બળને ઘેરી લે છે.

તે ઉપરાંત, જેને શારીરિક કેળવણી નથી મળી એ મને તેટલો મોટો પડિત ભણે હોય, પરંતુ દુનિયાની ઘણી આબોમાં એને બીજાની ઉપર આધાર રાખીને જીવવું પડે છે; એ અપૂર્ણ મનુષ્ય છે. આપણે આપણાં બાળકોને આ અપૂર્ણતાથી બચાવવાં જ જોઈએ. એમાં કોઈક વાલીઓ વિદ્યનર નાખશે; પણ એ વિધનથી હારી જવું આપણે માટે યોગ્ય નથી.

મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, શારીરિક શિક્ષણની સાથે બૌદ્ધિક શિક્ષણનો અને શારીરિક ચપળતા સાથે મનની ચપળતાનો ગાઢ સંબંધ છે. બંનેની વચ્ચે મારી રીતે મેળ ન હોય તો આપણા જીવનનું સંજીવન જ તૂટી જાય છે.

(‘નર્મદાશીલ’માંથી) રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

નવા વિદ્યાર્થીનાં ઓળરૈ

આજે કોઈ ચિત્રકાર વિદ્યાર્થીનું મકેતચિત્ર દોરવા માગે તો તેને ખરે પુસ્તકોનું પાટીટ બસવેલો છેકરો સ્પીતરે છે. સુધરાઈઓ ગાડીવાળાઓને એતવણી આપવા નિશાળો પાસે ચાંબલા બેઠા કરે છે તેમાં આનું જ સંકેતચિત્ર હોય છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ ચિત્રકારને આજુ સિદ્ધાન્તપદ્ધતિ ઉપર સપાટી લગાવેલા હોય છે સારે તે પુસ્તકોનો બારો માથે મરેલા અને તેના બાર નીચે દગાઈ ગયેલા છેકરોનું દ્વાનચિત્ર દોરે છે.

દરેક ધંધાનાં ઓળરૈ અને સાહિત્યો હોય છે. વિદ્યાર્થીનો ધંધો પણ ઓળરૈ વિના કેમ થઈ શકે? આજના વિદ્યાર્થીનું મુખ્ય ઓળરૈ પુસ્તકોથી ભરેલું પાટીટ છે. જેમ જેમ તેના બહુતરની સાંખાઓ વધતી જાય છે તેમ તેમ, બહુવિધ પાના-વાળા ચપ્પુની જેમ, તેના પાટીટમાં વિધિવિધ આકાર-પ્રકારનાં પુસ્તકો વધતાં જાય છે. પણ તે ગદ્યો પુસ્તકો જ. ખડિયો, કલમ, ચપ્પાં વગેરે પણ તેનાં મુખ્ય હથિયારોમાંનાં છે, પરંતુ તે પુસ્તકોના પેટામાં જ સમાઈ જાય.

નવા વિદ્યાર્થીને પોતાનો ધંધો કરવામાં કેવાં સાધન, સાહિત્યો અને ઓળરૈ લેઈશે તેની અભ્યાસી કલ્પના કરી લેવી ઠીક થઈ પડશે. તક્લી, રેડિયો, પીનજી—એમને તેનાં ઓળરૈમાં મુખ્ય સ્થાન હશે એ તે જાણીતું છે. જે સાળાઓમાં તે શિક્ષણ દાખલ થતું જાય છે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ આ ઓળરૈ વસાવતા થયાં છે.

વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસને અંગે ખેતીનાં કામો પણ કરવાનાં રહેશે. જેઓ કાંતવા જેવા મેદાકુ ઉઘોગો મારફત શીખતા હશે તેમને બેઠાપણના મારફતે પણ ખેતીનાં મહેનતનાં કામો પોતાના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાં જોઈશે. તે મુકે કોદાળી, પહરો, દાતરડાં, નીંદણી જેવાં હથિયારો તેણે વસાવવાં જોઈશે. અભ્યાસે નાના પ્રમાણમાં સાળાઓના બાગ પૂરતું કામ કોઈ કોઈ જગ્યાએ

થાય છે, ત્યાં કાં તો સાળાઓ થોડાં નંગ પાવડા વગેરે રાખી લે છે, અથવા વિદ્યાર્થીઓ થેરથી તે લઈ આવે છે. પણ જ્યારે આપણે અભ્યાસમાં ખેતીનું કામ વધારીશું ત્યારે એમ માડું નથી નહિ શકે. વિદ્યાર્થીને પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર ઓળરૈની જરૂર પડશે. જેને બાંધેલા વખતમાં બાંધેલું કામ કરી બીજે કામે વળગવાની સીધા લાગી હશે, તે વિદ્યાર્થી સામાન્ય દગલામાંથી કાપે તેવું ઓળરૈ મળે તે સહન નહિ કરી શકે, તેમ ધરમાંથી પણ ખેંચાખેંચી કરીને રોજ લાવવું તેને રુચશે નહિ.

વિદ્યાભ્યાસના નવા ધંધામાં છેલ્લા ધડવાની જરૂર આજ દરેક ધણી વધારે પડવાની. આજે તો પેન્સિલ છોડવાથી આગળ જરૂર પડતું નથી. તે માટે એકાદ નકકું ચપ્પુ હોય તો બસ ચૂક પડે છે. અથવા હવે તો પેન્સિલ છોડવાના સંચા થવા એટલે ચપ્પુ વાપરવાની દગામાંથી પણ વિદ્યાર્થીઓ જમી ગયા છે! પણ નવા વિદ્યાર્થીને તો વાંસ અને લાકડાં છોડવાની જરૂર, પોતાના ધંધાને અંગે, કમલે તે પમલે જોખી થવાની; પાણીદાર ચપ્પુ વિના તેને ધડી પણ નહિ ચાલે. સારડી, ફરમી, ફરવત, રથો એવાં સુધારી ઓળરૈ પણ તેને અનિવાર્ય થઈ પડવાનાં છે.

આજે વિદ્યાર્થીનાં પુસ્તકો બેગી બુખિતિનાં સાહિત્યોની નાની ચરખા પેડી પણ રાખવાની તેને મળે છે, એ તેની કમનસીબીમાં એક ખુશનસીબીની નિયાની છે. પણ હવેના વિદ્યાર્થીને એટલાં નાનાં અને તક્લાદી ઓળરૈથી ચાલી શકશે નહિ. જ હવેના અધ્યપૂરને બદલે તેને ચુંદર મજા જોઈશે. ફૂટની પડીઓ તો આજે માત્ર દરકરો જ રાખે છે. હવે વિદ્યાર્થીઓને પણ તેની જરૂર પડશે. કાટખુણિયાં તેને મોટાં જોઈશે. તેને હવે કંઈ માત્ર કાગળ ઉપર રમત ખાતર આકૃતિ પાડવાની નહિ હોય. તેને જાળીન, લાકડાં વગેરેનાં સાચાં વાસ્તવિક આપ મેવાનાં હશે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

અલગત, આમાંનું ધણુંખરું હેવા તે પોતાનાં માખાપને વિલાયતી દુકાને અથવા દેશી દુકાને પણ નહિ મોકલે. પોતાનાં સાધનો તે વાંસ અને દોરડીઓ-માંથી, પોતાના પાણીદાર અપ્પુ વડે, બનાવી શેશે.

આજ મુઠ્ઠી આપણે માનેશું કે, મોટા ત્રાજવાં ને વજનો- દાણાવાળાને હાટે જ હોય, અને નાની ત્રાજુડી ને ઝીણાં વજનો સોનીને હાટે જ હોય. પણ હવે તો શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને પણ, તે પોતાના અભ્યાસ માટે પરમ આયુષ્યક મનાશે. તેમ જ પ્રવાહી ભરવાનાં માપિયાં પણ અહીં પણ તે એવરીનાં ડાબેલાં કાટલાં ખરીદવા નહિ જાય, પણ નજીકની નદીમાંથી સુંદર સુંદર પથ્થરો વીણી લાવી પોતાનો કાટલાંનો સટ તૈયાર કરશે.

રંગની કુલડીઓ અને કંઈક ગામડિયાં સાધનો-માંથી બનાવેલી નાની મોટી પીંછીઓ, તેવાં જ સાધનોમાંથી બનાવી લીધેલાં વાદ્યો, એ પણ તેની સાધનસામગ્રીમાં સ્થાન પામશે.

સામગ્રીમાં પ્રસ્તકો નહિ હોય એમ માનવાનું નથી. નાનાં નમણાં, સુંદર સરતાં એ ચાર પ્રસ્તકો પણ હશે. કેટલાંક પ્રસ્તકો બગરુ ગાસ નહિ હોય,

પણ પોતે પોતાના સુંદર વસ્ત્રોમાં લખેલાં અને વેશ-જુદાઓ અને આકૃતિઓથી શણગારેલાં હશે. તેમાં અબ્બાસની ઝીણવટભરી, અતુરાઈભરી નોંધાવી વહીઓ પણ હશે. આજના મિત્રો કારીગરો પોતાનાં ઓખરો ભેગાં પેન્સિલની દુકડો અને ચિમળાવી નાખેલી મેલી ડાયરી નાખી મૂકે છે, તે રીતે આ નૂતન વિદ્યાર્થી એ વસ્તુઓ નહિ રાખવો હોય. તે તો તેને કોઈ મોંઘા અથવા સૂક્ષ્મ ઓખરની જેમ જતનથી અને માનથી રાખતાં શીખ્યો હશે.

નવા વિદ્યાર્થીનાં તમામ સાધન-સાહિત્યો આ તોંધામાં મણાવ્યાં નથી અને મણાવવાનો ઉદ્દેશ પણ નથી. આ તો નવી વિદ્યાનું અને નવા વિદ્યાર્થીનું સ્વરૂપ કલ્પના સામે ખડું કરવાનો સહેજ પ્રયત્ન કરેલો છે.

એ નવી વિદ્યા આવી હોય અને નવા વિદ્યાર્થીનું સ્વરૂપ આનું હોય તો નવાં વિદ્યાલયો કેવાં હોવાં જોઈએ ? તે ઉલ્લોગમંદિરો અને પ્રયોગશાળાઓને વધારે મળતાં હશે. શહેરોમાં દોરને આળો દિવસ ખોલે જોઈથી રાખવાના તખેલાઓ- હોય છે તેનું સ્વરૂપ નિશાળાનું હવે રહી શકશે નહિ.

શુભવતરામ ડવે

તુકારામની વાણી

[૧૯૩૦-૩૧ની જેલમાં તુકારામના કેટલાક અભિગાના અનુવાદ દ્વેશા તેને સુધારીને રાવ. કુ. છું.

કિં ૫૦ મશરૂવાળા]

૧

ચિતારા વાંચુન । ન પવિત્રે સમાધાન ॥ ૧ ॥
દેહ ત્રિગુણોના વાંધા । મારી નાહી ગુણ મુદા ॥ ૨ ॥
દેવાચિયે વાંડ । દેવા શાવે જો જો વડે ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે હોતે । વહુ ગોમટે ઉચિતે ॥ ૪ ॥

૨

મુલાલેલે ઝંગ । રંગો મેઝવિલા રંગ ॥ ૧ ॥
એકી એક દટ શાલે । મુલ્લ આપુલીયા અલે ॥ ૨ ॥
સાગરી પેંચુટા । પહિલ્યા નિવંડે ફોગા વાટા ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે નવે । નઢે જાગાવે હેં દેવે ॥ ૪ ॥

૧

ચિતારા કર્યા વણ, ન થાય સમાધાન. ૧ ટેક
દેહ ત્રિગુણોનાં વાંધો, ગુણ એક નહિ સૂધો. ૨
લક્ષિતથી અર્પણ, કરો જે જે બને કર્મ. ૩
તુકો કહે હિત, બહુ સુંદર ઉચિત. ૪

૨

દેવે લયું સર્વ અંગ, રંગે મળી ગયો રંગ. ૧
એકે એક દટ થયું, નિજ મૂળ માંહી ગયું. ૨
(ધ્રુવ૦)
સાગર માંહી ખિંડ પડ્યે કોણ કદે ભુદ ? ૩
તુકો ન રહે નામે, બાવયું કેવળ તેં શ્યામે. ૪

પ્રૌઢશિક્ષણની મર્યાદા

મહાસત્તાવાદી પ્રધાનમંડળ ગાદી ઉપર આવ્યું તે અગાઉતા જ્ઞાનાનામાં અક્ષરજ્ઞાન-પ્રચાર બાબત આપણે ત્યાં બે અભિપ્રાયો સાબતા હતા : એક અભિપ્રાય એવો હતો કે, અક્ષરજ્ઞાન એ કોઈ પ્રચારની વસ્તુ નથી; ખરી પ્રચાર-વસ્તુ જ્ઞાન છે અને એ મેળવવા માટે, આજના છપાઈ અને છાપાના જમાનામાં, અક્ષરજ્ઞાન એવું મોટું સાધન છે. પણ આ સાધનનો કુરુપયોગ થઈ શકે છે, જેવા કે પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિમાં થયો છે. અને એવી શિક્ષણપદ્ધતિના વાતાવરણમાં બે અક્ષરજ્ઞાન-પ્રચાર પર જ આર દેવાય, તો એવો ભય જરૂર રહે કે, તે શિક્ષણની જેમ પ્રૌઢશિક્ષણમાં પણ અનિષ્ટ પરિણામો આવે.

બીજા પક્ષને આની સામેના અભિપ્રાયવાળા કહેવા તો બરાબર નથી, કેમ કે તેઓ પણ ઉપરની વાત માનતા તો હતા. તેઓ કહેતા, 'જ્ઞાન આપવાને માટે પણ અક્ષરજ્ઞાન તો જોઈએ જ. જ્ઞાના જમાનાની કથાવાલી અને પુરાણીની શ્રોતપદ્ધતિ આજ નાબૂદ નેવી થઈ ગઈ છે. શ્રોતા અને વક્તાનો છત્રંત સંબંધ સાધનારી તે પદ્ધતિ વધારે સફળ હતી, એ પણ તા ન પાડી શકાય. પણ, હાલ તો એ પદ્ધતિ કાળજળમાં તથાઈ ગઈ છે, એટલે એને રડવા ક્યે શો ફાવેદો? તેથી, આપણે, બીજું કોઈ નહિ તો, એક અક્ષર-જ્ઞાનનું સાધન તો જનતાને આપવું જોઈએ.'

આ બે અભિપ્રાયો વચ્ચે પ્રગટીય કર્તૃત્વ અટકી રહ્યું હતું તે મહાસત્તાવાદી સરકારે ખોલી આપ્યું : સરકારે પ્રૌઢશિક્ષણના કામને વેગ આપવા ધાર્યું તેની સાથે એ બે અભિપ્રાયોમાંથી મધ્યમ માર્ગ એ શોધાયો કે, અક્ષરજ્ઞાન પ્રગતને આપવું છે એ તો ઉમમને આન્ય છે, તો તે શરૂ કરો અને તે દ્વારા ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાનો માર્ગ શોધો કરો. અને એ મધ્યમ માર્ગ નીકળવાની સાથે ગમેગમ પ્રૌઢ-વૃદ્ધી નીકળી પડ્યા. એટલે 'અક્ષરજ્ઞાન આપો' એવા અભિપ્રાયવાળા અને 'જ્ઞાન આપો' એ

અભિપ્રાયવાળા — બેઉને, ધરાઈને કરી શકાય એટલું બધું કામ હવે મળી ગયું છે. આમાંના બીજા મતવાળાને સાથે કદાચ વધારે મોટી જવાબદારી આવી છે; અને તે એ કે, પ્રૌઢવર્ગને માટે ઉપયોગી જ્ઞાન તેમણે હવે અક્ષરજ્ઞાન કરવું જોઈશે — તેમણે પ્રૌઢવાચન માટે સાહિત્ય રેલાવવા કમર કસવી પડશે.

પણ, આ પ્રૌઢશિક્ષણનું કામ એટલું મોટું ને વિસ્તારવાળું છે કે, તેની હિતાવદ્ મર્યાદા શરૂઆતથી બે ન વિચારાય તો તેની પાછળ રેડવા મટેલી નવશક્તિનો કેટલોક ભ્રાજ નાંહકનો એજે જવા બીતિ રહે છે. સવાલ એ છે કે, આ કામમાં પહેલું શું કરવું અને કેટલું કરવું? કુશળ કાર્યકર્તા તરીકે આપણે આ ક્ષેત્રમાં આપણી શક્તિ કેવી રીતે કેન્દ્રિત કરવી, જેથી કરીને ક્રમે ક્રમે અને યોજનાપૂર્વક આપણું આ કામ આગળ વધે? દુઃકમાં કહીએ તો, અક્ષરજ્ઞાન પ્રોત્સે આપવું છે એની વ્યાખ્યા શી?

કામ શરૂ થવાની સાથે જ પ્રૌઢ શિક્ષણ સંમતિ અને સરકારે જે કામચલાઉ વ્યાખ્યા બહાર કરી તે નીચે પ્રમાણે હતી :

(૧) પ્રાંતીય પ્રૌઢ શિક્ષણ યોગ્ય તરફથી પ્રમદ કરવામાં આવેલું જાણેલું અથવા દાણે લખેલું લખાણ અટકાવી વિતા અને સમજાવક વાંચવાં આવડવું. (૨) પત્રના રૂપમાં થોડી લીટીઓ લખતાં આવડવી અથવા પૂછેલા સવાલોના જવાબમાં સાદું લખાણ લખતાં આવડવું. (૩) ૧૦૦ સુધીની સંખ્યા લખતાં તેમ જ વાંચતાં આવડવી. . . .

(આના વધારે વિવેચનમાં પડવા છત્તનાર પ્રૌઢ શિક્ષણ પત્રિકા નં. ૮, 'પ્રૌઢ શિક્ષણ અધ્યાપનવર્ગ' એ જુએ.)

અને પૌરિક માસ કામ કરતાં આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે અબ્યાસ થઈ રહે એવા અંદાજ મુકાયો હતો. ચંચલતામાં ઘણી જગાએ હવે એ મુશ્કેલ કામ પૂરું થઈ કેટલાક પ્રૌઢ પોતાના વર્ગમાંથી

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

‘બહીને’ બહાર પણ પડ્યા હશે. તે પ્રોદોની કેવી તૈયારી થઈ શકી છે, તેમને આગળ બહુવા કેવેક ઉત્સાહ લેખનથી છે, તેઓ પાછા અબણ દશામાં તો નહિ જાય ને, — આવા આના અનેક પ્રશ્નો પ્રોદ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર સેવકોને અમે પૂછીએ છીએ. તેઓ આને અંગેનો પોતાનો અનુભવ અમને મોકલીને આભારી કરે.

દરમિયાન એ સૌને આ એક વિચાર પર ચર્ચા કરવા નોતરું છું. ઉપર નેઈ આખા કે પ્રોદ બહુવાની કસોટીમાં આને ત્રણ ચીજો પૂછી છે: (૧) સમજપૂર્વક વાચન, (૨) સાદું શેખન, (૩) ૧૦૦ સુધીનું ગણન. દરેક શિક્ષક જાણે છે કે, વાચન કરતાં શેખન અધીરી ક્રિયા છે અને સ્વતંત્ર શેખન તો એક કઠણ કામ છે. ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે શીખેલો પ્રોદ સ્વતંત્ર શેખન કરી શકશે, ના કરી શકશે તો કેટલું કરી શકશે, એ શંકાની વસ્તુ છે. હું માનું છું કે, જૂન જેવું જ કરી શકે, કદાચ નયે કરી શકે. પાંચ માસની જ તૈયારીથી એક પત્ર પણ પોતાની હોશિ એ લખી શકે એમ બનવા જેવું નથી લાગતું. ગણિતને અંગે જે કામ ચાય છે તેમાં પણ ઝાઝું કરી ન જ શકાય એ સ્પષ્ટ છે. સાદી સેવકોને નામું રાખવા નેટલી આવડ આવે તો જ તે કોઈકે લેખે લેવા જેવી પ્રગતિ ગણાય. પાંચ માસના ગાળામાં અને રોજ કલાક દોઢેક કલાકના શિક્ષણથી, અને વાચન શેખનની સાથે સાથે, આટલી પ્રગતિ કરવી એ ન બનવા જોગ લાગે છે. એટલે, શેખન અને ગણિતનો

ખોળે વધારવાનું કાંઈ ફળ દેખાતું નથી. જીલ્લું, વાચનની પ્રગતિને રોકનાર તે યઈ પડે.

છીછ તરફથી વિચારીએ તો, આપણી તાલકાલિક જરૂર એ છે કે, અપાઠાભેર પ્રગતિ સાધવાને માટે અજ્ઞાન પ્રોદોને વાંચતા કરી દેવા નેઈએ, નેથી કરીને તેઓ પોતાને ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવી શકે. પ્રગતિના રાજ્યવદિતો નાગરિક લખતો ન હોય તો કદાચ આમે; પણ તે વાંચતો તો હોવો નેઈએ. એટલે, જો પ્રોદશિક્ષણનાં અનેક અંગોમાંથી પસંદ કરીને તેમનો કમ જ જોડવાનો હોય તો, કાર્યદક્ષતા અને વ્યવહારશુદ્ધિ એમ સૂચવે છે કે, પ્રોદને સમજદારી સાથે વાંચવાની કળા શીખવવી એ પહેલી જરૂર છે. આજ નેટલો સમય ત્રણ અંગોને (શેખન, વાચન, ગણિત) અપાય છે તે સમય જો પ્રથમ મહત્વના એવા વાચનને જ અપાય તો પરિણામ સંગીન આવે અને, તેટલે અંશે, બહીને પાછા અબણ થવાની ખીક ટળે.

એટલે, પ્રોદ શિક્ષણના સેવકો આગળ આ વિચાર રમૂ કરું છું કે, આપણે મુખ્યત્વે વાચન અને તેની સાથે સામાન્યજ્ઞાન આપવાને ધરાદે વાત્ચીત, એટલું અભ્યાસક્રમમાં રાખવું એ જરૂર નથી? શેખન સામાન્ય સહી કરવા નેટલું થાય તો કામચલાઉ જરૂર થયું. સામાન્યવાચન જરૂર શીખવાય; સામાન્ય ગણતરી ઘણા પ્રોદને જીવન-વ્યવસાય જ શીખવે છે. પ્રથમ જરૂર છે વાચન-શક્તિની. એ કેળવવા જ આપણે પ્રથમ મંડવું ન નેઈએ?

મગનભાઈ દેસાઈ

પ્લેટોનું ધર્મરાજ્ય

ક્રાન્તિનો મહાન ફિલસૂફ અને કેળવણીકાર રૂએ કહે છે, પ્લેટોનું 'ધર્મરાજ્ય' (Republic) એ રાજકારણનો નહિ પણ કેળવણીશાસ્ત્રનો અદ્યતિમ ગ્રંથ છે. રાજકારણના અભ્યાસીઓ એને રાજ્યશાસ્ત્રનો આદિ ગ્રંથ ગણે છે; વળી કેટલાક એને તત્ત્વવિજ્ઞા (Metaphysics), નીતિશાસ્ત્ર અને ચિંતણીનો ગ્રંથ ગણે છે. 'ધર્મરાજ્ય'માં આ બધા વિષયોનું મૂલ્ય અને મૌલિક નિરૂપણ છે એ ખરું, પરંતુ એટલા ખાતર એને ઉપર જણાવેલા કોઈ એક વિષયનો ગ્રંથ કહેવો એ તો આપણી પ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકામાં આધિગાઓએ કરેલા હાથીના વર્ણન જેવું કાપ. કારણ, એમાં ઉપર ગણાવેલા બધા વિષયોનું તલસ્પર્શી ખ્યાન હોવા છતાં, 'ધર્મરાજ્ય'માં ચર્ચેલા પ્રશ્ન એ બધા વિષયોના સરવાળા કરતાં વધારે વ્યાપક અને ગહન છે. 'ધર્મરાજ્ય'નો મૂળભૂત પ્રશ્ન, વ્યક્તિ તેમ જ સમાજનું આર્થિક શ્રેય શું, એ છે. આ પ્રશ્નને મધ્યમાં રાખીને પ્લેટોએ આદર્શ મનુષ્ય અને આદર્શ સમાજનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. આ રીતનો આદર્શ સમાજ અને આદર્શ મનુષ્ય આશ્વેષતાં એણે મનુષ્યજીવનને સ્પર્શતા રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક અને કેળવણીવિષયક પ્રશ્નોની તાત્ત્વિક સંસાધેયતા કરી છે, અને નિપુણ કળાકારની જેટલા વિવિધ વિષયોને કુશળતાથી વણી લઈને, એક અખંડ જીવનદર્શન નિર્મોલ્ય કર્યું છે.

મનુષ્યના ચોગસેમનો તેમ જ તેના પરમ શ્રેયનો એકમાત્ર આધાર ધર્મ છે, એ પ્લેટોની અડમ શ્રદ્ધા છે; અને ધર્મવિષયક ચર્ચાથી જ 'ધર્મરાજ્ય'નો આરંભ થાય છે. પુસ્તકના પહેલા પરિચ્છેદમાં તે સમગ્રની ધર્મવિષયક વ્યાખ્યાની ચર્ચા ચાલે છે અને છેવટે પ્લેટો તે બધીનું ખંડન કરે છે. અને તે એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, માત્ર વિધિનિયંત્રણમાં ધર્મની સમાપ્તિ નથી થતી; પણ ધર્મ એ એથી પર અને વ્યાપક વસ્તુ છે.

આમ ધર્મની નિમેષાત્મક (negative) વાસ્તુ રજૂ કરી, વ્યક્તિ અને સમાજમાં એ કેવી રીતે ક્રિયાશીલ થાય છે તે બતાવવા તે કાર્ડનિક રાજ્ય નિર્મોલ્ય કરે છે. એમાં ખેડૂત, વણકર, સુતાર, લુહાર, વેપારી વગેરે નિર્મોલ્ય કરવામાં કરી મુશ્કેલી નથી પડતી, કારણ કે એ બધાને તો પોતાપોતાના ધંધાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળ્યું એટલે કુશળ ખેડૂત, કારીગર કે વેપારી ધર્મ થકે. પણ જેમને રાજ્યનું પાલન, રક્ષણ અને દોરવણીનો બોલો ઉઠાવવાનો છે એવા રાજ્યના પાલકો (guardians)—સમાજ-ધુરીણો—કેવી રીતે તૈયાર કરવા? પાલકો તત્ત્વનિષ્ઠ, સદાચારી, નિર્ભય, નિરહંકારી અને હૃદયન હંધા તો જ ધર્મરાજ્ય ટકી શકે. પણ આવા મૂળ-ગ્રંથમ પાલકો તૈયાર કરવા કેવી રીતે? આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા પ્લેટો કેળવણીના સાવંભોમ શસ્ત્રોનો આશરો લે છે.

કેળવણી એ મનુષ્યનો સર્વાંગી યુગોત્કર્ષ કરનાર મહાન શક્તિ છે, એ સહચર્યનું આકલન કરનાર સુરોપના ફિલસૂફોમાં પ્લેટો પ્રથમ છે. આથી 'ધર્મરાજ્ય'ના બીજા પરિચ્છેદથી માંડીને અંત સુધી એ ગ્રંથમાં કેળવણીની ચર્ચા સર્ગગમ્ય છે. વળી પ્લેટોના કેળવણીવિષયક વિચારો એના બીજા બધા વિચારો કરતાં ચાલુ જમાનાને સૌથી વધારે લાગુ પડી શકાય એવા છે.

પ્લેટોને મન કેળવણી એટલે જીવનનો મર્મ પામવો અને તે પામીને બાવિજીવન માટે તૈયારી કરતા રહેવું. મનુષ્યની કેળવણી અમુક કાળે અટકતી નથી, પણ તે જીવનપર્યંત ચાલુ રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ જન્માન્તરમાં પણ આ કેળવણીની પરંપરા ચાલુ જ રહે છે. પ્લેટો માને છે કે, કુર્મુલ્ય અજ્ઞાનમાંથી જન્મે છે અને કેળવણી દ્વારા તેનું નિવારણ થઈ શકે. પરંતુ, કોઈ ખાલી પાન જાદારની વસ્તુથી ભરીએ તેમ, મનુષ્યને દુષ્ટીક્રોતાની માદિની આપવી એ કેળવણી નથી. પ્લેટોના

અર્થમાં કેળવણી એટલે આત્માનાં ચક્ષુ જ્ઞાનના પ્રકાશ તરફ વાળવાં. કેળવણીની કાર્યસાધકતા વિશે પણ પ્લેટોને ભારે વિશ્વાસ છે. તે કહે છે: કેલ્વણીનું સ્વરૂપ વદલાનાં રાજ્યના મૂલ્યમૂલ્ય વાદવાઓ પણ વદલાય છે.

આવા ઉદાત્ત ધ્યેયવાળા કેળવણીની વિગતવાર યોજના પ્લેટો પોતાના ગ્રંથમાં લખાણથી રજૂ કરે છે. એ યોજનાનું નિરૂપણ અહીં શક્ય નથી તેમ જ આટલા ટૂંકા પરિચયમાં આવશ્યક પણ નથી. એ યોજનાના મુખ્ય મુદ્દા આ છે: તે કેળવણીના બે ભાગ કરે છે: (૧) સંગીત (music) અથવા માનસિક કેળવણી, જેને આપણે liberal education કહીએ છીએ, અને (૨) વ્યાયામ (gymnastic) અથવા શારીરિક કેળવણી. પરંતુ આ ઉભય પ્રકારની કેળવણીની અતિરેક ન થવે. નેઈએ એના ઉપર તે ખોસી ભાર મૂકે છે. કારણ, માનસિક કેળવણીની અતિરેક મનુષ્યને નિર્વૃત્તિ અને ક્રિંકેટઅમુક ને પછી 'ક્રિકેટ' બનાવે છે; તથા વ્યાયામનો અતિરેક તેને કર્મજન અને ત્રિષ્ટુર બનાવે છે. વળી ઉભય પ્રકારની કેળવણીમાં એવી જ બાબતોનો સમાવેશ થવો નેઈએ, કે જે મનુષ્યના ચિત્તમાં રહેલા હીન ભાવો નાબૂદ કરી ઉદાત્ત ભાવોનો વિકાસ સાધવામાં ઉપકારક થાય, અને પરિણામે મનુષ્યનું ચિત્ત અને શરીર તેના આત્માનાં અનુગામી બને.

આ કસોટી અનુસાર પ્લેટો સાહિત્યની કેળવણી ઉપર મોટા કાપ મૂકે છે. તે સાહિત્યના બે વિભાગ કરે છે: (૧) શિષ્ટ અથવા સાત્ત્વિક અને (૨) અશિષ્ટ અથવા આનુકરણિક. ઉપરની કસોટી પ્રમાણે શિષ્ટ સાહિત્યને જ તે કેળવણીમાં સ્થાન આપે છે; અશિષ્ટ અથવા આનુકરણિક સાહિત્ય, મનુષ્યના સત્ત્વને વિકૃત કરનારું હોઈ, તેને તે ત્યાજ્ય ગણે છે.

પરંતુ સર્વ બૌતિક વિદ્યાઓની કેળવણી પામ્યા છતાં આ ધૃતનાત્મક નગર પાછળ રહેલા શાશ્વત અને અક્ષર તત્ત્વનું રહસ્ય જાણ્યા વિના મનુષ્યની કેળવણી અધૂરી જ રહે છે. એ તત્ત્વ તે આ

દશ્ય જગતના કારણ અને તેના આધારબૂત ગ્રેથનું તત્ત્વ. આ તત્ત્વ સર્વ જ્ઞાનનું કારણ છે (યેનહુમનો મતનું), તેમ જ રચયપ્રકાશિત હોઈ પ્રકાશનું અને આપણી દષ્ટિનું પણ કારણ છે (તત્ત્વ માત્રા સર્વમિદં વિમાતિ). સર્વ બૌતિક વિદ્યાઓનો આધાર પણ એ જ છે. એ જ સત્ય, જ્ઞાન અને નિર્ભેજ સૌંદર્ય છે. એનું રહસ્ય પામ્યા વિના બીજું બધું જ્ઞાન મિથ્યા છે—આમાસમાત્ર છે.

આ પરમ તત્ત્વના દ્રષ્ટાઓ જ ધર્મશાળ્યના શાસ્ત્રો ધ્યાને આધિકારી છે, કારણ કે તેમનું ચિત્ત સતની ઉપર જ સ્થિર હોય છે અને કુન્નયી વસ્તુઓ ઉપર લક્ષ આપવાનો કે લોકોને જોડે અધોડા અથવા દેપ કે ઈર્ષી કરવાનો તેમને સમય હોતો નથી. તેમની દષ્ટિ નિરંતર અચળ અને અમર વસ્તુ તરફ જ વળેલી હોય છે. તેઓ અર્ધની કામના ન રાખતાં અકિંચન રહેશે. તેમને પોતાનું કુકુંબ પણ ન હોય, સમગ્ર નાગરિક-સમૂહ તેમનું કુકુંબ બનશે, આખા સમાજ પરત્વે તેમનો સ્વભાવ હશે.

આ ધર્મશાળ્યના નાગરિકો પણ આદર્શનિષ્ઠ હોવા નેઈએ. શરીરયાત્રા માટે તેમણે પરંપરાગત ધંધાને જ અનુસરવું નેઈએ. તે જ ગળાકાપ હરીદાર્ઢ અને તેમાંથી નીપજતી વિપ્રમતામાંથી સમાજ જન્મી શકે અને દીર્ઢાંજલી થાય. આવો વર્ણ-ધર્મ સમાજના સ્વાસ્થ્યના પ્રાણ સમાન હોઈ, નિર્વૃત્તિ અર્થે પોતપોતાના પરંપરાગત ધંધાને અનુસરવું, એને જ પ્લેટો ધર્મ કહે છે. આ વર્ણધર્મનો 'લગ' થવાથી જ સમાજ અથવા રાજ્યનો નાશ થાય છે. તે કહે છે: 'પરંતુ, બ્યારે કોઈ મોતી કે સ્વભાવથી જ વૈશ્ય થવાને લાયક હોય એવો બીજને કોઈ માણસ, સંપત્તિ, જગ કે પોતાના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધી જવાથી અથવા એવા કોઈ અનુકૂળ સંજોગથી કુદાર્ઢ જઈ, સૈનિકોના વર્ગમાં, અથવા તો કોઈ સૈનિક પાલકો કે શાસ્ત્રોના વર્ગમાં ધૂસવા પ્રયત્ન કરે, કે જેને માટે તે નાલાયક હોય, અને તેમનો કોઈ બીજાની ફરતે કે હથિવાર પચાવી પાડે, અથવા એક જ વ્યક્તિ વૈશ્ય, શાસનકર્તા અને સૈનિક એમ ત્રણે થવા જાય, તો હું માનું છું

કે આવી અદલાબદલી અને એકબીજાની દખલથી રાજ્યનો નાશ થશે.'

આમ વર્ણધર્મ ઉપર પ્લેટોની આખૂટ ગ્રહા છે અને એના ખાવા ઉપર જ તેનું સમાજશાસ્ત્ર રચાયેલું છે. પરંતુ પ્લેટોનો વર્ણધર્મ જડ નથી. એમાં અધિકારી ગોત્રી કે બીજા કોઈ પણ ધધાદારીને શાસકગર્ભમાં જડાનો, અને અનધિકારી શાસકને તેની ચેતનતા મુજબના ધધામાં જોડાવાનો પરપૂરો અવકાશ છે.

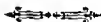
વર્ણધર્મથી દરીકાષ્ટનું તત્ત્વ નાબૂદ થાય છે અને સમાજના બધા વર્ગોનાં હિત સુરક્ષિત રહે છે. પોતા-પોતાનાં હિત વિશે નિર્ભય થવાને કારણે સર્વત્ર અનુદય-પ્રતિ જન્મે છે અને પરિણામે બધા વર્ગોમાં આખા સમાજ વિશે એકબીની કે પોતીકાપણની ભાવના પેદા થાય છે. આવા સમાજ કે રાજ્યમાં બધા જ લોકો કોઈ પણ વસ્તુ માટે એકસરખી રીતે મમત્વ અથવા અરપૂદા રાખશે; અને એક પણ માણસના સુખ કે દુઃખે આખું રાજ્ય સુખ કે દુઃખ અનુભવશે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વર્ગનું નહિ પણ આખા સમાજનું હિત એ જ પ્લેટોના ધર્મરાજ્યનું ક્ષેપ છે.

પ્લેટોના કેળવણીવિષયક, નૈતિક તેમ જ સામાજિક વિચારો આપણે દૂકમાં જોઈ ગયા.

પણ એના રાજકીય વિચારો શા હતા? કે 'ધર્મ-રાજ્ય'માં રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા જ નથી? એ પ્રશ્નમાં રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા નથી એમ તો ન કહેવાય. પરંતુ પ્લેટોનું રાજકારણ નીતિશાસ્ત્રથી નિરાણું નથી. મનુષ્ય મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા તેને તે શાથી ગુમાવે છે, એ 'ધર્મ-રાજ્ય'નો અર્થગત પ્રશ્ન છે. આમ એ પ્રશ્નો મૂળ પ્રશ્ન આધ્યાત્મિક હોઈ, એમાં રાજકારણ એ નીતિશાસ્ત્રનો જ વિષય બની ગય છે. નીતિ-ભાવનામાં સહેજ પણ ક્ષતિ પહોંચવાથી, રાજ્ય તેમ જ વ્યક્તિનો ઉત્તરોત્તર કેવો શતમુખ વિનિષાત થાય છે, એનું આગ્રહણ બમાન પ્લેટોએ એ પ્રશ્નના આંશમાં અને નવમા પરિચ્છેદમાં આપ્યું છે, તે બધાએ વાંચી જવા જેવું છે.

આ આર્ષ પ્રથ સખાપાને કૌકાએ ધર્મ મમાં, છતાં હજ એની પ્રેરણા જૂની યઈ નથી; આજે પણ એ મનુષ્યને દહતાપૂર્વક આદેશ આપે છે કે, થેવો હિ બીરોડમિયત્તો જ્ઞતિ પ્રેવો મન્દ્રો ચોમ્મેન્દ જ્ઞતિં. (ધીર પુરુષ પ્રેમ છોડી એમને જ વરે છે; મંદ જુદ જ ચોમ્મેન્દના ખ્યાલથી પ્રેમને પસંદ કરે છે.) અને ત્યાં સુધી એમના ઉપાસકો હશે ત્યાં સુધી એની એ પ્રેરણા તત્ત્વવત્તન રહેશે.

મણિભાઈ બ. દેસાઈ

ગાંધીજીની છેલ્લી ભેટ

(એક પત્રમાંથી)

વધા-ચોજાને ગાંધીજીએ, પોતે દિંદને કરેલી બધી ભેટોમાં બાઈમાં બાઈ વસ્તુ કરી છે; અને ઉપરાંત એમ પણ કહ્યું છે કે, હું નથી માનતો કે આના કરતાં વધારે સારી વસ્તુ હું આપી શકીશ. આપણા પત્રવ્યવેતાએ જે વસ્તુને આપડું મોટું ગૌરવશાળી રચાન આપ્યું છે તે શા માટે, એનું કારણ આજે દેવડ આખો સમાજ પામી ગયો છે એમ ન કહેવાય. તેનું એક કારણ તો એ પણ છે કે, કેળવણીમાં આપણા શિક્ષિત વર્ગો પણ હજી પશ્ચિમના અનુકરણ-યુગમાંથી નથી નીકળ્યા. રાજકારણની

પદ્ધતિમાંથી અનુકરણ-યુગ ટળવાની સાથે આપણે સ્વદેશી દબે સાદ્યા તો સત્યાગ્રહ જેવી સંજીવન અને સર્ગક પદ્ધતિ રોપી. ઉદાગ્રધધામાં સ્વદેશી દબે આચળ વધ્યા તો ખાદી અને શામ-કાશી જેવી રીઝદલદાથી અને સર્વતોમદ્ર વસ્તુએ ઉપજવી શક્યા એમ જ હવે કેળવણીમાં આપણી પોતાની દબને અમલ કરવાને જમાનો આવ્યો છે. વધા-ચોજાને એવી દબ છે. અને તેથી જ તે આપણા આખા કેળવણીના પ્રશ્નને એ આધમાં તઈ શકવા હામ બાટે છે. . . . .

વિદ્યાનો ક્રમ

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આવેલી સત્યકામ જળાશની વાત સૌ કોઈ જાણે છે. ગુરુ પાસે જ્યારે તે બણવા ગયો ત્યારે એને દાખત કરતાં પહેલાં ગુરુએ તેને એનું ગોત્ર પૂછ્યું. સત્યવાદી શિષ્યે ‘મારી માને જ ખબર નથી તો પછી હું તમને કેવી રીતે કહી શકું’, એવો કીધો અને સરળ જવાબ આપી ગયો. આવો સત્યવાદી છોકરો બ્રહ્મણ જ હોઈ શકે છે એમ કહી ગુરુએ તેને યજ્ઞોપવીતદીક્ષા આપી અને આશ્રમમાંની ખેતીની વ્યવસ્થા તેને સુપરત કરી. સત્યકામે દોર, પક્ષી અને અગ્નિ પાસેથી સર્વ જ્ઞાન મેળવ્યું. અને ગુરુએ એના જ્ઞાનની ખાતરી કરી તેને બ્રહ્મવેત્તાની પદવી આપી દીધી. ક્રમે ક્રમે સત્યકામ આચાર્ય થયો.

* * *

બ્રહ્મચારી કમલપુત્ર ઉપદેશક આચાર્ય સત્યકામ જળાશને ત્યાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યારે વર્ષ સુધી રહ્યો અને તેણે ગુરુના અગ્નિની સેવા કરી. બાર વર્ષ વીત્યા પછી ગુરુએ બીજા બધા વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તીર્ણ કર્યો, અને ઘેર જવાની અનુજા આપી. પણ ફક્ત એક ઉપદેશકને રત્ન મળી શકી નહિ. તે બાપડો લાગવગ લગાડવા શુરુપત્નીની પાસે ગયો. શુરુપત્નીએ આચાર્યને બહામણ કરી :—

“બીચારા બ્રહ્મચારીએ આપણા અગ્નિની બાર વર્ષ સુધી ફીક સેવા કરી છે. હવે એને તમારું બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવો. . . આટલી સેવા કર્યો પછી જો તમે એને જ્ઞાન નહિ આપો તો આપણા અગ્નિએ જ તમને દપડો આપશે.” આચાર્યે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ પણ તેઓ તો બદાર-ગામ જવા માટે નીકળ્યા.

દુઃખી બ્રહ્મચારીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યો. તેને આચાર્યપત્નીએ પૂછ્યું, “એટા કેમ નથી ખાતો? કંઈક તો ખા.” બ્રહ્મચારીએ જવાબ આપ્યો કે, “માણસમાં ઘણી મુશ્કેલી હોય છે, એવી જ એક મુશ્કેલી આધિયી દં કુઃખિત છું માટે ખાતો નથી.”

તેણે દંઠતાથી અગ્નિની કરી ધ્યાનપૂર્વક સેવા કરી. આખરે અગ્નિએ સંતુષ્ટ થયા. તેમણે વિચાર્યું કે, “આ બ્રહ્મચારીએ આપણી ઉપાસના ઉત્તમ કરી છે. ચાલો આપણે જ પ્રગટ થઈને તેને જ્ઞાન આપીએ.” પછી ગાહપત્ય અગ્નિ, અન્વાહાર્યપચન, અગ્નિ અને આહવનીય અગ્નિએ પ્રગટ થઈને પોતાનું વ્યાપક સ્વરૂપ અને આ વિશ્વમાં જે તત્ત્વ રહ્યું છે તેનું જ્ઞાન આપ્યું. અને દુનિયામાં સ્થન-તત્ત્વ એ જ સુખ છે એમ જાતરી દીધું અને કહ્યું કે, “બાપુ, આ અમારી આત્મવિદ્યા તને ખતાવી દીધી. આગળનો માર્ગ તો શુરુમગ્ન છે. આચાર્ય જ તને ને કહેશે.”

આચાર્ય સત્યકામ જ્યારે ઘેર આવ્યા ત્યારે ઉપદેશકને જોતાં જ તેની મુખથી ઉપરથી તેઓએ બપ્થું કે, છોકરો હવે પહેલાં જેવો નથી રહ્યો. તે બોલ્યા :—‘અરે ! છોકરા, તને તો જ્ઞાન થયું લાગે છે. તું કેની પાસે બપ્થો?’ ઉપદેશકે ત્રણે અગ્નિનો સાક્ષાત્કાર થયાની વાત કહી દીધી. ગુરુજીએ સંતુષ્ટ થઈને કહ્યું કે, “અગ્નિઓએ તને બધા લોકોનું જ્ઞાન આપી દીધું છે. ચાલ હવે તને હું બ્રહ્મજ્ઞાન કહું છું.” ગુરુ પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પામી કૃતાર્થ થઈ શિષ્ય વિદાય થયો.

* * *

ગ્રીસમાં શિષ્યને પ્રથમ પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics) શીખવીને પછી જ દર્શનશાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાન બતાવતા. (Metaphysics: Meta = પછી, Physics = ભૌતિકશાસ્ત્ર) સત્યકામ જળાશ અને તેના શિષ્ય ઉપદેશકની વાતો પરથી એ જ ક્રમ દેખાય છે. દોર, પશુ, પક્ષી, અગ્નિ વગેરેનું લૌકિક જ્ઞાન પોતાના પ્રપત્નીથી નિરીક્ષણ, પરીક્ષણથી અને પ્રયોગો કરીને પ્રાપ્ત કર્યો પછી જ ગુરુ ઔપનિષદિક વિદ્યા એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન આપતા.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાલેલકર

ઉધોગ—કેળવણીનું સાધન

[આના લેખક શ્રી. લાલભાઈ દેસાઈ આપણા ઇલાકાની વર્ધા કેળવણીને માટે ખાસ નીમેલા સરકારી અમલદાર છે. શિક્ષણનાં તત્ત્વ તથા અવલોકનો એમનો અનુભવ ઠીક ઠીક ગણાય. *લંડનના ડી.વી. થયેલા હોઈ, પરદેશની શિક્ષણસંસ્થાથી પણ તે પરિચિત છે. વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ સરકારે એમને સોંપ્યો છે. તે રીતે એમનો આ લેખ કામની ગણાય. મ.]

સાધારણ રીતે ઉદ્યોગને આપણી સમાજે ધન કમાવાના સાધન તરીકે ગણ્યો છે અને તેથી દરેક

ઉદ્યોગની ધન મેળવી આપવાની

ઉદ્યોગ વિષે શક્તિ પ્રમાણે તેનો જિજ્ઞાસીઆ સામાન્ય સમજ તરીકેનો ભેદ મનાયો છે. જે

ઉદ્યોગમાં મહેનતના પ્રમાણમાં

કમાણી કરવાની શક્તિ ઓછી, તે સાધારણ રીતે હલકા ઉદ્યોગ કહેવાયો; અને થોડી મહેનતે વધુ કમાણી મેળવતો ઉદ્યોગ જિજ્ઞાસુ કહેવાયો. એ ઉપરાંત કેટલાક ઉદ્યોગોમાં મગજશક્તિનો મતલ ઉપયોગ થાયુ રાખવો પડેલો હોવાથી, અને તે પ્રમાણમાં તેની કમાણી કરી આપવાની શક્તિ મોટી હોવાથી, તે પણ જિજ્ઞાસુ ગણાયા. મોટે ભાગે વધુ પ્રમાણમાં મહેનતની જરૂરવાળા ઉદ્યોગો આપણા જનસમાજમાં "ઉદ્યોગ" તરીકે લેખાયા અને તેને લઈને સાધારણ રીતે ઉદ્યોગની પંક્તિ ધન કમાવામાં નીચી લેખાઈ.

ફક્ત અંગમહેનતની જ જરૂર પડે અને મગજ-શક્તિ ઝાઝી વાપરવી ન પડે એવા ઉદ્યોગો તો,

ખરે જ, યહુ ઓછા છે. ઘણા-

ખુદિ અને ખરા ઉદ્યોગોમાં મગજશક્તિ

ઉદ્યોગ વાપરવાની જરૂર પડે જ છે.

માણસ મગજશક્તિ વાપરીને

ઉદ્યોગ કરે તો તે સારી રીતે કરી શકે અને હોશિયાર લેખાય. એક સાધારણ ખાડો ખોદવા જેવા ઉદ્યોગમાં પણ જો કાંઈ મજૂર પોતાની મગજશક્તિ વાપરે તો તે ઘણા ટૂંક સમયમાં પોતાને બેઠ્ઠાએ એવા ખાડો ખોદી શકે. એથી બિલકુલ, સાધારણ મજૂરો ગમે તેમ પોતાની કાદાળા કે નરાજનો

ઉપયોગ કરી ઢંગધડા વિનાનો ખાડો ખોદે તો તે સારા ઉપયોગમાં ન જ આવે. મતલબ કે, ઉદ્યોગમાં મગજશક્તિ વાપરવાથી તે ઉદ્યોગની ધન કમાવી આપવાની શક્તિ વધે છે, અને ઉદ્યોગ કરનાર માણસની મગજશક્તિનો આ પ્રમાણે ઉપયોગ થવાથી તે વધુ નીચ અને છે એ સહેજે સમજી શકાય એવું છે. દાખલા તરીકે, ખાડો ખોદનાર શુદ્ધિશાળી હોય તો તે ખાડો ખોદતા પહેલાં ઘણી જાતના વિચાર કરે. જમીન પેચી છે કે કઠણ, જમીનની અંદરના ભાગમાં કેટલે જોડે પથ્થર આવેલો છે, ખાડો કેટલો સાંકડો અથવા પહોળો ખોદવાનો છે, કેટલો જોડો ખોદવાનો-છે, વગેરે જાણતોનો સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરી કેવી જાતનું દહિયાર વાપરવું—કાદાળા કે નરાજ—તે વિચાર કરે. તદ્દન સીધો અને જોડો ખાડો ખોદવા માટે નરાજ કેવી રીતે વાપરવી પડે, તેનું પાનું સીધું કે આડું વાપરે, તેને સીધી કે ત્રાંસી પકડી તેનો ઉપયોગ કરે, પાનું આડું વાપરવાથી શું થાય અને સીધું વાપરવાથી શું થાય, વગેરે ઘણી ઘણી જાણતના વિચાર કરી એ પોતાનું કામ કરે. ઘણાખરા હોશિયાર અને શુદ્ધિશાળી મજૂરો આ જાણતનો વિચાર કરે છે; અને જે પ્રમાણમાં એ બધી જાણતો વિચારે તે પ્રમાણમાં એ કામ સાડું કરી શકે, એમની કામ કરવાની શક્તિ વધે અને કમાણી પણ વધારી શકે. મતલબ કે, જેમ જેમ વિચારપૂર્વક એ કામ કરતા જાય તેમ તેમ તેમની મગજશક્તિ પણ ખીલતી જાય, અને કામ કરવાની અને ધન મેળવવાની શક્તિ પણ વધતી જાય.

વહેવારુ ખગોળ

૧
પ્રાસ્તાવિક

સામાન્ય માણસ રોજના વહેવારમાં ખગોળ-શાસ્ત્રનો શો ઉપયોગ કરી શકે તે જતાવતો આ લેખમાળાનો હેતુ છે. આગમોટ' ચલાવવા માટે તો ખગોળનો ઉપયોગ કરવો જ પડે છે. વિમાનો વધારે પ્રગતિ કરશે, ત્યારે તેઓએ પણ ખગોળનો ઉપયોગ કરવો જ પડશે. ભૂગોળના નકશા બનાવનારને પણ ખગોળનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ન્યૂટનથી માંડીને આઇસ્ટીન સુધીના વિદ્વાનોએ શોધેલા ગતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની સૌથી સંતોષકારક સાબિતી પણ ખગોળ આપે છે એટલું જ નહિ, પણ ઘણી વખત આ સિદ્ધાન્તોની શોધ પણ ખગોળના અવલોકનમાંથી જ જન્મી છે. આવી બાબતોને પણ વહેવારુ બાજતો ગણી શકાય. પણ આપણે આપણું ધોરણ ઓછું રાખીશું અને આજના સાધારણ ભણેલા હિંદીને આપણી તરફ આગળ રાખીને તે તેના રોજના વહેવારમાં ખગોળનો શો ઉપયોગ કરી શકે તે બેઠીશું.

પૃથ્વી દ્વા જેવી ગોળ છે તે તેની ધરી પર ૨૪ કલાકમાં એક આંટો ફરે છે, સૂર્ય ચિયર છે, પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ વરસમાં એક ગ્રહક્ષિણ કરે છે, અક્ષાંશરેખાંશ, ઋતુઓનાં કારણો, ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ એક મહિનામાં ફરે છે, ચંદ્રકલાનાં કાય-વૃદ્ધિ, ગ્રહણનાં કારણો, સૂર્યમાળા, ગ્રહો અને ઉપગ્રહો, તારાઓ ચિયર છે અને આપણાથી અજાણે માઈલ દૂર છે, વગેરે સામાન્ય જાણતો માધ્યમિક શાળાની ભૂગોળનાં પુસ્તકોમાં આપેલી હોય છે. વાચકને એમનું જ્ઞાન ન હોય, તો તેણે એ પુસ્તકોમાંથી ગેજવી લેવું. એને એ જ્ઞાન છે એમ સ્વીકારીને આ લેખમાળા ચાલશે.

આ શાસ્ત્ર આપણામાં બહુ જુનું છે. આકાશના તારાઓને ઝૂમખાંઓ (નક્ષત્રો)માં વહેંચી નાખવા

અને એ ઝૂમખાંઓને નામ આપવાં એને જો આ શાસ્ત્રની શરૂઆત ગણીએ, તો આ શાસ્ત્ર આપણામાં ઓછામાં ઓછું ૫૦૦૦ વર્ષ જુનું છે. એમ કહી શકાય. આપણામાં તેને 'જ્યોતિષ:શાસ્ત્ર' અથવા ટૂંકમાં 'જ્યોતિષ' કહે છે. પણ 'જ્યોતિષ' શબ્દ બોલતાં જ લોકો આ આકાશવિદ્યાને જદે ભુદ્ધત, જન્મોત્તરી વગેરે સમજે છે, તેથી આપણાં શાસ્ત્રને આપણે 'ખગોળશાસ્ત્ર' અથવા ટૂંકમાં 'ખગોળ' કહીશું. મુદ્દર્જ વગેરેને, સ્પષ્ટતા ખાતર, 'ફલ-જ્યોતિષ' કહીશું.

આ બે શાસ્ત્રો વિષે લોકોના મનમાં ખૂબ જ ગોટાળો છે. આ બે શાસ્ત્રો એક જ હોય અથવા તો એક એ બીજાનું તર્કસિદ્ધ ફળ હોય એવી માન્યતા ખૂબ જ પ્રવર્તે છે. નેશાંઓએ અગાઉથી બાબેલું ગ્રહણ બરાબર થાય છે, તો તેઓએ બાબેલી જન્મોત્તરી પણ સાચી હોવી જોઈએ, એવી ફલીલ ઘણી વખત કરવામાં આવે છે. તેથી તે વિષે અહીં ખુલાસો કરવાની જરૂર છે કે આ બે શાસ્ત્રો વચ્ચે કંઈ સંબંધ નથી. ખગોળ એ ખરી રીતે 'શાસ્ત્ર' એટલે 'વિજ્ઞાન' છે, અને રસાયણશાસ્ત્ર વગેરે બીજાં ભૌતિક શાસ્ત્રોની પેઠે આપણે દરખીનો અને બીજાં યંત્રો વડે આ શાસ્ત્રની પ્રત્યક્ષ સાબિતી મેળવી શકીએ છીએ. ફલજ્યોતિષની આવી કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગસિદ્ધ સાબિતી આપી શકતી ન હોવાથી, આપણે તેને 'વિજ્ઞાન' કહી શકીએ નહિ. ફલજ્યોતિષમાં 'માનનારાઓની સંખ્યા ગમે તેટલી મોટી કે નાની હોય, તોપણ તેઓ તેને ગ્રહાથી જ માને છે એમ કહેવું જ પડશે. ખગોળશાસ્ત્ર ગ્રહોનાં રથાનને અગાઉથી નક્કી કરી શકે છે. ઋતુઓ, ગ્રહણો વગેરે આ ગ્રહચરિત્રનાં તર્કસિદ્ધ તેમ જ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગસિદ્ધ ફળો છે. પણ મુદ્દર્જ, જન્મોત્તરી વગેરે ખગોળશાસ્ત્રનાં તર્કસિદ્ધ કે પ્રયોગસિદ્ધ ફળો નથી, એટલું બરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજ લેવું ઘટે છે.

ખગોળના વ્યાવહારિક ઉપયોગને આપણા જ્ઞાના અંધો 'ત્રિપ્રશ્ન' એટલે દિશ્, દેશ અને ક્ષણ એ ત્રણ બાબતોનો પ્રશ્ન કહે છે એ જાણે જ યોગ્ય છે. આકાશના અવલોકનથી આપણે દિશા અને મમથ જાણી શકીએ છીએ, તેમ જ આપણે પૃથ્વીના કયા ભાગમાં એટલે કયા અક્ષાંશરેખાંશમાં છીએ તે જાણી શકીએ છીએ. આ જાણવા માટે સૂર્ય, ચંદ્ર, મહો તેમ જ તારાઓનું અવલોકન આપણને ઉપયોગી છે. યુરોપઅમેરિકાની વેધશાળા (આકાશનું અવલોકનકરવાની જગા)ઓમાં તેમ જ આગબોટોમાં પણ આ બાબતોને માટે જાણે જ મુદ્દમ અને જાણે જ કીમતી-ચંચો હોય છે. પણ આપણે તો પૃથ્વીની છાયા, જમીન પર દોરેલી લીટીઓ કે વર્તુલો વગેરે અહીંનો સાધારણ માણસ પ્રાપ્ત કરી શકે એવાં સાધનોની મદદથી જ આપણાં અવલોકનો કરીશું.

આ વિષયનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં એટલાં થોડાં છે કે લગભગ નથી એમ કહીએ તો હરકત નથી.

છતાં જો થોડાં છે, તે જિજ્ઞાસુને માટે અમે નીચે જણાવીએ છીએ.*

આપણે આવતા અંકમાં સૂર્યથી શરૂઆત કરીશું અને સૂર્યની છાયા પરથી મુદ્દમ રીતે દિશા, સમય, અક્ષાંશ, રેખાંશ વગેરે કેવી રીતે જાણી શકાય, તથા જુદાં જુદાં રચનાના સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત વગેરેના સમયો કેવી રીતે કાઢી શકાય તે જોઈશું.

હરિહર ભટ્ટ

* ૧. ખગોળના તદ્દન પ્રાથમિક જ્ઞાન માટે શ્રી સરના કૃત 'આપણું ઘર : પૃથ્વી' (પ્રકાશક : એસ. બી. શાહ, અમદાવાદ)નાં પહેલાં ચાર પ્રકરણો.

૨. શ્રી. શંકર ભાગદ્દણ્ણ દીક્ષિત કૃત 'જ્યોતિર્વિજ્ઞાન'નું ગુજરાતી ભાષાનંદ. (મુંબઈ, ગુજરાતી પ્રેસ પ્રકાશિત હ્યું' છે કિ. ૩ ૩.) આ ચાલુ પુસ્તક છે.

૩. આનંદાના તારાઓનું જ્યોત્ષ્ણાણ કરવા માટે તેમ જ ખગોળની બીજી ઘણી ઉપયોગી બાબતો માટે શ્રી ભોમીરાવ કશવશાહ પઢવા કૃત 'આકાશદર્શન' (પ્રકાશક : એસ. બી. શાહ, અમદાવાદ; કિ. ૧૧ ર.).

ગુરુને

ખન્યો ગુરુ પરંતુ તું સહી શકે નહિ શિષ્યના વિનોદભર ટોળ ને હક-ભરેલ ઉન્માદને;
ગમે ન રમતો, ન શોર, નહિ ચેનચાળા તને,
તું તો નીરખવા ચહે વદન બાળને દેવનાં
મુખો તણી પ્રસન્ન સાર્વિક પ્રશાન્ત રેખા; મના
કરન્ત તુજ તર્જની જરીય તેથી ના જપતી;
અને વિધિનિષેધની અવનવી રીતો શોધતી
મૂંઝાલી તવ યુદ્ધિ લંગ વધુ દેખતાં શિસ્તના.

ખન્યો ગુરુ-ન કિન્તુ તું ગુરુપદાંની એકે કળા
શીખ્યો; ગુરુ બનાવને ધીરજમૂર્તિ ખેડૂતને—
સહી તરસ, ટાઢ, તાપ ખીલતી ફૂણી દ્રાક્ષના
નિહાળી રસ અમ્લ તે ધ્રમ ત્યજે ? ત્યજે ધૈર્યને ?
નહીં જ !—છળ અમ્લને ખીલતી મિથુની પૂર્ણતા—
ઘણાં તમસ તો, સખે, કવચ રોઢ છે સત્ત્વનાં !

સ્નેહરશ્મિ

સેવાની દીક્ષા

[શ્રી. રાવજીભાઈ પટેલનું 'ગાંધીજીની સાધના' પુસ્તક વાચકે ન જોયું હોય તો તે જોવા જેવું બહુાય. તેમાં લેખકે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી અંગેનાં પોતાનાં સંસ્મરણો આપ્યાં છે. સંસ્મરણ તો એક અખૂટ ખાણ છે. શ્રી. રાવજીભાઈ આવાં બીજાં કેટલાંક સંસ્મરણો. આ માસિક મારફતે આપવાના છે. આ તેનો પહેલો લખતો હપરના પુસ્તકના 'પ્રથમ દર્શન' નામના પ્રકરણના અનુસંધાનમાં છે. મ.]

તે દિવસે સવારે ગાંધીજીએ મને પાવડો આપીને પોતાની સાથે બગીચામાં કામ કરવાને લીધો, એને અને વાતોએ ચડ્યા. એક પાવરધા થયેલા ખેડૂતની જેમ તેમણે તો પાવડો ચલાવવા માંડ્યો. મારે વાતોને સ્વાર્થે તેમની પાછળ ખેંચાયું પડ્યું. તેમણે વાતની શરૂઆત કરી :

“તમારા પત્રો મને ગમ્યા છે. કેમ, વેપારમાં હવે મન ગોઠ્યું છે ને?”

“ગોઠવવા પ્રયત્ન કરું છું. દેશમાં કે અહીં આપણા વેપારની જે પ્રણાલિકા છે તેમાં ફેરફાર કરવો મારી શક્તિ ઉપરાંતની વાત છે. અને ચાકતી પ્રણાલિકામાં કોઈ રીતે દિલ મોકે તેમ નથી. આવી કઠંગી અને અપ્રામાણિક પ્રણાલિકામાં વેપાર કરવો અને તેમાંથી ધનપ્રાપ્તિ કરવી, એથી હૃદય ડામે છે.”

“પણ તમારે ધનપ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તમારા હૃદયને ગોઠવો હોય તેવો વેપાર ગોઠવો રહ્યો. અહીં આશ્રમમાં આવવાની વાતમાં તો ધનપ્રાપ્તિની છાંછાને લગતી જોઈએ ને?”

“હાજી, મારા જીવનનું ધ્યેય ધનપ્રાપ્તિનું મેં રાખ્યું જ નથી. વિદ્યાર્થી તરીકે હવ્ય જીવનમાં સ્વપ્નોમાં હું સ્વયંપચ્ચો રહેતો હતો, તેવામાં એકાએક મારા પિતાશ્રીએ મને અહીં ધકેલ્યો. મારા જીવનની શુદ્ધિ સાથે ધનપ્રાપ્તિ ચતી હોય તો બહે પિતાશ્રી રાજ થાય, એમ માનીને અહીં આવ્યો. પણ અહીં તો મારું હૃદય જાંડ કરે છે; ધનપ્રાપ્તિ કરવાનો અણગમો ઉત્પન્ન થયો છે. એટલે, આપ રત્ન આપો તો પહેલી અનુકૂળતાએ હું આપની સમક્ષ આવી જઈ.”

ગાંધીજી એકાદ ક્ષણ થંભીને બોલ્યા :

“પણ આમ ઉતાવળ ન કરો. અહીં આવીને રહેવું સહેલું નથી. અહીં આવીને. મરીબાઈ. અને અહ્યર્થનું વ્રત લેવું જોઈએ. તમારાથી તે લઈ શકાય તેમ છે?”

શું કહેવું? હું વિચારમાં પડ્યો. એટલે તેમણે પૂછ્યું : “કેમ શો વિચાર કરો છો?”

“મરીબાઈનું વ્રત તો લઈશિ, અને હું અહીં એકલો છું એટલે અહ્યર્થનું વ્રત લીધા વિના અહ્યર્થ તો પળાશે ને?”

“પણ બાઈ, એવા અહ્યર્થનો બહુ અર્થ નથી. માનસિક અહ્યર્થ—સૂક્ષ્મ અહ્યર્થ ન સમવાય તો શારીરિક અહ્યર્થ—સ્થૂળ અહ્યર્થ ટકતું નથી. કોઈ નહિ તો સ્વપ્નમાં પણ વીથેરબલન થઈ અહ્યર્થ ખાંડિત થાય છે.”

મેં નિરાશ થઈને જવાબ આપ્યો : “એવું સૂક્ષ્મ અહ્યર્થ એકાએક શી રીતે પળાય? એમાં તો અનેક વિદ્યો આવે તેને શી રીતે ઓળચાય? એ બારે વાત છે.”

પણ બાણુએ તો એક વાક્ય આગળ બોલી મને આશાવંતો કર્યો : “પણ તે અશક્ય તો નથી જ. શુદ્ધ ભાવે તેવો પ્રયત્ન તો થાય ને?”

“હાજી, જરૂર થાય.” એટલો જવાબ આપી હું ચૂપ રહ્યો. મારા હૃદયમાં વિચારનું નોકાન જાગ્યું હતું. મેં એક પ્રશ્ન કર્યો :

“બાણુ, આવો પ્રયત્ન કોઈ અહીં કરે છે?”

“હા, ઘણાં પડે છે, આખડે છે; છતાં મને શ્રદ્ધા છે કે, તેમનો પ્રયત્ન સાચા હૃદયનો છે.”

“પણ એક હાથે શી રીતે તાળી પડે? એમાં તો સ્ત્રીપુરુષ બંનેનો શુદ્ધ ભાવે સાથ જોઈએ.”

“બંનેનો સાથ હોય તો એ કામ જલદી થીકશે. પણ બંનેનો સાથ ન હોય તો એકથી ના થાય તેમ તો નથી જ ને?”

“આપુલ, મને ભય છે કે એકના જ પ્રયત્નથી પ્રભુત્વપાલન થવું બહુ મુશ્કેલ છે. પતિપત્ની એક બિંધનાં નથી હોતાં. અને એકપક્ષી પ્રયત્નથી તો સંભવ છે કે, સાત્રા પક્ષને પ્રથમ અસતોષ પેદા થાય અને પછી અંતઃકલહ જીવો થાય. અને આમ થાય તો એવો પણ સંભવ છે કે એવકાદારીનો કોરો દાખલ થાય. આતું પરિણામ શું આવે?”

માંધીછએ તુરંત જવાબ આપ્યો :

“પરિણામ સારું આવે. સારા કામનું પરિણામ કદીયે ખૂટુ આવતું નથી. મીરાંએ ભક્તિ કરી

અને ગિરધારીને વરી તે શું કુંભારાણા સાથે દેહ-સંબંધ રાખીને વરી હશે? સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ સિવાય પ્રણનો મેળાપ થાય નહિ.”

“પણ આપુલ, મીરાં અને કુંભારાણા વચ્ચે કંબિયો થયો તેનું શું?”

“એ કંબિયો ક્ષણિક હતો. તે કુંભારાણાની કામચૂંતિને લીધે હતો; મીરાંનો નહોતો. મીરાંએ તો પોતાના શુદ્ધ પ્રભુત્વપાત્ર વડે છેવટે કુંભારાણા ઉપર જીત મેળવી, તેની કામચૂંતિને છોડાવી, તેને પોતાનો કર્યો અને ઉઠાવ્યો. એટલે, તેના અખતરા કરવા હું તૈયાર છું, અને અહીં કંટુ છું પણ ખરો.”

આ મંબીર વાતનો અંત તો ન આવ્યો, પણ બગીચામાં કામ કરવાનો સમય પૂરો થવાનો થંટ વાગ્યો અને અમારી વાત બંધ થઈ,

સવજીભાઈ મચ્છિભાઈ પટેલ

સેગાંવની શાળા

[ઈ. સ. ૧૯૩૧માં આપણી સાહિત્ય પરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી માંધીછએ સેગાંવની નિરૂપણ અને અજ્ઞાન દશાનું જે હલવદ્રાવક ચિત્ર દોર્યું હતું તે સીને યાદ કરો. જ્યાં હવે વર્ધા-શિખના શરૂ થઈ છે. હિંદુસ્તાની તાક્ષીમી સંધના મંત્રી શ્રી. આર્યાનાયકમ તેનાં સુરજ વર્ણવે છે તે, તા. ૧૯-૮-૩૬ને રોજ નરિયાદ ચિત્રક કન્યાચિદાલયમાં તે ગવા હતા ત્યારે, ત્યાંની ઉપાસના બાદ આપેલા પ્રવચનમાંથી નીચે ક્તાયું છે. મ.]

સેગાંવમાં વૃષોથી શોક્ષ બોર્ડની શાળા ચાલતી હતી. નિશાળમાં આખરો ભણતો હતો, તેમને કંઈક લખતાં, વાંચતાં ને ગણતો શીખવાતું હતું. પણ તેમના શરીર પર વજ્ર નહોતાં આવી શકતાં, તેમના પેટનો ખાડો પુરાઈને પેટ જીંચુ નહોતું તરી શકતું, તેમના શરીર પરની ગંદકી દૂર નહોતી થતી. ને તેઓ ને કંઈ ભણતાં તે ભૂલી જતાં હતાં.

પણ મહાત્માજીએ જતાવેલી નવી કેળવણીની યોજનાનો અનુસરીને સાતેક માસથી એક શાળા ત્યાં કાઢી છે. એમાં સાતથી નવ વર્ષની ઉંમરનાં ૪૨ બાળકો છે. તેઓ ત્યારે નિશાળમાં આવ્યાં ત્યારે તેમાંથી બે જીવને જ દૂધ શી ચીજ છે તેની ખબર હતી. બીજાંએ તો દૂધ જોયું પણ નહોતું.

સેગાંવ હિંદુસ્તાનનાં ગરીબમાં ગરીબ ને ગંદામાં ગંદા ગામો પૈકા એક છે.

એ બાળકો સવારે સાત વાગ્યે આવે છે કે તરત શિક્ષક તેમને દૂધ પર લઈ જાય છે. ત્યાં તેઓ હાથ, પગ, મોં ધોઈ કરી સાફ થઈ જાય છે. આને એ બાળકોનાં શરીર તદ્દન સ્વચ્છ રહે છે. એમણે ચાર માસ કાંત્યું તેમાંથી એમણે એટલી કમાણી કરી છે કે આને દરેક બાળકને સવારમાં શાળામાં જ દૂધ પીવાનું મળી રહે છે. જેમને દૂધ શું છે તેની ખબર નહોતી તેમને આને દરરોજ સવારમાં દૂધ મળે છે. પછી તેઓ કાંતે છે, તે કાંતી રહ્યા પછી શોડાક દિસાળ ગણે છે. પછી પાછા જયોરે તેઓ નિશાળે આવે છે, ત્યારે તેઓ કાંતે છે. પછી

તેમને યુક્તિમાં નાસ્તો મળે છે. આ નાસ્તો પણ તેઓ કાંતે છે તેમાંથી આપવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેઓ કંઈ લખે વાંચે છે; પછી રમે છે ને બાગકામ કરે છે. આજે સાત માસને અંતે આ બાળકો પોતાની જ કમાણીમાંથી બે ટંક નાસ્તો ને વસ્ત્ર મેળવી શક્યા છે. વળી તેમણે જૂતમહેનતે શાકભાજીની વાડી કરી છે. શાક શું ને ફળ શું તેનો તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. હવે આ વાડીમાંથી તેઓ ટમેટાં જેવાં શાક, અને પપૈયાં કેળાં જેવાં ફળ મેળવી શકશે. ઉપરાંત, તેઓ આટલા સમયમાં લખતાં, વાંચતાં ને ગણતાં તો શીખી શક્યાં છે.

સેગાંવની શાળાનાં આ બાળકોને બે ટંકનો નાસ્તો, પહેરવા માટે ખાદીનો ગણવેશ અને શાક-ભાજી તથા ફળ કેણે આપ્યાં? કોઈ સંખ્યાતે આપ્યાં કે સરકારે આપ્યાં? ના, એ કોઈએ નથી આપ્યાં. એ બાળકો પાસે જે બાહુબળ હતું તે બાહુબળે તેમને તે આપ્યાં છે. મહેનત બે પ્રકારની છે: એક ઉત્પાદક અને બીજી અનુત્પાદક. અનુત્પાદક

મહેનત કરવામાં વધી નથી હોતો, પણ ઉત્પાદક મહેનત કરવાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે બસબસાને વધી આવે છે. સેગાંવનાં બાળકો નિશાણે આત્મા ત્યાર પહેલાં રખડતાં રજગતાં હશે ને શક્તિઓને એ રીતે વેદશી હતાં હશે. તેમની એ શક્તિનો ઉત્પાદક કામમાં ઉપયોગ કરાયો કે તેમાંથી કેવાં મુંદરે ફળ ઊપજ્યાં!

દેશમાં સેગાંવ જેવાં ગામે તો સાત લાખ છે. એ જ્યાં ગામેમાં નાનાં બાળકોને દૂધ, શાકભાજી, ફળ અને વસ્ત્ર આપણે શી રીતે આપી શકીએ? સરકાર આપી શકશે? સંખ્યાવતો આપી શકશે? આપણી ગરીબાઈ તો એટલી બધી છે કે અત્યારે તો તેમ કરવાનું મળ્યું નથી સરકારનું કે નથી સંખ્યાવતોનું. દેશના આ ભાવિ ધનને શરૂરે સુદૃઢ અને નીરોગી બનાવવું હોય તથા તેને બહુશી-જણાવીને તૈયાર કરવું હોય, તો મહાત્માજીએ બતાવેલા માર્ગ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી. મહાત્માજીની નથી ચોંચનાનું હાઈ શું છે તે સેગાંવે પ્રકટ કર્યું છે.

આચારનાથકેમ

રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી દર વરસે અપાતો આ ચંદ્રક આ વખતે આપણા જાણીતા ચિત્રકાર શ્રી. કનુ દેસાઈને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે, અને એ રીતે આપણા એક તરુણ કલાકારની જાહેર કદર થઈ છે, એ આનંદની વાત છે.

વળી મારા જેવા વિદ્યાર્થીના માણસને તો એ વિશેષ આનંદનો પ્રસંગ હતો. શ્રી. કનુદેસાઈ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં રાજકારણના વિદ્યાર્થી હતા; લાંબી એમની. ડાંગતી ચિત્રપ્રતિભાને પારખી લઈ, તેનો યોગ્ય વિકાસ થાય એ માટે, દિલ્હી પ્રથમ પકિતના પ્રતિભાસંપન્ન કલાકાર શ્રી. નંદલાલ જમ્જી જેવા સમર્થ યુવના સહવાસમાં બે વરસ સુધી રહેવાની એમને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પોતાને ખરેખરે વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. એટલે આજે એ પ્રતિભાનો વિકાસ થયેલો જોઈ સમગ્ર ગુજરાત

એમને અભિનંદે, એ પ્રસંગે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ આનંદ અને ગૌરવ અનુભવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

એ ચંદ્રકની અર્પણનિધિ કરવા યોગ્યતા સમારંભ દરમિયાન મારા મનમાં જાગેલા બે મુદ્દા વિચારો નોંધવા પૂરતી જ આ નોંધ લખું છું.

ઔ પહેલો તો મને એ વિચાર આવ્યો કે, સાહિત્યસભા આ ચંદ્રક આપે છે તે કયા ધોરણને અનુસરીને? આજ સુધી અપાયેલા ચંદ્રકો જેમને મળ્યા છે, તેમની નામાવલિ ઉપર નજર નાખતાં કોઈ સ્પષ્ટ ધોરણ સમજાતું નથી. હવે તો કદાચ વરસને અંતે બ્યારે કાર્યવાહકો ચંદ્રક કોને આપવો એનો નિર્ણય કરવા બેગા મળતા હશે ત્યારે કદાચ નામ ઝટ સજતું પણ નહિ હોય. ‘ત્યારે હવે આ વરસે કોને આપીશું?’ એવો મુર્ખાવળનો ઉદગાર પણ કોઈના મોઢામાંથી નીકળી જતો હશે; અને

મળે એના જવાબમાં હોય તેમ બીજા કોઈ સભ્ય કહેતા હશે, 'ત્યારે આ વરસે...ભાઈને આપીએ તો?' કોઈક ત્રીજા કહેતા હશે, 'હા, એ ફીક છે. હાથાણા ક્ષેત્રમાં એમણે કંઈ એણું નથી કર્યું.' આમ ધીમે ધીમે સંગતિ મળતી જતી હશે અને આખરે નામ મંજૂર થતું હશે.

મને એમ લાગે છે કે, સુભાષે આ બાબત કોઈ ચોક્કસ ધોરણ નક્કી કર્યું નેહીએ. આજ સુધીમાં વિવેચન, કવિતા, નવલકથા, બાળસાહિત્ય, સંગોધન, નાટક, ચિત્રકળા, એમ વિવિધ ક્ષેત્રમાં કાંઈ કરનાર બ્યક્તિઓને આ ચંદ્રક અપણું કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે, સભા આ ચંદ્રકને માટે ક્ષેત્ર વિશાળ રાખવા ધારે છે. ક્ષેત્ર વિશાળ રાખતું હોય તોપણ એની ચતુરસીમાં નક્કી કરવી એ આવશ્યક છે. નવલકથા, કવિતા, નાટક, સંગોધન, મૌલિક વિચાર વગેરે સાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રો, અને તે ઉપરાંત ચિત્ર, સંગીત, રધાપલ્લ વગેરે કલાઓ પણ હેવી હોય તો તે બધાને અમુક ક્રમમાં ગ્રાહ્યતાં નેહીએ; અને દર વરસે એક એક વિષયમાં એ ચંદ્રક આપવાનું કરાવતું નેહીએ. બે એકંદરે પાંચ વિષયો કરાવવામાં આવે તો પાંચ પાંચ વરસે તે તે વિષયમાં ચંદ્રક અપાય, અને તે વખતે એ પાંચ વર્ષ દરમિયાન એ વિષયમાં જે ઉત્તમ કૃતિ પ્રગટ થઈ હોય તે પારખીને તેના કર્તાને ચંદ્રક મળે. આમ કરવાથી પરાંદગીનું ક્ષેત્ર ચોક્કસ અને છતાં વિશાળ બનશે, અને આને ચંદ્રકદાન જે સ્વૈર રીતે યાવ છે, તેને બદલે કંઈક યોજનાપુરસ્કર થશે. તેમ થશે તો જ તે ચંદ્રક ઉપકારક પણ થશે.

પ્રારંભમાં શ્રી. કનુભાઈનો પરિચય આપવા માટે ત્યારે શ્રી. રવિભાઈ ઊભા થયા, ત્યારે મને ખૂબ આનંદ થયો. જેમની પાસેથી શ્રી. કનુભાઈએ ગ્રાસાદન અને પ્રેરણા મેળવ્યાં, પ્રારંભથી તે આજ સુધી જેમણે શ્રી. કનુભાઈ ઉપર પુનઃપુનઃ વાત્સલ્ય વધીવ્યું, અને જેઓ શ્રી. કનુભાઈના વિકાસની ક્ષણેક્ષણેના પ્રતિકાસ મળે છે, તેમને મોટેથી એમનો પરિચય મળે એ તો સાચે જ અમૂલ્ય લાભ મળ્યાય. કનુભાઈની કેટલીય આસિધતા, સ્વભાવની વિશેષતાઓ, કાંઈપદ્ધતિની

ગ્રીષ્મી વિગતો, એમને ઘરનારાં બધાં અને એમની પ્રતિભાના ચમકારા દર્શાવતી પંક્તિની વર્ણન આજે સાંભળેલા મંજરો એમ મને થયેલું, પણ હું નિરાશ થયો.

હાર પછી શ્રી. કનુભાઈનો પરિચય આપવા માટે જ ખાસ વડોદરાથી આવેલા આપણા લોકપ્રિય નવલકાર શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ બિાયા. તેઓ આટલા માટે જ આવેલા છે એવું ત્યારે મેં સાંભળ્યું, હારે મને થયું કે તેઓ આપણને જરૂર કંઈક વિશેષ માહિતી આપશે. પણ એમણે બંગાળી કળા પ્રત્યે અકારણ તિરસ્કાર અને અમદાવાદના આમકારી ખાતાનો ખબરદારી વિષે કોતુહલ દર્શાવ્યા સિવાય બીજું કંઈ નોંધવા લાયક કંઈ નહિ.

ચંદ્રક સ્વીકારતાં શ્રી. કનુભાઈએ પોતાની અભિલાષા આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરી હતી :

"આપણી આસપાસ અખંડ વહી રહેલા જીવનમાં રસો, ચોક, શેરી, ઝરખા, શાકભાજી કે નદીતટ પર ત્યાં નજર કરો ત્યાં ચિત્ર-ચિત્રોની જીવંતપ્રાણ ચારી જ જાય છે. તેમાં જીવંતતા વિષયે, જુદા જુદા સ્વરૂપોમાં જુદી જુદી પદ્ધતિથી ચીતર્યા જ કરવાની આકાંક્ષા મને રહ્યા જ કરી છે; અને અત્યારે સુધીનાં મારાં ચિત્રો તેવી જ રીતે જીવનમાંથી જડેલાં છે. . . . મને તો આકાંક્ષા છે કે, આપણી રંજશાળા, ચિત્રશાળા, બાળશાળાઓ, વિદ્યાપીઠો, અને ચિત્રપટપરો કે મોટી મોટી આપાર-સંસ્થાઓની શીતો આપણા પ્રવાસી જીવનના પ્રસંગોથી રંગાઈ જાય, અને એ દ્વારા આપણી પ્રજાનું જીવન કળાથી રંગદર્શી બને.

"આપણી રસરુચિ વિભાગી મરીને સાચું દર્શન પામે, પોતાની જ આસપાસ ધગધગ રહેલા જીવનનાં કાવ્યમય પ્રતિબિંબો અને રંગ-દર્શનોની કદર કરતી થાય, અને પોતાના પ્રાંતની તળપદી કળા અને ભાવનાઓમાં ગ્રમ્યવાની દૃષ્ટિ તેમાં જાગે, તો અમારા જેવાના નર પ્રયત્નો ફૂટકલતા અનુભવરો, અને દેશમાં સાચો પ્રાણ ધગકાળો સંતોષ મળશે."

પાઠ્યપુસ્તકોનો પ્રશ્ન

એક જમાનામાં કે બ્યારે છાપવાની કળા માણસને નહોતી લાભી, ત્યારે કદાચ પાઠ્યપુસ્તકોનો પ્રશ્ન આજનાં જેવો ને નેહરો નહિ હોય. તે જમાનાની શિક્ષણપદ્ધતિ પણ નિરાશી હતી. આને છાપવાનું મોટી કાંતિકારી શક્તિ યર્ધ પડ્યું છે. અને શિક્ષણપદ્ધતિ એવી જતની છે કે પાઠ્યપુસ્તક તેનો એક મોટો આધારસ્તંભ જ છે, એમ કહો તોય ખોટું નહિ. એટલે પાઠ્યપુસ્તકનો એક મોટો પ્રશ્ન યર્ધ પડ્યો છે.

તે પણ એવડો મોટો, એટલે કે, અધરા ને મૂંઝવાડિયો ન થાત, એ તેમાં વેપારશુદ્ધિ ન લળી હોત. લેખકો અને પ્રકાશકોને માટે આ એક મોટો ધંધો યર્ધ પડ્યો છે. જેની ચોપડી પાઠ્યપુસ્તકનો દરજ્જો પામે તે તેમાંથી કમાણી કરી શકે. એટલે એમાં ખેંચાખેંચી, હરીશાઈ, અને અટપટી કેટલીય બ્રાહ્મણો અને અવળા ધંધા જીવો યાય છે. શુદ્ધ કેળવણીના હિલેશમાં આવી રીતે અશુદ્ધિઓ ભળે છે. આમ જીવજતા મોટાળાનું છેવટનું ફળ ભોગવવું પડે છે વિદ્યાર્થીને અને તેનાં માતાપિતાને.

આથી શ્રી. લીલાવતીગહેન મુનશીએ મુંબઈની ધારાસભામાં હાવ આપ્યો હતો કે, આજની જેમ શાળાના આચાર્યોની મરજી પર છોડવાને બદલે, આપા છલાકાની સરકારમાન્ય શાળાઓમાં એક જ પકારની ચોપડીઓ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે રાખવાનું ફાવે કે કેમ તે વિચારવું જોઈએ.

તે હાવ પર ચર્ચા કરવાં કેળવણીખાતાના પ્રધાન નામ જોરે જણાવ્યું કે, સરકાર આ આપા પ્રશ્નનો વિચાર કરવાને માટે એક સમિતિ નીમવાની છે. એટલે હાવ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ સરકારે એ કમિટી નીમી છે, અને નીચે પ્રમાણેના મુદ્દા પર વિચાર કરીને નિવેદન કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું છે :

૧. બનરમાં મળતાં પાઠ્યપુસ્તકો તપાસવાં કે, તે કોઈ પણ જાતની રાષ્ટ્રીયતાથી લખાયાં છે કે કેમ, અને એ શાસ્ત્રીયતા ફાવે એવી છે કે નહીં. ને

ફાવતાં આવે એવાં પાઠ્યપુસ્તકો ન જ મળી શકે એમ હોય તો તેવાં પુસ્તક લખી શકે એવા ક્ષમતા લેખકોને, એટલાં પુસ્તકો તૈયાર કરવા વિધેયની જરૂરિયાતો બાબત દેશી રૂપરેખા આપી, તેવાં તૈયાર કરવા મોતરવા.

૨. પાઠ્યપુસ્તકોના કેટલા એટ શાળાઓમાં વાપરવા માટે માન્ય કરવા એ વિચારવું.

૩. સમિતિ જે પુસ્તક પસંદ કરે એનો કોપી-રાઈટ સરકાર પાસે રહેશે, અને તેનું પ્રદર્શનકામ માથે લેશે. એટલે લેખકોને મહેનતાણું આપવાના પ્રશ્નનો વિચાર કરવો.

૪. જિનસરકારી પ્રકાશનો આજ ખાનગી શાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વ્યાપ્તતાં હોય અને તે પુસ્તકો ડી. પી. આઈ. એ બહાર પાડેલી માન્ય પુસ્તકોની સાથે ચારીઓમાં હોય. આમ છતાં, ભવિષ્યમાં સરકારે એમના પર પ્રતિબંધ નાંખવો કે કેમ, એ વિચારીને તે બાબત સરકારને સલાહ આપવી.

૫. અત્યારે સરકારે એવું નક્કી કરેલું છે કે, વારંવાર પાઠ્યપુસ્તકો બદલવાં કરવાં એ અમને પસંદ નથી, કેમ કે તેથી કરીને માળખો પર બિન-જરૂરી ખર્ચ પડે છે. તેથી બદલવાને ખાસ કાનૂન કારણ ન હોય તો શાળામાં એવાં પણ વર્ષ તો તેનાં તે જ પાઠ્યપુસ્તકો રાખવાની શાળાઓને સલાહ આપવામાં આવે છે. અને આ વિચારનું પાલન શાળાની મરજી પર છોડવામાં આવે છે.

ત્રણ વર્ષની આ જે અવધિ નક્કી કરેલી છે તેમાં ફેરફારની જરૂર છે ? એ હોય તો તે ફેરવીને કેટલી અવધિ રાખવી ? અને એનું પાલન આજ મરજિયાત છે તે ફરજિયાત કરવું કે કેમ ? સમિતિ આ વિચારીને સલાહ આપે.

૬. પસંદ કરેલાં પાઠ્યપુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે શી પ્રોત્સાહ કરવી ?

તથા કપરના મુદ્દાઓ સંબંધી કે તેને અંગે ઉપસ્થિત થવી બીજી બાબતો પણ સૂચવવી.

આ પ્રમાણેના મુદ્દાઓનો વિચાર કરવાને માટે તે સમિતિ મળી હતી, ને તેણે એવું હરાવ્યું છે કે, આ સંબંધી જનતાને એક પ્રમાણસી પૂઠીને પછી

વર્ધાશિક્ષણની પ્રગતિ

વર્ધાશિક્ષણ યોજનાને જન્માવનારી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ ૧૯૩૭ના ઓક્ટોબરની ૨૨, ૨૩મીએ વર્ધામાં મળી. તેનો અભ્યાસક્રમ ત્યાર પછી તરત થોડા ગાસમાં બદલાર પડ્યો. અને ત્યારથી દેશની સરકારે તથા પ્રજાની નજર તે પર છે. વડી સરકારથી માંડીને લગભગ દરેક પ્રાંતીય સરકાર તથા કેટલાંકદેશી રાજ્યો પર આ યોજનાનો પ્રભાવ પડ્યો છે. તેના મૂળ મુદ્દા વિષે કેળવણીકારોએ પણ સંમતિ આપી છે. હવે તેનો અમલ શરૂ થયો છે. ઘણા પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ પોતા પોતાની નીતિરીતિ, પોતાની પરિસ્થિતિ અનુસાર, વિચારી લઈ પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે. રાષ્ટ્રપ્રેમી તથા શિક્ષણપ્રેમીઓ અને શિક્ષકોએ આ બધું નજર બદાર રાખવું ન જોઈએ. તેથી, એ બધી પ્રવૃત્તિ દ્વંડ્વમાં નજર સામે મૂકી દેવાને ઇરાદો, આ સમાચાર બહુ એકત્રિત કર્યા છે. છટકે છટકે, હાથ, કેટલાકે આ અગાડ તેમાંની બખરો ભળી પણ હોય. એકસાથે આખું ચિત્ર નવી છાપ પાડશે.

વર્ધા યોજના અને વડી સરકાર

શિક્ષણ બાબત આખા દેશનો સમગ્ર વિચાર કરી પ્રતિબંધ સલાહ આપે એવું એક કાયદા મંડળ વડી સરકાર નીચે છે. તે મંડળે તેની વડી ૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીની સભામાં સરકારની એક સમિતિ નીમી હતી, અને એને સમિતિ એ કામ સોંપ્યું હતું કે, તેણે વર્ધા યોજનાને લગતાં કે સમાન અર્થાવામાં ને ને રિપોર્ટ, વિવેચનો, વગેરે હોય (એવાં કે, એવડ વડ રિપોર્ટ વગેરે) તે બધાં જોઈ કરીને, વર્ધા યોજના કેળવણીની ને પુનર્બંધના કદવા માટે છે તે વિષે નિવેદન રજૂ કરવું. આ સમિતિના પ્રમુખ નામ શ્રી. ખેર છે.

તે સમિતિની સભા ૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીએ ત્રણ દિવસ મળી હતી. લગભગ ૨૫ જેટલાં જાદાં જુદાં વિવેચનો, હેવાલો વગેરેનો વિચાર તેણે નિવેદન દરિને સમિતિએ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું. રજૂ કર્યું છે, અને તે હમણાં બહાર પડ્યું છે. તેમનાં નિર્ણયો એ નિવેદનમાં અંતે સારથી આપ્યા છે તે નીચે મુજબ છે :—

૧. વર્ધા યોજના પહેલી ગામડામાં હાખત કરવી.
૨. દરગિયાત હમર ૧ થી ૧૪ હોવી જોઈએ, પણ ૫ વર્ષના બાળકો વર્ધા ગામડામાં હાખત કરી રાખે.
૩. વર્ધા ગામડાના ૫મા વર્ષમાંથી અથવા છાકરાની પૂરાં ૧૧ વર્ષની હમરે બીજી ગામડામાં જવા દેવામાં આવે.
૪. શિક્ષણનું માધ્યમ વિદ્યાર્થીની જ્ઞાપાયા રહે.
૫. હિંદુ માટે એક રાષ્ટ્રભાષા ઇષ્ટ છે. તે હિંદુસ્તાની હોવી જોઈએ અને નામરી ને કઈ જેકે વિધિમાં લખી શકાય. વિધિ પસંદ કરવાની હૃદ છાકરાને આપવામાં આવે, અને તે વિધિમાં શીખવવાની સ્વચ્છ કરવી જોઈએ. એટલે કે, હિંદુ ને નામરી જેક વિધિ દરેક શિક્ષકે જાણવી જોઈએ. સમિતિના કેટલાક સભ્યો સૂચવે છે કે શેમન વિધિ લેવામાં આવે તો ભાષાની મુરકેડીનો દાદા ફક્ત થઈ જાય અને તે શિક્ષક તથા શિષ્યનું કામ ઘણું બોધુ કરી આવે.
૬. કિયા કારા શિક્ષણનો સિદ્ધાંત જોઈએ તો, તે પૂરની વર્ધા યોજના એવડનું જોડના રિપોર્ટની બહા-મલોને પૂરેપૂરી મળતી આવે છે. નીચલાં પ્રકર-જોડમાં આ કિયા અને કવિષ્ હોવી જોઈએ; અને વડી તેમાંથી મૂળ-કથાને જવું જોઈએ, કે જેનું ઉત્પન્ન થયો મુદ્દા એવું હોય અને તેનું મળતર રાજાના અર્થમાં આવી શકે.
૭. રૂબ-રૂબ રીતે અનુભવમાં મિલકત ન કરી શકાય એવા કેટલાક શિક્ષણના વિષયો સ્વતંત્ર શીખવાવા જોઈએ.
૮. શિક્ષકો તેવાર દરવાનું કામ નવેસર શોધવું જોઈએ અને તેમની પદવી કોચી કરવી જોઈએ.
૯. મહિને રૂ. ૨૦ થી ઓછા કોઈ શિક્ષકને ન મળવા જોઈએ.
૧૦. પાઠો સી-શિક્ષકો એળવવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ અને સારી ભણેલી બહેનોને શિક્ષકાકામ કરવા તરફ વાળવા મયવું જોઈએ.
૧૧. યોગ્ય તાલીમ પામેલા શિક્ષકો મળે ત્યારે જ વર્ધા-ગામડામાં કારવી.

વર્ધાશિક્ષણની પ્રગતિ

૧૨. ગુનુબવ મળ્યા પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ ફેરવવાની જરૂર રહેશે.

૧૩. વર્ધાશિક્ષણમાં વૈદિક અભ્યાસ તરીકે અંગ્રેજ દાખલ નહિ કરવું.

૧૪. આજની જેમ, દરેક કામ જે ચાહે તેા પોતાનાં બાળકને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની સવર સરકારે આપવી, પણ સરકારી ખર્ચ નહિ.

૧૫. શાળા બહારથી પરીક્ષા લેવાની જરૂર નથી. વર્ધા-શાળાના ઉત્ક્રા વર્ષ બાદ, શાળા તરફથી જ પરીક્ષા લઈ, તે શેરણે શાળાનત પ્રમાણપત્ર આપવું.

૧૬. અભ્યાસના પાંચમાં વર્ષમાંથી કે પૂર્વે ૧૧ વર્ષ થયે વિદ્યાર્થી બીજા શાળામાં ભવ્ય થયે તેા તેને પણ શાળા છોડવાનું પ્રમાણપત્ર આપવું.

૧૭. શાળા પોતાની પરીક્ષા લઈ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગ ચડાવે. પણ આવી પોતાની પરીક્ષાનાં પરિણામે તપાસવાનો નિરીક્ષકને અધિકાર હશે.

યુક્તપ્રાંતમાં પ્રારંભ

યુક્તપ્રાંતની સરકારે ૧૭૦૦ વર્ધા-શાળાઓ (એટલે કે વર્ધા શિક્ષણ યોજનાની શાળાઓ) એનરેટના ૧૯૫ ગ્રામ્યારિયામાં પોતાને ત્યાં ખોલી, જે ખબર ઓળે નહય્યા જેથી ગણાય. આ શુભારંભ વખતે ગ્રાંધીજીએ આ પ્રમાણે આશીર્વાદ પાઠવ્યા હતા :

‘હાલે રાતે તમારે તાર મળ્યા. નવીન શિક્ષણને માટે ૧૭૦૦ શાળા ખોલવાનું કરાવ્યું તે બારે કામ કપાડયું છે. દરેક રીતે જે સફળ થાઓ એમ છત્તું છું. આ હિંમતબર્ધ પગલા માટે મારા ધન્યવાદ.’ આ પગલાને આવકારતાં પંડિત જવાહરલાલજી કહે છે :

“સાચી દિશામાં આપણી કેળવણીની યુનિફર્મ કરવા સારું જે સંઘીન પગલું ભરવામાં આવે છે, તેથી મને હાર્દા સંતોષ થાય છે. (વર્ધાની) પાયાની કેળવણીની યોજનામાં હું આનંદગી છું અને હું તો જે દૃઢતા જેવાને તાકતા બેઠા છું કે, યુક્તપ્રાંતનાં બધાં જ ગામડાંમાં પેતપેતાવાની નાનકડી વર્ધા-શાળા સ્થપાઈ હોય અને જે પાછા પાયા પર કેળવણીની આખી છત્રાસર ઊભી થઈ હોય,

“નવી શિક્ષણપદ્ધતિઓ અજમાવાઈ ચૂકી છે તે તેમાં તે શુભ તથા કદમાં એકી લેતરી છે. દબે આપણે તેના શુભની બાબતમાં એવા સુધારો કર્યો છે કે જેને લીધે તે આપણાં છવન તથા પરિસ્થિતિને બંધબેસી થશે એટલું જ નહિ, તેની સાથે તેના કદમાં પણ બદલાવો વધારો થશે. નિરક્ષરતાનાં કોટડાં પોતાનો અડો જમાવીને બેઠેલાં

છે; હઠેલાં કરીને હવે આપણે તેમને સંર કરવાં છે.” યુક્તપ્રાંતના ગવર્નર પોતા તરફથી, આ નવા ઉપક્રમની સર્વ આશાઓ ફોા અને તે દ્વારા રાષ્ટ્રની પ્રગતિ વધે, એવી શુભેચ્છા મોકલે છે.

છતરીતા નવાબસાહેબનો સંદેશો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કેટલાક મુસતમાન ભાઈઓ વર્ધા યોજનાનો વિરોધ કરે છે, સારે એકે આગેવાન મુસતમાન ગણાતા નવાબ સાહેબ કહે છે :

‘તમે આ યોજનામાં કેવા રસ લેા છા ને તેને માટે વમે કેટલી જહેમત ઉઠાવી છે તે હું નહીં છું. એ યોજનાની સફળતા માટે સર્વ શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું.’ ગાલદા બારે પાયા પર સરખાત કરવાને માટે, યુ. પી. સરકારે અલ્દાબાદમાં વર્ધા અધ્યાપન મંદિર કાઢયું છે. આ અધ્યાપન મંદિરમાં યેન્યુએટોને લઈને, તેમને નવી પદ્ધતિમાં તૈયારી કરી, પ્રાયમિક શાળાના શિક્ષકોને તૈયાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. પ્રાયમિક શિક્ષકોને માટે અઢી માસના અભ્યાસક્રમ રાખ્યો હતો અને ઉપરોક્ત અલ્દાબાદમાં અધ્યાપન મંદિરમાં તૈયાર થયેલા અધ્યાપકોને ને અભ્યાસક્રમ ચકાવવા ૭ કેન્દ્રોમાં મોકલ્યા હતા. દરેક કેન્દ્રમાં ૨૫૦ શિક્ષકોને લેવામાં આવ્યા હતા. એમ કુલ ૧૭૫૦ શિક્ષકો ને તૈયાર થયા તેમને હવે લગભગ તેરકડી સંખ્યાની શાળાઓમાં મોકલી દીધા છે. તેઓ ત્યાં પ્રથમ વર્ષમાં નવી પદ્ધતિ દાખલ કરશે.

આ મોકલણ ચાલુ રાખવામાં આવી છે. એટલે એ પ્રમાણે દર શા માસે લગભગ ૧૭૦૦ શિક્ષકો તૈયાર થતા રહેશે. અને એ વેગે કામ કરતાં ત્યાંની સરકાર જે વર્ષમાં આખા પ્રાંતમાં પહેલું ધોરણ નવી ઢબે સાર કરી શકશે. પહેલા વર્ષમાં ને શાળાઓએ શરૂ થયું હશે ત્યાં બીજે વર્ષે બીજું ધોરણ પણ નવી ઢબે આગળ ચાલશે. એને માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે, પહેલે વર્ષે ને શિક્ષકો તૈયાર થઈને ગયા હશે, તેમને ફરી બેઠાવાની આગળ તાલીમ આપવામાં આવશે.

આમ, યુક્તપ્રાંતમાં સરકારે વધવાયોજનાને અપનાવી લઈ, નેજરે અગ્રમમાં આપણા માંડી છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં વર્ધાપ્રયોગ

તામિલનાડ અને આંધ્ર એ બે પ્રાંતોમાં વર્ધા-પદ્ધતિનું એક એક અધ્યાપન મંદિર આ નવા સત્રથી શરૂ થયું છે. તામિલનાડમાં કોઈનુનરમાં તે બેઠકડયું છે. અને આંધ્રમાં મહડીપદ્ધતિની ‘નવીન ક્ષાસાળા’ નામની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાને તે કામો સરકારે સોંપ્યું છે.

શ્રી. વાકી કરીને એક ખિતરી સજ્જદંદને દે. હવાસના કેળવણીના પ્રધાન છે; તેમણે વધવાયોજના પર.

અંગ્રેજીમાં એક દેવતાનું પુસ્તક લખ્યું છે અને આ યોજના વિશે તે બારે આશાવાળા તે હતસાહી છે.

મધ્યપ્રાંતની પ્રગતિ

સૌથી પહેલી વર્ધાશાળા બેકે આપણે ત્યાં જામણમાં શરૂ થઈ અને સરસ રીતે ચાલતી તે પોતાનો પ્રયોગ ધપાવી રહી છે, છતાં સરકાર તરીકે પ્રયોગ ધપાવવાનું પહેલું ક્ષેત્ર હદાય મધ્યપ્રાંતની સરકારને મળે છે. ત્યાંની પ્રાંતીય સરકારે પોતાની યોજનાનું નામ વિદ્યામંદિર યોજના રાખ્યું છે. આ યોજનાનો અવધાસક્રમ વધાર્યાનંતે આધારે જ ઘડવામાં આવ્યો છે. એમાં એક વિરોધતા એ છે કે, વિદ્યામંદિરના આર્થિક જોગ સાડુ દાનીઓ પાસેથી જમીન મુખાવટાપે લેવામાં આવે છે અને તેની આવક ઉપર શાળાના અર્થનો ભારે ગ્રાહી દેવા ધરાવે રાખેલા છે.

હવે આ નવા સત્રની મધ્યપ્રાંતની સરકારે વળા એક પગલું આગળ ઉપાડ્યું છે. અત્યાર સુધી વર્ધા-યોજનાને ત્યાંની સરકારે એક પ્રયોગરૂપે ચલાવી હતી. હવે તેમણે આખા પ્રાંતની શિક્ષણયોજના તરીકે જ એને સ્વીકારી છે. આ બારે પ્રગતિ ગણાય. મધ્યપ્રાંત ને વરાહમાં કુલ લગભગ ૧૬૦૦ પ્રાથમિક શાળાઓ છે. આવડી મોટી સંખ્યાને નવી યોજના પ્રમાણે ફેરવી લેવી એ ઠીક ઠીક બારે કામ છે. તેને પહેંચી વળવા સરકારે ઠરાવ્યું છે કે, ૧૯૪૦થી બધાં સરકારી અધ્યાપન મંદિરોને વધાર્યાનંતે અધ્યાપન મંદિરો કરી દેવાં. એ પગલાને માટે તે મંદિરોના અધ્યાપકને પ્રથમ નવી ઢંચે તૈયાર કરવા જોઈએ. તેથી જુલાઈ મહિનામાં વર્ધામાં 'વિદ્યામંદિર ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' નામથી એક સંસ્થા કાઢી છે, જેમાં સાલુ અધ્યાપન મંદિરોના અધ્યાપકોને નવી ઢંચનું અધ્યાપન શીખવવામાં આવશે. તેઓ પછી વર્ધા અધ્યાપન મંદિરો તરીકે બધાં મંદિરોને ચલાવશે.

આખા પ્રાંતમાં આ મોટો ફેરફાર કરવાના પ્રારંભ તરીકે વર્ધા જિલ્લાથી શરૂઆત કરવામાં આવી છે. અને તે જિલ્લાના પ્રાથમિક શિક્ષકોની હકીકતો, એક પછી એક, વર્ધાના નવી પદ્ધતિના અધ્યાપન મંદિરમાં આવશે તૈયાર થતી જશે, તેમ તેમ વર્ધા જિલ્લા નવી પદ્ધતિએ કેળવણી પામતો જશે.

બિહારમાં વર્ધા-પ્રયોગ

વધારાપદ્ધતિ પ્રમાણે કામ શરૂ કરવા શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટેનું અધ્યાપન કેન્દ્ર પટણામાં ૧૯૩૮ સપ્ટેમ્બર માસમાં બોલ્યું હતું. ૧૧ શિક્ષકોને તેમાં તાલીમ આપવામાં આવી. તેઓ પોતાની તાલીમ પૂરી કરીને ૧૯૩૯ના

એપ્રિલથી પોતાની નવી શાળાઓમાં હવે પહેંચી ગયા છે ને કામ શરૂ કર્યું છે. આ શાળાઓ ૧૦૦ ચોરસ માઈલના ગોળમાં, ચંપારણ જિલ્લામાંથી પસંદ કરી છે, કારણ કે તે જિલ્લામાં વૃંદાવન આશ્રમ છે તેની તરફથી તે કાગમાં સાડુ આમસેવાનું કામ થયું છે.

૬૦ શિક્ષકોની બીજી હકીકત હવે પટણા અધ્યાપન મંદિરમાં લેવામાં આવી છે. તે ડિસેમ્બરમાં ૬ માસેના અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી પોતાને કામે જવા તૈયાર થશે. આ નવા શિક્ષકોને પ્રૌદશિક્ષણની પદ્ધતિ પણ શીખવવામાં આવશે, એ આગલા સત્રના અવધાસક્રમમાં ઉમેરી કરેલા છે.

મુંબઈ સરકારની પ્રગતિ

વધાર્યાનંતે અંગે આપણા પ્રાંતની સરકારે શું કામ આરંભ્યું છે તે વિશે એક પ્રયોગને સરકારી પત્રિકા બહાર પડી છે. વિસ્તાર તેમાં હતું છે :

“વધાર્યાનંતેના બૂજ સિદ્ધાંત (ઉપાદક ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ)ની સંબંધતા સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. અને આ યોજના વર્તમાન પદ્ધતિનો સારો અવેજ સાચ એવી છે; વર્તમાન યોજના તે અતિ પુસ્તકિયા અને ગામડાં માટે લગભગ અયોગ્ય કરી જ ચૂકી છે. આ સાલુ યોજનાને નવી યોજના ધરમૂલથી પલટી નાંખનારી લાગતી, તેની શરૂઆતો અને તેની આર્થિક બાબત તપાસી લેવા માટે નાના પાયા પર એનો પ્રયોગ કરી લેવા જોઈએ. તેથી, તાત્કાલિક, સરકારે એવું ઠરાવ્યું છે કે, બધી મળીને લગભગ ૬૦ જેટલી શાળાઓ ઘલાકાના ત્રણ વિભાગ—કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત—માં પસંદ કરેલા એક એક સ્ત્રેમાં લેવી ને, તેમાં વધારાશિક્ષણ શરૂ કરવું. સંચાલિક સંસ્થાઓ સાથે મળીને આ ત્રણ સ્ત્રે પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે, તે નીચે પ્રમાણે :

કર્ણાટકમાં બીસેક શાળાઓ ધારવાડ તાલુકામાં ૬૨૫ની બેતોગિરિની આસપાસ

મહારાષ્ટ્રમાં બારેક શાળાઓ ૧. પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લામાં પડોળા આસપાસ

,, બારેક શાળાઓ ૨. સતારા જિલ્લામાં ખંડાલ પેશમાં બારડોલી તાલુકામાં મદીની આસપાસ.”

આ શાળાએ ગયા તત્કાલ મધ્યથી હવે શરૂ થઈ ગઈ છે. શાળાનાં પ્રથમ બે વર્ષ નવી પ્રયોગની ઢોળે ચલાવવાનું શરૂ કર્યું છે. અને ગોઠવણી વરસે વરસે વધીને સાતે વર્ષ સુધી પહોંચવાનો ઇરાદો છે.

આ શાળાએના શિક્ષકો-તૈયાર કરવાનું કામ ત્રણે વિભાગમાં વહેન આગડ થઈ ગયું. ગુજરાત માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાનું કામ ગુજરાત વિદ્યાપીઠને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

શાળાઓ માટે અભ્યાસક્રમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. તે સગમત વધારવાના પર જ પડાયેલા હોઈ, તે ચોખ્ખાની પુસ્તકમાં છે તે નાચક બેઈ છે.

સરકારી પત્રિકા જણાવે છે કે, “આ પ્રયોગ પાંચેક વર્ષ ચાલશે એમ જાણે છે. આ સમય દરમ્યાન પ્રયોગ-શાળાઓનું કામ નિર્ધારાનું રહેશે, જેથી તેને વ્યાપક રૂપે દાખલ કરવા સારું, જરૂર પડે તો, શા શા ફેરફારો બીજા ચોખ્ખામાં કરવા તે જરૂરી રહે. આ સમય દરમ્યાન તેની આર્થિક બાબત પર પણ નજર રાખવામાં આવશે.”

એ પણ જણાવ્યા હેતુ છે કે, વર્ધા-પ્રયોગ-ત્રેયમાં શાળાની જે પસંદગી કરી છે તેમાં ચોતરફ બધી જાતની પ્રાથમિક શાળાઓના નમૂના આવી તથા એ ધ્યાન રાખ્યું છે. “ચાર અને સાત ધોરણની એમ બેક જાતની પ્રાથમિક શાળા, હાઈ શાળા, કન્યાશાળા, એક-શિક્ષક શાળા વગેરે સર્વ જાતો લેવામાં આવી છે, કે જેથી યોજના કેમ હશે છે તે બધી બાબતો બેઈ શકાય.”

શરૂમાં જણાવેલા નક્કી કરેલા ખાસ પ્રદેશો કપરાંત ફરફાવાઈ પણ સમગ્ર ૪૦ જિલ્લામાં શાળાઓમાં વર્ધાપ્રયોગ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતમાં આની લગભગ ૧૧ શાળાઓ તેના પાંચ જિલ્લામાં મળીને ચાલે છે.

વર્ધાપ્રયોગનું આખા હવાકાનું કામ સંબંધવા માટે એક ખાસ અમલદાર નીમવામાં આવેલો છે. અને તેને સત્તાદ આપવા સાથે, તે અમલદાર થઈને ૧૦ સંબંધોની એક સમિતિ રાખવામાં આવી છે.

મુંબઈ હાકાના પ્રયોગમાં આ સમિતિએ એક હમેશા ફરકો છે તે એ કે, તેણે બાળવર્ગ પણ રાખવાનું કરાવ્યું છે. ખરી રીતે જોતાં, બધી જ વર્ધા-બાળવર્ગ શાળાઓમાં આ બાળવર્ગ હોય જ છે. ન હોય તોપણ તે બેઝો

ચાલ જ છે. તેને વર્ધાપદ્ધતિએ મુકવાને માટે આ વર્ગનો નિરાણો અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં આવ્યો છે.

હવે જણાવ્યું કે, પ્રયાગ અભ્યાસે બાળવર્ગ અને પહેલા બીજા ધોરણ સુધી જ મર્યાદિત રાખ્યા છે. આવતે વર્ષે તેમાં વધારે એક બે ધોરણો

વર્ધા-અભ્યાસન-કમિસરો. એમને માટે વધારે મંદિર શિક્ષકો બેઈથી તેને માટે સરકારે લાધાવાર વર્ધા-અભ્યાસન-મંદિરો પણ ઉધારમાં છે. ગુજરાતનું વર્ધા-અભ્યાસન-મંદિર સુરત પાસે કાંતારામાં હાલ ચાલે છે.

પહેલી વર્ધા શિક્ષણ પરિષદ

આ પ્રમાણે કામ શરૂ થયું છે. દેશી રાજ્યમાં પણ — ખાસ કરીને કાશ્મીરમાં — યોજનાનો અમલ ચલા છે. હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘ આ વર્ષના એપ્રિલ માસમાં પોતાનું એક વર્ષ પડે હતું છે. એણે હવે વિચાર રાખ્યો છે કે, ઓસ્ટ્રાલિયન અંતમાં વર્ધા શિક્ષણનું કામ કરનારા સૌની એક અખિલ ભારતીય પરિષદ બોલાવવી. તે પ્રસંગે વર્ધા શિક્ષણનું એક પ્રદર્શન પણ ગોઠવવામાં આવશે. મુંબઈ સરકારે આ પરિષદને પોતાને ત્યાં મોટું આપ્યું છે ને તાલીમી સંઘ તે શીલ્પ છે. એટલે પરિષદ પૂનામાં ઓસ્ટ્રાલિયન અંતે બચવાની છે. તેની નક્કી તારીખો હવે પછી બહાર પડશે.

પરિષદમાં વડી સરકારની વર્ધા શિક્ષણ સમિતિ પણ બાન મેશે. પરિષદ જે મુદ્દા ચર્ચાશે તેમની નક્કી યાદી તો નથી. પણ નીચેના પ્રકારના તે હશે :

૧. વર્ધાશિક્ષકની તાલીમ કેવી હોય ?
૨. વર્ધાશિક્ષકના બચવાનું અભ્યાસક્રમ અને સંકલ્પ મુકવડોશે.
૩. અનુબંધ અને એડાઈસનનું આધારન.
૪. વર્ધાશિક્ષણની આર્થિક બાબત.
૫. વર્ધાશિક્ષણનું સાહિત્ય.
૬. નિરીક્ષણ અને પરીક્ષાના પ્રકારો.
૭. વર્ધાશિક્ષણનું સંગઠન અને તંત્રચલા.

આ પરિષદ આખા દેશના કામની સમીક્ષા કરી આગળે માટે બચવાનું કરાવે પર પહેલોયે જેવી આશા રાખાય. મદ્રાસના બેઈથી જ તીવ્રતા અને અમલચેતીથી આ કામ ચાલુ બેઈથી, કેમ કે હિંદની રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીમાં ગાંધીજીની આ યોજના બેઈથી જ ચીમી છે, એકે હજુ સુધી સી એ સમજાયા નથી. પરિષદે એ સમજાવવા પણ પ્રયાન કરવે બેઈથી

પાર્વતીના મનોરથ

[મધ્યપ્રાંતના એક ગામડાની આસપાસી વાત છે. ગેરી ગાર કરીને એક બાઈ ગાંધીજી પાસે ઘણા વખત પર આવેલી. ને હાલ મધ્યપ્રાંતમાં ગ્રામસેવાનું કામ કરે છે. તે બાઈએ તા. ૨૭-૮-'૩૬ના 'કેટ્સ-મેન'માં આ કથા આપેલી. તે અહીં તે અંગ્રેજી 'રાષ્ટ્રવાણી' પરથી ઉતારી છે. -મ.]

પાર્વતી બ્રાહ્મણ બંતની વિધવા છે. મધ્યપ્રાંતના એક ગામડામાં તે રહે છે. તે અને તેના બે નાના દીકરા એમ ત્રણ જણ ઘરમાં છે. પાર્વતીનો પતિ મરી ગયો છે. બે નાના છોકરા, પાસે એક નિશાળ છે ત્યાં ભણે છે. ત્રણ જણનું પેટ પૂરું કરવાનું કામ રાંડીરાંડ પાર્વતીને માથે છે.

ચેમાસામાં નીંદામણ મળે અને બીજી ઋતુઓમાં જે કાંઈ મજૂરી મળે તેના ઉપર એનું નભતું. ઘણા દહાડા એવા પણ જતા કે બ્યારે કાંઈ કામ ન મળે.

તેનો પતિ હતો ત્યારે પાર્વતીએ કાંઈક સુખ ભર્યું હતું. પિયેરિયામાં ને સાસરિયામાં કોઈ ન રહ્યું—બધાં મરી પરવાયાં, ત્યારે એના આવા દહાડા આવ્યા હતા. પણ સુખ તે ભૂલી નહોતી. 'કોક દહાડો મારા દીકરા પાછા એ સુખ ભુજે' એમ એની રાતદહાડો અંખના હતી.

'જો મારો મોટો દીકરો બે અક્ષર ભણે ને ક્યાંક સરકારી નોકરી તેને મળી બંધ તો બસ. પછી નાનાની શી ચિંતા છે? પછી તો સૌ સરખું થશે,'—આમ એણે મનમાં મનોરથ ઘડ્યા હતા.

એણે વિચાર કર્યો, 'લાવ ને ત્યારે એક નાની હાટ માંડું.' આઠ માઈલ દૂર એક ગામ હતું ત્યાંથી લાડાના ગાડામાં થોડોક

સામાન લઈ આવી. થોડાં નાળિયેર, થોડીક ખાંડ, અને પછી તો હાળ વગેરે હાથે પણ દુકાનમાં રાખવા લાગી. બેસાંમાણસે દુકાનની ખરીદી કરવી, દૂર ગામે જઈ માલ લાવવો, લાવતાલની રકમક કરવી, એ બધી બોધી પંચાત છે! મનના મનોરથ આગળ પાર્વતીએ આ બધું વેડી લીધું.

આમ છતાં હાટડીમાંથી માંડ એને પાંચ રૂપિયા મળતા. આટલી નાની રકમમાં ત્રણત્ર પૂરું શી રીતે થાય?

એક દહાડો પાર્વતીના ગામમાં એક રાષ્ટ્રીય સેવક આવ્યો. તેણે ગામમાં તકલીની વાત કરી. પાર્વતીએ તકલીવર્ગમાં પહેલું નામ નંધાવ્યું. 'આ તો સરસ વાત છે. દુકાને બેઠી બેઠી ફેરવીશ તોય થોડું કપડા ભેગું સૂતર તો થશે!'

તકલી કાંતતાં કાંતતાં એને થયું, 'પણ આ ધીમી તકલી કરતાં રેંટિયો હોય તો સારું નહીં?' તરત તે ગામના સુધાર પાસે ગયે પહોંચી રેંટિયો તૈયાર કરાવી લાવી. ગામમાં પાર્વતીના કામનો ચેપ બિઝયો ને ધીમે ધીમે ૩૦ જેટલા રેંટિયા ગામમાં ચાલુ થઈ ગયા. હાથપગ ભેડીને બેસી રહેનારા ગામનવરાઓ પણ આ તરફ વળ્યા. પાર્વતી તો ગામમાં ચેતન દેનારી થઈ પડી. કંતામણ વધ્યું, સૂતર ભેગું થયું, એટલે ગામમાં વસતા બે વણકરોને કામ ભર્યું : બેકાર વણકરોની પડી રહેલી સાળો પાછી ફટાક્ર લેવા લાગી.

પાર્વતીની આ શક્તિ બોધ તેને દુકાન છોડાવીને રેંટિયા-શિક્ષકાનું કામ આપવામાં

આવ્યું. તે પગાર મેળવતી થઈ ગઈ! હવે તેના ઉત્સાહનો પાર ન રહ્યો. પછી તો તેણે ગામ-સફાઈનું કામ ઉપાડ્યું. કમરનું શું કરવું? કોઈએ એનું ખાતર કેવી રીતે આપ્યું તે એને ખતાવ્યું. એ ખાતરમાંથી તેણે શાકભાજી લેવાનું શોધ્યું ને ગામલોકનેય તે શીખવ્યું.

એના છોકરાના લઘુતરની હવે એને કાળજી રહી નથી. મોટા છોકરા અંગ્રેજીમાં આવ્યો છે. પાર્વતી પોતે પણ ચરમાં ચડાવી વાંગતાં શીખી છે. પોતાના મનોરથ સધાવામાં હવે પાર્વતીને કશી શંકા નથી.

યુરોપની ચાલવારથળી

યુરોપના દેશેા લડું લડું કરી રહ્યા હતા, તે વખતે એક છાપાવાળાએ ગાંધીજીને પૂછ્યું, “યુરોપને તમે શું કરવાની સલાહ આપો?” ગાંધીજીએ કહ્યું, “હું તો કહું કે, એ ખરેખરી હિંમત અને બહાદુરી હોય, તો લશ્કર ઘડાડવા મોકલો. તો જ તમારા આરો છે. નહિ તો ચડસાચડસી કરીને તમે લશ્કર લશ્કર જ કરી મૂકશો, ને છેવટે રોકચા રોકાઈ નહિ શકો ને લડી પડશો.”

ગાંધીજીની આ સલાહ યુરોપના દેશોને ન ગમી. તેઓ તો ફ્રાન્સ વધારતા જ ગયા. વધારીને તે કેવડી મોટી કરી છે તે બહો છે ?

કેલ પંચામી લાખ માણસોની ખડી ફ્રાન્સ આવળ યુરોપમાં તૈયાર છે ! આ ઉપરાંત નીક-સૈન્ય અને વિમાની સૈન્ય તો ભુદ ! એ પણ બે ગણીએ તો લગભગ કરોડ માણસો યુરોપમાં લડવા મોકલે જ તૈયાર છે ! અને હવે લડાઈ થઈ છે એટલે પ્રત્યેક ભુવાનિયાઓ તેમાં ભરતી થાય છે. અને પ્રત્યેક એમનો અબજોનો ખરચો ભર્યો ભય છે. મમતે ચડી ખુવાર થવા બેઠેલા આ દેશોને શી રીતે સાન આવશે ? મહા અને મમતને લીધે માણસ આંધળો થઈ ભય છે તે આનું નામ.

ખડી ફ્રાન્સનો ખરચો

લશ્કરી સરંજામ વધાર્યો જ જવું એમાં આજ યુરોપના લોકોને પોતાનું રક્ષણ લાગે છે. પણ લશ્કર વધવાથી રોડાશ તો કશી વધે નહિ; પરંતુ ખર્ચના તો ફાળ વળે. હા, લશ્કર વધારો તેથી તેને બેઠતી ચીજોનો ઉપાડ વધે; એટલે તે ધંધાઓમાં તેજ આવે; તે ધંધાઓમાં લોકોને કામ મળે — બેઠારી ઘટે. પણ પછી શું ? તેથી કરીને લોકોની ભુવાર ખાનગી ચોટી પાડવાની છે ! પરિણામે, લશ્કર વધે તેમ તેમ તે પ્રત્યેક જ પછી ખાવા લાગે ! પ્રત્યેક રોડાલામાંથી લાગ પાડે, પણ કામ તો એક જ કરે; ક્યું ? સેનાપતિ કહે તેને મારવાનું ! અને એ રીતે ખાનારાં મોઢાં ઘટે; ઘેર ઘેર વિધવાઓ થાય ને નળાપાં બાળકો કંકળે.

આ ગંધા ઉપરથી એક અંગ્રેજ અધ્યાપક કહે છે, “ખરેખર, આપણી દુનિયા ગાંડી જ છે. ખાડી, આજ એવો રૂઝો જમાનો છે કે લોક સહેજે સુખી થઈ જકે. પહેલાં કદી એવો જમાનો નહોતો. પણ લડવામાં શ્રદ્ધાવાળા દેશેા છે, ત્યાં લગી સામે લડવા તૈયાર થયા વગર છૂટકો નથી. આને બદલે એ લોકો હળીમળીને રહેવાનો રસ્તો

શેષે તો મુંબ, સંપત્તિ ને ધંધાપાણી વધે એમાં કશી શંકા નથી..... પણ એ આજ આપણા નસીબમાં દેખાતું નથી.”

માનવજીવનનો ખરચ

નસીબમાં આવી છે ચાલવાસ્થળી. અને એમાં પૈસાના ખર્ચ ઉપરાંત કરોડો માણસોના જીવનો પણ ખરચ થઈ જશે. ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધમાં ૧૩૦ લાખ માણસોની આહુતિ અપાઈ હતી. હમણાં રૂપેનમાં લડાઈ થઈ તેમાં વીસેક લાખની ખુવારી થઈ. અને હવે આખા યુરોપમાં ચાલવાસ્થળી જતી છે તેમાં કેટલી થશે ? ખરેખર, મનુષ્ય જ મનુષ્યને

મોટામાં મોટો યત્ન છે. મનુષ્યવધ ન જ થઈ શકે એવું ક્યારે બનશે ?

અર્જુનની નીચેની ભાવના ભલે તેને માટે કાયરતા કહેવાઈ; છતાં આજના જગતને માટે તેમાં ભારે સત્ય ભરેલું છે :

અહો વત મહાપાં કર્તુ વ્યવસિતા વચ્ચ ।

અદ રાજયસુખલોભેન દૈવ સ્વર્જનમુચતા ॥

અરે, આપણે તે કેલુંક મોટું પાપ કરવા કમર કરી છે ? રાજના લોભને સારુ પોતાના જ લાંડુને મારવા બિઠ્યા છીએ !

મ.

અશેા જરથુષ્ટ્રની વાણી

મુંબઈમાં સરકારે દાડૂનાં ધી કરી તેથી ત્યાંની પારસી કોમ ખુબ ચિડાઈ છે. તેમને એમ લાગ્યું કે, દાડૂનો અમારા ધંધો ગયો એટલે હવે અમે કરીશું શું ? મુંબઈ સરકારના પ્રધાન નામદાર મુનશીએ ગણાવી જોયું કે કેટલા પારસીઓનો ધંધો જાય છે તે કાઢો. તેમાં માત્ર ૪૦૦ની અંદર પારસી ભાઈઓની રાજ જશે એવો અંદાજ આવ્યો. અને તે બધાય ભાઈઓ દાડૂના ધંધા વગર હાથેપગે જ થઈ જશે એમ પણ ન માલુમ પડ્યું.

પારસીઓ તરફથી બીજી ફરિયાદ કરવામાં આવી કે, અમારી ધર્મક્રિયામાં દાડૂ જોઈએ તેનું શું ? સરકારે કહ્યું કે, ધર્મક્રિયા માટે જોઈએ ત્યારે મળી શકે એવો નિયમ કરવામાં આવશે.

આ બધામાંથી લોકો ઉપર એક એવી છાપ પડી છે કે, પારસી ધર્મમાં નશાખાજીને અંગે મના નથી કે શું ? આ શંકા હવે ટળી ગઈ છે. એક ભલા પારસીએ વડા પ્રધાન નામદાર જેરને પત્ર લખ્યો છે કે, તમને

મુખારકબાદી આપું છું. કેમ કે અમારા પેગંબર અશેા જરથુષ્ટ્રે કહેલું કે, ‘દાડૂની બદીને નાશ કરે એવા માણસો ક્યારે આવશે ? તમે એવા પાક્યા તે તમારાં અહોભાગ્ય છે.’

અને એ ભાઈએ અશેા જરથુષ્ટ્રની વાણીમાંથી નીચેનું સુવચન ટાંક્યું છે :

‘એ અહુરમઝદ, હાથ પુરુષો ક્યારે આવશે ને નશાખાજીની આ ગંદી બદીને તેઓ દૂર કરશે ? આ જોબરી બદીથી તો જૂઠા કર્પન લોકો અને ખરાબ રાજ્યો જગતને ઉભરી રહ્યા છે.’

અને છેવટે, શ્રી. જેરને એ ભાઈ ખાતરી આપે છે કે, ‘અમારા પેગંબર સાહેબે પોતે પોતાના આશીર્વાદ આપને જરૂર આપ્યા હશે. અને હે ભલા ભાઈ, તમે નશાખાજીના કામમાં આગળ વધો; અને અમારા પેગંબર સાહેબે જે સ્વપ્ન સેવ્યું હતું તે સાધવાનું નિમિત્ત ધધિરે તમને બનાવ્યા તેનો ભારે સંતોષ માનો.’

મ.

આટલું તો યાદ રાખજો

મહાસલાવાદી સરકારે જે આરામાં આઠ મોટામાં મોટું કામ ઉપાડ્યું છે તે દારૂ બંધીનું છે. દરેક જણે આ કામમાં બરોબર રસ લેવો જોઈએ. દારૂની બદી આપણા દેશમાં અંગ્રેજો આવ્યા પછી ખૂબ વધી. તેમણે આવીને તેનો ધંધો શરૂ કર્યો કહેવાય. તે બદીમાંથી તેમણે આવકનો પણ લોભ કર્યો. નામદાર ગોખલેએ એક વાર કહ્યું હતું : 'અંગ્રેજ પહેલાંના સમયમાં સરકાર દારૂનો ધંધો નહોતી ચલાવતી, અને આવડી પાર વિનાની મોટી આવક નહોતી મેળવતી.'

આપણા દેશની વસ્તી એટલે મોટે લાગે હિંદુ અને મુસલમાન. આ બેઉ લોકોના ધર્મમાં, દારૂ ન પિવાય, એમ ચોખ્ખું કહ્યું છે. પણ અંગ્રેજો રાજ કરે, એટલે તે મોટા ગણાય. તેમની દેખાદેખી આપણા દેશી ભાઈએ પણ પીવા લાગ્યા. અંગ્રેજો કેળવણી વધવા લાગી તેની સાથે, ન પીવાની નીતિ પણ નખળી પડવા લાગી. શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્ત કરીને એક જખરા દેશભક્ત થઈ ગયા. તેમણે લખ્યું છે કે, 'દારૂ પીવો એ તો સુધારાનું અને આગળ પડતા વિચારોનું લક્ષણ ગણાતું; ભણેલા સદ્ગૃહસ્થે ધારણ કરવા યોગ્ય ભૂપણ લેખાતું!'

આ વાત ૧૮૭૦-૭૫ ના અસલાની છે. તે વખતે બંગાળના દેશનાયકોએ દારૂની આ વધી ગયેલી બદી સામે ખૂબ લડાઈ કરી હતી. અને ત્યાર પછી પણ આપણા દેશના નાયકો હમેશા આ બદીનો નાશ કરવાનું સરકારને કહેતા આવ્યા છે. પણ સરકારની જ દાનત ન હોય ત્યો શું થાય ? દારૂનું પીકું કાયદાથી

ચાલે; પીનારો તો દારૂનો શુભામ બની ત્યાં બય જ; એને રોજ ભરીને કોણ રોકી શકે ? પ્રજાએ પીકાં પર ચોરી પણ રાખી જોઈ. પણ આ બહાને ને તે બહાને, સરકાર આ ચોરીદારોને દડે, પણ પેલું પીકું બંધ ન કરે ! કેમ કે, તાકીમાંથી ને પીકાંની હરાજમાંથી સરકારને કરોડો રૂપિયા મળતા હતા.

મહાસલાવાદી સરકારે આવી ને તરત આ લોભની એકી નજર સુધારી દીધી. 'પોતાની જ પ્રજાને પાયમાલ થવા દેવામાં શી રીતે આપણાથી મદદ થાય ? આપણે જ પીકાં ચલાવીએ અને અવળી કેળવણી લોકોને આપીએ એ કેલું ખરાબ ? દારૂ ના પીશો કહેલું; પણ દારૂ તો વેચવા દેવો ! આ કેવી અવળી વાત !'—જરામાં સમજાય એવી સીધી વાત આ છે. એટલે મુંબઈ સરકારે હવે બપાટાબંધ પીકાં ને અગ્રીણ ગાંઠ વગેરેની બીજા હુકમો બંધ કરવા માંડી છે. કશો રૂપિયા ખર્ચીએ તોપણ ન મળે એવડું મોટું સુખ આનાથી લોકને થશે. દારૂડિયાનાં બેરાં છોકરાં તો રાજ રાજ થઈ જશે. લોકોનો મહેનતનો પૈસો પાગલ બનવા પાછળ ખરચાતો હતો તે રોકાશે. તેને બદલે લોકો હવે ખાશે પીશે, કપડાં લાવશે, વાસણ વસાવશે, છોકરાંને ચાર વાતો લખવા મોકલશે. દારૂની બદી જશે એટલે બધી તરફ ખરકત જ દેખાશે. પ્રજાના દરેક જણે આ મોટા પરાયકારના કામમાં રસ લઈને સરકારને ને પોતાનાં અવળે રસ્તે વળેલાં ભાઈભાંડુઓને મદદ કરવી જોઈએ.

અનિતા: લેખક — ધૂમકેતુ. પ્રકાશક — ગુર્જર
મંથરન કાર્યાલય, અમદાવાદ. ક્રિ. ડી. ૨-૮-૦

સાહિત્યવિવેચકો કહે સાહિત્યના ધ્યેયલક્ષી અને
વરદુલ્લક્ષી, classical અને romantic એવા વર્ગો
કે ભેદો પાડે, પણ સાહિત્ય સર્જન કરનાર કલાધર
તે વર્ગો ધ્યાનમાં લઈ, તેના નિયમોનું પાલન કરવા
મટિ, એટલે જ પોતાની કૃતિ સર્જે છે? શ્રી. ધૂમકેતુની
યથાર્થનામા 'અનિતા' પણ એવી રીતે આ વર્ગીકરણના
પ્રયત્નને નિષ્ફળ બતાવે છે. પણ 'પ્રાધાન્યેન વ્યવહેશા
ભવન્તિ' એ ન્યાયે કહેવું હોય તો આપણે તેને
ધ્યેયલક્ષી અને romantic કહી શકીએ

કલાધરની પેટે સામાન્ય વાચક પણ એવા જ
સરળ ભાવથી વાર્તા વાંચે છે. આ વાર્તા વાંચતાં તેના
રસનો પ્રવાહ અખંડપણે વહેતો નય છે. એકે પાતું
શુષ્ક લાગતું નથી. ટેકેકાણે આવતાં સંભાપણો, છૂટે
હોયે વેચાણો વિચાર-મુમતો કે મનોવિસ્ફોષણો પણ
ખીચી રીતે ક્યારેક દોષપાત્ર ગણાવે, પણ તેઓ વાર્તાના
રસની હાનિ થવા દેતાં નથી. એક નાની સમાલોચનામાં
વાર્તાનું વસ્તુનિરૂપણ કરવા બેસતું બરોબર ન લાગે. એ
વાંચતાં જે ભેચાર વાતો જ્ઞાન પર આવી તે કહી ભઈ
તો પૂરતું થશે.

વાર્તાનાં લગભગ બધાં જ પાત્રો શણકાર ગામનાં
વતનીઓ છે અને મોટા ભાગના પ્રસંગો જયમુખવાલ
રોહના બંગલામાં કે તેની આસપાસ બને છે. પણ
એટલા સાંકડામાં શ્રી. ધૂમકેતુએ અનેક પ્રકારો છેડ્યા છે.
ગુલાબ શાધાધૂન હ, નો ફિરોઝી ગામજીવનની એક
બાબુ સંચોટ રીતે રબ્દ કરે છે. આપણા સમાજમાં
રહેલી પુત્રજન્મ માટેની જખના અને તેને પરિણામે
પુત્રીજન્મથી થતો અનુતાપ, એ અનુપમ અને ચંપાના
રચાવનિભયનું કારણ બને છે, બન્નેને માવરુનેદથી
વચિત કરે છે, અને આ કથામાં એક જટિલ સમસ્યા
બેલી-કરે છે. તેનો ઉકેલ આ વાર્તામાં અનેકને માટે
વેદાનાં મારણ બને છે.

સાચી લગભગનાં નિરૂપણ આ વાર્તાનું પ્રધાન
અંગ લાગે છે. એમ કહેવું જોઈએ કે, શ્રી. ધૂમકેતુ એને
અંગે અનેક મુંદર વિચારો આપણી આગળ રબ્દ કરે
છે: “લગ્ન એ જીવનની અખંડ ધારા વડે અખંડ
ધારાને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન છે એમ માનવાને બદલે,
કોઈ શરીરથી મળે છે, કોઈ લાગણીથી, કેટલાક વિચારથી,

ખીમ ભુદિધી — પણ અખંડ જીવનથી અખંડ જીવનને
કોઈ મળતું નથી. . . ” “માટી પાસે હવે માટું
કંઈ જ રહ્યું નથી. માટું મોટામાં મોટું ધન — અથવા
માટું જ શા માટે? કોઈનું પણ મોટામાં મોટું ધન —
મારા અંતરમાં રેખાથી રહેલી ભીમિયા, કલ્પના, લાગણી,
ભુદિ અને ભાવના એ સંપત્તિ અનુપમનાં છે. હવે હું
શા વડે ખીલ સાથે સહજીવન માણું?”

પણ આવી હોદ્દાવાની સાથે જ કુસુમ અને ચંપા જેવાં
મહત્ત્વનાં પાત્રોની ઉત્પત્તિ લગભગ સંજ્ઞાથી થયેલી
બતાવીને શ્રી. ધૂમકેતુએ પ્રચલિત લગ્નસંસ્થાને વધારેપડતી
વચોવી નથી? આજની લગ્નસંસ્થામાં ગમે તેટલાં અનિષ્ટ
તત્ત્વો દાખલ થયાં હોય તોય તેનો સંપૂર્ણ નાશ કરી,
કેવળ જીવનનો સાદ સાંભળી, રખડું ભતિઓમાં
પ્રવર્તે તો રેવડચાર વધાવવો, એ મુષારાનો ભાગ? તો
નથી જ. લગ્નસંસ્થામાં દાખલ થયેલી જડતાને કાઢી
નાખી તેની પરિચ્છિદ્ધ કરવાને બદલે, કેટલાક કહેવાતા
સમાજસુધારકો નિર્બંધમાત્રે દૂર કરવા એ જ
સમાજસુધારાનું ધ્યેય છે એમ કહી, તેની જ હિમાયત
કરે છે તેને આથી અણધારી ટેકા મળે છે. અને અતીત
તરફ પ્રયાણ કરવાનો આ પ્રયત્ન છેવટે તો વ્યર્થ જ
થવાનો.

અનિત અને અનુપમ બેને વાણરની ખતથી વરીને
'વિધવા' થયેલી ચંપા લગ્નજીવનનો નિષેધ કરી
'સામાન્ય તારી' થવાના કોડ સેવે છે. 'સામાન્ય તારી'
પાછળની શ્રી. ધૂમકેતુની કલ્પના મુંદર છે, પણ તે વ્યક્ત
કરવા બોલેલો શબ્દપ્રયોગ અંદેજ 'public woman'
જેવો જ હુપિત લાગે છે. તેને બદલે 'વિજ્ઞાનની' કે
એવો કોઈ શબ્દપ્રયોગ વધારે ઉચિત ન ગણાય?

ગુલાબનું પાત્ર આલેખવામાં કંઈકે સારી સફળતા
મેળવી છે. ગોર્કીની 'અમા'માં પુત્રપ્રેમને લીધે પુત્રના
વિચાર તથા આદર્શ સાથે માતા તદ્દુપ થાય છે અને તેનો
અસાધારણ પણ સહજ વિકાસ આપણે જોઈએ છીએ.
તેથી સહજ વિકાસ અહીં અનિતની મા ગુલાબનો થતો
નથી. છતાં મેદાના ભારથી સમયે સમયે તેની જીવન-
કલિકાનો વિકાસ આપણે જરૂર જોઈ શકીએ છીએ

આ નવલકથાનાં સંભાપણો ૬૦ ઉપરથી આપણે
એક વસ્તુ સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ કે, નાણે મહાસાક્ષ જ
આખા વાર્તાસાહિત્યનો ધીમે ધીમે કબજો લેતું નય છે.
પ્રાચીન કાવ્યો કે કથાઓમાં જ વસ્તુવસ્તિતા(objectivity)

મળી આવે છે તે નવી કૃતિઓમાં ઓછી થતી જાય છે. જ્યારે કૃતિઓમાં વસ્તુવશિષ્ઠા દોષા ક્રતાં આત્મલક્ષણી ધ્વનિ તો રહેતો જ. પણ આજે તો કલાકાર, લોકો ધ્વનિને સમજે ત્યાં સુધી, ધીરજ રાખી શકતો નથી અને વૈધાર્મ્યપટો (subjective) અંતર્યુષ્ઠ થઈ મનોવિરોધપણની પૂનર્તા તણાઈ જાય છે અને વસ્તુને વધારે જરિત બનાવે છે.

પ્રવૃત્તિ કૃતિમાં બાવનાશીલતાનો પણ અતિરેક થયેલો જણાય છે. એને પરિણામે જે કોઈ કહેવાને સાધવા કૃતિ યત્ન કરે છે તે હરત્યત થયો લાગતો નથી, અને કૃતિમાં નળજાઈનું તરવ દાખલ થયું છે, અને પોતાની વસ્તુને ક્યાંને જટ જટ ગમેતેમ અકેરી લેતી પડી છે. ગીતામાં હરસાદ સાથે ગીતાધારે કૃતિને મળુ મૂળી છે તે સંદેહક જ છે.

છવટે, ‘કૃતિનો ડાખ ધોઈ નાખવા માટે વિસ્મૃતિના અધકારમાં જવું એ ઘણી વખત જરૂરી પણ હોય છે.’ એમ શ્રી. પૂનકેટ ‘નવલકથાને બિનજરૂરી’ એવી પ્રત્યાવનામાં રહે છે. તે બાબત એટલું જ કહેવાનું કે, કૃતિનો ડાખ આ કૃતિ દ્વારા તો ધોવાય એમ લાગતું નથી; પણ એ ડાખનું જોર ન મટે એટલું કોઈ રસાયન તેઓ પ્રાપ્ત કરે અને આવી જ મુદ્દર પણ વધારે સુવિકસિત કૃતિઓ આપણને આપે.

પાં.

અમતિના છ મહિનાઓ [મુંબઈ સરકારના ત્રીજા છમાસિક કામનો અહેવાલ.] મરાઠી પ્રેસ તરફથી પ્રકાશન

મુંબઈ સરકાર, પોતાનાં શિક્ષણપંચાયતી કામોની આમપ્રત્યેક જાણ થાય તે આગુ, દર છ મહિને એક પત્રિકા કાઢે છે, અને તે મહત્ત્વ વહેંચે છે. એમ લાગે છે કે, મૂળ તે અંગ્રેજીમાં લખાય છે, ને પછી પ્રદેશવાર તેનાં ભાષાંતરો કરી લેવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં આવી છમાસિક પ્રતિની બે પત્રિકાઓ બહાર પડી ચૂકી છે. ૧૯૩૮ના જુલાઈથી ૧૯૩૯ના નવંબર સુધીના છ મહિનાની અંગ્રેજી પત્રિકાનો આ મૂળગી વસ્તુઓ છે.

આ બધું કપયોગી પ્રકાશન ગણાય. છપાંમાંથી છટક છટક ખજોડો લખનારને છ મહિને આખા કામને એકત્રિત પચાસ તે આપી શકે છે. અને જે કાંઈ ન લખતો હોય તેને આ પત્રિકા સત્તાવાર ખજોડો કહે એ લોકશિક્ષણની પણ જરૂરની આદિત્યગામત્રી મઠી પદ્મ. આ પત્રિકાનું સાવ વરજુમિયા કાષાન્તર,

બ્રાહ્મણ સ્વાભાવિક પ્રવાહને અસાધ, કેટલીક કંઈની વાક્યરચનાઓ અને સંખ્યાપ્રયોગો, તથા તદ્દન અભ્યવસ્થિત અગુણ જોડણી — એ બધું આવા કપયોગી પ્રકાશનની ઉધાર બાજુએ જાય છે. પ્રાંતીય ભાષાઓના ઉત્કર્ષ હાથનારી પ્રત્યક્ષ સરકારે તો આ ન સાંપી લેવું પટે. અંગ્રેજીમાંથી તરજુમો કરાવવાને બદલે સ્વતંત્ર મુજબની લખાણ કરાવાય, તો કેટલાય હોય તો આપોઆપ ટળે, અંગ્રેજી કેટલી જ સીવટથી પ્રાંતીય ભાષામાં લખનારા નોકરો સરકારે આને માટે ખાસ રાખવા જોઈએ. પણ એને તેની ભાષાથી ન જ ચલાવી લેવાય. આ કપયોગી પ્રકાશનનો પ્રચાર કરવો હોય તો આ હોય દૂર જ કરવા પટે. સરકારનાં કામોથી વાકેફ રહેવા માગનારે આ પત્રિકા મેળવવા કાળજ રાખવી.

લોકસાહિત્યની જરૂર

‘ગામડાંની વહારે’ — ગાંધીજી, પ્રકાશક નવલકથન, અમદાવાદ. બીજી આવૃત્તિ. કિંમત એક આનો. પા. ૧૮.

ગાંધીજીના પુસ્તકની સમાલોચના કરતી એટલે જલ્દી મોરનાં હંડોને ચીતરવા બેસવું, એવું લાગે છે. જેમની કલમ ને વાળીમાંથી જે શ્રદે તેને લેણી આગુર કંઈ પી જવા વલખી રહ્યા છે, એવાનાં લખાણની નોંધ પણ લેવાપણું હોય નહિ. યુગપ્રવર્તકોની કલમ સાહિત્યના સામાન્ય મનાતા અર્થનું લખાણ નથી આપતી. એ તો છવનપલટાની પૂર્વ તૈયારીરૂપ હોય છે. ‘ગામડાંની વહારે’ લખાયા પછી આજે તો ગાંધીજી, ખરેખર, તેની વહારે માર્ગ પણ ચલા છે અને એનાં પાનાંની વાતોને છવંત પ્રવાહ દિલ્હરમાં રેલાવા લાગ્યા છે.

એટલે, આ કાંઈ નોંધ તો એક બીજ વસ્તુ તરફ ધ્યાન એવલા પડતી છે. આપણી પહેલા જ પ્રકરણમાં ગાંધીજી લખે છે, “આ પત્રિકા (એટલે કે, ‘સાક્ષી અને સાહિત્ય’ નવલકથનની પત્રિકા નીચળું ઢગું તે.) મારત્ત કાકાસાહેબ અનેક અર્થ સારવા માટે છે. તેમાંથી એક એ છે કે, ભજતરની જે વલ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે તે વલની ગયેલાં, મદરથાક્રમમાં રહેલાં, કામથલે વળેલાં, મદામુજરાતનાં દરેક દબર ગામડાંનાં સીપુરુથાને પણ જે કંઈ સંસ્કર હોય તે ફેળવણી મળે. આવી ફેળવણીનો અર્થ કદાર કરવો જોઈએ. ને અસરમાનથી પર છે, મામલાનીઓને આજની દૃષ્ટિને વ્યવહારુ જ્ઞાન ધણી દિશામાં દોગું નથી; . . . તેમને કપયોગી જ્ઞાન મળે એ હેતુ કંઈક અચી આ પત્રિકા દ્વારા કાકાસાહેબ સારવા હજી છે.”

એવા હેતુથી લખાયેલા લેખોની માંગ આ પુસ્તક ૬. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના આ નવા સ્વરૂપમાં પણ તેના આ ઉદ્દેશ કાયમ જ છે, એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. ગામડાંના અનેકવિધ પ્રશ્નો સ્વર્ણી આવી માંગાઓ આપણે હવે તૈયાર કરવી જોઈએ. દિવસે દિવસે વધતા જતા આમસેવાસેવના સેવકોનું પ્યાન આ પુસ્તકથી તે ૧૨૬ થયેલો.

હિંદુસ્તાનનું કેળવણીશાસ્ત્ર

શ્રી. કિશોરલાલભાઈના આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ ધાય છે અને તે અગાઉ તેની ૨૦૦૦ નકલો વેચાઈ ચૂકી છે, એ દ્રષ્ટાંત, મને લાગે છે, ગુજરાતી પ્રકાશનો માટે યાદચાર હકીકત ગણાય. આ પુસ્તક નવલકથા નથી; ઇતિહાસ કે આત્મકથા નથી. કોઈ પણ અર્થમાં, તેને 'હળવું સાહિત્ય' કહેવાય છે તે આ નથી જ. ઊલટું, આ તો મગજમારી કરાવે એવું સૂક્ષ્મ અને સેફક ઇવનશાસ્ત્ર છે. હું કોને લખીશુછને માનસશાસ્ત્ર નથી કહેતો, કારણ કે માનસશાસ્ત્ર એ કેળવણીના શાસ્ત્રનું એક અંગભાગ છે, અને તેના પ્રશ્નોનું અભિમનિર્ણયક તે નથી. કિશોરલાલભાઈ ઇવનવીર છે, આત્મભાષી છે; તે અર્થે એમણે પોતાનું ઇવન વલોની નાખેલું છે. એટલે કે, પોતાના ચિત્તની વૃત્તિઓને, તેમના ઉછાળાને, તેમની અતિરીકિતે, તેમની બાધકતા અને સાધકતાને, દૃઢમાં તેમની કેળવણી-શક્તિને, તેમની ઇવનદાસી અને ઇવનવંતક શક્તિને—આ બધાને તેમણે એકમાત્ર ને સાચામાં સાચી કસોટીએ તપાસી છે. એ કસોટી એટલે ઇવનને ધરવાની તેમની શક્તિ; સુક્તિની વિદ્યા અપવાની તેમની તાકાત. આવા ઇવનના અનુભવો-માંથી ખરેખર આ પુસ્તક છે

તેનાં પ્રકરણો ન્યારે પહેલવહેલાં પ્રગટ થયાં ત્યારની તેમની વેધકતાની છાપ હજી તાજી જ છે. એ પ્રકરણો છપાતાં હતાં ત્યારે એક સમર્થ કેળવણીકારે વાતચીત કરવાનું કહેલું, 'કિશોરલાલભાઈની બુદ્ધિ તીવ્રી સેવાની પોંડે પોતાના વિષયમાં સોંસરી પેટી લય છે. આ પ્રકરણો એ અંશજમાં લખાયાં હોત તો કોઈ પણ યુનિવર્સિટી એમને સહેને 'રોકરેટ' આપવા પ્રેસત.' ગુજરાતી શિક્ષણ-સાહિત્યમાં આવા મૌલિક ગ્રંથ છે એ આપણા સાહિત્ય માટે યૌરવપ્રદ વસ્તુ છે

• કેળવણીના પાયા: કિશોરલાલ ધ. મહાવાળા. પ્રકાશન—નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ પાનાં ૩૨૨૩૩૩.

આ પુસ્તકનું, 'દૃઢમાં, વસ્તુ તપાસીએ. કલ રૂપ પ્રકરણોનો આ ગ્રંથ છે. પહેલાં ૬ પ્રકરણો કેળવણીની વ્યાખ્યા કરે છે. શિક્ષણ, વિનય, વિદ્યા, વિજ્ઞાન, વિવેકપૂર્ણ, અને અભ્યાસ—આ શબ્દોના સંબંધમાં કેળવણીનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. કારણે 'તાલીમ' શબ્દની સાથે પણ 'કેળવણી' શબ્દ જોડીને અર્થ સ્પષ્ટ કરવા સારું એક પ્રકરણ ઉમેરવું જોઈએ. નાનીમોટી આવકડો કેળવણી, કશાનો 'અભ્યાસ કરવો, જેમ કે, કાંતવું, રાંધવું, વાળવુંફૂંડવું છ., તેને આપણે ત્યાં 'તાલીમ' કહેવાય છે. એકે, કિશોરલાલભાઈએ 'કેળવણી' અર્થમાં કહાય 'તાલીમ' શબ્દ વાપરી શકાય એમ સૂચનાં જ બહુજાણું છે. મૂળ કારણોમાં એ અર્થ હોવા છતાં, ગુજરાતી ભાષામાં એટલો વ્યાપક અર્થ એ શબ્દનો રહ્યો નથી.

પ્રકરણ ૭ માં 'ઈન્ડિયન કેળવણી'ની સ્વાધારા શારીરિક કેળવણીની સામાન્ય સ્વાધારા કરવામાં આવી છે. દવાચત અને વ્યાયામ એ શારીરિક કેળવણી એમ જ સામાન્યતા: સમજાવેલાં તે તેમ સાધનાશાસ્ત્રોને આ પ્રકરણમાં એક અનેઓની દૃષ્ટિએ જ પોતાનો વિષય સ્વાધિક્ષો માણૂં મ પડે.

પ્રકરણ ૮ થી ૧૩ સુધીમાં ચિત્તની અનેકવિધ શક્તિઓની કેળવણીનો વિચાર કરેલો છે. કેળવણી દ્વારા કાયમી ને સાધવાનું છે તે સ્વસ્થ શરીરમાં શુદ્ધ સળગ ચિત્ત. સ્વસ્થ શરીર એટલે શું તે વિચાર પ્રકરણ ૭ માં કર્યા પછી સળગ ચિત્તનો વિચાર આ ૭ પ્રકરણોમાં કરેલો છે. ચિત્તની સંઘમીણ કેળવણી થવી હોય એ આ પ્રકરણોમાં, એક વિશિષ્ટ ભાત પાડનારી રીતે, સ્વસ્થમાં આવ્યું છે. યોગસૂત્રકારની સૂક્ષ્મતા એમાં વાચક જોઈ શકે. આ પ્રકરણો યોગસૂત્રનાં દંડોલક માગનું દંડે ભાષ્ય જ બને છે એમ, તે ગાંધતાં. લાગે છે. પ્રકરણ ૧૨નું 'સત્ય નિર્ણય' એ પહેલો અવૃત્તિમાં પાછળ (પ્રકરણ ૧૫.તરીકે) હવે તે તેને ચોખ્ખું રમ્યે આ આવૃત્તિમાં ગોઠવી દીધું છે.

પ્રકરણ ૧૬નું 'ઇવનમાં આનંદને રવાન' પણ આ ૮ થી ૧૩ પ્રકરણોના બૃહમાં લઈ શકાય, કેમ કે ચિત્તની આનંદશક્તિનું એમાં કરેલું પ્રયત્નરૂપ એ ખંડમાં કીક બંધ બેસે છે. શિક્ષણમાં રત કે આનંદને જ પ્રધાનપદ આપી શિક્ષણશાસ્ત્ર વિચારના સંપ્રદાયને આ પ્રકરણ મંદરના વિચારમાં નાખે એવું ગણાય.

પ્રકરણ ૧૪, ૧૫માં ઇવનના વિકાસની મીમાંસા છે. વિકાસ અનેકવિધ થઈ શકે. માનવચિત્ત અને

માનવશરીરની વિવિધતાઓનો પાર નથી. એમ કહો કે, દેશી સર્વ વિવિધતાઓ એમાં અંશ પરોક્ષ છે; અને માણસ એ એમનું આગ્ય અતુગ્રીહન કરે તો તેમને એકતા: પણ ખીલવી શકે. એમ કરવું એ સમગ્ર માનવજાતે એક જ બનનારી વાત છે; માટે ખરે માનવવિદ્યાસ સર્વાંગીજ હોવો જોઈએ. એવો વિદ્યાસ તે કોણે ને તેનાં સાધનો કેવાં હોવાં જોઈએ એ આ બે પ્રશ્નોનું પુષ્કરજ-વસ્તુ છે. યોગસૂત્રના ત્રીજા પાઠનું મતલબ બહુ જીલ્દી રીતે ચર્ચેલું છે એમ જાણે છે.

આ આખી ચર્ચાને પ્રકરણ ૧૬માંમાં કેપર્યદાર કેપે મૂકી કહ્યું, વિવિધ સાધનોના વિચાર રત્નકરનારાં પ્રકરણોનો બીજો ખંડ શરૂ થાય છે. ૧લી આયતિમાં આ પ્રકરણે એમાં જ સાક્ષતાં હતાં, તેમને સ્વતંત્ર ખંડરૂપે મૂક્યાં છે તે સારો સુધારો થયો છે. અને તેમાં ૫, ૬, ૭, ૮ એ ચાર પ્રકરણો નવાં ઉમેરાયાં છે. તેમાંના ત્રીકેશવભૂતોનો નિબંધ પ્રથમ ખંડમાં લઈ લીધો હોત તોય સાક્ષત, કેમ કે એ આ સાધન-ખંડ કરતાં ત્યાં વધારે બંધ બેસત.

આ પ્રમાણે આ મનનીય પુસ્તકનું કાફાં ધણયેકું છે. કેળવણી ખરી રીતે જોતાં આખા જીવનને ધડનારી શક્તિ છે; તેને જ બંધી પરિણામમાં 'શેષ' કહેતા. શ્રી. દિશોરલાલભાઈએ એનો એવો વ્યાપક અર્થ લીધો છે ને હિંદુ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પામેલાને જ સૂચે એવું છે. આ પુસ્તકની ચર્ચાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ચર્ચનારો બીજે કોઈ લેખક હોય તો તે અરવિંદભાણુનું 'National Education' પુસ્તક છે. અને એ બેક પુસ્તકની પૂર્વપીઠિકા આપણું કેળવણીશાસ્ત્ર. યોગસૂત્ર છે. યોગસૂત્રને કેળવણીશાસ્ત્ર તરીકે બહુવા બહુવાવવાની જરૂર છે. તેને અધ્યાત્મસંસ્કાર તરીકે ત્રણી કાઢી ફેંકી દેવામાં બલ થાય છે. એ બધું દિશોરલાલભાઈનું આ પુસ્તક કરે છે. આપણાં અધ્યાપન મંદિરોની કમ્ય એલીઓમાં

આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક નથી બન્યું એ નવાઈ છે. એ આપણને રવમાણનો પ્રેમ હોત અને અમેજીયાં અધિકારી ન હોત, તો આ પુસ્તક કયારનું આપણા શિક્ષકોને શીખવાવા શાયું હોત.

સાક્ષાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચનાને માટે મળ્યાં છે :

પ્રકાશક: ધર્મસેતુ, ૨-૪-૦; પ્રકાશક: યુનર્દ
અંધરત્ન કાર્યાલય. માનવજેહમ'દિર: દેસાઈભાઈ પટેલ,
૧-૪-૦; પ્રકાશક: યુનર્દ અંધરત્ન કાર્યાલય. શ્રી. દમણ-
લાલ સાલનાં નીચેનાં બાલ-પુસ્તકો: નીકુની નોંધ-
પોથી: ૦-૩-૦; અટકલ્યાળા વાંદરા: ૦-૬-૦;
મહેલી વાતો: ૦-૪-૦; મૂખ'મ'ડળ: ૦-૩-૦;
પત્રપેટી: ૦-૩-૦; રોક્ષપિયરનાં કથાનકો: ભાવ
૧, ૨, ૨-૦-૦; રસમય કહાણીઓ: ૦-૬-૦.
આલેા ગામડામાં: કોમાભાઈ ભાવસાર, ૦-૪-૦.
અજનસંચલ ધર્મભૂત: સં. ૫૦ બેચરલસં,
૦-૧૨-૦. સુરેષ'પત્રી ભીતરમાં: વંદ્રભાઈ ભટ્ટ, ૨-૦-૦;
પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય.

'નવજીવન'નાં નવાં પ્રકાશનો

જીવનનો. જ્ઞાન'ક: (કલા અને કુદરતવિષયક
જેઓ) મુધારાવધારાનાળી નથી આજિત. કાકાસાહેબ
કાલેલકર, ૧-૮-૦. ગીતાંજનિ: (શ્રીમદ્ બગવદ્ગીતા-
નો સમગ્રોત્રી અનુવાદ) નવી ચંરોધિત આજિત.
દિશોરલાલભાઈ, ૦-૧-૬. ખાદીવિધાપ્રવેશિકા:
(કાંતલુપીજલનું સાહીય નિરપણ) ૦-૧૨-૦. યુન-
સતમાં સંચીતનું પુનરુજ્જીવન: (રવ૦ પંડિત
ખરેના જેઓનો સંમદ — કાકાસાહેબની પ્રતાપના
સાથે.) ૧-૪-૦.

મ૦

જાનની સામગ્રીની પ્રાપ્તિ એ જ જીવિનું ધડતર છે
એવા વિચારથી આપણે સાવધ રહેવાની જરૂર છે.
અમુક જગ્યામાં ઐતિહાસિક હાથકોત, કિલકશીના વારો.
વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો, કે નિશ્ચિતતાં સુસ્પૃષ્ટો એકા કર-
વામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની (બાલ) પ્રવિધા જ સમાયેલી છે.

માસિક વિવેચન

રૈડિયાબારશ

હિંદી જનતાને માટેના એક ધન્ય દિવસની પુણ્યપર્વણી પર આ માસિક ફરી પાછું શરૂ થાય છે. આ દિવસ એટલે ગાંધીજીની ૭૦મી વર્ષગાંઠ. એ પુરુષે તો એને ગાંધીજયંતી કહેતાંય આપણને રોક્યા છે, અને પોતાના પ્રિયતમ એવા રૈડિયા સાથે એ દિવસને જોડવા કહ્યું છે, અને એ દિવસની આરાધના રૈડિયાથી જ કરવી એમ તેઓથી આપણને જણાવે છે. કેમ કે, એમને એવી શ્રદ્ધા છે કે, 'ગાંધી તો મરશે, પણ રૈડિયા એતી પ્રજા પણ જીવતો રહેવાનો છે'. ગાંધીજીના કાર્યમાં બરકત પૂરનાર કોઈ શક્તિ હોય તો ખાદી-શક્તિ છે, એમ એમની સો-ટકા શ્રદ્ધા છે.

છતાં વીરપૂજા તો માનવહૃદયની એક અમર વૃત્તિ છે. એટલે આ દિવસે, ગાંધીજીનું સ્મરણ, એમના રૈડિયા કરતાં કદાચ પહેલું થાય છે. જનમથી આ પુણ્ય ક્રાંતિકારી લાગે છે. ૧૯૧૫માં આફ્રિકાથી હિંદમાં તે આવ્યા ત્યારથી દેશને કેવા અવનવા રંગો એ ક્રાંતદર્શી પુરુષ દેખાડ્યા છે! ક્રાંતિની ત્યારે વાત સરખી નહોતી, અથવા હતી તો અત્યારે નેટલી થોડબંધ થાય છે તેટલી નહોતી, ત્યારે આ માણસે ક્રાંતિ કરવા માંડી હતી. દેશ-પરદેશમાં કેટલાય લોક એમની ખાસેથી હમેશ નથી ને નવી ક્રાંતિની જ આશા રાખતા હોય છે. એમના બોલમાં, એમના લખાણમાં, એમના કાર્યમાં તેઓ નવા નવા ધડાકા જ બાજે છે, ને ધડાકાના પડયા પછી જીવનવ્યાપી બને છે.

એક ગુજરાતનું જ જીવન લઈએ તો તેમાં ક્યા અંગમાં આજ ગાંધીજીનો આત્મા પાંગરેલો નહિ દેખાય? ખાનપાન, સ્વચ્છતા, રહેણીકરણી, પહેરવેશ, શિક્ષણ, સ્ત્રીપુરુષ-સંબંધ, ધર્મજનશ્રુતિ, સમાજસંસ્કાર, સાહિત્ય — લોકજીવનના ગમે તે અંગમાં તમે જુઓ, ગાંધીજીની અસર સૌ જગાએ મુક્ત જીવનવ્યાપી ક્રાંતિ કરી રહેલી જણાયો. ગુજરાતમાં

તો કેટલું બધું મૂલ્યપરિવર્તન એ પુરુષે સહેજે સાધ્યું છે. અને સમગ્ર દેશના જીવનમાં પણ એમણે અત્યાર સુધીમાં જે સાધ્યું છે તે પણ કેટ-કેટલાં જીવનમાં જરૂર ગયું છે?

અને દેશની સ્વરાજમજલ? એ પુરુષે એને કેટલી વેગવાન, દઢમતિ, અને સુસંબદ્ધ કરી છે? એક જાનનામાં સ્વરાજયાત્રા હિંદી રાષ્ટ્રજીવનની એક સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે આરાધાતી હતી. સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક વગેરે બાબતોને રાજકીય બાબતથી અલગ વિચારાતી, ત્યારના દેશ-નેતાઓની દૃષ્ટિમાં એમની બંધાની વચ્ચેનો પરસ્પર-બાલ અવિચિત્ર નહોતો. આ પુરુષની પ્રતિભાથી એ બંધાનો અનુબંધ સિદ્ધ થયો છે. સમાજકારણ અને રાજકારણ એકરૂપ કરીને એણે વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર બેઉને જોડે આપ્યા છે. અને ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે કે, એ કરી શકનાર જ હિંદને મુક્તિ અપાવી શકશે. અને આની સીધી સાળિતી એ છે કે, દેશનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં એથી કરીને એની મેળે જોમ અને જુરસો પુરાયો છે; ચારે તરફ જીવન પાંગરવા લાગ્યું છે.

એવા પુરુષનો જનમહિવસે આ બંધી વાતો એકસાથે યાદ આવે છે અને હૃદયમાંથી એક જ સૂર બેઠે છે, "હે પ્રભુ, એમને તું દીધોયુપ આપ : એ ધણું ધણું જીવો." કવિએ ભારતહૃદયમાં અંકાર ગયેલી વાત જ ગાઈ છે કે :

“મુકીને અરિયની દેહ તુજ ફળ્યા,
આત્મનાં દાખવ્યાં તેં બજો શાં !

(એ) શક્તિ ભરવા જગે વધ' શત જીવ, એ
હિંચ ભારત તણા બંધ ડાસા.”

સહકારની વિનંતી

‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ના અવરયાપક બાઈથી જીવજી હેસાઈએ, આ માસિક શરૂ કરતી વખતે, પ્રજા જોગી નીચે પ્રમાણેની વિનંતી કરી છે :

“ત્યારે ‘નવજીવન’ ચાલતું હતું ત્યારે, કેટલાક સમય, ‘નવજીવન’ની પૃતિ તરીકે ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’

૬૨ મહિને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતું, તે આપને યાદ દરો. તેના નામ પ્રમાણે, તેના કહેણ શિશુજી અને સાદિત્યના કૃત્રમાં રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ ચર્ચા કરવાનો હતો. આજ આપણી પાસે 'નવજીવન' નથી; અને કેળવણીના કૃત્રમાં એટલા બધા મહત્વના પ્રયોગો શરૂ થયા છે તથા પુનર્વેદનાની વિચારણા ચાલે છે કે, તે બધાને સંગ્રહિત રીતે રજૂ કરવા તથા વ્યવસ્થિત કૃત્રમાં ચર્ચા કે વિચાર-વિનિમય કરવા માટે 'શિશુજી અને સાદિત્ય' એવી પત્રિકાની આરંભ છે. એટલે, એ પત્રિકાને હવેથી સ્વતંત્ર માસિક તરીકે ફરી શરૂ કરવાનો હવાજો અને કૃત્રો છે, અને તેનો પ્રથમ અંક 'દેશિયબારણને દિવસે બહાર પાડવા નિર્ધાર્ય' છે. એમાં અમને બહુ સદકાર તથા સક્રિય મદદ આપવા આપને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરું છું.

આપ જે કેળવણીના કૃત્રમાં પ્રત્યક્ કામ કરતા હો કે તેમાં રસ લેતા હો, નો આપના અવગતને, પ્રયોગો તથા વિચારો અમને હજી પ્રોત્સાહન પૂરવડો છે. શાળા-એના સંચાલકો પાત્રપાતાની શાળા, કેળવણીની દષ્ટિએ નેતૃત્વ યોગ્ય પ્રયોગો તથા સુચનાઓ અમને ચોક્કસી શકે. શુભસાધનકૃત્રમાં આજ અનેક કેળવણીકારો પાત્ર-પાતાની રીતે કામ કરી રહ્યા છે. આ માસિક તેમના સૌના અવગતને, પ્રશ્નો, તથા વિચારવિનિમયનું સ્થાન બને એવી અમે આજા બાંધી છે. એ વ્યાપક કહેણને પ્શનમાં હઈને સૌ પાત્રપાતાને રજાનેથી અમને મદદ કરે એવી અમણી આશ્ચર્ય છે.

નમ્રતાપૂર્વક આજ આપણે ત્યાં કેળવણીનાં બે અંગોનો પ્રયોગ શરૂ થયો છે: પ્રૌઢ-શિશુજી અને વધા-સંવાદના પ્રમાણની મૂળકેળવણી. આ માસિક આ બે અંગો ખોલવા માટે ખાસ કરેલા મારાને છે. એટલે એ બે ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા શિશુજી તથા સંવાદજી અમને પાતાના અવગતને પ્રોત્સાહન રહે નો જ આ માસિક પાતાના મુખ્ય કહેણને પદોંથી વળી શકે.

આ બે અંગોની સાથે સીધો સંબંધ આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કામ કરતા શિક્ષકોને વિશેષે કરીને છે. મૂળકેળવણીનો પ્રયોગ નો, એમના જ કાલને ફરી રીતે શરૂ નો વ્યાપક તથા શરૂને દિનકારી બને એવું કરવું, એ જ વિચારવા માટે છે. પ્રૌઢ-શિશુજી આપણા પ્રાંતમાં પ્રવર્તીય સ્વરૂપે પાતા તરફથી ચલાવવા માટે છે; એટલે કે, પાતાની પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો મારફતે એ કામ તેઓ ચલાવશે. 'શિશુજી અને સાદિત્ય' મુખ્યત્વે આ બે ક્ષેત્રોમાં કામ કરવાનું દેવાથી. એ રીતે એનાં, બે ખાસ કરીને આપણી પ્રાથમિક શાળા-

એના શિક્ષકો માટેનું માસિક ચરો એમ કહેવાય. અને પ્રકારના શિક્ષણસુધારાના વિચારોથી આ શિક્ષકો આજ વસિત છે. પ્રમાણબદ અને સત્તાવાર ખબરો એમને આજી જ મળે છે. અને એમણે પાતાના શિક્ષણમાં પણ ઘણા કહેણો કરવાનો હવાજો જ છે. વળી, પ્રવર્તીય સરકારે શરૂ પ્રયોગો આદર્યા છે, શા આદરવા વિચારે છે, ચાલુ તંત્રમાં શા ફેરફાર યોગ્ય છે કે ચોખવા ધારે છે — આ બધું શિક્ષકોએ તો બહુબર જાણતું જોઈએ; એટલું જ નહિ, એમાં પાતા તરફનો ફાળો પહોંચાડવો જોઈએ. 'શિશુજી અને સાદિત્ય' નું આ એક ખાસ કાલ' બનશે એમ અમણા.

પ્રૌઢ બાઈબલનો નેમને માર્કના વર્ગોમાં બાળીને નીકળે, પછી જે તેમને યોગ્ય વાચન આગળ મળતું ન રહે, તો તેનાં લખેલું બહી તબ અને એમની પાછળ શરૂ કહેણો મહેનત તથા અર્થ એજે બધ. એટલે એવાં પ્રૌઢોને ૬૨ મહિને નિયમિત ને કાંઈ ચોખવાપૂર્વક વાચન મળતું રહે, એ પણ આ માસિક સંભાળશે. એટલે, તેમાં ૬૨ મહિને પ્રૌઢોને માટે કૃપયાથી સાદિત્ય આપવાનો હવાજો છે. વાંચવાનું સાધન પામશે પ્રૌઢ તેના પહેલો કામ છે તે સારું, વિદ્યાર્થીને નેમને જાનની અને; વાંચતા, તેમને સુખમય એવી શીઠીમાં ને સરજતાથી કહેવી જોઈએ. 'શિશુજી અને સાદિત્ય' ના આ ખંડમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ સદકાર દોષ તો જ તે મારી શકે.

એક એ ખંડ પણ આ માસિકમાં વિચાર્યો છે કે, ૬૨ મારો બહાર પડતા સાદિત્યની કૃત્ર સમાધાનવા પણ કરવી. અને માટે સમાધાનકોની મદદ જોઈએ. પ્રકારો તથા લેખકોને અમારી વિનંતી છે કે, તેઓ પાતાનાં બધી બહુનાં પ્રકારોનો અગતે સમાધાનવાને માટે મોકલી આપે.

'શિશુજી અને સાદિત્ય' ની આ અમારી કલ્પના છે અને એ એવું ખાસ કાલ' છે. એમાં આપ અમને મદદ કરશે એવી અપ્રાર્થ છે. એ જ.

‘પુનઃક હરિ ૭’

શ્રી. હનુમંત દેસાઈની ઉપર આપેલી પરિ-પત્રિકા પરથી 'શિશુજી અને સાદિત્ય' પાછું કેમ શરૂ કરવામાં આવે છે તેના કાર્કે ખ્યાલ વાચકને આવશે. એટલે એને વિષે ફરી લખીને જગા રોકવા જરૂર નથી.

લગભગ ૧૦-૧૫ વર્ષના યાગો તીત્યા ખાદ, પાછી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની નવીન પ્રજ્ઞના દિવસમાં પ્રગટ થઈ છે. મયા જમાનામાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીને

માથે અધરું કામ હતું; રાષ્ટ્રની સરકાર અરાષ્ટ્રીય હોવા છતાં, તેણે પોતાનું કામ, એવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં કરવાનું હતું. તેથી એની તેજસ્વિતાને જે જોર મળ્યું હતું, તે સાચી બાબત એના વ્યાપને આપોઆપ અમુક મર્યાદા પણ રહી હતી. હવે સરકારમાં ફેરફાર થયો છે. કંઈક અંશે રાષ્ટ્રીય ગણાય એવી તે બની છે. તેની લગભગ આવા રાષ્ટ્રીય સેવકાના હાથમાં પહોંચી છે. એટલે, જે મુશ્કેલીમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો ગયો યુગ પીટ્યો તે મુશ્કેલીઓ આજ તો નહિવત્ થઈ શકે છે. પ્રજાને સંકલ્પ કરે તે પોતે ધારે તેવી રાષ્ટ્રીય કેળવણી હવે સરલ શકે છે. પ્રશ્ન એ છે કે, પ્રજા આજ શો સંકલ્પ કરે છે? સાચો સંકલ્પ કરવા કટિબદ્ધ છે?

ગયા જમાનાની રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પાછળ મુખ્ય પ્રેરકબળ રાજકારણ હતું. તેમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ થઈ, અને તેમાંથી જ પોપણ મેળવીને તેણે પોતાની યક્તિ અને તેજસ્વિતા કેળવ્યાં. આજ પણ આપણી કેળવણીની પાછળનું પ્રેરક બળ તે રાજકારણ છે, અથવા કહો કે હોલું નેઈએ. જાન, આ રાજકારણ એટલે સપાટી ઉપર દેખાતી અને રાજબરોજની રાજદારી ભાંગફોડો નહિ. આ રાજકારણ એટલે સ્વરાજસ્થાપનાની દીર્ઘદૃષ્ટિવાળું રાજકારણ, એવું રાજકારણ આજે આપણને કેળવણીની પુનર્ધર્ટના કરવા પ્રેરી રહ્યું છે, સાહિત્યમાં નવજીવન રેડવા જણાવી રહ્યું છે.

સાહિત્યની દિશા અને દૃષ્ટિનો આધાર પણ, લાગે માગે નહિને નેઈએ તો, શિક્ષણને જ વશ રહે છે. નવા જમાનાના શિક્ષણતંત્રનો ઝોક, તેથી કરીને, સાહિત્યકારોએ પણ ઉવેખ્યે નહિ ચાલે. અને એથી બેઝનું પણ ખરું છે કે, શિક્ષણકારોએ સાહિત્યપ્રવાહને વીસી ન મૂકવો નેઈએ. એ ક્ષેત્રોના પરસ્પર સહકારથી જ સાચી સમાજસંક્રિષ્ટ ઘડી શકાય. આજ એ કાર્યનું મંગળાચરણ થયું છે. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' એ કાર્યમાં પોતા યકી બની સેવા કરવા ચાહે છે. તેની એ સેવાસંક્રિષ્ટ સૌનાં સહકાર; સહાનુભૂતિ અને શુભાશિય પર આધાર રાખે છે. એ અખતે સૌ દોષ આપો એ વિનંતી સાથે, શિક્ષણ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ માસિક 'પુનશ્ચ હરિ ઝે' કરે છે.

આભાર

બાઈ જીવણજીની વિનંતીને માન આપી, 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' માટે સૌએ જે શુભેચ્છાઓ બતાવી એને આવકાર આપ્યો છે, તે બદલ મંચાદક મંજળ સૌનું આભારી છે. બધાના સહકારથી એમે એ શુભેચ્છાઓને પહોંચી વળાએ એ જ અમારી તો આશા હોય.

કેટલાક બાઈઓએ શંકા વ્યક્ત કરી છે કે, "આ માસિકમાં શિક્ષણ મુખ્ય રહેશે ને સાહિત્ય નહિવત્ કે ગૌણ સ્થાને રહેશે કે શું?" આ શંકાનું સાચું નિવારણ તો કાળાંતરે માસિક પોતે જ કરી શકે. પણ એ શંકામાં તે કરવું હોય તો કહું કે, માસિકના નામ મુજબ, તે બેઉ ક્ષેત્રોને સમાનભાવે અપનાવવા ઇચ્છે છે. શિક્ષણની વસ્તુ પર બાર મુકેલો દેખાવાથી કદાચ આવા પ્રકારની શંકા બિભી થઈ હોય. તો તે બાબત તો એટલું જ કહેવાનું કે, આ માસિક કાંદવાને ખાતર કઢાવું નથી. શિક્ષણ અને સાહિત્યનો પ્રશ્ન આજ જે રીતે આપણી સામે આવીને બેઠો છે, તે ભેતમાં આવા એક માસિકની જરૂર લાગી ને તેથી એ ફરી શરૂ કરવાનું ઇચ્છું છે. એની નીતિની પાછળ મૂળભૂત વિચારો અને નવજીવન સરચાલી એક નિમિત્ત દષ્ટિ અને કાર્યક્રમની પરંપરા રહેલી છે. શિક્ષણ, તેના વ્યાપક અર્થમાં, સાહિત્યથી જુદી શક્તિ નથી. પ્રજાજીવન પર જે જે શક્તિઓની અસર છે તે આ બે વ્યાપક લક્ષ્યોમાં આવી જાય છે. સમાજકારણના એ એ મુખ્ય આધારસ્તંભ છે, એમ જણાય. આ પ્રકારની સમજથી, આ માસિકને ચલાવવાની, કદાચ ગમ્મ ઉપરની વસ્તુ અમે કાચ ધરી છે. તેમાં સૌનાં સહકાર, માર્ગદર્શન, અને મદદ ન હોય તો ન કાપી શકાય એ ઉપાધું છે.

એક વસ્તુ કહેવી નેઈએ ખરી કે, જેને લક્ષિત વાર્ત્તમ કહેવાય છે તેને આ માસિકમાં અમુક મર્યાદા છે ખરી. અને તે વિષે એમ પણ લાગે છે કે, એ વિભાગની સેવા કરવાનું ક્ષેત્ર આજ અનેક માસિકો ખેડી રહ્યાં છે, તેથી તે વીધું પડેલું નથી. છતાં તે આ માસિકમાં નિષિદ્ધ જ છે એમ નથી.

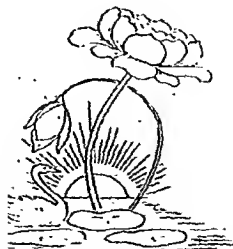
શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીવતારામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ પાદેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મમનભાઈ દેસાઈ (તાંત્રી)
છબચુછ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

અંક ૨

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

નવેમ્બર, ૧૯૩૬

પૃષ્ઠ ૧

અંક ૨

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ધર્માન્તર	કિ. ધ. મશરવાલા	૪૧
શિક્ષણ અને સમાજ	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૩
તુકારામની વાણી	કિ. ધ. મશરવાલા	૪૪
૦મનુષ્યની સર્વાંગીય કેળવણી	ગોપાલદાસ પટેલ	૪૫
બુદ્ધિ અને તેનો વિકાસ	શક્તા કાલેલકર	૪૬
વિદ્યાર્થીઓ મારફત પ્રૌદ્ધશિક્ષણ	જીમતરામ દવે	૪૭
વહેવારુ ખગોળ	હરિહર બદ	૪૮
ધન્યવાદ	મં.	૪૯
અનુભવીનો એકરાર	મં.	૫૦
નવી ધરેડનો મિલ્લ વારસો	દિગ્ગજુશ દીવાનજી	૫૧
નવી ઢબની હાઈસ્કૂલ	મં.	૫૨
ટ. ડો. સિમ્પ્લે કૂદનો સિદ્ધાંત	ગોપાલદાસ પટેલ	૫૩
અપૂર્વ ચિત્રપ્રદર્શન	નમીનદાસ પારેખ	૫૪
તમે તમારા હીરો બનો	ગો. ૫૦	૫૫
શબ્દોના વંશ	અ. બેચરદાસ રોશી	૫૬
શામલુની વર્ધા-શાળા	મં.	૫૭
ગામગોદી - નવરાશનો સફળપર્યાય	વિકુલદાસ કોઠારી	૫૮
નવું વાચન—		
પ્યોટોનું આદર્શ નગર	મણિભાઈ દેસાઈ	૭૨
માનવ દેહમંદિર	મં.	૭૪
૧૬૭૭-૩૮માં મુંબઈની કેળવણી	મં.	૭૫
માસિક વિવેચન—		
'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ની સુદ્રા	મં.	૭૬
૭૦મી વર્ષગાંઠ	"	૭૭
કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો	"	૭૮
ગુજરાત વર્નાક્યુલર શાસ્ત્રાપદી	"	૭૯
નવા જમાનાનાં ચિહ્ન	"	૮૦
ડો. મોન્ટેસોરી અને પધારો	"	૮૧
પ્રકાશન દ્વારા સેવા	"	૮૨
માધ્યમિક શાળાઓ પર આક્રેષ	"	૮૩
વિદ્યાર્થીઓ માટે ગણવેરા	"	૮૪
મુંબઈ યુનિવર્સિટી અને રાજધાની	"	૮૫

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાશે.

દરેક માસનો પહેલા અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ગ્રાહકે પોતાનો ગ્રાહક નંબર લખી બીજર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમેને તુરત જાણાવવો કે જેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

ગ્રાહકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો ગ્રાહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

મુંબઈના ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની મુંબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં ભરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓર્ડર ક્રોસ ન કરવા વિનંતી છે.

લવાજમના દર

દેશમાં પરદેશમાં બ્રહ્મદેશમાં
રૂ. ૨-૦-૦ રૂ. ૫-૦-૦ રૂ. ૨-૮-૦

છૂટક નકલ, ચાર આના

વ્યવસ્થાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય
નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫
અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-૨૫૬૨]

અમદાવાદ

[નવેમ્બર, ૧૯૩૯]

ધર્મોન્નતર

એક ધર્મ હોડી બીજામાં જવાના સવાલ વિષે દક્ષિણ ભારતના સેવકોમાં હમેશા ચર્ચા થાય છે. એનું એક કારણ એ છે કે, ત્યાં ધર્મપ્રચાર વિષે ખ્રિસ્તી સેવકોની સંખ્યા ક્રીક લિસ્ટી દષ્ટિ પ્રમાણમાં છે. અને ધર્મપ્રચારની વાત જો જાદ કરીને કહીએ તો, તેઓ લોકનાં બલાને માટે પ્રેમથી કામ કરનારા છે. પણ ખ્રિસ્તીઓમાં જોવી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મ અનાથ છે, તે પ્રમાણે તેઓ ખીજ સેવાઓથી પોતાના ધર્મપ્રચારને અલગ રાખી શકતા નથી. બદલે, એમની નજરમાં તો, જીવું કામ એટલે ઈશુના પેગામને ફેલાવવો એ જ હોઈ શકે છે; એને હોડીને બીજાં કેટલાંય કામ કેમ ન કરી, પરંતુ એમની બહુ કિમત નથી. કેમ કે, એમના વિચાર પ્રમાણે, ઈશુનો પેગામ માણસના આત્માના બલા માટે ને અન્નત કાળનો છે; જ્યારે ખીજ સેવાઓ તેની આ દુનિયાની બલાઈને માટે ને સમય પુરતી છે. પોતાના પ્રચારને અંગે આવી બાવન્ય જાહેર કરવામાં કેટલાંક ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની ઐદિક મતલબ પણ હોઈ શકે છે. પરંતુ, ઘણા ખ્રિસ્તીઓને આવો સાચો ને પાકો વિશ્વાસ પણ હોય છે. જો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સાદ જતાંયું છે કે, સારી દુનિયાના લોકને જલાવવાને સારુ ઈસામસીહ પેદા થયા હતા, અને જો એમનું શરણ લેશે તેને સાપશુદ્ધ કરવાનું એમનું બિરદ છે, તો પછી માંધીઓ સર્વધર્મસમભાવનો વિચાર શી રીતે કળ્લ કરી શકાય, એ એમનાથી સમજ ન થઈ શકાતું. દુનિયામાં બહે બીજ કેટલાય પેગંબર ચર્ચ થયા હો; પરંતુ પ્રભુપુત્ર ને પેગંબર તો એક જ વાર આવ્યા છે, અને એની જ મારફત ઉદ્ધાર શકી શકે છે.

સામાન્યતઃ, હિંદુઓમાં કોઈ એક વિશેષ સત્ત્વ પર આવી શદા નથી હોતી; અથવા સામાન્ય હિંદુઓમાં પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મદષ્ટિ જુદી જુદી ભાતી ઉપાસના કરવા પર જોર દેવામાં આવે છે. આ ઉપાસના દેવની, કોઈ અવતારની, કે પોતાના યુરુની પણ હોઈ શકે. કોઈ કહે છે તો હિંદુ રહીને પણ ઈશુને પ્રભુથી અભિષેક પામેલો પુત્ર સમજીને, તેમની પર પોતાની આરથા રાખી શકે છે; અને મદમદને પોતાને માટે રક્ષક—પેગંબર માની શકે છે. અને આ પ્રકારની વ્યક્તિઓ અને સમૂહો છે પણ. જયપણથી આપણે લોકો આપણી આસપાસ, આપણા પરિવારમાં, સમાસિયધીઓમાં અને જોળણાણ પિઠાતમાં જુદા જુદા દેવ, અવતાર તથા યુરુ પગેરીની ઉપાસના ચતી જોતા આવ્યા છીએ. તેથી પોતે કોઈ એક વિશેષ સત્ત્વ પર શદા રાખવા છતાં, બીજાની કપાંક બીજે શદા હોય તો એમાં આપણને કાંઈ આશ્ચર્ય થતું નથી; અને જો તે શદા સાત્ત્વિક અને સદાચારયુક્ત હોય, તો સામાની એવી શદા હકાવીને, પોતે માનેલા સત્ત્વ પર શદા કરાવવાની જરૂર નથી લાગતી. હિંદુઓની આ સામાન્ય આસિયત છે. તેથી કરીને, સામાન્ય હિંદુ જનતા ખ્રિસ્તીઓની ધર્મોન્નતર કરાવવાની પ્રવૃત્તિને સમજ ન શકતી નથી. એમાં હિંદુ જનતા શા તો એમની જડતા દેખે છે કે સ્વાર્થબુદ્ધિ.

અસલમાં વાત એવી નથી કે, હિંદુઓમાં ધર્મોન્નતર કરાવવાની પ્રવૃત્તિ બિલકુલ ન હિંદુઓમાં નથી. આપણા વિવિધ સંપ્રદાયો ધર્મોન્નતર છે. એની સાબિતી છે. જ્યારે કોઈ

ને કોઈ ખાસ વ્યક્તિમાં વિશેષ પ્રકારની શાંતિ, શાન; અમતકાર વગેરે દેખાય છે અને એની સાથેથી કાંઈક ક્ષાયદો પણ તે ઉદાયે છે. ત્યારે તે માણસ બીજાને પણ તે તરફ ખેંચવા મથે છે. આમ બધારે એક નવો સંપ્રદાય બને છે, ત્યારે તે બીજા સંપ્રદાયોમાંથી લોકોને ખેંચી લાવીને જ બને છે. પોતાના પૂર્વજોના પંથમાંથી જેમની શ્રદ્ધા સ્ત્રી થઈ ગઈ છે, અથવા પ્રત્યક્ષ યુગ ખોળવાની જેમની વૃત્તિ બળવાન છે, તેઓ જૂનો પંથ છોડી પાવામાં બળે છે, અને ખૂબ પ્રેમથી એને અપનાવે છે; એને સર્વશ્રેષ્ઠ કહીને તેનો પ્રચાર પણ કરે છે.

આવા પ્રચારથી હિંદુ સમાજમાં કોઈ સામાજિક ફરકાર થતો નથી. જોકે, જે પંથોને નવા પંથને કારણે શિષ્યો ખોવા પડે છે તેઓ

પણ એમાં એની ઈર્ષ્યા કરે છે ને કદીક એને સ્માર્જાતર નથી. સત્તાવે પણ છે. પરંતુ એ તો થોડા દિવસનું ને થોડાક ક્ષેત્રમાં

આપતું તોશાન હોય છે.

પરંતુ ખ્રિસ્તી ધર્મ કે ઇસ્લામના ધર્મોન્તરમાં એટલી જ વાત નથી હોતી; અને એ જ હિંદુ સમાજને નુકસાન પહોંચાડનારી

પણ જિલ્લી, વસ્તુ છે. એ ધર્મમાં માત્ર ધર્મોન્તર જ્ઞાતી ધર્મોન્તરમાં જ નથી થતું, પણ સમાજોન્તર સમાજોન્તર છે. પણ થાય છે. ખાનપાન, લગ્ન,

વારસો વગેરેના નિયમોમાં પણ ફરક થઈ જાય છે. ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન બનવાથી તે માણસ બીજા ધર્મમાં જ જાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના પહેલા સમાજને છોડીને બીજા સમાજમાં જવાનું તેને માટે આવશ્યક કરી દેવામાં આવ્યું છે. કેટલીક વાર ધર્મોન્તર કરાવવાની જ હોય છે.

હિંદુ સમાજમાં અભક્ષ્ય માનેલા પદાર્થો ખાવાપીવાનું શીખવાય છે; ત્યાં સુધી એનું ધર્મોન્તર પૂરું થયું નથી બનાવું. વિવાહનો વિધિ જ નહિ, તેની ભૂમિકા પણ, અને વારસાની પ્રથા બદલી દેવામાં આવે છે.

જો આ વસ્તુઓનો ધર્મની સાથે સંબંધ ન રહેવા દેવામાં આવે, તો ધર્મોન્તર એટલું ઈર્ષ્યા કે દ્વેષો

વિષય ન બને કે જેથી સારા દેશ માટે એ એક કાયડો બની જાય.

દરેક કોમને આજ ખાતરી આપવામાં આવી છે કે, લગ્ન, વારસો વગેરેના તેના રિવાજો પર

તરખ મારવામાં નહિ આવે. હું

સામાજિક આને બરાબર નથી માનતો. એક

કાયદો એકસમાન જમાનામાં દરેક કોમને માટે

જોઈએ ફોજદારી ગુના, કરાર, મિલકતની

આપલેના પ્રથમ અલગ અલગ

કાયદા હતા, અને તે મુજબ અંગ્રેજી કોર્ટોમાં ફેસલા

કરાતા હતા. પછી બંધી કોમોને માટે એના એક-

સરખા કાયદા કરવામાં આવ્યા. આ જ વાત

લગ્ન, વારસો વગેરેને પણ લાગુ થવી જોઈએ.

ફેસલા હિતને માટે જે જાતના લગ્ન કે વારસાના

નિયમો થોડા હોય, તે સર્વને માટે એકસરખા

હોવા જોઈએ.

જોને એમ લાગતું હોય કે, મને એક અવલ

દરજ્જાનો તારક મળ્યા ગયો છે, અને એથી એ

માણસ પોતાના દિલમાં એવી

સર્વપક્ષ-અનુપમ શાંતિ ને સુખ અનુભવતો

સમમાનની દૃષ્ટિ હોય કે જેથી એમાં સામેલ થવા

સાને તોતપી વિના એનાથી રહી

જ નથી શકતું, તો એવા માણસમાં ઓછામાં ઓછું

આટલું શાન હોયું જરૂરનું છે કે, એ તારક કદી એમ

નથી. કહ્યું અને એ શાંતિ તથા સુખ કદી એવાં

નથી હોઈ શકતાં કે જેમને માટે આપસમાં વેર

અને અલગભાવ રાખવાં જરૂરી હોય. એને સાડુ

બાપદીકરે, બાઈબાઈએ, પતિપત્નીએ પોતાનાં

સગાંસંબંધીથી અલગ થવાની જરૂર નથી હોઈ

શકતી. જે વસ્તુઓને લઈને આ બધું કરવું એ

પણ આવશ્યક થાય, તે પેલા તારકના ઉપરશનો

ભાગ ન હોઈ શકે. જો આટલો વિવેક તે કરી

બે તો તેના ધર્મમાં એકનિષ્ઠા અને પ્રેમ સર્વે

અપનાવવા જેવાં હશે: તેની સારી અસર બધી

જનતા પર થશે.

(હિંદી 'સર્વોદય'માંથી) કિં. ૫૦ મરાઠવાલા

શિક્ષણ અને સમાજ

હિંદુસ્તાનની કેળવણીમાં શિક્ષણશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર વચ્ચે જેવો અને જેટલો સંબંધ શાધાયો છે તે સધાયો છે, તેવો અને તેટલો સંબંધ શિક્ષણશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વચ્ચે નથી સધાયો, એમ મોટે ભાગે કબૂલ કરશે. તેમાંય જેને અંગ્રેજીમાં 'નૂતન શિક્ષણ' કહેવામાં આવે છે તેમાં આ બિંદુ પણ ખાસ તરીકે આવે છે. આને નું શિક્ષણ કહું છું તે એટલા માટે કે, માનવની સર્વ ક્રિયાઓની જેમ શિક્ષણ પણ સામાજિક ક્રિયા છે, અને સવિશેષે નેત્રી તે છે, કારણ કે તે સમાજઘડતરને સીધી અસર કરનારી છે. આપણા દેશની ઘર્ષ વીસીમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીએ જે પોતાનું વિશિષ્ટત્વ મેળવ્યું હોય તેના આ કારણે હતું કે, તેણે દેશના સમાજ અને તેના પ્રશ્નો સાથે સીધો સંબંધ સાધી પોતાનું સ્વરૂપ ધડવા નિરધાર્યું હતું.

આજ 'વધી કેળવણી'ના પ્રયોગની પાછળ, અથવા તે વધાં શિક્ષણ યોજનાના મતભર્યા, જે ખાસ સ્વરૂપ હોય તે તે એ છે કે, આપણી વિભિન્ન કેળવણીને હવે આપણે આપણા દેશના સમાજશાસ્ત્ર સાથે સીધી સાંકળીને તેને જીવંત અને કાર્યકર બનાવવા માગીએ છીએ. તે જ તે 'રાષ્ટ્રીય' બની શકશે; તે જ તે, અન્ય દેશોનાં કેળવણી-વિજ્ઞાની જેમ, આપણા દેશના સમાજ-કારણમાં પણ પેલે કંરેવો ઓછોતા કાળો બરીને ફતેહ પામી શકશે.

વધાં યોજનાનો વિચાર કરનારામાંના ઘણા લોક વિશે જોવામાં આવે છે કે, તેઓ તેનું ઉપર વર્ણવેલ મૌલિક મતભર્યું જુએ છે અને તેને સાતેક વર્ષની પ્રાયગિક કેળવણીની એક યોજના માત્ર માનવામાં લેવાય છે. કેટલાક તેની પાછળની શ્રમિકા, ઇતિહાસ કે પૂર્વપ્રયોગોનો પણ વિચાર કરતા નથી હોતા. કેટલાકે તે માત્ર છાપામાંથી જ તેનો જેવો મળી શકે તેવો ખ્યાલ મેળવ્યો હોય છે; એટલે કે, શિક્ષક સમજતા સમાજમાં વાત નીકળે

ત્યારે એ ચપ્પોની ટાપસી ન પૂરી શકીએ તો આપણે ધણતરમાં બધીએ, એ બધું નિવારણ કરતા પૂરતી તેમની તૈયારી હોય છે. આવી જ અને એ પૂરતી તૈયારી કરનારા મોટે ભાગે ટીકાઓ તરફ ઝટ વળે છે, અને ટીકાકારે આપેલો ખ્યાલ જ અસલ યોજનાનો છે એમ માનીને વર્તે છે. આથી કરીને અમુક વસ્તુ મારી જાય અને સાચી વાત ન પકડાય એ ઉધાકું છે.

કેટલાક વળી એક પ્રકારનો પૂર્વગ્રહ બાંધીને જ આ યોજનાનો વિચાર કરે છે. 'ગાંધીજી અને પેલા અસહકારી કેળવણીવાળા લોકો આ યોજનાની પાછળ છે; મધીને વક્રિ જીવતી જેની પેલી એમની રાષ્ટ્રીય સંરંધાઓ માટે કાંઈક આ યોજના હશે; અમારું જેમ આપણે તે એનો અસહકાર જ ચાલુ રાખવો ઠીક પડશે, કેમ કે આપણી ચાલુ કેળવણી નો સર્વ માટે છે!' — આવી મનોદશા ધરાવનારા કેટલાક પૂર્વગ્રહી લોકોનો પણ એક વર્ગ આજ સમાજમાં છે. મોટે ભાગે આ વર્ગ ચાલુ કેળવણીથી મળતા આર્થિક લાભો ખાતો ધમેલો હોઈ, યોગક્ષેમ-વાદી બની ગયેલો અને જમી પડેલી માલદારીમાં ફસાયેલો જોવામાં આવે છે.

આ વર્ગ પણ ચાલુ કેળવણીને સાવંત્રિક માનવામાં લીધે જૂલોને વર્તે છે. કેમ કે, વધાં-યોજનાનો મોટામાં મોટો ને મુખ્ય દાવો જ એ છે કે, આજનું કેળવણીતંત્ર આમગ્રજને ઉત્તરે અને સરકારી નોકરીની જરૂર પડતું ગોઠવાયેલું છે; એને કાંઈ પણ રીતે 'સાવંત્રિક' ન કહી શકાય. 'એને લીધે માન જનસમૂહમાં બ્યાપવું (બિસ્તરું) અટક્યું છે. . . . બાલ્યુ' શિક્ષણ પામેલા લોકો એને નિરક્ષર બહુજનસમાજ એ બેની વચ્ચે કાયમનું અંતર પડી ગયેલું છે.'

એટલું જ નહિ, શિક્ષિત યતા અધ્યવર્ગમાં પણ, 'અંગ્રેજીને આપણેલા આ વધારે પડતા મહત્વને લીધે. . . તેઓમાં જીવનબરનું માનસિક અપંગપણ'

આવી ગયું છે, અને તેઓ સ્વદેશમાં જ પરદેશી બેવા
જતી ગયા છે.' આ ઉપરાંત, આ કેળવણીતંત્રમાંથી
જાતમહેનત કરવા પ્રત્યે, કેળવાતી મુગ, ઉઘોગ-
શિક્ષણનો અભાવ, સમાજની સાચી જરૂર પ્રત્યે
એપરવાઈ વગેરે અનેક ગેરુપો બતાવી શકાય. શાસ્ત્ર-
શુદ્ધતા અને ઉદાર ધોરણને નામે એણે 'અરચાળપણ'
સમાજને માથે માર્યું છે. યુરોપમાં ચાલતા આનસ-
શાસ્ત્રના સંશોધનને એ આંધળાની પેઠે અનુસરે છે.
પણ યુરોપમાં રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર હોવાથી સમાજની
જરૂરિયાતોની છાપ તો તેની કેળવણી ઉપર આપો-
આપ જ પડે છે : એ તો એની મેળે સધાય છે. તેથી
કરીને એમના કેળવણીતંત્રને રાષ્ટ્રીય કરવા માટે
અલગ પ્રયત્નની કે પ્યાનની જરૂર નથી પડતી.
આપણો દેશ પરતંત્ર હોવાથી, તેનું અર્થતંત્ર સ્વદેશી
પડેલાં પરદેશી હિતાનું પ્યાન રાખવા યોગ્યેહું
હોવાથી, અને એનાં અનેક જાતનાં વિષમ પરિણામો
સમાજના હાડમાં ધર કરીને બેસાં હોવાથી, આપણા
દેશમાં કેળવણીને સમાજ સાથે ખરેખરી રીતે

સાંકળીને તેને રાષ્ટ્રની જરૂર માટે યોજવાની સ્વતંત્ર
જરૂર રહે છે. રાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર કરવો હોય ને તેવો
રાખવો હોય, તો કેળવણીને આપણા સમાજની
માત્રી-સેવા કરવાની યોગ્યતાવાળી કરવી બેઠકે શ.
ચાલુ કેળવણી એવી નથી એ જ એની મોટામાં
મોટી બીજા પ હોય તો છે : વધી યોજના આ
મૂળરોગને કાઢવા માગે છે. ચાલુ કેળવણીની
યોજના માથેથી શરૂ થઈ, કેમ કે સરકારને
અને આગળપડતા વર્ગોને એ પાલવતું હતું. એ
યોજના રાષ્ટ્રને ઘડી ન શકે. વધી યોજના મૂળ
પાયાથી ધમારત રચવા તાકે છે; તેથી મૂળમાં
રહેલી રાષ્ટ્રની આમ પ્રજાને તે સંખ્ય ખાતિને ચામે
છે. એ વચ્ચેનો આ મોટો બેદ છે. એ જ આ
નવી યોજનાનું કાંતકર્તા તત્ત્વ છે. એને પકડવાથી
તેનાં સૌ ધષ્ટ વાનાં પકડાશે. એ છૂટશે તો, આત્મા
વગરની પીંજણ જેવું, બચ્ચું શિક્ષણ જ રહેશે; તેને
રાષ્ટ્રીય તો પડી નહીં જ કહેવાય.

મગનભાઈ દેસાઈ

તુકારામની વાણી

૩

નહું આશ્રમોએ ધર્મ । ન રાજતાં જોડે કર્મ ॥ ૧ ॥
તેસી નહીં મોઢી લેવા । એક ભાવનિ કારણ દેવા ॥ ૨ ॥
તમે દ્વિતી આપત । ધૂળેં એકા વાતાહત ॥ ૩ ॥
મન ચઢે થોડા । તરી પડવિ હોય લેડા ॥ ૪ ॥
વ્રતેં કરતાં સાંગ । તરી એક ચુકતાં મંગ ॥ ૫ ॥
ધર્મ સત્ત્વનિ કારણ । નહીં તરી કેલા સીળ ॥ ૬ ॥
મૃતવેણી આપત । સંવતીચ વાતાહત ॥ ૭ ॥
તુકા મ્હને દુજે । વિધિનિધેયોએં ઓજે ॥ ૮ ॥

૪

પાઠી પોટી દેવ । કૈવા હરિદાસો મેવ ॥ ૧ ॥
કરા આતેદં કીર્તન । નકો આશંકિત મન ॥ ૨ ॥
એયે કોટે કાઢ । ફરીલ દેવાપાસી મઢ ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હને ધની । સપુત્તા કાય વાળી ॥ ૪ ॥

૩

ચાર આશ્રમોના ધર્મ, દોપ યાતાં નહે કર્મ. ૧
નેવી નોંય બેળા સેવ, બાવમાત્રે રીઝે દેવ. (ટક) ૨
તપે ઇન્દ્રિયોના પ્રાસ, એક હાણે થાયે નાશ. ૩
મંત્ર અલે કહી થોડો, કરી મુકે સાવ ગોડો. ૪
વ્રત કરતાં ને પૂર્ણ, એક જૂલે થાય ચૂર્ણ. ૫
સત્યગુણે રહે ધર્મ, નહિ તો થાય વ્યર્થ શ્રમ. ૬
જૂતદયા માંડી કલેશ, બેદદષ્ટિ રાખ્યે લેશ. ૭
તુકારામ કહે સાર, વિધિનિધેયોના ભાર. ૮

૪

આમળ પાછળ પરમેશ્વર, તેના હાસને શો કરે? ૧
કરો આનંદ કીર્તન, નહીં રાખો શંકા મન. (ટક) ૨
કાળનો શો ભાર, હરિ આગળે લગાર? ૩
જેનો સધર સ્વામી, તુકારામને શી ખામી? ૪

કિં ધમ મરાણવાતા

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી

આજે માંધીજીની કેળવણીની કલ્પનાને એક ચોક્કસ નામ મળે છે — ‘વર્ધા કેળવણી’; જોકે તે નામ પણ ‘ગ્રેટ્ટન પ્લેન’ની પેઠે એક ભૌતિક નિર્દેશ જ છે. તેની ઉપરથી તે કેળવણીના સ્વરૂપનો ખ્યાલ નથી આવતો. પરંતુ કેળવણીની વસ્તુ એવી વ્યાપક છે કે, તેના યથાર્થ વાચક યોગ્યતા એ કદાચ અશક્ય જ નહિ તોય અપરંપર્ય તો છે જ. મોન્ટેસોરીની ચેજનાનું નામ પણ એવું જ છે ને? ગાંધીજીએ સુચવેલી કેળવણીનું નામ પણ વર્ધા કેળવણી જ રહે એમાં કાંઈ બિંદુ નથી.

ખીજી, જેમ મોન્ટેસોરીએ પોતાની પદ્ધતિ માત્ર બાળકો માટે કાઢી, પરંતુ ધીમે ધીમે તેના આત્મા કેળવણીના ક્ષેત્રમાં વ્યાપક કરવામાં આવ્યો છે, તેમ જ ગાંધીજીની પદ્ધતિનું છે. બધું, જિલ્લું બન્યું છે, ને એમ કહેવું જોઈએ કે, ગાંધીજીની પદ્ધતિ અને ચેજના કેળવણીના આખા ક્ષેત્રમાં વ્યાપક સિદ્ધાંતથી જ શરૂ થાય છે: આજ એનો પ્રારંભ માત્ર પાયાથી કરવામાં આવે છે; તેના આધાર પર આગળની કક્ષાઓ વિચારી લેવાની છે.

આ કેળવણીને માટે કાંઈ કે અચરિત્ક શબ્દ જો યોગ્ય હોય તો, તેમના ‘સર્વોદય’ શબ્દની જેમ, અને ‘સર્વાંગીણ કેળવણી’ કહેવી જોઈએ. મનુષ્ય-ત્વની વ્યાપકતામાં વ્યાપક અને આત્મા જેવી અમર વ્યાખ્યા સમિતિ, તેને પોષવા, કેળવવા, વિસ્તારવા, વધારવા જે કાંઈ કરવું થતે તેને તેમણે શિક્ષણ કહ્યું છે. અક્ષરજ્ઞાનથી તે સાધવાના પ્રયત્નોની અવગતતા આજ તો સૌ કાંઈ જુએ છે. તે તેમના ‘હિંદ સ્વરાજ’ના સમયથી એ વિશે સ્પષ્ટ જાહેર એકરાર કરતા આવ્યા છે. આજ ને યુવન અને ઉદ્યોગને કેળવણીનું સાધુ સાધન બતાવે છે, કેમ કે તે દ્વારા એકે માનવસ્વર્ગ નહિ ચૂકી શકાય. અને આ વસ્તુ એમણે એમનાં ગર્ભ વીસીનાં લખાણો અને ચર્ચાઓમાં એટલી બધી વાર કહી છે કે, તેનો અહીં ઇશારો માત્ર ખસ થશે. છતાં જેમને રસ હોય

તેમણે એમના કેળવણીના બે ગ્રંથ (‘પરી કેળવણી’, ‘કેળવણીનો કાયદો’) જોવા જોઈએ.

પ્રિન્સિપાલ જેક્સ આ તત્ત્વી કેળવણીને, એક અનેરી છટાથી અને પરિભાષામાં, એમના એક પુસ્તકમાં કહે છે. તેને એમણે નામ પણ અનુરૂપ જ આપ્યું છે — ‘મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી’. આજ આપણને અખંડ મનુષ્ય (જેક્સ એને ‘મુદ્દર’ મનુષ્ય કહે છે.) જોાણ જ જોવા મળે છે. અક્ષરજ્ઞાને આજ પુસ્તકિયો માણસ જિજ્ઞા કર્યો છે; વિજ્ઞાને પ્રત્યક્ષવાદી માણસ જિજ્ઞા કર્યો છે; ધંત્રણાએ અને ઝડપી વાહનોએ યાંત્રિક મનુષ્ય રચ્યો છે; ધર્મસંપ્રદાયોએ પોતપોતાની દબનો ‘સનાતની’ માણસ નિષ્પન્નવ્યો છે; રાષ્ટ્રધર્મેએ નિરનિરાશા ‘રાષ્ટ્રીય’ છાપના માણસો રચ્યા છે. પરંતુ, સામાન્ય રીતે જોતાં, એક અખંડ, સમગ્ર — ભંગ નહિ પણ સર્વાંગ મનુષ્ય રચાતો જોવા મળતો નથી. સર્વ સાધનેના એકીકૃત ઉપયોગ કરીને પોતાનું કામ સાધવા તાકનારી અને તાકે તો તે પાર પાડી શકનારી શક્તિ એક જ છે અને તે કેળવણી. એવો અખંડ કે સર્વાંગ મનુષ્ય રચવાનું આ કામ નહીં કરવું જોઈએ. પ્રિ. જેક્સ એમના પુસ્તકમાં આવી કેળવણીની રૂપરેખા દોરતા મથ્યા છે. એવી કેળવણી એક સમન્વિત દર્શન હોઈ શકે: તેનું વર્ણન જુદું જુદું તો તે દર્શન પામવા માટે મદદગાર હોય છે. આ પુસ્તક તેવી મદદ રીક પ્રમાણમાં પહોંચાડે છે. ગાંધીજીની કેળવણીની કલ્પના આજ આપણે સમજવા માગીએ છીએ તે વખતે, એ પુસ્તકનો પણ વિસ્તૃત પરિચય આપવા જેવો ગણાય. તેથી, જાણે પ્રિ. જેક્સ પોતે યુગશતીમાં તેમનું વસ્તુ ટૂંકમાં કંઠી જતા હોય એ શૈલીથી, આ પરિચય આપવા ધારેલો છે. એટલે કે, આ સેખમાળામાં તેમના પુસ્તકનો સારાનુવાદ, જાણે એ પોતે રજૂ કરતા હોય એવી ભાષામાં, આપવામાં આવશે.

પ્રિ. જેકસનો ટૂંકા પરિચય પણ અહીંજ આપી દઉં. પ્રખ્યાત અંગ્રેજ પ્રેમાસિક 'હિંગટ' જર્નલ 'ના તે તંત્રી છે. વરસોથી ઓડસેડની એક કોલેજના તે આચાર્ય છે. એટલે એ અનુભવી કેળવણીકાર છે; પરંતુ ઉપરાંત એ સમર્થ વિચારક છે. તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રોનું જિંદું ચિંતન અને મનન એ તેમનો મુખ્ય વિષય છે. પોતાના આવા વ્યાપક અભ્યાસ દરમ્યાન તેમને અચાનક એક એવું દર્શન-સ્ફુરણ થઈ આવ્યું કે, નેને કારણે આ પોતાના શિક્ષકો પાસેથી તે ને કાંઈ શીખ્યા હતા

તે બહુ ફરીથી વિચારી જવાની તેમને જરૂર પડી. " સાથે સાથે જ કેળવણીમાં પણ "ધરમ્મથી જ એક નવી બાવના" દાખલ થવી — કરવી — એઈએ એ જાતની તેમનામાં તીવ્ર ટુટિ જાગી. તેને પરિણામે તેમણે ને ને ચિંતનો કર્યા અને ને ને લેખો લખ્યા તથા વ્યાખ્યાનો આપ્યાં તે બધું તેમના આ પુસ્તકમાં (પી એન્ડ્યુકેશન ઓફ પી હોલ મેન) એકત્રિત કરવામાં આવ્યું છે. હવે પછી તેનું વસ્તુ આપણે જોઈશું.

ગોપાલકાશ પટેલ

બુદ્ધિ અને તેનો વિકાસ

પ્રશ્ન—બુદ્ધિ શી વસ્તુ છે? માણસમાં તે જન્મથી જ ઓછીવત્તી હોય છે અથવા પ્રયત્નથી વધારી શકાય છે? જો પ્રયત્નથી વધારી શકાતી હોય તો બુદ્ધિ વધારવા માટે શા શા ઉપાય કરવા જોઈએ?

ઉત્તર—બુદ્ધિ શી વસ્તુ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તેનો અનુભવ અને પરિચય દરેકને હોય જ છે.

સંભવ છે કે બુદ્ધિ એ વિશ્વવ્યવસ્થાનો અનુભવના અંતરમાં પડતો પડયો છે. ઈશ્વરનો સ્વભાવ, સૃષ્ટિની રચના, બંને સાથે માણસનો સંબંધ છે. એ સંબંધ બુદ્ધિ દ્વારા વ્યક્ત થતો હશે.

માણસનો જન્મ એ કંઈ એના જીવનની શરૂઆત નથી. તે તો જીવનપરંપરાનો એક ગાંઠો અથવા તળાકો છે, એ મુકામ વચ્ચેની એક મજલ છે. પૂર્વકર્માનુસાર જ્યારે માણસ નવો જન્મ લે છે, ત્યારે પોતાની બુદ્ધિનું સારસર્વસ્વ એ સાથે લાવે છે. એટલે જન્મ વખતે જ બુદ્ધિધર્મોમાં ભેદ હોય છે. એ માણસોમાં બુદ્ધિધર્મોના ને ભેદ જણાય છે તેમાં કેવળ પ્રમાણ અથવા પરિમાણભેદ નથી હોતો, પણ પ્રકારભેદ પણ હોય છે. કેવળ degreeનો નહિ પણ kindનો પણ ભેદ દેખાય છે. 'શરીર, આહાર, સ્વભાવ, વાસના વગેરે બધી વસ્તુની બુદ્ધિ ઉપર અસર થાય છે.

ગીતાએ સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસી એવો ત્રણ જાતનો બુદ્ધિનો ભેદ બતાવ્યો છે જ.

શરીર નીરોગી અને શુદ્ધ રાખવાથી, અપચો અને બદકાસ દાળવાથી, બુદ્ધિનો નિરક્ષસ બંધાર કરવાથી, આત્મપરીક્ષણથી બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવાથી બુદ્ધિશક્તિનો વિકાસ અવશ્ય થાય છે.

બુદ્ધિનો વિકાસ માનિન્દ્રિયોથી થાય છે તે કરતાં કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા વધારે થાય છે, એટલું જ નહિ પણ કર્મેન્દ્રિયોની કેળવણીથી બુદ્ધિનો અનિશ્ચય દૂર થઈ ને નિશ્ચયાત્મિક થાય છે. — બુદ્ધિ: કર્માનુચારિણી.

શુદ્ધ હેતુપૂર્વક નિરપેક્ષ અને નિર્વિકારી જીવન માણવાથી બુદ્ધિ તેજ અને દૃઢ થાય છે. હૃદયશુદ્ધિ થવાથી બુદ્ધિમાં એકાગ્રતા પણ આવે છે અને એની વિકીર્ણશક્તિ પણ ખીલે છે.

ઈશ્વરકૃપાથી પણ બુદ્ધિ વધી શકે છે. ગીતામાં બ્રહ્માની ને વ્યાખ્યા છે તે જ રિયલપ્રશ્નની પણ છે. બ્રહ્મવાન કહે છે: 'જાણ્યા બ્રહ્માને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું, જેથી તેઓ પરમ રહસ્ય પણ પામી શકે છે.'

મારે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે કેવળ તર્ક-ચાતુર્યને હું બુદ્ધિ માનતો જ નથી. યોગ વાર તે બુદ્ધિનો એક વિકાર જ હોય છે.

ઠાકા ઠાલેલકર

વિદ્યાર્થીઓ મારફત પ્રૌઢશિક્ષણ

વિદ્યાર્થીઓ એ, ખરેખર, પ્રૌઢશિક્ષણના કામમાં ખડી ફાળ નેવા છે. ગુજરાતમાં પ્રાથમિક શાળાઓના ૪૫૫ ધોરણથી ઉપરના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એક લાખ ઉપર છે. તેમાં માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજો ધોરે ખીજી શિક્ષણસંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ ઉમેરીએ તો તે સંખ્યા અઢી લાખેક નેટલી થવા ન્ય છે. ૧૫ વર્ષની ઉંમર ઉપરના અબણુ પ્રૌઢોની સંખ્યા ૧૫,૬૪૦૦૦ ગણાય છે. એટલે કે, બે વિદ્યાર્થીઓનું દળકટક નિરક્ષરતા ઉપર ઊતરી પડે, તો એક વિદ્યાર્થીને ભાગે ૬ અબણુ પ્રૌઢો આવે. દર વર્ષે એક વિદ્યાર્થી એ જ નળ્યુને ભણવે તોપણ ત્રણ વર્ષમાં આખું કામ પાર પડી ન્ય. આવી સુંદર સુબ્યવસ્થિત અને ઉત્સાહી સેનાની સેવાનો લાભ ન ઉઠાવશે એ તો ખોટો જ વેપાર છે.

પણ આ કામ ગમે તટકું મહત્ત્વનું હોય અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ખેંચવાથી આપણું કામ સરે તેમ હોય, તોપણ શું એમાં વિદ્યાર્થીઓનું પોતાનું હિત છે? શું તેમ કરવાથી આપણે તેઓના અભ્યાસમાં વિક્ષેપ પાડતા નથી?

તેના જવાબ તો અભ્યાસનો આપણે શો અર્થ કરીએ છીએ તેના ઉપર અવલંબે છે. ચાલુ કેળવણી ભણેલાને અબણુ જનસમુદાયથી અતડો પાડી નાખે છે, એ હવે ચારે તરફ સ્વીકારાતું ન્ય છે. એ હોવાનું નિવારણ કરવાનો સાચો ઉપાય એ જ છે કે, વિદ્યાર્થીઓને નાની ઉંમરથી હોટોની સેવાના પ્રસંગે ઊભા કરી આપવા બેઠકએ. હોટસેવાને એક આવશ્યક વિષય તરીકે તેમના અભ્યાસક્રમમાં જ સ્થાન આપવું બેઠકએ.

ગ્રામસંસ્કાર અને પ્રૌઢશિક્ષણ એ બે એવી હોટસેવાઓ છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદયને કેળવવાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સામગ્રી હોવા સાથે નાનામાં નાનાં બાળકો સંબંધે કરી શકે તેવાં તે કામો છે. શાળાઓ પણ સહેલાઈથી એ કામોને પોતાનાં સમયપત્રકોમાં સમાવી શકે છે.

આ બે સેવાઓમાંની પ્રૌઢશિક્ષણની સેવા સંબંધમાં વળી એક પ્રશ્ન ઊઠશે: છોકરાંને ભણાવતાં કેમ કરીને આવડે? તે તો શિક્ષણશાસ્ત્રનો વિષય રહ્યો. પ્રૌઢોને એ અક્ષર શીખવવા એમાં શાસ્ત્રની ખટપટમાં ઊતરીએ તો આપણે આ કામ કદી પાર પાડી શકીશું નહિ. આ કામ માટે વિદ્યાર્થીઓ ધણા લાયક શિક્ષકો છે. કદાચ મોટાઓ કરતાં પણ તેઓ વધારે લાયક શિક્ષકો છે. ઘર ઘરના અનુભવો એ વાતની સાક્ષી પૂરશે. ઘરોમાં, શાળાઓમાં અને છાત્રાલયોમાં, શું આપણે રોજ નાનાં છોકરાંઓને અધરા વિષયો સમજવામાં મદદ કરતાં મોટાં છોકરાંઓને નથી બોલતા? તેમના નેટલી ધીરજ કદી કોઈ મોટી ઉંમરના શિક્ષકોમાં નેવામાં આવી છે? મદદ કરવાની તત્પરતા, ફરી ફરીને સમજાવવાને ઉમંગ, આ બાળકો નેટલાં મોટાંઓમાં કદી નેવામાં આવ્યાં છે? પોતાની નવી નવી વિદ્યા ખીજાને શીખવવામાં વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે તે જૂની. ઘઈ ગયેલી વિદ્યા આપતાં મોટાંઓને કેમ પડી શકે? મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં નાનાં બાળકો બહુ ઉમંગથી પ્રૌઢશિક્ષણનું કામ કરતાં નેવામાં આવે છે, અને શીખનારમાં પણ તેઓ પોતાના ઉત્સાહ અને રસનો એપ દાખલ કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓની સેવાનો ઉપયોગ બે પ્રકારે વડે આપણે કરી શકીએ છીએ. એક તો શિક્ષકો કે ખીજા કોઈ મોટરાઓ રાતને વખતે પ્રૌઢોના વગેરે ચલાવતા હોય તેમાં તેઓ વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકોની ટાળીઓ પોતાની સાથે લઈ જઈ શકે. એમને બોલેલો ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપવામાં આવે તો તેઓ જીવતાં પ્રાગેદિનાનાં વાળંઓ કે જીવતાં બદ્ધક દાનસો બની વર્ગનું આકર્ષણ જરૂર વધારી શકે. વર્ગમાં ભણાવવાના કામમાં પણ તેઓ ધણા જ ઉપયોગી થઈ શકે. પેટ્રો શિક્ષક એકલો મથ્યાં કરે તે કરતાં આ સ્વયંસેવકોની ટાળીને બળ્યે અચ્ચાર શીખનારાંઓ વહેંચી આપે તો કામમાં કેટલો રસ જામે?

ખીંજે પ્રકાર તે વિદ્યાર્થીઓની મદદથી ઘર રમાં શાળાઓ માંડી દેવી તે છે. વિદ્યાર્થીઓનાં તાનાં ઘરોમાં મા, બાપ, ભાઈ, બેનજઈ, કાકા, દાદી વગેરે કોઈ ને કોઈ અમલજી જરૂર હશે જ. ભાગ્યેભાગ્યે તે અમલજી વિનાનું કોઈ ઘર ભાગ્યે જ પાડી જડશે.

સુશિક્ષિત શહેરોમાં પણ વિદ્યાર્થીઓને સેવા ના રહેલું પડશે એમ માનવાનું નથી. અમદાવાદની કે પ્રખ્યાત બાળસંસ્થામાં હું થોડા માસ પર થેલા ત્યાં એ વાત મેં સિદ્ધ કરી આપી હતી. આજકાલનાં માતા પિતા, ભાઈ બહેન અમલજી હોય તે ન જ અને. પણ ભાગ્યે મેં એ બાળકોને ભના ઘરની પાણી ભરનારી, વાસણ માંજનારી, દાવાથી વગેરે નોકરવર્ગ ધરનાં માણસો નહિ? મેં પૂછ્યું, ત્યારે તેઓએ કબૂલ કર્યું કે તેઓ તે અમલજી છે જ. એ સંસ્થાનો એક નોકર પણ અમલજી માલુમ પડ્યો. સંસ્થાએ તેને અક્ષરશિક્ષણ આપવાનું અને બાળકોએ પોતપોતાના ઘરનાકરોને ભણાવવાનું ઉત્સાહથી કબૂલ કર્યું.

બાળકો પાસે એમનાં મોટરોએ ભણવા નહિ સે અને તેમને ક્ષુતકારી કાઢશે કે હસવામાં કાઢી અજશે, એમ માની લેવું ઘટતું નથી. એમ થાય થો પણ એક દિવસ હતો, પણ હવે ત્રપાટાખંધ દિવસ બદલાતો જાય છે. પ્રોટેક્ટે ભણવાની જગ પેદા થવા લાગી છે, અને દેશભરમાં જનતા તતા વાલુમંડળમાંથી તેઓનાં મન શીખી લેવા તપર થતાં ચાલ્યાં છે. કેટલાંક વર્ગો પહેલાંના ત્રિવર્ગો અને બ્યાનના વર્ગો કોઈ સરખાવી જુએ તેને આ વાતની ખાતરી થવા વિના રહેશે નહિ. ત્યાં બાળકોને પોતાનાં ઘરોમાં ભણતરનો દીવા ભગાવવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે ત્યાંના જનુભવ તો એવો સાંભળીએ છીએ કે, માળાપ અને ખીંગ મોટરોએ પોતાનાં બાળકો પાસે હરખે હરખે શીખે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાના એ પ્રેમપાત્ર નાનકડા ચુરુને માટે તેમનાં દૈયાં વેત વેત ફેરે છે.

વિદ્યાર્થીઓને આ સેવામાં જોડવાથી કેટલીક વસ્તુઓ સહેલાઈથી બીકલી શકે છે, કે જે ખીજી કોઈ રીતે બીકલી શકીએ તેમ નથી.

મેટા ભાગની બહેનો, ગમે તેટલો આકર્ષક વર્ગ ચાલતો હશે તેપણ, ધરનો ઉમરો છોડી ત્યાં ભણવા નહિ જ જાય. સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ વર્ગો ચલાવતી હોય તો કેટલીક બહેનો તેમાં હાજરી આપે, પણ તેવા વર્ગો જૂજજૂજ જ રહેવાના. ધરનાં બાળકો જ ઘેર બેઠાં તેમને ભણતર પહોંચાડે તો બહેનોના પ્રોત્સાહકોને પ્રથમ સુધર રીતે બીકલી જાય.

બીજું, પૃથ્વી સાધનસરંજામવાળા રાજિયાળાઓ તમામ પ્રોત્સાહ માટે કાઢવાનું કરાવીએ, તે માટે પગારદાર શિક્ષકો રોકવાનું કરાવીએ તો યુગસંતાન તપ લાખ અમલજી પ્રોટેક્ટ માટે એક કરોડ રૂપિયા જોઈએ. એટલે પૈસો આ દેશની પ્રજા કે સરકાર રપ વર્ષે પણ કાઢી શકે એવી આશા નથી. વળી, આપણી પ્રાથમિક શાળાઓનું કામ બે ઘણું જ વેમથી વધવાનું ન હોય તો નિરક્ષરતાની ભરતી વર્ગોવર્ષ ચડતી જ જાય. એક તરફથી ઉલ્લેચતા જઈએ અને ખીજી તરફ ભરાતું જાય, એમ દરિયો કેટલાં વર્ષે ઉલ્લેચાય? વિદ્યાર્થીઓ ને આ કામમાં પડે તો ન જોઈએ શાળાનું મકાન કે ન જોઈએ પેટ્રોએક્સ ફાનસ. તેઓ તે ધરને દીવે ધરમાં કામ કરી લેવાના. અને વિદ્યાર્થીઓ કામ ઉપાડે તો ચોપડી કે પાટી નવી લાવવાની પણ જરૂર ન પડે. તે તો પોતાની જ પાટીથી અને પોતાની જ એકાદ બની ચોપડીથી નભાવી લઈ શકે.

ઉપર દીવા વિષે લખ્યું, પણ વિદ્યાર્થી પોતાની મા કે બહેનને શીખવે તો શું તેને રાત પડતાં સુધી રાહ જોવાની જરૂર છે? જરા પણ નહિ. તે હરતાં ફરતાં પોતાની સગવડે અને મા બહેનની સગવડે ભણાવતો રહેશે. વિદ્યાર્થીને રસ લાગશે ત્યારે તે મા નવરી પડે ને બે ઘડી બેસે એની રાહ જોવાનો છે શું? નહિ. મા રસોઈ કરતી ઢરે ત્યાં ને પહોંચશે, માને કંઈક કંઈક મદદ કરવા લાગશે અને સાથે થોડા અક્ષરો તેને યાદ કરાવશે. મા વાસણ

માંજતી હશે કે કપડાં ધોતી હશે તો તે એ કામમાં જોડાઈ જશે ને પોતાનું કામ કળથી કાઢી લેશે. કામ કરતાં ખરડાયેલે હાથે મા કેવી રીતે શીખે અને બાળક કેવી રીતે શીખવે? તેમની ચોપડી કે પાડી બગડી ન જાય? એમને ચોપડીની શી ગરજ છે? વર્ગમાં ધોયેલા હાથ લઈ મળે બધુવે તેને ચોપડીની ગરજ હોય. કામ કરનાર યુરુશિષ્યનાં સાધનો જુદાં જ હોય છે. તેઓ તો રસેઈ કરતાં રોટલા ઉપર અક્ષર પાડી વાંચશે, વાસાય માંજતાં માંજેલાં વાસણો ઉપર બગડેલી આંગળીથી મુંદર અક્ષરો ચીતરશે, અને કપડાં ધોતાં સાણવા શીથળા અક્ષરો પાડશે.

શિક્ષકના પગારના ખર્ચનો પણ છેદ લાડી જશે.

કારણ કે વિદ્યાર્થીદેવ્યસેવકોના પગાર તે તો આ સેવા દ્વારા તેમનો અમૂલ્ય અનુભવ મળશે તે હશે. આવાં સેવાકામો કરેલો અને પ્રમત્તની અંદર બળેલો વિદ્યાર્થી ન્યારે દુનિયામાં જોડાશે ત્યારે તેને અભણતા નેતું જરા પણ નહિ લાગે. એ શું નાનો-મનો પગાર છે?

વિદ્યાર્થીઓને પ્રૌઢશિક્ષણ નેત્રી-મામસેવા-ઓમાં દોરવણી આપવી એ તેમના શિક્ષકોનો ધર્મ છે, વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના શિક્ષકોને તે માટે પ્રેરણા આપવી એ દેશતેતાઓનો ધર્મ છે, અને અભ્યાસક્રમમાં મામસેવાનો વિષય દાખલ કરી સમવડ કરી આપવાનો સરકારનો ધર્મ છે.

જીમતરામ દવે

વહેવારુ ખગોળ

૨

દિક્ષાધન

દિક્ષાધન એટલે દિશાઓને સૂક્ષ્મ રીતે નક્કી કરતી તે. દિશાઓનું સ્પૂળ જ્ઞાન તો બધાઓને હોય છે, પણ આટલા જ્ઞાનથી બુગોળના નકશાઓ રચાય નહિ અને આગબોટો ચલાવવામાં લાખો રૂપિયાના કાલકા નકામા બગી જાય. જૂના વખતમાં અત્યારના જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો નહોતાં, પણ એકલું હોડાકાંત હતું, તેથી દૂરિયાઈ મુસાફરીમાં જરૂર કરતાં ઘણું વધારે અંતર કાપવું પડતું. પણ આપણે માટે તો સમય, અક્ષાંશ અને રેખાંશ જાણવા માટે પણ દિક્ષાધનની પહેલી જરૂર પડે છે.

સામાન્ય સમજણ એવી છે કે, હોડાકાંતથી બરાબર દિશા જાણાય છે. પણ આ સમજણ ખોટી છે. હોડાકાંતથી જાણાતી દિશાઓ બહુ સ્પૂળ હોય છે. તે સાધારણ મુસાફરી માટે કદાચ પૂરતી થઈ પડે; પણ સમય, અક્ષાંશ, રેખાંશ અને નૌકાચાલ માટે તે નકામી છે. આગબોટોમાં હોડાકાંત રાખવામાં આવે છે, પણ તેનાથી જાણાતી દિશાઓને આકાશના પ્રત્યક્ષ અવલોકન વડે વારંવાર સુધારી લેવામાં આવે

છે. હોડાકાંતથી દિશાઓ બરાબર નથી આવતી નેનું કારણ આ પ્રમાણે છે: પૃથ્વી પોતે એક મોટું લોહચુંબક હોવાથી તે હોડાકાંતની સોયને સામાન્ય રીતે એક નિશ્ચિત દિશામાં રાખે છે, આ દિશા શુદ્ધ ઉત્તર-દક્ષિણ નથી. શુદ્ધ ઉત્તર-દક્ષિણ દિશા એટલે પૃથ્વીની ધરીને સમાંતર રહેલી દિશા. હોડાકાંતની દિશા અને શુદ્ધ દિશાની વચ્ચેના ફરકને 'ચુંબકીય દિશાન્તર' (મેગ્નેટિક ડેક્લિનેશન) કહે છે. પૃથ્વીનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં આ ચુંબક તત્ત્વ બાહ્યવત્તા પ્રમાણમાં રહેલું છે. વળી પૃથ્વીના પેટાજમાં ચુંબક તત્ત્વવાળા ગરમ રસો દરેકમાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ દોડ્યા કરે છે, અને તે કયા નિયમ પ્રમાણે દોડે છે તે હજી જાણવામાં આવ્યું નથી. તેથી ચુંબકીય દિશાન્તર સ્થળે સ્થળે અને વખતોવખત જુદું જુદું હોય છે; અને તે અચુક સ્થળે અચુક વખતે કેટલું હશે તે નક્કી કરવાનો કેર્મ નિયમ હજી આપણા જાણવામાં આવ્યો નથી. આગબોટમાં વપરાતા હોડાકાંતનું ચુંબકીય દિશાન્તર આકાશના અવલોકન વડે વારંવાર નક્કી કરી લેવામાં આવે છે, તેથી તે હોડાકાંત ખરી દિશા જાણવામાં ઉપયોગી અને છે.

ધ ન્ય વાદ

તાજેતરમાં ઓકસફર્ડથી બી. એ. થઈને દેશમાં પાછા આવેલા એક યુવક મિત્રે વિદ્યાર્થીઓની એક સભામાં વાતચીત કરતાં કહ્યું, "વિભાગ્યત જર્મને કેઈ બહુની આપ્યો એટલે બારે મોટા કે વધારે તાની થઈ ગયો એમ મુદ્દલ ન માનતા. પૈસા પાસે હોવા એ જ એમાં સવાલ છે. પૈસા હોય તો વિભાગ્યત જર્મ આવવા ખાસ હોશિયારીની જરૂર નથી." એક જમનામાં ત્યારે પાશ્ચાત્ય કેળવણી અહીં પ્રથમ દાખલ થઈ ત્યારે વિભાગ્યતી બહુતરતાળા ગોરા અધ્યાપકો અને અમલદારો જરૂરી ગણાતા હતા. એટલા સારુ કે તેઓ અંગ્રેજી નથી પઢતિ જાણે અધ્યાપક યુરોપીય અભ્યાસ અને સંશોધન તથા વિવેચનની પદ્ધતિ જાણે, અમલદાર અંગ્રેજી અમલની હજી જાણે, એમ તેમાં દલીલ થતી. કાળે કરીને પછી, અહીં પણ એની કેળવણી મજબા હાગી ને દેશી લોકો તે કામો માટે તૈયાર થતા ગયા. એટલું જ નહિ, અમને એવાં કામો આપો, એવી માગણી કરવા લાગ્યા. એ માગણી સ્વીકારવામાં આવતી ગઈ; છતાં વિભાગ્યતથી બહુ આવેલાને ખાસ પ્રતિષ્ઠા મળતી. અને પ્રતિષ્ઠાનું સરકારી માપ એક જ છે અને તે તેને વધારે પગાર આપવાનું અને હાલે દરજ્જો સેવાનું. આ સ્થિતિ આજ સુધી ચાલુ છે.

રાષ્ટ્રમાંતમાં આપણા લોકોને પણ આ અપમાન-કારક નહોતું હાગતું. જેમ હરિજનોને ન અડવા છતાં તેમને તેમાં અપમાન નથી હાગતું—તેઓ જ એવી મરજી બતાવે છે, એની જેમ! એટલે અમુક પદે તો ગોરા જ હોય એમ સામાન્ય રીતે સ્વીકારાતું. જેમ કે, કોલેજનો પ્રિન્સિપાલ ગોરા હોય, મર-પેકટર કે ડી. જી. આર્મ. ગોરા હોય, મોરે બાગે કલેક્ટર ને નેથી કોપરના અમલદાર ગોરા હોય, વગેરે. ધીમે ધીમે, આ સ્થિતિમાં અપમાન છે એવું લાગે, એટલી આપણી સમાન-પારમિતા વધી. પણ એટલું નો બાધી રહ્યું જ કે, દેશી પણ વિભાગ્યત ગયેલા હોવાને જોઈએ. અને જો સ્થિતિ આજ પણ છે. કેટલાય

દાખલા એવા આપી શકાય કે, અહીંનો એમ. એ. થયેલા ને પીઠ અધ્યાપક માત્ર એક મદદનીશ જેવા ગણાયા કરે. હોય ને નોવાસિવા ઇંગ્લન્ડથી આવેલા બી.એ. કે એમ.એ. એનાથી ઉપર હોય; પછી બન્ને ને એની અધ્યાપનશક્તિ કે આવડ અને વિદ્યા-વ્યાખ્યાન પેલા દેશી એમ. એ. કરતાં એણે હોય! અમુક વિષય તો દેશી પદવીધર અધ્યાપક શીખવી જ કેમ શકે એવી ખુમારી પણ કેટલાક પરદેશી પદવીધરોમાં સેવાતી જોઈ છે.

આથી કરીને, સાધનવળા જુવાનિયા, પૈસાની જોગવાઈ હોય કે કરી શકે તો (કેમ કે, પછી નોકરી મળે મોટી, તેથી વ્યાવરના ટકા વધારે પરવડી શકે!) વિભાગ્યત જવાનું પસંદ કરે છે. અહીંના બી. ડી.ની વિદ્યાર્થીની પાંચી વિભાગ્યતના માત્ર ડી. ડી. કરતાં વધારે ગણાય. અહીંનો પ્રથમ એણીનો બી.એ. લાંબા સામાન્ય બી.એ.થી નીચે ગણાય. આ અપમાન-કારક સ્થિતિમાં લોક ખેંચાતા, કેમ કે એમાં મોટા પગારવાળા હોદ્દાનો લાભ હતો. ત્યાંની વિદ્યાના ગ્રેમથી વિદેશ બહુવા જનારા એણા જ હતા ને છે.

નવજુવાન 'એક્સમન' કે 'કેન્ડાળ' જો કદી કોલેજમાં જોગાય તો એની એક અસર તો સ્પષ્ટ પડતી આવી છે. તેણે વરણાગીના અછકલાવેડા ને વિભાગ્યતી વિવેકવેડાનો એપ નવજુવાન માનસ પર લગાડ્યો છે. આપણી જગ્યાએ સ્વદેશી અગવળ અને આત્માદીની લડત છતાં, આપણી કોલેજોમાં સાદો ને દેશી લેખાસ લગભગ ન દાખલ થયો એમ કહેવાય; તેની અસર ત્યાં અડ ન પહોંચી. એવું કાસણ આવી ગોરી પ્રતિષ્ઠા પાડનારા, પરદેશી-વેડા શીખેલા પેલા અધ્યાપકો જ નહીં હોય? એમણે પોતાની સ્વતંત્ર વાતાવરણવાળી ગણાતી વિભાગ્યતી કેળવણીની કચી આવ જલક પાડી હોય એમ તો નથી. કાર્મિક વરણાગી ને નથી ફેરનો કદાચ એમણે આપી હોય. વિદ્યાવ્યાખ્યાન કે અભ્યાસિતા વધારી હોય એમ એણું જ દેખાય-છં.

પાયે મંગીન ક્યાં વગર આપણે ત્યાં અંગ્રેજી-માટે તે લોડ હેલીએ જેનું ૨૫૪ ક્યું છે, તેનું તે કેળવણીની 'ઇમારત રચાઈ' અને એનાં કડવાં પરિણામ આજ ચોમેર દેખાય છે. હવે આપણે એ પાયાની જ કેળવણી પાછળ પ્રત્યક્ષ રૂપે લાગ્યા છીએ. એનું મહત્તર પહેલું છે ને ને આ

માટે તે લોડ હેલીએ જેનું ૨૫૪ ક્યું છે, તેનું તે કેળવણીનો પક્ષકાર પણ કદાચ ન કરી શકે.

આજા નિષ્ણાવસ એકારને માટે લોડ હેલી ધનવાદનો પાત્ર છે.

૨૨-૮-૩૬

મ.

જૂની ઘરેડનો નિર્ણય વારસો

વધી કેળવણીના પ્રયોગો વિશે લખતાં - પૂર્વજ ગોંધીજી લખે છે કે, એ પ્રયોગો હાલની આખીયે પદ્ધતિમાં ભારે ક્રાંતિ કરવા મથે છે. ક્રાંતિનું માનસ નો શિક્ષકમાં કે કેળવણીતંત્રના અધિકારીમાં નહિ હોય તો આ પ્રયોગો સાર્થક નહિ નીવડે. આજે સુરત જિલ્લામાં જે કંઈ ૧૫-૨૦ શાળાઓમાં અને મર્યાદિત પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે, એમાં કેટલેક દેકાણું અનુભવ એવો મળતો નય છે કે, કમ્પે ને પગલે કંઈ ને કંઈ ક્રાંતિ ચાલુ પદ્ધતિમાં કરવાની જરૂર રહે છે.

પરંતુ હકીકત એ છે કે, આજે આ નવી કેળવણીના પ્રયોગો એવી ભૂમિકા પર ચાલુ છે જ્યાં ક્રાંતિનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી હોતો. શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, કેળવણીતંત્રના અધિકારીઓ, શિક્ષણ-સંસ્થાના સંચાલકો અને ગાળકોના વાલીઓ આ બધા નો મર્ક કામે હતા તેવા જ છે. એમણે વધી કેળવણી વિશે કંઈક સાંભળ્યું હશે, કંઈક જાણ્યું હશે, અને કંઈક સમજ્યા પણ હશે. પરંતુ પ્રયોગ જ્યારે અમલમાં મુકાય છે અને એના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે શિક્ષણનું કાર્ય શરૂ થાય છે, ત્યારે એ નવી કેળવણીને પણ જૂનાં ચરખાંથી જ વિચારાય છે. જૂનાં ચોક્કાંમાં વધી કેળવણીના પ્રયોગો કઈ રીતે એસાડાય એની જ ચિંતા રાખી સમજાવ પડ્યા ગુપ્તારાવધારા એના સિદ્ધાંતોમાં થાય છે. અતલજન કે, ભૂમિકા અને ચોક્કાં તો હજી જૂનાં જ પડેલાં છે. જૂની અને નવી પદ્ધતિ વચ્ચે ચાલી રહેલી આ અથડામણની સીધી મોટી અસર ઉલ્લોમ અને ઔદિક કેળવણીના સમન્વયમાં દેખાય છે.

ગોંધીજીએ આપણી આગળ કેળવણીનો તદ્દન નવીન વિચાર એ મુક્યો કે, કેળવણીનું વાહન ઉલ્લોમ અથવા પ્રકૃતિ હોયું જોઈએ, કેળવણીકારો વિચારમાં પડી મયા કે, ઉલ્લોમ અથવા પ્રકૃતિ દ્વારા મશિન, જીજીજી, ભાષા, વગેરેના વર્ગો કઈ રીતે શીખવી શકાય? અને એ વિષયોનું જ્ઞાન ન અપાય તો ઉલ્લોમનું વાહન ઔદિક વિકાસને રૂંધી નહિ નાખે! કેળવણીકારોની આ દુરિયાદને શાંત પાડવા માટે માર્કેટરડુસેન સમિતિએ ઉલ્લોમ દ્વારા અપાતા શિક્ષણનો આમોલે અભ્યાસક્રમ ધરી કાઢ્યો. એ અભ્યાસક્રમમાં જ્ઞાનના વિષયો તો આજે ઘણે દેકાણે છે એ જ છે; પરંતુ એના શિક્ષણની પદ્ધતિમાં ફેરફાર એ અગત્યનો કે, ઉલ્લોમ કે પ્રકૃતિની આસપાસના અસંખ્ય સમન્વયમાર્ગોથી એ વિષયોનું જ્ઞાન સંગ્રહી દેવામાં આવે. વધી કેળવણીની પરિભાષામાં આને સમન્વય અથવા અનુગ્રાહ પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે.

ઉલ્લોમ અથવા પ્રકૃતિને કેળવણીનું વાહન કરીએ અને શિક્ષણમાં સમન્વય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીએ, તો ઉલ્લોમનય શાળામાં ગાળકોનો શુદ્ધિવિકાસ રૂપાર્થ નહિ નવય, એવું આશાસન હવે કેળવણીકારો મેળવી રહ્યા છે. જૂની પદ્ધતિ અથવા પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિ તો પુતતકો અને જુદા જુદા વિષયોના જ્ઞાન દ્વારા ગાળકોનો શુદ્ધિવિકાસ કરવા મથે છે. તેનો ખડે, ઉલ્લોમ અથવા પ્રકૃતિને કેળવણીનું વાહન બતાવી એ જ વિષયોનું લગભગ એવું જ જ્ઞાન વધીની નવી પદ્ધતિએ કઈ રીતે આપી શકાય, એ જ હવે આજના પ્રયોગોનો મોટો

વિતાવિષય ધર્મ પડ્યો છે. તકલી દારા-પ્રતિહાસ કેમ શીખવાશે, સંસ્કારની પ્રવૃત્તિ કે પીઠભૂ દારા ભાવાનું શિક્ષણ કરી રીતે અપાશે, આવા આવા પ્રશ્નો આને વધી-પ્રયોગના શિક્ષકો અને સંસ્કારકોને મૂંઝવી રહ્યા છે.

આવા પ્રશ્નો ઊંડે છે એમાં એવો ભય દેખાય છે કે, આખરે વધી શિક્ષણમાં પણ વિષયોના શિક્ષણ પર જ વધુ પડતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. સમાજવિદ્યા, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન કે ભાષાજ્ઞાન એ જ ભણે છુદ્ધિકાસનાં મુખ્ય સાધનો અને વિષયો છે એવી માન્યતા હજી હા કરી સ્વી છે. આજની આપણી માહિતી-પ્રધાન ડેવલપ્મેન્ટો આ નિર્ણય વારસો છે. ડેવલપ્મેન્ટો હજી એમ જ માને છે કે, વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં વિષયો દારા અસંખ્ય બાબતોનું ગૂંચવણબરેકું જ્ઞાન જેમ તેમ ભરી દેવામાં આવે, તો એ વિદ્યાર્થીનો છુદ્ધિકાસ થતો જાય છે. આ ખ્યાલ જલુ જ ભૂલભરેલો મને લાગે છે. વિષયોનું જ્ઞાન ઉલ્લેખ દારા કે સમન્વય પદ્ધતિએ અપાય તોયે એથી છુદ્ધિકાસ થાય જ એમ ચોક્કસ ન કહી શકાય. વિદ્યાર્થીનો માહિતી-બંધાર એથી જરા વધશે. પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, માહિતી-સંચયથી છુદ્ધિકાસ ધર્મ શકે છે? હું સમજું છું એ પ્રમાણે તો, છુદ્ધિના વિકાસમાં અનેક પ્રકારની શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનો હોય છે. જીવન અને સમાજના અસંખ્ય નાના મોટા પ્રશ્નો બાળપણથી જ વિદ્યાર્થીના સમગ્ર જીવનમાં વીંટળાઈ રહ્યા હોય છે. ઘરમાં, શાળામાં, કે ગામમાં ક્ષણે ક્ષણે વિદ્યાર્થી આગળ નિત્ય નવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. અનેકવિધ અનુભવો એના જીવન સાથે અપડાતા રહે છે. એ બધા અનુભવો અને પ્રવૃત્તિઓ વિશે વિદ્યાર્થીમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સ્વાભાવિક હોય છે.

એ બધાનું અવલોકન કરવું એને ગમે છે. એના જીવનની આસપાસ બાળપણથી જ જે અસંખ્ય કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓ સતત ચૂંચાયેલાં હોય છે, તેમાંથી પોતાનો મનમગનો માર્ગ કાઢવાની વૃત્તિ એનાં સર્વ કાર્યો પાછળ બળ કરતી હોય છે. આનો અર્થ એ થયો કે, પોતાના જીવન સાથે સંકળાયેલાં કાર્યોને ઓળખી લઈ તેનો ઉકેલ કાઢવાની વૃત્તિ એનામાં છે અને તે વૃત્તિ સ્વાભાવિક વિકાસ માટે જોર કાઢે છે. આપણે જોને સૂઝ-શક્તિ કહીએ છીએ તે તો બાળકોમાં પડી હોય છે; એના પિકામ માટે બાળક મથતું હોય છે; એમાં એનો પાર વિનાનો અતંદ્ર પડે છે. આમ જીવનનાં કાર્યો જ બાળકની આ બધી શક્તિઓના વિકાસનાં અવનવાં ક્ષેત્રો ખુલ્લાં થઈ દે છે. વધી ડેવલપ્મેન્ટો ઉલ્લેખ અને પ્રવૃત્તિઓ દારા જે છુદ્ધિકાસ કરવા માગે છે તે આ જાતનો છુદ્ધિકાસ છે એમ હું માનું છું. એ જ મુખ્ય છે. માહિતી હાંસી આપવાનાં જ્ઞાનવિષયો શીખવવા એ આ પ્રકારના છુદ્ધિકાસ આગળ મીલુ સ્થાન જ મેળવે છે.

પરંતુ હજી આ વસ્તુ વધી ડેવલપ્મેન્ટો પ્રયોગ કરનારા શિક્ષકો કે સંસ્કારકો સમજ્યા હોય એમ લાગતું નથી. આથી, હજી વિષયોનું જ્ઞાન સમન્વય પદ્ધતિએ બાળકના મગજમાં ભરી દેવાની વૃત્તિ હા કર્યા કરે છે. જો આ જ વિષયશિક્ષણવૃત્તિ આધુ રહે તો પૂરો ભય છે કે, એમાં બાળકોની બધી શક્તિઓનો વિકાસ બાંધે જ થશે. જીવનના અવનવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાની શક્તિ એથી ખોલશે જ એમ નહીં ન કહી શકાય. આથી, પ્રયોગો કરનારા શિક્ષકોએ છુદ્ધિકાસનો સાચો અર્થ સમજી લેવાની ખાસ જરૂર છે.

વિલ્હુશ દીવાનજી

“હું તો આ ચોજનાના (વધી ચોજનાના) અમલને અખતરો બુલોતો જ નથી. કેમ કે ગુસ્તાવનાનું શું છે કે તે ચાલુ જશે? પરિણામે આ ચોજનાના અમલથી કાંઈ ને કાંઈ અવશ્ય મેળવણી જ; મુશ્કેલીનું કાંઈ નહિ. એટલે આમાં અખતરો જેવું કશું નથી. આ તો નવે માર્ગ જવાનો પ્રયત્ન છે. બીજો રસ્તો બોલો છે, તેથી નવે સ્વીકાર્યો છે.”

નામઃ મોહારજી દેસાઈ

નવી ઢબની હાઈસ્કૂલ

આપણી માધ્યમિક શાળાઓનો મુખ્ય ઝીક એક જ છે, અને તે એ કે વિદ્યાર્થીઓને મેટ્રિક બનાવવા. અને વિદ્યાર્થીતાં માળાપને પણ એ એટલું બહુ મમે છે કે, મેટ્રિક થનારાની સંખ્યા પ્રતિવર્ષ વધે જ નય છે ! આ સ્થિતિ ઇષ્ટ નથી એ આજની ૬૦ વર્ષ પહેલાંના એક સરકારી રિપોર્ટમાં છે. મતલબ કે, આ અનિષ્ટ સ્થિતિ એટલી બધી અગાઉથી જણાઈ ચૂકેલી છે. છતાં સરકાર કે પ્રજાએ એને સુધારવા કશું કશું નહિ.

હવે મહાસલાવાદી મુનર્થ સરકારે એ સુધારા તરફ ધ્યાન દીધું છે. આ વર્ષના માર્ચ માસમાં તેમણે દરાવ બહાર પાડ્યો કે, પોતાની પાંચ હાઈસ્કૂલોને ફેરવીને ઉદ્યોગશાળાઓ કરવી. અને તે સુધારાનો પ્રારંભ આ જૂન માસથી શરૂ થયો છે. તે મુજબ સતારા, ખિખર અને ગોધરાની સરકારી હાઈસ્કૂલો ખેતી-વાડીની, સોલાપુરની હાઈસ્કૂલ ધુનરકળાની, અને અમદાવાદની આર. સી. હાઈસ્કૂલ વેપારી હાઈસ્કૂલ થશે. આ વર્ષે દરેક જગ્યાએ ધોરણ ૪થાના અભ્યાસમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, અને દર વર્ષે એકેક વર્ષ વધારતાં જઈને ત્રણ વર્ષે આખું તંત્ર નવી ઢબે ગોઠવાઈ રહેશે. ધોરણ ૪થા પહેલાંનાં ત્રણ વર્ષમાં ખાસ મોટા ફરક નહિ થાય, સિવાય કે ઉદ્યોગની પૂર્વતૈયારીરૂપે કાંઈક તે જાણીને વલણ પાલવવા માટે થોડો સમય આપવામાં આવે.

આવી શાળાઓ પાછળ મુખ્ય હેતુ એ જતાવવામાં આવ્યો છે કે, પોતાની મેજે ધધો કરવા માગતા માટે કે તોફારી-બજારમાં જોવા રહેવા માટે વધારે લાયક નવજુવાનો તૈયાર કરી ચકાશે. આ ઉદ્યોગશાળાનાં સાત વર્ષને અંતે પરીક્ષા લેવામાં

આવશે, અને તે પરીક્ષામાં પાસ થનારને સરકારી તોફારી સાડુ મેટ્રિક જેટલો જ ફેરગમે મળશે. બદલે, એમણે શીખેલો ધધો જો કોઈ તોફારી માટે વધારે લાયકાત બતાવનારો હશે, તો તે જગ્યાએ તેમની પહેલી પસંદગી કરાશે.

સરકારે એમ પણ જણાવ્યું છે કે, આ નવી ઉદ્યોગશાળાના મેટ્રિકને યુનિવર્સિટી આણુ પદ્ધતિના મેટ્રિકની બરાબર ગણે તથા તેને, આગળ ઉદ્યોગના અભ્યાસ માટેની સંસ્થાઓમાં દાખલ કરે, એવો પ્રવલન પણ કરવામાં આવશે.

આ પ્રયોગ એક વર્ષ નિહાળવામાં આવશે અને તેમાં મળેલા અનુભવ પ્રમાણે આવતે વર્ષે આગળના પ્રયોગને ઠીક કરી લેવામાં આવશે.

હવે એ જોવાનું છે કે, પ્રજા આ સુધારાને અપનાવે છે કે પછી તેના મેટ્રિક્સીલામાંથી નથી જ નીકળતી. સરકારને માથે પણ જવાબદારી રહે છે કે, તે આ નવા સુધારાને સફળ કરે. અને એમ કરવાની એક જ ચરત છે કે, તે સુધારામાં એ છવ્ઠને મંડી પડે, ને જરૂર પડે તો યુનિવર્સિટીને પણ ન ગાંઠે.

આ પ્રયોગ પર જેમજેમ રાખી તેને સાંજોપાંજ પાર ઉતારવા માટે સરકારે એક સ્થાયી સમિતિ નીમી છે. તે સમિતિની જવાબદારી પણ જોણી નથી. તેના સભ્યો પોતાના જૂની પ્રયાના પૂર્વમુકો છોડીને પોતાનું કામ વિચારશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં આ નવા પ્રયોગને તેઓ ન્યાય આપી શકશે એ ઉધાસ છે.

મ.

હમે જો જાળકે પરથી પરદેશી બાપા દ્વારા લખવાનો અસહ્ય વોલ્કે હાદી નાંખવાનો નિશ્ચય માત્ર કરો, ને એમના હાથપર કઈક કમરો થાય એવા દામમાં વાપરતાં એમને શીખવો, તો કેળવણીનો કમરો તો ઊકડી મથો સમજો.

—આંખીજી

ડૉ. સિગ્મંડ ફ્રૅડ નો સિદ્ધાંત

“અહીં વર્ણવેલી માન્યતાઓની સત્યતા વિષે મને પોતાને ખાતરી છે કે કેમ, અને હોય તો તે કેટલે દરમજ, એવા પ્રશ્ન કોઈ દલાય મને પૂછે તો તેનો મારો ઉત્તર આવા ચારનો હશે કે, મને પોતાને તો તેવી ખાતરી નથી જ, પણ બીજા પછુ તેમને માને એમ હું ઇચ્છતો નથી. અથવા વધારે સારી રીતે મૂકું તો, હું પોતે જ એમને કેટલે દરમજે માનું છું તેની મને ખુબશર નથી.”

સિગ્મંડ ફ્રૅડ

મનની વિરોધી વૃત્તિઓના પૃથકરણથી કેટલાક માનસિક તેમ જ શારીરિક રોગો મઠાટવાની રીતના પ્રતિપાદક ડૉ. સિગ્મંડ ફ્રૅડ ૮૩ વર્ષની ઉંમરે તા. ૨૩-૯-૧૩૬૧ના રાત્રિવારને રોજ પોતાની જન્મભૂમિથી દૂર વિદેશમાં લંડન મુકામે મરણ પામ્યા. તે જતે ચઢ્ઢી હતો; અને ચઢ્ઢીઓ સામે નાઝીઓએ પોદારેલી નેહાદને કારણે ઈ. સ. ૧૯૩૮ના આયે માસમાં તેમને પોતાની કમંબુમિ ઓસ્ટ્રિયા છોડીને લંડન આવતા રહેવું પડયું હતું. તેમને જન્મ અધાર કુધી એકેસ્ટ્રોવેકિયા નામથી ઓળખાતા દેશમાં (મેરિવિયા પ્રાંતમાં) તા. ૧-૧-૧૮૫૧ને રોજ થયો હતો. પાંત્રુ ચાર વર્ષની ઉંમરથી તે ઓસ્ટ્રિયાની રાજધાની વિયેનામાં જ રહ્યા હતા.

જર્મનો ખાવતા પહેલાં પછુ ઓસ્ટ્રિયામાં લૂહી-વિરોધી લાગણી એથી પ્રભાવ નહોતી. યુનિવર્સિટીના દિવસોથી જ તેમને તે લાગણીની લીધતા તથા કડવારને અનુભવ થયો હતો. તે જણાવે છે, “મારે મારા માનથી, અથવા તેઓ કહે છે તે પ્રમાણે. મારી ‘નતિયો’ શા માટે રાસમાનું નેહિએ, તે મને કદી સમજ્યું નથી. મને રાષ્ટ્રના પ્રેમજન તરીકેના હકથી વંચિત કરવામાં આવ્યા તેનું મેં કદી કુઝમ માન્યું નથી. પરંતુ, આ પ્રારંભિક બનાવોથી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ એક બારે અગત્યનું પરિણામ નીપજ્યું: મને શરૂઆતથી જ વિરોધપક્ષમાં રહેવાના અને બહુમતીથી કડખૂત થવાના મારા બાળયુગેના પરિચય થયો.”

અને તેમનું આ ભવિષ્ય અક્ષરશઃ સાચું પડયું છે. જેમ જેમ તે એક પછી એક પોતાની કલ્પનાઓ જનક આગળ રત્ન કરતા ગયા, તેમ તેમ તેમની પ્રસિદ્ધિની સાથે જ તેમના પ્રત્યેનો વિરોધ અને અણમો પછુ લોકોમાં વધતા ગયા. નાઝીઓએ તો તેમના સિદ્ધાંતને વિરૂદ્ધ મગજની પેદાશ ગણીને તેમનાં તમગ પુરવઠો દેશમાંથી બાળા નાખ્યાં; પરંતુ કેટલાક વેશનિકો અને તેટલા જ દરદીઓ બાદ કરતાં, કવનનું કોટાણુ અને રહસ્ય સમજનારા મોટા મોટા વત્તવોએ પછુ તેમના

સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓનો ‘હીઠરા’ ‘વિપરીત’ અ ‘દાનિકારક’ કહીને એણે વિરોધ નથી કર્યો.

પરંતુ, આ બધું સમજી શકીએ તે માટે આપણે તેમના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓ વિષે કંઈક માહિતી મેળવઈએ. અત્યજા, તે સિદ્ધાંતો પછીના જામમાં એટલે બધા આવક તેમ જ અટપટા બની ગયા છે કે, તેમના રૂપરેખા રત્ન કરવા માટે પછુ આપણે પુસ્તક નેહિએ પરંતુ, આપણે તેમના સિદ્ધાંત ક્યારે, ક્યાં કારણોથી કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા એ મુદ્દાથી જ શરૂઆત કરીશું, તો તે સિદ્ધાંતના મુખ્ય ને મૂળબૂત મુદ્દા આપણું સમજમાં આવી જશે.

ફ્રૅડના વખત પહેલાં ‘દિગ્ગોઠીકમ’ના ઉપચારે પ્રચારમાં આવી ગયા હતા. તથા તેમને અંગે મનુષ્યન ચિત્તના જુદા જુદા થરો અને કાંડાણે પૂર્વ ઇતિહાસ વિષે અમુક સિદ્ધાંતો તરી આવ્યા હતા. ‘દિગ્ગોઠીકમ’થી મનુષ્યને તંદ્રાઃ નાખી દીધા બાદ તેના ચિત્તની ભજન સપાટીથી નીચેના ને જાડા થરો આપણા જોવામાં આવે છે તે થરોની યાદશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને કાર્યશક્તિ, તેની સામાન્ય ભજન-અવરેશની શક્તિઓથી કેટલાય ગણી વધારે હોય છે, એ લગમગ પુરવાર થઈ ગયું હતું, અને તે બીનામે વેદકીય ઉપયોગ પછુ શરૂ થઈ ગયો હતો. ધીમે ધીમે ચિત્તની સપાટી કપરતા ભજન રૂણના થરને ‘જાડા’ અથવા ‘ભજન મન’ અને નીચેના થરોને ‘અજાડા’ અથવા ‘પુસ મન’ એવાં નામ પછુ અપાવા લાગ્યાં હતાં; અને તે થરોના અસપરપર સંબંધ વિષે તથા રત્તરપ વિષે એકસ સિદ્ધાંતો પછુ લેશા થવા લાગ્યા હતા.

ઈ. સ ૧૮૮૧ જાદ ફ્રૅડે પોતાનો શોખનો વેદકીય સંશોધનનો અધ્યયસ છોડી, જ્ઞાનવત્તઓની વિદ્યુતિઓથી થતા રોગોના ચિકિત્સક તરીકે કામકામ

ડૉ. જુઅરનો શરૂ કર્યું. લગમગ એ અસપામાં જ અનુભવ (એટલે કે. ઈ. સ. ૧૮૮૪માં) વિયેનાના ડૉ. જુઅરે પોતાનો એક

વિચિત્ર અનુભવ કૂંડને કહી સંબોધાવ્યા. ખુબર હિરણી-રિયાપી પીકાતી એક ઓકરીનો ઉપચાર કરતો હતો. તેને એ ઓકરીનો પૂર્વ ઇતિહાસ તપાસતાં જણાયું કે, પોતાના માંદા બાપની સારવાર વખતે તે ઓકરીને યથેવા કેટલાક અનુભવો સાથે તેના રોગમાં કેટલાંક લક્ષણોનો સંબંધ હતો. ખુબર તે ઓકરીને 'હિપોટોડીઅમ'માં નાખીને તે વખતની તેની બધી રમૂતિઓ યાદ કરાવી, તથા ત્યાર પછી તે રમૂતિઓને કમતી બધી લાગણીઓ, જરા પણ અટકાયત વિના, તેની પાસે અનુભવી કઢાવી. નવાઈની વાત એ થઈ કે, જે લાગણીઓની અટકાયતથી તેના શરીરમાં વિદ્વિધા ઊભી થઈ હતી, તે લાગણીઓને આ રીતે છતી થવાનો પ્રસંગ મળતાં, તેનો રોગ પણ દૂર થઈ ગયો.

કૂંડની તીક્ષ્ણ યુક્તિએ આ દાખલા પાછળ રહેલા અગત્યના સિદ્ધાંતો તરત પકડી લીધા, અને ત્યારથી તેમણે ચિત્તની શ્રંગિઓને કારણે કૂંડે તારવેલો શરીરમાં ઊભી થયેલી વિરૂતિઓને સિદ્ધાંત ચિત્ત-વૃત્તિઓના પ્રયક્ષરણથી દૂર કરવાની પદ્ધતિનો પાયો નાખ્યો. જેમ જેમ તેમણે અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમને ખાતરી થતી ગઈ કે, સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં ચિત્તની હદમાં વાસનાઓને સમાજ, ધર્મ, સમસ્યા વગેરેના ભયોને કારણે દબાવી દેવી પડે છે. તે રીતે દબાયેલી વાસનાઓ ચિત્તમાંથી દૂર થવાને બદલે, માત્ર ચિત્તની સપાટી ઉપર રહેવાને બદલે જડે ઊતરી જાય છે, અને ત્યાં રહી રહી પોતાની વૃત્તિ સાતુ તેમને તેવા પ્રયત્ન વાણી શકે છે. જો તે વાસનાઓની વૃત્તિ બીજ કોઈ રીતે શક્ય ન બને, અથવા તેમનું નેર બીજ અગુરુળ કે શક્ય માગેચિ વાપરી નાંખવામાં ન આવે, તો તેઓ જ્ઞાનતંત્રોએ અતે શરીર ઉપર આધાત કરીને ચિત્તની સંયમનશક્તિને ઉશ્વેષાવી નાખવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ રીતે તેને ગાંડું કે રોગી બનાવીને પોતાની મનમાની વૃત્તિ સાધે છે.

સાથે સાથે જ કૂંડને એ પણ આલમ પહચું કે, એ દબાયેલી વાસનાઓની શ્રંગિઓને કોઈ પણ રીતે જાણી લઈ, તેમને રોગીના ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવે, તથા સમજાવટથી તેના સહકાર વડે તે શ્રંગિઓને ઉઠેલી નાખવામાં આવે, તો તે શ્રંગિઓ દૂર થઈ જાય છે એટલું જ નહિ, પણ પેલી શારીરિક વિરૂતિઓ પણ દૂર થઈ જાય છે.

રોગીઓના મનમાં જડે દબાઈ રહેલી એ શ્રંગિઓ જાણવા માટે કૂંડ પણ પ્રથમ તો 'હિપોટોડીઅમ'નો જ ઉપયોગ કરતા; પણ પછી તેમને માલમ પહચું કે, એ રીત ફરેક દાખલામાં સફળ નીવડતી નથી, તેમ જ કેટલીક વાર તે વંદામાં પણ ચિત્તની સંયમશક્તિ પૂરેપૂરી દૂર ન થઈ શકવાને કારણે સક્ષતી જ માંડતી મળે છે. તેથી તેમણે વધુ ખાતરીબંધ કહી શકાય તેવી, જગતદશામાં જ ચિત્તને શિથિલ બનાવી, અંદરથી આપ-મેળે જલતા સર્વ તરંગો નોંધવાની અને તપાસવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી. જેમ જેમ ફરહાદ ચિત્તનો ઉપરના ધરનો દબાવ અથવા અટકાયત દૂર થતો જાય, તેમ તેમ નીચેના ધરના વિચરિત કે વૃત્તિઓ ઉપર આવવા લાગે, અને તેમાંથી આપણને જોઈતી સામગ્રી મળી જાય.

આ રીતે જ હામ કરવાનું હોય, તો તો ફરહાદ ચિત્તનો સંકોચ તથા અટકાયત દૂર કરતાં તેમ જ અંદરથી જોઈતી વૃત્તિ ઉપર નીકળી આવતાં ધણી વખત જાય. પરંતુ કૂંડને એક બીને માર્ગ પણ જાણી ગયો. અત્યંત દાખલાઓ ઉપરથી તેને જણાયું કે, અંદરની દબાયેલી વાસનાઓ જેમ ચિત્તમાં ઉપરના ધરને શારીરિક રોગથી ઇન્દ્રિય કમીને પોતાની વૃત્તિ શોધે છે, તેમ નિદ્રાવસ્થામાં જ્યારે જાગૃત ચિત્ત તથા તેની દારપાળ-વૃત્તિ (conscious) આયોગ્યાપ શિથિલ બની ગયાં હોય છે, ત્યારે પણ પેલી વાસનાઓને પોતાને જોઈતી વૃત્તિ કંપનાલગ્ન દ્વારા અનુભવી લેવાની તક મળી જાય છે. અજાણત, નિદ્રાવસ્થામાં પણ ચિત્તની તે દારપાળ-વૃત્તિનો છેક જ અભાવ નથી હોતો. તેથી પેલી વાસનાઓને પોતાની વૃત્તિ અનુભવવા તૈયાર હોય તેથી જાણવા રૂપકોનો (symbols) ઉપયોગ કરતા પડે છે. એ રૂપકો પેલા જોડાં ખાતા દારપાળને ઉતરવા જેટલાં ચડે તો હોવાં જ જોઈએ; તેમ છતાં તે રૂપકો જ્ઞાનવચિત્તને સર્વથા અપરિચિત તે ન જ હોવાં જોઈએ; નહીં તો તેમની દ્વારા ચિત્ત પોતાની વૃત્તિ અનુભવી જ ન શકે. ચિત્તની આ પુરાણી વાસનાઓએ આદિદાનથી પરીકથા, પુરાણકથા, તેમ જ વિવિધ પ્રતીકો દ્વારા પોતાની વૃત્તિ અનુભવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય છે; એટલે તે પ્રાચીન સાહિત્યોદિની મદદથી આપણાં સ્વપ્નનાં ચડ રૂપકો પણ ઢરેલી શકાય છે. આમ જ્ઞાનસ-પ્રયક્ષરણ-વિદ્યામાં રૂપકોના અર્થનું પણ એક ખાસ પ્રકરણ બની ગયું છે.

પરંતુ, સ્વપ્ન ઉપરાંત પણ, જ્ઞાનવ ચિત્તમાં દબાયેલી પ્રબળ કે વિદોષી વાસનાઓ જાગૃત અવસ્થાના સામાન્ય

વ્યવહારોમાં પણ આપણી ગ્રહવત્તા લાભ લઈ પ્રેરત ચઈ નય છે. આમાન્ય વાતથી કે વૈજ્ઞાનિક વ્યવહારમાં થતી ભૂલો, જેવી કે, બોલવામાં નામફેર કે રાખફેર થઈ જવો, ન ધારેલું નામ જ બોલાઈ જવું, અનુક ન ગમતું કામ કરવાનું સ્વીકારવું હોય ત્યારે ઉપરની ધરીએ જ તે બુલ્બાઈ જવું, વગેરેથી પણ માણસની વસ્તવિક જિંદગી કે વાસનાઓનું અસ્તિત્વ સમગ્ર શકાય છે. આ વિષય પણ માનસ-પ્રાકૃતિ-વિદ્યાના એક અભિન્યોના આમ બની ગયા છે. *

આથી સુધી આવેલા વાચકને પ્રશ્ન થશે કે, ફ્રૅડનો સિદ્ધાંત ને આપો અને આટલો જ હોય, અને તે સિદ્ધાંત અનુસાર ઉપચાર કરતાં શારીરિક રોગો પણ દૂર કરી શકતા હોય, તો તે સિદ્ધાંત સામેના વિરોધનું કારણ શું છે ? આ પ્રશ્નના જવાબથી આપણે ફ્રૅડના સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ ઊઝીને તેના બુલ્બાઈના તરફ વળીએ છીએ.

ફ્રૅડ ને એટલું જ કહીને આટકા હોત કે, વાસનાઓને દબાવવાથી અનુક દાખલાઓમાં વિધિત જીવો થાય છે, તો તો કાંઈ વાંધો ન હતો. પરંતુ તે તો આગળ વધીને એટલે સુધી કહેવા ગયા કે, મનુષ્યનો સચો આત્મા જ નિરંતર વૃત્તિ ઇચ્છતી ઉભવ વાસનાઓનો ખનેલો છે. પરંતુ, બાહ્ય જગતમાં તે બધી વાસનાઓની મન-માની વૃત્તિ શક્ય ન હોવાથી, માણસને તે વાસનાઓ દબાવવી પડે છે. મનુષ્ય ને તે પ્રકારની મર્યાદાઓનું જાન ન રાખે તો મનુષ્યનું જીવન જ એ ઉદંડ વાસનાઓના અગ્નિમાં બળીને ખાખ થઈ નય. તે સાડુ મનુષ્યે પોતાના તે 'વાસનાત્મા' ('Id') ઉપર, આપણને રોજની મર્યાદા તથા નજર અવરણમાં વ્યવહાર કરતો તેના 'અઈ-અર' (Ego) ઊભો થઈ છે. તે અંશ બાહ્ય કે આંતર બધી હસેજનાઓ અને જિંદગીને તોળી જીએ છે, અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ સાથે મેળ ન ખાય તેવી જિંદગીને સંકલ્પનો, મેળી કરવાના કે બીજે રસ્તે વાળી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે નિરંતર વૃત્તિ સોધથી આંતર સુખેષણ (Pleasure Principle) ની સાથે બાહ્ય જગતની નફર મર્યાદાઓનું જાન (Reality Principle) ઊભું થાય છે. એ આંતર સુખેષણ પોતાની અંધ જિંદગીથી જીવનનો જ નાશ ન કરે, તે માટે તેના ઉપર બાહ્ય મર્યાદાઓ અનુસાર જીવે જીવે માર્ગે નિયંત્રણ

મૂકવા અભ્યાર કરેલા વિવિધ ઉપાયો, એવું જ નામ, ફ્રૅડને મતે, 'માનવસંસ્કૃતિ' છે.

એટલું તો નક્કી છે કે, માનવવાસનાઓને છેક જ કચરી નાંખવી એ તો શક્ય જ નથી. તેમ જ બાહ્ય જગતની મર્યાદાઓ પણ તેટલી જ નહોત અને અણુનય છે. એટલે માણસની સુખેષણ તથા થવી કુદરતી રીતે જ શક્ય નથી. બહુમાં બહુ તો, વિવિધ ઉપાયોથી તેની તીવ્રતાને ઓછી કરી શકાય, અથવા ઘોડેધણે અંશે તેને જરા કિંમત માર્ગે વાળી દઈને તેનાથી થતા વિક્ષાનમાંથી બચી શકાય (sublimation); અથવા તો પોતાની અવૃત્તિનું દુઃખ શોધ સમય માટે ભૂલી શકાય, કે તે દુઃખ અનુભવવાની શરીરની શક્તિને જીદી કરી શકાય. આપણે આ બધા ઉપાયો જીવે જીવે સમયે કે એક સાથે માનવસમુદાયમાં પ્રચારમાં આવતાં એઈ શકીએ છીએ. કેટલાક માદક પીણીઓ વડે પોતાનું જાન ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરે છે; બીજા કેટલાક પોતાની ઉદંડ જિંદગીને કચરી નાંખવા કંઠાર તપશ્ચર્યાઈ માર્ગે સ્વીકારે છે, અને એ રીતે બાહ્ય જગતની મર્યાદાઓ ઉપરનો પોતાનો દેશ પોતાની જાત ઉપર જ વાળી દઈને સંતોષ અનુભવે છે; બીજા કેટલાક બાહ્ય જગત સાથેના સંબંધ ઊઘી, પોતાનું સ્વતંત્ર કલ્પના-જગત ઊઘી કરે છે, અને તેમાં કરેલા વિદારોથી જ પોતાની વાસનાઓની વૃત્તિ અનુભવે છે; તે વર્ગમાં કલ્પનાચિત્રોથી રાચનારા દિવા-સ્વપ્નાઓ (day-dreamers), રાખચિત્રોથી રાચનારાં સાહિત્યકારો, પીછી અથવા ટાંકણાનાં ચિત્રો વડે રાચનારાં ચિત્રકારો કે શિક્ષકો આવી નય; બીજા કેટલાક પોતાની જિંદગીના પ્રવાહને બીજા બાબતોમાં વાળી દઈને વસ્તવિક અવૃત્તિનું દુઃખ ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અથવા તો તે બીજા બાબતોમાં મેળવેલી સફળતાથી વસ્તવિક વૃત્તિનો કાંઈક આનંદ અનુભવે છે; વિવિધ વૈજ્ઞાનિક શોધોમાં મગ્ન રહેનારાઓ આ વર્ગમાં આવી નય છે.—જે બાહ્ય જગત ઉપર તેઓ વસ્તુતાએ વેર નથી લઈ શકતા, તે બાહ્ય જગતનાં સત્યો તેની પાસેથી જીદી લેવાનો તે આનંદ છે; બીજા કેટલાક આવા કેઈ માર્ગોનું અવલંબન ન લઈ શકતા હોવાથી, શરીર કે મન ઉપરનો કાળ ગુમાવી બેસી રોગો કે પાગલ બની નય છે; જ્યારે બીજા કેટલાક આ જગત તથા તેનાં સુખો વાસ્તવિક નથી કે અંતિમ નથી, વાસ્તવિક સુખો તો પરલોકમાં પ્રાપ્ત થવાનાં છે, અને તે માટે આ જગતનાં અવાસ્તવિક સુખોના શોધનો ત્યાગ આવશ્યક છે, એવી માન્યતા કે ક્ષમ ઊભો કરી, આ જીવનનાં

* તે વિષેની વધુ વિગતો માટે જુઓ 'ચાવરમતી' માસિક પ્ર. ૪, પા. ૫૪.

કુળો સહન કરી લે છે. આ માર્ગ વિવિધ ધર્મ-સંપ્રદાયોનો અને દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનો છે.

કેણે જાણે શાથી, પણ, આ બધા 'મન-સુલાભણી'ના માર્ગોમાંથી કૂંડનો વિરોધ ઉપર જણાવેલી 'ધર્મ'ની ભુલામણી પ્રત્યે જ સૌથી વધારે છે. તે કહે છે: 'એ આખી વસ્તુ એવી તો બાકિશ છે, તથા બાકિ વસ્તુરિધિ સાથે એવી વિચિત્ર છે કે, જેને માનવતા પ્રત્યે સહેજ પણ પ્રેમભાવના હોય, તેને એ એઈને

જરૂર કુળ થવાનું કે, મનુષ્યોમાંનો પછો મોટો ભાગ એ ભગમાંથી કદી બહાર નીકળી શકવાનો નથી.' એકે, પરિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો કળા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરેની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા મેળવાતી મનસુલામણી કરતાં ધર્મની 'ભુલામણી' અવસ્થા મોટી સંખ્યાના લોકોને વધુમાં વધુ શાંતિ આપનારી છે! તો પછી તે 'ભુલામણી'ને જ વગોવવા માટે કટિબદ્ધ થવું એમાં 'માનવતા પ્રત્યે સહેજ પણ પ્રેમભાવના' ક્યાં છે?

ગમે તેમ હો, પણ વૈજ્ઞાનિક જગતમાં તો કૂંડના સિદ્ધાંતોથી દારાની લાનણી જ પ્રવર્તી છે. કારણ કે, મનુષ્યનું મન, વૈજ્ઞાનિકોના ધાર્મિક માનવજીવનની કાંઈકારણના નિયમ હેઠળ કેમયે આવી એ મૂળભૂત સંકલ્પ નથી; અને જ્ઞાનવસ્તુઓ ઉપર વાસનાઓ બાહ્ય જગતમાંથી આવતા આધારો અને તેમના તેમણે કરેલા પ્રત્યાધારો દ્વારા મનુષ્યની સર્વ માનસિક પ્રવૃત્તિઓ સમજાવી દેવાનો પ્રયત્ન ગમે તેટલો કરવામાં આવતો હતો, છતાં મનુષ્યના મનની સંસ્કારિક કે આધ્યાત્મિક વૃત્તિઓને જડ ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓનું જ પરિણામ સમજાવતાં ઘણાને સંકોચ થતો હતો. પરંતુ કૂંડ તો મનુષ્યના મનની સર્વ ક્રિયાઓને અને વૃત્તિઓને એક કે એ મૂળ વાસનાઓ વડે જ સમજાવી શક્યા, એટલે વૈજ્ઞાનિકોને જરા ધીરજ મળી. કેમ કે, પછી તો તે એકાદ એ બચેલી મૂળ વાસનાને કોઈ શારીરિક કે ભૌતિક ક્રિયાનું પરિણામ સમજાવવાનું જ બાકી રહે. કૂંડના સિદ્ધાંત અનુસાર ઈશ્વર, આંતરનાદ (Super-ego), ધર્મ, સંસ્કૃતિ, કળા વગેરે સર્વ હવ્ય કે અશ્રોતિક હોવાની બાબતો મનુષ્યમાં રહેલી મૂળ કામ-વાસનાની વિકૃત્તિઓમાંથી જ નીપજેલી છે. અવજનત, કૂંડનો એ કામ-વાસનાવાદ ધીમે ધીમે અટપટા બન્યો છે, અને પછીથી તો કૂંડ મનુષ્યમાં 'નિષ્કવિધા' અને 'મુમૂર્ષી' એ એ મૂળ વાસનાઓ સ્વીકારતો થયો હતો. 'નિષ્કવિધા'

એટલે પોતાનું જીવન દલાવવા તથા અમગન લંબાવવાની કામના કે જેનું સ્વૂલ સ્વરૂપ કામવાસના (Eros) છે; અને 'મુમૂર્ષી' એટલે વિનાશ કરવાની વાસના, કે જે વ્યવહારમાં સામાન્ય રીતે પોતાનો નાશ કરવાની વૃત્તિમાંથી વિદ્યુત યઈને બીજાનો નાશ કરવાની વૃત્તિમાં પરિણમે છે (Death-Instinct). આપણે બીજાની જાણમાં તે બે વૃત્તિઓને 'કામ' અને 'ક્રોધ' કહી શકીએ.^૧

તે વાસનાઓને પૂરેપૂરી દબાવવી કોઈ રીતે પણ શક્ય નથી. સંસ્કૃતિના ગમે તેટલા પ્રયત્નો છતાં, એ વાસનાઓના ધમસાણને તે કદી પૂરેપૂરી દબાવી શકવાની નથી. કિન્તુ, જેમ જેમ માણસ પોતાની 'કામનુસિમાં' નિયંત્રણ જાવનો, તેમ તેમ તેનામાં રહેલી વિનાશની વાસના વધુ ઉત્તેજિત બનવાની, અને અંતે, કૂંડના જ શબ્દોગાં, વિનાશક શક્તિની વિજ્ઞાને દરેકી શોધો વડે 'માનવસમાજનો એકેએક માણસ કપાઈ ગરવાનો', અને ઉપરાંતમાં તે ઉમેરે છે: 'માનવસમાજનું અવિધ્ય કાળવા જતાં મારી ધોરજ ખૂટી ન્ય છે; અને મારી સામે માર્ગદર્શન માટે નિહાળી રહેલા મારા માનવજીવિઓનો કપકો વઢોરીને પણ મારે કબજ કરવું એઈએ કે, તેમને હું કહું આશ્વાસન આપી શકું તેમ નથી.'

પરંતુ આને માટે આપણે કૂંડને જ શું કામ દોષ દઈએ? આધુનિક વિજ્ઞાનની એ દેશીની રીત જ છે કે, સમગ્ર જીવનમાંથી કે જગતમાંથી કોઈ પછુ અમુક અંશને બારીક તેમ જ જાડી તપાસ માટે તે કૃત્રિમ રીતે છૂટા પાડે છે; અને પછી તેમાંથી ચોંતે મેળવેલાં પરિણામોથી ઉત્તેજિત થઈ જઈ, એ અંશગત પરિણામોને તે સમગ્ર જીવનને કે જગતને પણ લાગુ કરવા બેસી ન્ય છે! કાર્વિનને જુદાં જુદાં પ્રાણીશરીરો તપાસતાં જણાવું કે, તે બધાને અમુક કૃત્રિક એણીમાં ગોઠવી સહાય તેમ છે. પરંતુ માન તેટલા જ સુદા ઉપરથી પછી તે પ્રાણીશરીરોમાં માન અભિવ્યક્ત થતા પ્રાણીજીવનને પણ તે વિકાસવાદ લાગુ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ શરીરોની રચનાના આપણે બ્રહ્મદેવતા કંમ ઉપરથી તે શરીર મારફતે પ્રગટ થયેલું જીવન પણ તે જ કમગાં વિકસિત થયેલું છે એવા નિર્ણય ઉપર કેવી રીતે આવી શકાય? શરીર એ તો માણસના જોડાની પોંદે જીવનનું એક સાધન છે; તે સાધન અમુક અંશમાં બંધે તે જીવનની અમુક વિગત પ્રગટ કરી

શક્ય હોય; પરંતુ તેથી માણસોના જુદા જુદા જોશોએ ઉપરથી શહેરના માણસોના જીવન વિષે એક વિચારણા થોડી પણ કેટલોક નિર્ણય તારવી શકે ?

તેમ કહે પણ મનુષ્યના સમગ્ર ચેતનમાંથી માત્ર વાસનાઓ દબાવાથી થતી વિફલિતિઓની શોધથી શરૂઆત કરી; અને પછી મનુષ્યજીવનમાંની સર્વ બાબતો તે વાસનાઓ અને તેમની વિફલિતિથી જ સમજાવી શકાય છે, માટે માણસમાં વાસનાઓ સિવાય બીજું કંઈ તત્ત્વ જ નથી એમ કહીને ચોતાની શોધ પૂરી કરી ! અને એ પાયા ઉપરથી કરેલી શોધનો અંત નિયતિવાદ (determinism) કે નિરાશવાદ (pessimism)માં ન આવે તો બીજું શું થાય ? મનુષ્યજીવન એ એવી એક સંકળાયેલી સમગ્ર વસ્તુ છે કે, તેના વિવિધ અંશોની ક્રિયાઓને તેમાંના કોઈ પણ એક અંશની ક્રિયા સાથે સંકળાયેલી કે તેમાંથી નીપજેલી બતાવી શકાય છે. તેમ તો જગતની સર્વ કવિતાઓ પદ મૂળાક્ષરોમાંથી લઈએલી બતાવી શકાય; પરંતુ તે મૂળાક્ષરો જ કોઈ આખી કવિતા છે કે તેનું હાર્દ પણ છે ? ઉપરાંત, તે કવિતા માત્ર મૂળાક્ષરો જ દ્વારા બ્યક્ત થઈ શકે તેનું ક્યાં છે ? તે તો સંગીત મારફતે પણ બ્યક્ત થઈ શકે, કે રંગ મારફતે પણ બ્યક્ત થઈ શકે.

વેદકીય દષ્ટિએ પણ ફ્રૅડની શોધો અને સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ અર્થરિત જ છે. પ્રથમ તો, દરેક દરદી ગણ કે આર વધે' કુધી આ ઉપચાર રોજ રોજના લેવાની શક્તિ કે સગય ધરાવી શકે ચિકિત્સાની નહિ. દૈ. નિલેકપીની ગણતરી મુજબ દષ્ટિએ ૭૦૦૦૦ એકલમાં જ આ ભતના ઉપયોગ ઉપચારોની જરૂરિયાતવળા ૩૦ લાખ લોકો છે. તે બધાની ચિકિત્સા માટે પૂરતા ચિકિત્સકો ક્યાંથી લાવવા ? આખા જગતમાં જ આ સિદ્ધાંત અને વિજ્ઞાને જરાજર ભણનારા-સમજનારા કુલ ૨૦૦થી વધારે લોકો નથી, એમ તે લોકો ચોતે જ કહે છે. વળી તે ઉપચારોથી ને દરદીઓ સાજા થાય છે, તેઓ ફરીથી ખીબ કોઈ કારણે તેવા જ રોગો પ્રાપ્ત નહીં જ કરે તેવી ખાતરી હોતી નથી. દરદીને તેમ જ સારાય જનસમુદાયને તમે કહી વગે કે, 'તમે કહાં વાસનાઓના સમુદાય છે અને તે વાસનાઓ તમ કઈ શકે તેમ પણ નથી, તથા તેમને રાહવાથી પણ રોગ જ થવાના છે', તો લોકો એ વાસનાઓ સામે સુચવાની શક્તિ ક્યાંથી લાવે ?

ચોતાના મનમાં કુશ રાજેલાં પાપોની કબજાત ચોતાના ધર્મશુદ્ધિ કરવાથી ને નવું જીવન અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વસ્તુ ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયોના વખતથી ભણીતી જ છે. પરંતુ તેની અને આની વચ્ચે પરિણામની દષ્ટિએ બહુ ફેર છે. પેલી ધાર્મિક કબજાતની શાધન તો સામે ધર્મશુદ્ધિ ને ને જીવનધારક અને જીવનપોષક શ્રદ્ધાઓ અને માન્યતાઓના પ્રતિકરણ હોતો, તે બધીનું સર્જક બળ હતું. પરંતુ આ નવો ચિકિત્સક કંઈ ધર્મશુદ્ધિ નથી. તથા તેની પાસે જીવનના અંતિમ હેતુ કે સ્વરૂપ વિષે કોઈ સ્ફૂર્તિદાયી કે જીવન-પ્રેરક કલ્પના નથી. વિશ્લેષણ ચોતે જ કંઈ બહુ ઉપયોગી વસ્તુ નથી; ને વિશ્લેષણ નવા સંશ્લેષણનો માર્ગ બોલો ન કરી આપે, તે નકાસું જ છે. પરંતુ આ વેદાનુક્રમ પાસે નવું હ્રદય સંશ્લેષણ બીજું કરવા માટે કયું પ્રેરક બળ કે શ્રદ્ધા ક્યાં છે ? તેઓ તો મનુષ્ય ને ને સંધાનો અને સંશ્લેષણોથી પારાવળાને વધારીને ઉપરની બુદ્ધિએ આગ્યો છે, તે તમામને છોડી નાખી તેને પાછો પામર પશુ બનાવવા તરફ જ વળ્યા છે.

તોપણ, વિશ્લેષણનો કરો જ ઉપયોગ નથી એમ પણ ન કહી શકાય. જીવનપ્રવાહમાં ન્યારિ એવી અશિષ્યો આવી આવી ભય કે, જીવનપ્રવાહ જ રોકાઈ ભય, ત્યારે જરૂર તે અશિષ્યોને દૂર કરીને પ્રવાહને માર્ગ શોધવો કરી આપવો જોઈએ. પરંતુ અશિષ્યાન વિષે વધારેપડતી બીક રાખવાથી જીવનપ્રવાહનું બળ જ ઘટી ભય, તે જ એક અંધી બની ભય તેના કરતાં તો જીવનપ્રવાહને જ સર્જક શ્રદ્ધાથી વેગવત બતાવવામાં આવે, તો એવી એવી તો કેટલીય અશિષ્યો તેમાં આપોઆપ જ છૂટી ભય.

બાપી, કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આ સિદ્ધાંતથી ને નવો પ્રકાર અને માર્ગદર્શન મળ્યાની વાત બોલી થઈ હતી, તે તો હવે લગભગ શાંત થયા બેઠી કેળવણીની છે. બાળકની વાસનાઓને જરા પણ દષ્ટિએ દબાવો નહીં, તેને ચોતાની સ્ફૂર્તિ મુજબ, ચોતાની મરજી મુજબ વર્તવા દો; નહીં તો વિફલિતિઓ બોલી થશે - એ વાત હવે કોઈ સંભારવું પણ નથી. કે સંશ્લેષણ પણ નથી. કારણકે, ફ્રૅડના જ સિદ્ધાંત અનુસાર બાળકની મૂળ અંધ વાસનાઓને નરી છૂટીદાર મુકીએ તો તો બાલ જગતની નકર મર્ચાંશઓની જીવંત સાથે ચર્ચાઈને જ એ બાળકનો નારા થઈ ભય; એટલે તેમનો કંઈ ને કંઈ

નિમ્ન તથા કાંઈ ને કાંઈ ઠેરવણી તો અવન ઠી રહેવા માટે પણ આવશ્યક છે, એમ કૃષ્ણ જ કહે છે.

ઉપરાંત, તે વાસનાઓને બીજા બાબતોમાં વાળી દેવાની (sublimation) વસ્તુ પણ સમજની દૃષ્ટિએ મૂલ્ય-ભરેલી છે. ને મૂળ વાસનાઓ છે, તેમને બીજા યોગ્ય વસ્તુઓમાં વાળી દઈ શકાય છે એમ કહેવું એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સાચું લાગતું નથી. મનુષ્યની વાસનાઓ, વૃત્તિઓ વગેરે તો તેના સ્વૃષ્ટ શરીરની માફક એક પ્રકારનાં ધડાઈ ગયેલાં ચોક્કાં છે. તેમને બીજા તરફ વાળવાં એમ કહેવું એનો સાચો અર્થ તો એ થાય કે, અવનપ્રવાહને તે ચોક્કાં કે કિનારાઓમાંથી ખસેડી બીજાં ચોક્કાં કે કિનારાઓમાં વાળી દેવાં. વાયક ભેઈ સકરો કે, આ બે વસ્તુઓ જુદી જ યદ્યઃ કૂડની રીતે તો વાસનાનો મૂળ વિષય બદલીને બાહ્ય પરિસ્થિતિને કે અવનધારણુને અનુકૂળ કરવો તેવું નામ જ સંશુદ્ધિ (sublimation) છે. પરંતુ આપણે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તો અવનપ્રવાહને વાસનાઓરૂપી કિનારાઓમાંથી પાછો વાળી અન્ય ઉચ્ચ ભૂમિપ્રત્યે તરફ વાળી દેવો એનો અર્થ જ સંશુદ્ધિ છે. પહેલાની પાછળ અવનપ્રવાહ પોતે જ વાસનાપ્રવાહ છે એવું દર્શન છે; જ્યારે બીજા પાછળ,

અવનપ્રવાહ તો આ બધી વાસનાઓ, વૃત્તિઓ કે શક્તિઓથી બિન વસ્તુ છે, અને આ બધાં તો તેને અભિવ્યક્ત થવાનાં સ્વૃષ્ટ સાધનો છે, એક દર્શન છે. એ દર્શન પ્રમાણે અવનની શોધ વાસનાઓને બાહ્ય પરિસ્થિતિને અવિરોધી રીતે તૃપ્ત કરવામાં પૂરી નથી થતી, પરંતુ તે વાસનાઓનો પણ પાછળ રહેલા અવન-પ્રવાહનો આદિ અને અંત તપાસવાથી રાગ થાય છે. અર્થાત્ જ્યાં વિજ્ઞાન પૂરું થાય છે, ત્યાંથી જ આગળ ધમ અથવા તત્ત્વજ્ઞાન રાગ થાય છે.

પરંતુ, આજે તો વિજ્ઞાન પોતાની સંસિદ્ધિને ભરે એ બે સૂક્ષ્મ માનવશાસ્ત્રને પણ પોતાની પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી નિષ્ફળ ઠેરવવા લાગે ન મથતું હોય ! એવા પ્રયત્નને કૂટે કાંઈક વેગ આપ્યો છે, તો તેના જ સિદ્ધાંત પ્રમાણે, તેનો કાંઈક વિનાશ પણ સાધ્યો છે; નકારદૃષ્ટિએ એમણે એટલું તો દેખાડ્યું જ છે કે, એમના સંશોધનથી એ અવનના ઊગમને સમજ નથી શક્યા; તેમાંથી તો નિરાશ કે નારા જ દેખાય છે. અને માનવહૃદયે એમાંના એકને કહી પણ પોતાનું કરીને સંધ્યું છે !

ગોપાલદાસ પટેલ

* કેળવણીના ક્ષેત્રમાં માનસપૃથક્કરણવિદ્યાનો ઉપયોગ આજે તો તદ્દન જુદી જ રીતે વિચારવાનો છે. પ્રથમ આપણે કેળવણીનું મુખ્ય કામ શું છે તે વિષે સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરી લઈએ. બાળકે પોતાની વૃત્તિઓને કાળમાં દાખતાં શીખવાનું છે. તે પોતાના બધા જીવંતે કાંઈ પણ નિયંત્રણ વિના અનુસરે એ ભતતી તેને સંપૂર્ણ છૂટ આપી દેવી એ તો અશક્ય છે. એમ કહ્યું એ કદાચ બાળમાનસના અભ્યાસીઓને મઠે એક ક્રીમી પ્રયોગરૂપ બને; પરંતુ તેનાથી બાળકનાં માતૃપિતાનું અવન તો અશક્ય થઈ નય, તેમ જ બાળકને પોતાને જ જીવી દહાડે દાખ થાય, એ વસ્તુ તત્કાલ કે થોડા સમય બાદ દેખાયા વિના રહે જ નહિ. તેથી કેળવણીનું કામ અટકાયત કરવાનું છે, મના કરવાનું છે, અને દબાવવાનું છે; તથા તે કામ કેળવણી જમાનાઓથી પ્રસંસા-પાત્ર રીતે કરતી આવી છે. પરંતુ આપણે પૃથક્કરણવિદ્યા દ્વારા શીખ્યા છીએ કે, વૃત્તિઓને આ રીતે દબાવવામાંથી જ જ્ઞાનવસ્તુઓની બીમારીઓ ઊભી થવાનો ભય ઊભો થાય છે. તેથી, કેળવણીએ પોતાનો માર્ગ એક બાજુ મચર અને બીજા બાજુ વાધની વચ્ચે થઈને કાઢવાનો છે; અર્થાત્ એક બાજુ વૃત્તિઓને નેમ છેક જ દૂરીકર મૂકી દેવી એનાં પણ નેજામ છે, તેમ બીજા બાજુ તેમને છેક જ વધ્ય દૂરી મૂકી એમાં પણ નેજામ છે.

અપૂર્વ ચિત્રપ્રદર્શન

જીવનમાં કેઈક જ વાર એવા મળે, અને એક વાર એવા પછી કદી જુલાય નહિ, એવાં ચિત્રોનો જે સમૂહ ભારત દળામંડળના ઉપક્રમથી યોજાયેલા ચિત્રપ્રદર્શનમાં આ માંથી જન્મીતોના સ્થાન દરમિયાન અમદાવાદને લેવા મળે, તે બદલ અમદાવાદ એ સંસ્થાનું સદા કાળી રહેશે સ્વયં સોળસત્તર વરસ થયાં દિમાલયમાં આવી પસેલા, અને એ ન્યાયધિરાજના વિશાળ ખોળાને જેણે ખૂબ ખૂબ ખૂંટાં છે, એવા વિશ્વવિખ્યાત રશિયન ચિત્રકાર નિકોલસ રોરિક અને તેમના સુચોચ પુત્ર રેવોટરોવાય રોરિકનાં દોરેલાં એ ચિત્રો હતાં બહુ જ યોડાં ચિત્રો બાદ કરતાં એ સાદા ચિત્રોમાંનાં બાકીનાં બધાં જ ચિત્રો દિમાલયની બંધતા અને વેવિચ્છનાં દર્શન કરાવતાં હતાં. દિમાલયની ઉપારમરિત, રવિ-રશિમરનિત, અંબરચુગિત સિખરમાલા ભેનારના ચિત્રન ઉપર કેવી અસર ઉપજાવતી હશે એના કંઈક ખ્યાલ આ ચિત્રો ભેળંને સોને આપેલાં હશે. જે તે કદી દિમાલય ભેળો નથી, દિમાલયના કેટલાક ફોટા લેવા છે, અને કાકાસાહેબે 'દિમાલયના પ્રવાસ'માં દોરેલાં કેટલાંક રાઉન્ડ-ચિત્રો વાદવારે નિહાળ્યાં છે. પણ દિમાલય કેટલો બંધ, કેટલો સમૃદ્ધ, કેટલો મનોહારી હશે એની કલ્પના તો પહેલપહેલાં આ ચિત્રો ભેળંને જ આવી. આ ચિત્રો લેવા પછી એના ચિત્રકાર કેમ સત્તર સત્તર વરસ થયાં દિમાલયની ગોઠ છાડતા નથી, ત્યાં જ વાસો વસોને રહ્યા છે, એ સમજાયું. આ સીંદ્ય, આ વેશ, અને આ હાલ બંધતા અનુભવ્યા પછી જગતમાં જવાનું મન જ શી રીતે થાય ! ચિત્રકારે દેવતામા દિમાલય સાથે વાકાત્મ્ય સાધ્યું છે, એ દિમાલયનાં જનું સિખરોમાં વિહરી વિહરી એમના ચિત્ર એ હનુગતા પોતાની કરી છે, એ મનનગમી પર્વતરાજની ખાંધે ખેસી દરિમર્યાદાનો અગ્રાપ વિસ્તાર પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને એ બધાંની સમગ્ર અસર એણે આ ચિત્રો દ્વારા આપણા ચિત્ર ઉપર ઉપજાવી રાક્યા છે, એમાં જ એમની સાધનાની સફળતા રહેલી છે. એ ચિત્રો ભેળી વખતે આપણે બહુ જાદારની ફિનિવાનું અસ્તિત્વ જ બસી જતા હતા; બંધે એ ચિત્રોમાં નિરૂપાયેલી ફોટ પ્રચંડ પ્રભાવશાળી પ્રકૃતિ છે, અને તેનું ઉન્નુખ જની દર્શન કરનાર, તેની બંધતા આચળ પોતાની કુદરતને વીસરી જનાર, અને અનંત કાળ સુધી એ નેત્રેય આનંદરસનું પાન કરવાની હજારાવા આપણે

છીએ. પ્રદર્શનમાં ફરતા પ્રેક્ષકોની નીરડી ન્યાં સુધી આપણને ધક્કો ન વાગે ત્યાં સુધી આપણા ખ્યાલમાં આવી નહોતી અને બાધાયે ઉપજાવતી નહોતી, કેટલીક વાર ચિત્રને થોડા અંદરથી લેવા માટે પાછળ હટતા હતા, આપણે કિલ્લેબંદી કરી ગોઠવેલી પુરણી સાથે અચકાતાં ત્યારે રજનમાંથી નળ્યાં લેવા બન્યાં એ બાધાથી જરા હચવાતા હતા.

ચિત્રો પણ ચિત્રને આટલી હદ સુધી ઉત્તમભાવી શકે છે, એ જે તે આ પ્રથમ જ અનુભવ્યું. સાત્તિક કળા કેવું ઉત્તમ વાતાવરણ જમાવે છે, અને આવડના ચિત્ર ઉપર કેવા જળરક્ત પ્રભાવ પાડે છે, એના અનુભવ જેણે જેણે એ પ્રદર્શન એક વાર પણ ભેળું હશે તેને યથો જ હશે. એ પ્રદર્શન પાંચ દિવસમાં પોતાના મીન વ્યાખ્યાનથી અમદાવાદની પ્રજાને કળાના પ્રભાવને અને કળાના રસપ્રભને બેટકો પરિચય આપ્યા છે, તેટલો વરસોનાં વ્યાખ્યાનો પણ નહિ આપી શકે. એ પાંચ દિવસોમાં અમદાવાદને જે સંસ્કારશક્તિ મળ્યું છે તે અમૂલ્ય છે.

આ પ્રદર્શનની સાથે સાથે જ એ જ પ્રેમાર્થક દોહમાં ડો. નેસ ક્રિસ્ટનાં કળા ઉપર વ્યાખ્યાનો પણ ગોઠવ્યાં હતાં. આ વ્યાખ્યાનોને આપી વધારે અનુકૂળ વાતાવરણ બાળે જ મળી શકત. વ્યાખ્યાન સાંભળતા બંધો અને ત્યારે કોર નજર નાખી પ્રત્યક્ષ હતાદરજોયી તે સમજતા બંધો. ડો. ક્રિસ્ટનાં ત્યારે વ્યાખ્યાનો અને કળાકારો સાથેના તેમના વાર્તાવાપ પણ ખૂબ વિચારપ્રેરક હતાં. એ બધાંની વિસ્તૃત નોંધ ને વ્યાખ્યાનો ગોઠવનાર સંસ્થા-ઓએ લેવજોયી દોષ તો તે પ્રગટ કર્યા નેહં. કારણ, એ વ્યાખ્યાનો એક વાર સાંભળીને કાઠી નાખવા જેવાં નહોતાં, પણ ફરી વારગણવા જેવાં હતાં. શ્રી. સર્વેપલ્લી રામાકૃષ્ણન જેવાનાં વ્યાખ્યાનો પણ આપણે બધી વ્યવસ્થાને અસાધે જ ગુમાવ્યાં, અને એ ખોટ હજી આપણને સ્પષ્ટતા કરે છે.

આ અપૂર્વ ચિત્રપ્રદર્શન અને હજોબક વ્યાખ્યાન-ખાળા માટે ભારત કળામંડળ પ્રત્યે ફરી વાર કૃતજ્ઞતા બ્યક્ત કરી એક બે ઝીળી બાળતો પ્રત્યે એ સંસ્થાના સંચાલકોનું ધ્યાન દોરવાની નમ્રતાપૂર્વક રત લઈ છું.

આ પ્રસંગ માટે કાલવામાં આવેલાં અમરજો અંગેષમાં હતાં. આમ સાધી ક્યું હશે એ અને સમ-

નહીં નહિ. આપણા અતિથિ ડૉ. કલિન્સ ગુજરાતી બહુવા
ન હતા. પણ એમને સાંભળવા આવવા માટે આપણે એમને
નોતર્યા હતા તે તો લગભગ બધા જ ગુજરાતીઓ અને
ગુજરાતી સમજનારા હતા. પછી આ અંગ્રેજ આમંત્રણ-
પત્રિકાનું ઔચિત્ય ક્યાં રહ્યું? વળી, વ્યાખ્યાતાનો પરિચય
છાપીને વહેંચવાની રીત રાખી હતી તે પ્રશંસાપાત્ર
હતી. પણ એ પરિચય પણ અંગ્રેજીમાં જ આપ્યો હતો,
એ જરા અનુગત્ સાગત્ હતું. પ્રવેશ માટની ટિકિટો
પણ અંગ્રેજીમાં છાપેલી હતી, એ તો છેક જ વિચિત્ર
લાગતું હતું કારણ, ટિકિટોનું લખાણ તો ટિકિટો ફાંદનારને
જ વાંચવાનું હતું, અને તે તો બધા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ
જ હતા. સભામાં વ્યવસ્થાને અંગ્રેજી ચોરસાં સૂચનો પણ
અંગ્રેજીમાં લખ્યાં હતાં!

આ જ અરસામાં અમદાવાદમાં અને પરાંઓમાં
ફરતી મોટર બસને મથાળે તેનો રસ્તો ચાલવનારા ચાંકડા
મોઢા અક્ષરે લખીને ચોરવાનું શરૂ થયું. આ આંકડાઓ
પણ અંગ્રેજીમાં લખેલા છે. હું પહેલે જ દિવસે પ્રદર્શનના
ઉદ્ઘાટન સમારંભમાં જોડો હતો ત્યારે રસ્તામાં એ

બસ સામી થઈ તેના કપાળ ઉપર આ નવું તિલક
નેહીં મને આપણા તંત્રની બેવકૂફી ઉપર હસ્યું આનું
હતું કે, અહીં ગુજરાતના પાઠનખરામાં ફરતી બસો ઉપર
પણ તેને સાત સાત પારના વિદેશીઓની ભાષા જ
લખેલી મૂકી? ગુજરાતી ન જ સમજ શકે એવા
અમદાવાદમાં ટેટલા હરો? બેટપદે અંગ્રેજી ન જ
સમજ શકે એવા અમદાવાદમાં ટેટલા હરો? અથવા
અંગ્રેજી જ સમજ શકે એવા માણસો અમદાવાદમાં
ટેટલા ચોષા હરો? આમ છતાં ધગાવીને મારેલી ગુલામીની
છાપ એવા એ અંગ્રેજી આંકડા લઈને જ આપણી બસ
તો ફરવાની. આવા વિચારો કરતો કરતો હું સત્કારધાને
પહોંચ્યો, અને ત્યાં મેં ઉપર પ્રમાણેની વ્યવસ્થા નેહીં
એટલે માત્ર ધ્યાન એ તરફ કાંઈક વિરોધ ખેંચાયું.

આ બધી ધીણી વાતો છે, એમ છતાં એને વિશે
બંધત રહેવાની તો જરૂર છે જ, અને બારત કળામંડળ
એવી સરકારી સંસ્થા પાસે એવી જનમૂર્તિની અ.શા
અપેક્ષા રાખીએ તે તદન રનાભાવિક છે.

નગીનદાસ પારેખ

તમે તમારો દીવો બનો

સુહૃદબચવાન બિહુજાગમાં ચાલુમાંજ માળતી વખતે
સખત બીમાર પડી ગયા. તે તેમની અંતિમ માંદગી
હતી. એક વખત જરા કીક લાગતાં તે વિહારની બહાર
મક્કનના હાંપામાં બેઠા હતા. તે વખતે તેમનો પ્રિય
શિષ્ય આનંદ તેમની પાસે આવ્યો અને તેમને નમસ્કાર
કરી એક બાજુએ બેઠો. પછી તેણે બચવાનની બીમારી
વખતે થયેલી પોતાની મનોદશા વર્ણવતાં હજુ:

‘હે બચવન! આપની બીમારી નેહીંને મારા તે
અંગ્રેજીમાં દીવા થઈ ગયા હતા; મને દિશાઓ પણ
સંજ્ઞા નહોતી; અને મારી સર્વ ઇંદ્રિયો બહાર મારી ગઈ
હતી. તે વખતે મને એટલું જ આશાસન હતું કે,
બિહુસંધને હરેશને ઉઘટે કાંઈક દલા વિના બચવાન
સરીર નહીં જ ત્યાગે.’

ત્યારે સુહૃદબચવાન બોલ્યા: ‘હે આનંદ! બિહુસંધ
હજુ મારી પાસે જ સાંભળવાની આશા રાખે છે? મેં
બધો ધર્મ, ચૂક કે અચૂકનો ભેદ રાખ્યા વિના, કહી
દીધો છે; તથા કોઈ બાબતમાં યુગની બાંધી-મૂકી રાખી
નથી. એના મનમાં એવા ખ્યાલ હોય કે, હું જ સંધને
દોર્યા કડુ અને સંધ મારા ઉપર જ આધાર રાખનારો
રહે, તેને તો ઉઘટે-બિહુસંધને કંઈ કહી જવાનું હોય.

પરંતુ મેં તે મનમાં એવો ખ્યાલ કદી રાખ્યો જ નથી.
તો પછી મારે બિહુસંધને ‘જી’ કહેવાનું બાકી હોય!

‘હે આનંદ! હું હવે વજ્ર થઈ ગયો છું, છજી થઈ
ગયો છું, મારા દિવસો પૂરા થવા આવ્યા છે, અને મારો
અંત નજીક આવ્યો છે. એમ વૃટેહું ચાહું દોરડાંના બંધ
વડે જ આજનું રાખી રાખાય, તેમ માત્રુ’ સરીર પણ હવે
રાસા-ટેકાથી જ પરાણે આવડતું રહે છે. આ સ્થિતિમાં
હું બાહ્ય પદાર્થોમાંથી ચિત્તવૃત્તિ નિવૃત્ત કરીને દિશાબંધ
થાઉં છું, ત્યારે જ માત્રુ સરીર કાંઈક સાંતિ અનુભવે છે.

‘માટે હે આનંદ! હવે તમે જ તમારા પોતાના
દીવા બનો! તમે જ તમારું પોતાનું શરણ બનો!
બહારનું શરણ શોધવાનું હવે જોડો! ધર્મ જ તમારો
દીવા બનો! ધર્મ જ તમારું શરણ બનો!’

‘હે આનંદ! હું ન્યારે ન લોડ’ ત્યારે એઓ પોતે જ
પોતાના દીવા બન્યા હશે, બહારનું શરણ છોડી પોતે જ
પોતાનું શરણ બન્યા હશે, તથા ધર્મને જ પોતાનો દીવા
બનાવી ધર્મને જ શરણે ગયા હશે, તેઓ જ મારા
બિહુઓમાં સૌથી ઉત્તમ થશે. પરંતુ-તેઓ હવેમાં
શોખવાને આદર [શિક્ષાક્રમ] હોવા નેહીંએ!’

મહાપરિનિવાણસૂત્ર-૨.

બો. ૫.

શબ્દોના વંશ

‘મામેરું’ - ‘માસાણું’

જૂલરાત વિદ્યાપીઠમાં કામ કરતો હતો ત્યારે ‘નવજીવન’ની પૂર્તિરૂપે નીકળતી ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ની પૂર્તિમાં તેના પ્રત્યેક અંકમાં ‘શબ્દોના વંશ’ના મથાળા નીચે થોડુંક જોડે લખતો. આનંદની વાત છે કે એ પૂર્તિ પાછી ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ને નામે એક નિયત માસિકરૂપે સજીવન થાય છે. તેના તૈર્જી અને વ્યવસ્થાપક મહાશયે મને આદેશ કર્યો છે કે, મારા અસલના વિષય પરત્વે આ નવા માસિકમાં યથાવકાશ થોડું થોડું લખ્યા કરવું. એ આદેશને અનુસરીને આજે હું ‘શબ્દોના વંશ’ લખવા ધસ્યું છું.

શોડાક જ દિવસ પહેલાં હું વાંચવા માટે વિદ્યાપીઠમાં ગયેશો, તે વખતે થી. મગનમાર્ગએ મને ‘મામેરું’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે પૂછ્યું. મેં કહ્યું: ‘મામા કેરું’ તે ‘મામેરું’, ‘મામક - કેર’ એ એ પદ મળીને ‘મામેરું’ શબ્દ બન્યો છે. ‘મામા’એ કેરું કાર્ય’ એ ‘મામેરું’ પદનો ઐતિહાસિક અર્થ છે.

આટલું કહી પછી ત્યાંથી પાલા ફરતાં રસ્તામાં અને ઘેર આવીને પણ ‘મામેરું’ની વ્યુત્પત્તિ વિશે વિચાર કર્યો કર્યો. પ્રથમ તો ‘મામા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માટે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કોશો ત્રેમક કાઢ્યા. સંસ્કૃતમાં ‘મામા’ના અર્થ માટે ફક્ત એક ‘માતૃ’ શબ્દ જ જોડ્યો: “માતૃર્જાતા તુ માતૃલ:” (અમર-કોશ કાંડ ૨, શ્લો. ૩૧, મનુષ્યવર્ગ). આત્માર્પ હેમચંદ્રે પણ પોતાના અભિધાનચિંતામણિકોશમાં (તૃતીય કાંડ, શ્લો. ૨૧૬) એ જ પ્રમાણે સૂચવ્યું છે. પાણિનીય પ્રમુખ વૈયાકરણ્યએ પણ ‘માતૃર્જાતા માતૃલ:’ સૂચવેલે ‘માતૃ’ શબ્દ ઉપરથી ‘માતૃલ’ની નિષ્પત્તિ સાધી જતાવી છે: માતૃ+લ=માતૃલ=માતૃલ (દ્વેષ-વ્યાકરણ ૬-૨-૬૩).

ત્યારે કેટલા કે વ્યાકરણમાં ‘મામા’ શબ્દના મૂળ વિશે કશું જ ન જોડ્યું ત્યારે વૈદિક શબ્દોનો કોશ જોયો. તેમાં પણ એ બાબત કાંઈ ન જોડ્યું.

પછી વળી પ્રયત્ન કરી જોવાની દૃષ્ટિએ વૈદિક વિશેષ શબ્દોનો કોશ (વૈદિક ઇડેક્સ) જોતાં તેમાંય માત્ર ‘માતૃલ’ શબ્દ જોડે આવ્યો.

એ કોશના વિદ્વાન સંપાદકે ‘માતૃલ’ શબ્દ ઉપર આપેલી ટિપ્પણીમાં જણાવ્યું છે કે, “મહાભારત અને સુત્રસાહિત્યના સમયમાં ‘માતૃલ’ શબ્દ મળે છે. એથી એમ જણાય છે કે, વૈદિક સમયમાં માતાની સમાર્પનું વિશેષ મહત્ત્વ ન હતું, તેથી જ માતાની સમાર્પ જતાવનારા ‘માતૃલ’ વગેરે શબ્દો વૈદિક સાહિત્યમાં મળતા નથી.”

આટલું તપાસ્યા પછી મને ખાતરી થઈ કે, ‘મામા’ માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ફક્ત એક ‘માતૃલ’ શબ્દ છે, અને ‘મામા’ માટે ‘માતૃલની’ કે ‘માતૃલી’ શબ્દ છે. [માતૃલ + માની = માતૃલની, માતૃલેન માનીતા માતૃલનીતા - માતૃલનીમા - માતૃલની. આ પ્રકારે ‘માનીતા’ ઉપરથી ‘માની’ પ્રત્યય કેમ ન આવ્યો હોય? ‘માનીતા’ ઉપરથી ‘માની’ પ્રત્યય લાવતાં અર્થઘટનને કારણે પણ બાધ આવતો નથી.] પરંતુ ‘મામા’ના મૂળ રૂપની માહિતી કાં તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમવાઈ નથી અથવા ‘મામા’ શબ્દ અ-વ બાધાતા હોય અને પછી તે આર્થ બાધામાં બળી ગયો હોય. અરજી.

વળી, એ વિશે વિશેષ ચિંતન કરતાં મને યાદ આવ્યું હેમચંદ્રે વ્યાકરણમાં સૂત્ર-“કેવલ-મામક-માગયેવ-વાવ-ભવ-સમાન-ભાવજીત-સમજ્ઞ-મેષ-જાત્”-(૨-૪-૨૬). મહર્ષિ પાણિનીયકૃત અષ્ટાધ્યાયીમાં પણ આ સૂત્ર (૪-૧-૩૦) સ્ત્રીપ્રત્યયના પ્રકરણમાં છે. આ સૂત્રમાં આવેલા ‘મામક’ શબ્દનો અર્થ ‘મામો’ છે અને તેના ઔદિગી રૂપ ‘મામકી’નો અર્થ ‘મામા’ છે.

હવે બંને ખાતરી થઈ કે, પાણિનિ પોતે ‘મામા’ અર્થમાં ‘મામક’ શબ્દને સ્વીકારે છે અને ‘મામા’ના અર્થમાં ‘મામકી’ રૂપ સિદ્ધ કરવા વિશેષ સૂત્ર પણ રચે છે.

નીપજ્યા છે તે જ રીતે 'માતુલ' શબ્દ પણ કેમ ન નીપજ્યો હોય ? માતુ+કુલ-માતુ+કુલ-માતુ+કુલ-માતુલ. 'કુલ' શબ્દ 'વંશ'ના સૂચક છે એ જોનાં જોગો સંબંધ માતાના કુલ સાથે છે તે 'માતુલ' એ ધટના શબ્દ અને અર્થ બંને દૃષ્ટિએ અને તે સંગત બાસે છે.

કાઠિયાવાડમાં ચંસતી રીત પ્રમાણે 'મામેરું' અને 'મેસાણું' બંને પદોય શબ્દ નથી. તેમાં થોડો ભેદ છે: અપરણીય પ્રસંગે મામા કે તેના દુકુંગ તન્દ્રથી જે ભેટ મળે તે મામેરું, અને લગ્ન પ્રસંગે જે ભેટ મળે તે મેસાણું.

અને બેચરદાસ દોરડી

થામણાની વર્ધા-શાળા

આ રેઢિયાણાંરો થામણાની વર્ધાશાળાને બેરબર એક વર્ષ પૂરું થયું. તે શુભ પ્રસંગે તે શાળાના સંચાલક શ્રી. બળદભાઈ ગડેનાએ ગને નેતરી, અંખર, ગન અ.પંચું હવું એમ સમર્પણું હતું. આ શાળાથી દેશને આ મહાન પ્રયોગ શરૂ થયો. આપણા હઠાકાનું વર્ધાશિક્ષણ સંજાળવારી સરકારી સંમિલિતા પ્રમુખ શ્રી નાંદરેભાઈ પરીખની હેબરેખ નીચે આ પ્રયોગ ચાલે છે. એક વર્ષને અંતે ત્યાં ગયા ને એક દહાડો રહ્યો તેમાં ચ.સ. પર શી છાપ પડી તે દહાડાં આઠી કહી જઈશ.

શાળાના બધા શિક્ષકો ખાદીધારી હતા ને કાંતવા પોંચવાની કળા શીખ્યા હતા. પરંતુ ગને જે વસ્તુએ આકર્ષ્યો તે તેઓના આ પ્રયોગ પ્રત્યેની વૃત્તિ. સામાન્ય શાળાના દરનાં ધણું બધાંરે કામ આ શાળામાં દરકું પડે છે. એ શિક્ષકો આખરથી એ કામ કરતાં એવા. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકમાં પોતાના કામ માટે દરજા અને હત્યાહ હોવા એ નાનારૂનો સુધારો નથી. વર્ધા-શાળાનો પ્રયોગ એટલું પણ સાધી ગયો તે તેટલા-માનથી પણ એની કમીકારિતા સિદ્ધ થયો.

શાળા પ્રત્યે આ નવનો હત્યાહ ગામમાં પણ કોપી નીવડેલા રૂપક જોઈ શકાય છે. થામણાની શાળા તે ગામની કેન્દ્ર-પ્રવૃત્તિ જેવી રહી પડી છે. બાળકોમાં મ.બાપો શાળાનાં સુખદુઃખોમાં ભાગ લે છે; શાળાના સંચાલક ને ગામના સેવક શ્રી. બળદભાઈએ સીનાં ગાદ છતી લીધાં છે. એનું એક હક્કજી તે એ હોવાય કે, શાળાને મુજકાંઈ જે કાંતણીજી તે ગામનાં ધરણાં પણ ધર્યો છે; હવે કપર રેડિયા નગરમાં ચાલે છે. બ.રજ-નિર્ગત સમુદ-કાંતજી હવું તેમાં મરી રહે એક સારી વર્ષના વૃદ્ધ કાકા કાંતવા હતા.

શાળાએ પોતાનો રૂપકલાનો આશ્રય ગામમાં પણ ફેલાવ્યો છે. અ.પંચું ગામમાં દરનાં જે ગંધ સંધવા

મળે છે તે આ ગામમાં ન મળી. રસ્તા સફ હતા. સેરીઓ વગાળી લાગતી હતી અને હોવામાં આવ્યું કે, શાળાના વિદ્યાર્થીઓના અસ્થાસકગમાં મ.ગસદાઈ છે; આ બેનાં સુપરિચ્છ મ છે.

શાળા તરફથી પ્રોદશિક્ષણનું કામ ચાલે છે. પણ તે તેના પ્રચલિત નિરસર-નિવ રજના અર્થનું નહ. બળદભાઈએ ગામની બીના હપર કાળા રંગથી કેટલાંક પટિયાં કાઢ્યાં છે. આ પટિયાં પર દોજ કઈનું કાંઈક શાળા તરફથી લખવામાં આવે છે. હું ગયા તે દહાડે બાકરનો કાચકા અને રતના કાચકા નાટ્યપ્રયોગની યાદી લખેલાં હતાં. થી. બળદભાઈ દોજ બે-દોજ મુકાતાં આ લખાણોની યાદી રાખે છે. ગને તેમણે એ બતાવી. તેમાં જે કિત્ત કિત્ત વિધવાની વાતો હતી તે જોઈને મને થયું. શાળાના ગામ-ગામી કાચકા આ કોરો છતિદાસ રહી એને બિચે પરિચય આપતો એક લેખ આપવા મેં એમને વિનંતી કરી છે. તે આવે ત્યાં સુધી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના વર્ણકો એ રસક પ્રયોગ બિચે બહુવા બબત ધીરજ રાખે.

પ્રોદશિક્ષણનું ખર્ચ સાધન છે શાળાની સાચાપ્રામાના દોજ સમને સાત વાગ્યે કુપાસનાનો ઘંટ વાગે છે ત્યારે શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તે પા-૬૦ જેટલા આવે છે. પણ ગામમાં બાઈજોને-ગાથી પણ એટલી સંખ્યા સામાન્ય રીતે આવે છે. આ વખતે કુપાસનાના પ્રેરણે બધાં ગાય છે; બાઈ બાળન મચાય છે, પૂત ગવચ તે બધાં કીટી છે. પછી છાપામાંથી દોનિક બળદો હોવામાં આવે છે; અને પસંદ કરેલા પુસ્તકમાંથી એકદહું વાચન થાય છે આ કમ કમકે ચાલે છે.

સાત ધોરજીની કન્યાશાળા પણ આ ગામમાં છે. તેમાંથી પ્રારંભમાં ત્રણ ધોરજી વર્ધાશિક્ષણને ચલાવવામાં

આ ધંધો છે જ નહિ. એ તો નવરા જેડે ખીતું કંઈ કરવાનું ન હોય ત્યારે કાંતવાનું. થોડું સૂતર કાંતાય અને નવરાશનો સદુપયોગ થાય. થોડું થોડું સૂતર લેશું થાય તો વરસ દહાડે કપડાં જોશું થાય.

સ—આપણું વરસ કેટલું ગયું કાંતે ત્યારે કપડાં થાય?

જ—આપણા દેશમાં જેટલું કાપડ વપરાય છે તે ગણતાં એક માણસને સરેરાશ ૧૪ ચોરસવાર કપડું વાપરવા મળે છે. પરંતુ તે તો ખુબુ ઓછું ગણાય. થોડ વાર તો આખા દેશની સરેરાશ; એટલે તેમાં ચીથરેકાલ દશમાં ફરતા અને લંગોટી વાળીને ફરતા બાવાઓનો સમાવેશ પણ થઈ જાય. સ.થે સાથે આખા દિવસમાં પાંચ દસ વાર કપડાં ગદલનાર શોળીન લોહોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય. એકંદરે જોતાં દરેક માણસને સામાન્ય રીતે ૩૦ ચોરસવાર કપડું જોઈએ એમ ગણીએ, તો જેટલું કપડું વણાવવા માટે દરેકે દરેક સામાન્ય રીતે ૨૫૦ વાર સૂતર કાંતવું જોઈએ. તકલી કરતાં રેંટિયા પર વધારે ઝડપથી કાંતી શકાય છે. પરંતુ, તકલી ગમે ત્યાં સાથે લઈ જઈ શકાય; સભાગાં, મેળાવડામાં દે વર્ગમાં બેસીને પણ કાંતી શકાય, એ તેમાં મોટી સગવડ છે. આવી રીતે ગમે ત્યાં બેસીને કાંતવું હોય તો તકલી જ ફાયદો, એટલે સગવડ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. રેંટિયા પર ગરામર કાંતતાં આવડી ગયા પછી સામાન્ય રીતે ૦૧૧ કલાકથી ૧ કલાક કાંતે તો વરસ આખરે પોતાનાં કપડાં જેટલું જરૂર કાંતી શકાય. તકલી પર જ કાંતે તો ઝડપ પ્રમાણે ઓછાવત્તો વખત લાગે.

સ—ઓહો હો! રોજ એક દે-દોઢ કલાક કાંતે ત્યારે પોતાનાં કપડાં જેટલું સૂતર થાય! વધી પાછા વણાટના પૈસા ઉપર આપવા પડે. ફરું મૂંઝ, પીંબમણની મજૂરી તો વધારાની. કોના કરતાં બહારમાંથી બપાનનું કે દેશી મિલનું કાપડ લેવું શું જોડું? અને એટલા વખતમાં ખીતું કામ ન કરીએ કે નકામી આ માથાકૂટ કરવી અને હાથ દુખાડવા?

જ—તમારે ખીતું કામ હોય તો જરૂર કરી શકો છો. ખીતું કામ છોડીને કાંતવા બેસવાનું કોઈ કહેવું નથી. પરંતુ અત્યારે હું કાંતું છું અને તમે ખાત્રી બેસીને ગપ્પાં મારો છો તેનું શું? તમે પણ મારી સાથે કાંતી શકો ને? હુકાને બેઠા બેઠા પણ તમે તકલી કે રેંટિયા ચલાવી શકો. ઘણક આવે ત્યારે કામ થાય અને તેમાંથી વખત મળે ત્યારે કાંતાય. આ ખેડૂતોનાં છોકરાંઓ અને તેમના ઘરનાં માણસો પણ નવરાશના વખતમાં કાંતે એમાં તુકસાન શું છે? મોંઘા સસ્તાનો સવાલ જ ક્યાં છે? જે સૂતર થાય તે લાભમાં જ ગણાય ને?

સ—પણ આ બપાનનું કાપડ તો ફના લાવે મળે છે તેનું શું? મજૂરી કરીએ તે ક્યાંય તણાઈ જાય અને ઉપરથી વજ્રકરીના પૈસા આપવા પડે. આવા મંદીના વખતમાં એવા વધારે પૈસા ખરચવા અમને ન પાડવે. જો કંઈ ગયત થતી હોય તો વળી ઠીક છે; મહેનત કરી પણ કામની.

જ—ગયત તો જરૂર થાય; તમને ન થાય તો દેશને તો જરૂર થાય. તમને પણ લાસ તો થાય જ. બપાનનું જે આને વારનું કાપડ કેટલા દિવસ ચાલે છે તેનો હિસાબ

ગણ્યો છે? જીણાં ધોતિયાં બાર મહિનામાં કેટલાં ફાટે છે તેનો હિસાબ ગણ્યો છે? એક વખત સારું કસવાળું સફાઈદાર કાંતતા થાઓ અને તેનાં ધોતિયાં પહેરી જુઓ એટલે બાબર પડશે કે આખરે જઈને કયું સસ્તું અને કયું મોંઘું પડે છે.

અને શરૂઆતમાં થોડું મોંઘું પડે પણ ખરું; અગવડ વેઠવી પણ પડે. પણ તેથી શું થઈ ગયું? ધીમે ધીમે આજે જે મોંઘું લાગે છે તે જ સસ્તું થઈ જશે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે અહીંનું કાપડ પરદેશમાં સસ્તું પડતું અને કારખાનાંનો માલ મોઘો પડતો. આજે બપોરે ભોજન પછી હું એક ચોપડી વાંચતો હતો. તેમાં આપણા ઉદ્યોગો કેમ પડી ભાંગ્યા તેનું મુંઢર વર્ણન આપ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે, હિંદના ગૃહકલ્પોગો પડી ભાંગ્યા તે પહેલાં કારખાનાં કરતાં આપણો હાથે બનાવેલો માલ જ સસ્તો પડતો. આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે તેથી શું?

સ — એમ તો વેપારી લોકે રહ્યા. સસ્તું પડે તો તરત કરીએ. જ્યારે સસ્તું પડશે ત્યારે કરીશું. અત્યારે જ્યાં મુંઘી મિલનું કાપડ સસ્તું પડે છે ત્યાં મુંઘી આમ વધારે ખર્ચ કરવાનું મન નથી થતું.

જ — એ રીતે તો દુનિયામાં કંઈ મુધારો થઈ જ ન શકે. બધાને તમારા જેવો વિચાર કરે તો કોઈ દેશી ઉદ્યોગ આવી જ

ન શકે. આપણે તો ઇશ્વરમાં અને ધર્મમાં માનનારા લોકો છીએ. જે સમાજમાં આપણે જીવીએ છીએ એ સમાજના હિતનો આપણે વિચાર ન કરીએ, તો આપણા જેવા અધર્મી અને નાસ્તિક કોણ? આપણે આપણા સ્વાર્થનો અને લાભાલાભનો જ વિચાર કરવો એ કયા ધર્મમાં કહ્યું છે? લોકો સમ, કુણ, જુદા અને મહાવીરને પૂજે છે તે શાને સારુ? તેમના સ્વાર્થને લીધે પૂજે છે? જો આપણે તેમને પૂજતા હોઈએ તો તેમના જેવું વર્તન પણ રાખવું એઈએ ને? કે પારકાને માટે કંઈ કરી છૂટવાનો ઇબદો મોટા માણસોને જ આપવાનો? આપણે મોટા માણસોનાં નામ લેવાં, જ્યે બોલાવેલી, ટીલાંટપકાં ટરવાં; પણ સમાજને માટે કંઈ કરવાનો વખત આવે ત્યારે એ આપણું કામ નહિ એમ કહેવામાં શું ધર્મ છે?

જ — એમાં ધર્મ તો નથી. પણ એવું બધું કરવા જઈએ તો ઘરનું ખર્ચ વધી જાય, લિખારી થવું પડે, એનું શું?

જ — લિખારી તો આપણે આમેય થયા જ છીએ. તમે હાથભાત રોટલી ખાઓ છો એટલે દેશ મુખી છે એમ નથી. દેશ તો લિખારી જ છે. તેને લીધે, આપણે બધા પણ લિખારી જ છીએ. તે વિષે વળી ફરી વાતો કરીશું. આજે તો મારે પાછા જવાનો વખત થયો છે.

વિક્રમદાસ કોશરી

હવેનાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં હું આજે છું વિદ્યાર્થીનાં વિવેકે હું જાણુ છું, વિદ્યાર્થીની કલ્પદ્રુઈ હવેનાં ગરી સમે પડી છે પરંતુ હું વિદ્યાર્થીની કલ્પજના પણ જાણુ છું . . . અને મેઝામાં મોટું કુખ છે એ કે, આપણા વિદ્યાર્થીઓનાં નાસ્તિકતા વધતી જાય છે અને અધ્યા ઘટતી જાય છે.

ગાંધીજી

નવું વાચન

પ્લેટોનું આદર્શ નગર (અનુ. પ્રાણજીવન-વિ. ૦
પાઠક; પ્રકાશક: શુ. ૧૦ સોસાયટી, અમદાવાદ)

લેખનકળાના આરંભથી અને ખાસ કરીને મુદ્રણકળા
કવચબધ થયા પછી અગણિત પુસ્તકો લખાયાં અને
તેમાંનાં ધણીખરાં વિસ્મૃતિમાં હોય વધે ગયાં; અને
ખીલ્લું કેટલાંક ક્ષીરે ક્ષીરે એ જ અનિવાર્ય પરિણતિ
તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યાં છે. પરંતુ, કેટલાંક અપવાદરૂપ
પુસ્તકો કાળચક્રના આ અસાધારણ ઘસારામાંથી બચી,
માનવજાતના અગર વારસો બની રહ્યાં છે. આ બધાને
તપાસીશું તો જણાશે કે, તેમાંનાં કેટલાંક મનુષ્યજીવનના
જીંડા અનુભવો અને ગહન રહસ્યો પ્રગટ કરે છે, અને
તેમાંથી પણ મનુષ્યને તરણોપાય બતાવનારાં કેટલાંક વિચાર
હોય છે. એમાંનાં એવું કયું કાળક્રમ રસપ્રણય છે કે
જ્યાં તે કાળધર્મમાંથી મુક્ત થયાં? એમાંનાં એવું કયું
સામ્યત તત્ત્વ છે, જે દેશ અને કાળની ભરપૂર્ વચલીને,
લોકશુભકની ભેમ, મનુષ્યને પોતા તરફ આકર્ષે છે?

જીવનમાં મનુષ્ય સુખનો અનુભવ કરે છે અને દુઃખનો
દરિયામાં હોય છે; વિજય મેળવે છે અને પરાજયનો
ભોગ પણ ખને છે; આનંદ અનુભવે છે અને શોકમાં
ગરકાવ પણ થાય છે; જીવન જીવે છે અને મરણશરણ થાય
છે. આમ મનુષ્યનું સુખ દુઃખથી, વિજય પરાજયથી,
આનંદ શોકથી, અને જીવન મરણથી પરિભ્રમિત છે.
દુઃખ, પરાજય, શોક અને મરણની પરિભ્રમિતિ વચલી,
અપ્રમેય અને સામ્યત સુખ, વિજય, આનંદ અને જીવન
પ્રાપ્ત કરવાની અગર વૃથા મનુષ્યના જીવન સાથે
અચૂક ઓછવડે અંશે જડાયેલી હોય છે, અને તેટલા
પ્રમાણમાં તે આ મર્યાદા બ્રોળંગવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ
હોય છે. આ ક્રીડા મનુષ્યની એ અદ્યત્ત અને અવિનાશી
વૃણા બધક કરે છે, રોષે છે અને તેને સમૃદ્ધ કરે
છે; તેમ જ તેની એ પરમાર્થસાધનામાં દીવાદાંડીરૂપ
બની દિશાચૂચન કરે છે, દોરવળી આવે છે, અને તેના
તરણોપાય ખને છે. આ તેમના અનિવાર્ય આકર્ષણનું
અને તેમની કાળક્રમતાનું કારણ. પ્લેટોનું 'આદર્શ નગર'
મનુષ્યના આ અગર વારસોનો એક મહામૂલો ગ્રંથ છે.

મીસના સત્યાગ્રહી સોક્રેટીસ વિશે સૌ કોઈ જાણે
છે. પ્લેટો એ સત્યવીરનો શિષ્ય. વીસ વર્ષની યુવન
વયે તે સોક્રેટીસના સંસર્ગમાં આવ્યો, અને તેના
અંતિમ બલિદાન સુધી તેના સાંનિધ્યમાં રહી તેની

પાસેથી સત્ય અને જ્ઞાનની દીક્ષા લીધી, અને પોતાનું
આજીવન જ્ઞાનની ઉપાસનામાં વ્યતીત કર્યું.

પ્લેટો ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ના અરસામાં એથેન્સના
શ્રીમંત અગીર કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. પિતૃપુત્રે તે
એથેન્સના પુરાણ સારકળમાંથી અને માતૃપુત્રે એથેન્સના
મનુસભા ન્યૂતિકાર સોલનના કુળમાંથી ઉતરી આવ્યો
હતો. તેના ફરજાન અને લગ્નની કૃપાને લીધે, તે
સમયની શક્ય એટલી બધી કેળવણી એને મળી હતી.
આમ વિદ્વતા, સંપત્તિ અને કુલપરંપરાને કારણે તે
એથેન્સના રાજકારણમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ શકે
એમ હતું. એના કુટુંબના જ માણસો તે સમયના
એથેન્સના રાજકારણના સૂત્રધારી હતા. પરંતુ, તે
સમયના એથેન્સના રાજકારણના લુલ્લેક અવસ્થા, કાવા-
દાવા, હુસારો, અને કાવતરોથી તેનો સ્વચ્છિન્ન
આત્મા કંકળી બેઠ્યો, અને ઉવરે એ રાજકારણે પોતાના
પ્રિય ગુરુની દેહી બ્રહ્મહત્યાથી તો એથેન્સમાં વસવું
પણ તેને માટે અસહ્ય વર્ષ પડ્યું. આથી તે અસ્વાસ્થ્ય
અને અનુભવને અર્થે પ્રવાસે નીકળ્યો. આ વખતે તેની
હંમર અઘ્કાવીસ વર્ષની હતી. મિસર, ઈટલી અને
સિસિલી વગેરે પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરી બાર વરસ પછી
તે એથેન્સમાં પાછો આવ્યો અને ત્યાં એક વિદ્યાલય
ખોલી અધ્યાપનનું કાર્ય કરવા લાગ્યો. 'પ્લેટો મંજિતના
શિક્ષણને જ્ઞાનસંવાદનમાં બહુ મદદ આપતો. તેની
એવી માન્યતા હતી કે, મંજિતરાત્ર ભૌતિક વિદ્યાઓ
અને અધ્યાત્મવિદ્યા વચ્ચે પુલ સમાન છે. એ પુલની
સહાયથી જ મનુષ્ય પરમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે.' આથી,
તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીની બહાર પાડેલું માથું ઢાંકે કે,
'મંજિતના જ્ઞાન વિનાના માણસે અહીં આવવું નહિ.'
આ વિદ્યાલયમાં આપણા પુરાણ આશ્રમોની પદ્ધતિથી,
પ્લેટો કોઈ પણ પ્રકારની ફી લીધા વિના, શિક્ષણ
આપતો. ફિલસૂફ તરીકે તે વખતે પ્લેટોની પ્રતિષ્ઠા
એટલી ભારે હતી કે, આખા મીસમાંથી તેના વિદ્યાર્થીઓ
વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન માટે આવતા. પ્લેટોએ પોતાનું
રોષ જીવન અધ્યયન, અધ્યાપન અને લેખનકાર્યમાં
વ્યતીત કર્યું. એનાં બધાં હપ્તાણે સંવાદના રૂપમાં છે.
જો બધા સંવાદોમાં પ્રધાન પાત્ર તરીકે સોક્રેટીસને
મૂકી, તેણે પોતાના પ્રિય ગુરુને અને પોતાની અનન્ય
અરુમકિને અગર ક્યાં છે. પશ્ચિમની ફિલસૂફીમાં

પેટ્રોનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. દિવ્યસૂરી, રાજકારણ અને સાહિત્યમાં આદર્શવાદનો તે આદિ પ્રવર્તક મણુય છે.

વર્તમાન હોર વારંતરિકતાને પવકીને જગતમાં આદર્શરૂપ સમયયુગ પ્રવર્તાવવાના પ્રયત્નો જુદે જુદે નામે દેવે જમાનામાં યતા જ રહ્યા છે. કોઈ તેને સમરાજ્ય કહે છે, કોઈ દેવી રાજ્ય (Kingdom of Heaven) કહે છે, કોઈ તેને દેવનગર (City of God) કહે છે, તે વળી કોઈ તેને વર્ગવિહીન સમાજ (Classless society) કહે છે. આ બધાના ખૂણમાં સદાકાર, સર્વોદય અને સમાજાપના કદાર અને વિશાળ સિદ્ધાંતો હપર સમાજરચના કરવાનું ક્ષેત્ર હોય છે. પેટ્રોનના 'આદર્શ નગર'માં ધર્મનો પાયા ઉપર આદર્શ સમાજ ગિર્માણું કરવાની વિચિત્રતા યોજના રજૂ કરવામાં આવી છે. 'આદર્શ નગર' પેટ્રોનનાં બધાં જાણીતાં સર્વોત્તમ છે. એમાં તેની પ્રતિભા સંપૂર્ણપણે ખીલી બીલી છે અને તેની રાજનસીક પરાકાષ્ટાએ પકોચી છે.

આવા પારમાર્થિક ક્રંધનો અનુવાદ કરીને શ્રી. પ્રાણુલખ પાઠકે ગુજરાતી જનતાની આંતરે એવા કરી છે અને ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. હાલ સુધી ધણુખું પ્રશ્નિર્મનું હળવું સાહિત્ય જ ગુજરાતીમાં રજૂ થયું છે. પરંતુ આ અનુવાદથી નથી જ દિશામાં શુભ સંકેત આવે છે. આપણે આજ સમયે કે, આ આદર્શ પદ્ધતિનો સમગ્ર જ્ઞાનમંડાર ગુજરાતીમાં કંટાળો પહેલાં ન આવે.

પ્રસ્તુત ક્રંધ 'Republicana' નોવેલ કહેલા અનુવાદનો અનુવાદ છે. નોવેલ પહેલાંના સમયે વિદ્વાનોએ કહેલા એ ક્રંધના હચ્ચ કોટિના અનુવાદો અંગ્રેજ સાહિત્યમાં મોખાદ છે. પરંતુ એ સીમાં નોવેલનો અનુવાદ સર્વોત્તમ મણુય છે. સાથે જ, એ અનુવાદનો વારંતરવાદ તેમજ અર્થપ્રવાદ એક સાથે આદર્શથી અત સુધી એવો તે અરખિત વહે છે કે, વંચતાં કષ્ટો ખાયા ખટાઈ નથી કે નથી કષ્ટો અર્થની અરપણતા કે સંદિગ્ધતા નડતી. એ વાંચતાં વાંચતાં અનુવાદ વંચીએ બીએ એનું સદાજ વિરમણું થઈ જાય છે.

ગુજરાતી અનુવાદ વાંચતાં આવે અનુસર નથી થતો. સંવાદનો પ્રવાહ અરખિત નથી, અને ઠેર ઠેર અર્થમાં સંદિગ્ધતા અને અરપણતા માલમ પડે છે. એ વાંચતાં અનુવાદ વાંચીએ બીએ એની પ્રતિતિ ટણે જ રાહતી નથી. આનું એક કારણ એ છે કે, શ્રી. પાઠક અનુવાદ

કરવામાં અર્થ કરતાં શબ્દને જ વધારે વળગી રહ્યા છે. અથવા ચિંતનાત્મક અને અર્થધન ક્રંધમાં શબ્દ કરતાં અર્થનું મહત્ત્વ જ વિરોધ હોય છે, અને તેથી એવા ક્રંધના અનુવાદનું ક્ષેત્ર શબ્દનિષ્ઠા નહિ પણ અર્થનિષ્ઠા હોવું જોઈએ. સાચ શબ્દને વળગી રહેવાથી કેટલીક પ્રચલિત ટકિઓ પણ કેવી કદંબી થાય છે તે નીચેના થોડા દાખલાઓ કપરથી સમજશે. We are birds of the same feather: 'અમે એક જ પીંછાનાં પંખીઓ છીએ.' I might as well shave a lion: 'તો તો બચકે હું સિંહની હાંચત પણ કરું.' You are not amusing yourself at our expense: 'અમારા લેખને તમે વિનોદ કરતા નથી.' Now will the city have to fill and swell with multitude: 'નગર એવા કેટલાય ધંધાળી ભરાઈ જશે અને સૂઝ જશે.' But whither the argument may blow thither we go: 'વાયરો ફરીલેને જ્યાં ધસી જશે ત્યાં આપણે જઈશું.' Who had a great opinion of his powers: 'જેને પોતાની શક્તિ વિશે બહુ મોટો અભિપ્રાય હતો.' Virtuous desires: 'સારિચ્છવાન હચ્ચમ્મો.' The argument veiled herself: 'પ્રશ્નના મોં કપર છુરો પારમાં.' ક્રંધાદિ, રચનાક્રંધને કારણે નમૂના દાખલ આવા થોડા દાખલા દેખ્યા છે. બાકી આવા બીજા અનેક દાખલા દેંડી સદાય. વળી, આમ શબ્દને વળગી રહેવાને કારણે જ્યાં વિચેચત બહુ તાત્વિક અને શ્રીલુપ્તભયું છે, એ બાજો અનુવાદમાં વિરાદ નથી થયા.

આમ છતાં અભ્યાસીને એક વસ્તુની ખાતરી આપી સદાય કે, અરપણતા અને સંદિગ્ધતા તેને મૂંઝવેરી ખરી, પણ ક્રંધમાં દેવાંએ અર્થનો વિષયોસ નગરે પડતો નથી. આથી, એ તે ધીરજ અને ખંતથી સંમનવા પ્રયત્ન કરેરી તે ક્રંધનું રહસ્ય તેની સામે પ્રગટ થયા વિના નહિ રહે. ક્રંધનો વિષય અતિશય શાસ્ત્રીય છે એટલું જ નહિ, પણ એમાં ઘણા વિષયોની ચચાનો સમાવેશ થાય છે. વળી, એ બધા વિષયોના પારિત્રાપિક શબ્દો પણ તેમાં ઘોડખ છે. આ બધાનો ગુજરાતીમાં સુમેળ સાધવો એ કાંઈ કાર છે. આ રીતે જોતાં, પ્રસ્તુત અનુવાદમાં તેમણે જે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે એ પ્રશંસાને પાત્ર છે. વળી, કપરના દાખલાઓ સાથે તેમણે અનેક કેશાં અંગ્રેજના મુકેકે ફક્સાઓને સુદર ગુજરાતી રવાંચ આપ્યો છે; એના દાખલા અદી' દેંડી સદાય એમ નથી, પરંતુ મુસ્તકના પાઠકો એની સાક્ષી પૂરશે.

બીજા પુસ્તકના આરંભમાં એમણે પહેલાં પહેલાંની ગ્રીક ફિલસૂફીનો દ્રષ્ટાંત પરિચય આપ્યો છે, એ પુસ્તકના મૂલ્યમાં ઉમેરો કરે છે. એમાં પહેલાંની ફિલસૂફીની પૂર્વપીઠિકા સુંદર રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. ‘નવર રાજ્ય’ના દરેક અભ્યાસીએ એ નિબંધ વાંચવો પડે.

આખા પુસ્તકમાં જોડણી વિષે કંઈ ધોરણ જણાવું નથી. અનેક ઠેકાણે તત્સમ શબ્દોની જોડણી પણ જોડી છે. કંઈક શૈક્ષાંતિક ભત્તેજથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશની જોડણી સ્વીકારવામાં નથી આવી એમ પણ નથી જણાવું. કારણ, આખા પુસ્તકમાં જોડણીનું અસરકારક જ જણાય છે. આવા શિષ્ટ અનુવાદમાં અને એક શિષ્ટ સાહિત્યસભાના પ્રકાશનમાં જોડણીની શિથિલતા અશ્વર્ય જણાવી જોઈએ.

મણિભાઈ દેસાઈ

માનવ દેહમંદિર-દેસાઈભાઈ પટેલ. પ્રકાશક :
ગુજરાત મંચરલ કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત ૧-૪-૦.

શાયોપયોગી વિજ્ઞાનનાં ગર્યાંગાંકયાં પુસ્તકોમાં શ્રી. દેસાઈભાઈના આ પુસ્તકનો ઉમેરો અનેક રીતે આવકારદાયી છે. ગુજરાતી દ્વારા શીખવવાના અનુભવી લેખકનું આ લખાણ છે એ એક વસ્તુ. વિજ્ઞાનની પરિભાષાને અંગે એમાં ને સરખતા સંધાઈ છે તે બીજી સારી વસ્તુ. અને ત્રીજી વસ્તુ એ કે, સામાન્ય પ્રૌઢ જનતા અને વિદ્યાર્થી બેટને રસ સાથે જ્ઞાન મળે એવી શૈલીનો આમાં પ્રયત્ન થયો છે. તેથી શરીરવિદ્યા પરનાં બીજાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તક વધારે આનંદપ્રદ પડશે એમાં શંકા નથી.

આમ જણાવીને એક વસ્તુ ને સુધારવા જેવી લાગે છે તે નોંધું છું. વિષયને રસપ્રદ કરવાને માટે લેખકે ધરત્યુ દાખલાઓની ઉપમાઓ ઠીક ઠીક આપી ન. અને તેના વર્ણનમાં પુસ્તકનાં કેટલાંક પાનાં રોષમાં

છે. આ જરા વધારે પડતું થયું લાગે છે. તેમાં મર્યાદા હોવી જોઈતી હતી. કેમ કે, છેવટે, આ ચોપડી જોણું કંઈ રૂપક છે !

આ રૂપકોમાં કેટલેક રથોએ અમને ટુચિલું થતો પણ લાગ્યો છે. મર્યાદા બહાર ચાલતા રૂપકથી શેરી ક્યાંક જરા છીછરી જેવી લાગે છે, ને ક્યાંક સુચિ બહાર જતી રહે છે. જેમ કે, બસ્તાપ્રદેશને હરિજનવાસ કહેવો અને આગળ વધીને ક્યાંના ક્યાં જોડી જવું ! આવાં રથોનો દ્રષ્ટાંત નિરંપણ થઈ શકત અને રૂપકને લીધે બજારનો પ્રવાહ અટકાવી શકાત.

આશા રાખીએ કે આ દષ્ટિએ ફરીની આરુત્તિ સુધારી લેવાશે. પ્રકાશકે એક આકૃતિ સુચિનો ભંગ ન થાય તે માટે નથી મૂકી. તો તેનો ઉદ્દેશ્ય પા. ૭૫ ઉપર છે તેવું સુધારવો પડે ને ? પા. ૫૦ સામે ઉદય ને ફેરફારની રંગીન આકૃતિ જોઈ શોભવાઈ છે આવી બુલેટ ફર કરવા જરા કાળજી જ જોઈએ.

પરિભાષાનો ફોર છેવટે આપ્યો છે એ સારું જણાય. આ પરિભાષા શિક્ષણમાં વાપરની કસોટીએ ચરેલી છે કે કેમ ? બીજા શિક્ષકો પણ જો ગુજરાતી પરિભાષા વાપરતા હોય તો તેમણે પોતાની પરિભાષા પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ. એવા પ્રયત્નોને એકત્રિત કરીને સર્વ-માન્ય પરિભાષાઓ-પડી કાઢવાનો હવે વખત આવી લાગ્યો છે, કેમ કે સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણનો યુગ હવે શરૂ થશે.

ભાઈ દેસાઈભાઈએ આ પ્રકારનાં બીજાં પણ સરળ પુસ્તકો લેવાર ક્યાં છે. ઉપર બતાવેલી દષ્ટિએ તેને સુધારીકરીને પ્રસિદ્ધ કરે તો પ્રૌઢ સાહિત્ય ઠીક વધે અને પરિભાષા પણ ધરાતી જાય.

અ.

અહિંસાવાદીનો માર્ગ

એક વાર લડાઈ ફાટી નીકળી, પછી તો શાંતિવાદીઓ લખકન દાષ્ટિપમે થઈ જવાના. એટલે યુદ્ધને તો ફાટી નીકળતું જ રોકવું જોઈએ; પણ એ તો એક જ રીતે બની શકે, અને તે એ કે, જોખમાં જોખ એક મોઝા ને મહારવના સ્વતંત્ર રાજ્યે પોતાના પંદોશોએ પ્રત્યે અહિંસા અને શાંતિના સિદ્ધાંતોથી વર્તવાનું પચાડ કરવું જોઈએ. આ દેશના અહિંસાવાદીઓ માટે વ્યવહારુ માર્ગ એ છે કે, તેમણે પોતાની સરકારને બીજી સરકારો પ્રત્યે અહિંસા ને શાંતિથી વર્તવા તરફ બાજની જોઈએ.

એડવાર્ડસ ટાન્સલી

૧૯૩૭-૩૮માં મુંબઈની કેળવણી

મુંબઈ સરકારના કેળવણીખાતાનો ૧૯૩૭-૩૮ માસનો દળદાર હેવાલ હમણાં બહાર પડ્યો છે. ૧૯૩૭-૩૮ એટલે પ્રગતીય પ્રધાનોની કારકિર્દીનું પહેલું વર્ષ. કેળવણીખાતાના નવા નવા પ્રયોગો આ માસ પછી, એટલે કે ૧૯૩૮-૩૯માં ઘણાબરા શરૂ થયા છે. એથી, પહેલા કરતાં બીજું વર્ષ વધારે રસપ્રદ હેવાલવાળું હોવાનું. છતાં આ વર્ષનો હેવાલ એટલે કઈ જૂનિકાંઉપર આ બીજું વર્ષ આરંભાયું એ બતાવનાર મૂળ સ્થિતિ, એમ તો ખરું જ. એ દૃષ્ટિએ આ હેવાલ ધ્યાનપાત્ર ગણાય.

વર્ષ દરમિયાન શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી છે; પરંતુ મધ્ય હોદ્દાએ એક હોદ્દાએ વ્યાં શાળામાં છે ત્યાં આગળ એ વધારો શા શેખામાં છે? અને જે રીતે આને શાળાનું તંત્રસંગત થાય છે એ રીતે ને કરવાનું હોય, તો સરકારી નાણાસ્થિતિ એવી નથી કે બહુવાની વ્યવસ્થામાં કેઈ રીતે ઉઠાણો આવી શકે. એ સ્થિતિમાં તો, સરકારી નિવેદનના શબ્દોમાં, 'સ્થિરતાપૂર્વક પ્રગતિ' જ શક્ય છે. આ સ્થિતિ પ્રાથમિક કેળવણીની યર્ષ.

માધ્યમિક કેળવણી બાબત નિવેદનનું એક વાક્ય જ ધ્યાન પર આણવાથી તેનો આખો પ્રશ્ન ટૂંકમાં સમજાશે: 'સંખ્યાની દૃષ્ટિએ માધ્યમિક કેળવણીની સ્થિતિ ગમે તેવી સંતોષકારક હોય, પરંતુ મૈટ્રિક પરીક્ષાની એના આખા ક્ષેત્ર પર વાગતી જોહાણીને લઈને, માધ્યમિક શાળાઓનું કામ કેઈ પ્રકારની સંપૂર્ણતા તરફ જવાને બદલે માત્ર એક (કોલેજની) પૂર્વતૃપ્તિ જેવું જ છે, એમ લાગે છે.'

આથી કરીને, આ વર્ષનું આગળ પડતું કામ એ થયું છે કે, શિક્ષણક્ષેત્રના નીચેના વિધિવિધ પ્રશ્નો તપાસવા માટે ચાર ખાસ સમિતિઓ નીમવામાં

આવી હતી: (૧) શારીરિક કેળવણી, (૨) પ્રૌઢ કેળવણી, (૩) ઔદ્યોગિક કેળવણી, (૪) પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની તાલીમ. હવે આ સમિતિઓનાં નિવેદનો બહાર પડી ચૂક્યાં છે અને સરકાર તે મુજબ કામો પણ ઉપાડવા લાગી છે.

પ્રગતીય સમિતિની મારફત કેળવણીના વિવિધ પ્રશ્ન વિચારાથી પગલાં બરવાની નીતિ વખાણવા જેવી ગણાય. પરંતુ, યુ. પી. તથા મિહાર સરકારે જે રીતે કામ ઉપાડ્યું છે તે ભેદતાં, સ્વતંત્ર ને અલગ અલગ સમિતિઓ નીમવાથી આખો પુનર્ઘટનાનો પ્રશ્ન નાહક દુકડા નથી ઘઈ જતો? મિહાર સરકારે સમગ્ર પુનર્ઘટના મારું એક વ્યાપક સમિતિ નીમી, જે આખું ચિત્ર એકસળંગ ને સાંજોમાં વિચારી શકે. આપણે ત્યાં અલગ અલગ ભાગો નિહાળાતા હોવાથી, બધાનું સમન્વિત એકીકરણ કરવાનું શુભું રહે છે. એ વ્યાં મુધી ન થાય ને નગરમાં ન આવે ત્યાં મુધી, ભાગો પર જતી નગર બરાબર ફરે નહીં ને ખ્યાલ આવે નહીં, એ ઉધાડું છે. કદાચ એ બાજોમાં નાહકની ખેંચાખેંચી પણ બીમી થાય.

હવે મુંબઈ યુનિવર્સિટી પરનો અધિકાર, જે દિલ્હી સરકાર પાસે હતો, તે પ્રાંતીય સરકારને કાયદેસર સોંપાયો છે. એટલે તેને અગે પણ વિચાર શરૂ કરવો જોઈશે. કદાચ, આગળના તંત્રની નાડ જેના હાથમાં છે એવી આ સરકાર પ્રાંતીય સરકારના હાથમાં અત્યાર મુધી ન હોવાથી, ઉપર મુજબ વિભાગીય કામ ને વિચારણા કરવાં પડ્યાં હશે. હવે એ કાજ હાથમાં આવ્યો છે એટલે આઠા રાખીએ કે, પુનર્ઘટનાનું આખું ચિત્ર વિચારવા ને સ્વૂ. કરવા પ્રયત્નો થશે.

૮-૧૦-૩૮

મ.

રાજા અને બહો વાપ કે વાલી પોતાનાં બાળકોને મારે જે

ગુન હજી તેને રાખે બધાં બાળકોને માટે હજીકું લેઈએ.

(૯૭૭-૭ની પ્રાથમિકશાળાના દેવાલમાંથી)

મા સિ ક વિ વે ચ ન

‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ની મુદ્રા

વિદ્યાસાગર તો કેટલો વિશાળ અને વિપુલધન છે ! સાગર જે રત્નાંકર છે તો તે વિદ્યાસાગર માટે તો અધિકાધિક લાગુ પડે છે. એનાં અણુમોલોં મોતી ત્રણ છે; હંસધ્વજ વિવેક યાં નીરહીરન્માય, કમલપત્રવત્ અનાસક્તિ, અને કમલરૂપી વિકાસ, પ્રસન્ન નિર્મળતા અને પ્રગર્ભતા. આવા સમૃદ્ધધન વિદ્યાસાગરમાંથી નવજીવન-સૂર્યનો ઉદય થાય છે. તેના પ્રકાશમાં અને નીચેના વિદ્યાનલમાંથી પુષ્ટ ધર્મને શિક્ષણ-અને સાહિત્ય-રૂપી કળી અને કમળ બહાર પડે છે. શિક્ષણ વિનમ્ર છે. સમાજમાં બધે વ્યાપતું છતું તે ‘ઉદ્’ડ’ નથી બનતું, કેમ કે તેને બધા ઉપર વિનય મેળવવો છે. પણ તેમાંથી જ જન્મતું સાહિત્ય જે પ્રગલ્ભ બને છે, ખીસે છે, તો ઉદ્’ડ પણ બને છે; “સૌ કાઈ મને જ જુઓ” એમ માથું ઊંચું કરી આખા અવકાશને તે પૂરવા માગે છે, જાણે કે એ જ આખા સાગરનો રાજ હોય ! શિક્ષણ તત્ત્વભાવે માથું ઝુકાવી તેની માતા તરફ જ જુએ છે. વિદ્યાનલ, વિવેક-હંસ અને કમલપત્ર જ એનાં ખોય છે. એ સંબાળીયું તો સાહિત્ય-કમલ તો સિદ્ધ જ છે. એ જ્યુમિકામાંથી તેનાથી ઉદ્’ડ બની નહિ શકાય, બલે તે તેવું દેખાય. પાકનાં ફૂંડાં તો ઉપર અને આકાશદિગ્ધિ જ હોય.

અને આ આખા ચિત્રનો ધ્વનિ છે ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ । જે વિદ્યાસાગરમાંથી વિવેક અને અનાસક્તિ તથા નવજીવન પ્રગટે તેનો સહજ વિષાક એક જ છે, અને તે વિમુક્તિ.

૭૦મી વર્ષગાંઠ

ઘણાં છાપાંમાં ને બીજે એમ લખાયું ને યોવાયું કે રેડિયામારશે ગાંધીજીની ૭૧મી વર્ષગાંઠ હતી. ના; ૭૦મી વર્ષગાંઠ મધ્ય, એટલે કે ૭૧મું વર્ષ તેમને મેકું. બાળક જન્મે ને વર્ષ પૂરું કરે ને બીજું ને મેસે તે દિવસે તેની પહેલી વર્ષગાંઠ ગણાય. આ પરથી ઉપરની સાદી બૂધ તરત સમજાઈ જશે.

કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

નવા નવા બનાવો, નરી નરી હકીકતો, ને નવા નવા વિચારો તથા તત્ત્વો આવે તે પ્રમાણે આપણી બાપામાં ઉપયુક્ત શબ્દો યોગ્યતા જોઈએ. આ કામ મુખ્યત્વે છાપાંને માથે હોય છે; પણ તે બાબત આજે તો તેમનું શ્રેધ્ધાન કે ઉપેક્ષા જ છે, એમ કહેવાય.

ઈંગ્લીશના ‘ફેસીઝમ’ માટે ‘સંહતિવાદ’ શબ્દ ‘કૃપાલાનીતા સેમો’માં પહેલો મુકાયો. છાપાંવાળા-માંથી કેટલાકે તે અપનાવ્યો, પણ છાપે છે ‘સંહત-વાદ’ । ‘ફેસીઝમ’ માટે ‘સંહતિવાદ’ રૂઢ કરી શકાય.

‘નાઝીઝમ’માંથી ‘નાઝી’ શબ્દ સરળ છે, સીતે મોઢે ચડી ગયો છે. તો ‘નાઝીવાદ’ શબ્દ એને માટે આવે.

‘ફેરેશન’ લખાય છે. ‘સમવાય’ જેવો મુંઢર શબ્દ મળતાં છતાં પણ બેદરકારીથી, એ જ વપરાય ને અંગ્રેજી શબ્દ જાય, એ નથી બનતું, ‘સમવાય-તંત્ર’, ‘સમવાળી’, ‘સમવાયક’ વગેરે તેનાં રૂપો જરૂર પ્રમાણે કરાય તો બધી જાતની જરૂર ‘સમવાય’ શબ્દથી પૂરી થશે.

નાટ્યપ્રયોગોનું ‘રિહર્સલ’ થાય છે, પણ તે ગુજરાતીમાં નથી થતું. તેને માટે ‘પૂર્વોવર્તન’ શબ્દ આવે. પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે છોકરા ‘પુનરાવર્તન’ કરે અને નાટકમાં મુદ્દળ થવા ‘પૂર્વોવર્તન’ કરે.

‘વર્ધો ડેગવર્લી’ને અંગે પણ પરિભાષા જરૂરની છે. તે વિષે વળી આવતે મહિને.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી આપણી જૂનામાં જૂની સાક્ષર-સભા કહેવાય. ૧૯૩૮ના ડિસેમ્બરમાં તેને ૯૦ વર્ષ પૂરાં થયાં. તેના ૯૦મા વર્ષના કમ્મેન્ટ્રીયલ હામણું બહાર પડ્યો છે. અને તેની સારી તે સભા જે વાર્ષિક વ્યાખ્યાન અપાવે છે, તે પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આ સંસ્થાના ૭૮૦ આજીવન સભાસદો છે. વરસો-જૂના રિવાજ મુજબ, તેની વર્ગણી એ પ્રમાણે

ડૉ. મોન્ટેસોરી ભલે પધારે.

ડૉ. મોન્ટેસોરી હિંદમાં પધારે છે અને ઑસ્ટ્રોળરની ૨૮ મીથી જાનેવારીની ૨૭ મી સુધી, એટલે કે, ૩ માસનું એક શિક્ષણમય મહાસના અઘાર આશ્રમમાં ચલાવે છે, એ આપણા કેળવણીનગરગતને માટે મોટી આનંદની વાત છે. અઘારના એ શિક્ષણસત્રના અવરણપદે બહાર પાડ્યું હતું કે, ૨૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓને આ વર્ગમાં લઈ શકાશે અને અરજીઓ એટલી બધી આવે છે કે હવે થોડા જ દિવસમાં નવી અરજીઓ લેવાનું બંધ કરવું પડશે.

ડૉ. મોન્ટેસોરીના સ્વાગતને માટેના આપણા ઉત્સાહની આ સમોદ નિશાની ગણાય. આ ૨૦૦ની કુકડીમાં સારી પેઠે યુજરાતીઓની સંખ્યા છે એ આનંદવા જેવી વાત, સાથે સાથે, હૃદયમાં વાગે છે, અને તે એથી કરીને કે, આપણા પીઠ બાલ-કેળવણીકાર આને હયાત નથી. શ્રી. મીચુબર્થ આને હોત તો એમને કેટલે આનંદ યાત? એમના નેતૃત્વ નીચે યુજરાતની કુકડી અઘારમાં કેવી શોભત? પણ એમ બનવાનું બખાલું નહોતું. છતાં એમના આત્માને, એડમ મોન્ટેસોરી આપણા દેશમાં પધાર્યા છે તેથી, અચૂક આનંદ થશે જ.

એડમ મોન્ટેસોરી ઉંમરે ક્રીક થરાડં થયાં છે. તેવડી ઉંમરે પણ તે સ્વીડી પધારી ત્રણ ત્રણ માસનું શિક્ષણમય ચલાવવા ધારે છે એ એમની સ્તરીરજાતિ તથા એમનાં બાળકપ્રેમ અને શિક્ષણકાર્યની લગની કેનાં બારે છે એ જાતાવે છે. કેળવણીની દીક્ષા લીધેનાં એ બાઈ છે. એ કાર્યને અર્થે એમણે દેશાવર એડવા છે. તે મૂળવતની છટાલીનાં છે; અને દરેકે જાણવા જેવી બીના છે કે, તે છટાલિયન ભાષામાં જ બોલે છે. અઘારના આ ત્રૈમાસિક વર્ગમાં ૩૦-૪૦ વ્યાખ્યાન એ જ ભાષામાં તે આપવાનાં છે, અને દુબાઈથી તેને અંગ્રેજીમાં કહેતો જામ એવી ગોઠવણ રહેશે. અઘાર આશ્રમમાંથી બહાર પડેલી આ વર્ગની બોધપત્રિકા કહે છે, “ડૉ. મોન્ટેસોરી બરોબર સમજે છે કે બીજા દેશો કરતાં હિંદમાં પરિસ્થિતિ જુદી છે, અને તેઓથી હિંદી બાળકોની જરૂરિયાતો પ્રમાણે પોતાના સિદ્ધાંતોને ઘટાટી લેવા ધારે છે. તેઓ

પોતે હિંદ આવવાનું યાચ છે તેથી ખુશ થયાં છે, કેમ કે તે એમ માને છે કે, કેળવણીની ખરેખરી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને કીલવાને માટે આ દેશ અન્યેક રીતે વધારે યોગ્ય નીવડશે.”

ડૉ. મોન્ટેસોરી એક આધ્યાત્મિક બાઈ છે, અને તેમની શિક્ષણ પ્રત્યેની ભક્તિ મુક્તિની એક ઉપાસના જેવી પ્રખર છે. એમણે જે શિક્ષણપદ્ધતિ ખીસી છે તેમાં તેમણે વિદ્યાનો જે એકમાત્ર ઉદ્દેશ મુક્તિદાન છે તેને ધ્યાનમાં રાખ્યો છે. તેથી જ તેમણે શિક્ષણનાં ભલતાં પ્રેરક બળોને રચાને બાળકની મુક્તિ માટેની સહજ પ્રેરણાને મુખ્ય બળ માનીને, તેને આધારે આખું શિક્ષણતંત્ર રચવાનું રાખ્યું છે. બાંધીછ ૧૯૩૧માં યુરોપ ગયા ત્યારે એમને મળ્યા તે વેળા તેમણે આપણા રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પ્રશ્નની વાત કરતાં કહ્યું હતું, “હિંદુસ્તાનનાં બૂંપડાંઓમાં રહેતાં બાળકોને સાચું શક્તિશાળી શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન અમારી સામે છે, અને અમારી પાસે પૈસા વગેરેનાં કશાં સાધનો નથી.” અને એ પ્રશ્નની પાછળ હવે આખું હિંદ દોરાયું છે. એડમ મોન્ટેસોરી આપણને એમાં માર્ગદર્શન કરા. હિંદની સાચી શક્તિ જે આધ્યાત્મિક છે, તે આ પ્રશ્ન તે શક્તિને જમવવાનો છે. બાળકહૃદયને તે તે દ્વારા માનવહૃદયને પામી મળેલાં આ મહાન શિક્ષિકા આપણને એ કાર્યમાં મદદ કરા. એ આપણા દેશમાં પધારે છે, તે વખતે સૌ કોઈ શિક્ષકને યવાનું જ, ‘આપ અમારે આંગણે બસે પધારો.’

પ્રકાશન દ્વારા સેવા

ભિષ્મ અખંડાનંદ અને એમનું સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોલય, એનું નામ ન જાણનાર યુજરાતમાં બાએ જ કોઈ પ્રૌઢ ગ્રંથે પહોંચેલા ભણેલા માણસ હશે. એક જમાનામાં, ભારે આજની જેમ લોક-વાચન પૂરું પાડતારી સંસ્થાઓ નહિવત હતી, ત્યારે સ્વામીશ્રી અખંડાનંદે સને ૧૯૦૭માં આ તેમની સંસ્થા શરૂ કરી. પરંતુ, એ શરૂઆત એટલે શું? તે સંસ્થા એટલે ભિષ્મ પોતે જ. ધાર્મિક અને લોકોપયોગી ગાન પૂરું પાડી લોકોની સેવા કરવાનો

મત્ર જપતા આ સેનારીએ અપરિગ્રહથી કામ શરૂ કર્યું. અને અપરિગ્રહથી કામ કરતાં કરતાં આજ લાખોની મિલકત ધરાવતી એક જગત્કલ્પ સોડો-પયોગી પ્રકાશસંસ્થા તૈયાર કરી છે.

હવે સ્વામીજીએ પોતાનું વસિયતનામું બહાર પાડ્યું છે. તે જણાવે છે કે, “હું વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો છું, લકવું થયે છે, આ ક્ષણભંજર દેહનો ભરોસો નથી; તેથી મારા યુગમાં બાદ મિલકતની મુલ્યવસ્થા થાપ એ હેતુથી વસિયતનામું કરું છું.” એ વસિયતનામામાં સ્વામીજીએ દરદીઓ નીમીને તેમને આ સંસ્થા આરોપી હેવાનું કામ સોંપ્યું છે. તેમ કરવાની કુક્તિ એ બતાવી છે કે, જે આજ વરસોથી તે આવસ્થા આત્યા છે. તે કુક્તિ એટલે સદગ્રથિ ખોટ ખાઈને લોકને અર્ધો દિમ્બે આપવા. તેઓએ, એ પ્રમાણે કરતાં, આજ સુધીમાં રૂ. ૧,૭૦,૦૦૦ વાપરી છે. અને એમ જ આગળ ઉપર કરતા રહીને આપું કામ પૂરું કરવા તે દરદીઓને મુશ્કેલ છે. તેમના મરણ બાદ દરદીઓને એ કામ કરવાનું રહેશે.

હતાં, પ્રકાશનોનો હક પણ છેવટે બાકી રહે જ. તેને માટે તે જણાવે છે કે, નવજીવન જેવી પ્રમુખીય સંસ્થા તે હક ભોગવી શકે—દરદીઓ તેની સંસ્થા કે સંસ્થાને આ હકો આપી શકશે.

સંસ્થા ન આરોપતાં આગળ ચાલુ રાખવાની છૂટ પણ દરદીઓને છે, પણ તેની શરતો અધરી છે. એ બધી શરતોમાં અહીં બેતરવાની જરૂર નથી. થોડા દરદીઓ મળે—ને શું કામ ન મળે?—તો આ સંસ્થાને આરોપવાની વાત શું કામ સ્વામીજીએ કરી છે તે સમજાતું નથી. એક પેદી જેટલા અસ્પૃશ્ય તપતા ફળદ્રુપ આ સંસ્થાને સ્થિર રૂપે મૂકી દઈને યુગરાતને તેઓ ન સોંપી શકત ?

સ્વામીજીએ એમની નિરૂદ્ધ સેવાથી અને જાનોપાસનાથી યુગરાતને ઝલ્લી કર્યું છે. જ્યારે ગામડાંમાં કશું વાચન નહોતું મળતું, ને હજી આજે પણ બહુ મળતું નથી, ત્યારે સરતા સાહિત્યનું પ્રસારકો નાનાં મોટાં સૌ કોઈ યુગરાતમાં વહેતાં હતાં. આજ આધેડ થયેલામાંથી બાએ જ કોઈ એવું હશે, જેમણે એ પ્રસારકોમાંથી એકાદું જોયું ન હોય.

રામતીર્થ, રામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદ તો તેમણે જ યુગરાતમાં બાણીતા કર્યો. વિવિધ ગ્રંથમાળાથી, ખરેખર, નિર્દોષ અને પ્રભાવોંક વાચનની વિવિધતા તેમણે આપી છે. પ્રકાશન દ્વારા લોકસેવા કરવાનો માર્ગ એમણે દેખાડ્યો છે. યુગરાત ધારે તો, સ્વામીજીએ મૂકેલી શરતોનું પાલન શક્ય કરીને, દરદીઓ પાસે આ સંસ્થા ચલાવવાની શકે.

માધ્યમિક શાળાઓ પર આક્ષેપ

અંગ્રેજ કેળવણીનું તંત્ર ઘડવા માટે ‘આન્ટ-ઇન-એડ’ પદ્ધતિ બહુ સફળ નીવડી છે એમ દિંદના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં કહેવાય છે. તે પદ્ધતિ લગભગ અંગ્રેજ કેળવણી જેટલી જૂની છે. શરૂઆતમાં તે પદ્ધતિએ બિન-સરકારી સાહસોને મારી મદદ પણ કરાંનો પુરાવો મળી શકે છે. પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણની વેપારી કે બજાર દિમ્બ વધવા માંડી તેની સાથે એક જાણુથી બચવાના વધ્યા તો તેમને બચાવનારી નિશાળો પણ વધી, તેથી બચેલાની બેકારીનો પણ ઉલ્લેખ થતો જણાયો ને યુનિવર્સિટી પણ વધી. પરંતુ, આપણા પરવશ દેશમાં ઉદ્યોગ-વધા બોધા, એટલે થોડાં જ વર્ષોમાં આ શિક્ષણ અને બેકારીનો ચક્રાવે ગૂંચવાઈ ગયો. પરિણામે, શુદ્ધ શિક્ષણના કાર્યમાં વેપારી ઉદ્દેશો ભળવા લાગ્યા. શિક્ષણની શાળાને અદ્યે શિક્ષણની પેદી કહેવી પડે એવી શાળાઓ પણ જરૂરી આવે તો આજે નવાઈ ન લાગે.

તાજેતરમાં કેળવણી ખાતા તરફથી માધ્યમિક શાળાઓ પર એક પરિપત્ર છૂટવાની વાત છાપામાં આવેલી ને વાંચ્યા પરથી આ વિચારો આવ્યા. ‘આન્ટ-ઇન-એડ’ કામદા પ્રમાણે, વધારેમાં વધારે, કુલ ખર્ચના ત્રીજા ભાગ જેટલી મદદ મળી શકે. કુલ ખર્ચનો આંકડો મોટો બતાવી શકાય તો આ રકમ વધે એ ઉધાતું છે. સરકારી પરિપત્ર ઉપરથી લાગે છે કે, આ વધારવાનો ઉપાય એવો કાંઈક અજમાવાતો જણાય છે કે, શિક્ષકને આપવો થતે તે આદર્શ પગાર અને બેકારી કે વધારેપડતી છતને કારણે શિક્ષક એજે પગારે મળે તેની જે રકમ—આ એ વચ્ચે જે ફરક હોય એનો લાભ લઈ શકાય. આ

ને અને નેટલે અંશે સાચું હોય તો અને તેટલે અંશે તે માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપર બારે આક્ષેપ છે. દેશના નવજુવાન ધન પર આવા ધંધાની કેવી ભ્રષ્ટ્ર અસર પડે એ જણાવવાની જરૂર નથી. દેશની પરતંત્રતા ને તેને કારણે ઉદ્યોગ-ધંધા અને રાજ્યનો અભાવ તથા અનેક એવાં રાષ્ટ્રધાતક પરિણામો — આને લઈને સમાજશાસ્ત્રીઓ કેવા કેવા રોગો યાચ છે! સ્વરાજ તાજડોળ્ય નેઈએ તે આને સારુ.

વિદ્યાર્થીઓ માટે ગણવેશ

છલાકાની બધી માધ્યમિક શાળાઓનાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓ એક નક્કી થયેલો ગણવેશ રાખે એ ઇષ્ટ છે. તે પરથી સરકારે એક બલામથુ જાહાર પાડી છે કે, ૧૯૩૯ના જૂનથી વિદ્યાર્થીઓનાં માળાપ, વાક્ષીઓ, તથા શાળાના સંચાલકો વિદ્યાર્થીઓને માટે અમુક પહેરવેશ સ્વીકારે. છોકરા માટે ધોળું પહેરણ કે ખમીસ અને ગળા રંગનો બૂરો જાંધિયો હોય; છોકરીએ પોતાના સામાન્ય પહેરવેશ ઉપર ગળા રંગનો એક 'ઓવર-ઓલ' — જામે — પહેરવે. સ્નાત્કોત્તરમાળી ને ચણિયો પહેરતી છોકરીને આવો જામે કેવા દેખાય એ વળી તોણો સવાસ છે.

આ કપડાં કદામ મોંઘાં પડે એમ દલીલ કરવામાં આવે તો તે બરોબર નથી, કેમ કે કોટ, ટોપી, ધોતિયું, ખમીસ છત્રે બદલે સાફું અથ્વા પાટલુત કે જાંધિયો ને ખમીસ સરખું જ પડશે, એમાં શંકા નથી.

આ પહેરવેશ કયા કપડાનો રાખવો નેઈએ એ સરકાર નથી કહેતી. ગવર્નમેંટી લેવી, ટ્રેન્યુએટોના પદવીદાનસમારંભ ઇ. પ્રસંગોએ અમુક જ કપડાનો પહેરવેશ વપરાય એવી સૂચનાઓ હોય છે એમ જાણ્યું છે. ને કપડાના રંગ તથા સીવણ વિશે નિયમ સૂચવી શકાય, તો તેની જાત વિશે સૂચવવામાં કશો તાર્ત્વિક વિરોધ તો ન જ હોઈ શકે. તો એ ગણવેશ ખાદીનો કેમ ન હોય? બંદે, ખાદી એટલે શું એ ને આપણે બરોબર સમજીએ, તો ગણવેશ માટે ખાદી જ હોય એવો પ્રગ્ભત કેળવી, સરકારને

તેવો નિયમ કરવા માટે સહેલાઈ કરી આપી શકીએ. ખાદીને વરેલી સરકાર આજે તો એમ નથી સૂચવી શકી એ હુઝબદ છે. છતાં, જે શાળાઓ, સંચાલકો, માળાપો તથા વિદ્યાર્થીઓ ખાદીનું મદદર જાણે છે, તેમણે તો ખાદીનો જ આગ્રહ રાખવો નેઈએ અને તેનો પ્રચાર કરવો ઘટે. ખાદીનો ગણવેશ જ હિંદી, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીના સાચો ગણવેશ હોઈ શકે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટી અને રાષ્ટ્રભાષા

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ગર્ભ નિયામક સભા (senate) માં શ્રી. ખુ. તં. શાંકે એવો દરાન મુક્યો હતો કે, મેટ્રિક અને ત્યાર બાદ કોલેજના વર્ગોમાં હિંદુસ્તાનીનો અભ્યાસ રાખવા વિશે વિચાર કરવાની, તે જાગતને લાગતીવળગતી કાર્યવાહક સમિતિઓને, બલામથુ કરવામાં આવે છે.

આ દરાવ પર ચર્ચા પણ થઈ! પરંતુ તેના કરતાં વધારે તક્ષરપરી! ચર્ચા જનતાએ બહાર નેઈ છે, એટલે એમાં બહુ આકર્ષકતા ન લાગી. નિકાન ગણાય એવા મંડળમાં, તેના કરતાં વધારે જીગણી અને મુદાસર ચર્ચા થઈ હોત તો શોભત.

ચર્ચાને અંતે દરાવ પર મત લેવાયા તો તરફેણના અને સામેના સભ્યોની સંખ્યા સરખી થઈ. શ્રી. શાંકેને માટે આ ઉત્સાહદાયક પરિણામ કહેવાય, કારણ કે, મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં આ પ્રશ્ન પર આટલી તરફેણ મળે એમ ઓછા માનતા હશે. છતાં ગળી એ રાષ્ટ્રભાષાની ચળવળે પ્રગ્ભત પર જીડે જઈને અસર કરી છે, એની પાછી નિશાની ગણાય.

જેહ તરફથી સરખા મત પડતાં પ્રસુખે તદરથતાસૂચક પોતાનો મત આપ્યો: એટલે કે, તેમણે મધ્યપૂર્વે રાખવા તરફ પોતાનું તુલસીપત્ર નાંખ્યું, અને ચાલતું-ચાલેનીતિના પક્ષને નીચે નમાવ્યું. એટલે, રાષ્ટ્રીય ફેળવણીનું આ અગત્યનું કામ શ્રી. શાંકે ફરી વિચાર પર લાવ્યું પડશે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

શુભચરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ પાટેલ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (ત્રી)
જીવણ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

વર્ષ ૧

અંક ૩

ડિસેમ્બર

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૩૯

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૬

વર્ષ ૧

અંક ૩

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
વર્ષા યોજનાનું હાર્દ : અનુવંધ	ચાક્ષ કાલેટકર	૮૧
તુકારામની વાણી	ડિઃ ધ. મશરવાલા	૮૫
નાટક શુદ્ધિભેદ	મયનભાઈ દેસાઈ	૮૬
મનુષ્યની સર્વાંગીય કેળવણી-૧	ગોપાલદાસ પટેલ	૮૮
શબ્દોના વંશ	અ. ભેચરદાસ દોરણી	૯૧
નવચારી	(“પારસી પ્રકાશ”)	૯૨
અભિપ્રાય સિંહ	મણિભાઈ બ. દેસાઈ	૯૩
-પહેલી વર્ષા-શિક્ષણ પરિપદ	મયનભાઈ દેસાઈ	૯૭
-વર્ષા યોજના અને પાઠપુસ્તકો		
	નિખેવનદાસ પાનવાલા	૧૦૦
-વર્ષા-કેળવણીના પ્રયોગનાં		
અવસ્થાઓ	દિવ્યુગ દીવાનજી	૧૦૧
અવધાનકારીને	સાચી દિનચિંતક	૧૦૩
વહેવારુ ખગોળ	હરિદર જટ	૧૦૬
અધિકારીની કેળવણી	મં.	૧૦૮
જીવમી રાજ્ય	નં.	૧૦૯
રાજ્યનો પાયો	નં.	૧૦૯
જામગીરી - કૃષામાં હોય તે		
હરણમાં!	વિક્રમદાસ કોઠારી	૧૧૦
નહું વાચન—		
બાળસાહિત્યનાં વહેણ	મં.	૧૧૧
પરામર્થ	પાં.	૧૧૩
માસિક વિવેચન—		
સામો પ્રક	મં.	૧૧૬
શિક્ષણની ‘કલ્પવૃક્ષ’	”	૧૧૭
પ્રત્યક્ષ કેળવણી ચંદ્રો	”	૧૧૭
એક પ્યાલપ્રાત્ર પ્રયોગ	”	૧૧૮
વધારે ધ્યાનની જરૂર	”	૧૧૮
‘અર્થ’ જોઈએ	”	૧૧૯
આપણી આપા	નં.	૧૨૦

મુદ્દતો

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય.

દરેક માસના પહેલા અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ગ્રાહકે પોતાનો ગ્રાહક-નંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમેને તુરત જણાવવો કે જોથી નવો-અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

ગ્રાહકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો ગ્રાહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

મુંબઈના ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યલયની મુંબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં ભરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓર્ડર કોણ ન કરવા વિનંતી છે.

લવાજમના દર

દેશમાં પરદેશમાં બહારદેશમાં
રૂ. ૨-૦-૦ ચિ. પાંચ રૂ. ૨-૮-૦

છૂટક નકલ, ચાર આના

ન્યવસ્થાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય
નવજીવન કાર્યલય, પો. બોક્સ ૧૦૫

અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-અંક ૩]

અમદાવાદ

[ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯

વર્ધા યોજનાનું હાર્દ: અનુવંધ

૧

શું વર્ધા યોજનાનું હાર્દ? ઉદ્યોગનું શિક્ષણ સ્વાવશ્યની બનાવવામાં આવે તેમાં રહેલું છે ૧ ના. વર્ધા યોજનામાં એ ખ્યાલ છે જ નહિ કે, શાળા ચલાવવાનો બધો બોલો વિદ્યાર્થીઓ પર જ પડે. શાળાનું મહત્ત્વ, તેની ઉદ્યોગ-શાળા, પુસ્તકાલય, પ્રયોગશાળા વગેરેનું ખર્ચ વિદ્યાર્થીની મહેનતમાંથી નહિ નીકળે. એ ખર્ચ તો સરકાર, સમાજ કે કોઈ કાનૂનીએ કરવું રહ્યું. વર્ધા-શાળાઓના નિરીક્ષણ-પરીક્ષણો બોલે પણ વિદ્યાર્થીઓ પર ન પડે એ જોઈએ. વર્ધા-શાળાના વિદ્યાર્થી પાસેથી તો એટલી જ આશા રાખવામાં આવે છે કે, તે પોતાના જીવના કંઈ કલાકના બહુતરની સાથે કોઈ ને કોઈ ઉદ્યોગ કરીને મહિનામાં ૮-૧૨ આના કે રૂપિયા ૬-૮થીને શુદ્ધિશુભરે આવે. અને એ દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવે કે, એના ઉદ્યોગ માત્ર ખર્ચ નથી, પરંતુ અન્યમાં એની કંઈ ને કંઈ દિમ્મત બેપડે છે. આથી એને એ સતોષ પણ થશે કે, આપણે મફત નથી બહુતા, પરંતુ તે બદલ સેન પણ ચાર કલાકની મહેનત આપીએ છીએ.

એની મહેનતમાંથી ને આવક થશે તે શાળા ખાતે જમા થશે. પણ એ આવક ઉપર શિક્ષકના પચાસનો આધાર નહિ રહે. શરૂઆતમાં કંઈ આવક નહિ થાય, આગળ જતાં થોડીકળી થવા લાગશે. કેમ કે, ને આપણે સાચું ઉદ્યોગશિક્ષણ પરવા સમય સુધી આપીએ તો બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓએ બનાવેલા માલની સારી સરખી દિમ્મત બનવામાં બેપડાની જોઈએ. તે આવક પરથી વિદ્યાર્થીની કલાકમાં થયેલ પ્રયત્નની કસોટી તો અવશ્ય થશે. છતાં, વર્ધા યોજનામાં સ્વાવશ્યન અમે તેટલું મહત્ત્વનું હોય, તેનું હાર્દ એ નથી.

‘તો શું ઉદ્યોગનું પ્રાધાન્ય જ વર્ધા યોજનાનું હાર્દ છે?’ થયું કહેરો, ‘હા, એ જ એનું હાર્દ છે.’ પણ એ જ બરેબર નથી. ઉદ્યોગશિક્ષણની સંજ્ઞાઓ હોય છે

એમાં ઉદ્યોગનું પ્રાધાન્ય અવશ્ય હોય છે; પણ એ સંજ્ઞાઓને વર્ધા યોજના નેડે કંઈ સંબંધ નથી.

ને લોકો માને છે કે, ઉદ્યોગશિક્ષણ અને બીજીક શિક્ષણ અલગ અલગ છે તેઓ વર્ધા યોજના કહી નહિ સમજી શકે. પુસ્તકો દ્વારા બુદ્ધિવિકાસ થાય છે અને ઉદ્યોગ દ્વારા નથી થતો એમ માનનારા પણ વર્ધા યોજનાને નહિ સમજી શકે બેટકું, વર્ધા યોજનાના મૂળમાં રહેલી ભાવના તો એ છે કે, ઉદ્યોગ દ્વારા આપણે જેટલો બુદ્ધિવિકાસ સાધી શકીએ છીએ તેટલો કલાક પુસ્તકથી બહુતરથી થવો અશકિત છે.

વર્ધા યોજનાના મુખ્ય ઉદ્દેશ બુદ્ધિવિકાસને વધારે ચક્ર કરવાનો છે. ને એનાથી આજના કરતાં અધિક બુદ્ધિવિકાસ નહિ થાય, તો તે યોજના નિષ્ફળ છે અથવા તો એ અમલમાં મૂકનારને પોતાનું કામ નથી આવડ્યું, એમ જ કહેવું પડશે.

આપણે રાષ્ટ્રોપયોગી કુશલકર્તાઓ સંજ્ઞાતાથી શીખવીએ એમાં પણ વર્ધા યોજનાનું હાર્દ નથી. એનું હાર્દ તો એ વસ્તુમા છે કે, આપણે રાષ્ટ્રોપયોગી ઉદ્યોગોની તાલીમ એવી રીતે આપીએ કે તે આવડતની સાથેસાથ, તે વખતમાં જ અને તે ઉદ્યોગ દ્વારા વિદ્યાર્થી સફળ, સમૃદ્ધ અને સર્વાંગપરિપૂર્ણ જીવને માટે જરૂરના એવા બધા વિષયોનું જ્ઞાન પણ મેળવે. માત્ર મેળવે જ એમ નહિ, એને પચાને અને પોતાની આશરનશક્તિ અને કોશિય એ દ્વારા વધારી શકે.

આ ઉદ્દેશની સંજ્ઞાતા માટે એ અતિ આવશ્યક છે કે, શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં ઉદ્યોગની કુશલતા ઉત્પન્ન કરતાં કરતાં એ ઉદ્યોગનાં બધાં અંગ-અંગોમાં જીવનોપયોગી બધા વિષયો સાથે જોડાયે રહે ને અનુબંધ છે, તે તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દોરે, અને આ અનુબંધના આધાર પર વિદ્યાર્થીઓને આવશ્યક પ્રમાણમાં જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન આપતો રહે. અનુબંધ બનાવનાં

બતાવતાં આવશ્યક પ્રમાણમાં જ્ઞાન આપવામાં આવે તો તે સહેલાઈથી જઈ શકાય છે અને વિના તકલીફે હજમ પણ થઈ નય છે. શાળાકોશિકની બદલાર, નિયમબદ્ધ બાણતર વગર, જીવન પર્યાન્ત અનુભવ દ્વારા જ જ્ઞાન મળે છે તેનો બેભાન કોઈને કદી લાગે નથી. અશિક્ષિત મનુષ્ય પણ કુદરતી રીતે જીવન પર્યાન્ત જ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે જ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ વર્ધા યોજનામાં પસંદ કરવામાં આવી છે. મનુષ્યના જીવનનો નવદશાંશ ભાગ આજીવિકા મેળવવામાં વ્યય થાય છે. કોઈ ને કોઈ ક્ષયોગ અથવા મત્તરી કરીને, તેને પોતાની આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવી પડે છે અને એમાં સફળ થવા માટે તેને લાગતીવળગતી અનેક વસ્તો નજીવી પડે છે. તેની માહિતી જોઈની વધારે તેટલી જ તેની જીવન-સફળતા પણ વધારે. આથી આજીવિકા માટે તે જ્યારે કામ કરતો હોય છે ત્યારે નજીવ રહીને જીવનોપયોગી મહિત્વી ન્યાંથી મળી શકે ત્યાંથી મેળવતો રહે છે. જો આ નમૂના જરા પણ ઓછી વાપરે તો એની સફળતામાં ઓછા પ્રમાણમાં ખામી આવી નય છે.

૨

અનુબંધ માટેના અંગ્રેજ શબ્દ 'કોન્સિડેરેશન' છે. એનું ખુરશરૂપ પદેશાં સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ. આ સુધિ એકરૂપ છે, એમાં નજર પડતી બધી વસ્તુઓ કોઈ ને કોઈ ક્રમમાં એકબીજી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કોન્સિડેરેશનની ભળમાં અથવા બીજી કોઈ પણ ભળમાં બધા તાંત્રિકોએનો પરસ્પર સંબંધ હોય જ છે. એક તંત્ર અથવા દોરે બેંચવામાં આવે તો એની અસર આખી ભળ ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી. આ જ રીતે આ દુનિયામાં બધી બાબતો પરસ્પર સંબંધાયેલી છે. કોઈ પણ એક બાબતની આપણે પૂરેપૂરી પ્રજ્ઞાવટ કરીએ તો તે છણાવટ આપણે દુનિયાની બધી વસ્તુઓની નજીવ જરૂર કરી જરી. એટલે ફરક વસ્તુઓ બીજી વસ્તુઓ સાથે કઈ ને કઈ સંબંધ હોય જ છે. આ સંબંધને જ અનુબંધ કહે છે. આજે અનુબંધ કોઈ બાબતમાં ન પણ મળે, એવી શંકા નહિ રાખવી જોઈએ. અનુબંધ તો વિશ્વમાં ભરેલો છે જ, એને શોધવાની આપણી શક્તિ હોવી જોઈએ.

'કોન્સિડેરેશન' માટે અનુબંધ શબ્દ નક્કી નથી તકશાસ્ત્રમાં પણ આ શબ્દ મળી આવે છે અને મામીજી હોકાની બોલીમાં પણ તે માલુમ પડે છે. ગીતા જેવા સાંપ્રતીક ધર્મગ્રંથમાં પણ તે મળે છે અને કહેવતોમાં પણ તેને રવાન છે. ન્યાયે આપણને કોઈને ત્યાં અવાનક

બોલન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે કહીએ છીએ કે, 'અજાણનો અનુબંધ હોતો એટલે આપને ત્યાં સોનન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો.' 'દાણેદાણા પર ખાનારનું નામ' પહેલેથી જ લખેલું હોય છે, એટલે ન્યાં તે દાણે જોયે ત્યાં તેને ખાનાર પણ જરૂર પહેલો જરી, કારણ કે જાને વચ્ચે અનુબંધ છે. મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા અવરયંભાવી સંબંધને 'જાણાનુબંધ' પણ કહે છે.

આપણી સંસ્કૃત પ્રણાલી અનુસાર કોઈ પણ સામ્યનું અધ્યયન શરૂ કરતા પહેલાં તેનું 'અનુબંધ-અનુદય' જોવું પડે છે. વિષય, પ્રયોજન, આધિકારી અને સંબંધ એ ચાર અનુબંધ ખાસ જોવા જોઈએ, એવી શાસ્ત્રીય અધ્યયનની પદ્ધતિ છે. જીવનમાં તેમ જ અધ્યયનમાં 'અનુબંધાદિકં દષ્ટ્વા સર્વં કાર્યમ્ યથાક્રમમ્' । ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, જો પોતાના કાર્યમાં અનુબંધ વગરે જોતો નથી તેને પોતાના કામમાં સફળતા મળતી નથી અને એના જ્ઞાનમાં અપૂર્ણતા આવી નય છે. માર અપૂર્ણતા જ નથી આવતી પણ બધું જ્ઞાન જ નામ પામે છે.

પણ દોરો 'કોન્સિડેરેશન' અને 'એસોસિયેશન' ઓફ આઈડિયાઝ' (સહચારી ભાવ) વચ્ચેનો ભેદ સમજતા નથી. સહચારી ભાવ કાષ્ઠાનિક પણ કોઈ શકે અનુબંધ 'વસ્તુગત' (ઓબ્જેક્ટિવ) છે. 'એસોસિયેશન' મતોગત (સબ્જેક્ટિવ) છે. કોઈ પણ ચીજ ભેવાથી, નામ માત્રનું સાધાર્ય કલ્પનામાં આવતાં, બીજી કોઈ ચીજનું રમરજી થાય તે સહચારી ભાવ છે. આ તો કૌશિક પ્રયોગ થયો, અનુબંધની વાત જુરી છે. અનુબંધ કલ્પનામાં આવે કે ન આવે; તે વસ્તુમય છે જ. તેથી અનુબંધ શોધવો અને એને આધારે આગળ વધવું એ શાસ્ત્રીય વ્યાપાર છે.

૩

એવો કદી 'શિક્ષણ' પામવા ભાગ્યશાળી નથી થયા છતાં જીવનવ્યવહારમાં નજીવ રહીને પોતાના જ્ઞાનમાં અને કાર્યકૃશળતામાં વૃદ્ધિ કરતા રહે છે, એવા દોરોમાં એક પ્રકારની સફર્તિ, પ્રત્યુત્પત્તિ જુદીની સૂચ અને આત્મવિશ્વાસ જોવામાં આવે છે. એનું કારણ એ છે કે, તેઓ માત્ર જ્ઞાન પાછળ પડ્યા હોતા નથી. એમને તો ક્રમ જીવન છે. 'ખાઉં, પીડું, નીંદાનો રહેઠું, ફરક વસ્તુ સમજીને એમાંથી હાથ ડાલવો, પોતાની કૃત્યશક્તિ વધારવી, હકથથી પ્રેમ કરવો' અને પોતાના વ્યક્તિવત્તે વિદાસ સાધીને જીવનને સમૃદ્ધ કરવું, એ જ એમના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે.

આ લોકોની સરખામણીમાં જેણે કેવળ ધનસંઘદ વધારવા હચ્છે છે, કેવળ સાધનસંપત્તિને દબાવે કરવા માગે છે, જ્ઞાનનો બાર વધારીને તેની નીચે પોતાને જ દબાવી દેવા માગે છે, એમનું જીવન સાથે જ સંકળિત ન અને દયાપાત્ર દેખાય છે.

જે માણસ બુદ્ધ હોય તે કરતાં વધારે ખાય છે તેનું શરીર બળે છે. તેનો ઉત્સાહ જીતી ન્ય છે અને જે પ્રાથમિક પ્રેરણાથી તે ખાય છે તે પ્રેરણાની નીવડા અને અભિયુષિ પણ ક્ષીણ અને વિકૃત થઈ ન્ય છે. બુદ્ધ કરતાં વધારે ખાનારને અને ઘસાયેલા માણસને ખાદ્ય વસ્તુનો પૂરો સ્વાદ પણ નથી મળતો. તેની જીભની શક્તિ ઘટી ન્ય છે. સ્વાદનો સૂક્ષ્મ ભેદ તો એ પરખી જ નથી શકતો. એના ધ્યાનમાંથી કુર્ચ્ચ નીકળે છે, કાંત દમભરે થઈ ન્ય છે, મુખની કાંતિ મલિન થઈ ન્ય છે અને છેવટે તે અપચો, અધકેશ, અતિશય વગેરે અનેક રોગોનો બોન થઈ પડે છે.

જે જ માણસ ખાવાની પાછળ ન પડતાં સફળતા-પૂર્વક જીવવાની પાછળ પડે, જમીન ખેડતી, લાદમાં કાપતાં, પાણીમાં તરવું, દોરધામ કરવી, બાર વહેરો, ઘોડે ભેડીને ફરવું વગેરે આત્મ-હાથી જીવનવ્યવસ્થામાં મસ્ત રહે અને કુધાનિવારનું માટે જ ખાવાનો ખ્યાલ રાખે, તો તે અચાકના કરતાં વધારે ખાઈ શકે. તેને ખાવામાં વધારે આત્મ-હ આવશે અને તે ગમે તેટલું ખાશે, કવખતે પણ ખાશે તોયે તેને ખાવાનો બોલ આવત નહિ પડે. યશુપત્ની કુદરતની પ્રેરણાને વસદાર રહે છે એટલે તેમને હરી અપચો યતો જ નથી. જગત્તાં પરપક્ષી અને વાંદરાં આખો દિવસ ફરતાં ફરે છે, ફરતાં બીજાતાં રહે છે અને સાથે સાથે ખાતાં ન્ય છે. તેમને કદી બદલજમી થઈ નથી. બદલજમી કેવળ માણસ અને માણસ સાથે સંબંધ રાખીને બગેરેલાં પરપક્ષીઓ માટે છે.

ભોજન સંબંધી જે વાત કંપર જણાવી તે જ જ્ઞાન અને ધનને પણ લાગુ પડે છે. આપણે ભોજન પાછળ ન પડવું જોઈએ; માત્ર જીવન પાછળ પડવું જોઈએ. જીવતાં જીવતાં જેટલું ભોજન લેવું પડે તેટલું જ લેવું એ નિયમ આપણે જ્ઞાનને લાગુ પાડીએ અને બિનજરૂરી જ્ઞાનસંઘદ ન કરીએ, તો જ્ઞાનના અપચાથી જે બીજી ક્ષીણતા આવે છે, તેતિક નિર્ણયમાં જે અનિશ્ચય આવે ન્ય છે, એ રોગો જીવનમાં નહિ આવે. મહેનત મહારીને કીધે જેમ બુદ્ધ તેજ યાય છે, તેમ જીવનવ્યાપારને આપણે બુદ્ધિયુક્ત, હૃદયુક્ત અને વિશાળ યોજનાયુક્ત

કરી દઈએ, તો જિજ્ઞાસા અવધો વિગ્રીધાં* રૂપી બુદ્ધ એટલી બધી વધી ન્ય છે કે, આખી દુનિયાનું જ્ઞાન મેળવી લઈએ અને ફરે પ્રકારની કારીગરી હરનખત કરી લઈએ છતાં તેનો બોલે માલમ નહિ પડે.

આહારસેવનમાં આપણે ભોજનપરાયણ નહિ પણ જીવનપરાયણ બનીએ, મિત્રાણુમદ્ભુમાં પણ આપણે જ્ઞાનપરાયણ નહિ પણ જીવનપરાયણ બનીએ અને સાધનસંઘદમાં પણ આપણે સંપત્તિપરાયણ ન પડતાં જીવનપરાયણ જ થઈએ, તો આપણું જીવન નીરોગી, સ્વચ્છ, કુશળ અને સમૃદ્ધ થશે અને શારીરિક, બૌદ્ધિક તથા સામાજિક રોગોથી આપણે સર્વથા બચી જઈશું. આપણે કંઈકલાથી જીવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જીવનનાં જમ્યાં જ પાચણ. જિજ્ઞાસુ કરતા બહુજી તે જ જીવનનાં ફરક અનુપ્રાપ્ય પોતપોતાની સાથે સંબંધ પરાવનારાં જ્ઞાન અને કારીગરી પોતાની ભતે જ માગી લેશે. અને જે વસ્તુની જરૂર કુદરતી રીતે બની થઈ નથી તેનો ભય* સંઘદ કરવાનો જોણ આપણે બિલકુલ નહિ રાખીએ. (સાધારણ શિક્ષણને જ એક દાખરો લો. ગ્રંથાભાર સિવાય ગણિતવ્યવહારો વાંકી રાખે નહિ. ગુલાદાર કદવધી કરી રાખીએ તે માટે આપણે પાકા શીખાએ છીએ. જેના કેવળ જ્ઞાનપરાયણ હશે તેઓ એટલી હલાર, લાખ, ફેરાં સુધીના ગરિયા બનાવીને તે ઘોડે કરવા બેસી જશે અને એમાં જ સંચાઈ મરશે. બેથી બેઠકું. જે લોકો જીવનવ્યવહારને જ મુખ્ય ગણે છે તેઓ નમ્મે છે કે વીસ કે ત્રીસ પછીના પાકા કંઈ કામના નથી. આવ્યા લોકોમાં પણ જેઓ સંબંધના છે તેઓ એટલી વીસ સુધીના પાકા ઘોડે કરના રહેશે અને આગળ જતાં જે પાકાની અવદારમાં ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે એવા પાકા બની જશે. જેમને ગણિતની નહિ પણ વ્યવહારની દરકાર છે તેઓ અગિયાર, તેણ, ચૌદા, સત્તણ, અઠાસ અને જોગણીસા નહિ રાખે. દંકમાં, જે જ્ઞાનની વ્યવહારમાં વિરોધ જરૂર હોય છે તેને જ આપણે રોષણતા રહીશું. અને જે જ આપોઆપ રચાથી થતું જશે, અને ભાકીનું જ્ઞાન વિરંમુતિતા પ્રકાદમાં વધી જઈને મગજનો બોલે દલકે કરી નાખશે. આવરણ વસ્તુઓનો સંઘદ કરવો અને નકામો

* ચિત્રીધાં એટલે આપણી કથેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સતત વ્યાયામશીલતા; પોતપોતાના વિષયને સ્પર્શ કરીને તે વિષયોનો અને પોતાની શક્તિનો પરિચય કરવો એ એમનું કાર્ય, આ જિજ્ઞાસાનું એક આવરણ અર્થ છે.

વસ્તુઓના ત્યાગ કરતાં એ સિદ્ધાંત દરેક કાર્યાલય, પુસ્તકાલય અને મ્યુનિસિપાલિટી માટે એટલો જરૂરનો છે તેટલો જ જ્ઞાનસંપ્રદમાં પણ જરૂરનો છે. અને માણસ ડાહ્યો થશે ત્યારે સમજશે કે ધનની બાબતમાં તો આ સિદ્ધાંતમાનની આવશ્યકતા ખૂબ જ છે.)

અનુબંધનો સાર્વભૌમ સિદ્ધાંત કહે છે કે, જીવન જીવતા બંધો, જીવનને શુદ્ધ, સમર્થ અને સમૃદ્ધ બનાવતા બંધો. હવે, જીવનને માટે પરિશ્રમ, આદાર, આજીવિકાનું સાધન, શૈક્ષણ અને સામાજિક સંઘન આવશ્યક છે. આ બધી સારી આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે જ જ્ઞાન અને કારીગરી જરૂરી લાગે તેટલા પ્રમાણમાં તેની કપાસના કંદો અને તેના નકામા સંઘલો લોખ ન કંદો. વ્યાખ્યાનમાં અસંખ્ય વાતો લાવવાથી જેમ વ્યાખ્યાન નિરસ અને શાસ્ત્ર યદ્યથ છે એ જ રીતે શિક્ષણવ્યાપારમાં વારંવાર જીવન સાથે જોડે બાબતો અનુબંધ છે—અસંખ્ય છે, તેમનું પણ સમજવું જોઈએ.

૪

અનુબંધ શિક્ષણપદ્ધતિમાં જે અભ્યાસક્રમ આપવામાં આવે છે તે ફક્ત સૂચના રૂપે જ હોય છે. અનુબંધી લોકોની કેવળ લક્ષ્યમણ જ હોય છે, વર્ધા શૈક્ષણમાં જે અભ્યાસક્રમ આપે છે તેમાં આ જ મોટો ફાળ રહી ગયો છે કે એ અનુબંધ નથી દારણ કે વર્ધા શૈક્ષણ ધડનાથ અમે એટલા જ્ઞાનપરાયણ હતા, તેટલા જીવનપરાયણ નહિ. જ્ઞાનના પ્રેમી અને લોખી અમે લોકોએ માની લીધું કે, જીવનમાં આટલી આટલી બાબતોની આવશ્યકતા રહેશે જ અને એમનો અનુબંધ જીવન સાથે સિદ્ધ થશે જ. આજે પણ હું એમ નથી કહેતો કે, એ સિદ્ધ નહિ થાય; પરંતુ માત્ર અભ્યાસક્રમ થઈ આપવો એ અમારું કામ નહોતું. કાન્તિ કરવા નીકળેલા અમે કદિના દાસ બની ગયા. ગમારે તો એ બતાવવું જોઈતું હતું કે, જીવનશુદ્ધિ, જીવનસામર્થ્ય અને જીવનસમૃદ્ધિની કપાસના કરનારને હૃદય સાથે ક્યા ક્યા પરિચય વધારવા જરૂરી છે. અમારે એ પણ બતાવવું જોઈતું હતું કે, જીવતા માટે જો આજીવિકા હસ્તગત કરવી પડે છે તે કરતાં કરતાં ક્યું ક્યું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. દરેક કૌશલ્ય સાથે ક્યા ક્યા જ્ઞાનની જરૂર છે, એ અને સહેલાણી બતાવી શકત. આજીવિકા માટેના કોઈ દુનંદ મીજવનાં શિક્ષક વિદ્યાર્થી સમક્ષ જ્ઞાન અને કારીગરી કેટલા પ્રમાણમાં રત્ન કરવાં એ બાબત દરેક શિક્ષકની સુનસદી પર

ભેડવી જોઈએ. અને પોતાની સામે જે કોઈ પીરસવામાં આવે તેમાંથી કેટલું મદદલુ કરવું એ નક્કી કરવાનો અધિકાર વિદ્યાર્થીને પણ હોવો જ જોઈએ. વિદ્યાર્થી બેદરકાર હોય, આજીવિકા હોય, તો તેને આપણી જવાબદારીના બુલામ બનાવવો એ તેને સુધારવાનો હવાજ નથી. શિક્ષક કર્તવ્યપરાયણ ન હોય તો એના કપાસ એ ન હોઈ શકે કે, આપણે તેની પાછળ ઇન્સપેક્શનના ફરજ મૂકી દઈએ. જે શિક્ષક કર્તવ્યપરાયણ ન હોય તેને સુધારવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સુધારવાની ચોક્કસ જ તેનામાં ન હોય તો તેને છાત્રી દઈએ. પરંતુ એના પર અવિશ્વાસ કરવાનો, થોડી રાખવાનો, ધાકધમકી બતાવવાનો તેની પાસે કામ લેવાનો અને એને અપમાનિત કરવાનો આપણને અધિકાર નથી; તેમ જ શિક્ષણને તેથી લાભ પણ થવાનો નથી.

આપણે ભણીએ છીએ કે, આપણા શિક્ષકોની શીખવવાની કળા મામૂલી છે, તેમનું જ્ઞાન પણ જ એટલું હોય છે, તેમની કર્તવ્યશુદ્ધિ પણ ધણી જ શિષ્ય હોય છે. આ બધી ખામીઓ દૂર કરવાનો હવાજ એ નથી કે આપણે તેમની પાછળ નિરીક્ષકો મૂકીએ. તેને માટે તો આપણે ફરતા 'ગુરુનાં ગુરુઃ' નીમવા જોઈએ. ધર્મપ્રચારકો જેમ લોકોમાં ધર્મસાધનાનો ઉત્સાહ વધારતાં વધારતાં જ ચારિત્ર્યશુદ્ધિનો ઉત્સાહ પેદા કરે છે. તે જ રીતે શિક્ષણપ્રચારકોએ દેશમાં ફરતા કપાસ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં જવું જોઈએ અને શિક્ષણ-ચિત્ર બનીને શિક્ષકોનું જ્ઞાન વધારવું જોઈએ અને તેમના આદર્શો કમ્પ કરવા જોઈએ.

પરંતુ અભ્યાસક્રમનો અંતિમ નિર્ણય તો શિક્ષકોના હાથમાં જ રાખવો જોઈએ. આપણા છાત્રોના અભ્યાસક્રમો તો સૂચના માત્રિક છે. દરેક બાબતમાં વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકના સામાજિક સહકાર મારફતે જ કોઈ બંધ ઉત્પન્ન થાય તેની વૃત્તિ કરવી એ જ સાર્વભૌમ નિષ્કાર રહેવો જોઈએ.

આ જ વસ્તુ બીજી રીતે સ્પષ્ટ કરવી હોય તો એમ કહેવાય કે, શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કેવળ જિજ્ઞાસા અને વિનિયોગોને કેન્દ્રમાં ન રાખતાં પ્રતિબિંબિત

વિનિયોગો એટલે કોઈને દર્શાવવાને તેના પર વિશ્વ મેળવવો, તેને પોતાના કામમાં રાખવો અને તેના સ્વામી બની જવું. વિનિયોગની ઘટ્ટા : વિનિયોગો.

પ્રતિબિંબિત એટલે જીવવાની ઘટ્ટા. આપણે આપણા જીવનને સિદ્ધ કરીએ, સમજી લઈએ અને જ્ઞાપ કરીએ એવી ધારણાને પ્રતિબિંબિત કહે છે.

શિક્ષણનું કેન્દ્ર બનાવવી જોઈએ. શિક્ષણ સાથે
ચિંતાર્થ અને *સિસુક્ષા આવી જ ન્ય છે, અને

* સિસુક્ષા : મળુસ 'ચેતે એક સુષ પદાર્થ' હોવા
છતાં ચેતાની શુદ્ધિને કારણે એ વિધાતાનો સદ્કારી પણ
છે. તેની સામે જે વિષ દેવાયેલું છે તેને ઓગળાવે તેમાં
ચેતાના ઇવનને સિદ્ધ કરવા મટે કંઈને કંઈ કાર્ય કરતા
રહેવું એટલાથી એને સંતોષ થતો નથી. તે ચેતાના
મનમાં કંઈ ને કંઈ ચાલતા થયે છે. અને તેમાં ચેતાનું
ચેતા-કૌશલ્ય અનુભાવવા માગે છે. તે ચેતે જેમ સુષ
છે તેમ સુષ પછી બનવા હચે છે. આ જ પ્રેરણાથી
તે માનુષ્ય અને પિતૃપદનો અધિકારી અને છે. આ જ
પ્રેરણાથી તે સમાજ-અવસ્થાપક થાય છે. આ જ પ્રેરણા
તેને કલાધર અને કવિ બનાવે છે; અને ન્યાયે તે
સુધારક અથવા ક્રાન્તિકારી બની ન્ય છે ત્યારે પણ
એ જ સિસુક્ષા-નિર્માણ કરવાની શક્તિ—થી જ તે
પ્રેરણા હોય છે

ન્યાયે શેઈ વ્યક્તિ બ્રહ્મચર્યનું પાત્રન કરીને
સામાજિક અથવા સામ્યાર્થિક ક્ષેત્રમાં અગ્રણ્ય આવે છે

તેમની નૃસિ માટે જિજ્ઞાસા આપેઆપ વધતી ન્ય
છે. કેવળ જિજ્ઞાસા અને વિચિત્રીયાને નજર સામે
સાખવાથી ઉપાજનશુદ્ધિ, સંપ્રદયશુદ્ધિ, દ્રોહ અને
હિંસા વધતાં ન્ય છે અને માનવતાનો નાશ થાય છે.
ખાણેખાણ, ધનસોષ અને જ્ઞાનસોષ એ ત્રણે અસામાજિક
છે અને 'લોમમૂલ્લિનિ પાપાનિ' અનુસાર તે પાપમૂલક છે.
ન્યાં લોભ છે ત્યાં ચિન્તિતીયા, દ્રોહ અને હિંસા હોય
જ છે. ન્યાં દેવજ શિક્ષણ છે, ચિંતાર્થ છે અને
સિસુક્ષા છે. ત્યાં સદ્કાર, સેવા, શુદ્ધિ અને અહિંસા
હોય છે. ન્યાયે શિક્ષણપ્રવૃત્તિની આદ્ય પ્રેરણામાં જ
આ બંધનું પરિવર્તન થશે ત્યારે ઇવનબ્યાપારમાંથી જ
શિક્ષણબ્યાપાર કલિત થશે અને અ જ બંનેની શુદ્ધિને
માટે અનુભવની શોધ રવાનાવિધ રીતે જ શિક્ષ
થશે.

(હિન્દી 'સર્વોદય'માંથી)

ફાકા ફાલેલકર

ત્યારે પણ એનામાં સિસુક્ષાનો અભાવ નથી હોતો; પરંતુ
તે વ્યક્તિ નીચી બુદ્ધિકા પરનો સિસુક્ષાનો વિસ્તાર
અટકાવીને તેને કચ્ચ આત્મિક ક્ષેત્રમાં લઈ ન્ય છે.

તુકારામની વાણી

૧

વંદીન મી મૂતે । ગાતો અગ્ગીચી સમસ્તે ॥ ૧ ॥

તુમચી કતીન માવના । પદોપદી નારાયણા ॥ ૨ ॥

માહુનિયાં મેદ । પ્રમાણ તો ઐશા વેદ ॥ ૩ ॥

તુકા મ્હણે માગ । નવ્હે દુઝયાચા સંગ ॥ ૪ ॥

૬

ઘેડે ઘેડે માગે વાલે, મોડ નામ વિઝોવાલે ॥ ૧ ॥

તુમ્હોં પ્યારે હોલે મુલ । પાદા વિઝોવાલે મુલ ॥ ૨ ॥

તુમ્હોં ઐશા રે કાન । માડ્યા વિઝોવાલે શુણ ॥ ૩ ॥

મના તેંયે ધોય ઘેડે । રાઈ વિઝોવાલે પાચી ॥ ૪ ॥

તુકા મ્હણે જીવા । નવો સોદેં યા કેશવા ॥ ૫ ॥

૭

જરિ મી મ્હણે પલિત । તરિ તું પાવન કંચા વેથ ॥ ૧ ॥

મ્હણોનિ મારોં નામ આચી । મગ તું પાવન કૃપાનિધિ ॥ ૨ ॥

લોહો મહિમાન, નરિસા । નાહી તરી દગડ કેસા ॥ ૩ ॥

તુકા મ્હણે ચાવકમાવે । કવ્યનહ માન પલિ ॥ ૪ ॥

૫

વંદીશ હું ભૂત-પ્રાણીમાત્રને સમસ્ત.

તારી કરીશ બાવના, પદે પદે નારાયણા. (૨૩)

સદુ ટાળીશ હું ભેદ, પ્રમાણીને વેદ.

તુકારામને અંગ, નહિ પછી દૈત સંગ.

૬

શેને શેને મારી વાણ, મોહું વિટ્તનું નામ.

તમે શે રે આંખો સુખ, શુઓ વિટ્તનું સુખ.

તમે સાંભળો રે કાન, મારા વિટ્તનનાં ગાન.

મન ત્યાં જ કર રે દોડ, ધર વિટ્તન ચરણગેડ.

તુકારામ જતાં છવ, ન છોડીશ આ કેશવ.

૭

એ હું ન હોત પતિત, તું ક્યાંથી પાવન ખચીન ?

માટે મારું નામ આદે, પછી તું પાવન કૃપાનિધે. (૨૪)

શેડે મેટી રૂપરૂમણી, નહિ તો પથ્થરની કણી.

તુકા ચાચકને કામે, કરપતરુ માન પામે.

કિં ધં મશરૂવાલા

નાહક બુદ્ધિભેદ

શુભાર્થ મહિતામાં સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ બાવ-
નગર પ્રગ્નપરિપક્વની સખાને અંગે ત્યાં ગયા હતા
ત્યારે ત્યાં શરૂ થતા ‘હિંદુસ્તાની વર્ગની વિધિસરની
બહેરાત સરદાર પાસે કરાવવા અને (ત્યાંની) કોલેજના
વિદ્યાર્થીઓને સરદારનાં આમ્યાનનો લાભ આપવા’
શામળદાસ કોલેજના મોટા ઓરડામાં સભા યોજી
હતી. તે સભાને હેવાસ ‘ફલજામમાં’માં આવેલો,
તેમાં કહ્યું છે કે, કોલેજના આચાર્ય શ્રી. શાહણી
અંગ્રેજીમાં પ્રારંભમાં બોલ્યા હતા. સરદારશ્રીએ
પોતાના બાવણમાં આ વસ્તુની નોંધ લેતાં રોકો
કરી: “૨૭ વર્ષ સુધી તમારા આચાર્ય યુગ્વરાતમાં
રહ્યા છતાં યુગ્વરાતમાં બોલતાં શરમાય છે.” અને
એમ શરૂ કરીને તેમણે, પોતે કેમ હિંદી બોલતા
થયા, તેનું રોચક વર્ણન કર્યું:

“મહાત્માજીના હિંદમાં આવ્યા પછી ત્યારે હું
માથા બહેરાજીવનમાં પરચો, અને નેમના સિપાહી
તરીકે તેમની સાથે બેઠાં, પછી ધીરે ધીરે નેમના
મહાવાસમાં મારી છબ દૂરી, મને લખવા બોલવાની
દેવ પડી. હું યુગ્વરાતમાંથી બીબ પ્રાંતમાં જ્યા
લાગ્યો ત્યારે મને બાપાની મુશ્કેલી પરવા માંગી,
(કેમ કે) બધી જનતા અંગ્રેજી કાંઈ સમજે નહિ.”

એટલે એમણે હિંદુસ્તાનીનો જ આધાર લેવો રહ્યો:

“પ્રદેશમાં ફરતાં મને ગાંધીજીએ હિંદીમાં બોલ-
વાનું શીખવ્યું. મેં તો મારી રીતે હાંદચે રાખ્યું.
મહારાષ્ટ્રમાં જન્મ તેમ જાદું ચલાવ્યું. પણ યુક્ત-
પ્રાંતમાં તો પં. મેનીલાલજી જેવાની કબજે બોલ-
વાનું હતું. તમારા આચાર્ય યુગ્વરાતી બોલતાં બાંધે
છે તેમ ત્યાં ને હું રહ્યો હોત તો મારા બાર
લાગી નત.”

અને આ અનુભવનું રસિક વર્ણન આપી સરદારશ્રીએ
અતે વિદ્યાર્થીઓને સંબોધીને કહ્યું:

“અંગ્રેજીમાં બોલવાનો વખત પૂરો થયા લાગ્યો
છે. એ બોલવામાં અત્યારે દલજલ દેખાય છે તે
ભવિષ્યમાં નથી રહેવાની.”

આ સીધી ને સ્વર્ભાન્ય પાત પરથી, તા. ૩-૮-૩૬ના

‘જનમજીમ’ના અંકમાં ‘કલમ અને કિતાબ’-કાર
‘અંગ્રેજી બાપા વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રભાષા’ દેહીને અંગ્રેજીનાં
અરથાને ગુણગાન કરવા મંડી પડે છે, એ સાથી તે
નથી સમજતું. એમને એમ લાગી ગયું કે, ત્યજે
સરદારે અંગ્રેજીને હિંદી જીવનમાંથી જવાની જ વાત
કરી! ભાવનગરમાં વર્ષોથી રહેલું ને યુગ્વરાતી વિદ્યાર્થી-
ઓને લણાવવા, છતાં યુગ્વરાતી બોલવાની હિંમત ન
આવવી એ કીકાપાત નથી? અને તે મેળાવામાં
અંગ્રેજી બોલવાનું ઔચિત્ય નથી એ કેમ ન સમજાયું?
જ્યાં આગળ રવભાષા કે રાષ્ટ્રભાષાનું અડમાન
કરવાનો પ્રસંગ હોય ત્યાં ને ન કરવામાં આવે તો,
તેટલો ભાષાપ્રેમ કે રાષ્ટ્રપ્રેમ ઓછો જ ન અંદાવો
જોઈએ? અને તેવે પ્રસંગે જો અંગ્રેજી કાંઈ બોલે ને
તેમાં રહેલા ઔચિત્યભંગ તરફ આંગળી ચીંધાય, તો
તેથી ‘અંગ્રેજી બાપા’ બોલવી એટલે રાષ્ટ્રીય પાપ
એવી માન્યતા ને એવી મનોદશા પણ નકામી દુરામદથી
બરેલી છે. — આવાં વાક્યો ઉચ્ચારવા તરફ વિચાર-
ધારા કેમ જઈ શકે? અહંક થયું તો શિક્ષક જોઈતું
હતું કે, અરથાને અંગ્રેજીનો ઉપયોગ એ જરૂર રાષ્ટ્રીય
દોષ છે; અને એથી શિક્ષક કહેનારની મનોદશા ક્યાંક
વિકૃત છે એમ ગણાય. એર.

વધારે દુઃખ તો ત્યારે થાય છે કે, આ જ
વાંંણમાં આગળ વંચી ‘કલમ અને કિતાબ’નાં
આરોહરો અંગ્રેજીને વિચારવા વણધીને, નેની
‘સંસ્કારિક ઉપાસના’ કરવાનું અને ‘સંસ્કારના
પ્રકરીઓનું કર્તવ્ય’ અતાવવાનું કહેવા કીછળે છે.
આ કથનની અપ્રાસંગિકતા કે અપ્રવૃત્તતા તો
એક જાણુએ રાંખીએ. પરંતુ, નમ્રતાપૂર્વક કહેવું
જોઈએ કે, આ વાંચતી વખતે અમને તેમાં કશી
વિચાળ દષ્ટિની ઉદારતા પણ નથી જણાઈ; અને
એ આટલા જ સાદા કારણથી કે, તેમાં રથાન અને
પ્રમાણનો ખ્યાલ વીસરાઈને વાત થઈ છે.

આજકાલ ત્યારે રવભાષા અને રાષ્ટ્રભાષાની
પુનઃપ્રતિષ્ઠાની વાત થાય છે, ત્યારે અમુક વર્ગોમાંથી

જે તેનો પ્રતિકાર થાય છે, તેની એક ખામ સૈલી અધાર્મિક મર્ક લાગે છે. તે પ્રતિકારીઓ, રજબાયા અને રાષ્ટ્રભાષાની પ્રતિષ્ઠા નો કરો, એમ કહેશે; પણ પછી જોરથી અંગ્રેજી 'વિશ્વભાષા' આગળ કરશે! તે 'રાજભાષા' છે એ પણ ખ્યાલ આ વર્ગે કરવો જોઈએ. અને તેથી તેની કેટલીક મોહિની છે એ પણ અલગ ન જોઈએ. બાકી વિશ્વભાષાના રસિયાના ટકા કેટલા? 'કલમ અને કિતાબ'-કારે જે હાકલ કરી કે, 'વિશ્વભાષા તરીકે અંગ્રેજીની સાંસ્કારિક ઉપાસના આપણે કરવી રહેશે' — તેના સાંભળનાર 'કેટલા? આજ મુધી અંગ્રેજીની ઉપાસના (૧) ધર્મ નેમાં પણ આજ ઉપાસકો કેટલા? અલગ જ જુલમજુલ, અંગ્રેજી જાણનાર ૪૧ ૧૦૦૦ માં એક જ હોય; નેમાંથી આપો આસ્વાદ શેતારા તો વળી વિરલ. એવા વિરલને નામે, આખા સમુદાયને મારેનું જે ઉદ્દેશ્યોધન તેને વખોડેનું એ ઉધિ ન્યાય છે, અથવા પેલી અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે, 'Hard case makes a bad law' જેવી તે વાત ધર્મ. વિષમ વિરલ ધોરણ પરથી સર્વ માટે કાયદો ન કઠાય. રજબાયા ને રાષ્ટ્રભાષા તો સૌ કોઈને માટે છે. આજે તે ખેળે પાછી પ્રતિષ્ઠિત કરવી છે, ત્યારે અંગ્રેજી તો આજે અનધિકારે વધારેપડતી પ્રતિષ્ઠા પામે છે. ભાવ-નગરના મેળાવડામાં અંગ્રેજીનું કામ નહોતું. આજની અનેક શાળાઓમાં અંગ્રેજીએ જે સ્થાન પચાડ્યું છે તે તેને નથી ઘટતું. આવી અધદિતતાઓથી જ કદાચ અંગ્રેજીની સાચી સેવા આજ ગૂંચળાતી હોય એમ પણ ન જોઈ કેમ કે, એની સાચી સેવા થતી હોત તો તેનો આસ્વાદ શેતારાઓએ પોતાની માતૃભાષાનાં સાહિત્ય સમૃદ્ધ કર્યા હોત. આજે તો અંગ્રેજી ઉપલા વર્ણની વરણગીની ભાષા અને રાજભાષા તરીકે મોટે ભાગે ઉપાસાય છે. જે વિરલ ઉપાસકોની ગરજ રાખી 'કલમ અને કિતાબ'-કાર એ હાથ ઝેંચા કરી આપણને ચેતવે છે, તે ઉપાસકો અમર રહેા. તેવા ઉપાસકો તો કેન્ય, જર્મન, રશિયન, ચીની, જાપાની વગેરે અનેક ભાષાઓના પણ પ્રમુદા. કેમ કે, આજાદ હિંદના

એકઠાઓ સર્વ દેશોમાં જશે; તેના વેપારીઓ સર્વ જમિઓ ખૂંદશે; તેના પ્રવાસીઓ ત્યાં ત્યાં ધૂમતા હશે. અને તેના વિદ્યાર્થીઓ? તેઓ જગતની સર્વ વિદ્યાર્થીકોમાં નહિ હોય કે? અને આપણે ત્યાં પણ અદારથી નહિ આવતા હોય કે? હિંદુ જો પોતાનો ભૂતકાળ ભવિષ્યમાં પાછો પુનર્જીવિત કર્યો હશે, તો એની ભાષાઓ પણ અદાર નહિ બાણતી હોય કે? ભારતની ભાષી સાંસ્કારિક મહેાજલાલીની સીમા કોઈ ન આંકે, તેમ આંકનાર તેના ભવિષ્યને અંધનમાં મૂકે છે. વર્તમાનમાં કામ કરનારાઓ આંખ પર એવાં પાણ ન આવવા દે, માતૃભાષા અને રાષ્ટ્રભાષાને પ્રતિષ્ઠા આપી પુનઃ ગોરવ આપવામાં આણું કોઈ અંધન નથી નંખાતું. બલકે, જે સાંસ્કારિક મહેાજલાલીની જખના આપણે સો કરીએ છીએ તેની પર પડેલાં અંધનોને તોડવાની વાત તેમાં રહી છે. દાનને વિષે મુખાપિત છે કે, દક્ષિં મર કોંતેય મા પ્રવચેશ્વરે ધનમ્ । ત્યાં તંગી છે ત્યાં આપો, જેની પાસે હોય તેને ન આપો. એ જ રહસ્ય આજ આપણે ત્યાં ભાષાઓને અંગે પાદ રાખવા જેવું છે. જે ભાષાને જોઈએ તેના કરતાં વધારે ધ્યાન આજે અપાય છે, તેની પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું એ અપાને જ્ઞાન બરોગર છે. ત્યાં ધ્યાન આપ્યું જોઈએ ત્યાં નથી અપાતું તે માતૃદ્રોહ છે, સાચી કદરનો અભાવ છે, સત્ય પુરુષાર્થનો કોઈકે ને કોઈકે કારણે અણમરો છે. આ ન મુમગ્ન તો વિચારો જોડાણો પણ કદાચ કારણરૂપ હોય. એને કાળો લાગતા ન્યાયાભાસથી ન શણગારવો જોઈએ. એથી નાહકનો છુદ્દિભેદ જ વધે છે; અંગ્રેજીની કે રજબાયાની કશાની સેવા નથી થતી. ધર્મ વસ્તુને પહેલી મૂકી અથવા અનેક વસ્તુઓમાં ધર્મને કેટલો ને કેવો ભાર આપીએ છીએ, એ સમાજસંગઠનમાં બહુ મહત્ત્વનું છે. ભાષાઓના સંચલન સમાન હિંદમાં તો એ વિશેષ મહત્ત્વનું છે. આમાં નાના મોટા પોતાના પૂર્વમહેાથી તણાઈ જવાની પણ બીતિ રહે છે. સાચા રાષ્ટ્રપ્રેમ અને માનવપ્રેમ જ આપણા માર્ગદીપ હોા.

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી—૧

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી એટલે વળી શું ? તથા સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલો મનુષ્ય કેવો હોય ? સૌથી પ્રથમ તો, માનવજાતે એકત્રિત કરેલો સમગ્ર જ્ઞાનભંડાર તેણે પ્રાપ્ત કર્યો હોય. પરંતુ તેણે જો એટલું જ પ્રાપ્ત કર્યું સર્વાંગીણ કેળવણી હોય, તો તે અર્થે રસ્તે જ દટાવે શું ? પહોંચ્યો કહેવાય. તેના વિપુલ

જ્ઞાનભંડાર ઉપરાંત તેણે તે જ્ઞાનને અમલમાં મૂકવાની અમોઘ આવડત મેળવી હોવી જોઈએ. ઘણી વાર આપણને જ્ઞાન અને જિન-આવડત જ ભેગાં રહેતાં જોવા મળે છે. આપણને થતી મોટામાં મોટી હાનિઓમાંની ઘણીના મૂળમાં આપણું અજ્ઞાન હોવાને બદલે આપણી જિન-આવડત જ રહેલી હોય છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે, થોડા જ્ઞાનનો ઉપાય વધારે જ્ઞાન છે. પરંતુ એ આજ્ઞતામાં અને પોતાને તો શંકા છે. જ્ઞાનનો અર્થ જો માત્ર ‘માહિતી’ થતો હોય, તો તો એ કહેવત બરાબર છે. પરંતુ સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલો માણસ તો પોતાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં વિશ્વાસપાત્રતા, હિંમત, ત્વરા અને કુશળતાની બાજતમાં પણ પૂરો હોય. તેની કાર્યશક્તિ ઘણી બારે હોય, તથા તેનામાં બીજા પણ એવા અનેક ગુણો હોય કે જે વધુ માહિતી મેળવવામાંથી તેને પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકે. આમ, સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલા મનુષ્યનું વર્ણન એટલે વસ્તુતાએ દેવનું વર્ણન.

એક બીજો મુદ્દો પણ છે કે જેના તરફ કેળવણીકારો સામાન્ય રીતે દુર્લક્ષ કરે છે. સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલો મનુષ્ય પૂરેપૂરા કેળવાયેલા મન ઉપરાંત પૂરેપૂરા કેળવાયેલા શરીરવાળો પણ હોવો જોઈએ. કેળવાયેલા શરીરનો અર્થ માત્ર નીરોગીતા અને બળ ઉપરાંત ઘણો વધારે છે; જોકે તેમાં તે બંનેના સમાવેશ તો થાય છે જ. માત્ર નીરોગીતા અને બળનો તો નવો જાનની પેઢે ગંભીર દુરુપયોગ પણ થઈ શકે. પરંતુ કેળવાયેલું શરીર તો નીરોગી અને સજીવ હોવા ઉપરાંત તે બંને ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂવાળું

હોય છે, તથા તેમનો ઉપયોગ તે બધું જ કરકસરથી તથા ‘સુંદર’ રીતે કરતું હોય છે. અર્થાત્ તે તેના માલિકને તેમ જ તેને જોનાર સાને આનંદની ખાણ રૂપ થઈ પડે છે. કોઈ પણ શહેરના રસ્તાઓમાં ફરતાં ટોળાંમાં મનુષ્યોનું તમે નિરીક્ષણ કરશો, તો તમને નીરોગી દેખાતાં શરીર તો ઘણાં જોવા મળશે; અને તેમાંનાં ઘણાં તો પહેલવાની ક્લી શકાય તેવાં પણ હશે. પરંતુ તે બધામાં ‘કેળવાયેલાં’ ક્લી શકાય તેવાં શરીર તમને જવડે જ મળશે. તેવાં જિન-કેળવાયેલાં શરીરોમાં કેળવાયેલાં મન રહે છે એવું કહેવું એ વદનો-આધાત જેવું છે. આપણાં મોટાં શહેરોમાં વસતાં એ બધાં જિન-કેળવાયેલાં શરીરોના બધાઓને કારણે આજે આપણી સંસ્કૃતિ બારે અનિબંધે સહન કરી રહી છે. એ અનિબંધે મને તેટલી ‘વ્યાખ્યાનમાળાઓ’ની યોજનાઓ દૂર નહિ જ કરી શકે, બલકે પછી તે વ્યાખ્યાનમાળાઓ આવવા માટે તમે રૂબરૂના દેવદૂતો પકડી લાવો. તેવાં શરીરોને આપવામાં આવતી માનસિક કેળવણી વ્યર્થ જ ગણ છે, કારણ કે તેને જવાબવા જેટલી હદે તે શરીરો કેળવાયાં હોતાં નથી.

થોડા દિવસ ઉપર કારખાનાઓ, તકલીફો મકાનો, કદરૂપી બહેરખબરો અને એવી બધી કદરૂપતાઓના જોરથી થવા લાગેલા આક્રમણમાંથી આપણા દેશની સુંદર નિર્મળ-બુદ્ધિને બચાવવાની યોજનાઓનો વિચાર કરવા એક સલાહોક્તિવાળામાં આવી હતી. તેમાં એક વક્તાએ ઉચ્ચારેલું વાક્ય મારા મનમાં સચોટ હતી મથું છે. તેણે કહ્યું કે, ‘ત્યાં સુધી તમે તમારા દેશમાં રહેવા માટે સુંદર શોધો મેળવી ન શકો, ત્યાં સુધી તમારા દેશને સુંદર ન રાખી શકો.’ આટલું કહીને તેણે ‘સુંદર શોધો’ એ શબ્દોની સમજૂતી આપી. તેના અભિપ્રાય મુજબ, ‘સુંદર શોધો’ એટલે એવા શોધો કે જેનાં શરીર તેમના મન જેટલાં જ કેળવાયેલાં હોય; અર્થાત્, જેમની આંખ સોંદર્યને નીરોગી શકે તથા તેની હિંમત સમગ્ર શકે તેવી હોય; જેમના કાન શુદ્ધીલાપણું સાંભળવાને અને

એસુસપણું પારખવાને દેવાયા હોય; જેમના હાથ સુંદર કરીશરી કરી શકતા હોય, તથા જેઓ સર્વોચ્ચ—અર્થાત્ મનથી તેમ જ શરીરથી—અત્ય, સૌંદર્ય અને ચેરને માર્ગે સર્વોચ્ચ પ્રવૃત્તિ કરવાને કળવાયા હોય.

જેનું શરીર પણ મન જેટલું જ કળવાયેલું નથી તેવા મનુષ્યને હું પૂરેપૂરો કળવાયેલો કહી શકતો જ નથી. અને તે કારણે

સર્વોચ્ચ વિન જ મને પોતાને કળવણીની દૃષ્ટિ તુલક કેળવણી કેટલી બધી જરૂર છે તેનું બાન મને નિરંતર રહે છે. મારી

‘પોતાની કળવણી’ કર્મ આખતમાં અધૂરી રહી છે તે હું હવે બરાબર જોઈ શકું છું. આપણાં માથાપને યતા ખચેની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તો તે કળવણી બહુ સારી હતી એમ જ કહેવું જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યની ‘સર્વોચ્ચ’ કળવણીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે છેક જ અધૂરી ગણાય. આપણા કળવણી-કારોને મનુષ્યના ભાગલા પાડી નાખીને જ પોતાનું કામ કરવાની આદત પડી છે, અને તેથી તેમની આખી પ્રક્રિયા તુલક જ હોય છે. સૌથી પ્રથમ તો કળવણીને શુદ્ધ શુદ્ધ ‘વિષયો’માં ભાગી નાખવામાં આવે છે; પણ તે બધાનું એકીકરણ કરે એવો કેઈ હેતુ તેમની પાછળ હોતો નથી. હું અત્યારે જૂતકાળમાં નજર કરું છું તો મને તરત જ હેખાય છે કે, કેટલાક વિષયો તો અમારે માટે ‘વસ્તુસ્થ’ જ હતા. તેઓ નરી પ્રવૃત્તિયા કે માત્ર સાંભળેલી યાજનોની અલગ અલગ બૂંદો જ હતા, અને તેમને ટોપલાની માફક અમારા મનમાં સીંચવામાં આવ્યા હતા. શિક્ષકોને એક વર્ગ સામાના આરગમાં અમારો મનને તાલીમ આપતો અને બીજે વર્ગ કે જે નરો અણુપક હતો, તે અખાડામાં કે રમતના મેદાનમાં અમારા શરીરને તાલીમ આપતો. એક ત્રીજે સદૃશદરે કે જે ધર્મશિક્ષક કહેવાતો, તે અમારા ચારિત્ર્યને કળવતો, અને સાંભળવા મુજબ, અમારા જીવાત્માઓની સંજ્ઞા રાખતો, પરંતુ આ ત્રણે વર્ગોમાં ગિરકુલ એકબીજીપણું નહોતું. માનસિક ખાતું, શારીરિક ખાતું, ચારિત્ર્યખાતું અને આધ્યાત્મિક ખાતું—એ બધાં

ખાતાં વચ્ચે કશું જ સંગત નહોતું. સામાના વર્ગો, રમતનાં મેદાનો, અને ધર્મપીઠ એ ત્રણ એકબીજાને મદદ કરવાને બદલે એકબીજાને નડતર કરતાં હતાં. આ બધી તુલક પ્રક્રિયામાં એક જ બીના પ્રત્યે સખા દુર્લભ કરવામાં આવતું; અને તે એ કે, વારતવિક મનુષ્ય કે વારતવિક યાજક તો મન, શરીર, ચારિત્ર્ય, અને જીવાત્મા—એ બધાનો મજાને બનેલો છે, પેલા વ્યાખ્યાતાએ વર્ણવ્યા મુજબનો ‘સુંદર’ મનુષ્ય તૈયાર કરવાની દૃષ્ટિએ અમો કળવવાનો પ્રયાત જ કરવામાં આવતો નહોતો. અમે વર્ગમાં, મેદાનમાં કે દેવળમાં જે કાંઈ હુકમ તુલક શીખ્યા હોઈએ, તેમને અમારાથી બને તેટલા સાંધી’લઈ, તેમનું એકીકરણ કરવાનું કામ અમારા ઉપર જ છોડવામાં આવ્યું હતું. અમારામાંના ઘણા એ એકીકરણ સાધવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.

‘સુંદર માણસો’ તૈયાર કરવા એ જ કળવણીનો અતિમ આદર્શ હોવો જોઈએ. અલગત, ‘સુંદર માણસો’ એ શબ્દો અહીં કેળવણીનો અંતિમ તેમના સાચા અર્થમાં જ આવશે સમજવાના છે; કારણ કે એ શબ્દો ખેડા અથવા ઉપરચોડિયા અર્થમાં સમજવાનો બહુ સંભવ છે; બાકી, કળવણીનું લક્ષ્ય શું હોયું જોઈએ એ વસ્તુ દર્શાવવા માટે એ શબ્દો મારી જણાવના બીજા કેઈ શબ્દો કરતાં વધુ યોગ્ય છે. અત્યાર સુધી એ લક્ષ્ય, પૂરતી રપટતાથી, આપણા બધામાં જ આવ્યું નથી. ધરતીના તળ ઉપર સુંદર મનુષ્યોની સંખ્યા વધારવી, આપણી જનમૂર્તિમાં તેઓની જ વસ્તી કરી મૂકવી, અને બીજા દેશોને પણ તેમની ભૂમિમાં એવું કરવામાં મદદ કરવી—એ વસ્તુને હું કળવણીના અંતિમ પ્રયોજન તરીકે રજૂ કરું છું; આપણાં અન્ય ગૌણ પ્રયોજનોને તે ગિ’દુએ જ પહોંચવાનું છે.

કવિએ કહ્યું છે કે, “તમામ કુદરત કેવી મનોરંજક છે! માત્ર માણસ જ દુષ્ટ છે.” આપણે તેથી પણ આગળ જઈને કહેવું જોઈએ કે, ત્યાં સુધી કુદરતમાં ચામ કરનારા માણસો દુષ્ટ હોય, ત્યાં સુધી કેઈ કુદરતી સૌંદર્ય વસ્તુતાએ આનંદ આપી.

શકે નહીં. આપણે આપણી આત્મજાણનાં તમામ માણસોને દુષ્ટ હોવાને કારણે ધરતીના તળ ઉપરથી હાંપી કાઢીએ, તોપણ, આપણે પોને 'સુંદર' નહીં હોઈએ તો, કુદરતનું સૌંદર્ય આપણી નજરે ચડવાનું જ નથી : દુષ્ટ માણસ તેમાં સૌંદર્ય દેખી શકવાનો જ નથી. બધું તો તે નેના તરફ નજર ફેંકશે, કે તેના સાચું તાકી રહેશે, કે તેના કેટલાક શેષે, કે તે વિસ્તારમાં તે પોતાની મોટરમાં સાદ માઈલની ઝડપે દોડી પળશે; પણ તેની નજરે તે રથજનું સૌંદર્ય તો નહીં જ રહે. જેનું સૌંદર્યની આખતમાં છે, તેનું જ સત્યની આખતમાં, એમની આખતમાં, કે બીજી આખતમાં પણ છે. આપણે આપણા સમગ્ર બ્યક્તિત્વથી ઉત્તમ નહોઈએ, તો ગમે તેવી શ્રેષ્ઠ ઉત્તમતાઓ પણ આપણે માટે ઉત્તમ નહીં રહે.

એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, માણસનું આરિય તેની આત્મજાણની પરિસ્થિતિ અને સંજોગો વડે ધડાય છે. વિકાસવાદનો માણસ અને તેના આ તો સામાન્યમાં સામાન્ય પરિસ્થિતિ સિદ્ધાંત છે. તેમાં સત્યાંશ જરૂર છે; પરંતુ તે સંપૂર્ણ સત્ય નથી.

એ સિદ્ધાંત બોક્ષી જનારાઓ એમાં રહેલા એક મુદ્દા પ્રત્યે ઘાળી વાર ફર્લફ કરે છે કે, કેઈ પણ માણસની આજ પરિસ્થિતિનો નોંધી વધુ સક્રિય તથા અસરકારક બાગ તેના સમકાલીન સહ-બંધુઓનો જ બનેલો હોય છે. તેની પરિસ્થિતિનો બીજો કેઈ અંશ તેના ઉપર આટલી નિઃક્રતાથી, નિરંતર તેમ જ અસરકારક રીતે ક્રિયા નહીં જ કરેલો હોય. તે પ્રમાણે તે પોતે તં બધા ઉપર તેવી જ અસર પહોંચાડનાર પરિસ્થિતિનો અસરકારક અંશ છે. આ વસ્તુ સહેલાઈથી લક્ષ બહાર રહી જાય છે.

એનો અર્થ એ થયો કે, નિર્જન રથજમાં કેઈ માણસ મુંદરતા નહિ લાખી શકે. પોતાની આસપાસના માણસો બે દુઃખી હોય, તો જેમ કેઈ માણસ સુખી ન થઈ શકે, તેમ માણસની આત્મજાણના લોકોનો મોટો બાગ અરિયર, અવ્યવસ્થિત કે ગોઝારું હવન હવનો હોય, સાં સુધી અવરચા અને આત્મસંયમમાંથી નીપજતું સૌંદર્ય—કે ને,

મુંદર મનુષ્યનો આત્મા છે,—તે સિદ્ધ થતું પ્રાણ અશક્ય જ છે. પોતાની મરજ ન હોવા છતાં મનુષ્ય પોતાની આસપાસની અવ્યવસ્થા અને હીનતાના પ્રવાહમાં સપડાય છે જ. તેના હવન ઉપર આત્મજાણના ભેંસર હવનના પડયા પડે છે જ. આત્મનું માનવહવન કેવું કુખ્ય તથા અવ્યવસ્થિત બની ગયું છે તે બંધા જ નાણે છે; અને જ્યાં હોમ તથા અવ્યવસ્થા છે, ત્યાં સૌંદર્ય હોવું સંભવિત નથી.

આ આખતમાં આપણે કેળવણીકારોએ શું કહેવાનું છે? મને લાગે છે કે, આપણે તો આપણાં ગુનો જ કબૂલ કરી લેવાનો છે. કેળવણીકારોની અત્યારે જે વસ્તુસ્થિતિ બીબી મૂલ છે તેને માટે આપણે જ મોટે બાજે જવાબદાર છીએ.

અજાગત, આપણે તેને જાણીબૂઝને બીબી કરી નથી કે તેમાં વધારો કર્યો નથી; પરંતુ આપણે તેને ગ્રામી થતી અટકાવવા માટે પણ કાંઈ જ કર્યું નથી. ત્યારથી કેળવણી સાર્વત્રિક બની છે, ત્યારથી આપણા હાથમાં પરિસ્થિતિની વડી ચાવી આવી ગઈ છે; પરંતુ તે કુંચીનો ઉપયોગ કરવા માટે જે દરિ જેઈએ અને જે આવડત જેઈએ એ આપણામાં નથી. મનુષ્ય જાણે મન, શરીર, ચારિત્ર, હજારો વગેરે છૂટા છૂટા હુકડાઓનો બનેલો હોય એમ ગણીને આપણે ચાર્યા છીએ. એટલું જ નહિ, તે હુકડાઓના પણ જુદી જુદી શક્તિઓ અને શક્તિઓએ કેટલું જાણે પાછા કેટલાય પેટાગિયોગો આપણે પાડ્યા છે, અને માણસ જાણે તેમાંનો કેઈ પણ એક હુકડો જ ન હોય, તેમ ગણીને આપણે લોકોને કેળવણી આપી છે. પરંતુ એ બધા હુકડાઓ જેના વિના અર્થહીન બની જાય છે, તે આખા—વાસ્તવિક—મનુષ્યની કેળવણી પ્રત્યે આપણે ફર્લફ જ કર્યું છે. એને કારણે જ લોકોને આપણે એવી સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યા છે કે જ્યાં આધ્યાત્મિક અસાજકતા તેમના ઉપર ચડી જ વાગે.

આપણે આપણી બૂતની કબૂલાત જ કરીને બેસી રહેવાનું નથી. તેનું આપણે પ્રાપ્તિત પણ

કરવું જોઈએ, અને પછી તેની મુધારણા પ્રથમ મુધારણા કરવી જોઈએ. તેને પાછું માટે પ્રથમ તે આપણે આપણી પોતાની કેળવણી હાથ ધરવી જોઈએ. મારી એવી મૂલ્યના છે કે, આપણે સર્વોચ્ચ માનવની કલ્પના નજર સામે રાખતાં શીખવાથી જ શરૂઆત કરીએ, અને બાળક તરીકે તેની કેળવણીના પ્રથમ પગથિયાથી માંડીને, પ્રૌઢ તરીકેની તેની કેળવણીના છેલ્લા પગથિયા મુધી તેના ખ્યાલ હાથુવાર પણ ન જુડીએ, મનુષ્યના અનેક પેટા વિભાગો પાડી દઈ, તેમાંથી ગમે તેને વાસ્તવિક મનુષ્ય માની લઈને આપણે ચાલ્યા કરીએ, ત્યાં

મુધી આપણે સંપૂર્ણ મનુષ્ય, કે જે હંમેશાં 'સુંદર' મનુષ્ય હોય છે, તેને ઊભો કરવાને બદલે. છૂટા છૂટા લગ્નજાત અવયવોનું જૂથનું જ ઊભું કરીએ છીએ. તેમાંથી ઈશ્વરને પણ પોતાની પ્રતિકૃતિરૂપ સ્વેચ્છા માનવને શોધતાં મુશ્કેલી પડે! એટલે આપણે પ્રથમ પગથિયા તરીકે સર્વોચ્ચ મનુષ્ય તરફ જ આપણા વિચારોને વાળતાં શીખીએ, અને તેને અપનાવી તેની કલ્પનાને કેળવણીની આખી વરતુનો મુવતારો માનીને ચાલીએ, તથા એ રીતે ધરતીના તળ હિપર 'સુંદર મનુષ્યો' વધારવાનો પ્રયત્ન થયે અંશે હલ કરીએ.

ગોપાલરાસ પટેલ

શબ્દોના વંશ

તરકર - હાકર - હાકાર

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર ઇતિહાસશાસ્ત્રનું અસાધારણ અંગ છે. કેટલીક વાર જે હકીકતો કે સહિત્ય શિક્ષાકેષો વા પ્રાચીન ખંડેશો દ્વારા નથી દર્શાવેલી સકાતી તે હકીકતો સંબંધે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર વિશેષ પ્રકારના પ્રકાશ નામે છે.

સચિય, ષાઠાણ, શ્રમણ, જિન, જુદ, સાધુ, શિવ વગેરે શબ્દોના વાસ્તવિક અર્થ કેવો છે? તેમનો પ્રચલિત ઔપચારિક અર્થ કેવો? ને એ વચ્ચે કેવી જાતનું અંતર છે?

આ નીચે એક એવા શબ્દોના પરિચય કરાવવાનો છે, જે શબ્દોના પ્રચલિત અર્થની સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા છે સારે તેને વાસ્તવિક અર્થ તદ્દન જુદો છે! મુજરાતી બાષામાં હકરાત, હકરાઈ, હકરાણાં - હકરાળાં, હકરાણી, હકરાણો, હકરાતી, હકરાણું, હાકર - હાકરી, હાકરો - હાકરી, હાકરાં, હાકર, હાકરણ અને હકર વા હકુર એ બધા શબ્દો મુસરિહ છે. હકર વા હકુર શબ્દોના ઉપયોગ એક અડક તરીકે થાય છે: ધના હકર, વસનહ હકુર. હાકારજનો અર્થ નિષ્ક્રીની મૂર્તિ છે. એટલે હાકર શબ્દ દેહ પરમાત્માના બાવ મુધી પહોંચી ગયો છે. 'હાકાર'નો અર્થ દરબાર - રાજ - થાય છે: ગોડળના હાકાર, રાજકોટના હાકાર, વળાના હાકાર, વગેરે. 'હાકરી',

'હકરાણી', 'હકરાણાં' કે 'હકરાળાં' શબ્દો હાકારની પત્નીના બાવને સૂચવે છે - પીછ રીતે કહીએ તો એ શબ્દો રાજરાણીના સૂચક છે, હકરાત, હકરાઈ શબ્દો મોટાઈ, શેઠાઈ વા હાકારના - રાજના - વેળવેને સૂચવે છે. આ રીતે આ બધા શબ્દોના અર્થ પરમાત્મા અને રાજ મુધી પહોંચી ગયો છે.

પણ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તે વિષે જુદું જ કહે છે. 'હકરાત'થી માંડીને 'હાકારજ' મુધીના બધા શબ્દોના મૂળમાં 'હકર' શબ્દ છે અને તેનું મૂળ 'તરકર' શબ્દમાં છે. પાણિનીય વ્યાકરણના વાર્તિકકાર કાશ્યાપને 'તરકર' શબ્દોના 'ત્ત્ + કર' એ જાનને પદનુંદ કરી બતાવ્યો છે. વાસ્તવિકતાની જ સંજ્ઞા આ સૂત્રની સાથે 'તદ્ - વૃદ્ધનો: કર - વયો: ચોર - દેવતયો: સુર તલોપજ' વાર્તિકઅંક - ૩૫૧૩ વિદ્વાન-કૌમુદી ૫૦ ૬૫૬ ઉપર વાર્તિક છે. તેમાં વાર્તિકકાર કહે છે કે, 'ત્ત્ + કર' શબ્દોના બધારે 'ચોર' અર્થ થતો હોય ત્યારે 'ત્ત્'ના 'ત્'નો લોપ કરવો અને લોપ કર્યા પછી બાકી રહેલા 'ત' પાસે 'સૂ'ને ઉમેરવો. એ રીતે અક્ષરયોગના કરવાથી 'તરકર' શબ્દ નીપજે છે. 'તરકર'ની પેઠે, 'વૃદ્ધ + પતિ' ઉપરથી વાર્તિકકાર જુદરૂપિત શબ્દને નિપજાવે છે અને તેનો પ્રયોગ 'દેવ' અર્થમાં જ કરવાની સૂચના કરે છે,

મહાભારતમાં* (વનપર્વ, અધ્યાય ૬૧, શ્લો. ૨) બ્રહ્માના પ્રમાણે, 'તક્ષર' શબ્દનો અસલ અર્થ 'ધાંડપાડુની જાત' છે. અર્થાત્ 'ખિસ્મ' અને 'પુલિંદ' વગેરે શબ્દો જેમ 'અનાર્થજાતિના સૂચક' છે, અને મૂળે સંસ્કૃત નથી, પણ અનાર્થ બાપાના — દેશ છે, તેમના પર સંસ્કૃત બાપાનો ઢોળ ચડ્યો છે, તેમ પ્રસ્તુત 'તરકર' શબ્દ પણ અનાર્થ એવી ધાંડપાડુ—લૂંટારુ—ની જાતનો બોધક છે અને મૂળે દેશ શબ્દ પર ચઢેલા ઢોળરૂપ છે. 'તક્ષર'નો અસલ અર્થ તો ઉપર્યુક્ત છે. તોપણ અમરસિંહ વગેરે પાછળના કોશકારોએ એ શબ્દને 'પુલિંદ'ની પેઠે જાતિવાચક તરીકે ન નોંધતાં માત્ર 'ચોર' અર્થમાં નોંધ્યો છે. તેનું કારણ એ કોશકારોના સમયમાં 'તરકર' જાતિના શોકો કાં તો આર્યજાતિમાં ભળી જઈ આધુનિક હાકોરા બની ગયા હોવા જોઈએ, અથવા એ કોશકારોને એ જાતિ વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન આવ્યો હોય એવું કાંઈક હોઈ શકે. એ ગમે તેમ હો, પણ કોશકારોએ 'તક્ષર' શબ્દનો જે

* મહાભારતમાં હકા રમણે લખ્યું છે કે—

“ભનાપક્ષિગણાકીર્ણ મ્લેચ્છ—તક્ષરસેવિતામ્”

અર્થાત્ “સની હમખતી એક એવા વનમાં પેડી કે જેમાં પક્ષીઓનાં અનેક પ્રકારનાં ઢોળાં રહેતાં હતાં તથા જે જંગલમાં મ્લેચ્છ લોકો અને તરકર લોકો વસતા હતા.”

એ પ્રમાણે—

“અઢવીસુ મિઠ્ઠ—તક્ષર—પુલિંદ—સહલ—સહસીમાલુ”
એ રીતે એક પ્રાચીન જૈન સ્તોત્રમાં અટ્ટશીમાં રહેનારી જાત તરીકે મિઠ્ઠ, પુલિંદ અને તક્ષર (વરકર)નો ઉલ્લેખ કૃત્રિમ છે.

નવસારી

ઇ. સ. ૧૧૪૨માં 'કામદીન જરથોસ્ત નામનો ગોળેદ પોતાના એક કપીલા સાથે પહેલવહેલો નવસારીમાં આવી વસ્યો હતો.'

નવસારીના વડા દસ્તુરના કુટુંબમાં મળતા કેટલાક જૂના લેખોની ચોપડીમાં એક હેડાણે આ પ્રમાણે મળે છે: 'તે વાર પછી આપનો સને ૫૧૧૩ (અટલે ઈ. સ. ૧૧૪૨) ડરવંદીન મહિનો

૨૬ એવો 'ચોર' અર્થ સૂચ્યો છે તે અર્થ જ પ્રાચીન અને પારંપરિક છે. કોશકારોની સામે તો 'તદ્-+કર' ઉપરથી 'તક્ષર' શબ્દની ઘટના હતી, છતાં તેમણે તેનો પદચ્છેદ પ્રમાણેનો વ્યુત્પત્ત અર્થ નથી આપ્યો અને 'ચોર' અર્થ આપ્યો છે તે, એ અર્થ પાછળના રહસ્યનો ગ્રાપક છે અને તે રહસ્ય, મહાભારતમાં કલા પ્રમાણે, તરકર જાતિની હયાતીરૂપ છે.

'તક્ષર' 'ધકર' વા 'ઠક્ષર' એવા વર્ણવિન્યાસ-વાળો મૂળ એ શબ્દ દેશ છે અને અનાર્થ બાપાનો છે. તેના ઉપર સંસ્કૃતનો ઢોળ ચડાવી વાર્તિકકારે તેને 'તક્ષર' રૂપે કદમ્બો લાગે છે. નમોદાર (નમસ્કાર), સકાર (સંસ્કાર), સમય (સંસ્કૃત) વગેરે શબ્દોમાંના 'ક'નું 'સ્ક' સાથે સામ્ય કદપાયાં છે, તે પ્રમાણે 'તક્ષર'ના 'ક'નું પણ 'સ્ક' સાથે સામ્ય કદપાયાં હોય અને તે દ્વારા 'તક્ષર'ની ઘટના ઘટી હોય એ સંભવિત છે.

યશ:શૈવ ઇતિહાસવિશારદ શ્રી. રાજવાડે મહાશય 'ઠાકર'ની વ્યુત્પત્તિ વિષે ચર્ચા કરતાં જણાવે છે કે—

“વત્સ: પશ્તાત્ 'તક્ષર'. હા શબ્દ મૂળતઃ સંસ્કૃત નહીં, વિષ્ણુવેંકાતીદે ઠાક હુંદારુ જાનીંચા વાચક ગમ્ભૂ ત્યા જાતીંચા ભાષેતોલ મ્હજે મ્લેચ્છ હર્ફે ભાષે ભાષેતોલ કમ્હે” — (લેખસંગ્રહ ભાગ ૩, પૃ ૨૫૮)
હકુર, ટાંગોર, ટુંગોર આદિ રૂપો પણ મૂળે આ 'તરકર' શબ્દમાંથી જ છે.

આ જગાએ ખરેખર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર સામ્યવાદી સિદ્ધાંતને અજળ સમર્થન આપે છે !

અંબ એચચંદાસ દોશી

ને દીન રાજે આપને નાગમંદલનો આવી મોકામ કીધો, અને એ જગોની આગોહવા જોઈ દરેરે કહીજે જે કે જેની આપનાં શારી (માનંદશનીની અસલી રાજધાની) ગામની હતી તે ગીશામેની આગોહવા એ ગામની છે. માટે એ જગાનું નામ નવીશારી રાખો. તે દંનથી નવસારી નાગમંદલ લખામછો. આથી આગોદર તો નાગમંદલ લખાતું”
(‘પારસી પ્રકાશ’ પા. ૨ની ૩૧માંથી)

અબાતશત્રુ લિંકન

૧-ગરીબની હાથ

સ્વમાન, સ્વતંત્રતા અને સ્વધર્મ ખાતર માનુષ્યો સહિત સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી, અનેક જોખમો અને સંકટોનો સામનો કરી, યુરોપના ધર્મશીરોએ અમેરિકાના વિરાટ ભૂખંડનો આશરો લીધો અને પોતાના શાશ્વતસંપ્રદાયની રક્ષા કરી. કાળાન્તરે તેમના જ વંશજો નિર્ધન અર્થપણને વશ થયા અને તે ક્ષત્રીઓ ખાતર તેમણે એક ગરીબ, અજ્ઞાન અને શંકડી પ્રજાનો શિકાર કર્યો—તેમનાં સ્વમાન, સ્વતંત્રતા અને સ્વધર્મ હણ્યાં. પરિણામે તેમણે પોતાની ખાતરી પ્રજા માટે એક બીપણુ આપત્તિનાં ખીલ રોપ્યાં.

યુરોપના આ ધર્મશીરુ વસાહતીઓએ અમેરિકાની જમીન ઉપર પગ મૂક્યો ત્યારે તેમની એક બાબુએ નિરવધિ સાગર અને બીજી બાબુ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રસરેલું નિમિત્ત અરણ્ય હતું. અરણ્ય હિંસક પશુઓથી અને તેથીયે નિરંજન હિંસક ઉરગોથી ભરપૂર હતું. આ ઉપરાંત ત્યાંના મૂળજતની 'રેડ ઇન્ડિયનો'નાં અગ્રણી તાતાં તીરોનું જોખમ પણ ઓછું નહોતું. પણ તેમનાં જનમાલને આ બધાં જોખમો હોવા છતાં, જેને માટે તેમણે દેશવેરા લીધો હતો તે શાશ્વતસંપ્રદાય મુરશિત હોય ત્યાં સુધી પાછા ફરવાનો મુવાવ જ નહોતો. એટલે આ બધાં છવસાટાનાં જોખમોની તેમણે ધીરજ અને હિંમત-પૂર્વક બંદોબસ્ત કરી; એ અગ્રણી અરણ્યનો વિશ્વાસ કરી આરણ્યક બન્યા; અને એક મહાન પ્રજાનો પાયો નાંખ્યો. વસતી વધતી ગઈ તેમ તેમ અરણ્ય ખસતું ગયું અને એક મહાન પ્રજાને જન્મ આપી જેવડે અદ્યય થયું. હવે અમેરિકામાં જન્મજન્મે રેકાણે, દરિ પહોંચે ત્યાં સુધી, ઠેર ઠેર પાકથી લઈ રહેલાં સપાટ ખેતરોના પરાં દેખાવા લાગ્યા. નવી જમીને ધાન્યની રેલંગેલ કરી મૂકી. પરંતુ કોબને કઈ શોભ છે? અમેરિકાવાસીઓનું ધાન્યથી સમૃદ્ધાન ન થયું; તેમને હવે ધનનો શોભ વળગ્યો. એને માટે તેમને એ કામકામ ધરતીને વધારે દોહવી હતી. હજી

પણ જન્મશો સાફ કરી કપાસ અને તમાકુ જેવા આર્થિક પાકો વિશાળ પાયા ઉપર કરવા હતા. પરંતુ જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં તેમની વસતી એટલી અલ્પ હતી કે માત્ર તેમની મહેનતથી તો એ શોભના દર્શાવત થાય એમ હતું જ નહિ. આથી તેમણે સોંધી મજૂરી મેળવવા તપાસ કરવા માંડી. પોતાની મુરાદ પાર પાડવા તેમને એવા મજૂરોની બંદર હતી કે જેઓ માણસ અને પશુ જાતેની ગરજ મારે અને જેમની પાસેથી રાત દિવસ કે ટાઢ તડકામાં પણ વિના સંકોચે ધણું કામ કરી શકાય. તપાસ કરતાં આફ્રિકાના ગરીબ હગરી આરણ્યકો પર તેમની એડી નજર પડી અને તેમને તેમણે પોતાના શોભના શિકાર જતાવ્યા. આ કાર્યમાં ઈંગ્લંડના હૈયામૂત્તા ધનસેલુપ વેપારીઓએ તેમને મદદ કરી. એ વેપારીઓ આ અગ્રણી હગરીઓને બોળવી, ફેસલગી, અનેક પ્રકારની લાલચો આપી, પદાણુમાં ખડકોને અમેરિકા રવાના કરવા લાગ્યા. આ જાતની હુક્તિ નિષ્કળ નીવડી ત્યારે તેમને બેરુસ્તુકમ અને બળજબરીથી પકડામાં આવતા. હિંસક પશુઓને ચારે તરફથી ઘેરીને તેમનો શિકાર કરવામાં આવે છે તેમ હગરીઓનાં ગાયોને ઘેરો ઘાલી તેમને પકડવામાં આવતા અને તેમના કુટુંબકીલોથી હમેશને માટે વિખૂટા પાડી અમેરિકા રવાના કરવામાં આવતા. એક દેશના આરણ્યકોએ બીજા દેશના વર્ણેતર પરંતુ તેમના જ નેટલા સ્વતંત્ર આરણ્યકોને પોતાના ગુલામ બનાવ્યા. આમ તેમણે કોહીનો વેપાર આરંભ્યો.

આ કોહીના વેપારનો આપણે ટૂંકમાં ઇતિહાસ તપાસીએ. અમેરિકાના વસાહતીઓએ પ્રથમ 'રેડ ઇન્ડિયનો'ને પકડીને તેમની પાસેથી મજૂરીનું કામ લેવા ધણું. પરંતુ રેડ ઇન્ડિયન સ્વભાવે ચંચળ અને મનસ્વી. તે ધણું કામ ન આપે અને લામ જેઈને પોતાની ટોળીમાં પાછા નાસી જાય; અથવા કાઈ વાર પોતાના ગંધનથી અકળાઈને માલિકનું ખૂન પણ

કરી બેસે. એટલે એ અખતરો નિષ્ફળ નીવડ્યો. આ પછી મેલેન્ડ, વછાનિયા અને પેન્સિલવેનિયાનાં સંસ્થાનોએ ઇંગ્લંડના કેદીઓને તથા યુરોપભરમાંથી મજૂરીનો કારાર કરી ગિરમોટિયા મજૂરો લાવીને કામ શેવાનો પ્રયોગ આરંભ્યો. પરંતુ આ ગોરા મજૂરો પણ ધાર્યું કામ આપવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા. એટલે એ પ્રયોગ પણ પડ્યો સુકાયો. આ પછી હળસી-ઓને કામમાં શેવાનો અખતરો કરવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૧૯માં પહેલવહેલા એક અંગ્રેજ સંસ્થાનમાં ડચ વેપારીઓ પાસેથી ૨૦ હળસીઓ ખરીદવામાં આવ્યા. આ લોકો પાસેથી સંસ્થાનવાસીઓ ધાર્યું કામ સર્જી શક્યા. પછી તો હળસી ગુલામોની માગ ઉત્તરોત્તર વધતી જ ગઈ. પણ ડચ લોકો એનો વ્યવસ્થિત વેપાર કરનારા ન હતા, એટલે આ ધીકતો ધધે અંગ્રેજ વેપારીઓના હાથમાં આવ્યો. થોડા જ વખતમાં તેમણે એ વેપારનો ઇનકાર લઈ લીધો. આ પછી સતત દોઢસો વરસ સુધી આફ્રિકાના હળસીઓની આયાત અમેરિકામાં ચાલુ રહી. આવી રીતે આફ્રિકામાંથી લાવવામાં આવેલા હળસી ગુલામોની સંખ્યાનો ચોક્કસ આંકડો મળતો નથી. પરંતુ એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે, આ દોઢસો વરસના ગાળામાં ઓછામાં ઓછા વીસ લાખ હળસીઓને અમેરિકામાં લાવવામાં આવ્યા હશે. ૧૭૯૦ની સાલમાં અમેરિકાની કુલ વસ્તીના ૧૯.૩ ટકા નેટલી તેમની વસ્તી હતી. ૧૮૬૧ની સાલમાં તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેમની વસતી ચાળીસ લાખની હતી. આ ઉપરાંત તે પહેલાં મુક્ત કરવામાં આવેલા રવત્રજ હળસીઓ પાંચ લાખ નેટલા હતા. મુક્ત થયા ત્યારે તેમની વસ્તી અમેરિકાની કુલ વસ્તીના ૧૪.૧ ટકા નેટલી હતી.

સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધ સુધી અમેરિકાનાં બધાં જ સંસ્થાનોમાં ગુલામોની પ્રથા પ્રચલિત હતી. પરંતુ ઉત્તરનાં સંસ્થાનોમાં એ પ્રથા ફાટી ન શકી. ત્યાંની આમોદવાને કારણે એ પ્રદેશ આર્થિક ખેતી માટે જલ્દી અનુકૂળ નહોતો. વળી એ વિભાગમાં ગોરા લોકોની વસ્તી પ્રમાણમાં વધારે હતી, અને ખેડના લાભક જમીન તેમનામાં કંઈક મુખ્ય ધોરણે વહેંચાયેલી

હતી. આ નાની ખેતીમાં હળસી લોકોની અણબમળ પાલવી શકી નહિ. તેથી ઉત્તર વિભાગમાં માત્ર થોડા જમીનો જ પોતાના પૈત્રિક અને હામીકના ચિહ્ન તરીકે ગુલામો રાખતા. આથી ત્યાં સહેજે ગુલામોની પ્રશ્ન ઉઠ અને આર્થિક ન થયો. તેથી લોકમત એ પ્રયાની વિરુદ્ધ થતાં ત્યાંના લોકોએ પોતાના ગુલામોને છૂટા કર્યા અથવા તો દક્ષિણના લોકોને વેચી દીધા. ઇંગ્લંડ જેઠેના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ પછી જ દક્ષિણમાં આ પ્રથાએ વધારે જાડી જડ ધાકી. કારણ કે એ સમય પછી યુરોપમાં અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડમાં યંત્રોદ્યોગ અને કારખાનાંનો યુગ શરૂ થયો અને કાચા માલની અને ખાસ કરીને રૂની માગ અસાધારણ રીતે વધી પડી. આ માગને પહેંજી વળવા દક્ષિણના લોકોએ ગુલામોની મદદથી વિશાળ પાયા ઉપર કપાસ અને તમાકુની ખેતી કરવા માંડી અને ધનના હમકા કર્યા. વળી દક્ષિણની પરિસ્થિતિ પણ ઉત્તરથી સાવ ભિન્ન હતી. ત્યાં ખેડના લાભક જમીનના પ્રમાણમાં ગોરા લોકોની વસ્તી અધિક હતી. આથી સાદસિક ગોરાઓ હળસી એકર જમીન આટોપી સેંકડો ગુલામોને રોજી ખેતી કરવા લાગ્યા. ત્યાંની જમીન પણ એટલી ફળદ્રુપ નીવડી કે હળસી લોકોની અણબમળ મજૂરી અને તેને લીધે થતા અતિશય જગાડ છતાંયે માલિકોને ખેતીમાંથી અદળતઃ આવક થવા લાગી. કપાસ અને તમાકુના આ વિશાળ લાટ ઉપર જ હળસી ગુલામોની મજૂરી પાલવી શકી. પરંતુ દક્ષિણમાંયે બધા જ ગોરા વસાહતીઓ ગુલામો રાખવા સમર્થ નહોતા. દર ગોરામાંથી માત્ર એક ગોરા ગુલામો રાખનાર હતા. આમ ઉત્તરને સુકાયેલ દક્ષિણના ગોરાઓની આર્થિક રિયતિ અતિશય અસમાન હતી. અહીં તો એક જાણુ અદળતઃ સંપત્તિ સાથે હળસી ગુલામોની માલકી ધરાવતો ધનાઢ્ય ગોરાઓનો નાનો વર્ગ અને બીજી જાણુ જીવનનિર્વાહને અર્થે ખેતરોમાં જીવે મહેનતમજૂરી કરનાર મરીજ ગોરાઓનો મોટો વર્ગ, એમ અતિશય અસમાન આર્થિક અને સામાજિક ધોરણોવાળા બે વર્ગો હતા. પણ વખત જતાં જમીનનો કસ ઘટ્યો અને પાક ઓછો

જિતરના લાગ્યો. આ પરિસ્થિતિમાં આ અમુકમ્મ યુદ્ધાંગો તેમના માલિકોને ખોલતી યદ્ય પડ્યા. પણ આ તેમને કાળી દેવો ખોલો દેખી દિના માલિકોને વખતસર ન દેખાયો અને આપમેળે મરતી એ અનિષ્ટ પ્રધાને ટકાવવા તેમણે પોતાનું શ્લોકી રેવણું. બાકી પરિસ્થિતિ એવી ચલી જતી હતી કે, હજારી મુઝૂરી ઉપર અણાચેલી દક્ષિણની આર્થિક ઇમારત થોડા વખતમાં પોતાના જ બારથી એની મેળે પડી જતી.

એકંદરે યુદ્ધાંગોની પ્રથાથી દક્ષિણને લાભના પ્રમાણમાં, જ્ઞાનિ જ વધારે યદ્ય, આ અનીતિમય પ્રથાથી તેમને પાસવાર નૈતિક નુકસાન થયું એ વાત જવા દઈએ તોપણ, એને લીધે આર્થિક અને સામાજિક નુકસાન થયું એ નાનુંસનું નથી. એથી તેમનો પુરુષાર્થ હજીયો અને તેમની દિષ્ટ કુદિત યદ્ય. ઉત્તરના શોષાએ ખેતી ઉપરાંત અનેક દુનનરકોગો ખીલ્યા એમાં દક્ષિણના શોષા પાછળ પડ્યા. વળી ઉત્તરના શોષામાં સદજ રીતે સમાનતાની બાવના ખીલી તે લાંબા વખત સુધી દક્ષિણમાં પેદા યદ્ય સદી નહિ.

અમેરિકામાં આ પ્રથા ટકાવવા ખ્રિસ્તિ સરકારે પણ સારી પેટે ભાગ ભજવ્યો છે. અમેરિકામાં યુદ્ધાંગો નાજુદ યાચ તે ખ્રિસ્તના વેપારીઓની રોષ જોખમાય. આથી સંસ્થાનવાસીઓના વિરોધ છતાં ખ્રિસ્તે એ પ્રથા, આજુ રાખવાનો આગ્રહ રાખ્યો. ૧૭૬૦ની સાલમાં સાઉથ કેરોલિના સંસ્થાને એ વસ્તુ પછી નવા યુદ્ધાંગો આપત ન કરવાનો કાયદો કર્યો અને મંજૂરી માટે તે ખ્રિસ્તિ સરકારને મોકલ્યો. ખ્રિસ્તિ સરકારે એને મંજૂરી ન આપી એટલું જ નહિ, પણ બધાં સંસ્થાનોના જનરલેને લુકમ કર્યો કે, ભવિષ્યમાં આવા કાયદા ધારાસભામાં રજૂ જ ન કરવા દેવા. ‘કેમિશન મોર્ગન હિસ્ટરી ઓ ઇતિહાસકાર કહે છે કે, યુદ્ધાંગોનાં વેપાર બંધ કરવાને કે તેને મર્યાદિત કરવાને ઘડવામાં આવેલા દરેક કાયદાને ખ્રિસ્તિ સરકારે નામંજૂર કર્યો અને સંસ્થાનોમાં યુદ્ધાંગોની પ્રથાને ગળજીથી ટકાવી રાખી.

ખ્રિસ્તની પરાધીનતાની ધૂસરી ફેંકી દીધા પછી અમેરિકામાં સ્વતંત્રતાનું બંધરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં

આવ્યું તેમાં ‘સર્વ મનુષ્યો સમાન છે’ એ સિદ્ધાંત મનુષ્યના મૂળમૂલ હક તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. યુદ્ધાંગોની અન્યાયી પ્રથા આ સુત્ર નેડે બંધબેસતી નથી એ બેન્ડર્જ વોશિંગ્ટન, બેન્ડરસન તથા બેન્ડમીન ટ્રેક્લીન વગેરે નવા પ્રજાસત્તાકના સર્જકો બેન્ડરશક્યા હતા અને તેનો અંત આણવાનો પ્રયત્ન પણ તેમણે કર્યો, પરંતુ એમાં તેમને સંજોગવશાત સફળતા ન મળી. ૧૭૮૭ની સાલમાં સંયુક્ત રાજ્યનું બંધારણ ઘડવા દિસાડેમ્કિયામાં શોકસભા મળી ત્યારે કેટલાંક દક્ષિણનાં સંસ્થાનોએ એવી શરત મૂકી કે, યુદ્ધાંગોની પ્રથા જેમની તેમ રાખવામાં આવે તો જ તેઓ સંયુક્ત રાજ્યમાં જોડાવા તૈયાર છે. આથી યુદ્ધાંગોના પ્રથ તે વખતે પડતો મુકાયો. પરંતુ પછી થોડા જ સમયમાં આ પ્રથા અતિશય ઉચ્ચ વસ્તુ ધારણ કર્યું.

હવે અમેરિકામાં આ યુદ્ધાંગોને માણસ તરીકેના શા અધિકારો હતા અને ત્યાંના સમાજમાં તેમની શી દશા હતી તે બેન્ડરે, ગાય, ગળદ અને થોડાની જેમ યુદ્ધાંગ તેના માલિકની મિલકત ગણાય; માલિક મરતુ પ્રથાએ ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં તેને વેચી દઈ શકે. યુદ્ધાંગ કોઈ પણ પ્રકારનાં હથિયાર ધારણ ન કરી શકે. દેશના રાજ્યભાગો ઉપર માલિકની શેખિત પરવાનગી કે ગોરા સાથી વિના પ્રવાસ ન કરી શકે. માલિકની શેખિત પરવાનગી અથવા ગોરા સાથી વિના તે પોતાના રહેઠાણના વાડાની બહાર ન જઈ શકે. યુદ્ધાંગો એકલા મળી ન શકે, સભા તો ન જ કરી શકે. યુદ્ધાંગ અદાકતમાં સાથી ન યદ્ય શકે. તેને તોચતાં લખનાં શીખવાની કે શીખવવાની કાયદાથી બંધી! યુદ્ધાંગ સ્ત્રી ઉપર ગળદકાર એ યુતો ન ગણાય; માત્ર તે જાઈના માલિકની મિલકત ઉપર ગેરકાયદે પ્રવેશ ગણાય! માલિક ધારે ત્યારે સંવતિ માટે હજારી સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ ગળજીથી પણ કરાવી શકે. આ સ્થિતિમાં બાળકો માતાનાં ગણાય અને તેની માલિકી માતાના માલિકની ગણાય. તેમનાં વીતકોની કથા આટલેથી પૂરી ચતી નથી. આ અસહાય યુદ્ધાંગો ઉપર જે અમાનુષી સિતમ ગુજાર્યો, તેમને જે ભયંકર માનસિક અને શારીરિક તાતના વેલી પડી, એનું વધુન

આપતું અશક્ય છે. દૂકમાં વાણીની વર્ણનસહિત પણ હારે એવા અકસ્થ અને કારના જીવનો માણસે માણસ ઉપર કર્યો. ગુલામીની પ્રથા તો ઇજિપ્ત, ગ્રીસ અને રોમના કાળથી સાક્ષી આવી હતી; પરંતુ કચ્છે તેમની સાથેના વર્તનમાં માણસાઈ આટલી હદે નીચી ઊતરી ન હતી. આ રીતિથી અકબારને ગુલામોએ કેટલેક ઠેકાણે બંડા પણ કર્યા અને કેટલાક ગોરાઓના જન પણ લીધા. પછી તો ગોરાઓએ ભારે હત્યાકાંડ આદર્યો. ઠાઈ પણ પ્રકારના વિવેક વિના ગુનેગાર તેમ જ નિર્દોષ ગુલામોને ગાડાં નીચે સદમી નાખવામાં આવ્યા, જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા કે ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યા. આવાં અવિચારી બંડાથી તો ગુલામોએ પોતાનાં બંધનો જ વધારે મજબૂત કર્યાં.

આ અજ્ઞાન અને રંક ગુલામોની પરાધીનતા વસાહતી ખેડૂતો, ગુલામોની શેવડેવડના ધંધામાં પડેલા આડતિયાઓ, ઇંગ્લંડના વેપારીઓ અને સંસ્થાનોના રાજતંત્રના જામત સ્વાર્થની અભેદ દીવાલથી સુરક્ષિત હતી. આ ચતુર્વિધ નાગચૂડમાંથી તેમના છુટકાશને ઠાઈ પણ આરો જણાતો નહોતો. સહિના અંતકાળ સુધી તેમની આ દશામાં ફેરફાર થાય એમ લાગતું નહોતું.

પણ ચાલે એટલે સમય અને સુરક્ષિત અન્યાય કદી લાંબા વખત સુધી ટકી શકતો નથી, અને ન્યાયનો પણ મને એટલો અજાણ અને અરક્ષિત હોય છતાં તેનો જ છેવટે વિજય થાય છે. અમેરિકાની ક્રાંતિમાં રોમ વસ્ત્રો અને ગુલામોના છુટકારામાં બીજા સહસ્ત્રી અમેરિકનોના હૃદયમાં રોપાયાં. ઉદારચરિત અમેરિકનોને આ બીજા અન્યાય કહવા લાગ્યો; અને મને તે ભોગે તે મિટાવવા તેમણે સંકલ્પ કર્યો. પછી તો ગુલામોને પહેલે સાહિત્યકારો ભજ્યા અને રાજપુરો ભજ્યા; સમાજસુધારકો ભજ્યા અને ધર્મોપદેશકો પણ ભજ્યા. જેને બાઉન નેવા ઉત્કટ ન્યાયપ્રેમી સમજે તો ગુલામોને છોડવવા અદારવદ્ ખેડ્યું, તેમાં પોતાના ત્રણ પુત્રોને હોમ્યા અને પોતે પણ ફાંસીને લાકડે લટક્યો. દેશભરમાં રંગ રંગ ગુલામીની પ્રથા સાથે મંડળો સ્થપાયાં. ગુલામોને માલિકોના પંતમાંથી છોડાવી કેનેડાની સ્વતંત્ર

જૂમિમાં નસાડી જવાનું હંદમાં ફેર ફેર છૂપાં થાણું સ્થપાયાં, અને એ કાર્યમાં અમેરિકાના અસંખ્ય જીવનોએ પોતાની જિંદગીનો ભોગ આપ્યો, ધીરે ધીરે એ પ્રથ એટલો તો ઉચ્ચ ગયો કે, અમેરિકાના રાજકારણના બીજા બધા પ્રશ્નો એની આગળ ગોણુ બની ગયા. કેટલીયે પેઢીનાં બિલ્ડાન અને સ્વાર્થભાગથી પુનિત થયેલી અને કેટલીયે તડકીછાંચડી વેડીને દહ થયેલી અમેરિકાની એકતા આ પ્રશ્ને ભેદી નાંખી. અમેરિકાની એક અને અવિભાજ્ય પ્રજાના બે ભાગલા પડ્યા. ઉત્તરના શ્લોકો મને તે ભોગે ગુલામી નાખ્યું કરવા અધીરો બન્યા. દક્ષિણના શ્લોકોએ મને તે ભોગે તે ટકાવી રાખવા કમર કરી. ઉભય પક્ષે આંધળિયાં કર્યાં, જેઓ ગુલામીની પ્રથાના વિરોધી હતા અને તે નાખ્યું કરવા માગતા હતા, તેઓ ગુલામીના પક્ષકારોને પોતાના દુશ્મન માનવા લાગ્યા. પરિણામે ગુલામી ટકાવવાના પક્ષકારો તેમને ગુલામીના નહિ પણ પોતાના દુશ્મનો માનવા લાગ્યા. આમ ગુલામીનાં નહિ પણ રાષ્ટ્રના નાશનાં બીજાં રોપાયાં. ઉભય પક્ષે એક બીજા માટે એટલો દેવ, ધિક્કાર, અને અનુદારતા કેળવ્યાં હતાં કે રાષ્ટ્ર પરની આ ભયંકર આપતિ કોઈથી દેખાઈ નહિ. ઉભય પક્ષે પરસ્પર વેરથી દોરવાઈને, આંખાના ઝાડના જીવનરસને ચૂસી ખાતાવાંદોને કાપી ઝાડને સુરક્ષિત કરવાને બદલે ઝાડના મર્મભાગ ઉપર ઘા કર્યો. પરંતુ ગુલામોના અને રાષ્ટ્રના સદ્-ભાગ્યે આ કટોકટીનાં ઘડિયે અમેરિકાનાં એક એકો અજાતશત્રુ પુરુષ પેદા થયો જેની અપાર માનવતા અને અચળ ન્યાયપરાયણતા, અગાધ હડાપણ અને અમિત તિતિલાએ આ આપતિ ટાળી, ગુલામોનો છુદાર કર્યો, પોતાના રાષ્ટ્રને ઉગાર્યું અને તેની જોખમાયેલી એકતા અક્ષત રાખી. પરંતુ એના પહેલાં વેરનાં બીજાં એવાં તો સર્જા થયાં હતાં કે એનો અસીધ સૌજન્ય અને પ્રકૃતિસિદ્ધ અવેરક્રિત પણ બાન જૂલેલા પોતાના હેશમાંધેવાનાં શેઠી વચેનાં અટકાવના અસમર્થ નીપડી. અમેરિકાનો આ તારજ-હાર તે અસહ્યમ સિંહન. એની વાત હવે પછી.

મણિભાઈ બ. દેસાઈ

પહેલી વર્ધા-શિક્ષણ પરિષદ

વર્ધાશિક્ષણની પ્રથમ પરિષદ પૂના મુક્રમે એક એવા પ્રસંગ પર ભરાઈ હતી કે, એક બાલુ તેને ઝાઝાયામાં રહેવું પડ્યું તો બીજા બાલુથી એક લાભ પણ થયો. મહાસત્યાગ્રહી પ્રધાનમંડળનાં સજ્જનાનાં આપવાની તૈયારીઓનું એ સમાહ હતું. પરિષદ ઑક્ટોબરની ૨૬મી તારીખે ઘણી. શ્રી. જોર સહૈય પરિષદનું સ્વાગત કરવા બેઠું જ રોહાઈ શક્યા, અને તે જ રાત્રે પાછા મુંબઈ પહોંચ્યા, કેમ કે ડાખીએ તેમને સજ્જનામાં રત્ન કરવાં હતાં. બીજા પ્રતિભાં પણ આવા જ રંગ હતા. એથી કરીને ત્યાંથી જે પ્રધાનો આવવાના હતા તે—સરહદ પ્રાંત બાદ કરતાં—રોહાઈ ગયા. આવા બનાવો જનતા હોય ને સમાજ મુક્તિની કામગીરી તંબો ને મોંઘવારી હોય, તે વખતે છાપાવાળા આ પરિષદ સમાજે શું કામ લુએ? નવાઈની વાત હતી કે, પરિષદના મંત્રીઓએ ચોક્કસી પોતા પૂરની શ્રેષ્ઠ સિવાય બાક્યે જ કોઈ છાપાવાળાને જાણવડી તે પરિષદમાં ફરજી હોય.

આ તો પરિષદના પ્રસંગનો ગેરલાભ થયો. પરંતુ તેનો લાભ પણ હતો. બાઈ દીવાનજી તેમના લેખમાં જણાવે છે તેમ, આ પરિષદમાં પ્રતિભા સરકારી કેળવણી ખાતાના અમલદારોએ હીક હીક હાજરી આપી હતી ને ભાગ પણ લીધો હતો. પ્રધાનમંડળ ભય તેથી તેઓની મનોવૃત્તિમાં ફરક પડી શકતા હતા. પરંતુ તેઓએ પોતાનું વસ્તુ ખાસ જાણવું હોય એમ જણાવવા નથી હીધું; અને પરિષદના દિવસોમાં આહવા જાહેરના મહાન ફેરફારોની અસર પણ તેના પર ઝાટી જ થયેલી હોય. એટલે કે, સરકારી અમલદારો પોતાનું નવું કામ નવી પરિસ્થિતિમાં પણ ચલાવેલું થયામતિ ચલાવે, એમ આશા રાખી શકાય. આ એક તે પ્રસંગને લીધે નેવા મળેલો લાભ ગણાય.

પરિષદની કાર્યવાહીની માસ પર પડેલી છાપ પણ, આ અંકમાં બાઈ દિવસોએ રત્ન કરી છે, તેથી જ પડી છે, એમ મારે નિખાલસતાવે કજલ કરવું જોઈએ. પરિષદનું આખું કામ વર્ધા-શિક્ષણના પ્રશ્નના ઉપરછલા થયોને જ રચનાં હવું એમ કહેવું જોઈએ. પ્રમુખ શ્રી. કૈયદીને પોતાના પ્રારંભિક નિવેદનમાં વિચારદષ્ટિ અને આદર્શો તથા પ્રવૃત્તિ અને આયોજન વચ્ચે એક પાડ્યો ત્યારે જ ગમે લાગ્યું કે, વર્ધા-યોજનાના આરંભકાળમાં કે ન્યારે નાં બધાં અભિર્તાઓ અને અર્થો તથા હેતુ વધેરે

રપજ નથી થયાં, ત્યારે આવો વિચાર કરીને વિચારણા કરવી એવું જ નથી? પરિષદના મંત્રીઓએ એક ચર્ચામાં કહ્યું કે, આપણે આદર્શ અને હેતુઓ તો સિદ્ધ છે, ત્યારે ઉપરનો મારી બીતિ વળી વધી. અને પરિષદની કાર્યવાહી એવાં એ અદારજન ન કરી. આખી કાર્યવાહીમાં એમ જ માનીને ચલાવું કે, તમે આપણે તો મિત્ર મિત્ર વિષયને ઉદ્યોગના અનુભવમાં બેસાડવાની ચિંતા કરવાની છે, અને તે કરી શકે એવા શિક્ષકોની તાલીમની ચિંતા છે. આર્થિક બાલુએ કેટલાક તો એમ જ માનતા હતા કે, સરકારે પૈસા કાઢવા જોઈએ અને ઉત્પન્નની વાત ઘેરવી જોઈએ, કારણ કે તે કેળવણી નથી! નહિ તો, શિક્ષકોની તાલીમની ચર્ચામાં શિક્ષકે પોતે કેવા થવું જોઈશે, તેણે પોતા થઈ કેવો મનોવૃત્તિની તૈયારી રાખવી જોઈશે, એની કશી ચર્ચા જ ન મળે; એટલું જ નહિ, એ ચર્ચા કદાચ અપ્રસ્તુત અને વેદિયામાં પણ બધે એવું વાતાવરણ લાગવું હવું. તેથી આ કુપાલાનીએ અતે ઉપચારમાં કહ્યું ત્યારે હીક લાગ્યું કે, શિક્ષકોની તાલીમમાં મુખ્ય વસ્તુ તો એ હોવી ઘટે કે, જે નાચરિકતાને આદર્શ વર્ધા-યોજના સેવે છે એમાં તે માનનારો અને એ છપવા મથનારો હોવો જોઈએ.

મને કોઈ ખૂબ કે, આખી પરિષદમાં તમને કઈ વસ્તુ મહત્વની લાગી? કઈ ચર્ચા બરાબર માર્મિક અને ઉપયોગી લાગી? ક્યા ઠરાવો તમને મહત્વના લાગ્યા? —તો હું તું કહું તે હવે કહી નહીં.

આખા દેશના કાર્યસ્થાનો મળ્યા એ વસ્તુ પોતે જ એક મહત્વની વાત હતી. અને એક જ વર્ધા ગાળામાં જે કામ થયેલું એવા ને જણાવવા મળ્યું તે ભવિષ્યને માટે ઉત્સાહદાયી હતું. થોડા જ દિવસ અગાઉ મુંબઈના શ્રી. નટરાજને એમના છાપામાં લખ્યું હતું કે, ‘વર્ધા-યોજના તો હવે મરી ગઈ છે; એની વાત કરીને કોઈ નાહકની એની કિંમત ન વધારશો.’ એ ડરતી કાઢવાની વાતના થોડા જ દિવસમાં મુંબઈ પાસે પૂનામાં દેહુના સિદ્ધકે અને સેવકે મળે, સરકારી વિશ્વવિદ્યાલયો અને મધ્યસ્થ સરકારના શિક્ષણ-અમલદાર શ્રી. સાર્વજનિક હાજરી આપે, અને દેશના આ મહત્વના કામને કેમ આગળ ધપાવવું એ વિચારે, એ જ એક મહત્વની વસ્તુ નથી જ નહીં?

પ્રારંભમાં આ કુપાલાનીનું વ્યાખ્યાન સુંદર હતું. તેમાં તેમણે આ યોજનાના આદર્શ અને આચાર કે

પદ્ધતિ વચ્ચે રહેલા અવિચ્છિન્ન ભેદ પર જે ભાર મૂક્યો તે સરસ હતો. હું ખ એટલું જ રહી ગયું કે, તે પ્રારંભને પરિપક્વ બેરોબર ચાંદ ન સમજાવે. પ્રારંભ એટલું જ અત્યંત કૃપાલાની છત્રું દ્રવ્ય વ્યાખ્યાન હીક સાવચેતી દેનારું હતું. તેમાં એમણે કરેલી આખી કાષ્ટવાહીની ટીકા યોગ્ય હતી.

પરંતુ એ તો પરિપક્વ શાળાગર ગણાય. પરિપક્વનાં વ્યાખ્યાનોમાં પ્રથમ સ્થાન વર્ધના વંચાજી અને અનુભવી ખાદી-સેવક તથા શિક્ષકપ્રેમી શ્રી. જનુલ્લાના વ્યાખ્યાનને હું આપું. તેમણે શાંતિથી અને અંબીરતાથી આ યોજનાની જે આર્થિક ખાલુ રમૂ દરી તે માત્ર આર્થિક જ નહોતી, પણ આખા પ્રયોજના મુળભૂત મહત્ત્વની હતી. લગભગ ૪૦ મિનિટ જેટલા સમયમાં તેમણે સૌને હિંદુસ્તાનીમાં જે દ્રવ્ય વ્યાન આપ્યું તે આખું જ એના નિવેદનમાં હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે એવી આશા રાખીએ.

આ કહું છું ત્યાં મને સનસાર વિચાર આવે છે, ‘પરંતુ એ વ્યાખ્યાનનો હેવાલ પેસા અંગ્રેજ લઘુલિપિ-વાળાઓએ લીધો જ ક્યાં હતો ? અને શ્રી. જનુલ્લાએ લખેલું વર્ણનું નહોતું !’ શ્રી. જનુલ્લાની પછી શ્રી. શોહનીએ પણ કામની આંદા રમૂ કર્યા હતા. તે તો નિવેદનમાં આવશે, કેમ કે અંગ્રેજમાં લખેલા તેમણે વાંચ્યા હતા.

શ્રી. જનુલ્લાએ કરી ચર્ચા નહોતી ઉપાડી. તેમણે તો અંબીરતાથી પોતાનું અંતર્ય માંડી બતાવ્યું હતું. કેઈ માર્મિક ચર્ચા બેપડી હોય તો તેનું ક્ષય થી. બારતાનંદને વ્યય છે. તેમણે કહ્યું, “આ પરિપક્વની બાધી ચર્ચા મને અન્યથામાં લાગે છે. કેમ કે, ચાંપીછની કાપાને એજ હું મરી સમજાવ્યો કે, જિવ્યેએ કહેલુજા અનુભવમાં કેમ શીખવવા, એ પ્રશ્ન મુખ્ય છે. પ્રશ્ન તો બહાર છે કે, કયાંય શીખવવા અને તેની આસપાસ તેના અનુભવમાં જે જે જ્ઞાન આપવું થતે તે સમગ્ર જ્ઞાન પણ આપવું. એમ કરતાં આપણે જીવનનું જરૂરી જ્ઞાન બાજમને આપી દીધું હશે; અને નો જ આપણે યોજનાના ‘એસિડ ટેસ્ટ’ કમનને પણ પહોંચી વળી રાખીયું” આ સુદાં શ્રી. બારતાનંદે મૂક્યો એવો જ બધે જરમાતે આવ્યો, કેમ કે સૌને લાગ્યું કે, આ વળા એક વાર નિરાંતે સુવારેલું બત પાછું ક્યાં બેસું થયું ! છતાં, એ જ ઉપરે આ યોજનાનો ‘એસિડ ટેસ્ટ’—તેની ખરી કસોટી મનાર છે એમ ચાંપીછએ તો કહી જ મૂક્યું છે.

કરાવો ઉપર આવતાં હું નીચેના જે કરાવોને પ્રથમ મહત્ત્વના ગણાવું. અને તે એટલા જ સાદુ કે, તે તો આચાર્ય તો વર્ધા-યોજનાની એક જે મૂળ વાતો સિદ્ધ થશે, ને તો જ તે કૃતાર્થ ક્રાંતિકારી પણ બનશે. એક કરાવમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, શહેર અને આમણ વચ્ચે યોજના પરત્વે કરી ભેદ કરવાની જરૂર નથી. આજ અનેક ઉપાયાં કરાઈ આમણ કરીને શહેરો તરફથી કહેવામાં આવે છે કે, બામકાં માટેની આ યોજના છે તો શહેરો માટેની શી હોવી જોઈએ ? એમાં મુખ્ય ફરક ને તેઓ કરાવવા માગે છે તે હાથકીઓનો—કે, તકલી દેંધિયને બદલે બીજો હાથોગ ન રખાય ? અલબત્ત, રાષ્ટ્રી શકાય, અને એ યોજનામાં પણ અનેક સુવંધ્યા છે. પરંતુ, શ્રી. જનુલ્લાએ એમના મનનીય વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું તે સાવ સાચું છે કે, તમે અનુભવે તોરો કે તકલી પીજાણાઈ જ તમને ફાવશે ને આજ વ્યવહારુ પણ પડશે; માત્ર તમારે તે પ્રત્યેની શહેરી સૂઝ જરા નરમ કરવી જોઈશે. શહેર અને ગામડાના ભેદમાં આજની કેળવણી પણ એક હીક હીક મોટાઈ ભોગમતો જામ બજાવે છે. વર્ધા-યોજનાને એના પર ફટકા મારી આપે તો હિંદુસ્તાનની તે અનુપમ સેવા કરશે.

એક બીજો ફરક શહેરો તરફથી મંગાય છે તે અંગ્રેજ બાબત. વર્ધા-યોજના રચક હશે છે કે, બહુતરને પાંચમે વર્ગે હિંદુસ્તાની ભાષા શરૂ થાય—અંગ્રેજ નહીં; ૭ વર્ષની આ યોજનામાં અંગ્રેજ ન હોય. યોજનાની આ વસ્તુ યણુ શોડાએ ધ્યાન પર લીધી છે. આશા નો બેવી રખાય કે, તાલીમી સંધ આખી આવી થીને વિચારી વિચારીને દેશના કેળવણી-તંત્ર સામે મૂકે. મધ્યસ્થ સરકારની વર્ધા-મંત્રિભિત્તિ સુચવ્યું કે, બહુતરને પાંચમે વર્ગે શાળાબદલી કરી શકાય. તે વર્ધા-શિક્ષણ જ સર્વાત્રિક કરવાનું છે તો શાળાબદલીનો અર્થ નથી રહેતો—વિદ્યાર્થી એક વર્ધા-શાળામાંથી બીજામાં જશે. પણ મધ્યસ્થ સરકારની સમિતિના ધ્યાનમાં આજની પ્રચલિત શાળાઓ અને તેમાં ચાલતું અંગ્રેજ જ લાગે છે. વર્ધા-યોજનાના સંચાલકો આ ઉપરથી ચેતી સકતા હતા. પૂના પરિપક્વે તેથી સર્વાનુમતે કરાવ કર્યો છે કે—

‘આ પરિપક્વને બેરોબર લાગે છે કે, હિંદી કેળવણીમાં યણુ વહેલું અંગ્રેજીનું શિક્ષણ લાખવ થવાથી તેને અતિ સહન કરવું પડતું છે. એને એમ પણ દેખાય છે કે, વિદ્યાર્થીને પ્રમાણ આરક્ત બહુપાની ફરજ પાડવાથી તેને જે અન્યાય અને હાનિ થયાં છે એની તો વાત ઊરા; પપ

શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે હિંદની પ્રાંતીય ભાષાઓ ન વપરાવાથી તે ભાષાઓની વાહન થવાની સક્રિયતા બારે ખમતું પડયું છે.

તેથી આ પરિપદ ભલામણ કરે છે કે, વર્ધા-શાળાઓમાં જ નહિ પણ દેશની બધી શાળાઓમાં, વિદ્યાર્થીએ ૭ વર્ષ સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ મેળવ્યા સુધીમાં તેને અંગ્રેજી શીખવવામાં ન આવે એવા નિયમ થવા જોઈએ. અલબત્ત, અંગ્રેજી જેની માતૃ-ભાષા છે તેને એ લાગુ નહીં પડે.

મુંબઈ સરકારની વર્ધા-શિક્ષણ સમિતિએ આ વિચારની પહેલ કરી. પરંતુ આ વસ્તુ કેવી ક્રાંતિકારી છે તે એટલા પરથી જ સમજાઈ શકે છે, મુંબઈની મહાસભાવાદી સરકારને પણ એનો અમલ અધરાં અને જોડાં પાળી રહેવાનારા લાગ્યા — તે સુધારો કરવાની તેમની હિંમત નથી ચાલી. છતાં દેશના બધા સેવકોની પરિપદે, એકમતે આ કસાયે કર્યો એ બીના મોંઘપાત્ર છે. એ કસવમાં વર્ધા-શાળાનાની કરોડી પણ રહેલી છે. હું તો માનું છું કે, જો આ કસવ પ્રમાણે શિક્ષણતંત્ર નહિ સુધારાય, તો પાસાની કેળવણીને નવો કરોડ ખાસ ગર્થ નહિ રહે. સરકારી ચોપટો આજ જેને 'વર્નાક્યુલર ફર્નલ' કહેવાય છે તેને હવે પણ 'એસિક ફર્નલ' કહેશે. પરંતુ બધું પાછું બતાવી જેમ તેને ચાલવું રહેશે. તાલીમી સંદે આ કસવનો અમલ કસવવાની જવાબદારી હોવી જોઈએ. મને લાગે છે કે, જેમ અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણની હિંમતયથી પગરણ થઈને આજનું શિક્ષણતંત્ર ધડાકું, તેમ જ હવે પણ સ્વભાષા અને રાષ્ટ્ર-ભાષાના શિક્ષણથી સ્વરાજની કેળવણી નિર્મારો. કોઈ એમ ન માની લે કે, અંગ્રેજી રદ જ કરવાની આમાં વાત રહેલી છે. પરિપદના કસવમાં સ્પષ્ટ હતું છે કે, ભણતરમાં પહેલાં ૭ વર્ષમાં અંગ્રેજી ન હોય. ત્યાર બાદના શિક્ષણનો વિચાર વર્ધા-શાળાએ વિષયમાં નથી કર્યો. ત્યાર બાદ અંગ્રેજી સુધે આવે, તે હું માનું છું કે આવતું જોઈએ.

અંતે, એક મહત્વની વસ્તુ કહીને આ પૃષ્ઠે કરીશ. પરિપદની કાર્યવાહી હિંદુસ્તાનમાં થોડી ભારે ચાલી એમ ન કહેવાય. આ એક અશક્ય વસ્તુ માણવી જોઈએ. પરિપદના કેટલાય પ્રતિનિધિઓ અંગ્રેજી નહોતા બાણતા, હિંદુસ્તાની સૌ સમજી શકતા. ૧૯૩૭માં ગાંધીજીએ વર્ધા પરિપદ વખતે સ્વભાષા કે રાષ્ટ્રભાષાનો

જેવો આગ્રહ રાખ્યો હતો તેવો જ રાખવામાં આવ્યો હોત તો કશું નુકસાન ન થાત, બલકે આજ હજી ધણીને નથી સમજતો તેવો લાગે શાત. ગાંધીજીએ એ લેવાનો આગ્રહ જાણી થેલું હતું એમ જ ના, અમુક ભાષાના ઉપર ભાર આપવો એ આજે ધાર્યા કરતાં વધુ ક્રાંતિકારી મહત્વ ધરાવે છે. આને કોઈ શોષણવાદીશનું થેલું તો નહીં જ સમજે. એ પણ છે કે, આ ફેરફારની પાછળ આપણા અંગ્રેજી ન જાણનાર શિક્ષકોની કદર રહેલી છે. તેમને માટેની વાત તેમને સમજાય એ ભાષામાં હોવી જોઈએ એ સાચી સાદી વાત પણ આપણને કેમ નહીં સમજતી હોય? પરિપદમાં કેટલાક પ્રતિનિધિઓ તો એમ પણ વાત કરતા હતા કે, વર્ધા-શિક્ષણ પરિપદ ભાષાવાદ બરાબ તો શાકું નહીં? તો વિચાર વધારે ફેલાશે, તેને અનુરૂપ ભાષા ખોલશે, અને જેમને આ કામ કરવાનું છે તેઓ પોતા ઘણી પણ એ પરિપદમાં ભાગ લેશે. આ છેલ્લી વસ્તુ થવા કાગે તો તરત વાતાવરણમાં ક્રાંતિનું માનસ જન્મશે. જે વિચાર પરજાવામાં જ ચાલે તેનો આચાર શી રીતે ધકાઈ શકે? તે પણ પરાયો જ રહેવાનો.

પરિપદે આ ઉપરાંત બીજા અનેક અભિપ્રાયો બાંધ્યા છે. તે બધા હજી પ્રસિદ્ધ નથી થયા. પરિપદ તરફથી તેનો આગ્રહ હેવાલ બનતી તરફએ બહાર પડવાનો છે. તે બહાર પરશે ત્યારે પ્રભ જશે કે, આ પરિપદે કેટલું મહત્વનું કામ કર્યું છે. આજના વર્ષ દરમિયાન જે ઉપરની એ બાબતો વિષે પ્રચાર થયે તો આ પરિપદે પોતાની સફળતા સાબિત કરી એમ માણશે. પરિપદમાં જે લેવાદારથી સરકારી અમલદારોએ ભાગ લીધો છે, તેમને હવે આ ચોજનાનું કામ આગળ લેવાનું છે, કેમ કે પ્રધાનોએ પોતાની જવાબદારી, અન્ય કારણોને લઈને, છોડી છે — છોડવી પડી છે, અને તે હવે અમલદારોએ લેવોડી છે.

પરિપદની બીજા અનેક વાતો અને વિષયો વર્ણન અને વિચાર માગી લે એવી છે, નવી જ ભાવના પ્રદર્શન જેવી થોડી વસ્તુની પણ વાત અહીં મેં નથી કરી. કાર્યવાહી એવી બરાબ હતી કે તેને ઝીણવટથી લેવાને માટે વખતે નહોતો — એકાદ બે આંકડા મારીને બેઠી નબરે જ લેવા પાડશે હું. આટલા લખાણ પછી એ બધું છોડવું જોઈએ.

વર્ધા યોજના અને પાઠ્યપુસ્તકો

શ્રી. તંત્રીજી,

સવિનય નિવેદન કરવાનું કે, વર્ધા યોજના પરત્વે જે જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે તેમાંની એક એ છે કે, બાળકો માટે જૂની શિક્ષણપદ્ધતિમાં જેમ પાઠ્યપુસ્તકો છે તેમ આ યોજનાના અભ્યાસક્રમ મુજબ પણ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાં. પરંતુ મારા અભિપ્રાય એવો છે કે, એ યોજનાથી ચાલતી શાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તકો દાખલ કરવામાં આવશે કે પ્રત્યક્ષ જીવનના પ્રસંગો દ્વારા બાળકને કેળવણી આપવાનો વર્ધા યોજનાનો હેતુ છે તે માર્ગો બશે, અને બાળકમાં જે પરિવર્તન થવાની આશા રાખીએ છીએ, તેમાં આપણે નિષ્ફળ નીવડીશું.

જે ભાઈ એમ માનતા હોય કે, નવી યોજનામાં પણ પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર છે તે ભાઈઓ યોજનાના નીચે જણાવેલા નિયમો સાથે પાઠ્યપુસ્તકનો કેવી રીતે મેળ સાધી શકાય તે બતાવી આપશે તો સર્વ કોઈ ઉપકૃત થશે. નિયમો નીચે મુજબ છે :

- (૧) ઉઘોગ દ્વારા કેળવણી આપવાનો પુષ્કળ અવકાશ નેઈએ. (૨) અગત્યનાં માનવી પ્રવૃત્તિઓ અને હિતો સાથે સ્વાભાવિક સંબંધ હોવો નેઈએ. (૩) ખીજ વિષયો શીખવવાની પદ્ધતિ ઉઘોગમાંથી સૂઝરી નેઈએ. (૪) નિસાળમાં ચચેલા કામનો સંભાળના કામ સાથે નિકટનો સંબંધ બંધાવો નેઈએ. (૫) બાળકે બને તેટલું બધું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવથી મેળવવું નેઈએ, અને તેનું નિરૂપણ કરવાની તેનામાં શક્તિ આવવી નેઈએ. (૬) બધા વિષયોનું સંકલન અને અનુસંધાન થયું નેઈએ. (૭) જીવન સાથેના શિક્ષણનો ગાઢ સંબંધ રહેવો નેઈએ. (૮) ક્રિયા વારે શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ચાલુ રહેવી નેઈએ. (૯) દરેક વ્યક્તિને પોતાની મેલે નવું શોધી તે અજમાવી નેવાની છૂટ હોવી નેઈએ. (૧૦) સામાજિક જવાબદારીની ભાવના ક્રિયાઓથી ખીસવવી નેઈએ.

એ વાત સાચ છે કે, વર્ધા યોજનાના અભ્યાસક્રમમાં જણાવેલી બધી વિગતોની શિક્ષકોને માહિતી હોય નહિ, અને તેથી તેમની બધી અને તેમના પોતાના ઉપયોગ માટે દરેક શ્રેણીના અભ્યાસક્રમની વિગતોની સંપૂર્ણ હકીકત, તથા તે શીખવવાને જોઈતાં સાધનોની સૂચના વગેરે બાળતોવાળાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાં જરૂરનાં છે.

ત્યારે એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે, શું બાળકોને કોઈ પણ જાતનાં પુસ્તકોની જરૂર નથી? ના, જરૂર તો છે. તેમને તે શ્રેણીને યોગ્ય બહારના સાહિત્યનાં પુસ્તકો વર્ગમાં દરરોજ અડધો કલાક વાંચવાનાં મળે, અથવા ઘેર વાંચવા લાઈ જવા દેવામાં આવે તો તે યોગ્ય કહેવાય.

ઉપલી હકીકત તમારા ચોપાનિયામાં બાપી મને ઉપકૃત કરશે.

ઝેલિક ટ્રેનિંગ સેન્ટર,

સિ.

હતારામ

ત્રિભુવનદાસ પાનવાલા

[શ્રી. પાનવાળાએ એક ગદ્યરૂપે મુદ્દો વેળાસર ઉઠાવ્યો છે. ચાલુ પાઠ્યપુસ્તકોને જાગે, આજની માહિતિમાં પણ, પણ પણ વિચારવાનું બધું થયું છે. તે વખતે નવી વર્ધા યોજનાએ પણ પોતાનું દક્ષિણ વેળાસર વિચારી લેવું નેઈએ, આ શેન્ટલ પણ જો, નવીની જેમ, પાઠ્યપુસ્તકોના દરેક જ ઉપસરકાના ઊભા કરે, તે એક બાળકમાં તો એણે આશોઆપ કરવો જોઈતો સુધારો ન કર્યો એમ કહેવાય.

પરંતુ, વર્ધા શિક્ષણપદ્ધતિનો પ્રયોગ આવ ચાલુ છે. કશું પણ નક્કી પગલું ભરતા પહેલાં, પ્રયોગ કરીએ અને તેના સંવાદોએ આ પ્રશ્નની શ્રીજીવમાં લેવરી છણવટ કરવી નેઈએ. પાઠ્યપુસ્તકોના લેખકોએ પણ ત્યાં લગી જરા ખમોશ રાખવી નેઈશે. તેમાં પોતાના વિચારો દ્વારા પ્રયોગને મદદ કરવા તરફ બળે એ કંઈ છે. દરમિયાન, ભાઈ પાનવાળાએ આજો મુદ્દો, શિક્ષણદષ્ટિએ, સૌ રચવાળાઓ સાથે હવે મુક્યો છે. પ્રયોગકર્તા અને અનુભવીઓ તથા લેખકો તે પર પ્રકાશ પાડે. તંત્રી]

વર્ધા-કેળવણીના પ્રયોગનાં ભવ્યસ્થાનો

હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘ તરફથી પાચાની કેળવણી અંગેની પ્રથમ પરિષદ પૂનામાં ઓક્ટોબરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં મળી હતી. મુંબઈની સરકારે એ પરિષદને આમંત્રણ આપેલું અને લઘી વ્યવસ્થા સરકારના કેળવણી ખાતાએ સંભાળી લીધી હતી. તાલીમી સંઘના પ્રમુખ ડૉ. આશ્રિ હુસેનની ગેરહાજરીમાં કારમીરના ડૉ. સેયદીને પ્રમુખસ્થાન સીધું હતું. આર દિવસનો ભરતક કાર્યક્રમ પરિષદે રાખેલો. પરિષદ સાથે પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા પણ થઈ હતી.

પરિષદમાં પ્રતિનિધિઓ તેમ જ પ્રેક્ષકો હાજર હતા. અત્યારે વર્ધા કેળવણીના પ્રયોગોનું સંચાલન મુખ્યતઃ સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી થાય છે. આથી પરિષદમાં આવેલા પ્રતિનિધિઓ પૈકી ધણી જુદા જુદા પ્રાંતોના કેળવણીખાતામાંથી આવેલા. અજસત વિદ્યાર્થીક, તિલક વિદ્યાર્થીક, હિંદીની ભવિષ્યા માધિયા પંચેરે આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના કાર્યકરો પણ આવેલા. પરંતુ નિબંધવાચન, બાપણે અને એ અંગે ઉપસ્થિત થતી સ્વાર્થાઓમાં મુખ્ય ભાગ કેળવણીખાતાના પ્રતિનિધિઓએ લીધેલો. પૂ. કાકાસાહેબ લખે છે તેમ, પૂ. ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયોગોનો નિર્બોધ વર્ધા કેળવણીની પદ્ધતિમાં રહેલો છે. વર્ધા-શિક્ષણની આગળીયે ચોળના અને કલ્પના સંપૂર્ણ રીતે રાષ્ટ્રીય છે એટલું જ નહિ, પણ એ ચોળના આજની કેળવણીમાં ધરમૂલ્યની કાવિ કરવા મળે છે. આની ચોળનાના પ્રથમ પ્રયોગો સરકારી કેળવણી ખાતાઓમાં મળી રતા છે એ એક નવાઈની વાત છે. એ કેળવણીખાતાઓને થોડા જ વર્ષ પર આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણી પ્રતિ હારે રૂઝ હતી, એ જ ખાતાઓમાં આજે એ જ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રગતિમાન અને ક્રાંતિકારી ચોળના પ્રતિ આટલો બધો ઉત્સાહ બિરસાઈ આવે એ કંઈક અરવાભાવિક તો લાગે જ છે. પરિષદની ચાર દિવસોની સ્વાર્થાઓમાં અને બાપણોમાં આ અરવાભાવિકતાનો પડપો પડેલો જણાયો.

આચાર્ય દુપાલાનીઓએ પરિષદના પ્રારંભિક બાપણમાં તેમ જ છેવટના ઉપસંહારમાં પરિષદનું ધ્યાન આ અરવાભાવિકતા પૂર ખેંચેલું. સરકારી કેળવણીખાતાઓની વિરોધતા એ હોય છે કે, એના કાર્યકરો 'ચોક્કસ'ના માનસથી ટેવાયેલા હોય છે. કંઈ પણ સુધારાવાદી પ્રચલિત પદ્ધતિમાં કરવાના આવે છે ત્યારે એ કાર્યકરો

બાહ્ય પરિવર્તનો પર વધારે લક્ષ આપે છે — ફેરફારો કરે છે તેમાં ક્રાંતિની દૃષ્ટિ ચોક્કસ હોય છે.

પરિષદમાં ઉત્સાહ હતો, કંઈક કરી બતાવવાની રુચિ દેખાઈ આવતી હતી. એ પાછળ પરિશ્રમ અને મજામતારી પણ કીક લેવાયેલાં. વર્ધા-કેળવણીનાં જુદાં જુદાં અંગે વિષેની થયેલી સ્વાર્થાઓમાંથી બહુવાનું પણ કીક કીક મળેલું. પરંતુ મારા જવાને તો વર્ધા-કેળવણીનાં ભવ્યસ્થાનોનું જ વધુ દર્શન પરિષદ અને પ્રદર્શનમાં મળ્યું. આ પરિષદનાં આ સંસ્મરણોમાં હું મુખ્યતઃ એ ભવ્યસ્થાનો વિષે જ કંઈક લખવા માગું છું. આ સંસ્મરણોમાં આ દૃષ્ટિ રાખવા હું એટલા મઠે પ્રેરાયો છું કે, એમ કરવાથી વર્ધા કેળવણીના પ્રયોગોમાં આપણે વધુ સાવચેત-સાવધાન અને ભયત રહી રાકીએ, અને મહાત્માજીની આ ભવ્ય ક્રાંતિકારી ચોળનાનું રહસ્ય વધારે સારી રીતે સમજ લઈએ.

(૧) પરિષદમાં ચાલેલી સ્વાર્થાઓમાં અને એની સમજ વ્યવસ્થા તેમ જ સંચાલનમાં ને વસ્તુએ અને વધારે અસ્વસ્થ બતાવ્યો તે આ છે :- વર્ધા-ચોળના આજની કેળવણીમાં ક્રાંતિ કરવા મળે છે. એ કંઈ કેળવ પદ્ધતિઓમાં પરિવર્તનો કરવાના પ્રયોગ નથી. ડોક્લન મશા, મોંઢેસોની પદ્ધતિ કે મોન્ટેસોરિ ચોળનાથી કંઈક જુદી રીતે વિચારાયેલી અને ચોળાયેલી આ વર્ધા-ચોળના છે. કેળવણીનો એ વિચાર કરે છે; પરંતુ તે કંઈ શાળા મહાવિભાજનો કે વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોનો જ વિચાર નથી કરતી. બાળકના જીવનના સમગ્ર વિકાસમાં એ કેળવણીના પ્રયોગો ઉતારવા માગે છે અને એના પ્રયોગોમાં એ શાળા, સમાજ અને કુટુંબોને સાંકળી દેવા મળે છે. આથી આજની કેળવણી, પદ્ધતિમાં જ માન નહિ પરંતુ બાળકો, માળાપ અને શિક્ષકોના જીવનમાં તેમ જ સમાજની આખીયે રચનામાં એ ચોળના ક્રાંતિ પ્રગટાવવા માગે છે. હુઝાદ વસ્તુ એ હતી કે, પરિષદની પ્રારંભીકમાં તેમ જ સંચાલનમાં આની ક્રાંતિનાં આજનાં પાતવો પાતુ દર્શન મળ્યાં નહિ. વર્ધા-કેળવણીએ હજાંબે પોતાના વાદન તરીકે સ્વીકાર્યું છે; પરંતુ ગાંધીજી ઘણી વાર વાર મૂકીને જણાવે છે તેમ એ ઉણો કેવળ હાવકલ્પેલ અથવા મામકલ્પેલ જ હોઈ શકે. આનો અર્થ એ થાય છે કે, ગાંધીજીના આમકલ્પોની સમગ્ર પ્રવૃત્તિમાં ને આગવૃત્તિનો આદર્શ રહેલો છે તે જ

આદરથી વર્ધા-કેળવણીના પ્રયોગો રંગાયેલા હોવા જોઈએ. ગ્રામજીવિત એટલે ગ્રામજીવનમાં રહેલી સાદાઈ, સંયમ, પરિશ્રમ અને સમજાવના તેજસ્વી સંસ્કારોને પ્રભુ-જીવનમાં વ્યાપક કરવાના પ્રયત્નો. પરિપક્વની વ્યવસ્થામાં, તેના સંચાલનમાં તેમ જ તેની ચર્ચાઓમાં આ ગ્રામ-જીવિતનાં દર્શન ઓછામાં ઓછાં થયાં. પરિપક્વ પ્રયત્ન જ હતી, એનું સંચાલન કેળવણીખાતા હરેલક હતું, અને પ્રતિનિધિઓ પણ મુખ્યતઃ એવા કેળવણીખાતાઓના હતા. એટલે આ ક્ષતિ સ્વાભાવિક બને મણાય. પરંતુ જો એ ક્ષતિ વિશે વર્ધા-પ્રયોગો કરનારા નમ્રતા નહિ રહે તો પશ્ચિમીઓના બાહ્ય ફેરફારોમાં જ એના આદરો ખોવાઈ જશે: જીવન અને કેળવણી વચ્ચેની ભિન્નતા એવી ને એવી જ રહેશે.

(૨) વર્ધા-કેળવણીના પ્રયોગોનાં વિધિવિધ અંગો પર ધ્યાનિ યઈ, તેમાં પણ વિષયોનું શિક્ષણ કેમ આપવું, કોઈકો દ્વારા અમુક અમુક શાસ્ત્રોની માહિતી કેમ આપી દેવી, એ વિશે વધારેપરતો ભાર મૂકવામાં આવે છે. ગાંધીજીએ તો ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી આપવાના પ્રયોગો માટે એવા દાવા કર્યા છે કે, એમાં બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ થાય છે, જીવનવિકાસ એ કેળવણીના અંતરંગમાં હોય તો વર્ધા-શિક્ષણના પ્રયોગોમાં એની સાધના સર્વોત્તમ રીતે થાય છે. પરંતુ અનુભવો અને સમન્વયોનો કહેશ જો કેળવણીનાં શિક્ષણ આપવાનો રહેશે, તો બાળકની સાચી શક્તિઓનો વિકાસ એ દ્વારા થશે જ એ સંકાપ્ત છે. સ્વામી ભારતનાંદે અનુભવોના થઈ રહેલા આ અતિરેક પર પરિપક્વનું ધ્યાન ખેંચ્યું ત્યારે એમના વિચારો ધણીને આકાશ લાગ્યા પરંતુ એમની ચેતવણીમાં ધણું તથ્ય હતું. વાત એ છે કે, આજની બુદ્ધિવિભાસી કેળવણીના મોહ હજી જીતાર્યા નથી અને ઉદ્યોગ દ્વારા પણ એ જ વિષયોની મગ્ન કેળવણી આપવાના પ્રયત્નો થયા કરે છે. આમાં બાળકની બુદ્ધિને વિકાસ થશે જ એ નકી નથી. પરંતુ મોટો ભય તો એ રહે છે કે, બાળકની અનેકવિધ બીજ શક્તિઓના તેમ જ એના જીવનના અનેક સંરક્ષકોના વિકાસ માટે આવા વિષય-પ્રધાન અનુભવોમાં જાહેર ઓછો અવકાશ રહેશે. ગાંધીજી ધણી વખત વર્ધા-યોજનાને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અહિંસાના પ્રયોગ તરીકે વર્ણવે છે. માનવ જીવનમાં રહેલી ઉદાત્ત બાબતોઓ અને સંરક્ષકોનો વિકાસ કરવામાં આજની બધી કેળવણી નિષ્ફળ નીવડી છે. વર્ધા-યોજના એ સંરક્ષકોના કેળવણીનું મુખ્ય અંગ રાખવા માગે છે. પરંતુ પરિપક્વની

ચર્ચાઓમાં બાંચે જ કોઈએ આ અતિ મહત્વના વિષય પર રહેજ પણ ધ્યાન આપ્યું. સ્વચ્છતા, સંયમજ, સેવાજાવના, સંયમી જીવન, વ્યવસ્થિતતા અને સંત્યગિયા વગેરે અનેક સંરક્ષકોનું વાતાવરણ વર્ધા-યાજનાઓમાં કેટલા પ્રમાણમાં ખીસે છે એ પ્રશ્નની તો કોઈએ ચર્ચા જ કરી નહિ. આજે વર્ધા-પ્રયોગોમાં મોટો ભય એ રહે છે કે, નવી કેળવણીના આદરોને મધ્યધિનમાં રાખવાને બદલે જૂની કેળવણીના મુખ્યતઃ શાહિત્યના વિષયોને અનુકૂળ થઈ પડે એ રીતે વર્ધા-પ્રયોગોની રચના કરવાની ધમાકે થઈ રહી છે. ઉદ્યોગ દ્વારા આપવાની કેળવણીમાં અનુભવોનો જો આ અર્થ થવાનો હોય, તો આજના બીજાં શિક્ષણમાં અને આવા વિષય-લક્ષી અનુભવોમાં ઝાંઝો ફેર નહિ રહે.

(૩) પાઠ્યપુસ્તકો વિશે પરિપક્વનાં જ ચર્ચાઓ થઈ એમાં આ ભય વધારે સ્પષ્ટ થયો. વર્ધા-પ્રયોગોની ખૂબી એ છે કે, એમાં સ્વાભાવિકતા અથવા ક્ષતિ સુધી રહે છે; પ્રયત્નોનું સાર પરિવર્તનો કરવાનો પૂર્ણ અવકાશ આ પ્રયોગોના સંચાલનમાં રહે છે. એટલે જ એમાં સ્વાભા-વિકતા જળવાઈ શકે છે. આજની કેળવણીના મોહમાં મોટો દોષ એ છે કે, 'શોકા' અને વટહુકમો અને પરિપક્વનાં એના આત્મા ગૂંચળાઈ નથ છે. શિક્ષકોની સક્તિ વિશે એમાં ભારેમાં ભારે અવિશ્વાસ રહ્યો છે. પરિણામ એ આવે છે કે, કેળવણીના એ મોહમાં તદન સામાન્ય અને અસ્પર્શકિયાળા નમ્રતા શિક્ષકો નથી રહે છે. આથી જ આજની કેળવણીમાં શિક્ષકોની સ્વયં-શક્તિનું અપમાન કરનારાં દબાવણ પાઠ્યપુસ્તકોના દિલ્લાઓમાં શિક્ષકો નિર્ભય કેળવણીના પાટા બાળકોના મનજમાં ધુસારી રહ્યા છે. પાઠ્યપુસ્તકો તો બાળકો, શિક્ષકો, વાતાવરણ અને રોજ રોજ ઉપસ્થિત થતા પ્રયત્નોને સ્વીકારે નથ છે અને જ્ઞાન તેમ જ શિક્ષકને યાત્રિક બનાવી દે છે. વર્ધા-કેળવણીમાં શિક્ષક જ હર હંમેસા જીવંત અને નમ્ર પાઠ્યપુસ્તક રહે એવી અપેક્ષા રાખી છે. પરંતુ કેટલેક ટેકાણે એનું વલણ દેખાઈ નથ છે કે, અમુક શિક્ષકોના અનુભવોને પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં લેખનગદ્ય કરી દેવા અને બીજા શિક્ષકો એનું જડ અનુકરણ કરે-એવો આશય રાખવો. પાઠ્ય-પુસ્તકો અને શાહિત્યે અનુકૂળ એવાં બીજાં જડ સાધનો વર્ધા-પ્રયોગોમાં જો દિવસે પ્રવેશ કરશે તે દિવસે એ નવી કેળવણીના મૂલ્યુષ્ટ વાગી જશે એ વિશે સંકા જ નથી.

(૪) શિક્ષકોની તાલીમ કઈ રીતે ગોઠવવી એ વિશે પરિપક્વનાં સૌથી વધારે ચર્ચા થઈ હતી. પરંતુ એમાં

પણ તાલીમક્રમમાં મૂળ વસ્તુને તે બહાર જ જવામાં આવી હતી. શિક્ષકને કેટલાં વર્ષો સુધી તાલીમ આપવી, એમાં હપતાઓ રાખવા કે નહિ, તાલીમરાજામાં કેટલો સમય આપવો — વગેરે પ્રશ્નોને બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવેલું. પરંતુ શિક્ષકોનું ચારિત્ર — એમના જીવનની રહેલીકરણી અને સંસ્કારિતા વિશે તેો કંઈને કંઈ સૂચવું જ ન હતું. શિક્ષકમાં શિક્ષકશક્તિ, બાળકપ્રેમ, સત્યમિત્રા, સેવાશક્તિ, ક્ષયમત્રી જીવનની દેવો, વગેરે વસ્તુઓ માટે યોગ્ય વાતાવરણ તાલીમવર્ગોમાં કઈ રીતે ખીલવવું, એ જ એમની બાંધીય તાલીમના મુખ્ય અને મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. પરંતુ પરિવર્તમાં તેો કોઈને એની પરી ન હતી. શિક્ષકોએ ખાલી અને આમરકોમને પોતાના જીવનમાં કેવું સ્થાન આપવું, કુટુંબમાં તેમ જ રાજામાં પ્રેમધર્મના પ્રયોગો કરી વિશ્વાસ અને પ્રામાણિકતાનું વાતાવરણ કઈ રીતે પ્રમદાવવું — એ પ્રશ્નો જ વધાં શિક્ષકની તાલીમમાં પ્રધાનરથને લોગવે છે. અને છતાં પરિવર્તે ધણો વખત તાલીમની નજીક વિષયોમાં જ આપી દીધો.

(૫) પરિવર્તની ચર્ચાઓમાં વર્ધા-કેળવણીના પ્રયોગોની બીજી મહત્ત્વની બાબત પર તેો બિલકુલ ટૂંકાંસ રાખવામાં આવેલું. આમની કેળવણીએ કેળવાયેલા વર્ગોને એના કુટુંબ

અને આગથી વિખટા પાડી દીધો છે એટલું જ નહિ, પણ એ વર્ગમાં કુટુંબકોંદ અને સમાજકોંદની જ મર્યાદા રક્ષિતો જ કેળવણી જાય છે. આમરકોંદો તેમ જ બાળકોના આમાનિક અને બૌદ્ધિક વાતાવરણને કેળવણીના સાધનો રાખીને વર્ધા-યોજનાએ બાળકોની કેળવણીને કુટુંબ, ગામ અને સમાજના વાતાવરણને વધુ ને વધુ અનુકૂળ રાખવા ખાસ આમરક રાખ્યો છે. શિક્ષકોએ બાળકોનાં ચાલપ સાથે વધુ ને વધુ સંપર્કમાં આવવું. એટલે એ વસ્તુ પર તેો પરિવર્તમાં કોઈને કંઈ દેવાનું હતું જ નહિ. વર્ધા-યોજનામાં કેળવણી બાળકો એમનાં ઘરોમાં કઈ રીતે વધારે કપડોગી થઈ પર એ વિષય બહુ મહત્ત્વનો છે. અને છતાં પરિવર્તે એ વિશે કશી ચર્ચા કરી નહિ.

પરિવર્તનું વાતાવરણ આતુ' હતું. અને એમાં રમદ દેખાઈ આવતું કે, વર્ધા-કેળવણીના આદરોને કેળવણીની નજીક વિષયોમાં બહાર જવામાં આવે છે. શિક્ષકો અને શિક્ષકોના તાલીમવર્ગો વ્યવહારના ક્રયાક્રમ વર્ધા-કેળવણીનાં આ બપરસોને વિશે જાણત નહિ રહે તેો મહત્ત્વપૂર્ણ આ મહત્ત્વ પ્રયોગ જાણે જ સફળ થાય એમ છે.

કસી, ૬-૧૧-૨૦૩૬

દિલ્લિશ દીવાનજી

અવલોકનકારેને

શ્રી તંત્રી, “શિક્ષણ અને સાહિત્ય,”

મારા આ પત્રથી તમને કે જ બીજાઓ વિશે હું ટીકા કરું તેમને ‘બેહુ’ ન લાગે તે માટે પહેલેથી જ ખાતરી આપી દેવા છૂમ્મું હું કે, હું તમારા સૌનો ખરા નિગરજી હિતચિંતક છું.

અત્યાર સુધી મેં ઘણાં ગાંધીધેલા લોકો જોયા છે ખરા. પણ મને લાગે છે કે, એ જાણતા લોકોની યેજી દહાડે દહાડે વધતી જાય છે, અને ગાંધીધેલાઓમાં ટાકાધેલા, મરાઠાજાણેલા પણ ઉમેરાતા જાય છે. વ્યક્તિઓમાં જ આ યેજી રહેતી હોય તેો સમજ્યા. પણ માનિકોમાં પણ તે ફેલાતી જાય છે.

શ્રી. મરાઠાજાણાં પુસ્તકોના કાસ અબજાસી તરીકે હું લાવે કરું તેો તેમાં હું જરાયે અતિશયોક્તિ નથી કરેનો, એ ખાતરી રાખશે. એટલું જ નહિ,

પણ મરાઠાજાણાં એક નિકટ મિત્ર તરીકે એ પોતાનાં લખાણો પાછળ જે મહેનત ઉઠાવે છે તેનો પણ હું સાક્ષી છું. એમના વિચારોમાં નધા શ્રેષ્ઠન. કળામાં રહેલા ગુણદોષોનું મેં અત્યંત નિરીક્ષણ કર્યું છે. એમનાં પુસ્તકો બહુ વંચાય અને ખરે તે મને મીઠું લાગે છે. છતાં, એમના અવલોકનકારો પ્રત્યે મારી ક્રિયાદ છે.

મને લાગે છે કે, ગાંધીધેલાં પત્રો અને માસિકોને જે કાંઈ મરાઠાજાણાં, કાકાસાહેબ, નરહરિઆઈ, જીગતરાખનાઈ વગેરેના હાથનું લખાયેલું હોય તેમના દોષો દેખાતા જ નથી : તટસ્થતાનો દેખાવ કરવા ખાતર કોઈ નાનકડો જૂઠા જતાવે તેો બને. પણ ‘સરવાળે, એમનાં પુસ્તકો પર ઉત્કૃષ્ટતાનો સિક્કો એમણે મારેનો જ નોંધ્યો, એવો જાણે સંપ્રદાય ઓપતા આગતા હો, તેમ ખાસ થાય છે.

આટલા દિવસ આવાં માસિકામાં હું 'પ્રસ્થાન' તથા 'જીર્મિ'ને એ ઘેલાઓમાં ગણતો. હવે, તમારા પહેલા ૧૨ અંક પરથી લાગે છે કે, તમે પણ એ પંક્તિમાં ૧૨ બળશો. માટે હું તમને વેળાસર ૧૨ ચેતાવી દેવા ઇચ્છું છું. હું ગણું છું કે, નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં ફળદામી ઝાડો પૈકી મશરૂવાળા એક છે. પણ એ ફળો ગુણમાં ઘટી ન જાય, તે માટે એની મીકાશની વાળખીથી નધારે કિંમત ન અંકાય એ મહત્ત્વનું છે.

તમે પહેલા ૧૨ અંકમાં શ્રી. મશરૂવાળાના 'કેળવણીના પાપા' નું અવલોકન કર્યું છે. તમારો એમના પ્રત્યેનો મોહ તમને ક્યાં સુધી ખેંચી જાય છે તે હું જાતાવવા ઇચ્છું છું. તમે લખો છો, "કિશોરલાલભાઈ જીવનચરિત્ર છે, આત્માર્થી છે; તે અર્થે એમણે પોતાનું જીવન વસોવી નાંખેલું છે."

આ વાક્ય વાંચી મને ઘણું હસતું આવ્યું. જો પૂર્વોપર સંબંધ વિના આ વાક્ય મારા વાંચવામાં આવ્યું હોત, તો આને મેં કટાક્ષ-વાક્ય માન્યું હોત.

આપણા પરતંત્ર દેશમાં આજે વીરોને રાફડો ફાટ્યો છે. દેશમાં કર્મવીર ગાંધીજી તો છે જ; ગુજરાતમાં વીર વલ્લભભાઈ છે; મુંબઈમાં વીર નરીમાન છે; વિદર્ભમાં વીર રામનરાય છે; હવે મશરૂવાળાની પણ વીરોમાં ભરતી યાય છે એ ગણી વાહ વાહ કહેવાનું મન થાય છે. પણ, ભાઈ શ્રી, આ 'જીવનચરિત્ર' તે કેવા વીર, એ કાંઈ સમજાયું નહિ. એક વાત હું જાણું છું ખરો. મશરૂવાળાને નાનપણથી જે આર નર્મ પમનાં આરણ્યાં ખખડાવી આવવાની ટેવ છે. પણ યમ એમને સંઘરી શકતો નથી, અને પેલા નચિકેતાને કાઢી મૂક્યો તેમ કાઢી મૂકે છે, ત્યારે એમને જીવન પ્રત્યે પાછા ફરતું પડે છે. પણ એ હસને મુખે ફરે છે કે વીરે મુખે ફરે છે તે તો એમને જ પૂછવું જોઈએ. શું આ અર્થમાં તો તમે એમને 'જીવનચરિત્ર' નથી કહ્યા? અને 'આત્માર્થી' 'આત્મા' શબ્દ 'સ્વ'ના પર્ણયરૂપે તો નથી વાપર્યો ને? એવી ગાળ તો તમે એમને ન જ દો તે હું જાણું છું. ત્યારે, 'આત્માર્થી' ન હોય એવું

કયું પ્રાણી તમે મન્યું છે કે જેથી શ્રી. મશરૂવાળાને માટે એ વિશિષ્ટ પાપ વાપરવાનું મન થયું? એ લેખકે રોમથી 'પોતાનું જીવન વસોવી નાંખેલું છે' એવું તો મારી જાણમાં છે; પણ 'આત્માર્થી' જીવન વસોવવાની કઈ રીત છે, તે એમનું જીવનશોધન વાંચતાંયે મને જણ્યું નથી.

'કેળવણીના પાપા'ના લેખકને 'કેકરેટ'ની પદવી મળતી અસંભવમીય નથી એ હું સ્વીકારી લેવા તૈયાર છું; પણ તેનું કારણ એ છે કે, એ પદવી હવે એટલી મોંઘી રહી નથી. એમના મિત્ર તરીકે હું રાજ યાજ્ઞે હું કે એમના નયગ્રા શરીર પર એની કાઈ કિમીનો ભાર લદાવો નથી. નહિ તો એમના શરીર સાથે એમનું મગજ પણ નયગ્રા પડવાની ધારતી ઊભી ધાત.

'જીર્મિ'ના અવલોકનકાર આ પુસ્તકની ટચકડી નોંધમાં લખે છે કે, "કિશોરલાલભાઈને ભાષા પહેલાં કરતાં તો હવે ઘણી સરળ અને માધુર્યપૂર્ણ બની છે." મેં તો માન્યું હતું કે, ગુજરાતમાં માધુર્યથી વદન અસ્પૃશ્ય રહેલા ઓઝામાં ઓઝા શ્રી. મશરૂવાળા તો એક છે જ. પણ જો હવે એમની ભાષાએ 'માધુર્યપૂર્ણ' બની છે,' તો મને લાગે છે કે, ગુજરાતમાં જે નવાં માપ-તોલ દાખલ થયાં છે, તેમાં માધુર્યનો શર ૮૦ તોલાને ગણે ૨૦ કે ૧૦ તોલાનો બની ગયો હોવો જોઈએ. કાલે ઊડીને હવે એ વાંચવાનું રચું કે, મશરૂવાળાનો અવાજ પણ બહુ મીઠો બની ગયો છે! વળી, આ અવલોકન વાંચીને મારી એટલી તો ખાતરી થઈ કે, અવલોકનકારેને પુસ્તકની આઠ લીટીની પ્રસ્તાવનાથી આગળ વાંચવાની જરૂર જ ભારતી નહિ. મશરૂવાળા લેખક અને નવજીવન પ્રકાશક પછી આગળ શું નોવાનું હોય?

નવંબરના 'જીર્મિ'માં એમના 'ગીતાપ્તિ'નું અવલોકન છે. એમાંયે નીચેનાં અદ્ભુત વાક્યો છે: "શ્રી. કિશોરલાલભાઈને કાન્યો વાંચવામાં બહુ રમ છે એ વાત બહુ લોડો નહિ જાણતા હોમ. . . એમનું છંદ ઉપરનું પ્રભુત્વ પણ બહુ જોરદાર છે, તે આ ભાષાંતરથી જાણીને તો આશ્ચર્ય જ પામીએ છીએ.

પાંચ વર્ષ ઉપર આ ભાષાંતરની પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થયેલી, પણ આ બીજી આવૃત્તિ એમના કહેવા પ્રમાણે નવો જ અનુવાદ છે.”

કવિએને મારી જારપૂર્વક ચેતવણી છે કે, શ્રી. મહારાજાના કાવ્યવાચનના શોખની વાત જાણી કોઈ ભુલાવામાં ન પડે અને પોતાનાં કાવ્યોને તેમના પર મોકલવાનો શ્રમ અને ખર્ચ ન ઉઠાવે. હમણાં ‘પ્રસ્થાન’ના બે અંકોમાં શ્રી. ત્રિભુવનદાસ સુદાસના ‘શ્રી ખજરદારનું માર્ગદર્શન’ નામના લેખમાં જે કાવ્યચર્ચા આવી છે, તેનો ત્રીજો ભાગ પણ જો શ્રી. મહારાજા સમજી અને સમજાવી શકે તો હું એમને કાવ્યરસ ધરાવવા માટે ૩૩ ટકા શુલ્ક આપવા તૈયાર છું. હાલ થોડકાંયે આપતાં સોનેટોમાંથી હું મને તે સો સોનેટો એમની પાસે મૂક્યાં તૈયાર છું. તેમાંથી જો એ ત્રીસના અર્થ જણાવે સમજી-સમજાવી શકે તો હું એમને કાવ્યરસિક કહેવા તૈયાર છું.

અને શું એમનું ‘જોરદાર હંક પરનું પ્રભુત્વ !’ વીસ મહિના મુકી જેલમાં નિરંતર બેઠી, બીજા અનુવાદો પાસે રાખી, સાતસે શ્લોક તૈયાર કર્યો. છેહું મુક મળતાં મુકી તેમાં ફેરફાર કર્યો. તેમાં કેટલાયે શ્લોકોમાં કવિશ્રી નાનાવાલનાં ચરણો આખાં ને આખાં ઉપાડ્યાં. એમ ‘કુંગર ખોદીને હંદર’ કાઢ્યો. પછી, છપાયા પછી પાછા વાંચતા બેઠા, ત્યારે જોયું કે ગણતરી ન કરી શકાય એટલી ખામીઓ રહી ગઈ છે. મહારાજાને નામે આવૃત્તિ ખાખી તો ગઈ; પણ એમના ભલા વાચકોને બીજી આવૃત્તિ માટે ત્રણ વર્ષ ટળવાળું પડ્યું ત્યારે બીજી નવી જ આવૃત્તિ બહાર પડી! હવે જો ત્રીજી આવૃત્તિમાં ફરી પાછા જોજામાં જોછા વીસ શ્લોકોમાં એ થોડાંયેણા પણ સુધારા ન કરે તો હું મારું નામ છોડી દેવા તૈયાર છું. આ એમનું જોરદાર પ્રભુત્વ ! શ્રી. ખજરદાર, જેમને પોતાનાં કાવ્યોમાં બાંધે જ એક પણ છોકા મારવો પડે છે, તેઓ આ વાત જાણશે તો શ્રી. મહારાજાના ‘કવિ’પણા પર આકરી ન થઈ જશે !

તંત્રીશ્રી, તમે લેકો સર્વે પુસ્તકોનાં અવલોકનો કરવાની જગ્યામાં ન પડતાં માત્ર તેની પહેાંચ જ બંદરે રીને સ્વીકારો તો ભલે; પણ અવલોકન કરો, તો જરા ‘બકતાઈ’ને બાળૂને મૂકીને કરો તો માનું.

શ્રી ૦ તમારો તેમ જ મહારાજાનો

સાચો હિતચિંતક

તા. ક. હું આશા રાખું છું કે, ‘પ્રસ્થાન’, ‘જિર્મિ’ તથા બીજા મહારાજાધિકારો પણ આ પત્રને પોતાને લાભેજો માની લેશે.

[અમારા તેમ જ શ્રી. મહારાજાના ‘સાચા હિત-ચિંતક’ને ખાતરી આપું છું કે, અમને ખોટું નહિ લાગે, અને નિર્ણયતાથી તેઓ આવી જેમ અમને આગળ પર પણ સાવધાન કરતા રહે.

આ પત્ર એ ‘કેળવણીના પાયા’ના અમારા અવલોકન-દારને બતાવ્યો. તેમણે મને એમના વતી જે કહેવાનું જણાવ્યું તે ફક્તમાં ફક્ત છું. મારી જેમ તે પણ ‘સાચા હિતચિંતક’ને આભાર માનીને કહે છે કે, ‘તમે શ્રી. કિશોરલાલભાઈના ‘નિકટ મિત્ર’ હોઈ, તેમનું નિકટતાથી નિરીક્ષણ કરો છો એ તમારો લાભ કે ગેરલાભ મને નથી. અને કદાચ તેમના અસ્મિત્વ તરીકે તમે એમને વખાણ્યા જ કરો એ તો ન રોકો — એમને ખોટા ભાગે તમે ચેતવતા જ રહેતા હશો; અને તેથી ચેતવણી-ચોક્કસ વસ્તુઓ જ તમે ઝઠ લુછો એવી, જુનિ સહેજે બંધાય. તેથી અમારી તો આપને ભલામણ છે કે, હું મરને તમારે જરા ફરથી જોવો જોઈએ — તો એનું રજિયામણાપણું જોઈ શકો. પાસેથી એની અજમાનતા જ જણાય; ને દૂર-દૂરિયું સમગ્રદર્શન ન મળે. અને રજિયામણાપણું ન જોવું એ જ જોછો અવલોકનકારનો ધર્મ છે ?

‘પુસ્તકો વાંચીને અવલોકનો થવાં જોઈએ એ સાવ સાચું છે. અને વાંચીને જે મત બંધાય તે વિવેક અને વિનયથી રૂપક કહેવો જોઈએ એમ કરતી વખતે પ્રકાશક કે લેખકની નામના આટે આવવા ન દેવી જોઈએ. છતાં કુચીનતા જેમ સમાજમાં, અભિનંદનતા જેમ વ્યક્તિમાં, તેમ જ સંસ્થાઓમાં લખ્યપ્રતિષ્ઠા જેવું રહેલું હોય છે, એ તો તમે માનો ને ?’ જોકે, તેથી કરીને સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ, પ્રમાણે બની જઈને, ધોરણથી નીચે પણ પડી શકે છે એ કશું હતું છું.

‘શ્રી કિશોરલાલભાઈને નચિકેતા કરતા ત્રિશુલો પુરુષાર્થ’ ક્યાંનું એવ આપવા છતાં, તમે કેમ એમની

કદર નથી કરી શકતા? એવું કારણ એ જ લાગે છે કે તમે 'નિકટ' છો. જીવનભર રોગ સામે ઝૂકવા છતાં, મનની પ્રસન્નતાપૂર્વક અને જીવનનું વિચારપૂર્વક ચોક્કસ કાર્ય અક્ષત — ભલે યથાશક્તિ — કર્યા કરવું એ તો, તમે ભિન્ન હોઈને, જોયું છે ને? ને શબ્દોના કાંઈકે અર્થ હોય તો એને માટે મેં વાપરેલાં વાચકો ખોટાં નથી. છતાં કોઈનું ચેતું તો ન જ લાગતું જોઈએ એ તમારી શીખ સાચી છે. પણ, સાચે જોઈતું બીનકું કે, જ્યાં અમે બૂલ જોઈએ ત્યાં કૃપા કરીને તટસ્થતા ધાપવવાનો

દેખાવ ન થાનતા; અને ધટી કદર કે ગુણ્યાન કરીએ ત્યાં ઝટપટ ચેતું ન જોતા. કિશોરસાવભાઈની લાડાઈ — કોઈની પણ લાડાઈ મુદત ન રોમે. પણ એક પુસ્તકની કિંમત આંધવા તેના કરતાં જીવન પર નજરે ન નમ્ય એવો અવલોકન-સિદ્ધાંત તો આપ નથી માનતા ને? આમ એ અવલોકનકાર જણાવે છે તે દ્વંદ્વમાં કહ્યું. 'ભૂમિ'ના અવલોકનકારને આ પર અવાવી શક્યો નથી. છાયા પછી તે જોશે.

ત'ની, શિન્સાન]

વ હે વા રુ ખ ગોળ

૩

અક્ષાંશસાધન

ખગોળની મદદથી સૂક્ષ્મ દિશાઓ કેવી રીતે જાણી શકાય, તે આપણે ગયા લેખમાં જોયું. હવે આ લેખમાં અક્ષાંશ અને આરતા લેખમાં રેખાંશ કાઢવાની રીત આપીશું. કોઈ પણ રચનાના અક્ષાંશ અને રેખાંશ જાણવામાં આવે, તો તે રચના પૃથ્વી ઉપર કયે ઠેકાણે આવ્યું તે આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શકીએ. જોગળશાસ્ત્રીઓ આ જ પદ્ધતિએ નકશાઓ તૈયાર કરે છે. પણ જે કામ તેઓ યંત્રો અને તારાઓની મદદથી કરે છે તે કામ આપણે સૂર્યની છાયાથી કરીશું.

ગયા લેખમાં આપણે ઉત્તર-દક્ષિણ રેખા કાઢી. તે ખગોળમાં ખૂબ કમની છે. આ રેખાને ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફ લંબાવવાથી તે ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં યઈને જશે અને ચમ્પોત્તર ક્રત કહે છે. આ અર્ધગોળાકાર લીટી છે. આપણે દોરેલી ઉત્તર-દક્ષિણ રેખા આ યાચોત્તર વૃત્તનો જાડું જ નાનો ભાગ હોવાથી આપણે તેને સીધી લીટી ગણીએ તેમાં કંઈ ખોટું નથી. આ યાચોત્તર રેખાથી દિશાઓ જાણાય છે એટલું જ નહિ, પણ અક્ષાંશ, રેખાંશ અને વખત જાણવા માટે પણ આ લીટી ઉપયોગી છે, એ હવે આપણે જોઈશું.

જારાગર મધ્યાહ્ને સૂર્યના તાપમાં લાકડીની છાયા યાચોત્તર રેખા પર પડે છે. આ છાયાની લંબાઈ

માપવાથી તે જગાના અક્ષાંશ માલૂમ પડે છે. પણ એક જ જગ્યાએ મધ્યાહ્નછાયાની લંબાઈ જુદે જુદે દિવસે જુદી જુદી આવે છે. નીચેની રીતથી કોઈ પણ દિવસની મધ્યાહ્નછાયા પરથી તે જગાના અક્ષાંશ કાઢી શકાયે:

૧. ગયા લેખની પેઠે સપાટ જમીન પર એક લાકડી સીધી ઊભી ખોડો, અને જ્યારે સૂર્યના તાપમાં તેની છાયા યાચોત્તર રેખા પર પડે, ત્યારે તે છાયાની લંબાઈ અને જમીનની બહાર રહેલી લાકડીની લંબાઈ માપો. છાયાની લંબાઈને ૧૦૦૦ થી ગુણીને લાકડીની (જમીનની બહાર રહેલી) લંબાઈથી ભાગો. જે આવે તેને નતાંશસ્પર્શક કહો.

ઉદા. ૧૦ મી ડિસેમ્બર ૪ ફ. ૨ ઇ. લાકડીની મધ્યાહ્નછાયા લાકડીની ઉત્તરે ૪ ફ. ૧ ઇ. પડી, તો તે જગાના અક્ષાંશ કાઢો.

૪ ફ. ૧ ઇ = ૪૯ ઇ. ૪ ફ. ૨ ઇ. = ૫૦ ઇ.
 $\frac{49 \times 1000}{50} = 980$ નતાંશસ્પર્શક આવેલો.

૨. આ લેખને છેડે આવેલા કોષ્ટક ૧લાની મદદથી, ઉપર આવેલા નતાંશસ્પર્શક પરથી અંશ અને કળામાં નતાંશ કાઢો. (૧ અંશ = ૬૦ કળા.)

કોષ્ટકની સમજણ: કોષ્ટકમાં ૦ અંશનો સ્પર્શક ૦, ૧ અંશનો ૧૭, એમ ૯ અંશનો સ્પર્શક ૧૫૮, પછી ૧૦+૦ = ૧૦ અંશનો સ્પર્શક ૧૭૬, ૧૦+૧ = ૧૧ અંશનો સ્પર્શક ૧૮૪, એમ ૪૦+૯ = ૪૯ અંશનો સ્પર્શક ૧૧૫૦, અહીં સુધી આવ્યું છે.

અંશ ઉપરાંત કળા હોય તો ૬૦ કળા=૧ અંશ એ હિસાબે ત્રિરાશિથી ગણિત કરવું.

ઉદા. ઉપરના ઉદાહરણમાં નતાંશરૂપર્શક ૯૮૦ આપ્યો છે. કોષ્ટકમાં $૪૦ + ૪ = ૪૪$ અંશનો સ્પર્શક ૯૬૬ અને $૪૦ + ૫ = ૪૫$ અંશનો સ્પર્શક ૧૦૦૦ આપ્યો છે. $૯૮૦ - ૯૬૬ = ૧૪$ અને $૧૦૦૦ - ૯૬૬ = ૩૪$. આ ૩૪ ના તફાવતે ૬૦ કળા, તો ૧૪ ને તફાવતે કેટલી કળા? આની ત્રિરાશિ કરતાં $\frac{૧૪ \times ૬૦}{૩૪} = ૨૫$ કળા (લગભગ) આવી. તેથી નતાંશ=૪૪ અંશ ૨૫ કળા.

૩. હવે કોષ્ટક ૨૦નું જુઓ. તેમાં દરે ક્યંત્રેછ મહિનાની તા. ૧,૧૨ અને ૨૧નું મુલાન્તર આપેલું છે. તેની મદદથી, જે દિવસે છાયા લીધી હોય તે દિવસનું મુલાન્તર કાઢો. પછી જો છાયા લાકડીની ઉત્તરે પડતી હોય, તો નતાંશમાં ૯૦ અંશ ઉમેરી તેમાંથી મુલાન્તર બાદ કરવાથી અક્ષાંશ આવશે. પણ જો છાયા લાકડીની દક્ષિણે પડતી હોય, તો નતાંશ અને મુલાન્તરના સરવાળાને ૯૦ અંશમાંથી બાદ કરવાથી અક્ષાંશ આવશે. મુગરાતમાં અમદાવાદની દક્ષિણે જૂન-જુલાઈમાં મધ્યાહ્નછાયા લાકડીની દક્ષિણે પડશે.

ઉદા. ઉપરના ઉદાહરણમાં ૧૦મી ડિસેમ્બરની છાયા છે. કોષ્ટકમાં ૧લી ડિસેમ્બરનું મુલાન્તર ૧૧૧ અં. ૪૨ ક. છે, અને ૧૧મી ડિસેમ્બરનું ૧૧૨ અં. ૫૭ ક. છે. આ બેનો તફાવત ૧ અં. ૧૫ ક. = ૭૫ ક. છે. ૧લી ડિસેમ્બર અને ૧૧મી ડિસેમ્બરનું અંતર ૧૦ દિવસ છે. હવે જો ૧૦ દિવસમાં ૭૫ કનો ફરક પડે, તો ૧લી અને ૧૦મી ડિસેમ્બરની વચ્ચેના ૯ દિવસમાં કેટલો ફરક પડે? આનો હિસાબ ત્રિરાશિથી કરતાં $\frac{૭૫ \times ૯}{૧૦} = ૬૮ ક. = ૧ અં. ૮ કનો$ ફરક પડે. તેથી મુલાન્તર = ૧૧૧ અં. ૪૨ ક. + ૧ અં. ૮ ક. = ૧૧૨ અં. ૫૦ ક. આવ્યું. છાયા લાકડીની ઉત્તરે પડે છે, તેથી અક્ષાંશ = ૪૪ અં. ૨૫ ક. + ૯૦ અં. - ૧૧૨ અં. ૫૦ ક. = ૨૨ અં. ૩૫ ક. આવ્યો.

કોઈ પણ દિવસે અક્ષાંશ કાઢવાની આ રીતને જો એટલી સહેલી અને ટૂંકી બતાવવા ખાતર

કેટલુંક ઝીલું ગણિત યોડી દેવામાં આવ્યું છે. તેથી ઉપલા ગણિતમાં થોડી કળાઓનો ફરક આવવા સંભવ છે. પણ આ ગણિત અંશ પર્ષત સૂત્રમ તો હમેશાં આવશે જ. છતાં આખું ગણિત તો કળા પર્ષત જ કરવું, કારણ કે ગણિતમાં કળાઓ છોડી દેવાથી અંશમાં પણ ફરક આવવા સંભવ છે.

અક્ષાંશ કાઢવા માટે આખા વરસમાં સૌથી સારા દિવસો ડિસેમ્બરની ૨૧, ૨૨ અને ૨૩ તારીખો છે, આ ત્રણમાંથી કોઈ પણ દિવસનું મુલાન્તર ૧૧૩ અં. ૨૭ ક. લઈને ગણિત કરવાથી અક્ષાંશ ખૂબ સૂક્ષ્મ આવશે.

હરિહર ભટ્ટ

કોષ્ટક ૧ જુ: સ્પર્શક

અંશ	૧૦+	૨૦+	૩૦+	૪૦+
૦	૦	૧૭૬	૩૬૪	૫૭૭
૧	૧૭	૧૬૪	૩૮૪	૬૦૧
૨	૩૫	૨૧૩	૪૦૪	૬૨૫
૩	૫૨	૨૩૧	૪૨૪	૬૪૯
૪	૭૦	૨૪૯	૪૪૫	૬૭૧
૫	૮૭	૨૬૮	૪૬૬	૭૦૦
૬	૧૦૫	૨૮૭	૪૮૮	૭૨૭
૭	૧૨૩	૩૦૬	૫૧૦	૭૫૪
૮	૧૪૧	૩૨૫	૫૩૨	૭૮૧
૯	૧૫૮	૩૪૪	૫૫૪	૮૧૦

કોષ્ટક ૨ જુ: મુલાન્તર

માસ	તા. ૧	તા. ૧૧	તા. ૨૧
અંશ કળા	અંશ કળા	અંશ કળા	અંશ કળા
જાન્યુઆરી	૧૧૩ ૪	૧૧૧ ૫૫	૧૧૦ ૪
ફેબ્રુઆરી	૧૦૭ ૧૮	૧૦૪ ૧૫	૧૦૦ ૪૬
માર્ચ	૯૭ ૫૧	૯૪ ૦	૯૦ ૦
એપ્રિલ	૮૫ ૪૪	૮૧ ૫૭	૭૮ ૨૩
મે	૭૫ ૬	૭૨ ૧૮	૬૯ ૫૮
જૂન	૬૮ ૩	૬૬ ૫૮	૬૬ ૩૩
જુલાઈ	૬૬ ૫૦	૬૩ ૪૭	૬૯ ૨૨
ઓગસ્ટ	૭૧ ૪૭	૭૪ ૩૦	૭૭ ૩૮
સપ્ટેમ્બર	૮૧ ૨૭	૮૫ ૬	૯૦ ૦
ઓક્ટોબર	૯૨ ૫૪	૯૬ ૪૫	૧૦૦ ૨૬
નવેમ્બર	૧૦૪ ૧૨	૧૦૭ ૧૪	૧૦૯ ૪૬
ડિસેમ્બર	૧૧૧ ૪૨	૧૧૨ ૫૭	૧૧૩ ૨૭

અહિંસાની કેળવણી

યુરોપમાં લડાઈ બગી ત્યારથી એની વાત બધે જ સંભળાય છે. અલબુ અને બહોલા કે ભણતા સૌ એ જ વાત કરે છે. ગાલીમાં કે ગામડાંમાં લડાઈ એ સામાન્ય વાતનો પ્રસંગ થઈ પડી છે. આજ એને શરૂ થયે ત્રણ માસ પૂરા થયે.

તા. ૧લી સપ્ટેમ્બરે તે શરૂ થઈ. જર્મની-નું નામ તો ગઈ લડાઈ વખતે પણ ગામે-ગામ પહોંચેલું. પોલેન્ડ દેશ એ નું નામ છે. જર્મનીએ ૧લી સપ્ટેમ્બરે આ દેશ પર ચડાઈ કરી. અને ત્યારથી યુરોપની લડાઈની શરૂઆત થઈ.

પોલેન્ડ જર્મનીનું પડોશી રાજ છે. ૧૯૧૬ની સાલ પહેલાં નકશા ઉપર એ સ્વતંત્ર દેશ તરીકે હયાત નહોતું. વિલાયત અને ક્રાન્સ તથા તેમના દોકતોએ થઈને એ સાલમાં એને ઊંચું કર્યું. અત્યાર મુઘી એમની કુમકથી એ ટકી રહ્યું હતું.

જર્મનીએ એના ઉપર હલ્લો કર્યો તેથી વિલાયત અને ક્રાન્સે વિચાર કર્યો કે, આપણે જર્મની નેડે લડવું જોઈએ. એટલે ત્રણ દહાડા પછી, તા. ૩૭ને રોજ એમણે જર્મની નેડે લડાઈ બહેર કરી. પણ એમનાથી પોલેન્ડમાં જઈને તેને મદદ કરી શકાય એવું છે નહીં. ત્યાં જતાં વચ્ચે અંતરાયો છે. તેથી ક્રાન્સે પોતાની પડોશમાં જર્મનીની સરહદ છે ત્યાં લશ્કર મોકલ્યું. આ સરહદ પર જર્મનીએ જખરદસ્ત કિલ્લેબંધી કરી દીધી છે, તેથી તેને થોડીક નિરાંત હતી.

દરમિયાન, એણે પોલેન્ડ પર જોરજપટથી એકધારે ભારો ચલાવ્યો. જર્મનીનો પ્રયુષ્ઠ

હેર હિટલર બંતે ત્યાં લડવા જીપડ્યો. પાણીના રેલાની પેઠે જર્મન લશ્કર પોલેન્ડ પર ફરી વળવા લાગ્યાં. પોલેન્ડના એ દોસ્ત-મંથી કોઈ સીધી મદદ આપ્યું નહીં હારતું હારતું પોલેન્ડ પાછું પડતું ગયું. છેવટે રાજ છોડીને તેના મુખ્ય સત્તાધીશો પડોશી રાજમાં નાઠા.

આ લાગ જોઈને પોલેન્ડનો બીએ પડોશી રશિયા બગ્યો. તેણે પોતાની બાબુ-વાળો તેનો ભાગ પચાવી પાડ્યો. કેઈએ એની સામે આંગળીયે ઊંચા ન કરી એમ કહેવાય. આપમણી બાબુ જર્મની અને ઉગમણી બાબુ રશિયા, એમ બે પડોશી વચ્ચે પોલેન્ડનો કાળિયો કરાઈ ગયો! પ્રિયતી ધર્મ કહે છે, “તમારા પડોશી પર પ્રેમ કરો.” આ કેવો પડોશીપ્રેમ! પણ ધ્રુએ માણસને એ કહ્યું હતું; રાત્રીને જોણું કહ્યું હતું!

પોલેન્ડ પડ્યું તો ખરું; પણ લડવામાં તે જખરું ગણાતું. લડવાનો સરસામાન તેની પાસે થોડો નહોતો. તેના સેનાપતિએ કેળવાયેલા થોડાઓ હતા. છતાં જર્મની જેવા જખરા દેશ આગળ એનું શું ચાલે? એટલે, એ પડ્યું.

આ ઉપરથી ગાંધીજીએ એક સવાલ પૂછ્યો છે. દરેક પ્રોટે તે ગંભીરતાથી વિચારવો જોઈએ. કેમ કે એ સવાલમાં માણસબંતનું નસીબ સંતાયેલું છે. ગાંધીજી પૂછે છે, ‘પોલેન્ડ જરૂર જખરું હતું. પણ તેથી એનું શું વળ્યું? તે હાર્યું જ; પાર વગરની ખુવારી થઈ તે થઈ જ. હવે જો

પોલેન્ડ હથિયાર ઉઠાવ્યા વગર જર્મનીની સામે અડગ ઊભું હોત તો ? તો શું અત્યાર કરતાં વધારે ખૂરા હાલ થાત એમ ? આ રીતે અડગ ઊભેલા પોલેન્ડની ખડાદુરી તો અપાર કહેવાત. તેવા અશસ્ત્ર પોલેન્ડને શું વધારે ખમવું પડત ?

અને ગાંધીજી ઉત્તર પણ આપે છે કે, શાંત ઊભેલાની કતલ કરતાં જર્મનીનાં દિલ કંપત; એમનો આત્મા બગત; ઘણા સંભવ છે કે એમના હાથ ન ચાલત. એમાંનું કાંઈ પણ ન થાત; તોય ઇતિહાસ, કહેત કે, અહિંસાને ખાતર કુરબાન થનાર પહેલવહેલા દેશ પોલેન્ડને ધન્ય છે. પરંતુ, માણસને

મૂળમાં શ્રદ્ધા નથી કે અહિંસા જરૂરી છે. વિચારથી સૂએ છે કે તે ખરી છે; પણ તેમ કરવા જતાં કાળજી કંપે છે, કેમ કે અહિંસા પર બૂઝનારી સેનાની કેળવણી આપણને મળી નથી. ગાંધીજી કેળવણી આપવા ઊભા છે; પણ શ્રદ્ધા વગર એમાં આપણે કેટલા ફાવી શકીએ ?

સ્વનાતમક કાર્યક્રમ આપણે માટે અહિંસાની કેળવણી તરીકે છે. પણ આપણે ક્યાં તેમાં ઉત્સાહ રાખીએ છીએ ? આજ યુદ્ધની આદત આવી છે; છતાં તે વિષે કશી સતેજતા દેખાતી નથી. તેથી જ કદાચ આપણી શ્રદ્ધા પણ ખીલતી નથી એમ નહીં ?

મ.

જુલમી રાજ્ય

પોતાના પ્રાંતમાં માંહિમાંહેના બધાને લીધે અધાધૂંધી વતી રહી, એટલે કોન્ક્યુ-શિયસ પોતાના ઘોડા શિખો સાથે પાસેના 'ત્સી' રાજ્યમાં જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં હુંશરાજ અને વેરાન પ્રદેશમાં તેણે એક બાઈને કેબર પાસે બેસીને રડતી દીઠી. તરત જ તેણે પોતાના શિખ્ય ત્રેલને જોડેલી તેનું ધડવાતું કારણ પુછાવ્યું. પેલી બાઈએ કહ્યું, "મારા સસરાને અહીં એક વાંધે મારી

નાખ્યા હતા, મારા ઘણીને પણ; અને હમણાં મારા છોકરાની પણ એ જ દશા થઈ છે."

કોન્ક્યુશિયસે પૂછ્યું, "તો પછી તું આવી ભયાનક જગ્યાએ શું કામ પડી રહે છે ?"

બાઈએ જવાબ દીધો, — "અહીં જુલમી રાજ્ય નથી માટે."

આ સાંભળી કોન્ક્યુશિયસે પોતાના શિખોને કહ્યું, "બેટા, આ યાદ રાખજે. જુલમી રાજ્ય વાઘ કરતાં પણ ભયાનક છે!"

ન.

રાજ્યને પાથો

ત્રેકુંગે રાજ્ય સંબંધે પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે ભગવાન કોન્ક્યુશિયસે કહ્યું: "રાજ્યને ત્રણ વસ્તુ જરૂરી છે: પૂરતું અન્ન, પૂરતું લશ્કર, અને પ્રજાનો રાજમાં વિશ્વાસ."

ત્રેકુંગે કહ્યું, "જો આ ત્રણે ન જ મળે એમ હોય ત્યારે એક વસ્તુ જતી. કરવી પડે એમ હોય તો પહેલી કઈ જતી કરવી?"

ભગવાને કહ્યું, "લશ્કર."

ત્રેકુંગે ફરી પૂછ્યું, "અને બાકી રહેલી બેમાંથી પણ એક જતી કરવી પડે એમ હોય તો કઈ જતી કરવી?"

ભગવાને કહ્યું, "અન્ન. પુરાતન કાળથી મરણ તો માનવીને થોડેવું જ છે. પણ જો પ્રજાને રાજમાં વિશ્વાસ ન હોય તો રાજ્ય ટકે જ નહિ."

ન.

ગામગોષ્ઠી-કૂવામાં હોય તો હવાડામાં!

બીજે દિવસે નિયમ પ્રમાણે પેલા વિદ્યાર્થી-શિક્ષક તકલી લઈને આવીને બેઠા. પેલા વાતોડિયા શેઠ પણ આવીને બેઠા હતા. નાના વિદ્યાર્થીઓ પૂછી અને તકલી સાથે કરમત કરીને તાર જેવવા મથતા હતા. વિદ્યાર્થી-શિક્ષકે વાત ઉપાડી: શેઠ સામું બેઠાને કહ્યું:

સં—કેમ શેઠ! હમણાં ધંધોરોજગાર કેવોક આલે છે?

જૉ—આ બુઝો જ છે ને! બેઠાબેઠા. હુકાને ધરાકી હોય તો અહીં આવીને ગખાં મારવા શાના બેસીએ?

સં—પણ તમારે ક્યાં હુકાન ઉપર આધાર છે? મારા સાંભળવા પ્રમાણે, તમારે તો ધીરધારનો ધંધો ધીકતો ચાલે છે. ખરી કમાણી તો એમાંથી થાય ને?

જૉ—એ વાત ખરી. પણ એ તો બધું અરસપરસ છે. હુકાને ધરાકી મંદ હોય તો ધીરધારની આવક પણ મંદ જ હોય ને? ખેડૂતો ધીરલા પૈસા આપી ન શકે તો જરૂરી વસ્તુઓ પણ શી રીતે ખરીદે? એટલે બન્ને રીતે ઠંડું જ છે.

સં—પણ ખેડૂત પાસે પૈસા ન હોય તો પણ તમે તમારું લેણું ઓછા જ છોડતા હશો?

જૉ—અમે તો ઘણુંય લેવા મથીએ. પણ ખેડૂતના ખેતરમાં કે કોડીમાં હોય નહિ તો ક્યાંથી લઈએ? કૂવામાં હોય તો હવાડામાં આવે ને!

સં—હા! સાચું. તમે ખરેં મુદ્દો પકડ્યો. તમે તમારા ધંધાની આંટીઘૂંટી તો બરાબર સમજો છો. પરંતુ એ વસ્તુ સમાજની કે દેશની દષ્ટિએ વિચારવાની હોય ત્યારે તમે એ મુદ્દો બૂલી જાઓ છો.

જૉ—ના ના. એમ કેવી રીતે? અમે તો

બધી બાબત સરખી રીતે જ વિચારીએ છીએ.

સં—ના! બુઝો. ગઈ કાલે મેં કહ્યું હતું કે, દેશ ભિખારી તો આપણે પણ ભિખારી જ થવાના. તે બાબત કાલે તમને નહોતી સમજાઈ. દેશના ઉદ્યોગધંધાઓ પડી ભાંગે તો આપણે પણ ભિખારી થઈએ અને દેશના ઉદ્યોગો ખીલે તો આપણે પણ મુખી થઈએ, એ બાબત હું કાલે કહેતો હતો; અને એમ સમજાવતો હતો કે, પરદેશી કાપડ સસ્તું હોય તોપણ આપણે હરામ ગણવું જોઈએ. એટલું આપણે નહિ સમજીએ તો આપણે વધુ ને વધુ ભિખારી થતા જઈશું. ખેડૂતના ઘરમાં નથી તો જેમ તમારા ધીરલા પૈસા પતતા નથી, ખેડૂતના ઘરમાં નથી તો જેમ તમારી હુકાને ધરાકો આવતા નથી, તેમ જો દેશના ધંધોરોજગાર મરી ગયા હશે તો તમારા હાથમાં શું આવવાનું છે? હુકાળ આરે તરફ મનુષ્ય-જીવને ભરખી રહ્યો હોય ત્યારે બધાય વર્ગના લોકો જેમ દુઃખી થાય છે, તેમ આપણા વેપારઉદ્યોગનો નાશ થવાથી સમસ્ત પ્રજા દુઃખી થાય છે, એ તમે પોતે આપેલા દાખલા ઉપરથી સહેજે સમજી શકશો.

વેપારઉદ્યોગના નાશની પ્રજાના જીવન ઉપર શી અસર થઈ છે તે વળી મોટો પ્રશ્ન છે. તેની વાતો કરીએ તો પાર ન આવે. પરંતુ ખેડૂત નવરો પડવાથી તમે જેમ નવરા પડ્યા છો, તેમ દેશના કારીગરો નવરા પડવાથી તેની માઠી અસર પણ આખા દેશ ઉપર થાય અને થઈ છે, તે દેખીતી વાત છે. તેના પુરાવા આપવાની જરૂર છે શું? પણ હવે ઊઠવાનો વખત થયો. જો.

વિહંગદાસ દોશી

નોંધમાં હોરી સકાય એમ બતાવવા ? ત્યજ આના કિસ્સા વધારે લાગે છે.

‘પત્રપેટી’માં ૧૭ પત્રોના નમૂના આપ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે ૧૩ પાન નેવરા લાગ્યા છે ! તેની કીટ લેખકના કિત્તમાં પણ કદાચ થઈ હોય એમ, તેમણે આરંભમાં નિવેદન કરી બતાવ કર્યો છે કે, ‘બાળકો . . . નિરીક્ષણશક્તિને કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકે અને અન્ય પ્રકારની રસમય માહિતી એકત્ર કરી બીજને એનો આસ્વાદ કેવી રીતે આપી શકે તે એને સમજાવ એટલા માટે જ એ લાંબા પત્રને આ ચોપડીમાં સ્થાન આપેલું છે !’ અને પત્રમાં સંવાદો વળી કાણ લખાઈ હશે ? આ પત્રોમાં તે પણ છે !

નોંધપાથીનો એ ઉદ્દેશ બતાવ્યો છે કે, ‘નાનપણથી જ . . . નિરીક્ષણશક્તિને વેચ મળે અને બાળકો પોતાપોતાની નોંધપાથી રાખી પોતાના અનુભવોની નોંધ રાખતાં થાય એ અર્થે આ નાનકડી ચોપડીની રચના કરેલી છે’ કેવી ઉપરનાં બાળકો પાસેથી આ અપેક્ષા રખાય છે ?

પત્રો અને નોંધોમાં બાલોપયોગી શું છે, એમની ચૈત્રી બાળકને માર્ગદર્શક થશે કે કેમ, એનો વિચાર બાળક જ થશે લાગે છે. નોંધ રાખવાનો વ્યાપાર મોટપણનો નથી ? ચોપડી નેતા, પત્રો અને નોંધોના પ્રસંગ, બીનાઓ તથા બાપા અને મૈત્રી બધાં જ પાંડી ઉંમરને માટે છે. તે બધામાં બાલોપયોગિતા અર્થવા ખાસ કરી વિચારપૂર્વક પ્રયત્ન કરાયો લાગતો નથી. જે ઉદેશ બતાવ્યો છે તે જ એ સાધનો હોય તો તેનો માર્ગ આવી ચોપડી થઈ શકે કે કેમ એવું પ્રશ્ન છે. આ તો એ નામે અમુક વાચન જ આપવામાં આવ્યું છે એમ કહેવાય લેખકને પણ લાગે છે કે, ‘ચોપડી જરા મોટી વયનાં બાળકો — કિશોરોના ઉપયોગની છે.’ પણ આખોનો ઉદેશ ૬ થી ૧૬ સુધીની ઉંમરનાં બાળકોને માટેના વાચનનો છે, એમ જણાવી એ વાંધાને દૂર કરે છે. નોંધ તથા પત્રમાં પસંદ કરેલા વિષયો અને નિરીક્ષણ મોટી ઉંમરના માણસ કે કૌલેજિયતને સહે એવા છે. બાપા પણ તેમની જ હોઈ શકે. એટલે આ બે પુસ્તકોને બાલપુસ્તક કહેવાં તો મુશ્કેલ જ છે. સંકલના તથા બાલોપયોગિતાની દૃષ્ટિએ અમને આ બે પુસ્તકો, ઉપરની ખાજા માટે કહી આવ્યા, એવી રીતને પાત્ર લાગે છે. બાલજીવનને જરૂરી પત્રો અને તેમને પાંધવા જેવી વાતો પ્રવૃક્ષ તેમના અવનમાંથી એળવીને, તેમની ભાષામાં ગોઠવેલ થઈને લખાવી ઘટે. લેખકે એવો પ્રયત્ન કર્યો લાગતો નથી.

તેથી આ પુસ્તકોને માટે કરેલા દાવો પણ હેરા પટે છે. શહેરનાં બાળકો વાંચ વાંચ કરવાને કહેવાયાં હોઈ, તે આ ચોપડીઓ કદાચ વાંચતાં હશે. પરંતુ જે કાચમી ઉદેશને લઈને આ બે પુસ્તકોની રચના બતાવવામાં આવી છે તે તો સરે એમ નથી લાગતું. તેથી તેને માટે આ ચોપડીઓ ચોપડા જેવી ન ગણાય.

ચાલો બામકામાં-લેખક : સોમાભાઈ ભાવશાર. પ્રકાશક : સુન્દર અંબરત કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિં. ૦-૪-૦. ૮૫૨૨ પાન.

આ પુસ્તક સુન્દર બાળકવાલકીના નીચ વર્ષના ૮મા પુષ્પ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી. લુમ્બરામભાઈ કવે તેના આશુખમાં કહે છે એમ, “આ ચોપડીને પાને પાને ગામડાનાં સ્ત્રોત્રો ગાવામાં આવ્યાં છે.” ગામડું કેવું છે એમ નહિ, તે કેવું હોયું નેહીએ, એવા આદર્શ રંગની પીછીથી ચિત્ર બેંચાયું છે. છેલ્લાં કેટલાક પાનાંમાં આજના પરા ગામડાનો પણ થોડોક ચિતાર આપ્યો છે.

પુસ્તકની ભાષા કાઠક અંશે અને નેહલગી તેથી વધુ અંશે ફરિયાદગમન છે. ‘ઓ’, ‘ધર’ પ્રયોગો પ્રાંતીય ગણાય. બાળક કઈ ઉંમરનું કહીને આ લખાયું છે ? નેહલગીની બોલો ધણી છે તે ન જ હોવી નેહીની હતી.

ચિત્રો સારી સંખ્યામાં આપ્યાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક બાળકને મમે એવાં લાગે છે. ૨૫. શ્રી. મીનુભાઈનું ચિત્ર બેરબર સાદું ન હોયું તો આપણું નહોતું નેહીતું. ચિત્રોની પસંદગીમાં પણ હવે આપણે વધારે કાળજી લેવી નેહીએ. કેટલાંક ચિત્રમાં પ્રમાણ બેરબર નથી, જેમ કે ઘોળીનું કપડું તેની શિલા પર પડશે ?

બાળકોને નિરોધ વાચન આપવા માટે આ પુસ્તક આપી શકે તેમાં આવડું વસ્તુ ઉપરની ચોપડીઓની વાતો જેવું દોષિત નથી નેહ, વાંચે લાગે બાલસંહિત્યમાં લેવામાં આવે છે એમ, આ પણ કહેવું વાચન જ લાગે છે. શહેરી બાળકને (કેમ કે, આ પછી શહેરી બાળકને માટે જ છે) ગામડું લેવા પત્ર વાંચ એવો ઉમગ્યો આ વાંચીને વાંચ એવું લાગતું નથી. કોરી કંપનાનાં ગરખાં ફરતાં આ ચોપડીનાં વસ્તુની પરકળી કીક ગણાય, એટલું જ. એટલે, માનવચિત્રી રંગચિત્રોની કક્ષમાંથી નીતરની ચક્રબેરણા તો એમાં ક્યાંથી જ હોય ?

અં

પરિભાષ : લેખક — પૂમકેતુ. પ્રકાશક — સુન્દર અંબરત કાર્યાલય, અમદાવાદ કિંમત ૩ રૂ-૮-૦

ફિસાર અવરજામાં ‘સ્વપ્નશિક્ષી’, થોડા તરંગી, કાઠક એકાંતપ્રિય અને જરા શરમાળ’ એવો, વિધવા

માતાનો એકનો એક પુત્ર અમથ, ચારસામાં મળેલી પંડિતાઈની મહત્તાકાંક્ષાને સેવતો અને પેપતો, સુવા-વરણમાં માંડ પગ મૂકે છે, ત્યારે માતાના અવગ્રાનથી ને કુટુંબની આર્થિક આપત્તિથી ક્ષાચર બની, આમદાની નિરાળગમાં શિક્ષક બને છે. અટકી પડેલું બહુલર આગળ ચલાવી, યુનિવર્સિટીની પદવી મેળવી, સમાજનાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવવાની આકાંક્ષા અને ક્યારેક બાળમિત્ર માલિની કે પાઠ્યથી રેલુકાને કાચમનો સહચાર મેળવી જીવન સિંધર કરી કોઈ આમદામાં રહી લોકસેવા દ્વારા ત્યાંના જીવનને અને તેની સાથે જ પોતાના જીવનને સમૃદ્ધ કરવાની મુશ્કેલી—આ બે વસ્તિઓ તેને દિશા બતાવે છે.

આ બેમાંથી સાચા જીવનવિકાસનો માર્ગ જોઈ દઈ તે, સંકેતકરેને ‘જીવનમાં આગળ વધવું’ કહે છે, તેનો રાહ પકડે છે. અને એ માર્ગે જતાં શહેરનું આશમી જીવન, કાંચન, અને કામિની એ ત્રિવિધ મોહનજનમાં ફસાઈ નય છે અને સમવટ, સસામી અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને જ જીવન-સંવર્ધન માનતો ‘યદ્ય’ બીક અને પ્રવાદપતિત બની, સાચા પુરુષાર્થહીન થાય છે. અને એ મોહનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યા પછી જ તે ફરી હલો તેવો જીવનોસ્વાસ્થી બીજાસાથે ‘અમથ’ બની શકે છે. આ આ નવલકથાની પ્રધાન વસ્તુ છે, આ જ તેનો પ્રધાન ધાર છે. અને તે રમૂ કરવામાં શ્રી. ખમરેતને સારો યશ મળ્યો છે એમ કહેવાય.

તેની સાથે જ આજના આમદાનું ત્રાસ ઉપજાવે એવું યથાર્થ ચિત્ર દોરીને તેની પુનર્જાતાનું મંદાણ ફેવી રીતે ઘડે તેની કલ્પના કુમારાનંદ અને મુરલીના ઉપકથાનક દ્વારા ક્ષતિ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ બંને કથા એકબીજી સાથે જોતપોત વણાયેલી લાગતી નથી — કેટલેક કેકાણે સમાંતર સ્તરીની નેમ વહેતી લાગે છે. આ ઉપકથાનું મંદાણ મોહક અને બોધક લાગે છે ખરું; પણ આખી વસ્તુની એકતાની દૃષ્ટિએ તેનો વધારેપડતો વિદાસ દાનિપ્રદ લાગે છે.

કુમારાનંદ અને મુરલીના કાચકંભો સુંદર લાગે છે. ‘સમાજ’ સંસ્થા, ‘આદારી પુણ્યોનું ઉદ્ધાન’ (અનાયામક), આમથ’આયત, સ્થાયી ફંદ વિના સંસ્થા (જાસ કરીને ધર્મસંસ્થા) ચલાવવાની નીતિ, મિલકતને સમાજની માલિકીની કરવાના આગ્રહ કરતા માણસનું માનસ વધારે સામાજિક બને — તેમાંથી ચર્ચાસ્પદ નથી થાય. કંઈ કલ્પનાઓ સરસ તો છે જ; પણ એ બધીની પાછળ કંઈક કુમારાનંદનું બ્યંગિત્વ તેટલું પ્રતીતિહર

લાગતું નથી. ‘ધર્મ’જન સમો લેખો’, ‘મુર્તિમાન ધર્મ’ લેખો’ કુમારાનંદ યથાર્થતા: તેવો છે જ એવી પ્રતીતિ થતી નથી. એની લેખાઈ આલેખવામાં ક્યાંક ખામી રહી ગઈ હોય એમ લાગે છે.

આ વાર્તા અભાવવામાં ક્યાંને અસ્તમાતોનો વધારેપડતો આશ્રય લેવો પડ્યો છે એ વસ્તુસંકલનાની દૃષ્ટિએ તો હોય જ અણુાય અને તેથી વાચકની અધારાક્ષિને પણ કાળી તાણ સહન કરવી પડે છે. આમાં ગામ રેલુકાને મોહનલાલના પ્રચંનમાંથી બચાવવા માટે ચોમચેલો મીઠોનો અસ્તમાત પ્રવેશ કામ અણુાય ખરો. પ્રમદકુમાર સાથે પરિણીત રેલુકાને અમથ સાથે પરણવાની મુશ્કેલી પ્રથમથી જ આપી દે છે; તો પછી પ્રમદકુમારને સાવ ગોંડા બનાવી દઈ તેને મારી નાખવાની જરૂર ક્યાં રહી હતી? અને ફાર્સો ખાઈ મરી. જનાર લક્ષ્મીના પાલવમાં રેલુકા અને અમથનું ફરી મિલન સુચવતી ચિઠ્ઠી મૂકી એક દટાંમ કલ્પના ખરી કરી લક્ષ્મીના પાત્રને એટલા પૂરું અવાગતવ બતાવ્યું છે.

અનિલાને માથે બાબરી રખાવી, તેને ચઢી, મેલ અને દંડી બાંધના કબજાને ‘નેની બહુ’ મણવેશ પહેરાવી, તેની આગળ ટેબલ ઉપર ‘રાખરખાળી’ (રાખદાની નહિ?) મુકાવી, તેના મોઢામાં સિમરેલ સાથે અમથ માટે ‘દલ્લો, યંગ મેન’ જેવું સંબોધન મૂકી, ક્ષતિએ તેનું પાત્ર અતિરંજિત અને અવાસ્તવિક બનાવ્યું છે. આ બધું શી રીતે અને ક્યારે બન્યું? આ ક્યાંમ કલ્પનાનો આશ્રય લેવાની જરૂર પણ ક્યાં બિતી થઈ? — એવો પ્રથમ વાચકના મનમાં બીઠ્યા વિના રહેતો નથી. આ વસ્તુઓને આર્થ’વસ્તિનો ઉપાસક ક્યાં સાંખી શકેતો નથી એ હેખીતું છે. પણ તેનો નિયેષ કરવાનો અર્દા ક્યાં અવસર હતો?

‘દંદેશી’ (સ્વાભાવિક રીતે જ દંડ વાળ હોય તેની સ્ત્રી માટે પછી કયો શબ્દ ચોજ્યો?) અને તેની સાથે જ ને પુરુષીકરણના કાવો આવે છે તેથી યુક્ત દેસસેવિકાને દેકાણે સાચી રસિકતા અને સરકારિતાથી પરિપૂર્ણ, મંજવ માતૃલાવથી યુક્ત મુરલી મુનર્જનમાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે એ વસ્તુનો સંવીકાર કરવામાં દંદેશી મુરકેલી ન લાગતી બેઠીએ.

બધાં પાત્રોની ચર્ચા આ નાના અપકોઝનમાં ન જ થઈ શકે. પણ ક્ષતિ પાત્રોની વિવિધતા આપણને સારી આપી છે ખરી. મંજવમુર્તિ બાલિકાની, વધારે જ્ઞાનજી અને ખાનદાન નૃસિંહપ્રસાદ, તથા સાદસચિય બહાદુર રજુજિતનો કલ્પેણ કરવો જરૂરનો લાગે છે.

આખી વાર્તાને ઉચ્ચ ભૂમિમાં આપવામાં આ પાત્રો સારો ફાયો આપે છે.

‘અનિતા’ની જેમ આ વાર્તામાં પણ વિચારસુમનો ફરતી વેરાયેલાં છે. જીવહાના કારમાં કદાશથી ધવાયેલી લક્ષ્મી જેણે ફાંસો ખાય છે તે પ્રસંગનું વર્ણન (પૃ. ૩૦૫-૩૦૬) પૂમકેતુના પ્રભાવી ગદ્યનો મુંદર નમૂનો છે. છતાં વિચાર અને ભાષાના ઓર્ગનમાં અનિતાનું પક્ષ ૪ નીચે નમે એમ લાગે છે.

પ્રસ્તાવનામાં જેને કદાં જીવનનો આનંદ કહે છે તેને જીવનનો ઉલ્લાસ કહેવો વધારે ઉચિત ગણાય.

‘સાહિત્ય-રૂતિ દ્વારા લેખક હંમેશાં જનતા પાસે પોતાને અપવાદી લેવા માટે ધાકડની જેમ બોલે હોય એ વસ્તુ બરાબર નથી; ક્યારેક એની રૂતિ એ જનતાની શકેતનું માથ કાઢનારી પાશનળી પણ હોઈ રહે’—એમ શ્રી. પૂમકેતુ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. એટલે તે પાશનળી (પ્રસ્તુત રૂતિ ‘પરાજય’) સમાલોચકને તો સાની છાંટે ? તે ઉપરાંત ‘કેમ લખવું એ તમે લેખકને શિખવાડે એના કદાં કેમ વાંચવું’ અને કેમ વિચારવું’ એ તમે પાતે શીખો’ એવું પણ તેમનું આદ્યવાન છે. પણ સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા અને સ્વાતંત્ર્યની આવી આગ્રહમરી હિમાયત આ નવલકથાને પ્રસંગે કરીને ભવ્યરૂતિ કે એન બનિયનને પદે પહોંચવાની ગનીયા વધારે પડતી લાગે છે.

હવે ઉવઠની એક રાત્રના કદાં પ્રદાશકોને કરવી અરથાને નહિ ગણાય. આ પુસ્તકો જે સાચે જ જનતાને નવ ‘યુગદર્શન’ ફરાવવા માટે લખાતાં અને પ્રગટ થતાં હોય, તો જનતાના ખિરસા તરફ પણ ધ્યાન આપવું ઘટે. નહિ તો મુંબઈ અમદાવાદના ધનિકોની બેઠાકુ ગૃહિણી-ચોના કેવળ મનોવિનોદને મજા જ આ વાર્તાઓનો ઉપયોગ થાય છે અને ચલાવે. લોકબોલ્ય પુસ્તકોની પડતર કિંમતથી લગભગ આર ગણી કિંમત રાખવામાં શું ઔચિત્ય રે અવશ્યપડતા છે તે સમજવું નથી.

સાક્ષાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચનને માટે મળ્યાં છે :

શ્રી મહર્ષિ : ૦-૮-૦; પ્રકાશક : શ્રી. નિરંજનનાથ સ્વામી સર્વાધિકારી, શ્રી. રમણાશ્રમ ત્રિવલ્લભમંડ. અપરાધી : લેખક : શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ૨-૮-૦; પ્રકાશક : ચુર્નર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી યુલકાબ કાર્યાલય, રાણપુર નાં નીચેનાં પુસ્તકો : સમસંગલુ : ૧-૮-૦; રા’ ગંગાજીધિયા : ૧-૮-૦; વેવિશાળ : ૧-૪-૦; વસુધરાનાં બહાલાં દવલાં : ૧-૮-૦; લોક સાહિત્ય પુ. ૧૬ : ૨-૦-૦. મુશીલાનો દેવ : અનુ. શ્રી. ગોપાલરાવ ભાનવત, ૨-૪-૦; પ્રકાશક : ચુર્નર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. શરદબાબુની બાળવાતા : અનુ. શ્રી. રમણલાલ સોની, ૧-૮-૦; પ્રકાશક : ચુર્નર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. રાત પડતી હતી : ગતિ પુ. ૩૪ : લેખક : નિડુ કેસાઈ, ૦-૮-૦ ગતિ-રેખા કાર્યાલય, અમદાવાદ. કાળિયાર અને બીજી પ્રાણી-કથાઓ : લેખક : મનુભાઈ લોધાણી, તરુણ અંગમથા પુ. ૧૨૫, ૧-૮-૦; ચુર્નર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

‘નવજીવન’નાં નવાં પુસ્તકો

યુગરાતમાં સંગીતનું પુતરુજીવન : ૨૫૦ પાંડિત ખરેખા લેખોના સંગ્રહ, ૧-૪-૦. સ્મૃતિસંજનો ઉપદેશ : શ્રી. દશરથકાલિકાજીનાં ધ્યાનપાદ. સંપા. ગોપાલદાસ પટેલ, ૦-૧૨-૦. મારુ’ મામડુ’ : લેખક : બળલભાઈ મહેતા, આં. ગિદવાણી રમારકમાળાનું પુસ્તક ચોપુ. ૦-૬-૦; કદકી અથવા સંસ્કૃતિનું ભાવિ : સર સર્વપદલી રાધાકૃષ્ણનના પુસ્તકનો અનુવાદ. દાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે, અનુ. નગીનદાસ પારેખ (આ ઉદ્દેશ પુસ્તક તા. ૧૫મી ડિસેમ્બરે પ્રગટ થશે.)

કેન્થાકના એક દિવસે કહ્યું છે કે, “ મનુષ્ય ધોવતાં શીખ્યો તેમાં જેવી મહાન અને આશ્ચર્યજનક પ્રાપ્તિ એણે કરી છે એવી તો આખા એના જીવનકાળમાં મનુષ્યે નથી કરી.” ડાર્વિનને પૂછવામાં આવ્યું કે, કયાં ત્રણ વર્ષમાં મનુષ્ય વધારેમાં વધારે શીખ્યો, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, “ પહેલાં ત્રણ વર્ષ.”

એટલે જેરપરસન

માસિક વિવેચન

સામે પ્રશ્ન

યુરોપની યુદ્ધ-પરિસ્થિતિમાંથી આપણા દેશમાં એક ભારે પરિવર્તન હવે પરિણમી રહ્યું છે અને તે એ કે, મહાસભાને પ્રાંતોનું કારભારું હોયું પડ્યું છે. ઉભય પક્ષે કેવી મીઠાશ અને સહવાચનાથી આ અમલદારી પગલું ભરાયું છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. રા. ખેરસાહેબે કહ્યું એ સાચું જ છે કે, તે આપણી અહિંસા-નીતિનાં જ ગિટ કળ છે.

સત્તાની ગાદી હોડવી એ અધરી વાત છે એમ ઘણાને લાગતું હતું. મને લાગે છે, એથી અધરું કામ તો જે શુભારંભો પ્રજાહિતાર્થે આદરણા હતા એમને વચ્ચે લટકતા હોવા એ છે. તેની આગળ સત્તાનો ત્યાગ કોઈ જ સામી શકે એમ નથી. સૌ કોઈને યશો, કેળવણી, દારૂનિષેધ, ખેડૂતસેવા, પ્રામ-ખિલવણી વગેરે કામોનું હવે કેવું તરતીય બિધારો? દરેક પ્રાંતના ગવર્નરે પ્રમોને ખાતરી આપી છે કે, પ્રજાહિતૈષી કાયો અક્ષત રાખવાની અમારી નેમ છે; એ બાબત કોઈ વિમાનસૂચમાં ન પડે; અને સૌ સુધારકોની મદદ અને સહાનુભૂતિની આરા રાખી છે.

કેળવણીમાં મોટું કામ વર્ધા-શિક્ષણનો આરંભ કરાશે છે એ છે. આ કામનું શું યશો એ ખ્યાત આવતાં, આ વર્ધના પ્રારંભમાં વર્ધામાં કેટલાક સરકારી અમલદારો (કેળવણીખાતાના) નો તાલીમ વર્ગ ચાલ્યો હતો તેનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. આ વર્ગમાં મુંબઈ, એરિસા, મધ્યપ્રાંત, વગેરે પ્રાંતોના છ-રેપેક્ટરો, અધ્યાપકો વગેરે આવ્યા હતા. તેમને પોતપોતાના પ્રાંતમાં અધ્યાપન મંદિરો વગેરે શરૂ કરવા પૂર્વે આવશ્યક તાલીમ લેવાની હતી. તે બધા તાલીમ લઈને આજ પોતાના પ્રાંતમાં વધી-પ્રયોગ ચલાવી રહ્યા છે. સત્રને અંતે તેમનો વર્ગ ગાંધીજીને મળવા સેવાવ ગયો હતો. તે મુલાકાતમાં પ્રશ્નોત્તરી રાખી હતી. તેમાં એક પ્રશ્ન આ હતો, “છેલ્લી પ્રમુખની ચૂંટણીને પરિણામે મહાસભાની નીતિ બદલાશે તો પાયાની કેળવણીની યોજનાનું શું યશો?”

ગાંધીજીએ એનો આવા ઉત્તર આપ્યો, “આ બધા અરથાને છે. મહાસભાની નીતિમાં ફેરફાર યશો એની વર્ધા-યોજના પર કશી અસર થવાની નથી. એની કોઈ પણ અસર પડશે તો તે મોટા રાજકારણ ઉપર જ પડશે. તમે અહીં ત્રણ આવાકિયાંની તાલીમ લેતા આવ્યા છો, જેથી તમે પાંજા જઈને તમારા વિદ્યાર્થીઓને વર્ધા-યોજનાને ધોરણે શિક્ષણ આપી શકો. તમારામાં એટલી ગ્રહા હોવી જોઈએ કે આ યોજનાથી ધાર્યો હેતુ સરશે.”

અને એમ વિચરણ કરી અને ટકાર કરી, “પણ આવા પ્રશ્નોથી મને સંતોષ નથી. એનો પાયાની શિક્ષણ-યોજના સાથે સીધો સંબંધ કશો નથી. એથી આપણે જરૂરે આગળ વધતા નથી. . . .” (જુઓ ‘હરિજન જંધુ’ તા. ૨૬-૨-૩૬)

આજ ખરેખર મહાસભાની નીતિ બદલાવાની સાથે પ્રધાનો નિવૃત્ત થયા છે. હવે પ્રજા જ એ સરકારી અમલદારોને પૂછે છે, “તમે આ પ્રયોગ વિષે હવે શી માતિથી કામ કરશો? એને તમે તારો કે મારો? હવે ‘કિ-કર’ (શું કરીએ?) -વૃત્તિથી ચાલે એ જરૂર નથી” પૂનાની વર્ધા-શિક્ષણ પરિષદમાં આ કૃપાયાનીજીએ આ વરતને ટકારીને એક જાડુ સાચી વાત કહી હતી કે, કેળવણીનું પણ આપણે ત્યાં એક ખાતું જ કરી નાંખ્યું છે. બાકી, એક મામૂલી શિક્ષક અને એક મોટો અધ્યાપક કે આચાર્ય સૌ પ્રતિજ્ઞામાં તો સરખા છે, કેમ કે સૌ એક જ પવિત્ર કાર્યને સરખા પ્રેમભાવથી વરેલા છે. એટલે, સરકાર પ્રત્યે ‘કિ-કર-વૃત્તિ’ ન રાખતાં તેઓ-યોજના પર હવે સાફ વિરોધ કે ઉત્સાહ પણ સહમતી ધરાવે એ જ ઉભયતઃ શ્રેયરકર છે. હવે સરકાર બદલાઈ માટે બીજો રંગ થયો એ શિક્ષકને શોભતું નથી.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું કામ દારૂનિષેધ જેટલું જ જૂનું છે. ગોખરો, ટિગક, મુરેદનાથ બેનરજી, લાલાજી, વગેરે આપણા સદગત રાષ્ટ્રનાયકોએ પણ તેમના જમાનામાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો નિચાર

કર્ષો છે. તે જ પરંપરામાંથી આજની આપણી યોજનાઓ જન્મી છે. વર્ધો-યોજના બંને ગાંધીજીએ સુઝાડી; પરંતુ તે સરકાર માટે જ વિચારાર્થ દત્તી એ યાદ રાખવું જોઈએ. અને સરકારે તેને રવીકારી છે, એટલે હવે તે પ્રતિતાની સરકારાની જતી છે. સરકારી અમલદારોએ અને કેળવણીખાતાંએ એને ચશરવી અને સફળ કરવાની જવાબદારી ખુશીથી વહેરી છે. એમાં રાજકારણની દૃષ્ટી નગર નથી રખાઈ; પરંતુ યોજનાને ભવિષ્યનું હિંદ ધડનારી તાકત માનીને અપનાવવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન એમાં હતો. એ 'કોઈ' ગાજરની પિપ્પડી નથી કે ન વાગે તો ચાલી ખવાય. એટલે હવે તો પ્રથ બિરોડા પુણ્ય કે, 'પ્રધાનો ગયા, હવે અમલદારોની સાહી શરૂ થઈ છે; તમે વર્ધો-યોજનાનું શું કરો છો?'

શિક્ષણની 'ઉદ્યોગપદ્ધતિ'

'વર્ધો-યોજના'ની નવીનતા એમાં રહેલી છે કે કેળવણી કોઈ પ્રામુખ્ય માર્ગે આપવાની છે. એ હેતુ યાદુ ભણતરમાં એકાદ પ્રામુખ્ય ઉમેરવાથી સંધાવાનો નથી.' કારણ, શિક્ષણનું વાહન જ ઉદ્યોગ અહીં કરવું છે. પરંતુ એ શિક્ષણમાં ઉદ્યોગ હોવાનો જ એ તો નહીં જ. એટલે આ નવી શિક્ષણ-પદ્ધતિને આપણે 'ઉદ્યોગ-પદ્ધતિ' નામ આપવું જોઈએ.

એ પદ્ધતિને કાર્યમાં ઉતારવા માટે સમજવતાં અને વિચારતાં જાણીર દુસેન કમિટીએ એની વ્યાખ્યા કરી અને તેમાં એણે એ પદ્ધતિનાં એ લક્ષણો જતાન્યાં: 'કેરિસેશન' અને 'કોઓર્ડિનેશન'. ભણાવ-ખાતા વિષયો પરસ્પર સંબંધથી ખીલવવા જોઈએ. એ કરવાને માટે તે તે વિષયોના ઉદ્યોગની સાથે જે અનુસંધાન કે અનુબંધ રહેલા છે તેના ઉપયોગ કરવો. શિક્ષણશાસ્ત્રમાં આમ અનુબંધ જોવા વગર, ગમે તેમ છૂટક રીતે જે જ્ઞાન આપાય તો, ગીતાકારે કહી જ દીધું છે કે, તે જડ—તામસ પદ્ધતિ કરવાય. 'કોરિસેશન' માટે આપણે 'અનુબંધ' અથવા 'અનુસંધાન' શબ્દ વાપરીએ તો તે ખરેખર છે. પરંતુ, ઉદ્યોગ-પદ્ધતિથી જીવનનું શિક્ષણ આપવાનું છે; તે જીવંત પદ્ધતિ હોય; જીવનની માફક

એક વ્યવસ્થિત સમવાય તે હોય. શિક્ષણના અનેક વિષયોનો અનુબંધ મારખીને ખીલવવાની સાથે એમની એક-વ્યવસ્થિતિ સાધવી જોઈએ, કેમ કે શિક્ષણ જીવનના ધડતર સારુ છે, નાગરિક ધર્મના આદર્શ માટે છે. આ પ્રકારનો હેતુ જોતાં, અનેક વિષયોનું અનુબંધ શિક્ષણ એક સમવાય—સમવાય જોઈએ. તેથી જ 'કોઓર્ડિનેશન'ને—સમવાય કે વ્યવસ્થિતિને ગાંધીજીની ઉદ્યોગ-પદ્ધતિનું ખીણું અંગ ગણવું જોઈએ.

'સમવાય' અને 'અનુબંધ' આ નવી શિક્ષણ-પદ્ધતિનાં લક્ષણો છે. તે અન્ય પદ્ધતિઓમાં પણ હોઈ શકે છે; એટલે નવી પદ્ધતિનું નામ તેમાંના એકેના પરથી પાડવા કરતાં, પદ્ધતિના અનિવાર્ય ને વાહનરૂપ અંગ ઉદ્યોગ પરથી, શિક્ષણની ઉદ્યોગ-પદ્ધતિ, એવું પાડવું એ જ શોખ અને વધારેમાં વધારે મૂલ્ય અને સાચું છે. પુરતકો દ્વારા કામ કરતી 'પુરતકપદ્ધતિ', બાપણ અને નોંધો લખાવીને કામ કરતી કોલેજના અધ્યાપકોની 'બાપણ કે લખાણ (અને પછીથી ગોખણ ?) પદ્ધતિ'; તેમ જ ઉદ્યોગ દ્વારા કામ કરતી આ ઉદ્યોગ-પદ્ધતિ છે. વિદ્યાર્થીને કોઈ ગણુષા માટે પ્રત્યક્ષ જીવનમાં જઈને જોવા, નિદાગવા, તપાસવા, ચર્ચવા અને કરી જોવા પ્રેરે, તો આ ગાંધીજીની 'ઉદ્યોગ-પદ્ધતિ' સફળ થઈ ગણાય. આ પદ્ધતિએ કામ કરનાર શિક્ષણ-કલાકાર કોઈ વાર 'પ્રાન્કેટ' પદ્ધતિથી, તો કોઈ વાર 'કે-ડ'—પદ્ધતિથી, તો કોઈ વાર અનુબંધપદ્ધતિએ તો કોઈ વાર સમવાય-માર્ગે પોતાનું કામ કરશે. એ બધી પદ્ધતિઓ એની કળાનું આયોજન છે. પણ તે જે ગાંધીજીની ઉદ્યોગ-પદ્ધતિએ કામ કરતો હશે તો તેના વાહનરૂપ ઉદ્યોગને તેનાથી નહિ છોડી શકાય. માટે તે ઉદ્યોગ-પદ્ધતિ યથાર્થનામા છે.

પ્રમુખીય કેળવણી મંડળો

શ્રી. રમણલાલ સોનીએ લખેલી, મોડાસા કેળવણી મંડળની પ્રસ્તિતો પરિચય આપતી પત્રિકા મળી છે, તેમાં આજના કેળવણીની 'પુનર્ચંડનાના કાળમાં નોંધ લેવા જેવી અનેક વાતો જોવા મળે છે. લખબગ નવ હજારની વસ્તીનું નાનું સરખું ગામ

સહકાર, લગની, અને ખંતથી કેટલું કામ કરી શકે એ આગમીથી ખાસ જોવા જેવું ગણાય. અને એવું કામ તો ગુજરાતમાં કેટલાંયે ગામોમાં નાનાં મોટાં પ્રજાશીય કેળવણી મંડળોએ કર્યું છે. બાઈ સોનીની જેમ તેમણે પણ પોતાના કાર્યનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં બહાર પાડવો જોઈએ.

પત્રિકા જણાવે છે કે :

“અંગ્રેજી રાજ્યના અમલ સાથે યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થઈ અને રાજ્યાશ્રિત કેળવણીની શરૂઆત થઈ. . . . . ઇત્તરનિર્વાહ, અવહાર અને જ્ઞાન માટે આ શિક્ષણની ઉપયોગિતા સ્વીકારાઈ અને ખાનગી તથા જાહેર સાહસોથી માધ્યમિક શિક્ષણ માટે ડેર ડેર શાળાઓ કાઢવા માંડી. ૧૮૫૬માં ત્યાં મુખરાઈની સ્થાપના થઈ ત્યાર પછી જાહેર દિતની નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓમાં ગામના આગેવાનોનું ધ્યાન દોરાતું થયું હતું. અને ૧૮૬૬માં . . . ઊગતી પ્રજાને અંગ્રેજી શિક્ષણનો માર્ગ બીધવા અંગ્રેજી શાળા કાઢી.”

૧૮૨૧માં અસહકારનો જમાનો આવ્યો ત્યારે ગુજરાતની અનેક સંસ્થાઓની જેમ, આ શાળા પણ સરકારથી સ્વતંત્ર થઈ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેડે સંબંધ બાંધી પ્રગતિશીલ બની હતી; અને અનેકની જેમ, ૧૮૨૪માં પાછી તે રાજ્યાશ્રય પોળાને પોતાને જૂનો રથને જોડવાઈ ગઈ હતી. શાં કારણેથી આ જન્યું તેનો કંઈકે ઉદ્દેશ્ય આજ આટલાં વર્ષો ગાદ, પત્રિકામાં હોત તો એક કીમતી ઇતિહાસ જણાવવા મળત. આ ચાર વર્ષના પ્રગતિશીલની અસર પરિણામો આ પ્રમાણે વર્ણવી છે :

“સરકાર સાથે અસહકાર કરી રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રમાનની જાગૃતિ આણી, શિક્ષણમાં નવીન દષ્ટિ અને નવીન પ્રયોગો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ આણી, હિંદી સંસ્કૃતિ અને હિંદી વિદ્યાશાળા પ્રત્યે આદર જગવવામાં એણે મદદ કરી. પુસ્તકોનાં શિક્ષણ ઉપરાંત જીવન પર કાવમની છાપ મૂકી જાય તેવું શિક્ષણનું, સ્વાતંત્ર્યનું, અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ તેણે પેદા કર્યું. તેની એટલી જાંબી અસર થઈ કે આજે પણ શાળામાં એ જન્યું સ્વાભાવિક બની સચવાઈ રહ્યું છે.”

ચાર વર્ષ જેટલા ગાળામાં જે શક્તિ તથા ફેરફારે આવડું ભારે પરિણામ આણી આવ્યું એને હવે જાણત રૂપે સેવનાં જોઈએ. મેકાલેએ જે શિક્ષણ શરૂ કરી આવ્યું અને સરકારે જેને સતત સેવી સેવીને આજને રૂપે પદોઆણ્યું; તે શિક્ષણને માટે હવે ફરવા કાળ આવી ગયો છે. મોડાસા કેળવણી મંડળનો આ હેવાલ વાંચતાં મનમાં એમ વિચાર આવે છે કે, જે ગ્રેમ, ખંત તથા ધન ખર્ચાને મોડાસાના લોકે અજિમાન લેવા લાયક સંસ્થા પડી છે, તે જન્યું હવે નવા યુગની કેળવણી નિર્માણ કરવામાં ખર્ચે; ચાર વર્ષ વર્ષમાં આપેલા રાષ્ટ્રીયત્વના સ્વાદને, હવે અનુકૂળ સંલિંગો મળતાં નિર્ધારે કરી જમાવે, તો કેળવણીમાં પુનર્વર્ણના કરવાના હવે પડીના યુગમાં આવી પ્રગતિશીલ સંસ્થાઓએ પોતાનો ભાગ ભજવવાની ફરજ અદા કરી ગણાય.

એક ધ્યાનપાત્ર પ્રયોગ

મોડાસાના કેળવણી મંડળથી નિરાશી બાત પાડે એવી એક બીજી સંસ્થાની પણ હેવાલ આની સાથે અમને મળ્યો છે. એ જે હેવાલોને સાથે વાંચવાથી, જાણે જે નવા યુગનાં ચિત્ર જોતા હોઈએ એવું લાગે છે. શુરત નિરક્ષાના વેપારી સ્વરાજ્યમનનું નામ આજ ગુજરાતમાં ઘણાને જાણીતું હોતું જોઈએ. ગુજરાતના પીઠ સેવક શ્રી. જુગતરામભાઈ. હવે અજન્કાલ કરતાં ૧૫ વર્ષથી ચાલતી તે સંસ્થાનું સંચાલન કરી રહ્યા છે.

તે સંસ્થાની ડી. સ. ૧૯૩૮નો હેવાલ હમણાં જહાર પડ્યો છે. હિંદમાં નવી કેળવણીમાં રસ જોનાર દરેકને સ્વરાજની આ શિક્ષણસંસ્થાના આખા હેવાલનો અભ્યાસ કરવા અમારી ખાસ ભલામણ છે. પછત ગણાતી રામીપરજમાં નવજીવન સંસ્થાનું એનું કાર્ય છે. વધુઓજાનારથી નવી કેળવણીમાં જોઓ કામ કરી રહ્યા છે તેઓ પણ આ હેવાલ જાહેર વાંચે, કેમ કે તે વાંચતાં તેઓ જોશે કે, જુગતરામભાઈની આ શાળા એમના જ કાર્યનો એક ધ્યાનપાત્ર પ્રયોગ છે.

વધારે ધ્યાનની જરૂર

• વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોને ખાસ અને ગુજરાતનાં ગ્રામ-પુસ્તકાલયોને સામાન્ય રીતે દોરવાના

નેમથી ચાલતા 'પુસ્તકાલય' માસિકના છેલ્લા અંકમાં પુસ્તકાલયી બે યાદીઓ આપવામાં આવી છે. એક યાદીમાં 'શિષ્ટ વાચનમાં ઉપયોગી નીચે તેઓ' કરીને આપેલાં પુસ્તકો છે. અને તેને માટે આવા આમહુની નોંધ લખી છે કે, 'એક પણ વ્યક્તિ એવી હોતી ન જોઈએ જે આ યાદીમાં આપેલાં પુસ્તકો યુગ્મ્યા પિતા રહી ગયાં હોય.' યાદી જોતાં, તેની પસંદગી પરત્વે આવી આગ્રહપાત્રતા અરથાને લાગે છે. એ યાદીમાં શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટનું એક પુસ્તક નથી એ કેવી બેહુદી દુર્લક્ષતા! બીજી અનેક દૃષ્ટિઓથી જોતાં પણ, આ યાદી, ઉપર જતાવેલા આગ્રહને પાત્ર તો નથી જ. આવી સિદ્ધાંતની સાથે અપાતી યાદીમાં વધારે ધ્યાન અને જવાબદારી હોવાં જોઈએ. માનું હું કે, યાદી આપનારે તેના એકેએક પુસ્તકને ઝીણપરથી જોયું તો દશે જ.

બીજી યાદી ૧૯૩૮-૩૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની આવી છે. તેમાં પણ ખાતરી લેણી જોઈ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્તક પણ એમાં જોયું! અને બે વાર્ષિક યાદી આપવી હોય તો ૧૯૩૮-૩૯ કરતાં વધારે યોદ્ધા નિર્દેશ કરવો ધોર. દુઃખદ બીના તો એમાં એ જોઈ કે, યાદીમાં ચિંતાઓ આપ્યા છે તેમાં 'જનનચરિત્ર'માં 'નેફિલ અને હાર્ફડ' તથા 'આવતી કાલનો પુરુષ' જેમાં! 'આંધળાનું માફ' બે વાર અપાયું છે! ક્યાંક એક બે જગ્યાએ ખોટા કતી લખાયા છે. પુસ્તક અને પુસ્તકાલયને અંગેનું કામ પોતાનું ખાસ કરતા ચાહનારે આના કરતાં વધારે ધ્યાન આપવું ધોર.

‘અર્થ’ જોઈએ

શેઠ સાં ૬૦ કોલેજના મકાનનું ઉદ્ઘાટન શ્રી. બાળાસાહેબ ખેરને શુભહરને તા. ૧૮-૧૧-૩૯ના રોજ થયું. શ્રી બાળાસાહેબ જેવા વિદ્વાંશી અને ધર્મબીર પુરુષને હરતે આ કાર્ય કરાવવા માટે કોલેજના સંચાલકો રત્નિને પાત્ર છે.

આ પ્રસંગે પ્રારંભમાં જે આપ્તવાચન થયું તેમાં એક ને મુખ્ય સૂર એ હતો કે, અમે અહીં અમદાવાદમાં યુનિવર્સિટી—વિદ્યાભીક્ષુ રથાષ્ટ્રનાં સ્વપ્નો સેવીએ છીએ; અત્યાર મુશીમાં આ કહ્યું,

ને કહ્યું, અમુક કામવેંત છે, તમુકની તૈયારી થઈ ચૂકી છે; આ બધા માટે અમને ‘અર્થ’ જોઈએ; તો યુનિવર્સિટી કરતાં વાર નથી.

અમદાવાદ પાસે ‘અર્થ’ છે એટલે કદાચ એ મળી શકે, જોકે એની પણ મુશ્કેલી જ છે. છતાં શ્રી. ખેરસાહેબે એમને અને અમદાવાદીઓને અને તે મારફત આખા ગુજરાતને હીક સંબળાવી દીધું કે, ‘અર્થ’ વગર યુનિવર્સિટી ન થઈ શકે, પરંતુ તે અર્થ એટલે વિદ્યાનો વ્યાસંગ, જીવનમાં આદર્શનિધિ અને તેની સિદ્ધિની તમન્ના, જ્ઞાનની પ્રાણલેખિત ઉપાસના, એને વરેલા શેકનો ભેખ. એ અર્થ ઉત્પન્ન કરવા તપ જોઈએ, સ્વભાષાને માટે પ્રેમ જોઈએ, અધ્યાપકોમાં ગરીબાઈ ને નક્રા દ્વારા વિદ્યાતેજ જોઈએ. આ ‘અર્થ’ વગર પણ યુનિવર્સિટી નહિ થઈ શકે.

તેના વગર જુદી યુનિવર્સિટી જોઈએ પણ શું કામ? જે આપણે જૂને ચીકે ચાલીને ભાત ભાતની કોરોને કાઢવી હોય, તેમને રાજે કરીને નામ પાડવું હોય કે આ ‘ગુજરાત યુનિવર્સિટી’ છે, તો નહું નાનું અને પરિણામે અવસ્થ નળથું રાણું શું કામ કરું? મુંઝવે પોતા આસપાસ કરેલું રાણું જ શું ખોકું છે? તમા કુલનાયક, તમા કુલપતિ, તમા પદ્ધતિ મદામદોષાધ્યાયો વગેરે અરચાણ સામગ્રીમાં શું કામ પડવું? હા, એ બધામાં થોડો અહંભાવ પોપાય, કેટલુંક નળથુંસળથું નહું દેખાડવાનું કામ પણ થયું; પણ વસ્તુતાએ એ શા અર્થનું? કોઈ નવી ઝીજની શીગમ પાછળ નવી ભાતના જોઈએ, નહું દસન જોઈએ, તપપૂર્વક નવી સાધના જોઈએ; તો પછી જે ‘અર્થ’—ધન મળે તે ખરેખરા અર્થમાં આવે. પણ મૂળ જે અર્થ ન હોય તો પેલો ‘અર્થ’ કયા અર્થમાં આવશે?

પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીની વાત, આજકાલ, પેલી પ્રાંતો જુદા પાંડવા જેવી ને તેની સાથે સાથે થવા લાગી છે. પરંતુ પ્રાંતો જુદા પાડવા તો કાંઈક સહેલા છે, તેમાં કાંઈક અર્થ છે. મુખ્યત્વે ‘અર્થ’નો પ્રશ્ન તેમાં આડે છે. પરંતુ જુને ચીકે ચાલીને

પ્રાંતવાર વિદ્યાર્થીના જુદી પાઠ્ય ને તો સાવ નિર્ધારક અનર્થ છે, એમ આપણે વેળાસર નેઈ જેવું જોઈએ. પૈસા પહેલાં આપણે એ નક્કી કરી જેવું જોઈએ કે, કઈ જાતની નવી વિદ્યાર્થીક આપણે જોઈએ છે. શ્રી. ખેર એક વસ્તુ તો કહી જાઉં કે, નવી વિદ્યાર્થીક સાંગોપાંગ પ્રાંતની સ્વભાષા મારફત શીખવે; સ્વભાષા પર બાર મુકવામાં કદી અતિશયતા થવાનો ભય નથી. આ એક દુષ્કર્મ પણ આપણી આ કોલેજ અમલમાં સુધરી હોવાશે? એના અધ્યાપકો સુવાન છે, ઉત્સાહી છે, એમ એમના આગેવાને કહેવું. તેમણે આપો ઉત્સાહ ધરાવ્યો છે? તો તો શ્રી. ખેર પાસે તેઓ અંગ્રેજીમાં બોલે એવી માગણી થઈ એ હાથકર શ્રેષ્ઠાં હોત; શ્રી. ખેરને અંગ્રેજીમાં બોલવાની લાચારી ન થઈ પડત. એ પ્રકારની અરથાને માગણીને શ્રી. ખેર ધનકારી શક્તા હતા; પણ એ વળી ખીલ વાત થઈ.

અહીં તો એટલું જ કહેવાની મારી મતલબ છે કે, યુગસંતની યુગસંતી વિદ્યાર્થીક રચવાનાં સ્વભાવો સેવવા યોગ્ય છે એની ના નહિ; પણ તે અમદાવાદી ‘અર્થ’ માગીને નહિ; તે તેને કાળે મળશે, — શું કામ ન મળે? પણ વિદ્યાર્થીનો ખરો અર્થ પરોક્ષો માગીએ, પહેલો સ્ત્રીએ, પહેલી તેની તાકાત જાતાવીએ અને તે ન હોય તો નમ્રતાથી આપણે કોલેજને કાઢવી, તેને જૂની દબે છતાં કારી રીતે અને નમ્રતાથી અને નિરબિમાન જમીને ચલાવવી, અને મુંબઈના રોજામાં સતોષપર્વક રહેવું; કેમ કે તેમાંથી નીકળી જવાને માટે આપણને કશો અર્થ કે પ્રયોજન વધી જણાયો. જેવું બીજા રોષીએ તેવું કાઠ યાચ : જે સ્વભાવો સેવા છે તે કયા બીજાનાં કાઠ ‘જોવા,’ એ પ્રથમ અર્થનો વિચાર છે.

- અ.

આપણી ભાષા

હમણાં મારે અમદાવાદની એક શાળાના વાર્ષિક ઉત્સવમાં જવાનું થયું હતું. ત્યાં શાળાના સંચાલકો તરફથી જે છાત્રેશું નિવેદન વંચાણું હતું તેની બાબતે મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. એ નિવેદન યુગસંતની બાબતમાં લખાયેલું હતું. ખૂબ છટાથી એ વંચાણું

હતું. પણ એ નિવેદનમાં અને એ ઉત્સવ દરમિયાન થયેલાં બીજાં નિવેદનો અને બાપણોમાં વિના કારણે અંગ્રેજી શબ્દો એટલા બધા આવતા હતા કે બાપાની ખીચડી થઈ જતી હતી. અહીં એ બે પાનાંના નિવેદનમાંથી ‘શ્રેષ્ઠ વાક્યખંડો’ ઉતારું છું. “મુંબઈની ક્રેડલીક શાળાનાં આનાં Socials એ એક શિષ્ટ સમાજનો. . . . હવે તો Mixed Dramas કેળવણીની સંસ્થામાં પ્રચારમાં . . . પણ હવે તો Trained Teachers પણ અમારે ત્યાં . . . લગભગ અડધો ટકા Trained થઈ જશે . . . કેળવણીકારોનો મત તો એવો જ છે કે Coeducational Institutions માં મણેસી છાત્રીઓ . . . અમારી પદ્ધતિની જગ્યાે Cent per cent. તો આંકે પડેલીશું . . . શાળામાં Debatesની પ્રગતિ જેવી હોય તો છુપવારે છેલા બે ‘પીરિય’ . . . જ્યાં જ વિષયો ઉપર જાળકો Well-informed રહે માટે અમે . . . દૈનિકા જાળકને કૃપમંદુક કે Bookish થયે પાઠવે એમ નથી. . . . અભ્યાસની જાળક તરફના વર્તનની જુદી જુદી Theories અને . . . આ વર્ષથી અમે Uniform dress અને Games fee લખાવ કરી છે.”

શિક્ષકોની બોલચાલની અને લખાણની બાબતે જાળકો આદર્શ તરીકે સ્વીકારે છે, એટલે બાપાશુદ્ધિની જાળકમાં શિક્ષક અને સ્ટેડા જન્યુટ રહે તેટલી જ સફળતા મળવાની છે. બાપાશુદ્ધિ નિર્ણયી સીવર કેવળ મોંઘવડીઓ તપાસવામાં પુરાઈ રહે અને આખો દિવસ, ઉપર ઉતારી છે એવી ખીચડિયા બાપા જ જાળકો સાંભળતાં રહે તો તેમની બાપા મુંબઈવાની આશા જડુ ઝોઝી રહે છે. કોઈ પણ સંસ્થાને પોતાનું વાર્ષિક નિવેદન—જેમાં પોતાની સિદ્ધિઓ અને આકાંક્ષાઓની ‘હોશયટ’ (આ નવો શબ્દ આ નિવેદનમાં જ મેળવ્યો છે) જાહેરાત કરવામાં આવી હોય તે પણ—આવી બાપામાં પ્રગટ કરતાં યોગ્ય થયો જોઈએ.

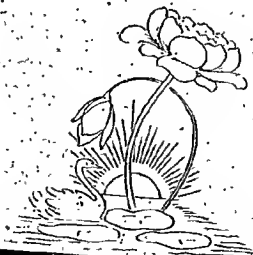
શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા. વિદ્યા યા વિમુક્તયે

લુગલાનામ દવે
ગોપાલાનામ પટેલ
નમીનદાસ પારેખ

સંપાદકશ્રી

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (તંત્રી)
અવધુત દેસાઈ (અવધુતપાત્ર)

વર્ષ ૧

જાન્યુઆરી

નવલખન, અમદાવાદ

અંક ૪

૧૯૪૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ભાન્યુઆરી, ૧૯૪૦.

પૃથ ૧

અંક ૪

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
શું સ્વાધીનતા માટે લડાઈ	કિશોરદાસ મ.	
આવશ્યક છે ?	મણિલાલ ૧૨૧	
લણસોરી પ્રશ્નો	કાન્ના કાલેલકર ૧૨૨	
રાષ્ટ્રોનું મિશન	" ૧૨૩	
અનુબંધ	લુગતરામ દવે ૧૨૪	
૦ સ્ત્રીકેળવણી અને હથોથ	મંગલભાઈ દેસાઈ ૧૨૭	
તુકારામની વાણી	કિં ૫૦ મણિલાલ ૧૨૮	
૦ મધુપ્રાની સર્વાંગીણ કેળવણી-૨	ગો ૫૦ ૧૨૬	
રાખ્તોના વંશ	અ. બેચરદાસ દોશી ૧૩૩	
વર્ધા-શિક્ષણ પ્રદર્શન - પૂના	બલભાઈ મહેતા ૧૩૪	
અનંતરાત્ર સંકલન-૨	મણિભાઈ દેસાઈ ૧૩૬	
૦ જોડણીનો પ્રશ્ન	મંગલભાઈ દેસાઈ ૧૪૦	
પહેવારુ ખગોળ-૪	હરિહર ભટ્ટ - ૧૪૨	
નિષ્કામ કામદગ્ધ	કાન્ના કાલેલકર ૧૪૩	
કુષ્મના દેશમાં	મં ૦ ૧૪૪	
પહેલી વર્ધા-શિક્ષણ પરિષદના		
કારના	આર્ચનાથકમ ૧૪૫	
સંસ્કૃતિ-ગ્રેમી રામ	મં ૦ ૧૪૬	
વિદ્યાર્થીઓની બેદરકારી	ગો ૫૦ ૧૪૭	
મામગોષ્ઠી - ૩	વિક્રમદાસ કોઠારી ૧૪૬	
બેદરત માટે મહોત્તરો કાયદો	રાવજીભાઈ નાથાભાઈ ૧૪૭	
ફેરવાની જગતી રીત	મં ૦ ૧૪૮	
નવું વાચન !		
ગુજરાતની અસ્થિતા	મં ૦ ૧૪૯	
ભૂઈ અને કેવડી	મં ૦ ૧૫૦	
યુરોપની બીતરમાં	મં ૦ ૫૦ ૧૫૦	
માસિક વિવેચન :		
સ્વં આચાર્ય રામદેવજી મં ૦ ૧૫૮		
કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો	" ૧૫૮	
રોમન સિપિના ગોરાળા	" ૧૫૯	
વડોલાતનો ધંધો	" ૧૫૯	
દાકરની કી	" ૧૬૦	
બાળવિજ્ઞાને	" ૧૬૦	
વર્ધા-કેળવણીના શિક્ષકને	" ૧૬૦	

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી આહકે ધર્મ શકશે.

દરેક માસના પહેલા અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો આહકે પોતાનો આહક નંબર લખી બહાર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોના ફેરફાર અમોને તુરત જણાવવો કે નેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આહકેએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

મુંબઈના આહકે પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની મુંબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં ભરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓર્ડર કોસ ન કરવા વિનંતી છે.

લવાજમના દર

દેશમાં પરદેશમાં બહારદેશમાં
રૂ. ૨-૦-૦ શિ. પાંચ રૂ. ૨-૮-૦

ફૂટક નકલ, ચાર આના

અવરજાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય
નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫
અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧૯૫૬ ઈ]

અમદાવાદ

[બાન્યુઆરી, ૧૯૪૦

શું સ્વાધીનતા માટે લડાઈ આવશ્યક છે ?

હિંદી 'પ્રદીપ' માસિકના તંત્રીએ આ સવાલ પર મારો જવાબ માંગ્યો છે. તે માગણીને માન આપી જવાબ આપું છું.

લડાઈનો અર્થ જે 'મારામારી અને કાપાકાપી' એવો સંકુચિત કરીએ, તો એમ કહેવાને હરકત નથી કે, 'લડાઈ સ્વાધીનતા માટે અનિવાર્ય' ન નથી. પણ એક વિશાળ અર્થમાં એ સદાય આવશ્યક છે એમ કહી શકાય. એ વિશાળ અર્થ તે આ :

કોઈ પંથુ પ્રજાને પોતાની સ્વાધીનતા મેળવવા અને ટકાવી રાખવા માટે કેટલાક ખાસ ગુણોની જરૂરિયાત રહે છે. જ્યારે એ ગુણો પ્રજામાંથી ઓછા થાય ત્યારે તે પ્રજા ભેડી કે વહેલી નિર્જન બની જાય છે અને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ટકાવવા નાવાયક અને છે. પરિણામે, લડાઈ દ્વારા કે બીજાં સાધનો દ્વારા તે પ્રજા પોતા કરતાં તે ગુણોમાં ચંદિયાતી પ્રજાની અધીનતામાં ચાલી જાય છે. તે ગુણો કયા તે બતાવું.

જે પ્રજાને સાદાઈ અને સંયમ પરથી વિશ્વાસ બેઠી જાય છે, અને એશઆરામ તથા સ્વચ્છંદ પ્રત્યે વળે છે, તે પ્રજા સ્વાધીનતા મેળવી શકતી નથી, અને સ્વાધીન હોય તો પરાધીન થઈ જાય છે.

જે પ્રજા એવી સાદસભીરુ અને હેઠરણુ બની જાય છે, કે તેથી જોખમથી સદાય દૂર રહેવામાં જ સલામતી માને છે તેની પણ તે જ દષ્ટાંચાય છે.

જે પ્રજાના મોટાં આઝાપાકન અને આઝા-ભંગની મનોકાઓનું વિવેકજ્ઞાન ખોઈ બેસે છે, તેના પણ એ જ હાસ થાય છે.

જે પ્રજામાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની અને અંગત અભિલાષો પોષવાની એવી વિચિત્ર ભાવના ફેલાય છે; કે સમાજહિત પ્રત્યે તેને બેદરકાર બનાવે છે, તે પ્રજા હુદિ, વિદ્વાન અને સાધનસંપન્ન હોય તોયે સ્વાધીન રહી શકતી નથી.

જે પ્રજા કેવળ ગણતરીજાન જ રહે છે અને થોડા પ્રસંગે કાણુમાં કાણુ બંસિદાનો અને સંપત્તિનો ત્યાગ કરતાં અચકાય છે તે પ્રજા પરતંત્ર જ રહેવાની.

સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર કોઈ પણ પ્રજામાં અંદરના ત્રધા અને હુદિબેદ સ્વાધીનતાને વિદ્યરૂપ છે.

વિચાર કરીશું તો જણાશે કે, આ હોયો દૂર કરવા કે ગુણો પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ ને કોઈ જનતરી બાજુ કે અંતરની (માનસિક) લડત સદૈવ ચાલુ રહે છે. એ ખૂનખાર હોય કે અહિંસક, તે તેના બીજા સરકારો અને ઉપાદાતા પર આધાર રાખે છે. સ્વાધીનતા મેળવવા એ ગુણો પ્રાપ્ત કર્યે જ છૂટકો છે. સ્વાધીન થયા બાદ જેમ તસ્વારને હમેશાં સનેલી રાખવી જોઈએ અને તેથી વારંવાર ધસવી જોઈએ, તેમ આ ગુણોને સદૈવ તાજ રાખવાને ધસારો વેઠવા કરવો જોઈએ. એ ધસારોને લડતનું નામ આપીએ તો તેવી લડાઈ સ્વાધીનતા માટે આવશ્યક છે.

સોગ્ય પ્રમાણમાં એ ગુણો પ્રજામાં બિતરે તો તે પ્રજા કાપાકાપી વિનાયે સમાજના મુખ માટે નેટલી સ્વાધીનતા આવશ્યક છે તેટલી મેળવી લે, એમ મારો વિશ્વાસ છે. ઓંચા બિલુદું, એ ગુણો વિના કાપાકાપી કરીનેયે તેમ ન કરી શકે.

શ્રી. રિચર્ડ ગ્રેગ 'The Power of Non-violence' માં (પા. ૮૭)* કહે છે તેમ, છતનો આધાર શુન્યો કેટલો વિનાશ કરી શકાયો તે પર

* (ચોન ૨૨ ગ્રેગ્ર કહે છે કે, 'શુન્યની સેનાઓનો નાશ કરવા કરતાં તેમની હિંમત કેમ તોડી શકાય એ વધારે અગત્યની વસ્તુ છે, જો તમે શુન્યતા મનમાં

નથી, પણ તેને આપણા પ્રત્યે કેટલો આદર અને પોતામાં કેટલો અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ તે પર છે.

કિશોરલાલ ધ. મશાફવાલા

એવી ખાતરી કરાવી દો કે તેની બાજુ હાથમાંથી ગઈ છે, તો પછી તમારી છત નિઃસ્વશ મારો')

સ્વપ્નનો પ્રશ્નો

પ્રશ્ન—મારા ગયાલથી દરેક કામમાં શુદ્ધિ અને શરીર અને કામ કરે છે. પછી આપણે કયા કામને શારીરિક શ્રમ સમજીએ અને કયાને માનસિક?

ઉત્તર—આશ્રમધર્મ પરંતુ તમે આ સવાલ પૂછ્યો છે એમ માનું છું. કર્મભાગ શરીરથી થાય છે, તેને હેતુપુરસ્કાર અને કુશલતાથી કરવામાં શુદ્ધિની મદદ લેવાય છે. જે કામ કરવામાં શરીર-શ્રમ વધારે નથી, હાથપગ બહુ વાપરવા પડતા નથી, એક દેકાણું અને છાયામાં અનુકૂળતાએ બેસીને કરવાનું હોય છે, તેને માનસિક શ્રમ કહેવાનો વિવાદ પડ્યો છે.

જેનું આપણે મૂલ્ય આપી શકીએ તેવાં કામો તો શારીરિક જ હોય છે. એવાં કામો આપણે જવાબદારીથી, પ્રેમથી અને ધર્મશુદ્ધિથી કરીએ તોપણ તે કામ તો શારીરિક જ ગણાય. એવાં કામમાં હૃદયનું, પ્રેમનું અને ધર્મશુદ્ધિનું અસ્તિત્વ છે એટલા ખાતર આપણે વિશેષ મૂલ્ય માગીએ, એમાં હીનતા છે, અધર્મ છે, આત્મઘાત છે.

હું એદરકારી કરી શકત, એટલી દરી શકત; તે ન કરી એટલા માટે મને વિશેષ મહેનતાણું આપો. એમ કહીએ, તો આપનારો આપે, પણ લેનારે વિચાર કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત, મરિત્ક અને હૃદય, આ ગુણ શું છે, અને તેમના ધર્મો (functions) શા છે?

ઉત્તર—મરિત્ક તો માયાની ખોપરીમાં રહેલી મગજ/શક્તિને કહે છે. તેની મદદ વડે જ સુષ્પ અથવા વ્યક્ત સંવેદનાઓ પોતાનો વ્યાપાર કરે છે. તેમાં જે વિચારશક્તિ છે તેને ચિત્ત કહે છે. તેના જ વિશિષ્ટ તરબને મન કહે છે. તરબના બધા

શુભધર્મો મનમાં દેખાય છે. તે તરબોના હેતુને સ્થિર કરનાર નિશ્ચયાત્મક વ્યાપાર તે શુદ્ધિ. આ બધી રચના વ્યાખ્યાઓ જેમ સૂચી તેમ લખી છે. મન અને શુદ્ધિ એ વસ્તુની જ વ્યાખ્યા કરવી પડે છે.

હૃદયની વ્યાખ્યા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. લોકો માને છે કે હૃદય એટલે 'લાગણી'નો. એ લાગણી-એવો સંબંધ આંતરડાં સાથે છે અથવા લોકોના ખમનારૂપ કક્ષેત્ર સાથે છે એમ મનાય છે, પણ તેવું સિદ્ધ નથી થયું. લાગણીઓ પણ શરીરવ્યાપી હોય છે, અને ચિત્તનો જ તે એક વ્યાપાર છે. ગમેાઅણુગમેા, પ્રેમ, દ્રેષ અથવા ઉપેક્ષા એ હૃદયનો વ્યાપાર છે એમ કહેવાય છે.

હું તો માનું છું કે, આત્મોપમ્ય અથવા આત્મકેપનો અનુભવ કરવાની દરેકમાં જે ભૂખ હોય છે તે જ હૃદય છે. તે ભૂખ હોવાથી કિયાપિણી છે, પ્રવાહરૂપ છે. એક આત્માનું ગીત આત્મા પ્રત્યે જે આકર્ષણ (attraction or response) તે જ હૃદય છે. આ વ્યાખ્યા તફાવત નથી છે. તેથી કદાચ તમે તે સ્વીકારી નહિ શકો, મને તેમાં જ સમાધાન છે. ઉપનિષતકારોએ હૃદયની નિરુક્તિ આપી છે—હરિ અયમ્ । સત્ય જાણવાનું સાધન શુદ્ધિ નહિ પણ હૃદય છે, એમ પણ તેઓ કહે છે. હૃદય એ જ આત્મા છે એમ પણ કહેવા સુધી તેઓ ગય છે.

જે વસ્તુ શુદ્ધિથી જાણી તેનો જ ભારે હૃદયથી સ્વીકાર થાય છે ત્યારે એ જ્ઞાનાનુભવને સાક્ષાત્કાર કહે છે. અંતિજ્ઞાનાં સાક્ષાત્કારને realization કહે છે. ને સુંદર શબ્દ છે. જે શુદ્ધિને સાચું 'સાચું' તેને હૃદય દ્વારા જ્ઞાનમાં સાચું (real) જનાવવાની કિયાને realize કહે છે. હૃદયની જ એ શક્તિ છે.

વાકા કાલેલકર

રાષ્ટ્રોનું મિશન

પરમેશ્વરની દુનિયામાં દરેક રાષ્ટ્રને કંઈ ને કંઈ મહાન સલાહનો ઉકેલ લાવવાનું સોંપેલું હોય છે. કેટલાંકને કૃષણ કુદરત પાસેથી લડી લડીને પોતાનો ખોરાક અને બીજી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ મેળવવાનું અને અત્યંત પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ માણસ છત્તી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ કઠિનાઈને લીધે માણસ સામર્થ્યવાન થાય છે, એ સિદ્ધ કરી ગતાવવાનું કામ હોય છે. કેટલાંકને દેશને કેદખાનાનું રૂપ આપનાર અને ચોતરફ દિનરાત ધૂધપનાર મોત્સ્યોને જ પોતાનું વાહન બનાવી, યુગ્મપાર્થી માણસને માટે દુનિયાનો એક દેસ દૂર નથી, એ સિદ્ધ કરવાનો આદેશ મળેલો હોય છે. કેટલાંકને કાપદાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાનું કામ મળેલું છે, તો કેટલાંકને ભિન્ન ભિન્ન જાતિવાળી, ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિવાળી પ્રજામાં સામ્યવાદી ધર્મ દ્વારા એકતા લાવવાનું કામ કરી ગતાવવું પડે છે. દરેક જાતિની પરીક્ષા, ઈશ્વરે તે જાતિ આગળ મૂકેલા સલાહનો જવાબ તે કેવી રીતે આપે છે, એના ઉપર ધ્યાન છે. બીજી જાતોની ઉપેક્ષા થાય તો ચાલે, પણ પોતાનો જે ખાસ સલાહ હોય તેનો ઉકેલ આખી રાષ્ટ્રીય શક્તિ અને હૃદિસર્વજન ખચીને લાવવામાં આવે તો જ તે સફળ, તે પ્રજા ટકી શકે છે અને પ્રતિષ્ઠા પામી શકે છે. એમ ન હોય તો વિનાશ અથવા અપ્રતિષ્ઠા એ સજ્જ સરજેલી છે.

હિંદુસ્તાન આગળ આવે જાતીય સલાહ કયો છે? આ જગતના રાષ્ટ્ર આગળ સામાન્ય સલાહ નથી. હિંદુસ્તાનની આગળ જાતીય સલાહ જાતિનો જ છે. દુનિયામાં જેટલી સંસ્કૃતિઓ છે તે બધીની સમન્વય કરવો, બધી જાતિઓ સુમેથી અને પ્રેમથી હળી મળીને રહી શકે એવો રસ્તો, એવી સમાજ-વ્યવસ્થા, એનું અદ્રોહી શબ્દ કેળવવું. એ હિંદુસ્તાનનું કામ છે. જે જાતિઓએ પોતાના સલાહ પ્રત્યે દુર્લક્ષ ક્યું તે દુનિયામાંથી નેતૃતાનુદ્ધ થઈ છે, એ ઇતિહાસ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. હિંદુસ્તાન-દલ શબ્દ છે એ ઉપરથી જ અનુમાન થાય છે કે, અત્યાર સુધી હિંદુસ્તાનને પોતાની કસોટીમાં ઘોડાલેણો યશ મેળવ્યો છે. પણ હિંદુ-

સ્તાન આજે પ્રતિષ્ઠિત નથી, તેથી એમ કહેવું પડે છે કે, જાતિના પ્રથમો ઉકેલ હિંદુસ્તાનને આજના જમાનાને અનુસરીને અને દુનિયાની હાલની સ્થિતિને લાગુ પડે એવી રીતે લઈ કરી બનાવવાનો છે. જાતિનો સલાહ બધા દેશોમાં મહત્વનો છે જ. યુરોપે આ સલાહનો ઉકેલ, ઓઝો પિયાર કયો વગર, ચોખ્ખો ને ચટ લાવી મૂકેલો છે. યુરોપની પ્રજાઓ અંદર અંદર ગમે તેટલી લાડે, તોપણ બહારની પ્રજાઓ યુરોપમાં જિલકુલ ન આવે એમાં બંધીતો એકમત છે. હિંદુસ્તાનનો એક પગ યુરોપમાં છે — હતો, તે આખા યુરોપને કેટલો સાંકડો, ‘યુરોપના આ માંદા માણસ’ને મારી નાખ્યા કેટલીયે યુરોપીય પ્રજાઓ એક થઈ હતી. યુરોપ બહાર આ યુરોપિયન શોકાની નીતિ અત્યંત આસુરી છે. જર્મન તત્ત્વ નિદ્રો જે Superman અથવા પુરુષશ્યામ કે આદ્યપુરુષની કલ્પના કરે છે, તે જ જાતિ આપણે છીએ અને તેથી આપણને જ દુનિયાનો ઉપશોગ કરવાનો હક છે, એવો અહંકાર યુરોપની પ્રમુખ પ્રજાઓને વળવ્યો છે. અમેરિકામાં શ્વેતવર્ણનું અભિમાન છે, પણ યુરોપ જેટલું તીવ્ર દેશભિમાન નથી. અમેરિકા-ખંડની વિશાળતા અને ત્યાંની રાષ્ટ્રસંકર દેશ-ભિમાનને વિપાતક છે. જાતિના સલાહનો ઉકેલ લાવવાનો અમેરિકાનો પ્રકાર આવો છે: તમે ગમે તેટલા અમારે ત્યાં વસવા આવો, પણ તમારે અમારો સામાજિક આદર્શ સ્વીકારવો પડશે. રહેણીકરણમાં, સંપત્તિના વિનિયોગમાં અમારા જેવા થાઓ તો જ અમારે ત્યાં આવો: આ જવાબ થયો ગોરી પ્રજાને. જાતિ વિષેનો બીજો સલાહ છે હજારો શોકાનો. આ મૂંચવણ અમેરિકાએ પોતાની મેળે વહેલી નીધી છે. હિંદુસ્તાન ઉપરનું અંગ્રેજોનું રાજ્ય બાદ કરીએ તો હજારોની યુવામળીરી જેટલો મહાન સામાજિક અન્યાય અને જાતીય પાપ બીજો કયાંય ન મળે. હજારોને હામયમુક્ત કરેલા છે, પણ હજી અમેરિકામાં તેમને અંત્યજની પેઠે લેખવામાં આવે છે. અમેરિકાએ હજારોને લગભગ સમાજબહિષ્કૃત રાખીને ઈશ્વરનું બારે અપમાન કયું છે, અને પોતાના વિનાશનું બીજ વાળ્યું છે.

ધરણીને જાતિનો સવાલ બીજા જ રીતે હાથ ધર્યો છે, અને યુરોપ કરતાં વધારે ધાર્મિકતા એમાં રહેલી છે. એક વાર મુસલમાન યાઓ, પૃથ્વી તમને સમાનતાના બધા હક મળે છે; પણ અચાર સુધી તો ધરણીને જિન્દગીમાં લોકોને માટે જાઓ ખ્યાલ કર્યો નથી. ધરણીએ એ એક જ ધર્મ સાચો છે, એ બધાં સુધી તેમનો ખ્યાલ રહ્યો ત્યાં સુધી દુનિયાને તેઓ શાંતિ આપી શક્યા ન હતા.

હિંદુ જાતિનો ઉકેલ એથી ભિન્ન છે. શાંતિથી રહેવા માટે તમારે તમારું કશું છોડવું ન પડે, તમારી રહેણી તમને મુખ્યાર્ક હો, તમારી ધાર્મિક માન્યતા તમે ભલે જાળવી રાખો, તમારા સામાજિક રીતરિવાજો ગમે તેવા હોય, તમારો વર્ણુ કસો છે એની અમને પરવા નથી. ફક્ત કોઈએ બીજા ઉપર હુમલો ન કરવો, પોતપોતાને સ્થાને સંતુષ્ટ રહેવું.

સર્વે મદ્રાણિ પદ્યન્તુ ।

મા કથિદુઃસ્વામમ્ભવેત્ ।

સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ।—

તેટલી ઉદારતા તમારામાં હોય તો બસ છે. આ પણ શરત નથી. આ જે તમારે ગળે ન બીરે તોયે તમને સ્વાગત છે, અમે અમારી સહન-શીલતાથી અહિંસા અને અદ્રોહનો શાહ તમને બહુમીશું. આ છે હિંદુસ્તાનનો માર્ગ.

આ માર્ગ પર જે આખા રાષ્ટ્રની શ્રદ્ધા ખેંચશે તો આપણી હયાતીમાં જ હિંદુસ્તાનની બારેમાં બારે કસોટી થવાની છે. અને હિંદુસ્તાન કાં તો મરી જશે અથવા દુનિયાને દોરવાનું મહદ્દભાગ્ય હિંદુસ્તાનને બાજે આવશે.

કાકા કાલેલકર

અનુબંધ

આ, અંગ્રેજી ‘Correlation’ માટે, આઠ કાકા સાહેબ કાલેલકરે મુદ્રિત કરેલા શબ્દ છે. વર્ધા યોજનામાં જ્ઞાન અને અનુભવના અનન્ત વિષયોનો સંબંધ એક બીજાની સાથે જોડીને શિક્ષણ આપવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. તેને કેટલાક સમન્વય કહે છે. જુદા જુદા વિષયોનો માત્ર ટચલો કરવાનો નથી; એ વિષયોના માત્ર છેડા એક બીજા જોડે વળગાડી દેવાનાયે નથી; દરેકનો સંબંધ દરેકની સાથે, એકાદ ભજની દોરીઓના જેવો, નહિ—એકાદ કપડાના ટાણાવાણા જેવો, નહિ—પ્રાણીના ફેહમાં બધાપી રહેલા છવ જેવો. એવો સંબંધ દર્શાવવા કાકા સાહેબનો અનુબંધ રાખે ધણી જ સમર્પક લાગે છે.

વર્ધા યોજનાની ચર્ચામાં વધારેમાં વધારે વાત કોઈ બાબતની થતી હોય અને છતાં એકામાં એકી સ્પષ્ટતા કોઈ બાબતની રહેતી હોય, તો તે આ અનુબંધ છે.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ પોતાની મૂળ કલ્પના નીચેના શબ્દોમાં વર્ધાપરિષદમાં વ્યક્ત કરી હતી:

“હું જે વસ્તુ પર ખાસ ભાર મૂકું છું તે ઉદ્યોગ નથી, પણ ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી છે. અક્ષરજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન વગેરે બધાનું જ્ઞાન ઉદ્યોગશિક્ષણ વાટે અપાવું જોઈએ.”

“આનો છલાંગ એ છે કે, કોઈ પણ હાથકોળની આખી કળા તે તેનું આખું શાસ્ત્ર વ્યવહારુ શિક્ષણ દ્વારા

શીખવવાં, અને એ ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી આપવી. કાપડા તરીકે, તકલી ઉપર કાંતવાં શીખવવું હોય તો તેને અંગે રના અનેક પ્રકારો, હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોની જમીનના કિત કિત પ્રકારો, આ ઉદ્યોગના નાણાં ઇતિહાસ, એનાં રાજકીય કારણો (જેમાં હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઇતિહાસ આવે), ગણિત વગેરેનું જ્ઞાન આપવું આવશ્યક થઈ પડે.”

પણ આ તો સાત કે દશ વર્ષના વિસ્તારમાં પથરાયેલ અભ્યાસક્રમનું અતિ સક્ષિપ્ત પર્ણન થયું. રોજ રોજનું કામ વિચારનાર શિક્ષકને એટલાથી સંતોષ ન થઈ શકે. કંચાથી કલકતા અને કારમીરથી રામેશ્વર એટલા વર્ણુનથી હિંદુસ્તાનના અભ્યાસીને સંતોષ ન થાય. એ રચયોની વચ્ચે અનેક પ્રકારની વિવિધતાથી ભરેલા દેશો પડેલા છે. તેમ ઉપરના દેશ વર્ણુનની વચ્ચે અનેકની વિષયો પડેલા છે.

વેડછી આશ્રમનો અધ્યાપન વર્ગ સુધાવતાં આ સંબંધી વિષયોમાં બીરવાનો અમે કંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે, તેનો સાર અહીં મુકવા છાડું છું.

૧. ઉદ્યોગો અને બીજા આવશ્યક અને જીવનને ધડવામાં ગદદરૂપ પ્રવર્તિઓ, એ જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે.

૨. ઈશ્વરની રચેલી કુદરત અને મનુષ્યનો રચેલો સમાજ, એ પણ જ્ઞાનનું બીજું અગત્યનું સાધન છે.

૩. આ જેનું અનુસંધાન જ્ઞાનપૂર્વક અને સુરુની દેશવણી નીચે જોાય, તે વિદ્યાર્થીની હજમ કળવણી યથા વિના ન જ રહે.

૪. બંદી પદ્ધતિની શાખાઓમાં શીખવવામાં આવે છે તેટલું વિદ્યાર્થીને આવડે તેમાં તે નવાઈ જ નહિ, પણ તેનાથી તે ધણું વધારે આવડે.

૫. આજની શાખાઓમાં વધારેમાં વધારે ભાર બાધા અને ગણિત ઉપર મૂકવામાં આવે છે. છતાં એમાંથી એકેના ઉપયોગ પણ સારી રીતે કરવાની શક્તિ થોડા જ વિદ્યાર્થીઓમાં આવે છે.

૬. ઉદ્યોગ આદિ પ્રવૃત્તિઓ, કુદરત અને સમાજ એ એવાં સાધના છે કે આંખો ખીંચીને વિદ્યાર્થી તેનું સેવન કરે તેપણ જ્ઞાન તેમાંથી જાગે. છાંદ ઉપર કંઈ ફૂલને ખઠારથી જોડાડવું પડતું નથી કે રંગવું પણ પડતું નથી.

૭. છતાં શિક્ષકે તેા યોગ્યતાસર અનુબંધો વિચારવા જ ધટે.

૮. તેણે ઉદ્યોગો અને જ્ઞાનનાં બીજાં સાધનોમાંથી કયા વિષયો પર વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવું છે તે પ્રથમ નક્કી કરી લેવું.

ધારા કે, તેને 'તકલી ના વિષય લેવા છે, અથવા વધારે પેટા વિભાગ પાડીને 'સૂતર' અથવા 'સ્વાસ' અથવા 'ગતિચક્ર' અથવા 'કાંતજ્યુષક' એમના એકાદ વિષય પસંદ કરવા છે. અથવા ધારા કે, તેને કુદરતમાંથી 'આગ' કે 'વરસાદ'નો અભ્યાસ કરાવવા છે. અથવા સમાજમાંથી 'મહેસાન' કે 'માય' કે 'લડાઈ' જેવા એકાદ વિષયનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીને કરાવવા છે.

૯. આ પસંદ કરેલા વિષયનો અનુબંધ તેણે સીધી કાઢવાનો રહેશે. અનુબંધની દ્રષ્ટે શાખાઓ અને દરેક શાખાની તેટલી જ ઉપશાખાઓ તરત તેની આંખ સાથે તરવા તાગશે. આ પ્રમાણે પસંદ કરેલા વિષય ઉપર ૧૦૦ કિશામાંથી રોશની ફેંકશે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો ૧૦૦ પ્રકારના પ્રશ્નો એ વિષય સંબંધમાં હાકશે અને જવાબો માગશે એ જવાબ દેતાં તે વિષયનો સર્વાંગસંપૂર્ણ અભ્યાસ કરશે.

૧૦. અનુબંધની શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ નીચે અથવામાં આવે છે આટલી શાખાઓ અને ઉપશાખાઓમાં અનુબંધથી વૃક્ષ સમાપ્ત થાય છે એમ સ્વયંવચનો આવ નથી. છવન અને જ્ઞાન અનન્ત છે, અને તેથી જ અનુબંધની શાખાઓ પણ અનન્ત જ હોય. વળી, જે ક્રમ કે જે નામો આ શાખાઓનાં અર્થો મૂક્યાં છે તે જ છેલ્લાં અને સીધી સમર્પક છે એમ પણ કહેવાને આશય નથી. બીજાં નામો અને ક્રમો સ્વયંવચનો પૂરો અપકૂશ છે. દરેક વિચારી શિક્ષક પોતાને અનુકૂળ ભાસે ત્યાં બેઠો રહી તે તે વિષય નિહાળવાને સ્વતંત્ર છે.

૧૧. અનુબંધની શાખા-ઉપશાખા આપું તે સાથે જ એક અગત્યની ચેતવણી આપી દઉં. આ બધા એક બીજાથી સ્વતંત્ર વિષયો નથી, અને તેથી દરેકને જુદો સમય અને દરેકને જુદો શિક્ષક અને દરેકનાં જુદાં પાઠ્યપુસ્તકો — એવી જૂની ધરેદમાં રજો કાઢી ચડી નય. આ તે એક અનુબંધની શાખાઓ છે, એક છવતા દેહનાં અંગો છે. મોઢું ખાય છે અને આજુ શરીર તૃપ્ત થાય છે; આંખ જુલો છે અને આજુ શરીર આનંદિત થાય છે. કાચું ફરણનાં સુધાય છે અને સાથે બાધા પણ ખીચે છે, બાધા ભણાતી નય છે અને સાથે શાસ્ત્રો કહેલાય છે, શાસ્ત્રો ભણાતાં નય છે ને સાથે નણિત પાકું થતું નય છે. આ તેા અનુબંધની શાખાઓ છે, સમયપત્રકમાં નહોં નાખવાના વિષયો નથી.

૧૨. શિક્ષકો અને વિચારકો જુદા જુદા વિષયો ઉપર ૧૦૦ કિશામાંથી જોઈ છે કે ખાખ તેની મોંઘ કરશે તેા તેમને પોતાને જ ધણું અદ્યુત હામરી અજ્ઞાપ, તેણે વિદ્યાર્થીને તેા નજર સાથે રાખવાનો જ છે. ખાખકને આંખબીએ સીધી ફરવા નીકળેલો ખાખ તેને વીંધી મૂકી પોતે દોડી ન શકે, શિક્ષક પણ વિદ્યાર્થીને આંખ સામે રાખીને પોતાનો અનુબંધ તૈયાર કરવાનો છે. વિષય બસે 'માતા' હશે, પણ પહેલાં દરજ્જાનો શિક્ષક તે ઉપર એક અનુબંધ રચશે, ન્યારે સાતમા દરજ્જાનો શિક્ષક તદ્દન જુદો જ રચશે.

૧૩. જુદા જુદા વિષયો લેવા, જુદી જુદી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ નજર સામે રાખવા, અને શાખા-ઉપશાખા સહિતના અનુબંધો બિના ઉપર રચવા એ ખરેખર શિક્ષક પ્રવૃત્તિ થઈ પડે તેમ છે. વર્ષા-યોગ્યતાની પિત્રવળીમાં રસ લેનારાઓને આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાવા ગોવતું છે.

શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ

૧. શાખા: કાર્યક્રમશીલ.

ઉપશાખા: ૧. અભ્યાસના વિષયને અંગે કઈ કઈ ક્રિયાઓ કરવની છે અને તેને કેટલો સમય લાગે તે નક્કીવું. ૨. ક્રિયાઓનો અભ્યાસ પાડવા. ૩. ક્રિયાઓની મોંઘ. ૪. ક્રિયાઓ કરતાં થતા ઉપાગનો હિસાબ.

૨. શાખા: ઓજારો.

ઉપશાખાઓ: ૧. અભ્યાસના વિષયમાં ઉપયોગી ઓળખો ઓળખવાં. ૨. તે વાપરતાં શીખવું. ૩. બનાવી શકાય તેવાં બનાવવાં. ૪. ઓળખોની પ્રગતિનો ઇતિહાસ.

૩. શાખા: સેવા.

ઉપશાખા ૧. મામસાઈ. સ્વચ્છતાઓ: ૧. મળસાઈ, રસ્તાઓ અને ફળિયાઓની સફાઈ. ૨. ફવા, તળાવ વગેરેના સફાઈ. ૩. ધર્મશાળા વગેરે. ૪. બહેર રથોની સફાઈ. ખાડા પૂરવા. ચીસા પૂરવા વગેરે.

ઉપશાખા ૨. સહા, મેળા વગેરેમાં સફાઈન્યયરથા.

કપરાખા ૩ ઝાડ રોપવાં.

કપરાખા ૪. પ્રોદશિક્ષણ. ૧. વાંચતાં લખતાં શીખવવું. ૨. કાંતવું વગેરે શીખવવા. ૩. પોતે શીખેલી વાર્તાઓ, શાસ્ત્રો વગેરે લેખવાં. ૪. પુસ્તકો, છાપાઓ વાંચી સંભળાવવાં. ૫. ગીતો શીખવવાં.

કપરાખા ૫. બાળકોની સેવા. સુચનાઓ : ૧. નાહવાં થોડાં શીખવવું. ૨. રમતો શીખવવી. ૩. થોડાં બાળકો નાનાંના અભ્યાસમાં મદદ કરે.

કપરાખા ૬. પહેરો. ગામ અને સીમના રક્ષણને માટે

૪. શાસ્ત્ર : માળા.

કપરાખા : ૧. ગદ્ય તથા પદ્ય સાહિત્યમાંથી પસંદગી ૨. શિક્ષકે પોતે સંબંધે સાહિત્ય. ૩. વાર્તા, અંવાદ, વાતચીત, બાપુજી, નાટક બજવવું. ૪. બાપાશાસ્ત્ર

સુચનાઓ : બાપ ધરવામાં નીચે જણાવ્યા છે તેવા વિષયોનો આધાર લેવો : ૧. કલોગે ૨ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રો. ૩. ધર, ગામ, દેશ. ૪. માણસ, પશુ, વૃક્ષો. ૫. સત્યાદિ ધર્મો. ૬. દયા આદિ બાવનાઓ. ૭. ઇતિહાસ. ૮ રમતગમત.

૫. શાસ્ત્ર : ગણિત.

કપરાખાઓ : ૧. સંખ્યા. ૨. તોડ ૩. માપ ૪. કિંમત. ૫. સમય. ૬. ભૂમિતિ.

સુચનાઓ : ૧. સંખ્યાઓ યાદ થતાં મુઠ્ઠી દેવા થોડી વાર મેલાવવી. ૨. તોડ, માપ અને ભૂમિતિનાં સાધનો સર્વ વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં બનાવી લે એમ કરવું. ૩. નીચેના દરજ્જાઓમાં ગણિતિક વસ્તુઓ વગેરે તેને આખાં ગણીને જ વ્યવહાર કરવો. ૪. કાંતવું વગેરે કલોગોની નેધિ બાળકો નતે રાખે.

૬. શાસ્ત્ર : સંગીત.

કપરાખાઓ : ૧. મૂન (તાલ સાથે) ૨ સુન્દરી તેમ જ દિલ્લી ગીતો — સારા કવિઓના. ૩. કલોગો ૪. કાચેને લખતાં ગીતો.

સુચનાઓ : ૧. નીચલા દરજ્જાઓમાં આખાં નીતો ન લેતાં જે યાર પદ્યોમાં જ પસંદ કરી લેવી. ૨. કાંચ અને બીજાં કામ કરતા થોડા મર્યાદિત સમય ગીતો ગાઈ રાસાય. પણ બરાબર તૈયાર થયેલાં ગીતો જ તે માટે પસંદ કરવાં.

૭. શાસ્ત્ર : મુલેગન તથા ચિત્રકળા.

કપરાખાઓ : ૧. પીંછીથી દોરવાનાં ચિત્રો. ૨.

હરદશમાં કોઈ ઉન્નત વસ્તુ એવા નથી જે કાચુવારમાં નીચે ન આવતી પડે. રાજ ગયાકાસમાં પહેલે છે કે તરત જ તે નમવા માટે છે; ન્યારે ચંદ્ર સોમે દુઃખો ખાલે છે કે તરત જ તે ક્ષીણ થવા માટે છે. પ્રીતિશિખરે ચંદ્રે જો રેતીના દળોનો કુચર રચવા નેટકું કપડું છે, અને વિષતિમાં પડવું એ તંબ કમાનના કબજા નેટકું સહેલું છે

ભૂમિતિની આકૃતિઓ. ૩. સુલેખન — શબ્દો, સૂત્રો, સુખા-પિતો, સુચનાઓ. ૪. બાળકોનું પોતાનું સંબંધે લખાણ.

સુચનાઓ : ૧. વરવાઈ, બાવળનું કાંતવું વગેરે વસ્તુઓમાંથી પીંછીએ કરી લેવી. ૨. રંગો પણ ગામડી વસ્તુઓમાંથી બનાવી લેવા. (મૂનો, લગ્નદર, ચિલોદાનાં પાન (લીલો) વગેરે. ૩. અક્ષરો પીંછીથી તેમ જ પેન્સિલથી લખાવા.

૮. શાસ્ત્ર : શાસ્ત્રીય ગન્યાસ.

કપરાખાઓ : ૧. ચંત્રશાસ્ત્ર. ૨. અર્ધશાસ્ત્ર. ૩. સમજા-શાસ્ત્ર અને રાજકારણ. ૪. આરોગ્યશાસ્ત્ર. ૫. ગરીરશાસ્ત્ર. ૬. પ્રાણીશાસ્ત્ર. ૭. પદાર્થશાસ્ત્ર. ૮. બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, બુદ્ધ.

સુચનાઓ : શાસ્ત્રોનાં નામોથી બહુકવાની જરૂર નથી. ઉદ્યોગ અને બીજાં રોજની પ્રવૃત્તિઓ સમજાવવાં કરતાં એક કે બીજાં શાસ્ત્રના પ્રશ્નો રવાલાવિક રીતે વિચાર્યાં અને શિક્ષકો સામે ખટા થાય જ છે.

૯. શાસ્ત્ર : પર્યટન.

કપરાખાઓ : ૧. બૌદ્ધગીતા અભ્યાસ માટે. ૨. ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે. ૩. રમણીય રચના લેવા. ૪. કારીબેરનાં કામ લેવા. ૫. સંસ્કારો લેવા. ૬. મહાપુરુષોનાં દર્શન કરવા. ૭. વનરપતિ, પ્રાણી વગેરેના અભ્યાસ માટે. ૮. સંમંદ યોગ્ય વસ્તુઓ બીજવા. ૯. લોકોના રીતરિવાજ લેવા. ૧૦. નગરરચનાનો અભ્યાસ કરવા. ૧૧. રેલવે યાત્રાના ખાતર.

૧૦. શાસ્ત્ર : સંપ્રદાય.

કપરાખાઓ : ૧. વનરપતિ સંખ્યા. ૨. પ્રાણીઓ સંખ્યા. ૩. કલોગોમાં બતાવેલી વસ્તુઓ. ૪. રંગોમાંથી પરચો, ધાતુઓના મુજ મસાલા, માટીના નમૂનો. ૫. છાપાં વગેરેમાં આવતાં ચિત્રો. ૬. કળાકારીનીની નમૂનો. ૭. નતે તૈયાર કરેલાં સાધનો. જેવાં કે, પચ્ચેરોનાં વસ્ત્રો, માપ, પદીઓને આપદોરીઓ, પ્રવાલી બરવાનાં માપિયાં, બીમિતિક સાધનો, પીંછીઓ, કલો, વગેરે. ૮. મૂળમાં મળતું કામ. જેવું કે, ચંચરો ધોઈને સંધરવાં એક બાલુ કેસ કાચોની રોટા બાંધવી. ફેંકી દીધેલાં કવર, તેને ફરીથી વાપરવા લાયક બનાવવાં, અથવા જોડી નાખી અંદરની બાલુએ લખવામાં લેવાં. ફેંકી દીધેલ મોઝ, હાડકાં વગેરે ખાતર માટે.

ભુગતરામ દેવે

ચીની ચિત્રકાર કુ. કાઈ. ચીઠ.

શ્રીકેળવણી અને ઉદ્યોગ

વિદુલ કન્યા વિદ્યાલયમાં ગાંધી જયંતી સપ્તાહમાં પ્રશ્નોત્તરી માટે એક દિવસ રાખ્યો હતો, તેમાં વિદ્યાર્થીની કેટલીક બહેનોએ મને નીચેના સારનો પ્રશ્ન કર્યો: “ગાંધીજી દળવું, ખાંડવું વગેરે ધરના પાંચ યજ્ઞ માને છે. પણ, અમે તે કામ કરીએ તો અમારે બહારનાં કામ ન કરવાં એમ જ ને? અને ઘેર જેને આ કરવાં હશે તે કરશે; અહીં વિદ્યાલયમાં તે શું કામ કરીએ? — કરાવવાં? તેને બદલે વિદ્યાલયમાં તે વખત આપવો ફીક નહિ?”

આ સવાલ બીજી શ્રીશિક્ષણસંસ્થાઓમાં જ્યાં ધરકામ અને ઉદ્યોગ દાખલ કર્યો હશે ત્યાં પણ ઊઠતો જ હશે. વિદ્યાર્થીમાં પણ કેટલાક વખત સુધી વિદ્યાર્થીઓ એમ જ પૂછતા કે, ‘આ વખત વાંચવામાં આપીએ તે માંડું નહીં?’

વાત એમ છે કે, વિદ્યાભ્યાસ એટલે વાંચવું. સાચે વિચારવું એમ નહીં જ એમ ન કહો, તોય વાંચવા બેઠે વિચારવું જ, એવું આજની પદ્ધતિમાં નથી. આજની પદ્ધતિમાં પરીક્ષા આ વાચનને નિમજે છે. એટલે વાંચવું એટલે યાદ રાખવું, પાઠે કરવું, ને ગોખવું એમ કદાચ સમજાય. પરંતુ, વાંચવું એટલે વિચારવું, મનન કરવું, એમ કલાભાવિક રીતે નથી સમજવું. આવી સમજ લગભગ સાંસ્કૃતિક યુવાને કારણે આજ ત્યારે ઉદ્યોગશિક્ષણ, ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ, જાતમહેનત વગેરેની વાત થાય છે, ત્યારે અચૂક ઉપરના જેવા સવાલ ઊઠેને પુછાય છે.

અને આથી કરીને, જ્યાં ઉદ્યોગને શિક્ષણમાં સ્થાન અપાય છે ત્યાં શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ એક દહાડિયા કે મજૂર જેવી જ લગભગ વૃત્તિ રાખીને કામ કરે છે: એ ક્રિયામાં શિક્ષણ અર્પવાની તાકત એમને નથી જણાતી. વાચન કે શેષનથી જ શિક્ષણ સમજાય છે: ક્રિયાથી નથી દેખાવું. આવી જાનોબાવના વ્યાપવાથી જ મહેનત પ્રત્યે અણુગમો ને પછી નાનમની લાગણી જન્મતી ગર્ભ. આને છોડરાઓ પોતાનાં કપડાં પોતાં કે યાજ્ઞ માંગતાં પણ સરમાય છે, હીણપદ માર્ફો છે, નકામો કાસ્ટનય સમજે છે.

પણ આ તો એક આખી કેળવણીને મારેતો ઉત્તર થયો. તેમાં છોડરા અને છોડરીઓ બેઠે

લાણ પડતી વસ્તુ રહે છે. આઠા રાખીએ કે, વધોયોજના જેમ જેમ વ્યાપતી જશે તેમ તેમ આ અધસોસકારક લાગણી મટતી જશે ને પાછા આપણા વિદ્યાર્થીઓ કુશળ હાથને પગવાળા થશે.

શ્રીકેળવણીને વિષે ખાસ એક વિચારવાતું રહે છે, અને તે મેં તે બહેનોને ઉત્તરરૂપે કહ્યું તે હવે ટૂંકમાં કહું. ગયા જમાનામાં છોડરીઓને બણાવવાનું ઓછું હતું, ને હજી જોઈએ તે પ્રમાણમાં વધ્યું તો નથી; છતાં ગયા જમાનાની સરખામણીમાં જરૂર વધ્યું છે. તે જમાનાના વાણીઓ અને માળાપેને એક ડર હતો કે, અમુક હિંમર પછી છોડરીને ઘર બહાર મુરશિત મોકલી શકશે? જાળસમ પણ કારણ હતું. ગાંધીજીને પ્રતાપે એ ડર ઓસરતો ગયો; શોકોને હવે લાગે છે કે, છોડરીઓને મુરશિત રીતે બહાર મોકલી શકાય; સમાજ પર એટલો વિશ્વાસ રાખી શકાય; સમાજ એવો બની શકે, અને ગાંધીયુગમાં સ્ત્રીઓ ને નિર્ભયતા બતાવતી ગર્ભ તેથી પણ આ ડર તો ગયો. હું અહીં માત્ર સહેરોની વાત નથી કરતો; તેમાં ગામમાંની પ્રજાનો પણ સમાવેશ કરીને કહું છું.

હવે બહેનો બણવા લાગી છે. મોટી હિંમર સુધી પણ બણાવવાને માટે શોક તૈયાર થાય એમ છે. જાળસમને સરકારી કાયદો હવે રોડે છે, શેડોમાં પણ તે ઓછાં થતાં જાય છે. હવે ડર બીજી બિંબો થવા લાગ્યો છે, અને તે એ છે કે, બણવાથી આપણી છોડરીઓ પણ આ છોડરાઓની જેમ કામ છોડતી ને કામ ન જણતી થશે તો? બણવાને કારણે ઘેર બહુ કામ ન કરે, અમુક વખત જ બહુ તો કરે; આથી માતાની સાચી શાળામાં પણ કામની તાત્રીય ઓછી મળે; અને જો શાળાઓ કામ કરવાની વૃત્તિ જ અગાડે, તો તો આપણાં ઘરમાં બારી સ્ત્રી અને પુરુષ બેઉ હાથપગ વગરનાં થઈ રહે. એ તો ભારે મોટી આપત્તિ થઈ કહેવાય.

આ ભય જો આજનાં શ્રી-વિદ્યાલયો સાચો પાડે, તો તેની વ્યાપક અસર તો અચૂક એ થાય કે, સામાન્ય શેડો પોતાની છોડરીઓને બણાવના અટકે. એટલે કે, નવે રૂપે પાંદું શ્રીશિક્ષણ વિષયમાં

આવી પડે. તેથી આજનાં વિદ્યાલયોને માથે એક ખાસ જવાબદારી છે કે, સ્ત્રી-શિક્ષણના હિતમાં પણ — કેળવણીના હિતમાં તે છે જ — પરંતુ વિશેષ એક આ ખ્યાલથી, તેમણે કામ પરત્વે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ કેળવણું તે દુરસ્ત કરવું. નોંધ્યે, એમણે માથાપોતા આ નવા ડરને ઊગતો જ ડામવો જોઈએ. તો જે નુકસાન સંપૂર્ણ છાકરાઓને પહોંચ્યું છે તે આ નથી વધતી સ્ત્રી-કેળવણીને તો ન પહોંચે.

અને કામ કરવાની સાથે “વિદ્યા શું કામ ન ભણાય ? ગૃહઉદ્યોગમાં બહેનો શું કામ શોધો ન કરે ? શું કામ હાલની ધંડીની શોધ આપણને બહેનોમાંથી કોઈ ન આપે ? દળવા માટે અમુક લંબાઈનો પરચર કેમ ? ગોળ ફેરવાયથી દળાય શી રીતે ? પરતુને ફટની ને દળવી એ ક્રિયાઓમાં શો ફરક ? દળા રહે, માળો કાઢવા માટે ફૂમકું બાંધે શી કસબત સાથ છે ? સાથી ? — આ ને આરી આરી અનેક રસિક વાતો બહેનો કામ કરતાં કરતાં કેમ ન વિચારે ? કેમ ન શોધે ? એનું વિજ્ઞાન તેમને કેમ ન આવડે ? વિદ્યાલયમાં ઉદ્યોગનો અર્થ આવે યથો જોઈએ. અને જલતબહેનત તો વિદ્યાર્થીએ કરવી જ

જોઈએ. તો વિદ્યા તેજસ્વી બની શકે, એ હિંદની પ્રાચીન કેળવણીપદ્ધતિનો સાચો સિદ્ધાંત પણ ન ભૂલવો જોઈએ.

આ રીતે જો બહેનો વિદ્યાલયમાં પોતાનાં કામો કરે, તો પછી તેમાં ને વિદ્યાભ્યાસમાં તેમને વિરોધ નહિ પણ સુંદર અનુસંધાન ને મેળ લાગશે; મજેલી વિદ્યા મનન થઈતે પાછી થશે; જીવનમાં જ તે ગોઠવાતી જશે, જેથી આજની જેમ મંમજ પર ભારણ નહીં લાગે. ગાંધીજીએ કાંતવા પાંગવાને અંગે કહેલું નીચેનું વાક્ય આપણી બધી જ કિયાને લાગુ પાડીએ, તો તેની કિયાથી રતતંત્ર બાંધુ જ એણું શિક્ષણ લેવાનું આપી રહે :

“જે ધણી વાર કહ્યું છે કે, ખાદી આર્થિક દૃષ્ટિએ સાબૂત છે તેની સાથે એ એક વિજ્ઞાન અને કામ્ય પણ છે. . . ખાદીમાં એ શક્તિ છે એમ માનીએ તો પછી, કોઈ અજ્ઞાન ગરજવાન કારીગર જેમ રોટલાને માટે પરાણે લોડે, પાંચે, કતિ કે વણે, એવી રીતે આપણે એ બધી કિયાઓ કરીએ એ ન ચાહે.”

મમનભાઈ દેસાઈ

તુકારામની વાણી

૮

અનુતાપે દોષ । જાય ન લાગતાં નિમિષ ॥ ૧ ॥
પરિ તો રાહે વિસાવલા । આવીં અવસારી મલા ॥ ૨ ॥
હું ચિ પ્રાપ્તિ । અનુતાપી ન્યાય ચિત ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે પાપા । શિવોં ન ચે અનુતાપા ॥ ૪ ॥

૯

મનોમય પૂજા । હે ચિ પદ્મિ કેશિરાજા ॥ ૧ ॥
મેતો વ્યવસ્થા મોગ । ન માનેચિ વાજારંગ ॥ ૨ ॥
અંતરંચિ જાણે । આદિ વર્તમાન લુણે ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે કુર્કે । કોર્કે સરે ત્યાચ્યા કુર્કે ॥ ૪ ॥

૧૦

જાણે મક્કીચા જિન્દગ્યા । તો ચિ દેવાચા પુત્રા ॥ ૧ ॥
અણિક ન ચે માદ્યા મના । હો કાં પંડિત શાહજા ॥ ૨ ॥
નામરૂપી જડલં ચિત । ત્યાચા વાસ મી અંકિત ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે નવવિધ । મક્કિ જાણે તો ચિ શુદ્ધ ॥ ૪ ॥

૮

અનુતાપે દોષ જાતાં ન લાગે નિમેષ. ૧
પણુ રહેવો જોઈએ રિધર, આદિ-અંતરે ગંભીર. ૨
એ જ પ્રાપ્તિ, અનુતાપે નહાય ચિત. ૩
તુકારામ નહિ પાપ આડે ધાતાં અનુતાપ. ૪

૯

ભાવબરી બકિત, હરિને તે જ વૃદ્ધાશી અતિ. ૧
ભોમ ભાવનો જ બોળે, ન રીએ બાલ ડોળે. ૨
અંતરંચી જાણે, તેના સુરિત્ર પ્રમાણે. ૩
તુકા રામની પાસ, જુદાં આસે કચાંથી લેશ ? ૪

૧૦

જાણે બકિતરક્ષ વૃદ્ધાશો, તે જ ભાંખવાન ખરો. ૧
જીંવે નહિ મારે મને, બસે ડાહ્યો કે પંડિત. (૨ક) ૨
હરિ માંડીં ચોટયું ચિત, તેનો દાસનું અંકિત. ૩
તુકારામ નવવિધ, બકિત તે જ વાણે શુદ્ધ. ૪

દિનં ૫૦ મરાઠાવા

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી—૨

ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ આવ્યા કે, ઘણી વાર કેળવણીમાં આપણે મનુષ્યના સ્વરૂપ વિષેની આંશિક કલ્પનાથી જ ચાલીએ છીએ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે, મનુષ્ય વિષે સર્વાંગસંપૂર્ણ ખ્યાલ આપણે કયાંથી મેળવવો ?

એ પ્રશ્નનો જવાબ જો આપણે માનવજીવનને લગતાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો એક પછી એક તપાસીને મેળવવા જઈશું, તો આપણને હરગિજ તે મળવાનો નથી. પ્રથમ આપણે પ્રાણીવિજ્ઞાન તપાસી લઈએ, પછી શરીરવિજ્ઞાન, પછી મનોવિજ્ઞાન, પછી સમાજ-વિજ્ઞાન—એમ બધાં શાસ્ત્રો તપાસી લીધા બાદ, તેમાંથી મળેલી માહિતીનો સરવાળો કરીએ, તો મનુષ્યના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપણને મળી જાય, એમ બનતું અશક્ય છે. એ તો, અનેક વાગ્વિવાદો સર મળીને નીપજતા સંગીતનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવા, પ્રથમ આપણે એક એક વાગ્વિજ્ઞાને જુદું જુદું સાંભળી લઈએ, તેના-જેવું થાય. તેને માટે, તો આપણે બધા સાજ એક સાથે જ સાંભળવો જોઈએ. મનુષ્યની જાગૃતમાં પણ તેમ જ છે. શરીરવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન વગેરે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંથી એકઠા કરેલા ટુકડાઓ એક બીજા સાથે સાંધીને કે ચોટાટીને મેળવેલી મનુષ્ય વિષેની કલ્પના લઈને આપણે તેની કેળવણી ચોજવા જઈએ, તો ભારે છજરડો જ વાળી મૂકીએ. આને આપણામાંના કેટલાક વસ્તુતાએ તેમ જ કરે છે. આપણને તો માનવજીવનને લગતાં બધાં શાસ્ત્રોનો સમન્વય જોઈએ છે, અને તે જ વસ્તુ આપણને હજી મળી નથી.

અર્વાચીન મનુષ્યને પૃથક્કરણ કરવાનું હોય છે, ત્યારે તે બારે કુશળતા દાખવે છે—તેની હાલની તમામ કેળવણીનો એક જ તે દિશામાં છે. પરંતુ, જ્યારે તેને સમન્વય કરવાનો આવે છે, ત્યારે તેનું અભુક્તપણું હેખાઈ આવે છે. જાણે ત્યારે તેની આવડત જ તે ખોઈ ખેડે છે; જાણે તેની કેળવણીએ તેને તે વસ્તુ શીખવી જ નથી. પૃથક્કરણમાં જ તે પાવરણ છે. કોઈ વસ્તુના ટુકડા કરી નાખી, તે દરેક ટુકડાને નીરખવામાં તેની તોડે આવી શકે તેનું કોઈ આચાર સુધીમાં થયું નથી. પરંતુ તે ટુકડા તેને કરી

ગોઠવી આપવાનું કહેા તો તેની અક્ષલ બહેર મારી જાય છે.

તેમાં જ્યારે આખા જગતમાં જગતથી જ બીજો નજરે આવતા સમન્વયના સૌથી વધુ આકર્ષક નમૂનાઓરૂપ પોતાની જાત અને પોતાના માનવ-બંધુઓનો તે વિચાર કરતો હોય છે, ત્યારે તે જેવાં ગ્રાંથો ખાય છે તેવાં તે બીજો કયાંય ખાતો નથી હોતો. તેને જો માત્ર શરીરનો જ વિચાર કરવાનો હોય, તો તો તે પોતાના પ્રાણીવિજ્ઞાન અને શરીર-વિજ્ઞાન વડે પહેલે નજરે આવે છે. તેમ જ જો તેને માત્ર મનનો જ વિચાર કરવાનો હોય, તો તે પોતાના ગાનસંસાર વડે કદાચ તેથી બીજરતે પરંતુ ઉપસે નજરે જ આવે છે. પરંતુ, તેને તે ત્રણે વિજ્ઞાનો એકઠાં કરી, શરીર અને મનવાળા સમન્વિત મનુષ્ય વિષે કાંઈ પૂછે, તો ઘણુંબધું તો તપોશું કહેા છે તે જ તે નહીં સમજી શકે. તેના મગજમાં તે ખ્યાલ ધુસાડ્યા માટે તેના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવાની આવશ્યકતા હોય છે. સમન્વિત વસ્તુનો વિચાર કરવાની જાગૃતમાં પ્રાચીનોરૂ અર્વાચીન મનુષ્યને કયાંય પાછો પાડી દે છે. તેઓની પાસે વસ્તુનું સમજ, સમન્વિત સ્વરૂપ પકડી લેવાની ખાસ ઉદ્ધિષ્ઠિ હતી. સમન્વયની જાગૃતમાં તેઓ એકલા હતા. અર્વાચીન મનુષ્ય જો પોતાની પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિની સાથે પ્રાચીનોની સમન્વય કરવાની શક્તિ મેળવી શકે, તો આપણે બધા જેવાં સ્વપ્ને સેવીએ છીએ તેવો સંપૂર્ણ મનુષ્ય તે બને. એક દિવસ તે તેવો જરૂર બનશે એની મને ખાતરી છે. આ બધું યોગરદમ ચાલતું પૃથક્કરણ લાવિષ્યમાં આવનારા મહાન સમન્વયની પૂર્વજામિકારૂપ છે; અને જ્યારે મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણીએ પોતાનું કામ પૂરું કર્યું હશે, ત્યારે તે સમન્વય જરૂર આવશે.

પ્રાચીનોની મુશ્કેલી તેમના પૃથક્કરણના દારિદ્ર્યમાં રહેલી હતી. તેમના સંગીતનો સાજ બહુ ઓછો હતો. તેમનાં વાગ્વિજ્ઞ બહુ પ્રારંભિક દશાનાં, તથા મનુષ્યજીવનનું સંપૂર્ણ સંગીત પ્રગટ કરવાને પૂરતાં

ન હતાં. પરંતુ જે બાબતમાં તેઓ ગરીબ હતા, ને બાબતમાં આપણે સારી પેઠે તવગર છીએ. પૃથક્કરણ-પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત કરેલાં આપણાં ભૌતિક શાસ્ત્રો વાલ્કિત્રોના એવા મોટા સમુદાયરૂપ છે, કે જેને માટે ગંધર્વરાજ પોતે પણ મગર ધર્મ શરૂ. બ્યારે તે બધાં વાલ્કિત્રો એક સાથે સૂઝી મિલાવટ કરતાં હાજર છે, ત્યારે જે સંગીત પેદા થશે, તે જગતને માટે અપૂર્વ જ હશે.

એક સારો દાખલો લઈએ. વસ્તુઓ વચ્ચે 'ભૌતિક' અને 'આધ્યાત્મિક' એવા બેદ બધાને સુપરિચિત છે. એ બેદ પૃથક્કરણે જ પેદા કર્યો છે. દુનિયાને તે અધવચ્ચી સોંસરવી ચીરી નાખે છે. એક બાલુ જડ જગત રહી જાય છે, અને બીજી બાલુ ચેતન આત્મા. — જે બંને એક બીજાના તદ્દન વિરોધી છે. સંસ્કૃતિને પણ તે પ્રમાણે બે વિરોધી પ્રવાહોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે: એક ભૌતિક શ્રેય તરફ વળતો, અને બીજો આધ્યાત્મિક શ્રેય તરફ વળતો. કુમળી સાત્રાત્મ્યને પણ તે 'ધર્મી' અને 'સેતાનનું' અનીધર્મી' એવા બે ભાગોમાં વહેંચી નાખે છે; અને આપણને તે બેમાંથી એકની તાબેદારી ઉઠાવવાનું ફરમાવે છે. પરિણામે, આપણામાંના ધણુ ને બેમાંથી એકની તાબેદારી નથી ઉઠાવતા; અથવા ઉઠાવે છે તો પહેલાં એકની અને પછી બીજાની; અને એ રીતે તે બંનેને બંને તેટલાં ભેગાં કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેનાં બીજાં ધણુ અનેક નામ છે અને અનેક રવરૂપ છે. એક તો વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેનો સુપરિચિત બેદ, બીજો શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેનો બેદ; વળી જીવનના મથનો અને જીવનના કાન્યનો બેદ; કામકાજ અને રમતગમત વચ્ચેનો બેદ; મજૂરી અને આરામ વચ્ચેનો બેદ; રાજિદા જીવનમિત્રો માટે માણવામાં આવતા કલાકો અને આત્માની મુક્તિ માટે ખર્ચાતા કે ખર્ચવા માટે ગણાતા કલાકો વચ્ચેનો બેદ; તેમ જ આવાગિયામાં રવિવાર અને બાકીના દિવસો વચ્ચેનો બેદ. એ બધાં બેદોને 'ઐહિક સાત્રાત્મ્ય' અને 'ધર્મી સાત્રાત્મ્ય' એ બે પરસ્પર પ્રત્યક્ષ મુખ્ય બેદોમાં આપણે સમાવી શકીએ. અર બધાં બેદો પૃથક્કરણે જ બિભા કરેલા છે, અને એ પૃથક્કરણ સંગીન પણ છે. પરંતુ તેને પરિણામે નવો મોટાળો જ બિભા થાય છે.

પરંતુ, આ બાબતમાં સમન્વય આવીને પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે, ત્યારે અમોચીન મનુષ્ય તેનો સ્વીકાર કરવામાં પાછળ પડી જાય છે એટલું જ નહીં, પણ તેનો અર્થ સમજવાની પણ તેની તૈયારી હોતી નથી. સમન્વય તો સ્પષ્ટ કહી દે છે કે, 'ઐહિક સાત્રાત્મ્ય' અને 'ધર્મી સાત્રાત્મ્ય' એવી કોઈ વસ્તુઓ જ અસ્તિત્વમાં નથી; તે તો તમારી કલ્પનાઓ જ માત્ર છે; એટલે તે બે વચ્ચેનો વિરોધ પણ તમારાં મનનાં જીવ વચ્ચેનો જ વિરોધ છે. તે બંનેને એકત્રિત રીતે ન સમજો, ત્યાં મુશ્કેલી તે બેમાંથી કોઈ સાચું નથી. જગતમાં બે સાત્રાત્મ્ય છે જ નહિ; પરંતુ ઇલેક્ટ્રિક અને પરલેક્ટ્રિક સંયુક્ત સાત્રાત્મ્ય જ છે. મનુષ્ય તે સંયુક્ત સાત્રાત્મ્યનો નાગરિક છે. તે બેમાંથી કોઈ એકનો, કે પ્રથમ એકનો અને પછી બીજાનો, કે મુખ્યત્વે એકનો અને ગૌણ રીતે બીજાનો નાગરિક પણ ને નથી. તે બે અધિષ્ઠા તમારી કલ્પનામાં જ છે. બાકી, બંને મળીને થતી સમજ વસ્તુ જ સાચી છે, અને મનુષ્ય પણ તે સમજ સંયુક્ત સાત્રાત્મ્યનો જ નાગરિક છે. તેથી ગ્રહણ, તમે બે એક માનીને તેને કેળવણી આપો કે, શરીર પૂરતો તે ઐહિક સાત્રાત્મ્યનો અને તેના આત્મા પૂરતો તે ધર્મી સાત્રાત્મ્યનો નાગરિક છે, તો તમે તેની કેળવણીમાં જીવરૂટો જ વાળી મૂકવાના. તેને જિંદગી તેવી કલ્પના ઉપર રચાયેલી તમારી સંસ્કૃતિ પણ થોડા વખતમાં આધ્યાત્મિક-દેવાણું કાઢશે અને ભૌતિક દેવાણું પણ કાઢશે. — જેવું આજે બન્યું જ છે.

થોડા સમય પહેલાં હું ઉત્તર તરફનાં શહેરોમાંથી એકમાં આવેલા એક મોટા કદખાનાની મુલાકાતે ગયો હતો. તેમાં સેંકડો જીવાન સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી. તેઓ જે છટાથી, ફેશનથી અને કહીલથી પોતાનું કામ કરતી હતી, તે જોઈ માત્ર ધ્યાન તરત ખેંચાયું, અને મેં મારી સાથે મને બધું અતાવવા માટે આવેલા વ્યવસ્થાપકને તે વિષે વાત પણ કરી. ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે, 'અમારી મિલમાં અમે શારીરિક તાલીમનો વર્ગ રાખેલો છે, અને અમે રોજ માંને તે વર્ગમાં તેમને ચાલતાં શીખતીએ છીએ. તે વર્ગમાં આવવા તે બધી જ પૂરી પડે છે, અને તેમને ખૂબ જ મજા પડે છે. પરંતુ, નવાઈની વાત એ છે કે, અમે તેમને અવરિયત

રીતે આસતાં શીખવીએ છીએ, એટલે તેઓ બીજા વસ્તુઓ શીખવવાની પણ માગણી દરે છે. કેટલીક માતાનું શીખવા માગે છે, કેટલીક નાચવાનું શીખવા માગે છે, અને કેટલીક ચોપડીઓ માગે છે. તેમાંની ત્રણ તો કવિતા લખવા લાગી ગઈ છે. માનું માનવું છે કે, અને અમારે એક નાનુંસરખું વિદ્યાર્થી જ ઉત્તર કરવું પડશે.'

તે મિલમાંથી હું મનુષ્યના સર્વાંગીય વ્યવસ્થા વિષે જ વિચાર કરતો બહાર નીકળ્યો, અને અત્યાર સુધી આપણે પ્રોટેના શિક્ષણની આગતમાં જે કાર્યક્રમને અનુસરતા આવ્યા છીએ, તેથી જુદી જ મનના કાર્યક્રમ મારા મનમાં રચવા લાગી ગયા.

આપણે મનુષ્યને ઐદિક તેમ જ પારલૌકિક સંયુક્ત સામ્રાજ્યનો નાગરિક તો કરાવ્યો; પરંતુ ત્યાં તેનું કામકાજ શું હશે? તે સંયુક્ત સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકે આપણે તેનો ધંધો શો નક્કી કરવાના છીએ?

હું 'ધંધો' એ શબ્દ ઉપર ખાસ બાર મુકવા માથું છું. ઘણા જ નિરાણ અર્થમાં કહું તો, ધંધો શીખવવા એ જ ડેવલપીનું સાચું કાર્ય છે. પરંતુ જે ધંધો આપણે માણસને શીખવવાનો છે, તે ધંધો તેના અસુક અંશને ખ્યાલમાં રાખીને નહીં, પણ તેના સર્વ અંગો ખ્યાલમાં રાખીને નક્કી કરવો જોઈએ. તો એવો ધંધો શો હોઈ શકે?

મારી સમજમાં આવે છે તે પ્રમાણે તો, તે ધંધો 'સર્જન' તો છે, અને તમે જો પછે કે સાચું સર્જન, તો હું કહીશ કે, 'વાસ્તવિક મૂલ્યોનું સર્જન'. સર્જન એ જ મનુષ્યની સર્વાંગીય ક્રિયા છે—ઐદિક તેમ જ પારલૌકિક સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકે તેનો એ જ એક માત્ર ધંધો છે. તમે જો તેને સર્જન કરતાં ન જાણવો, તો તમે તેના ખાસ ધંધાની ડેવલપી જ બાકી રાખો છો, જેથી તે પોતાને જોડતા ને ખૂટતા કંઈક માટે હંમેશાં બેચેન, ફર્યાદી અને અસંતુષ્ટ રહેવાનો. એ વસ્તુને આપણે કેટલીક વાર 'આત્મનિરૂપણની જાણતા' કહીએ છીએ. અને તે છે પણ એ જ, પરંતુ આપણે હમેશાં માત્ર રાખ્યું જોઈએ કે, પોતાના જે આત્માનું નિરૂપણ (self-expression) તે જાણે છે, તે

અસુક અંશનું નહીં, પણ સમગ્ર આત્માનું. અને તેના ને માત્ર સર્જન દ્વારા જ સાધી શકે.

ઘણા લોકો આગ્રહાસ એવું માનના લાગે છે કે, આપણે માણસને તમામ નિયંત્રણોમાંથી મુક્ત કરી દઈએ, એટલે તેનું આત્મનિરૂપણ આપોઆપ જ સંપાદિત થશે. તેની આસપાસની બધી વારડા, બધી અટકાવતા, બધા નિષેધો અને બધી ગુદિઓને તોડી નાખો, તથા તેને પોતાની મરજી મુજબ વર્તવાની સાર્વત્રિક છૂટ આપી દો, એટલે પોતાના જે આત્મનિરૂપણને તે જાણે છે, તે શરૂ થશે. મુક્તિનો એ મનના પંથ આજે બહુમાન્ય થઈ પડ્યો છે. સગન—અને પ્રેમ—નિયમક ઘણા નવાં સિદ્ધાંતો એ જ ભાષામાં રચી કરવામાં આવે છે, અને વસ્તુતાએ પણ તે અનુસાર પ્રયોગો શરૂ કરી દેવામાં આવ્યા છે.

એ મુક્તિનો સિદ્ધાંત છેક જ અર્થહીન નથી. માણસ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર ન હોય, ત્યાં સુધી તે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકતો નથી. પરંતુ, સ્વદેશાભિમાનની પેઠે માત્ર સ્વતંત્ર્ય પરતું નથી. માણસની આશુઆશુનાં બધાં નિયંત્રણોમાંથી તેને મુક્ત કરવા માગ્યો તેનો સર્વોચ્ચ આત્મા કદી સંતુષ્ટ થતો નથી. તેને તો તમારે કાંઈક સંગીન અને કરી બતાવવા જેવું કામ આપવું જોઈએ: તેને તમારે વાસ્તવિક સર્જનને કામે લગાડવા જોઈએ. તમે તેમ ન કરો, તો માત્ર સ્વતંત્ર બનેલા આત્મા બદલ આત્મા કરતાં વધુ કંઠાળ બનવાનો, અને ને સ્ત્રી કે પુરુષની દર્યા અંતે જઈને પહેલાં કરતાં વધુ ખરાબ થવાની. આવી અભાવાત્મક મુક્તિ પામેલા ઘણાંય લોકોને હું ઓળખું છું. અને જે જોઈએ છે કે, તેમાંના ઘણા ખરાબી દર્યા હાથ ધોઈ નાખવા જેવી ધર્મગર્ભ છે. તેમનું જીવન છિન્નભિન્ન ધર્મ જઈને નહીં ગૂંચોનો પરંપરાય તથા તુટેલા છેડાઓના જાળાવે બની ગયું છે.

મનુષ્યની સર્જક તરીકેની આવી સર્વાંગીય કલ્પના આપણને માનવજીવનને લગતાં બધાં વિદ્યાન-શાસ્ત્રોમાંથી એકમાં પણ મળતી નથી. પોતાની બેજો તો તે દરેક આપણને એવા નિયંત્રણ ઉપર જ લઈ જાય છે કે, માણસ એ તો એક પ્રકારનું યંત્ર છે.

આજનું માનસશાસ્ત્ર પણ આપણને એમ જ કહે છે: અને અહીં જ કહેતા જઈ કે, માનવસ્વભાવ વિશે કંઈ ખ્યાલ મેળવવા માટે મારે કંઈ એક જ શાસ્ત્રનો આધાર રાખવાનો હોય, તો માનસશાસ્ત્રને તો કદાચ હું એક છેલ્લું જ પસંદ કરું. વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રોના બંધસામાં એક વાગ્દેવ તરીકે માનસશાસ્ત્રની આવશ્યકતા જરૂર છે; પરંતુ આજકાલ માનસ-શાસ્ત્રીઓ પોતાની તબૂડી જરા વધારે પડતા જોરથી ફૂંકવા લાગ્યા છે. માનસશાસ્ત્રી મનનું જે રીતે નિરૂપણ કરે છે તે રીતે જોતાં, મન એક જાતનું યંત્ર લાગે છે; અને શરીરશાસ્ત્રી જે રીતે શરીરને તપાસે છે તે રીતે જોતાં, શરીર બીજી જાતનું યંત્ર લાગે છે. પણ ત્યારે આપણે બંને વાતોંઓ એકઠી કરીએ છીએ, અને બીજાં શાસ્ત્રો પણ જે વાતોં કહેતાં હોય છે તેમની સાથે તેમને મૂંઝી દઈએ છીએ, ત્યારે આપણી આંખ આગળ જુદી જ મૂર્તિ ઊભી થાય છે; તે મૂર્તિ એક યંત્રની નહીં, પરંતુ જીવંત-જાગતી અધોત વાતોં કહેનારની જ મૂર્તિ હોય એમ લાગે છે!

આપણે વિજ્ઞાન અને કળા વચ્ચે બેઢ પાડીએ છીએ. પરંતુ એ બેઢ ઉપરજોડો જ છે. બધાં વિજ્ઞાનોને તમે એક પછી એક, જુદાં જુદાં જ, વિચારો, ત્યારે તે બેઢ ઊભો થાય છે. પરંતુ તમે તે બધાંનું મેળું સંગીત સાંભળો, તો જે સંપૂર્ણ ચીજ ઊભી થાય છે, તે તો એક એવું મહાન કળામય સંગીત હોય છે કે, જે મનુષ્યની કલ્પક શક્તિએ કદી નિર્મળવ્યું નહીં હોય. તેને આપણે 'સત્ય'નું સંગીત કહી શકીએ. આખી દુનિયાનાં પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ સંગીતોનાંનું તે એક છે; અને તેની પાછળ તેના સર્જકની મૂર્તિ ખરી છે. મનુષ્ય પોતાના આત્મા સમગ્ર સ્વરૂપે એક સર્જક છે, એ વસ્તુની સાબિતી તો અતિ વિજ્ઞાન પોતે જ છે. મનુષ્યનો કોઈ એકાદો અંશ વિજ્ઞાન ઉપગમી શક્યો ન હોત. કલ્પના વિનાની એકલી તેની શુદ્ધિ, કે શરીર વિનાનું તેનું એકલું મન વિજ્ઞાન રચી શક્યાં ન હોત.

એટલે, કેળવણી તો મનુષ્યને સર્જક થવા નિર્મણિલા પ્રાણી તરીકે સ્વીકારીને જ આગળ ચાલશે. મૂલ્યોના સર્જક તરીકેના તેના મહાન ધંધા માટે તેને સર્વોચ્ચ કેળવણી આપવી એ આપણા વ્યવહારનો

ક્રુવતારો બનશે. આપણી બધી પદ્ધતિઓએ તે અંતિમ કસોટીએ ચડવાનું રહેશે, બસે પછી તે બાળકો માટેની હો, પ્રૌઢ માટેની હો, અમુક વિષય માટેની હો, કે તમુક વિષય માટેની હો.

મનુષ્યની સર્વોચ્ચ કેળવણીના ખ્યાલને કેળવણી-મુદ્ધારના મૂળભૂત સિદ્ધાંત તરીકે દેસાવવાની જુગમેદારી આપણા જેવા શોધકો, કે જેઓ પ્રૌઢની કેળવણીના કામમાં પડેલા છે, તેઓને માથે જ છે; કારણ કે, પ્રૌઢ સ્ત્રી-પુરુષો સાથે કામ કરતાં કરતાં આપણને જ એ વાતનો તીવ્ર અનુભવ થયેલો છે કે, તેમની સર્જન કરવાની ક્ષમતા, જે પરિરિચિત હોય તેઓ જીવે છે તેને કારણે કેવી કચરાઈ જાય છે તથા નિષ્ફળ જાય છે, તેમ જ અત્યાર સુધી તેમને મળેલી કેળવણી દ્વારા તેને સંતોષવાનો કેવા થોડો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય છે. ખાસ કરીને આપણા વ્યવહારમાં મન અને શરીર, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક, એવા જે જોડા ભેદો અસાર સુધી પ્રવર્તી રહ્યા છે, અને જેમને કારણે આપણે શોધકની લાયકાત છે કે નહીં તેનો વિચાર ક્યો વિના જ ચાલ-પ્રચાર કરવાની ભૂલ કરી બેસીએ છીએ, તેમને દૂર કરવામાં આપણે ખાસે આગેવાની કરવાની છે.

હવે તમે મને જે એ પ્રશ્ન પછો કે, સૌપરુષમાં રહેલું સર્જક તત્ત્વ પ્રગટાવવાને માટે કયા હેતુનું આકર્ષણ એમના આગળ ધરી શકાય, તેમનામાંની કઈ શ્રેષ્ઠ શક્તિ ઉપર આપણે આધાર રાખી શકીએ, તો હું તેનો એક જ જવાબ આપી શકું તેમ છું; પરંતુ તે જવાબ હું નિઃશંકપણે આપું છું કે, તે, દરેકમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલો સૌંદર્યપ્રેમ છે, કે જે આપણામાંના ઘણામાં દબાઈ જાય છે, મૂંગળાઈ જાય છે, અને નિષ્ફળ જાય છે. એ જોડી અત્યંત બૂંધ આજે કરોડો જીવનને દુઃખી દુઃખી કરી રહી છે; જોકે પોતાને શું થયું છે, તેનો તેમને આજો સરખો પણ ખ્યાલ નથી. જે કેળવણીકાર આ માર્ગે અખતરા કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેને આશ્ચર્ય-કારક પરિણામો અવિષ્યમાં મળવાનાં છે,—મેં તેમાંનાં કેટલાંક નગરે જોયાં પણ છે.

પરંતુ એ સૌંદર્યપ્રેમ, તેને વિશે વાતો કરીને, કે કળા ઉપર આખ્યાનો આપીને, આપણે શોધકનાં જાગ્રત કરી શકવાના નથી: નીતિ વિશે વાતો

કરવાથી આપણે શોડોને નીતિમાન કરી ચક્રતા નથી તેમ. તેનો એકમાત્ર માર્ગ એ છે કે, આપણે તેમને એવું કાંઈ સર્જન કરવાને માર્ગે ચડાવી દઈએ, કે જેમાં આપણે જેની વાતો કરીએ છીએ તે કળા રહેલી હોય. એક વાર એ વસ્તુ ગમે તેવા નીચેના છેડાથી શરૂ કરો, પછી તમે જોશો કે, પોતાના જ જોશથી તે આગળ ને આગળ વધવા કરે છે. શોડો પાસે શરૂઆત કરવા માટે ખીણ કોઈ વસ્તુ ન હોય, તો તેમનાં શરીર તો છે જ. પોતાની મિલમાં સાંભળવા વર્ગોમાં માત્ર ચાલતાં શીખનારી પેત્રી છાંદરીઓની

બાજતમાં શું થયું હતું ? — “કેટલીક ગાવાનું શીખવા માગે છે, કેટલીક નાચવાનું શીખવા માગે છે; અને કેટલીક ચોપડીઓ માગે છે. તેમાંની ત્રણ તો કવિતા લખવા લાગી ગઈ છે.” નવા સંસ્કારની શરૂઆત, એક નાની વિદ્યાપીઠનું ખીજ, અને લલિત કળાઓનું હાથવેતમાં દેખાતું પુનરુત્થાન — એ અધું ઊગવાની શરૂઆત તેમને ‘સાક્ષી શીખવવામાંથી’ થઈ હતી. (એલ. પી. એક્સના અંગ્રેજી ભરપી)

ગા. ૫૦

શબ્દોના વંશ

‘તત્કર’ - ઠક્કર - ઠાકોર’ની અનુપૂર્તિ

સંસ્કૃત વૈષાકરણ્યોએ ‘તત્+કર’ એવા પદ્મહ્રેદ કરીને ‘તત્કર’ અને ‘તત્કર’ એવાં બે પદો નિષ્પન્ન કર્યાં છે. ‘તત્કર’ પદ ‘ચોર’ અર્થમાં ગતાંયું છે, ત્યારે ‘તત્કર’ પદનો કોઈ વિશેષ અર્થ તેઓએ જણાવ્યો નથી. તોપણ ‘તત્કર’ પદ કોઈ વિશેષ અર્થનું સૂચક હોયું જ નોંધાયે. એ પદના અર્થ વિશે વિશેષ વિચારતાં, અને અતરકર વૃત્તિના અનેક શોડોના નામ સાથે (જેમ કે, ટકરકાળ) ઉપયોગમાં આવતા ‘ઠક્કર’ પદનો સંયોગ જોતાં એમ બાંધે છે કે, ‘તત્કર’ શબ્દ પણ, મૂળે તત્કર, ચક્ર કે ટકર પદને

સંસ્કૃતનો પાસ આપી નિષ્પન્નવેશે હોય. ‘તત્કર’ શબ્દ મૂળથી જાતિવાચક છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ચમકાર (ચમકાર), તત્કાર (તત્કાર) વગેરે પદોમાંના ‘ક’નું ‘ત્ક’ સાથે સામ્ય જણાય છે; તેમ ‘તત્કર’ના ‘ક’નું ‘ત્ક’ સાથે સમાનપણું કદી તત્કર (તત્કર) પદ નિષ્પન્નવેશું લાગે છે.

મૂળે ધાડપાટ્ટની જાતિના તત્કરો ત્યારે સુધરી ગયા, વિશિષ્ટ સંસ્કાર પામી જાતિયત ધાડપાટ્ટપણું તથા ઈર્ષ આર્ષસંસ્કાર પ્રમાણે પ્રમાણિકતાથી વર્તવા લાગ્યા, અને આર્યોમાં એકએક ધર્મ ગયા, ત્યારેય તેમની જાતનો સૂચક શબ્દ તો ‘તત્કર’ જ હતો; પરંતુ સંસ્કૃતમાં તે ‘તત્કર’ રૂપે પ્રચલિત થયો અને તત્કર જાતિના જે શોડોએ પોતાનો મૂળ ધધો કાયમ રાખ્યો તેઓ માટે તેમની જાતનો બોધક ‘તત્કર’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં ‘તત્કર’ રૂપે પરિણામ પામ્યો. અને ત્યારે ધીમે ધીમે એ શબ્દનો જાતવ્યથ ધસતો ગયો ત્યારે એ ‘તત્કર’ પદ જાતિવાચક મરી માત્ર ‘ચોર’ અર્થમાં રૂઢ થયું.

ગયા અંકની નોંધમાં થી. રાજવાડે મહારાજનો જે ઉતારો મેં ટીકેલો છે તેમાં ત્યાં ‘ઠક’ પદ છપાયું તેને ‘ઠક’ એમ સુધારીને વાંચ્યું.

અ. બેચરવાસ દોશી

૧. પાણિનીય વ્યાકરણ — અધ્યાય ૩ — પાદ ૨ સૂત્ર ૨૧માં ‘તત્કર’ પદની રચનાનો નિર્દેશ કરેલો છે: જુઓ કાશિકા ૫૦ ૧૨૫. એ ઉપરાંત ત્યાં ‘ચોર’ અર્થ માટે ‘તત્કર’ પદની સિદ્ધિ બતાવી છે ત્યાં પણ ‘અચોર’ અર્થ માટે ‘તત્કર’ પદ આપેલું છે. કાશિકા ૫૦ ૩૬૬-અ. ૬-૧-૧૫૭.

“તત્કર: તત્કરા ચૌર્ષે તત્કર:” (સિદ્ધહેમ અ. ૫-૧-૧૦૧) તથા “તત્ કરોતિ તત્કર: - ચૌર:, ગમ્યત્ર તત્કર:” (સિદ્ધહેમ અ. ૩-૧-૪૮) એવા આચાર્ય વેમચંદ્રનો ઉલ્લેખ છે.

વર્ધા-શિક્ષણ પ્રદર્શન—પૂના

ચોક્કસ દિવસ પહેલાં પૂનામાં વર્ધા-શિક્ષણ પરિષદ બરાઈ ગઈ. એની સાથે સાથે ત્યાં એને અંગે એક પ્રદર્શન પણ બરવામાં આપ્યું હતું.

છઠ્ઠા એક વર્ષમાં વર્ધા યોજના પ્રમાણે આખા દેશમાં જે જે પ્રયોગો થયા એ પ્રયોગોનો નિર્માહ સૌ, એનો આછા પાતળો ખ્યાલ આવે એ માટે આ પ્રદર્શન યોજનામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શનની તૈયારી માટે જે સૂચનાઓ મોકલવામાં આવી હતી એમાં પણ ભાર દઈને કહેવામાં આવ્યું હતું કે, આ પ્રદર્શનમાં દેખાવ કરતાં સત્ય હકીકત ઉપર જ વધુ ભાર મુકવો જોઈએ; આ પ્રયોગને અંગે દેશને ખુલ્લું ખુલ્લું પ્રેરણે કે કાર્યકર્તાઓ કામ કરી રહ્યા છે એમને હાઈકે માઈક્રોસ્કોપ થઈ પડે, એવું આ પ્રદર્શન હોવું જોઈએ.

અને ખરેખર પ્રદર્શનને અંગે દિવસોની મહેનત પણ જે આંકડાઓ તથા તકતાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા તેનો ખડું બારીકાઈથી અભ્યાસ થવાની જરૂર હતી. પરંતુ, કેટલાક પ્રદર્શન લેવાની ઇચ્છાવાળા બાઈઓ પણ ત્યાંના ભાવણના કાર્યકર્તાઓથી એકે તહેવાર આવી શકતા. જે આપણે આવાં પ્રદર્શનોને સાથે જ મહત્વનાં ગણતા હોઈએ, તે એનો અભ્યાસ કરવા માટે ફાળ સમયની પણ જાણતરી કરવી જોઈએ.

ખીજ એક વાતઃ આવી દૂર દૂરની સંસ્થાઓએ આજુબાજુ નકશા, નમૂના વગેરેનું પ્રદર્શન બરવાનું હોય, ત્યારે એ આખા પ્રદર્શનની સળંગરત ગોઠવણ માટે એકાદ બાહોરા વ્યક્તિને ખાસ રોકવી જોઈએ. દરેક સંસ્થાની યોમે ગોઠવણ વખતે તે તે સંસ્થાના પ્રતિનિધિની ઇચ્છા, સકાહ, સૂચના તેમ જ મદદ જરૂર માગવામાં આવે. પરંતુ, પ્રદર્શનની આખી વ્યવસ્થા તથા ગોઠવણ પાછળ નિશ્ચિત યોજના અને એકદિષ્ટિ તે હોવી જ જોઈએ. એવું થાય તે હઈ ચીજને કેટલું મહત્વ આપવું એના વિવેક બરાબર સમજાય, અને પ્રદર્શન દ્વારા આપણે જે એક સર્જન કહ્યના રત્ન દરવા ખાંચતા હોઈએ એ સચેત રીતે રત્ન કરી શકીએ.

આ પ્રદર્શન મુખ્ય એ બાબમાં ગોઠવણ હતું :

૧. સમારંભનાવાળા મુખ્ય ઓરડામાં દરેક શિક્ષક તાલીમ વર્ગના નમૂના, તકતા તથા આંકડાઓ-રત્ન કરવામાં આવ્યા હતા.

૨. વર્ધા-યોજનાના વિદ્યાર્થીઓના નમૂનાઓ ખીજ પ્રકારના ઓરડાઓમાં ગોઠવવામાં આવ્યા હતા.

એક ત્રીજે વિભાગ તે બચિયા માલિયાનો હતો. એમાં એના શિક્ષક તાલીમ કેન્દ્ર તથા તેની તાલીમ શાળા બનેનો સમાવેશ થતો હતો.

આ પ્રદર્શનની દરેક બીજ કે ક્રિયાનું વર્ણન તેો 'અહીં' ન આપી શકું, પણ જે જે બાબતે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું એ વિષે થોડું થોડું જણાવીશ.

મુખ્ય ઓરડામાં સામે હિંદુસ્તાનનો નકશો ચીતરવામાં આવ્યો હતો, અને એમાં જે જે જગે શિક્ષક તાલીમ કેન્દ્ર તથા વર્ધા-શિક્ષણના પ્રયોગ ચાલતા હતા તે જુદા જુદા રંગો વડે ભતાવવામાં આવ્યાં હતાં.

એક જગ્યાએ કપાસના છાંડને મધ્યમાં તાખીને એની ચારે બાજુ કપાસ, રૂ, કપાસિયા, ખૂખી, સુતર, અને ખાદીને કમરો એવી મુંદર રીતે ચઢાકાદે ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં કે, નાના બાળકને પણ કપાસમાંથી કાપડ બનતા પહેલાં એનાં કેવાં કેવાં રૂપાંતરો થાય, તે એનો આજેડૂળ ખ્યાલ આવી જાય.

એક રથણે કાંતી વખતે પડતા સૂતરના બચાકના રૂપાંતરો દાંડણીઓ બોસવાનું ઓરીકું, રમવાનાં રમકડાં તથા ખાદીના કાપડ ઉપર રંગબેરંગી નકશીવાળાં નામે બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યારે કોઈ કોઈ જગ્યાએ કામની સૂતરને કાપી તાખીને એમાંથી સમીક શોખ બનાવવાના પણ પ્રયત્ન થયા હતા.

મુંજની તાંતવાળી રમકડા જેવી નાની પીંજી, અને કલ્પનામાં પણ ન આવે એવું રમકડ પીંજી અને સહેજે ૫૦-૬૦ આંકનું સૂતર કંતાય એવી પૂખી પૂરી પાડે, એ ક્રિયા તે લેવામાં અને કરવામાં જ માત્ર પડે તેમ છે.

કંતારામે શિક્ષકોની અભ્યાસ કુપરાંત અન્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓની નોંધ તથા નવરાસને વખતે બનાવેલી વસ્તુઓના નમૂના રત્ન કર્યા હતા.

વેડળી વિભાગમાં શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થીનીઓ ઘેર માળાપના કામકાજમાં કેટલી કેટલી મદદ કરે છે એના કામવાર બહુ રમૂજ આવડેલા રત્ન કરવામાં આવ્યા હતા. ઉદાહરણ તરીકે જાનનું અનુસંધાન કરવા માટે શી. જુનુતરામખાઈએ ધડી કાંદેલા કેટલાક પડો તથા એની પાછળ અપાતા 'સમયનું' રંગચક્ર એક નવી ભાત પાડતું હતું. વેડળી વિભાગનું એક ખાસ લક્ષણ તે તેની દરેક પ્રવૃત્તિ અવર નમૂના પાછળ પડેલી મામજતિની છાપ, એ હતું.

વાલો વિભાગની વર્ધા-શાળાઓમાં સુતરની ધટનું પ્રમાણ શરૂઆતથી નીચું છે, એ સાચું લક્ષણ ગણાય. કાંતણને મળકડોળ તરીકે થેલા હોય તો સુતરની ધટના પ્રમાણ પર ભરોશર નહર રાખી શકાય. રાખવો જોઈએ. નહિ તો, કાંતામણ મળે તે ધટ જ ખાઈ નય એવી ભીતિ છે; કદાચ ગોઠી ખોટ પણ આવી શકે. એટલે, વાલોડ વિભાગે ધટ પર રાખેલો કાગળ અનુસરણીય છે.

એ વિભાગે કમાણીના આંકડા પણ આપ્યા હતા. બદલા મર્યાદામાં ત્યાં પ્રયોગ શરૂ થયો. તેમાં પ્રથમ ત્રણ માસમાં બાળકોએ કાંતણમાંથી કેટલી કમાણી કરી, તેના આંકડા મૂકવામાં આવ્યા હતા. પ્રયોગમાંથી ઉત્પન્નની રાશિવા વિષે સારાંશ ચોક્કસ માટે તે ખાસ ધ્યાન-પાત્ર ગણાય. એ પણ માફ રાખવું પડે કે, બધાં બાળકો ૮-૯ વર્ષની ઉંમર અંદરનાં અને કાંતણ નવીં બાળનારાં હતાં

કુલ સંખ્યા	સરાસરી	વિદ્યાર્થી દીક	સરાસરી આવક
		દાંતરી	
જુલાઈ	૪૮૧	૩૬૩	૦-૧-૩
ઓગસ્ટ	૪૬૦	૩૭૪	૦-૧-૭
સપ્ટેમ્બર	૪૬૭	૩૭૬	૦-૧-૧૧

રોજ એ કલાક કાંતણકામ થતું હતું. આ ઉત્પન્ન ચોખ્ખું છે—એટલે કે, કાંતણમાં શા રકમ બજાર ક્ષત્રય મળીને તેનાથી વધારે થયેલા બજારની કિંમત વસૂલ કરી છે. એક બીજી ક્ષણ નથી થઈ, તે રકમ ને સમાનતા કરી લેવાનાં સાધનોને આપે.

યામણની વર્ધા-શાળાના પ્રદર્શનવિભાગમાં શાળા અને કામ વચ્ચેના સંબંધ-પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવેલા હતા. શાળાના ઉત્સવો એ જ ગામના ઉત્સવો. કામસંદર્ભ કે ગામડાની સામાન્ય તપાસ જેવાં કારણોમાં વિદ્યાર્થીઓ ફેલી મદદ કરી શકે, એ ગામની સામાન્ય તપાસનાં પત્રકો જોતાં જણાઈ આવતું હતું. બાળકોના સ્વાસ્થ્યની પ્રગતિના આંકડા ખાસ ધ્યાન દેવા જેવા હતા. બાળકોના વિદ્યાર્થીના શરૂઆતના સુતરમાંથી બનેલી ખાસીના નમૂનો સુધ્ધાં અહીં જેવા મળ્યા. ઉદાહરણ આંકડા અને આલેખો કેટલી ઝીણવટથી રાખી રાખય છે, એનો પણ આ વિભાગે એક નમૂનો હતો. પરંતુ, અહીંનું સુતરની ધટનું પ્રમાણ બહુ વખત સુધી બેઝુ ને બેઝુ રહ્યું છે એ ખૂબે તેજુ હતું. એક વર્ષના ઉત્પન્નના આંકડા જોતાં જણાઈ હતું કે, શાળા પાછળ સાધનોમાં રોકાયેલા રૂ. ૧૦૦)નું ઉત્પન્ન, ઉદ્યોગ ખર્ચ બાદ કરતાં, ત્રણ કે ચાર વર્ષમાં વાળી આવી શકશે.

અવિધાના પિનય વિગ્રાહકની પ્રક્રિયાનાં કપરથી સમાજવિદ્યાના પાંદો સુધી પહોંચી જવાની શક્તિ પણ

નથી હતી. વિદ્યાર્થીનું પહેલા પંદર દિવસનું સુતર કેવી પ્રગતિ બતાવે એનો નમૂનો પણ ધ્યાન ખેંચતો હતો.

ભમિયા મીઠિયા વિભાગ એટલે પૂનાના કામને વિભાગ. નાના નાના વિદ્યાર્થીઓએ પણ પૂનાના કે નવનૂલ જનાળા હતા, એમાં સફાઈ અને કારીગરી કળાં કોઈની હતી. સામાન્ય માદી કે પાંદડાના રસમાંથી જુદા જુદા રંગ કાઢવા અને થોડી કિંમત વાપરતો કામળ કપર મોરારજી બાટ પાડી બતાવવી, એ આનંદ અને કળાનું કામ છે. પણ આ પૂનાની સીએ જનાની બનાવીને વેચવી ક્યાં, એ એક મેદાં કાયદો જ થઈ પડે એવું છે. ભમિયા મીઠિયાએ બાળકો માટે કડું જખાનમાં કીક પ્રમાણમાં સાદિત્ય તૈયાર કરી દીધું છે. એ વિભાગમાં ક્યા હતી, કારીગરી હતી, પણ વર્ધા યોજનાનું એક મહત્વનું અંગ—કામગિરી—દેખાતું ન હતું.

આ પ્રદર્શનમાં દરેક વિભાગે છૂટક છૂટક જે પ્રયત્નો કરેલા એનું અલગ અલગ દર્શન થતું હતું. પ્રયોગ દોવાથી દરેક વિભાગનું સ્વતંત્ર દર્શન હોય એ સ્વાભાવિક હતું. પણ એમ છતાંય એ બધા વચ્ચે કે અણુકીક ધારો પરાપરિયો દોવા જોઈએ એ ન હતો; તેથી એ દર્શનો એક સુન્દર માળા માદક રીતી નહોતાં ઊઠતાં. આંકડાઓની જ વાત કરું તો દરેક સંસ્થાએ ઉદાહરણ આંકડા પેટપેતાની રીતે પેતાને શ્રવે એવા ને એટલા રાખ્યા હતા. એકમાં ધટ-કષાત નહોતી તો બીજામાં કસ-કષાત નહોતી. એ બધાં જ આંકડા એકધારા હોત તો સરખામણી કરવાનું બહુ સહેલું બની નત, અને માટે તો કિંદુસ્તાની તાલીમી સંપ્ત એક ધોરણ નિશ્ચિત કરીને બધાને મોકલી આપવું જોઈએ.

પણ આ પ્રદર્શનની ખરી ખૂબી તો મને બપોરના ૧૨ થી ૪ સુધીના કે પ્રત્યક્ષ પાંદો જખાના એમાં જણાઈ. આચાર્ય બાજવત બાળકોનાં નાનાં બાળકો પાસે એમને દસાવતા રમાડતા સમુદાયમાં પીંજણની સાદરી સંધારે એમાં, કે એવાં નાનાં બાળકોને પીંજેલા ફોલ ક્યા પોલ સા માટે આરો એના સાચની સંમજ પાટે એમાં હતી.

શ્રી. જિર આદેએ પ્રદર્શનમાં યામણ વિભાગ જેવી વખતે દસતાં દસતાં કહેલું કે, “ત્યાંના પેલા પીંજણ ધમધમાવતા ડોહરાઓને હવે આવવા હતા ને; અહીં તો એ જ બતાવવાનું હતું. બાળકે ઉગ્રોમમાં કેટલો આનંદ લે છે એ આવા આંકડાઓથી ન બતાવી શકાય.” અને એમની એ દસતાં દસતાં ફેલી ચૂચના તદન વાજબી થાયો. સાચું પ્રદર્શન ચિત્રો, આંકડા કે આલેખો નહિ પણ પેલા ઉપનો જનતો વર્ષ જ દોઈ શકે.

બાળકભાઈ મહેતા

જૂંપડું બાંધવાને પૂરતો સમય નહોતો, આથી ટોમસે ત્રણ બાજુએ બંધ અને એક બાજુ ખુલ્લો એવો કામચલાઉ માંડવો બાંધ્યો અને જમીન સાફ કરવાને કામે વળગ્યો. અહીં તેણે સાત વરસના એંખને પણ કુદાડીની દીક્ષા આપી. મોટાં ઝાડ એ કાપતો અને નાનાં ઝાડ તથા ગ્રાંખરાં એંખ કાપતો. આ પ્રસંગ વિષે કિંગને પોતે જણાવ્યું છે કે, 'એ રથણે તે વખતે ઘણાં રીંછ હતો અને જંગલમાં હજી પણ બીજાં કિસકે પશુઓ હતાં. . . . વધારાનાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાં એ મુખ્ય અને મહત્વનું કામ હતું. હું ઉંમરે બેંકે ધણો નાનો હતો, પરંતુ ત્યાંની પરિસ્થિતિમાં કામ કરવા બેંકે મોટો હતો. તરત જ મારા હાથમાં કુદાડી આપવામાં આવી. એ દિવસથી માંડીને મારા તેવીસમા વરસ મુધી એ એ અતિથય ઉપયોગી હથિયારનો ઉપયોગ કર્યો છે.' ખેતરમાં કામ ન હોય અથવા પિતા શિકારે જમ ત્યારે એંખ બળતણ આણ્યું, નહકના ગરામાંથી પાણી આણ્યું, ગાપને ઘાસ નીરુંડું ઝગેરે ધરકામમાં માતાને મદદ કરતો. રાત્રે તે હમેશા મુજબ વાચન-પ્રિય માતાએ સંધરી રાખેલાં પુસ્તકો તાપણીને અજવાળે વાંચતો.

શિયાળો પૂરો થતાં સુધીમાં ટોમસે ઘર બાંધવા માટે જરૂરી લાકડાં પાટિયાં તૈયાર કર્યાં. ઘર માટેની બધી ચામડી તૈયાર થઈ ગઈ એટલે, ત્યાંના રિવાજ મુજબ, આસપાસના કોઠેતે તે બેલાણી લાવ્યો અને તેમની મદદથી એક દિવસમાં પોતાનું ઘર તૈયાર કર્યું. આ ઘર તેના આગલ ઘર કરતાં પ્રમાણમાં એડું અને સગવડવાળું હતું. પરંતુ પ્રમાદી ટોમસે તેને બારી-બારાણ તો ન જ મૂક્યાં, તેમ જ ભોંયતળિયું પણ માટીનું જ રહેવા દીધું. પરંતુ એને ઘડું મકાઈનો પાક સારો બીત્યો એટલે ટોમસના કુટુંબનું જીવન આનંદપ્રદ અને કંઈક હળવું બન્યું. એંખ હવે નવ વરસનો થયો હતો. ઉંમર વધતાં તેની જિજ્ઞાસા વધુ ને વધુ તીવ્ર થતી જતી હતી. બધાં એકઠાં મળી વાતો કરતાં હોય ત્યારે તે ટોમસ અને નાન્સીને બળતના અટપટા પ્રશ્નો પૂછતો. ટોમસ તેના એકે પ્રશ્નનો જવાબ ન આપી શકતો, એટલે હસીને તે કોઈ વાર પોતાની કુદાડી તરફ અને કોઈ વાર નાન્સી તરફ આંગળી ધીધનો; એમ સૂચવવા કે, કુદાડીના

ઉપયોગ સિવાય હું બીજું કરું જાણું નહિ, નાન્સી કંઈક વિશેષ જાણતી હોવાનો સંભવ છે તેને પૂછી જો. નાન્સી પણ એંખના બધા સવાલોના જવાબ આપવા સમર્થ નહોતી; પરંતુ પોતાના દીકરાનું ચાતુર્ય જોઈ તેનું શોકપીડિત મુખ હર્ષથી મલકાતું અને તે એંખ તરફ અનન્ય પ્રેમથી સ્થિર નજરે તાકી રહેતી — તેના બહુ હૃદયમાં ઉભાવળ બાવિની અનેક આશાઓ ઉદ્ભવતી.

એક દિવસ એંખે કુતૂહલથી પિતાની બંદક ઉપાડી અને થોડે દૂર ફરતી બતક તરફ તાકી. ક્ષણ વારમાં તેણે તેની વીધી નાખી. ટોમસ પુત્રની આ સદજ કુશળતાં જોઈ રાજ થયો અને તેના બાવિ માટે નિશ્ચિત થયો. અરણ્યમાં રહેવું અને બંદક વાપરતાં ન આવડે તો કેમ જિવાય! પરંતુ એંખ તો કિંગ્ડમ બની ગયો. થોડી વાર તરફિયાં ખાઈ નિશ્ચેષ્ટ થયેલા પક્ષી તરફ તે અન્યમનરક થઈ જઈ રહ્યો. આ ક્ષણે તેના હૃદયમાં શી કામચૂી ઉદ્ભવી, તેણે શી વેદના અનુભવી, એ આપણે નથી જાણતા; પરંતુ બંદક ધારણ કરવાનો તેના જીવનમાં આ પહેલો અને છેલ્લો પ્રસંગ હતો.

આમ બધાંના દિવસો આનંદમાં જતા હતા ત્યાં એક અણધારી આફત આવી પડી. વિનિયમ કીકમાં જીવલેણ મરફી ફારી નીકળી. નાન્સી તેમાં ઝડપાઈ અને બધાંને શોકમાં કુચાડી ચાલી ગઈ. એંખને તેની ખોટ સીધી વધારે સારી, કારણ કે માતા ઉપર તેને અગ્રણ્ય પ્રીતિ હતી. આથી માતા જતાં જાણક એંખનું જીવન હમેશા માટે એકલપાતું અને વિવાદમય બની ગયું. જતાં જતાં માતા પોતાના મુખની ગ્લાનિ પુત્રના મુખ ઉપર અને તેની આંખોનું અકસ્મત દર્દ પુત્રની આંખોમાં અર્પતી ગઈ. આ દર્દભરી આંખોના કારણે જીવનભર અનેક વિરોધીઓના વિરોધ તથા વેરીઓનાં વેર શમાવ્યાં અને અસંખ્ય કુઝળીઓનાં દુઃખ મિટાવ્યાં. સિકનના જીવન ઉપર તેની માતાની ચિરસ્થાયી અસર પડી હતી. પોતાની માતા વિષે તે હમેશાં કહેતો કે, 'ભગવાન મારી માતાનું કલ્યાણ કરો; હું જો કંઈ છું અને હજી પણ યવાની આકાંક્ષા રાખું છું, તે બધું મારી માતાને જ આભારી છે.'

આર વરસની સારા ઉપર ધરનો ગયો બાર આવી પડ્યો. એજ તેને ધરકામમાં મદદ કરેના. આમ તેમનું ગાડું ગળાડતું હતું. એવામાં એક દિવસ ટોમસ આજકોને એકલાં મૂકી પિગ્ગિયન કીકથી ચાલી નીકળ્યો. થોડા દિવસ પછી તે ચાર થોડાની સરસામાનથી ખીચોખીચ ભરેલી મોટી ગાડીમાં બેસીને પાછો આવ્યો. ગાડીમાં તેની સાથે પ્રીટ વચની એક હસમુખી બાઈ અને ત્રણ છોકરાં હતાં. ટોમસે આશ્ચર્યચકિત થયેલાં આજકોને કહ્યું કે, 'હું તમારે માટે નવી મા લાઈ આવ્યો છું.'

સેલી લિંકન (એથલ્હામની નવી મા) પોતાની સાથે ખુરસી, ટેબલ, સોફા, કપડાંથી ભરેલું કળાટ, ગાદલાં, ધાતુનાં વાસણો તથા છરીકાંડા વગેરે સામાન પણ લાવી હતી. આ બધી વસ્તુઓ એજે ગિલ્ડીમાં પહેલી જ વાર બેઈ. સેલી ફેલ, માથાણુ અને દસ મોકલપવાળી રી હની. તેણે નાન્સીનાં નમાયાં આજકોને પ્રેમથી પોતાનાં કરી લીધાં અને અભેદમાત્રે પેટનાં છોકરાંની નેમ ઉઠેયો; તેમ જ તેણે ટોમસના તરંગી સ્વભાવમાં પણ સિધરતા આણી. એજાને તેના પ્રત્યે બારે મમતા બંધાઈ અને તે તેના હવન પર્વત ટકી. તે હમેશાં પોતાની ચોરમાન મા માટે આમારની લામણી બ્રકન કરેના અને તેને ઉમદા સ્ત્રી તરીકે વર્ણવેતો.

આવતાંની સાથે એકીએ ધરને વ્યવસ્થિત કરી દીધું. બાજ મુધી બારીબારણાં વિના રહેલા ધરને તેણે બારીબારણાં મુકાવ્યાં અને ગરમ કપડાં તૈયાર કરી બધાં આજકોને પહેરાવ્યાં. અનાજનાં ફોનરાં અને પાંદડાંનાં ગાદલાંને બદલે પીંછાંનાં મુંવાળાં ગાદલાં તેણે તૈયાર કર્યાં. એકી આવતાં ટોમસના કુટુંબની સિકલ બકસાર્ક ગઈ. તે બજેલી નહોતી, પણ બજાનરની કિંમત બરાબર સમજતી હતી. આથી પાસેના રથજે નિશાળ નીકળ્યાં બધાં આજકોને તેણે નિશાળે મોકલવા માંખ્યાં. હન્ટિયાનાના વસવાટ દરમ્યાન એજાને તેની સત્તર વરસની ઉંમર સુધીમાં તુકક તુકક ત્રણ વખત નિશાળને લામ મળ્યો હતો. પણ પાછળથી તેણે પોને જણાવ્યું છે કે, તેને બધું જાણે માંડ બાર માસનું સાળાનું સિસાણુ મળ્યું દશે. બધાં આજકોમાં એજાને જ બજાનરનો શોખ હતો. સેલી આ લેઈ ગઈ અને

તેના એ શોખને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. તે કહેતી કે, 'એજાને નિશાળમાં તેમ જ ધર આગળ વાંચવા તથા અભ્યાસ કરવા દેવા મેં મારા ધણીને વીનવ્યા. પ્રથમ તો આ વાન તેમને ગયો ન થિતરી, પરંતુ પાછળથી તેમણે એ વાત કઈક અંશે કબૂલ રાખી. તે વાંચતો હોય ત્યારે તેને તેમાં ખસેલ ન પડેવે એની અમે ખાસ કાળજી રાખતાં.'

ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ એજાની ગિજાસા તથા વાચનનો શોખ ઉત્તરોત્તર વધતાં જ ગયાં. જે ઠાઈ ચોપડી તેના હાથમાં આવે તેને તે વાંચી નાખતો. નાનપણમાં જ તેણે બાઈબલ, રોજિન્સન ક્રોઝો, પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ, ઈસિયની વાનો, હેન્રી ક્લેવું હવનચરિત્ર, બ્લોર્ન વોશિંગ્ટનનું હવનચરિત્ર વગેરે પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં હતાં. એક દિવસ એને ખજર પડી કે, દૂરની વસાહતમાં એક માણસ પાસે બીન લેખકે લખેલું વોશિંગ્ટનનું ચરિત્ર છે. લામસો તે તેની પાસે પહોંચ્યો અને એ પુસ્તક માગી લાવ્યો. એક રાત્રે તાપણીના પ્રકાશથી વાંચીને પુસ્તક છાપરાની શટમાં બરાતી તે ચૂઈ ગયો. રાત્રે વરસાદ પડ્યો અને તે પુસ્તક પક્ષળી મળ્યું. તરત જ એ પુસ્તક લઈ તેના માસિક પાસે પહોંચ્યો, અને ચોપડીને થયેલા નુકસાનની વાન કરી. માસિકે ત્રણ દિવસની મળૂરીની માગણી કરી. એજ બારે ચતુર હતો. તેને નુકસાનીનું આ વળતર વધારે લાગ્યું. તેણે પ્રશ્ન કર્યો કે, ત્રણ દિવસની મળૂરી માત્ર નુકસાની પેટ કે આખા પુસ્તક પેટ? માસિકે જણાવ્યું કે, ત્રણ દિવસની મળૂરી કરો એટલે પુસ્તક તમારું. તેને ત્યાં ત્રણ દિવસની મળૂરી કરી એજે એ પુસ્તક પોતાનું કર્યું. નાનપણની પોતાની તીવ્ર જ્ઞાનપિપાસા વિષે લિંકને પોને જ જણાવ્યું છે કે, 'હું સાવ આજક હતા ત્યારે પણ ઠાઈ મારી નેડે અને ન સમજાવ એવી રીતે વાનો કરે, ત્યારે હું કેવો ગિજાર્ક જતો તે મને બરાબર યાદ છે. મને નથી લાગતું કે, હવનબરમાં કદી પણ હું એ સિવાય બીજી ઠાઈ પણ આગતમાં મુરો થયો હોઈ; પરંતુ એ વસ્તુ મને હમેશાં અત્યરથ કરી મૂકતી. આને પણ મને એ અત્યરથ કરતી રહી છે. સાંજે પાંદડાંએ મારા પિતા નેડે વાતો કરતા તે મને ન મમતાની નો કેમે કરી મને ઊંચ ન આપતી, અને મને ન સમજતી

વાતનો ચોક્કસ અર્થ શો છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરતો મોડી રાત સુધી હું મારી સુત્રાની ઓરડીમાં આંટા માર્યા કરતો. હું ઊંઘી જવા બહુ મથતો, પણ વાતનો મર્મ ન સમજવા ત્યાં સુધી કેમ કરી ઊંઘી ન શકતા; અને એ સમજવા પછી પણ મારા મનમાં

એને વારંવાર ધૂંટતો, તથા એ વાત નાનું બાળક પણ સહેલાઈથી સમજી શકે એટલી સરળ ભાષામાં મારાથી રજૂ કરી શકાય ત્યાં સુધી મને સમાધાન થતું નહિ.

[આહ]

મહિમાઈ દેસાઈ

નેડેલ્ડીનો પ્રશ્ન

નેડેલ્ડીકાશની આજ સર્વમાન્ય થવા આવેલી નેડેલ્ડી વિશે 'ઊર્મિ'ના એ આંકથી ચર્ચા પ્રસિદ્ધ થાય છે. 'ઊર્મિ'નાર ને નેડેલ્ડીની એ એક વાક્યતા સ્વીકારતા હોય, તો આ ચર્ચાને તેઓ અસ્થાને ગણત, અથવા છાપત તોપણ પોતા તરફથી ઉમેરત કે, નેડેલ્ડીકાશ દ્વારા મુજરાતને સાંપડેલી એકવાક્યતાને હવે સંભાળવી અને અપનાવવી એ જ દીક છે. પરંતુ, તેના એક સંપાદક જ ચર્ચાકાર છે અને એવું કહીને કે, 'ગાંધીજીનું વાક્ય * . . . કમ્પ્લે રાખીને હું આજ લગી તો નેડેલ્ડીકાશની નેડેલ્ડીને જ અનુસર્યો છું.' એટલે 'ઊર્મિ' નેડેલ્ડીકાશની નેડેલ્ડી હવે નથી સ્વીકારતું એમ મનાય.

નેડેલ્ડીનો પ્રશ્ન ગાંધીજીએ આજથી લગભગ ૧૫-૨૦ વર્ષ પર મન પર લીધો, અને તે કામની ગોઠવણ કરી. અને તે મુજબ કામ શરૂ કર્યું. તે વખતે તરત જ એક એવો સાક્ષરી વિરોધ થયો કે, નેડેલ્ડીનો પ્રશ્ન બહુજનોનો નથી, તે તો સાક્ષરોનો છે; નેડેલ્ડીમાં બહુજન શું સમજે! વાત સાચી છે; ક્યા શબ્દની કઈ નેડેલ્ડી રાખવી એ ચર્ચા તેઓ ન સમજે. પણ, બહુજનની ભાષા અમુક ચોક્કસ રૂપે લખાય તે વંચાય એ બહુજનની ગરજ ખરી ને? એ ગરજ તો સાક્ષરોની પણ ખરી. પણ તેમને અન્ય પણ અનેક ગરજો રહી: બહુજનને તો એકવાક્ય નેડેલ્ડી નેઈએ, તે કરી આપવી એ ભાષાપ્રેમીનું કામ છે.

કોણ નજીકે શાથી, પણ સાક્ષરો તો સાક્ષરો જ કરે એવો કાંઈક અવગ્રહ લાગેલો દેખાય છે. નેડેલ્ડીના એમના પ્રયત્નોમાંથી એકવાક્યતા ન જ ઝરી. કારણ કદાચ એ હોય કે, આજા પ્રશ્નો માત્ર સાક્ષરતા અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના જ નથી; સમાજનાં અન્ય વ્યાપક કામોની જેમ આમાં પણ નિર્મિત

ચર્ચાને છૂટછાટ મૂકવાની, આંધણી કરવાની, ઉદાર ક્રોધેક પણ નેઈએ. ગાંધીજીએ તે જતારીને માર્ગ સૂચવ્યો અને એ રાહ કામ કરતાં કદાચ કોઈએ નહીં કંઈપણ એકવાક્યતા આજ જન્મી છે.

કોઈ પણ ભાષામાં એક સર્વમાન્ય વ્યુત્પત્તિ મળી શકે છે? કેટલીય વિદ્વાતા ખચીય ત્યારે તેમાં કદાચ કાંઈક નિશ્ચિતિ આવે. તે દશાએ પહેલેયાં વર્ષો લાગે. કેડ કરીને, તેના પ્રેમને જ ખાતર, મંદી પડે એવા પ્રતિભાવાન વિદ્વાનો ને નસીબમાં ન હોય, તો તે ન પણ બને. ત્યાં સુધી શું લેખકો નેડેલ્ડી વગર બેસી રહે? કોઈ ભાષામાં એવું બન્યું છે? એટલે, નેડેલ્ડીનો પ્રશ્ન વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રથી જરા નિરાશ પણ નેવો નેઈએ. એટલું જ નહિ, ને હવે ને સર્વમાન્ય નેડેલ્ડી મળતી હોય ને સાલતી હોય, તો તેને માત્ર વ્યુત્પત્તિશુદ્ધિને જ ખાતર ઉચાપવામાં બહુ માલ નથી: વ્યુત્પત્તિકાર ને વેધાકરણી રૂઢિને નામે તેની મોંઘ લઈ લે, એટલે શાસ્ત્રશુદ્ધિના દેવો મંત્રુષ્ટ થઈ શકે છે. આગળ પડતી ભાષાઓમાં એમ જ બન્યું છે. પછીથી ક્યાંક કશું નહું કરતું જ નેઈએ એમ લાગે, તો ત્યાં નવો નિકરપ ઉમેરીને તેનો રસ્તો કદાચ છે. પ્રાગમત એ ચિકિત્સામાંથી છેવટે જેને અપનાવે તે રૂપ રહે; ઘસાઈ ગયેલું ટર્લું રૂપ આગળ પર કોશકાર રદ કરે. જેમ કે, civilize, civilise જેવા શબ્દોમાં ડ, ટ નું અંગ્રેજીમાં.

વ્યુત્પત્તિ-દોષ નેટલો માર્ગ દેખાડે તેટલો મથા પછી ત્યારે શું કરવું? તેને માટે શિષ્ટ લેખકોની રૂઢિ તથા શિષ્ટ બોલનારાનો ઉચ્ચાર જ આધાર રહે છે. અહીં પ્રશ્ન થશે કે શિષ્ટ કેને કહેવું? એનો ઉત્તર શબ્દબદ્ધ કરવો નેટલો અધરો છે તેટલો અવહારમાં અધરો નથી. હું કમ્પ્લે કરું છું કે, તેમાં તુછા ને તરંગો પણ ચાલી શકે છે. તો ભાષાઓની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને શબ્દસિદ્ધિમાં ક્યાં

* "હવે પછી કોઈને રવચ્છાએ નેડેલ્ડી કરવાનો અધિકાર નથી." — એ વાક્ય.

એણા હોય છે ? જરા પણ ભાષાસાહજ જણનાર એ તો જાણે જ છે. તેથી નો તેના જેવા લખે વિષય પણ રસપ્રદ થઈ શકે છે. પણ એ વાત છોડીએ. સિદ્ધાંતિનો મધડો ટળે તે સારુ, જનુ-માન્ય થઈ શકે એ હમે કામ કરીને જોડણીકાંસે તે પરત્વે પણ નિર્ણય કરીને એક રૂપ મા વિકલ્પ રાખવો ઘટે, ત્યાં વિકલ્પ ચોક્કસ રસ્તો કરી આપ્યો છે.

આ ઉપરાંત એક બીજી મુશ્કેલી પણ જોડણી-કારને તો છે. અને તે એ કે, ગમે તેટલું કરતાં છતાં પણ કિષિતી સંપૂર્ણ ઉચ્ચારવાહિતા સંગ્રહ અગ્રાધ છે;—સિંચાય કે તમે જરૂર પ્રમાણે નવા અક્ષરો ઉમેરતા જ જાઓ, જે દલી અને એમ નથી. રામન કરતાં નાગરી કિષિ વધારે શુદ્ધ, શાસ્ત્રીય ઉચ્ચારવાહી હોવા છતાં તે પણ ૧૦૦ ટકા નથી. તેથી શેક પોતાના જુના અક્ષરોથી કામ લેતાં ટેવાય છે ને જરાતરા ઉચ્ચાર ગરડે તોય એવરકાર રહે છે ને નબારી શે છે. જનુજનોનો માર્ગ એ જ હોઈ શકે.

આપણી જ કિષિને અંગે પ્રશ્ન લઈએ : જેમ કે, હથુતિ અને સથુતિ.

શ્રુતિ રપટ કરવી કેવી રીતે અને ? રૂપ. તરસિંહરાવે 'હમે, હમારી' આખ્ય' ૪૦ રૂપો ચલાવ્યાં. તે ન ચાલ્યાં. 'અમહે' પણ પણ હતો. એ પણ પણ કેમ હોય ? તો તો જોડણી જોડેલા વંધી પડે ? અને જે શ્રુતિ છે તે લખ્યે એણી જ માન્ય થવાની હતી ? આપણા 'અ' 'જ' અને મરાઠી 'અ' 'જ' ને કિષિથી શી રીતે પહેંચી વળારો ? આખ્યાંથી છેવટે માર્ગ જ કાઢવો રહ્યો. જોડણીકાંસે તેથી નિષ્ક્રમ આપ્યો કે, જોડણીથી તો તે વ્યક્ત ન કરવી; જોઈએ તો રપટ લખો, અથવા તો તેનો અપમાહાર કાખી ઉચ્ચારણ પર છોડો. આમ કરીને વિકલ્પો વધારવા એ પણ હીક નહિ : અનતી એકવાકચતા આજુવી જોઈએ. એટલે સિદ્ધાંતની જેમ, એ નિષ્ક્રમ પણ કાસમાં શમ્પો દારા વિશદ ને વ્યાખ્યાત કરી આપ્યો, જેથી કામ સરળ થઈ જાય.

સમાજના દરેક પ્રજાતી જેમ આ જોડણીના પ્રશ્નમાં પણ કાંઈક તોડ આજુવાનો ઉપાય તો જોઈએ જ. ત્રાંદરાના ઘાની પેડે વારંવાર ને જે આવે તે એને ઉખેડ્યા કરે તો શું થાય ? એટલે, એક વાર એકવાકચતા પર આવ્યા પછી એને

અક્ષર રાખી, જે નાનામ્તા ફેરફારો કરવા જ જોઈએ એમ લાગે તે, એકવાકચતાનું વાતાવરણ સંજાળાને, કરવા. પણ એ તો વિરલ અને અનિવાર્ય પ્રશ્નને જ હોય. બાકી આ જાગતમાં શી. નગીનદાસે અને અંગાળી જોડણી વિષે એક કહેવા જેવી હમીકત જણાવી તે જ સામાન્ય ન્યાય હોઈ શકે.

એકધારી જોડણીનો પ્રશ્ન આપણી બીજી પ્રાંતીય ભાષાઓમાં પણ એણાવતો છે. અંગાળાને અંગે તે પ્રશ્નો ઉઠેલ આજુવા કલકતા યુનિવર્સિટીએ એક કમિશન નીમ્યું હતું. તેણે આપણે ત્યાંની જેમ સી વિદ્વાનોને મળીને કાંઈક નિવર્તો તારવ્યા. તે લખીને તેઓ કવિવર રવીન્દ્રનાથ પાસે પણ ગયા. તેમણે કહ્યું કે, 'આ કામ જો હીકસે તો બહુ સારું થાય; આવા આવા મારા આગ્રહો છે; તમે તે સંધરી શકો તો સંધરો; ન સંધરી શકો તો છોડજો. છેવટે જે હરાવ પર તમે આવશો તેને હું માન્ય કરીશ.' અને શી. નગીનદાસ જણાવે છે કે, તેમણે પોતાનાં પુસ્તકોમાં જોડણીને તે મુજબ ફેરફાર પણ હવે કરી લીધો છે.

પોતાના અતિ આમહને કારણે, સંભવ છે કે, કવિવર જેમ કાઈ ન જ કરી શકે; તેવા પણ જનુજનમાન્યતાને ઉચાપે તો નહીં જ. નહિ તો ને તાહક શુદ્ધિએ જ જોગો કરશે. તેવા લેખકો પોતાનો આગ્રહ પોતા પૂરતો સેવે તો તેટલા પ્રમાણમાં એણું નુકસાન નો થાય જ. એ જાગતમાં આપણા વિદ્વાન શી. જા. કં. હાંતો દાખલો યાદ આવે છે. વિદ્યાપીઠના 'કાવ્યપરિચય' માં લીધેલાં તેમનાં કાવ્યોની જોડણી એમણે સર્વમાન્ય જોડણીકાંસ પ્રમાણે કરવાં દેવા અમને હૃદ આપી.

પોતાના મતના તેવા આગ્રહોએ પણ જો શુદ્ધિનો આગ્રહ નહીં રાખે, પોતાના ફરકને જ મર્યાદિત કરીને નહિ રહે, તો તેઓ તો કશું પોરણ નથી પાળતા એ તો રપટ થયું, પરંતુ અન્યને એકવાકચતામાંથી ઉતારી પારી પોતાની સિધ્ધિતાનો ચેપ સગાડી ચોખ્ખી અસેવા કરશે એમાં શંકા નથી. જોડણીનો પ્રશ્ન છેવટે જઈને એકવાકચતાનો છે. વારે વારે તેને ઉચાપે જવાથી જ સાક્ષરો ગઈ પીસી સુધી કશું સાધી ન શક્યા. એ જૂલ ફરી ન થાઓ. જનુજનોને જે જરૂર છે તેને પ્રમાણી કામ સરળ કરવામાં જ સાક્ષરો કદાપણ પણ છે.

મનભાઈ રેસાઈ

વહેવારુ ખગોળ-૪

દેખાંશ અને કાલસાધન

કોઈ પણ દિવસે કોઈ પણ સ્થળે સૂર્યની મધ્યાહ્નકાળા પરથી ને સ્થળના અક્ષાંશ કેવી રીતે કાઢવા તે આપણે ગયા લેખમાં જોયું. એટલે હવે કોઈ પણ સ્થળના દેખાંશ કેવી રીતે કાઢવા એ પ્રશ્ન રવામાવિક રીતે આવે છે. પણ દેખાંશ કાઢવા માટે પહેલાં સમય કેવી રીતે માપવામાં આવે છે એ સમજવું જરૂરનું છે, તેથી તે વિષય પહેલાં લેવો પડશે.

હિંદુસ્તાનમાં ધણીખરી જગ્યાએ હાલમાં ૨૬-૩૬ ટાઈમ વપરાય છે; વેલવે, તાર અને ટપાલ પણ આ જ સમય વાપરે છે. આ સમયનું ખરું નામ 'ઇડિયન ૨૬-૩૬ ટાઈમ' (હિંદુસ્તાનનો પ્રમાણકાળ) છે. આ સમય ગ્રીનિચના સમય કરતાં ૫૫ કલાક વહેશે રાખવામાં આવ્યો છે; બીજી રીતે કહીએ તો, આ સમય ૮૨૫ દેખાંશતાળાં સ્થળોનો સમય છે.

આ સમય ઉપરાંત એક બીજો સમય પણ હિંદુસ્તાનમાં બે પાંચ શહેરોમાં વપરાય છે; તેને 'લોકલ ટાઈમ' અથવા 'મુબર્ક ટાઈમ', 'કલકત્તા ટાઈમ', વગેરે કહે છે. આ સમય દરેક સ્થળ માટે જુદો જુદો હોય છે; જેમ કે મુબર્ક ટાઈમ અને કલકત્તા ટાઈમ જુદા છે. આ સમયનું જરાજર નામ 'મીન લોકલ ટાઈમ' (મધ્યમ સ્થાનિક કાળ) છે. દુકાનો તેને 'લોકલ ટાઈમ' (સ્થાનિક કાળ) કહે છે.

સ્થાનિક કાળ વિશે સામાન્ય સમજણ એવી છે કે, કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ દિવસે મધ્યાહ્ન તે સ્થળનો સ્થાનિક કાળ ૧૨ વાગ્યોનો હોય છે. આ સમજણ લગભગ ખરી છે, પણ બરાબર ખરી નથી. નીચેનો પ્રયોગ કરવાથી આની ખાતરી થશે.

એક જરાજર વખત આપનારું, એટલે વહેલું કે મોડું ન જનારું, ધડિયાળ શો અને કોઈ પણ દિવસે મધ્યાહ્ન, એટલે જ્યારે સૂર્યના તાપમાં લાકડીની છાયા પૃથ્વી પર દોરેલી યામ્યોત્તર રેખા પર પડે, ત્યારે તે ધડિયાળને બરાબર ૧૨ કલાક પર મૂકો. એક અઠવાડિયા પછી ફરીને મધ્યાહ્ન તે ધડિયાળમાં વખત જુઓ. થોડી મિનિટનો ફરક માલૂમ પડશે. જાન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી, જૂન, જુલાઈ, નવેમ્બર અને ડિસેમ્બર મહિનામાં ધડિયાળ આગળ

ગયેલું માલૂમ પડશે અને બાકીના મહિનાઓમાં ને પાછળ પડેલું જણાશે. આનું કારણ શું તે જોઈએ.

સૂર્ય રિશર છે, પણ પૃથ્વી ફરે છે, તેથી સૂર્ય ફરતો દેખાય છે. પૃથ્વીને બે ગતિ છે: એક ૨૪ કલાકમાં પોતાની ધરી પર, અને બીજી ૧ વર્ષમાં સૂર્યની આસપાસ. એમાંની પહેલી ગતિ એકસરખી છે, પણ બીજી એકસરખી નથી, એટલે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ કોઈ વાર ધીમેથી તો કોઈ વાર જલ્દીથી ફરે છે. આથી બે મધ્યાહ્ન વચ્ચે કોઈ વાર થોડો, તો કોઈ વાર વધારે સમય જાય છે. પણ ધડિયાળો તો હંમેશાં એકસરખી ગતિથી જ ચાલી શકે, તેથી વરસ દરમ્યાનની પૃથ્વીની સરાસરી ગતિને હિસાબે ધડિયાળની ગતિ રાખવામાં આવી છે. ધડિયાળની આ ગતિ નીચે મુજબ નક્કી કરવામાં આવે છે: આજના મધ્યાહ્નથી માંડીને આજથી ૩૬૫ મા મધ્યાહ્ન સુધીમાં કુલ જેટલો સમય જાય તેના ૮૭૬૦ મા ભાગની બરાબર ૧ કલાક લેવામાં આવ્યો છે. (૩૬૫×૨૪=૮૭૬૦). આ પ્રમાણે આવેલા ૧ કલાકના ૬૦ મા ભાગને ૧ મિનિટ અને તેના ૬૦ મા ભાગને ૧ સેકન્ડ કરાવી છે. આમ ધડિયાળથી જણાતો વખત એ પૃથ્વીની વરસ દરમ્યાનની સરાસરી (અધ્યમ) ગતિ મુજબનો હોવાથી તેને 'મધ્યમ કાળ' (મીન ટાઈમ) કહે છે. બે મધ્યાહ્ન વચ્ચેનો સમય ધડિયાળના ૨૪ કલાક કરતાં કોઈ વાર વધારે તો કોઈ વાર ઓછો શો માટે હોય છે, એ હવે સ્પષ્ટ થઈ દશે.

આ લેખને 'છેડે કોણ ૩ જુન' આવેલું છે તે જુઓ. તેમાં દરેક અંગ્રેજી ટાસની ૧લી, ૧૧મી અને ૨૨મી તારીએ મધ્યાહ્નને મધ્યમ સ્થાનિક કાળ કેટલો હોય છે તે આપ્યું છે. તે ઉપરથી કોઈ પણ દિવસે મધ્યાહ્નને મં. સ્થા. કા. (મધ્યમ સ્થાનિક કાળ) કેટલો હશે તે જાણી શકાય છે અને તે પ્રમાણે મધ્યાહ્ન ધડિયાળ મૂકવાથી તે ધડિયાળ તે સ્થળનો મં. સ્થા. કા. બતાવશે.

હવે ૨૬-૩૬ ટાઈમ કાઢવાની રીત આપીએ છીએ. આપણે જોયું કે ૮૨૫ દેખાંશનો મં. સ્થા. કા. તે જ હિંદુસ્તાનનો ૨૬-૩૬ ટાઈમ છે. આથી

યુદ્ધના દેશ માં

યુદ્ધ શરૂ થયા પછી આપણે ત્યાં ઝાંખામાં એક વાદવિવાદ લેકાઓ હતા. એક પક્ષે કહ્યું, ‘યુદ્ધ ભય’ તે સાડું થયું. કાગળ, શાલી ઇત્યાદિ તંત્રીને કારણે કેટલુંયે ક્યારા-સાહિત્ય છાપાં આપોઆપ મટશે, એ કાંઈક યોગ્ય છે.’ પ્રતિપક્ષે કહ્યું, ‘ના, ના; સાહિત્ય આપું શું કામ થાય? અને યોગ્ય તે તે કુખ્યદ ગણાવું નહિ, કેમ કે નરસા સાથે સાડું પણ નહીં વેંચાય કે?’

આ ચર્ચા આપણી દષ્ટિ, દુરદેશી, અને હિતાહિત-વિચારની દશાની પાસાશી જેવી છે. ક્યારા-સાહિત્યને દૂર કરવા યુદ્ધ આવકારવું પડે શું કામ? ક્યારા-સાહિત્ય જ આર્થિક તંત્રીથી સપ્તારો એવું સીધું નિગમન કેવી રીતે માની શકાય? અને જો ક્યારા-સાહિત્ય છે અને તે કોઈ પણ કારણે ટળે, તો તેને સાચવવાની પણ શી ચિંતા? વળી, યુદ્ધને ખાસ પ્રસંગે ક્યું સાહિત્ય છાપાનિષ્ટ એની તો આમાં ચર્ચા જ ન મળે, એ કેવો વાદવિવાદ!

આ સંખંધે, અને સામાન્ય રીતે જીવનનાં બીજાં બધાં ક્ષેત્રોમાં, યુદ્ધના દેશમાં શી સ્થિતિ થતી છે તે તરફ જરા નેવા નેવું છે.

યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં વિદાયતાના વડા પ્રધાને દેશને હુદ્દાઓમાં ક્યું કે, “દેશનું સામાન્ય કામકાજ ચાલુ રહેવું નહિ.” લંડન ઇંગ્લેન્ડની સાહિત્યપ્રતિષ્ઠા (તા. ૯-૬-૩૬) લાંબા અગ્રથેષ વખતે, “પુસ્તકોનો પ્રવાહ ચાલુ રહેવો નહિ.” અને એમાં ‘જાણી’, “દેશની સુરક્ષિતતા સાડું રંધબળિ, સિનેમા વગેરે મનોરંજનો બંધ કરવાનો ફરિયાદ થયેલા હોવાથી, સરખી પુસ્તકની બૂખ ઝેલડી વધી છે, તે પૂરી પાડવાનો નિશ્ચય છે. . . . પુસ્તકો તો રૂઝ આજનારી દવા છે; એમના કિસ્લાઓમાં નિઃશસ્ત્રીશરણ નહીં, જેલકે સરકારણ હોવું નહિ.” . . . એમાં યુદ્ધ અને રાજકારણ પર પુસ્તકો મુખ્ય થશે. . . . હજુતું વાચન અને ખાસ તો બાળવાચન માટે પુસ્તકો ખાસ જરૂરનાં થવાનાં. અને અમારા ગયા યુદ્ધના અનુભવ પરથી કહી શકાય કે, કાલ્ય અને કિલ્લમુક્તીનાં પુસ્તકો માટે માગ વધશે. . . . સાહિત્ય તો આજ, કાલ અને આગળી કાલના માનવ આત્માનું ચિંતન છે. અનિદથી બાંહેવાં હૃદયને તે ફરી સાળ કરી શકે છે. રાજકારણની કૃતિઓ કાળના વાયરા પર ફાવે છે ને કાળવશ થઈ અંત પામે છે; ક્યાની કૃતિ તો ચિરંતન છે.”

આ તો થઈ પુસ્તકપ્રકાશનને અંગેની વાત. પરંતુ, જીવનમાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં યુદ્ધે નજરિ, સાવચેતી, નિશ્ચય, સમયસૂચકતા, સહનશક્તિ, ભતમહેનત વગેરે ગુણો ખીલ્યા છે. સામાન્ય વખતમાં ધરતી વાડો ફૂલોનો બાગ કરવામાં વપરાય, તેમાં ફૂલી કે બગાડ

નથી નજાતા. આ લડાઈ આવી કે સૌ વિચારવા લાગી ગયા છે કે, ફૂલ જોતા રહેવાનો આ કાળ નથી. ગયા મહાયુદ્ધ વખતે જેમ વાડામાં શાકપાંદુર ફરેલું, તેમ કરવું જોઈએ. આવી શાકપાંદુર કરવાને માટે નરસી સામાન્ય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

એવું જ મર્યાબંધતકાંતું લોક કરે છે. અધુરું કહ્યું તે પાલ્યાં હોય તો વગર કશા ખર્ચે ને ગઈશ ખાઈ ગયાના વજતરમાં હડાં આપે. એટલે લોકો તે ખરીદવા લાગ્યા છે. તે કઈ ભતનાં લેવાં, ક્યાં સારાં, વગેરેનું જ્ઞાન મેળવીને તેઓ ખરીદે છે.

તેઓ ખાંસાહારી લોક રહ્યા. એટલે જો જગા હોય તો હુકર પણ પામે. તે પણ ક્યારેકોકો ફૂંજી ખાઈ તેમને આવા જીવ માંસ કરી આપે.

લોકોની આવી સુખ્યત્વે કુદિ પરિશ્રમ, ભતમહેનત, અને જવાબદારી સૂચવે છે. એવાં રાષ્ટ્રો યુદ્ધ જેવાં આઠસ ખેડી શકે.

લોકોના વાડા અને ઘરો તરફથી હવે શાળાઓ તરફ વળ્યાં. ત્યાં પણ આવી જ નિશ્ચય-સુદ્ધિ, સંકટ સામે એક હાથે યવાની તૈયારી, અને ઠરી ક્યારેક કે ક્યારેક વિના ઝોપાકા અનુકૂળ થઈ જવાનો કલ્પાદ જેવા મળે છે. ઇંગ્લેન્ડની સરકારે પહેલાં કરાવ તો એ કર્યો કે, બીજા વર્તમાન શહેરો — મુખ્યત્વે લંડન — આંધી નાનાં બાળકો ને આતાઓને ખસેડી લેવાં જોઈએ. ખસેડીને ક્યાં લઈ જવાં? કરાવ થયો કે, શામપ્રદેશમાં નેજવાઈ પ્રમાણે તેમને શેહલી દેવાં. એટલે નેજવાઈ ક્યાં ક્યાં ને કેહી છે તેનાં પત્રકો લેવાર થયાં. પોતાના દેશનાં બાળકો તથા આતાઓને સ્વાગત આપવા ધરો વિચારાયાં. લોકોએ પોતાના ઘરની સવડ પ્રમાણે મહેમાનો માગી લીધા, અને એમ કરીને લગભગ ૧૪ લાખની સંખ્યા, યુદ્ધ શરૂ થતાં જેત, ત્રણ જ દિવસમાં આ ‘સ્વાગતવિત્તો’માં મોટી દેવામાં આવી! આવડી મોટી બેઠવાપાથવમાં કાંઈક અજબડ, કાંઈક ખરબડ, કાંઈક ભાપાઈ, અને અવ્યવસ્થા જરૂર થઈ છે, પણ સરવાળે એ કામ ભારે ગણાય.

આ કાંઈ જરૂર સરસામાન નથી કે મને ત્યાં ખડકી દેવાય. આ તો જીવંત બાળકો. તેમની કેળવણીનું શું? તેમની સુખાકારીનું શું? તેમના સમયનો સફાપોષ શી રીતે થાય? કેળવણીખાતાએ એ સંજોગમાં જેવી બની શકે એવી કેળવણીની નેજવાઈ કરી આપી. મારે નામ જરૂર પ્રમાણે શિક્ષકો મોટી આપ્યા એટલું જ નહિ, દેશમાં લગભગ ૫૦ મોટી સરખાની ધાવણીઓ હાકી; — દરેકમાં ૩૫૦ છોકરાં રહી શકે — ખાવ, પીએ ને બેસે એવી. આવી ધાવણીઓ, એકના ૨૨ લાખ ૨૨૫૦૫ ખર્ચેથી, બાંધવામાં આવી.

વર્ધા ચોળવાના ક્રીડાકારોએ જતા સમજ્યા જેવી એક વાત કહી આ વર્ણન પડું દરીરા. આગપ્રદેશમાં બાળકો ત્યાં તેમને જોવાથીમાં કામ કરવા લઈ જવામાં આવે છે. યુદ્ધને કારણે મોટાઓ યોદ્ધા થયા, એટલે બાળકો તેમના જેમી મદદ આપે એવ ક્રીમી ગણાય. જેવરમાં બટાટા વીણવા, ગોરવા, બોદવા તેમને લઈ જાય છે. યાદગરના લેખ: લખે છે કે, પોતાનાં વ્યાસ-મોદિયાં પામે મૂંઝેને બાળકો કસોડા કરતાં આ કામે કહે છે. હમ્બડની સાળી આ કામ કરતાં બાળકોને જેવરમાં મળવા મઈ એનું ચિત્ર હમણાં નેરું; એમની સાથે સાદું ખરીબને છાત્ર એવું ખાલું લીધું

હવે આ નવી નિશાળો થાળે પડતી રઈ છે, એટલે કેળવણીખાતાએ આગળ વિચાર કર્યા છે અને કોઈ દુઃખ કાઢ્યો છે કે, દરેક શાળાએ પામે જમીન મળે તો જીવે લેતી. લોકલ જોઈ એમાં મદદ કરશે. આ રીતે જમીન મેળવીને બાળકો તેમાં કામ કરીને કાંઈક કલ્પત કરશે એટલું જ નહિ, તે કાશ આનંદ અને કેળવણી મેળવશે, સાધુને બચાવવા માટે પોતાને રથાનેથી ફાળે આપશે. વર્ધા કેળવણીના દાર્દમાં પણ એ વસ્તુ નથી જ બાળક પણ એક આર્થિક એકમ તો છે જ; તે કાંઈ રમકડું નથી કે માળાપ એને રમકડાપા કરે. (સી માળાપ રમકડી પણ ક્યાં શકે છે!) બીજી બાબુથી જેનાં એને પણ

પોતાનું સ્વતંત્ર હવન છે જ; એ પોતાનો સમય કામમાં જ કાઢે છે, કેમ કે તેને હવનું છે ને તે સાધુ શીખવું છે. સાચો કેળવણીદાર અને સાધુસંઘનાર આ એ દૃષ્ટિએ વળી લઈને ચોળવા વિચારે છે કે, એ બે દૃષ્ટિના વિચારે નહીં પણ સમવાય ધ્યાનમાં લઈને યજ્ઞ લાગ લઈ શકે. હમ્બડ યુદ્ધને નિમિત્તે તે વસ્તુ વિચારે છે. સમજ્યે તો એ વસ્તુ તો શિક્ષણની ચોળવામાં મુકમલ હોવી શકે. અને એ જ વસ્તુ વધારિયોજનાની મૌલિક નવીનતા છે: એ વિચારમાં એની અદિ-સાદિ રહેલી છે. અદિસાનું યુદ્ધ એવી વસ્તુ છે કે તે સ્વતંત્ર અને સનાતન વાસે તો જ જગતમાંથી યુદ્ધ-દિસાને જુદમ ટળી શકે. યુદ્ધની કાપાકાપી તો કહી અદિ-સા નથી જનમાનવારી; પરંતુ યુદ્ધના અનુભવમાંથી આવે આવી વસ્તુઓનું જ્ઞાન જી સદાને માટે માણસ કંપરે, તો જરૂર યુદ્ધમાંથી પણ પાડો મળી શકે. આપણે કેશ પણ આજ બરોબર લે છે. તે લડાઈમાં દરેક જણે શું કરવું તે આપોઆપ સમજે છે? વિચારે છે? તેમ કરવા કાચે છે? એમ નથી થતુ તો એ જ આપણી જગતા છે, એમાં જ અદિ-સાને હજાર છે, અને દિ-સામાં રહેલી જડ કદા કુપાઈ રહેલી છે. યુદ્ધના દેશમાંથી પાડો શીખીને એ જડ કદા રળે તો ફેલું સાધુ!

મઠ

પહેલી વર્ધા-શિક્ષણ પરિપદના ઠરાવો

નયા અંકમાં પૂના પરિપદનું વર્ણન આપ્યું હતું. તે પરિપદે કહેલા ઠરાવો નીચે સુચળ છે:

૧. આ પરિપદ સમજે છે કે, હિંદુસ્તાનમાં અગ્રયાસ-ક્રમાં અંગ્રેજ બહુ વહેલું કામલ થવાને લીધે કેળવણીને પાણી હાનિ થઈ છે, તે એ પણ સમજે છે કે, હિંદુસ્તાનની બાબતો કેળવણીના વાહન તરીકે ન વપરાતી હોવાને લીધે, તેમને શિક્ષણના આશ્રમ તરીકે કાણું નુકસાન વેઠવું પડ્યું છે; ને તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને પરદેશી ભાષા મારફતે શિક્ષણ લેવાની દુરજ પડવાથી, તેમને જે અન્યાય ને હાનિ થાય છે તે જુદાં. તેથી આ પરિપદ એવો નિયમ કંવાની બજામલું કરે છે કે, પાયાની કેળવણીની નિશાળોમાં જ નહીં પણ હિંદુસ્તાનની તમામ નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓ સાત વરસનું નિયમિત શિક્ષણ સાદુભાષા થારે મેળવે ત્યાં સુધી તેમને બિલકુલ અંગ્રેજી શીખવાનું નેહી નહીં. અગ્રજાત, જેમની માતૃભાષા અંગ્રેજી હોય તેમને આ કાય પડવું નથી.

૨. પાયાની કેળવણીએ ત્યાં જો વરસમાં એકધોરી ને ઉત્કલ્પદાયક પ્રશ્ન કરી છે. અને સરકારી તેમ જ ખનશી શિક્ષકોએ તેમના પ્રયોગો ને અનુભવોનાં જે હેવાલો અપ્યા છે તે પરથી એવી આશા લખાઈ છે કે, આપોજન

નાથી વચાસણે દેશની આદ્ય શિક્ષણપદ્ધતિમાં ફાટિ થશે.

૩. પાયાની કેળવણીનું કામ દેશના લાગીને માટે એટલા માર્મિક મહત્વનું છે કે, તાત્કાલિક લવિધ્યમાં અને તેવા સંસ્કૃતીય દેશમાં થાય તોપણ, આ કામ અખ-ટપણે ચાલુ રખાવું નેહીએ.

સાત વરસની પાયાની કેળવણી મહત્વ, આર્થિક ને ફરજિયાત કસમાં હમારતો લાગા સાધનસામગ્રીનું તેમ જ બીજી જાવનું જે અલગ અલગ થશે તે મળી રહે એટલા સાધુ, સારીય પુનર્જનતાની આ વધારેમાં વધારે મહત્વની દિવસાલના કુલ ખર્ચમાંથી પોતાને ફાળે આવતો કામ કામવાળા મધ્યસ્થ સરકારની ફરજ છે.

૪. પાયાની કેળવણીના શિક્ષકોએ બોધમાં બોધી એક વરસની લાસીમ અપાવી નેહીએ; અને એ એકસામકી અપાવી નેહીએ, ફેકા ફેકા સમયના ગાળા પાસીને નહીં.

૫. શિક્ષકોમાં 'ગામડાનું માનસ' પેલા કસવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવો નેહીએ, જેથી તેઓ મામહવનના ખાસ પ્રશ્નો સમસાવપૂર્વક સમજ શકે અને એનો ઉકેલ આજુવાનો પ્રયત્ન કરી શકે.

૬. જે પ્રાંતોમાં પાયાની કેળવણીનો વિકાસ લવરિત વેચે થઈ રહ્યો છે ત્યાં, યોગ્ય વરસમાં અને એટલી વધારે

ચાહુ નિશાળોને પાયાની કેળવણીની નિશાળોમાં ફેરવવાના હેતુથી, પાયાની કેળવણીની નિશાળોમાંથી કેટલીકને એકામ કાય' માટે પર્યાવરણ કરવી નેહીએ. ત્યાં શિક્ષણ યોગ્ય અંકુશ નીચે ને પ્રયોગને અનુકૂળ એવી સ્થિતિ પેદા કરીને આપવાનો પ્રબંધ કરવો નેહીએ, અને એ નિશાળોમાં આવેલાં પરિણામો બાકીની નિશાળોને જણાવવાં નેહીએ.

૭. ગામડાંના અને શહેરોના શિક્ષકોને જુદી જુદી સંસ્થાઓ નહીં પણ એક જ અધ્યાપન મંદિરમાં સાથે સાથે તાલીમ આપવી નેહીએ, જેથી તેમનામાં બંને સ્તરને સમાન એવી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય.

૮. અધ્યાપન મંદિરોમાં તેમ જ પાયાની કેળવણીની નિશાળોમાં કળાના શિક્ષણ પર યોગ્ય બાર મુકવે નેહીએ, જેથી ઉદ્યોગસમર્થતા એ એક અવિભાજ્ય અંશ બની જાય.

૯. પાયાની કેળવણીનાં જુદાં જુદાં અધ્યાપન મંદિરોમાં ને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં મળતા વહેવારુ અનુભવ પરથી પાયાની કેળવણીના શિક્ષકો માટેની તાલીમનું સાચું હજી ખસિલવાનું રહેલું છે.

૧૦. ગયાં એ વરસના કામના અનુભવે એટલી હડીકવ બતાવી આપી છે કે, અનુબંધવહિત દ્વારા શિક્ષણ આપી શકાય છે ને કેળવણીની દૃષ્ટિએ તે ઉપયોગી છે.

૧૧. પણ આ અનુબંધ ત્યાં જરૂર ન હોય ત્યાં પણ દાખલ ન કરાવે નેહીએ, અને શિક્ષણને અનુબંધ કેળવ પાયાના ક્ષેત્ર સાથે જ નહીં પણ બાળકની ભૌતિક ને સામાજિક પરિસ્થિતિ જોડે પણ કરવો નેહીએ, કેમ કે એ પરિસ્થિતિ પણ આ કામ માટે એટલી જ ઉપયોગી નીવડવાનો સંભવ છે, અને એથી બાળકોના પાયાના જ્ઞાનમાં ઘણા સારા ને લાભદાયક એવા ફેરોડે થાય છે.

આ શાળાનાની શિક્ષણની દૃષ્ટિ ને રાજ્યતાએ છે તેને પૂરે પૂરા કાલ લેવાને માટે આપણા સામાન્ય શિક્ષકોને કારીગર તરીકેની પણ તાલીમ આપવી એ આવશ્યક છે; પાયાની કેળવણીની નિશાળોના કામમાં શિક્ષકોની જોડે કારીગરોને રાખવામાં આવે એથી ધાર્યો હેતુ નહીં સારે

સંસ્કૃતિ-પ્રેમી રાજ

પહેલવહેલાં ધાતુનાં ખીખાંની રોષ ચીનની ઉત્તરે આવેલાં કારિયા પ્રાંતમાં ૧૪૦૩માં મળે હતી. કારિયાના મહાન શહેરનાં તાઈસુએ તરત જ આ રોષને રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં અને સંસ્કૃતિની બળવળીમાં મદદકર્તા તરીકે વધાવી લીધી. તેણે કહ્યું : "જે માણસે રાજ્ય કરવું હોય તેને કાયદાનો અને પ્રાચીન શિલ્પ સાહિત્યનો પરિચય હોવો જ નેહીએ. તો જ તે બહાર ન્યાયી જર્જન રાખી શકશે અને પોતાના અંતરમાં પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય બળવી શકશે, અને એ રીતે દેશમાં સુખ અને શાંતિ વર્તાવી શકશે. આપણા પૂર્વના પ્રદેશો સમુદ્ર પાર આવેલા છે, અને ચીનથી આપણે ત્યાં જાદુ આઈ પુરતકો આવે છે.

૧૨. કોઈ પણ નિશાળ માટે પાયાના ઉદ્યોગની પસંદગી કરવામાં તે નાજાના લોકોના મુખ્ય ધંધાનો વિચાર કરવો નેહીએ; અને કોઈ પણ સેવમાં દરેક ઉદ્યોગની આસપાસ કેટલી નિશાળો રચાવી નેહીએ તેના નિશ્ચય કરવામાં તે ક્ષેત્રમાં જુદા જુદા ધંધા કેવી રીતે વહેંચાયેલા છે તે ધ્યાનમાં રાખવું નેહીએ.

૧૩. પાયાની કેળવણીનું તુલનાત્મક ખરચ મણવામાં આપણે એ હકીકત લક્ષમાં રાખવી નેહીએ કે, આજે આપણી હાઈસ્કૂલોમાં જે શીખવાય છે તેમાંના મોટા ભાગને સમાવેશ આ નવી નિશાળોમાં કરવાનું ધ્યેય રાખેલું છે.

૧૪. બાળકોના ઉદ્યોગકામની જુદી જુદી નીપજ કેટલે અંશે બજારમાં વેચી શકાય એવી નીવડશે એના ખર્ચા જવાબ બાંધવા માટે નિશાળની, આસપાસના ગામના, લોકલ માર્ટ આદિ રચાનિક સંસ્થાઓની અને સરકારની તે તે વસ્તુની ભરૂંચિયાત કેટલી છે તે બાબી લેવું નેહીએ, ને તેના અલસકો બાંધવો નેહીએ, ને એ અલસકો ધ્યાનમાં રાખીને પાયાની કેળવણીની વહેંચણી કરવી નેહીએ.

૧૫. આ નિશાળોના યોજનાકામ કામ પર દેખરેખ રાખવાને ને તેનું અનુસંધાન કરવાને, દરેક નિયત ક્ષેત્રમાં નિશાળો માટે એક આસ નિરીક્ષક રાખવો એ હમ્મશા જેવું છે. પણ એક નિરીક્ષકના હાથ નીચેની નિશાળોની સંખ્યા એટલી ઘોડી ન હોવી નેહીએ કે જેથી સારી રીતે ને કરી કરી નિરીક્ષણ કરવાનું અશક્ય બની જાય. વળી એ નિરીક્ષકે અધ્યાપન મંદિરની સાથે પણ યાદ સંપર્કમાં રહેવું નેહીએ એ અધ્યાપન મંદિર પ્રયોગશાળાથી રહે, અને જુદાં જુદાં ધોરણે માટેના અભ્યાસક્રમની વિગતવાર યોજનાઓ રચે. આ નિરીક્ષક બનતા સગી શિક્ષક તેમ જ કુશળ કારીગર હોવા નેહીએ. પણ એના નિરીક્ષક ન મળી શકે તો હાથ ટુરતને માટે દરેક નિયત ક્ષેત્રમાં શિક્ષણ-નિરીક્ષક ઉપરાંત એક ઉદ્યોગ-નિરીક્ષક રખાવો નેહીએ.

('હબ'માંથી)

આર્યનાયકમ

શિલાઈપથી છાપેલાં પુસ્તકો ધમ્મી વાર દોષવામાં હોય છે અને એ રીતે બધાં પુસ્તકો છાપવાં એ પણ અશક્ય વાત છે આથી હું એની આજ્ઞા કરમાવું છું કે, અસંદેહ કંચના બનાવવા, અને જાને જે કોઈ હાથ આવે તે બધું છાપી નાખવું, કે જેથી એ પુસ્તકોમાં જે હોય તેની પરંપરા ચાલુ રહે. આ આપણને અનંત કાળ સુધી આશીર્વાદ સમાન મર્ડ પરસો પણ આવે અર્થ લેતો. પાસે કરવે ઉપરાધવાનો નથી. હું અને મારાં કુટુંબીઓ તથા મારા જે મત્રીઓની છમ્મા દેલવ તેના પોતાના આનની ખાતામાંથી આ બધાનો ખર્ચ ઉપાડી લઉં."

વિદ્યાર્થીઓની બેદરકારી

આજકાલ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પોતાના અભ્યાસ તથા પોતાની ફરજો અને જવાબદારીઓની આગતમાં જે વિચિત્ર બેદરકારી પ્રવર્તતી જણાય છે તેનાં કારણોની શોધ કરતાં 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ની તા. ૩૧-૮-'૩૬ની શિક્ષણપ્રતિમાં 'એક શિક્ષક' લખે છે તે તરફ, શિક્ષણનું શુભ ઇચ્છનારા સોનું ધ્યાન ખેંચવા જેનું હોવાથી નીચે તેનો સાર ઠીક ઠીક છે.

શિક્ષક, વિદ્યાર્થી અને અભ્યાસક્રમ એ ત્રણની ત્રિપુટીમાં 'નવી કેળવણી'એ આગકને પ્રધાનપદે બેસાડી દીધું છે. આગક શાળામાં બહે અને ખુશીથી બહે તે માટે તેને ઉત્તેજન આપવા, હિંમત આપવા કે રાજ કરવા બનતું થઈું કરવું જોઈએ. પરંતુ કેળવણીના આ નવા સિદ્ધાંતો મુજબ શિક્ષણ આપતું હોવા છતાં, આને એક પણ શિક્ષક એવો નહિ મળે કે જે શાળાના વિદ્યાર્થીઓની બેદરકારી વિરે દરિયાદ નહીં કરતો હોય, એમ કહેવામાં કરી અતિશયોક્તિ નથી. અને એ દરિયાદમાં વજ્ર પડે છે. કારણ કે, તમારો પ્રાણ નિયોજીને તમે વર્ગમાં એકાદ ફરેા નિગતવાર અને મુદ્દાવાર સગળતો, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી જવાબમાં કાંઈ ઉત્સાહ કે ખુશીને બદલે નરી બેદરકારી કે વધુ જાણવાની નિરપેક્ષા જ બતાવવામાં આવે, ભારે સાથે જ અકળાઈ જાય છે. અને આ બેદરકારી શાળાના અભ્યાસ પૂરતી જ નથી હોતી; પરંતુ મોટરાઓ, સરખાઓ, નાનાઓ અને પોતાની જાત પ્રત્યે પણ તેઓ એવી જ ઉપેક્ષા બતાવતા હોય છે. આજના વિદ્યાર્થીમાં વિદ્યા પ્રત્યે જરાય આદર નથી; પોને જે કાંઈ જાણવું જોઈએ તેમાંથી તે કેટલું જોઈું અણતો હોય છે, છતાં તેની તેને કરી દરકાર હોતી નથી.

આવી વસ્તુસ્થિતિ જ નથી એમ કહેવું નકાસું છે. તેમ જ આ ઉપેક્ષાહિંન વસ્તુતાએ શાળામાં જ જાણેઅજાણે બીની કરવામાં આવે છે તથા ધીરે ધીરે પોષાતી સાથે છે એ વાતની પણ ના પાડતી નકામી છે. શાળાના નીચલા વર્ગો કરતાં ઉપલા વર્ગોમાં આ ઉપેક્ષાહિંન વધતું જતું પ્રમાણ પણ એ વસ્તુને ટેકા આપે છે.

આને માટે કાણ જવાબદાર છે ?

શાળાનો કાર્યક્રમ આગકને રસપ્રદ કરવાનો નવો સિદ્ધાંત આ વસ્તુસ્થિતિ બીની કરવામાં સૌથી પ્રથમ જવાબદાર છે. આ સિદ્ધાંતના નવી કેળવણીનો મૂળમાં રહેલો સાથે હેતુ માથો સિદ્ધાંત જાય તેટલી હદે તે સિદ્ધાંતનો અમલ કરવામાં આવે છે.

શાળાના શિક્ષણમાં રસ બીનો કરવો એનો અર્થ એ નથી કે, વિદ્યાર્થીના મનમાં એવો ખ્યાલ બીનો થવા દેવા કે, દુનિયા નરી રસ અને મોજમજથી જ ભરેલી છે, અને જીવનમાં ગંભીર એવું કરું જ નથી. અલગત, આગકને રાજ્યાતથી જ અમુક વિષય પ્રત્યે અણુગમે બીનો ન થઈ જાય એ જરૂર સિદ્ધાંત એવું જોઈએ; પરંતુ રસ બીનો કરવાના સિદ્ધાંતમાં તેણે એકલા બધા બાનબૂકા ન થઈ જવું જોઈએ કે જેથી જીવન માટે આગક યા મનુષ્યને તૈયાર કરવામાં જરૂરી એવા અગત્યના ખીજા મુદ્દાઓ બાજુએ જ રહી જાય.

જાતમહેનત અને રસ બીને વચ્ચે થોડા પ્રમાણ જળવચ્ચમાં ન આવે તો તેનાં પરિણામ શાળાના કામ પ્રત્યે બેદરકારી કરતાં પણ વધુ ગંભીર આવડતો અંબ છે. તેથી કરીને કાંઈ પણ કામ, અને ખાસ કરીને શરીરશાખાળા કામ પ્રત્યે આગકમાં એવો ખોટો ખ્યાલ બીનો થતો જાય છે કે, શાળામાં કે ઘરમાં કાંઈ પણ મહેનત-મજૂરી કરવી એ હિલુપત-ભરેલું છે. પરિણામે, રોહસમેલનો, ઉમળાણીઓ અને પ્રવાસો વગેરે મનોરંજક કાર્યક્રમો બાદ કરીએ તો, શાળાના વિદ્યાર્થીઓ કે વિદ્યાર્થીનીઓ કાંઈ પણ કામ કરવાની ના જ પાડે છે. અને જો તેઓ કાંઈ કરે પણ, તો તે એવું વેલિયાનાડ જેવું હોય છે કે નેરે રદ કરીને ફરી નવેસર જ કરવું પડે છે. તેમનામાં જાતમહેનતનું ગૌરવ ઓડું થવાને બદલે તેના પ્રત્યે અણુગમે બીનો થતો જાય છે.

વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની બેદરકારી સામાન્ય રીતે ત્રીજા ધોરણથી ઉપરના વર્ગોમાં વધતી જતી દેખાય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ શુભાની આરતી જાય છે તેમ તેમ તે વૃત્તિ વધતી જાય છે. આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીએ તો નાનપણથી શરૂ થયેલી રમતિમાજ-પણની અને પ્રમાદી નિષ્ક્રિયાતાની વૃત્તિ શાથી વધુ

દંડ તથા અટકાવ અને છે એ તરત દેખાઈ આવશે. યુવાનીની શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીના શરીર અને મનનો થતો અનોરો મિકાસ, તેને પરિણામે તેનામાં જંગત અપૂર્વ આત્મભાન, તથા સાથે સાથે પ્રગળ બનતી જતી પોતાનો 'દેખાડ' કરવાની વૃત્તિ — આ બધાનું યોગ્ય ઘડતર હાથમાં ન લેવામાં આવતું હોવાથી જ તેઓ ઉપર વલ્લુવેલી બેદરકારીની વૃત્તિને પેલવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, એ સાચું નથી? જુવાન-વર્ગ હંમેશાં ગગનવિહારી અને ભાવનાશીલ હોય છે. તેથી તેના ચિત્તને કોઈ પણ વ્યવસાયમાં (અને જુવાનવર્ગનું કળા પ્રત્યેનું પ્રગળ વલણ ખ્યાલમાં રાખીને કહીએ તો, કોઈ પણ કળાના વ્યવસાયમાં) નિરંતર રોકાયેલું રાખવું જોઈએ. પરંતુ યુવા-વરયાની જોખવત દશા વિશે પૂરતી સમજ ન હોવાને લીધે, તથા વિદ્યાર્થી જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ માટે તલસે છે તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ માટે શાળામાં પૂરતું ક્ષેત્ર ન હોવાને લીધે, આપણા જુવાનવર્ગની સ્વાભાવિક જરૂરિયાતો શાળામાં પૂરેપૂરી સંતોષાતી નથી. આમ વિકાસની આ અવરથાને યોગ્ય પ્રવૃત્તિને અભાવે તેનું મન ખાલી જતી જાય છે, અને પછી તુચ્છ મુખોની પ્રમાદી કલ્પનાઓ ભણી વળી જાય છે.

યુવાનનું ખાલી પડેલું મન તથા યુવાવરયામાં મુલભ એવી સૌંદર્યની કામના એ બે મળીને

યુવાનમાં કામકાજ પ્રત્યે બારે ચાલી મન અલુગમો ઊભો કરે છે. પછીથી

એ ત્રણે યદને વિદ્યાર્થીને તમણા

બળથી પોતાના પંજમાં જકડી લે છે. પ્રાચીન પ્રગળો તથા મુખ અને શરીરની મુંદરતા એ શરૂકાર અથવા સુધારાના આદર્શ જતી જાય છે. આપણા જુવાન બાહ્ય ટાપટીપતી બાળતમાં ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાની દરીદ્રાઈ કરવાના કોડ રાખે છે! અને કરા ઉચ્ચ આદર્શ વિનાનાં સંખ્યાબંધ માસિકો અને પત્રો તે બધા દેશોની તે બાળતમાં થતી પ્રગતિની ઝીણમાં ઝીણી વિગતો પૂરી પાડ્યાં કરે છે. પરિણામે, સૌંદર્ય અને 'સિનેમા' એ જ આ જગતનો સાર છે, તથા શાળા અને તેનો અભ્યાસ એ તો નાહક વળગેલી બસા છે, અને જ્યાં સુધી આપણા માર્ગમાં આડે ન આવે ત્યાં સુધી તેને વેડી લેવાની છે, એવી માન્યતા આજના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં જાળી જાય છે.

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં પણ આવી જ મનોદશા પ્રવર્તે છે. ઉપરાંત, આજકાલની રાજકીય હિલચાલોને અનુરૂપ 'વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય'નું ભૂત તેમને વળગું હોય છે તે વધારામાં. આજનો આપણો કોલેજનો જુવાન એક બાજુ નાનપણથી પેાપણેલી પ્રમાદી બેદરકારી અને ઉપરછલા સૌંદર્યની ભાવનામય ભૂખ, અને બીજી બાજુ નવા જન્મેલા 'સ્વાતંત્ર્ય' અને હકના તુંકિમજલ વિચારોના કમનસીબ મિથણરૂપ બની ગયો છે. 'સ્વાતંત્ર્ય' શબ્દ એવો રાત્રો મર્ધ ગયો છે કે, દરેક જણ તેને માટે હક કરતો તથા તેનો વિરોધ કરનારને પકકાર કરતો આવે છે, 'સ્વાતંત્ર્ય' શબ્દ વસ્તુતાએ 'સ્વાતંત્ર્ય'ના પર્પોરૂપ છે એ બાળતનું તેને બાન સરખું હોતું નથી. માયાપ અથવા કુટુંબના આર્થિક પ્રશ્નો પ્રત્યે નિષ્કુર બેદરકારી દાખવીને પોતાના હકો — કે જે મોટે ભાગે આર્થિક હોય છે — તે આગળ કરે છે; જોકે બીજી બાજુ પરીક્ષા માટે તે આખી દુનિયાના આર્થિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરતો હોય છે.

આ જગાએ જ નિયમનના સિદ્ધાંતની આવશ્યકતા દેખાય છે. પરંતુ આજના જમાનામાં બાળક ઉપર 'નિયમન'ની વાત કરવી એ મૂર્ખાઈબરેલું કે હિણપતબરેલું મનાય છે. નવી ફેળવણી તો 'સ્વતંત્ર વિકાસ'માં માનવારી છે. પરંતુ આ 'સ્વતંત્ર' વિકાસનો સિદ્ધાંત આપણને બૂલવી રહ્યો છે, અસમત, માયાપ તથા શિક્ષકે એ જરૂર જોવું જોઈએ કે, 'જે નાના સરખા જગતમાં બાળક ઊછરતું હોય તે જગત ઉચ્ચ પ્રકારના મનુષ્યત્વના ઘડતર માટે જરૂરી એમાં બધાં તરતોની બાળતમાં પૂરતું સમૃદ્ધ હોવું જોઈએ!' પરંતુ આપણે એ પણ જોવાનું છે કે, તેના જગતમાંથી તે ઘડતરને હાનિકારક તરતો આદર્યાં જ્યાં જોઈએ કે કર્યાં જોઈએ. સર પર્સી નન, કે જે ફેળવણીની બાળતમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા શ્રેષ્ઠ વિચારકોમાંના એક છે, તથા 'વ્યક્તિત્વ'ના સિદ્ધાંતના જે બારે વજાલ છે, તે કહે છે કે, 'એવી મર્ખો તો હવનની અનિવાર્ય શરતોમાંની એક છે.' પરંતુ 'સ્વતંત્ર વિકાસ'ની આપણી બૂલવેરેલી સમજ તે સિદ્ધાંતને એટલી હદે ભ્રષ્ટ્ર જાય છે કે, તેની અંદર રહેલી 'અનિવાર્ય શરતો' પ્રત્યે ફિલ્સ ધાય છે અને પરિણામે વિદ્યાર્થીવર્ગની બેદરકારી લાગી ધાય છે.

ગા મ ગો ધી-૩

ચરખાસંઘ અને મિલઉદ્યોગ

ત્રીજે દિવસે નિયમ પ્રમાણે બધા આવીને બેઠા. આજે ફેટલાક નવા મોટેરા આવ્યા હતા. મોટેરા રોજ ચોઠાવત્તા આવતા, પણ નાના વિદ્યાર્થીઓ નિયમસર આવતા. મોટેરાને વાતો સાંભળવામાં રસ પડતો, પરંતુ તકલી ચલાવવાની તેમને ઇચ્છા નહોતી થતી. તકલી કરતાં હોકા ફેરવવો તેમને વધારે પસંદ પડતો. પેલા વિદ્યાર્થી-શિક્ષકે આગલા દિવસની વાત ઉપાડી :

સ૦—કેમ શેઠ! બોલો! તમને આપણા દેશની ગરીબાઈ અને સ્વદેશી માલ વાપરવાની જરૂર વિષે હવે ખાતરી થાય છે કે નહિ ?

શેઠ જરા માથું ખંજવાળતા ગળગળતે આવ્યો બોલ્યા : ‘ખાતરી તો થાય છે. સ્વદેશી તો વાપરવું જ નોંધ્યું ને ? અને અમે તો વિલાયતી વાપરતા જ નથી. ક્યાંક કશુંક લાવવું પડે. બાકી જુઓ, અમે તો આ મલમલ વગેરે દેશી જ વાપરીએ છીએ, અને મારા બાપા તો ખાદી જ પહેરે છે.

સ૦—તમારા પિતાને મેં ખાદી પહેરતા તો જોયા નથી, અને તમારાં કપડાં પણ સ્વદેશી શી રીતે કહેવાય ?

જ૦—કેમ ! આ મલમલ દેશી મિલનું છે અને મારા બાપા પેલા ધના ઢેઠ પાસેથી ખાદી લે છે.

સ૦—મલમલ દેશી મિલનું પણ સંચા ક્યાંના, કપાસ ક્યાંના અને સૂતર ક્યાંનું તે બાણી છે ? અને ઢેઠ સૂતર ક્યાંથી લાવે છે ?

જ૦—એ બધી અમને શી ખબર પડે ?

સ૦—ત્યારે તમે જોને ખાદી શી રીતે કહેા છે ? ખાદી તો હાથે કાંતેલા સૂતરમાંથી જે કાપડ હાથે વણાયું હોય તેને જ કહેવાય;

અને વળી તે કાપડ ચરખાસંઘના નિયમ પ્રમાણે યોગ્ય મજૂરી ચૂકવીને તૈયાર થયેલું હોવું જોઈએ.

આ સાંભળી એક ભાઈ બોલી બોલ્યા, ‘ચરખાસંઘ એ શું છે અને તે ક્યાં કામ કરે છે ?’

જ૦—એ આખા દેશમાં ખાદીકામની દેખરેખ રાખનારી સંસ્થા છે. આમ તો એ સંઘ આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના આશર હેઠળ કામ કરે છે, છતાં તેની વ્યવસ્થા વગેરે સ્વતંત્ર છે. તેની મુખ્ય કચેરી અમદાવાદમાં છે, અને તેની મારફત આખા દેશમાં ખાદીનું કામ થાય છે. પૂ. ગાંધીજીએ રૂઢિયાની વાત પહેલવહેલી દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેઓ હતા ત્યારે કરેલી. ત્યારે તેમણે રૂઢિયો જોયો પણ નહોતો; પરંતુ તેમણે તે વિષે વાંચેલું, સાંભળેલું. તેમને હિંદની સ્થિતિના અભ્યાસ અને વિચાર કરતાં રૂઢિયો સૂઝ્યો. તે વિચાર તેમણે ‘હિંદ સ્વરાજ્ય’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં રજૂ કર્યો. હિંદમાં આવ્યા પછી ૧૯૨૦ના અસહકાર વખતે તેમણે રૂઢિયાની વાત ઉપાડી, ત્યારથી દિવસે દિવસે તેનો ફેલાવો થતો ગયો છે. તે કામ વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા માટે ૧૯૨૪માં આ ચરખાસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેની મારફત હિંદનાં લગભગ ૧૩૦૦૦ ગામડાંમાં ખાદીનું કામ થાય છે, અને દર વરસે લગભગ અડધા કરોડની ખાદી ઉત્પન્ન થાય છે. તે સંસ્થાએ કાંતવા, પીંજવા અને વણવા માટે મજૂરીના દર નક્કી કર્યા છે. એ મુજબ મજૂરીના દર અપાતા ન હોય તો તે ખાદી ન કહેવાય. મિલની વાત તો જુદી છે. તેમાં તો એક રૂપિયાના માલમાંથી ફક્ત ૪ આના જ

મજૂરોને મળે છે. તેનાં યત્રોના પૈસા પરદેશ ભય છે અને તેમાંથી ધીભલ અનેક અનર્થો ઊભા થાય છે. હાથવણાટના કાપડમાં પણ પરદેશી અથવા મિલનું સૂતર વપરાય છે; તે ઉપરાંત તેમાં મજૂરીના દર ઉપર અંકુશ હોતો નથી. એટલે તમે ભેઈ થકશે કે, ચરખાસંઘને ધોરણે તૈયાર થયેલું કાપડ જ ખાદી કહેવાય. તે સિવાયનું કાપડ એ ખાદી તો નથી, પણ હું તો એને સ્વદેશી પણ ન કહું.

સ૦—પણ તમે કહો છો કે ચરખાસંઘ તો આખા વરસમાં દ્રુત અડધા કરોડની ખાદી ઉત્પન્ન કરે છે. તેટલા કાપડથી આખા દેશને કાપડ શી રીતે પૂરું પડે? એટલે મિલનું કાપડ પણ વાપરવું જ ભેઈએ ને? અને મિલોની મૂડી વગેરે આપણા દેશની જ છે. તે ભો ભાંગી પડે તો આપણા દેશને જ હુકસાન નથી? તેના મજૂરો વગેરે ફાજલ પડશે તો બેઝારી નહિ વધે?

જ૦—તમે તો એકસામટી બહુ વાતો પૂછી લીધી અને ઘણા મુદ્દા ઊભા કર્યાં. તમને કોઈ મિલના હિમાયતીએ ભરાખર લણુબ્યા લાગે છે. મિલની વકીલાત તમે આટલી બધી ક્યાંથી બાણી આવ્યા?

સ૦—અમારા ગામને એક છેડકે અમદાવાદની કોલેજમાં લણે છે, તે ગાંધી-વાદીઓની અને મૂડીવાદીઓની ઘણી વાતો કરે છે. એક વખતે તેણે અહીંના સેવા-સમાજમાં લાપણુ આપ્યું હતું તેમાં રશિયાના નેવી કાન્તિ આપણા દેશમાં ફરવી ભેઈએ અને મૂડીદારોનો, જમીનદારોનો અને રાજાઓનો નાશ કરવો ભેઈએ એમ કહ્યું હતું. ખાદીથી દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી અને યંત્રોથી જ કામ લેવું ભેઈએ, એમ પણ તેણે કહ્યું હતું. તેમાં આ બાબત પણ એણે કહી હતી. તે આજે વાત નીકળી ત્યારે યાદ આવી.

સ૦—એ ભાઈ અહીં છે?

જ૦—ના. રત્નઓમાં તેને અહીં રહેવું ગમતું નથી, એટલે રત્નઓમાં પણ ઘણુંખરું તે અમદાવાદ રહે છે. કોઈ વખત ભાઈજીંધ દોસ્તદારને ત્યાં બાય અગર મુંબઈ ફરવા બાય હમણાં તો માંદો છે એટલે મસૂરી હવા ખાવા ગયો છે. એના મિત્રો પણ સાથે છે.

સ૦—એવી હવા ખાવી. હોય અને ગામડાંમાં રહેવું ગમતું ન હોય તેને ખાદીની વાત શાની ગમે? તેમને તો એકે ધડાકે હિંદનાં સાત લાખ ગામડાંમાં વરાળવીજળી અને યંત્રો દાખલ કરી દેવાં છે અને ગામડાંને શહેરો બનાવી દેવાં છે. પણ એમ હવામાં વાતો કરવાથી કંઈ થતું નથી. લોકોના પ્રત્યક્ષ જીવનની સાથે એળ બેસાડીને વાતો કરે તો કામની. ખાદી તો ગરખાં મારવાં સહેલાં છે. કોઈને ક્યાં પોતાના મોજશોખ ઓછા કરવા છે? જરા ધન્યા થઈ એટલે ઊપરના મુંબઈ. જરા નરમ થયા એટલે ચાલ્યા મસૂરી. આ ગામડાંમાં રખડે અને લોકોનાં સુખદુઃખ જુએ તો શું કરવું તેની ખબર પડે. તો જ ખાદીની જરૂર છે કે નહિ તે સમજાય. અમદાવાદ અને મુંબઈની કોલેજોમાં અમન-અમન ઉડાવતાં લોકોની ખરી જરૂરિયાતનો સાચો ખ્યાલ કદી ન આવે. અને ભે રશિયા હિંદુસ્તાનમાં ઉતારવું હોય તો પહેલાં ઘરથી જ શરૂઆત કરે ને! બાપા ખેડૂતોને ચૂસે છે, પોતે તે બાપદાદાની મિલકત ઉપર તાગડધિત્રા કરે છે, તે છોડી દે અને આમાન્ય માણસની માફક જીવન ગુબારે, તો હિંદુસ્તાનને શાની જરૂર છે તે સમજશે. પણ તમે તો તેની વાત ઉપરથી અવનવા મુદ્દાઓ ઊભા કર્યાં છે. તેની વાત તો વળી 'ફરી કરીશું. હાલ તો આવી વાતો કરનારા પોતે શું કરે છે તે સમજવા માટે જે થોડુંક કહ્યું.

શેઠ બોલી બિડ્યા — પણ તેમે ગાંધી-વાળા પણ એવું ક્યાં નથી કરતા? બધેય બૂઠા લોકો તો હોય છે જ. પેલા ભાઈ ધોળી ટાપી પહેરે છે અને પેલા ખેડૂતના શરીર ઉપર આણું કપડું કે કોઠીમાં દાણો તો રહેવા દેતા નથી. બીજા એમનાં પાડોશી તો વારે-વારે ચિડાઈને છોકરાંને ધબોધબ ઠાકે છે અને અહિંસાની વાતો કરે છે. આવા તો કેટલાય હોય છે. જેવા એ ઢાંગી છે તેવા પેલા પણ ઢાંગી છે.

જાન — તમારી વાત સાચી છે. કેઈ પણ કામ એવા ઢાંગી લોકોને લીધે જ આગળ વધતું નથી. ગાંધીજી કહે છે કે, આપણે સાચા અહિંસક હોઈએ તો હિંદુસ્તિસ્ત્રમ કનિયા થાય જ નહિ. પણ વાત એમ છે કે, કેટલાક કહેવાતા મહાસલાવાદીઓ પણ મહાસલાની નીતિને વળગીને કામ કરતા નથી; ચૂંટણીઓ વખતે અનેક ગોટાળા કરે છે, અને હાથમાં

તંત્ર આબું તો પોતાનો ઇન્કાર જ માની બેસે છે, ને પછી પોતાનો અધિકાર ટકાવી રાખવા કંઈ કંઈ ગરબડો બિલી કરે છે. જેટલે અંશે આવી ગરબડો ઓછી થાય તેટલે અંશે મહાસલાતું કામ દીપે. અને આ નિયમ તો દરેક કામને લાગુ પડે છે. એટલે વિચાર અને વર્તનનો ભેદ ગાંધીવાદીઓમાં હોય તો તે પણ ખોટો છે. પણ આપણે તો વ્યક્તિઓના શુભદોષ પર બિતરી પડ્યા. યંત્રો અને હાથઉદ્યોગ, અથવા તો મિલ અને રેંટિયો, એ મુદ્દાની જ આપણે વાત કરવી જોઈએ, અને પેલા કોલેજિયનની વાત ઉપરથી તમે જે મુદ્દા બિલા કયાં છે તેનો, વ્યક્તિને બાબુએ રાખીને, તટસ્થ રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. આજની વાત જરા લાંબી થઈ ગઈ. મોડું પણ થયું. આજ તો હવે રજા લઉં.

વિકલદાસ દેસાઈ

ખેડૂત માટે ગણેશતનો કાયદો

[યુનિયન કાર્યકર્તાએ પસાર કરેલા ગણેશતનો કાયદો જે હાલ અવનંતની મંજૂરી માટે પરચા છે, તે મળવાથી ખેડૂતને ક્યા પ્રકારે લાભ થશે તે નીચેના અંવાદ ઉપરથી સમજાશે.]

ચૂનીભાઈ — કેમ કાહ્યાભાઈ, શું કરે છે? કેટલી જમીન ખેડો છે? સાંથે ખેડો છે કે ભાગે? આહુ સાથે કેટલો પાક આવશે?

કાહ્યાભાઈ — અરે ભાઈ! અમારા ખેડૂતની વાત ન કરો. ટાલેતડકો સહન કરીએ, પહોડ ઉધલાવવા જેટલી મજૂરી કરીએ, તોપણ મહેનતાણા જેટલુંય મળતું નથી. કુદરત પણ ખેડૂત ઉપર ક્રૂરી છે. સાંથે ભાગે ખેડીએ તેમાં પણ પચડતું નથી. અનાજના ભાવ નથી, એટલે સાંથે પણ પૂરેપૂરી ભરી શકાતી નથી. પચીસત્રીસ વર્ષથી જમીન સાંથે ભાગે

ખેડીએ, તોપણ તે જમીન ઉપર અમારો કાયમનો હક નહિ. ત્યારે જમીનદાર ઇચ્છે અને માગે ત્યારે અમારે જમીનનો કબજો તેને પાછો સોંપી દેવો પડે. આ કારણથી તો ઘણી વખત મન દઈને કામ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ કારણથી અમને અને માલિક જન્મેને નુકસાન થાય છે, તે પણ અમે સમજીએ છીએ. જો અમને કાયમના ખેડૂત બનાવવામાં આવે તો મન દઈને કામ કરીએ, જમીન મુધારીએ, ખાતરપૂંજે ભરીએ અને વધારે પાક મેળવવા માટે મહેનત કરીએ.

ચૂનીભાઈ — તમારી વાત બરાબર છે. તેથી તો મહાસલાવાદી પ્રધાનોએ હમણાં ખેડૂતનો કાયદો પાસ કર્યો છે.

હાહાભાઈ—(આનંદમાં આવી જઈને) હે! શો કાયદો થયો છે? મને સમજાવશે?

ચૂનીભાઈ—આપણા મહેસૂલી પ્રધાન ભાઈ મોરારજીભાઈ પહેલાં રેવન્યુ ખાતામાં અમલદાર હતા તે વખતથી જેડૂતને ક્યાં ક્યાં દુઃખ છે, જમીનદાર ક્યારે અને શા માટે હેરાન કરે છે, તે એ બરાબર બાંધે છે. એટલે કાયદો કરવામાં બધી બાબતોએ જોઈ લીધી છે. જે કોઈ જાતે જમીન મેલતો હોય તેને જ આ કાયદાનો લાભ મળવાનો. તેમાં પહેલી કલમ એવી છે કે, જે જેડૂત ૧૯૩૮ના બાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે લાગણગાટ છ વર્ષ સુધી કોઈ પણ જમીનદારની જમીન ખેડતો હશે તે તેનો કાયમનો જેડૂત ગણાયો. આ ઉપરાંત, જે કોઈ જેડૂતે ૧૯૩૭ના એપ્રિલની પહેલી તારીખે લાગણગાટ છ વર્ષ સુધી જમીનદારની જમીન ખેડી હશે, પણ તે મુદત પછી જેડૂતને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હશે, તેવા જેડૂતને જમીનનો કબજો પાછો સરકાર અપાવશે, —જેડૂતની ઇચ્છા તે જમીન ખેડવાની હશે તો.

હાહાભાઈ—આ કાયદો તો બહુ સારો થયો. અને સાંધનું શું?

ચૂનીભાઈ—અધીરા ન થાઓ જુઓ સાંભળો. તમને કાયમી ખેડહક મળ્યા પછી તમારે કેટલી સાંધ આપવી તે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. જેડૂત અને જમીનદાર બંને સમજીને સાંધનું ધોરણ નક્કી કરે. જો બંને જણ ન કરી શકે, તો તાલુકાનો મામલતદાર સાંધનું ધોરણ નક્કી કરશે. અને નક્કી કરેલી સાંધ દર વર્ષે માર્ચની ૩૧મી તારીખ સુધીમાં જમીનદારને આપી દેવી જોઈશે. જો તે મુદત સુધીમાં આપવામાં કસૂર થાય તો જમીનદાર ખેડહક પાછો લઈ લે.

હાહાભાઈ—આ પણ કીક થયું. કારણ, અમે જેડૂતો નિયમિત રીતે જમીનદારને

સાંધ નહોતા આપતા અને તેથી એકબીજાનાં મન ભાંગાં રહેતાં, તે હવે દર થશે. પણ અમે શરતો બધી પાળતા હોઈએ તોય જમીનદાર જમીન પાછી લઈ શકે ખરો કે?

ચૂનીભાઈ—હા, જમીનદાર બંને અગર મજૂર મારફત ખેતી કરવા માગે તો જમીન પાછી લઈ શકે. પણ સાથે એક એથી પેટા-કલમ છે કે, જમીન પાછી લીધા પછી એક વર્ષ દરમિયાન બંને ખેતી ન કરતો હોય અગર બાર વર્ષ દરમિયાન કોઈ પણ વખતે બંને અગર મજૂર મારફત ખેતી ન કરતો હોય, તો મૂળ ખેડનાર જેડૂતને જમીન ખેડવા જોઈતી હશે તો સરકાર અપાવશે. આથી પરિણામ એ આવશે કે, સહેજ સહેજમાં જમીનદાર જમીન પાછી લઈ લેવાની ધમકી નહિ આપે.

હાહાભાઈ—જમીનદાર જમીન પાછી લે એ વાત સાચી; પણ અમે જેડૂતોએ મહા મહેનતે ઝાડ ઉછેર્યાં હોય, ખાતરપૂંજે ભરીને જમીન સારી બનાવી હોય, ઝાંખરાં ખોરડી વગેરે ખોદી કાઢીને જમીન સુધારી હોય, તેનું શું? તે માટે તો અમે સખત મહેનત કરી હોય અને પૈસા પણ ખર્ચ્યાં હોય. જમીન ખેડવા લાયક થાય એટલે જમીનદાર પાછો લઈ લે, તો અમારા તો બાર વાગી બાંધ.

ચૂનીભાઈ—તંમે અધીરા ન થાઓ. સરકારે એવી બધી ગલીફ્સીઓનો પણ વિચાર કરી લઈને કાયદામાં જોગવાઈ કરી છે. જેડૂતે જમીન સુધારી હોય, ઝાડ ઉછેર્યાં હોય, તે બધાની ગણતરી કરીને જેડૂતને જમીનદાર પાસેથી તેનો બાંહેબો અપાવવાનું સરકારે કાયદામાં નક્કી કર્યું છે. જમીનની કિંમત કેટલી વધી છે, જમીનમાંથી પાક કેટલો વધ્યો છે, કેટલો ખર્ચ કર્યો છે, સાંધમાં ઘટાડો કરીને જેડૂતને શકત આપી

હોય તો તે, એ બધાનો વિચાર કરીને જમીન સુધાયી બઢલ ખેડૂતને જમીનદાર પાસેથી વળતર આપવાશે.

ડાહ્યાભાઈ—તો તો ઠીક છે. અમારી મહેનત અને કરેલા ખર્ચ બઢલ વળતર મળશે તો અમારે બોલવાનું નહિ રહે. અને અમારો કાયમી ખેડૂતક, મરી જઈએ તો, અમારા વારસોને મળે કે નહિ ?

ચૂનીભાઈ—સરકારે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, વારસ પણ કાયમી ખેડૂત ગણાશે.

ડાહ્યાભાઈ—બીજી એક વાત. દુબકાળ કે અતિવૃદ્ધિ જેવી આકસ્તોમાં સરકાર અધુન જમીનમહેસૂલ લે છે કે મુલતવી રાખે છે કે માંડી વાળે છે. આનો લાભ જમીનદારને મળે છે, પણ તેના ખેડૂતને ગિલકુલ મળતો નથી. આથી ખેડૂત દિવસે દિવસે ગરીબ થયો છે, તેનું કાયદામાં કંઈ છે કે ?

ચૂનીભાઈ—તે પણ છે. મહેસૂલના કાયદા પ્રમાણે જે રીતે જમીનદારને રાહત મળે તેવી જ તેણે સાંધિયાને આપવી જોઈશે. જ્યાં ભાગની પહેલિ હશે ત્યાં આ નિયમ લાગુ નહિ પાડી શકાય.

ડાહ્યાભાઈ—અને જમીનદારની જમીનમાં ઘર બાંધ્યું હોય તો જમીનદાર અમને તે ઘરમાંથી ખાલી કરાવી શકે ?

ચૂનીભાઈ—ના. જો તમે તે ઘર તમારે ખર્ચે બાંધ્યું હશે અને જાડું આપવાનું જો કરાવેલું હશે ને તે નિયમિત રીતે આપતા હશે, તો તમને ઘરમાંથી કોઈથી કાઢી મૂકી શકાશે નહિ, અગર કાદમાલ ઉકાળી લેવાનું પણ કોઈથી કહી શકાશે નહિ. પણ ઘરધાળની જમીન જમીનદાર વેચવા માગશે તો પ્રથમ પસંદગી તમને, આપવામાં આવશે.

ડાહ્યાભાઈ—ખેડૂતને કનડવાની આવર અગર જમીનનો કબજો પાછો મેળવવાની

ખાતર જમીનદાર, સાંધ આપવામાં વિલંબ થયો હોય તો, કોર્ટમાં અરજી આપે છે. અમે ખેડૂત રહ્યા, માલ વેચતાં જરા મોડું થાય અને તેથી સાંધ આપવામાં વિલંબ થાય એ સ્વાભાવિક છે, તો જમીનદાર જમીનનો કબજો પાછો મેળવી શકે ખરો ?

ચૂનીભાઈ—હા, એક રીતે જમીનનો કબજો પાછો મેળવે. જો તમે સાંધ ન આપો તો તેમ બને. પણ કોર્ટમાં ફાવો ચાલતો હોય તે વખતે સાંધની રકમ અને ફાવાનું ખર્ચ કોર્ટમાં રજૂ કરો અગર પંદર દિવસમાં આપવાના જમીન આપો, તો કોર્ટ તમારી પાસેથી જમીનનો કબજો જમીનદારને નહિ આપવે, એવું કાયદામાં નક્કી થયું છે. આ ઉપરાંત બીજી કલમ એ છે કે, ખેડૂત જ્યારે જમીનદારને સાંધના રૂપિયા આપે ત્યારે તેણે પાવતી આપવી. જો પાવતી ન આપે અને ખેડૂત ફરિયાદ કરે, તો જમીનદારનો સો રૂપિયા સુધી દંડ કરવામાં આવશે.

ડાહ્યાભાઈ—હવે એક છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછી લઉં. કાયમના ખેડૂતકની વાત તો જૂના ખેડૂતો માટે લાભદાયક થઈ, પણ હવે જે નવા ગણવતપટા થવાના તે કેવા થવાના ? તેને માટે કંઈ સુદત રાખી છે કે ?

ચૂનીભાઈ—ન રાખી હોય તો આખોય કાયદો નકામે ન થઈ પડે ? નવા ગણવતપટા હસ વર્ષના જ થશે. ખોલો પછી કંઈ ?

ડાહ્યાભાઈ—ભાઈ ચૂનીભાઈ, જો કાયદાનું પાલન જમીનદાર અને ખેડૂત બંને સાક દાનતથી કરશે તો કોઈને દુઃખ નહિ આવે. એકબીજા તરફ અણગમે પણ નહિ થાય. ખેડૂત અને જમીનદારનો સંબંધ મિત્રી રહેશે.

તમે ટૂંકામાં બધું સમજાવ્યું, તે માટે તમારો આભાર માનું છું.

રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પરેલ

ફેંસલાની જંગલી રીત

જે પડોશીઓમાં ઘરની કે જરજીની વગેરેની લડાઈ ધાય ત્યારે તેઓ તે શી રીતે પતવે છે? તેઓ રાત્રીની અદાલતે ચડે છે અથવા પંચ પાસે જાય છે. અદાલત કે પંચ તેમનો ન્યાય તોળી આપે છે. આ ઝઘડો ઘરમેળે પતવી આપે છે. આથી તેઓ મારામારી નથી કરતા. મારામારી કરે તો રાત્રીનો ગુનો થયો ગણાય; તેને માટે શિક્ષા ખમવી પડે. અને રોજ સાથે રહેવું, પછી મારામારીનો રસ્તો કેમ ચાલે? તેથી મારામારીથી ફેંસલો કરવાની રીતને સુધરેલા લોક જંગલી રીત કહે છે.

એક રાત્રી પ્રજામાં આવી જંગલી રીત હવે નથી રહી. કોઈ રાત્રી એ રીત ન ટકવા દે. પરંતુ રાત્રી રાત્રી વચ્ચે શા ન્યાય છે? ત્યાં મારામારી કરીને પતવવાનો જંગલી રિવાજ જ હજી ચાલે છે. હુનિયાના બધા લોકોએ મળીને આમાં પણ હવે સુધારો કરવાનો છે.

આર માસ પર જન્મની આમ જ પોણુંડ પર તંડુલું હવે રશિયા જાયું છે.

રશિયાને અહીંને ફિનલેન્ડ કરીને એક નાનો દેશ છે. તેની વસ્તી માંડ અર્ધ કરોડની પણ નથી. રશિયાના મુખ્ય શહેર લેનિનગ્રાડથી બારેક માઈલે તે રાત્રીની હદ શરૂ થાય છે. એટલે રશિયાએ વિચાર્યું કે, આ તો ઠીક નહિ; આપણા શહેરની પાસે એ હોય તો આજ બાર માઈલથી ઉપર તો તોપગોળો જાય છે. તેથી એણે ફિનલેન્ડ જોડે વાટાઘાટ શરૂ કરી. પણ તેમાં તે ન ફાળ્યું. એટલે તેણે હવે તેની પર અડાઈ કરી છે, અને એ નાનું રાત્રી રશિયા જેવડા મોટા રાત્રીના પંજામાં સપડાયું છે. હવે શું થાય છે તે જોવાનું છે. પણ આ બધું જે યુરોપમાં ચાલે છે તે પરથી એક સુધો તો બરાબર તરી આવે છે: રાત્રી રાત્રી વચ્ચે પણ મારામારી કરી ઝઘડા પતવવાનો જંગલી ચાલ તો હવે જયો જોઈએ. લોક જો લોક ન છોડે, પડોશીને પણ ન્યાય ન આપે, પોતાનું જ પહેલું પછી સોનું—એ જ ન્યાયથી ચાલે, તો તો કાંઈ આદેશ દેખાતો નથી.

સાધુ પુરુષનાં લક્ષણો

સાધુ પુરુષ આટલી બાબતોમાં ખૂબ સાવધ રહે છે.

૧. આંખ વાપરતી વખતે રેપટ જેવાની ડાંગળ રાખે છે.

૨. પોતાનો ચહેરો પ્રસન્ન રાખે છે.

૩. પોતાનું વર્તન માનવ્યું રાખે છે.

૪. પોતાની વાણી સત્યમય રાખે છે.

૫. પોતાનું કામ તે ધર્મશાસ્ત્રી કાળપૂર્વકે કરે છે.

૬. જો બાબતમાં એને શંકા પડે છે તેને વિષે બીજાને જુદો છે.

૭. જ્યારે યુરોપીય શરે ત્યારે યુરોપીય પરિણામે પોતે કેવી મુશ્કેલીમાં આવી પડશે તેનો

વિચાર કરે છે.

૮. જ્યારે કંઈ કામ થવાનો દાગે ત્યારે ન્યાય અને પ્રમાણિકતાનો વિચાર કરે છે.

—કેન્ડુશિયસ

ગરવી ગુજરાતની વંકીલાત

ગુજરાતની અસ્થિમતા—એનાલાલ મુનશી.
પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીઓ. દિ.
૦-૪-૦૭; પા. ૧૮૪ + ૬

‘ગુજરાતની અસ્થિમતા’નું આ શબ્દાંકિત ચલચિત્ર પાંચી કોઈપણ ગુજરાતી કે ગુજરાતીએ કેટલાક વિચાર, અને અભિમાનોને પાને ચડ્યા વગર નહિ રહે. શ્રી. મુનશીએ જે વિચાર-મૂર્તિ ગુજરાત આ પાનાંમાં ચીતરી છે એ, ખરેખર, આપણે સૌ એ માતાનાં બાળકોની અસ્થિમતા અને મમતાને પાત્ર છે ન, સાહિત્ય પરિષદના સંચાલકોને શ્રી. મુનશીના અભિનંદન માટે આ પુસ્તક બહાર પાડવાનું સૂચન એ સારું થયું. શ્રી. મુનશીએ ગુજરાતને પોતાના સાસર-છવનથી જે કંઈ કહેવા અર્થવા છંદુથી દૂરો, એના નિષેધ આટલાં મુલામ્મ પાનાંમાં આવી નય છે એમ કહ્યું, તો એમની નવજ્ઞકથા પર આદરીત વર્તે તકરાર તો નહીં ન કરે એની આશા છે. “આ ‘અસ્થિમતા’ શબ્દ ૧૬૧૩નંદમાં હું યોગસૂત્રમાંથી આપણા ઉપયોગમાં એવા માળ્યો.” એટલું ન નહિ, એ શબ્દની વસ્તુ પર ત્યારથી “હું વિચાર કરું છું, અને એને પોષે એવી સામગ્રી એકઠી કરું છું.”—આ શ્રી. મુનશીનો ન એકતર છે. એમણે પોતાની નવજ્ઞકથાને ગુજરાતી-ગુજરાતીની કલ્પના-મૂર્તિઓ સ્વયં છે એ આ અસ્થિમતા સેવતાં અને શ્રી. મુનશીના વિચારશીલ અને ધાકધમાકાળા છવનદર્શને કાખવતાં માનવીઓ છે : એમાં પણ શ્રી. મુનશીની અસ્થિમતા-પારમિતાનું ન આરાધન ભેળું થતે.

આ અસ્થિમતા એટલે પ્રાંતીયતા? શ્રી. મુનશી કોઈ મોટીને કહે છે કે, ના. “અમે જાએ ગુજરાતી છીએ, અમે ગુજરાતી ભાષીએ છીએ, અમારા સંસ્કાર ગુજરાતી છે, એમ આપણામાં ગુજરાતી અસ્થિમતા આવડી નથી. અસ્થિમતા જે મનોદશા સૂચવે છે તેનાં બે અર્થ છે : “હું છું” અને “હું ન રહેવા માગું છું.” એમાં એક વ્યક્તિત્વની સુરેખ કલ્પના અને એ વ્યક્તિત્વને ટરેલીમાં રાખવાનો સંકલ્પ બંને રહ્યાં છે. . . .” “એ” ફરી ફરી કહ્યું છે તેમ, ગુજરાત પ્રાંત નથી, માત્ર જનસમુદાય નથી, માત્ર સાંસ્કારિક વ્યક્તિ નથી; એ તો પેઢીધર ગુજરાતીઓએ સંકલ્પપૂર્વક રોવેલી, પેઢીએ પેઢીએ નવી સિદ્ધિ પામી, સામુદાયિક છંદાગમિત્વ સળગ બનેલી છવન-આવડા છે. એ જાણનારું તીમ જ્ઞાન એ ગુજરાતની અસ્થિમતા.”

આ જાણના — પેઢીધરના આપણા વડવાઓની પુરુષાર્થ-પરંપરાઓની આ છવન મૂર્તિનું ફરજન, આકલ્પ અને કળયજી — તે કહી, એનો ચિતાર આ ચોપડીમાં

આપવામાં આવ્યો છે. એ સંમત છે; મુનશીનાં લખાણોમાંથી સ્વેચ્છ સંકલન છે. કહેવું એટલે કે સંકલનકાર તેમાં કમદા ફાળ્યા છે, કેમ કે આપણું પુસ્તક ભણે સ્વર્ગ્ય લખેલું હોય એવી છાપ પાડે છે.

આ જાણનાના અનુશીલનનો પ્રારંભ મુનશીના — જેને ‘નવ-આધાર્વાર્ત’ની આપના કહે છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે. આ પુરાણકથાનું ખરું ઇતિહાસ-ચિત્ર કદાચ અન્ય હોય એની એમને ધરવા નથી; કેમ કે, એમને પોતાનું કલ્પનાચિત્ર એ છે, તે રચવા તરિ આછા ઇતિહાસનો આધાર હોય તો એમને બસ છે, એટલે તે કલ્પ ન ફરી છે, “આ સિદ્ધાંતો જેટલા કલ્પવા સરસ છે તેટલા જ પુરસ્કાર કરવા મુશ્કેલ છે.” મુનશીના છેવટે તો ઇતિહાસ-નવજ્ઞકાર અને ખાસ તો વર્ણવ રહ્યા ને : ગુજરાતના ધોરણની આ એમણે સંધાર ફેલી ‘ધોરી’— વર્ણવવાત છે. તેમાંથી તેમનો આર્થ-સંસ્કૃતિ માટેનો પ્રેમ આખો તરી આવે છે.

આ નવ-આધાર્વાર્તનું કાનું આ રીતે રચાયું એમ મુનશીએ કહે છે : “(તેમાં) કુશીનાં સાદસ અને વ્યવહારકથાનાં હતાં; મુશ્કેલીનાં ગ્રીયં અને વ્યવસ્થા-ગમિત્વ હતાં; દેહધોની વિચારધાંકિત ને પ્રગતિસાધક ધર્મ-અધનને તિરસ્કાર (!) હતો; ને તેમાં શુદ્ધ આર્યોના સંસ્કાર ને જાણનામયતા ભળ્યાં; અને આર્યોના બુદ્ધિપ્રભાવે ને સાંસ્કારિક અસ્થિમતાએ બધાનું એકીકરણ કરી પ્રજલ વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવ્યું. આર્થ દેશના સીમાડા પર પર-સંસ્કાર આગવાની ને નવ-સંસ્કાર ગુજ કરવાની વેદી રચાઈ.”

પછી આ વેદીમાં એ આહુતિ કેમ ને કેવી કેવી આવી ને બળી કે વિશુદ્ધ થઈ તેનું વર્ણન કરતાં મુનશીના કલ્પ મધ્યયુગમાં આવતાં બસ ખચકી લાવે છે. અર્ધો એમની કલ્પના એક સુરેખ ચિત્ર નથી આપતી, જેનું કે નવ-આધાર્વાર્તની રચનામાં આપી શકે છે. “અસ્થિમતાના આકલ્પના પ્રત્યાધાત ‘મા’ ને એટલું ન કહે છે, “આપું” આપવાં” સંસ્કારના સંસ્કાર માટે તત્પર થયું. . . . સંસ્કારજીતિ એ જ છવનનો મત્ત થઈ રહ્યો.” એક કલ્પકાર આજની પ્રલોના આમ આવાનક પલટો ગાથી થયો? વેદીની આગ હોવાવાઈ એમ ન ને? મુનશીના આ દ્રષ્ટ નથી કરતા; તેમનું ચલચિત્ર અર્ધો કીક પડે છે. અને લાગે છે, પ્રારંભ-યુગમાં આર્યોના હાથ કપર ન હોવાથી, એમનો કલ્પસાધ ને વિચારજીતિ ન વધારે કેળવાવાં; તેમણે અલગ વાડાખથી કેળવી; અલગ ધર્મ-પ્રથાઓ સંધરી; એક પ્રકારનો મોટપ-આવ સંધરી નડ થતા તથા. એ વિધિમાં, મુનિશના એકેધવાઈ અને

તેમના સ્વતંત્ર મિત્રજ્ઞ આગળ આર્યો ખુલાસો પડ્યા. તેમને હાસી જતી પ્રવૃત્તિ જ અનુભવ હતો; તે પરથી તેમણે કદાચ આવાનાશને એવો જ ફેજ કહી જઈ આશાને કોઈ સેવવા માંડ્યાં હતાં. આર્યો પર મુસ્લિમ વિચાર તેનું જ પરિણામ ન હતું? શ્રી. મુનશીએ આ આપણા ઇતિહાસનું ચિત્ર અધૂરું મૂક્યું છે.

આ યુગમાં 'સાંસ્કારિક અસહકાર' શરૂ થયો એમ એ જતાવે છે. "જ્યોત પરસંસ્કારને જીવનક્રમમાંથી બહુ ખાતલ કર્યા હોય એવું માનસિક વાતાવરણ" બરું; અને કાપાને સાહિત્ય સંસ્કૃત કાચામાં જ રહ્યું. એમ? ફારસી શબ્દો ત્યારે કઈ વેળા પડ્યા? અને મુસ્લિમ સંગીતની અસર? તથા મુસ્લિમો પણ આપણી નાતોની કૃત્રિમીચતામાં રહેલી પ્રતિષ્ઠામાં તણાયા તે? અને એકેશ્વરવાદી સંતપરંપરા બની તે? સ્વામ અસહકાર જ ન કહી શકાય. એ ઉપર કહીને મોટાપણા જ કહ્યો કે કદાચ વધારે સુરેખ અને સુસંગત નથી?

અર્વાચીન કાળમાં આપતાં અંગ્રેજ કેળવણીની નવ-શક્તિને પ્રાધાન્ય આપી મુનશીજી નવજીવનને આલેખે છે. નવજીવનને કદાચ અહીં પણ આપણે જતાવે છે. એના ઉદયનાં કારણોમાં તે નથી પડતા. આર્યોની મૂળ પ્રેરણામાં જ નેમ અને આનંદનો ઉછાળો એ રીતે ખતાવે છે, એ આ પછીના એ યુગોમાં નથી ટક્યાં. ત્યાર બાદ તદ્દન આહુ જમાનાના વર્ણને આવતાં, એ એક પાછાં મુનશીજીની કક્ષમાં આવી બધે છે, એ તો રવાણાવિષ જ હતું.

આ સંપ્રદાયા સંપ્રદાયોએ એના પ્રારંભમાં મુનશીજી ઉપર એક નિર્ણય બેસ્યો છે. એ નિર્ણયની ઝેરી જરા વિચિત્ર લાગી. એક પછી એક અસહકાર જેવું કાંઈક કહીને તેના બચાવ કરતા કરતા પામને ચીતરવું એ શરૂ નથી લાગતું એના કરતાં એમણે મુનશીજીની કંઈક જીવનકથા જ કહી હોત તો સારું ચાલે. તો મુનશીજીના પુસ્તકને મુખ્ય સ્થાન રહેત અને પ્રારંભને નિર્ણય તેમજ પાસ જનત. હતાં, એ નિર્ણય વાંચવા જેવો અને શ્રી. મુનશીને સમજવામાં મદદગાર થશે.

પુસ્તકની છાપ સુંદર છે; સાદા કાગળ પર પણ રૂપાળી લાગી આ આવૃત્તિની કિંમત પણ માત્ર ૪ આના રાખી છે. એક દ્રવિદ કરવાની છે. અને તે આપણી સાહિત્ય પરિષદ સામે જ છે તેથી તે વધારે જબરી બને છે. નેહરુજીનું કાંઈ ધોરણ જ નથી. એક જ શબ્દની ખરી ને ખોટી એક નેહરુજી ત્યારે હોય ત્યારે, તે ધોરણને જ અમારે જતાવે છે એમ કહે. આ પુસ્તકમાં ધણું એવું એવા મળે છે. વ્યાકરણની પણ બધી નથી મળતી એવું નથી. આ હોય આવા પ્રકાશનને માટે અને આવા પ્રકાશકોને માટે તો અમર્ય જ છે.

બુધ્ધ અને દેવતા: કતા: શ્રી. વિજયરાય ક. વેણ; પ્રકાશક: એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨. પાનાં ૩૧૩, કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

નવલકથાના જેવું નામ ધરાવતા આ પુસ્તકમાં આપણા નજીબતા વિવેચક શ્રી. વિજયરાય વેણે 'ઈ. સ. ૧૬૨૨ થી ૧૬૩૫ સુધીનાં તેર ચીન વર્ષ' દરમિયાન લખેલાં વધુ ઓછાં વિસ્તૃત, સુવાળાં અને કાંટાળાં યોગ્ય અર્થવિવેચનો' સંપ્રદાયેલાં છે.

માસિકો માટે લખાતાં અર્થવિવેચનોમાં બહુ ઓછાં એવાં હોય છે, જે પાછળથી પણ પુસ્તકકારને પ્રગટ કરવાને લાયક રહે. તે વિવેચક તે તે કૃતિના અર્થને પકડી જીવનદષ્ટિએ તેની ચર્ચા કરે, કૃતિના સાહિત્યશુભને કાવ્યદષ્ટિએ મૂલ્ય, અને એવી ચર્ચામાં જીવનદષ્ટિ અને સાહિત્યદષ્ટિને લગતી થોડીકે મૂળગાં ચર્ચાં આવતી હોય, એ વાચકની રસરસિને કેળવવામાં કે મરિચક કથામાં કંઈક ઉપકારક નીવડે એવી હોય, તે તેવાં અર્થવિવેચનો પુસ્તકકારને પ્રગટ થવાની લાયકતાવાળાં ગણાય. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સંપ્રદાયેલાં વિવેચનોમાંથી બહુ ઓછાં અમને એટલી શુણ્ણવત્તાવાળાં લાગ્યાં છે. એ શ્રી. વિજયરાયજીએ પોતે જ આ વિવેચનોને એ રીતે આગવાને પ્રચલન કર્યો હોત, તો એટલા ઓછાં લેખો રહી નત કે પછી આ પુસ્તક છપાવવાપણું જ રહેત નહિ.

આખા પુસ્તકમાં એક જાતની ઉતાવળાપણી છાપ નજરે પડે છે. લેખક નહીં ઊડતી નજર જ નાખતાં બધે છે. અને એમાં વરુના મર્મ મુધી પહોંચવા માટે નેહરુજી સમાધિ ન સમાધ, એ સંગઠ સાચ એમ છે. પરિણામે વિવેચન ઉપરછલ્લું અને ઊંઘડું લાગે છે, અને આખું પુસ્તક વાંચી રહ્યા પછી મહેનતને બદલો ન મળ્યાનો અશ્વતોષ મનમાં બગે છે.

આ ઉતાવળ અને અસ્વસ્થતાને કારણે કેવાં વિધાનો થઈ ગયાં છે, તે જતાવવા અમારી નજરે પડેલાં એ ધણું ઉદાહરણો આપીએ છીએ:

૧. શ્રી. રવીન્દ્રનાથના 'માલિની' નાટકનો જવાબ્ય અનુવાદ વાંચ્યા પિના જ, અનુવાદક વિષ્ણુભટ્ટમાં રહેનાર મુનશી છે અને મૂળ લેખક રવિનાથ છે, એટલા ઉપરથી જ, એમણે અધ્યાપૂર્વક એને 'મનોમોહક' માની લીધે છે.

૨. શીખોના નિત્ય જીવના ધાર્મિક પુસ્તક 'જપ'ના અનુવાદને એમણે 'શુદ્ધ નાનકેના સમયનું દિવં' મુસ્લિમ વાતાવરણ ધારની વાર્તા' કહી છે; પુસ્તકનાં પાછલાં ભાગમાં, 'જપ' વિષે એક વાર લખતાં એ 'કવિતાની સાપડી છે એમ મારાથી લખાઈ ગયેલું' એમ કહી, પોતાની બધે મુધાની એને શબ્દ નિષ્પત્તિ(?) બધમાં લખાયેલું પુસ્તક કહ્યું છે. પણ એ વખતે પણ એમને યાદ નથી કે, પોતે પહેલાં એને પદ્ય પુસ્તક

કહ્યું નથી, પણ વાર્તાનું પુસ્તક કહ્યું છે. માસિકમાં સખતાં તે બધે એ સખાઈ ગયું, પણ પુસ્તકરૂપે છપાવતાં પણ એમના પ્થાનમાં એ ન આવ્યું.

૩. શ્રી. નાનાશાહની વિવેચનશક્તિની અર્થા કરતાં એમણે લખ્યું છે: 'જે પરમ પ્રાચીન આત્મચરિત્રમ બીબલ કવિવિવેચનો — ગ્રેટ, કોલવિન્સ, આર્થર સાયમન, ગિ. થેટસ, મિ. આર્સ્ટેટ નોમ્સ, મિ. બેન ડ્રિંકવોટર — આચરી શરૂ છે, તે રવિબાબુ કે નાનાશાહ નથી આચરી શક્તા. અહીં એમણે રવિબાબુનું નામ એમું લખ્યું છે, તે જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. રવિબાબુના વિવેચન-ગ્રંથોમાંનો એક 'પ્રાચીન સાહિત્ય' તે ગુજરાતીમાં જનની ચૂકેલો છે; તેની બે આવૃત્તિઓ પણ થઈ ચૂકેલી છે, અને ત્રીજી થવાની તૈયારી છે. એમના બીબલ વિવેચનગ્રંથો 'આધુનિક સાહિત્ય', 'લોકસાહિત્ય', 'સાહિત્ય', 'સાહિત્યર પથ', અને 'ઈક' જોઈતા છે. એ વાંચી ભેવાની અમેા શ્રી વિજયસયયઈને નમ્રભાવે ભજામળ કરીએ છીએ.

શ્રી. કાકા સાહેબે ફરેલી નિખંધની બાજબાજા સુંદર ફક્સને બદાલ લાવવા માટે અમેા એમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

અતે, જે વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્યના અભ્યાસને અગ્રે માસિકમાં આવતાં અવેશોડેના પલ્લ વાંચતા હોય. તેમને અમેા આ પુસ્તક પણ વાંચી જવાની ભજામળ કરીએ છીએ. પુસ્તક આપું વાંચી જવાય એવું તે છે ન.

૧૦

યુરોપની બીતરમાં: [પ્રયોગક, ચંડાઈ ભરે: પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય, ડિ. ક. બે.]

એન અંધર નામના એક નામાંકિત અમેરિકન પત્ર-કરે યુરોપની વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિષે 'Inside Europe' નામનો એક મનોરંજક ગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં તેમણે યુરોપના ફેરોના પ્રધાન રાજપ્રતિષ્ઠાના અવનની આસપાસ યુરોપનો વર્તમાન રાજકીય છત્તિદાસ રન્ડ કરના પ્રધાન કર્યો છે. હપ્રોત્તે રન્ડ કરવાની એમની ફેલી એટલી છતાંદાર અને આકર્ષક છે કે આપું પુસ્તક સાદ્યત મનોહર નવલકથાની પેઠે વાંચી શકાય. આ કારણે ઈંક મુદતમાં એ પુસ્તકની હવેરા નહોલ ખપી થઈ અને યુરોપની પ્રણીપરી ભાષામાં એના અનુવાદો પણ થઈ ગયા.

હવે જણાવ્યા પ્રમાણે, શ્રી. અંધર એક પત્રકાર છે. પત્રકારની કળા એટલી વર્તમાન હપ્રોત્તેને આકર્ષક રીતે રન્ડ કરવાની કળા. અંધર સાહેબે પોતાના પુસ્તકમાં પત્રકારની કળાને કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે. આથી એના ઉપરથી આપણે હંધકે સાચાં અનુમાન બાંધી

શકીએ એવા અવિનય માહિતી આપણને એ પુસ્તકમાંથી એાઈ ન મળે છે. વિવેશી વાંચનાર સહેજે જોઈ શકે કે, હપ્રોત્તે સાચે એમણે પોતાના ગ્રંથાચ્છુગમાને પણ કીક કીક વળી દોધા છે. પુસ્તકનું નામ પણ એમની ફેલીને અનુરૂપ છે. 'Inside Europe' — 'યુરોપની બીતરમાં' — નામ ઉપરથી તે એવી અપેક્ષા બધે છે કે, એમાં યુરોપના બીતરમાં કાઈ દરી રહેતાં અક્ષાત જ્યો કપર કંઈ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હશે. પરંતુ પુસ્તકમાં એવા કશો રહ્યરકોટ નથી. યુરોપના રાજ-કરણી પરિચિત વાંચનારને જણાશે કે, પોતા કરતાં અંધર સાહેબને યુરોપના બીતર વિષે કોઈ ખાસ અવનવો પ્રકાશ લાધ્યો નથી. પરંતુ એટલું ખરું કે, એ ગ્રંથ વાંચવાથી ગિજાનુને યુરોપના હુઠિત અને બીપણ રાજ-કરણીની હંધકે ઝાંખી થશે ખરી.

આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી થોડા ન વખતમાં 'યુરોપની બીતરમાં' વાંચવા મળ્યું. આપું પુસ્તક વાંચ્યા પછી પણ એ પુસ્તકને મૂળ પુસ્તક સાથે શો સંબંધ છે એ સમજાયું નહિ. પુસ્તકના 'પ્રયોગક' તે એ નિર્ણય વાંચનારના વિષે ઉપર ન છોડ્યો છે. પરંતુ પ્રકાશકે એ વિષે પોતાના નિવેદનમાં કંઈક પ્રકાશ પાડ્યો છે ખરો. નિવેદનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'યુરોપની બીતરમાં' એ 'Inside Europe'નું 'મુક્ત ભાષાનંદ' છે. સાચે ન આ પુસ્તક મૂળ પુસ્તકની ફેલી, તેનાં મંતવેશ, અનુમાને અને અવનિધી 'મુક્ત' છે ખરું; પરંતુ તે એવું ભાષાનંદ છે એમ તે ન ન કહી શકાય. કારણ કે મૂળ પુસ્તકના કદથી લગજન એવા ભાગના કદમાં તેની હપ્રોત્તે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રન્ડ કરવામાં આવી છે. આથી તેને free translation એટલે અનુવાદ પણ ન કહી શકાય. 'ગ્રામ્ય' જોતાં એ મૂળ પુસ્તકનું કંચાળ, નિષ્ક્રમ અને વિતથ સારરેહન છે. એમાં હરીકતો ફેલુપૂર્વક મૂળ પુસ્તક કરતાં જુદી ન રીતે રન્ડ કરવામાં આવી હોય એમ લાગે છે, અને આમ તેના છેખકને ભરૂંખખવરૂપે પણ ભારે અનવાય થયો છે. પુસ્તકની ફેલી પણ એકધારી નથી. ફેલુકે કેકાણે તે બાહસાહિત્યના જેવી તરંગી અને વિનંદજારી છે અને ફેલુકે કેકાણે અનુચિત કદાચ-યુક્ત છે. અનેક ફેલુકે વાકયરચના જોટી અને કંદંબી છે, અને જોટાળીનું તે કેકાણું ન નથી.

આમ છતાં એ વિષયનાં આપણી ભાષામાં નહિ એવાં પુસ્તકો ફેલોને માત્ર ગુજરાતી જણનાર વાચકવર્ગને તે કંઈક અંશે ઉપકારક થશે. ઉપર જણાવેલી વસ્તુએ પ્થાનમાં શખીને વાંચનારને આ મહાહુદના સમયમાં એમાંથી યુરોપના જુદા જુદા ફેરોની વર્તમાન રાજકીય આંધપૂટીને કંઈ ખજાત આપશે ખરી.

માસિક વિવેચન

૨૧૦ આચાર્ય રામદેવજી

આં રામદેવજીથી ગુજરાત અજ્ઞાત ન ગણાય. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઈ. સ. ૧૯૨૬ના પદવીદાન સમારંભ વેળા તેઓ તેના મુખ્ય મહેમાન ને વ્યાખ્યાતા ચર્મને અહીં પધાર્યા હતા. તેમની ઓળખ એટલે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ધંતરમાં ગુરુકુળ સંસ્થાના ફાળાનો ઇતિહાસ, એમ કહીએ તો ચાલે. સ્વામીશ્રી શ્રદાનંદજીએ ૧૯૦૧-૨ માં કાંગડી ગુરુકુળ સ્થાપ્યું ત્યાર બાદ ત્રણેક વર્ષમાં તેમની સાથે જોડાનાર તેમના નિકટ સાથી એટલે આં રામદેવજી, પ્રાચીન ઇતિહાસના તે અભ્યાસી હતા.

૧૯૩૧-૨ માં કાંગડીથી નિવૃત્ત ચર્મને આચાર્યજી હંદરાહન કન્યાગુરુકુળને કામે લાગ્યા. થોડાક માસ પરંતુ બપોળું હતું કે, તેમને લકષ્મી થયો છે. હમણાં ઉત્તરમાં ડાપમિયાની જાણના મળે છે કે, તા. ૯-૧૨-'૩૬ ને રોજ તેઓના સ્વર્ગવાસ થયો છે. પ્રભુ એ રાષ્ટ્રસેવકના આત્માને શાંતિ અપો. જે સંસ્કારદાન અને શક્તિસંચાર ગુરુકુળસંસ્થાએ આપણા દેશને અક્ષિત આપ્યાં છે, તે આં રામદેવજી જેવા સેવાતત્ત્વધારીના અઘાક અમયુક્ત જીવનને આભારી છે. એમનું સેવાજીવન જીગતી પેઢીને ધર્મરૂપ યાચો.

કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

તાજેતરમાં આચાર્ય કૃપાલાનીએ વર્ધા-ચોરના ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે, અને એનું નામ આપ્યું છે 'The Latest Fad.'-ગાંધીજીનું છેલ્લું 'ફેડ'! અગાઉ એક વાર ગાંધીજીએ 'ફેડ' અને 'ફેડ'વાળા 'ફેડિસ્ટ' માટે ગુજરાતી પદોથી માંગેલા. કાંઈએ સચવેલો 'ધૂત' 'ધૂની'; અથવા તેને મળતા 'નાદ', 'નાદીજી'. પણ એ ગાંધીજીને નહિ મળેલા. હવે કૃપાલાનીજીની ચોપડીએ પાછો એનો પર્થાય શો યોજવો એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે.

'Stunt' અને 'Fad' એક નથી. 'Stunt' તો સાચ તુક્કો કે તૂટ ન હોય; એમાં ખાલી જોર હોય; રતનું ગજ કરવાપણું પણ હોય. એને વારતે તુક્કો કે તૂટ શબ્દ ચાલે.

'ફેડ' એનું ખાલી તૂટ નથી. એમાં માણસનું ધૂનીપણું જરૂર હોય છે. કશોક નાદ લાગ્યો હોય એની છાપા એમાં હોય છે. તેથી તેમાં તૂટનું જોર

પણ હોય છે. પણ તે તૂટ ન પણ હોય — તેમાં સત્તાંશ હોય. જેવા કે, ગાંધીજી, કૃપાલાનીજીના પુસ્તકની ચોપડીમાં રહેલો છે, એમ એની પ્રતાપનામાં કહે છે. 'ફેડ' એ માણસને લાગેલા એક પેલા જીવું હોય છે; એક જાતની એ ધેમજા છે, એને માટે 'ધેમું' શબ્દ બરાબર છે. અને 'ફેડિસ્ટ' તો 'પેલો.' 'ફેડ-ફેડિસ્ટ' — આહાર-પેલો, ચરખા-પેલો, એવા એના સમાસો પણ મહેજે જનાવી શકાય. 'Fad'નો અંગ્રેજી પર્થાય 'Craze' એટલે 'ધેમજા' જ ચાલ છે.

ગયા અંકના 'નવા વાચન'માં વિવેચકે 'રાખ-રખણી' પર ટકાર કરી છે કે, તે શબ્દ વિચિત્ર છે, 'રાખલાની' થોડા શબ્દ ગણાય, આ બરાબર છે. ચાદાની, પીકાદાની તેમ 'રાખલાની.' 'રાખ-રખણી'ના 'ર' 'ખ' ના પ્રાસથી એવાઈ જવાની કશી જરૂર નથી. ચાની યાળામાં ચાદાની સાથે ખેસતી 'દૂધલાની' અને 'ખાંડલાની' પણ એમ જ જોડાવી શકાય.

નવકુવતીઓ વાળ કપાયા લાગી એટલે અંગ્રેજ 'બોબ્સ હેર' માટે હવે પર્થાય જોઈએ. ઉપરાંત વિવેચકે 'ટૂંકકેશી' શબ્દ પર સચોટ ટીકા કરી છે. 'ટૂંકકેશી' જે બોબ્સ હેરવાળા, તો ખરેખર ટૂંકા કેશવાળાને શું કહેશે? 'ટૂંકકેશી' તો નહિ ચાલે. તો પછી? 'બોબ્સ'નો અંગ્રેજીમાં અર્થ છે, 'ખૂબ ન પહોંચે એમ ટૂંકાવેલા કેશ'; કે કિયા હોય તો 'તેમ કેશ કાપવા'. તો આપણે નેને માટે 'બોબ' અને 'બોબવાળા', અને 'બોફ' કરાવવું તેમ 'બોબ કરાવવું' એવાં પ્રયોગો જ રાખીએ તો ન સાથે? એ શબ્દની જરૂર હાલ તો શરૂઆતમાં જ અને અંગ્રેજ જાણનારમાં પડશે. અને જેમનો આચાર હાંધો એમનો શબ્દ પણ સાથે સેવામાં જવું વાંધા નથી.

મહાસભાએ 'કોન્સ્ટિટ્યુશનલ એસેમ્બલી'ની વાત કાઢી કે આંપણું છાપાએ તેને માટે 'સોક્રાતિનિધિ સભા' એવો વાચક યોગ્યો. કેટલાકે ટૂંકા અને વધારે મુંદર 'સોકસભા' શબ્દ વાપર્યો. 'મહાસભા' જોડે રોજ ખાસ એવો 'સોકસભા' શબ્દ વધારે ગ્રાહ્ય છે, ટૂંકા છે અને પૂરેપૂરો સ્વચ પૈલ છે.

'classical' અને 'romantic' શબ્દો અગાઉ એક અંકમાં વપરાયા હતા. તેમને માટે

અનુક્રમે 'ધીરોદાત' અને 'રોમાંચક' શબ્દો સારા અંધમેસતા લાગે છે. એ શબ્દો વાપરવા લાગીએ તો તેમાં અંગનાશક્તિ અર્પા શકાય.

રોમન લિપિના ગોઠાણ

'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના પૂઠા ઉપર 'હર્મન' (Herman) કેસર્સિંગ અને 'એડોલ્ફ' (Aldous) હક્સલીનાં નામ લખાયાં છે તે ઉચ્ચારશુદ્ધ નથી કાળાયાં : તે અનુક્રમે 'હિરમન' અને 'આલ્ડસ' હોતાં નોઈએ, એમ યુરોપીય ઉચ્ચારોથી પરિચિત એક યુવક મિત્રે કહ્યું, અને તે બૂલોને માટે ખાસ શરમ ન લાગી, ભારે તે લખાયાં ત્યારે અને બીજી હતી કે કદાચ આ ઉચ્ચારો ખોટાં હોય; પરંતુ પાસે કાંઈ જાણકાર નહિ હોવાથી, મારા અજ્ઞાનમાં તેમના જેવા ઉચ્ચાર મેં કદાચ તેમાં લખ્યા તે મિત્રે જૂલ ગુધારી તે ખલ આખાર માનું છું.

આની સાથે મને આપણા 'ખેડા'ની 'કેરા' (Kaira), 'બ્રચ'ની (Broach) બ્રાચ, 'વડોદરા'ની 'વરોડા' વગેરે ધ્યેયી દશા થાદ આવી. અને યહુ, ફેરોનગલ શોક જ નહિ, હુદ (!) અંગ્રેજમાં લખતા માગનારે પણ આજ Kheda નહિ કરી શકે, 'Bharuch' કે 'Vadodra' નહિ કરી શકે, એ કેવી રિયતિ! એમાં શરમ નહિ, પણ આવડની ને ફેરનની મોટાઈ! હર્મન 'નાઝી' બૂલે 'નાત્સી' હોવા છતાં અંગ્રેજી લિપિએ આપણે ત્યાં 'નાઝી' (Nazi) જ પ્રચલિત કર્યું છે ને? હવે 'નાત્સી' નહિ સુધારાય.

આની સાથે વળી એક તીછરું વરતુ થાદ આવી: તે ત્યારે તો હસતું જ આવ્યું. 'ડો. તવાલાખસાદ, પી. એચ. ડી. (કેન્ડામ) કરીને એક લેખકે 'ઇન્ડિયન રિવ્યૂ'માં એક-આપા અને એક-લિપિ પર લેખ લખ્યો છે, તેમાં તે હિંદુસ્તાનીની તો કિંમતિત મંજૂર રાખે છે, પણ એક લિપિની જાગતમાં પશ્ચિમમાં બહુ આવેલા ધણોતો પૂર્વગ્રહ તે જતાવે છે કે, રોમન લિપિ ક્ષેત્રી નોઈએ, કેમ કે તેમને એ લિપિ વધારેમાં વધારે રોમન લાગે છે! અને યહુ, થોડા કેમ નહિ? નહિ તો, હું 'આલ્ડસ'નું 'એડોલ્ફ' શી રીતે કરત? અને આપણા 'ખેડા'ની 'કેરા' શી રીતે વહે થાત? અને તે કહે છે, આ લિપિના પ્રમતો વિચાર લાગણીથી નહિ કરવો નોઈએ,

હુદિથી કરવો નોઈએ, કળ્પ; પણ પૂર્વગ્રહીત હુદિથી પણ ન થવો નોઈએ ને? એમને એ પણ ખજર હોય એમ લાગે છે કે, શુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે રોમન લિપિ નોઈતું કામ નહિ દે. પણ પૂર્વગ્રહ કહી હારે નહિ; હારે તો પૂર્વગ્રહ થાનો? તે કહે છે, અનેક પ્રાચીનલિપિના પંડિતોએ સંજા થોડા છે જેથી જાણ ઉચ્ચારોને પહોંચી-વળાય, અને છેવટે ઉચ્ચારણ શીખવું જ પડે છે ને! એટલે ગમે તેમ લિપિ હોય તોય ચાહે, એમ? ઉપરની મારી બુલોથી રોમન લિપિની જાગતમાં અને, નાગરી લિપિ રોમન કરતાં વધુ શાસ્ત્રીય અને શુદ્ધ છે, એનો એવો સચોટ પુરાવો મળી ગયો હતા કે, ડોક્ટરના આ લેખને પાછો જવામાં મને બહુ વાર ન લાગી.

વકીલાતનો ધંધો

તા. ૫-૧૦-૩૬ને રોજ મુંબઈમાં વકીલોની મરકારી કોલેજનો પાંચો નાંખતી વખતે વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરસાહેબે વકીલોના ધંધા વિષે કહ્યું,

"વકીલાતનો ધંધોને દુનિયાના ઉપદ્રામાં કમલ ધંધામાંનો એક મેં હમેશ માન્યો છે; કેટલાક તરફથી એને ચાલાકીનો ધંધો કહેવામાં આવે છે તે સાથે વકીલોએ વિરોધ કરવો નોઈએ અને વિરોધ કરવાની સ્થિતિમાં તેઓ હોવા જોઈએ."

એ ધંધાની નોટલી નાંચેલી અસહકાર-ન્યુમમાં થઈ છે એટલી ને એવી જાહેર રીતે કદાચ ક્યારે પણ ન થઈ હોય. પણ એમાં ધંધા કરતાં અંગ્રેજ અદાલત પ્રત્યે મુખ્ય વિરોધ હતો. પરંતુ, એ સિવાય પણ રોડોમાં આ ધંધા વિષે આવી માન્યતા સામાન્યપણે છે એમાં શંકા નથી. મારા એક વકીલ મને કહેતા કે, વકીલના ધંધાના પાપમાં ન પડતો. અને તે પોતે સારા સફળ વકીલ હતા. એટલે વકીલો લખો વિરોધ જ કરે તેના કરતાં, નામ ખેરસાહેબ ઉપર નાગરીમાં મૂકેલું કહે છે તેમાં સૌ સંમત થશે કે, વકીલો એવો વિરોધ કરવાની સ્થિતિ મેળવે. તો વકીલો વિરોધ કરવાની જરૂર પણ નહિ રહે.

'ટાઈમ્સ' એફ ઇન્ડિયા'એ આ પ્રસંગ પર નોંધ લખતાં કહ્યું કે,

"જ્યેની મોતેએ પહોંચવા માટે કાયદાની સીડ કરતાં વધારે શ્રુતી ખીતું એકે પગલિયું નથી."

માંધીય રાજકારણમાં આવ્યા ત્યારના સમયથી એમ લાગતું હતું કે, વકીલ દાકતરો જેઓ નાંચે

જીવનને પચાવી બેઠા હતા તે હવે તેમનું નર્સી રહે. અને ગાંધી-યુગમાં એમ જાનેહું પણ નેહું. હવે પાછી જૂની પ્રણાલી પોતાનું માથું ઉઠિયું કરવા લાગી. છ. કાયદો એ સમાજવિદ્યાઓમાં એક હીમતી વિદ્યા તે માનવતા ધધો છે એમ કંઈવામાં કશી અચ્ચય નથી. પરંતુ, તેની કિમત અને તેનું માન, જૂના ઓસ રોમની જેમ, આપણે જિભાં કરવાં નેહુંએ. સ્વરાજમાં વહીવંતો ધધો કદાચ સંયમ માગશે; પણ કાયદાનું સ્વભાવમાં જ્ઞાન તો વધતું નેહુંશે તે તેનું અનુશીલન કરનારા ધારા-શાસ્ત્રીઓ પાકવા નેહુંશે.

દાકતરની ફી

ગયા મહિનામાં અમદાવાદમાં ડૉ. મનુભાઈ ત્રિવેદીની પ્રયોગશાળા અને ચિકિત્સાગ્રય સરદારશ્રી વક્સલભાઈએ જોડ્યાં, તે વેળા તેમણે એક વાત કરી તે દાકતરી ધધા મારે સંધરવા જેવી મણાય. તેમણે કહ્યું કે, મારા એક મિત્રે યુરોપમાં દવા કરાવી. તેની શી અગાઉથી નહી નહોતી યર્ષ. ઉપચાર પત્યા બાદ તે મિત્રે ૪૦૦ પૌડોને એક પેસા દાકતરને ધર્યો. દાકતરે કહ્યું કે, ૧૦૦ પૌડ મારી શી યાય, અને એટલા જ મને ખપે. પેસા મિત્રે બધા લેવા આગ્રહ કર્યો, સારે પેસા દાકતરે એમને ધમોદાની પેડી દેખાડી. વધારાના પેસા, તે ઇચ્છે તો, તેમાં નાંખી શકે છે, એમ કહ્યું!

બાળકવિઓને

એક પ્રતિભાસંપન્ન શિક્ષક અને વિવેચક તથા કેળવણીકાર નીચે મુજબ એક પત્રમાં લખે છે :

“હું—જેથી તે દિવસે ત્યાં ૩૩૭ કે ૪૫૧ના હોવા એક હોડીની કવિતા લાવનાર સાથે જીવતા હતા, અને હોંશથી. પણ આખા વર્ગમાંથી એ જાણ જ એક વાર હોડીમાં બેઠેલો. દરિયા, હું ધારું મું કે, એકેય નેવેસો નહિ. નર્મદા જેવી ઘોડી નદી પણ નહિ. એ બાળકોને ‘હલેસાં, હલેસાં, હલેસાં’ની કેવી મજાની મારી હોડી ની શો કકપના આવી શકે?”

અને આમ ચીકી દેકાર કરીને તે આગળ લખે છે :

“માટે સાચી જીવોગ સાથે સંબંધ ધરાવનારી કવિતાઓની ધણીયે જરૂર છે.” (બાળકવિઓ) એ જાણુ આપે તો યશ્યે થાય.”

વર્ધા-કેળવણી ઉદ્યોગની જેવી ઉપાસના માગે છે તેમાં આવી આવી અનેકવિધ સામગ્રી મળવી નેહુંશે.

તો જ તે કેળવણીના સાચા પાપા નાખી શકશે. બાળકવિઓ અને બાળકોના શિક્ષક-કવિઓ આ માગણી ધ્યાન ઉપર લેશે? જ્યાં જ્યાં બાળકો ઉદ્યોગકામ કરે છે ત્યાં અધે જોયું છે કે, તેની સાથે સાથે તેમને કલ્પોલવાની સદગ જીમિ યર્ષ આવે છે. તેને માટે ઉચિત કાવ્યોની શિક્ષકોને મોટી જરૂર છે. એ જરૂર પૂરવાનું કામ આપણા કવિઓને શિર છે.

વર્ધા-કેળવણીના શિક્ષકને

આજ પ્રાથમિક શાળાનો શિક્ષક એકબાપી જ છે—મુજરાતી ઉપરાંત બીજી. એકે બાપા એના શિક્ષણમાં નથી આપતી, આ એક મેટ્રો દોપ હંધાય. એથી કરીને શિક્ષકની શિક્ષણ મેળવવાની શક્તિ મર્યાદિત અને ઊણી રહી જાય છે. એણે કાંઈ નહિ તો રાષ્ટ્રબાપા હિંદુસ્તાની તો દીખી લેવી નેહુંએ. તો તેની આગળ એક નવો સાહિત્ય-જગર ખૂલશે. તે ઉપરાંત, જાને તો એકાદ પ્રાંતીય ભાષા પણ શીખવી સારી અને સહેલી વાત છે. જેમ કે, મુજરાતીએ પઠોશની મરાઠી શીખવી ઠીક થાય. શાળાના પાંચમા વર્ગથી હવે હિંદુસ્તાની લખાલ મરે, એટલે આજની દુશામાં કાર્મિક મુષારો તો થશે.

આજ જેઓ હિંદુસ્તાની કે મરાઠી જાણતા હોય તેમને વાંચવા લાયક નીચેની ત્રણ માસિક પત્રિકાઓ છે. એક ‘નવી તાલીમ’ હિંદુસ્તાની તાલીમો સંધ, મેમંચ, તરફથી વાર્ષિક રૂ. ૧૧ લવાજમથી નીકળે છે. બીજી ‘સગરો બોમ્બે’ વધોની રાષ્ટ્રબાપા પ્રચાર સમિતિ તરફથી રૂ. ૧૧ લવાજમની માસિક પત્રિકા છે. તે બેઉ હિંદુસ્તાનીમાં યાત્રે છે. ત્રીજી, ‘વધો-શિક્ષણ’ તિલક વિદ્યાપીઠ, પૂના, તરફથી વાર્ષિક રૂ. દોઢ લવાજમથી મરાઠીમાં નીકળે છે. પોતાના શિક્ષણમાં મતત વધારો ઇચ્છતા—અને રૂથો મુશિક્ષક એ ન ઇચ્છે!—શિક્ષકોએ હિંદુસ્તાની તો જાનનું જ નેહુંએ. અને તેમને માટે હિંદુસ્તાની સહેલી, સરળ અને જરૂરી પણ છે; તેના પ્રમાણમાં જ્ઞેતાં, અગ્રિય માંખનું અશકય છે. ચાહે તો તેઓ સરકારી ‘હિંદુસ્તાની શિક્ષક’ની પડતી પણ ટૂંકે સમયમાં પાખી શકે. આ બધાની શરત એક જ છે અને તે એ કે, શિક્ષકે એમ માનીને વર્તવું નેહુંએ કે, ને આજીવન વિદ્યાર્થી પણ છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

શુભવરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ પાદેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (વત્રી)
કેવલ્કુલ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

વર્ષ-૧

ફેબ્રુઆરી

નવલખન, અમદાવાદ

૧૯૪૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૦

વર્ષ ૧

અંક ૫

અનુક્રમશીલકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
સ્વતંત્રતા અને નિયમન	કિં. ધં. મશરવાલા	૧૬૧
સમુદ્રવિનારે	કાન્તા કાલેલકર	૧૬૨
રાષ્ટ્રઆપાનો પ્રચાર અને પ્રચારક	મદાદેવ દેસાઈ	૧૬૪
અનંતરાત્રી લિંકન-૩	મણિભાઈ દેસાઈ	૧૬૬
'મેટ્રિક ગ્રામી આંગ્રેજી'	મનમોહન દેસાઈ	૧૭૨
વર્ધાશાળા - બાળકોનું ધર	મં.	૧૭૩
દેશપરદેશની કેળવણી	'સં'શ્રાદ્ધ	૧૭૪
તુકારામની વાણી	કિં. ધં. મશરવાલા	૧૭૬
કેળવણીકાર ડોહરોથ	કાન્તિશાલ ભટ્ટ	૧૭૭
વર્ધાશિક્ષણના સમન્વયો	દિવ્યપુરા દીવાનજી	૧૭૮
લોકશિક્ષણશુભાં ભીતપત્રોનું સ્થાન	બળભાઈ મહેતા	૧૮૧
રાષ્ટ્રોત્થાન વંશ	અં. બેચરદાસ દોશી	૧૮૩
માનસિક ચિકિત્સાત્મક	ગોપાલદાસ પટેલ	૧૮૪
વહેવાર ખુશી-૫	હરિહર ભટ્ટ	૧૮૭
'જાતની મોઢામાં મોઢી શાળા'	મં.	૧૮૯
અત્યારે શું ચાલે છે	"	૧૯૦
આટલું તો સમજાવો	"	૧૯૧
ગામગ્રામી-૪	વિદ્યદાસ કોઠારી	૧૯૩
નવું વાચન :		
વસુધરાનાં વહોલાં દવડાં	મં.	૧૯૪
અપરાધી	"	૧૯૫
વેવિશાળ	"	૧૯૫
રાષ્ટ્રમાતૃપતિત્વ-ભાગ ૧	નં.	૧૯૬
રાષ્ટ્રઆપાનો ગુજરાતી કોશ ૧૦૦ નોં		૧૯૬
માસિક વિવેચન		
હઘોગ અને વેવિધ્યરસ	મં.	૧૯૭
પદ્ધતિ પર અતિભાર	"	૧૯૭
ધૂળમાંથી ધાન	"	૧૯૭
શિક્ષકનો આદર્શ	"	૧૯૮
સહશિક્ષણ	"	૧૯૮
સાચું હોય તો ભયંકર	"	૧૯૮
શિસ્તમાં શિક્ષાત્મક અભાવ	"	૧૯૯
પૂના માધ્યમિક શિક્ષણ પરિષદ	"	૧૯૯
પરિભાષા મઝે માગણી	"	૧૯૯
'Fate' નો પર્વાય	"	૨૦૦
પા સરીની પ્રગતિ	મં. મં. ૮૦	૨૦૦

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી શાદક થઈ શકશે.

દરેક માસના પહેલા અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો શાદકે પોતાનો શાદકતંબર લખી ખજાર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમેને તુરત જાણવશે કે એથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

શાદકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો શાદકતંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

મુંબઈના શાદકો પોતાનું લવાજમ નવજનન કાર્યાલયની મુંબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં જરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓર્ડર કોસ ન કરવા વિનંતી છે.

લવાજમના દર

દેશમાં	પરદેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં
શ. ૨-૦-૦	શિ. પાંચ	શ. ૨-૦-૦

છૂટક નકલ, ચાર આના

૦૫૫૨૫૫૫, શિક્ષણ અને સાહિત્ય નવજનન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫ અમદાવાદ

'નવજનન'નાં નવાં પુસ્તકો

શ્રીમદ્ભાગવત : (ગુજરાતી હાવાતુવાદ) સંપાદ ગોપાલદાસ પટેલ, કિ. ૧-૮-૦.

ઓતરાતી દીવાલો : (ત્રીજી આજ્ઞા ટિપ્પણ સાથે) કાલ કાલેલકર, કિ. ૦-૬-૦.

ગોસ્તેવા : (ત્રીજી આજ્ઞા) ગાંધીજી, કિ. ૦-૫-૦.

વારતસેવક ગોખલે : જીવનકામ દેવ, (કાલ સાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે) કિ. ૧-૮-૦. (તા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ બહાર પડશે.)

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-અંક ૫]

અમદાવાદ

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૦

સ્વતંત્રતા અને નિયમન

એક વિદ્યાર્થીએ તીચેનો સવાલ પૂછ્યો છે :

"આપણે સ્વતંત્રતામાં માનવાવાળા છીએ, છતાં શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓના ઉપર અવરિયત કામ કરાવવા નિયમનનો ભાર કેમ મૂકવામાં આવે છે? જો તેઓ સ્વતંત્રપણે કામ ન કરી શકતા હોય, તો તેમ થવાનું કારણ શું છે? એમને સ્વતંત્રપણે કામ કરતા કરવા એ કેવી ફરજ છે?"

સ્વતંત્રતામાં માનવાનો અર્થ અસબકતા કે અન્યવસ્થામાં પણ માનવું એવો નથી. જે સ્વતંત્રતાને માટે આજે દેશ ચળવળ કરી રહ્યો છે; તે એક ખાસ પ્રકારની જ સ્વતંત્રતા માટે છે. દેશના કારભારોમાં દેશની બહારની પ્રજાઓની હસ્તગતી ન હોય તેવી જાતની સ્વતંત્રતાને આપણે પ્રયત્ન છે.

તે ઉપરાંત - દેશનો કારભાર ચલાવતાં અમુક બાબતોમાં દરેક નાગરિકને તથા સમાજને પોતાની હિચકા મુજબ વર્તવાની સ્વતંત્રતા હોય એવું આપણે હિચકાએ છીએ. એ બાબતો હોડીને બીજા બાબતોમાં નિયમન ન હોય એવો કાંઈ કાલો માણસ ખ્યાલ કરતો નથી. એટલે કે, સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ્યોતિષો તથા સમૂહો પર અનેક જાતનાં અંકુશો, ફરજિયાત કર્તવ્યો વગેરે રહેવાનાં જ.

જેમ દેશમાં, તેમ જ સંસ્થાઓમાં—એટલે કે નિશાબોમાં.

મુદ્રારાક્ષસના મેળે સ્વતંત્રતાની સારી વ્યાખ્યા આપી છે : સ્વતંત્રતા એટલે સારાં કામ કરવાની સ્વતંત્રતા. એવું કરતાં, કર્તવ્યસદ થતાં, ખાડામાં પડતાં રોકે તેવું નિયમન સ્વતંત્રતાને વિરોધી નથી.

મતલબ કે, નિયમન હોય જ નહિ એમ અવરિયત સમાજ કે સંસ્થામાં બનવાનું નહિ. આજા

કરવાની અને ઉકાવવાની ફરજે રહેવાની. જે સુધારા યર્થ શકે તે આજા કરવાની, કામ કરાવી લેવાની, તથા વ્યવસ્થા રાખવાની રીતમાં થાય. અલ્પદં શિક્ષક નેતરથી રાખવા પ્રયત્ન કરે, મધ્યમ શિક્ષક લાઘવ ગતાપીને, અને ઉત્તમ શિક્ષક કળા અને પ્રેમ દ્વારા તેમ કરે. નિયમન ખૂંચે નહિ અથવા ઓછામાં ઓછું ખૂંચે એટલું સાધી શકાય.

છતાં નિયમન તે નિયમન હોવાનું જ; ક્યારેક તો ખૂંચે જ. પ્રેમનું હોય તોયે આજસુને ખૂંચ્યા વિના ન રહે; જમને પણ ખૂંચે; પોતાની છુદ્ધિના અત્યંત મર્ગ હોય તેવાનેય ખૂંચે; સ્વચ્છંદી, વ્યસની, હાંકે કોકને પણ ખૂંચે. તેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા હણાય છે એમ કહેવાનાં જ.

શાળા કે સમાજમાં નિયમના ભંગ સામે જૂનો ઇલાજ શિક્ષાનો છે. જેમ શાળામાંથી શિક્ષાનો ધીમે ધીમે લાગ થવો જાય છે, તેમ સમાજમાંથીયે થશે એમ આજા રાખીએ. નિયમનો ભંગ કરનારા કોઈક પ્રકારના રોગી છે, એમ માની તેમના વૈદક ઇલાજ કરવાનું ચોક્કસ એમ બને. પણ એ વૈદક ઇલાજ લેવાનુંયે ફરજિયાત હશે, એટલે એ પણ બધાને મમ્મે જ એમ ન કહેવાય. કામમાં આજસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ દરિપતાલમાં જવા કરતાં કદાચ નેતર ખાવાનું વધારે પસંદ કરે એમ બને.

આજકો કે મોટાઓ સ્વતંત્રપણે રાજપુશીથી પોતાની ફરજો બજાવી નથી શકતા તેનાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે છે : દા. ત., કામ કરવાની ટેવનો અભાવ, સારીરિક કે માનસિક રોગ, હૃદય કે છુદ્ધિની જડતા, કાઈક ખરાબ આદત, કોઈક સ્વાર્થ વગેરે. એમને સ્વતંત્રપણે કામ કરતાં કરવા એ ધ્યેય રાખીને નિયમનમાં વર્તવાનું રહ્યું. એ માટે કેવા ઉપાયો

યોગ્યતા એનું શાસ્ત્ર ધીમે ધીમે ખેડાતું અને વિકાસ પામતું જાય છે.

વિદ્યાર્થીઓએ એક વાત જાણી લેવી જોઈએ: પરાણે નિયમ પળાવવા પડે એ સ્થિતિ કદી કોઈ શિક્ષકને કે અધિકારીને ગમતી નથી હોતી. પ્રેમ સિવાય કોઈ બીજી રીતનો અમલ કરનાર નિમાયક પણ તેમ કરતાં કોઈ જાનનો આનાદ અનુભવતો નથી. નિયમ પળાવવાની આવશ્યકતાની ફરજમાંથી એને

જે રીત સૂઝે છે કે આપડે છે તેનો તે અમલ કરે છે. નિયમ તોડનારાઓને સ્વતંત્રપણે કામ કરતા કરવાની ફરજ કેવળ નિયામકોની નથી, પણ બરાબર નિયમ પાળનારાઓની—એટલે બીજા વિદ્યાર્થીઓ અને નાગરિકોની પણ છે. એક વિદ્યાર્થી સ્વતંત્રપણે કામ ન કરે તો તેને સુધારવામાં બીજા વિદ્યાર્થીઓએ પણ મદદ કરવાની જરૂર રહે છે.

કિશોરકાલ ધૃ. મશરૂઆળા

સમુદ્રકિનારે

સમુદ્રકિનારે સવાર સાંજ નિયમિત ફરું છું. આજકાલ સમુદ્રની વિશેષ શોભા તો એના ઓટની છે. પાણી પાછળ હડતાં હડતાં લગભગ દરિયા ક્ષેત્રની બહાર જાય છે, એટલે પૂનમની ભરતી અને આજકાલની ઓટ વચ્ચે ખાસ અંધા માર્ગલિનું અંતર હોય છે, એમ કહું તો તેમાં અસંગતિ જ થાય.

મેં એક નવી શોધ કરી છે: મોઝાંઓ રેતીમાં ભાત પાડે છે, તે તિથિ પરત્વે જુદી જુદી હોય છે. ઋતુ પરત્વે પણ ભિન્નતા આવતી હશે. એનું મુખ્ય કારણ તો મોઝાં પર અસર પાડનાર પવન. ખરું જોતાં એ બહારવટિયાને કાપદો હોય જ શાનો? પ્રાકૃતિક ભૂગોળમાં લખેલું હોય છે કે, સવારે જમીન જલદી ગરમ થવાથી જમીન પરની હવા પાતળી થઈ આકાશમાં જાય છે, અને સમુદ્ર પરની ઠંડી હવા જમીન તરફ ધસી આવે છે. પણ અહીં તો રોજ સવારે પવન ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ તરફ પલા જ કરે છે. એટલે એ પ્રાકૃતિક ભૂગોળના નિયમને એક કાટખૂણે ડાપે છે. પ્રાકૃતિક ભૂગોળના નિયમ પ્રમાણે, સાંજે જમીન જલદી ઠંડી થાય છે, અને સમુદ્ર મોતાની ઉષ્ણતા ઝટ છોડતો નથી; તેથી પવન જમીનથી સમુદ્ર તરફ જવા જોઈએ. પણ અહીંના પવન તો રોજ સાંજે આ નિયમની સામે થાય છે, અને પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વહે છે! અંગ્રેજ મહાકવિ મિલ્ટનનો સેતાન કહે છે કે, આપણો ધધો તો ઈશ્વરની યોજના અને ઈચ્છા જાણી લઈ એથી ઉધું ચાલવાનો છે; ઈશ્વર ધારે એથી જીવંત કરવું અને કરાવવું એમાં જ આપણી ફત્તવસતા રહેવી

છે. અહીંના પવન પણ મિલ્ટનના એ સેતાનની નિશાળમાં ભણેલા લાગે છે.

* * *

ઉનાળો, ચોમાસું, અને શિયાળો એમ વરસના જેમ ત્રણ ભાગ પડે છે, તેમ દિવસના પણ ત્રણ ભાગ પડે છે. માત્ર ક્રમ જુદો. દિવસના આઠ વાગ્યાથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી ઉનાળો મણાય, સાંજના છ વાગ્યાથી રાતના ભેત્રણ વાગ્યા સુધી શિયાળો મણાય, અને ત્યાર પછીનો સવારનો ઝાકળનો વખત એ ચોમાસું. સમુદ્રવેળા પરનાં રેતીનાં મોઝાંઓમાં પણ આવું જ કાર્ષિક દેખાય છે. એક દિવસે રેતીમાં લગભગ એક હાથ પહોળાં એવાં મોઝાંઓની ભાન પડેલી અને એ મોઝાં મોઝાંની પહોળાઈની અંદર મધુ ત્રણ આંગળાંવાળાં નાનાં નાનાં મોઝાંઓ હતાં. બીજે દિવસે એ મધું તૂટી મધું અને યુઝરાત કાંઠિયાવાડાં મોઝાં મોઝાં એતરોમાં જેમ સીધા લાંબા દૂર ચાસ દેખાય છે, તેવી ભાત પડી ગઈ. ત્રીજે દિવસે એ રંગ પણ જદલાયો અને ખેડા જિલ્લામાં દિવાળી પર ગારથી લીપે અને ઓઢાળા પાડે તેવી ભાત દરિ પહોંચે ત્યાં સુધી બોસી હોય. એની મજા બેવા માટે જ દૂર સુધી દોડવાનું મન થાય. પણ તેમ કરતાં પગ પની આવી ભાત તોડી નાંખીએ એ કેટલું અરસિક કામ છે, એમ પણ મનમાં આવે છે. જ્યાં જ્યાં સમુદ્રનું વહેણ જદલાય છે, ત્યાં ત્યાં ભાત પણ જદલાય છે. ઠાક ઠાક કેકાણે ભટ્ટીમાંથી રાખ ગડી હોય એવી સ્વેટના રંગની વાદળા રેતી દેખાય, ઠાક ઠાક કેકાણે મોટા કાંકરા હોય. આ સપાટ મેદાનમાં વચ્ચે એક

બે ઠેકાણે ખેતરના કચારા જેવડા ખાડાઓ હોય છે, અને તેમાં પાણી રહી જાય છે. પણ તે કેટલું ઊંડું? માંડ ત્રણ ઇંચ; ના, બે જ ઇંચ હશે. પણ એનો ઉપયોગ ભારે થાય છે. એ ખાડાની પેલી પાર જીભા રહીએ એટલે કિનારો પરનાં તોડ અને નાળિયેરીનાં ઝાડ અને આકાશનાં વાદળો એ પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જનણે ખોરડી ગામે પોતાને મારે એક અરીસો જ પગ પાસે મૂક્યો હોય!

* * *
આવા વિશાળ પટ પર જ્યારે પાણી નથી હોતું ત્યારે ત્યાં રેતીમાંની કીટ-સંપ્રિ ઊઠરાય છે. જુવાર બાજરીના દાણા જેવડાં અસંખ્ય ઇંડાંઓ આખો પટ ભરી મેલે છે, અસંખ્ય પગ તથા ચગદાર્થ જાય; તોયે અસંખ્ય તો રહેવાનાં! અનંતમાંથી અનંત કાઢી લઈએ તોયે બાકી અનંત જ રહે છે એમ મણિતશાસ્ત્ર કહે છે. પૂર્ણેય પૂર્ણ જાણ્ય પૂર્ણ એવ મહાશ્વરે—એજ જાણીને આપણા ઝપિઓ પણ શાંત થયા. આખી સૃષ્ટિમાં જીવન અને મરણ વચ્ચે આ સનાતન શરત ચાલુ જ છે. જેમ ભરતી અને ઝોટ, દિવસ અને રાત્રિ કોઈ કોઈનાથી હાથોં નથી, તેમ જીવન અને મરણ સરખાં જ ચાલુ છે. એક વગર બીજું સંભવે નહિ; બન્ને એક જ વસ્તુનાં બે પાસાં છે. જેમ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે તરવત: બેઠ નથી, તેમ જીવન અને મરણ વચ્ચે પણ બેઠ નથી જ. મરણમાંથી જીવન નીપજે છે અને જીવનમાંથી મરણ. અને અમરત્વ તો આ બંનેથી જુદું છે, પર છે.

* * *
આ મારા બગીચામાં મોગરાનાં ફૂલો જાગે છે. વનસાળા સજારે ઊઠી કે, એનું પહેલું કામ ફૂલ વીણવાનું. સવારની પ્રાર્થના પહેલાં ફૂલો વીણીને જ્યાંને એક બે એક બે આપવાં એ એનો આનંદ. હું એને ફૂલગાળા કહું છું. ફૂલો વીણતાં તેને કેટલી ગળ પડતી હશે, અને અમને જ્યાંને ફૂલોની મધુર વાસ ઊભાવેત મજે તે કેટલું સૌભાગ્ય! ફૂલોને પણ શું અમારા જેટલો જ આનંદ થતો હશે? બટકણી વસ્તુ તોડનામાં આપણને આનંદ આવે છે. એ વસ્તુને પણ તૂટી જતાં આનંદ આવતો હશે? નથી જ, એમ કેમ કહેવાય? જો પ્રાથમિક જીવોને પોતાના શરીરના બે કડકા કરી પોતાનો વિસ્તાર કરવામાં આનંદ આવે છે, બે હિમર

લાયક કન્યાને માથાપનો આશરો છોડી પતિ સાથે સંબંધ બાંધવામાં આનંદ આવે છે, તો જીવોને પણ ઝાડ પરથી ખરી પડી માટીમાં દટાઈ જવામાં જીવનના સાધકચનો આનંદ મળતો હશે. અને ફૂલોને પણ ઝાડથી પોતે સ્વરૂપતઃ તદન બિન્ન છે એમ જોઈ ખરી પડવામાં આનંદ કેમ આવતો નહિ હોય? પોતાને ઠેકાણે પોતાનું જીવન નિરર્થક છે, એમ જોયા પછી ખરી પડ્યું એમાં જ સમાધાન છે. નહિ તો અકળામણ જ રહેવાની.

પણ ખરી પડ્યું એ જુદી વાત છે, અને તોડનું એ જુદી વાત છે. કુદરતની રંગરંગમાં જેમ જીવનનું તત્ત્વ પણ બરેલું છે અને મરણનું તત્ત્વ પણ બરેલું છે, તેમ જ હિંસાનું ને અહિંસાનું તત્ત્વ પણ કુદરતની રંગરંગમાં વ્યપેલું છે. હિંસા અને અહિંસામાંથી કોઈ પણ દેહધારી છૂટ્યું નથી. બીજાને મારીને પોતે જીવ્યું એમાં પોતા પ્રત્યે અહિંસા અને બીજા પ્રત્યે હિંસા છે. જ્યારે આપણોથી બીજાને હિંસાવા એમાં બીજા પ્રત્યે અહિંસા છે, પહેલા પક્ષમાં હિંસા-ધર્મનો સંકોચ છે, બીજામાં એનો વિકાસ છે. હિંસા-અહિંસાનાં દુઢોનો આ બીજી રીતે ઉપયોગ કરવાથી અમરત્વ એટલે કે આત્મોપમ્ય મળે છે.

* * *
સમુદ્રનાં મોગરોએ કેટલાય સમુદ્રકીટને પોતે છે અને કેટલાયને મારે છે. ભરતીને કિનારે કરચલાના ટૂટેલા હાથપગ એટલા બધા પડેલા હોય છે કે, ભારતીય યુદ્ધ, રુસો-જાપાન યુદ્ધ, યુરોપનું મહાયુદ્ધ, અને હવે પછી ચીનાર જગદ્વ્યાપી યુદ્ધ, આ બધાને સરવાળે જેટલી અનુબધાનિ થાય તેના કરતાં આ જિતરતી ન હોય. સાગરનાં મોગરો તો તટરથ છે. એમને કશાનો લપ્સાક નથી. સંધૂળ નજરે જોતાં જાણે એમની પ્રવૃત્તિ અકારણ, નિર્હિત્ક અને અન્યવાદી છે. પણ એની પાછળ પણ મહાન વિકાસનું તત્ત્વ રહેલું છે. અને એ વિકાસમાંથી જ અમર-આશાવાદી મોક્ષધર્મ પોતાનો રક્તો શોષે છે. એમ જેમ મોતને તિરસ્કારે છે, તેમ મોક્ષધર્મ કાળને અવગણે છે. અતિદીર્ઘ કાળ પણ મોક્ષધર્મની વિસાતમાં નથી.

* * *
એક દિવસે અમે તરવડનાં વનમાં જઈ ચડયા. પથરા, ખડક, રેતી, કાદવ અને ઝાડનાં મૂળિયાં, એની

એ વિવિધ ભૂમિમાં જીવોની એટલી બધી વસ્તી છે કે, એના પ્રમાણમાં જવા બેટની મનુષ્યવસ્તી કાંઈ જ નથી. એમાં અમે એક વિચિત્ર પ્રાણી જોયું. ભાતના આસામજીના રંગને એક લાંબો Tape-worm કાઢવામાં લંબાઈમાન પડ્યો હતો. જાણે યુંદરનો તાર. મેં લાકડી વતી એને જિંચકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મને યશું કે એ વચમાં તૂટ્યો. પણ નહિ; એનો એક છેડો જમીનથી છૂટી ગયો અને એ લાકડી ઉપરથી લપસી ફરી પાણીમાં પડ્યો. એનો બીજો છેડો એક દરની અંદર ભરાઈ જતો હતો. થોડા વખત મુધી એ આખો સૂતરીટ દરમાં જ જતો હતો. એટલામાં એના શરીરના અમુક ભાગની મરજી બદલાઈ. એ છેડો દરથી દૂર જવા લાગ્યો, અને બીજો છેડો અંદર ઘૂસવા માગતો હતો! પરિણામે વચલા ભાગ પર તાણ પડી. એ તાણ રૂપક દેખાતી હતી. તાણ અસહ્ય થઈ ત્યારે દરમાંનો ભાગ બહાર આવવા શરૂ થયો. તેથી તાણ મટી અને બહારનો છેડો ખુશી થઈને દોડવા લાગ્યો. એટલામાં અંદરનો છેડો ફરી અંદર ખેંચવા લાગ્યો. આ ઉપરથી મને એક મહત્વનો વિચાર સૂઝ્યો, અથવા મેં કલ્પના બાંધી એમ કહી શકાય. મારા નિરીક્ષણ વિષે મને શંકા નથી; પણ મેં કહેશે એનો અર્થ જો સારો હોય તો, એ પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, એ એક શરીરમાં ધ્રુવના કે સંકલ્પશક્તિની એકરૂપતા હજી જન્મી નથી. 'Unity of consciousness' પણ પૂરતી ન હોય. 'Unity of purpose and will' કયાંથી જ હોય?

વિકસિત જીવોમાં ચેતનાશક્તિ શરીર પૂરતી તો એકરૂપ હોય છે. બધી ધ્વનિયો પણ એકમતે એકબીજાની વહારે ધાય છે. પણ હૃદયની ગ્રીમિઓમાં—જિતિઓમાં Conscious and unconscious self માં—હજી એકતા કયાં આવી છે? તેથી જ 'Philip drunk' અને 'Philip sober' એ બિન્ન વ્યક્તિઓ એક જ શરીરમાં વાસ કરે છે.

ન્યાત, રાષ્ટ્ર કે માનવી સમાજ પણ એક વિરાટ દેહ જ છે. પણ એમાં હજી હૃદય, લાગણી કે આદર્શની એકતા ઉદ્ભવી નથી. જે કાંઈ થોડો વિકાસ થાય છે તે પણ કાયમ ટકતો નથી. આમાંથી જ અંતે કે અનંતે વિચારોત્કચ પ્રગટ થવાનું છે. વિશ્વ-

વ્યાપી ચૈતન્ય આખરે કાળની મદદથી જ કાળને પરાસ્ત કરશે. દરેક સચેતનના જીવનની નેટલી ધડીઓ એ સાર્થકચની દિશામાં વહે છે તેટલી ઉપયુક્ત છે, અને નેટલી એ સાર્થકચથી પરાધુમ્બ છે તેટલી વિશ્વ છે.

* * *
સમુદ્રને કાંઠે મરજદ વેલ જામે છે. આ ખારી વનસ્પતિ છે વિચિત્ર. સમુદ્રનું પાણી વધારેમાં વધારે વધીને કયાં મુધી પહોંચી શકે છે, એ એને ખબર હોય છે. ગરમ, એ જ સરહદ ઉપર મરજદ વેલ પોતાની છાપણી નાંખે છે. તેથી જ કોઠિએ એનું નામ સમુદ્ર-મરજદ એમ પાડ્યું છે. બહારનરિયા અથવા આફ્રિકા લોકો જેમ બે રાજની સરહદ ઉપર જ ફાટી શકે છે, તેમ આ સમુદ્ર-મરજદ ખારી અને મીઠી જમીન વચ્ચે જ જીવી શકતી હશે. માછલાં કે ટોર કોઈના એ કામની નથી. માણસને એનો ઉપયોગ કોંઈ દિવસ સૂઝવાનો ખરો.

* * *
તરવડના વનમાં જીવતાં શંખલાં ઘણાં છે. તરવડના ઝાડનાં મૂળિયાં વાંકાંચૂંકાં ફેલાયાં હોય અને વચ્ચે અલ્પવસ્ત્ર કોટરો બની ગયાં હોય ત્યાં આ શંખલાંઓ સંખ્યાબંધ રહે છે. આસપાસ કોઈ નથી એમ જાણીને (કોઈ એટલે બેપગા માણસ કે બગલાઓ) એ ત્યારે ચાલે છે, ત્યારે એની શંખલાની પાછડી જોવા લાયક હોય છે, જાણે

‘રંક વહે શિર છત્ર ધરાઈ.’

આ શંખલાની આ વિવરનગરીમાં આપણે નાના થઈને રહી જઈએ તો કેયું, એવો એક વિચાર આવ્યો. ભરતી આવે અને આખું તરુવરનું વન પાણીમાં ડૂબી જાય ત્યારે આપણી કેવી દશા થશે, એનો વિચાર કરતાં શેક્સપિયરના ‘ટમ્પેસ્ટ’માંની નીચલી લીટીઓ યાદ આવી :—

Full fathom five thy father lies;

Of his bones are coral made;

Those are pearls that were his eyes;

Nothing of him, that doth fade;

But doth suffer a sea-change;

Into something rich and strange;

Sea-nymphs hourly ring his knell;

Hark, now I hear them, ding-dong, bell.

ગોરડી, તા. ૧૩-૪-૨૭

જાવા કાલેલકર

રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર અને પ્રચારક

[દક્ષિણ ભારત દિન્દીપ્રચાર સંઘ, મદ્રાસ, ના ૧૦મા દિન્દીપ્રચારક સંમેલનના પ્રમુખપદેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી.]

દિન્દુરતાનીના પ્રચારથી દેશમાં વ્યથિત કેટલી વધી ગઈ છે એ જાળતનાં પૂરતાં પ્રમાણે અને મારા પ્રવાસમાં જો છે. હમણાં મૈસૂરનો પ્રવાસ કરતાં મને એક ઉદાહરણ મળ્યું, તે આપની આગળ મુક્યા સિવાય હું રહી શકતો નથી. મારો પ્રવાસ તો મૈસૂર રાજ્યનો હતો; પરંતુ સાગરથી જોગના બગ-વિખ્યાત ધોધ-જતાં રસ્તામાં થોડી બ્રિટિશ હદ પણ આવે છે. આ હદમાં એક બહુ નાનકડું ગામ છે—મનમને નામનું. ત્યાંના શેઠોએ છાપામાં વાંચ્યું હતું કે, હું એમના ગામમાં યઈને જોગનો ધોધ જોવા જઈશ. સોપારી અને છલાયથી પેદા કરવાના પોતાના ધંધાના વિદ્વન્મુખે, તેમણે સોપારી એકઠીના દાર મને આપ્યા અને હાથે લખેલ એક માનપત્ર આપ્યું. તે દિન્દુરતાનીમાં હતું. એની ભાષા પણ જોવા જેવી હતી. એમાંથી કેટલોક ભાગ અહીં જોમનો તેમ આપ્યું છું:

“યદ ગૌત સગર તાલુક દક્ષિણ દિશામે મૈસૂર કટિયરકે નજીક છે. ઇસકા જનસંખ્યા ૫૦૦-૬૦૦ સે છે. ગૌતકે સખ શોખ કિસાન છે, જીનકા ધંદા ખેતી ઓર કુંવી કરકે પેટ ભરને છે, પરંતુ કિસાન શેઠોકે અપના પેટ અજકે તરફસે બિલકુલ નહીં ભર્તો . . . હમ પ્રદેશમે સુપારી બહુત પેદા હોતી છે. ઇસકા ગામર હેકર દલાસ-મદાસથોકે સામને પિંદી કંઈ હર શોક અપના સંસાર સમણી ખરીદ કંઈ જાગરસે તુરંત શેટના ચાલિયે. હં શોક દેગેજા સુપારીશ બાવ બહુત કમી છે. ચાપલ જેઠ મહંગી છે. હમ વક્તમે દિન કેસા કાટના ? . . . હમ દેશમે એક સો પચાસ ઇચ તક અસાન પડના છે. હમ લિયે વર્ષોકાલમે સુપારી રોગસે મિર પડને છે. ઇસ રોગકા નામ સુપારીશ કેજેરોગ કદને છે. એક જાગમે અજ-માસ પંડદ બીસ હંડુવેટ સુપારી પેદા હોના યા. આજ કેલેરોમસે પૌચસે હંડુવેટ સુપારી મિત્ર સકતે છે. આપ મૈસૂર સત્પામદી શેઠોકે કહિન ઠાસગરમે દર્શન હેકર જોગ દોલસ દેખનેકે લિયે

અનેકી જાત મુજે મિલી. હમ જાસને મજકરે કંઝેસ કમિટી તરફસે આપકા સ્વાગત કર્નો છે.”

આ માનપત્ર વાંચી સંભળાવનાર સત્તરનને જે પૂછ્યું, ‘આ કેણે લખ્યું ?’

જવાબ—‘મેં લખ્યું.’

‘દિન્દી ક્યાં શીખ્યા ?’

‘જેલગામ જેલમાં કેટલાક મહિના હતો ત્યારે ત્યાં શીખ્યો.’

‘અંગ્રેજ જાણે છે ?’

‘ના.’

‘આ ગામમાં કોઈ અંગ્રેજ જાણનાર છે ?’

‘કોઈ નથી.’

‘જેલગામ જેલ છોડ્યા પછી દિન્દીનો અભ્યાસ વધાર્યો છે શું ?’

‘ના, પણ વધારીશ.’

હવે જુઓ, નામમાત્રના દિન્દીના અભ્યાસથી આ સત્તરન આખા ગામની સ્થિતિ મને સંભળાવી શક્યા. આ ગામનો ખેડૂત માનપત્ર તૈયાર કરીને વાંચી શકે એટલું અંગ્રેજ શોકા મહિનામાં ફેરી રીને જાણી શકત ? આપણે આપણા મનમાં નિશ્ચય કરી લઈએ તો ગામડે ગામડે દિન્દીનું વ્યાપકારિક જ્ઞાન એક વરસમાં આપી શકીએ. એનું કારણ તો સ્પષ્ટ છે. દિન્દી અને ઉર્દૂના ઘણા શબ્દો તો શેઠો જાણે જ છે. આ જ માનપત્રમાં ‘નર્વીક’ શબ્દ જુઓ. શુરરાતી, મરાઠી, કાનડી બાણ્યોમાં ‘નર્વીક’ શબ્દ ઘૂસતો ગયો છે; પણ ચિદ્રૂત રૂપમાં, બધા શેઠો ‘નર્વીક’ જ જાણે છે. બીજો શબ્દ ‘જાગમાય’ જુઓ. એ ‘જાગમાય’નો અપભ્રંશ છે. તરક ન જાણે તરપ લખ્યું છે. ‘તરક’ ‘કમી’ વગેરે શબ્દો પણ એમની બોલચાલની બાણ્યોમાં છે જ, અને ‘વ્યાંજલ’, ‘તોગ’, ‘લેમર’, ‘લામમી’ વગેરે સંસ્કૃત શબ્દો દિન્દી અને બીજા બાણ્યોમાં સામાન્ય છે. Middlemenનાં કૃત્યો પર કટાક્ષ કરવા માટે ‘દલાલ મહાત્મ’ શબ્દ એમને કેવા યોગ્ય મુજબો છે !

૨

હવે પ્રચારકોને એ શબ્દો કહીને આ બાપણ પૂરું કરીશ. આપનું કાર્ય અને આપની જવાબદારી ગંભીર છે. આપ કેવળ બાપાના પ્રચારક નથી, પણ રાષ્ટ્રીયતાના પ્રચારક પણ છો. ગામડાંઓમાં જઈને આપ ગ્રામસેવાના પ્રચારક બનો છો. વિદેશી પેશાક વિદેશી રીતે પહેરીને સિગરેટ ફૂંકતો કોઈ પ્રચારક મેં જોયો નથી એવો કોઈ પ્રચારક ખ્યાલમાં પણ આવી શકતો નથી. આપણો પ્રચારક કમ્પીરનું આ વચન ધ્યાનમાં રાખીને પોતાને કામે નીકળશે :—

‘હજી સૂચા સ્વાદૈ, ઠંડા પાની પીવ ।

દેલ દિરાની ચપડી, મત લલચાયે જીવ ॥

મનુ ભગવાને, મારા અભિપ્રાયે, પ્રચારકો માટે એક મુવર્ણમંત્ર આપ્યો છે :—

દયિત્વં વ્યસેત્ પાદં વક્ષસૃત્ જલં પિવેત્ ।

સત્યવૃત્તં વંદેદ્વાચં, મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥

આ મંત્રના અક્ષર અને આત્માનું પાલન કરવામાં આવે તો આપણે આદર્શ પ્રચારક બની શકીએ. એનો ભાવ તો એવો છે : આપણે ત્યાં ત્યાં જઈએ

ત્યાં આપણી દષ્ટિ પવિત્ર નિર્મળ રાખીને પગલું માંડીએ. આદારમાં પણ સંયમ રાખીએ, કારણ કે જળ પણ વસ્ત્રપૂત પીવાનું કદ્યું છે. વાણી સલાથી મુસરફેત હોય અને આચરણમાત્ર શુદ્ધ પવિત્ર વિચારનું પ્રતિબિંબ હોય.

આપ આદર્શ પ્રચારક બનવાનો આપણો પ્રયત્ન હમેશાં રહેશે, તો આપણું કાર્ય સુગમ બનશે, સ્વરાજનું કાર્ય, આપણે આપણા નાના નાના સ્વાર્થોનું રક્ષણ (Safeguard) કરવા માગીએ છીએ, તેથી મુશ્કેલ છે. કોઈ કહે છે, હિન્દી જોખમમાં છે; કોઈ કહે છે, ઉર્દૂ જોખમમાં છે; તો કોઈ તામિલ તેલુગુ જોખમમાં છે એમ બતાવે છે; પણ બધા એ જુદી બધી છે કે, તેઓ સ્વરાજને જોખમમાં નાખી રહ્યા છે. તેઓ બીજી બધી બાબતોની તો રક્ષા કરવા માગે છે, સ્વરાજની જ રક્ષા કરવા માગતા નથી. એવા સંકુચિત બાવલો નાશ કરીને સ્વરાજની લગતી દરેક બધાએ પેદા કરવી એ શુદ્ધ, નિરબિમાન અને સરળ જીવનવાળા પ્રચારકનું કામ છે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

અનંતશત્રુ લિંકન

૩ — ઇસતર (ચાહ)

હવે એજમાં પોતાના વિચારો લખન દ્વારા વ્યક્ત કરવાની વૃત્તિ ભગી. પણ કાગળ તો ત્યાં આગળ અતિ મૂંઝવણન ધીજ; એનો બગાડ થાય એ કેમ પાછલે? આથી તે પ્રથમ પોતાના વિચારો કાલસા વડે લાકડાની પેટી ઉપર લખતો, અને તેને ખાતરી થાય કે પોતાનું મંતવ્ય બરાબર શબ્દબદ્ધ થયું છે, ત્યારે તે એ લખાણ કાળજીપૂર્વક કાગળ ઉપર ઉતારી શેનો. આ રીતે લિંકને ચોક્કસાઈથી વિચાર કરવાની અને તેને શબ્દબદ્ધ કરવાની કળા પ્રાપ્ત કરી. એક વખતે તેના કેટલાક સહાધ્યાયીઓ એક કાચબાની પીડ ઉપર અમિ સળગાવીને તેને પીડી રહ્યા હતા. આ જોઈ એજ ત્રાસી જિહ્વા અને ઘેર જઈ તેણે પ્રાણીઓ પ્રત્યે દુરતા વિરુદ્ધ નિર્ગંધ લખ્યો. કોઈ ખાસ વિષય પરનું આ તેનું પ્રથમ લખાણ ગણાય. એ જ અરસામાં તેણે દારૂના

વ્યસન વિરુદ્ધ પણ એક લાંબો નિર્ગંધ લખ્યો હતો. આ વિચક્ષણ છોકરામાં મનુષ્ય તેમ જ પ્રાણીઓ ઉભવ પ્રત્યે હિંડો અને એકસરખો અનુરાગ હતો, અને તેમને મદદરૂપ થવાને તે નિરંતર તત્પર રહેતો. આ કાળમાં, તેથી જ તે હિમપ્રવાહમાં ફૂટતા એક ફૂતરાને જીવને જોખમ બચાવે છે, અને કુરતીમાં પરાભવ પામી વિષમ પરિસ્થિતિમાં આવી પડેલા માણસને ઉચારે છે. તે એટલો જીવવાન હતો કે, તેનો સામનો કરવાને કોઈ હિંમત કરતું નહિ. પણ એનું અતુલ અંમંબજ તેણે કદી કોઈને પર્વવદમાં વાપર્યું બન્યુંવામાં નથી. ગરીબાઈને કારણે તેને અનેક અન્યાયો વેડવા પડ્યા હતા, અનેક કડવા ઘૂંટણ ગળે ઉતારવા પડ્યા હતા; એથી અન્યાયના ભોગ બનેલાઓ પ્રત્યે એનામાં જાડી હમદર્દી બની હતી. આથી તે ગરીબ અને પીડિત લોકોનો

એડુ બન્યો, અને તેમને સદાય કરવાને પોતાની બધી શક્તિ વાપરવાને તે હમેશાં તત્પર રહેતા.

દિવસે દિવસે એના અનુભવનું ક્ષેત્ર પણ વિશાળ થતું ગયું, બેઠકે તે આ પશ્ચિમના અરણ્ય પ્રદેશમાં જ મર્યાદિત હતું. કોઈ કોઈ વખત તે નગરીક આવેલી ઓલિવો નદીને કિનારે જતો. ત્યાં આગળ હમેશ અસાધારણ પ્રવૃત્તિ તેના બેવામાં આવતી. નદીના પ્રવાહમાં, ઝાડના યંત્રે કોતરીને બનાવેલી નાની દોડીઓમાં કે તરાપા ઉપર માલ ભરીને દક્ષિણ તરફ જતા અનેક લોકો તેના બેવામાં આવતા. અહીં તેના બાથવામાં આવ્યું કે, ઘણીખરી હોડીઓ અને તરાપા ઓલિવોમાં સ્થળેને વિશાળ મિલિમિલી નદીના પ્રવાહ દ્વારા કે સમુદ્રકિં આવેલાં દક્ષિણમાં સમૃદ્ધ શહેરો સુધી જતા અને ત્યાં પોતાનો માલ કાઢવતા. વેપારીઓ તેમ જ ખેડૂતો પોતાનો માલ વેચવાને દક્ષિણ તરફ જ જતા, કારણ કે ત્યાં દરેક જાતના માત્રની પુષ્કળ માગ હતી અને ત્યાં જ ખાસના જાતનાં શેકડ નાણાં મળતાં. કંઈ ઊંચો ઊંચો જોઈ દરેક પ્રવાસીને ત્યાંને વિષે અનેક પ્રશ્નો પડતો અને દક્ષિણની સમૃદ્ધ અને ન્યૂનત્વ દુનિયાનો વિચાર કરતો કરતો તે ઘેર પાછો ફરતો.

સત્તર વરસની ઉંમરે તે એજ ૭ ફૂટ ચાર ઇંચ ઊંચો આદમી થઈ ગયો ! તેનો પિતા હવે તેને મનુડીના કામે મોકલવા લાગ્યો. લાકડાં ગીરવામાં તે એનો કુશળ હતો કે એ કામ માટે કેર કેરથી એની મારાણી આવતી. કામ કરતાં કરતાં તે પોતાના સાથીઓને તરેહ તરેહની બેધક વાતો, સ્વચ્છ દંડાનો અને સમૃદ્ધ દુગડાઓ કહેતો. એકની એક વાતો, દંડાંને કે દુગડાંને પ્રસંગ અનુસાર ઘટતા ફેરફાર કરી તે અનેક વાર કહેતો. તેની આ ખાસિયત જીવન પર્યંત ટકી. અદાકતમાં વધીકાત કરતો દોષ કે ધારાસભામાં બાપણ કરતો દોષ, જલેર સભામાં બોલતો દોષ કે પોતાના સાથીઓ બેઠે વાતનીત કરતો દોષ, ગમે ત્યારે અચૂક બધાંને તે વાતો, દંડાંને અને દુગડાંઓ સંભળાવતો, અને તે દ્વારા પોતાનું કથન વિશદ કરતો. શુદ્ધિજન સાથે તેનામાં મંગળજ પણ પુષ્કળ હતું. લાકડાં ગીરવામાં કોઈ તેની સરસાર્ક કરી ચકતું નહિ; તેમ જ કુરતીમાં પણ તે કોઈ પણ જુવાને

અલેક્ઝાંદ્રી ચીત કરી દેતો. તેની પ્રામાણિકતા અને નિર્ભજ ચારિત્ર્ય આમનાસ બધે કહેવતરૂપ થઈ ગયાં હતાં. આમ દરેક રીતે તે પિગ્મિયન કીકમાં બહુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો અને ત્યાંના જુવાનોનો આગેવાન બન્યો.

એક દિવસ તે પાસેની અદાકતમાં ખૂનના આરોપીનો બચાવ કરવાને આવેલા અમેરિકાના એક નામકિત વકીલને સંભળવા ગયો. વકીલનું બચાવનું બાપણ સંભળી તે છક થઈ ગયો. તેને પણ બોલવાની કળા ખીલવવાની છત્તા થઈ એટલે તે વારંવાર જમકમાં જઈ ઝાડો સમક્ષ બાપમાન આપી વકીલના પડો લેવા લાગ્યો. આમાંથી તેને પોતાના મંદયાનના કાપડા બાથવાની છત્તા થઈ. આથી તેણે ઇઝિયાના સંસ્થાનના કાપડાનું પુરાતક મેળવ્યું અને તેમાંથી ઇઝિયાનાના કાપડા, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું રાત્રિજંધારણ તથા સ્વતંત્રતાના મંદરનામાંના પરિચય ક્યો. આમ સ્વયંશુકિતથી તેણે કાપડાના અભ્યાસનો પાયો નાખ્યો.

આ રીતે સુધ્ધભાવે એજ પોતાને ઘડી રહ્યો હતો. પોતાની ફરતે પથાર માઈલિતા વર્તુળમાં બેઠલી ચોપડીઓ તેના હાથમાં આવી તે બધી તેણે ધ્યાન પૂર્વક વાંચી નાખી હતી. પણ હજી તેને પોતાના જીવનની દિશા સૂચી નહોતી. હજી તેની દુનિયા પિગ્મિયન કીકની નાની વસાહતને ઓળંગી આગળ મઈ નહોતી. બહારની દુનિયાથી હજી તે સાવ અજાણ હતો. એવામાં વિશાળ દુનિયાનો અનુભવ કરવાની તક એને સાંપડી.

જેન્ડી નામના એક વેપારીએ એથદામને પોતાનો માલ હોડીમાં ભરીને ન્યૂ ઓર્લેન્સ સર્ક જવા નોન્યો. તેણે સહર્ષ એ કામ સ્વીકાર્યું અને જેન્ડીના પુત્ર સાથે આકર્ષી બરેકી નાનકડી હોડી ઓલિવો નદીમાં તરતી મૂકી. આ મુસાફરીમાં એટલી વખતે તેને પોતાની માનુજીના લગભગ બે દળર માઈલ બેઠલા પડતાં દર્શન થયાં. આ પ્રથમ દેશદર્શનમાં તેને નીચી પ્રકારનાં ભોંઠા, તેમના બિન્ન રીતરિવાજો, તેમની અમૂલ સમૃદ્ધિ અને જાદુચારી વૈભવ તથા, ખાસ કરીને તેમની વિવિધ સમાજવ્યવસ્થા—જેમાં અર્ધજન્ય માણસો પરાધીન રસામાં લોડોનું પાણી કરીને બહારાત મનુડી કરતા અને તેમની મનુડીનાં

દ્રવ્યોના રચનાની ગોરાઓ પચેચ ઉપભોગ કરતા— એ બધાને અનુભવ થયો. અરણ્યની સમાનતામાં ઊછરેલા સિંકનના હૃદયમાં આ વિપત્તિઓ ભારે મંથન જગાવ્યું. રસ્તામાં તેણે તરેહ તરેહના લોકો, તેમનાં સમૃદ્ધ સહેરો, માર્ગદોશના માર્ગદોશ મુખી ફેલાયેલાં પાકથી લચી રહેલાં ખેતરો જોયાં. ઓહિયોનાં પાણી મિસિસિપીના વિશાળ નદને મળ્યાં ત્યાં પહેલી જ વાર તેણે વરાળપત્રથી ચાલતી માલથી ભરેલી રીમરો જોઈ. એ રીમરોમાં લોહાની સાંકળથી જકડાયેલા ગુલામોનો સજીવ માલ પણ તેણે પહેલવહેલો જોયો. મુસાફરીના છેવટના ભાગમાં વિશાળ ખેતરોમાં કામ કરતાં હજારો ગુલામોનાં ઝૂંડ તેના નેવામાં આવ્યાં. આ નેઈ તેનું હૈયું કુચ્છાથી ભરાઈ આવ્યું, પણ ન્યૂ ઓર્લેન્સના ગુલામોના બખરે તો તેના મન ઉપર કારી ધા ક્યો. ગુલામ સ્ત્રીપુરુષોને જળજળરીથી હમેશ માટે તેમના કુટુંબથી વિખૂટાં પાડી દૂર દૂરના પ્રદેશમાં વેચી દેવાતાં નેઈ તે સમસમી ગયો. આ બખરે તેના મનમાં ગુલામીની પ્રથા માટે ભારે તિરસ્કાર પેદા ક્યો. પરંતુ એના સમભાવી હૃદયમાં ગુલામોના માલિકો પ્રત્યે કદી તિરસ્કાર ન ઉદ્ભવ્યો. તેણે જોયું કે ધણીખરા માલિકો સામાન્ય માણસો જેટલા જ સજાન અને ન્યાયપરાયણ હતા, પરંતુ સંજોગવશાત્ પરંપરાગ્રામ અન્યાયી પ્રથાનું અનિષ્ટ તેઓ નેઈ શકતા નહોતા. અન્યાયી પ્રથા સામે, નહિ કે અન્યાયી માણસ સામે, આપણે વિરોધ કરવો નેઈએ, એ પ્રકારની અહિંસાટંત્રિ છેવટ સુધી તેણે સાચવી હતી. ઉત્તરના સંકુચિત ઇતિહાસની સુધારકો તેમ ન કરી શક્યા. પરંતુ સિંકને અન્યાયી પ્રથા પ્રત્યેના પોતાના તિરસ્કારને દક્ષિણના ગુલામના માલિકોના તિરસ્કારમાં પરિણમવા ન દીધો.

દેશદર્શનના અનુભવથી સમૃદ્ધ ચર્ચને ત્રણ માસ પછી એન્સહામ પોતાને ધેર પાછો આવ્યો; ત્યાં તેના પિતાએ પિન્ગ્વન કીક હોડવાનો નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો. તેણે પણ પિતાના નિર્ણયમાં સંમતિ આપી અને થોડા દિવસમાં જળીન તથા વધારાનો સરસામાન વેચી દઈ આણું કુટુંબ ઇલિનોઈ સંસ્થાનના મેકોન પરગણામાં વસવાટ માટે નીકળી પડ્યું. ત્યાં આગળ તેમનાં બીજાં સગાંસંબંધીઓ પણ રહેતાં હતાં.

યાત્રા, અનુભવ અને પ્રવાસથી એની દૃષ્ટિ હવે વિશાળ ચર્ચ હતી. નાનપણથી જ તે આપખળ ઉપર આધાર રાખતાં શીખ્યો હતો. આપખળે જ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ તેણે વિદ્યા સંપાદન કરી હતી; અને પુસ્તકો કે બીજા કોઈની મદદ કરતાં અનુભવ, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને ગુલામી પોતાનો જ્ઞાન-ભંડાર તેણે વધાર્યો હતો અને સચોટ ક્યો હતો. તેના પિતાની તેમ જ તે પ્રદેશના બીજા વસાહતીઓની પરિસ્થિતિ નિહાળી તે એવા અનુભાવ ઉપર આવ્યો કે, પોતાનો વધુ વિકાસ સાધવાને માટે હવે તે રચણ અનુકૂળ નથી. વળી લાંગા પ્રવાસને લીધે હવે તેને પોંચ આવી હતી અને તેના પગ પણ ઘૂટા પડ્યા હતા. એટલે તેણે આપખળથી દુનિયામાં સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું નસીબ અજમાવવાનો સંકલ્પ ક્યો. પરંતુ, નવા રહેઠાણમાં એકદમ કુટુંબને છોડી દેવું તેને રુચ્યું નહિ. એટલે રોકાઈને તેણે ખેડવા માટે જળીન તૈયાર કરવામાં અને નવું ઘર બાંધવામાં પિતાને મદદ કરી, અને બધું વ્યવસ્થિત થઈ ગયું એટલે હમેશ માટે પિતાનું ઘર છોડીને ને ચાલી નીકળ્યો. હવે તે સ્વતંત્ર રીતે મજૂરી કરીને પોતાનું ગુજરાન કરવા લાગ્યો, એવામાં તેની ન્યૂ ઓર્લેન્સની મુસાફરીની વાત બોફૂટ નામના વેપારીના બાળપણમાં આવી. આ ઉપરથી તેણે એન્સહામ, તેના સાવકા ભાઈ જોન્સન અને તેના સગા જોન હૉક્સને, રોજના અડધા ડોલરના પગારથી, હોડી મારફત પોતાનો માલ ન્યૂ ઓર્લેન્સ પહોંચાડવાના કામમાં રોક્યા.

આ વખતે તે ન્યૂ ઓર્લેન્સમાં વધારે દિવસ— એક માસ— રોકાયો. આ વસવાટ દરમિયાન તેને ગુલામીની પ્રથાનો વધારે જોડો અને બીજાણ અનુભવ થયો. એક દિવસ તે સહેરના ભગ્ય રાજમાર્ગ ઉપર ફરતો ફરતો ગુલામોના હાટ આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે વેચવા માટે રજૂ કરેલા સંખ્યાબંધ અર્ધનગ્ન પુરુષ અને સ્ત્રી ગુલામોનું કચ્છ દબ્ય જોયું. નાસી ન ગય એટલા માટે દરેક ગુલામના પગ સાંકળથી જકડવામાં આવ્યા હતા. ભત્રાદાર પોશાકમાં સજા થયેલા વેપારીઓ દાઢમાં આંધ્રુક પકડીને દમામથી ત્યાં જિભા હતા. ઘરાક દરેકને જરાખર નેઈ રો એટલા માટે, તેઓ પોતાની ચાણના ઇશારાથી ગુલામોને એક હારમાં જિભા રહેવાને મૂલવતા

હતા, અને જે કોઈ વધારે કે ઓછી ત્વરાથી ચાલતો તેને ચાલુકના સપાટાથી થોડા ગતિથી ચાલવાનો બોધ આપતા હતા. ગુલામોની આવી એક દારમાં ખૂબ સૂરત 'મુઝારો' — હથેલી સ્ત્રી અને ગોરા પુરુષથી થયેલું સંતાન — યુવતી હતી. એક ધનિક ગૃહસ્થ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો. વેપારીની સૂચનાથી તે સડોચ-પૂત્રેક દારમાંથી આગળ આવીને ઊભી. માંડ લાજ લોકવા નેટલાં કપડાં પછી તેના અંગ ઉપર નડોતાં. તેના પગ પછી સાંકળથી જડાયેલા હતા. ઘરાડને તેની ગતિનું લાક્ષિત્ય યતાવવાને વેપારીએ આ અર્ધનઅ આગા પાસે આમથી તેમ બેચાર આંટા મરાવ્યા. પછી તેણે તેના અનુપમ સૌંદર્યનું, તેની સુદામળ દેહધૃતિનું, અને તેનાં ધારીલાં અંગહાસિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં જણાવ્યું કે તે કુમારિકા છે; અને તેને ખરીદનારને ખરબેલાં નાણાંનું પૂરેપૂરું વળતર મળી રહેશે. અતિશય ખિન્ન થઈને સિકંન આ લોહીના બળ્લરમાંથી ચાલી નીકળ્યો. પ્રવાસનો તેનો સાથી જોન લૅક્સ આ પ્રસંગ વિશે જણાવે છે, 'તેનું હૃદય ધરાયું, તે કશું બોલ્યો નહિ પણ મૌન રહ્યો, અને તેનો અંદરો વિકૃત બની ગયો.' પાછા ફરતાં સિકંન પોતાનાથી બની શકે તો આ અમાનુષી પ્રયાનો સહંતર નારા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

ન્યુ એર્લેન્ડની લેક્ચરની કામગીરીથી ઓફ્ટ ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને તેણે તેને ન્યુ સાથેમની પોતાની દુકાનમાં કારકુન તરીકે રાખી લીધો. ન્યુ સાથેમની વસ્તી માંડ ૧૦૦ માણસોની હતી અને જોકે આસપાસના પ્રદેશના લોકો પણ ઓફ્ટની દુકાને માસ ખરીદવા આવતા એ ખરું, છતાં એ પ્રદેશની અતિશય મરીગારીને કારણે એ દુકાને ધરાઈ ઓછી જ રહેતી. આ પરિસ્થિતિ સિકંનને ફીક અનુકૂળ આવી. કારણ કે ધરાડનું કામ પતરી, લાગશે તે કાપડો તારો માથા તોડે ચૂકી, ગદલા ઉપર જ સૂતો ધૂનો વાંચવા મંડી પડે. ઓફ્ટને પણ આ વાચનપ્રિય કારકુન બનું દારી ગયો. દાર, બીડી કે બીજા કોઈ પણ વ્યસન વિનાનો અને પ્રામાણિક નોકર હોવે ન કાવે ? તેના મિત્રનસાર અને સાલસ સ્વભાવને કારણે, તેના સહવાસને ખાતર પણ ધણા મોઢો એ દુકાને આવતા. એ બધાને તે કોઈ વાર રમૂજ દૂચકા કે વાતો કહેતા તો કોઈ વાર તેમને છાપું

વાંચી સંભળાવતો અથવા દેશના રાજકારણની વાતો કહેતા. આમ સિકંનને લીધે ઓફ્ટની દુકાન તે પ્રદેશના લોકોને એવા થવાનું મથક થઈ પડી. સિકંન તેની સચ્ચાઈ, પ્રામાણિકતા અને મળતાવડા સ્વભાવને કારણે આખા પ્રદેશમાં માનીતો થઈ પડ્યો અને 'પ્રામાણિક એજ' એવું તેનું નામ પડ્યું. પરંતુ એ અરસામાં સિકંનને એક આકરી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડ્યું. ઓફ્ટ પોતાના કારકુનની પંડિતારી તેમ જ બાલુગળ માટે બહુ મગરૂર હતો. લોકોને તે કહેતા કે, સિકંન કલમ ચલાવવામાં કુશળ છે તેટલો જ કુસ્તીમાં પ્રતિરુપ્તિને ચીત કરવામાં પણ પ્રવીણ છે. પાસેની કસોટી સૂવ નામની વસાહતમાં તોફાની છોકરાઓની એક ટોળી હતી. તેઓ પોતાની દાંડાઈથી આસપાસના લોકોને વારંવાર રંજગતા અને નવા આવનારાનું અચૂક પારખું કરતા. સિકંન વિપેની ઓફ્ટની ગણા તેમના સાંભળનામાં આવી. તેમની આખી ટોળી ઓફ્ટની દુકાન આગળ ભેગી થઈ અને તેમના સરદાર આર્મસ્ટ્રોંગે સિકંન પાસે કુસ્તી માટે માગણી કરી, આજરુધી આર્મસ્ટ્રોંગને કુસ્તીમાં કોઈ હરાવી શક્યું નહોતું, એટલે બધા માનતા હતા કે, તે સિકંનને સદમમાં હરાવશે અને ઓફ્ટની દુકાન લૂંટાશે. પરંતુ, સિકંનને તેને પોતાના વિશાળ બાલુથી પકડી જમીનથી અધર કર્યો અને જોતજોતામાં બોંધ પર પછાડ્યો. આર્મસ્ટ્રોંગ સિકંનનું બળ પામી ગયો. તેણે તેની જોડે હાથ મિલાવ્યા અને જણાવ્યું કે, સિકંન જેવો સારો માણસ આખા પ્રદેશમાં શોધ્યો જડે એમ નથી. પરિણામે જાને નિકટના મિત્રો થયા અને સિકંન આખા પ્રદેશના જુવાનોનો આગેવાન બન્યો. સિકંન આર્મસ્ટ્રોંગને ત્યાં વારંવાર જતો; તેની પત્ની હતા તેનાં કપડાં સાંધી આપતી અને નરી વાની બનાવી હોય ત્યારે તેને ખાસ બોલાવીને ખવડાવતી. સિકંન પણ તેનું કામકામ કરી આપતો તથા તેના નાના પુત્રને હીંચતો. વીસ વરસ પછી તે આ જૂતી મેત્રી અને મિત્રપત્નીનો નિઃશ્ચય પ્રેમ સંભારીને, આર્મસ્ટ્રોંગના પુત્રને ખૂનના આરોપમાંથી બચાવી, તેને ક્રોસીની સજામાંથી ઉગારી, મિત્રજન્ય અદા કરે છે.

એક દિવસ એક ધરડે, છ માઈલ દૂર વસતા એક ખેડૂન પાસે અગ્રેષ્ઠ વ્યાકરણ છે, એવા સમાચાર તેને આપ્યા. સિકંન ત્યાં જઈ તે ખેડૂત પાસેથી

વ્યાકરણ લઈ આવ્યો, અને પોતાની ભાષા વ્યાકરણ-શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તેણે આણ્યો, એમાં તેણે કેહામ નામના તેના ઓળખીતા શિક્ષકની મદદ લીધી. એ શિક્ષકની મદદથી તેણે ગણિતનો અભ્યાસ પણ આરંભ્યો. આ અરસામાં તેને ગીળન નામના નાચીયા ઓર્ગેન ઇતિહાસકારનો 'રોમન સામ્રાજ્યની પડતી અને વિનાશ' નામનો રોમના ઇતિહાસનો સંસ્કરણનો ગ્રંથ પણ કોઈ ઓળખીતા પાસેથી વાંચવા મળ્યો.

ઇસિનોઈ સંરચાનની ધારાસભાની ચૂંટણીનો સમય આવી પહોંચ્યો. ન્યૂ સાક્ષેમના લોકોએ વિચાર કર્યો કે 'પ્રામાણિક એન' કરતાં વધારે સારો તેમનો પ્રતિનિધિ કોણ હોઈ શકે? તેમણે લિંકનને ચૂંટણી માટે જોવા રહેવા આમ્રહ કર્યો. મારી પાસે પૈસા નથી, નામના નથી, કે આ પ્રદેશમાં લાગવગ ધરાવતા પક્ષનો હું સભ્ય પણ નથી; મને કોણ મત આપશે? વગેરે અનેક સંકલ્પચિંત્ન પછી મિત્રોના આમ્રહને વશ થઈ ચૂંટણી માટે તેણે ઉમેદવારી તોંધારી. આ વખતે તેની ઉંમર તેવીસ વરસની હતી.

ધેર ધેર ફરીને તે દરેક મતદારને મળ્યો અને તેના ઉપર વિશ્વાસ હોય તો મત આપવાને વીનવતો. સાથે સાથે તે તેમને મળતી વાર્તા કે દૃષ્ટાંત પણ કહેતો અને દેશના રાજકારણથી પણ તેમને વાકિફ કરતો. સમગ્ર છતાં કોઈ પણ મનુષ્ય કે પ્રાણીને કદી ઈર્ષ્ય ન કરનાર અને ભણેશગણેશ હોવા છતાં કદા પણ શુભાન પ્રિન્સ હમેશાં સમાન ભાવે તેમની સાથે ભજનાર યુવાન પ્રત્યે કોઈને ભારે મમતા બંધાઈ હતી. તે કદા પક્ષનો છે અથવા ધારાસભામાં જઈને તે શું કરશે એવું કોઈ તેને પૂછતું નહિ, પણ બધા કોઈ પોતાના સ્વજન જેવા 'પ્રામાણિક એન'ને જ મત આપવાનો મનમાં સંકલ્પ કરતા.

ચૂંટણી માટે તેણે આવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું: 'અતિશય ગરીબાઈમાં હું જન્મ્યો હતો અને આજે પણ દુનિયામાં મારી એ જ હાલત છે. મારી પાસે ધનદોસ્ત નથી તેમ જ મારી ભણામણ કરનાર નામાંકિત સમાજબંધી કે મિત્રો પણ નથી. આ પ્રદેશના સ્વતંત્ર મતદારો ઉપર જ મારો એકમાત્ર આધાર છે. જો હું ચૂંટાઈશ તો તેમનો અતિશય આભારી ચર્ચક અને તેમના અનુગ્રહનો ગદસો વાળવા હું નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહીશ. પરંતુ એ

ભલા સજ્જનો તેમની વિવેકબુદ્ધિ અને પાછળ રાખવાનું યોગ્ય ગણશે તોયે જીવનમાં નિરાશાથી હું એટલો તો પરિચિત છું કે એથી મને બહુ નામોશી નહિ લાગે.'

આ ચૂંટણીમાં લિંકન હાર્યો. પરંતુ ન્યૂ સાક્ષેમ વિભાગમાં તેના વિરોધપક્ષની બારે લાગવગ હતી છતાંયે ત્યાંથી એને કુલ ૨૧૩માંથી ૨૧૧ મત મળ્યા.

દરમિયાન ઓપ્ટનની દુકાન પડી ભાગી અને લિંકન ધંધા વિનાતો થઈ ગયો. ભેરી નામના ભાગીદાર સાથે તેણે દેવું ફરીને એવી જ એક પડી ભાગેલી દુકાન ખરીદી સ્વતંત્ર ધંધા આરંભ્યો. પણ દુકાનનો એક ભાગીદાર દુકાન ચલાવવા કરતાં દારૂ પીવામાં અને બીજાં વાંચનામાં મગ્ન રહેતો, એટલે દુકાન નધણિયાતો જેવી ચાલતી. થોડા જ વખતમાં ભેરી અતિશય દારૂ પીવાને લીધે મરણ પામ્યો, અને અતિશય વાંચવાને કારણે લિંકન બારે ઓપ્ટનના ખાડામાં જીત્યો. દુકાનનો અને ઓપ્ટનો બધો ભોળો તેના ઉપર આવી પડ્યો. પરંતુ, આ સમયે તેને થોડી કમાણીનું સાધન મળ્યું. તેને ન્યૂ સાક્ષેમના પોસ્ટમાસ્ટરની જગ્યા મળી. એ જગ્યાનો પગાર નજીવો હતો, પરંતુ તેની કામગીરી પણ બહુ ભારે નહોતી. આઠ દિવસે એક દિવસ ટપાલ આવતી, વળી એ કામગીરીમાં તેને અત્યાપસે એક લાભ થયો. ન્યૂ સાક્ષેમમાં આવતાં બધાં છાપાં તેને પ્રથમ વાંચવા મળતાં. તે બધી ટપાલ પોતાની હેટમાં રાખતો અને ફરવા નીકળે સારે કામગ વહેંચી આવતો. ન્યૂ સાક્ષેમના થોડો આ ભલા પોસ્ટમાસ્ટર પાસે જ તેમના કામગો વચાવતા અને તેનો જવાબ પણ તેની પાસે જ લખાવતા.

કેન્સલોન નામના તે પ્રદેશના મોજણીદારને મદ-નીચની જરૂર પડી. તેણે લિંકનને પોતાની મદદમાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું. આ નવું કામ શે તો લિંકનને તેમાંથી ફીક કમાણી થાય એમ હતું; અને નાણાંની તેને અતિશય જરૂર હતી. પરંતુ કેન્સલોન ડમોક્રેટિક પક્ષનો શુસ્ત અનુયાયી હતો અને લિંકન તે પક્ષનો કટ્ટર વિરોધી હતો. રોજ મેળવસા ખાતર પોતાની માન્યતાનો ભોગ આપવાનું લિંકનને આમ્રું લાગ્યું. પરંતુ કેન્સલોન એ વિષે તેને નિર્બંધ કર્યો, એટલે તેણે એ કામ સ્વીકાર્યું. પોતાના એક શિક્ષક-મિત્રની મદદથી દોઢ માસ સુધી સતત મહેનત કરીને

તેણે માપણીનું કામ શીખી લીધું અને તેના નવા કામે વળગ્યો. આ કામને અંગે તેને આખા પ્રદેશમાં જમીન માપવાને ફરતું પડતું. તે જ્યાં જતો ત્યાં લોકોને અનેક રીતે મદદરૂપ થતો, તેમનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેતો, અને તેમને વાર્તાઓ અને દૃશ્યો કહી તેમનું મનોરંજન કરતો. આમ થોડા વખતમાં તે આખા પ્રદેશની જનતાનો માનીતો યર્ધ પડ્યો. પરિણામે ૧૮૪૪ની સાલમાં ઇલિનોઈની ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ભારે બહુમતીથી તે ચૂંટાયો અને સતત આઠ વરસ એ પ્રદેશના લોકોનો ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ રહ્યો.

એક દિવસ લિંકન પોતાની દુકાનમાં બેઠો હતો ત્યારે વસવાટ માટે પશ્ચિમ તરફ જતા એક ખેડૂતે માત્રથી ખીચેખીચ ભરેલું ગાડું ત્યાં જીલું રાખ્યું. ગાડામાં ભાર વધારે હતો તે ઓછા કરવા ખેડૂતે એક કોઠી ખરીદવા લિંકનને આગ્રહ કરી. લિંકનને એ કોઠીની ગિલકુલ જરૂર નહોતી. પણ મુશીબતમાં આવી પડેલા ખેડૂતની મુશ્કેલી દૂર કરવા દોઢ ડોલર આપી તેણે એ કોઠી ખરીદી લીધી અને દુકાનના એક ખૂણામાં મૂકી. ઘણા દિવસ પછી દુકાન સાફ કરતી વખતે કચડાથી ભરેલી પેલી કોઠીને તેણે લીધી વાળી. એમાંથી તેને એક ક્રીમી પ્રંથનાં ચાર પુસ્તકોની પ્રતિષ્ઠા યર્ધ. એ બ્લેકસ્ટોન નામના મશહૂર અંગ્રજ ધારાસાહીનો ઇંગ્લેન્ડના કાયદા વિશેનો સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ હતો. લિંકને આ પુસ્તક પહેલાં કદી ન અનુભવેલા એટલા ભારે રસથી વાંચ્યાં. એ વિષે ને જણાવે છે, 'જેમ જેમ હું એ પુસ્તકો આગળ વાંચતો ગયો, તેમ તેમ મને એમાં વધુ ને વધુ રસ પડતો ગયો. જીવનભરમાં મારું મન ખીજા કોઈ વિષયમાં આટલું તન્મય થયું નહોતું.' આ અરસામાં તેના એક મિત્ર પાસેથી શેક્સપિયરનાં નાટકો અને જનર્સ કવિનાં કવિતાનાં પુસ્તકો મળ્યાં, તે પણ તેણે ભારે રસથી વાંચ્યાં.

ન્યૂ સાલેમથી વીસ માઈલ દૂર આવેલા રિંગ્રેડિલ નામના કસ્ટામાં રહેતા સ્ટુઅર્ટ નામના વકીલ જ્યેઠે તેને મિત્રાચારી હતી. લિંકન અવારનવાર તેને ત્યાં

જતો અને તેની પાસેથી કાયદાનાં પુસ્તકો લાવીને વાંચતો હતો. સ્ટુઅર્ટે તેને દુકાન બંધ કરી વકીલાતનો ધંધો કરવાનો આગ્રહ કર્યો અને તેને પોતાના મદદનીશ તરીકે રાખવાનું વચન આપ્યું. એ સમયે વકીલાતનો પરવાનો મેળવવો મુશ્કેલ નહોતો, અને લિંકને તો સારી પેઠે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. દુકાન ઉત્તરોત્તર ખોટમાં જતી હતી અને પોસ્ટમાસ્ટર તથા મેનજીરીદારની કમાણીમાંથી તેનું પૂરું ચતું નહોતું. એટલે તેણે દુકાન બંધ કરી રિંગ્રેડિલ જઈ સ્ટુઅર્ટ જ્યેઠે વકીલાત કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેને એટલું બધું દેવું યર્ધ ગયું હતું કે, વકીલ તરીકેની તેની ધીકતી કમાણીમાંથી પણ તે પતાવતાં તેને પંદર વરસ લાગ્યાં. વકીલાત કરવા માટે રિંગ્રેડિલ જતા પહેલાં તે પોતાના બધા લેણદારોને મળ્યો અને પોતાની કમાણીમાંથી માંડ આજીવિકા પૂરતું રાખી બધી બચત તેમને મોકલતા રહેવાનું વચન આપ્યું.

માથે કરના અસલ ભોગ સિવાય અકિંચન લિંકન મિત્રના માગી આણેલા થોડા ઉપર ભેસોને દુનિયામાં ન્યાયની વકીલાત કરવાને અર્થે રિંગ્રેડિલ જવા નીકળી પડ્યો. હવે તે સારી પેઠે ધમાઈ ચૂક્યો હતો; દુનિયાની લીલીસૂરી પણ તેણે જોઈ હતી અને તેની તડછીછાંચડી પણ તેણે ફીક ફીક વેડી હતી. મળી શકે એટલાં બધાં પુસ્તકો તેણે ધ્યાન-પૂર્વક વાંચ્યાં હતાં અને અનુભવ તેમ જ અવલોકન દ્વારા પુસ્તકોનું જ્ઞાન સમૃદ્ધ કર્યું હતું. પ્રકૃતિથી જ તે ન્યાયપરાયણ હતો પણ હવે સત્તાવીશ વરસની કદિન સાધનાથી પ્રાપ્ત કરેલી સોફિસ્ટિકના જેવી અન્યાહત શુદ્ધિમતા અને અનન્ય સત્યનિષ્ઠા તેણે જ્ઞાનવસનાજના હિતને અર્થે વ્યાપક ન્યાય પ્રવર્તાવવામાં શોજ, વકીલાતના ધંધાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં તેણે ન્યાયપરાયણતા દાખવી એટલું જ નહિ, પણ પોતાના દેશના રાજકારણમાં ન્યાયનું પક્ષ જોખ-માતાં આગ શોધીથી તેણે ન્યાયને પક્ષે ઝંખલાવ્યું અને શક્તિદ ધર્યો.

મહિલાઈ દસાઈ

‘મેટ્રિક ઓછા અંગ્રેજી’

“પ્રાથમિક શિક્ષણને હું સૌથી વધારે મહત્વ આપું છું. મારી કલ્પના પ્રમાણે, એ શિક્ષણ અત્યારના મેટ્રિક-માંથી અંગ્રેજી બાદ કરીએ એના નેટલું હોવું જોઈએ.” એમ સૂચવીને ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, અદલું કામ ઉલ્લેખ કરી શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિથી સાતેક વર્ષમાં થઈ શકે, કેમ કે પરબાપાના એજને લીધે કેટલોક સમય જરૂર બચે. પરંતુ તેમણે ચોખવટ કરી કે, સાત વર્ષ કે વધારે શા ઓછાં એ મારી સૂચનાનો અનિવાર્ય કે અદેર ભાગ ન માનતા; હું સૂચવું છું, મેટ્રિક ઓછા અંગ્રેજી એટલું કામ કરવાનું; તે સારુ, જોઈએ તો, વધારે વર્ષ પણ લઈ શકાય.

વર્ષા કેળવણી પરિપદે અવહારને ધ્યાનમાં લઈને વિચાર કરવાનો હતો. તેમને ફરજિયાત અને મફત શિક્ષણની માગણીને પણ ધ્યાનમાં રાખવાની હતી. તે પરિપદમાં પ્રાંતીય પ્રધાનો પણ હાજર હતા. એટલે, વર્ધાચીનના મારે કેટલાં વર્ષ રાખવાં એ વિચાર કરતાં, ઉપરની ગાંધીજીએ સૂચવેલી જરૂરને પ્રથમ ધ્યાન પર કદાચ ન સેવાઈ, એમ મને લાગે છે; પરંતુ અવહારમાં ઉતારવા તરફ વળવું હોય તો શું કરવું, એ ખ્યાલ પ્રધાનપદે રહ્યો. અને પરિપદે ફરમાવ્યું કે, “સાત વર્ષ લગીની મફત અને ફરજિયાત કેળવણી રાષ્ટ્રવ્યાપી પાયા પર અપાવી જોઈએ.” આ કામ પણ આજની સ્થિતિમાં અઘરું છે. છતાં, જે પ્રાથમિક શિક્ષણ કંઈ કે સફળ અને સંગીન કરવું હોય તો સાત વર્ષ તો બાળકે તે હેવું જ જોઈએ, એ અર્થ આ ફરમવથી સ્પષ્ટ થાય છે. આજ પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખર્ચ ઘણે ભાગે એણે જાય છે. તે, આ ફરમ જો અમલમાં આવે તો, મુશ્કેલી પડે.

પરંતુ, એ સાત વર્ષમાં કેટલું પ્રાથમિક કેળવણીથી નેટલું ઘટીયું—જેનામાં બહુ અંગ્રેજી બાદ કરીએ એના નેટલું—તેટલું ઘટીયું હોય એ પ્રશ્ન રહે છે. ઝાઝીર હુસેન કમિટીના જણ છે. સક્રમ ઘડી આપ્યો તે, અક્ષરસઃ જોતાં, ‘મેટ્રિક ઓછા અંગ્રેજી’ નથી. તેમાં મેટ્રિકનાં બીજગણિત, ભૂમિતિ, બીજી ભાષા સંસ્કૃત ઇ. નથી. તો સમાજનિવાના અભ્યાસમાં કંઈક વિશેષતા ઉમેરાઈ છે.

અભ્યાસક્રમના ધોરણનું આ જ સૂત્ર લઈને મુંબઈ સરકારની ‘મેરે કમિટી’એ વર્ધાચી સામે ‘લોક-

શાળા’ની નવી કલ્પના મૂકી છે. એ કમિટીનું નિવેદન આ નવી કલ્પેલી શાળાના અભ્યાસક્રમનું ધોરણ આ પ્રમાણે જણાવે છે:

“સાત વર્ષની પ્રાથમિક કેળવણીથી આગળ ચાલુ ત્રણ વર્ષની સામાન્ય કેળવણી આપવી, અને તેનું ધોરણ મેટ્રિક પરીક્ષામાંથી અંગ્રેજી બાદ કરતાં રહે એ હોય.”

એનો અભ્યાસક્રમ પણ તે સમિતિએ પોતાના નિવેદનમાં આપ્યો છે. તેમણે પણ ચુરતપણે ‘મેટ્રિક - અંગ્રેજી’ એ બાદબાકી કરી નથી. જેમ કે, તેમાં પણ સંસ્કૃત ફારસી નથી, જોકે બીજગણિત ભૂમિતિ છે, છતાં મેટ્રિક કક્ષા કરતાં તેમને હળવાં કરેલાં છે; સંગીત ઉમેર્યું છે. મનઃશાસ્ત્ર, ‘મેટ્રિક ઓછા અંગ્રેજી’ સૂત્ર ગાંધીજીએ રજૂ કર્યું તેનો અર્થ ઝાઝીર હુસેન સમિતિ અને મેરે સમિતિ જુદો જુદો કરે છે; અને મહત્વનો ફેર એ પડે છે કે, પ્રથમ સમિતિ પોતાનું કામ ૭ વર્ષમાં ચોટ બતાવે છે, બીજી સમિતિ ૭ ઉપર ૩ બીજાં વર્ષ માગે છે!

આથી સહેજે પ્રશ્ન થાય છે કે, આ વિરોધનું શું કરવું? એનો મેળ કેમ કરીને બેસાડવો? મુંબઈ સરકારે વર્ધાચીનના સ્વીકારી. વર્ધાચીનના ‘મેટ્રિક ઓછા અંગ્રેજી’ ધોરણ સ્વીકારે છે, પણ ૭ વર્ષમાં તે સલામ એમ કહે છે. લોકશાળા ત્રણ વર્ષ આગળ ખેંચે છે. અને તે ત્રણ વર્ષનું કામ પ્રથમ ૭ વર્ષની વર્ધાચીનનાની પદ્ધતિ અને અભ્યાસક્રમ લઈને આગળ સળંગસૂત્ર ચાલશે એમ પણ નથી. જો એક વડત્યો ભેગી કરવી હોય તો ઓછામાં ઓછું આટલું તો જોઈવું જ જોઈએ કે, એક પરસ્પર મેળથી એકમૂલ્ય બને, વર્ધાચીનનાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આગળ ત્રણ વર્ષ જોડવાનું.

અને એ પ્રશ્ન તો બિંબો રહે છે જ કે, પછીનાં લોકશાળાનાં આ ત્રણ વર્ષ ને નવી ટગની માધ્યમિક કેળવણી તરફ જનારાં મળ્યાં? એ માધ્યમિક શિક્ષણનાં વર્ષ તો મળ્યાં જ. નો એ વર્ષોનો મેળ ચાલુ હોઈ રહ્યો જો? પ્રયોગ તરીકે ઉલ્લેખ લખાઈ કરીને નવી લાઈનરૂઢ સરકારે શરૂ કરી છે. જુઓ તે વિષે ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ અંક ૨, પા. ૫૬) તેને અને લોકશાળાને શો મેળ આશે? તે બેનો શો સંબંધ?

અનેકદિશ સુધારા વિચારાય અને ખાસ તો ભારે અમલમાં સુધારા લાગે, ત્યારે તે બધાનાં અનુસંધાન અને સંમત-પ્રથમ જરૂરનાં બને છે. એના વગર

નવા રચાતા તંત્રની કલ્પના નથી આવતી. આ કલ્પનાની સ્પષ્ટતા સારી કરી લેવાય તો ફીક થાય. મગનભાઈ કેસાઈ

વર્ધાશાળા — બાળકોનું ઘર

સરકારી કેળવણી ખાતાએ વર્ધા કેળવણીના પ્રયોગનો પ્રારંભ કર્યો એ વાતની હવે પરંતુ એ પ્રયોગની ખરી ખુશી તો સ્વતંત્ર આમચેવકના પ્રયોગમાંથી તરી આવેલી શકે. વધારિજના એટલે એમ કહેા કે, એક અર્થમાં, બાળકો દ્વારા અને તેમની કેળવણી દ્વારા આમચેવા બંગાળના ખાદીમજૂર શ્રી. સતીશભાષુએ બંગાળના એક સામસામાં આદરેલા આવા એક પ્રયોગનું સુંદર વર્ણન એમના ‘સાદુવાળી’ સાપ્તાહિકમાં આપ્યું છે તે નીચે ફંકમાં ઉઠાવ્યું છે.

બેએક માસ પર જ આ શાળા શરૂ કરી છે. તે ગામમાં આ પહેલી જ શાળા બિઘરતી દેવી. ૧૫થી ૧૦ વર્ષનાં બાળકો તેમાં લેવામાં આવ્યાં, અને સંચાલકે પહેલેથી જ માખાપોને સોંપ્યું કહ્યું હતું કે, ઉપોચ કરાવીશું; લેખનવાચનની સરખામણીમાં, તેને મદત્વ આપીશું. શાળા બે દરને રાખવામાં આવી છે — સવારથી બપોર સુધી, ને બે કલાકની રાત પછી સંધ્યાકાળ સુધી. બધા મળી નવ કલાક શાળા ચાલે છે.

કેટલાંક માખાપોએ આ શાળામાં ઊકારાં મોકલવા હા પાડી ને પાંચ બાળકોથી તેની શરૂઆત થઈ. થોડા વખત પછી બીજા ૪ વર્ધાં આ કામ બે જ કલાક સરખા નહુતાં હતાં. તે પછી વાંધો શકતાં નહીં. બાકી બધાં સાવ નિરક્ષર જ હતાં.

નવ કલાકની શાળામાં સવાર સાંજનો નાસ્તો શ બાજે જ આપવો જોઈએ, એ કયાદું છે. એમાં ઊકારને શાળાનું આકર્ષણ પણ મળી રહે. સવારમાં શાળા બરાલ કે પહેલું કામ શિક્ષક નાસ્તો નેપાર કરવાનું કરે. ઊકારાં નાનાં, એટલે તેમાં જરાતથ મદદ કરી શકે; જતે તે કામ સંજાળી હઈ ન શકે. નાસ્તો પરવારીને તકલીફથી ચાલે; ત્યાર બાદ બાળકામ; ત્યાર પછી વાચન લેખન અને ગાન. અપેદે પણ આ જ કામ ચાલે.

શરૂઆતમાં આ કામો માટે નિશ્ચિત સમયપત્રક રાખવામાં આવ્યું હતું પણ અનુભવે જ્યેષ્ઠ કે એમ કાવતું નહોતું. અર્થેક કલાક કાંત્યા પછી એકાદ બાળક શકે અને આખા વર્ગને એના ચેપ લાગે. એટલે કામ બદલે જ પાછો રસ અને રંજ જાયે. ‘બદલ્યા વગર જ એકે રાખવામાં ને કામ પેલરા જેવું કે શિક્ષણ થઈ જાય. એટલે સમયપત્રક ઊઠતું પડ્યું.’

આટલા કલાકની શાળામાં બાળક રકે શી રીતે ? — આમ કોઈ પૂછે. આ શાળામાંથી બાળક થેર જવા હજી

તો તેને ઘેઠાવું નથી. શિક્ષક શાળાનું વાતાવરણ ધર જેવું રાખે છે. તેથી, શરૂમાં કોઈ બાળક થેર જવા માગતું ને જતું, ત્યાંદે શિક્ષક તેમાં કોઈ વાંધો કે ખોટું નહીં સમજતો. પણ એમાંથી જ એવી રિતિત જન્મી છે કે, હવે બાળકો મનથી નિશાળમાં રહે છે.

કેટલાંક માખાપ કોઈ વાર બાળકને થેર કામ માટે રોકે એવું પણ જન્યા કરે છે. સામસાળાના શિક્ષકે આ વસ્તુ તો સાધારણ બળીને આવતું જોઈએ. કાળે કરીને માખાપો અને બાળકો પણ શાળામાં જવાનું વધારે પસંદ કરતાં થાય એવી શાળા બનાવવાનું ધ્યેય રાખીને સંચાલકો ચાલે છે.

શાળાના વાતાવરણને એક કાખકો નહુવા જેવો છે. શાળા સામે રોડને ને હોટોને એક દબ હતો; તે ખસેડવાનો હતો. એક દહાડો શિક્ષક ને વિદ્યાર્થીઓ એ કામે લગ્યા. નાનાં ઊકારાં એક એક હાઈ હાઈ જાય, શિક્ષક વધારે થે. ઊકારાંમાં સીધી મોટો ઊકારો ૧૦ વર્ષનો હતો, તેને થયું, ‘આ પીયું પીયું નહિ ફાવે.’ આ ઊકારો આમમાં વડેલ તરીકે મણાસો. તેણે પોતાની મરજ અને આપ-આવડે તે બે વાંસના લાંબા હુકડા વચ્ચે નાની ચીપટો બાંધી ડોળી તેપાર કરી. તેની ઉપર ૨૦ હટો થાય. હવે નાનાં ઊકારાં ચપ ચપ એ ડોળી લાવી આપે, શિક્ષક અને પેલો ડોળીનો સોધક એ લિચ્છી જાય. આ યુક્તિથી આખી શાળાને નંવસર્વનનો અને લેચુક્ત કામનો કેવો અપાર આનંદ થયો હશે એ કલ્પવું સહેલું છે.

વર્ણનને અંતે સતીશભાષુ લખે છે, “હિંદના ઉદ્ધાર-કાર્યને માટે વર્ધા-શિક્ષણ ચોળનામે બારે સમૃદ્ધ હેત્ર ઉધારી આપ્યું છે. આપણા સમાજતંત્ર પર વર્ધાશાળાની અરુર ભારે જળરી થશે. અત્યારે અમારી આ શાળામાં હિંદુ-મુસ્લિમ બાળક હોડા પ્રથમ નથી. સૌ સાથે કામ કરે છે, રમે છે જ નમે છે. શરૂમાં હિંદુ બાળકોએ સવારનો બાતરો નાસ્તો સૌ સાથે લેવા ના પાડી, પણ બાળકવગલમાં હજી ફેરફાર થતાં વાર લાગે; હવે સૌ સાથે જમે છે અને સોધવામાં મદદ કરે છે.

“આટલા દહાડાને અનુભવ સારા ભવિષ્યની આશા આપે છે. જે શાળા મંદ પડે, અમારી ધારણા પ્રમાણે સફળ ન થાય, તો તે અમારી નજાબાઈને લીધે. બાળકો નિષ્કંત્રતાનું કારણ નહીં આપે — અમે કદાચ આપીએ. આમ અમારા વિચારો છે.”

દેશ પરદેશની કેળવણી

મહાસમાવાદી પ્રધાનમંડળોએ, આમ પ્રત્યક્ષ દિવસ માટે, ત્રણ ભવિષ્ય કાર્યક્રમ ઉપાધ્યો હતા:—(૧) દાંત્રનિષેધ, (૨) કચ્છનિવાસ, (૩) નિરક્ષરતાનિવારણ. આ ત્રણે કામને જુદા જુદા પ્રતિભાં વેગ આપવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ગુજરાતમાં જુદાં જુદાં વિસ્તારિતો તરફથી નિરક્ષરતાનિવારણનું કામ ઉપાધ્યો લેવામાં આવ્યું છે. શિક્ષકોને માટે તાલીમવર્ગો ચલાવવામાં આવે છે. શિક્ષકો સામાન્ય રીતે એમ જાણે છે કે, આપણા દેશમાં કે પ્રાંતમાં બહેલાનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું છે. તે ખ્યાલ વધારે ચોક્કસ થાય અને તેનો તુલનાત્મક ખ્યાલ આવે એ હેતુથી, દેશપરદેશની કેળવણીને લગતી કેટલીક હજીકત એકઠી કરી છે, તે સામાન્ય વાચકને માટે પણ ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવી છે.

	હિંદ	યુનઈ	સિટિશ
	લાખ	લાખ	લાખ
કુલ વસ્તી (૧૯૩૧)	૩,૫૨૮	૧૮૦	૩૧
બહેલા પુરુષો (૮૬)	૧૩.૨	૧૪.૩	૨૨
બહેલી સ્ત્રીઓ (૮૬)	૨.૩	૨.૪	૪
કુલ બહેલ (૮૬)	૮.૦	૮.૬	૧૩.૫

બહેલા એટલે શાળાન પરીક્ષા પસાર થયેલા કે મૅટ્રિક સુધી બહેલા નહિ; પરંતુ વસ્તીગણતરી માટે ઠરાવેલા ધોરણ મુજબ, ૬ થી ૮ વર્ષની વયનાં વાંચતાં આપડે તે બધાને બહેલા ગણવામાં આવે છે. આ ભવિષ્ય બહેલતરનું પ્રમાણ અને દેશદેશાન્તરમાં કેળવણી માટે થતા ખર્ચનું પ્રમાણ નીચે મુજબ આવે છે:—

કેળવણીનું પ્રમાણ અને ખર્ચ

લખતાં વાંચતાં નજીનારા	વસ્તીના માથા દીઠ કેળવણીનું ખર્ચ	કુલ વસ્તી- માંની બહેલો વિદ્યાર્થીઓ	
(૮૬)	(૩.)	(૮૬)	
અમેરિકા	૬૪.૫	૬૫	૨૩.૭
ઇંગ્લંડ	૬૪	૩૨	૧૮.૮
નપાન	૬૬.૭	૧૧	૧૬
હિંદ	૮	૧	૪.૬

ડુનિયાના આગળ પડતા દેશોમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ લગભગ નહિ જેવું છે. ત્યારે આપણે ત્યાં બહુ જ ઓછા લોકો પોતાની બાપમાં ધણ લખવા વાંચવા જેટલું જાણે બહેલા છે. તેનું મંદતરનું કારણ એ છે કે, આપણા દેશમાં સરકાર કેળવણી પાઠ્ય બહુ ઓછું ખર્ચ કરે છે, તે ઉપરના આંકડા બતાવે છે. સરકારની આવકમાંથી થતી મોટી રકમ લશ્કરી ખર્ચ અને મોટા કારે ખર્ચો

આપવામાં ખર્ચાય છે. એટલે કેળવણી જેવાં પ્રત્યક્ષ હિતરતાં કામો માટે જોઈએ તેટલા પૈસા ખર્ચાતા નથી. બીજા દેશોના પ્રમાણમાં પગારો અને લશ્કરી ખર્ચનું પ્રમાણ આપણે ત્યાં કેટલું બારે છે તે જુઓ:

	લશ્કરી ખર્ચ	પગારો	પ્રત્યક્ષ માથા
	સરકારી ખર્ચના	પ્રત્યક્ષ માથા	દીઠ આવક
દેશ	૨૫.૪	૬૬૦	૩.૫
અમેરિકા	૧૪	૧૩	૨.૦૫૩
ઇંગ્લંડ	૧૨.૬	૩૭	૧.૦૬૨
જર્મની	૯	૨૪	૬.૩૪

હિંદ જેવા અજ્ઞાન દેશમાં કેળવણી માટે ખર્ચ વધુ કરવું જોઈએ અને પગારો તથા લશ્કરી ખર્ચ ઓછું હોવું જોઈએ, તેને બદલે આપણા દેશમાં લાંબી પરિસ્થિતિ છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, બાળકોની કેળવણી અટકે છે, નિશાળમાં જવા યોગ્ય બાળકોને કેળવણી આપવાની સગવડ નથી, અને તેથી મહામોટા સમુદાય મોટાપણે પશુ અજાણ રહે છે.

હિંદમાં જે ઠંઈ રકમ ખર્ચાય છે તે કેવી રીતે ખર્ચાય છે અને તેનો લાભ કોને મળે છે તે જોઈએ. આ સમજવા માટે આપણે જુદા જુદા પ્રકારની કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અને તે કેળવણી આપવા માટે થતું ખર્ચ જેવું જોઈએ.

કેળવણીના ખર્ચની વહેંચણી

બહેલા વિદ્યાર્થી	ખર્ચ ૧. વિદ્યાર્થીના	ખર્ચ ૨. વિદ્યાર્થીના
(સંખ્યા)	હાજરમાં	લાખમાં
દેશ	૮૮	૨૫૨
હાઈસ્કૂલો	૧,૦૦૭	૫૩૬
મિડલ સ્કૂલો	૧,૩૧૪	૨૭૫
પ્રાથમિક શાળાઓ	૬,૮૦૬	૮૦૦
આસપાસીઓ	૨૫૪	૧૬૭
અમાન્ય શાળાઓ	૧૮૧	—
પરચૂરણ	—	૫૮૩
	૧૩,૧૯૦	૨,૬૧૬

ઉપરના આંકડામાં કેટલીક બાબતો ધ્યાન ખેંચે એવી છે. કોલેજોમાં બહેલા ૧ દહા વિદ્યાર્થીઓ માટે ૧૦ દહા ખર્ચ થાય છે અને પ્રાથમિક શાળાઓમાં બહેલા ૭૫ દહા માટે ૩૧ દહા રકમ ખર્ચાય છે. બીજાં બહેલા જેવી હજીકત એ છે કે, પ્રાથમિક શાળામાં ૭૫ બહેલા

હોય તેમાંથી હારફરફ સુધી ૭ પહોંચે છે અને કોલેજ સુધી તો ફક્ત ૧ ટકો પહોંચે છે. આપણા દેશની કેળવણીનો વિચાર અને ખર્ચની વહેંચણી કઈ રીતે કરવાની જરૂર છે તેનો ખ્યાલ આપણને આ આંકડામાંથી મળે છે. ત્રીંધી છત્રી વર્ધા-કેળવણીની કલ્પના ૮૫ (૭૫+૧૦) ટકા વિદ્યાર્થીઓ માટે ફરેલી છે, નહિ કે પેલા ૧ ટકા માટે.

હવે આપણે મુંબઈ ઇલાકામાં કેળવણીની સ્થિતિ કેવી છે તે જોઈએ. મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૯૩૭-૩૮માં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા બતાવનારા કોડો આ પ્રમાણે છે :

વિભાગ સંખ્યા

પ્રાથમિક શાળા	
પ્રથમ ચાર વર્ષ	૧૦,૧૭,૬૦૬
છત્તર ત્રણ વર્ષ	૧,૨૩,૬૦૦
	૧૧,૪૧,૨૦૬

માધ્યમિક શાળા	૧,૩૮,૩૨૬
કચ્છ શિક્ષણ (બધી ભતનું)	૧૪,૦૫૧

આ ઉપરાંત વિશેષ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ મળી લેતાં, આખા ઇલાકાની કુલ ભણનાર સંખ્યા ૧૪,૦૩,૪૦૧ છે. એટલે તે સંખ્યામાં,

પ્રાથમિક શાળામાં	૮૪.૬ ટકા
માધ્યમિક શાળામાં	૯.૮ ટકા
કચ્છ શિક્ષણમાં	૧.૦ ટકા
અન્ય વિશેષ શિક્ષણમાં	૧.૫ ટકા
સરકારી માન્યતા વગરની સંસ્થાઓમાં	૨.૮ ટકા

એ પ્રમાણે વહેંચાયેલા છે. અને મુંબઈ ઇલાકાના ખર્ચની બાજુ જોઈએ તો નીચેના કોડો મળે છે :

વિભાગ	હાલમાં	કુલના	કુલ વસતી	માથા
				ના ટકા
				દીઠ
	૨.			ભણનારા ખર્ચ રૂ.
કચ્છ શિક્ષણ	૬૬૬	૬.૩	૦.૮	૭૨
માધ્યમિક	૧,૮૬૧	૧૧.૬	૭૭	૧૪
પ્રાથમિક	૧૦,૦૩૧	૧૩.૨	૬.૬૫	૯
વિશેષ	૬૬૫	૬.૧	૧૨	

આ ખર્ચમાં મકાન, વ્યવસ્થા તથા નિરીક્ષણ વગેરે પેટ પડતું ખાતા-ખર્ચ નથી મરડું. કેળવણીના કુલ ખર્ચના ૧૨.૫ ટકા તેમાં ભય છે.

ઉપરના આંકડા લેતાં અખિર હિંદની સરખામણીમાં મુંબઈ ઇલાકાના આંકડાની ટકાવારીમાં થોડા થોડા ફેર આવે છે પરંતુ એકંદરે ઝાડો ફેર નથી. કચ્છ શિક્ષણ સુધી તો ફક્ત ૧ ટકો વિદ્યાર્થી પહોંચે છે, એ જાનનેમાં સામાન્ય છે. હવે મુંબઈ ઇલાકાની અને ખાસ કરીને ગુજરાતની સ્થિતિ જરા વધુ તપાસીએ.

મુંબઈ ઇલાકા બ્રિટિશ ગુજરાત

૬થી ૧૩ વરસ સુધીનાં પ્રાથમિક શાળામાં જવા યોગ્ય બાળકોમાંથી અમલુ કેટલાં ? ૨૦ લાખ ૩ લાખ

૧૫ વરસ ઉપરનાં અમલુ કેટલાં ? ૬૪ ,, ૧૫ ,,

મુંબઈ ઇલાકાનાં કુલ ૨૧,૪૮૪ ગામડાંમાંથી ૧૨,૪૮૮ ગામડાંમાં શાળા જ નથી, તેથી નિશાળે જવા યોગ્ય બાળકોના ૬૨.૫ ટકા અમલુ રહે છે. એટલે નિશાળે જનાર દરેક એક બાળકે બીજા એ અમલુ રખે છે, આ ઇલાકાની નિરક્ષરતા તાબૂદ કરવી હોય તો ૨૦ લાખ બાળકોને માટે શાળાઓની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ; અને વિદ્યાર્થી દીઠ ભણાવવાનું ખર્ચ સરેરાશ રૂ. ૧૩ આવે એમ ગણીએ, તો તે કામને માટે રૂ. ૨૬૦ લાખ જોઈએ. અને ૧૫ વરસ ઉપરનાં અમલુ ૬૪ લાખ છે તેમને ભણાવવા માટે એક પ્રોંટ દીઠ સરેરાશ રૂ. ૪ ખર્ચ આવે તો ૩. ૩૭૬ લાખ જોઈએ.

ગુજરાતના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં ૧૫ વરસ ઉપરનાં અમલુ સીપુરુષોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે :

જિલ્લો	કુલ વસતી	કુલ અમલુ
	(હાલ)	(હાલ)
અમદાવાદ	૬૨૪	૮૦૪
ભરૂચ	૩૩૪	૨૭૨
ખેડા	૭૫૨	૬૫૦
પંચમહાલ	૪૫૪	૪૨૧
સુરત	૬૬૪	૫૭૮

	કુલ ૩,૧૪૮	૨,૭૨૫	૧,૫૬૪
કુલ વસતીના ટકા	૮૬.૫	અને ૧૫ વરસ ઉપરની વસતીના ટકા ૮૨.૫.	

એટલે બ્રિટિશ ગુજરાતનો પ્રશ્ન ત્રણ લાખ બાળકોને માટે શાળાઓ ખોલવાનો અને ૧૫ લાખ પંદર વરસ ઉપરનાં સીપુરુષોને પ્રોંટ શિક્ષણ આપવાનો છે. પંદર વરસ નીચેનાં માટે તો શાળાઓ વધારવી જોઈએ. બાળકનાં શોરી ઉંમરનાં અમલુને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની વ્યવસ્થા કરવી હોય, તો કેવળ સરકાર ઉપર આધાર રાખવાથી નહિ થઈ શકે. જ્યોતે પ્રત્યેક પેરે ભણવાની તક મળી છે તેમની કરજ છે કે ન ભણીને તેઓ ભણાવે. એવી લાખણી આપણાં ભણેલાંઓમાં શેરીએ શેરીએ અને ઘેર ઘેર દેખારી ત્યારે જ પ્રોંટશિક્ષણનું એ કામ થઈ શકશે. નિરક્ષરતાનો રાક્ષસ પેસાથી હઠાવી શકાય એવી આપણા દેશમાં નેપથિ જ નથી. એટલે દરેક ભણેલાને તે કામ ઉપાધી લેવું જોઈએ

‘સંસાહક’

तुकारामनी वाणी

११

पुढतां आवरीं । मज भवाचे मागरीं ॥ १ ॥
नकी मानूं मार । पाहें दोघाचे डोंगर ॥ २ ॥
आहे तें सांभाळीं । तुज्जी कैसी धीदावळी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे दोघी । मी तों पावकाचा राशि ॥ ४ ॥

१२

टिका टोपीं माळा देवाचें गवाळें ।
वागवी वोंगळें पोटा साडीं ॥ १ ॥
तुळसी खोवी कानीं दर्भे खोवी रोंडी ।
लटिकी घरी वोंडी नासिकाची ॥ २ ॥
कीर्तनाचे घेले रडे, पडे, लोळे ।
प्रेमेंविण गळे दाटताती ॥ ३ ॥
कवा करुनियां दावीं प्रेमकळा ।
अंतरीं जिह्वाळा कुकमांचा ॥ ४ ॥
गोसाव्याच्या रूपें हेरी पर नारी ।
जयाच्या अंतरीं काम लोभ ॥ ५ ॥
तुका म्हणे असे मायेचे मदंद ।
त्यापाशी गोविंद नाही नाही ॥ ६ ॥

१३

कलियुगीं कवित् करिती पापांड ।
कुसल हे मांड यहु शाले ॥ १ ॥
द्रव्य, दारा चित्तीं प्रजांची आवडी ।
मुखें पडवडी कीरडाचि ॥ २ ॥
दंभ करी सोंग मानावया जग ।
मुखें बोले त्याग मनीं नाही ॥ ३ ॥
वेदाज्ञे कडोनी न करिती स्वहित ।
नव्हती अलिप्त वेदाहूनि ॥ ४ ॥
तुका म्हणे दंड साहील यमाचे ।
न करी जो वाचे बोले तैसे ॥ ५ ॥

१४

अन्य माझी मति । म्हणोनि येतो काकुलनी ॥ १ ॥
मज दाखवा दाखवा । तुज पाउलें केशवा ॥ २ ॥
धीर माझ्या मना । नाही नाही नारायणा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे दया । मज करा अभागिया ॥ ४ ॥

११

इथतो उगार, मने भवाज्मि भोजार. १
गथीस ना भार, नेथी दोषांना पहाड. २
छुं तेवो तार, तातुं गिरद चियार. ३
तुकाराम गुनेगार, तूं तो पापना भंडार. ४

१२

श्रीछुं, दोषी, भाणा, देवानो गवाणो,
राभतो ह्मारे, पेटे काने. १
तुणसी पोसे काने, दर्भ पोसे शिणे,
व्यर्थ जाडी राभे नासादांडी. २
कीर्तन टाळुं रडे, पडे, लोळे,
प्रेम विषु कडे गहगद थाप. ३
ध्या करी दामे प्रेमकणा भस,
अंदर भयौ रस कुकरोना. ४
वेरागीना वेगे पोमे परनारी,
कामशेने भरी नेनी वृत्ति. ५
तुकाराम येवा मायाना गुणान,
ते पोसे राम नडेये नडेये. ६

१३

कलियुगे काम्ये करता पापान्द,
कुशज येवा भांड अहु वध्या. १
द्रव्य-दारा-पुन चित् भांडी म'णे,
मुखे अहु अडे केरा वाद. २
दंभे करे वेश छेतरवा लग्न,
गोटे पोसे लाग, मने ना ने. ३
वेदाज्ञ न पाणे, करे न स्वहित,
नहिणे अलिप्त देह यकी. ४
तुकाराम तेने दंड हेरो काण,
पोसे तेरी यात्र नेनी नडाय. ५

१४

अन्य माझी मति, तेथी गुणतु वीनती. १
मने दाखवा, दाखवा, तातुं यरथु केशव. (रड) २
धीरज मारे मन, नथी नथी नाशुपथ. ३
तुका अभागिया विपर, हरे दया कडुआर. ४

किं धन अशास्त्रावा

કેળવણીકાર ટોલ્સટોય

ટોલ્સટોયના જીવનચરિત્રકારો અને અભ્યાસીઓએ મોટે ભાગે તેમના આત્માના અને જીવનના કંઈક વધારે સ્વયંજ્ઞ, પ્રાથમિક, સંમોહકાર્થી અને કટુલુ આવિર્ભાવો અને સ્વરૂપો તરફ જ આપણું ધ્યાન દોરી રાખ્યું છે. પણ કેળવણીકાર તરીકેની તેમની પ્રતિભા એણી નહોતી. કોઈ વાતનો પશ્ચત્તિસર અભ્યાસ કરવાની તેમની શક્તિ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ પ્રકાશી બહી છે. યુવાનીથી માંડીને મૃત્યુ સુધી તેઓ કેળવણીની સમસ્યામાં દમેશ છોડે રસ ધરાવતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૨માં કે જ્યારે તેમની વય માત્ર એકવીસ વર્ષની જ હતી, ત્યારે તો તેમણે એક શાળા ખોલી હતી. શિક્ષણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં તેમનું જીવન અન્ય ક્ષેત્ર કરતાં કંઈ વધારે સંપૂર્ણ એક-રસતા દાખવે છે. કલા અને દિલ્લસૂદી વિષેના તેમના વિચારોમાં એક એવા દિવસ આવ્યા કે જ્યારે તે જ વિચારોને પૂજતા હતા તેનો ભાગ હેવાનું તેમને આવશ્યક લાગ્યું, પરંતુ તેમના કેળવણીવિષયક સિદ્ધાંતોમાં બહુ જ ઓછા ફેરફાર થયેલ નેવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતોનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો તે સાચું, પરંતુ તેને અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી પસાર થવું નથી પડ્યું કે તેમાં કોતિકારી ફેરફારો નથી થયા.

આ લોક સમજાવેલો કઠિન નથી. ટોલ્સટોય પોતાના આ કેળવણીવિષયક વિચારોના પ્રતાપે જ પ્રથમ ભ્રમત અને સ્વંભાન થયા હતા. ટોલ્સટોય બાળકોને બરાબર પિછાનતા હતા. બાળકના આંતરિક જીવનનાં વર્ણનો જ તેમની સાહિત્યમેધાનું પ્રથમ વસ્તુ બન્યાં હતાં. ‘બાલ્ય અને ધૌવન’ કો સર્જનથી તેમનાં કાલ્પનિક લખાણોની હારમાળાનું હૃદયકંઠન થયું હતું. તદુપરાંત, આ પુરેતક આત્મકથાના રૂપમાં હતું. લેખક પોતાની હતનું જ મનો-વિશ્લેષણ કરવાનો શોખ ધરાવનાર હોઈ, તેઓ સાધારણ રીતે આપણા જેવાના જીવનમાં જુલાઈ નતા કે દેખાઈ રહેતા બાલ્યકાળના અને ધૌવનના નાના નાના અનુભવો, સંસ્કારો અને ભાવોનું ભવ્ય અને દ્વંધ્વમ્મય વર્ણન આપવા ‘અર્થ’ થઈ શક્યા તેમને તો માત્ર એ અવસ્થાનાં મરણો ફરી ચાઈ લાવવાનાં હતાં. આ સમયે તેમને હતા કે, બાળકોનું આંતરિક જીવન સમર, સંપૂર્ણ અને વિશ્વભાષ્ય છે, પરંતુ સાથેસાથ આજી અને અંતિ ભાગીવરા પણ છે. ટોલ્સટોય નહિતા હતા કે, આ સુખી જીવનઅવસ્થા ચળી વાર અનુચ્ચારણીય પાતનાની પંજો હોય છે.

આ વસ્તુથી બહુકાર હોઈ, તેઓ દમેશ બાળકોનો હુદી જુદી વ્યક્તિઓ તરીકે અભ્યાસ કરતા. તેમની

નવજકમાં જો બાળકોનાં આવે છે તે જડવત્ નથી હોતાં; તે જેમ મોટાંઓના આત્માનો અભ્યાસ કરીને તેમના જીવનરસને સુંદર ઘાટમાં જમાવી આકાર આપે છે, તેવી જ રીતે બાળકો વિષે કરે છે.

ટોલ્સટોય શિક્ષક તરીકે સક્રિય કાર્ય કરવા મંડી પડ્યા હતા. “મનુષ્યને સમજાવેલો હોય તો તેના આત્માનો અભ્યાસ કરો,” એ આદેશમાં શ્રદ્ધા રાખતા ટોલ્સટોયે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના જીવનનાં અભ્યાસ દ્વારા બાળસ્વભાવનો અભ્યાસ ભરી રાખ્યો હતો. કારણ કે, તેમને ખાતરી થઈ હતી કે, પ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ ન થયેલા એવા નિયમો અને પદ્ધતિઓ ઉપર સ્થાયેથી એક ધરેલ-વાળા કેળવણીને સ્થાને પ્રયોગોથી સંશોધાયેલી પદ્ધતિવાળા કેળવણી દાખલ કરવી જરૂરી છે. અને આ જ કારણે શાળા એ તો બાળમાનસની પ્રયોગશાળા છે એમ તેઓ માનતા. આથી ટોલ્સટોય ઉપર જેકે કસ્ટો, ફોબેલ તેમ જ ડાઈરેક્ટરવેગ જેવા મહાન કેળવણીકારોની અસર હતી, તોપણ મોટે ભાગે તે પોતાને મળેલા શિક્ષક તરીકેના સ્વાનુભવથી જ દોરખાતા.

આ અનુસૂચ એટલે પોતાના ખેડૂતોના ગામ યારનાયા પોલિયાનામાં તેઓ થોડા મહદનીશો સાથે ખેડૂતોનાં બાળકોને જેમાં ભણાવતા તે શાળા એક સજીવ વસ્તુ સમાન એ શાળા વિકાસ પામી ખીસી બહી હતી. એના અનુભવને આધારે કેટલી સ્વહતાથી, પશ્ચત્તિસર અને ચોખ્ખતાથી પોતે કરેલ કેળવણીવિષયક પ્રયોગોની વ્યાખ્યાઓને તેમણે ચર્ચા છે, શિક્ષણશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓની વિવેચના કરી છે, અને સ્થાપિત કેળવણીના કાયદા અને નિયમોનું સૂઝેમ અવલોકન કરી તેને છપ્પા છે, અને પોતે દાખલ કરવા મારેલી પદ્ધતિઓને સમજાવી છે—જે બધુ આપણે જો બહુવું હોય તો યારનાયા પોલિયાનાની શાળાનું મુખપત્ર “યારનાયા પોલિયાના” આપણે વાંચવું જોઈએ. ખરેખર, એ લખાણને કેળવણીવિષયક સાહિત્યની કલશકૃતિઓ તરીકે જ લેખવાં પડે તેમ છે.

ટોલ્સટોયને પોતાના ધાર્મિક કસોટીકાળ પછી પોતે ધરેલી સામાજિક ચેતના સાથે પોતાની આ કેળવણી-વિષયક રીતિઓને સાંકળી હેવાનું સરજ દેખાયું. કોઈ દિવસ મહોલું લાગ્યું તોટું આ પછી તેમને કેળવણીનું મહત્ત્વ લાગ્યા માંડ્યું. કારણ કે તેમના દર્શિનિદુએ હવે કેળવણી એ સામાજિક સુધારણાનું મુખ્ય સાધન બની રહી હતી. આ સુધારણાનું કાર્ય પ્રથમ બાળકોથી શરૂ કરવાથી, ગ્રેમ અને રવેચ્છાના ખાસ ઉપર સ્થાયેલા સમાજનું વિધાન શક્ય બની રહે તેમ હતું, એ તો તેમને

રૂપરૂ દેખાવા લાગ્યું હતું. ટોલ્સ્ટોય તેમના જીવનના તદ્દન ઉત્તરાર્ધમાં પોતાને ઘેર બાળકોને આમંત્રણ અને ભણવના આમ સક્રિય અનુભવ લેવાનું તેમણે હેતુ સુધી હાટ્યું ન હતું, કારણ કે તેઓ માનતા કે કોઈ પણ વિષયમાં નિયમ કે સિદ્ધાંત બાંધતાં પહેલાં વાસ્તવિક અવલોકન કરવું જ જોઈએ. બીજી બાજુ, તેઓ પોતાના અનુભવમાંથી ક્યાંક કાઢીને દૈનિક જીવનના બાંધતા પણ કોઈ દિવસ અટકાવ ન હતા. આ રીતને અનુસરતા તે સમય દરમ્યાન તેમણે કેળવણીના પ્રશ્નોને સતતા બહુમત્ય પત્રો લખ્યા છે.

આ રીતે ટોલ્સ્ટોય એક મહાન કેળવણીકાર હતા. તેઓ શિક્ષણ માટે આગ્રહ પ્રેમ ધરાવતા, તેમાં દૃઢપણે માનતા, અને તે સુધર પરિણામ ઉપજાવશે તેવી આશા

રેખતા. બ્યાવહારિક જીવનના આધારપ્રત્યાષાતાથી તેમનું મન હદથી વધારે વહેમી, ફિક્કર કરનારું અને અંતરિક્ષા બાનારું બની ગયું હતું, અને તે ઘણી વાર તેમને ભ્રેષ્ઠ બનાવી મૂક્યું. ધોળી વાર આ ભ્રેષ્ઠની તેમના મિત્રવંદનાં પણ ફેલાઈ જતી. આવા એક સમયે તેમના મિત્ર પોલ બિરુકોફે તેમને પૂછ્યું :

“તું તમે તમારા જીવનમાં કોઈ દિવસ સંપૂર્ણ શાંતિ કે સંતોષની લાગણી અનુભવી નથી, મિત્રોલિચિય ?”

ટોલ્સ્ટોયે એક આઠ નાંખીને, પછી કોઈ બાળકની માફક આનંદિત થઈને કહ્યું :

“અરે, હા બાઈ! હું જ્યારે બાળકો સાથે તદ્દપ થઈ બેઠું છું ત્યારે મને બહુ આનંદ આવે છે.”

કાન્તિલાલ ત્રિભુવનદાસ બંદ

વર્ધા-શિક્ષણના સમન્વયો

આત્મની કેળવણીનો પ્રધાન સૂર જીવિતો વિકાસ છે; પરંતુ એમાં જીવિતો જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે જીવિત જ છે, અથવા જેને વિકાસ કહેવામાં આવે છે તે વિકાસ જ છે, એ જાને વસ્તુ સંકારપદ છે. એ કેળવણીમાં માનેલા જીવિતવિકાસ માટે પુસ્તકોને મુખ્ય સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં છે. એ દ્વારા અસંખ્ય વિષયોનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તો બાળકનો જીવિતવિકાસ ધાય એમ માની લેવામાં આવે છે. “વિષયોનું જ્ઞાન” એનો અર્થ મુખ્યતઃ તે તે વિષયોની માહિતી આપી દેની એ ધાય છે. આપણી આત્મની કેળવણીની ચોટી સંપત્તિ પુસ્તકો અને માહિતી છે, અને એમાં જે પારંગત ધાય છે તેને આપણે શિક્ષિત કહીએ છીએ.

વર્ધા-કેળવણીના ચૈત્ર્યોએ પણ આ જ કેળવણી લીધી હતી. પરંતુ, અનુભવે એમને એની નિર્માણતા જાણ્યા આવી, એટલે એમણે એની સામે જાંડ ઉઠાવ્યું છે. જેમણે આ જાતની ચાલ કેળવણીનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે તેમને તો ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, એ કેળવણીએ પ્રજાજીવનને ચૂંટી નાંખ્યું છે અને મંડકારિતાનો દાસ જ શરૂ કર્યો છે. “પુસ્તકો, વિષયો, જ્ઞાન, માહિતી, જીવિત જાગ્રકાર” વગેરેનો આત્મની વિદ્યાપીઠમાં બસે જાડુ જાડુ મકરત્વનું રથાન મળતું હશે. પરંતુ, યુનિવર્સિટીઓ દર વર્ષે હજારો

વિદ્યાર્થીઓના રૂપમાં જે પરિપાક બહાર પાડે છે, તેનો આપણે વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરીએ, તો જાણ્યા આવશે કે, એ પુસ્તકો, વિષયો, માહિતી, જ્ઞાન વગેરેએ શિક્ષિત વર્ગને નિર્માણ કરી દેવામાં જાડુ મેટો લાગ બજાવ્યો છે.

વિચારવંત કેળવણીકારો શિક્ષિત વર્ગની આ નિર્માણતાથી જાગ્રત થવા લાગ્યા, અને કેળવણીમાં એવાં દ્રષ્ટિ તરંગોને દૂર કરવા પ્રયાસો શરૂ થયા. જીવિતના યથા અતિરેકના ઉપાય તરીકે ઉદ્યોગની કેળવણીને મહત્ત્વ મળવા માંડ્યું; સમાજની વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે પણ ઉદ્યોગ-કારીગરીની જરૂર તો રહે જ છે. એટલે શિક્ષણસંસ્થા સાથે ઉદ્યોગશાળાઓ પણ શરૂ થઈ. પરંતુ, તેથી વેશ જીવિતવિકાસની વિદ્યાપીઠમાં ભણેલાના જીવનમાં કંઈ તેજ ન આવ્યું. કેટલાકે ચાલુ દુનિયા-વિદ્યાપીઠોનો આશ્રય લીધો. પરંતુ સમાજની પ્રતિષ્ઠા તો પેલી જીવિતવિકાસની વિદ્યાપીઠમાં ભણેલાને જ મળતી રહી. આ રીતિ પ્રતિ પણ કેટલાક વધુ જાગ્રત કેળવણીકારોને તીવ્ર અશંતેષ થવા માંડ્યો. ઉદ્યોગ-કારીગરી અને જીવિતવિકાસમાં ભણતરો અલગ સંસ્થાઓમાં મળે તે એમને રુચ્યું નહિ. એમણે બનીને સમન્વય એક જ સંસ્થામાં કરવા વિચાર કર્યો. શાળામાં અમુક વખત ઉદ્યોગ અને અમુક વખત ભણતર

(વિષયોનું, જ્ઞાન) એવું સમાધાન કરવામાં આવ્યું. પરંતુ ઉદ્યોગ અને બહુતર જુદાં જ એની એ એ વચ્ચે ભિન્નતા તો રહી જ, અને આવી સંસ્થાઓમાં પણ પ્રતિષ્ઠા તો બહુતરને જ મળતી શિક્ષકો, સુચારકો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ માતાપિતાં આકર્ષણ સંસ્થાના બહુતર વિભાગ પ્રતિ જ રહેતાં. શ્રમનું જેમાં, ગૌરવ છે અને સ્વાવલંબનનું જેમાં ખમીર પડેલું છે, એના ઉદ્યોગોના શિક્ષણમાં કોઈને સાચો રસ હજી ન જાયો. પરિણામે, ઉદ્યોગ-બહુતરના આ બાજુ સમન્વયનો અખતરો સાચકે ન નીવડ્યો, એ અખતરમાં પણ કેટલાક વધુ અખત વિચારકોને અસંતોષ રહ્યો.

જીવિકાસ અને ઉદ્યોગના પંરપર સંબંધનો ઉકેલ કરવામાં વર્ધા-કેળવણીની યોજનાએ સૌથી આગળ પગલું લીધું છે. શિક્ષણનું તત્ત્વ ઉદ્યોગમાં હોય છે એની કલ્પના પણ કેળવણીકારોને થતી નહિ. પરિણામે, જીવિકાસની પાછળ ઉદ્યોગો ઘસાડાયા કરતા. આજના કૃત્રિમ સમાજમાં જીવિકાસી અને શ્રમજીવી વચ્ચે જે પ્રતિઘર્ષ-ભેદ દેખાય છે તે જ પ્રતિઘર્ષ-ભેદ આજ સુધીના જીવિકા-ઉદ્યોગના સમન્વયમાં હલ કરતો હતો. ઉદ્યોગમાં તેમ જ જીવનની કેટલીક પ્રવૃત્તિમાં શિક્ષણનું બધું મોડું તત્ત્વ રહેલું છે એ જ વર્ધા-કેળવણીની યોજનામાં મોટી શોધ છે—એ જ તેનું ક્રાંતિચીત્ર છે. ઉદ્યોગોમાં જે ઉત્પાદનશક્તિ અને સ્વાવલંબનનું તત્ત્વ રહેલું છે, એ વર્ધા-કેળવણીના પ્રયોગોનાં અનિવાર્ય પરિણામ જરૂર છે. પરંતુ, એ તેનાં વિશિષ્ટ અંગો નથી; વર્ધા-કેળવણીના પ્રયોગો સફળ થાય છે તેની એકમાત્ર કસોટી પણ નથી. આ નવી કેળવણીના પ્રયોગોમાં જે ઉદ્યોગમાં તેમ જ જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં જે મહાન શિક્ષણતત્ત્વ રહેલું છે, તેનો સંપર્ષ અને સર્વગામી ઉપયોગ સ્વાભાવિક રીતે કરવાની કળા શિક્ષકો હરતગત ન કરે, તો આ પ્રયોગોમાં નિષ્ફળતા જ મળવાની છે. વર્ધા-કેળવણીનો દાવો એ છે કે, એમાં કલ્પેશી જાતના ઉદ્યોગો અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકનો સર્વોચ્ચ વિકાસ સ્વાભાવિક, સરળ અને સફળ થઈ રહે છે. આ દાવા પાછળ માન્યતા એ રહેલી છે કે, જીવિકાસ અથવા બાળકની બીજી શક્તિઓના વિકાસ માટે આજની પુરતકિયા કેળવણી તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી

છે—પુરતકિયાં કે વિષયોના માહિતીમંદારમાં બાળકના સર્વવિકાસનાં તત્ત્વો બાજે જ રહેલાં છે. ઉદ્યોગ અને પ્રવૃત્તિ એ જ પ્રાથમિક પાયાના શિક્ષણનાં સૌથી ઉત્તમ સાધનો છે અને એમાં શિક્ષણની—બાળ-વિકાસની—બારેમાં બારે સામગ્રી પડેલી છે. શિક્ષક આ શિક્ષણતત્ત્વને સમજી શકે તો બાળ-વિકાસનાં સર્વ અંગોને ધ્યાનમાં રાખી તેઓએ ઉદ્યોગો અને પ્રવૃત્તિઓના શાસ્ત્રીય રીતે સમન્વય કરવો રહ્યો. પરિણામ એ આવશે કે, એ પ્રવૃત્તિઓ થવાને સમન્વિત તોં કરશે જ—ઉદ્યોગના શિક્ષણમાં પણ વધુ વ્યવસ્થિતતા અને કુશળતા આવશે, ઉદ્યોગ કરનાર બાળકમાં પછી જડતા નહિ રહે—એનો રોજ રોજનો ઉદ્યોગ કૃત્રિમ ન રહેતાં જીવંત અને ઉત્ક્રાંતિશીલ નીવડશે.

પરંતુ, વર્ધા-કેળવણીની આ મહાન શોધ પ્રતિ આજના તંત્રાલોક અને શિક્ષકોનું પૂરું લક્ષ રહેલું નથી. હજી જૂની માહિતી- અને પુરતક-પ્રધાન કેળવણીનાં પ્રવૃત્તિઓના નવી કેળવણીના પ્રયોગોમાં ભમ્બા કરે છે. ઉદ્યોગમાં જ કેળવણીનાં વર્ધા તત્ત્વો રહ્યાં છે, એ વસ્તુ જૂની જઈ ઉદ્યોગો દ્વારા આજના પુરતકિયા જાનમંદારમાં પડેલા વિષવિધ વિષયોનું શિક્ષણ આ પ્રયોગોમાં કેમ આવ્યું, એની જ ચિંતા થયા કરે છે. વર્ધા-કેળવણીના પ્રયોગોમાં પણ હજી કેળવણીનો મુખ્ય અર્થ જૂનો જીવિકાસ થાય છે, એ પ્રતિ જ વધુ ઝાક આવાય છે. આથી જીવિકાસનો અર્થ પણ વિષવિધ વિષયોનું શિક્ષણ થાય છે. પરંતુ આપણે સમજી શકાની જરૂર છે કે, ઉદ્યોગ કેળવણીનું વાહન છે, પરંતુ એ દ્વારા વિષવિધ વિષયોના સમન્વયો કરી જીવિકાસની નવે રૂપે ધમાકા કરવી એ કંઈ એ ઉદ્યોગનાહનનો અર્થ નથી. બાળકોના સાચા વિકાસ માટે તે જ જોન અને તે જ વિષયો ઉપયોગી છે, જે એના જીવનનાં કાયેની (જેમાં ઉદ્યોગ પણ સમાઈ જાય છે) વધારે સારી રીતે અને સમજપૂર્વક કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડે. જ્ઞાન, જીવિકાસ, વિષયશિક્ષણ કે એ દ્વારા થતો માહિતીસંચય, એ જૂની કેળવણીની ઝમણાઓ છે. જીવનનું શ્રેય એ જ જીવનની સમૃદ્ધિ છે, અને એ સમૃદ્ધિને મદદરૂપ થઈ પડે એની કાર્યશક્તિનો સર્વોચ્ચ વિકાસ એ જ કેળવણીનું હાલ

છે. વર્ધો-શિક્ષણમાં સમન્વયની જે કલ્પના કરી છે તે એ કાર્યશક્તિના વિકાસ અંગે જ છે. ઉદ્યોગ દ્વારા વિધવિધ વિષયોના સમન્વયો કેમ ગોઠવવા અને બાળકનું એ પ્રકારે જ્ઞાન કેમ વધારવું— એ વર્ધો-શિક્ષણનો અનર્થ છે. વર્ધો-શિક્ષણમાં રહેલા સમન્વયોનો અર્થ એ તો આવેલા હોય છે : બાળક છે, એનામાં અનેક શક્તિઓ પડેલી છે, એમના વિકાસ માટે એ જતે તે મંથન કરતું જ હોય છે. બાળકના જીવનમાં આવી પડતાં કાર્યો અને એને સ્વાભાવિક એવા ઉદ્યોગો—એની બીધીય શક્તિઓને પ્રકટ કરવામાં તેમ જ તેના વિકાસ કરવામાં સૌથી વધારે મદદરૂપ થઈ પડે છે. કાર્યશક્તિના વિકાસનાં એ જ સ્વાભાવિક, સહજ, સરળ અને સર્વોત્તમ સાધનો છે. વર્ધો-કેળવણીના પ્રયોગો કરનારા શિક્ષકોએ બાળકની આ વિધવિધ શક્તિઓની સાચી ઓળખાણ કરી લેવાની છે; એ શક્તિના વિકાસ માટે બાળકમાં જે બૂખ પડેલી છે તેને પૂરી રીતે સમજી લેવાની હોય છે. બાળ-જીવનનાં એ વિકાસ-મંથનો અને એની બૂખને લક્ષમાં રાખી જે ઉદ્યોગો અને સમન્વયો રચાય છે, તેમાં જ વર્ધો-કેળવણી અને સાચી કેળવણીનાં તેજ પ્રગટી ઊઠે છે. એ શિક્ષણમાં સ્વાભાવિકતા હોય છે, રસિકતા રહે છે, ઉત્સાહ પ્રગટે છે, શાસ્ત્રીયતા કેળવાય છે અને જીવનવિકાસનું ચેતન્ય એમાં સદા સર્વદા વિદ્યસ્તી રહે છે. સમન્વય ઇતિહાસ, ગણિત, ભાષા કે વિજ્ઞાનના કરવાના નથી. ઉદ્યોગ અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યતા સમન્વયોના સંબંધ કઈ એ બધા માહિતીવિષયો સાથે નથી. બાળજીવનના વિકાસની ભૂમિકાઓ, એની બૂખો, એનાં મંથનો, એની જોર કરતી શક્તિઓ વગેરેને સાંકળી લઈ એમાંથી જીવનવિકાસની જે કળા પ્રગટાવે છે, એ જ વર્ધો-કેળવણીનો સમન્વય છે.

આવા સમન્વયની કળા જે શિક્ષકને પ્રાપ્ત કરવી હોય તેને પ્રથમ તો આજના કહેવાતા શુદ્ધવિકાસનાં વિષયશિક્ષણોને સાવ બૂઝી જ જવાં નોંધ્યે.

સમન્વયની શોધ તો એણે બાળકના સ્વભાવમાં, એનાં વિકાસમંથનોમાં, એની આગળ સહજ રીતે આવી પડતા ઉદ્યોગો અને કાર્યોમાં કરવાની છે. બાળક પર ગ્રેમ રાખી, એના મિત્ર બની, એનાં મંથનોને વિવેક-પૂર્વક જે શિક્ષક સમજશે તે જ સાચો શિક્ષક થશે. એ કળા હાથ કરવા શિક્ષક પોતે જ બાળકના જીવનમાં અને એનાં કાર્યોમાં તનમય થઈ જશે, એમાં કમલે ને પગલે શાસ્ત્રીયતા અને કૌશલ્ય લાવવામાં જ પોતાની બધી શક્તિ શિક્ષક ખચી નાખશે. શિક્ષક આટલું જ કરશે તો પેલા સમન્વયો એની મેલે એને જડતા જશે. બાળક આગળ મૂકેલા ઉદ્યોગો આપો-આપ વ્યવસ્થિત, શાસ્ત્રીય અને સ્વાસ્થી થતા જશે. બાળકના જીવનનો વિકાસ તો પછી એ સમન્વયો અને એ ઉદ્યોગમાં સહજ થઈ પડશે.

આ રીતે વિચારતાં વર્ધોશિક્ષણના મુદ્દાઓ, મારી સમજ મુજબ, આ રહ્યાં :—

(૧) જીવનનાં કાર્યો અને ઉદ્યોગોમાં જ સર્વ પ્રકારના શિક્ષણનું સૌથી મોટું તત્ત્વ પડેલું છે. એ જ વર્ધો-કેળવણીની મોટી શોધ છે.

(૨) કેળવણીનું વાહન પુસ્તકો અને પ્રવચનો મરી નબ છે. એનું સ્થાન ઉદ્યોગો અને પ્રવૃત્તિઓ લે છે.

(૩) કેળવણીનું વાહન ઉદ્યોગ અને કાર્યો છે, તો એના વિષયો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત કે એવા વિષયો નથી. સ્વયં-વિકાસ માટે બાળક જે મંથનો કરે છે, એ મંથનો અને એની ભૂમિકાને સાંકળી લેનાર જે કાર્યો અને ઉદ્યોગોના સમન્વયો છે, તે જ આ નવી કેળવણીના સાચા વિષયો છે.

(૪) બાળકમાં રહેલી કાર્યશક્તિ અને સંસ્કારિતાની સાચી ઓળખ કરવા બાળકનો જે સાચો ગ્રેમણ મિત્ર બને છે અને એનાં વિકાસમંથનોને એનાં જીવનકાર્યો અને ઉદ્યોગો સાથે સ્વાભાવિક રીતે ગોઠવી દેવાની કળા જે ખીસવે છે, તે જ વર્ધોશિક્ષણનો સાચો શિક્ષક છે.

દિત્તપુરા દીવાનજી

જે માણસ નફા જોયોને નફામાં અણીને તોડી નાખે છે, તેને
લેખકાવા પૂરથી યતાં ગુસ્સાને વેઠવાં પડે છે.

કોન્કુરિયસ

લોકશિક્ષણમાં ભીંતપત્રોનું સ્થાન

લોકશિક્ષણમાં ભીંતપત્રોનો સુંદર ફાળો હોઈ શકે એ સંસ્કારમાં ભારી હાથપા નહાર હતું, કારણ કે લગત દરમ્યાન તેમ જ હલત સિવાયને વખતે પણ એ ઘણું સ્થળે ભીંતપત્રોનો ઉપયોગ કરતાં દુરુપયોગ થતો. વધુ એવો હતો, એટલે એ પામણમાં ભીંતપત્ર શરૂ કર્યું ત્યારે પણ માટે મન અચકાતું હતું. પણ એ એવું કે, લોક-માનસનો અભ્યાસ કરતો કરતો કોઈ એવું નિશ્ચિત હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને ક્રમે ક્રમે અને સંયમપૂર્વક પોતાના વિચારો પ્રત્યક્ષ સમક્ષ મૂકતો નહય, તો ભીંતપત્ર કોઈ સામાયિક કરતાં પણ વધુ ઉપયોગી નીવડે છે એટલું જ નહિ, પણ શામસેવકના શાંતિદા કાર્યમાં એ એક બળવાન મિત્રની ગરજ સારી છે. મરિા અનુભવ છે કે, ભીંતપત્ર હું પૂરું લખી શકું એ પહેલાં તે એ વાંચવા માટે નાના મોટા અને ટૂંકો પછી પછી પાઠ્યાની અનુભાવ્ય ટોળે વળી નહય છે. આને શુભે નજીવાનું મજરી એવું કહી શકે દરેકના મનમાં હોય છે. કેટલાકે તે શાંતિ પોતે નહીં દેવે સમયે ભીંતપત્ર વાંચી જવાનો સિયમ જ બાંધ્યા હોય છે.

શારીરિક સ્વચ્છતાના નિયમોથી માંડીને શામસંકાંઠના આદર્શ સુધીના, પાણી પીવાથી ગાંડીને ગમના તથાવ દવા સુધીના, અપરાધોના ત્યાગથી માંડીને ગીતા સુધીના, અને ભૂત ભવાચારી માંડીને કેલવણીના આદર્શ સુધીના બધા વિષયો આ ભીંતપત્રમાં વર્ણાય છે. આપણા દેશનું હારિદ્ર્ય, એ દર દરવામાં રેશિયાનો રાગો, ગાંધીજીની સત્ય અહિંસાની ફાવસી, તેમજ આપણા સામાજિક રિવાજો કે કુરિવાજોની ઇલાવટ પણ આ પત્રોમાં થાય છે. ગામ પરગામમાં કોઈ અસાધારણ બનાવ બની જોવા, કે કોઈ નહવા જેવા મહેમાન ગામમાં એકાએક આવી ચડ્યા હોય, તો એ ખજર વેર વેર પહોંચાડવાનું તરિન કામ પણ આ ભીંતપત્ર કરે છે.

અમારે ત્યાંના ઉત્સવોનો નવો લેખાસ અને કાર્યક્રમ પણ આ ભીંતપત્ર હાથ જ ધડાય છે. ગામલોકોમાં ક્રીક ગેરસમન્વિત ફેવાઈ હોય, કોઈના મનમાં દારીક સંક્ર બરાઈ બેઠી હોય, કે કોઈનો અસતોષ કોષ સુધી ભાષા બેઠ્યો હોય, તો એનું નિવારણ પણ આ ભીંતપત્ર દ્વારા કરી શકાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ પાસે તો કિસકે રોજ પહેાંચે, પણ એમનાં માબાપ પાસે પહેાંચવાનું એટલું સહેલું કે શક્ય નથી હોતું. શાળાના કામમાં માબાપની મદદ માવવી હોય કે શામસેવાના ખીલ કોઈ કાર્યમાં ગામલોકોનો સાથ મેળવવો હોય, તો આ ભીંતપત્ર આપણું મોટું બનીને બેઠું રહે છે.

અને ગામમાંથી આની પાંચેય હોટલને વિદાય આપી તેમાં આ ભીંતપત્રોનાં આંકડા અને દલીલો આપી સમજવતાં લખાણોનો ફાળો મોટો ન બચાય.

હા, કામ દેનારાં ભીંતપત્રોના ધ્યાનમાં રાખવા જેવા મોટા નિયમો પણ છે, એ જો ન પગાલ તો ભીંતપત્ર મિત્ર કરતાં દુશ્મનની ગરજ સારે એવું પણ બને.

ભીંતપત્ર માટેના ઘોઠા નિયમો :

૧. પાઠ્યે અક્ષર બધે એવું સાદું અને આકર્ષક લેઈએ.
  ૨. એનું સ્થાન ગામની મધ્યમાં છતાં બધાં નિરાંતે વાંચી શકે એવી જગ્યાએ લેઈએ.
  ૩. અક્ષર છૂટા, મોટાકાર અને પ્રસન્ન લેઈએ.
  ૪. લખાણું દંડું, મુદાસર અને હેતુપુરઃસરતું લેઈએ.
  ૫. લખાણું અંગત રાગદ્રેષથી પર હોયું લેઈએ.
  ૬. ગામ સમક્ષે તથા ગામની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ નજર સામે રાખીને જ લખાણું લખાવું લેઈએ.
  ૭. લખવાનું નિયમિત અને નિશ્ચિત સમયે થવું લેઈએ.
  ૮. લખવાનું કામ એકદમ્ય હોયું લેઈએ.
- હવે હું ગામલોકોમાં લખાણોનાં સંખ્યાબંધ ભીંતપત્રોમાંથી ચોટક નમૂના કાઢત નીચે આપું છું :

આનું ખર્ચ

આપણે ત્યાં રોએ સાઠ માણસ થા પીએ છે, તોયે એ નિમિત્તે આપણે દર વર્ષે રૂપિયા રૂા હબરનું પાણી કરીએ છીએ.

દરદોજની	વાર્ષિક ખર્ચની કિંમત
વપરાશ	૩૧.
ખાંડ	૬૦ રોર
ચા	૨૩ રોર
ફૂધ	૮૦ રોર
દરદોજનું બા પાઈનું બજાવણું	૧,૨૦૦

કુલ ૧૦,૧૨૦

બાળકના નખનો મેલ

કોઈ દરકારેય રાખતું નથી કે, બાળકની આંગળીએ નખ વધ્યા છે. અને તેમાં કાળો કાળો મેલ બરાવેલો હોય છે. બાળક આખરે તો બાળક જ. એ ધૂળમાં રમવાનું, જંદગાડમાં રમવાનું અને એવા જ નખ સાથેનાં આંગળાં તેમાં નાખવાનું આનો મેલ પેટમાં જવાથી ચરમ આદિ અનેક રોગો થાય છે. દરેક માબાપે અડવાડિયે અડવાડિયે પોતાના બાળકના નખ લેઈ જવા લેઈએ, અને વધી ગયા હોય તો કાપી નાખવા લેઈએ.

કાનમાં મેલ હોય તો તેનો ઉપાય શો લેશો ?

દર પંદર દિવસે તલના તેલને સહેજ ગરમ કરીને બખ્ખે શીષાં કાનમાં પાડવો.

છવચર્ચાં

મારા સર્જનવામાં આવ્યું છે કે, એકજ દિવસમાં આપણા ગામમાં છવચર્ચાંનું જમણું થવાનું છે. માણસ પાસે જે પૈસાનો છવ હોય તો સ્વાભાવિક છે કે, એને કોઈ ધર્મકાર્યમાં કે સમાજકલ્યાણના કાર્યમાં મરતાં પહેલાં વાપરી જવાનું મન થાય. પણ આ એક દિવસના જમણામાં ફક્ત આરસો ખર્ચાઈ જશે. બીજા દિવસે એ કયારે થઈને જમીન ઉપર પડશે. એના કરતાં આખા ગામને કાયમનું સુખ વધે એવા કોઈ કાર્યમાં જે પૈસા શા માટે ન વાપરવા ?

તિલકનયતી

‘દેવરાજ્ય અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે’ એવું આખી પ્રજાના દિલમાં કોતરનાર, દેશ માટે બેખ લેનાર, અને સમસ્ત પ્રજાને એમને માન્ય ગણવા એવા લોકમાન્ય તિલક મહારાજની આજ્ઞા કાલે સંવત્સરી છે. ગાંધીજી આજ્ઞા ત્યાં સુધી આજ્ઞા દેશની ધુરા જેમણે પોતાને ખમી વડી, અનેક વખત લેલની ચાતનાએ વેડી અને છેક છેવટની થડી સુધી દેશ માટે ફજડા, એવા આપણા મહાન પુરુષની સંવત્સરી આવી છે પણ એ સંવત્સરી આપણે ત્યારે જ સાચી ઊગવી કહેવાય, એ એમના સળગતા છવનમાંથી આપણે એકાદ પણ ચિનચારી ઉઠાવી લઈએ.

સામાજિક વૃત્તિનો અલભ

જાંબા પહોળા વેપાર કરનાર વેપારીએ પોતાની દુકાનનું નાનું સરખું આંગણું તો ચોખ્ખું રાખવું જોઈએ. ખરું જોતાં તો એમણે આખી બજાર નિયંત્રિત વળાય એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ. એ એમને ભારે ન પડે. પણ એક દુકાનનો માત્રિક પોતાની દુકાનને કયારે વાળીને વિદ્યાર્થીએ વાળેલી ચોરીમાં ફેંકે અગર તો પોતાના આંગણાનો કયારે વાળીને સામાના આંગણામાં ફેંકે એ એ તો બહુ ગંદું. . . .

એ ગળાનું નહિ, કહેવાય

આપણે સૌ માનીએ છીએ કે, પાણી ગાળીને પીવું જોઈએ; પણ આપણે કેઈ એ નથી જોતાં કે આપણે પાણી ગાળવાનો કકરો કેવો છે ! મહિનાઓના મેલ ખાઈ ખાઈને દાઢ બનેલો કે પાણીનો માર ખાઈ ખાઈને કાણો બની ગયેલો કકરો ગળણા તરીકે વાપર્યા કરીએ એનો શો અર્થ ?

દેટલીક બહેનો પોતાના સાદલાના જે છેડા વગી બાળકનું નાક સાફ કર્યું હોય એ જ છેડા વગી, જમવા બેસતી વખતે, ઘાળી ધસી આપે છે. આમ કરવાથી ઘાળી સાફ ન થઈ, પણ ગંદી થઈ એ જ પ્રમાણે મેકું ગળણું વાપરવાથી પાણી ગળણું નથી, પણ વધુ ગંદું બને છે.

આપણે જો સ્વચ્છતાને સાચી રીતે સમજી જઈએ તો આપણા રોજના વ્યવહારમાં ઘણી બધી બીજી અનેક બુદ્ધિમાંથી ઊગરી જઈએ.

માધારપેને

વધારે નહિ તો તમે તમારા ધરના એક નાનો સરખો ખણો તમારા બાળકને ખાલી કરી આપવો, એમાં જે તણ ખૂંટીએ છોડી આપવો; પછી ભલે તે એ ખૂંટી કેવા ચોખ્ખા અને સુંદર રહે છે

પછી એવું પહેરણ રોપવા માટે બાળક તમારી પાસે નહિ આવે પણ પાટી પેન ભાળવા માટે બાળક તમારી તરફ નહિ દોરે. એની બધી વસ્તુઓ એ વ્યવસ્થિત અને સુંદર રીતે એના ખૂણામાં જ ગોઠવશે. એને ફાવશે ત્યારે એ લેશે અને એને ફાવશે ત્યારે એ મેલશે. એમાં જ એની કેળવણી છે.

નાના મિત્રોને

દોરતેજી તમને હમણાં દગણાં જુલવાના સાંઠા ચૂસવામાં હીક મન પડતી લાગે છે. હાંન અને મોઢું દુઃખવા આવે ત્યાં સુધી સાંઠા ચૂસો; ધરાઈ ધરાઈને ચૂસો. પણ મારી એક માગણી છે. ચૂસેલા સાંઠાના રૂચા ફાંચે ત્યાં ન વેરો, પણ એક ખૂણામાં દગણી કરો અથવા તો કચરાના ડબ્બામાં નાખો. આમ કરવા જતાં તમારે એક જગ્યાએ બેસીને સાંઠા ચૂસવા પડશે, પણ એ રીતે આપણું ગામ કેવું ચોખ્ખું દેખાશે ?

અલભલાઈ મહેતા

રાબરનો અર્થ સાથેના સચોટ સમાવાની ક્રિયા બાળક માટે એકાંત બનાવોની પરંપરાથી આવે છે. ઘણા રાબડો તો તેના વાપરે વેળાની વસ્તુસ્થિતિથી સમજતા હોવાથી, સ્વાભાવિક છે કે તેમાંના ઘણાની સમીક રાબડાકિન વસ્તુતત્ત્વ તેનાથી નથી પડકારતી. ૪ વર્ષ ૧૦ માસના એક છોકરાએ સાંકળનું કે એના બાપે રાબડે બેગો; એટલે એણે ‘પછડુ’, ‘તે આપુ, એને એક તરફ માથું ફેરવું ?’

એટો જે સ્પર્શન

શબ્દોના વંશ

હવેથી હું શ્રી. પ્રેમાનંદ કવિએ રચેલ (સ્વર્ગરચ નવલરામનાર્મ લક્ષ્મીરામનાર્મ સંપાદિત ઈ. સ. ૧૮૭૧) 'સમર્થ' નામના પુસ્તકમાંથી ચૂંટેલા શબ્દોના વંશ વિષે ક્રમવાર ચર્ચા કરીશ

કડવું ૧ છું

કડવું

આશુ શુન્દરાતીમાં 'જ્યો' કે 'સમૃદ્ધ'ના બાવ માટે 'કડપ્પો' વા 'ખડપ્પો' શબ્દનો વ્યવહાર શુદ્ધતીત છે.

દેશીનામમાલા વર્ગ ૨, ગા. ૧૩માં ("જિહ્વે કડળ્—" ધૃત્યાદિ) "નિકર"—'સમૃદ્ધ'અર્થ માટે 'કડપ્પ' શબ્દ નોંધાયેલો છે. નેનો આ 'સમૃદ્ધ' અર્થ તો મહાકવિ પુણ્યદંત (આસરે દસગો સૈકો) પણ રીકારે છે ("કારકયાકડળ્"—ધૃત્યાદિ—મહાપુરાણ, પૃ. ૧૨૮, પંક્તિ ૨).

બાળાનો 'કડપ્પો' અને હેમચંદ્ર 'કડપ્પ' બંને સમાન શબ્દો છે. 'સરખા રાગની અમુક કડીઓનો જ્યો' એવા અર્થમાં 'કડવું' શબ્દ લગભગ છ સૈકાથી વંધારતો આવ્યો છે. તેરમા સૈકામાં રચાયેલો 'ત્રેવંગિરિસાસુ' ચાર 'કડવું'માં પૂરો થયેલો છે. એથી 'કડવું' પદમાં 'સમૃદ્ધ'નો બાવ સરંચા રચે છે. આ રીતે બેતાં દેશ 'કડપ્પ' અને આશુ 'કડવું' એ બે પદો વચ્ચે અર્થ અને અક્ષરની અપેક્ષાએ સમાનતાનો સ્વીકાર અગાધિત છે. કવિતા માટે વંધારેલો 'કડવું' શબ્દનો બાવ થોડો સંકુચિત થાય છે એ લક્ષ્યમાં રહે. કડપ્પકમ્-કડપ્પકં-કડપ્પડે-કડવડે-કડવું.

એ જ રીતે 'કડપ્પો', 'કડવું' અને 'ખડપ્પો' શબ્દો પણ આ 'કડપ્પ'ના વંશજ છે. 'કડવું'માં 'સમૃદ્ધ'નો બાવ તો છે પરંતુ તે બાવ 'જરજાનરાનો મુકા સાંકા' સુધી સીમિત છે.

'કડવું'ની પેઠે કટપ્પ-કટપ્પો-કટવો-ગટવો-ગટવો ગરવી અને ગટવો શબ્દ પણ સાધી શકાય એમ છે. 'ગટવો ગરવી' એટલે અમુક કડીઓવાળા રતુતિ કે ગોરવ વગેરેની કવિતા. અને ગટવો એટલે ગળામાંથી નીકળતો કડનો જ્યો અથવા લોહીનો મડકો.

'કટળ' શબ્દ ઉપર નોંધ આપતાં આ. હેમચંદ્ર લખે છે 'કઃ' "કટળો 'કટપ્પ' શબ્દમયોડવસ્તિ સ ચ કવીની કાતિપ્રસિદ્ધઃ ક્તિ નિવદ્ધઃ"—(દેશીનામ. પૃ. ૮૫); અર્થાત્, "સમૃદ્ધ" અર્થનો લોકક 'કટપ્પ' શબ્દ છે અને તે દ્વારા પ્રાકૃત 'કટળ'ને સાધી શકાય એમ પણ છે, છતાં 'કટપ્પ' શબ્દ સંસ્કૃત કવિઓમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી જ તેને અહીં દેશ્યરૂપે સૂચવવો પડ્યો છે." હેમચંદ્રનો ઉક્ત ઉદ્દેશ 'કટપ્પ' શબ્દની સંસ્કૃતરૂપતા માટે સંવાદરૂપ છે.

અમરકોશમાં તેમ જ હેમચંદ્રના અભિધાનચિંતા-મણિકોશમાં બંન્નાં 'સમૃદ્ધ'ના પાંચથો ગણાવ્યા છે ત્યાં 'કટપ્પ' શબ્દનો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ 'કટપ્પ'ની સાથે જરાજર સરખાવી શકાય એવા 'કટાપ' અને 'કદમ્બક' શબ્દોનો નિર્દેશ છે. પાંચમાપાના 'અભિધાનચિંતા' નામના શબ્દકોશમાં પણ 'કટાપ' અને 'કદમ્બક' પદોને 'સમૃદ્ધ'વાચકરૂપે નોંધવાં છે. વર્ણવિકાર અને વાઙ્માપારતી અપેક્ષાએ વિચારતાં રૂપેટ મણી શકાય એમ છે કે, ઉક્ત 'કટાપ' અને 'કદમ્બક'ના મૂળમાં અતિપ્રાચીન એવા 'કટળ' શબ્દ જ છે; કટળ-કટાપ-કટાપ. કટળક-કટવક-કડવક-કદમ્બક અથવા કદવક.

'કેશકલાપ', 'કલાકલાપ' વગેરે પ્રયોગોમાં 'કલાપ' શબ્દનો ઉપયોગ પ્રચલિત છે. 'ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્' એ વાક્યનો 'કલાપક' શબ્દ 'સમૃદ્ધ'નો સૂચક છે અને તે ચાર પત્રના સમૃદ્ધને સૂચવે છે. કાન્ધોમાં

૧ "કુદં નિકુલસ્વં કદમ્બકમ્"—(અમર. કાં. ૨, શ્લો. ૪૦ સિંહાદિ વર્ગ). "કલાપઃ x x સંદતો અપિ"—(અમર. કાં. ૩, નાનાર્થ વર્ગ, શ્લો. ૧૨૮).

અભિધાનચિંતામણિ કાં. ૬, શ્લો. ૪૭ માં હેમચંદ્રે એ બંને શબ્દોને નોંધ્યા છે.

૨. "પૂર્વે જાતં કદંબકં x x કલાપો જાલ-સંદલં"—(હિયમ મુંદં શ્લો. ૬૩૦-૬૩૧).

૩. "પુક-દ્વિ-ચિ-ચતુરદશ્યોમિઃ મુષ્ક-સંદાનિવક-વિષેષક-કટાપકનિ"—(કાવ્યાનુશાસન, અધ્યાય ૮, સૂત્ર ૧૧).

એ પ્રયોગ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. હાથીના 'કંઠમધ' માટે પણ 'કલાપક' શબ્દને કાશિકારોએ નોંધેલો છે. 'કંઠમધ' એટલે હાથીના કંઠમાં પહેરવાનું ઘરેલું-ઘૂઘરવાળા-એમાં પણ 'સમૃદ્ધ'નો ભાવ છે.

ઉપર 'કઢવ્વ' શબ્દની સાથે 'ગરબો' 'ગરબી' શબ્દોને સરખાવ્યા છે. પરંતુ અહીં એ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ગરવો ગાંધી કે ગરવી ગુજરાત વગેરે પ્રયોગોમાં જે ગરવો અને ગરવી પદો આવેલાં છે, તેમની સાધના વળી ભિન્ન પ્રકારની છે: ગુરુક-ગુરુઓ

૪. "કઢવ્વઃ કલાપકઃ" — (અભિધાન-મિતામણિ કાંડ ૪, શ્લો. ૨૬૮).

—ગરુઓ-ગરવો અને ગુરુકા-ગુરુકે-ગરુકે-ગરવો એ રીતે 'ગુરુ' શબ્દ દ્વારા ઉક્ત ગરવો અને ગરવી પદોને લાવવાનાં છે. 'ગુરુ'નો અર્થ સુપ્રતીત છે. 'ગરવા'ના અર્થમાં 'મિહરુ' પદ પણ વપરાયેલું છે: "મિહરુ રે ગુણ તુમ તથા ધ્રીવધેમાન જિનરાયા રે।" — (વિનયવિનય-અદારમે) કૈકા).

અ. બેચરદાસ દોશી

૫. "ગુરો કે વા" "ગરુઓ, ગુરુઓ" — (૮-૧-૧૦૯ હેમચન્દ્ર પ્રા. ૦૫૦). "ગરુઓ ગુરુરહેલો" (કુમારપાલપ્રતિભેદિ પ્રથમ પ્રસ્તાવ, પૃ. ૩, શ્લો. ૩૭-સોમપ્રભ-તેરમે કૈકા).

માનસિક ચિકિત્સાલય

એએક માસ ઉપર અમદાવાદની એક હાઈસ્કૂલના પંચવાર્ષિક (૧) સમારંભ વખતે તે શાળા તરફથી, વિદ્યાર્થીઓની માનસિક વિકૃતિઓની ચિકિત્સા માટે, એક ચિકિત્સાલય ખુલ્લું મૂકવાની પણ જાહેરાત કરવામાં આવી. ઉદ્ઘાટનકર્તાએ જણાવ્યું કે, ઉચીગ અને માનસિક ચિકિત્સાલય એ બે વસ્તુઓ હવે દરેક પ્રગતિશીલ શાળાનાં આવશ્યક અંગો હોવાં જોઈએ. પૂ. ગાંધીજી દ્વારા શરૂ થયેલી ઉચીગ દ્વારા કેળવણી આપવાની કાંતિકારક વસ્તુની સાથે જ આ ચિકિત્સાની વસ્તુ રખૂ થતી જોઈ, બુધાની નજર તે તરફ ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે.

કેળવણીખાતાએ આત્માર આગમ્ય વિગ્રાથીઓની શારીરિક તપાસ કરાવીને વિદ્યાર્થીની નીરાગિતા વિષે માહિતી મેળવવાની પોતાની દરજ્જા સ્વીકારી છે. તેમ, વિદ્યાર્થીઓની માનસિક વિકૃતિઓ, કે જે પણ શારીરિક વિકૃતિઓની પેઠે જ વિદ્યાર્થીના અબ્યાસમાં તેમ જ તેના સ્વાભાવિક સર્વાંગીય વિકાસમાં આડે આવે તેમ હોય, તેમની તપાસ રાખવાનું પણ શાળાખાતું સ્વીકારે એ ઘણાને સ્વાભાવિક તેમ જ આવકાર લાયક પણ લાગે.

પરંતુ, માનસિક વૈદ્ય એ શારીરિક વૈદ્ય કરતાં ઘણી જુદી વસ્તુ છે. શરીરરચના જેમ નિશ્ચિત તથા પ્રત્યક્ષ વસ્તુ છે, તેમ ખોરાચના નથી. મનના

સ્વરૂપ વિષે નિશ્ચિત જ્ઞાન આપણને પ્રાપ્ત થઈ જ ગયું છે તેમ ન કહેવાય. તેની અદ્યત્વતા અને અગમ્યતા એ તો જમાનાઓથી સતો અને ભક્તો માટે પણ હતાશતાનો વિષય બનેલી છે. "મન તોહે કિમં" ગિલ્ડ કર મગજઈ... થોડા હો તો લગભ લગાઈ, ચામું દે કર ચલાઈ" — એ શબ્દો કાંઈ એકાદ કબીરની જ મૂંઝવણ વ્યક્ત નથી કરતા. મનને તથા તેના નિયમોને જાણવા એટલે પોતાના આત્માને જાણવો; અને એ આત્મજ્ઞાન જ સચિતી શરૂઆતથી માનવજાતિની શોધ તેમ જ હતાશતાનો વિષય રહ્યો નથી? ઉપનિષદની કેટલીય કથાઓ આ જ વસ્તુનાં રાચક બંધોનો નથી? એટલે દરેક શાળામાં માનસિક ચિકિત્સાલય હોવું એનો અર્થ વસ્તુતાએ એ થયો કે, દરેક શાળામાં એક 'પૂર્ણજ્ઞાની' કે રૂઢ શબ્દ વાપરું તો 'આત્મજ્ઞાની' અર્થાત 'સહજજ્ઞાની' હોવો.

તેથી કરીને, માનવ મન વિષે તમે જિલકુલ ટુચ્છ તથા ઉપરછલી વ્યાખ્યા ન બાંધો, ત્યાં સુધી તેને લગતું નિશ્ચિત જ્ઞાન તમે એટલું બધું વ્યાપક ન કરી શકો, કે જેથી દરેક શાળામાં એક એક ચિકિત્સક પૂરો પાડી શકો. અને વસ્તુતાએ પણ, આવાં ચિકિત્સાલયોની વાત ન્યાં થતી હોય છે ત્યાં, ડો. ક્રોઈડે પ્રવર્તીવેલા માનસ-પ્રયક્ષરણ-શાસ્ત્રે મનુષ્યના મન વિષે જે કાંઈ નિશ્ચિત (૧) જ્ઞાન રખૂ થયું કહેવાય

છે, તે જ્ઞાન અને તેને લગતી ચિકિત્સાપદ્ધતિઓ જ ખ્યાલ હોય છે. અને આ માસિકના જ એક અંકમાં જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે, ડૉ. ફ્રોઈડની પદ્ધતિ એ કાંઈ નથી ચિકિત્સાપદ્ધતિ જ નથી; પરંતુ તે એક સ્વતંત્ર જીવનદર્શન છે. એ પદ્ધતિ તથા એ દર્શન આપોઆપ એવાં અસ્પર્શપરસ સંકળાયેલાં છે—અને વસ્તુતઃએ પણ ડૉ. ફ્રોઈડની ચિકિત્સાપદ્ધતિમાંથી જ તેમનું જીવનદર્શન પણ ઉદ્ભવેલું છે—કે, તેમની પદ્ધતિને તેમના જીવનદર્શનથી છૂટી પાડીને સ્વીકારવી એ અશક્ય વસ્તુ છે. એટલે, વિનયમંદિરની કક્ષાના યુવાન વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘માનસિક’ ચિકિત્સાલેખ રચાપવાની વાત થાય, તથા તે પ્રવૃત્તિને વ્યાપક—અરે, મૂળવ્યાપક—કરવાનું વિચારવામાં આવે, ત્યારે પ્રશ્ન એ અને કેળવણીપ્રેમીઓએ જરા ઊંડે ઊતરીને એ આખી વસ્તુનો એક વાર વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

કારણ કે, માનસિક ચિકિત્સા એ એવી વસ્તુ છે કે, તે માત્ર નિદાન—પૃથક્કરણ—કરી આપીને જ ચરિતાર્થ નથી ધર્મ શકતી. શારીરિક ક્ષેત્રમાં તો શસ્ત્રક્રિયા દ્વારા ‘ગાંઠ’ દૂર કરી, એટલે બાકીનું જોડાણ શરીર પોતે જ કરી લે છે. પરંતુ માનસિક ‘અર્થ’ તો વાસ્તવ્યોની ચોખ્ખી ‘વ્યવસ્થા’ ન ધર્મ શકવાથી જ બંધાઈ હોય છે; એટલે ચિકિત્સકે તે ગાંઠ ઉકેલવી પડે છે એટલું જ નહિ, પણ એ ‘ગેરસમજ’ કે ‘અજ્ઞાન’ને કારણે એ ગાંઠ પડી હોય છે તે બંધાને પણ દૂર કરવાં પડે છે. અને માનસિક ક્ષેત્રમાં એક સમજ કે ગેરસમજ દૂર કરવી એના અર્થ બીજા નવી સમજ ઊભી કરવી, એટલો જ રાય છે. એ નવી ‘સમજ’ ભવિષ્યમાં તે યુવક-યુવતીનો માર્ગ આ પ્રશ્નોઓથી મોકલો કરી આપશે કે તેમને તેથી પંજુ વધુ ગંભીર અવગમણોમાં દોરી જઈ છેવટે ફરી પાછાં રોગ અથવા મૃત્યુના મુખમાં જ પકેલી આપશે, એ જોઈ લેવું જોઈએ. અગાઉના અંકમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, ડૉ. ફ્રોઈડનો જીવનસિદ્ધાંત તો, તેમના પોતાના કલા પ્રમાણે, બીપણ મારામારી અને મનુષ્યમાત્રના વિનાશ તરફ જ લઈ જાય છે.

અસમજતા, શારીરિક યા માનસિક વિકૃતિનું મૂળ માનસિક કારણ તપાસવાની વસ્તુ ખોટી નથી; એટલું જ નહિ પણ તેને શિક્ષણ એ—તેમ જ તેથી.

પણ વધારે ખાખાપોએ—ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. પરંતુ તે વસ્તુને તેથી વિશેષ મહત્ત્વ આપવા જેવું નથી. વિદ્યાર્થીનો જીવનપ્રવાહ વખતોમાં મૂંઝાયા સિવાય ચોખ્ખા માર્ગે વહી જાય એ જોવાની સોની ફરજ છે. પરંતુ, તેથી વિદ્યાર્થીના ઊંડા વાસના-જીવન સાથે એમાં કયાં કરવાં એ જાણી જાય વસ્તુ છે. છોડવો બરાબર ચિકિત્સાને મુદત ફક્તપે પરિણમે તે માટે તેનાં મૂળ મજબૂત તથા નીરોગી રહેવાં જોઈએ એ વસ્તુની કાંઈ ના નથી પાડતું. પરંતુ તેથી તેનાં મૂળને વારંવાર ખુલ્લાં કર્યાં કરવાં, અથવા તે મૂળને જ મુખ્ય તથા અંતિમ વસ્તુ માનવી અને યડ, ગળ, પાંદડાં તથા ફૂલ વગેરેને તે મૂલ્યોની નીપજેલાં કે તે મૂલ્યો વિકૃતિરૂપ માનવાં, એ તો વનસ્પતિના જૂનિ ઉપરના બાજુ ઉચ્ચ જીવનને ફરી ‘માટી’માં મેળવવા જેવું જ થાય.

માનવજીવનમાં વાસ્તવ્યોનું સ્થાન પણ તેવું અને તેટલું જ છે. પરંતુ ડૉ. ફ્રોઈડ કહે છે તેમ, તે વાસ્તવ્યોને જ મુખ્ય તેમ જ અંતિમ વસ્તુ માનવી, અને બાકીની ‘ઉચ્ચ’ ગણાતી બધી વસ્તુઓને એ વાસ્તવ્યોમાંથી નીપજેલી કે વાસ્તવ્યોની વિકૃતિરૂપ માનવી, એ તો માનવજીવનને પણ અથવા વનસ્પતિજીવન તરફ પાછું ખેંચવા જેવું થયું. કારણ કે, તે એ જીવનોમાં વાસ્તવ્યો પ્રધાન તેમ જ અંતિમ વસ્તુઓ છે એમ કહી શકાય.

આ જગ્યાએ પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે, ડૉ. ફ્રોઈડની ચિકિત્સાપદ્ધતિ દ્વારા મનુષ્યજીવનની વાસ્તવિક વિકૃતિને દૂર ધર્મ શકતી હોય, તો તે પદ્ધતિ તેમ જ તેની પાછળની ‘સમજ’ એટલે અંશે સાચાં છે એમ સિદ્ધ નથી થતું?

પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, ડૉ. ફ્રોઈડની પદ્ધતિ સર્વ લોકોને માટે સમાન રીતે સફળ નથી નીવડતી. મુખ્યત્વે એ સૌંદર્ય વસ્તુમતી અસર હેઠળ તથા ભૌતિક વિજ્ઞાનના ધર્મોદીન પ્રેરકારો હેઠળ જીવ્યો હોય છે, અને તેથી જોએને જીવન વિષેની યાંત્રિક સમજ જ વાસ્તવિક લાગે છે, તેઓ જ આ પદ્ધતિ વડે શાન્ત થતા દેખાય છે. કેમ વગેરે જાતિઓમાં ડૉ. ફ્રોઈડની પદ્ધતિ જ સફળ નીવડે છે. તે પદ્ધતિ તો પૃથક્કરણપદ્ધતિને સ્વીકારતી જ નથી; તેને તો શરીરની કે મનની કાંઈ પણ વિકૃતિ

દૂર કરવાની યાગ્યતામાં મનની પોતાની શુદ્ધ શક્તિઓ ઉપર જ એટલો યથો વિશ્વાસ છે કે, દરદીના મનમાં સ્વયંના દારા નવી આશા કે નવો સંકલ્પ પ્રગટાવવા દારા જ તે એ બધી વિકૃતિઓને દૂર કરી શકે છે. ઉપરાંત, અમેરિકામાં ડૉ. ક્રોઈડ કરતાં એડ્લરની પદ્ધતિ વધુ સફળ નીવડે છે; અને એડ્લરના સિદ્ધાંતો ડૉ. ક્રોઈડના સિદ્ધાંતોથી એટલા જુદા છે કે, તેને ક્રોઈડવાદીઓએ જગત બહાર જ મૂક્યો છે. એટલે છેવટે તો દરેક ચિકિત્સા-પદ્ધતિની માફક ડૉ. ક્રોઈડની પદ્ધતિ પણ તેટલે જ અંશે સફળ નીવડે છે, જેટલે અંશે તે દરદીના મનમાં વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ બિંબો કરી શકે છે. શરીર જેવી નિશ્ચિત તથા યાંત્રિક વસ્તુની ચિકિત્સાની યાગ્યતામાં જ આપણે નથી જોતા કે, તેમાં પણ જાનોના દીઠ જુદી જુદી દેશનો બદલાય છે, તથા જુદા જુદા જાનોનાઓમાં જુદી જુદી ચિકિત્સાપદ્ધતિઓ પરિણામની દૃષ્ટિએ સરખી જ સફળ નીવડતી હોય છે? સમાજના ઉપરના અર્થાત્ ઉપરછલા વર્ગમાં કપડાંની નવી નવી દેશોનાની પોંડે જ નવી નવી ચિકિત્સાપદ્ધતિઓ પણ બદલાય છે; અને દરેક પદ્ધતિ, થોડા દિવસ ગાદ નવીન મટી જતાં, ખોચરે પડતી જાય છે.

આ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે, વૈદકશાસ્ત્રમાં વસ્તુતાએ 'ખડું' એવું કંઈ જ નથી. જેટલે અંશે શરીર જડ-યાંત્રિક-નિશ્ચિત વસ્તુ છે, તેટલે અંશે વૈદકશાસ્ત્રમાં પણ વસ્તુતાએ 'ખડું' એવું કંઈક છે. પરંતુ મનુષ્યનું શરીર મૂળે તેમ જ અંતિમ વસ્તુ નથી, તેથી મન તેના ઉપર અગ્રણ્ય કાળુ ધરાવે છે, અને પોતાની માન્યતા મુજબ શરીરમાં સર્જન કરવાની તેની શક્તિ પણ તેટલી જ છે. મનુષ્યનું મન તો શરીર કરતાં પણ ઝાંઝી નિશ્ચિત અથવા જડ વસ્તુ છે; એટલે તો તેમાં જેવું મને તેવું ઘનાળી શક્તિ શરીર કરતાં પણ વધારે છે. એટલે કેઈ પણ ચિકિત્સાપદ્ધતિની પરિણામની દૃષ્ટિએ સફળતા-નિષ્ફળતા ઉપરથી તે પદ્ધતિ પાછળની 'સમજ'ને વાસ્તવિક મણવી એ સુરક્ષિત વસ્તુ છે.

અને, ઉપર જણાવ્યું તેમ, મનુષ્યના મનમાં મને તેવું ઘનાળી આટલી બધી શક્તિ હોય, તો શિક્ષક તેમ જ વાલીની એ જોવાની ફરજ છે કે, કેઈ પણ બહાના હેઠળ વિદ્યાર્થીની એ શક્તિ સાથે કેઈ રમત

ન કરી જાય. અને તેથી જ એક નિયમ ફરી શકાય કે, કેઈ પણ માનસિક ચિકિત્સક પોતે તે જાતની ચિકિત્સાની આવશ્યકતાથી પર હોના જોઈએ. નહીં તો, તે ચિકિત્સક વિદ્યાર્થીની 'અર્થ'ઓ છોડવા જતાં પોતાની 'અર્થ'ઓ જ તે વિદ્યાર્થીનામાં અણ્યે-અગણ્યે બીલી કરશે. જે માણસ પોતે સર્વ પ્રકારની અર્થોઓમાંથી મુક્ત થયો છે અને જેણે વાસનાજીવનનો પાર જોઈ લીધો છે, તે માણસ જ યુવાન વિદ્યાર્થીના વાસનાજીવનનું વૈદું કરી શકે. જૂના શબ્દોમાં કહીએ તો, માનસિક વૈદું એ ચિકિત્સા-વિશારદનું કામ નથી, પણ સંતનું—સદ્ગુરુનું—કામ છે.

ઉપરાંત, ઘણી વાર આવી ચિકિત્સામાં ચિકિત્સક દરદીની આવશ્યકતા. ઉપરાંત, પોતાના કુતૂહલનો માર્ગો, ઘણો જોડો ઊતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને એ બધરથાન આ પદ્ધતિની યાગ્યતામાં સૌથી મોડું છે. કારણ કે, પેટમાં અણુછતાં રહેલાં આંતરડાંમાં કાંઈક વિકૃતિ થાય તો તેમને બહાર કાઢી ઉપચાર કરવાની આવશ્યકતા ગમે તેટલી હોય, તોપણ તે આંતરડાંને જરૂર કરતાં વધારે ખુલ્લાં કરવાં, અથવા જરૂર કરતાં જોડો કાપ મૂકવો, એ જરૂરેણુ નીવડે છે. અને તો આખું જીવન અને તેના બધાં અંગો અર્થોઆરંધ જ છે. શરીર પોતે પણ અર્થોઓના સમૂદાય જ નથી? પરંતુ તેથી કરીને, અર્થો છે માટે જ તેને વિકૃતિ માનવી, અથવા તેને પહોંચવા કે છોડી નાખવા પ્રયત્ન કરવો, એ તો વૈદું નથી પણ બરલાદપણું છે.

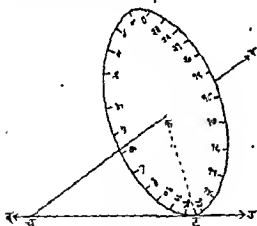
તેથી જે ચિકિત્સકને માત્ર ચિકિત્સા ઉપરાંત બીજો કેઈ પણ સ્વાર્થ નથી અથવા સહેજ પણ વધારે કુતૂહલ નથી, જીવનને રચનાર વિવિધ અર્થો-ઓનું સ્વરૂપ અને રચના જે બરાબર સમજે છે, અને તેથી કરીને જોને હાથે જરા પણ ચિનજરૂરી કે જોડો કાપ પડવાનો નથી, તથા જોને બધું જુડું કરતાં તેમ જ ફરી જોડવાનાં પણ આવડે છે, તેને હાથે જ આ ચિકિત્સા કરાવી શકાય. એ ચિકિત્સા ગમે તેટલી આવશ્યક હોય, તથા ગમે તેટલી ઉપયોગી હોય, પરંતુ તેથી કરીને તેને છેક જ ઉપરછલી કે ઉપરચોટિયા બનાવી મૂકવી, એ તો વેદોને બદલે ખૂનીઓ તૈયાર કરવા જેવું થશે.

વહેવારુ અગ્રગા-૫

છાયાચંત્ર

સૂર્યના પ્રકાશથી પડતી છાયા પરથી સમય કેવી રીતે નક્કી કરવો તે આપણે ગયા આંકમાં જોયું. આને માટે આપણી રીત એ હતી કે મધ્યાહ્નની એટલે ચાર્મીતર રેખા પર પડતી છાયા ઉપરથી ઘડિયાળમાં સમય મૂકવો, એટલે તે ઘડિયાળ ખરે વખત બતાવ્યા કરે. પણ આ આંકમાં આપણે ઘડિયાળ વગર, માત્ર છાયા પરથી સમય બતાવવાનું નયંત્ર બનાવવાની રીત આપીશું. આનાં કુદરતી ઘડિયાળોને છાયાચંત્ર કહે છે.

છાયાચંત્ર ઘણી બંતનાં હોય છે. અંહી જે છાયાચંત્ર બનાવવાની રીત આપી છે તે બનાવવું બહુ સહેલું છે. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી તે સહેલાઈથી બનાવી શકશે. વળી આ છાયાચંત્ર કોઈ પણ સ્થળને માટે કામ લાગશે, તેમ જ તેને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફેરવી શકાશે.

છાયાચંત્ર

(કુદરતી ઘડિયાળ)

આ છાયાચંત્ર (જુઓ સાથેની આકૃતિ.) કોઈ પણ માપનું બનાવી શકાશે, પણ સાધારણ રીતે ૧૦ થી ૧૫ ઇંચ લાંબું અને તેટલું જ પહોળું લાકડાનું પાટિયું લઈને તેમાંથી તે બનાવવું ફીક પડશે. ૫ થી ૭ ઇંચ સુધીની કોઈ પણ નિખ્યા લઈ પાટિયા પર એક વર્તુળ દોરો અને તેને બરાબર સીધું કાપી કાઢો, જેથી પાટિયાની બંને બાજુએ સરખા માપનાં વર્તુળ રહે; આનું કારણ એ છે કે, આપણે પાટિયાની બંને

બાજુનો ઉપયોગ કરવો પડશે. (આકૃતિમાં ચિત્ર-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે લંબગોળ દોરેલ છે, પણ તે ગોળ જ છે.) આ બંને વર્તુળોના પરિધિ (કિનારી)ઓના ૨૪ સરખા ભાગ કરીને તે પર ૦, ૧, ૨, ... ૨૩ એમ આંકડા મારો. વર્તુળના કેન્દ્ર (મધ્યબિંદુ) આગળ ૧૫-૧૫ અંશના ખૂણા કરવાથી વર્તુળના ૨૪ સરખા ભાગ થશે. આ ૦, ૧, ૨, વગેરે આંકડા ઘડિયાળમાં લખવામાં આવે છે તે દિશામાં પાટિયાની એક બાજુએ લખો અને તેના કરતાં ઊંચડી દિશામાં બીજી બાજુએ લખો; જેમ કે, સાથેના ચિત્રમાં ઘડિયાળ કરતાં ઊંચડી દિશામાં આ આંકડા લખ્યા છે. આ આંકડા કલાકના છે. ૫ થી ૨૦ સુધીના કદરેક કલાકના ૧૨ સરખા ભાગ કરીને તે પર ૫, ૧૦, ... ૫૫ એ પ્રમાણે મિનિટોના આંકડા મારો. (આ આંકડા આકૃતિમાં બતાવી શકાયા નથી.) ખરી રીતે કહીએ, તો ૨૧ થી ૨૩ અને ૦ થી ૪ એ કલાકોના આંકડા લખવાની પણ જરૂર નહોતી, કારણ કે સૂર્યની છાયા આ આંકડા પર ચુબરસતમાં કંઠી પડતી નથી.

હવે વર્તુળના કેન્દ્ર (મધ્યબિંદુ)માં એક બારીક કાણું (આકૃતિમાં ક બિંદુ) સીધું આરંભાર પાડો. આ કાણું સીધું એટલે પાટિયાની સપાટીને બરાબર કાટખૂણે પડે તેની ખૂબ કાળજી રાખો. આ કાણુમાં થઈને લંબભગ ૨ ફૂટ લાંબી એક વાંસની કે લોઢાની (છત્રીની પણ ચાલશે) સળી પરાવે. આ સળી પોતાની મેજે કાણુમાંથી સરકી જાય એટલી પાતળી ન હોવી જોઈએ, તેમ જ તેને સર-કાવવી હોય ત્યારે સરકાવી ન શકાય એટલી જડી પણ ન હોવી જોઈએ. પાટિયાની જે બાજુએ કલાકના આંકડા ઘડિયાળની દિશામાં લખ્યા છે, તે બાજુ તરફ સળીની ગમે તેટલી લંબાઈ (આકૃતિમાં ક વની લંબાઈ) રહે, પણ જે બાજુએ કલાકના આંકડા ઘડિયાળ કરતાં ઊંચડી દિશામાં લખ્યા છે, તે બાજુ તરફ સળીની લંબાઈ (આકૃતિમાં ક વની લંબાઈ) અચૂક જ રાખવી જોઈએ. આ લંબાઈનું માપ નીચે પ્રમાણે છે:

જે જગ્યાએ હાયાયંત્ર વાપરવાનું હોય તે જગ્યાના અક્ષાંશનો રેખાંશ આ માસિકના અંક ૩, પૃષ્ઠ ૧૦૭, કોષ્ટક ૧ લાખમાંથી કાઢો. આને 'ભાગ્ય' કહો. હાયાયંત્રના વર્તુળની ત્રિજ્યાને (આકૃતિમાં કદને) ઇચના દર્શાવે સુધી માપીને તેને ૧૦૦૦થી ગુણો. જે આવે તેને 'ભાગ્ય' કહો. ભાગ્યને ભાગ્યકથી ઇચના દર્શાવે સુધી ભાગો. જે ભાગાકાર આવે તેટલી લંબાઈ કચની રાખવાની છે, એટલે તે પ્રમાણે સળીને આગળપાછળ સરકારી લેવાની છે.

ઉદા. ૧ હું : અમદાવાદનું ૧ ફૂટ પહોળું હાયાયંત્ર બનાવો.

અમદાવાદના અક્ષાંશ ૨૩ છે. રેખાંશના કોષ્ટકમાં ૨૩ અંશનો રેખાંશ ૪૨૪ આપેલો છે તે 'ભાગ્ય' થશે. વર્તુળનો વ્યાસ ૧ ફૂટ રાખવાનો છે, તેથી ત્રિજ્યા (કદ) તેની અર્ધી એટલે ૬ ઇચ થશે, તેને ૧૦૦૦થી ગુણવાથી ૬૦૦૦ આવ્યા તે 'ભાગ્ય' થશે. ભાગ્યને ભાગ્યકથી ભાગવાથી ભાગાકાર ૧૪.૧ ઇચ (લગભગ) આવ્યો. તે કચની લંબાઈ આવી. પાટિયાની જે બાજુએ આંકડા ધડિયાળ કરતાં ઊંચડી દિશામાં લખ્યા છે તે બાજુ તરફ સળીની એટલે કચની લંબાઈ ૧૪.૧ રાખવાની છે. બાકીની સળીની (કચની) લંબાઈ ગમે તેટલી રહે, પણ તે બહુ ટૂંકી ન રાખવી, કારણ કે જો તે બહુ ટૂંકી હશે, તો તેની હાયા વર્તુળની કિનારી પર લખેલા આંકડા સુધી પહોંચશે નહિ.

પાટિયાની એક બાજુએ ભ્યાં ૦, ૧, ૨, ૩, વગેરે આંકડા છે, તેની બરાબર પાછળ પાટિયાની બીજી બાજુએ અનુક્રમે ૦, ૧, ૨, ૩, વગેરે આંકડા છે, તેથી એક બાજુએ આંકડા ધડિયાળના આંકડાની દિશામાં આવશે અને બીજી બાજુએ તે તેના કરતાં ઊંચડી દિશામાં આવશે એ રજૂ છે.

હવે આ હાયાયંત્રનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે કહીએ. આપણે જમીન પર ચામ્પોતર રેખા દોરેલી છે. (આકૃતિમાં જ દે એ ચામ્પોતર રેખા છે.) હવે વર્તુળને એવી રીતે મૂકો કે તે દિવસના મધ્યાહ્ને સમય બતાવનાર બિંદુ સૌથી નીચે આવે અને ચામ્પોતર રેખાને અડકે. પછી સળીના વ છેડાને વર્તુળની દક્ષિણે ચામ્પોતર રેખા પર મૂકો. મધ્યાહ્ને સમય કાઢવાની રીત આ માસિકના અંક ૪, પૃષ્ઠ ૧૪૨-૩માં

આપી છે. આમ કરવાથી કચ અથવા કચની હાયા વર્તુળની કિનારીના જે બિંદુમાં થઈને જાય તે બિંદુ સમય બતાવશે. ૨૧મી માર્ચથી ૨૩મી સપ્ટેમ્બર સુધી પાટિયાની ઉત્તર તરફના ભાગમાં તડકો અને દક્ષિણ તરફના ભાગમાં હાંપડો પડશે અને તડકામાં કચની હાયા સમય બતાવશે. વરસના બાકીના દિવસોમાં પાટિયાની દક્ષિણ તરફના ભાગમાં તડકો અને ઉત્તર તરફના ભાગમાં હાંપડો પડશે અને તડકામાં કચની હાયા સમય બતાવશે.

ઉદા. ૨ હું : અમદાવાદમાં ૧૬મી જાન્યુઆરીએ હાયાયંત્ર ગોઠવો.

આ હાયાયંત્ર આપણે ઉદા. ૧ લાખમાં તૈયાર કર્યું છે. આ માસિકના અંક ૪, પૃ. ૧૪૩, ઉદા. ૨ જમીનમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અમદાવાદમાં ૧૬મી જાન્યુઆરીએ મધ્યાહ્ને ૨૮.૦ ટા. ૧૨ ક. ૪૯ મિ. છે. એટલે આકૃતિમાં આ સમય બતાવનાર ટ બિંદુને સૌથી નીચે લાવી ચામ્પોતર રેખા પર મૂકવું. સળીના વ છેડાને ટ ની દક્ષિણ તરફ ચામ્પોતર રેખા પર મૂકવો. ૧૬મી જાન્યુઆરીએ પાટિયાની કચ તરફની બાજુએ તડકો અને કચ તરફની બાજુએ હાંપડો પડશે અને તડકામાં કચની હાયા સમય બતાવશે, જેમ કે કચની હાયા વર્તુળની કિનારીના ૧૬ કલાક બતાવનાર બિંદુમાં થઈને જાય ત્યારે સમય ૨૮.૦ ૧૬ કલાક એટલે સાંજના ૪ કલાક છે. (બેરો પછીના ૧, ૨, વગેરે કલાકોને રેડવેની પદ્ધતિ પ્રમાણે અનુક્રમે ૧૩, ૧૪, વગેરે કલાકો ગણ્યા છે. મધ્યાહ્ને એટલે ૧૨ ક. ૪૯ મિ. સમયે કચની હાયા કદ પર પડશે. આ હાયા આકૃતિમાં તૂટક લીટી (કટ)થી બતાવી છે.)

હવે એક જ બાજીનું રહે છે. હાયાયંત્રને ચામ્પોતર રેખા પર મૂકવાનું છે એમ ઉપર કહ્યું છે. તેથી જો ચામ્પોતર રેખા અમાઝીથી દોરી રાખી ન હોય, તો મું કરવું એ સલાહ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં માત્ર એક વખત ધડિયાળની મદદ લેવી પડશે, તે આ પ્રમાણે :

મધ્યાહ્ને સમય બતાવનાર (વર્તુળની કિનારીના) બિંદુને સૌથી નીચે લાવી જમીનને અડકવું રાખો. પછી વ છેડાને વર્તુળની દક્ષિણ તરફ લઈ જઈ તેને ફેરવીને એવી જગ્યાએ સ્થિર કરો કે જેથી હાયા-

યંત્રનો સમય ધડિયાળના સમય સાથે બરાબર મળ્યા રહે. આવી સ્થિતિમાં જ અને ટ બિંદુઓ બધાં હોય ત્યાં નિશાની કરી તે બે બિંદુઓને બેડી દેવાથી યામ્બોત્તર રેખા આવશે. આ રેખા પર ગમે ત્યાં કેઈ પણ વખતે હાયાયંત્ર ચૂકવાથી તે ખરો વખત આપશે.

આ ઉપરથી હાયાયંત્રનો એક બીજો ઉપયોગ પણ નીકળે છે, અને તે એ કે, જો ખરો વખત બતાવનારું ધડિયાળ આપણી પાસે હોય, તો હાયાયંત્રની મદદથી દિશાઓ પણ જાણી શકાય.

હરિહર ભટ્ટ

‘જગતની મોટામાં મોટી શાળા’

ચીનમાં ૧૯૩૬માં ૪૫ હજાર નીચેના પ્રૌઢ અભણોની ગણતરી ૨૦ કરોડ નેવડી, એટલે કે, ચીનની વસ્તીના લગભગ અર્ધ નેવડી હતી. ત્યારે ત્યાંના કેળવણીખાતાએ યોજના કરેલી કે, ૬ વર્ષમાં આ અભણ-સંખ્યાને બહુથી નાખીશું. અત્યાર સુધીમાં ૧ કરોડ તેમાંથી બહુ ચૂક્યા છે. એટલે કે, ૧૯ કરોડ બાકી છે.

અત્યારે વરસેકથી ચીન જાપાન લડે છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે એમ માનવામાં આવે કે, પ્રૌઢ શિક્ષણનું ઉપાડેલું એ કામ તેથી અટક્યું કરો. પણ, નવાઈની વાત છે કે, ઊલટું તે બે વર્ષમાં જ પત્તી શકાશે એવી ત્યાંના કેળવણીખાતાએ આશા બતાવી છે ! જાપાન અને અઘાન બેડે એકસાથે લડવામાં એમને પરસ્પર વિરોધ નથી દેખાતો; અફે લશ્કરી ખાતું પણ એમાં અનુકૂળ છે !

હાઈ પહેલાં જે પ્રૌઢ વર્ગો ચાલતા તે ચાર માસના રખાતા. તેમાં આટલા વિષયો બહુવાતા—બાળ, અંકગણિત, સંગીત, ઇતિહાસ, જૂગોળ, આરોગ્ય ને ઉદ્યોગ. હાઈને કારણે કેળવણીખાતાએ જે ફેરફાર વિચાર્યો તે આ છે : (૧) વર્ગોની અવધિ બે માસની કરીને તે વખતમાં કામ વધારે સંગીનતાથી કર્યું. વર્ગ રોજ બે કલાક સાથે ને વાર તહેવારની રમ્મ પાળવામાં ન આવે. (૨) બહુતરના વિષયમાં ફેરફાર કરીને મુખ્યત્વે હાઈને અંગે રાષ્ટ્રસંસ્કૃષ્ટિની જરૂરી વાંતા શીખવવી; જેમ કે, રાષ્ટ્રગીતો, જાહેર સુખાકારી, વિમાની હુમલા સામે થવાના ઉપાય, અને વર્તમાન ખજારો. બાળમાં ૧૨૦૦ જેટલા સાદા શબ્દો શીખવવા.

આ સહેલા અભ્યાસક્રમ માટે પાઠ્યપુસ્તકો સરકારે જ તૈયાર કરાવ્યાં છે ને દરેક પ્રાંતમાં તે સાથે છે.

આ આખા કામ માટે ઉત્સાહ એવો છે કે, ક્વાંચી નામના એક જ પ્રાંતમાં ૬૦૦૦ જેટલા શિક્ષકો કામ કરે છે ! ૩૦ લાખ જેટલાં પાઠ્યપુસ્તકો તે પ્રાંત એકલામાં ખર્ચાં. તેની કુલ વસ્તી ૧૨૦ લાખ છે. ત્યાં હવે ૧૮ લાખ જ અભણ રહ્યા છે, જેમને ૧૨ માસમાં પહેંની વળવા ધાર્યું છે.

ચીનમાં દુરનિયાત લશ્કરી તાલીમ આજ સાથે છે. પ્રૌઢશિક્ષણનું આ કામ તેની આડે આંધ્યા વખર ચલાવવામાં આવે છે. એવી જોડવણ કરવામાં આવી છે કે, પ્રૌઢ અભણને લશ્કરી તાલીમની સાથે જ બે કલાક તેની હાવણીમાં બહુવચવામાં આવે છે. મુન્ડિક-અ શહેરની વસ્તી ૫ લાખ છે. વડો સેનાપતિ, ત્યાંની સુધારાઈ, અને કેળવણીખાતું બંધાને શહેરનું પ્રૌઢશિક્ષણ ત્યાં ચલાવે છે. વડા સેનાપતિને એમાં પણ પોતાનું જ કાર્ય દેખાય છે. વર્ગનું પહેલું મત્ર પૂરું થયું તેમાં ૪૦૦૦ પાસ થઈ ગયા છે. હવે શહેરની સ્ત્રી-પોલીસે ઘેર ઘેર ફરી અભણ-ગણતરી કરી, તો દોઢ લાખ સંખ્યા મળ્યા છે. એક વર્ષમાં આ સંખ્યાને તે સપાટી પાડવા ધારે છે ! અને એનો ધડો બીજાં શહેરો પછી લેશે જ.

આવા ઉત્સાહથી જે પ્રજા મંડી શકે છે તે ૧૯૪૫માં આ અઘાન-રાક્ષસ બેડેની હાઈમાં તો જીતશે જ એમાં શંકા છે ? આવી શક્તિ અને ઉત્સાહોર્મિ ધરાવતો રાષ્ટ્ર એના અન્ય શત્રુઓને પણ પહેંની જ વળી શકશે.

આ લેખની હકીકતો અગ્રેજી માસિક ‘મોડર્ન રિવ્યુ’ના ઓગસ્ટ અંકમાંથી લીધી છે. તે લેખમાં ચીનને ‘જગતની મોટામાં મોટી શાળા’ કહી છે તે યથાર્થ જ છે. આ વિષે આજ હિંદ માટે શું કહેવાય !

અત્યારે શું ચાલે છે

યુરોપમાં લડાઈ ચાલે છે અને આપણા દેશને પણ એમાં સંડોવવામાં આવ્યો છે. પણ અહીં તેની કશી નિશાની જણાય છે? બે વાતો બાદ કરીએ તો બધું પહેલાં જેવું જ ચાલતું નથી દેખાતું? આ બે વાતો તે આ: (૧) બહારમાં અનાજપાણીની મોંઘવારી ચાલે છે; (૨) મહાસભાના પ્રધાનો રાજ કરતા હતા તે તેમણે છોડી દીધું છે.

મોંઘવારીની બાબત પહેલી વિચારીએ. લડાઈ માટે દાણપાણી ને બીજી હબરો ચીજો વિલાયતમાં જોઈએ સરકાર તે આપણી પાસેથી વિલાયતને માટે વેચાતી લઈ રાખે. તેથી કરીને કેટલીક તેજ આપોઆપ યાય. પરંતુ વેપારીઓ નાહકનો નફો ખાવા માટે પણ ભાવ વધારે છે. એમની આ નફાખોરીને રોકવા માટે સરકારને આંખતા ઉપાયો લેવા પડે છે.

હવે બીજી વાત વિચારીએ.

મહાસભાના પ્રધાનોએ 'પદ છોડ્યું' ત્યાર પછી અંગ્રેજ સરકાર બીજા પ્રધાનો નીમી ન શકી. કારણ કે, ધારાસભામાં મહાસભાનો પણ જ બળવાન હતો: પ્રજાએ ઘણા મતે મહાસભાવાદી સભ્યોને ચૂંટ્યા છે. બીજા પ્રધાનો ન નીમી શકાયા; પણ રાજ્ય તો ચાલવું જ જોઈએ. બંધારણમાં એને માટે એક કલમ મૂકી છે કે, કોઈ સંજોગમાં મુશ્કેલી આવી પડે તો ગવર્નર રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લઈ શકે. એ કલમ મુજબ અત્યારે ગવર્નર કામ કરે છે; અને તે આશા રાખે છે કે, મહાસભાવાદી પ્રધાનો પાછા ગાદી પર આવશે.

મહાસભાવાદી પ્રધાનો ત્યારે કેમ નથી જતા? દરેક મતદારે અને ના-મતદારે સૌએ

આ સવાલનો જવાબ બહુવો જોઈએ. આ સવાલ હિંદુ મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી યહૂદીનો નથી: આ સવાલ આપણા દેશની દરેક કોમનો છે; એ એક મોટો રાષ્ટ્રીય સવાલ છે. વાત એમ છે કે, વિલાયત જર્મની સામે લડાઈમાં ભિતર્યું તે જ દહાડે વાઈસરોય સાહેબે દિલ્હીથી બહાર ક્યું કે, હિંદ પણ જર્મની સામે છે. જર્મનીની નીતિ એવી ખરાબ છે કે આપણને તે ગમે એવી નથી. તેથી હિંદને એ લડાઈની સામે કશો નીતિનો વાંધો નથી. પણ એક બીજી વાત તેમાં રહેલી છે.

હિંદના પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં આ લડાઈની વાત ચર્ચાવામાં આવી. મહાસભાવાદી ધારાસભાઓએ એવું કહ્યું કે, લડાઈ તો યુરોપને માટે ઠીક છે; હિંદને પણ તેમાં સંડોવ્યું, તો એ વિષે અમને પહેલેથી પૂછ્યું હોત તો સારું થાત; પણ હવે અમારે એક વાત પૂછવી છે કે, અમારા દેશને લડાઈમાં લીધો તે શા હેતુથી? યુરોપમાં પોલેન્ડ પર જર્મનીએ ચડાઈ કરીને તેની સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી; તેથી તેને પાછી મેળવવા યુરોપમાં વિલાયત લડે છે. તો અમારા દેશને પણ સ્વતંત્રતા તો મેળવવાની છે. આ લડાઈને અંતે અમને તે ગળશે? જો તેની ખાતરી અને પુરાવો આપો, તો તો હિંદીઓ રાજબુશીથી યુરોપી યુદ્ધમાં તેમનાથી ગને તેવી મદદ કરી શકે. આ પ્રકારના ખાતરી પુરાવા મહાસભાએ પણ માગ્યા ને દેશનાં બીજાં કેટલાંક મંડળોએ પણ માગ્યા. પરંતુ તેવું કાંઈ વિલાયતની સરકારે કે વાઈસરોયે આપ્યું નહિ. પછી, પ્રધાનો પ્રધાન રહીને કેવી રીતે કામ કરી શકે? રાજ્ય તરફથી લડાઈ બહાર થઈ ને પોતે પ્રાંતની રાજ્યગાદી

પર હોય ને મદદ ન કરે, એ કેવું વિચિત્ર કહેવાય? એમ બને શી રીતે? એટલે, મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ રાજ્યનું કામ છોડી દીધું. પ્રજાનો મત ન હોય તો પછી સ્વરાજના પ્રધાનોથી ચોટી ન રહેવાય. એટલે એમણે

પ્રધાનપદ છોડી દીધું અને પાછા પ્રજાને કામ વળગી ગયા.

આ પ્રમાણે આપણા દેશની સ્થિતિ આજે છે.

મં

આંટણું તો સમજાવો

આપણે સ્વરાજ મેળવવા માગીએ છીએ. એ આપણા જન્મસિદ્ધ હક છે, એમ ટિળક મહારાજે આપણને શીખવ્યું છે. એ મેળવવાનું સાધન સત્ય અને અહિંસા જ હોય, એવો આપણે ઠરાવ કર્યો છે. આ બધું થયાથી ગામે-ગામે લોકોમાં સ્વરાજનો પ્રેમ જાગ્યો. પણ એ સ્વરાજ એટલે શું? વર્ષો ઉપર ગાંધીજીએ એ દુકામાં સમજાવ્યું હતું કે, જેમ આપણા ઘરનું કારભારું આપણા જ હાથમાં હોય, પારકા તેમાં ન હોય, તેમ જ આપણા દેશનું આખું કારભારું આપણા હોકાના હાથમાં હોવું જોઈએ; એટલે સ્વરાજ કહેવાય. આ સહેલી સમજાય એવી વાત થઈ.

હવે તમને કોઈ પૂછે, “લાઈ, તમે બધા લોક એટલે કોણ? કોના હાથમાં હોય એમ તમે સમજ્યા?” તમે તરત ઉત્તર આપશો, “કેમ, અમે અમારા પ્રતિનિધિ ચૂંટીએ; અને તે બધાની સલાહ એ અમે જ થયા ને?”

બરેબર છે. આજ દુનિયામાં જે પ્રજા-સત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ ચાલે છે તેમાં એમ જ હોય. પ્રજા પોતાના પ્રતિનિધિ ચૂંટે; તેઓ મળીને પ્રજાના દેશનો વહીવટ કરે; જ્યારે પ્રજાને તે ન ગમે ત્યારે તેઓ છોડી દે અને પ્રજાના વિશ્વાસપાત્ર પ્રતિનિધિઓ ફરી નવેસર ચૂંટાય. પ્રજાનો વિશ્વાસ એ આ પદ્ધતિમાં મોટી ને મુખ્ય વાત છે. તે વિશ્વાસ બાજુવાની

રીત ચૂંટણી છે. ચૂંટણીને માટે મતાધિકાર બેટલો અને તેટલો બહોળો હોવો જોઈએ. સરસમાં સરસ મતાધિકાર એ કે જેમાં પુખ્ત ઉંમરનાં સૌ સ્ત્રીપુરુષોને મત આપવાનો અધિકાર હોય. આવા મતાધિકારને ‘પુખ્ત મતાધિકાર’ કહેવામાં આવે છે.

આ તો દેશના સામાન્ય રાજવહીવટને માટેની નીતિ થઈ. પણ કોઈ વાર દેશમાં કોઈ ખાસ એવો મોટો પ્રસંગ આવે છે કે તે વખતે તેને પહોંચી વળવાને માટે ખાસ રસ્તો લેવો પડે છે. આથી, આપણા જ દેશનો દાખલો લઈએ. આજે જ આપણે ત્યાં એવો ખાસ પ્રસંગ જોવા થયો છે, તેથી તે દાખલો તરત સમજાવો.

આપણે સ્વરાજ માગીએ છીએ, તેથી વાઈસરોયે દેશની અનેક કોમોના આગેવાનોને જોડાવ્યા. અને તેમની લેગા મહાસભાના આગેવાનોને પણ જોડાવ્યા. તેમની બધાની જોડે વાતો કર્યા પછી વાઈસરોયે રહિયો મારફત બહાર કયું કે, દેશમાં કોમ કોમ એક ન થાય અને કેવું સ્વરાજ જોઈએ છે તે વિષે એક વાત ન કરે ત્યાં સુધી શું કરીએ? માટે કોમ કોમ વચ્ચેના એ બધાનો નિકાલ આણું ને એક વાત પર આવો, તો કામ સહેલું થઈ જાય. વાઈસરોયે આ તો આવી વાત કરી, કેમ કે એમની આગળ તો એમ માગણી કરી છે કે,

અનુવેશની અદ્દા કલા

વસુંધરાનાં વહાતાં દયલાં-શ્રી. અવરચ'દ મેલાણી.
કિં. ૧-૮-૦. 'ફૂલલાળ'નું પિચ્છનું મેટ-પુસ્તક, પાન ૨૫૦.

“સૌરાષ્ટ્રના મધ્યમ તેમ જ નીચલા થરો વચ્ચેના પડમાંથી” જમ એવીને તૈયાર કરેલી આ વાત, આપણા લેખકોને સુઘમ એવી, એક સામાજિક નવલ જાની રહી છે. મધ્યમ થરના સડા અને ફૂંબી મોજાનાં ભોજ બનતાં નીચલા થરનાં સ્ત્રી-પુરુષોની દશા વર્ણવવાનો એમાં આછો પ્રયત્ન લાગે છે.

આવી વાર્તા મંથવાનું વસ્તુ લેખકને વિદેશર જૂગોના નવરતન ‘The Laughing Man’ માંથી મળ્યું લાગે છે. તે પહેલાં શ્રી. મેલાણીએ એક નાનકડી લઘુકથાએ જૂગોની એ કથાનો ઉમરાવ-સમાનો રોમાંબક પ્રસંગ ઉતાર્યો હતો. આ લાંબી કથા એ વાર્તાનું વસ્તુ સૌરાષ્ટ્રી વેશે ઉતારવાનો પ્રયત્ન છે. વાર્તા સૌરાષ્ટ્રમાં મુલાને માટે તેમાં જરૂરી ફેરફારો કર્યા છે; મૂળનાં એવજી કથાકર્તાને બદલે સ્થાનિક નવાં પ્રયોજને વધ્યાં છે. જૂગોની વાત-માંથી મહારી, હોઠકટો ને રીંછ એ ત્રણ પાત્રો ઉપરાંત કુદરપ્રેમી વિશ્વવા રાખીનું પાત્ર પણ જૂગોની ‘નેશિયાના’ પરથી જ ધડેલું મળ્યાય. જૂગોની વાર્તા આખીએ અને ઉપકંડના અખીરી રાજકારણાર પર સચોટ પ્રકાર છે. શ્રી. મેલાણીએ તે જગ્યાએ કહી દર્શાવે આપ્યા છે; પણ એ એમની વાતનું મુખ્ય પ્રકાર-સ્થાન નથી. એમણે મધ્યમ વર્ગના નહીં મોઝા અને પાપી દંત્ર પર શર-સંધાન કર્યું છે. આ પ્રકારમાં અસ્વાભાવિક અનિદેખી પીંછી લાગવા છતાં, વાર્તાપ્રવાહ સહ જનવાનું કારણ એ છે કે, વાર્તાની મંથનમૂર્તિ સમાન ગદ્યારી અને તેણે તથા સ્ત્રી-અનરમાંથી તેણેને પરાજી લાવનાર લાલકડો ખાનદાન છે, દેખાતાં છે; તેથી કરીને બીજી રીતે દારણ બનેલું વાર્તાચિત્ર નરમ પડે છે. સોલીના વેપારના કયા-નકતો ઉમેરે સારા ચિતાર આપે છે.

સરવાળે જોતાં, વાર્તાનું વજુહાર—વસ્તુતથાથી અદોષ નથી. તેમાં પાંખાપણું અને વખલ્લાના દોષ જણાય છે. અંગ્રેજી પરથી વસ્તુ લીધા પછી તેનો અનુવાદ કરવો જ વધારે સારો, અનુવેશ કરવો સારો નહિ, એમ આ ચોપડી વાંચ્યા પછી મૂળ વાંચી જોતાં લાગ્યું. (અહીં એટલું કહી દઉં કે, જૂગોના એ પુસ્તકની જાણ આ ચોપડી પરથી જ થઈ ને તે એ પછીથી વાંચ્યું છે.) ક્યાં મૂળની સર્વાંગમુંદરતા અને ક્યાં આ અનુવેશનું ગાંડાગજાવાણું વજુહાર! મૂળ વાત જૂગોએ ઉપકંડના કૌદાં-બ્દના ઉત્તિદાસમાંથી લખી છે. કદાચ તેને અનુસરી શ્રી. મેલાણીએ પોતાના ફૂંકડા નિવેદનમાં એક વાક્ય

મૂળી હીપુ” કે, “વાર્તાકાળ ૨૫-૩૦ વર્ષો પરાના સૌરાષ્ટ્રનો છે”, એટલે કે એક પેઢી અગાડનો. તે પછી વાર્તામાં આંકરેક, ગાંધીયુગનો એકમહેલ, નવી પેઢીમાં નીપજેલો પેલો જહેરાલી નવજીવાન, વગેરે કઈ રીતે આવ્યાં? વેશાંતર કરવામાં કાલક્રમદોષની ભીતિ રહે જ, અને આ વાત તેની સાક્ષી પૂરે છે. બીજી ભીતિ રહે છે તે વાતના નાના નાના તાંતણા સુબંધવરિયત મળ્યા વગર રહી નય ને તેથી યતા રસબંનની. આ વાર્તામાં એ દોષ પણ લાગે છે. દ્વારીને ધાવવા લાગી જતા બાળકનું અસ્વાભાવિક કથાનક; હોઠને કાપી જ નાખી વધારે કામગીરી વહેરાતો સરજન (કિમ કે, સહેલું તો મલમપટ્ટો જ હતો; પણ તે કરાવે તો છાંસો હોઠકટો ન બને!); બાળકને બૂલી પ્રવાપ રોઠ પૂરવું જ ત્રણ ચૂકની વ્યવેષ યતી તેણ; અનાથ-આશ્રમમાં કામ કરતાં નિષ્કુર ને હોઠકડા પ્રત્યે કોઈ ખાસ ભાવ વગરનો સંવાલક પાછળથી સ્વપ્રભાં કહી રીતે સોધારવા લાગ્યો એ આજુસાંધું અધ્ધર આલેખન; ટોસા મહારીને હોઠકટાનું ક્યું શુભ સંભાળવાનું હવું કે અંતે તેને રિખાળ્યો અને તે વચનસંગતિ પસ્તાવો કરવા લાગ્યો? અને હોઠકટો છાંસો પ્રતાપની મિલકતનો વારસ થયો તે ક્યાંના કાવકાથી? આ બધી ચિંતિતો અજસમજ વજુહાર થઈ છે. મૂળ જોતાં તેનું કારણ કળાવ છે. પણ એ બધામાં લંબાણથી પડવાનું આ ફૂંકી નોંધમાં રવાન નથી. એટલું કહેવું જોઈએ કે, આ અનુવેશમાં લેખકે ગેઠવાનીથી ઉતારણ કરી દોષ એવું લાગે છે; અને અનુવેશને સાહે જો મૂળના સંજોગમાં અનુવાદ કર્યો હોત તો વધારે વજુહાર યાત. તે જૂગોના એક નવરતનનો જ નહીં, આપણી રાજકર્તા પ્રવ્રનના અખીર સમાવેશો એક આબાદ ચિતાર આપણે મેળવી શકત. અને એ આપણી પ્રવ્રને જાણવો જોઈએ એમાં સંદા નથી. પર-લાપામાંની કોઈ ચીજ આપણને આકર્ષે તો તેનો સર્ગન કે સંક્ષિપ્ત અનુવાદ એ જ સદજ અને મુયોગ્ય મળ્યા. તેને બદલે, તેની વસ્તુ કઈ વેશાંતર કરવું (જેવું કે, શ્રી. કિશોરચાવ મહારવાળાએ રોહરોયના નાટકનું ‘તિગિર-માં પ્રભા’ કર્યું છે) એ બોધું સદજ. અને અનુવેશ તો ત્રીજે નંબરે મળ્યા. અનુવેશમાં લેખક કાંઈક પોતાપણું સમજ સ્વતંત્ર આલેખનનું ગીરવ માણી શકે એમ! તો, અને લાગે છે કે, એ છાપ મનોવચ્ચિતિ નથી. છતાં, અનુવેશ કરવો જ દોષ તો મૂળને મૂળ પચાવીને, સદજરૂરે તેનું તજપડું વસ્તુ મનમાંથી રુદરવું જોઈએ; તાંતણા મેળવરાની રિયતિ ન દોવી ધટે.

વાર્તા તો કોને વાંચવી ન ગમે? એ પૂરની આ વાત સૌને મમરો. તેમાંય આ વાતનું વસ્તુ તો ઉપજા થરોનો

ફિલ્દાર અને નીચલા ઘરનાં ગરીબની હાલ છે, અને એ આજની દેશનેબલ લાવના છે. પરંતુ અનુવેશ તરીકેના એક સાહિત્ય-પ્રકાર તરીકે તથા પાત્રાલેખન અને વસ્તુ-વિધાનની દૃષ્ટિએ, આ કથા સફળ ન કહેવાય.

અપરાધી—શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક:—જુનિયર મંથરન કાર્યાલય, અમદાવાદ. પા. ૩૮૨. ડિ. ૨૮-૦
'વસ્તુ'ધરાનાં વહાલાં દલવાં'ની ભેગ, આ પણ એક અનુવેશ છે. નવલ—નવી કથા નથી. મૂળ નવલકાર હોય કેઈને છે; તેમની વાતનું નામ છે, 'The Master of Mass'. અનુવેશકાર આ ખીના તેમના પુસ્તકને અતિ જણાવે છે, અને તે એટલા સારુ કે, 'વાગન કરતે કરતે આખે રસ્તે વાચકને એકને બાદથી બે લેખકોનો વિચાર કરવો ન પડે.' મારે માટે કહી દઉં કે, 'અપરાધી' વાંચી તે પહેલાં મેં મૂળ વાત વાંચી નહોતી; તે મેં હમણાં આ સમાલોચના કરવા મારે વાંચી. તે પરથી મને ઉપરના પ્રથમ અનુવેશની સમાલોચનામાં આપેલા અભિપ્રાય વધુ સખળ લાગ્યો કે, પારખી વાંચતા અનુવેશ કરવા એ બીજે નહીં, ત્રીજે નંબરે જ આવે. 'વહાલાં દલવાં'ના કરતાં આ વાતનું વણાટ સારુ છે. છતાં ક્યાં મૂળ, અને ક્યાં આ એનો અનુવેશ! મૂળ વાત રોલ્ફસેર્વેના 'Resurrection' ('તેના અપરાધ') જેવી હકાત અને આખાદ વીજ છે. એનાં નાનપિંડાં અર્ધાં ખાત્રો પોત-પોતાની ન્યારી ભાટ પાડે છે. અને એ બધાં મજાને એક અનુવેશ પાપોહારની કથા બને છે. આ અનુવેશમાં કાચની ગતિ છે, તેમાં વેગ છે, તેમાં દિશા પણ છે; પરંતુ તેનું હાર્દ, જે સૂક્ષ્મ પાત્રાલેખન ને મનોવિશ્લેષ, એ નબળાં છે—અનુવેશમાં ભિતરી શક્યાં નથી. માત્ર એક સરસ્વતીનું પાત્ર સુરેખ હાલવાદ છે; તેમાં વ્યક્તિત્વ અણ્યું છે. શિવરાજ, તેના મિત્ર રામભાઈ, કે જે તોલ કેઈના દાઢયામાં આખાદ પાપમાનસનો ચિતાર આપે છે, તે અહીં ફીકા પડ્યા છે. રામભાઈનું અને જેડુકન્યાનું આલેખન, તે, આખું જ આખું અણ્યું છે. શિલ્પકલા પિતાનું મિત્ર સારું દોરાયું. પણ તેના નોકરને જેડુકન્યાના પ્રસંગમાં આણીને લેખકે દેશી જ રસ-નિષ્પત્તિ નથી સાધી: એ તો આલેખનશક્તિને કાઢી નહીં, કાણું જ ઠોકી રાખ્યા જેવું લાગે છે. મૂળની બાઈ જેનેકને રથાને જો શિલ્પકાની કાઈ ફીઈ બેસાડી હોત તો ?

અતિ ઝીણવટમાં જવાની જરૂર નથી. એટલું ફરી કહેવા જેવું છે કે, અનુવેશ ભિતરી કળા લાગે છે. અને હોલ કેઈની એ હમદા ક્યાનું વાતાવરણ જોતાં, આપણા લોકોને બહુ આત્મીય લાગે એવું એ હોવાથી, તેના અનુવાદ (અને સંસ્કૃતિમાં) જ ચોખ્ખા થાત.

વેવિશાળ—શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી. 'ફૂલબાળ' કાર્યાલય, રાણપુર. ડિ. ૧-૪-૦, પા. ૩૦૬

'ફૂલબાળ'ના અંગે પૂરવાને માટે હપતે હપતે લખાયેલી આ વાત છે. લેખકે કહે છે કે, 'આંધળુકિયાં કરીને આ વાર્તા' દર અંગે ધપાવતો હતો; અને આ પણ એક વાર્તાસર્જનની પદ્ધતિ છે, જે અગાડી વસ્તુ ગોઠવીને પછી વાર્તા આરંભવાની પદ્ધતિથી ભિન્ન છે. નતે વાર્તા લેખક નહિ હોવાથી, એ ભેમાંથી કઈ પદ્ધતિ સારી કે સાચી હતી, એ ભતઅનુભવે ન કહી શકું. પરંતુ નિવેદનમાં એક બીજા વાત કહી છે તે આ એમની સર્જનપદ્ધતિની સામે નય છે. તે કહે છે, "વેવિશાળ"ની સુકરર દેશી કિમન હવે વિશેષ પાનાંનો બોલે ભેચકી શકી નહિ." એટલે આંખ ભેધકી ને વાર્તા પૂરી કરી એમ ? એમ વાર્તા અવાનક પૂરી થાય છે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ હોવાય છે. હા, 'વેવિશાળ'ને પ્રસ્ફોટ કરીને ચૂપ થવું જોઈએ, જન વધા પરિવારની પંચાતમાં પડવાનું નથી રહેતું, એ બધું ખરું. પરંતુ, તે પહેલાંની અધૂરી વાતોનું શું ? પેલા વચન-છાતી દેખાડેલા દીપારોને તમાચો ખાઈને છૂ થતા જેવા શું કામ બતાવ્યા ? ચંપક રોડ એટલાથી એમને જતા કરે એ એના રમમાલ વિરુદ્ધ નથી ? વિનયચંદ કેસ કરવાની વાત કરે છે એ તો એની બેવફરી પણ માની લઈએ. વળા, તાતા રોકેને બાણે, સીંછાટ બતાવવા અને એની જોડેને અપાર મુંબઈ રાખવી એ પણ બીનું સંકેતાયું છે એમ નથી લાગતું ? બીજી રીતે રસદાર વાતમાં આવાં આવાં અપૂરાપણું આંધકિયા-પદ્ધતિને કારણે કે પાછી કિમતના આડા આંકને લીધે છે, એ તો કોણુ જાણે.

પણ, તેથી આ વાર્તાના રસ એવો નથી ખડાતો કે જેથી તે વાંચવી ન મળે. કાચ ગતિપણું છે, તેમાં અમક છે ને ધડાકાની આજની જ છે; આ સાથે તેમાં પ્રેમ, મમતા અને સ્વચ્છતાનો પ્રસાદ પણ છે. સોરઠી બહુક સમાજનું મુંબઈગરુ જીવન મજેદાર આલેખાયું છે. પ્રાણુ-જીવન અને જુરાલભાઈ જેવા બે શક્તિશાળી માણસો પોતપોતાના સંજોગોમાં કેવા ફાલે, એ આ ભેડીમાં સરસ જેવા મળે છે. નહીં જીવન અને ભનું 'દેશ'ના સંસ્કૃતિ-વાણું જીવન—જેડને એક ધરમાં બતાવી જે તાદેશ ચિતાર આપે છે એ પ્રસાર છે. મુંબઈગરા જીવનનાં અનેકવિધ ચિત્રો જે વધારે વિશદ અને વિસ્તૃત ક્યાં હોત તો રસ-જમાવટ ખૂબ વધત. 'આણું'—ચંપક રોકની પત્નીનું તથા દીપા રોકનું આલેખન હાલવાદ ને સુરેખ છે. એમના નૃત્યા સંસ્કારો ને તેની ધાર્મિકતાની પ્રતિ, ખાનદાની, દહતા, વિવેક વગેરેમાં ક્યાં ખાસ નૃતન-વાણી નથી લાગતું; બન્ને, દીસી પોતાની છત્તાએ પરણે અને અન્યતઃ એમાં ક્યાં વાંકું ન હોય તો એ વેવિશાળ સાચું, એવા અલગ અભિપ્રાય એ બાઈ ધરાવે છે જ નહીં, પોતાના પતિ સામે જઈને પણ આચરી બતાવે છે. નૃત્યા જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં આ પ્રકારની ચારિત્ર્યશક્તિ

હતી, તે આજના વિશ્વચક્રો એઈ એક છે, જેને ચંપકલાલો હશે છે. શ્રી. મેધાણીએ આ વસ્તુ આખાદ રજૂ કરી છે. અને એ આ કથાનું મહાન વસ્તુ છે. વેવિશાળ એટલે 'હતો હતો' નાં મન માનવાં એ નહીં; એ હૃદયમિલનની સાથે એ કુટુંબ અને એ આદરોનું એકાંતરૂપ અને હૃદય સંમિશ્રણ. અથવા વધારે ચોક્કસ કહું તો, એ સંમિશ્રણની ક્ષદ્રુપ ભૂમિકામાં હૃદયમિલનનાં બીજા વાવવાં તે. કેમ કે હૃદયમિલન તો પુરુષાર્થ છે, એ વસ્તુ કોઈ સ્થિતિ નથી; એ તો ગતિમાન અને બીજાનાં મેલ-આક્રિયનો પરિપાક છે. 'વેવિશાળ'નો એ અમર સંદેશો ગણાય. કુઝ્મ એટલું જ રહે છે કે, આ અમર સંદેશને કહી એની પ્રમુખ વાત-ગૂંથણી નથી મળતી. શ્રી. મેધાણીએ પાનનાં ૬૨ રાખ્યા વગર કલમ વહી નવા દેવી હતી. હવેતે હવેતે 'કૂલકાળ'ની મર્યાદિત જગા જેઈને પણ વિરાદતા બિચારી કાચવાઈ હશે ને ?

રામાં ૭૫૨ લેખનના બે 'અનુવેશો' આપણે નેઈ જાણ્યા, એવા 'અનુવેશ'ના બંધનમાંથી છૂટેલી કલમ કેવી સારી કાવે એ આ ચોપડી રમક બતાવે છે. 'વેવિશાળ' એક મજેદાર વાત છે. એની ખાતહાની એક શ્રી-પાત્રને આભારી છે એ સુંદર વિધાન છે. વ્હાત સમૃદ્ધ વારકા પર નવો જન્મનો લેખકે આખાદ સચીત્ત્વે છે.

છેવટમાં, એક આકાશવાટ : આ ત્રણ ચોપડીઓની કિંમત કેમ એકબેરણે નથી ? ૨૫૨ પાનની પહેલી ચોપડીને ૧૧ રૂપિયા; ૩૮૨ પાનની બીજીના ૧૧ રૂપિયા ! ૩૦૬ પાનની ત્રીજીને ૧૧ રૂપિયા ! વધુ ટીકા બિન-જરૂરી છે.

રાષ્ટ્રભાષા-પરિચય - ભાગ ૧ : કર્તા : શ્રી. નેહાલાલ જોષી; પ્રકાશક : એસ. બી. શાહની કંપની, અમદાવાદ. પાનાં ૧૪૮, કિ. રૂ. ૦-૧૦-૦.

ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રભાષાનો અભ્યાસ દહાડે દિવસે વધતો જાય છે, એટલે એ અભ્યાસમાં મદદ કરે એવાં પુસ્તકો પણ પ્રગટ થતાં જાય છે. આવાં પુસ્તકો બે પ્રકારનાં હોઈ શકે : એક તો હિંદુસ્તાની વ્યાકરણને સીધો પરિચય આપતાં, અને બીજાં ગુજરાતી વ્યાકરણ સાથે તુલના કરી હિંદુસ્તાની વ્યાકરણની વિશેષતાઓ તરફ ધ્યાન દોરતાં. બીજા પ્રકારનાં પુસ્તકો જ વધારે કપથોગી નીવડે એ સમગ્ર શકાય એવું છે. આ પુસ્તક પહેલા પ્રકારનું છે, પણ પુસ્તકના છેવટના ભાગમાં નેટરૂપીની, લિંગની અને કેટલાક શબ્દોના પ્રયોગની વિશેષતા તોંધી છે, તે કપથોગી થશે. હિંદી બોલવા લગતા જતાં ને બોલો ગુજરાતીઓને હાથે થઈ જવાનો વધારે સંભવ છે, એ તરફ પણ ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે. પુસ્તકમાં કમિકતા ટીક સંચવાઈ છે, અને વાંચ્યો મોટે ભાગે સાદા રાષ્ટ્રજનને લગતાં પસંદ ક્યાં છે, એટલે વાચન કંટાળામયું જ નહીં જવું નથી.

પુસ્તકમાં વપરાયેલી ગુજરાતી ભાષા સદોષ છે, તે નવી આદર્શિત વખતે કોઈ પાત્રે સુધારાની લેવામાં આવે એવી અમારી સૂચના છે.

રાષ્ટ્રભાષાના ગુજરાતી કોશ સંપાદક - મગનલાલ દેસાઈ પ્રકાશ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિ. ૧-૮-૦.

કોશ ભાષા અને સાહિત્યસમૃદ્ધિનું પરિચાયક ગ્રંથ છે. સમૃદ્ધ ભાષાનો શબ્દભંડાર વિપુલ હોય છે. આને રાષ્ટ્રભાષાનો શબ્દભંડાર લગભગ એક લાખ જેટલો છે. આપણી રાષ્ટ્રભાષામાં સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી, ગ્રીક, અંગ્રેજી, પોર્ટુગીઝ, પ્રાચીન દેશી શબ્દોનો સારો સંગ્રહ છે. બહારના શબ્દોને પચાવવાની કળા એ તો ભાષાની જીવન-શક્તિ છે. રાષ્ટ્રભાષામાં આ શક્તિ યોગ્ય પ્રમાણમાં છે.

સમૃદ્ધતા સાહિત્યમાં કે નિત્યના ધ્વનિદારમાં બધા શબ્દોનો એક સાથે ઉપયોગ નથી થતો. અમુક જ શબ્દો નિત્યના ધ્વનિદારમાં વપરાય છે, આવા નિત્ય ધ્વનિદારમાં આવતા શબ્દો અને તેના પદ્યધિ ભાષા શીખનારાઓ માટે બહુ જ જરૂરી છે.

અહિંદી-ભાષા-ભાષી પ્રાન્તો માટે આવા નિત્ય ધ્વનિદારના શબ્દસમૃદ્ધની ઘણી જ જરૂર છે; એકે હિંદી થણા લાંબા સમયથી દેશની મેદા ભાગમાં સહેલાઈથી સમજી શકાય છે, છતાં તેનો વ્યવસ્થિત પ્રચાર અને અભ્યાસ આજે શરૂ થયો છે, આવા યોગ્ય ભવસરે આપણી ગુજરાતી-ભાષા-ભાષી જનતા માટે એક સારા કોશની જરૂર હતી જ.

આ જરૂરત 'રાષ્ટ્રભાષાના ગુજરાતી કોશ' પરી પાડે છે. આ કોશમાં રાષ્ટ્રભાષાના રચરચને ધ્યાનમાં રાખી આવરણ અને આજે ધ્વનિદારમાં નિર્બાંધપણે વપરાતા શબ્દોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત, અરબી અને ફારસી શબ્દોનો એક જ શબ્દસમૃદ્ધ આમાં છે. સાહિત્યમાં આ બધા શબ્દોનો વ્યવહાર સર્વસામાન્ય છે. ઉર્દૂ શબ્દો માટે જુદા કોશની જરૂર રહેતી નથી. આ કોશ વર્તમાન સાહિત્યમાં વપરાતા શબ્દો માટે સૌથી સાધન છે. આમાં લગભગ ૧૫ હજાર જેટલા શબ્દો છે. આ કોશની મદદ વડે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારકર્તા, મારી દઈએ, સુગમ જનવા પામ્યું છે. આ કોશ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની લેખી પરીક્ષા 'કેચિફ' સુધીના પાઠ્યક્રમના અભ્યાસી માટે એક હમદા સાધન છે. આવા યોગ્ય સમયે ગુજરાતી જનતાની આવરણતા પરી પાડવા માટે આપણે શ્રી. મગનલાલ દેસાઈના આભારી છીએ. કોશનાં લાભ આકાર અને મુદ્રણ વિષે તેા એટલું જ કહીશું કે, આને આપણા ગુજરાતમાં 'નવજીવન પ્રકાશન મંદિર' અનેરું છે.

અહીં એક તાર્કિક આવરણતાનો નિર્દેશ કરવાની વલ્લે હતું. આવા એક ગુજરાતી-હિંદુસ્તાની કોશની વલ્લે હતું. આવા એક ગુજરાતી-હિંદુસ્તાની કોશની વલ્લે હતું જ જરૂર છે.

માસિક વિવેચન

ઉદ્યોગ અને વૈવિધ્યરસ

લખનોમાં અખિલ ભારતીય શિક્ષણ પરિષદની ૧૫મી એક તાતાસની રજાઓમાં મળી. શ્રી. સર્વ-પક્ષી રાધાકૃષ્ણન એના પ્રમુખ હતા. શિક્ષણનાં અનેક અંગોની ચર્ચા થઈ, તેમાં વર્ધોચોગનાની પણ ચર્ચા થઈ અને તેને મંજૂર રાખવામાં આવી.

આ તરફનાં છાપામાં એના બહુ ટૂંકા હેવાસ આવ્યા, એટલે તે બધી ચર્ચા ઝીણવટથી તો જાણી નથી શકતી. પણ જે ટૂંક હેવાસ જોયો તે પરથી જોયું કે, તેના મુખ્ય ચર્ચક બનારસ મુનિવસિટીના અં નારાયણ મેનન કરીને એક બાઈ હતા. તેમણે ચર્ચામાં એક મુદ્દો ઉઠાવ્યો તે પરથી મને થોડાક મહિના પર વિલાપીકમાં ઇન્ડિયનની કક્ષાના એક શિક્ષણ-અમલદાર અવેશા તે યાદ આવ્યા. એ અમલદાર મને કહે, “આ તક્ષી-ઉદ્યોગથી બાળકના મનને એકની એક વાત કમોના કંટાળો નહીં આવે? નવી યોજનાની આ એક ભારે ખામી લાગે છે. તેથી તમે મને એનું પ્રત્યક્ષ થતું કામ બતાવો.” હું એમને અમારા ઉદ્યોગ-મંદિરમાં લઈ ગયો તે ત્યાં કપાસ સૂકવેા, ઝૂડવો, સાફ કરવો, સેલવો; પછી સાફ કરીને પીંજવું, પૂણી વાળવી, અનેક આસનોથી કાંતવું, અરેરણ પર ઉતારવું, એ બધી ક્રિયાઓ અને એ કરતાં વચ્ચે વચ્ચે કોનાનાં માપ, વજન, નોંધો વગેરે બતાવ્યું. નાનાં બાળકો કપડાનો ટુકડો પૂણીની જેમ વાળતાં શીખતાં હતાં તે બતાવ્યું. બાળકોનો પ્રત્યક્ષ આનંદ જોઈને, તથા અનુભવ ને જિનનુભવીને એક જ લાગતી ક્રિયામાં ઉપલ્લ્ભ બહુ વૈવિધ્ય જોઈને, તે સરળચિત્ત અમલદારે કહ્યું, “મારું અરાન જ હતું. ઉપવી દલીલ તો અરાન બાણેલાનો વહેમ જ છે.” બનારસના પ્રોફેસર આ અમલદારની જોડે તે બહુ જોવામાં હોત તો, નીચે પ્રમાણે ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ એમની દલીલનો હેવાસ આપે છે તે ન આપવો પડતો :

“વસ્તુ બનાવવાની તકો દ્વારા બાળકે આનંદ માણવો જોઈએ, પણ દરેક વેળા એણે તે નવી રીતે કરવું જોઈએ, નહિ તો કદાચ બાળકનું મગજ કુદિત થઈ જાય.”

વૈવિધ્ય ન હોય તો શુદ્ધિ કુદિત થઈ જાય એ વિધાન પ્રથમપાત્ર છે, છતાં એ છોડીએ. પણ એક પ્રથમ પછવા મન યાચ છે, “અધ્યાપકો એકનો એક વિષય વર્ગોથી શીખવે છે તેથી એમની શુદ્ધિ કુદિત થઈ જાય છે શું?” અને જીવનમાં તપાસીને જોતાં, વૈવિધ્ય કરતાં એકવિધ ક્રિયાઓનું પામું વધારે નથી જણાતું? તથિયે જઈને જોઈએ તો જણાય છે કે, જીવનધારક વસ્તુઓ એકધારી ને એકવિધ ચાલવાથી જ સપાટી પરનાં વૈવિધ્યોના ચસકા કેટલાક વર્ગ માણી શકે છે. આ વૈવિધ્ય-રસમોમાંમાંમાં પણ એક વર્ગ-ફિલસૂફી કેટલે અંશે છે એ તપાસવા જેવું છે. પરંતુ વર્ધો-ચોગનાના ઉદ્યોગોમાં તો વૈવિધ્ય-રસ પણ અપાર છે. માનું છું કે, ઉપરાંત ચર્ચક પોતાની પાઠોની સૂઝ તો આ સંબંધમાં નહીં ઢાંકતા હોય.

પદ્ધતિ પર અતિભાર

લખનોની એ પરિપદમાં આચાર્ય શોષાદ્રિએ ‘હિંદના શિક્ષણની પુનર્ચટના’ પર ચર્ચા કરતાં કહ્યું, “પદ્ધતિના પ્રશ્નો ગૌણ મહત્વના ગણાવા જોઈએ.” શિક્ષણક્ષેત્રમાં આ એક કીમતી ને મદદરૂપ દીકા છે. શિક્ષકો અને કેળવણીકારોએ આ વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. પદ્ધતિ પર અતિભાર એ જિનજરૂરી છે એટલું જ નહિ, આજે તો એ દ્વારા મદદરૂપની ને મુખ્ય બાળકોમાં ચાંપ આડા કાન કરવાનું એ સાધન થઈ પડ્યું છે. અંતે જઈને જોતાં પદ્ધતિ એક કળા છે; તેનું વિદ્વાન શોધવા દ્વારા શિક્ષકને મદદરૂપ કેટલુંક પ્રયત્નરણ આપણે જરૂર આપી શકીએ. પણ એને મર્યાદા છે. આજે તો પદ્ધતિની ચર્ચા એ જ જણે કેળવણીના ક્ષેત્રને આવરી લે છે! વર્ધો શિક્ષણના સંચાલકોએ પણ આ ભયમાંથી બચવાનું છે.

ધૂળમાંથી ધાન

હમણાં એક અંગ્રેજ છાપામાં વાંચ્યું કે, વિભાગતમાં દર વર્ષે કરોડો ટન કચરો સુધરાઈમાંનું ઊસરડે છે અને તેની પાછળ લગભગ કરોડ ઉપર પાઉંડ ખર્ચ કરે છે. તેથી ત્યાં પ્રથમ નિચારાયો કે, આ ખર્ચ લગભગ બિન-ઉપયોગી જ છે કે તેમાંથી કશુંકેય વળતર મળી શકે? તે છાપું જણાવે છે કે, હવે સરકારે

કચરામાંથી ઉપજાવે વસ્તુઓ જુદી પાડવા માંડી છે ને તેમને ઉપયોગમાં આણશે. પહેલાં તે બધી ખાત્ર પૂરવામાં જ ટામ લાગતી. તેને જાહેર હવે તેમાંથી ધન નીપજશે. આ એક ભારે યંત્રોદ્યોગવાદી દેશની વાત છે.

આપણે ત્યાં શું ચાહે છે ? જાણસનું જો વજન કરી શકાતું હોય તો હિંદમાં પ્રવર્તતું આબસ કરોડો ટન થાય. એ કચરાથી માણસને ને તેના મનને કાટ જ ચડે છે. એટલે, તેમાંથી કૌંઈક સાર-પાક ઉતારી શકાય એ સાવ સ્વાભાવિક અને પ્રામાણિક, આર્થિક તેમ જ નૈતિક પ્રશ્ન છે. તેનો ઉકેલ માંથી જ રેડિયો અને ગ્રામોદ્યોગ આવ્યો. પણ યંત્રોદ્યોગના તરંગો ને તુલકાથી શેષમયક્ષી બની ગયેલા લોકની જીવિ, ગીતાના શબ્દમાં કહ્યું તો, 'શ્રુતિવિપ્રતિપન્ન' થઈ ગઈ છે — યુરોપની મોટી મોટી વાનો સાંભળીને અવળી થઈ ગઈ છે. નહિ તો તેઓ તેનો વિરોધ ન કરત. ખડું જોતાં તો, પહેલું પગથિયું સગનાર જ શીડી ચડી શકે. સાચા યંત્રોદ્યોગ હિંદમાં આવવાના હશે તો તેમણે પણ ગ્રામોદ્યોગ મારફતે જ આવવું પડશે; નહિ તો નવી મૂડીવાદી ચૂસણધર્મ જ નીપજશે, કે જેને દૂર કરવા પછી હિંસા જોઈએ, એમ પેલી 'શ્રુતિવિપ્રતિપન્ન' જીવિ કહેવા લાગશે.

શિક્ષકનો આદર્શ

ડૉ. મોન્ટેસોરીએ મદ્રાસના શિક્ષકો આગળના પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં હમણાં કહ્યું, “હું તમારી આગળ એ આદર્શ ચૂકું છું કે, શિક્ષક એટલે જાળકનો સેવક.” શિક્ષક હોય કે ડોઈ પણ હોય, મનુષ્યમાં કાર્યમાન સેવા હોવાં જોઈએ. જીવન પ્રત્યે એ વૃત્તિ ન હોવાથી જ આજના માનવસમાજમાં ઘણાં ખર્ચાં દુઃખો નીપજ્યાં છે. શિક્ષણક્ષેત્રમાં જોતાં કહી શકાય કે, શિક્ષકો પાસે એ સેવાવૃત્તિ નહીં હોવાથી આજના શિક્ષણમાં જીવન સાથે વિચ્છેદ જ આવ્યો છે. સામી બાળજીએ જોઈએ તો, વિદ્યાર્થીમાં પણ એના છાંટા ઊડવા લાગ્યા છે : વિદ્યાર્થીજીવન પણ આજ ઊતરતું જાય છે. એક હાઈક્રીકલના છોકરાએ મને કહ્યું, — અને એ છોકરો બારેક વર્ષનો હતો, — ‘માસ્તર શાળામાંથી શાનો કાઢી મૂકે ? શી આપીએ છીએ.’ અને એ જ ભાવ વધારે વ્યાપ્તો જાય છે.

જાળકનો સેવક થવું એટલે એનો હજીરિયો કે ખુશામતિયો થવું એ અર્થ પણ રખે કેઈ કરી મેરો. આપણું એક જનું સુબાંધિત છે કે, શિક્ષકથી યુગ પરજાય ધરે; પણ તે તેને મોઢે તેની પ્રશંસા પણ ન કરે. આજ શિક્ષણપદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓની યુગ પ્રશંસા વધતી જાય છે. કેટલાક તેને એક ઉત્તેજક માનસગળ પણ માને છે. એવા વિચારો બેએ ઉપરનો સેવા-આદર્શ કદાચ ખુશામતમાં જ ખપે, એ ડરથી સંભાળવાની જાણ જરૂર છે.

સહશિક્ષણ

છગ્ગેડમાં ચાલતા સહશિક્ષણ વિષે તોંધ લખતાં એક વિદ્યાર્થી માસિકનો તંત્રી જણાવે છે :

“સાદી હજીકત એ છે કે, સહશિક્ષણની ખાબતમાં છગ્ગેડમાં કોઈ એકચુર વિચાર કે વ્યવસ્થા વિચારી લીધેલી નાતિ નથી.”

એમાં માત્ર આર્થિક સવડ અને વ્યવસ્થાનો ફાલો ને કરકસર મુખ્યત્વે જોવાયાં છે.

એટલે ત્યારે સહશિક્ષણમાં પણ આપણું શિક્ષણ-તંત્ર અશ્રેષ્ઠ હજનું જ અનુકરણ કરતું આવ્યું છે ! કેમ કે આપણે ત્યાં પણ, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ચાલતી સહશિક્ષણનીતિ આથી વધારે સમજણથી કે તેથી ઊંડા વિચારથી ચાલતી લાગતી નથી. આનાથી આપણી ચાલ કેળવણીમાં થતા જગાએ બાલુએ રાખીએ તોપણ, એક મોટા વિચારવાનો પ્રશ્ન તો એ આવે છે કે, આપણા દેશની ખાસ સ્થિતિમાં આવા સહશિક્ષણથી કન્યાકેળવણીને કેટલુંક નુકસાન નથી થતું ? કેમ કે બધાં માળાપો સહશિક્ષણ પસંદ કરે છે એમ ન કહેવાય.

આની સામે એમ કહે પણ નહિ ચાહે કે, તેમાં માગપોના સામાજિક વિચારો આગળ વધવા જોઈએ. તે વિચારો વધે એમ કહેતા પહેલાં, સહશિક્ષણની જગ્યાદારી લઈ, એટલા શિક્ષકો, કેળવણીકારો અને શિક્ષણતંત્રીઓએ ઉપરની માવ લવીવરી જીવિ છોડી વધારે ઊંડા જવું જોઈશે : તેમણે પોતાની જગ્યાદારીથી માગપોને નિર્ભય કરવાં જોઈશે. પરંતુ દેખાય છે તો એવું કે, કદાચ આ આખા પ્રશ્ન અને પરિસ્થિતિ પર શિક્ષકો અને કોશ્ચેનના અધ્યાપકો જોઈએ તેટલો કાળ જ કદાચ ન ધરાવતા હોય.

સાચું હોય તો ભયંકર

કાળની આ બાળત વિચારતી વખતે, થોડાં અડવાડિયાંથી અમદાવાદના 'પ્રભજ'માં કેટલાંક કોલેજિયતો લેખ લખે છે, તે વિચારમાં નાંખે એવી અપાર હકીકતોથી ભરેલા છે.

આપણી કોલેજોમાં સહશિક્ષણ ચાલે છે તે કાર્મ સૈદ્ધાંતિક માન્યતાથી નહીં, પણ ઉપર જણાવેલી વ્યવસ્થાની કે આર્થિક સંગઠન મારુ જ, તેનાં પરિણામ કેવાંકે આની શકે, એ 'પ્રભજ'ના ઉપરોક્ત લેખોમાં કોલેજિયતોએ દોરેલાં ચિત્ર પરથી જંચાત આવે છે. તે ઉપર અરસોસ કરતાં તેમાં એક બાર્ક સાચું લખે છે કે, 'કોલેજમાં યુવાન માનસ કયાં ધરાગર્ભ રહ્યું છે તેનું આ એક દર્શવાર્ધુ નાનું સરખું દ્રવ્ય છે.' તે જણાવે છે,

"... કેટલાંક (કોલેજિયતો) પોતાને 'દાદા'માં ખપાવવા બનતા અથા જ પ્રયત્નો કરશે. આને કોલેજમાં ગૈરમનુ સામ્રાજ્ય છે ગૈરમ કહું તો કાંઈ ખોટું નહિ. તેમની કબજે હાથ નથી, તેમના શબ્દો બેજગમ છે, તેમની બાપા વિકૃતિ બેનમત છે, તેમની ધિગમતની અક્ષમ્ય અને અતદ્વદ છે; તેમના પર કાંઈતો કાજ હોય તેમ દેખાતું નથી."

અને આગળ તે કહે છે :

"તેમના વર્ગ યોડેસર જેતા અને જણતા હોવા છતાં પણ વારંવાર આંખમીઆમણાં કરે છે, કારણ કે તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં અજખામણા (unpopular) થવા માગતા નથી, કારણ કે તેઓ પોતાની શ્રીતિ ('popularity') ને આધાર વિદ્યાર્થીઓને થાળી 'સખજમાં વારંવાર માનતા લાગે છે. તેઓ કાં તો પોતાને 'lenient' માં ખપાવવા માગે છે. . . . વારંવાર જણાય છે કે, અણુ યોડેસરને એકસરખો દયા પર દામ કરવું પડે છે."

આ બે સાચું હોય તો અતિ ભયંકર કહેવાય. બે કોલેજના આધ્યાપકો આ પ્રિયતિ સામે લાચાર જ નહીં, એ પ્રિયતિ માટે જવાબદાર વિદ્યાર્થીઓના ખુશામતિયા ઘર્ષ મગા હોય, તો આ પરિસ્થિતિને પકોંચી વળશે કેણું ?

શિસ્તમાં સિદ્ધાંતનો અભાવ

આપણા કેળવણીતંત્રના ત્રણ વાડામાં શિસ્ત પણ ત્રણ પ્રકારની ચાલતી લાગે છે. પ્રાથમિક શાળામાં અનાદર, ગાળ, મારજૂડ વગેરે ચાલે; માધ્યમિક શાળામાં ગાળ, અનાદર કદાચ જાય, ને મારજૂડ પૂરેપૂરી

ન જાય; છતાં ત્યાં કાર્મિક કાજ કે શિસ્ત સચવાય છે. બેકે, સાંભળ્યા પ્રમાણે, ત્યાં પણ વેપારી લોભને કારણે ચંચાકી વધારે વિદ્યાર્થી લાવનારને થાળે છે, એ વાત ખરી છે ? હાઈસ્કૂલમાંથી કોલેજમાં જાય એટલે એ 'નૅટલમેન' થાય, શિસ્ત ત્યાં હોતી એ જ વિચિત્ર લેખાય. આમ આપણા શિક્ષણતંત્રમાં શિસ્ત પણ બિચારી એકરૂપ કે કશા દદ સિદ્ધાંત પર ચાલેતી નથી, આવું વાળું કેણું સુધારે ? કેળવણીના વેપાર થવાથી દુનિયાના વેપાર જેવી જ કેળવણીની દશા થાય તો નવાઈ નહીં. કેળવણીકારોએ અને શિક્ષક પરિપદાએ સવેળા ચેતીને આ બાબત ધ્યાન આપવા માંડવું જોઈએ.

પૂના માધ્યમિક શિક્ષણ પરિપદ

પૂનાની અખિલ ભારતીય વર્ધા-શિક્ષણ પરિપદ પૂરી થયા પછી ત્રીજે દિવસે ત્યાં જ મંત્રાકાની માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોની પરિપદ ભરાઈ હતી. તેના પ્રમુખ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કુલનાયક થી, મસાણી દત્તા. છાપામાં આવેલા તેમના વ્યાખ્યાનના હેવાતમાંની અનેક વસ્તુઓમાં એક વસ્તુ જે ખ્યાનમાત્ર લાગી તે એ કે, તેમણે શિક્ષકોને જણાવ્યું કે, ભણેલાં ન ભણેલાં સૌ માયાપોને પણ કેળવવાની જરૂર છે; બાળકના શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક વિકાસ બાળતનું તેમનું અગાન અને ખેપરવાઈ ખરી કેળવણીમાં માધ્યક થાય છે. આ સાત સાચી વસ્તુ સાંભળનારા શિક્ષકોને થયું હશે કે, દુનિયામાં જે કાંઈ જોઈ હોય તે સુધારવાનું નાંખો શિક્ષકના સોંધા માયા પર ! આવો અનોખાવ જગત થાય તે પ્રત્યે ગંપજી સદ્ગત્યુતિ રાખ્યા છતાં કહેવું તો જોઈએ જ કે, કેળવણીકારોએ એ જવાબદારી પણ લીધે જ છૂટકો છે; ધર્મ સિવાય સમાજનું જીવું એક તંત્ર તે ન લઈ શકે. આપણા શિક્ષકોએ કેળવણીનો વ્યાપક અર્થ કરીને હવે પોતાના કામનો વિચાર કરવાનું શરૂ કરવું જોઈશે.

પરિણાપા માટે માગણી

તે પરિપદે અનેક દરાવો કયાં તેમાંના એક દરાવ પર જરા વિચાર કરવો અહીં પ્રસ્તુત છે. પરિપદે મુંબઈ યુનિવર્સિટીને ભગવામજી કહી છે કે, માધ્યમિક શિક્ષણના નિષેધ (જેવા કે, જુઓળ, ગણિત, વિગાન વગેરે) માટે તે પ્રાંતીય પરિભાષા નક્કી કરી આવે. આ

દારા કરીને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોએ સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણને જે ટેકો આપ્યો છે તે સ્તુત્ય ગણાય. પણ તેમાં તેઓ યુનિવર્સિટી પર આંખ માંડીને ન ખેંચી રહે એવી અમારી નજર વિનંતી છે. તે રસ્તે આ કામ નહિ જાકસી શકે. યુનિવર્સિટીને આમાં કામો માટે ભાગ્યે જ નવરાશ કે પરવા છે; તે તે વિષયો ગૂજરાતીમાં શીખવતા શિક્ષકોએ જ આ કામમાં પડીને પહેલ કરવી જોઈએ. તેમણે એ બાળકના પોતાના પ્રયત્નોને સંમર્શિત કરવા જોઈએ અને એકવાક્યતા પર આવવું ધટે.

આ બાળકમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ મદદ કરવા તત્પર છે. તેની તરફથી 'ગણિતની પરિભાષા' બહાર પડી છે તે સૌ માધ્યમિક શિક્ષકો ન બાળુતા હોય તો જણાવવા રજા લઉં છું. તેમાં માધ્યમિક શાળામાં શીખવાતા ગણિતને માટેની આખી પરિભાષા તૈયાર છે. તે જ ધોરણે હવે ગૂજરાત વિનય મંદિરના શિક્ષકો પદાર્થ-વિજ્ઞાન, ભૂગોળ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીરશાસ્ત્ર વગેરે માટે પરિભાષા તૈયાર છે. વિનય મંદિરમાં બહુ ગૂજરાતી મારફતે જ શીખવાય છે, એટલે અમુક પરિભાષા તો ત્યાં ચાલુ છે જ. તે ઉપરાંત ગૂજરાતીમાં મળતાં પુસ્તકોમાં વપરાયેલી પરિભાષા તારવીને તેઓ એકઠી કરે છે. જે શિક્ષકો પોતે કોઈ પરિભાષા વાપરતા હોય કે સૂચવવા માગતા હોય, તે વિદ્યાપીઠ પર એકલી આપે. હિંદી, મરાઠી ૪૦ પ્રાંતીય ભાષાના પ્રયત્નો પણ નગર સામે રાખવામાં આવશે. આમ આખા ક્ષેત્રની તપાસ કરીને, તેનું પરિણામ નિષ્પાદકો પ્રજા આગળ મૂકવાનો વિદ્યાપીઠનો ઇરાદો છે. ગૂજરાતના શિક્ષણપ્રેમીઓ અને ભાષાપ્રેમી શિક્ષકો તેમાં મદદ કરે એવી વિનંતી છે.

'Fact' નો પર્યાય

ગયા અંકમાં 'Fact' માટે 'વેધુ' પૂર્ણ સૂચના બાળક, વાંકાનેરથી શ્રી. કામદાર લખે છે :

"એડન' રિબુ'ના ઈ. સ. ૧૬૧૬ ના બુકમાં અંકમાં ૨૧૦ હાલ લખપતરાયે 'અદિ'ના પર્યાય ધર્મ : A truth or a fact નામથી લેખ લખેલો. . . . શ્રી. ચાપલવાલ પૂનભાઈ શહે તે લેખનું ભાષાંતર કરેલ અને તેમાં 'fact' ને માટે તેમણે 'વેદ્ય' શબ્દ વાપરેલો. . . ."

મ.

પા સદીની પ્રગતિ

સુરતની સાર્વજનિક સોસાયટીની પા સદીની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનો હેવાલ, તે સંસ્થાના સૌખ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે, જનતાની ગણુ ખાતર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. સુરત-શહેર તેમ જ જિલ્લાની પ્રજાને માટે આ પ્રગતિ ગૌરવશાળી ગણાય. સ્વાર્થ સાથે શોધસેવા કરવાની ધમશાળા સુરતના સેવકોના ઝંઝોલા વર્તીકચુરત રૂઢ જોવા અંધ આરંભમાંથી પચીસ વર્ષના ગાળામાં સાર્વજનિક સોસાયટીએ જે પ્રગતિ કરી છે એ પ્રશંસનીય છે. આને એ સોસાયટીને હસ્તક એ કોમેન્સે, મજા હાઈસ્કૂલ, કન્યાઓ માટે એક હાઈસ્કૂલ, અને એક ઉચીગણાળા છે. એ ૦ વ૦ રૂઢના આલ સંસ્થાપક સહયત શ્રી. ચુનીલાલ શાહે તેને પોતાની મદાડી જનતાની કરી અને તેના નામને સાર્થક કર્યું. તેમના સ્વાર્થતામથી જ સંસ્થાના ભાવિ વિકાસનાં બીજ વપરાયાં. એ ઊગતી સંસ્થાને ટી. બ. ચુનીલાલ મોંધી અને આચાર્ય શાહ જેવા સંસ્થાકોએ એકનિશાથી ઉછેરી તેનો આજનો વિકાસ સાધ્યો. અને પ્રજા તરફથી સંસ્થાને જોઈતાં નાણાં મળતાં રહ્યાં છે, એ તેની શોધપ્રિયતાનો પુરાવો ગણાય.

કેળવણીની આવી આગળપડતી સંસ્થા પાસેથી જુની ધરેડે ચાલવા ઉપરાંત પુગળાને પારખી નવા રસ્તા પાડવાની પણ પ્રજા અપેક્ષા રાખે તો તે વધારે પડતી ન ગણાય. દિંદમાં કેળવણીનો પ્રેમ આજે સંસ્કૃતિકાળમાંથી પસાર થાય છે. આજની કેળવણીની એકાંગિતા વિષે એ મત નથી. વળી, હિંદોના વિશાળ જનસમુદાય એની નામની કેળવણીથી પણ રચિત છે, એ પણ નિર્નિવાદ છે. એને સર્વાંગી અને સાર્વજનિક કરીને કેળવણીની ભ્યેત ગરીબની અધારી ખૂંપડી સુંધી લઈ જવાનો મહાન પ્રયત્ન આજે હિંદુઓમાં શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. એમાં ઘટતો ફાળો આપેલા એ કોઈ પણ કેળવણીની સંસ્થાના ક્ષેત્રની બહાર ન હોવું જોઈએ.

આ હેવાલ અંગ્રેજીમાં હોવાથી ગણપાઠમાં અંગ્રેજી ગણુનાર સિવાય જાહેર જનતા આ સંસ્થા વિષેની જાણના જેવી માહિતીથી વંચિત રહેશે, એ તો સંસ્થાના સંસ્થાકો પણ કબૂલ કરશે.

મ. ૧૦.૨૦

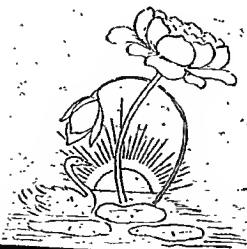
શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

તરુભ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ ...

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (તંત્રી)
(અધ્યક્ષ)

વર્ષ ૧

માસ

નવજીવન, અમદાવાદ

અંક ૬

૧૯૪૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

માર્ચ, ૧૯૪૦

વર્ષ ૧

અંક ૬

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
અનુભવી જોડણી	મોંધીજી	૨૦૧
અનુભવી કેવી રીતે રાખવું?	નરહરિ દા. પરીખ	૨૦૨
દુકાશમની વાણી	કિં. ધન મશરવાલા	૨૦૪
અનુભવીની કથા	જીવનરામ દવે	૨૦૫
ઉપાસના	કિં. ધન મશરવાલા	૨૦૬
સહશિક્ષણ	કાકા કલેલ્કર	૨૦૬
આપણા દેશનું પંચક	મં.	૨૧૩
શિક્ષાસન - સર્વાનંદ શાસ્ત્રી		
પદ્ધતિ	મણિભાઈ દેસાઈ	૨૧૪
સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમીવીર કાલાહલદાર	નમીનદાસ પારેખ	૨૧૫
બાલવાહીનો પ્રયાગ	અબ્દુલહી મહેતા	૨૧૭
માનવભાષાની આરાધના	મં.	૨૧૬
ફૂલોનું મધ	'મણજી'	૨૨૦
જીવનનિર્વાહ અને જીવનવિકાસ	ગોપાલદાસ પટેલ	૨૨૧
પ્રદેશનું અજાણ-૧	હરિહર ભટ્ટ	૨૨૫
મહાત્મા કોન્ફ્રેસિયસ	મં.	૨૨૭
મામગોષ્ઠી-૫	વિક્રમદાસ કોઠારી	૨૨૯
પાઠ્યપુસ્તક-પ્રથા અને વધા-યોગના	ગોપાલદાસ પૂં. શાહ	૨૩૨
નવું વાચન:		
મણિપ્રવેશિકા	મં.	૨૩૪
ચાલો હખીએ	"	૨૩૫
શુભે પોલોડ	નં.	૨૩૬
હૃદયત્રિપુટી અને બીજી કાવ્યો.	મં.	૨૩૭
મામગોષ્ઠી અને બીજી કાવ્યો	"	૨૩૭
માસિક વિવેચન		
જોડણી માટે ખીચકોશ	મં.	૨૩૮
ફેટલાક પારિભાષિક શબ્દો	"	૨૩૮
સ્વચ્છતા અને બાળકો	"	૨૩૮
શહેરી સ્વચ્છતા	"	૨૩૮
શહેરો વિં. મામાડા	"	૨૩૯
સ્વચ્છતા અને શિક્ષણ	"	૨૩૯
વધાયોજનાની દૃષ્ટિએ	"	૨૩૯
લોકશાસન અને શિક્ષણ	"	૨૪૦
વધાયોજના એક સાધના	"	૨૪૦

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી આઠક વર્ષ શક્યો.

દરેક માસના પહેલાં અહેવાલિયામાં અંક ન મળે તો આઠક પોતાનો આઠકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. જે પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં ખરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાંનો ફરફાર અમોને તુરત જણાવવો કે. કોથી. નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આઠકોમાં પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આઠકનંબર અવશ્ય જણાવવો વિનંતી છે.

અંજલના આઠકો પોતાનું જવાબન નવજીવન માસિકમાં મુજબ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ રીડર)માં કરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓફિસ કોસ ન કરવા વિનંતી છે.

જવાબમના દર

દેશમાં પત્રદેશમાં બહારદેશમાં
રૂ. ૨-૦ ૦ રૂ. ૫-૫ રૂ. ૨-૮-૦

પ્રદેશનકલ, ચાર આના

નવજીવન પક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય
નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫
અમદાવાદ

નવજીવનનાં નવાં પુસ્તકો

ખપરતસેવક ગોખેસે: જીવનરામ દવે (કાશાસાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે) કિ. ૧-૮-૦.

વિદાય વિગાળે: ખલિત જિજ્ઞાસુકા પંથ શેફેટની અનુવાદ. અનુવાદક: દિશીરલાલ મશરવાલા કિ. ૦-૮-૦.

સ્મરણયાત્રા: કાશા હાલેલકર (મુદ્રાસવધાસાચળ નવી આજ્ઞા) કિ. ૧-૮-૦. (માર્ચના પંદરમી તારીખે બહાર પડશે)

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-અંક ૬]

અમદાવાદ

[માર્ચ, ૧૯૪૦

ગુજરાતી નોંડણી

જેની અગત્યતા ગુજરાતી શબ્દોની નોંડણી વિષે વર્તે છે એવી બાબે જ, બીજી કોઈ બાબમાં હશે. મરાઠીમાં નથી, અંગ્રાણીમાં નથી, તામિલમાં નથી, ઉર્દૂમાં નથી. હિન્દુસ્તાનની જીજ્ઞાસા બાબાઓમાં હોવાનું માંભર્યું નથી. મુરોપની બાબાઓમાં તો નથી જ. જે બાબાના શબ્દોની નોંડણી અર્થાઈ ન હોય તે બાબાના ભોક્ષનારા જંગમી ન કહેવાય તો શું કહેવાય? મનુષ્ય જેમ આગળ વધે તેમ નેત્રી બાબા વધે જ છે. બાબા ઉપરથી તેના ભોક્ષનારાની પરીક્ષા થયેલી પ્રાગતર્થા કરી શકાય છે. હમ, મર, ટપર લખનારાના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવામાં વાર ન લાગે.

આવા મારા વિચાર બાબાને વિશે હોઈ, અંધારે મગનમાઈએ અને નીચેની કાપડી મોઢી : ત્યારે હું રાજ થયો.

“મુંબઈ સરકારના પ્રકાશન ખાતા વાસ્તે નીચે પ્રમાણેની યાદી બહાર પડી છે :

ગુજરાતી શબ્દોની સાચી નોંડણી વિષે ગુજરાતમાં ઘણા વખતથી ચર્ચા ચાલી ચલી છે. એને પરિણામે એ બાબાના અભ્યાસમાં નડતી મુશ્કેલી દૂર કરવાના હેતુથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલા અમુક શિક્ષકોને આધારે, ‘નોંડણીકોશ’, નામનો એક શબ્દકોશ પ્રગટ કર્યો છે. આ ‘નોંડણીકોશ’માં સ્વીકારાયેલી નોંડણીનો ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, ‘મુંબઈ યુનિવર્સિટી’ તેમ જ ઘણાખરા ગુજરાતી પ્રકાશકો, વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોએ પણ સ્વીકાર કર્યો છે. સર્વત્ર એક જ પ્રકારની નોંડણી રહે, તેમ જ લાખાનાં અભ્યાસમાં ચોક્કસ સચવાય, એ હેતુથી મુંબઈ સરકાર એ જરૂરી અને હજી માને છે કે, ‘નોંડણીકોશ’માં નહીં કરેલી સર્વસામાન્ય અને એક જ પ્રકારની નોંડણી હવાકાની સિદ્ધાન્તસભાઓમાં અનુસરવામાં આવે, આ અનુસાર ચરધારે એવો હુકમ બહાર પાડ્યો છે કે, ભવિષ્યમાં ‘નોંડણીકોશ’માં નહીં કરાયેલી નોંડણીને અનુસરે એવાં જ પુસ્તકોને પાઠ્ય-

પુસ્તકોની મંજૂર થયેલી યાદીમાં મુકવામાં આવશે.”

મુંબઈ સરકારે આ નિર્ણય કરતાં વખત તો કીક લીધે, પણ છેવટે નિર્ણય કરી શક્યા તેને સારુ તેમને ધન્યવાદ થતો છે. મારી આશા છે કે, સહુ પત્રકારો અને લેખકો વિદ્યાપીઠના કોશને અનુસરશે. આમ તેઓ કરી શકે તેને સારુ વિદ્યાપીઠે તુરત સાધનો પૂરાં પાડ્યાં જોઈશે. દરેક બાબાશ્રેણીના ખીસામાં કે તેની પાટલી ઉપર જેમ, અશ્રેણ લખના હોય તો, અશ્રેણ કોશ હોય છે જ તેમ ગુજરાતી નોંડણીકોશ હોવો જોઈએ. ગુજરાતી લેખકોને પોતાની બાબાની શુદ્ધિ વિષે એટલો ગર્વ રહેવો જોઈએ; જેટલો અંગ્રેજોને પોતાની બાબાને વિષે હોય છે. જે અંગ્રેજ શુદ્ધ નોંડણીથી પોતાની બાબા નહીં લખી શકે તે જંગમી ગણાશે. પણ અંગ્રેજોને ત્યાં દુર્ભાગ્યે. આપણી અશ્રેણ નિશાળોમાં બહુનારા જેટલી ચીવટ અશ્રેણ નોંડણી વિષે રાખે છે, જેટલી તેમને રાખવી પડે છે, એટલી આપણે સહુ પોતાની બાબા વિષે કાં ન રાખીએ? વિદ્યાપીઠે આમ કરનારને સારું તુરત સાધન પેદા કર્યું જોઈએ. તેનો કોશ તો છે જ. પણ તેથીયે સાદો ને સરસ ખીસાકોશ થવો જોઈએ. મોતૃહ શબ્દકોશમાં બની શકે તેટલા શબ્દો ને તેના ટૂંકા અર્થો આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ખીસાકોશમાં કેવળ નોંડણી જ હોય તો ખસ છે. તેમાંય બધા શબ્દોની જરૂર ન હોય. જેની નોંડણી વિષે શકોને જરા પણ સ્થાન હોય એટલા જ શબ્દો આપતા જોઈએ. નિર્માનવિષે વેસે એ પેસે નોખી આપવી થતો છે. પણ નિર્માનવિષે સમજવાની તરદી બધા લેશે એમ ન માનવું જોઈએ. સોદોને તો તૈયાર સામગ્રી જોઈએ. તે તો નોંડણીકોશ જ પૂરી પાડી શકે.

‘હરિજનપંથુ’ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી તા. ૪-૨-૧૯૪૦

ગુજરાતી કેવી રીતે શીખવવું ?

[લગભગ ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં, ગુજરાતી કેવી રીતે શીખવવું એ વિષે, સ્વ. શ્રી. કેશવલાલભાઈ કુવ સાથે મારે અત્યંત મઠી હતી. એ અત્યંત દરમિયાન તેઓશ્રીએ આપેલી સૂચનાઓના તે વખતે મેં દરેકી મોઢિમાંથી

—નરહરિ પરીખ]

આપણી શાળાઓમાં ગુજરાતી શીખવવા પાછળ પૂરતું લક્ષ્ય અપાતું નથી, એ શીખવવાની જરાજર પદ્ધતિ પણ ગોઠવાઈ નથી, વગેરેના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું :

એ મુશ્કેલી તો છે જ. અંગ્રેજી તો લગભગ પૂર્ણતાએ પહેંચેલી બાપા છે. તેમાં જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવી જુદી જુદી શૈલીઓ છે. વિવિધ ભાવ દર્શાવવા અને વિવિધ પ્રસંગોમાં વર્ણન કરવા પણ વિવિધ શૈલીઓ છે. આપણી ગુજરાતી બાપા તો હજી ઘડાય છે. આપણા મઘમાં કેઈ અમુક શૈલી હજી નિર્મોણ નથી થઈ, અને પુરતકા તથા લેખો જાદાર પડે છે તેમાં સારા અને વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે એવા થોડા હોય છે. આપણી પાસે મોટું સાધન વાચનમાળા છે. તેમાં દોષો ઘણા છે. વાચનમાળાને જે મુખ્ય હેતુ — બાપાને કમવાર ચડતી રાખવાનો, — તે એમાં જળવાયો નથી. છતાં તે સિવાય ખીન સાધન આપણી પાસે નથી, એટલે તેવાથી જ મદાવનું પડશે. પણ વાચનમાળા બસ ન થાય. વધુ અવગણ્ય મારે વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય એવા ગદ્યસંગ્રહો રચાવા જોઈએ, જોકે આપણા મઘસાહિત્યમાં વિદ્યાર્થીઓ જેમાંથી લાભ મેળવી શકે એવાં લખાણ થોડાં છે.

આપણા આધુનિક લેખકોની શૈલી વિષે, તથા વિદ્યાર્થીઓ માટેના મઘસંગ્રહ સાડુ શૈલીથી પસંદગી કરવી એ વાત યદ્યપ્ત પડી, કેમ શીખવાડું એ વિષે વાત ચાલી.

વિદ્યાર્થીને અગાઉથી વાંચી લાવવાનું કહેવું નહિ. વિદ્યાર્થી વાંચી લાવેલો હોય છે તો તેનું વર્ગમાં પૂરેપૂરું ધ્યાન નથી રહેતું. જે આપણે અદાવતું હોય તે પ્રથમ તો આપણે જ ખડું સરસ રીતે વાંચી સંજળાવવું. ત્યાર પછી આપણા વાચન ઉપર આપણે જ દીકા કરવી અથવા વિદ્યાર્થી પાસે કરાવવી.

આપણે કયાં કયાં ખટકયા, કયાં કયાં બાર મૂક્યો, કયાં કયાં અવાજ હળવો કર્યો, કયાં કયાં મોટો કર્યો, કયાં મોં ઉપરનો ભાવ બદલ્યો, એ બધી બાબતો તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ્ય ખેંચવું. એટલે વાચનની કળાનો તેને ખ્યાલ આવશે. ત્યાર પછી તેનો ભાવાર્થ વિદ્યાર્થીઓ કેટલો સમજ્યા છે તે તેમની પાસેથી બાણી લેવું. તે માટે જરૂર પડે તો બીજી વાર વાંચી જવું. ત્યાર પછી શબ્દાર્થમાં ઊતરવું. અધરા શબ્દોના અર્થ આપણે કહેવાને બદલે પૂર્વાપર સંબંધ ઉપરથી જાણી શકાય એમ હોય ત્યાં તો વિદ્યાર્થી પાસેથી જ તે કદાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. સારા લેખકોનો શબ્દોનો બડોળા બાડુ મોટો હોય છે અને તેઓ ફરી ફરી એકનો એક શબ્દ નથી વાપરતા. વળી પોતે વાપરેલા અધરા અથવા અપરિચિત શબ્દોનો અર્થ ઘણી વાર આગળના જ વાક્યમાં તેઓ સમજાવે છે.*

આમ અર્થ શોધી કાઢવાની ટેવથી વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરતાં પણ આવડશે. વિદ્યાર્થી અર્થ કહેવામાં જરાજર મોઢિસાધી ભોલે છે કે નહિ તે જરાજર તપાસવું. તેણે અર્થ એવી રીતે કહેલો જોઈએ કે, તેના બોલેલા શબ્દો વાક્યમાં અસંજ શબ્દને બદલે મૂક્યા હોય તો વાક્ય ખોટું ન થાય. વળી લેખકના શબ્દોનું ઔચિત્ય સમજાવવા તરફ પણ લક્ષ્ય આપવું. લેખકે અમુક શબ્દ સાભિપ્રાય વાપર્યો ફરી અથવા બાપાની છટા ખાતર વાપર્યો ફરી ત્યાં તેને સમાનાર્થ શબ્દ મૂકવાથી વાક્ય શોભશે નહિ, લેખકનો હેતુ સધાશે નહિ અથવા સ્સમાં ક્ષતિ થશે. આ તરફ ધ્યાન ખેંચવાથી બાપાની છટા અને શૈલીના જોરવનો વિદ્યાર્થીને ખ્યાલ આપી શકશે. પછી બાપામાં અર્થકાર હોય તે સમજાવવા. અસંકારનાં નામો તથા તેના સૂક્ષ્મ બેદોમાં ઊતરવું. નહિ. બપા

* એકનાં લખાણોમાં આવી રીતે શબ્દો આગલા વાક્યમાં સમજાવવા હોય છે; આપણા કરણેલામાં પણ તેમ છે.

અક્ષરો આર પાંચ મુખ્ય મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી નાંખવા અને તેના ભેદ બતાવવા. જેમ કે, સમાનતા ઉપરથી યોગ્યથેલા ઉપમા, રૂપકાદિ; વિશેષ ઉપરથી સામાન્ય અને સામાન્ય ઉપરથી વિશેષ ઉપર યોગ્યથેલા દર્શનત્વ, અધ્યોનાનરનાસાદિ. અક્ષરોનાં નામો કે ભેદો કરતાં તેમનું પ્રયોજન સમજાવવું વધારે જરૂરનું છે. તે માટે અક્ષરો કાઢી નાંખીને વાંચવાનું કહેવું. અક્ષરો વિના લેખકના કહેવાનો અર્થ કેવા અધૂરો રહે છે તે વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ તપાસરાવવું. અક્ષરો વાપર્યા વિના અર્થ પૂરેપૂરો કહેવાનું વિદ્યાર્થીને કહેવું. તેમ કરવા માટે કેટલું લખાણ કરવું પડે છે તે બતાવવું અને તેમ કરવા છતાં, અક્ષરોની મદદ વડે નેટલી મનોહરતાથી અર્થ વ્યક્ત કરી શકાતો હોય, તેટલી મનોહરતાથી તે નથી જ થઈ શકે એ બતાવવું. એટલે અર્થ પ્રકટ કરવામાં અક્ષરોનું પ્રયોજન શું છે તેમાં તે કેવી રીતે રસના પોષક યાચ છે એ અને સમજાવી શકાશે. પરંતુ ભાષાને ગૌરવવાળી અને મંજૂરમાં અર્થ પ્રકટ કરવાને સમર્થ કેમ બનાવી શકાય છે તે પૂરેપૂરું સમજાવવા માટે તે અક્ષરો કરતાં પણ શબ્દશક્તિઓ — અભિધા, લક્ષણ, વ્યંજના — બરાબર સમજાવવાની જરૂર છે. શબ્દની શુદ્ધિ શુદ્ધિ શક્તિઓના પાંચ ખ્યાલ વિદ્યાર્થીઓને આપી જવો જોઈએ. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. વળી બધા જ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપવાની પણ જરૂર નથી. પણ એક અર્થ બતાવનારા અનેક શબ્દો હોય ત્યાં અમુક શબ્દ કોઈકે સામિપ્રાય વાપર્યો હોય તે તેની વ્યુત્પત્તિ જરૂર આપવી. જેમ કે 'વિશ્વંબર પૂરે અત્ત', 'પશુપતાકાશ્વ પશુપતિએ આપ્યું.' અહીં 'વિશ્વંબર' અને પશુપતિની વ્યુત્પત્તિ સમજાવવાની એ શબ્દની ખૂબી સમજાવ છે. વિશેષણો પણ સામિપ્રાય હોય ત્યારે તેનો હેતુ સમજાવવો અને સામિપ્રાય વિશેષણોથી ટૂંકામાં કેટલો અર્થ સમાવી શકાય છે તે બતાવવું.

આ ઉપરાંત, એક જ ધાતુમાંથી અનેક શબ્દો ધાર્યા હોય અને તેના ક્યારે શુદ્ધ થઈ ગયા હોય પણ તેના ધાત્વર્થ સાથે સંબંધ જોડી શકાતો હોય, ત્યાં ધાતુ અને તે ઉપરથી બનેલા ધીંગા શબ્દો કહેવાથી વિદ્યાર્થીઓને આનંદ પડે છે અને ભાષાના બંધારણનો ખ્યાલ આવે છે. જેમ કે, યોગ, પ્રયોગ,

ઉપયોગ, સંયોગ, વિયોગ, સુયોગ, દુયોગ; અથવા પ્રહાર, સંહાર, વિહાર, આહાર, નિહાર, ઉપહાર, પ્રતિહાર, ઉદ્ધાર.

આપણા વ્યાકરણનું હજી ટૂંકાણું નથી પડ્યું ત્યાં સુધી તેની સૂક્ષ્મ ગ્રીણવટોમાં વિદ્યાર્થીઓને નાંખવા. અથવા સુધીમાં રચાયેલાં વ્યાકરણો અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ઉપરથી થયાં છે. કમગણ્યકરનાર્થ એ મહેનત ખૂબ લીધી છે, પરંતુ તેમનું વ્યાકરણ ગૂઝરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ ન કહેવાય. ગૂઝરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ તે આપણી ભાષાનું બધારણ, ભાષાનો સ્વભાવ, ભાષાની શક્તિ એ બધા ઉપરથી રચાવું જોઈએ. પદ્મજેની મુખ્ય મુખ્ય ગાળો કહેવી. પૃથ્વીકરણની ઉદ્દેશ્ય વિધેયવાળી પદ્ધતિ વિશે હજી મતભેદ છે. એટલે તેને બદલે વક્ષ્યમાંથી ક્રિયાપદ શોધી કાઢી, ક્રિયાનાય કાણુ છે તે નિર્ધારી શીખવવું; વાક્યમાંના શબ્દો કેટલા ક્રિયાપદ સાથે અને કેટલા ક્રિયાનાય સાથે સંબંધ રાખે છે તે તપાસરાવવું; કર્મણિ કે કર્તારિ પ્રયોગની ઉપાધિમાં વિદ્યાર્થીઓને નાંખવાની જરૂર નથી. પેટા-વાક્યો મુખ્ય વાક્ય સાથે કેવા સંબંધથી જોડાયેલાં છે તે તપાસતાં પણ શીખવવું.

પિંગળમાં બધું જોડા બિતરવાની જરૂર નથી. અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ હોનાં ભેદ વિદ્યાર્થીઓએ જાણવો જોઈએ. સંસ્કૃત વૃત્તો અને હોનાની રચના તેમને સમજાવવી જોઈએ. આપણી દેશીઓમાં સાદા ઢાળ વગેરેની રચના બતાવી શકાય; તેમાં જોડા જતાં સંગીતના પ્રદેશમાં બિતરવું પડે, પણ તે જરૂરનું નથી.

કવિતા શીખવવામાં વિશેષ એટલું કે, આપણામાં કવિતા એટલે તે તે ગદ્યા જ એવી માન્યતા છે તેને બદલે પાંચ કવિતાની પ્રયા દાખલ કરવાની હવે જરૂર છે. એય હોય તેને પણ રાગડા તાણીને ગાવાને બદલે માત્ર અર્થ ઉપર ધ્યાન રાખીને વંચાવવી, તેથી અર્થ સમજાવવામાં અનુકૂળતા થશે. બીજું, કવિતાનો શબ્દશઃ 'અર્થ' ગદ્યમાં કરાવવાની રીત બધું સારી નથી. વિદ્યાર્થી કવિતા ખૂબ વાંચી જાય, પછી તે પોતાના ગદ્યમાં લખી લાવે, તેમાં એકાદ બે શબ્દ વધે, એકાદ બે ઘટે, કેઈ જગ્યાએ ફેરફાર થાય તે શિકર નહિ. આવી રીતે છૂટ આપીને લખાવવાથી વિદ્યાર્થીને સારા વિચારો સારી ભાષામાં મૂકવાનો મહા-વરો પડશે અને કવિતાનો અર્થ પણ પાંકો સમજશે.

નિર્ગંધમાં મુદ્દાસર લંબવાની અને જરૂર વિનાના શબ્દો નહિ વાપરવાની ટેવ પાડવાની બહુ જરૂર છે. નિર્ગંધ લખી લાવે એટલે વિદ્યાર્થીને કહેવું કે, અર્થને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના દરેક વાક્યમાંથી જોટલા શબ્દો ઉપાડી શકાય તેટલા ઉપાડી શો. આમ પોતાની મેળે વિદ્યાર્થી ન કરી શકે તો તે પ્રમાણે નમૂના દાખલ કેટલાંક વાક્યો કરી આપવાં. આમ જરૂર વિનાના શબ્દો તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચાશે અને તેને ટૂંકમાં લખવાની ટેવ પડશે. કેટલીક વખત એકાદ વિશેષણથી કામ મરે તેમ હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ તે વિશેષણોના અર્થ બતાવવા પેટા-વાક્ય મૂકે છે અને વાક્યને 'જૂંસવણિયું' કરે છે, તેના તરફ ધ્યાન ખેંચવું અને તે મુદ્દારવું. અટપટાં સંયુક્ત વાક્યો આપી તેનાં સાદાં વાક્યો, અર્થ

સરળતાથી સમજી શકાય, તેથી રીતે લખી લાવવા આપવાં. ઘણાં સાદાં વાક્યો આપી તેનાં મિત્ર અથવા સંયુક્ત વાક્યો બનાવી લખાણ ટૂંકું કરી લાવવા આપવું. સંસ્કૃત શબ્દો વિદ્યાર્થીઓ ખોટા અર્થમાં ન વાપરે એ ખાસ સંભાળવું. કેટલીક વાર મહેજ-સાજ દેશરવાળા બુદ્ધા બુદ્ધ અર્થના શબ્દો સંગ્રહે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ઝૂંસવણો હોય છે. (ખે દિવસ ઉપર જ મારા વર્ગમાં એક ખે વિદ્યાર્થીઓએ કારમી અને કારી વચ્ચે ગોટાળો કર્યો હતો. —૧૦) નિર્ગંધ-તપાસતી વખતે, વિદ્યાર્થીઓએ તેના શબ્દો ખોટા અર્થમાં વાપર્યો હોય તેના તરફ આખા વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવું અને એવા બીજા જોટલા શબ્દો શાદ આવે તેટલા વર્ગમાં ચર્ચવા.

નરહરિ દ્વા૦ પરીખ

તુકારામની વાણી

૧૬

ધન્ય ભાવશીલ । ज्याचें हृदय निर्मल ॥ १ ॥
 પૂજી પ્રતિમેયે દેવ । संत म्हणती तेथें भाव ॥ २ ॥
 વિધિનિયેષ નેણતી । एक मित्र धरनि क्विती ॥ ३ ॥
 તુકા મ્હણે તૈસેં દેવા । होंगे लगे त्यांच्या भावा ॥ ४ ॥

૧૬

વાટુલી પાદાતાં તિળલે કોહુલે ।
 दाखीसी पाउलें कैवें होळें ॥ १ ॥
 તૂં યાવ માટુલી કુમેચી સાટુલી ।
 विठ्ठले पाहिली वास तुझी ॥ २ ॥
 કાંં વા મોકલિલેં કવળા નિરવિલેં ।
 कठिन कैसे दालें हृदय तुजें ॥ ३ ॥
 તુકા મ્હણે માદયા આસાવલ્યા વાહુલ્યા ।
 तुज क्षेम दायी पांडुरंग ॥ ४ ॥

૧૭

તુમ્હાં ઠાવા હોતા દેવા । माझे संतर्पका हेवा ॥ १ ॥
 હોતી કવદાનં મુદકા । तरी हे वैकुण्ठायका ॥ २ ॥
 નવતં સંમલિલેં । जरी तुम्हीं वाथासिलें ॥ ૩ ॥
 તુકા મ્હણે કૃપાલુવા । बरवा कैला सावाधका ॥ ४ ॥

૧૫

ધન્ય ભાવશીલ, જેનું હૃદય નિર્મળ.
 પૂજે પ્રતિમાના દેવ, સંત કહે તેમાં ભાવ.
 વિધિનિયેષ નહિ નણે, એકમિત્રા ધારી ખને.
 તુકા થવું પડે દેવે, જેવા તેને ચિતે ભાવે.

૧૬

વાટડી પેખતાં થાકી ગયાં નેણ,
 દેખાડીશ ચરણ, કપાદે, દેવ !
 તું મારી માવડી, કૃપાની હાંવડી,
 વિહ્વા વાટડી, જેજે તારી.
 કાંં તે તરછેડયો ? દીધો કેને હાથે ?
 કહણ કેમ હટે કર્કુ તારું ?
 તુકારામ સુખ દરકતી મારી,
 મળવા ખાથ બરી પાંડુરંગ

૧૭

તમે ન જાણત વિશેષ, મારા અંતરની હોંશ. ૧
 તો કેમ છૂટકો ઘાત, મારો વૈકુંઠના નાથ ? (૨૬) ૨
 બે સંભાળ્યો ન હોત, નહિ આશ્વાસન દેત. ૩
 તુકારામ, કૃપાનાથે, કીકે આલ્યો નહોત હાથે. ૪
 ડિ૦ ૫૦ મહાશ્વરણ

અનુબંધની કળા

૨. વિષયોની પસંદગી

મયા લેખમાં આપણે જોઈ ગયા કે, કોઈ પણ વિષયનો અભ્યાસ કેવી રીતે શો શો દૃષ્ટિગોષી કરવો જોઈએ. આવો અભ્યાસ કરવા માટે યોગ્ય વિષયોની પસંદગી કરવી એ જ વધારાના અમલ કરવામાં અત્યંત મહત્વની ખાતર છે.

નવી પદ્ધતિની શાળાઓમાં ભાષા, ગણિત, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, બુદ્ધિગત એ પ્રકારે વિષયોની પસંદગી કરવામાં આવે છે. ભાષાના પાઠોમાં ધર્મ, નીતિ, વિજ્ઞાન અને કવચિત્ કલ્પોગતું વાતાવરણ પણ જમાવવાનો પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવે છે, પણ સાચાં વ્યવસ્થિત શિક્ષકો કે લેખકો વાંચતાં લખતાં આવશે એ જ તેમાં મૂળ ઉદ્દેશ હોય છે. પાઠોમાં અપરિણત ઉપદેશ કે ઉદ્દોગ કૃતિમાં ઉતારવા ઉપર લક્ષ્ય મૂકતું આવરણક મનાતું નથી. ગણિતમાં તો તેવું વાતાવરણ જમાવવાનો ઉપરઠપકાનો પ્રયત્ન પણ હજી શરૂ થયેલો જોવામાં આવતો નથી. યોગ્ય ભાષના કાળકાળે આ તો કેવળ કોરી સંખ્યાઓના હોય છે, અથવા તો પરદેશો અને શહેરોના નેપાથ ધંધાઓને લખતા હોય છે. નવી શાળાઓમાં ઉદ્યોગો સાથે વિદ્યાર્થીઓ કે શિક્ષકોને કરી દેવારેલા જ હોતી નથી; અને આસપાસ કામ-ઉદ્યોગો તો ઘણા ચાલતા હોય છે છતાં તે પ્રત્યે સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિ કેવળવામાં આવતી નથી એટલે ગણિતશિક્ષણમાં તેને ચોપતું વાતાવરણ લાવવું કોઈને સૂચી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે.

એ જ રીતે વિજ્ઞાનશિક્ષણમાં પણ નવી શાળાઓનું શિક્ષણ કેવળ તાત્વિક નિયમો શીખવવા પરત્વે રહી જાય છે. ગામડાની શાળાઓમાં પ્રયોગ માટે સાધનો ભાગ્યે જ હોય છે, અને પ્રયોગો કરી બતાવવામાં આવે છે ત્યાં પણ વસ્તુઓના તાત્વિક ધર્મો બતાવવા પૂરતા જ તે પ્રયોગો હોય છે. રોજના કામકામમાં અને જીવનમાં લાગુ પાડી બતાવવાનો પ્રયત્ન ભાગ્યે જ હોય છે. આમ, કામકામ તરીકે, સ્વચ્છતાના નિયમોનો અભ્યાસ પાઠ્યપુસ્તકોમાં હવે સાદા પ્રમાણમાં રચાતું પામ્યું છે, છતાં તેના અમલ માટે વિદ્યાર્થીઓએ અને શિક્ષકોએ તે નિયમો આચરવાના છે એવી અપેક્ષા નવી શાળાઓમાં રાખવામાં આવતી નથી.

ઇતિહાસ અને બુદ્ધિગત શિક્ષણ પણ હજીકેતો જાણવા પૂરતું હોય છે. ગાહ્ય જીવનની વધારે સારી સમજ પડે એ ખાતર તેની મહત્વની વાતો જાણવી અને શોધવી, એના ઉપર નવી શાળાઓમાં લક્ષ્ય નથી. પાઠ્યપુસ્તકોમાં આપવામાં આવતી રાજનાકાંડોની વર્ણનાઓ

ઉપર ત્યાં લક્ષ્ય આપાય છે, પણ વિદ્યાર્થીનું પોતાનું કુદૃષ્ટ, તેનું ગામ, તેનો સમાજ, તેને ત્યાંની કળા-કમીચરી, ઉત્પાદિની રહેલી હજીકેતો જાણવા શોધવાને ઉત્તેજન હોતું નથી. તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિગતમાં દેશપરદેશનાં રચણો વગેરેનાં તારો પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવે છે કોઈ કોઈ વાર અજ્ઞાત રહેવા છતાં તો શિક્ષક રચનાત્મક મહત્વનાં રચણો પણ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરે છે. પરંતુ શાળાનું જીવન એવું હોતું નથી કે, તેને અંગે કંઈક બુદ્ધિગતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર જણાય.

વર્ધા-ચોજના પ્રમાણે ચાલતી નવી શાળાઓમાં વિષયોની પસંદગી કરવાની આ રીત ન કોઈ શકે એ તે દેખીતું છે. છતાં નવી ટેવને લીધે તે જ રીત આવી જવાનો સંભવ છે, અને આવી નવી જોવામાં પણ આવે છે.

ઉદ્યોગશિક્ષણ ઉપર ભાર મૂકવા ખાતર ઉદ્યોગોનાં વર્ણનો, વાર્તાઓ, કાવ્યો ભેટી કાઢવામાં આવે છે. સમાજ-વિદ્યા ઉપર ભાર મૂકવા ખાતર દેશપરદેશની ભતિયોનાં વર્ણનોના પાઠો જોડવામાં આવે છે. નવાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આ વસ્તુ કંઈક તાજગી આણે છે એ ખરું, પણ તે વર્ધા-ચોજના થતો નથી. તે નવી દબનું ભાષાશિક્ષણ જ થતું.

ઉદ્યોગ અને કાર અવરણક પ્રવૃત્તિઓ શાળાના જીવનમાં મુખ્ય રચના બોગવતી હોય અને તે સારી રીતે મુદ્દિપૂર્વક તેમ જ હૃદયપૂર્વક થાય તે અર્થે ભાષા, ગણિત, વિજ્ઞાન વગેરેના જરૂર પ્રમાણે ઉપયોગ કરવામાં આવે, ત્યારે તેને વર્ધા-ચોજના પ્રમાણેનું શિક્ષણ કહી શકાય. તેમાં તુકડી ભેગો મૂળકલ્પોગ મુખ્ય રચના બોગવતો હોય, અને તે દ્વારા સર્વોગી કેળવણી મળી રહે એ ખાતર કપાસથી માંડીને વણવા સુધીની સર્વ ક્રિયાઓમાં કુશળતા સિદ્ધ કરવી એ અભ્યાસક્રમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હોય. અને તેમાં સંપૂર્ણતા મળે તે ખાતર તે અંગેનાં આવરણક સાહિત્યનો અભ્યાસ તેમ જ સર્જન, તેને લખતાં વિજ્ઞાન, ગણિતનો અભ્યાસ વગેરે યોગ્ય સ્થાને અને યોગ્ય પ્રમાણમાં આવશે. સાત અવારનવાર ખાલીનાં કોઈ મથકોનું અભ્યાસ કરી આવવું કે ખેતરોમાં જઈ ખેડતો કામ કરતા હોય તે કેડે લાયક જોઈ આવતું, અને પછી શાળાના ચોરડામાં ખેડી તેનાં વર્ણનો વાંચવાં, લખવાં કે ગાવાં, એમાં વર્ધા-ચોજનાનો આત્મા આવશે નહિ. એટલેથી કે કાંદરાઓનાં વર્ણનો શાળામાં ખેડીને વાંચવાં, તેનાં ચિત્રો જોવાં કે તેનાં નાટકો કરવાં, એટલું જ વર્ધા-ચોજનાનું સમાજ-વિદ્યાનું શિક્ષણ ન કોઈ શકે.

આસપાસની હરિજન, રાત્રીપરના કે તેવી જ દીનદલિત પ્રેમની સેવા, એને જ સમાજવિદ્યાના શિક્ષણનો પાયો બનાવવો જોઈએ. તે લોકોના વાસોમાં કોઈ વાર જઈને લશ્કર ભારી આવવી અને પછી વર્ગમાં બેસી તેનાં ગીતો ગાવાં કે તેનાં વર્ણનો ધ્યાનમાં લેવાં, એ સમાજવિદ્યા નથી. એ લોકો વચ્ચે જઈ તેમની રિયલિટા આંકડાઓના કોઠા ભરી ચાલ્યા આવવું અને તેના ઉપર ભત ભતનાં ગણિત રચવાં, એ પણ સમાજવિદ્યાનું શિક્ષણ નથી. શાળાએ આવી પ્રેમની સેવાને પોતાના અભ્યાસક્રમમાં અમલતંત્ર અને નિયમિત સ્થાન આપવું જોઈએ. તેની સેવાની પ્રવૃત્તિઓ જ્ઞાનપૂર્વક કરતાં બાધા, ગણિત, વિજ્ઞાન આદિની મદદ થકાકાને થકાપ્રમાણમાં હેવામાં આવશે જ.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી વર્ધા-ચોળનાની શાળાઓના અભ્યાસક્રમેમાં પરિવર્તન કરવા યોગ્ય વિષયોની યાદી આ નીચે આપું છું :

૧. જોગબજોગની આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંબંધ રાખતા વિષયો :

૧. મનભૂત-વિસર્જન, ૨. દાંતલું કરવું, ૩. દેનાન રત્નું, ૪. કપડાં ધોવાં, ૫. ગાંઠ લગાવવું, ૬ ખાતું, ૭. તાણા મોંઝવાં, ૮. પાણી ભરવું, વગેરે.

૨. શાળાના ઉદ્યોગો સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયો :

૧. તકલી, ૨. રૂ, ૩. સૂતર, ૪. ઠપાસ, ૫. ઠપાસનું ખેતર, ૬. ખાદી, ૭. રેડિયો, ૮. ફાળકો, અટરણ. ૯. પીંજણ, ૧૦. તાંત, ૧૧. ધર્પણ, ૧૨. ગતિચક્ર, ૧૩. તાણાવાણા, વગેરે.

૩. બેતીવાડીનાં બાહ્યોચિત કામો સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયો :

૧. નીંદણ, ૨. છોડ સેપવા, ૩. કોશ, ૪. હળ, ૫. બળદઘાડું, ૬. કૃતજળ, વગેરે

૪. સફાઈનાં કામો સાથે સંબંધ રાખતા વિષયો :

૧. ગ્રામસફાઈ, ૨. પાથખાના-સફાઈ, ૩. શાળાની સફાઈ, ૪. ખાતરનો ખાડો, વગેરે.

૫. ગૃહ-ઉદ્યોગો સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયો :

૧. ઘંડી, ૨. છાશ તાણવી, ૩. ખાંડનું, ૪. સોડું, ગ્રાડકનું, ૫. રસોઈ, વગેરે.

૬. ગ્રામ ઉદ્યોગો સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયો :

૧. કુંભાર, ૨. સુંધાર, ૩. હુદાર, ૪. ચમાર, ૫. ગોવાળ, ૬. કંડિયો, વગેરે.

૭. પ્રાકૃતિક વિષયો :

૧. શરીર, ૨. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ૩. નદી, તળાવ, ૪. દીવે, અગ્નિ, ૫. વાદળો, વરસાદ, ૬. પાણી, ઘંચા, પ્રકાશ, ૭. ખાદી, ધાતુ, ૮. ગાંઠ, જનાવર વગેરે.

૮. સામાજિક વિષયો :

૧. માથાપ, ૨ ધર, ૩. ગામ, દેશ, ૪. ગાય, બળદ, ૫ મહેમાન, ૬. જુપી, ૭. ગામનો ફૂલો, ૮. મંદિર, મરિજા, શાળા, ધર્મશાળા વગેરે, ૯. પાળેલાં પશુપક્ષી, ૧૦. જંગલી પશુપક્ષી, ૧૧. બીણ, હરિજન વગેરે, ૧૨. હિંદુ, મુસલમાન આદિ ભતિઓ, ૧૩. બેદલ, મનર, કારીબર વગેરે, ૧૪. સપ્તા, કલ્સપ, મેળા, ૧૫ માંદગી, ૧૬. અન્ય દેશોના લોકો, ૧૭ પ્રાચીન કાળના લોકો, ૧૮. બાળકો, ૧૯. ગામના મોટા પુરુષો, ૨૦. દેશ અને જનતાનો મોટા પુરુષો. ભુમતરામ દવે

ઉપાસના

સેવા એક જાતનો કર્મમાર્ગ છે. જે દિવસે પહેલ-વહેલા આપણે સેવા-જીવનમાં આવ્યા ત્યારે આપણા હૃદયમાં જે ભાવો જીવ્યા હતા એ તો, જે કર્મ-માર્ગ આપણે માટે કર્મ-યોગ બની ગય, તે જ કાલ્પન રહી શકે; તે જ આપણે સેવા-જીવનમાં આખર મુઠી લાગી રહી શકીએ અને એ જીવનથી આપણી તેમ જ આપણા લોકની પણ પૂરી ભલાઈ થઈ શકે. મતલબ કે, કર્મમાર્ગને કર્મયોગ જાનાવવો જોઈએ. એને સારુ અનાસક્તિ જરૂરી છે. રોગ-દ્રેષ, આગ્રહ, સંકુચિત મન વગેરે દ્વારા કરાતી સેવાથી પણ લોકોને કોઈક ફાયદો થાય, પણ પૂરી ફાયદો ન થાય અને આપણા

હિલમાં પણ આખર મુઠી એકસરખો જુરસો ટપી ન શકે, અને આપણું ચારિત્ર્ય પણ આમજી ન વધે અને એને આપણને જીવનમાં સેવાપ પણ નહિ મળે. મધિરાપેણ-શુદ્ધિ વગર અનાસક્તિ આપતી નથી. મધિરાપેણ-શુદ્ધિ માટે હરોજી ઉપાસના, સત્સંગ, અને કેઈ પણ એક સદ્ગુણનો નિયમિત પાઠ તદ્દન આવશ્યક છે.

આ ત્રણેનો ખ્યાલ રાખતા હોય એવા કાર્પકની થોડી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. ત્યાં આ ત્રણ ચાતુ નથી રહેતાં ત્યાં કાર્પકનીઓ જડ યંત્રવત કર્મ કરનારા, એટલે કે, એક જાતનો માત્ર ધંધો કરનારા બની ગય

છે. જેમ કે, શિક્ષક, નર્સ, દાકતર વગેરેનું યથું છે. અંદર અંદર દેવ, પદ્માવતી, ગંગા, સંકુચિતતા તથા બહેર અને ખાનગી જિંદગીમાં જે તરેહ તરેહની ખરાબી પેદા થઈ છે અને જેમાં સેવકો પણ કસાર્મ ભય છે, તે બધાનું એક કારણ મને એ લાગે છે કે, ઉપાસના, સત્સંગ અને ધર્મગ્રંથના પાઠની કમી છે. માણસ ગમે તેવા મોટાં કે કુશળ હોય, તોપણ તેને આની જરૂર હમેશાં છે, એના વગર કર્મમાર્ગમાં ધ્યેયથી નીચે પડવાનો ખતર જ રહે છે.

આ ત્રણ વસ્તુઓ—ઉપાસના, સત્સંગ અને સદ્ગ્રંથનો નિયમિત પાઠ—વધારે રચ્ય કરીને સમજાવું.

ઉપાસનાનો શબ્દાર્થ છે—પાસે બેસવું (ઉપ-નહક; આસન—બેઠક). જેના જેવું જીવન બનાવવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેના આપણે ઉપાસક થઈએ છીએ. આપણે જો ગાંધીજી જેવું જીવન બનાવવા માગીએ, તો આપણે ગાંધીજીના ઉપાસક થઈએ; અથવા જો રામ, કૃષ્ણ કે ઈસુ જેવું બનાવવા માગીએ, તો આપણે તેના ઉપાસક થઈએ. ઉપાસનાનો આ વિચાર વ્યક્તિ પરત્રે છે. કોઈ વ્યક્તિના ખ્યાલ વગર પણ ઉપાસના થઈ શકે છે. જેમ કે, આપણે જીવન સત્ય-અહિંસામય બનાવવા ઇચ્છીએ તો આપણે સત્ય-અહિંસાના ઉપાસક છીએ; બદાદુરીથી આપણે જીવનને ભરી દેવા માગીએ તો આપણે વીરતાના ઉપાસક છીએ. મતલબ કે, જીવનને જેવું રૂપ આપવા આપણે માગતા હોઈએ, તે જ આપણી ઉપાસના બને છે.

આ તો ઉપાસનાના શબ્દાર્થની વાત થઈ. વ્યવહારને માટે ઉપાસનાનો અર્થ છે જીવન અને જગત વિષેના પાંચ નિશ્ચય. આપણે રાત દહાડે તરેહવાર કોમો, સેવાભાવથી કે સ્વાર્થથી કરીએ છીએ. જેઓ સ્વાર્થથી કરે છે તેમને તો કદાચ એ વિચાર પણ નથી કરવો પડતો કે, આપણે આ કામોમાં શું કામ પડ્યા છીએ.

પરંતુ જેઓ એમ માને છે કે પોતે સેવાનું કામ કરે છે, તેમના અંતરમાં કોઈ કોઈ વાર એવો પ્રશ્ન થાય કે, આ જાતનું સેવામય જીવન મળવાનો હેતુ શો? જ્યારે પોતાના સેવાકાર્યમાં સફળતા દેખાતી નથી, જેમની સેવા કરવા માંગીએ છીએ તેમની જ

તરફથી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરવામાં આવે છે, ત્યારે આશંકા થાય છે કે, આ બધી પંચાતમાં આપણે શું કામ પડ્યા? અને, આવી બધી સેવાઓનું સ્વરૂપ શું છે? આ આપણું જીવન અને તેનો આખો કાર્યક્રમ કઈ તરફ જવા માટે છે?

જીવન અને જગત વિષેના આપણા મનનો જે પાંચ નિશ્ચય આ આશંકાઓનું સમાધાન કરે, તે જ આપણી ઉપાસના.

બગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે, “સંસારાત્માનો નાશ થાય છે. એને નથી આ શોકમાં સુખ મળતું, નથી પરશોકમાં સુખ મળતું.” એટલે જે પાંચ જ્ઞાન આપણે સંસાર દૂર કરીને આપણને આપણા કર્મ-યોગમાં દદ રાખે, એ જ્ઞાનનું નામ ઉપાસના છે.

આ રીતે ઉપાસના એક જ્ઞાનાત્મક પાંચ નિશ્ચય છે. એ નિશ્ચયનું સ્વરૂપ આવી જાતનું હોય છે:—

આપણે અને આ બધા સંસાર એક મહાન સત્ય તત્ત્વ (‘હકતાત્મા’)થી પેદા થયા છીએ; એમાં જ જીવીએ છીએ અને એમાં જ વિલીન થઈએ છીએ. આ તત્ત્વ એક મહા જગજગત શક્તિ છે. એ નિરંતર અતિમાન છે. એક ક્ષણ માટે પણ નિશ્ચય નથી. તે જ્ઞાન, દ્રિષ્ટિ, ચિંતા, અને નામરૂપને પ્રગટ કરનારી છે. આ જગતનાં જડ-એતન સર્વમાં એ નિયમરૂપે નજરે પડે છે. મતલબ કે, આ શક્તિ કોઈ ને કોઈ નિયમથી ચાલે છે. દુનિયામાં કંઈ ભલાઈ જોવામાં આવે છે તો તે એક પ્રકારના નિયમોનું ફળ છે; કંઈ ખરાઈ હોય છે તો તે પણ કોઈ ને કોઈ નિયમનું જ પરિણામ હોય છે. ભક્તોએ સાચું જ કહ્યું છે કે, તેના (અર્થાત્ નિયમના) દુક્રમ વગર એક ચૂક પાંદરું પણ પોતાની જગ્યાએથી હલામાં ઊડી નથી શકતું.

આમ, આખી દુનિયા એક સત્ય (હક) અને તેના નિયમ (દુક્રમ) પર ઊભી છે એવી મનની પાટી ધારણ, એ ઉપાસના છે. દુનિયામાં જે કંઈ ભલાઈ હોય છે તે ભલાઈના નિયમોને અનુસરીને હોય છે; ખરાઈ હોય છે તે ખરાઈના નિયમોને અનુસરીને, અથવા ભલાઈના નિયમો તોડવાને કારણે, હોય છે.

ખરે જોનાં આ પાંચ નિશ્ચયનું નામ જ ઉપાસના છે. પરંતુ આ પાંચ નિશ્ચય એકઠે પાર ગોઠવાથી થઈ જતો નથી. “દક્ષમાં ધીરે ધીરે કળી, ફૂલ, કાચું ફળ અને પાકું ફળ તૈયાર થાય છે, એ જ રીતે

છવનમાં આ નિશ્ચય ધીરે ધીરે પાકે થાય છે. પહેલાં તો કદાચ એનું અનુમાન જ થાય છે; પછી કંઈક આકલન (થોડો સ્પષ્ટ ખ્યાલ) થાય છે; પછી શ્રદ્ધા વધે છે. ત્યારે જેમ વૃક્ષમાં ફૂલ ખીલવા માંડે છે તેવી રીતે હૃદયમાં એક નવો પ્રકાશ ફેલાય છે. ત્યારે જે થોડું આકલન હતું તે ફળતી પેઠે એ પ્રકાશમાં પાકે છે અને પાકે નિશ્ચય બની જાય છે.

વૃક્ષમાં જ્યાં મુખી કળી, ફૂલ, કાચું ફળ અને પાકું ફળ ક્રમશઃ તૈયાર થાય ત્યાં મુખી તેની દેખરેખ રાખવી પડે છે, તેવી રીતે આ નિશ્ચયને પાકે કરવા માટે પણ પોતાની દેખરેખ રાખવી આવશ્યક છે. આ દેખરેખને પણ ઉપાસના કહે છે. આ અર્થમાં ઉપાસનાનો અર્થ ઈશ્વરભક્તિ પણ થાય છે.

કેટલાક લોકોને ઈશ્વર વિષેનો આદર્શ જ ખ્યાલ, કે તે છવન અને જગતનું મૂળ છે અને નિયમ ('હુકમ')રૂપે પ્રગટ છે, — ભક્તિ માટે પૂરનો થાય છે. એ જ ખ્યાલને સ્પષ્ટ અને પાકે કરતાં કરતાં તેઓ પોતાની ઉપાસના ચલાવે છે. પણ ધણા લોકોને આવો સૂક્ષ્મ ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ લાગે છે. જેમ તરવા શીખનાર નવો ઉમેદવાર કોઈ હલકી અને પોલી ચીજને પકડીને જ તરી શકે છે, તે જ રીતે અનેક લોકો ઈશ્વરનો ખ્યાલ કોઈ સ્થૂલ રૂપ મારફતે જ કરી શકે છે. આમ કોઈ દેવતા, અવતાર, પયગમ્બર, ગુરુ વગેરેની ભક્તિ દ્વારા ઈશ્વરોપાસના કરવામાં આવે છે.

હિંદુધર્મમાં આ વિષે કંઈ આશ્રય નથી. જેને જે રૂપ પ્રિય લાગે તેની મારફતે તે ઈશ્વરની ઉપાસના કરે.

સ્ત્રીનાં વૈચિત્ર્યદૃઢકુટિલનાનાવપચુપાં

ત્રણમેકો ગમ્યસત્ત્વસિ પચસમર્ણન દ્વ ॥

(બિન બિન પ્રકારની રુચિને કારણે બિન બિન સરળ અને કુટિલ રસ્તે ચાલનારા લોકો કેવળ તારી જ તરફ જઈ રહ્યા છે, કે જેવી રીતે જમી નદીઓ સમુદ્ર તરફ જ જાય છે.)

આ રીતે હિંદુઓમાં ઉપાસના માટે કોઈ એક રૂપ નિશ્ચિત નથી. તોપણ ઉપાસના મારફતે જે આગળ વધવા માગે છે તેણે વિવેકથી ઉપાસના કરવી જરૂરી છે. એ વિવેક આ રીતનો નેત્રિ છે :

૧. પોતાને માટે પોતાના દેવતાનું એક જ રૂપ નિશ્ચિત કરી શેવું જોઈએ. અનેક દેવતા, અવતાર વગેરેની ઉપાસનાથી કાપડો નથી થતો.

૨. સ્વયંપરની પેઠે દેવતા, અવતાર વગેરેની શોધ કરવી અગત્ય નથી. એના કરતાં, આગળથી જે પ્રતીકમાં શ્રદ્ધા ખેસી ગઈ હોય તેની જ ઉપાસના કરવી એ વધારે સાદું છે. માતૃભક્તિ અને પિતૃભક્તિ માટે આપણે આદર્શ માતાપિતાની શોધ કરીને તેમને માયાપ બનાવીને તેમની ભક્તિ કરવા નથી; પરંતુ જે આગળથી આપણાં માયાપ છે તેમના જ ઉપર પ્રેમ રાખીએ છીએ. ઈશ્વરસ્વરૂપના સંજ્ઞામાં પણ તેમ જ છે.

“માવે કોટ સુન્દર કહો, માવે કોટ વારે ।

હમકો વહી રૂપ વિના ઔર સકલ ચારે ॥”

એકનિષ્ઠાનો અર્થ એ બિલકુલ નથી કે, બીજાઓ તરફ એ અનાંદરથી જુએ અથવા બેસે. પણ જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિ પર જ પતિભાવથી પ્રેમ કરે છે અને અન્ય પુરુષો કેટલાય ગુણવાન અને સુંદર કેમ ન હોય, એમના પર આસક્ત નથી થતી, એ જ રીતે તે પોતાના કષ્ટ દેવની અનન્ય ભક્તિ કરે. વંદન કરવા લાયક અનેક વ્યક્તિઓ હોઈ શકે છે; ધ્યાન—ઉપાસના કરવા યોગ્ય એક જ હોવી જોઈએ.

૩. જેમને આ રીતે કોઈ દેવતા, અવતાર વગેરેમાં હજી મુશ્કેલી શ્રદ્ધા ન બેસી હોય અને જે કોઈ એકને પકડવા માગતા હોય, તેમને મારી સલાહ છે કે, દેવતાઓ કરતાં કોઈ અવતારની ઉપાસના વધારે સારી છે. અને દેવતાઓમાં સૂર્યની ઉપાસના બધા કરતાં સારી છે. અવતારોમાં કોઈ એક જ અવતાર પસંદ કરી લેવો એ સાદું છે. અવતાર શબ્દ સામાન્ય અર્થમાં સમગ્રલોકો: એટલે કે, એમાં તીર્થંકર, ભુક્, મરહીદ, પયગમ્બર વગેરે આવી જાય છે. તમે તેમના ચરિત્રથી સ્પૂર્ણ અર્થમાં ઈશ્વર નેટલા જ પૂજાય છે. મહારાષ્ટ્રકેવિ સંત તુકારામે કહ્યું છે :

જે કાં રંજલે માંજલે, ત્યાંની મ્હંજે જો અણલે ।

તોચિ સાગુ ઓઠરાતા, દેવ તેંચેચિ જાળતા ॥૫૦॥

મૃદુ સવાણ તવનીત, હીંમે સઘનાંચે વિત ।

જ્યાસિ આપંગિતા નાહી, ત્યાસિ ધરી જો હૃદયી ॥

દયા કરજે જે પુજાસી, તેંચે દાતા આણિ દાક્તી ।

તુકા મ્હંજે સાંગૂ જિની, તોચિ અપંગાત્તી મૂર્તિ ॥

(જેઓ દલિત અને પીડિત છે, તેમને જે અપનાવે છે, તેને જ સાધુ માનો: તે જ ઈશ્વર છે એમ જાણો. જેમ માણસ અંદર-બહાર નરમ હોય છે, એવું જ

સમજાવનારું દિલ હોય છે. જેને કોઈનો આધાર નથી, તેને તે પોતાના હૃદયે લગાવે છે. જેની પ્રીતિ પુત્ર પર હોય છે તેવી જ તે દાસ-દાસીઓ પર રાખે છે. વૃકારામ કહે છે, વધારે શું કહું? એ જ ભગવાનની મૂર્તિ છે.)

૪. જે અવતાર પર શ્રદ્ધા બેસી ગયે તેના જ ચરિત્ર-પાઠ, કીર્તન, નામ-જપન આદિમાં વધારે પ્રેમ લાગે છે. આ બધા ભક્તિના પ્રકાર છે. એમાં સત્વન-કીર્તનથી નામ-જપન ઊત્પન્ન છે. નામ-જપનમાં ઊંચે સ્તરે જપવા કરતાં ધીમે સ્તરે જપ કરવો એ સારું છે. તે કરતાં પણ મનમાં જ શ્વાસોદ્વાસની સાથે સ્મરણ કરતા રહેવું એ વધારે સારું છે; એ જ ધ્યાન છે.

૫. જેની આપણે ઉપાસના કરીએ તેનાથી આપણી હરતી અલગ રહે એવી મનોભાવના કરતાં, તે જ એક રહે અને આપણે મરી જઈએ, તેમાં લીન થઈ જઈએ — એ મનોભાવના સરસ છે. આશ્રમમજ્જના-વલિમાં “ટેક અપ માર્ક લાઈફ” વાળા અંગ્રેજી ભજનમાં જે ભાવ છે તે આવો જ મુંદર છે. આપણું આશુ છવન, બંધી સેવાઓ તેની પ્રસન્નતા માટે હોય; આ જ ઈશ્વરાર્પણ છે.

૬. સકામ ઉપાસના કરતાં નિષ્કામ, નિરસ્વાર્થ ઉપાસના ઉત્તમ છે. તેનું અંતિમ ફળ ઈશ્વરના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે, એ જ મુક્તિ છે.

દિસોરલાલ ધા. મશાફવાલા
(હિંદી ‘સર્વોદય’ માંથી)

સ હ શિક્ષ ણ

૧

સામાજિક આદર્શ અને શિક્ષણ

સહશિક્ષણના પ્રશ્નનું નિરાકરણ હજી થયું નથી. જે દેશમાં સહશિક્ષણ સાર્વત્રિક છે ત્યાં પણ કેટલાક લોકો તે વિશે સાંકે છે. સ્ત્રીડન અને નોર્વેમાં કેટલાક વખત મુખી સહશિક્ષણ ચલાવ્યા બાદ તે બંધ કરી દેવામાં આવ્યું છે એમ સંભળાય છે. એક તરફ લોકો સહશિક્ષણથી ડરે છે, અને બીજી તરફ સહશિક્ષણના નૈતિક લાભો પણ બતાવવામાં આવે છે. સહશિક્ષણ વગર દેશમાં યુવક યુવતીઓની કેળવણીની એક મહત્ત્વની બાજુ અપૂર્ણ રહી ગય છે, એમ પણ કહેવામાં આવે છે. અને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, યુવક યુવતીઓ મગે છે ત્યાં બીજી કંઈ થતું હોય કે ન થતું હોય, શિક્ષણ તો નથી જ થતું એ નહીં છે.

ઇંગ્લંડમાં જ્યારે સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટમાં સમાવેશ થવાનો અધિકાર નહોતો અને તે અધિકારની પ્રાપ્તિ માટે તેમની હિલચાલ શરૂ થઈ લારે, વિરોધી લોકો એવી જ દલીલ કરતા કે, પાર્લામેન્ટના સભ્યોમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સાથે બેસીને ચર્ચા કરવા માંડશે ત્યારે રાજકાર તો બાબુએ રહી જશે અને ફક્ત પરસ્પર અનુનય ને આરાધનની વાતો ચાલશે.

મનુષ્યના ઇતિહાસમાં પ્રાયઃ એ જોવામાં આવ્યું છે કે, દરેક પરિવર્તનમાં જે મોટા મોટા લાભો બતાવવામાં આવે છે તે આગળ જતાં વાસ્તવિક નથી જણાતા, અને જે મોટા નુકસાનનો દર બતાવવામાં આવે છે એટલું નુકસાન પણ નથી થતું. મનુષ્ય-સ્વભાવની ગતિ કંઈક વિચિત્ર છે. ગમે તેવી સ્થિતિ કેમ ન હોય, તેમાંથી તે પોતાનો રસ્તો કાઢે જ છે. કારણ કે મનુષ્યસ્વભાવ એકાએક ઊંચે ચઢવાને તૈયાર નથી હોતા, તેમ જ હમેશ માટે નીચે પડવાનું પણ પસંદ નથી કરતા. જે કંઈ પરિસ્થિતિ હોય એને અનુકૂળ રહીને પોતાના હમેશના સ્થાન પર તે ચિત્ત ચર્ચ જાય છે.

આથી જ અનુભવી સુધારકો કહે છે કે, જે કંઈ પરિવર્તન કરવું હોય તે એકદમ ન કરો, ધીમે ધીમે કરો. બધા જ સામાજિક સુધારાઓના સંબંધમાં (આસનેથી ઉતારવા કરો) ‘હેસન સ્પોર્ટી’નો ઉપદેશ ખાસ આપવામાં આવે છે. કોઈ સુધારો ગમે તેટલો આવશ્યક કેમ ન હોય, અને એના વગર ગમે તેટલું નુકસાન કેમ ન થતું હોય, તે માટે અડધથી ઘાટાં પણ મનુષ્યસ્વભાવનો ખ્યાલ કરીને ગતિને ધરા કાપ્યાં રાખવી જોઈએ.

. સૌથી પહેલાં એ જાણી લેવું જરૂરી છે કે, આ

સહશિક્ષણના પ્રશ્નનું અસહી સ્વરૂપ શું છે ?

હોકરા હોકરીઓ એક જ સ્કૂલમાં અને એક જ વર્ગમાં સાથે બેસીને ભણે તેને 'સહ-શિક્ષણ' કહે છે. આપણો સામાજિક સ્વભાવ એટલો બળવાન છે કે, જ્યાં સહશિક્ષણની પ્રથા છે ત્યાં પણ વર્ગમાં હોકરાઓ જુદા બેસે છે અને હોકરીઓ જુદી બેસે છે. સમામાં પણ જ્યાં સ્ત્રીપુરુષો બેગાં થાય છે ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે ખાસ જુદી જગ્યા હોય છે અને પુરુષો માટે જુદી હોય છે. ગમે ત્યાં સાથે મળીને બેસવાનો રિવાજ આપણા દેશમાં શરૂ નથી થયો.

હોકરા હોકરીઓ રહે પણ એક જ છાત્રાલયમાં, એવો રિવાજ કયાંયે શરૂ નથી થયો. અને મને ખબર છે ત્યાં સુધી, યુરોપ અમેરિકામાં પણ કોઈ જગ્યાએ એવી વ્યવસ્થા તો નથી કે, હોકરા હોકરીઓ એક જ છાત્રાલયમાં એકબીજાની પડોશમાં રહે. રસિયાની રીતિ આપણે જાણતા નથી. વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓના 'સહજીવન'નો પ્રશ્ન હજી એકલો જ નથી. હાલ તો પ્રશ્ન કેવળ 'સહ-શિક્ષણ'નો જ છે; 'સહ-વાસ'નો નહિ.

સહશિક્ષણનો સવાલ દરેક પ્રાંત અને દરેક જાતિ માટે એકસરખો નથી. જ્યાં પડદાનો રિવાજ છે ત્યાં સહશિક્ષણની કલ્પના પણ કદાચ કોઈ નહિ કરી શકે. જે સમાજમાં પડદાની પ્રથા નથી અને સ્ત્રીપુરુષ પોતપોતાની મર્યાદા સંભાળીને એકબીજાને મળી શકે છે અને વાતચીત કરી શકે છે ત્યાંનો સરસ જુદો છે.

શાળામાં જો એક જ સમાજનાં હોકરા હોકરીઓ ભણવા આવતાં હોય તો તો આ સવાલ ઘણો સરળ થઈ જાય. જ્યાં પડદાની પ્રથા નથી ત્યાંની સહશિક્ષણ-સંસ્થામાં પડદાની પ્રથાવાળા સમાજના થોડા હોકરાઓ આવી જાય છે તો આખું વાતાવરણ બગડી જાય છે. પારસીઓની સહશિક્ષણ-સંસ્થામાં ગામડાના હિંદુ અથવા મુસલમાન હોકરા ભણવા જાય, તો એમની રીતિ પણ કંઈક વિચિત્ર જેની થઈ જાય છે. એટલે આપણે સહશિક્ષણનો વિચાર કરીએ ત્યારે આપણે એ વિચારનું નેહાંએ કે, સંસ્થામાં આવનાર હોકરા હોકરીઓ ભિન્ન ભિન્ન સમાજનાં છે કે એક જ સમાજનાં ?

આ રીતે સહશિક્ષણનો સવાલ નવો શિક્ષણ-વિષયક ન હોઈ સામાજિક છે, એ બાબત તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું નેહાંએ.

સહશિક્ષણમાં શિક્ષણવિષયક દષ્ટિ જ ન હોય એવું તો નથી. સ્ત્રી અને પુરુષની પ્રજ્ઞાશક્તિ ભિન્ન હોય તો તેમને સાથે ભણાવવાથી લાભ છે કે હાનિ, એ નેહું નેહાંએ. દરેક મનુષ્યને ગણિતશુદ્ધિ, તર્ક-શુદ્ધિ, કલારચિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મુદ્દકોશલ્ય આદિ અનેક બાબતોમાં પ્રવીણ બનાવવો આવશ્યક છે, આ બાબતોમાં સ્ત્રી અને પુરુષનો વિકાસક્રમ અને અનુક્રમની ઉત્કટતા એકસરખી હોય તો સહ-શિક્ષણમાં મુશ્કેલી નહિ પડે. થોડાંપણો ફરક હોય તો તેથી ખતેને લાભ જ છે, કારણ કે ચપગની સોળતથી મંદ પણ અમુક હદ સુધી ચપળ બની જાય છે. પરંતુ જો ખતેનું અંતર ન કાંપી શકાય એવું હોય, તો ખતેનું સાથે ભણવું ખતેને માટે હાનિકારક છે.

સહશિક્ષણમાં ઉંમરના પ્રમતે પણ પોતાનું એક વિશેષ મહત્ત્વ છે. આ ઉંમરના પ્રશ્નનું પ્રાથમ્ય શિક્ષણની દૃષ્ટિએ પણ છે અને સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ છે.

ઘણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કહેતા આત્મા છે કે, બાળપણમાં દસ વર્ષ સુધી હોકરા અને હોકરીઓમાં ધ્યાન એવે એવો કોઈ શારીરિક ભેદ નથી હોતો, અને એમના સ્વભાવમાં પણ લિંગભેદનું કંઈ મહત્ત્વ નથી હોતું. આથી દસ વર્ષ સુધી એટલે સંકુચિત પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થતાં સુધી હોકરા હોકરીઓને સાથે ભણવામાં કોઈ ખતરું જોખમ નથી એટલું જ નહિ, પણ એથી બધી રીતે લાભ જ છે. અને સહશિક્ષણની પ્રાથમિક સંસ્થાઓમાં ભણાવવાનું કામ સ્ત્રીઓના હાથમાં જ સોંપવામાં આવે તો એ આદર્શ રીતિ થાય.

અગે પણ માનીએ છીએ કે, દશવરમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું કાર્ય સ્ત્રીઓને જ સોંપવામાં આવે. (પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કેવળ સ્ત્રીઓ જ શિક્ષિકાઓ હોય અથવા સ્ત્રી અને પુરુષ બંને ભણાવવાનું કામ કરે, એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે; પરંતુ એનું વિવેચન જુદું કરવું પડશે.)

જ્યારે છોકરા અને છોકરીઓ અદાર કે વીસ વરસનાં થાય છે, ત્યારે તેઓ કામચલાઉ થી વરતુ છે તે સારી રીતે સમજવા લાગે છે. સ્ત્રીપુરુષનું આકર્ષણ અને તેની જવાબદારી-બંને જાળોનો તેમને ખ્યાલ હોય છે. આ સ્થિતિમાં પોતે પોતાની જાતને સંભાળી શેવી અથવા અધઃપાતને રસ્તે પડવું એ તેમની મરજીનો સવાલ છે. “જવાબદારીનો જેમને ખ્યાલ છે તેમને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી જ જોઈએ. પછી તેનું પરિણામ બસે ગમે તે આવે,” એવું કહેનાર અને માનનાર પણ એક પક્ષ છે. આથી કોલેજમાં છોકરા છોકરીઓ સાથે સાથે બંને તેમાં એ પક્ષને કંઈ વાંધો નથી.

આની વિરુદ્ધ બીજો પક્ષ કહે છે કે, પોતાની જવાબદારીનો ખ્યાલ જેને છે તે બધા તેનું પાલન કરવાની શક્તિ નથી ધરાવતા ત્યાં સુધી, સમાજે તેમને સંભાળવા જોઈએ. બાળકોમાં જવાબદારીનો ખ્યાલ નથી હોતો તેથી માળાપ અને પાલક તેમના પર અંકુશ રાખે છે. એ જ રીતે સમાજનાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો પોતાની જવાબદારી સમજતાં છતાં તેને નિભાવવાની શક્તિ ધરાવતાં નથી, એટલે એમને માટે સામાજિક શિક્ષાચાર અને નિયંત્રણ આવશ્યક છે; મનુષ્યની શક્તિ ઉપરાંત બોલે તેના પર નહિ નાખવો જોઈએ.

શિક્ષણમાં આપણે જેમ જેમ આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ શિક્ષણનું અર્થ પણ વધે છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે જુદી જુદી કોસેન્સની વ્યવસ્થા આપણા દેશને માટે તો લગભગ અસંભવ છે. દેશબરમાં સ્ત્રીઓ માટે જે ચાર કોસેન્સ બેલજાવાથી આ પ્રશ્નનો નિર્વેક આવતો નથી. આખા દેશની છોકરીઓ એટલે દૂર બાણુવા માટે જઈ પણ ન શકે. આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં એ નિર્ણય પર આવવું પડે છે કે, કાં તો છોકરીઓ માટે કોલેજનું શિક્ષણ જ બંધ કરી દેવામાં આવે અથવા તેમને પુરુષોની કોસેન્સમાં બાણુવાની રજા આપવામાં આવે.

પ્રશ્ન ખાસ કરીને જોડે છે માધ્યમિક સંસ્થાઓનો, ત્યાં દસ અને અઢાર વર્ષની વયેની ઉંમરનાં છોકરા છોકરીઓ ભણી શકે છે. આ ઉંમરે છોકરા છોકરીઓમાં વિચારની બાબત હોઈ શકે છે; પરંતુ તેનો તેમને પૂરો ખ્યાલ નથી હોતો. તેમને પોતાના કર્તવ્યનું

શિક્ષણ પણ આપી ન શકાય અને તેમને નિઃસંકોચ બાંધે હળતાં મળતાં રોડી પણ ન શકાય. એવી સ્થિતિમાં સદશિક્ષણનો પ્રયોગ કરવો એ કેટલી હદ સુધી ઉચિત છે, એ સૌથી મોટો સવાલ છે.

શિક્ષણની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરતા પહેલાં સામાજિક દૃષ્ટિએ એ વિચારવો જોઈએ.

જે સમાજમાં પડદાની પ્રથા છે ત્યાંના શોકો ધરમાં કંઈ રીતે રહે છે તે આપણે જાણતા નથી. આ પડદાની પ્રથા એટલી કઠંગી અને અસરકારી છે કે, ધરમાં પણ એ શોકો એકબીજાથી મોં છુપાવે છે. આવા શોકોના જીવનક્રમનો વિચાર કરવાનું મન નથી થતું. હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક એવા સમાજ છે, જે પોતાના કુટુંબની બહારના શોકોને ધરમાં આવવા દેતા નથી અને પોતાના કુટુંબીઓ સાથે પરિવ્રજ વધારવા દેતા નથી. પરંતુ એક જ ખાનદાનના શોકો અને એમનાં બધાં સગાંસંબંધી એકબીજાથી કોઈ જાતનો પડદો રાખતાં નથી. આવા સમાજોમાં સદાચારની દૃઢતા પ્રાયઃ વધારેમાં વધારે જોવામાં આવે છે. કારણ કે હાં બાળકોને મર્યાદિત સ્વતંત્રતા સાથે શીકરક્ષાનું શિક્ષણ પણ કુટુંબના વાતાવરણમાં જ મળતું રહે છે. જે સમાજમાં પડદાની પ્રથા છે તેનાં બાળકો માટે સદશિક્ષણનો પ્રયોગ સહેલો નથી. એમાં મુખ્ય મુશ્કેલી બાળકો તરફથી નહિ પણ શિક્ષકો તરફથી જ આવે છે.

સામાન્ય રીતે દરેક પરિસ્થિતિ માટે આ જ સિદ્ધાંત માની શકાય કે, સદશિક્ષણમાં જે મુશ્કેલી છે તે વધારેમાં વધારે શિક્ષકો તરફથી છે. કારણ કે તેમની પાસે મર્યાદિત સ્વતંત્રતા, સ્વમાન અને શીકરક્ષાનો કોઈ નિશ્ચિત અને સર્વમાન્ય આદર્શ નથી હોતો. જે આદર્શ શિક્ષક પોતે હળવો નથી કરી શકે તેનું સાચું વાતાવરણ તે કહી પેદા ન કરી શકે. સુરોપમાં હસ્તધૂનનનો રિવાજ છે, કોઈ કોઈ જગ્યાએ શું મનઆસિનનો પણ રિવાજ હોય છે. જેમને માટે આ સ્વાભાવિક છે તેઓ આ સમજી શકે છે, અને નબારી પણ શકે છે. આપણા દેશમાં આપણે આવા રિવાજો ચાર કરવા જઈએ તો આખો મામલો બગડી જાય. સદશિક્ષણનું પણ એમ જ છે.

ત્યાં સુધી આપણા દેશમાં સમાજસુધારાની

હિલચાલ શરૂ જ નહોતી થઈ, ત્યાં સુધી દરેક વ્યક્તિનો પોતાનો એક જુદો સારોખેટો આદર્શ નિશ્ચિત હતો. હવે એ સ્થિતિ તૂટી ગઈ છે. અને હવે જુદા જુદા સમાજોના જુદા જુદા આદર્શ ચલાવવા પણ દિવસે દિવસે મુશ્કેલ બનતા જશે. જે લોકો અસુધારક છે અને જેઓ કોઈ પણ આદર્શમાં વિશ્વાસ નથી કરતા, તે બંને પ્રગતિના વિરોધી છે. સામાજિક આદર્શોમાં કંઈક મર્યાદા અને સ્થિરતા જ સૌથી મોટી સામાજિક શક્તિ છે.

૨

ચુસ્તચુલ્લ કે બરબહુ-શોધનું ક્ષેત્ર ?

આજકાલ નવયુવકો તરફથી એક અસંત રવાબાવિક પણ વિચિત્ર દલીલ રજૂ કરવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે : “હવે એ જમાનો વહી ગયો છે કે ભયારે અમારા વિવાહ અમારાં માથાપ અથવા સમાંસંબંધી કે કુટુંબના પુરોહિતો ગોઠવી દેતા. હવે તો અમારે પોતાની સહચારિણી પોતે જ શોધવી જોઈશે. અને સહશિક્ષણની પ્રથા ન હોય ત્યાં સુધી અમે અમારા સમાજની છોકરીઓને કેવી રીતે ઓળખીએ, તેમની સાથે પરિચય કેવી રીતે વધારીએ અને એકબીજાને પસંદ પણ કેવી રીતે કરીએ ?”

આ પ્રશ્નની સ્વાભાવિકતા તો રપછ જ છે. તેની વિચિત્રતા એમાં છે કે, નવયુવકો શિક્ષણમંરચાને જ પોતાની સહચારિણી શોધવાનું ક્ષેત્ર અને તક માની બેસા છે. આપણો સામાજિક આદર્શ કહે છે કે, શિક્ષણથી માંત્ર વિકાસી દષ્ટિ માટે અવકાશ જ નહિ રહેવો જોઈએ. વિકાસી દષ્ટિ અને જ્ઞાનની ઉપાસના એ એમાં કદી પણ મેળ જ ન હોઈ શકે. જે અપ્યયનકાળમાં છોકરા છોકરીઓ પરસ્પર અનુનય અને પ્રણયલાપ કરવા માટે અથવા વિવાહની દષ્ટિથી એકબીજાનું નિરીક્ષણ પરીક્ષણ કરવા માટે, તો શિક્ષણનો તો અંત જ છે એમ સમજવું જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં ભયારે અનેક છોકરા છોકરીઓ એક જ યુગ પાસે સાથે સાથે બહુતાં, ભયારે એવો સામાજિક નિયમ જ હતો કે, એક યુસ્તુહમાં

બહુનાર છોકરા છોકરીઓનો સંબંધ બાંધબહેનોનો રહે; તેઓમાં લગ્ન થઈ જ શકતું નહિ. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીનીનો સંબંધ પિતાપુત્રીનો, અને વિદ્યાર્થીની અને વિદ્યાર્થીનીઓનો સંબંધ યુગ-ભાઈ અને યુગ-બહેનોનો હોય, એ આદર્શ રાખીને શિક્ષણનું વાતાવરણ નિર્દોષ અને નિર્ભય બનાવવામાં આવ્યું હતું.

યુવકો અને યુવતીઓએ પોતાના શિક્ષણકાળમાં લગ્નનો વિચાર જ ન કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ પોતાની ભાત્રી સહધર્મચારિણી કે સહધર્મચર શોધવાનો પ્રયત્ન પણ ત્યાં ન કરવો જોઈએ. શિક્ષણકાળ એને માટે અનુકૂળ નથી અને વિવાહક કંઈ પતિ કે પત્ની શોધવાનું ક્ષેત્ર નથી.

જે સમાજ એમ માનતો હોય કે, યુવક યુવતીઓએ પોતપોતાના સાથી શોધી લેવા એ ઇષ્ટ અને હિત છે, અથવા અપરિહાર્ય છે, તો સમાજ પોતાના જીવનમાં — વિવાહોમાં નહિ — એવા પ્રસંગો નિર્માણ કરવા જોઈએ કે ભયારે છોકરાછોકરીઓ અપ્રત્યક્ત શુદ્ધ, પ્રસન્ન અને ખુદશી પરિસ્થિતિમાં એકબીજાના પરિચયમાં આવી શકે, યુરોપમાં ભયારે કુટુંબનાં બંધાં માણસો રવિવારે દેવળમાં ઉપાસના માટે ભય છે ભયારે ત્યાં મોટરોમાં જ વખતે આંખો બંધ કરીને ભગવાનનું પયાન કરે છે, તે વખતે યુવક અને યુવતીઓ એ ભક્તિના વાતાવરણમાં એકબીજાને ઘૂસારા કરવાની કોશિશ કરે છે, એમ કહેવાય છે. આપણી શાળાઓ એવાં દેવળોનું સ્થાન લઈ લે એ આપણે સર્વથા અનુચિત માનીએ છીએ. જે સમાજમાં યુવક યુવતીઓને એકબીજાના પરિચયમાં આવવા સ્વાભાવિક અને શુદ્ધ તક નથી જ અપાતી, તે સમાજમાં સહશિક્ષણની પ્રથા ચલાવવી જ ન જોઈએ; કેમ કે એથી નથી વિવાહના સવાલનો કંઈ નિર્ણય થઈ શકતો અને નથી શિક્ષણનું વાતાવરણ નિર્દોષ રહી શકતું.

નવયુવકો પોતાની વૈવાહિક યુરુક્ષીઓ જીત અને તે રીતે રાજવાનો વિચાર કરે, પણ તેમણે વિવાહલેખને આ અપવિત્ર દષ્ટિના આક્રમણથી સુરક્ષિત રાખવાં જોઈએ.

(હિન્દી ‘સર્વોદય’ માંથી) કાકા કાલેલકર

આપણા દેશનું પંચક

આપણા દેશને, એટલે કે આપણાં ગામડાંને, સમાન વ્યાપકતાથી સંતાપી રહ્યાં હોય એવાં દુઃખો ગણાવવાં હોય, તો તેમાં નીચેનાં આગળની યોગમાં આને એવાં કહેવાય:

૧. અસ્વચ્છતા અને અનારોગ્ય
૨. અજ્ઞાન અને અમથુતા
૩. બેકારી અને બૂખ તથા આળસ
૪. અશસ્ત્રતા અને અસહાયવૃત્તિ
૫. પરરાજ્ય

આ ગણતરીમાં પરરાજ્યના દુઃખને એ અતિ મૂક્યું છે તેથી કદાચ કેટલાકને નવાઈ લાગશે. તેમ જ આપણી અશસ્ત્રતાને દુઃખ મર્યાદા છે તેમ કદાચ કેટલાકને વિચિત્ર લાગશે. પરંતુ એ તેમને અને મૂક્યાં છે તે એ અવિચાર્ય છે, તે દુઃખોનું તાત્કાલિક નિવારણ અમુક અંશે આપણા જ હાથની વાત છે એમ નથી. પરંતુ શરૂઆતમાં મહેલાં તથા દુઃખો પ્રમાણે થોડો તો કાંઈક કાંઈક પ્રમાણમાં તંત્રાણ દૂર કરી શકે છે. નોક, પ્રમદાય કાંઈ પણ દુઃખો નેવા સંકલ્પ વગર નથી જ ખસતાં. છતાં તે દૂર કરવામાં કેટલીક સ્વાધીનતા અને શીઘ્રતા રહેલી છે. ઉપરની યાદી તે હિંમતથી ઉતરતા પ્રમાણમાં લાગશે.

પહેલું દુઃખ આપણે સ્વાધીન છે અને ધારીએ તો જ દૂર કરી શકીએ. તેમ કરવા માટે જ્ઞાન નેર્યએ, એની ઊણપ નથી;—એ જ્ઞાન પ્રમાણે કાર્યની ઊણપ છે. છતાં જ્ઞાનની ઊણપ હોય તો તેની જરૂર પાડી શકાય. એ જ્ઞાન પહેલાંવાડા આજ અસરજ્ઞાન મોટામાં મોટું ને જડપી સાધન મનાય છે. પરિભ્રમણ કરતા શોકસેવક સમા સંન્યાસીઓ એ કામ આજ દર્શ શકે એમ નથી. અજ્ઞાન અને અમથુતાનું બીજું દુઃખ પહેલા કરતાં કાંઈક પરવશતામાં પડેલું છે. છતાં, પ્રમદ સંકલ્પ જ કરે તો આજ ધણીને લાગે છે તે દરતાં યોગ સમયમાં ને એણે ખરેખર એ કામ ઉપાડીને કાંઈકે યશસ્વી કરી શકાય એમ છે.

બેકારી અને બૂખ તથા આળસનું ત્રીજું દરદ પોતે જ ત્રિઅંગી છે. બેકારી, બૂખ અને આળસ દરેક એક એક અલગ દરદ જ યથા શકે એવી સક્તિવાળાં છે. આપણે બાગે એ ત્રણે છે અને એ

ત્રણે પરસ્પર સહાયથી જીવતાં રહે છે. ગાંધીજીની કૃપાએ, આ મોટામાં મોટું અને મધ્યસ્થ દરદ હલ કરી શકાય એવી સુરિચનિમાં આપણે છીએ. પણ આળસનું દરદ શું કરવું? એ જ એક મોટા વ્યાધિથી પ્રથમ બે દરદો પણ ફાવી શકે છે. આળસમાંથી સી દરદો સાંપડી શકે. એક ઉલોગ એવી ત્રિઅંગી છે કે નેને થી વરી શકે.

અશસ્ત્રતા સાથે અસહાયવૃત્તિ હોવી જ નેર્યએ એવું કાંઈ નથી. કેમ કે શસ્ત્ર જ કાંઈ યહાદુરીનું લક્ષણ નથી. અને એ વસ્તુ ગાંધીજીએ તો હવે પદાર્થપાઠ આપીને શીખવી છે. એટલે આ બે દરદોને એકમાં ગણવા છતાં એને અવિચિત્તન ગણવાનાં નથી. પહેલું અશસ્ત્રતાનું દરદ તો સ્વાધીન ઉપાયવાળું નથી. પરાધી સરકારે પોતાની સલામતીને ખાતર આપણી પર નાબેહું એ દરદ છે. પણ, અસહાયવૃત્તિનો ઇલાજ જરૂર યથા શકે છે. અને એ ઉપાય ગાંધીજીએ બતાવ્યો છે: કે આપણાં જ દરદ છે તેમાંનાં નેટલાંને આપણે આપણી જાને, આપણા પુરવાર્યથી, આપણી સમૂહન્યાયી શક્તિ અને મહેનતથી દૂર કરી શકીએ, તેટલાંને દૂર કરવા મંડ્યું. તો તેમાંથી આપણે આપણી પાખર અસહાયતાને તો કાઢી જ શકીશું; અને તે રીતે દરદમુક્ત બનવાથી, અશસ્ત્ર છતાં સયજ બનવાના જ. કારણ કે, અતિ આપણી અશસ્ત્રતા કે આપણે માટે લાંછનના ને પરરાજ્યની દરદી છે, તે આપણા સમાજશરીરને વળગેલાં દરદોને જ લઈને છે. એટલે કે, આપણું છેલ્લું પાંચમું દરદ તો તેની ઉપરનાં ચાર દરદોના સમવાયરૂપે રહેલું છે. એને સીધી રીતે કાઢવાનો ઉપાય એટલે જ અંશે આપણે સ્વાધીન છે, કે નેટલે અંશે ઉપરનાં એનાં કારણરૂપ ને ચાર દરદો તેમના ઉપાય આપણા કળમમાં છે. એ ચાર દરદો આપણે દૂર કરી શકીએ છીએ, એમાં જ આજાદ હિંદની આશાઓ પણ છુપાયેલી છે.

આ પાંચ દરદોને શોકશિક્ષે બેરોગર યાદ રાખવાં નેર્યએ. એ પંચવિધ દરદોના ઉપાયમાં આપણી રાષ્ટ્રશક્તિ બેરેલી છે: એ પંચવિધ દરદોના દરદાવમાં આપણા રાષ્ટ્રશરીરનો દાસ યથા રહ્યો છે. શોકશિક્ષણ કે કેળવણીનો સાચો પાયો આ સમગ્રથી નખાવો નેર્યએ. તો જ તે પ્રમદાય કદી યથાશે; તો જ તેને રાષ્ટ્રપ્રેમ પ્રપત્ત બાની શકશે.

લોકશાસન—સર્વોત્તમ રાજ્યપદ્ધતિ

દુનિયાના સુધરેલા ગણરાજ્યોમાં લોકશાસનનો પ્રથમ હવે ચર્ચાનો વિષય નથી રહ્યો, પણ રાજકારણના મૂળભૂત અને સાંવૈજ્ઞિક સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાઈ ગયેલો છે. સિંહલિવાદ (fascism) કે નાઝીવાદને અહીં લોક-કલ્યાણકારી કે સ્વાધી રાજ્યપદ્ધતિ તરીકે ગણવામાં આવી નથી. લોકશાસન એટલે કોઈ એક વ્યક્તિ કે વર્ગનું નહિ, પણ દેશની સમગ્ર જનતાનું—જાહેરનું—શાસન. લોકશાસનના સિદ્ધાંતની યાજ્ઞ મનુષ્યમાનની સમાનતાનો ઉદાર સિદ્ધાંત યુક્ત છે. એ સમાનતા તે યાંત્રિક કે જડ સમાનતા નહિ, પણ જીવંત અથવા સચેત સમાનતા. પ્રકૃતિવશાત્ એક માણસ સખળ અને બીજો દુર્બળ, એક શુદ્ધિમાન અને બીજો મંદશુદ્ધિ, તથા સંજોગ કે પરિસ્થિતિ-વશાત્ એક માણસ તવંગર અને બીજો ગરીબ, એક બુદ્ધિશ્રુત અને બીજો અલ્પજ્ઞ બને હોય; પણ જેને કારણે માણસ છત્ર પ્રાણીઓથી જુદો પડે છે તે મનુષ્ય-ત્વ સંસારની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સમાન અને સર્વગ-સૂત્ર છે, અને તે સમાન પ્રતિષ્ઠાનું અધિકારી છે. એ દૃષ્ટિથી, ગમે એટલો શુદ્ધિમાન, બળવાન, તવંગર કે બુદ્ધિશ્રુત માણસ બીજા કોઈ પણ માણસ કરતાં ચડતો કે ઊતરતો નથી પણ સમાન છે. મનુષ્યની આ મૌલિક અને જન્મસિદ્ધ સમાનતાને કારણે સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિની દેશના કાયદા સમક્ષ સમાન પ્રતિષ્ઠા હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ એ કાયદા ઘડવામાં તેમ જ તેનો અમલ કરવામાં દેશની દરેક વ્યક્તિનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પણ સમાન હિસ્સો હોવો જોઈએ; અથવા તો તેમાં તેની સીધી કે આડતરી સંમતિ કે સહકાર હોવા જોઈએ. લોકશાસનમાં રાજસત્તા કોઈ એક વ્યક્તિ કે વર્ગમાં કેન્દ્રિત ન થતાં સમગ્ર પ્રજાવ્યાપી થાય છે અને તે સમગ્ર પ્રજાનો કદી ન છીનવી શકાય એવો સહિયારો વારસો બને છે. આથી નિઃશંક એમ કહી શકાય કે, લોકશાસન એટલે સ્વશાસન અથવા સ્વરાજ.

પ્રાચીન કાળમાં, મનુષ્યના સમાજજીવનની પ્રાથમિક દશામાં સંપૂર્ણ લોકશાસન પ્રવર્તતું હતું, એની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે; હસિવીંસનના આરંભની સદીઓમાં ગર્ભનીનાં જંગલોમાં વસતા સ્વતંત્રતા-પ્રિય ટ્યૂટન લોકોની દરેક શાખાઓમાં પણ તેમના

ઓપજીવનના મર્યાદિત વ્યાપારોની મહત્વની જાગૃતિનો નિર્ણય કરવામાં તે તે શાખાના પુષ્ટ વચના પુરોનો સંમતિ લેવામાં આવતી. ઈ. સ. પૂ. ત્રીસનાં ધણીખરાં નગરરાજ્યોનો વહીવટ તે તે શહેરનો નાગરિકસમુદાય જ વહાવતો. એથેન્સમાં તો લોકશાસનનો સિદ્ધાંત એટલી હદ સુધી લઈ જવામાં આવ્યો હતો કે, રાજ્યના સર્વોપરી હોદ્દા ઉપર અને ન્યાયાસન ઉપર એથેન્સના કોઈ પણ નાગરિકની, ચૂંટણીથી નહિ પણ ચિઠ્ઠીથી નિમણૂક કરવામાં આવતી. ઇઝડ અને ક્રાન્સના ઇતિહાસમાં પણ દેશના રાજ્યવહીવટ ઉપર અંકુશ મૂકનારી લોકસંસ્થાઓના ઉલ્લેખ મળી આવે છે. હિંદની પુરાણી રાજ્યવ્યવસ્થાને યુરોપિયન ઇતિ-હાસકારોએ તેમના અજ્ઞાનથી સાવ આપખૂદ વર્ણવી છે. પણ પ્રાચીન કાળમાં પૌર તેમ જ જનપદ લોકસંસ્થાઓનો અને રાજ્યના પુરોહિતોના સમ્રાટ ઉપર સચોટ કાબૂ હતો એ નિર્વિવાદ છે. દિમાલપના પ્રદેશમાં આપણાં પ્રાચીન ગણરાજ્યો તો લોકશાસનના ઉત્તમ નમૂનારૂપ ગણાય. આમ પ્રાચીનકાળમાં અને ત્યાર પછી પણ રાજ્યવહીવટમાં લોકશાસનનું તત્ત્વ વત્તાઓળ પ્રમાણમાં હતું એ ખરું. વળી ઇઝડ જેવા દેશમાં રાજની નિરંકુશ સત્તા સામે ત્રણીને લોકોએ તેને મર્યાદિત કરી હતી એ વાત પણ સાચી. પરંતુ અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ પહેલાં, રાજકારણના મૂળભૂત અને સાંવૈજ્ઞિક સિદ્ધાંત તરીકે લોકશાસનનો સ્વીકાર થયો નહોતો, ત્યાં સુધી તો રાજ કે અમીરતવર્ગ અથવા મૂઢીદાર વર્ગ શાસન કરવાનો પોતાનો દૈવાર્પિત અધિકાર છે એમ જ માનતો; અને તેમના સિવાયના બાકીના જાહેરન-સમાજને ‘દેવાનાં પશુ’ તરીકે જ ગણતો. આ દૈવસિદ્ધ શાસક વર્ગની રાજરમતમાં જાહેરનસમાજની તો શેતરંજનાં પ્યાદાં જેવી જ ગણતરી હતી.

અદારમી સદીમાં ક્રાંસના તત્ત્વજ્ઞ રૂઝોએ જગતો લોકશાસનનો પેગાઠ આપ્યો અને રાજ્યશાસનમાં વ્યક્તિ કે વર્ગને બદલે સમગ્ર જાહેરનસમાજની પ્રતિષ્ઠા કરી. રૂઝો ઓલિયો માણસ હતો. તેને શાખા કે કોલેજની કેળવણી મળી નહોતી. પણ જીવનભર તે લોકોમાં રખડ્યો, તેમનામાં તેમના જેવા યુદ્ધિન રહ્યો, તેમનાં મુખદુઃખ જાણ્યાં અને અનુભવ્યાં.

આમ શોધ સાથેના જીવંત સંસર્ગથી તેમની આકાંક્ષા, તેમનું સામર્થ્ય અને તેમના અધિકારોને તેને સક્ષાત્કાર થયો અને તે ‘સામાજિક કાર’ નામના અમર નિગ્રધમાં તેણે પ્રગટ કર્યો. તેમાં તેણે એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે, પ્રત્યેક વ્યક્તિના ઘટકથી જોવા સમગ્ર જન-સમૂહમાંથી જ દેશની સર્વોપરી રાજ્યસત્તાનો જોગમ છે, અને તે રાજ્યસત્તાનું છેવટનું નિધાન પણ સમગ્ર જનસમૂહ જ છે. આમ તેણે રાજ કે કેઈ એક વર્ગના શાસન કરવાના દૈવાર્પિત કે પરંપરાગત દુકનો ભારે સપાટી લગાવ્યો. અને પરિણામે નિર્મૂળ કર્યો. આ નિર્મૂળે યુરોપ અને અમેરિકાના લોકસમુદાયને મંત્રમુગ્ધ કરી મૂક્યા અને તેમને પોતાના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવા જાગ્રત અને કટિબદ્ધ કર્યાં. પરિણામે યુરોપ અને અમેરિકાના દેશોમાં ઠેર ઠેર ક્રાંતિ થઈ અને ધીરે ધીરે જ્યાં લોકશાસનના સિદ્ધાંતો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં અમલ થતા ગયો.

અશોક જેવા ધર્મસમ્રાટનાં અમલમાં અથવા ખ્રેટોના ધર્મરાજ્યમાં કર્ણેષા સાધુચરિત શાસ્ત્રોના વહીવટમાં લોકશાસન, કર્તા લોકકલ્યાણ વધારે સહાય એ જનતા જોગ છે. પરંતુ અશોક જેવા ધર્મસમ્રાટો હુનિયામાં કેટલા થયા છે? અને ખ્રેટોના સાધુચરિત શાસ્ત્રો તો હજી તેની કંપનામાં જ રહ્યા છે. રોમન શહેનશાહ માર્કસ આંરેલિયસનાં હુકાત ચિંતનો આજે પણ મનુષ્યના આત્માને ઉત્તર કરે છે, પણ એ

તત્ત્વજ્ઞાની સમ્રાટનું શાસન અપવાદરહિત હતું એમ કોણ કહી શકે? આમ જનતાના ક્ષણિક નહિ પણ ચિરંતન હિતની દૃષ્ટિએ, ખીછ કોઈ પણ રાજ્યપદ્ધતિ કરતાં લોકશાસન વધુ અનુકૂળ અને સલામત છે એટલું જ નહિ, પણ એમાં જ બહુજનસમાજની પ્રતિષ્ઠા પણ સુરક્ષિત છે. એ બંનેમાંથી જોવામાં એમની ઉત્તરોત્તર કેળવણી પણ છે, ને તેથી તે પ્રથા સૌને ઉપકારક, સંતોષપ્રદ અને સમાધાનકારક પણ બની શકે છે.

પરંતુ, આ ઉપરથી કેઈ એમ માનવાની જૂઠ ન કરે કે, લોકશાસન સર્વાંગસંપૂર્ણ અને દોષરહિત રાજ્ય-પદ્ધતિ છે અથવા એમાં જૂથો થવાનો જરૂરે સંભવ નથી. બનવા જોગ છે કે, એમાં જૂથો થવાનો વધારે સંભવ હોય. પરંતુ એ પદ્ધતિમાં જ એ જૂથો સુધારવાનો પણ સૌથી વધુ અવકાશ છે, અને તેથી જ લોકહિત અને લોકપ્રગતિની દૃષ્ટિએ એ પદ્ધતિ સૌથી ઉત્તમ મનાઈ છે. પરંતુ જો સફળ થવા માટે અનુકૂળ જુગિકા ન હોય તો, કોઈ પણ ઉદાર સિદ્ધાંત કે ઉત્તમ પદ્ધતિ માત્ર તેના ઔદાર્ય કે ઉત્તમતાને કારણે ફલદાયી નથી થઈ શકતી. લોકશાસનને ઉપકારક જુગિકા કઈ અને તેને સફળ કરવા માટે કઈ અનિવાર્ય શરતો પૂરી પડતી નેઈએ તે વિષે હવે પછી વિચારીશું.

મણિલાઈ દેસાઈ

સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમી વીર કાવા હુકાર

ધરિનના પ્રખ્યાત શાહ જમશેદ પોતાના અમલના પ્રારંભમાં તો ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવી પ્રજાને ખૂબ સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવી તથા પોતાનું રાજ્ય પણ ખૂબ વિસ્તાર્યું. વળી સુતરાઉ અને રેશમી વસ્ત્રો બનાવવાનું, નદી અને દરિયાને માર્ગે સફરો ખેડવાનું પણ એના જ સમયમાં શરૂ થયું. દરિયામાંથી ગોલી કાંદવાનું શરૂ થતાં રાજ્યની સંપત્તિ ખૂબ વધી અને સાથે સાથે શરાબની શોધ થતાં વિલાસિતા અને છાક આવ્યાં. આ બંધોને પરિણામે પાછળથી એ રાજ્ય ખૂબ વિલાસી અને અહંકારી થઈ ગયો અને એણે ધર્મને રથાને પોતાની જ પૂજા કરવાની આજ્ઞા

જાહેર કરી. ન્યાય, દયા, સાદાઈ અને સદાચાર વીસરાઈ ગયાં અને પ્રજામાં અસંતોષ જાગવા લાગ્યો. આનો લાભ લઈ પડોશી રાજ્યોના જુલમી રાજા જોડાક ધરિન ઉપર ચડી આવ્યો અને તેણે દેશ કબજે કરી લીધો.

જોડાક ધરિનની ગાદી ઉપર આવતાં ચારે કોર ફૂલની આણ વર્તી રહી. તેણે મેલી વિલાસિતા અને પ્રતિપૂજને ઉત્તેજન આપ્યું અને માનવચાલિનો પણ પ્રચાર કર્યો. આમ એ વિદેશી જુલમગાર રાજ્યના અમલથી આખો દેશ ત્રાસી ઊઠ્યો અને દેશમાં જ્યાં એની વિરુદ્ધ ઉત્ક્રેષ્ટી શરૂ થઈ.

આ જ અરસામાં જમશેદનો વંશજ પુરોસા
જોહાકને હાથે માર્યો ગયો, એટલે તેની પત્ની પોતાના
એકના એક ધાવણા પુત્ર ફરેદુનને એક ખેડૂતને સોંપી
ભાગી ગઈ. ખેડૂતે એ બાળકને ત્રણ વરસ સુધી
ગાયના દૂધ ઉપર ઉછેર્યો.

પણ જોહાક આ રાજવંશી બાળકની શોધ કર્યા
જ કરતો હતો. કારણ કે, પ્રાચીન રાજવંશનો નાનો
અંકુર પણ હોય ત્યાં સુધી તે ચિંતામુક્ત ન જ થઈ
શકે. જોહાકને કંઈક બાતમી મળી હોય એવો વહેંચ
પડતાં, ફરેદુનની માતા આવીને બાળકને લઈને
અન્નજીરું પહોંચ ઉપર આવી ગઈ. ત્યાં એક વિરક્ત
પુરુષ રહેતો હતો, તેણે એ બાળકને પોતાની પાસે
રાખ્યો અને તેને બચાવી ગણાવી મોટો કર્યો. એ
સાથ પાસે રહીને ફરેદુન વિદ્યામાં અને યુદ્ધકળામાં
નિપુણ થયો.

આમ ફરેદુન સોળ વરસનો થયો એ અરસામાં
કાવા નામના જુદાજે જોહાક સાથે ખંડ ઉઠાવ્યું. તેણે
પોતાના દેશ ઉપર સત્તા જમાવી બેઠેલા એ વિદેશી
રાજા વિરુદ્ધ લોકલાગણી ખૂબ ઉત્કેરી અને એ
પરદેશી સત્તાને તોડી પાડવા માટે લોકોને સંગઠિત
કર્યાં. સામાન્ય પ્રજાજનોમાંથી લશ્કર જીતી
તેણે જોહાક સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. પોતે કામ
કરતો ત્યારે તણખાથી બચવા જે આમકું પહેરતો,
તેને જ ભાંગાની અણીએ લટકાવી દઈ તેણે પોતાનો
ઝંડો બનાવી દીધો અને લોકોને મોખરે રહી તેણે
બહાદુરીથી લડત ચલાવવા માંડી. ધીમે ધીમે તેણે
ત્રણેક પ્રાંતો તો જોહાકના હાથમાંથી લઈ પણ લીધા
અને પછી તે પોતાના દેશના રાજવંશના હકદાર
વારસ ફરેદુનની શોધમાં નીકળ્યો. શોધતાં શોધતાં
અન્નજીરું પહોંચ ઉપર એ ફરેદુનને મળ્યો અને તેને
એણે રાજ તરીકે જાહેર કર્યો.

ત્યાર પછી તે ફરેદુનને લઈને જોહાકની રાજ-
ધાની ખેત-અલ-મુકદ્દસ તરફ જીપડ્યો. માર્ગમાં જગ-
હદ આગળ દિવસા નદી આવી આવી. ત્યાંના
વહાણવટીએ એ લોકોને પાર ઉતારવાની ના પાડી.
પણ ફરેદુન ભારે સાહસિક હતો. તેણે જરા પણ
ગભરાવા વિના પોતાનો થોડો પહેરો નદીમાં નાખ્યો,
એટલે આખું લશ્કર તેની પૂરે પૂરે નદી ઝોળાંની ગયું.
એ લોકો ત્યારે ખેત-અલ-મુકદ્દસ પહોંચ્યા ત્યારે

જોહાક ફરેદુનની શોધમાં જ હિંદુસ્તાનને માર્યો
જીપડી ચૂકેલો હતો. એમણે થોડી જ વારમાં શહેર
કબજે કર્યું, જોહાકે કેદમાં પૂરેલી જમશેદની બે
બહેનોને મુક્ત કરી, અને શહેરમાં ફરેદુનની આજુ
વર્તીની.

આ વાતની ખબર પડતાં જ જોહાક પાંછા
ફર્યો અને પોતાના લશ્કર સાથે ભારતે થોડે રાજધાની
તરફ ધસ્યો. નગર પાસે જ બે લશ્કરના ભેટા થયા.
શહેરના લોકો પણ જોહાકથી એટલા કંટાળી ગયેલા
હતા કે તેમણે પણ છાપરે અને કેટલે કાંગરે ચડી,
ઈંટ, પથરા; તીર, તરવાર જે હાથ આવ્યું તે લઈને
જોહાકના લશ્કર ઉપર ફેંકવા માંડ્યું. તુરંત યુદ્ધ
ભર્યું. 'ધૂળના ગોટગોટા ઝીડવા લગ્યા. આકાશ
આખું છવાઈ ગયું. પણ થોડી જ વારમાં જોહાકના
માથાસો શહેરીઓ સાથે મળી ગયા અને જોહાકને
એકલા ભાગી જવું પડ્યું.

આમ છતાં તેણે ફરેદુનનું છૂપી રીતે ખૂન
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે રાત્રે છૂપે વેશે દોરડાની
મદદથી મહેલના કોટ ઉપર ચડી ગયો. ત્યાંથી તેણે
જમશેદની બહેનને ફરેદુન સાથે બેઠેલી જોઈ. તેનો
ક્રોધ એકદમ ભઠ્ઠા છાંયો. તેણે નાગણીની ઈશ
જેવી લોહીતરસી દટાર કોઢી અને એ બનેલો
ધાત કરના દોરડાની મદદથી નીચે ઊતરવા લાગ્યો.
જેવો તે કોટ ઉપરથી નીચે ઊતર્યો કે તરત જ
ફરેદુન ત્યાં ધસી ગયો. પોતાની જખરદસ્ત મદાના
એક જ ધાપી તેણે તેનો શોષ છૂંદી નાખ્યો. જોહાક
ચક્રી ખાઈને ભોંબ ઉપર પડ્યો. ફરેદુન ખીન્ને
ધા કરવા ગતો હતો ત્યાં ફિરસ્તાની પાણી સંભળાઈ
કે, 'હજી એની મરજી-ધડી આવી નથી. તું એને
મારીશ નહિ, પણ કુંગરની ખીણમાં કેદ પૂરી
રાખજે.' આ સાંભળી ફરેદુને સિંહના ચામડાનું
દોરડું કરાવી તેના વડે તેને જકડીને બાંધ્યો અને
જિંટ ઉપર નાખીને દમાવંદ પર્વત ઉપર લઈ જઈ
એક ભંધકર ખીણમાં તેને પૂરી રાખ્યો.

આ પછી ફરેદુને કાવાને મોટું સैन्य આપીને
દેશ તરફના દેશો છતવા મોકલ્યો. સતત વીસ વરસ
સુધી યુદ્ધો કરી તેણે અનેક દેશો જીતી ફરેદુનને ચરણે
ધર્યો. એની આ કીમતી સેવાઓની કદર કરીને ફરેદુને
એને ઈરાનથી આગર-એ-ઝન સુધીના પ્રદેશની હાથે

બાળી અને એના મૃત્યુ પછી એ પ્રદેશ એના પુત્રોને વહેંચી આપ્યો. આ ઉપરાંત એના ચામડાના ઝંડાને હીરામાણેકથી મઠીને તેને જ શહેનશાહી ઝંડા તરીકે અપનાવી લીધો અને ઇતિહાસમાં તે 'દરકશે કાસાની' (યાને 'કાવાનો ઝંડો') તરીકે વિખ્યાત થયો, અને

ત્યાં સુધી ઈરાનમાં પારસીઓની શહેનશાહત રહી ત્યાં સુધી આ વાતો કાયમ રહી. આખરે જ્યારે ઈ. સ. ૧૪૪૭માં મુસલમાનોએ યઝ્દેજ્દ શહરિયારને હરાવ્યો ત્યારે પારસી શહેનશાહત સાથે તે ઝંડો પણ મુસલમાનોના હાથમાં ગયો.

નગીનદાસ પારેખ

બાલવાહીનો પ્રયોગ

માર, બીક અને લાલચ એ ત્રણ બાળના દહીંમાંથી નાના બાળકને બચાવવા માટે ડો. ગ્રેન્ડેરોની નામ જનમશહર થઈ ગયું છે. બાળક એ કાચની ચીસી નથી કે બહારથી પાણી પીને એ બરી હઈ શકાય. એ તો બિઝનેસનું કામ છે. એક માળાની ઘણતથી તે એને ઉછેરવામાં આવે તો એક 'પૂણ' વિકસિત કુસુમ માફક એ ખીલી નીકળશે અને એમાંથી આખા જનવમાં વ્યાપી નય એવી મીઠી સોરઠ ફેલાશે. આ નવી કલ્પના એમણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં મૂકી એટલું જ નહિ, પણ એને નેરરોરથી ફેલાવી.

શિક્ષક જ્ઞાનના બહાર છે અને એણે એ વિદ્યાર્થીઓમાં બરી દેવાનું છે; અગર તો માટીના હોવાને જેમ કુવાર થઈ ચૂકીને કેળવે છે અને એમાંથી મુલાયમ પાટ થઈ કાઢે છે, એમ શિક્ષક બાળકને મારીને, ડરાવીને કે લલચાવીને પાટ આપવાનો છે. આવી કલ્પનાઓ બિટી જમણા છે. બાળકમાં બધી જ શક્તિઓ થોડે જાણે અંશે સુસુપ્ત દશામાં પડેલી જ હોય છે. શિક્ષકનું કામ એ શક્તિઓને નક્કર કરવાનું છે, એ શક્તિઓ નક્કર થાય એવી તક આપવાનું છે.

આ નતનો વિચાર આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં રવગ મિત્રવાઈએ ફેલાવ્યો. એ માટે આપણે ગુજરાત એમનું કાળી છે. એમની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં બાળકેળવણીનો નવો યુગ શરૂ થયો. એમણે પોતે તો બાળકોની સાચી વજીલાત કરી, પણ એવી વજીલાત કરે એવા શિક્ષકોનો એક નવો વર્ગ પણ પેદા કર્યો. અને આજે આપણે ત્યાં બાળકેળવણીનું કામ હીક હીક ચાલી રહ્યું છે.

આપણે ત્યાંનાં ધણાખરાં માળાપ કેળવણી શી ઘીજ છે એ જ નજીવું નથી હોતાં. એટલે બાળક રમે, ફટે કે પ્રસ પૂછે એથી પણ એમને કંઠાળો આવે છે. પછી પ્રવાસ, પર્યટન કે વાતચીત કરી કરાંચીને જ્ઞાન આપવાની વાત તો ક્યાં જ રહે!

આજે માળાપ બાળકને પાંચ છ વર્ષની ઉંમરે શાળામાં બેસાડી દે છે. પણ જો એમનું ચાલે તો એ તો ત્રણ વર્ષની ઉંમરે પણ સોદી ચમચગાવતા અને ડોળા ધૂરમવતા શિક્ષકના કેદખાનામાં એમના કુમળા બાળકને

હટારેલી મૂકે, પછી ભલે એ બાળક ફાઈઈ નય, એનો વિકાસ ફાઈઈ નય. કારણ કે, માળાપ તો નાના બાળકની બહામાંથી છૂટવા માગે છે. એમને વારે ધડીએ સવાર પૂછે, પાણી મગે, ખાવાનું મગે, એવી ધન્યવહારી એમનાથી નથી વેડાની. તેથી શા થી ૫ વર્ષનાં બાળકો માટે બાલમંદિરની યોજના કાઢીને રવ. મિત્રવાઈએ બાલજનક ઉપર અમી વરસાવી છે.

આમ છતાં બાલમંદિરની ચાલ પદ્ધતિમાં મને કયાંક ખૂંચ રહેલી નજાય છે. મને લાગે છે કે, જે એ ખૂંચ ન છાટવામાં આવે તો, એ અર્થતોષ આજે ચાલુ કેળવણી વિષે બગેલા છે એ જ નતનો અનુતોષ થોડાં વર્ષોમાં બાલમંદિરો વિષે પણ બગે.

આપણે દેશ એટલો ગરીબ છે કે એમાં ખર્ચાળ બાલમંદિરો યોજા હાથી જ થઈ પડવાનાં. જે માળાપ બાલની બાવડના રોહવા ઉપર ડીપુ ધીતો છાંટો નથી લઈ શકતાં, કે જેમને પોતાને તો શું પણ બાળકને પણ પહેરાવવા માટે પૂરતાં કપડાં નથી મળતાં, એ એના બાળકને મઠિને એ ઉપિયા કે એક ઉપિયા આપીને બાલમંદિરમાં ચી રીતે મોકલી શકે ?

એમ છતાં જો આપણે આ જ દળનાં ખર્ચાળ બાલમંદિરો ચલાવે સખીએ તો એના અર્થ એટલો જ થયો કે, આપણે થોડા પૈસાદાર માળાપમાં બાળકોને કેળવવા છાંટીએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ, આ રીતે પૈસાદાર અને ગરીબ વચ્ચે ન દૂર કરી શકાય એટું એક અઠીક અંતર વધારતા જવાતા છીએ, જેમાં આખા સમાજનું અનિદ જ છે.

આ હાલતમાં બાલમંદિરના દરેક સંચાલક કે શિક્ષકની ફરજ છે કે, એમણે ગામડાનાં ગરીબ બાળકો પણ આ નવી કેળવણીનો લાભ કઢાવી શકે એવી કોઈ સરની, સરખ અને સુંદર પદ્ધતિ શોધી કાઢવી નેહંએ; અને મારી કલ્પના પ્રમાણે એ અશકય નથી.

અમારે ત્યાં શામળામાં એનો એક પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે અને થોડા વખતમાં જ એણે હીક આશા બતાવી કહેવાય, આ વર્ષનું નામ અમે બાલવાહી રાખ્યું છે.

૬ વર્ષથી નાના બાળકને અમારી ગ્રામશાળામાં દાખલ કરવાનો અમારો નિયમ છે. મેં જોયું કે માળાપને તો એવડાં બાળકોની પરી ૪ નથી, આવાં નાનાં બાળકો સામાન્ય શાળામાં જાય તો એવી વર્ગના બીજા વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિમાં તો વિરોધ આવે જ, પણ એ નાનાં બાળકોને તો વિદ્યા ૪ રૂંધાઈ જાય. તે એ શાળાએ નથી જતો તો છાત્રમૂલરમાં રખડે છે, ફાંવે તેવી ગંદી ભાષા અને ગંદી રીતક્રાંત શીખે છે, અને એના છવ્વનનો પાયો ૪ જોડી રીતે મંડાય છે. માસિક એક આગે શ્રી આપની પડે એ પણ ન્યાં બારે પડે છે ત્યાં રૂપિયો કે બે રૂપિયાની તો વાત ૪ શી ?

આ બાલવાહી માટે મકાન જોઈએ. હાલમાં તો મેં અમારે ત્યાંના એક એકાંત મેદાનમાં હોમગ્રા નીચે લીંબીને એક ચોરસ ઘોરડો બનાવી કાઢ્યો છે. આ બાલવાહીની પહેલા દિવસની સંખ્યા ચાર હતી. એ વધીને ૪૫ થઈ આજ સરેરાશ હાલ સંખ્યા ૩૦ રહે છે.

પહેલો એક મહિનો તો આ બાલવાહીનો શિક્ષક હું જ હતો. મારી સાથે મેં મારા એક વિદ્યાર્થીમિત્રને પણ ભેળવ્યો. એને આ બાલવાહીમાં ફીક રસ પડવા લાગ્યો અને આજ બાલવાહીનો સ્થાનો સંચાલક તો એ મિત્ર જ છે. એના રોજના કામમાંથી આ બાલવાહીને ત્રણ કલાકની રસિક સેવા આપવી એને બહુ બારે નથી પડતી. આજ અમારી બાલવાહી એક આકર્ષણનું સાધન બની ગઈ છે.

આ બાલવાહીનો સમય અમે ૧૧ થી ૧૫ સુધીનો રાખ્યો છે. એ ગંદી કલાકમાં અમે એમની પાસે સાત બાલવાહી પ્રવૃત્તિઓ મૂકીએ છીએ :

૧. શરીર, કપડાં તથા રથાનની સ્વચ્છતા.
૨. ખીટ ગાળવાં તથા મગસાવવાં.
૩. વાર્તાશ્રવણ તથા વાર્તાકથન.
૪. વાતચીત દ્વારા ભાષાશુદ્ધિ.
૫. શરીરને સ્પર્શત મળે તેવી તથા ઉદ્વિગ્ન કેળવાય એવી રમતો રમવી રમાડવી.
૬. રમતો દ્વારા ગણતરી કરતાં શીખવવું.
૭. સમૂહમાં બેસી નારતો કરવા ક્ષત્રવે.

બાલવાહીને શરૂ થયાં આજે બે માસ થયા. હજી એમાં બીજા ધણા સુધારા થવાનો અવકાશ છે. પણ આ બે મહિનામાં જ અમે જોઈ શક્યા છીએ કે, બાળકો

નાહી ધોઈને, કાંતણ કરીને અને સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને આવતાં થયાં છે. એ વ્યવસ્થિત રીતે સાંતિની રમત રમતાં થયાં છે. રમત રમતમાં ગણતરી મણતાં થયાં છે, ખીટો ઝીલી શકે છે, એમની વૃદ્ધિક્રી ભાષામાં વાતચાત ફરી શકે છે, કેમ ખાવું, કેમ પીવું, કેમ પીરસવું વગેરે શીખવા લાગ્યાં છે. એમનામાં સામાજિક વૃત્તિ ખીલવી જાય છે.

અમે આજ સુધીમાં બાલવાહી અંગે શાં શાં સાધનો વસાવ્યાં છે એ પણ મણાવી બહુ તો મને લાગે છે કે કોઈક માર્ગદર્શક થઈ પડશે. ૧૦૦-૧૫૦ દીવાસળીનાં ખોખાં ઉધરલયાં, એક ખોખો ભરીને ચણેલી મંજાવી લીધી, ૧૦૦-૧૨૫ કોડીઓ તથા છિપોલીઓ વીણી મંજાવી. ૨૫-૩૦ ભતનાં પીંછાં વીણી લાવ્યા, કુલ્લી ભરીને ચણ્યા મંજાવ્યા. રમતગમત માટે લાકડાના તણુ વળા ખોડી એના ઉપર દોરડાના દર્બિચ બાંધી આપ્યા. માટીમાંથી જુદી જુદી ભતના કમબજ આકારો બનાવી કાઢ્યા. છાપામાંથી શેડાં ચિત્રો કાપી કાઢ્યાં. શુદ્ધિયાની સળંગો મંજાવી લીધી. નકામાં છાપામાંથી કાતર વગેરે આકારો ઉપજવી કાઢ્યા. આ ઉપરાંત માટીનાં ૩૦-૩૫ સમવાત મંજાવી લીધાં. બે રોલ અને એક માટીનો ગોળો મંજાવ્યો. ૩૦ પ્લાસ્ટ ખરીદ્યા અને હાથ લૂછવા માટે ખાદીના તણુ કકડા મંજાવ્યા.

આવી જ બીજા ધણી રમતો અને ધણાં સાધનો આપોઆપ વેશાં થશે એવી મારી ખાતરી છે.

નારતા માટે વિદ્યાર્થી દીક માસિક એક આગે લેવામાં આવે છે. આ ખર્ચો ખૂટી પડે છે ત્યારે ગ્રામલોક પાસેથી રોજનો બે આનાનો નારતો સહેજ મેળવી લેવાય છે.

આમાં તો મેં અસાચીય દબની બાલવાહીનું એક ચિત્ર આપ્યું. પણ આ શાખાનો કોઈ શાસ્ત્રી કે આ કામ હાથમાં લઈ લે તો મને લાગે છે કે, એ આપણા હાથમાં એક શાસ્ત્ર પણ આપી દે. આપણે જો બાલકેળવણીને સાંવજિક કરવા માગતા હોઈએ તો આવી આવી કોઈ નવી શુક્તિઓ શોધી જ કાઢવી પડશે. આપણી આજની સ્થિતિમાં બાલમંદિરો સારા અને ગમગમનો પ્રચાર એના સિદ્ધાંતોની સાથે સાદાઈ અને સરતાપણોને મેળ ખવડાવીને જ આપણે કરી શકવાના છીએ, એ એક સમગ્ર લેવા જેવી વાત છે.

બલભાઈ મહેતા

માતૃભાષાની આરાધના

ચોડાં વખત ઉપર મુંબઈના કેટલાક પ્રખ્યાત દાકતરો (ડૉ. જીવરાજ મહેતા તેમાંના એક હતા) ડૉ. ગિહર પ્રધાન હતા ત્યારે તેમની પાસે ગયા હતા અને નિવેદન કર્યું હતું કે, દાકતરીના અભ્યાસનું માધ્યમ સ્વભાષા કરવી જોઈએ. અને તેમ કરવા માટે એક કારણ એ પણ બતાવ્યું હતું કે, સ્વભાષામાં બધેથી દાકતર તેના દરદીની સાથે વધારે આત્મીયતા સાધી શકશે. અને એવા પ્રકારની આત્મીયતા પોતે પણ એક માનસિક દવારૂપ છે, એમ કહેવું જોઈએ. હવે આ નિવેદનને 'ઇડિયન મેડિકલ એસોસિયેશન'ના સેવાર્થી મંત્રી ડૉ. કિરણશંકર રાયે પણ સમર્થન આપ્યું છે. એટલે કે, મુંબઈના દાકતરોના આ અભિપ્રાયને દેશમાંથી પણ સમર્થન મળ્યું છે.

ડૉ. ગિહરે આ નિવેદનને શાંતિથી સાંભળી લઈને જણાવ્યું કે, 'એને ઘટતું ખ્યાન આપીશ; મુશ્કેલી એક પરિભાષા અને પાઠ્યપુસ્તકોની છે; છતાં એ બાબત વિચાર કરીશ.' કેટલાક સોદને એમ પણ બધ લાગે છે કે, સ્વભાષા જો માધ્યમ યાવ તો કદાચ અભ્યાસનું ધોરણ નીચે ન જતરી જાય ? નવા પ્રયાણમાં આવી અને એને મળતી ભીતિએ તો ઊપજવાની જ; નવીનતા કેટલાંક હૃદય પર આવી જ રીતે અસર કરે છે. છતાં એ ભીતિવર્ગ પણ સ્વભાષાના માધ્યમને આવકારવાનું સુધારો તો માને છે. મતલબ કે, આ કરવા જેવા કામને ધર્મ રીતે પહોંચી વળવું એનો માર્ગ જ શોધવાનો પ્રશ્ન હવે છે.

એક બીજી વસ્તુ પણ વિચારી લેવાની છે અને તે ડૉ. ગિહરે બતાવેલી અડચણની કે પરિભાષા અને પાઠ્યપુસ્તકોનું શું કરવું ? પહેલી વસ્તુ તો એમાં એ સમજા લેવી જોઈએ કે, જો હાથ જોડીને બેઠા રહીએ તો આ બાબત આજની ૬૦૦ વર્ષ પછી પણ આ ને આ જ સ્થિતિમાં રહેવાની. એટલે, એ જીણપને કાર્યની રૂકાવટ તરીકે ન જ ગણી શકાય. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ જ્યારે લેટિનમાં શીખવાતું ને પછી અંગ્રેજીમાં શરૂ કર્યું, ત્યારે આમ જ મુશ્કેલી નડી હશે. જાપાન દક્રાને પણ એમ જ નડતર આવ્યું હશે. એમાંથી બોધ એટલો જ નીકળે છે કે, એથી બીજીને બેસી ન રહેવાય અને એની સામે તત્પર થયેલાને માટે એ નડતર ન એજાંજી શકાય એવું નથી.

આ સારો વિચાર ન સૂઝવાને બદલે એમાં મોટો ભય લાગવાનું કારણ આપણી અંગ્રેજી માધ્યમવાળી કેળવણી જ છે, એ જરાક વિચારતાં તરત જણાશે. અંગ્રેજી પરાયી ભાષા છે ને તે મારફત સાધેલું બહુતર પરાયું જ રહે છે, સ્વચ્છિત અને સ્વભાવનાં મૂળમાં જઈને તે સિંચન નથી કરી શકતું, એ આપણે ન સમજ્યા. બદલે, આપણને અંગ્રેજી વિષે એક પ્રકારની મોહિની લાગી અને તેને માટે ગિન-અંગ્રેજી બહુતર કરતાં એક પ્રકારનો ઉન્નયભાવ (Superiority complex) મનમાં વસ્યો. તેથી, અંગ્રેજી માધ્યમ દૂર કરવાની વાતમાં જે મહત્ત્વ રહેલું છે તે જ કેટલાકને તો નથી સમજતું.

પરાયા રહેતા બહુતરથી સ્વભાષામાં ને સ્વભાવમાં તે ન જાયું. ઘરમાં તે ન બોલ્યું. દરદીને પણ તે ન અડી શક્યું એમ જે દાકતરોએ જણાવ્યું તે સાવ સાચી વાત છે. તેથી કરીને તેની પરિભાષા જે આપોઆપ યોગ્યત, આપોઆપ પ્રગટ થાત, તે ક્યાંથી યાવ ? અને બીજી ને મોટી ભૂલ તો આપણી યુનિવર્સિટીએ કરી છે. અને તે આયુર્વેદનો એણે કરેલો તિરસ્કાર. યુનિવર્સિટીએ શું કામ એ વિદ્યાને પોતાને ત્યાં સ્થાપ ન આપ્યું ? M. B. B. S. સત્તર ૭ ૭ વર્ષ કોલેજમાં ગાળે, છતાં દેશની વૈદક વિદ્યાનો થોડો પણ પરિચય ન મેળવે, એ શું કામ તેણે સહી લીધું ? એ જો ન સહી લીધું હોત, આયુર્વેદ પણ આપણે M. B. B. S. જાણતો હોત, તો પરિભાષાનો સત્તાલ કાંઈકે સહેલો હોત. વિદ્યાની બીજી શાખાઓમાં આવા પ્રકારનું પૂર્વ પશ્ચિમનું મિશ્રણ થયું છે, પ્રભાવશાળી અધ્યાપકોએ ક્યાંક તેમનું સુચિત્ત સંમિશ્રન પણ સાધ્યું છે અને એક સુમેળ ચીજ ઉપજાવી છે. વૈદકમાં પણ એમ થઈ શકત. પણ એ જ આપણને લાગેલો અંગ્રેજી કેળવણીના શાપ એમાં પણ આડો આવ્યો, અને જે રીતે વિદ્યોપાસના થવી જોઈતી હતી તે રીતે યવા દેવામાં ન આવી.

પણ, હવે જગ્યા ત્યાંથી સત્તર અને જુદા ત્યાંથી કરી ગયું જોઈએ. ગઈયુગની રીતોને માટે નથી હોતી, પણ તેમાંથી નવી અને સાચી દિશા શોધી તે તરફ પ્રયાણ કરવાને માટે હોય છે. એથી,

મુંબઈના દાકતરોનું નિવેદન આપણે માટે સાચી દિશા બતાવનાર છે. સ્વભાષાભિમાની દાકતરો, વૈદો તથા શિક્ષકો પોતાની ભાષામાં વૈદક વિદ્યાને હવે ઉતારે. પરિભાષાની ખાલી ને નાહક ચિંતા કરી કરીને અર્થ યર્જ જવાની જરૂર નથી. ભાષા એવી સુસાધ્ય દેવી છે કે તે એનું વરદાન તરત આપશે; આપણે માત્ર એના પ્રત્યેની અનન્યતા સેવવી જોઈએ. તો ન કદમી શકીએ એટલા ટૂંક વખતમાં તે ધાર્યાં ફળ દેશે જ. જરૂર છે માત્ર અનન્ય સ્વભાષાભક્તિની અને

નિષ્ઠાપૂર્વક તેની સેવાની. પરંતુ આપણી માધ્યમિક શાળાઓ પણ હજી સ્વભાષાના માધ્યમને પૂરેપૂરું અપનાવતી નથી એ કેવી નિષ્ઠા કહેવાય? ‘સ્વકર્મણ તમમ્યર્થ્ય સિદ્ધિ વિન્દતિ માનવઃ’ એ મુત સ્વરાજ્ય સિદ્ધિને પણ અધ્યાત્મસિદ્ધિ જેટલું જ લાભ પડે છે. સૌ કોઈ પોતાપોતાના કર્મથી જો સ્વાતંત્ર્યદેવીનું અર્ચન કરે તો માનવીને માટે સિદ્ધિ તો સહેલી છે. શિક્ષકો અને કેળવણીકારો એવું અર્ચન કરશે?

મઃ

કૂલોનું ગદ્ય

માળીની દુકાને કે રેશન પર ફૂલો વેચાતાં મેં નહોતાં જોયાં એમ નહીં. પણ તે વખતે કદાચ મને એવું આશ્ચર્ય નહીં થયેલું, જેનું કે ફૂલની ગાંસડી માથે લઈને જતી ગામડાની એક બહેનને જોઈને થયું.

ગામડાનાં ભાઈબહેનો એ રસ્તેથી શાકભાજીનાં પોટલાં માથે મૂકીને શહેરમાં જતાં ઘણી વાર જોતો. આજ અચાનક ફૂલનું પોટલું એક બહેનને માથે જોયું! શાકભાજીના પોટલાની જેમ જ એ બરોબર કરીને બાંધેલું હતું. એ જાયકનાર બહેન હતી એ કાંઈ તે ફૂલનું પોટલું હતું માટે જ હતી એવું કાંઈ ન લાગ્યું. એ તો એના ખેતરનું ખીજું ઉત્પન્ન હોત તો તે જ જાયકને એમ જ લાંઈ જાત. આજ એનો પુરુષ કોઈ બીજો કામે રોકાયો હશે. એને તો રાકેય વેચનું ને ફૂલેય વેચવાં, લાકડાંય વેચવાં અને અનાજ વેચવાં; હાડકાં તોડીને તેમાંથી એને તો છવન પ્રદ અન્ન જોઈએ.

પણ શહેરીઓને? કવિઓને? માન આપનાર અને લેનાર મહાજનોને? ગજરા ને વેણી બાંધનાર બહેનોને? દેવને? અથવા કહો કે એના પૂંજરી અને પૂજકોને? એ બધાં તો એ ફૂલવાળીને નાણાં ચૂકવી કાન્યરક્ષ સેશે, શંગાર સજશે, ભક્તિ બતાવશે, આદરમાન ઊભાવશે—સૌ કોઈ એમાંથી ફૂલોનું કાન્ય કાઢશે. આ જોઈને કેટલાક કહેશે, કાદવમાંથી કમળ નીપજ્યું! પણ કયો કાદવ અને કયું કમળ એ સહેલાઈથી મૂકે, છતાં જટ માની નથી શકાતું. હાડકાં તોડનાર, પરસેવો ઉતારનાર ફૂલોનાં બેફાલ

કાન્ય કરે છે? કે પોતાને ત્યાં ઘણાંય ઊછળતાંમાંથી જો દોઢિયાં કેડી દઈ તેમાંથી અનૂતનો કાન્યરક્ષ વહાવનાર પેશો શહેરી?

ફૂલોનો આ વેપાર ચાલે એના કરતાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવી વૃત્તિ સૌ કોઈ રાખે, તો શું યાય? ધરતીમાં જ્યાં તે ફૂલ ઊગ્યું ત્યાં જ શું તે એના ને આપણા સોના છટ્ટીની કે આરાધ્યની પૂજા નથી કરતું? પણ શહેરની ધરતી ક્યાં એવાં ફૂલ ઊગવાં પણ નવરી કે ઉઘાડી રહેવા દેવામાં આવે છે? એટલે એમણે તો પૈસા આપીનેય આ ધરતીનાં મુશ્કેલ આનંદ-બાળનાં દર્શન ખરીદવાં પડે છે. તો પછી ધરતીનાં બાળ સર્માં બેફાલો તેમને શું કામ ન વેચે પણ? માત્ર એને એના પરસેવાનો આનંદ માણવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. એનાં ફૂલ વેચાતાં લેનાર એના પરસેવાનો પૂરો બાપ આપે તો સૌ સરખો આનંદ લાંરી શકે. પણ આનંદની એવી વહેંચણી આજ થતી નથી. ત્યાં મુશી તો ફૂલોની ગાંસડીઓ બાંધશે ને વેચાશે. બાકી, આકાશના રંગ વેચાતા નથી તેમ આ ધરતીના મુશ્કેલ રંગ શું કામ વેચાય? એમનાં દર્શન જ્યાં ત્યાં જો મળી શકે તો જ રામકૃષ્ણની વૃત્તિ કદાચ કેળવી શકાય. ત્યાં લગી તો, એવું જ સાલવાનું કે “આપણે આપણા ધર્મ સંભાળવા” — શહેરી એવો જ રહેશે કે ફૂલોનું ગદ્ય તે નહીં પારખે ને તેનાં પવ કરશે અને રાચશે.

‘ગદ્યવૃત્તિ’

જીવનનિર્વાહ અને જીવનવિકાસ

આજનાં સ્ત્રીપુરુષો જેવાં છે તેવાં તેમને જ્ઞાનનાર સારી યા નરસી અનેક અસરોમાં, તેઓ જે અનેક ધંધાઓ વડે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે છે, તેમની અસર મુખ્ય છે, એ નિર્વિવાદ છે. આ વસ્તુ છૂટાં છૂટાં સ્ત્રીપુરુષો માટે જ સાચી છે એમ નથી, પરંતુ આખી પ્રજાઓ, સમાજો, સંસ્કૃતિઓ અને ઐતિહાસિક યુગો માટે પણ સાચી છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિની ઉત્તમતા અથવા કનિષ્ઠતા પણ, જે ભતના ઉદ્યોગથી તે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે છે, તેના વડે જ મુખ્યત્વે નિશ્ચિત થાય છે.

અક્ષયજ્ઞ, એ ઉદ્યોગનાં વિશિષ્ટ રૂપો અનેક હોવાનાં; તેમાં કોણસા ખોદનારથી માંડીને કળાકાર સુધીના, કસાઈથી માંડીને વડા પ્રધાન સુધીના, તથા નરી પુનરાવૃત્તિ ભરી છેક જ હલકી જડ મજૂરીથી માંડીને ખારીકમાં ખારીક, સુંદર તથા જ્વાળામયારી ભરેલી કારીગરી સુધીના પ્રકારોનો સમાવેશ થવાનો. તેમ છતાં દરેક સમાજ કે સંસ્કૃતિ ને વિવિધ ઉદ્યોગો વડે જીવનનિર્વાહ કરતાં હોય છે, તેમનું કાંઈ ને કાંઈ એક સામાન્ય સ્વરૂપ હોય છે. અને તેને બુદ્ધ નામ પણ મળે છે. આજનો આપણો જમાનો યંત્રોદ્યોગ વડે જીવનારો હોઈ તે ‘યંત્રોદ્યોગી’ જમાનો કહેવાય.

એમ બકરાં કાપનાર કસાઈને સારો યા નરસો જ્ઞાનનાર કારણોમાં ગંજાં રેરયા કરવાનું તેનું કામ મુખ્ય કારણરૂપ છે, તે પ્રમાણે આપણા જમાનાની સારી યા નરસી વિશેષતાઓ પણ, તે ને ‘ઉદ્યોગ’ વડે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે અને જીવતા રહે છે, તેની વિશેષતાઓને જ આભારી હોવાની. જે તે ઉદ્યોગ યંત્રપ્રધાન અથવા વાણિજ્યપ્રધાન હોય, તો તે જમાનાના સમગ્ર જીવન ઉપર — અરે, તેની સંસ્કૃતિ અને તેની ધર્મભાવના ઉપર પણ — તેની જ છાપ પડવાની. તેથી જલકું, જે તે ઉદ્યોગ ઉત્તમતાની ઉપાસનાના પ્યેયથી ત્રેરોપેશે હોય, તો તેની અસર માનવજીવન અને માનવચારિત્ર ઉપર પડવાની.

અક્ષયજ્ઞ, માણસ ઉપર ધંધારોજગારની મુખ્ય અસર ઉપરાંત બીજી પણ અનેક અસરો કામ કરે છે જ, અને તેમાંની કેટલીક ખૂબ અગત્યની પણ છે. જેમ કે, આજીવિકા કમાઈ કીધા બાદ ને માર્ગે તે

પોતાનો કુરસદનો વખત ગાળે, તેની અસર પશુ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. કેઈ પણ સંસ્કૃતિની ઉત્તમતાની સાચી કસોટી, તે પોતાના કુરસદના સમયનો જે ઉપયોગ કરે છે, તેના ઉપરથી થઈ શકે છે, એમ ને કહેવામાં આવ્યું છે તે સાચું છે. પરંતુ કુરસદના સમયનો ઉપયોગ, મોટા ભાગે, આજીવિકા કમાવામાં ગાળેલા સમય વડે જ નિશ્ચિત થતો હોય છે. માણસ આજીવિકા કમાવા માટે ને કરે છે તેની અસર આજીવિકા કમાયા બાદ તે ને કંઈ કરે છે, તેની ઉપર પણ થાય છે. કસાઈ અને કળાકાર પોતાની કુરસદનો સમય એક જ રીતે નહીં ગાળી શકે. અને કસાઈ પાસે કળાકારની જ રીતે કુરસદનો સમય ગળાવવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. આખો દિવસ બકરાં કાપ્યા પછી, તે સુધારતની શોખા નિહાળવા કે કાન્થરસ માણવા નહીં જ ખેરી શકે; પરંતુ તેનું ‘કાન્થ ચિંતન’ ઢાંકટો બનવા દ્વારા કે તકરારમાં પાસેના પડોશીને છરી ખોસી દેવા દ્વારા જ થશે. આમ જીવનનો આરામ માણવાની રીત જીવનની આજીવિકા કમાવાની રીત સાથે સળંગ સંકળાયેલી હોવાથી જ એમ કહી શકાય છે કે, કાંઈ પણ સંસ્કૃતિની ઉત્તમતાની પરીક્ષા તે પોતાના આરામનો સમય શી રીતે ગાળે છે, તે ઉપરથી થઈ શકે છે. આરામના સમયમાં ને જમાનો ગમાર બનતો હોય, તે જમાનો ને ઉદ્યોગ વડે આજીવિકા કમાય છે તે ઉદ્યોગમાં જ તેને ગમાર બનાવે તેનું કે તેને મળતું કાંઈક અવરમ હોતું જોઈએ, એનું અનુમાન આપણે જરૂર તારવી શકીએ.

માનવચારિત્ર ધ્વનનારાં સારાં યા નરસાં કારણોમાં તેમના રોજના કામકાજથી મુખ્ય કારણ ઉપરાંત બીજું કારણ કેળવણી છે. એ બધું સળંગ કારણ છે, એમાં શંકા નથી; પરંતુ આજીવિકાથી મુખ્ય કારણ તેનાથી વિપરીત અસર પાડતું હોય, ત્યારે કેળવણી પોતાની નવી કાંઈ જ અસર પાડી શકતી નથી. માણસ પોતાની આજીવિકા ને મજૂરી વડે કમાતો હોય, તે મજૂરી એવા પ્રકારની હોય કે જેથી તેની શુદ્ધિ જડ બની જાય તથા તેનું ચારિત્ર પતિત થઈ જાય, તો પછી કેળવણી ગમે તેટલું કરે તોપણ તેને યોગ્યતા કે ચારિત્રવાન નહિ જ બનાવી શકે. એ જ

વસ્તુ ધર્મ તથા 'સંસ્કૃતિ' માટે પણ સાચી છે. જ્ઞાન તેમ જ ચારિત્રની વ્યાખ્યતામાં (જોકે, તે બંને જુદી વસ્તુઓ નથી જ) સારાં પરિણામ નિપજવવાં હોય, તો 'ઉદ્યોગ' અને કેળવણીએ સાથે મળીને કામ લેવું જોઈએ. બધારે બધારે તે બે વિરોધી દિશામાં કામ કરતાં હોય છે, ત્યારે ત્યારે ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો (અલગત, તે બંને પણ ભિન્ન નથી) બગડવા કાળ આવ્યો છે એમ જ જાણવું. ગમે તેવા ભંડા ખ્યાલથી પ્રેરાયેલી કેળવણી પણ શેઠાનાં મન અને ચારિત્ર ઉપર તેમના ધંધારોજગાર પાડેલી અસર નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જશે, તો તે ખત્તા જ ખાશે; કારણ કે ધંધારોજગાર દ્વારા પડતી અસર તેના કરતાં વધુ વ્યાપક અને બળવાન હોય છે. બહુ બહુ તો શેઠાને તે તેમના રોજના કામકાજ માટે નાલાયક બનાવી મૂકશે અને બીજા કશા માટે લાયક કરવાનું તો તેનાથી બનશે નહિ. કેળવણીની આજની પદ્ધતિ સામે એ જ આક્ષેપ કરવામાં આવે છે, અને તે છેક જ અકારણ નથી.

તે જ પ્રમાણે, માણસમાં કાર્મિક પરિપૂર્તિરૂપે, 'કાયદાકારક કંઈક' નવી—વધારાની ચીજ તરીકે કેળવણી કશું ઉમેરવા જશે, તોપણ તે વધારે સફળ નીવડવાની નથી. કારણ કે, જે માણસ પોતાની આજીવિકા એવા ઉદ્યોગ વડે કમાય છે કે જે તેના મનુષ્યત્વને સતોષી શકતો નથી, તેના માણસની બાહ્ય દર કરવા તમે વધારાનું જે કંઈ બહારથી ઉમેરવા જશો, તેનાથી એ જ પરિણામ આવશે કે, તે પોતાના ધંધા તરફ ભેદભાવ રાખતો યર્ષજશે, અને એ રીતે પોતાની 'આજીવિકા' કમાતાર તરીકેની તેની કુશળતા ઓછી થઈ જશે. અને તે તો મોનાનું ઈર્ષ્ય મૂકનારી મરઘીને જ મારી નાખવા જેવું યથું; કારણ કે માણસની આજીવિકા એ તો ગમે તેમ તોય તેનું જીવન છે; અને તેનું જ તથ્ય જો મટી જાય, તો પછી કેળવણી પોતાની કિંયા જ શાના ઉપર કરે ?

સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે આ મુદ્દો અતિ અગત્યનો છે, જોકે તેના ઉદ્દેશ્ય બાગ્યે જ કયાંક યતો દેખાય છે. માગસ આર્જીવિકા દ્વારા પોતાના જે જીવનનો નિર્વાહ સાથે છે, તે જીવનની સાચી કિંમત, તેને તે આર્જીવિકા જે ધંધાદ્વારા પ્રાપ્ત કરી હોય છે, તેની સાચી કિંમત જેટલી જ હોય છે. જે ધંધા કે ઉદ્યોગ માણસના

મનુષ્યત્વને દરિદ્ર, કીંગ્ડ કે જૂબે મરતું ફરી મૂકે, તે ધંધા કે ઉદ્યોગ દ્વારા પોતાના મનુષ્યત્વને સતોષી શકે તેનું જીવન ન જ છવી શકાય. જે ધંધો-રોજગાર તે માણસને પોતાને પણ રસદાયક થઈ પડતો ન હોય, તેમ જ સામાજિક દૃષ્ટિએ તેના ગતિમધુએને પણ ઉપયોગી ન હોય, તેના દ્વારા તેણે પોષણ 'જીવન' પણ તેનું જ અરસિક કે નિરુપયોગી બનવાનું. કામકાજ પરવાર્યા પછી, તેની કુરસદના વખતની મોજમજાએ પણ તેના ઉદ્યોગ-ધંધામાં રહેલી અર્થ-હીનતા, ઉદેશહીનતા, કુદિહીનતા અને જડતાની છાપવાળી જ હોવાની, તથા તેમનું સ્વરૂપ પણ તેટલું જ નિઃસત્ત્વ કરનારું હોવાનું. ઉપરાંત, તેના જીવનનો જ મોટો ભાગ તે ઉદ્યોગ દ્વારા આજીવિકા કમાવામાં ગળેલાં અર્થહીન વર્ષો જેટલો અગાઉથી જ ખરચાઈ ગયો હશે એ તો જુદું જ. તેથી બલકુલ, જે માણસ પોતાના કામકાજમાં આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેને તે કામ કરવાની કિંયા દરમ્યાન જ સારી રીતે જીવવાનું આપોઆપ મળી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ કામકાજ દરમ્યાન માણસાર્થ દાખવ્યા બાદ, કુરસદના વખતમાં તેને પણ બનવાનું ગમે એવો સંભવ પણ ઓછો છે. આમ, આપણા જીવનનો 'નિર્વીદ' કરતો આપણે કરેલું કામકાજ, અને તે દ્વારા નિર્વીહિત થયેલા 'જીવન' વચ્ચે ભેદ જ નથી. કારણ કે, આપણે 'કમાતા' હોઈએ છીએ તે આખા સમય દરમ્યાન 'જીવતા' પણ હોઈએ છીએ; એટલે જો આપણે સારી રીતે કે સુખે જીવું હોય, તો આપણે તે સમય દરમ્યાન સારી રીતે કે સુખે જીવું જોઈએ. તેમ જ એ વાન પણ સાચી છે કે, આપણે જીવતા હોઈએ છીએ, તે આખા સમય દરમ્યાન કંઈ ને કંઈ કમાતા પણ હોઈએ છીએ; બન્ને પછી તે કમાણી નવરા મેહા નમોદ વાળવારૂ કે ખત્તા ખાવારૂ જ હોય. આજીવિકા કમાવી અને જીવન જીવવું એ બે જુદી જુદી વસ્તુઓ કે કિંયાઓ નથી. તેઓ તો એક જ સર્જન કિંયાને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોવાથી મળેલાં બે નામો છે.

જેવું વ્યક્તિનું તેનું જ સમાજનું કે સંસ્કૃતિનું પણ જાણવું. 'રોડી' કમાવી એ સમાજનું કે સંસ્કૃતિનું પણ પ્રાયશઃક તથા વ્યાપક 'કામ' છે. જે સંસ્કૃતિઓ પોતાની આજીવિકા કમાવાની ના

પાડે છે, અથવા તેમ કરવાને અશક્તિમાન બની જાય છે, તેમને માટે આ જગતમાં સ્થાન જ નથી; વિશ્વના અટલ નિધિઓ તેમનો તરત નાશ કરી નાખે છે. ઇતિહાસસાગરના કિનારાઓ આ વસ્તુ બૂલેલી સંસ્કૃતિઓના અવશેષોથી પથરાયેલા છે. 'રેડી' કમાતી તે વસ્તુ જ સંસ્કૃતિની બીજ બધી પ્રવૃત્તિઓના આવશ્યક પાયો અને આધાર છે. તેથી કરીને એક વ્યક્તિ તરીકે આખી સંસ્કૃતિ જે કદી પણ પ્રાર્થના કરે, તો તેની પ્રથમ પ્રાર્થના હંમેશાં એ જ હોવાની કે, 'અમને અમારી રોજની રેડી આપે આપ.'

વાયક જે આ સ્થળે મને યાદ દેવરાવે કે, માથુસને તેના શરીરની પેઢે તેના આત્મા માટે પણ ખોરાક જોઈએ, તો તેનો જગ્યા ખારી પાડે છે. તેના આધ્યાત્મિક આહારનો જાત પળ, જે રીતે જે તેની રોજની 'રેડી' કમાવાનું કામ કરે છે, તેના ઉપર જ આધાર રાખે છે. કોઈ સંસ્કૃતિની 'રેડી' કમાવાને લગતી પ્રવૃત્તિ જે તેના આધ્યાત્મિક પોષણમાં પણ કશો ફાવો નહીં આપતી હોય, તો ગમે તેટલી સમાજ-સુધારણાઓ, રાજકીય ફિલસૂફીઓ અને ધાર્મિક પુનરુત્થાનો હોવા છતાં, તેના આત્મા બૂખે જ મરી જવાનો; અને તેને જીવતા રાખવા જે ઔષધો, ઉત્તેજકો અને ઉદ્દીપનો યોગ્યતામાં આગશે, તેમનાથી તેની આધ્યાત્મિક અવનતિની કિંવા જ વધુ વેગવંત બનવાની. 'રેડી' કમાવી અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવી એ બે સ્વતંત્ર જુદી કિંવાઓ નથી — ખાત કરીને બ્યારે સંસ્કૃતિના આત્માની વાત થતી હોય ત્યારે, કોઈ પણ સંસ્કૃતિ જે માર્ગે પોતાની રોજની 'રેડી' મેળવે છે, તે માર્ગે જ પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ પણ સાધે છે. આજકાલ જેવામાં આવતી આત્માના ઉદ્ધાર માટેની ફિલસૂફીઓ નજીવં પરિણામો નિષ્ફળની શકે છે, તેનું મુખ્ય કારણ આ પ્રાથમિક સત્ત્વ તરફ કરાતું દુર્લક્ષ જ છે.

આધ્યાત્મિક વિકાસ, રેડી મેળવવાની કિંવા કરતાં જુદી વધારાની વસ્તુ છે એમ માનવાથી, તથા આધ્યાત્મિક અને ઐહિક વસ્તુઓ વચ્ચે કશો સંબંધ ન મેળવાથી, અને પરિણામે વ્યવહારમાં તે બે વચ્ચે બિન્ના ધથેલા છૂટાછેડાથી આપણને પારાચાર નુકસાન થયું છે. રોજના વ્યવહારરૂપી મૂળમાંથી આધ્યાત્મિક વસ્તુને તોડી નાખો, એટલે તે નિષ્પ્રાણ જ થઈ જાય.

બીજી બાજુ આધ્યાત્મિકતાનો વિચ્છેદ થવાથી રોજનો વ્યવહાર પણ વણસી જાય છે. યદ ઉપરની ડાળીઓ કાપી નાખો, તો જમીનની અંદરનાં મૂળ પણ ખવાવા લાગે છે, હાલ ઉપર ફૂગ વળવા માંડે છે, તથા બીજાં વગેરે વિનાશક જીવજંતુઓ વાસ થવા લાગે છે. એ રીતે તમારી આત્મોદ્ધારની કિંવાને રેડી માટેની મજૂરીની કિંવાથી જુદી પાડી દેશો, તો એક છંડે ઉદ્ધાર પામતા આત્માઓની સંખ્યા ઓછી થઈ જશે અને તેમનો ઉદ્ધાર પણ નામની જ વસ્તુ બની જશે, તથા બીજાં છંડે, મેળવકી 'રેડી' પણ બેરવાદ, અપથ્ય, બેજાણવાળી અને કદાચ પ્રાણુધાતક બની જશે. તેની પેદાશ કદાચ ખૂબ વધી ગઈ હશે, પરંતુ તેની જાત જિતરી ગઈ હશે, તથા તેનો ઉપયોગ પણ તમા વિનાનો તથા મૂર્ખોઈમરી રીતે થતો હશે. તે વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં સ્વાદ માટેની મીઠાઈઓ, અને જીભને સળગાડ કરાવે તેવી મસાલેદાર વાતોઓનું રૂપ ધારણ કરતી જશે. અર્થાત્, જેઓની જીભ જગડી ગઈ છે, જેમની પાચનશક્તિ મંદ પડી ગઈ છે, અને તેથી જેઓ પોતાનો રોજનો આહાર મસાલાઓ ચડાવ્યા વિના કે ખાંડ બેજાણા વિના ખાઈ શકતા નથી, તેઓના સ્વાદની વસ્તુ બનતી જશે. હું અહીં માત્ર ખાવાની 'મીઠાઈ'ની વાત નથી કરતો, એ કહેવાની વિચક્ષણ વાચકને જરૂર નહિ હોય. આને આપણે આખો ઔદ્યોગિક સુધારો ધીમે ધીમે જીવનની આવશ્યકતાઓથી ભિન્ન એવી આ 'મીઠાઈ'ઓને જ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરવા માટેની પ્રવૃત્તિરૂપ બનતો જાય એવો ભય ઊભો થયો છે. આને એ 'મીઠાઈઓ' જ આપણે છપ્પેવ બની બેસી છે. કોઈ પણ મોટા શહેરના બજારના રસ્તા ઉપર જરા ફરવા નીકળો; ફક્તોની ગારીઓમાં જે વસ્તુઓ વેચવા માટે શણ-ગારીને ગોઠવેલી હોય છે તે તરફ નજર કરો; અથવા તો સેરજનરમાં વિવિધ ઉદ્યોગોના શેરોના બાવો ઉપર નજર કરો, તથા જીવનની જરૂરિયાતો પેદા કરનાર ઉદ્યોગોના શેરોના ભાવોને જીવનના શોખની વસ્તુઓ પેદા કરનાર ઉદ્યોગોના શેરોના ભાવ સાથે સરખાવો; તો તમને તરત જણાશે કે, ધઉનો બજાર 'નરમ' છે, પણ સિગારેટનો 'તંગ' છે; રતો બજાર 'નીચો' છે, પણ બનાવટી રેશમનો 'તંગ' છે; કોલસા, લોહ, અને પોલાદનાં બજાર 'નરમ' છે, પણ સિનેમા,

પ્રમોદિન, અને પેટા દવાઓનાં બજાર 'તેજ' છે. જે એમ પણ સાંભળ્યું છે કે, સંતતિનિરોધક સાધનોનું બજાર પણ ગરમાગરમ રહે છે. એક બાજુ એ ઉદ્યોગ ધીકતો ચાલે છે, તથા તેને સરકારી મદદની જરૂર પણ નથી; જ્યારે બીજી બાજુ ધણીય ખેડૂતો પોતાના શાહુકારોને વ્યાજ પણ ભરી શકતા નથી, અને સરકાર પાસેથી મદદની આશા રાખે છે. એ ધંધો પણ આ જમાનાના લક્ષણરૂપ છે, તથા આપણી ભવિષ્યની પ્રેક્ષા—જે તે ઉદ્યોગ તેને યોડીવણી પણ ઇવતી રહેવા દેશે તો—તે વિશે શું ધારણે, એ બાજુનાં કતુહલ રોકી શકાતું નથી.

આ બધા વિચારોથી આપણને પેલું ગંભીર પણ સહેલાઈથી જુલાઈ જતું સત્ય ફરી યાદ આવે છે કે; જગતની દરેક વસ્તુ એકબીજા સાથે ગાઠ સંકળાયેલી છે. દરેકમાં બીજાનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તથા દરેક ઉપર બીજાની અસર થાય છે. એકની પ્રુષ્ટિથી બીજાને પણ પ્રુષ્ટિ મળે છે, અને એકની ક્ષીણતાની અસર બીજા ઉપર થાય છે. કાર્ક પણ જમાનો ઇવનના કુરસદના સમયમાં મૂર્ખ કે બેજવાબદાર બની જાય, તો તેના કામના સમયમાં પણ તે અચૂક તેટલી મૂર્ખતા કે બેજવાબદારી દાખવવાનો. કુરસદના વખતમાં જે તે 'મીઠાઈ'ઓ નં ખાધા કરે, તો તેની મજૂરીનો મોટો ભાગ તે પેદા કરવામાં જ જવાનો. તેજ પ્રમાણે, કામકાજના દિવસોમાં તેજે માર્ગ કાપે છે, તેજે જીંડે અધાર-ખીણમાં જ જતો હોય, તો રમ્મને દિવસે જિલડું ચાલવા છતાં પ્રકાશમાં તે વધારે દૂર નહીં આવી શકે; અને વસ્તુતાએ કદાચ બીજા નામથી પેલા મૂળ રસ્તા ઉપર જ તે દહેકતો રહેશે.

તેથી જિલડું, રોજની રોડી માટેની મજૂરી વખતે તે જેટલે અંશે ઉત્તમ કાર્ય કરતો હશે, કે ઉત્તમતાની સાક્ષિમાં જેટલો સમય ગાળતો હશે, તેની અસર તેના સામાન્ય ઇવન ઉપર પણ તેટલા પ્રમાણમાં થવાની, અને તેના આત્માનો—કહો કે સંસ્કૃતિનો આત્માનો—ઉદાર પણ તેટલે અંશે સધાવાનો.

આ પ્રકારે ઇવનની સળંગસૂરતોના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી કેળવણી જ આજના જમાનાની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત છે. તેણે પોતાનું કામ માણસના ઇવનનાં શરૂઆતનાં જ અમુક વર્ષો સુધી જ મર્યાદિત થતું જોવાને બદલે તેના આખા ઇવન સુધી વ્યાપેલું

જોવાનું છે. કારણ કે, માણસોના ધંધારોજગાર જે એવા હોય કે જેથી તેમની માનવતા ક્ષીણ થતી હોય કે વિપરીત બની જતી હોય, તો તે ધંધાએ માટે તેમને કેળવીને તૈયાર કરતી શાળાઓ અને કોલેજોને વસ્તુતાએ સેતાનું કામ જ કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ. શાળાનું મકાન હોડયા ગાદ માણસ જે ધંધારોજગાર વડે આજીવિકા ચલાવવાનો છે, તેમને પણ શિક્ષણતંત્રે પોતાના 'પછીના વર્ગો' રૂપ જ ગણવા જોઈએ. અર્થાત તેનું ધ્યેય સ્ત્રીપુરુષોને પોતપોતાના જુદા જુદા ધંધાઓ માટે તૈયાર કરવાનું જ ન હોય. પરંતુ તેનો અંતિમ આદર્શ તો જગતના ઉદ્યોગોને પણ ધીરે ધીરે વિશ્વ-વિવાલયના રૂપમાં ફેરવી નાંખવાનો હોય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેનો આદર્શ ધીરે ધીરે એવી સ્થિતિ બની કરવાનો હોય, કે જેમાં રોડી માટેની મજૂરી અને આત્મોદ્ધારની સાધના એ બે વસ્તુઓ આગવી પેઠે જુદી જુદી તથા મોટે ભાગે વિરોધી રહેવાને બદલે એક જ સાલુ ક્રિયારૂપ બની જાય.

આ કલ્પના પ્રમાણે કેળવણી અમુક વિભાગીય વસ્તુ મટી જાય છે; અર્થાત તે ઇવનનાં શરૂઆતનાં અમુક વર્ષો પૂરતી જ નથી રહેતી, તેમ જ શમાજના અમુક ખાસ વર્ગ દ્વારા ચલાવાતી વસ્તુ પણ નથી રહેતી. ને તો હવે નાગરિકના જન્મથી માંડીને તેના મરણ સુધી વ્યાપતી, તથા આખા સમાજ દ્વારા ઉપાડાતી એક ભારે સાધનારૂપ વસ્તુ બની જાય છે. સમાજની સધળી ઉચ્ચ શક્તિઓ, દરેક શહેરના તમામ ખાસ માણસો, તથા દરેક નાગરિકનાં 'મત અને લાગવચ' હવે તેને કામે જ લાગવામાં જોઈએ. કારણ કે અહીં આપણે ધંધાદારી કેળવણીની વાત નથી કરતા, પણ એક એવા પ્રયત્નની વાત કરીએ છીએ, કે જેનો ઉદ્દેશ ધંધારોજગારને જ કેન્દ્રબીંતું સાધન બનાવવાનો છે.

આ કલ્પના એકદમ જરા વિચિત્ર લાગે તેવી છે, તેમ જ તેને પાર પાડવામાં હિમાલય જેટલી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો છે, એની ના નથી. પરંતુ આપણી આખી સંસ્કૃતિનું ભારી, આપણે એ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવામાં જે હિંમત દાખવીએ અને તેમની પાર જોવાની નજર મેળવીએ, તેના ઉપર તોળાઈ રહ્યું છે, એ વસ્તુ પણ એટલી જ સાચી છે. [પ્રો. નેક્સના અંગ્રેજ ઉપરથી] ગોપાલાલાસ પટેલ

વહેવારુ ખગોળ-૬

સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત

કોઈ પણ રથએ કોઈ પણ દિવસે સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત કયે સમયે થશે એનું જ્ઞાન આપણા રોજના વહેવારમાં ખૂબ ઉપયોગી છે, તેથી તે અહીં આપીએ છીએ.

અમદાવાદ ગુજરાતના સગભગ મધ્ય ભાગમાં આવ્યું છે, તેથી અમદાવાદના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના સમયો અમે નીચે કોષ્ટક ૪ થામાં આપ્યા છે. (કેન્ડ-કાર્ડિયાવાદ સહિત) ગુજરાતના કોઈ પણ રથગના સમયો અને આ સમયોની વચ્ચે રેખાંશના ફરકને લીધે સગભગ ના કલાક અને અક્ષાંશના ફરકને લીધે થીજ પાંચેક મિનિટનો ફરક આવશે. આદરે ફરક અક્ષાંશી રૂબે ન હોય અને બરાબર સમય બેઠકિતો હોય, તો તેની રીત આ પ્રમાણે છે :

ઉપર જણાવ્યા મુજબ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તમાં ફરક પડવાનાં બે કારણ છે : (૧) રેખાંશ અને (૨) અક્ષાંશ.

૧. રેખાંશને લીધે પડતો ફરક : અમદાવાદના રેખાંશ ૭૨૧ છે. કોઈ રથગના રેખાંશ ૭૨૧ કરતાં વધારે હોય તો ત્યાં સૂર્ય અમદાવાદ કરતાં વહેલો જોશે અને આપમે, અને કોઈ રથગના રેખાંશ ૭૨૧ કરતાં ઓછા હોય તો ત્યાં સૂર્ય અમદાવાદ કરતાં મોડો જોશે અને આપમે. આ ફરક ૧ અંશે ૪ મિનિટનો છે.

ઉદા. ૧: ફરકમાં ૩૭ જુલાઈના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત કાંઠો.

કોષ્ટક ૪ થામાં અમદાવાદમાં ૧લી જુલાઈનો સૂર્યોદય ૨૦ ૫ ક. ૫૮ મિ. અને ૧૧મી જુલાઈનો સૂર્યોદય ૬ ક. ૨ મિ. આપ્યો છે. તેથી ત્રિરાશિને હિસાબે ૩૭ જુલાઈનો સૂર્યોદય ૫ ક. ૫૮ મિ. આવ્યો. અમદાવાદના રેખાંશ ૭૨૧ માંથી ફારકાના રેખાંશ ૬૬ થાદ કરવાથી ૩૧ અંશે આવ્યા. ૧ અંશે ૪ મિનિટને હિસાબે આ ઉપરથી ૧૪ મિનિટ આવી, તે અમદાવાદના સૂર્યોદય ૫ ક. ૫૮ મિ. માં

ઉમેરવાથી ફારકાનો સૂર્યોદય ૨૦ ૬ ક. ૧૩ મિ. આવ્યો. આમાં અક્ષાંશનો ફરક હિસાબમાં લીધો નથી.

તે જ પ્રમાણે સૂર્યાસ્ત માટે. કોષ્ટક ૪ થામાં અમદાવાદનો ૧લી જુલાઈનો સૂર્યાસ્ત ૨૦ ૧૯ ક. ૨૯ મિ. અને ૧૧મી જુલાઈનો સૂર્યાસ્ત ૨૦ ૧૯ ક. ૨૮ મિ. આપ્યો છે. તેથી ત્રિરાશિને હિસાબે ૩૭ જુલાઈનો સૂર્યાસ્ત ૧૯ ક. ૨૯ મિ. આવ્યો. આમાં સૂર્યોદયની પ્રમાણે જ ૧૪ મિ. ઉમેરવાથી ફારકાનો સૂર્યાસ્ત ૨૦ ૧૯ ક. ૪૩ મિ. આવ્યો. આમાં અક્ષાંશનો ફરક હિસાબમાં લીધો નથી. ૧૯ ક. એટલે સાંજના ૭ ક. (બપોરના ૧૨ પછીના ૧, ૨, ૩ગેરે કલાકોને રેલવે પ્રમાણે અનુક્રમે ૧૩, ૧૪, ૧૫ગેરે ગણ્યા છે.)

૨. અક્ષાંશને લીધે પડતો ફરક : આ ફરક ગુજરાત માટે પાંચેક મિનિટ કરતાં વધારે આવતો નથી. તેથી ગાંધી સદ્ગતનાની જરૂર ન હોય, તો તેને છોડી શકાય. આનો હિસાબ નીચે પ્રમાણે છે :

છટ રથગના અક્ષાંશ કલા પર્થત લઈ તેની અને ૨૩ અંશની બાદબાકી કરો. બાદબાકીની કલા કરીને તેને 'ગુણ' કહો.

પાટી ૧. છટ દિવસ ૨૧ મી માર્ચ અને ૨૧ મી જૂનની વચ્ચે હોય તો ૨૧ મી માર્ચથી છટ દિવસ સુધીના દિવસોને 'ગુણ' કહો.

૨. છટ દિવસ ૨૧મી જૂન અને ૨૧મી સપ્ટેમ્બરની વચ્ચે હોય તો છટ દિવસથી ૨૧મી સપ્ટેમ્બર સુધીના દિવસોને 'ગુણ' કહો.

૩. છટ દિવસ ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર અને ૨૧મી ડિસેમ્બરની વચ્ચે હોય તો ૨૧મી સપ્ટેમ્બરથી છટ દિવસ સુધીના દિવસોને 'ગુણ' કહો.

૪. છટ દિવસ ૨૧ મી ડિસેમ્બરથી ૨૧ મી માર્ચ સુધીમાં હોય તો છટ દિવસથી ૨૧મી માર્ચ સુધીના દિવસોને 'ગુણ' કહો.

પછી 'ગુણ્ય' અને 'ગુણક'ના ગુણાકારને ૩૦૦૦ થી ભાગતાં જે આવે તેટલી મિનિટ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના સમયમાં ઉમેરવાની કે બાદ કરવાની છે તે નીચે પ્રમાણે :

૧. ઇષ્ટ રથળના અક્ષાંશ ૨૩ કરતાં વધારે હોય અને ઇષ્ટ દિવસ ૨૧મી માર્ચ અને ૨૧મી સપ્ટેમ્બરની વચ્ચે હોય, તો ઉક્ત મિનિટ સૂર્યોદયમાંથી બાદ કરવી અને સૂર્યાસ્તમાં ઉમેરવી.

૨. ઇષ્ટ રથળના અક્ષાંશ ૨૩ કરતાં વધારે હોય અને ઇષ્ટ દિવસ ૨૧મી સપ્ટેમ્બર અને ૨૧મી માર્ચની વચ્ચે હોય, તો ઉક્ત મિનિટ સૂર્યોદયમાં ઉમેરવી અને સૂર્યાસ્તમાંથી બાદ કરવી.

૩. ઇષ્ટ રથળના અક્ષાંશ ૨૩ કરતાં ઓછા હોય અને ઇષ્ટ દિવસ ૨૧મી માર્ચ અને ૨૧મી સપ્ટેમ્બરની વચ્ચે હોય, તો ઉક્ત મિનિટ સૂર્યોદયમાં ઉમેરવી અને સૂર્યાસ્તમાંથી બાદ કરવી.

૪. ઇષ્ટ રથળના અક્ષાંશ ૨૩ કરતાં ઓછા હોય અને ઇષ્ટ દિવસ ૨૧મી સપ્ટેમ્બર અને ૨૧મી માર્ચની વચ્ચે હોય, તો ઉક્ત મિનિટ સૂર્યોદયમાંથી બાદ કરવી અને સૂર્યાસ્તમાં ઉમેરવી.

જાન. ઉપલા ઉદાહરણમાં દારકાના અક્ષાંશ ૨૨ અં. ૨૨ ક. છે, તેને ૨૩ અં. માંથી બાદ કરતાં ૩૮ ક. આવી, તે 'ગુણ્ય.'

ઇષ્ટ દિવસ ૩૭ જુલાઈ તે ૨૧મી જૂન અને ૨૧મી સપ્ટેમ્બરની વચ્ચે છે, તેથી કલમ ૨૭ પ્રમાણે ૩૭ જુલાઈથી ૨૧મી સપ્ટેમ્બર સુધીના ૮૦ દિવસ તે 'ગુણક.'

$$\text{હવે, } \frac{\text{ગુણ્ય} \times \text{ગુણક}}{3000} = \frac{38 \times 80}{3000} \approx 1 \text{ મિ. સમભગ.}$$

ઇષ્ટ રથળના અક્ષાંશ ૨૩ કરતાં ઓછા છે અને ઇષ્ટ દિવસ ૨૧મી માર્ચ અને ૨૧મી સપ્ટેમ્બરની વચ્ચે છે, તેથી કલમ ૩૭ પ્રમાણે ૧ મિ. સૂર્યોદયમાં ઉમેરવાની અને સૂર્યાસ્તમાંથી બાદ કરવાની છે. ઉપર આવેલા સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત અનુક્રમે ૨૮૦ ૬ ક. ૧૩ મિ. અને ૧૯ ક. ૪૩ મિ. છે, તેથી દારકામાં

૩૭ જુલાઈના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના સૂક્ષ્મ સમયો અનુક્રમે ૨૮૦ ૬ ક. ૧૪ મિ. અને ૧૯ ક. ૪૩ મિ. છે.

આ સમયો સૂર્ય અર્ધો જાગ્યો અને આથમ્યો હોય તે વખતના છે. અર્ધો સૂર્ય જાગતાં કે આથમતાં ૧ મિનિટ લાગે છે, તેથી ઉપલા ઉદાહરણમાં ૬ ક. ૧૩ મિનિટ સૂર્ય જાગવા માંડશે અને ૬ ક. ૧૫ મિનિટ પૂરા જાગી રહેશે, તેમ જ ૧૯ ક. ૪૧ મિનિટ સૂર્ય આથમવા માંડશે અને ૧૯ ક. ૪૩ મિનિટ પૂરા આથમી રહેશે.

સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વખતે ઉપર પ્રમાણે આવેલા સમયો ઘડિયાળમાં મૂકી શકાય, તેથી આ ગણિત સમયસાધન માટે પણ ઉપયોગી છે.

હરિહર બક્ષ

કોષ્ટક ૪મું: અમદાવાદના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત (સ્ટેન્ડર્ડાઈમ)		તા. ૨૧		તા. ૨૨	
માસ	સૂર્યોદય ક. મિ.	સૂર્યાસ્ત ક. મિ.	સૂર્યોદય ક. મિ.	સૂર્યાસ્ત ક. મિ.	સૂર્યોદય ક. મિ.
જાન્યુઆરી	૭-૨૨	૧૮-૫	૭-૨૨	૧૮-૧૧	૭-૨૨
ફેબ્રુઆરી	૭-૨૧	૧૮-૧૭	૭-૨૧	૧૮-૨૩	૭-૨૧
માર્ચ	૭-૨૦	૧૮-૨૨	૬-૫૫	૧૮-૨૬	૬-૫૫
એપ્રિલ	૬-૫૮	૧૮-૨૪	૬-૨૫	૧૮-૩૦	૬-૨૫
મૅ	૬-૨૮	૧૮-૨૬	૬-૨૨	૧૮-૩૨	૬-૨૨
જૂન	૫-૫૫	૧૮-૨૭	૫-૫૪	૧૮-૩૪	૫-૫૪
જુલાઈ	૫-૫૮	૧૮-૨૬	૫-૫૪	૧૮-૩૨	૫-૫૪
ઓગસ્ટ	૬-૨૩	૧૮-૨૭	૬-૨૨	૧૮-૩૦	૬-૨૨
સપ્ટેમ્બર	૬-૩૩	૧૮-૨૭	૬-૨૫	૧૮-૩૨	૬-૨૫
ઓક્ટોબર	૬-૪૬	૧૮-૨૬	૬-૨૮	૧૮-૩૦	૬-૨૮
નવેમ્બર	૭-૫	૧૮-૨૪	૭-૨૧	૧૮-૨૬	૭-૨૧
ડિસેમ્બર	૭-૨૫	૧૮-૨૩	૭-૨૨	૧૮-૨૩	૭-૨૨

મહાત્મા કોન્ક્રેશિયસ

હુનિયામાં પોતાનો સુધારો આજ હજારો વર્ષો સુધી સાચવી રાખનાર એ દેશે છે: એક આપણો હિંદુસ્તાન અને ખીજો ચીન. ચીનદેશ બૌદ્ધધર્મી છે એમ આપણે સામાન્ય રીતે બહુએ છીએ. પરંતુ બૌદ્ધધર્મ ચીનની પેદાશ નથી; એ ધર્મ તો આપણે ત્યાંથી ચીનમાં ગયો હતો. તે અગાઉ ચીનમાં પોતાનો ધર્મ હતો. અને એ ધર્મનો મૂળ પુરુષ જુદોનો સમકાલીન એક મહાપુરુષ હતો. તેનું ચીની નામ કોન્ક્રેશિયસ છે. પણ યુરોપમાં તે ચીની નામનું લેટિન રૂપ કોન્ક્રેશિયસ થયું અને અંગ્રેજી પરથી બધે આજ તે ચાલુ થયું છે.

કોન્ક્રેશિયસનો જન્મ એક મોટા અમીર કુટુંબમાં ઈ. સ. પૂ. ૫૫૦-૧માં થયો હતો. કોન્ક્રેશિયસ તેના પિતાનો ઘડપણનો દીકરો હતો. તેના જન્મ પછી ત્રીજે વરસે બાપ ગુજરી ગયા, એટલે કોન્ક્રેશિયસને ઉછેરીને મોટો કરવાનો ભાર તેની માતાએ વહ્યો. તેમનું જ્ઞાનદાન બિંદુ હતું, પણ ઘરની સ્થિતિ સારી નહોતી. એટલે, કામ કરવા જેવડો યતાં જ કોન્ક્રેશિયસને ધંધે લાગણું પડ્યું હતું. તેથી હુત્તરકળા પર એનો હાથ બહુ સારો ભેઠો હતો. વિદ્યા ભણવાનો શોખ તેને પંદર વર્ષે થયો, અને એવરે જીવનમાં એણે વિદ્યાઓ ભણવી અને ભણાવવી એ જ કામ પસંદ કર્યું. આ પ્રકારનું શિક્ષકજીવન તેણે તેના બાવીસમા વર્ષથી શરૂ કર્યું. જિંદગીભરમાં એણે ૩૦૦૦ શિષ્યો તૈયાર કર્યા, જેમાંના ૭૦-૮૦ તો નામકિત વિદ્વાનો ગણાતા હતા.

તે વખતે ચીનમાં એક ખીજો મહાપુરુષ પણ હતો. તેની ખ્યાતિ આજ કોન્ક્રેશિયસ જેટલી નથી; છતાં તે પણ ચીનનો એક નામીયો મહાપુરુષ ગણાય છે. તેનું ચીની નામ

લાઓ-ત્સે છે; તેને લેટિનમાં લાઓશિયસ કહે છે. પરંતુ અંગ્રેજીમાં લાઓ-ત્સે જ ચાલે છે, તે પરથી તે નામ જ પ્રચલિત થયું છે. આ માણસ કોન્ક્રેશિયસ કરતાં ઉંમરે મોટો હતો. તેનો જીવનકાળ ઈ. સ. પૂ. ૬૦૪ થી ૫૧૭ સુધીનો ગણાય છે. એટલે કે, તે કોન્ક્રેશિયસથી ૫૩-૪ વર્ષ મોટો હતો. આ માણસ પરથી પણ એક ધર્મસંપ્રદાય ચીનમાં ચાલ્યો છે. તેનું નામ 'તાઓ-ધર્મ' છે. 'તાઓ' એ ચીની શબ્દ છે; અને તેનો અર્થ પ્રદા અર્થવા વિશ્વમાં બધે વ્યાપેલું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ, એવો થાય છે. તે પરથી તમે કદાપી શકશો કે, લાઓ-ત્સે જ્ઞાન અને તત્ત્વચિંતન પર વધારે ભેર દેનારો હતો. કોન્ક્રેશિયસ તેથી બુદ્ધી જાતનું માનનારો હતો. આ બે મહાપુરુષો એક વાર મળ્યા ત્યારે તેમની વચ્ચે થયેલા સંવાદ પરથી એમનો આ ભેદ સરસ સમજાશે.

લાઓ-ત્સે ચીની બાદશાહના દંતરી તરીકે કામ કરતો હતો. કોન્ક્રેશિયસને જૂનાં ગ્રંથો અને જૂની વિદ્યાઓ ભણવાનો ભારે શોખ હતો; રાષ્ટ્રના પુનરુત્થાનને માટે એને એ આવશ્યક માનતો. તેથી અને લાઓ-ત્સેની મહારાજાની ક્ષિત્સૂક્ષ્મ તરીકેની નામના સાંભળી, તે એમનાં દર્શને એક વાર ગયો; અને જઈને પોતે શું કરે છે તેની વાત તેને કરી. તે પરથી લાઓ-ત્સેએ તેને કહ્યું, 'ભલા માણસ, આ તારો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. જેમને વિષે તું વાતો કરે છે તે માણસો તો મરી પરવાર્યા; એમનાં અસ્તિત્વ આજ પૂર્ણમાં મળી ગયાં. તું તો તારું મિથ્યાભિમાન ત્યજ અને તારી અનેક વાસનાઓ છોડ. ખરે પુરુષાર્થ તો તાઓ—

કોન્ક્રેશિયસને સૂદ તત્ત્વ તરફ બહુ આ-

કર્ષણ નહોતું. તેને તો લોકસેવા જ ગમતી. પિતા પુત્ર, પતિ પત્ની, રાજ પ્રજા, ભાઈ ભાઈ, ગિત્ર મિત્ર — એમણે પોતપોતાની વચ્ચે કયો નીતિધર્મ પાળવો જોઈએ, એવો સદાચારધર્મ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે, એમ તે કહેતો. રાજ-પ્રજાએ સુખી થવાને માટે સાચો કુટુંબધર્મ, સાચો સમાજધર્મ, સાચો રાજધર્મ શો છે તે જાણીને આચરવો જોઈએ. આ ધર્મને તો ઉપદેશ આપતો. જે રાજા આ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા અને રાજતંત્ર ચલાવવા તૈયાર હોય, તેના રાજમાં તે રહેતો અને તે કાર્યમાં તેને પોતે વ્તનને જોખમે પણ મદદ કરતો. જે રાજ્ય એને ધર્મશ્રદ્ધ લાગતું, તેનો ત્યાગ કરીને તે આલ્સો જતો.

આપણા દેશની જેમ, કૌન્દૂશિયસના વખતમાં ચીનમાં પણ સંન્યાસ-પંથી લોકો હતા. પરંતુ લોકસંગ્રહ જ સાચો માર્ગ છે એમ કૌન્દૂશિયસ માનતો. એક વાર પોતાના શિષ્યો સાથે પ્રવાસમાં હતો ત્યારે રસ્તામાં એક નદી આવી. એક શિષ્યને તેણે કહ્યું, ‘ખેટા, પેલા ખેતરમાં કોઈ માણસ દેખાય છે તેને જઈને પૂછી આવ કે, નદી કયાંથી પાર કરી શકાશે ?’ પેલો માણસ સંન્યાસ-પંથી હતો. તેણે કૌન્દૂશિયસના શિષ્યને જોળખ્યો ને કૌન્દૂશિયસને ટોણું મારવાનો લાગ જોઈને કહ્યું, “રાજ્ય પર અંધાધૂંધીની રેલ ચડી આવી છે ને કોઈ તેને કાળુમાં આણી શકતું નથી. તારો ગુરુ એક રાજવીએ ન માન્યું તો બીજાને ત્યાં જાય છે; એવા ભટકણને અતુસરવા કરતાં દુનિયાથી અલગ બેસનારનો અતુયાયી તું થાય એ સારું નહિ ?”

શિષ્યે આવીને આ જવાબ ગુરુને કહ્યો. ગુરુ બોલ્યા, ‘દુનિયાથી અલગ થઈને પશુપદ્ધી જોડે સંગે જાંધવો, એ તો અશક્ય છે. પણ-

પક્ષીને અને આપણે શો સંગેધ ! સંકટમાં સખડતાં માણસો છોડીને હું બીજા કોની જોડે સંગેધ જાંધું ? બધે પ્રસરેલી અંધાધૂંધી તો મારી પાસે મહેનત માગે છે. જો રાજ્યમાં સુંનીતિ ચાલતી હોય, તો તેને સુધારવા માટે મારી મહેનતની જરૂર ન પડત.’ મૅન્સિયસ કરીને એક બીજો ચીની મહાપુરુષ થઈ ગયો, તે કૌન્દૂશિયસનો અતુયાયી હતો. તે કાળમાં કેવો જમાનો હતો તે વર્ણવતાં તેણે લખ્યું છે, ‘જગત સુધાર થવા બેઠું હતું; સત્ય સિદ્ધાંતોનો નાશ થયો હતો. અવળી સમજની કાચાકૂટ અને જુલમનું જોર વધ્યું હતું. પ્રધાનો રાજનું અને પુત્રો પિતાનું ખૂન કરતા. આ બધું જોઈને કૌન્દૂશિયસ બડકયા અને એમણે સુધારાનો ઝંડો ફરકાવ્યો.’

એમના જીવનકાળમાં કૌન્દૂશિયસનું કામ એટલી બધી કદર પામ્યું નહોતું. પરંતુ મરણ પછી થોડા જ કાળમાં ચીની પ્રજાએ એને ‘પરિપૂર્ણ, પ્રતાપી, પુણ્યશ્લોક’ એવાં ગૌરવ-શાળી વિશેષણો અપ્યાં; ચીની બાદશાહોએ તેનું સન્માન અને ગૌરવ વધુ. ચીનનો આ લોકપ્રિય મહાત્મા ચીની પ્રજાના રાષ્ટ્રપિતા સમાન છે. ચીનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સમજીને એણે ચીનનો અમર આત્મા ધડકો છે. આજ અહીં હજાર વર્ષ બાદ પણ, એના દેશભાઈ-જોનાં હૃદયમાં એ અમર છે, અને એ બધાં હૃદયપૂર્વક નીચીની કડીઓ હમેશા ગાતાં આવ્યાં છે:

‘કૌન્દૂશિયસ, કૌન્દૂશિયસ;

કેવો મહાન એ હતો !

એની પહેલાં કોઈ કૌન્દૂશિયસ નહોતું તેની પછી કોઈ થયું નથી.

કૌન્દૂશિયસ, કૌન્દૂશિયસ;

એ કેવો મહાન હતો !’

ગામગી છી-પ

લોકપ્રવાળી કામી

ફરી બધા મળ્યા ત્યારે શેઠ આવીને બેઠાં હતા. પણ આગલા દિવસની વાત પ્રમાણે મુખી આવ્યા નહોતા. વિદ્યાર્થી-શિક્ષકે શેઠને પૂછ્યું, 'કેમ શેઠ? કંઈ મુખી જણાતા નથી?'

શેઠ—એમને શો વિશ્વાસ! એ તો કાલે હોકો પીવા વળી આવી ચઢ્યા'તા. બાકી એમને તમારી વાતોમાં શો રસ?

વિં—પણ આજેય હોકો પીવા બોલાવેને! થોડી વાતો કરીશું.

શેઠ—તેમને બોલાવવા વળી કાણ જાય? આવડું હોય તો આવે.

વિં—ના! ના! બોલાવો તો ખરા. તમે ન જાઓ તો બીજા કોઈને મોકલો. મારે આ ગામની વસ્તી, ધંધા, જમીન, ખેતી, કેળવણી વગેરેની બીજી હકીકત પણ પૂછવી છે. મુખી આવશે તો તે કામ પણ થશે.

શેઠ—અલ્યા મગા! ન ત મંખીને કહે કે તમને હોકો પીવા બોલાવે છે.

મુખી થોડી વારે આવ્યા, એટલે વિદ્યાર્થી-એ વાત ઉપાડી: 'મારે આ ગામની કેટલીક હકીકત જોઈએ છે તે તમે આપશોને?'

જરા વિચારમાં પડીને મુખી બોલ્યા, 'શાની હકીકત?'

વિં—ગામની વસ્તી, જમીન વગેરે સંજોગો. તેમાં તમને કંઈ વાંધો નહિ આવે. એ તો જગજહેર વસ્તુ છે. આખા હિંદુસ્તાનના અને પ્રાંતોના વિગતવાર આંકડા તો સરકારી રિપોર્ટોમાંથી તૈયાર મળે છે. પણ ગામવાર છાપેલા ન મળે એ તમારી પાસેથી જોઈએ છે.

મું—હા! લલે. ઘેર આવીને નોંધી લેજો. પણ ભાઈસા'જ, કંઈ છાપેલા પે ચઢાવતા નહિ.

વિં—ના! ના! છાપાથી શું કામ ગણરાઓ

છો? આ તો અમારી જાણ માટે અને જાણ્યાસ માટે છે. અને છાપામાં આવે તેમાં તમને શો વાંધો આવે? સરકાર તે આંકડાનાં તો યુક્તકો છપાવે છે. દરેક દેશી રાજ્ય પોતપોતાના રાજ્યની હકીકત બહાર પાડે છે. તો ગામની હકીકત બહાર પડે એમાં તુકસાન શું? ગામવાર હકીકત છપાવતાં ઘણું ખર્ચ થઈ જાય. બાકી વસ્તીની સંખ્યા કે ગામની જમીન, ઘાર અને ભણતાં છોકરાંની સંખ્યામાં ખાતગી શું છે?

મું—હા! હા! હીક. તમારે જોઈએ તે પૂછી જાઓ. પણ અમને વાંધો આવે એવું કંઈ કરશે નહિ.

વિં—ગામની હકીકત આપવાથી તમને વાંધો આવે એવું તો કંઈ નહિ બને. પણ અમારા આવવાથી ગામનાં છોકરાં ખાદી પહેરતાં થાય કે સફાઈ કરતાં થાય તો?

મું—એમાં અમને શું તુકસાન છે? સફાઈ કરશે તો ગામ ચોખ્ખું રહેશે.

વિં—ત્યારે તમે એમાં સાથ આપોને! આ શેઠ છે, તમે છો. એવા બધા ગામના મોટા લોકો એ કામ ઉપાડે તો ગામની સિકલ ઘડીમાં ફરી જાય અને નાનાં મોટાં બધાં એ કામ કરવા લાગી જાય.

મું—ભાઈ! એ આપણું કામ નહિ. એ તો બેસાં કરે કે ગામને ભંગી કરે. ગામના લોકો કહે તો એક ભંગી વસાવીએ અને બધા તેને કંઈક બાંધી આપે. અમારાથી એ સાવરણી આલીને ન દ્રશ્ય.

વિં—પણ પેલા તમારી નજીકના ગામના ગોર, હુશનદાર અને મુખી બધાય તે કામ કરે છે, તેથી ગામ કેવું ચોખ્ખું રહે છે તે જોયું

છે ને ? તમે પણ એમ કરો તો તમારું ગામ પણ સ્વચ્છ રહે.

મુન—બાઈ, એ વાત છોડો. આપણાથી એ જાને નહિ.

વિન—તમે તો કાંતી શકો નહિ, ખાદી પહેરો નહિ, સફાઈ કરો નહિ, ત્યારે તમે કરો શું ? મુખી થયા છો તો કંઈક તો લોકોપયોગી કામ કરો.

મુન—બીજું તમે બતાવો તે કરું. જો ગાઉનો ફેરા ખાવો હોય તો ખાઈ આવું. અડધી રાતે ગામનું કામ હોય તો કરું. પણ આવું કામ આમારાથી ન જાને.

વિન—તો તમારા ગામના તળાવમાં પાણી નથી, ફૂવો પડું પડું થઈ રહ્યો છે; માતાની ફેરી પર ફૂતરાં ફેરે છે; ચોમાસામાં ગામની ચારે બીજી પાણી ભરાય છે; રસ્તાનું ઠેકાણું નથી. એનું કંઈક કરો. અને વળી આ ગામમાં હોટેલ પડી છે, સંચો પેઠો છે, ગામનું દૂધ શહેરમાં ચઢે છે, એનો કંઈક ઉપાય કરો. કરવા માગો તો એવું એવું તો ઘણું થઈ શકે.

મુન—તમે દૂધ ભરવાની વાત કરો છો, પણ અમે દૂધ ન ભરીએ તો અમારું ગામ બીજું જ ન રહે. આજે ગામમાંથી ૪૦ મણુ દૂધ ચઢે છે. તેના પૈસાથી તો અમારું પરચૂરણ ખર્ચ નીકળે છે.

વિન—પણ એનું ધી કરીને વેચો તો ?

મુન—ધી તો ઘરમાં વપરાઈ જાય અને દૂધ ભરીએ નહિ તો દૂધ પણ રફેફે થઈ જાય.

વિન—કેમ ? શી રીતે રફેફે થાય ?

મુન—ઘરમાં છોકરાં ખાઈ જાય અને પૈસા બધે જાય નહિ.

વિન—એટલે કે, છોકરાંના મોઢામાંથી કાઢીને તમે શહેરમાં દૂધ ભરો છો એમાં તમને લાભ લાગે છે, અને છોકરાં દૂધ ખાય એમાં નુકસાન લાગે છે ?

મુન—નુકસાન તો ન લાગે. છોકરાં ખાય તે કોને ન ગમે ? પણ પૈસાની તોણાતાણ હોય, ખેતીમાં ખરકત ન હોય, બીજે કંઈ ધંધો ન હોય, ત્યારે કરે શું ?

વિન—તમે તો કાલે લોકોને કાંતવા પીંજવા ઉપરાંત બીજા ધંધો આપવાની વાત કરતા હતા. તો ખેડૂતો ઘેર બેઠાં કુરસદને વખતે કરી શકે એવો કંઈ ધંધો હાખવ કરો.

મુન—અરે ! એવા ધંધો તો ક્યાં છે ? ઘેર બેઠાં કુરસદને વખતે તો અમે શું કરી શકીએ ? બહુ બહુ તો કોઈને વખત હોય તો શહેરમાં મજૂરીએ જાય.

વિન—શહેરમાં એવી મજૂરી મળે ખરી કે ? તમારી આજુબાજુનાં ગામડાંવાળા બધા શહેરમાં દોડે તો કેટલાને રાજી મળે ?

મુન—કોઈ વખત મળે. ખાકી તો ધક્કો ખોઈને પાછા પણ આવવું પડે.

વચ્ચે શેઠ બોલી જાય : 'અરે ! એ મજૂરીની વાત જવા દોને ! એમાં તો શું મળે છે ? શહેરમાં કદાચ થોડી મજૂરી મળે તેમાં વળ્યું શું ? થોડા પૈસા કમાય તો ત્યાં ને ત્યાં ચા, બીડી અને સિનેમામાં પાણી થાય. એમાં ઘરનાં છોકરાંનાં ચો દી વળે ? એ તો હાથમાં પૈસા આવે એટલે કમાયા લાગે, પણ છેવટે બધું પાણી !'

વિન—તો દૂધના ધંધામાં પણ એવું જ નથી થતું ? વધારે પૈસા હાથમાં આવ્યા લાગે, પણ તારણ કાઢો તો નુકસાન જ જણાય. દૂધ ભરેવાનાં માપ મોટાં હોય, કોઈ કોઈ વખત પૈસા ઘલાઈ જાય, અને શહેરમાં પૈસા વપરાઈ જાય. એ બધું જોતાં દૂધના પૈસામાંથી છેવટે છોકરાંના ચેટમાં બહુ ઝાણું આવે છે. એના કરતાં તો છોકરાં દૂધ ખાય અને વધે તે દૂધનું ધી કરે તો વધારે લાભ થાય. બધું ધી કરે તોય દૂધ નહિ તો જીવનચોષક

છાશ તો ખાવા મળે. દૂધ ભરવામાં તો પૈસા દેખીને લોકો લાભાય છે, છોકરાંના મોંમાંથી દૂધથી પડાવી લે છે, અને છેવટે શહેરની કમાણી બધી શહેરમાં જ સમાય છે. હા ! જે લોકો એક કરતાં વધારે લેંસો રાખતા હોય અને દૂધનો ધંધો કરતા હોય, તેમને એ ધંધો કરવો ફાયદા. બાકી તો જેમની પાસે એક જ દૂધનું ઢોર હોય તેને તો દૂધ વેચવામાં કાંઈ ન મળે. અને તમારા ગામમાં બધું ચાર ચાર લેંસો તો કેટલાને ઘેર છે ?

સુ૦—એવારે લેંસોવાળા તો લગભગ કોઈ નહિ, અને કોઈને હોય તોપણ બે લેંસો સાથે દૂધથી તો ભાગ્યે જ હોય.

વિ૦—ત્યારે ઉપર ઉપરથી ભેવાને બદલે જરા જિંડા જિતરીને ભેશો તો જલ્દી કે, એક જ દૂધનું ઢોરવાળાને દૂધ ભરવામાં લાભ નથી પણ નુકસાન છે. એટલે તમારું ગામ દૂધના ધંધાને આધારે જીવું છે એ બરાબર નથી. ઉપર ઉપરથી થોડાં ઢોલિયાં લોકોના હાથમાં દેખાય, પણ ખરી રીતે તેને વધારે લાભ થાય છે એમ નથી. જિલ્લું, તેનાં છોકરાં છાશ દૂધ વિંતાનાં રહે છે તે ભારે નુકસાન ગણાય.

શે૦—ભાઈ ! તમે તો ભારે માયાઝીક કરનારા છો. તમે છો નાના, 'પણ ભલભલા મળી સાથે પણ બોલવામાં તો ટક્કર લો તેવા છો ! તમારી બધીય વાત ખરી. પણ આ

ગામને દૂધ ભરવાનો જે ચસકો બાજબી છે તે છુટવાનો નથી. બધા આને દેખીતા લાભથી આકર્ષાય છે. જિંડા જિતરીને કોણ વિચાર કરે છે ? અને ગામડાના લોક તો એવા જ !.

વિ૦—તેથી જ આપણે દેશ જિંડો આવતો નથી. બધા પરદેશી મોહક વસ્તુઓ પાછળ પડ્યા છે, અને તેથી દેશને અને આડકતરી રીતે દરેક વ્યક્તિને કેટલું નુકસાન થાય છે તે ભેતા નથી. પરંતુ આપણે આપણું બધું હિત ભેતાં શીખવું ભેઈએ, અને ગામડાને આવી રીતે જે નુકસાન થાય છે તે બંધ કરવું ભેઈએ. જુઓને, તમારા ગામમાં પીકું પણ છે. કેટલાક લોકો ગાંડા થઈને ત્યાં પીવા જતા હશે અને શરીર, મન અને પૈસાનું પાણી કરતા હશે. એમને દેખીતો આનંદ જણાય છે, પરંતુ તેમને અને ગામને તેથી કેટલું નુકસાન થાય છે તે કોણ જુએ છે ? પીનારા કદાચ ન ભેઈ શકે તો ગામે તેમને સમજાવવા ભેઈએ. ભેગા મળીને ઠરાવ કરવો ભેઈએ. અને પીકું ગામમાંથી કાઢવું ભેઈએ.

શે૦—એ બધું કોણ કરે અને શી રીતે થાય ?

વિ૦—સુખી અને તમે બધા ધારો તો જરૂર થઈ શકે. સુખી ઇચ્છતા હોય તો તેની વાત આપણે ફરી મળીશું ત્યારે કરીશું.

વિકલ્પદાસ કોઠારી

જે બળે છે, તે એને (જાત) વિષે કશું બોલતો નથી, જે એને વિષે બોલે છે, તે કશું બોલતો નથી. જે એ બળે છે તે તો પોતાનું મોઢું બંધ જ રાખશે અને નાકનાં નસારાં બંધ કરી દેશે.

—કેન્દુશિયસ

પાઠ્યપુસ્તક-પ્રથા અને વર્ધા-યોજના

આચારે કહેવાતા બૌદ્ધિક વિકાસની કેળવણીમાં હપત્રેયી અને નિરુપયોગી વિષયોનો ખીચરો છે; અને તેથી અભ્યાસક્રમમાં 'અનુભવ' વગરના પરપરવિરોધી વિષયોનો જ તેમાં ભેળસંભેળ થયેલો છે. પ્રાયમિક કેળવણીમાં જે ખીચરો નથી, છતાં માત્ર પ્રયોગક્ષીનતાને કારણે એમાં વિકૃતિ આવી છે, અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં તો એ ખીચરો છે જ.

એટલે આવી નતની કેળવણીમાં ગોખલુપટ્ટીને વધારે ઉત્તેજવામાં આવે અને તેને લીધે પાઠ્યપુસ્તકો પર જ બધા આધાર રહે એ સ્વાભાવિક છે. વળી માધ્યમિક શિક્ષણ પરત્વે તો એટું એક ખાસ કારણ અંગ્રેજી ભાષા ફરજિયાત થીજવાની છે તે તેમ જ તે દ્વારા શિક્ષણ તે પણ છે. હમણાં હમણાં શિક્ષણ અને પરીક્ષણ માનુષ્યો દ્વારા જ થાય એવા વિકલ્પ રખાયો છે, પણ તેમણે પ્રશ્નપત્રો તો અંગ્રેજીમાં જ રહે, એવા અસાચીય દુરાચલ તો ચાલુ જ છે. એટલે પણ ગોખલુને અને પાઠ્યપુસ્તકોને ઉત્તેજન મળી રહે છે.

મૈટ્રિક બહુનાર વિદ્યાર્થી પ્રત્યેક વિષય પર કેટલી 'નોટ્સ', 'ગાઇડ્સ અને 'ફોટ' લેતો છે, અને તૈયાર કરેલી પ્રશ્નોત્તરી કેટલો ભાગ ભરતો છે, તે આજ કોઈથી અભવ્યું નથી. વળી આ બધી 'નોંધો', 'દિશાચિહ્નો' અને 'ફોટો' હપત્રાં પાઠ્યપુસ્તકો તો છુટાં જ. આ હપત્રાં સહજ જ ખાસ આવરો કે પુસ્તકો પર કેટલો આધાર છે.

આજની પ્રાયમિક તેમ જ માધ્યમિક કેળવણીમાં ત્રણ રીતો પ્રચલિત છે. એ રીતો ગોખલુપટ્ટીની છે. ઠેકાંતિ (Theoretical) ગોખલુ, પ્રશ્નોત્તરીની ગોખલુ અને નોંધપોથીમાં ઉત્તરવાચ તેનું ગોખલુ. છેક ખેડેલાં બીજા પ્રાયમિક ધોરણોમાં પણ 'અર્થ'ની નોટો'નો ચર્ચો ફાટ્યો છે. ભેકે ધણી શિક્ષકબંધુઓ સ્મરણશક્તિને અને સ્વતંત્ર ભુક્ષિવિકાસને હાનિકારક બાવી પ્રધાને નાપસંદ કરીને ચોતાની સ્વતંત્ર રીતો અજમાવે છે, તોપણ ન્યાં પહેલેથી જ પરીક્ષા અને પરિણામના માત્ર ટકા પર જ ટકકારો કરવાનો હોય ત્યાં, અને 'અર્થ'ની નોટો' ગોખાવીને જ ન્યાં પરીક્ષા લેવાની છાનીબચી કે છતી અછતી રૂઢિ પડી ગઈ હોય ત્યાં, એવા પ્રયાસનું ચર્ચું કેટલું ?

અવળત કથિત-પાઠ, પ્રત્યક્ષપાઠ અને કેન્દ્રાનુસારી પદ્ધતિ પર ખજ ન ધ્યાન આપવાનું શિક્ષકોને કહેવામાં આવે છે; પણ દાષપત્ર હજારો વગરની અપ્રાયોગિક પ્રથા આજબે એ સંજો પજુ બહાં થઈ ગય છે.

આમ શિક્ષણ, પરીક્ષણ, નિરીક્ષણ એ સર્વમાં કૃત્રિમતાનું જ સામાન્ય હોવાથી ગોખલુપટ્ટીને અતિ મહત્ત્વ ભણે અભણે પણ અપાઈ ગયું છે, દેવાઈ રહ્યું છે, અને તેને લીધે પાઠ્યપુસ્તકોનું વજન એટલું બળું વધી પડ્યું છે કે, તેના વિના વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ શિક્ષકોની દશ યોગી વિનાનાં અર્ધજ જન જેવી થઈ પડી છે.

વધારાનામાં પાઠ્યપુસ્તકને વડન મોણુ પદ અપાયું છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને તેનાં કારણો પણ સહેજે કદાપી શકાય તેમ છે :-

૧. વધારાના ખાસ કરીને "હિંદનાં શરીર મામતો"ને મટિ યોજાયેલી છે, પણ તે હિંદનાં "શરમાં સહેરો" મટિ વડાયેલી નથી.

૨. હજારો દ્વારા અપાતી કેળવણીમાં પ્રત્યક્ષ પાઠ અને પ્રયોગ મુખ્ય મામ ભાગે, એટલે પણ પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર તેમાં બોલી જ પડે.

૩. આમજનતા ગોંધાં અને જરૂર વગરનાં પાઠ્યપુસ્તકો વચાવી રાકે નહિ.

૪. વળી પાઠ્યપુસ્તક પર જ આધાર રાખનાર વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકિયા અને, એટલે તે બ્યવહાર ન બને અને તેમના જીવનનો સમગ્રજીવન કાયે મેળ આશ નહિ. તેથી પણ પાઠ્યપુસ્તકોની બોલી જરૂર રહે.

વળી પાઠ્યપુસ્તક પર આધાર રાખવાથી બીજા તૈયાર કરેલ, ચાલેલ આવવા જેનું થાય છે. તેમાં ત્યાં ક્યાંથી હોય અને તે યોગ્ય પણ કેમ બની, રહે કે સ્વાસ્થ્યી સ્વાનુભવમાં જે મીઠાસ આવે તે અનુભવ વગરના પ્રયોગક્ષીન પરાયણમાં ક્યાંથી આવે ?

આમ પાઠ્યપુસ્તકની અત્યંત વધારાનામાં અદ્ય હોવા છતાં પણ, તેની બહુ યોગી જરૂરિયાત તો લાગી જ રહે છે. પણ એ જરૂરિયાત ભારેપ થવાને બદલે મદદરૂપ થઈ પડે બિગી છે.

આજ ધંધાદારી ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ જ ને શિક્ષણ આપવાનું હોય તો પાઠ્યપુસ્તકની જરૂરિયાત રહેત નહિ, અથવા નહતી રહેત. પણ વધારાનામાં હાથપગને પ્રાધાન્ય આપીને મનને કે મગજને અવગણ્યું નથી. તે તો કલોચ દ્વારા, શરીરના પ્રત્યેક અવયવ મારફત, દરેક હદિય વડે, મનનો ભુક્ષિનો વિકાસ હજી છે; એટલે જ માનસિક કેળવણી ધમપ્રિયતાને અને શરીર વિકાસને અંતરસરૂપ થઈ પડે છે, તે મહેનતપૂર્ણ કેળવવામાં સહાયબલ થાય, એવા વધારાનામાં આશય દેખાય છે, એવી મારી નમ સમજાય છે.

આમ કોવાથી તે યોજનામાં પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર તો પડવાની. તે જરૂરનો વિચાર એ દષ્ટિએ કરવાનો રહ્યો : શિક્ષકની દષ્ટિએ તેમ જ વિદ્યાર્થીની નજરે.

શિક્ષકને સિદ્ધાંતની દષ્ટિએ પ્રત્યેક વિષયમાં કાંઈ ને કાંઈ સિદ્ધાંત શીખવવાનો હોય, અને તે પ્રયોગ દ્વારા શીખવે; પણ તે ઉપરાંત તે પોતે સંદર્ભ-પુસ્તકોમાંથી તેમ જ જે વિષય શીખવવાનો હોય તેના ખાસ પુસ્તકમાંથી કેટલીક માહિતી અને કેટલીક જુલુવા જેવી બાબતો પોતે શીખી લે અને જાણી લે.

એટલા પૂરતી શિક્ષકને માટે સહાય-પુસ્તક - એ તેને એ નામ આપીએ તો - ની જરૂર ખરી જ. પણ આનો અર્થ એમ નથી કે તે પણ પુસ્તકમાંથી જઈને બધું આપે. તે પોતાની મેળે પણ નવી નવી યુક્તિઓ અને નવી માહિતી શોધી કાઢે અને તે વિદ્યાર્થી આગળ મૂકે. આમ શિક્ષકની નોંધપોથી પણ એક પાઠ્યપુસ્તક બની રહે.

ઉપરાંત, ઇતિહાસ તેમ જ ભૂગોળ, સમાજશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં રચાનિક વર્તમાન માહિતી તો પ્રયોગ દ્વારા અપાય. તેને જગતી ગુજરાત કે હિંદ સંબંધી માહિતી વળી બની શકે તો પ્રવાસ કે પર્યટન દ્વારા પણ અપાય. પણ તેને જગતી અન્ય દેશોની માહિતી કેવી રીતે અપાય ? તેને માટે તો પુસ્તક જ જોઈએ.

જેમ કે કપાસની ઉદ્ધાતમાં તેને માટે અનુકૂળ જગતી, આબોહવા વગેરે સંબંધે તો રચાનિક સમવડ હોય ત્યાં

પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપી શકાય. પણ એવા સંયોગો પૃથ્વી-માં ખીજે ક્યાં ક્યાં છે ? ક્યાં ક્યાં કપાસ થાય છે ? ક્યાં ક્યાં કેવા કેવા સંયોગો છે ? એ બધા પ્રશ્નો જોડે તેનું નિરાકરણ કરવા માટે તો પાઠ્યપુસ્તક - માહિતી પુસ્તક - જોઈએ. કેવી કેવી જાતનો કપાસ પૃથ્વી પર થાય છે, ને ક્યાં ક્યાં અને કેવા કેવા સંયોગોમાં થાય છે, તે બધી માહિતી માટે પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર રહે. પણ તે પણ શિક્ષક માટે સહાય-મંચ તરીકે જ.

હવે વિદ્યાર્થીની નજરે જોઈશું તો જણાશે કે, તેમને માટે તો પ્રયોગ અને શિક્ષક પોતે જ પાઠ્યપુસ્તક બની રહે છે. છતાં વળી શિક્ષકની નોંધપોથી અને વિદ્યાર્થીની પ્રયોગપોથી બંને પાઠ્યપુસ્તકની ગરજ સારે.

વળી ગણિત માટે પણ પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર રહે. પણ એ શિક્ષક તેમાં પણ વ્યવહારુ દાખલા બનાવીને આપે તો તેની અગત્ય પણ નથી. બાપા માટે અને છતર વાચન માટે પણ પાઠ્યપુસ્તકની અગત્ય છે જ.

આમ વર્ધા શિક્ષણ યોજનામાં પાઠ્યપુસ્તકની અગત્ય અલગમાં અલગ છે. યોજના મહાશયોએ પાઠ્યપુસ્તકની અગત્ય સ્વીકારી છે, અને તે વાંચવાની સલામતુ છે; વળી તેની રચના માટે પણ મુશ્કેલ છે. આમ હોવા છતાં યોજના પરથી એટલું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે, આ યોજનામાં પાઠ્યપુસ્તક શિક્ષક કે વિદ્યાર્થીની શોધી નહિ બને

૧૯૫૬લાલ પૂ. શાહ

કેળવણીના ત્રણ સિદ્ધાંતો

કેળવણીના જુદા જુદા ત્રણ સિદ્ધાંતો છે, તે ત્રણેના હિંમતવાદીઓ આજ મળે છે. એમાંનો પહેલો સિદ્ધાંત એમ માને છે કે, કેળવણીનો એકમાત્ર હેતુ એ છે કે વિકાસની તકો પૂરી પાડવી અને તે અટકાવવાની અસરો દૂર કરવી. બીજો સિદ્ધાંત એમ માનનારો છે કે, વ્યક્તિને સંદર્શને આપવા અને એની શક્તિઓ ખીલી શકે તેટલી ખીલવવી એ એનો હેતુ છે. ત્રીજો સિદ્ધાંત એમ માને છે કે, કેળવણીનો વિચાર વ્યક્તિના સંબંધ કરતાં સમાજ સાથેના સંબંધમાં થવો જોઈએ; કેળવણીનું કામ ઉપયોગી નાગરિકો તૈયાર કરવાનું છે. આ ત્રણ સિદ્ધાંતોમાંનો પહેલો સીધી નવા ને ત્રીજો સીધી જાતનો છે. બીજો ને ત્રીજો સિદ્ધાંત એક બાબતમાં સમાન-દષ્ટિ છે કે કેળવણી કાંઈક પ્રત્યક્ષ આપી શકે છે, જ્યારે પહેલો સિદ્ધાંત એમ માને છે કે તેનું કામ કેવળ નકારાત્મક છે, વ્યવહારમાં કેળવણીનું કામ, આપણું ને આપણું કે પૂરું પૂરું, આ ત્રણમાંથી એક સિદ્ધાંત અનુસાર નથી ચાલતું. વ્યવહારમાં જેવા મળતા દરેક શિક્ષણતંત્રમાં આ ત્રણે એકબેસે અંશે મળે છે. માને લાગે છે, એમાંનો એક સિદ્ધાંત પોતે એકલો જઈને પૂરો નથી એ સ્પષ્ટ છે; સાચા શિક્ષણ-તંત્રની પસંદગી ત્રણે સિદ્ધાંતોને ધટતાં પ્રમાણમાં મેળવીને લેવા પર મોટે ભાગે આધાર રાખે છે.

બટીન્ડ રસેલ

પ્રાથમિક શાળામાં પાઠ્યપુસ્તકો

‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ના એક અંકમાં એક લાંબી વધાયીમના પ્રમાણે પાઠ્યપુસ્તકો નોંધીએ કે નહિ, એ પ્રશ્ન હતાંબો છે અને પોતાનો સ્વેચ્છ મત જણાવ્યો છે કે, ન નોંધીએ; નહિ તો વધાયીમનાની મૂળ શક્તિ એ છવ્વનસપક અને છવ્વન શિક્ષણપદ્ધતિ છે તે મારી જશે. આ આખા સવાલની ચર્ચા તો નહીં, પરંતુ પ્રાથમિક શાળા માટે કરીને મળેલાં કેટલાંક પુસ્તકો પરથી એનો શેરો ખાવ આપોઆપ કરવાપણું આવે છે. નાંચે સમાલોચાયેલાં પુસ્તકોની જાતનાં તો જરૂરનાં નથી એમ કહેવામાં કરી મરડેલી નથી.

गद्युत्तमवैशेषिक : योजक सोभाभाई श्रीशाभाई
पट्टल, डि. ०-३-६

‘બાળકોને ૧૦૦ સુધીનું સમજાવણું’ સંખ્યાજ્ઞાન થાય અને સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, અને ભાગાકારના ક્ષેત્રમાં તેઓના સમજાવણું પ્રવેશ થાય,’ એવી ભવતો ધરાવે છે. યોજકે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં રાખ્યો છે અને પોતાના નિવેદનમાં તે જણાવે છે કે, ‘બાળક ભલે કામ કરીને શીખે એ નવી કેળવણીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો પૈકીનો એક સિદ્ધાંત છે. તેથી આ પુસ્તક બાળકને ભલે કામ કરવાનું મળે એ રીતે ચોલ્યું છે.’ એટલે, એમણે શું કહ્યું છે કે, લાલ, વાદળી, વગેરે રંગનાં બિંદુઓ કે લંબચરોના ગોઠવણો તે ગણવા, ગણીને લખવા, જેઠીને બાજ પાડવા, વગેરે ‘જૂઠા’ માટે આ સાધકીયા ચિત્રો કે કોડા કરી આપ્યા છે. અને તેની સાથે ‘૧૦ ને ૧ = ૧૦ એકસ’ એ ટૂંકે સંખ્યાવાચન બતાવ્યું છે. ગુણાકાર કરાવવા માટે, જેમ કે, ચાર ચારની બે કોળોમાં ૮ બિંદુ ગોઠવ્યાં છે તે નીચે ‘ $4 \times 2 =$ ’ એમ લખ્યું છે. આ પ્રકારે આ પ્રવેશિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ૨૮ પાનની અંદર એ પૂરી થાય છે તે પછા પર રાજાના એક વર્ગનું કલ્પનાચિત્ર પાડયું છે. કિંમત આ આપતા વેપારી દરિયે દશમ વધારે નહીં દોય, પણ હવે પછી જે દરિયે કાંઈક કહેવા માગું છું તે રીતે ભેટાં તે મેંથી જ નહિ, પણ ધાતક છે એમ જણાશે. મારી એ દરિ માત્ર આ ન પુસ્તકને અંગે નથી, પણ એના જેવા બીજા અને મજાતાં અનેક પુસ્તકો માટે છે. આ ગણિતની પ્રવેશિકા જેઠીને લાગે છે કે, આવા પ્રયત્નોની નેમ બહુ સારી દોવા છતાં, એમના બનાવનારાઓ બાળકોને મદદરૂપ થવા ઇચ્છવા છતાં, એમની આગળ લાલચની જ મરવી જેઠીએ.

લેખકે જે ક્રિયા દ્વારા રૂઝવણીના સિદ્ધાંતને માન આપવા માગતા હોય તો, તેમણે જે પદ્ધતિ ચોક્કસ છે એ

કિયાની ન ગણાય. 'એ પણ બંદી પુસ્તકિયા પદ્ધતિનું જ એક મોઢક રૂપ માત્ર છે, એમ સ્પષ્ટ હાગે છે. કિયાની પાછળ 'તેને અંગે એક બાંદી સ્વતઃ' સ્ફુરતી માનસી રહેલી હોય છે કે અપુક કંઈ. કાખલા તરીકે, બાળક પૂર્ણ છે છે; તેણે કેટલી લેવી એ સ્વતઃસ્ફુરતો પ્રશ્ન છે— બાળક તે પૂછશે. તે નિમિત્તે અપાતો ઉત્તર બાળકને અણ્ણિતમાં પ્રવેશ કરાવનારી સાત્તા પદ્ધતિ છે, અને તે પદ્ધતિ આંશીજના 'કલ્પીણ દ્વારા શિક્ષણ' એ સૂત્રનો આત્મા છે. એને કિયા કહેવાય; યોગ્ય એને કિયા બતાવે છે એ નહિ. તેથી, 'બાળકને બંને કામ કરવાનું મળે એ રીતનું' આ પુસ્તક ન મનાય. બહુ તો, એમ કહો કે, સંખ્યાનો ખ્યાલ આપવા સારુ બાળ શિક્ષકો કંઈય કંઈ પ્રયત્ન કર્યા વગર સંખ્યાનાં નામકો ગોખાળ્યાં કરે છે, તેને બદલે સંખ્યા એ ગણતરી અને વ્યવહારમાં વાપરવાની અને તે મારફતે શીખવવાની વસ્તુ છે, એમ આ પુસ્તક કહેવા માગે છે. પણ એ કહેવા માટે બાળકોને માટે શું કામ આ ચોપડી જોઈએ? બહુ તો, એવી કાંઈ સૂચના સમજાવતી ચોપડી શિક્ષકોને માટે હોય; અધ્યાપનના પુસ્તકમાં એનું વિવરણ હોય; અધ્યાપન મંદિરે એ બધી શિક્ષણકળાની સુક્તિઓ તેમના વિશાળી-આને શીખવે. બાળકોને — અને નાનાં પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોને તો ખાસ — પુસ્તકની જરૂર નથી, સાચા સમજાણ અને ખંતીલા તથા બાળકોમાં શિક્ષકની જરૂર છે. મને તેવાં રૂપાળાં પુસ્તકો એની બહુપ દૂર કરી શકાતર નથી. બહુકું, આવાં પુસ્તકો તો, શિક્ષણને નામે, એકા ખરચો અને પછી પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગીના પ્રશ્નો ન બતા કરે છે. શિક્ષક એ જડ જ રહે તો કળવળીમાં કોઈ રીતે તે પુસ્તકો ગણ હમેરી શકતાં નથી.

આ પુસ્તક ગુજરાતનાં બાળકોને ને ગણિત શીખવા લેવું પડે, તે ગુજરાતે કેટલો ખર્ચ વેઠવો પડે ? આ પુસ્તક ૧ લા વર્ષ માટે માનીએ તો, આજ ૧ લા વર્ષના ૨ લાખ ઉપરાંત હાકરાં બચે છે. માત્ર કે, એટલી સંખ્યામાં આ ચોપડી લેવાય તો ૧ ચારો કિંગ પડે તેમ જ ૧૨-૧૩ હજાર ખર્ચ એક જ ચોપડી પાછળ થયો. ખર્ચ એ ખર્ચથી શો ફાયદો ? અને એજ જ ને બાધાને માટે પણ ખરીદાવો, ને પ્રશ્ન ક્યાં જઈને બેઠો ? માટે, પ્રાથમિક શાળાઓનાં શિક્ષકો ચાર પાંચ વર્ષ તો ને સ્વચ્છ વાચનમાળા જ હોય અને બાળકોને જાન યોગ્ય રીતે તાલીમ પામેલા શિક્ષકો મોટે આપે, કામ કરાવીને આપે, કુદરત દેખાડીને આપે, સેવાનાં કાર્યો

યોજને આપે, તો જ બંદોબસ્ત થાય, તો જ આજની એકાગ્ર-પદ્ધતિ ઠળીને, જેનું બાળક છે તેની સર્વાંગ-પદ્ધતિથી કામ લઈ શકાય. અને તે પદ્ધતિ તે માંથીજની ઉદયોગ-પદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિમાં તો બાળકો માટે આ પુસ્તકને બાથે જ સ્થાન આપી શકાય એમ માનું છું.

આલો લખીએ : ભાગ ૨-૬.

ઉપર વર્ણવેલી 'અભિતપ્રવેશિકા' નેવા જ કંઈક ખ્યાલથી લખાયેલી 'આલો લખીએ' નામથી પ્રસિદ્ધ યથેથી 'સચિત્ર બાળલેખનમાળા'ના છ મુદ્દા આ અગ્રક્રમે' નેવા હતા. તે માળા જુલાયે છે કે, "આપણું બાળક બાળકોને પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો સાથે બાપમાં દર્શાવવાને (પણ દર્શાવવા એટલે લખવા જ ? કે પછી કહી પણ શકાય ? અને તે કામ વાતચીત દ્વારા થાય કે ન થાય ?) શક્તિમાન કરવું નથી. . . . લેવા આજળ-પડતા શિક્ષણસાહીઓને એવા મત છે કે, પ્રાથમિક શાળાની શરૂઆતથી બાળકને તેની ઉંમર અને તેના માનસની બુદ્ધિ ધ્યાનમાં રાખી, લેખનકામ આપી શકાય એટલું જ નહિ, પણ તે મારફત તેનામાં રહેલી નૈસર્ગિક શક્તિઓ ખીલવી શકાય, તેને પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો પ્રદર્શિત કરવાની તક અપાય, તેની ભાવનાઓને ખીલવાનો અવકાશ અપાય, . . . આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી આ લેખનમાળાની ચોલના કરી છે."

શિક્ષણસાહીઓના એ મતને માની લઈએ તોપણ, તેમાંથી આની લેખનમાળાની હયાતીનું પ્રમાણ નથી મળતું. ચિત્રોથી કે સાધવા તાકતું છે તે કુશળ શિક્ષક પ્રત્યક્ષ ક્રિયાઓ દ્વારા સાધી શકે; અને જે લખાણ શરૂઆતમાં બાળક કરી શકે એ વધારે સારી રીતે વાતચીતથી કહી શકે. શિક્ષણનું—અને શરૂઆતમાં તો ખાસ—મુખ્ય એક અંગ ઉચ્ચારણ છે. આજ એ તરફ લગભગ લેધ્યાન જ બધા છે એમ કહેવાય. આ પ્રકારનું ધ્યાન શરૂનાં વર્ષોમાં આપવું જોઈએ, નહિ તો ઉચ્ચારણની ટેવો જીમાં જડાઈ જાય પછી તે કાઢવી મુશ્કેલ પડે છે કે ઉઠેરો. આ માળાકારોએ ઉપર બતાવ્યા છે, એ વાતચીતથી સારા સધાય. અને ઉપરાંત લેખન આપવું જ દોષ તો પ્રકરણે ઉખાવવું અને તેના લેખિત ઉત્તર મેળવવા. આવા પ્રશ્નોને માટે છાપેલા પુસ્તકને યોગ્ય શિક્ષકને અપાવ કરવા, બાળકના શિક્ષણમાં હિતમતા આપવી, માળાપને ખર્ચ વધારવો, એ હજી લાગતું નથી.

પણ કહેવામાં આવે છે કે, એવા કુશળ શિક્ષકો ક્યાં છે ? એનો કોઈ ઉત્તર એ જ છે કે, એવા નથી તો સરકારે કરવા જોઈએ; આવાં પુસ્તકોથી એવા શિક્ષકોની અભાવ જરાય સધાવાની નથી. ઉપર કહ્યું એમ, આ પુસ્તક પણ કોઈ કાઢવાની જેમ એક ઔપચારિક વિધિ થઈ જશે. કેમ કે, સરકારી હન્ડરેપ્ટો એ જુએ તો

એમાં ભૂલ તો ન જ હોવી જોઈએ, એ પ્રાથમિક શિક્ષકો બંદોબસ્ત સમજે છે. તેથી, આવાં પુસ્તકો ચોલનારા તે દ્વારા જે સારા સધારો એમ માને છે તે, આજના શિક્ષણતંત્રમાં, સાવ જુસાઈ જ નય છે.

આ પુસ્તકોમાં જે બાપાશિક્ષણના ક્રીમિયા યોગ્યા છે તેવા ક્રીમિયા અધ્યાપનમંદિરોમાં શીખવવા જોઈએ. શબ્દોની અનેક રમતો આપણા શિક્ષકોને બતાવતી. તેમાં પછી પોતાનાં ઉત્સાહ, ખત, અને રક્તિ અનુસાર, શિક્ષણકામમાં વાપરેરો. પુસ્તકો દ્વારા એ સાધવાનું રહે છે તે આજની આપણી પુસ્તક-ગદ્ગદિતને કીધે જ.

એટલે દેશની નવી કેશવભીમાં તો આવાં પુસ્તકો બાળકો માટે નહિ જોઈએ. આવી વસ્તુઓ તો કેળવણીનાં માર્ગિકોમાં, અધ્યાપન મંદિરોમાં, શિક્ષક પરિષદોમાં, તાલોમવર્તોમાં ને એવાં અન્ય સ્થળોએ ચર્ચાની જોઈએ, વિચારણા જોઈએ, તેના પદાર્થપાટો આપવા જોઈએ. આ ચોપડીઓએ બનાવી દીધું છે એમ, એમાંનું ચોક્કું બનાવવાથી ધાવું' કળ નહિ આવે.

અહીં એટલી ચોખવટ કરી લઈ કે, અહીં જે મત રજૂ કરવામાં આવ્યા છે તે આ સમાચારનાનાં પુસ્તક પૂરતા જ નથી, પરંતુ એ બતનાં અન્ય પુસ્તકોને પણ લાગુ પડે છે. આ પુસ્તકો તો એ મતને વ્યક્ત કરવાનાં નિમિત્ત માત્ર છે.

એમ જણાવીને હવે હું આ પુસ્તકો વિષે બેપ્રભુ વાતો ને સુધારવા જેવી લાગી તે અંતમાં કહીશ. આ પુસ્તકો શહેરોની સમૃદ્ધ નિરાણોમાં કસાય બાલતાં હશે. એકે એમને પણ એ જરૂરનાં છે કે ખાસ કસારો કરશે એમ નથી. છતાં શિક્ષકની મીઠિક પદ્ધતિ જડ પુસ્તકની છાપેલી પદ્ધતિથી કરી અલેખી રાકે નહીં.

'અભિતપ્રવેશિકા'માં જે બિંદુના કોઠા આપ્યા છે તે આંખને અમલ નથી; બાળકને અણુવા માટે અડક્યું એવા નથી. અને એ આંખને કંઈ એવા છે. આંખનીથી ધારણ રાખીને અણુ તો જ કાંવે. દર દરની આંખ મૂકી છે તે સરજતા છે; અને એની ઓળો કેટલી એમ એ કોઈ બાળક અણી લે તો સીધો જુલાકારના ખ્યાલ પર જઈ શકે. પરંતુ, એ તો વળી વિશેષ વાત રહી. કાખલા તરીકે, જા. ૧૭ પર લાલ રંગમાં મૂકેમાં બિંદુ કોઈ રંગ્ય ચિત્ર નથી લાગતું. પૂકા પરના ચિત્રનો ખર્ચ ન કર્યો હોય તો ન આવે ?

લેખનની ચોપડીઓમાં જોડણી અશુદ્ધ દોષ એ કેમ નથી રાકે ? અમિતમાં આવાં પુસ્તકો આવે છે એ પરથી સુજાણીમાં કરી અપવા જેનું કેટલુંક તો લાગે છે. સુજાણી ભાષાની સ્વતંત્ર દસ્તી મળીને તેને માટે મીઠિક પ્રયત્નની છાપ આ પુસ્તકોમાંથી પડતી નથી. ચિત્રની આંખી રૂપેના કોટી આપી, તેની નદક કરવામાં એ

સર્વનશક્તિ ભગે, તે આ ગોઠવી આપેલા પ્રશ્નો કે ખાલી ખાનાવાળાં વાંચ્યા પછી નવસર્જન શક્તિ ભગી શકે. ખાળકોને ખાલી ખાનાં પૂરતી વખતે કદાચ સંતા-કંકડી જેવા આનંદ આપશે એમ લાગે છે. એ ખાનાપૂરી આ યુક્તિની આશંકતા છે. પણ એક વાર આ ચોપડીથી પરવારેલો છાકરો આગળ એવી રમતો ચોજશે? થોડા શકશે? અને પછી આ ચોપડી તો, લખાઈ ચૂકેલી નોટ-બુક જેવી, નકામી જ ને?

મને લાગે છે કે, આવા પ્રકારની ચોપડીઓ શિક્ષણ-દષ્ટિએ બિનજરૂરી અને માળખાપ માટે આનિષ્ઠ બોલારૂપ છે.

મ.૦

ગુલે પોલાંઠાં : અનુવાદક : શ્રી. હમાસંકર જોષી; પ્રકાશક : કુમાર હાયલિય, અમદાવાદ. દિ. ૧-૦-૦૦

પોલાંઠાંના અદ્ભુત વિસ્તરિતવિસ્તરે રક્ષિતભાગે પોલાંઠાંમાંથી દેશવટો દીધો હતો. એ દેશવટ દરમિયાન ભટકતા ભટકતા તેઓ કીમિયા જઈ ચડ્યા, અને ત્યાંની ભવ્ય નિસર્ગશ્રી અને હરિતામી સરકુતિના અવશેષો નિહાળી એમને જે સંવેદનો થયાં, તે તેમણે અદ્યાર સોનેટની એક સોનેટમાળામાં વ્યક્ત કર્યાં. થોડા જ સમયમાં યુરોપની ધણીખરી ભાષાઓમાં એ સોનેટમાળાના અનુવાદો થઈ ગયા. અંગ્રેજીમાં તો એના પાંચેક જણે અનુવાદ કર્યા છે. આપણા યુવાન કવિ શ્રી. હમાસંકરે એનો જ અનુવાદ આ નામે શ્રાવણ સમય રત્ન કર્યો છે.

યુરોપમાં થયેલી એની ખ્યાતિ સાંભળી આપણા મનમાં જે અપેક્ષા બઝે છે, તે એ માળા વાંચ્યા પછી પુરાની નથી. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે, એમાં ક્ષારી કવિતા નથી; છે, અને તે જ હું બતાવવા માત્રું છું.

આ સોનેટમાળા પ્રધાનતઃ પ્રાકૃતિક દરશો આવેખની કવિતા છે. કવિએ ભેળેલાં નિસર્ગસૌંદર્યનાં દરશો કાઢી આપ્યા સૌંદર્યચિપાસુ દલાકારની દષ્ટિએ ઝડપી લઈ આપણી નજર સમક્ષ તાદશ ખડાં કર્યાં છે, એ વસ્તુ જ કવિની શક્તિનો ખ્યાલ આપવા પૂરતો છે. વળી એમાં જે થોડે દેકાણે ચિંતન આવે છે, તે પણ સુંદર ચાટદાર રીતે વ્યક્ત થયેલું છે. આપણે થોડાં ઉદાહરણો ભેઈએ

કવિ સંધ્યા સમયે માઠામાં ભેરી ધાસના સાગર સમાં વિશાળ ખેતરોમાં થઈને જતા હોય છે, તે સમયની સાંતિલું વર્ણન બહુજો :

‘વિરતિ! સ્વર હું કો’થો કેરી સુણ સ્ફુરતો ઝવે,
જહાં ન પહેંચે દૃષ્ટિ તીળીં જુડ તણીય; ને
ભ્રમરકળીની માંઢોમાંહે સુણ રસમેહડી;
ચરપ સરતો ધાસે ગંધી ચડી મહાં તે સુણ.
પ્રસરતી બધે સાંતિ ભણે સુણી શકું દરના

[સ્વર ધર] યદી આવત;

અહીં ‘વિરતિ’ એટલે નિરતબ્ધતા — સાંતિ — અર્થ

લેવાનો છે, એ ઝટ સમજાવું નથી. એટલે આ ચિત્ર અનુભવવામાં વિવેચન થાય છે, એ અનુવાદનો દોષ છે.

એક જ લીટીમાં તોફાને ચડેલા અયુદ્ધનો વેપ સાંભળો :
‘સમુદ્ર ગરબત રુદ્ર કરી થોપ ગંભીર કો;’
અને આ તોફાનને લીધે અંકુશમાં ન રહેલું વદાણ કેવું બેધર છે :

‘... તહાં તો જહાજ છૂટી, સહેજ ટાલે, દલે,
છવંજ ભરી વાવડા પર દખાવી પાંખો બેટે.

[વિશેરોદ્ધન] ખાં દીપે ચીરની મેધને રોક થી !’

નીલ આકાશમાં એકલ વાદળીનું ચિત્ર જુઓ :

‘નીલા બોધે ધવલ ઝૂઝતી વાદળી કા અદ્ભવી,

બહુ અંતઃપુરરમણી કા પ્રેમિકા રોકફળી,

હેવાસુતા પ્રણયી નયનોએ વિસારે મૂકેલી.’

એકાએક ગમકળી વીજળીએ, વેળ જુઓ :

‘ભેચે વિણુત વિકટ ફરકે, તેજ એંતીખી ભે ! ભે !

અરબી સુવાંતે સમ પૂરી પટે;’

ખાલાકલાવાના કિલ્લાનાં ખરેડો ભેઈ દાટવા કદગારો

સાંભળો :

‘એ રંદ લોભ, તવ ખંડિત ગૌરવો સૌ.

આને ઢંચા ગઢ, દટા તવ મવં પૂર્વે;

*
આ અક્ષરો સ્ફટિક પે વદતા વડાઈ,

ને ભજ શસ્ત્ર પર સૌધની સ્વજીઆથ;

સૌંદર્યના કણ વિખેરી હસંત દાઢ,

ને સોહંતી રચિવાતીચ કલ્પમાલા.

ઝોકો ગયા સ્ફટિક શોભન ધંબ રોપી

રોમે વળી સુગન્ધનાં દળ આંટી રાજપાં;

છરકાખીએ પડી નમાજ નિહાળી પૂર્વે.

આને હવે ધુલડગીધ પસારી પાંખ

કૃષ્ણવન સમ શિરે ફરકત ફર.

નમ્યા યશે પુર પડે મૃતપુજન કેસ !

આમાં છેલ્લાં બે વાક્યો તેડી નથી દીધાં તેથી,

દાખી ધન્યજ્ઞો શહેરનાં ભરી પરવારેલાં માનવીઓ માટે

સોક સારવા માટે છે, એવો અર્થ સ્ફુરતો નથી.

છવંજે નજીકના આડક પરથી કરેલું સાગરનિરીક્ષણ

પણ જુઓ :

‘નેથા કુજ ખડક કહરને અટલી :

લેલ પછાડ જળચોટ પ્રચંદભેન.

ને ફર સાગરજલે સ્ફુરતાં નિહાળું

કલ્પાસનાં અણત રંજનનુંની લીલા.

તાપી રહું ખડક બેઠવં શિરે લીભાને

જૂંકત સાગર ચમૂ સમ ભમિમાલા,

જે શીકરો ધવલ ફેનિજ વેરી તીરે

ખાણે ખાણે મૂકી મૌઝિક એકલેખા.

માસિક વિવેચન

જોડણી માટે ખીસાકોશ

આ અંકમાં ૫૦ ગાંધીજીના 'ગુજરાતી જોડણી' પર લેખ છે, તે તરફ સૌ વાચકોનું ધ્યાન જશે જ. તે લેખમાં તેઓથી વિદ્યાપીઠને એક સૂચના કરે છે કે, માત્ર જોડણીની દૃષ્ટિએ શબ્દો પસંદ કરી, તેનો એક નાનકડો ખીસાકોશ હવે વિદ્યાપીઠે બહાર પાડ્યો છે. આ કોશનું જોડણીની દૃષ્ટિએ સંપાદન કરવું હોય તો અર્થકોશની ગરજ તો તેવાથી ન સરી શકે, ન કોઈ તેવી આશા રાખે. આ મર્યાદામાં રહીને જો ખીસાકોશનું સંપાદન થાય, તો તે કામ ઝટ પણ થઈ શકે એટલું જ નહિ, તેની કિંમત પણ ઘણી ઓછી કરી શકાય. વિદ્યાપીઠ આ કામ તરત હાથ પર લેવા માગે છે, એટલે સૌ બાપાપ્રેમીઓ અને શિક્ષકોને આ અતિ ઉપયોગી કોશને માટે જલ્દ વાટ નહિ જોવી પડે.

જોડણીના નિયમોની પત્રિકા જેમને જોઈએ તેઓ ટપાલખાતેની ત્રણ પૈપાતી ટિકિટ ખીડીને વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય, અમદાવાદ, પાસેથી મેળવી શકશે.

કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

રમતમાં 'out' અને 'foul' વારંવાર વપરાય છે. આ ઉપયોગ શું કામ કરેલો? રમતોમાં 'out' કે 'foul' થવું એ કાંઈ નવી ચીજ નથી. 'out' માટે 'બાદ' અને 'foul' માટે 'જુલ' શબ્દ ચલાવવા જેવા છે.

'Volley-ball' શાળાઓમાં રમાય છે. 'મારદડી' પરથી સૂઝે છે કે, એ રમતને 'મારદડો' કહેવાથી ખરેખર કામ ચાલે. 'મારદડો' રમનારાઓ તે વાપરે તો ચાલતાં તેને વાર નહિ લાગે.

દારૂખી આવી એટલે પીકાં જઈને 'રિક્સેશન સેન્ટરો' લેઈડવા લાગ્યાં છે. આ અધરા શબ્દને માટે એક મિત્રે પયોય માગ્યો છે. ખરો પયોય તો તે રથાનેના ભોગી મનુષ્યો જ આપી શકે. પણ તેમને સૂચવવો હોય તો નીચેના શબ્દો અધમેસતા લાગે છે: 'આનંદાગ્રમ'; 'મોજાખાતું'; રંજન કરવાની જગ્યા — 'રંજની'; એ રથાનેને 'વિહાર' કે 'વિસામો' પણ કેમ ન કહેવાય?

સ્વચ્છતા અને બાળકો

મારા એક શહેરી મિત્રનાં નાનાં બાળકો શહેરમાં જન્મ્યાં હતાં. દાકતરે સલાહ આપી કે, બાળકોને જો ગામડામાં ઘેર મોકલી આપે તો ત્યાં જાણે એમ મોકલવો, તો તેમની તબિયતને ફાયદો છે; નહિ તો મુંબઈમાં એમની આંખોને તો પહેલું નુકસીન થશે. તે પરથી એ મિત્રે બાળકોને પોતાને ઘેર મોકલ્યાં ને ત્યાં તેઓ હવે જાણે છે.

એક વાર મને એ મિત્ર મળ્યા ત્યારે મેં બાળકોની ખબર પૂછી: "કેમ બાળકોને કેમ કાપે છે? મુંબઈ છોડી જવું અધરું" તો નથી લાગ્યું ને?" બાળકોની માતાએ કહ્યું: "ના તેઓ તો લહેર કરે છે. પત્ર પણ આવે છે, અને એમાં લખે છે, 'જુઓ મમ્મી, અહીં' તો કેવી લહેર છે! ત્યાં હતા ત્યારે તમારો તાસ હતો કે, દહાડામાં ત્રણ ત્રણ વાર કપડાં બદલવાં પડતાં! અને રમવા જવાનું તો ક્યાંય ન મળે! માળા પરથી નીચે ઊતરવામાં પણ રંગ મેળવવી પડે. અને દૂર તો જવાય જ નહિ! રવિવારે દૂર લઈ જવા કરગરવું પડતું! અહીં તો સવારે કપડાં બદલ્યાં તે સાંજ સુધી ચાલે; રમવાની તો લહેર. દાદાને કહીને ચાલ્યા, પછી ગમે ત્યાં રમવા જવામાં વાંધો નહીં. અહીં તો ખરી મત્ત છે. તમારું મુંબઈ તો હવે ગમતું જ નથી."

શહેરી સ્વચ્છતા

આ પરથી મને અંગ્રેજ ઉપગ્રસ્તીકાર રસેલનો નીચેનો વિચાર યાદ આવ્યો:

"મારે કહેવું જોઈએ કે, રેસાદાર માણસનાં ધનુષ-ખરાં છાકરાં જરા વધારેપડતાં સ્વચ્છ રમાય છે. માણસ એ વિષે એમ બતાવ કરે છે કે, સ્વચ્છતા આરોગ્યપ્રદ છે. પરંતુ તે વધારેપડતી આચરવામાં હેતુ હોય છે મોટાઈનો વડ અને વરણાગીચો. તમે જો બાળકો જુઓ ને તેમાંનું એક સ્વચ્છ ને બીજું ગંદુ દરો તો તમે એમ માનવા તરફ વળશો કે, આખા બાળકના આપની અવધ ગંદાના તરફ વળશે કે, આખા બાળકના આપની અવધ ગંદાના તરફ વળશે. પરિણામે, વરણાગી-પ્રિય માણસો પોતાનાં બાળકોને બહુ જ સ્વચ્છ રાખવા મથશે આ અર્થ-કર જીવન છે; બાળકો કરે તો આરુ-જેવી અનેક કિંચાઓમાં એ વચ્ચે આવે છે. તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ, ઠીક છે કે બાળક

દિવસમાં બે વાર ચોખ્ખું ઘાથ : સવારે ઢોઢ પછી તે રાતે સૂતા પહેલાં. આ બે દુઃખની ધડીઓની વચ્ચેના સમયમાં તેમણે ત્યાં ત્યાં સ્વચ્છતા ફરડું ભેંટ્યું; આમ તેમ ભગત પુણ્ય, કપડાં ખરડે, તે મોઢા પર તેમના ધૂળવાળા હાથ પછા લપરડે. આ ધન્યો ધીનથી લેતાં એટલે એમની નહું નહું કરવાની, નહું નહું શોધવાની, અને હાથેથી રીતોએ પોતાનાં પગેલાં વાપરવાની એમની લમિને યોગી કરવા જેવું થાય. . . . આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની બાળતમાં ચાલુ (એટલે કે ઇન્ક-ડગી) ઘરેડની કેળવણી સ્વાતંત્ર્ય પૂર અતિ થળી મર્યાદા મૂકે છે, છતાં આરોગ્યને ગળે કાંઈ મર્યાદાનો તો બર છે.”

શહેરો વિં ગામડાં

નિલાયતને માટે લખાયેલું આ વર્ણન આપણાં શહેરોમાં કેટલેક અંશે લાગુ પડે છે. ત્યાંનાં માથાપો ન નહિ, સાંતી શાળાઓ પણ આ વસ્તુઓમાં વધારે ન કરે છે, કેમ કે તેઓ પણ એ ન વટ-વસ્તુઓની: શહેરી રોગને વશ હોય છે. હવે સાચી બાળ્યે આપણી મામડાંની શાળાઓ જુઓ તો ત્યાં ઊલટી ન રિયતિ પ્રવર્તે છે. શહેરી અતિરેકની સમાન માત્રામાં ત્યાં અવજ્ઞા હોય છે. બાળકનાં હાતણુ, હાજતો કે કપડાં કયાંનિયે માથાપ કાળછથી મુઘડતા કે અધ્ધરસ્થિતતા સંબાળતાં નથી. મોઢા માગનાં તો એ અણુતાંય નથી દોતાં; બાળે તોય તે કરતા માટે ચપટીક પણ ધનની છૂટ નેઈએ તે પણ નથી. છતાં, આ સ્વચ્છતાની બાળતમાં ધનની નહિવત્ બર છે: ત્યાં સ્વચ્છતાને વટ-વસ્તુઓની જોડે મેહડવાય છે, ત્યાં ન એ ખરચાળ અને છે. બાકી તો બરાક સ્વચ્છતાનું જ્ઞાન અને તેને માટે કાળજીમયી પ્રયત્ન હોય તો ઘણું થઈ શકે. કેટલાંય માગોમાં પૂરતી પાણીનીય સવડ નથી હોતી, એ તો હાડમારી ન ગણાય, ને પ્રમથીય સરકારેને માટે હીજાવડ ગણાય. તેમાં પણ સહકારથી શોધ ઘણું કરી શકે. પરંતુ એ પ્રશ્ન પ્રોડ કેળવણીને યથા.

સ્વચ્છતા અને શિક્ષણ

એ રાજકીય અને પ્રોડોના પ્રશ્નો છેડીને આપણે ગામડાંની બાળકેળવણીને અંગેના અહીં વિચાર કરવા જોઈએ. ચાલુ પ્રાથમશાળાઓ, એકડા છૂટાપટ્ટા અને જેને અક્ષરજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે ચોડુંક આપવું, એ ન પોતાનું કામ સંમત છે. કાક દિવસે કદાચ ડિપોટી આવવાના હોય કે એને મળતો નિરીક્ષણનો

દિવસ હોય, ત્યારે પ્રાથમશિક્ષક શાળા તથા નર્ગ અને બાળકોની મુખ્યવસ્ત્રા, મુઘડતા અને ટાપડીય તરફ ધ્યાન આપે. ત્યારે બાળકો નવાં કે સ્વચ્છ કપડાં પહેરે; ન પહેર્યાં હોય તો શિક્ષક તેને ઘેર પાછો કાઢીને પહેરી આવવા કહે. આથી કરીને સફાઈ, સ્વચ્છતા, વગેરેનું શિક્ષણ શાળાનું કામ છે એમ નથી થઈ શકતું, ન કાંઈ તેમ માનવું પણ.

વધીશાળાની દૃષ્ટિએ

વધી-શાળાની શિક્ષણ-કરવા આથી જુદી ન છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન એ શિક્ષણનું સાધન મનાયું છે. પણ એના હેતુ અને પરિણામ તો બાળકજનની સમૃદ્ધિ છે. બાળક જીવનમાં રસપૂર્વક જોડાઈ શકે તે સારુ આવશ્યક ક્રિયાઓ શીખે, તેને અનુગ્રહ આવડતો મેળવી શકે, તેને સર્વશુદ્ધ કરવા માટે અવસ્થિતતા શીખે, દૃષ્ટિયો કેળવે, અને ઉત્તમ ફળ લાગી જતાવે. તે કરવા સારુ તે બર કારીગરીને ન અપનાવે એ ન ચાહે: ને ક્રિયાની સાથે મંથન ધરાવતી બધી વિદ્યાએતે તે માત્રામાં અને તે અનુગ્રહમાં ખરેખર શીખે, અને એમ કરીને એ ક્રિયાઓની જોડે ન એ વિદ્યાએતે વળી શકે. આ ક્રિયાએતે ન ગોષીજીએ ઉલોમ નામ આપ્યું છે અને તે દારાની શિક્ષણ-પદ્ધતિ એ એમની શિક્ષણની નવી ‘ઉલોમ-પદ્ધતિ’ છે. તેથી કરીને વધીશાળા પોતાના મામનાં ગંદાં બાળકોને સાફ કરવાં એ એક સફાઈ, સ્વચ્છતા અને મુઘડતા શીખવવાનો સ્વાભાવિક પ્રમેય સમજે છે: તેને તે પોતાના શિક્ષણકાર્યની સેવામાં જટ જડપી શકે છે. જૂની અક્ષરજ્ઞાનની ગોખણ-પદ્ધતિમાં પહેલા શિક્ષકોને કમ્પા. અ. જાતની. ઉલોમ-પદ્ધતિ, એક નકામી લખ લાગે. કદાચ કાક કહેશે, એ અમારું કામ નથી, માથાપોનું છે. આ ન શિક્ષકોને એ પણ કહેવામાં આવે છે અને તેઓ તેમ કરતા ચાહે છે કે, શિક્ષકોએ શાળા સાથે માથાપોને મેપક સાધવો જોઈએ! તો પછી આગંદાં બાળકોને નવડાવવાં થોડાવવાં અને તે રીતની ઉલોમ-પદ્ધતિથી ન માથાપોને જીવત અને પ્રેમપાત્ર સંપર્ક સાધવો એ લખ શી રીતે? જૂની ઘરેડના શિક્ષકે શિક્ષણ વિષેના પોતાના વિચારો અહીં આગળ ન મુઘડવાની બર છે. વધીશિક્ષણ-વોગ્ડાની ઉલોમ-પદ્ધતિ આથી આથી બરા બરા જેવી લાગતી ન કાંતે દારા પોતાના

મહાન રાષ્ટ્રીય ધ્યેયને પહોંચી વળી, વર્તમાન શિક્ષણ-તંત્રને નવેસર ને ધરમૂળથી ફરી-ધડાનું કામ કરવા તક છે.

લોકશાસન અને શિક્ષણ

લંડન 'ટાઇમ્સ'ના કેળવણી અંકમાં શિક્ષણ અને લોકશાસન પર ચર્ચા કરતી નીચે મુજબની એક નોંધ છે :

“આખો સમાજ એક આધ્યાત્મિક સંગઠન છે એવું દર્શન એમને ક્યાંથી મળશે? ચોપડાં દ્વારા અપાતી નાગરિક ધર્મની વિદ્યા એ જરૂરને પૂરી નથી કરી શકતી. એનાથી જ્ઞાન અને કોઈ વાર કદાચ જરા કૃત્રિમ અનુભવ, ખડું તો, મળે છે. પણ, જરૂર તો છે, સાચે મળીને, બધી વર્ણોના બધા જીવાનિયાઓ સેવાનો અનુભવ હો એની . . . જરૂર છે એક એવી તાલીમની યોજનાની કે જે તાલીમ શિક્ષણતંત્રને એક કાયમી બાબ બની શકે. તે સાચા અર્થમાં પ્રત્યક્ષ હોવી જોઈએ; પણ સેવાનું કામ પણ ફરિયાદ અને સમાજને ઉપરોચી હોઈ જોઈએ. . . ૧૮ વર્ષના જીવાનિયાઓને માટે સેવા-કાર્યોની છાવણીઓની રાજ્યવાંચી યોજના ને કાય, તો તેની અસર વાધા વર્ષો પર મુકે પર, પરંપરાની પ્રેરકમંત્રે દૂર થાય, ચોતાના દેશના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોની સંસ્કૃતિઓના પરિચય મળે, અને એ રીતે આજ નવવાની સામાન્ય કક્ષા નીચે ઊતરવાને બદલે ઉપર આવે. ”

રાષ્ટ્ર કે સમાજનું ઐક્ય એક આધ્યાત્મિક દર્શનની વસ્તુ છે, સાધના છે. અનેક મેદો, અનેક હિતાહિનો, અનેક રંગરંગો, એ ગુણોની મધ્યમાં વસતી એકતા જોવાનું કામ મુશ્કેલ છે. એમ જ સમજીએ કે, એ પણ એક પ્રકારનો રાષ્ટ્રીય આત્મ-સાક્ષાત્કાર છે. એને માટે પણ સાધના જોઈએ. જેમ કે વાંચાણી આત્મા ન જડે, ખત અને ગબચાસ હોય તો એની પડિતાર્થ કદાચ આવે, તેમ જ પુરતકો વાંચાણી આ રાષ્ટ્રદર્શનનું પણ બને છે. રાષ્ટ્રનું ઐક્ય મુખથી કહેનારાઓમાં ઝીણોમોટા ને પૂર્વ-અંદો હોય છે તે તો અધાયેલા જ રહે છે; તેથી

રાગદેખો પ્રસંગે તે બધા પાંગરે છે—રાષ્ટ્રકેયનું આત્મદર્શન વિશેષાધી જાય છે. એમ ન બને તે તો ક્યારે કે બે તે દર્શનની સાધના કરી હોય, હૃદય-ત્રાંચીઓની જેમ જ એ પૂર્વગ્રહોની ગાંઠોને છેદી હોય. આને માટે સાધનાક્રમ જોઈએ છે, આરાધના જોઈએ છે. ટાઇમ્સનો નોંધવેબક સાચું કહે છે કે, એ સક્રિય સેનામાં રહેલી છે. પણ એ સેના સમગ્ર રાષ્ટ્રપુરુષની ને સૌએ સાથે મળીને કરવાની હોવી જોઈએ. આ મર્યાદા મહત્ત્વની છે. એ ન હોય તો ધ્યાનું 'ફળ' નહિ મળે.

વર્ધાયોજના એક સાધના

વર્ધાયોજનાનું શિક્ષણ આપું આ દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો એમ નવી લાગતું કે, એ આ જાતની એક સાધના જ છે? 'ક્રિયા દ્વારા કેળવણી' એ જોનો સિદ્ધાંત છે. પણ એ ક્રિયા ઉપગ્રંથ અને રાષ્ટ્રહિતની હેઠી જોઈએ, એટલે કે અમુક રાષ્ટ્રહિતના મુલ્યવાળી તે સેના હોવી જોઈએ. સામાજિક વિદ્યાની એ યોજનાની વાંતનું રહસ્ય આ રાષ્ટ્રપુરુષનું દર્શન કરાવતું એ છે. એ માત્ર સાબિત ન હોય, ન હોઈ શકે; તેથી કરીને તેની જ સાથે પ્રત્યક્ષ ક્રિયા—સેવાનો યોગ સાધ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ જો આ યોજનાને વિચારાય, તો તે સમગ્ર યોજના જ એક સાર્વભૌમ ધર્મશિક્ષણ જેવી બની જાય છે. અહીંયાં ધર્મનો ઉદારમાં ઉદાર અર્થ સેવાનો છે.

યોજનાના પ્રયોગકારોએ આ ભાવના ધ્યાનમાં રાખીને ચોતાના કાર્યની નાનીમોટી શૃંંગો અને મૂંઝવણો ઉકેલ કરવી જોઈએ. તે વિના કદાચ ઉકેલ ન મળે એમ પણ બને. 'વર્ધાયોજનાના શિક્ષકો આ ભાવના તો ચોતાની કરી સીધી દશે. એની તાલીમનું ખરું રહસ્ય આ ભાવના છે; ઉશીમનું અનુમુદાન ક્રત્યાદિ વિચિત્ર તો એ ભાવનાનું શરીર માત્ર છે.

મૃ

માણુરનું ગારિત્ય કાલ્યણી ધડાય છે. આગારણી વિરંગે છે અને સંગીતથી પૂજીતાને પામે છે.

કેન્દ્રશિક્ષક

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

જીવનનામ કવિ
ગોપાલકૃષ્ણ પટેલ
નગીનકાંત પાટેલ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (તંત્રી)
જીવજી દેસાઈ (વ્યવસ્થા)

૧૫૧

અંક ૭

અમિત

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

એપ્રિલ, ૧૯૪૦

વર્ષ ૧

અંક ૭

અનુક્રમશીલકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
વર્ધા-ચોવનાનું હૃદય: અનુવંશ કાકા કાટેલકર		૨૪૧
વર્ધા-શિક્ષણનો એક નમૂનો દિ. ૫૦ મરાઠવાલા		૨૪૩
ચીનના પહેલા પાંચ પાદશાહો નંચીનદાસ પારેખ		૨૪૩
આપણાં બાળકોની શારીરિક સ્થિતિ	પોપરદાસ ગોવિંદરાવ શાહ	૨૪૭
બહેવારુ ખગોળ-૭	હરિહર ભટ્ટ	૨૪૬
અનુભવશુ સિંદન-૪	મણિભાઈ ભં. દેસાઈ	૨૫૧
ગ્રીક શિક્ષણ મટે તાત્રીમ	'સ'આદક	૨૫૫
કાંતણુના કદ્યોગ અને સ્વમાયા	અ. બામવત	૨૫૮
તુલસીદાસની વાણી	દિ. ૫૦ મરાઠવાલા	૨૬૦
શાળામાં રસોપાસના	એક શિક્ષક	૨૬૧
શબ્દોના વંશ	અ. બેચરદાસ દોશી	૨૬૩
ટો. મોન્ટેસોરીનાં બે પ્રવચનો		૨૬૬
બેહત મળુ રાહતનો કાયદો	રાવજીભાઈ ના. પટેલ	૨૬૮
મામગોષ્ઠી-૬	વિક્રમદાસ કોઠારી	૨૭૧

નવું વાચન

નુવાસચંદ્ર	ગો.	૨૭૪
ખિન્ડ	"	૨૭૪
શરદ્બ. બુની બાળવાતા	"	૨૭૪
બળામણી	મ.	૨૭૫
શ્રી. મહાપિ	"	૨૭૫
સંસ્કૃતિનાં વહેણ	પાં.	૨૭૬

ભાસિક વિવેચન

ફળવણી અને લકાકત	મ.	૨૭૮
ફળવણી અને પદ્ધતિ	"	૨૭૮
અવળી ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ	"	૨૭૮
ત્યાંક ભારે બાલ છ	"	૨૭૯
'Foul' અને 'Out'	"	૨૭૯
બાળશિક્ષણસર	"	૨૮૩
પ્રટો ગ્રેવા કાયક	"	૨૮૦
ગેટમ મોન્ટેસોરીને વિનંતી	"	૨૮૦
બાળશિક્ષણ અને કલ્યાણ	"	૨૮૦

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી આદક થઈ શકશે.

દરેક માસના પહેલા આવકાયામાં અંક ન મળે તો આદકે પોતાનો આદકનંબર લખી બહાર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ મહેત્તા, રખાવ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોના ફેરફાર અંગેને તુરત જણાવવા કે નથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આદકેએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આદકનંબર અવરજ જણાવવા વિનંતી છે.

મુબઈના આદકે પોતાનું કવાનંમ નવજવન કાર્યાલયની મુબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં મરી-શકશે.

પોસ્ટલ ઓર્ડર કોસ ન કરવા વિનંતી છે.

લવાનમના દર

દેશમાં	પરદેશમાં	બહરદેશમાં
રૂ. ૨-૦-૦	રૂ. પાંચ	રૂ. ૨-૮-૦
૫૨૬ નંકસ, આર આના		
વ્યવસ્થાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય		
નવજવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫		
અમદાવાદ		

નવજવનનાં નવાં પુસ્તકો

ભારતસેવક ગોખલે: જીવનસમ દરે (કાંસાસદેખની પ્રસ્તાવના સાથે) દિ. ૧-૮-૦.

વિદાય વેળાએ: અગ્નિજ્વાળાનમૃત 'ધ પ્રોફેટ'ના અનુવાદ. અનુવાદક: કિશોરલાલ મરાઠવાલા દિ. ૦-૮-૦

રુમરજીયાત્રા: કાકા કાયેતદર (મુબારકવાસવાળી નવી આશિ) દિ. ૧-૮-૦

શ્રીમદ્ભાગવત: (ગુજરાતી છાયાનુવાદ) સંપાદક: ગોપાલદાસ પટેલ, દિ. ૧-૮-૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-અ'ક ૭]

અમદાવાદ

[એપ્રિલ, ૧૯૪૦

વર્ધા-યોજનાનું હાર્દ: અનુવંધ

૫

મોટા મોટા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ માની બેઠા છે કે, 'અનુવંધની કળા બહુ દુઃસાધ્ય છે; એમાં પ્રતિભાશાળી જ દિશાદર્શન કરી શકે અને એની પાસે અસાધારણ કલ્પનાવેશ્વર છે એ જ લોકો અનુવંધપદ્ધતિ સર્જી શકે છે.' આમાંથી પરિણામ એ આવ્યું છે કે, લોકો નેમાંથી કંઈ ને કંઈ આવક થાય એવા સમ્પ્રદાયો ઇલાંચ શીખવાની વાત તો સમજી શકે છે, પરંતુ તેની સાથે સાથે જેટલો સમય મળે તેટલામાં પુરતકિયા બહુતર થશે એવી એમની અપેક્ષા હોય છે. પરંતુ, ગંધીજી ન્યારે કહે છે કે એ વર્ધા શિક્ષણ નથી, ત્યારે તેઓ બહુ સંશયમાં પડી જાય છે. આજ સુધી કોઈએ લઘીમના શિક્ષણ આરંભે બીજા વિષય પણ શીખવી બતાવ્યા નથી, જેટલે લોકોને અનુવંધપદ્ધતિના શિક્ષણ પર વિશ્વાસ જ બેસતો નથી. જ્યાં અધ્યાપકોને સેવા કરવામાં આવે છે ત્યાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ સંસ્થાના સંચાલકો યોતાના વિદ્યાર્થીઓને કહે છે કે, 'આ બાબતમાં નથી અમે પોતે કંઈ જાણતા, નથી તમે જાણતા; જેટલે તમે લોકો સાથે બેસીને માંદોમાંદો વિચારી લો અને અનુવંધની પદ્ધતિ શોધી લો.' આ વિદ્યાર્થી-શિક્ષકો પણ ગામડામાં જઈને ત્યાંના યોતાના બાળ વિદ્યાર્થીઓને જો કહે કે, 'તમે પણ જાતે જ અનુવંધ શોધી લો,' તો શું આશ્ચર્ય? જેવું સાંભળ્યું તેવું કહ્યું અને છૂટ્યા.

જેટલે અનુવંધી શિક્ષણના કેટલાક પાઠ તેવાર કરવામાં આવે એટલું જ નહિ, પણ તે પાઠ છાત્રોને જ્યાં પાચાની કેળવણીને પ્રયોગ ચાલતો હોય અમવા ચાલવાની સંભાવના હોય ત્યાં મોઢવવામાં આવે એ જરૂરનું છે. આમ કરવા પહેલાં અનુવંધી શિક્ષણપદ્ધતિ અહીં જના વધારે રૂપક કરવી જોઈએ.

ધારો કે બાઈબલમાં પ્રવાણ કોઈ મિશનરી પાસે આપણે રહિત શીખવા માનીએ છીએ. રહિતના વિચાર

કમલા હોય છે અને તેની લેખનશૈલી અંગ્રેજ બાપમાં અસાધારણ મુંઝવે માનવામાં આવે છે. આપણને તો રહિતના વિચાર અને તેની લેખનશૈલી સાથે જ સંબંધ છે; પરંતુ રહિતના બાળપણમાં તેની માતાએ તેને બાઈબલ બતાવ્યું હતું અને એટલી સારી રીતે યાદ કરાવ્યું હતું કે, રહિતની લેખનમાં બાઈબલના રાબડું, બાઈબલના રાબડું પ્રયોગ અને બાઈબલના ઉદ્દેશ જ્યાં ત્યાં વેરાયેલા નજરે પડે છે. હવે, જો રહિતને સારી રીતે સમજવો હોય તો, જ્યાં જ્યાં બાઈબલનો ઉદ્દેશ આવે છે ત્યાં બાઈબલનો એટલો ભાગ તો સમજી જ લેવો જોઈએ. આખું બાઈબલ વાંચવાનો આપણો હેતુ નથી. ફક્ત જ્યાં અને જેટલી બાબતની ચર્ચા આવી હોય તેટલી જ સારી રીતે સમજવી છે. આ રીતે બાઈબલનું રીતસરનું વાચન નહિ થાય; પરંતુ રહિત લેખક જ એવો છે કે, બાઈબલની મહત્વની એવી કોઈ જ બાબત હશે જે એના પુસ્તકમાં આવવી રહી ગઈ હશે. પરિણામ એ આવશે કે, આપણે રહિત પૂરા કરતાં કરતાં બાઈબલના પણ કામચલાક પડિત બની જઈશું. અને આટલું બાઈબલ વાંચવામાં આપણને કંઈ બોલે પણ નહિ લાગે. બાઈબલને કોઈ ભાગ રહી ગયો તો બધું. બીજા કોઈ લેખકનું અંગ્રેજ પુસ્તક વાંચતાં તે ભાગનો ઉદ્દેશ આવી ગયો તો ત્યાં તે ભાગ વાંચી લઈશું. અને બાઈબલનો કોઈ ભાગ કોઈ પણ જગ્યાએ ન આવે તો, એની કોઈ જગ્યાએ ચર્ચા જ નથી આવતી તેના જ્ઞાન વગર જ આપણે રહી જઈએ તોપણ હરકત નહિ. તેની કિંમત પણ શી? જેટલો ભાગ આપણને શીખવવા માટે. આપણા મિશનરી શિક્ષક તે ભાગનો રહિત સાથે જળરહતીથી અનુવંધ બેસાડી દે, એ પણ આપણે પસંદ નહિ કરીએ.

આ હદાહરણથી અનુવંધની પદ્ધતિ અને એની મર્યાદાનો ખ્યાલ આવી જશે. આપણા સંસ્કૃત મંથાના પ્રીકાકર પણ રીક લખતાં જેટલે અહીં અનુવંધ પદ્ધતિથી જ કામ લે છે. જ્યાં જો બાબતનો ઉદ્દેશ

આવ્યા, ત્યાં તેનું પરિપૂરું વિવરણ કરીને આગળ ચાલ્યા. આ રીતે વ્યાકરણ, છંદશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર જ નહિ, પણ સંગીત, વૈદક, કર્મકાંડ, યુદ્ધશાસ્ત્ર, રાજનીતિ બધું જ થોડું થોડું આવી નય છે. અને દીકાની મદદથી બહુનાર વિદ્યાર્થી પોતાના વિષયનો સર્વજ્ઞ અને આશ્રીની બધી બાબતોમાં બહુસુત થઈ નય છે. અનુબંધની મર્યાદા હોયને ઈશ્વર તીથરની સર્વબળ બાબતો દીકામાં ધુસારી દેનાર દીકાકારની હાંસી થતી. જે દીકાકાર પોતાના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવાના ઉદ્દેશથી અર્થહીન બાબતો વાચક સામે મૂકતો તે અપ્રતિષ્ઠિત થઈ જતો. કવિકાંડના સાહિત્ય પર દીકા લખનાર મહિરનાથે શરૂઆતમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

“નાડમૂલં લિલ્યતે કિંચિત્
નાનૈર્દક્ષિતમુચ્યતે ॥”

આ દીકાકાંડોમાંના ધણીખરા અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતા અને પોતાની દીકા દ્વારા અધ્યયનશીલ વિદ્યાર્થીઓને એ બધાં શાસ્ત્રોનું થોડું થોડું જ્ઞાન અનુબંધપદ્ધતિથી આપી દેતા હતા.

મહાભારત ગ્રંથ પણ અનુબંધ પદ્ધતિનો જ એક નમૂનો છે. ન્યાં જે બાબતનો ઉલ્લેખ આવ્યો ત્યાં એ વિસ્તારથી સમજાવી દીધી. એમ તો મહાભારત કેવળ ભારતીય યુદ્ધનું વર્ણન માત્ર છે. પરંતુ એમાં અનુબંધ દ્વારા એ યુવની ભારતીય સંસ્કૃતિનું પરિપૂરું ચિત્ર, એનાં બધાં અંગકપાંગો સહિત, આદેશબામાં આવ્યું છે. એ જમાનાની યુદ્ધનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મચર્ચા, તીર્થાટન, લોકકથાઓ, રાજવંશાવળી, પ્રમાણુશાસ્ત્ર, બરચના, સ્વર્ગલોક વગેરે દુનિયાભરની બાબતોની ચર્ચા એમાં આવી નય છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—આ ચાર પુરુષાર્થોનાં અનેકવિધ શાસ્ત્રો એમાં આવી નય છે. અને તે પણ અનુબંધ સાથે અને પ્રમાણુસર. આજે પણ ન્યારે આપણે કોઈ અભિજાત ગ્રંથનું અધ્યયન કરીએ છીએ, ત્યારે અધ્યાપક પોતાની દીકા દ્વારા એ ગ્રંથના વિષયની અને, એની અંદર આવેલા ઉલ્લેખોના અનુબંધને આધારે, અનેક વિષયોની અને સાહિત્યની માહિતી આપણને આપી દે છે.

ટિપ્પણી અથવા દીકા લખનાર અધ્યાપક ન્યારે કોઈ મોટા પુસ્તકાલયમાં જઈને બેસે છે, ત્યારે તે પોતાના પુસ્તકોનો અનુબંધ આખા પુસ્તકાલયમાં અનેક જગ્યાઓથી શોધે છે અને એ રીતે પોતાનો પાઠ્ય વિષય ઉદ્દીપિત કરી દે છે

ન્યારે દેનાતને ઈસા મસીહનું જીવનચરિત્ર લખવું હશે ત્યારે તેણે જે સુસેવમ જઈને ઈસુના જીવન સાથે જે જે બાબતોનો સંબંધ હતો તે બધી ભેઈ લીધી. ન્યારે

અનાતોલ-ફાનો પોતાની ‘ચાઈ’ નામની નવલકથા લખી, ત્યારે તેણે રોમન ઇતિહાસ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો બધો પ્રારંભિક ઇતિહાસ, જેને તે પોતાની કથા સાથે અનુબંધ કરવાનો હતો, તે વાંચી લીધો હતો. ન્યારે ન્યોર્થ ઇલિયટને ‘રોમોલા’ લખવું હતું ત્યારે તેણે સેવેનોરાલોના સમયનો બધો ઇતિહાસ વાંચી નાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ એ જમાનામાં જે ઉત્સવ ઉજાવવામાં આવતા તેની સૂઝમાં સૂઝ મારીતી મેળવી. ન્યારે તે સમયનું લોકજીવન ઈલિયટને પ્રત્યક્ષ થયું, ત્યારે જ તેણે ‘રોમોલા’ નેની નવલકથા સજીવ કરી દીધી. હવે ન્યોર્થ ઇલિયટનું નામ ઇતિહાસકાર વરીકે ક્યાયે મશહૂર નથી તેને કેવળ પોતાની એક નવલકથા કોઈ ઐતિહાસિક કાળબંધમાં વાવવી હતી અને સજીવ બતાવવી હતી. એટલા માટે તેણે નવલકથાના કથાનક સાથે જે જે બાબતોનો અનુબંધ બેસતો હતો તે બાબતોને ધણી જ ઉત્સાહ અને પ્રેમથી અપનાવી લીધી.

આજે જનતા હકી શકે છે કે, ઇતિહાસકાર પણ ન કરી શકે તેટલા ન્યોર્થ ઇલિયટ સેવેનોરાલોનો સમય આપણે માટે પ્રત્યક્ષ કર્યો છે. રોકસપિયર અને રેનિફન વિષે પણ આમ જ કહી શકાય. કોઈ મેગેઝિને જેવા ઇતિહાસકારે એકશર કર્યો છે કે, ઉગ્ધડના ઇતિહાસનું કોઈ તેને જેડું રોકસપિયરમાં મળ્યું તેડું ઇતિહાસગ્રંથમાં ન મળ્યું.

જે જ્ઞાન અનુબંધપદ્ધતિથી લેવા અથવા આપવામાં આવે છે તે સહેલાઈથી હજમ થઈ નય છે. ક્યારેય ભારત પર લખવું નથી અને કામપરતે ઉપસ્થિત રહીને પ્રાણુશક્તિ વધારે છે.

હવે અમે નવી વસ્તુ એટલી જ કરી છે કે, અનુબંધની સંસ્કારિતા કેવળ ઉજાગિયાત લોકોને જ નહિ પણ યાદ-તડકા અને વરસાદપાણીમાં કામ કરનાર શ્રમજીવીઓ, જમની સંખ્યા ૮૦ ટકા કરતાં પણ વધારે છે, તેમને પણ સુલભ થાય. બધું આવરથક જ્ઞાન અને સંસ્કારિતા ન્યારે હુતર-હડોય સાથે સંબંધ ધરી, ત્યારે તે શ્રમજીવીઓ માટે સુલભ ધરી. શિક્ષણને બદલે શ્રમજીવીઓને શ્રમવિમુખ કરીને પરાપજીવી ઉજાગિયાતોની સંખ્યા વધારવી, એ હિંદુસ્તાન માટે આત્મહત્યાનો માર્ગ છે, અને શ્રમજીવીઓને વિદ્યા અને સંસ્કારથી વંચિત રાખવા એ તો પ્રથમ કોટિનો સમાજદ્રોહ છે.

બન્નેમાંથી બચવા માટે દેશના કરોડો લોકોને આજીવિકા, જ્ઞાન અને કૌશલ્ય આપીને તેમની સાથે બાકીનું બધું જ્ઞાન અનુબંધ કરવાની પદ્ધતિ અમે ચોધી કાઢી છે.

(હિંદી ‘સર્વોદય’માંથી)

કાકા કાલેલકર

વર્ધા-શિક્ષણ નો એક નમૂનો

મારા ઘરની બારી સામે એક સુકાઈ અણેલા ઝાડનું થડ ઊભું હતું. ગઈ કાલે સવારે ધરધણીના નોકરે એક સાથીની મદદથી તેને પાડ્યું, અને બપોરે બાર વાગ્યા સુધીમાં કરવતથી વાદી તેના મોટા મોટા કડકા પાડ્યા. એની સાથે એની પત્ની અને પાંચેક વર્ષના છોકરો પણ આવેલાં હતાં. પત્નીએ લાકડાં ઊપાડી જવામાં સાથ દીધો; બાર વાગ્યે પરવાર્ષી તારે લાંબી કરવત પણ એ જ ઊપાડી ગઈ. જે ત્રણ ચાર કલાક આ કામમાં ગયા, તેટલો વખત પેચો છોકરો પણ સાથે રહી કાંઈક કાંઈક કરતા હતા. નાનાં છોકરિયાં ઊડતાં તે ઊપાડીને એ એક ટેકાણે કરતો; સાથે કરવત ચાલતી તેની મળ પણ બેને. બાર વાગ્યે નોકરે કરવત હાથમાંથી મૂકી કે તરત તેણે તેને બે હાથે ધસડીને લાકડાના એક ગોળવા ઉપર ચડાવીને ટેકવી. કરવતના દાંતા પહેલાં ઉપલી બાજુ રાખ્યા. પછી કાંઈક વિચાર આવ્યો, તેથી ફેરવીને નીચેની બાજુ પર કર્યો. વળી કાંઈક વિચાર આવ્યો, તેથી ગોળવા પરથી ઉતારી વ્યવસ્થિત રીતે જમીન પર મુવાડી. પછી પાસે પડેલી દોરીને હાથમાં લીધી, અને તેને વીટાળીને હાથમાં લઈ લીધી. આ બધું એણે જાતે જ કર્યું, કોઈના કહેવાથી નહિ. ઊભડું, એ જ સાથે સાથે કાંઈક બોલતો જતા હતા.

એ આમ કરતો હતો, તેટલામાં નોકરે કરવતને પત્નીને માથે ચડાવી, અને એક મોડું લાકડું સાથીને માથે ચડાવ્યું, પછી સર્વે પોતાના ઘર તરફ વિદાય થયાં.

નોકર ને તેની પત્ની અબણુ હતાં. બાળકને પોતાના કામ સાથે કાંઈક શિક્ષણ આપે એ એમને મટિ શક્ય નહોતું. કાંઈક શીખશે એ દૃષ્ટિથી તેમણે એને સાથે આણ્યો જ નહિ હોય. એ તો માની પાછળ પાછળ આવ્યો હશે. પણ એને માથાપના કામમાં રસ પડ્યો. એ કામ એમના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને કોઈક રીતે જરૂરી છે એમ પણ એ કળી મથો હશે જ. એટલે એણે માથાપના કામનું ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યું, અને પોતાની બાળસમજ પ્રમાણે તેમાં રસપૂર્વક ભાગ લીધો. આથી એ ત્રણ-ચાર કલાક માથાપને હેરાન કર્યા વિના ત્યાં ટક્યો એટલું જ નહિ, પણ ઊભડું પોતાની નાની નાની ક્રિયાઓ અને બોલીથી માથાપના અમ પણ હશે.

આ જ વસ્તુને શાસ્ત્રીય રીતે ગોઠવીએ એટલે તે વિદ્યા બને, અને તેમાંથી વર્ધા-શિક્ષણનું શાસ્ત્ર નિર્માણ થાય.

વર્ધા, ૧૧-૩-૪૦ કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા

ચીનના પહેલા પાંચ પાદશાહો

જુદા જુદા દેશના કે જુદા જુદા ધર્મના લોકોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે જુદી જુદી માન્યતાઓ પ્રચલિત હોય છે. ચીનના લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે, સૌથી પહેલાં પાન-કું નામે એક માણસ અવતર્યો હતો. તેણે આદાર હબર વર્ષો સુધી સતત પરિશ્રમ કરીને સૃષ્ટિની રચના કરી. સૌથી પહેલાં તેણે મૂર્ત, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, આકાશ અને પૃથ્વી બનાવ્યાં. આ કામ ચાલતું હતું તે દરમિયાન તે રોજ રોજ છ છ કૂટ ઊંચો વધતો જતો હતો. આખરે ન્યારે સૃષ્ટિનું કાર્ય પૂર્ણ થયું. પૂર્વે ૨૨ લાખ, ૨૯ હજાર વર્ષ ઉપર પૂરું થયું ત્યારે તે મરણ પામ્યો. અને તેના માથામાંથી

પરવત બન્યા, આસોચ્છ્વાસમાંથી વાયુ અને વાદળો બન્યાં, શબ્દમાંથી મેઘગળ્તના બની, હાથપગમાંથી ચાર દિશાઓ બની, લોહીમાંથી નદીઓ બની, માંસમાંથી માટી બની, દાંડીમાંથી નક્ષત્રો અને રાશિચંડળ બન્યાં, ચામડી અને વાળમાંથી વૃક્ષો અને ઔષધિઓ બન્યાં, દાંત, હાડકાં અને મગજમાંથી ઝનુકરો ધાતુઓ, પડકો અને રત્નો બન્યાં, પરસેવામાંથી વરસાદ બન્યો, અને શરીર પરની જિવાતોમાંથી માણસો પેદા થયાં. એ માણસો પણ એવાં જ હતાં : તેઓ ચામડાં પહેરતાં, કાચું માંસ ખાતાં અને માત્ર પોતાની માતાને જ ઝોળખતાં,

પિતાને ઝોળખતાં નહિ. આતું ધણાં વરસો સુધી ચાલ્યું.

પણ ત્યાર પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૫૨માં કૂ હી નામે પહેલો બાદશાહ થયો. એ પોતે તેમ જ એની રાણી જાને ખૂબ સંસ્કારી હતાં. તેમણે લોકોમાં લગ્નનો ચાલ શરૂ કરાવ્યો અને લગ્ન સંબંધે જે અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. તેનો અંત આણ્યો. એ રાજ પોતે જળારો શિકારી હતો અને શિકારનો એને ભારે શોખ હતો. એ વખતે લોકોને શિકાર માટે પશુઓ પૂડે ખૂબ રખડવું પડતું હતું. આખો દિવસ રજળપાટ કરે ત્યારે દહાડાને છેડે માંડ ખાવા પૂરતું મળે એવી રીતિ હતી. એવામાં આ રાજાએ દોરીથી ફાંસલા ગૂંથવાની સુક્તિ શોધી કાઢી, અને લોકોને શીખવી. એટલે પછી લોકો જંગલમાં અને વગડામાં આવા ફાંસલા ગોઠવવા લાગ્યા. આને પરિણામે ઘણી મહેનત અને રખડપટ્ટી ઝોળી થઈ ગઈ. ઉપરાંત એના વખત સુધી લોકો એક એક માછલી જ પકડવાનું જાણતા. તેને બદલે એણે માછલી પકડવા માટે પણ્ણી ઝીણી દોરીની જાળ ગૂંથી અને લોકોને પણ તેવી જાળ ગૂંથતાં શીખવ્યું. આથી માછલી પકડવા માટે કલાકોના કલાકો હાથમાં લાકડી લઈને બેસી રહેવાની જરૂર રહી નહિ. નદીમાં કે સરોવરમાં જાળ ગોઠવી દીધી એટલે પત્યું. અમુક વખત પછી પાછા આવીને જાળ કાઢે એટલે માછલાંથી ભરેલી હોય. આ બે શોધોને લીધે લોકોનો ઘણો વખત બચવા પાડ્યો.

આમ જોરાક મેળવવાની સહેલી રીતો શોધ્યા પછી કૂ હીએ લોકોને સંધતાં શીખવ્યું. એના વખત સુધી લોકો કાચું જ માંસ ખાતા હતા, તેને બદલે એણે અગ્નિ ઉપર શેકીને ખાવાનું શીખવ્યું. વળી એની રાણીને સંગીતનો ખૂબ શોખ હતો. તેણે કેટલાંક વાદ્યો પણ બનાવ્યાં હતાં, અને લોકોને પણ એવાં વાદ્યો બનાવી વગાડતાં શીખવ્યું હતું.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭૩૭માં એનું અવસાન થયું એટલે શેન નુંગ નામનો બાદશાહ ગાદીએ આવ્યો. એ વખતે રાજનો દોકરો જ રાજ બને એવો રિવાજ નહોતો. દેશમાંથી ઘોષ લાયક માણસને રાજ પસંદ કરે અને રાજના અવસાન પછી તે ગાદીએ આવે એવો રિવાજ હતો. આ શેન નુંગ બીનમાં 'દેવી બેહુત' નામે પણ ઝોળખાય છે, કારણ બેતીની

શરૂઆત કરનાર, લોકોને ખેતી કરતાં શીખવનાર એ હતો. જે હજી ન હોય અને બધી જમીન કેવળ કાદાળાથી જ ખોદવાની હોય, તો ખેતી કરતાં કેટલી મુશીબત પડે, એ તમે સહેજે કલ્પી શકશો. આ રાજના વખત સુધી લોકો એ રીતે જ થોડી ધણી ખેતી કરતા હશે. પણ પછી આ રાજાએ કાદાળાનો હાથો ખૂબ લાંબો બનાવ્યો અને તેને એક છેડે બીજાં વાંકું લાકડું બાંધી બળદ નોડી શકાય એવી યોજના કરી. આમ પહેલવહેલું હજી તૈયાર થયું. હજીની શોધને લીધે ખેતીમાં બળદના બળનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો અને ખેતી એકદમ વધી ગઈ.

પણ એટલી જમીન ક્યાં હતી? ચારે કોર મોટાં મોટાં જંગલો આવેલાં હતાં. એટલે ખેતી માટે જમીન કાઢવા એણે જંગલો બાળવાનું શરૂ કર્યું. મોટાં મોટાં જંગલોમાં આગ લગાડી તેણે ખેતી માટે જમીન સાફ કરી, એટલા માટે એને 'અગ્નિદેવ' પણ કહે છે. આમ નવી મળેલી જમીન ઉપર લોહી હળ વડે ખેતી કરવા લાગ્યા. પણ ગમે એટલી સારી ખેત કરી હોય, ગમે એટલું સાતું વાવેતર કર્યું હોય, છતાં જે વખતોવખત નકામા છોડ અને ધાસની નીંદણી ન કરવામાં આવે, તો અનાજ સાતું ચાય નહિ. એ નીંદવાનું કામ પણ એ જ રાજાએ લોકોને બતાવ્યું. ખેતીના કામમાં એ ખૂબ રસ લેતો. પોતે નવા નવા પ્રયોગો કરતો, એટલે એને જુદી જુદી વસ્તુપતિઓનું અને તેમના ગુણધર્મનું સાતું જ્ઞાન હતું. એને આધારે જે જે વસ્તુપતિઓ ઔષધિ તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવી લાગી તેને વિષે તેણે લોકોને માહિતી આપી.

આ ઉપરાંત નુંગે બીજાં મહત્વનું કામ એ કર્યું કે, તેણે બજારો બરવાનું શરૂ કર્યું. અમુક અમુક દિવસે બજારે લોકો પોતપોતાની વસ્તુઓ લઈને નકી કરે છે કેકાણે ભેગા થાય અને પોતાને જે વસ્તુ નેહતી હોય તે ખરીદે અને પોતાની પાસે જે વધારાની હોય તે વસ્તુ વેચે. તે વખતે કાંઈ નાણાનું ચલણ નહોતું, એટલે સૌ પોતાનો માલ આપી બદલામાં બીજાનો માલ લેતા. આમ વસ્તુની અદલાબદલી — વિનિમય — કરીને તેઓ પોતાનો વહેવાર ચલાવતા. જમીનમાંથી કાચી ધાતુઓ કાઢી તેને શુદ્ધ કરવાની શરૂઆત પણ એના રાજ્યમાં જ થઈ હતી

એમ કહેવાય છે, જોકે ધાતુનો બહોળો ઉપયોગ તો એના પછી આવેલા ક્ષિંગ ટી રાજ્યના વખતમાં શરૂ થયો.

ચીનના ત્રીજા બાદશાહ ક્ષિંગ ટી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૯૭માં ગાદીએ આવ્યો. એના સમયમાં ધાતુએ કાઢવાનું કામ વધારે જોરથી ચાલ્યું. જેમ જેમ ધાતુએ વધારે પ્રમાણમાં નીકળતી ગઈ, તેમ તેમ તેની વપરાશ પણ વધવા લાગી. પહેલાં તો લોકોએ હથિયારો બનાવવામાં ધાતુ વાપરવા માંડી. પછી તો રોજ વાપરવાનાં વાસણો, જે અત્યાર સુધી માટીનાં જ બનાવતા હતા, તે પણ ધાતુનાં બનાવવા લાગ્યા. અને થોડા જ વખતમાં લોકો માટીનાં ઘરોને બદલે ઈંટનાં પાકાં મકાનો બાંધતા પણ થઈ ગયા.

આગલા રાજ્યએ બમ્બર ભરવાનું તો શરૂ કર્યું, પણ લોકોને માસ લાવવા સર્પ જવાની ખૂબ મુશ્કેલી હતી. રસ્તામાં આડી નદી આવતી હોય તો તે એળંગવાની તો વાત જ શી કરવી? એટલે ત્યાં સુધી વાહનની અને વ્યવહારની કંઈ વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી વેપાર જામે નહિ, એમ સમજતાં રાજ આ મુશ્કેલીનો શો ઉપાય કરવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં તેને ઝાઝા થકમાંથી કાતરીને હોડકાં બનાવવાનું સૂઝ્યું અને એણે એવાં હોડકાં બનાવરાવ્યાં પણ ખરાં. ચીનમાં વાંસ તો ખૂબ જ શાય છે, એટલે વાંસનાં હલેસાં બનાવ્યાં. આમ એક મોટી મુશ્કેલીનો નિકાલ આવી ગયો અને લોકો નેદીમાર્ગે આવળ તથા માલની લાવ-સાંપડ કરવા લાગ્યા. પણ હજી જમીન પર કાંઈ સાદું વાહન હતું નહિ. એનો ઉપાય વિચારતાં વિચારતાં પૈડાંની શોધ થઈ. પૈડાં શોધ્યાં એટલે ગાડાં અને રથ બનાવતાં ટેટલી વાર? ગાડાં અને રથ બનાવ્યાં એટલે માલની લાવ-સાંપડ કરવામાં અને લશ્કરી કામોમાં તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

એવું કહેવાય છે કે, એ રાજ્યની રાણીએ રેશમના કીડા ઉછેરવાનું શરૂ કર્યું, અને દેશની સ્ત્રીઓને પણ તેણે એ કામ શીખવ્યું. આમ કીડા ઉછેરવાનું શરૂ થયું એટલે પછી સાથોસાથ જ રેશમનાં વસ્ત્રો બનાવવાનું પણ શરૂ થયું. આમ રેશમી વસ્ત્રો વાપરવાની શરૂઆત પણ એ જ રાજ્યના સમયમાં થઈ.

આ સિવાય એ રાજ્યએ મહનક્ષત્રોની ગતિનું નિરીક્ષણ કરવા માટે એક વેધશાળા બંધાવી, અને એવાં નિરીક્ષણોને આધારે દેશનાં ચાલુ પંચાંગમાં જે કાંઈ ભૂલો પેરી ગયેલી હતી તે સુધરાવવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. ખેતી કરનારી પ્રજાનું પંચાંગ બરાબર ન હોય, ત્યારે કયારે બદલાવાની છે એનું ચોક્કસ જ્ઞાન ન હોય, એ ન પાડવે.

એના સમય સુધી લોકો અનાજ આપું જ રાંધતા હશે એમ લાગે છે. કારણ, અનાજને વાટીને ભૂંડા કરવા માટે ખસદરતાની શોધ કરનાર પણ એ જ હતો. આજે તો આપણે ઘંટીનો દળેલો લોટ ખાઈએ છીએ. પણ જ્યારે લોકો અનાજ કેવળ ખસદરતાથી જ વાટીને વાપરતા હશે, ત્યારે તે કેવો હશે અને ટેટલી મહેનતે તૈયાર થતો હશે, એ તો જેણે અગિયારમને દિવસે શિંગોડાનો લોટ ખાંડીને તેનો શીરો કરી ખાધો હશે તે સહેજે કહી શકશે. આજે તો હવે હાથધંટીને બદલે બળદથી ચાલતા ઘંટ અને યંત્રથી ચાલતી ઘંટીઓ પણ શરૂ થઈ ગઈ છે, એટલે આપણને આ ખસદરતાની શોધ તદ્દન નજીવી લાગે; પણ પ્રગતિ બધી એમ પગલે પગલે જ થાય છે.

ક્ષિંગ ટીના અવસાન પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૫૬માં ચાઓ નામે ચોથો બાદશાહ ગાદીએ આવ્યો. એ ખૂબ બક્ષો અને પ્રજાને પુત્રની પેઠે પાળનારો હતો. પોતાની પ્રજાના સામાન્ય માણસોથી વધારે સુખસગવડ પોતે ન હોગવવી, એવા વિચારથી એ પોતે ખૂબ સાદાઈથી રહેતો. એ હમેશાં પીળી ટોપી અને કાળું પહેરણ પહેરતો. પોતે રાજ હોવા છતાં કપડાં ઉપર કદી જરીકામ કરાવતો નહિ, હીરા માણેક વગેરે ઝવેરાત પહેરતો નહિ, એટલું જ નહિ પણ રેશમી વસ્ત્રો સુધ્ધાં એ વાપરતો નહિ. ઉનાળામાં એ સુતરાઉ કપડાં પહેરતો અને શિયાળામાં મગચમનાં કપડાં પહેરતો. એનું રહેવાનું મકાન પણ ખૂબ સાદું હતું. ઉપરનું છાજ પણ બરાબર કાપેલું નહોતું. ઘરના થાંભલા પણ કાતરણી વિનાના તદ્દન સાદા જ હતા. ખોરાકમાં તે મોટે ભાગે સાદી કાંઈ હોતો અને જમવા માટે માટીનાં વાસણો અને લાકડાનાં ચમચો વાપરતો.

એણે પોતાના મહેલ બહાર એક નગારું મુકાવ્યું હતું. જે કાંઈ પ્રજાજનને કાંઈ ફરિયાદ કરતી હોય

તો તે આ નગારું વગાડે એટલે રાજ બહાર આવે અને તેની વાત સાંભળે. વળી એ પ્રમાણે એણે પોતાના આંગણમાં એક પાટિયું પણ મુકાવ્યું હતું. જો કોઈ માણસે રાજકાજ સંબંધે કંઈ સૂચના કરવી હોય તો તે આ પાટિયા ઉપર લખી જાય, અને રાજ રાજ સાંભળે પાટિયા ઉપરનું લખાણ વાંચી લે અને આવેલી સૂચનાનો વિચાર કરી કરવો ઘટે તેવો ફેરફાર કરે.

આટલા ઉપરથી તમને સમજાયું હશે કે એ રાજ કેટલો બધો પ્રગત્યસલ હતો. આવો રાજ પ્રજાના હિતનો વિચાર કરી, પોતાની હયાતીમાં જ કોઈ લાયક માણસને પસંદ કરી, તેને રાજકાજની તાલીમ આપી પાવરથી કરે એમાં શી નવાઈ? એણે શન નામના એક માણસને પસંદ કરી તેને પોતાની બે પુત્રીઓ પરણાવી. આપણે ત્યાં પુત્રી પરણે એટલે સાસરે જાય એવો રિવાજ છે, પણ તે જમાનામાં સ્ત્રીમાં એવો રિવાજ હતો કે પરણે એટલે પુરુષ સાસરે જાય. આમ શન એને ત્યાં રહેવા આવ્યો એટલે એણે તેને રાજકાજની કામોમાં પહેાડવા માંડ્યો અને બધી રીતે મહિતગાર બતાવ્યો. એના મરણ પછી એ શન જ ગાદીએ આવ્યો.

પાંચમો બાદશાહ શન ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૫૮ માં ગાદીએ આવ્યો. એની પહેલાંના બાદશાહોએ અનેક લોકોપયોગી શોધો કરી હતી તેમ એણે પણ એ કામ આગળ ચાલુ રાખ્યું. એણે રાજ્યમાં બધે સરખાં વજન વપરાય એવી વ્યવસ્થા કરી. આવી વ્યવસ્થા વિના વેપારમાં ભાવતાલ નહીં કરવામાં અને સામાન્ય વહેવાર ચલાવવામાં પણ કેટલી અગવડ પડે, એનો ખ્યાલ તમને સહેજે આવી શકશે.

એના વખતમાં એક માણસે ડાંગરનો દારૂ બનાવવાનું શોધી કાઢ્યું. એ માણસને તો થયું હશે કે મેં ભારે શોધ કરી છે, એટલે એ તો દારૂનો કટોરો લઈને બાદશાહને ભેટ ધરવા ગયો. બાદશાહે કટોરો લઈ એવા તો જોરથી જામીન ઉપર ઝીક્યો કે તેના

દુકડેદુકડા બિટી ગયા. એણે એ વખતે ઉચ્ચાર્યાં વચનો આજે પણ આપણે સંભારવા જેવાં છે. એણે કહ્યું, “આને લીધે કોઈ દિવસ કોઈ રાજાને રાજ્ય ખોવાનો વારો આવશે.” તે આટલાથી જ અટક્યો નહિ; તેણે એ દારૂ શોધનાર માણસને પોતાના રાજ્યમાંથી હદયાર કર્યો અને પોતાના રાજ્યમાં દારૂની સખત બંધી ફરમાવી દીધી.

વિવાધીઓને જાણીને આનંદ થાય એવો પણ એક સુધારો એ રાજ્યએ કર્યો હતો. સ્ત્રીમાં શાંતિમાં બહુતાં બાળકોને મારવા માટે શિક્ષકો ખૂબ લાંબા ચાણક રાખતા, કે જેથી પોતાની જગ્યાએ મોંઝાં મોંઝાં છેલ્લી હારમાં બેઠેલા છોકરાને પણ ફટકાવી શકાય. આ રાજ્યએ આ દુરતા ઓછી કરવાના ઇરાદાથી આ ચાણકની લંબાઈ કાપવાથી ઓછી કરાવી નાખી. મારને તદ્દન બંધ તો એ ન કરાવી શક્યો, પણ પછી વારે વારે ઊઠવાની આળસે અથવા છોકરાને પાસે બોલાવવાની આળસે જેટલી દિંસા ટળે એટલી તો એણે ટાળી. તે જમાનાના વિવાધીઓએ જરૂર એ રાજાને ખરા દિલથી આશીર્વાદ આપ્યા હશે.

એના વખતમાં હોઆંગહો (પીતજલા) નદીમાં જાન્યાર પૂર આવ્યાં હતાં, અને આખો પ્રદેશ જળજળ બંબાકાર થઈ ગયો હતો. આખા પ્રદેશ ઉપર ફરી વળેલાં પાણી પાછાં સમુદ્રમાં કાઢવા વિના ખેતી કે બીજું કશું થઈ શકે એવું રહ્યું નહોતું. આ આફત ટાળવા માટે રાજ્યએ ખવાન નામના માણસને બોલાવ્યો. પણ તે એ પાણી પાછાં વાળી શક્યો નહિ. આથી એણે ય નામના બીજા એક માણસને એ કામ સોંપ્યું. તેણે લોકોના સહકારથી નવ વરસ સુધી સતત ભારે જહેમત ઉઠાવી અનેક નહેરો અને ખાઈઓ ખોદી બધું પાણી પાછું સમુદ્રમાં વાળ્યું અને આખા દેશને એક ભારે આફતમાંથી ઉગાર્યો. એની આ સેવાથી લોકો એના ઉપર એટલા તો ખુશ થઈ ગયા કે, ત્યારે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૫માં શનનું અવસાન થયું ત્યારે તેમણે એને જ ગાદી ઉપર બેસાડ્યો.

નગીનદાસ પારેખ

બાદશાહ અનંત છે અને પૃથ્વી સનાતન છે. એમની અજન્મમરતાનું શું ગૂઢ હશે? તેમને સ્વાર્થ નથી, તેથી શું તેઓ અજન્મજમર સનાતન નથી?

લાઓએ

આપણું બાળકોની શારીરિક સ્થિતિ

ગુજરાતી પ્રજાનું 'શારીરિક બંધારણ વખણાવું નથી, અને ગુજરાતના 'પાપડિયા પહેલવાનો' શરીર-સંપત્તિના વિવિધતા કાંઈ પણ કહી શક્યા નથી. હિંદી લશ્કરની ભરતીમાં ગુજરાતીઓનું નામ જોવામાં આવતું નથી. ગુજરાતી શોકિયાઓને પોતાની ખાલખિલકલ્પના રક્ષણ માટે લેવા, પહોંચા અને આરોગ્ય કે ગુરખાઓનો આશ્રય લેવો પડે છે.

શારીરિક સંપત્તિના વિવિધ કપર ધ્યાન ખેંચનારા અને કામ કરનારાની સંખ્યા છેક નાની છે. શ્રીયુત છાયાલાલ પુરાણી અને તેમના ભાઈ અંબાલાલ પુરાણીની અખાડા અને વ્યાયામશાળા સંબંધી અને તેમને હાથે રચાયેલા ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળની પ્રવૃત્તિ ધણું વર્ષથી ચાલુ છે. તે છતાં હજુ જેઈએ તેટલાં સુધારાનાં ચિહ્નો દેખાતાં નથી. "સમાજોચક" માસિકના જુલાઈ ૧૯૧૬ના અંકમાં આ વિષે મેં ચર્ચા કરીને 'ગુજરાતીઓની શારીરિક નિર્ધનતાની વ્યવસ્થાપૂર્વક તપાસ' કરવાને માટે આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરી હતી; પણ ત્યાર પછી બહુ કાંઈ થયું હોય તેમ જણાતું નથી, અને હજુ આ વિષયમાં જેઈએ તેટલી નમ્રતિ આવી નથી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના છેલ્લા વર્ષના રિપોર્ટમાં બાળકોની શારીરિક તપાસ અને વ્યાયામ-વિદ્યાલયની સ્થાપના વિષે ખાસ ઉલ્લેખ છે. આ પ્રવૃત્તિના પરિણામે આ વિષયમાં વધુ ઉત્તેજન અને રસ ઉત્પન્ન થાય એમ આશા રખાય છે. છેલ્લાં શોરંએક વર્ષથી મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી કરવામાં આવતી શારીરિક અને દાંતરી તપાસને અંગે ધણી અગત્યની અને મોકાવનારી વિગતો બહાર પડી છે. આ સંબંધી એક નોંધ Journal of Gujarat Research Society ના નવમ્બર ૧૯૩૬ના અંકમાં મેં પ્રગટ કરી હતી. બીજા એક વર્ષની વૈદ્યક તપાસના આંકડા બહાર પડ્યા છે, અને તેમાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ થતી જણાય છે કે, આ વિષે ફરીથી શિશુ-સંરચાઓનું ધ્યાન ખેંચવાની અને જરૂર લાગે છે.

સાધારણ રીતે યુરોપ કે અમેરિકાના દેશોની પ્રજાનાં બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓનું શારીરિક બંધારણ હિંદ અને ખાસ કરીને ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓના કરતાં ચડિયાતું હોય એ સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ એક જ દેશમાં અને સાથે રહેતા બહુતા વિદ્યાર્થીઓના શરીરના માપની સરખામણીમાં ત્યારે ગુજરાતીઓ નીચા કિતરે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને શરમાવા લેખું થાય છે, એટલું જ નહીં પણ તેમનાં શિક્ષકો અને માળાખને પણ પોતાની જુએ-હારીનું બાન નથી તે સ્પષ્ટ થાય છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટી

તરફથી નીમવામાં આવેલા આ વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનોએ વિદ્યાર્થીઓના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે. શાંતિ વિદ્યાર્થીઓને ત્રીજા વિભાગમાં, નળજા વિદ્યાર્થીઓને બીજા વિભાગમાં અને સશસ્ત્ર અને સાધારણ વિદ્યાર્થીઓને ૧લા વિભાગમાં મૂકવામાં આવે છે. ગુજરાતની કોલેજોમાંથી ફક્ત ૩૦ કે ૪૦ ટકા જેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ વર્ગમાં મૂકવા લાયક હોય છે. પણ બીજા કોલેજોમાં આવિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારે હોય છે. આ વિષે નીચેના આંકડાઓ સચોટ રીતે હકીકત રજૂ કરે છે. તેમાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત તો એ છે કે, ગુજરાતની કોલેજોમાં બહુતા વિદ્યાર્થીની શારીરિક સ્થિતિ એક વર્ષમાં વધુ ખરાબ થઈ છે.

૧૯૩૭-૩૮ ૧૯૩૮-૩૯
૧લા વર્ગના ૧લા વર્ગના
વિદ્યાર્થીના ટકા વિદ્યાર્થીના ટકા

ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ	૩૯.૯	૨૭.૮
અમદાવાદ કોલેજ ઓફ કોમર્સ	૪૦.૮	૨૨.૨
એલ. ડી. કોલેજ, અમદાવાદ	૩૮.૫	૨૧.૦
ભાવનગર કોલેજ	૪૦.૦	૩૮.૫
વડોદરા કોલેજ	૫૦.૦	૪૭.૦
બરોડા કોલેજ	૫૦.૩	૫૧.૩
ગા. સુ. મેડિકલ કોલેજ, મુંબઈ	૫૭.૭	૬૩.૮
નાસીક કોલેજ	૪૭.૨	૫૧.૦
ફર્ગ્યુસન કોલેજ	૫૭.૦	૬૦.૨

યુનિવર્સિટીના મેડિકલ ઓફિસર ડૉ. માર્ગીલના અભિપ્રાય પ્રમાણે, અમદાવાદની કોલેજોના વિદ્યાર્થીની શારીરિક સ્થિતિના માપના આંકડા તૈયાર કરનારા ડોક્ટરોની ભેદકારીને કીધે, તેમની કપર બહુ આધાર રાખી શકાય તેમ નથી. પરંતુ મુખ્ય વાત તો એ છે કે, તેમની શારીરિક સ્થિતિ મળે વર્ષે પણ ખરાબ હતી અને હજુ પણ તેમાં સુધારા ચયાનાં ચિહ્નો દેખાતાં નથી. મેડિકલ અને વૈદ્યશાસ્ત્રની કોલેજોમાં કાંઈક સુધારો જોવામાં આવે છે અને તેને માટે કોલેજના અધિકારીઓને ધન્યવાદ થતે છે. બીજા કોલેજના અધિકારીઓ આ વિષયમાં રસ લે અને પોતાને સોંપવામાં આવેલા વિદ્યાર્થીની ફક્ત માનસિક ખિલવણી કપર ધ્યાન આપવા કપરાંત શારીરિક ખિલવણી કપર ધ્યાન આપે, તો શોરં વર્ષમાં સુધારો થઈ શકે છે, તે વૈદ્યશાસ્ત્રની દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

જેવી કોલેજમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ છે તેવી જ શાળાઓમાં બહુતા બાળકોની સ્થિતિ છે, એ મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના દાંતરી અમલદારના રિપોર્ટ કપરથી જણી શકાય છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ડૉ. એલ. કે. શાસ્ત્રી અને બીજા ડોક્ટરોએ ફરેલી તપાસના

પરિણામે જાણ્યું છે કે, ફક્ત ૨૫ ટકા જેટલાં જ બાળકો દેવચ્છ અને વૈદુરસ ગણી શકાય અને બાકીનાં ૭૫ ટકા રોગિષ્ઠ કે અશક્ત હોય છે. તેમની હાથાઈ, વર્તન, અને બીજા શારીરિક માપ ધોરણ કરતાં ઘણું ઓછાં છે. તેમણે આ આદર્શ ધોરણ કઈ પદ્ધતિસર નિર્માણ કર્યું છે તે સ્પષ્ટ નથી. આપણા દેશની તુટી તુટી નતિઓ માટે શરીરના માપનાં ધોરણ તુટ્યાં હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ સ્વાભાવિક ભેદ ધ્યાનમાં લઈને સરેરાશ માપ ઉપરથી સાધારણ (Normal) માપ નક્કી કરવું જોઈએ અને થી આ માપને આદર્શ (Standard) માપ સુધી ચલાવવું જોઈએ. આ પ્રમાણે યોજના અને પદ્ધતિસર કામ ચાલે તો જ પ્રભવના શરીરનો વિકાસ યોગ્ય રીતે સાધી શકાય. આખા ગુજરાતમાં આ પ્રમાણે પદ્ધતિસર કામ ચાલે તેને માટે નીચેની યોજના શાળાના અધિકારીઓ સમક્ષ મૂકવાની જરૂર જોડે છે.

૧. દરેક શાળામાં દરેક બાળકના શરીરનાં માપ વર્ષમાં એક વખત એક જ શિક્ષકના હાથે એક જ પદ્ધતિ પ્રમાણે નીચેની વિગતો સાહેના પત્રકમાં લેવાં :—

ઉંમર બેઝાર્ડ વજન છાતીનું માપ શ્વાસ લઈને શ્વાસ કાઢીને.

કમરનું માપ. પગના રેનાયુનું માપ. હાથના રેનાયુનું માપ
૨. આ જ પત્રકનું એક પાનું એક બાળક માટે પાંચથી દસ વર્ષ માટે રાખવાથી તેની શારીરિક સ્થિતિમાં શો ફેરફાર થાય છે તે જોઈ શકાયો.

૩. આ જ પત્રકના બીજા પાનામાં એક જ ઉંમરનાં બાળકો બાળકોનાં માપ લખીને, તેનો સરવાળો કરીને અને બાળકોની સંખ્યાથી ભાગીને, દરેક ઉંમરે બાળકનું સરેરાશ માપ શું આવે છે તે નિર્ણય કરે.

૪. આ સરેરાશમાં દર વર્ષે સુધારો થયો જોઈએ, અને તે સુધારો સાધવામાં શિક્ષકો, બાળકો, અને બાળકોના યોગ્ય ઉપર ધ્યાન રાખનાર માતૃપિતાઓનો સહકાર સાધવો જોઈએ. દરેક શાળામાં આ સરેરાશ માપમાં દર વર્ષે સુધારો કરનાર બાળકને ઇનામ કે કોઈ આપવા અને આખી શાળામાં સારી પ્રગતિ કરનારને એક 'શિશુ' કે 'ટ્રોફી' આપવી.

૫. આ પ્રમાણે વ્યક્તિઓને શરીર સુધારવાનું ઉત્તેજન મળશે, જેટલું જ નહિ પણ શાળાઓની સરેરાશ બેંચો રાખવાના પ્રયત્નથી સમૂહગત ઉત્તેજન મળવાથી આખી પ્રભુનું શરીર વીસ પચીસ વર્ષમાં સુધારવાનો સંભવ છે. ઉપરની યોજનામાં સહકાર આપવાને તૈયાર શાળાઓ, સરેરાશો, અને અન્ય વ્યક્તિઓને મારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાની વિનંતિ છે. સમગ્ર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છના જિલ્લાવાર, અને હિંદુ, મુસ્લિમ, પારસી, ખ્રિસ્તી, વહદી વગેરેના કોમવાર આંકડાઓ લેવા કરીને તે ઉપરથી દેશની પ્રભુમાત્રની વૈદુરસીનાં ધોરણો નક્કી

કરવાનું કામ એ માથે લીધું છે. અમેરિકા, અમેરિકા કે બીજા પ્રભુઓની સરમામણીમાં આપણી પ્રભુને નબળી ગણવામાં આવે છે, તે વિચાર-પ્રણાલિકામાં ભૂલ રહેવા સંભવ છે. દરેક પ્રભુનું કદ, બેઝાર્ડ કે બધારણ તેની નતિની ઉપર આધાર રાખે છે. તેમાં કસરત કે કેળવણીથી વધવડ થઈ શકે છે; તેનો અંદાજ સમજીને પ્રભુની શારીરિક કેળવણીના ઉપાયો યોજવાનું કામ ઘણું અગત્યનું છે. આ વિષયમાં ખરા દિલ્હી કામ કરનારને અને વિશ્વાસપાત્ર આંકડા મેળવી આપનારને તેમ જ શરીર સુધારનાર બાળકોને પારિતોષિક આપવાને માટે નાણાં આપવાની ગોઠવણ પણ થવાથી ઘણા લાભ થઈ શકે એમ છે. આ પ્રમાણે પારિતોષિક આપવાની યોજનાથી એક જ વર્ષમાં સ્પષ્ટ લાભ થાય છે, એ દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના અનુભવથી કહી શકાય. નીચેના આંકડા ઉપરથી વ્યક્ત થશે કે, જરા સંભાળ લેવાય અને બાળકોને સહેજ ઉત્તેજન આપવામાં આવે, તો શરીર-સુધારણાનાં ચિહ્નો દેખાઈ આવે છે. આશા છે કે, દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના શાળાના સંચાલકોએ જીવી રીતે આ દિશામાં સહકાર આપ્યો છે, તેવા જ સહકાર બીજા શાળાઓના સંચાલકો તરફથી આપશે.

ઉંમર	સંખ્યા	વર્ષ	વિદેશી ગુજરાતી સમાજ શાળાના વિચારધર્મિઓ - શિક્ષકો									
			સરેરાશ બેઝાર્ડ	સરેરાશ વજન	છાતી	છાતી	છાતી	શ્વાસ લઈને	શ્વાસ કાઢીને	છાતી	શ્વાસ લઈને	શ્વાસ કાઢીને
૬	૭	૧૯૩૮	૪૧.૭	૩૪.૦	૨૧.૭	૨૧.૭	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪
૭	૬	૧૯૩૯	૪૩.૦	૩૬.૫	૨૨.૫	૨૨.૫	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪
૮	૪	૧૯૩૮	૪૫.૦	૩૮.૭૫	૨૨.૫	૨૨.૫	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪	૨૦.૪
૯	૪	૧૯૩૮	૪૬.૫	૪૨.૦	૨૩.૦	૨૩.૦	૨૧.૪	૨૧.૪	૨૧.૪	૨૧.૪	૨૧.૪	૨૧.૪
૧૦	૭	૧૯૩૮	૪૭.૭	૪૩.૭	૨૩.૭	૨૩.૭	૨૨.૩	૨૨.૩	૨૨.૩	૨૨.૩	૨૨.૩	૨૨.૩
૧૧	૪	૧૯૩૮	૪૮.૫	૪૬.૫	૨૪.૫	૨૪.૫	૨૨.૩	૨૨.૩	૨૨.૩	૨૨.૩	૨૨.૩	૨૨.૩
૧૨	૪	૧૯૩૮	૪૯.૫	૪૭.૫	૨૫.૫	૨૫.૫	૨૩.૩	૨૩.૩	૨૩.૩	૨૩.૩	૨૩.૩	૨૩.૩
૧૩	૪	૧૯૩૮	૫૦.૦	૪૮.૦	૨૬.૦	૨૬.૦	૨૪.૫	૨૪.૫	૨૪.૫	૨૪.૫	૨૪.૫	૨૪.૫
૧૪	૪	૧૯૩૮	૫૧.૦	૪૯.૦	૨૭.૦	૨૭.૦	૨૫.૫	૨૫.૫	૨૫.૫	૨૫.૫	૨૫.૫	૨૫.૫

ઉપરના આંકડા ઉપરથી ખીલું એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, બાળકોની કેવળ શારીરિક કે વૈદ્યકીય તપાસ કરવા ઉપરાંત સમૂહોની સરેરાશ ગણતરી વધારે ઉપયોગી અને કાર્યસાધક ગણી શકાય. આપણી શાળાઓમાં આ વિધિ બહુ માહિતી ફરીજવાઈ પડેલી છે, પરંતુ તેનો સાચાદાયિક

ઉપયોગ કરવાને અને તેમાંથી આપી પ્રત્યક્ષ શારીરિક ક્ષમિતિનું ધોરણ નક્કી કરવાને માટે સતત પ્રયાસની જરૂર છે. હસ્તિકુંજ, ખાર, પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ મુંબઈ ૨૧ તા ૧૧-૩-૪૦

વ હે વારુ ખ ગોળ - ૭

સિંહાવલોકન

સૂર્યની મદદથી આપણે જે બાબતો જાણી શકીએ, તે જથી હવે આપણે પૂરી કરી છે. આપણે આગળ જઈએ તે પહેલાં અસાર સુધીમાં આપણે જે જાણ્યું તે પર ફરીને નજર કરી જતી રીઝ પડશે. સૂર્યની છાયા પરથી સમય, દિશા, અક્ષાંશ, રેખાંશ, સૂર્યોદય અને-સૂર્યાસ્તના સમયો આપણે જાણ્યા. આમાં માત્ર રેખાંશ કાઢવા માટે આપણે ધડિયાળની મદદ લીધી છે. બીજી કોઈ બાબતમાં સૂર્યની છાયા સિવાય કોઈ વસ્તુની મદદ આપણે લીધી નથી.

રેખાંશ ચરતુ જ એવી છે કે તે ધડિયાળની મદદ વગર જાણી શકાય જ નહિ, કારણ કે અક્ષાંશ કુદરતી વસ્તુ છે, સારે રેખાંશ કૃત્રિમ વસ્તુ છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી પર દિવસમાં એક આંતર ફરે છે, તેથી ધરીના બે છેડા એટલે બે ક્ષુદ્ર, તે બન્નેની બરાબર વચ્ચે આવેલું ત્રિપુવૃત્ત, અને ત્રિપુવૃત્તથી કોઈ પણ જગ્યાનું ઉત્તર દક્ષિણ અંતર એટલે અક્ષાંશ. આ બધું કુદરતે જ નક્કી કરી આપ્યું છે; તેમાં માણસ કંઈ પણ ફેરફાર કરી શકે એમ નથી. પણ રેખાંશનું આવું નથી. પૃથ્વી પરની કોઈ પણ જગ્યાના રેખાંશ ય-ય તરીકે ઘડી શકાય અને તેને અનુસરીને પૃથ્વીની બધી જગ્યાના રેખાંશ કાઢી શકાય, જે જગ્યાના રેખાંશ ય-ય ગણવામાં આવે, તે જગ્યાથી બીજી કોઈ પણ જગ્યાનું પૂર્વ કે પશ્ચિમ અંતર તે જ આ બીજી જગ્યાના રેખાંશ. આ અંતર માઈલમાં અથવા કલાકમાં માપીને તેના અંશ કરવાથી રેખાંશ આવે. માઈલમાં માપવાનું કામ ખૂબ મહેનતવાળું છે, પણ તાર અને રેડિયોના આજના જમાનામાં કોઈ પણ એક જ ફાળે બે જગ્યાઓના રેખાંશ સમયો (જે અગાઉથી આકાશીય પદાર્થો પરથી સ્વતંત્ર રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય છે

તે) તેને સરખાવીને તે બે જગ્યાના રેખાંશ વચ્ચેના ફરક જાણી શકાય છે, અને આ બે જગ્યામાંથી એક જગ્યાના રેખાંશ અગાઉથી જાણવામાં હોય, તે બીજી જગ્યાના રેખાંશ નક્કી કરી શકાય છે.

આમ રેખાંશ કાઢવાનું કામ ધડિયાળ વગર થઈ શકે એવું નથી જ, તેથી તેને માટે આપણે ધડિયાળ વાપરી છે. પણ બીજી કોઈ બાબત નક્કી કરવા માટે આપણે ધડિયાળ વાપરી નથી એટલું જ નહિ, પણ આકાશના પદાર્થોની ગતિ પરથી જ દુનિયાનાં બધાં ધડિયાળની ગતિ નક્કી કરવામાં આવે છે, તેથી આપણે પણ સૂર્યની છાયા પરથી ધડિયાળમાં સમય ચૂકવાની રીત આપી છે. વિશેષમાં એક વાત રહે છે, અને તે એ કે, બે આપણી પાસે અગાઉથી બરાબર મેળવેલું ધડિયાળ હોય, તે સૂર્યની છાયાને બદલે તે ધડિયાળ પરથી જ અક્ષાંશ, રેખાંશ અને દિશા જાણી શકાય છે, અને તેની પણ રીત આપણે આપી છે.

આ લેખમાળાના બીજા લેખમાં જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે, આ વિષયોને આપણા જૂના ગ્રંથોમાં ત્રિપ્રક કહી છે: ત્રિપ્રક એટલે દ્વિ (દિશા), દેશ (અક્ષાંશ અને રેખાંશ) અને કાલ. અસારના ખગોળ અને જોગના વિકાસને પણ આજનાં સૂક્ષ્મ યંત્રોની મદદથી આ વિષયોમાં ખગોળનો ઉપયોગ કરે છે. જમીનમાપણી અને તે ઉપરથી જોગના નકશા બનાવવા, ધડિયાળોને નિયમિત રાખવાં, ભરદરિયે આગબોટ ચલાવવાની દિશા નક્કી કરવી, વગેરે રોજનાં વહેવારુ કામકાજ ખગોળની મદદ વગર બની શકતાં નથી; અને વિમાનો વધારે પ્રગતિ કરશે સારે તેને પણ ખગોળની મદદ લેવી પડશે.

ખગોળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ બુદ્ધિને તીવ્ર બનાવે છે, શોધકશક્તિને વિકાસ કરે છે, કલ્પનાશક્તિને વિશાળ બનાવે છે, જગતની અનંતતા અને માનવની અદ્વિતીય સમજાવે છે, આકાશની દિવ્ય ભ્યોતિઓનાં દર્શનથી હૃદયને સાત્ત્વિક આનંદથી છલકાવી દે છે, અને ઐદિક જગતની મર્યાદાઓ ભુલાવીને મનુષ્યને આધ્યાત્મિક પ્રદેશોમાં પહોંચાડી દે છે. એ જ આ શાસ્ત્રનો મનુષ્ય પરનો મોટામાં મોટો ઉપકાર છે અને તેની આગળ અગાઉ ગણાવેલા વહેવારુ લાભ અત્યંત નુચ્છ છે. તેથી ન્યારે કોઈ શેખક આ શાસ્ત્રની વિશાળ મર્યાદાઓમાં ઘૂમતો હોય, ત્યારે તે સામાન્ય વાચકની ઉપેક્ષા કરીને અલ્પસંખ્યક વિદ્વાનોને માટે શાસ્ત્રીય સાહિત્ય રચે છે એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી; કારણ કે આપણો બંધનો અનુભવ છે કે, આ કહેવાતા 'શાસ્ત્રીય' વિષયોની ટાંકીનું યાજ્ઞી અનેક નંગ વાટે ચર્ચને સમાજના સૌથી નીચેના યરમાં પહોંચી જાય છે.

આમ છતાં પણ આ શાસ્ત્રના બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક લાભોને એક બાજુ ઉપર રાખીને, તેના રોજગરોજના વહેવારુ ઉપયોગ ઉપર લખવાનું આ શેખમાળામાં અમે સ્વીકાર્યું છે. અને તેમ છતાં આ શેખમાળાનો ઉપયોગ અસુક સંખ્યા જ કરશે એ પણ દેખીતું છે. આમાં વાચક કે શેખક કોઈનો દોષ નથી દરેક વિષયની પેતપેતાની મર્યાદાઓ હોય છે; અને શેખકમાં પેતાના વિષયને રસિક કરવાની ગમે તેટલી શક્તિ હોય, તોયણ એ મર્યાદાની બહાર તે જઈ શકતો નથી. શાસ્ત્રીય વિષયોને રસિક બનાવવા માટે પશ્ચિમમાં સમર્થ શેખકોએ શાસ્ત્રીય વિષયોને ગૂંથીને નવલકથાઓ લખી છે. પણ આ નવલકથાઓ પ્રણયની નવલકથાઓ જેટલી કદી નહિ વંચાય. આ શેખમાળા છ મહિના લખ્યા પછી અને હજુ પણ આને આગળ ચલાવવાની છે તે પહેલાં આટલો ખુલાસો કરવાની જરૂર અમને લાગી છે, જેથી આ બાબતમાં કંઈ ગેરસમજણ ધવા ન યામે, અને જો ચર્ચ હોય તો નીકળી જાય.

ચંદ્ર

આટલી સ્પષ્ટતા કર્યા પછી હવે આપણે આગળ ચાલીએ. સૂર્ય પછી સ્વાભાવિક રીતે જ ચંદ્ર લક્ષ્ય. યજુ ચંદ્રની ગતિ બહુ અનિયમિત છે.

ચંદ્ર પરથી સમય વગેરે સહેલાઈથી જાણી શકતાં નથી. ચંદ્રકળાનાં ક્ષયવૃદ્ધિ અત્યંત જાણીતી બાબત હોવાથી તે વિષે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. છતાં આકાશનું આપણું અવલોકન કેટલું કાળજી વિનાનું હોય છે તેનો એક દાખલો આપીએ. સુદ અગિયારશે અને વદ અગિયારશે ચંદ્રનો કંઈ તરફનો ભાગ ખંડિત હોય છે તે વિષે બહુ થોડા સોંકો બરાબર જાણતા હશે. સુદમાં પૂર્વ તરફનો અને વદમાં પશ્ચિમ તરફનો ચંદ્રનો ભાગ ખંડિત હોય છે અને તેના કરતાં બિલકી દિશાનો ભાગ બરાબર ગોળાકાર હોય છે.

રાતે ચંદ્ર ક્યારે બિગેશે અથવા આથમશે એ જાણવું રોજના વહેવાર માટે બહુ ઉપયોગી છે. એટલું તો બધા જાણતા હશે કે, સુદમાં ચંદ્ર સાંજે આકાશમાં બિગેશે જ હોય છે, પણ સવાર થતાં પહેલાં તે આથમી જાય છે; પણ વદમાં તે રાતે મોડો બિગે છે અને ઠંડ સવાર સુધી આથમતો નથી. અમાસે ચંદ્ર ગિલકુલ દેખાતો નથી અને પૂનમે તે બરાબર સાંજે બિગી આપી રાત પ્રકાશી બરાબર સવારે આથમી જાય છે. કોઈ પણ તિથિએ ચંદ્ર બિગવા કે આથમવાનો સમય બરાબર કાઢવો એ બહુ અઘરું છે. યજુ એ સમય સુમારે કાઢવો એ જહુ સહેલું છે. અહીં આપણે એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે, સુદમાં ચંદ્ર આથમવાનો અને વદમાં ચંદ્ર બિગવાનો વખત જાણવાની જ આપણને જરૂર છે. આ હિસાબ એવો છે કે સુદની તિથિના આંકડાને બમણો કરવાથી જે આવે તેટલી ઘડી રાત જાય, એટલે કે સૂર્યોસ્ત પછી તેટલી ઘડી જાય, ત્યારે ચંદ્ર આથમે; અને વદની તિથિના આંકડાને બમણો કરવાથી જે આવે તેટલી ઘડી રાત જાય, એટલે કે સૂર્યોસ્ત પછી તેટલી ઘડી જાય, ત્યારે ચંદ્ર બિગે. સૂર્યોસ્તનો સમય કાઢવાની રીત ગયા શેખમાં આપી છે. દાખલા તરીકે, સુદ અગિયારશે સૂર્યોસ્ત પછી ૨૨ ઘડી, એટલે ૮ કલાક ૪૮ મિનિટ વીરો, ચંદ્ર આથમશે, પણ વદ અગિયારશે સૂર્યોસ્ત પછી ૮ કલાક ૪૮ મિનિટ વીરો ચંદ્ર બિગશે. આ હિસાબ ગામડાના સોંકો જાણે છે. પણ આ પ્રમાણે આવતો સમય બહુ રચુ આવે છે એ યાદ રાખવું.

દરિદર બદ

અનંતશત્રુ લિંકન

૪. ન્યાયની વકીલાત

રિંગ્રમદિદમાં આવીને લિંકને સ્પીડ નામના વેપારીની ફુકને પોતાના થોડા ભિંબા રાખ્યો. ફુકાનમાં જઈ તેણે સ્પીડને એક ખાટમો, શેતરંજ અને ચાદરની કિંમત પૂછી. સ્પીડે દરેક વસ્તુની કિંમત ગણીને સત્તર ડોલરનો અંદાજ કહ્યો. આ દરમ્યાન લિંકન બેંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. સત્તર ડોલરનો અંદાજ સાંભળી તેણે કહ્યું, ‘સ્પીડ, તમારો અંદાજ મિત્રકુલ વાજગી છે એમાં શક નથી, પરંતુ આજે તો મારી પાસે એક દમડી પણ નથી. આવતી નાતાસને વાપડે આટલી વસ્તુઓ મને ઉધાર આપશો? એક શ્રીજી વસ્તુની પણ તમને ગળું કરવી જોઈએ. હું અહીં વકીલાતનો ધંધો કરવાને આવ્યો છું. તેમાં સફળ થઈશ તો ખચસ તમારું સેણું વખતસર પતાવીશ. પણ આજે હું એથી નાદાર હાલતમાં છું કે, એ ધંધામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો તો, હું નથી ધારતો કે, એ પૈસા તમને કદી પાછા આપી શકું.’ લિંકનની પારદર્શક નિખાલસતા અને તેના ચહેરાના ગહન કારુણ્યે સ્પીડના હૃદયમાં તેના પ્રત્યે બેંડા સમભાવ જાગ્રત કર્યો. તેણે કહ્યું, ‘આ ફુકાનનો માળ તદ્દન ખાલી છે અને મારો પલંગ પણ મેટા છે. જો તમને વાંધો ન હોય તો આપણે બંને માટે અહીં પૂરતી સગવડ છે.’ લિંકન માળ ઉપર ચઢી બહુ જોઈ આવ્યો. આ અનુભવ માણસે તેના પ્રત્યે બતાવેલી અપાર મનતાથી તે ગળગળો થઈ ગયો. અદ્દાદ કંઈ તેણે સ્પીડના ઉધાર અને સ્નેહની આમંત્રણનો આભારવશ થઈ સ્વીકાર કર્યો. આ ધડીથી સ્પીડ જોડેની તેની આજીવન મૈત્રીની અતૂટ ગાંઠ બધાઈ. દુનિયામાં એકમાત્ર આ સમાનશીલ મિત્ર આગળ જ લિંકને પોતાનું હૃદય ખોલ્યું, અને સુખદુઃખની વાતો કરી પોતાના અંતરની વ્યથા કંઈક હળવી કરી હતી. લિંકન સાથેની તેની આ પ્રથમ મુલાકાતનું બધાન કરતાં સ્પીડે પાછળથી જણાવ્યું હતું કે, એ મુલાકાત પહેલાં કે તે પછી પણ લિંકનના જેવો ગમગીન ચહેરો કદી તેના જોવામાં આવ્યો નહોતો.

રિંગ્રમદિદમાં આવ્યે ત્રણ અઠવાડિયાં પછી લિંકને સ્ટુઅર્ટ જોડે વકીલાતનો આરંભ કર્યો. જીવનમાં તેને માટે આ તદ્દન નવીન પ્રકારનો અનુભવ હતો. આજ સુધીનું એનું જીવન ઘણુંખરું રખડપટ્ટીનું હતું. એમાં વખતની જરૂરે કિંમત નહોતી અને નિયમિતતાની તો એથીયે ઓછી. તે પોતાના કંઈ અગત્યના કામે નીકળ્યો હોય અને રસ્તામાં કોઈ વિધવા ડોલરીને લાકડાં ચીરનારની જરૂર હોય કે કોઈ ગરીબ ખેડૂતને કંઈક મદદની જરૂર હોય, તો કામ કામની જગ્યાએ રહેતું અને લિંકન મદદ કરવાને ત્યાં અચૂક થોભ્યો જ હોય. જેમને મદદની જરૂર હોય તેમને સહાય કરવી એથી વિશેષ અગત્યનું કામ કયું? અને કાળ તો અનંત છે એટલે પોતાનું કામ આજેને બદલે કાલે ધાય તો શું ખાટુંગોળું થઈ જવાનું હતું? આમ, પ્રકૃતિથી જ પરગજુ અને પોતાના હિતને વિષે એપરવા લિંકનને જુદી જ જાતના અને તેની પ્રકૃતિથી કાંઈક બિલકી પ્રકૃતિના ધંધા જોડે મેળ બેસાડવાનો હતો. એ ધંધામાં તો વખતસર ઓફિસે જવાનું, વખતસર અસીસોના કેસ તૈયાર કરવાના અને નિયમિત રીતે વખતસર કોર્ટમાં હાજર થવાનું. વળી, આ ઉપરાંત સામાન્ય રીતે, કદિન કેસો જીતવા અનેક પ્રકારના કાચાકાવા કરવાના, પોલીસો પાસેથી કેસને અંગેની મદદની માહિતી મેળવવા તથા સામા પક્ષના સાક્ષીઓને ફોજવા લોચરુશવત આપવાની, અને ધંધા હમેશા પીકેટો યાત્રુ સાખતને કઠિયાદલાસો ખાસત નાની નાની નકરોરો ધરમેળે પતાવવાને બદલે સોડોને કોર્ટે જવાને ઉત્કેરવાના. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી લિંકનને પોતાનો માર્ગ કાઢવાનો હતો, આ પરિસ્થિતિમાં તે કંઈક અંશે વકીલાતના ધંધાને અનુકૂળ થયો અને ધણે અંશે એ ધંધાને તેણે પોતાને અનુકૂળ કર્યો. અંતપૂર્વક તેણે નિયમિતતા કેળવી, અને વખતસર અસીસોના કેસ તૈયાર કરવાની અને કોર્ટમાં હાજર થવાની ટેવ પાડી. પણ એ ધંધાનાં ગતીચ પ્રસોભનો તે કદી વશ ન થયો; તેમ જ તેની હીન પ્રણાલીથી તે સદંતર અગંગો રહ્યો. તેની સ્થિતિ અતિશય

કંગાળ હતી; અને તેને માથે એટલું બધું કરવું હતું કે, ધંધામાં સફળ થવું એ તેને માટે જીવનભરજીનો સવાલ હતો. પરંતુ આ વિકટ સંજોગોમાં પણ એણે પૈસાને પહેલી પસંદગી ન આપી. તેમ જ પૈસાને બદલે સત્ય, ન્યાય કે પ્રામાણિકતાનો વિનિમય કરી પણ ન કર્યો. શું પૈસા એટલા બધા કીમતી અને પ્રામાણિકતા, ન્યાયપરાયણતા તથા જાતબાવ એટલાં બધાં મુલ્યક કે પૈસાને સાટે તેમનો વિક્રય કરવો? સિંકને જીવનમાં કદી પણ આવો અવગો અને હીન સોદો ન કર્યો. તેણે નાણાંની નહિ પણ ન્યાયની વકીલાત કરી અને તેમાં સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર મેળવી.

સિંકને કાયદાની આરીકાઈનો ઉપયોગ કરવામાં કે તેની છટકાચારીનો લાભ લેવામાં જરાયે રસ નહોતો. સાચા પક્ષને ન્યાય મેળવી આપવા માટે કાયદાનો ઉપયોગ કરવામાં જ તેને રસ હતો. તેના ધંધાના માથેથી તથા ન્યાયાધીશોએ સિંકને વિષેના અનુભવે આપતાં જણાવ્યું છે કે, કેસની સત્યતાની તેને ખાતરી થઈ કે તેની પ્રતિભા ઝગમગી જાય. પછી તે કેસ ગમે એટલે અટકે કે આંદોલનથી ગમે હોય તોપણ તેની રજૂઆત તે એટલી બાંહેધરીથી અને તેનું સમર્થન એટલી સચોટતાથી કરતો કે તે સાંભળી બધા છક થઈ જતા. પણ કેસની સત્યતા વિષે તેને મહેજ પણ શંકા પડી કે તેનો ઉત્સાહ સાવ મંદ પડી જતો અને તેની કુશલ શુદ્ધિ પણ કુદિત થઈ જતી. એક વખતે તે કોરટમાં કેસની રજૂઆત કરતો હતો ત્યાં એકાએક તેને તેની અમત્યતાની પાછી ખાતરી થઈ ગઈ. તે કેસ ત્યાં ને ત્યાં પડતો ચૂકી તેણે કોરટમાંથી હોટ મૂકી અને પોતાના ઉતારાની વીંછીમાં ચાલ્યો ગયો. સિંકનના આ વિચિત્ર વર્તનથી ન્યાયાધીશ તથા કોરટમાં હાજર રહેલા બધાને આશ્ચર્ય થયું. તેમને લાગ્યું કે સિંકન ગડો થઈ ગયો કે શું! થોડી વાર પછી ન્યાયાધીશે તેને મોક્ષાવવાને માથુંસ મોકલ્યો. સિંકને પોતાના અસબ્ય જીવન માટે ન્યાયાધીશની

કેસ બીજા વકીલને આપી દીધો અને જણાવ્યું કે, 'એ માથુંસ ગુનેગાર છે, એનો બચાવ હું ન કરી શકું.' આમ છતાં વકીલાતના ધંધામાં તેની વધુ ને વધુ પ્રગતિ થતી ગઈ અને પરિણામે તેની કમણી પણ વધતી ગઈ; પરંતુ તેની પ્રામાણિકતા અને ઉદારતા એથી પણ વિશેષ વધતી ગયાં.

એક અગ્રીસ ૧૦૦ ડોલરનો દારો કરાવવાને તેની પાસે આવ્યો. સિંકને તેને કહ્યું કે, 'કાયદો તમારી તરફેણમાં છે અને એ કેસ જીતીને તમારા ૧૦૦ ડોલર હું ખચીત તમને મેળવી આપી શકું. પરંતુ એમ કરતાં એક પ્રામાણિક કુટુંબ ઉપર બોરે આપણે લાવવામાં હું બાગીદાર બનું, એ મારાથી ન બને.' એટલે તમારો કેસ અને તેની શીને જતાં કરવાનું જ હું વધારે પસંદ કરું છું. પણ કશુંયે દામ લીધા વિના તમને હું એક સલાહ આપું કે, તમે પાછા થોડા જાઓ અને ૧૦૦ ડોલર મેળવવાનો બીજો વધારે પ્રામાણિક ઉપાય વિચારી કાઢો.' આમ સિંકને એક ગરીબ કુટુંબને દુઃખમાં ઉતારવા કરતાં પોતાની શી જતી કરવાનું વધારે પસંદ કર્યું. એક ધનિક એક ગરીબ માથુંસ પાસે અડી ડોલર માગતો હતો. તે માથુંસ એવી કંગાળ હાલતમાં હતો કે ફૂદી બાંધે આપવાની પણ તેની શક્તિ નહોતી. આ રકમ વસૂલ કરવાને કેસ મંડાવવા તે ધનિક સિંકને પાસે આવ્યો. તેણે તેને પોતાની છાંદ છોડી દઈ એ રકમ જતી કરવા સમજાવ્યો, અને કહ્યું કે કેસ કરવા જતાં તો વસૂલ કરવાની રકમ કરતાં કેટલુંયે વધારે ખર્ચ થશે. પણ પેલો ધનિક એકતો બે ન જ થયો. તેણે તો પેલા જિયારા ગરીબ ઉપર વેર લેવું હતું. સિંકને તેની પાસે શીના દશ ડોલર માગ્યા. એમાંથી અડધા પેલા ગરીબને આપી તેની પાસે પેલા માગનારને અડી ડોલર આપી દેવાડાવ્યા. આમ એ કેસનો નિવેડો આણી પેલા ગરીબ માથુંસને તેણે આશ્વત્થાંથી ઉગાથો.

ધંધામાં સફળતા મળતાં સામાન્ય રીતે બને છે તેમ, સિંકનો પોતાનાં ગરીબ માનવજાતિએ પ્રત્યેક સમજાવતો આપ્ત જરો સુકાયો નહિ પણ વધુ ને વધુ વિચાર થતો ગયો અને પ્રજાગ વેગથી વહેરે ગયો. જીવનના આરંભમાં તેને અતિશય હાંમતી મળી પડી હતી, રોજ મેળવવા તેને બારે મયામત મળી પડી હતી, અને કોરટની પણ સદાય વિના

પણ કે. મારા હાથ એટલા

જે, એના કુપિત હાથે હું

મોની પાંચ મળેમ નથી.

હું

એકલે હાથે તેને દુનિયામાં પોતાનો માર્ગ કરવો પડ્યો હતો. પરંતુ જીવનના આ કોર અનુભવોએ તેની કામળ લાગણીઓ અને હૃદય ભાવનાઓને શિગતી મોડવાને બદલે પોષી અને પકવિત કરી; તથા જીવનમાં તેને મળેલી સફળતાએ તેમને કલ્પણી કરી.

તેની શી પશુ ઘણી જ માફકસરની હતી. દાવાની રકમ મને એટલી મોટી હોય, પણ પોતાની મહેનતના પ્રમાણમાં જ તે શી મેળો. એક ૬૦૦ ડોલરના કેસમાં તેણે માત્ર સાડા ત્રણ ડોલરની ફી લીધી હતી. એક હોટેલના માસિક કાપદાનાં કાગળિયાં તૈયાર કરી આપવા બદલ તેને પચીસ ડોલર મોકલ્યા. સિંકને તેને ૧૦ ડોલર પાછા મોકલી આપતાં જણાવ્યું કે, 'તમારા પૈસાને વિશે તમે વધારે પડતા હોદાર જણાવો છો અને મારી તમે બહુ બારે કિંમત આકતા લાગે છે. મારા કામને માટે જદર ડોલર બહુ ધર્મ ગયા. માટે દર ડોલર તમને પાછા મોકલું છું.' પરંતુ કોઈ ધનિક તેની અવગણના કરીને બાહુ દામ આપે તે તે કદી સાંખતો નહિ. એક રેલવે કંપનીના લાખે ડોલરના દાવામાં તે વધીય હતો. સામે પક્ષે અમેરિકાના ન્યામકિત અને બાહોશ વકીલો રોક્યા હતા. આમ છતાં સિંકને તે કેસ જીત્યો. આને માટે સિંકને કંપની ઉપર ૨૦૦૦ ડોલરનું નિલ મોકલાવ્યું. પણ કંપનીએ માત્ર ૨૦૦ ડોલર મોકલ્યા અને વધારામાં જણાવ્યું કે, તમે માગેલી શી તો પ્રથમ પકિતના વકીલને જ મળી શકે. આથી સિંકને કંપની ઉપર શી માટે ૫૦૦૦ ડોલરનો કેસ માંડ્યો અને તે જીતી એ રકમ વસૂલ કરી.

તે સમયે વરસમાં ૭ માસ કોરટ દેશમાં મુખ્ય મુખ્ય કસગાઓમાં ફરતી રહેતો. કોરટ સાથે વકીલોને પણ આખા પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવો પડતો. રિપ્રેગ-ફ્રેડના ગીચ મહેલમાં આવેલી પોતાની બધિયાર ઓફિસમાં પુરાઈ રહેવા કરતાં વર્સતની વનશીથી શોભામબાન અને સુવાસિત ઇલિનોયના માર્ગે ઉપર પ્રવાસ કરવાનું સિંકને ખૂબ પ્રસંદ હતું. ન્યાયાધીશ અને વકીલો એક સાથે જ માર્ગમાં કે થોડે સવાર યર્ધને પ્રવાસ કરતા સિંકને પણ કંતાનની જૂની થેલી અને હાથા ચિનાની દોરણી બાંધેલી જૂની છત્રી લઈને એ સંઘમાં નોડાતો. બધા એક જ વીરીમાં જીતરતા અને બાર વાગ્યે કોરટ ઇથડે ત્યારે

બધા સાથે જ ત્યાં હાજર થતા. અહીં ઘણીખરી ફરિયાદો જમીનની તકરારો, મારામારી અને ચોરીને અંગેની હતી. ફરિયાદ લઈ આવનાર ગરીબ ખેડૂતોને સિંકનના સાથી વકીલો નિર્દય રીતે નિમોષતા. સાંજ પડ્યે બધા વીરીમાં ભેગા થતા. અહીં ન્યાયાધીશ, વકીલો, ફરિયાદીના પક્ષના માણસો અને ચારોપીના પક્ષના માણસો બધા કસા બેઠબાવ ચિના સિંકનના ટેબલ આગળ એકઠા થતા અને આ વિચક્ષણ પુરુષની જુદી અમરથી વિવસની તકરારો અને વેર-ઝેર જુલોને તેની રમૂજ અને આનંદપ્રદ વાતો સાંભળવામાં તનમય થઈ જતા. સિંકને આવાની ખજર પડતાં આસપાસના ગરીબ ખેડૂતો અચૂક તેને મળતા વીરો આગળ એકઠા થતા. તે પોતાનો રમૂજ દુચકાઓનો અને હાસ્યરસમયી વાર્તાઓનો અખૂટ ભંડાર તેમની આગળ ઠાકવતો, અને પાંસળી હાલી જાડે ત્યાં સુધી તેમને હસાવી તેમનાં હૃદય તથા ચિંતા બુલાવતો. ખેડૂતોને સિંકનના સારી પેઢે પરિચય હતો, કારણ કે આ પહેલાં તે કેટલીયે વાર ત્યાં આવ્યો હતો અને પ્રસંગ પડ્યે કોઈને ખેતીના કામમાં તો કોઈને લાકડાં વહેરવામાં મદદ કરી હતી અથવા કોઈની ગાય દોહી આપી હતી. વકીલ થવાથી પોતે સામાન્ય ખેડૂતથી કંઈક બિન્ન છે એવી જુદાઈ કે ચડિયાતાપણાની પ્રતીતિ તેને કદી નડેતી યર્ધ. ઇલિનોયના લોકોએ પણ તેમના આ સાચા વકીલને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું. સિંકને પ્રમુખ ચૂંટાયો ત્યારે દેશના કેળવણેલા અને આગળ પડતા લોકો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા કે, આવો તેમનાથી સાવ અનુણ્યો માણસ અમેરિકાના પ્રમુખપદે ક્યાંથી ચૂંટાયો. પણ દેશના સામાન્ય લોકો તેને સારી પેઢે ઓળખતા યર્ધ ગયા હતા. અમેરિકાના રાજકારણમાં સિંકને મેળવેલો અસાધારણ વિચ્ચ તેણે લોકહૃદયમાં મેળવેલા સ્થાનને જ આભારી હતો. તેના પરિચયમાં આવેલા ન્યાયાધીશો અને તેના સાથી વકીલો પણ તેનું હીર પારખી તેના હિમાયતી થયા અને તેને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવામાં બારે મદદગતી નીવડ્યા.

રાત્રે તે પોતાના સાથીઓ બેઠે ઘણી વાર મુલાખી વિષે લગાણથી ચર્ચા કરતા તો કોઈ વાર તેમની બેઠે રોતરજની રમત રમતા. બધા ઊંઘી ગયા

પછી રાતની શાન્તિમાં યુક્લિડની ભૂમિતિનાં અગ્રેયો વાંચવામાં કે તેના દૃષ્ટાંતો ઉકેલવામાં તે તહીન થઈ જતો. જ્ઞાનની કેવી અતુલ તરસ અને તે હિંમતવા કેવો અનવરત પુરુષાર્થ! સવારમાં તેનો કોઈ સાથી વહેશે નહીં જોડે તો ઘણી વાર તેને લિંકન રાત્રે જે સ્થિતિમાં બેઠો હતો તે જ સ્થિતિમાં જિંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયેશે માલૂમ પડતો. દિવસભરના પરિશ્રમ પછી તેનાં થાકેલાં અંગે અને શ્રમિત મનને રાત્રે આરામ આપવાને બદલે તે જ્ઞાના વિચારમાં ડૂબી જતો હશે! આ વખતે પોતાનાં રખસનશીલ માનવ-અધુરોની ન્યૂનતા વિશે તે વિચાર કરતો હશે? કે શુદ્ધાત્મીના અન્યાયને કારણે ભાવિમાં પોતાના દેશ ઉપર આવી પડનારી ભીષણ આપત્તિની તેને આઘાતી થનાથી તેને ટાળવાના ઉપાયો શોધવામાં તે લીન થતો હશે? તેનાં આ મંબીર ચિંતનોનો પ્રિય શો હતો તે વિશે આપણે કશું જાણતા નથી. પરંતુ એટલું ખરું કે, જ્યારે પણ તે એકેશ પડતો ત્યારે તે જિંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ જતો. લોકોત્તરણામ્ ચૈત્તંત્તિ કો હિ વિજ્ઞાનુમંદિતિ ।

એક દિવસ ૬૬ આર્મસ્ટ્રોંગ નામના માણસની ખૂનના આરોપસર ધરપકડ થઈ છે એવા ખબર તેણે છાપામાં વાંચ્યા. કેસની વિગત વાંચતાં તેને જણાયું કે આરોપી સાવ નિર્દોષ છે. તપાસ કરતાં તેને ખબર પડી કે, ન્યૂ સાથેમમાં જેની સાથે પોતે કુરતી કરી હતી અને પછી ફ્લોજન દોરન થયા હતા તે જેક આર્મસ્ટ્રોંગનો એ પુત્ર યાય. જેક તથા તેની સ્નેહાળ પત્ની હેનાનાં વીસ વરસ પહેલાંનાં ગ્રીઈ સ્મરણો તેની નજર આગળ ખડાં થયાં. જેક તો ક્યારનોયે વિદેહ થયો હતો, એટલે લિંકને તેની વિધવા હેના ઉપર પત્ર લખી તેના દુઃખમાં પોતાની જાડી સહાનુભૂતિ દર્શાવી; તે ધરખાર વિનાનો હતો ત્યારે કશા પણ વળતરની અપેક્ષા વિના તેણે પોતાના ઘરમાં એમપૂર્વક આશ્રય આપ્યો હતો તેની યાદ આપી; એ ઉપકારોનો કદી પણ બદલો વાળી શકાય એમ નથી તે જણાવ્યું, અને તેના એક મામૂલી વળતર તરીકે ૬૬ના બચાવ માટે કોરટમાં બિમા રહેવાની મુઝા દર્શાવી. ૬૬નો કેસ સાલ્યો ત્યારે તેની મા હેના પણ કોરટમાં હાજર હતી. સાક્ષીઓ એક પછી એક જાણે ખૂનનો બનાવ તેમની નજર સમક્ષ બની

રહ્યો હોય એટલી સમૈતટતાથી પુરાવા આપે જતા હતા. ૬૬ નિર્દોષ હરે એવી કોરટમાં કોઈને પણ આશા રહી નહોતી. તેની મા હેના તો પુરાવા સાંભળીને દુસકે દુસકે રડી રહી હતી. લિંકને તેની પાસે જઈ આશ્વાસન આપ્યું કે, તારા દોકરો સાંજ પહેલાં મુક્ત થશે. એક બીજને સાક્ષી પાંચરમાં આવી બિબો. તેણે તો એટલે સુધી કહ્યું કે, મરનારા માયા ઉપર લાકડીનો ફટકો મારતાં તેણે ૬૬ને નજરોનજર જોયો હતો! લિંકને તેને પૂછ્યું, 'બનાવ કયે વખતે બન્યો હતો?' સાક્ષીએ કહ્યું, 'રાત્રે અગિયાર વાગ્યે.' 'રાત્રે અગિયાર વાગ્યે તમે ૬૬ને ફટકો મારતાં કેવી રીતે જોઈ શક્યા?' સાક્ષીએ જણાવ્યું કે, તે વખતે ચંદ્ર મધ્ય આકાશમાં ઓળંગ્યો હતો. લિંકને પંચાંગ મંગાવ્યું અને તે જોયા પછી તેણે જવાબનું બાપણ શરૂ કર્યું. તેણે એક પછી એક બધા સાક્ષીની સાક્ષ્યાણ ઉપાડી પાડી અને છેરે ન્યાયાધીશને પંચાંગ બતાવી જણાવ્યું કે, બનાવ બન્યો તે દિવસે અગિયાર વાગ્યે ચંદ્ર બાગ્યે જ ક્ષિતિજ ઉપર પણ હોઈ શકે. ૬૬ સાંજ પહેલાં નિર્દોષ હરી મુક્ત થયો. લિંકનની ન્યાયની ગજીલાતનાં આવાં આવાં ફેટલાયે સુખજ ઉદાહરણો હજી આપી શકાય. પરંતુ હવે વધુ લંબાણ ન કરતાં. તેણે નવા વકીલોને આપેલા અનુભવપૂર્વક બોધ અહીં ઉતારી આ પ્રકરણ બંધ કરીશું.

'જ્યાં જ્યાં તમોરાથી બની શકે ત્યાં ત્યાં સેકિને સમાધાન કરવાને સમજવળે. તેમને એતવળે કે, ઘણીખરી વખત દેખીતો જીતનાર પણ પૈસા અને વખતની જરૂરથી ગણતાં પરિણામે ખરેખરો હારનાર નીવડે છે. સુલેહ કરાવનાર તરીકે જ વકીલોને સન્માન બનવાની વધુ સારી તક મળે છે. આમ છતાં પણ નેને પૂરતું કામ મળી રહેશે.

'સેકિને કોરટનો રસ્તો કદી પણ બતાવશે નહિ. એવું કરનાર કરતાં વધુ ખરાબ માણસ કુનિયામાં મળતો મુશ્કેલ છે. નિયમ તરીકે આગળથી આખી શી કદી ન શેશો, એટલું જ નહિ પણ, થોડી બાના પૂરતી રકમ કરતાં વધુ ન શેશો. આગળથી પૂરી શી મળી ગયા છતાં પણ કેસને વિગે અને અસીલ વિગે પહેલાં નેટલી જ નિશા જળવાઈ રહે એ બીના સામાન્ય ખુબ્બ માટે અતિશય કપરી છે.'

વકીલો માટે લિંકનનો આ બોધ આજે પણ કેટલો પ્રસ્તુત છે? તેણે પોતે તો જીવનમાં આ બોધનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું અને વકીલાતના ધંધાને અન્યાયો.

તેની દેખરેખ નીચે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા એક યુવાનને લિંકને સિખામણ આપી હતી, તે આજે પણ વિદ્યાર્થીવર્ગને પ્રેરણાદાયક ચર્ચ પડશે :

‘વકીલ થવાનો તમે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હોય તો બાળ્યેથી જ, એ દિશામાં તમે અડધી ઉપરાંત મગલ કાપી છે. પછી તમે કોઈની દેખરેખ નીચે વાંચો

કે એકલા વાંચો એ વસ્તુ ગૌણ છે. મેં તો કોઈનીયે મદદ વિના વાંચ્યું હતું. નેહતાં પુસ્તકો મેળવી તે વાંચો અને તેના મહત્વના મુદ્દાઓ બરાબર સમજાય ત્યાં સુધી તેનો અભ્યાસ કરો. એ જ વસ્તુ મહત્વની છે. અભ્યાસ કરતી વેળા તમે કોઈ શંકેમાં હો એ પણ મહત્વનું નથી. મેં તો ન્યૂ સાક્ષેમમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. એની વરતી માંડ તથ્ય ચો માણસની હશે. હમેશાં એટલું લક્ષમાં રાખો કે, સફળ થવાનો તમારો દૃઢ સંકલ્પ એ બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં સૌથી વધારે મહત્વનો છે.’

મલ્લિક્સાઈ બ. દેસાઈ

પ્રોઢ શિક્ષણ માટે તાલીમ

કોઈ પણ કામ પંક્તિસર કરવા માટે પૂર્વતાલીમની જરૂર છે. એ દિશ્વે ગયે વર્ષે ઘણા તાલીમવર્ગો ચાલ્યા હતા. કોઈ વર્ગો ચાર છ માસ માટે હતા ત્યારે કોઈ વર્ગો ઘોડાં આઠવાડિયાં માટે હતા. સામાન્ય રીતે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે દરમિયાન પોતપોતાના કામમાં રોકાયેલા હોય, એટલે આ કામ રમ્યોના દિવસોમાં ગોઠવવામાં આવે છે. શુભરાતમાં વ્યાયામ-પ્રચાર માટેનાં કેન્દ્રો આ રીતે ઘણાં વરણીથી ચાલે છે. ગયે વર્ષે ઉનાળાની રમ્યોમાં પ્રોઢશિક્ષણની તાલીમ આપવા માટે જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં વર્ગો કાઢવામાં આવ્યા હતા. તેણે એક વર્ગ અમદાવાદ જિલ્લાના શિક્ષકોને માટે શુભરાત વિદ્યાપીઠમાં કાઢવામાં આવ્યો હતો. તે વર્ગના કામકાજની અને અનુભવની નોંધ અહીં ઉતારવામાં આવી છે.

પ્રોઢ શિક્ષણમાં સામાન્ય રીતે નિરક્ષરતાનિવારણને ખ્યાલ રહેલો છે. પરંતુ, ગરીબને જેમ પૈસા મળવાથી તે ખરેખર સુખી નથી થતો, તેમ અસહુને કેવળ લજવા-વોચવાનું શીખવવાથી તેને ખરે લાભ નથી થતો. ગરીબના હાથમાં પૈસા આપતાં તે પૈસા કેમ વાપરવા તેનો ખ્યાલ આપવાની જેમ જરૂર છે, તેમ અસહુને વાંચતાં લખતાં કરવાની સાથે તેવા લઘુત્વરો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે પણ શીખવવાની જરૂર છે. અક્ષરજ્ઞાન એ ખરી રીતે સાધન છે. સાધ્ય તો જીવનની સુધારણા છે એટલે પ્રોઢ શિક્ષણની તાલીમનું કામ કેવળ અક્ષરજ્ઞાન આપવા પરંતુ નહિ, પરંતુ જીવનસુધારની તાલીમ આપવાની દિશ્વે ચોક્કસ નેહિયે. આ વાતની તાલીમ શાસ્ત્ર હોય તોય ઘોડા દિવસોમાં ન આપી શકાય. છતાંય

નેહિયે સમય મળે તે સમયનો ઉપરની દિશ્વે ઉપયોગ કરવો નેહિયે. પ્રોઢ શિક્ષણ સમિતિ તરફથી જે અભ્યાસ-ક્રમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તે આ દિશ્વે ચોક્કસ છે. આ તાલીમવર્ગનું કામ પણ એ જ દિશ્વે ગોઠવાયું હતું.

આ વર્ગ તા. ૮મી મેથી ૧૪મી મે ૧૯૩૬ સુધી સાત દિવસ સુધી ચાલ્યો હતો. તેનો અમદાવાદ જિલ્લાના જુદા જુદા તાલુકાઓમાંથી ૬૧ બાઈઓએ લાભ લીધો હતો. ઘણાખરા બાઈઓ શાળાઓના શિક્ષકો હતા અને પોત-પોતાના નામમાં પ્રોઢ શિક્ષણનું કામ કરતા હતા અથવા શરૂ કરવા ઇચ્છતા હતા. તેમનો દૈનિક કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે મુખ્ય વિશાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યો હતો :

૧. સમૂહજીવન
૨. સામુદાયિક સંસ્કૃતિ
૩. કોતલ
૪. પ્રોડોને શિક્ષણ આપવા વિશે પ્રત્યક્ષ વર્ગો અને વ્યાખ્યાનો

૫. સામાન્ય જ્ઞાનનાં વ્યાખ્યાનો

આ રીતે પ્રોડોને શિક્ષણ આપવા વિશે આખા કાર્યક્રમમાં એક વિભાગ હતો, તે ઉપરાંત સામાન્ય જ્ઞાનનાં વ્યાખ્યાનો, નિયમબદ્ધ જીવનનો અનુભવ, સ્વચ્છતા અને સફાઈની સમજણ, અને જાતે કામ કરવાની તાલીમ એ મહત્વનાં અંગ હતાં.

સમયપત્રક નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યું હતું :

- સવારે ૫—૦ થી ૫—૪૦ શૌચાદિ
૫—૪૦ થી ૬—૦ નારતો
૬—૦ થી ૬—૩૦ સામુદાયિક સંસ્કૃતિ

- ૧-૩૦ થી ૮-૦૦ અંગત સફાઈ, રનાન
 ૮-૦૦ થી ૧૦-૩૦ વ્યાખ્યાનો
 ૧૦-૩૦ થી ૨-૦૦ ભોજન, સ્વાસ્થ્ય
 ૨-૦૦ થી ૩-૦૦ પ્રાચીનિક વર્ગો, સંગીત
 ૩-૦૦ થી ૪-૦૦ તકલીફાંતણ
 ૪-૦૦ થી ૫-૦૦ વ્યાખ્યાન
 ૫-૦૦ થી ૬-૦૦ રમતગમત
 ૬-૦૦ થી ૭-૦૦ ભોજન
 ૭-૦૦ થી ૮-૦૦ ઉપાસના, સમાચારકથન,
 વાર્તાલાપ

૮-૦૦ થી ૬-૦૦ સંગીત, રાત્રિશાળા મુકાલાત

સંગીત અને પ્રાચીનિક વર્ગો માટે ૧૧ ની હુકમી ઘણી મોટી પર એટલે બે હુકમીઓ પાડવામાં આવી હતી અને તેના વર્ગો વાસકરતી ચાલતા હતા. અઠવાડિયા દરમિયાન ચાર સદાં બાજનો કાશવામાં આવ્યાં હતાં. ત્રણ દિવસ રોજ સમાર સાંજ ૫૦૦૦ વાગવામાં આવ્યાં હતાં અને તે દ્વારા તેનો વિધિ, મહત્ત્વ અને ઐતોનો પરિચય કાશવામાં આવ્યો હતો. તકલીફાંતણ લગભગ બધા સારી રીતે શીખી શક્યા હતા. કેટલાક દુરસદવા વખતમાં પણ વધારે મહાવરો કરતા. એ રીતે અઠવાડિયામાં દરેક સરેરાશ ૩૮૦ તાર કાંત્યા હતા. તેમાં પોણા ભાગના કાઈઓ નવેર ન શીખી શક્યા હતા. તેમની સાથે ખાદી અને ગુલકલોગો વિષે વાતો પણ કરવામાં આવી હતી. વર્ગોની વહેંચણી નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી. દરેક સમય ૪૦ મિનિટનો હતો.

સમય

- ૪ વાચન કેમ શીખવવું ?
 ૪ ગણિત કેમ શીખવવું ?
 ૪ પસંદ કરેલાં પુસ્તકોનો પરિચય
 ૨ અભ્યાસક્રમની ચર્ચા
 ૬ સંગીત
 ૧ વર્તમાન સમાચાર કેમ કહેવા ?
 નીચે મુજબ સામાન્ય જ્ઞાનનાં વ્યાખ્યાનો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. તેનો સમય એકેક કલાકનો હતો. દરેક વ્યાખ્યાનને બે વેલોરો સમય પ્રશ્નો માટે આપવામાં આવ્યો હતો.

વ્યાખ્યાનો:

૧. પ્રોટ શિક્ષણની પરિસ્થિતિઓ
૨. દેશપરદેશની કેળવણીનું પ્રમાણ અને અર્થ
૩. ગ્રામસ્વચ્છતા અને આરોગ્ય
૪. સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો
૫. ગ્રામડાંના સામાજિક પ્રશ્નો
૬. ખાદી અને ગુલકલોગો
૭. વહેમોનું વિજ્ઞાન

૮. ગ્રામ-સાહિત્ય
૯. પ્રોટ શાળામાં સંગીત
૧૦. ગ્રામપંચાયતો
૧૧. બેચકોર ઉપયોગની કાચકાઓ
૧૨. દેશના જુદા જુદા પક્ષો

રાત્રિઆતમાં ઉદ્ઘાટન વખતે પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન શ્રી. નરહરિલાલ પરીખે આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે પ્રોટ શિક્ષણના કામને અંગે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી મહત્ત્વની બાબતો ઉપર વિવેચન કર્યું હતું, અને શિક્ષકને કાચકા માર્ગદર્શન થાય એવી સૂચનાઓ આપી હતી. પૂર્ણાકૃતિ વખતે આપણા પ્રાંતની ધારાસભાના પ્રમુખ નામદાર શ્રી. ગાવર્ધન સહોબે શિક્ષકોના કાચકા વિષે વિવેચન કર્યું હતું અને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ખાદીના મહત્ત્વ વિષે સમગ્રની આપી હતી. એક દિવસ અમદાવાદ જિલ્લાની રાજ્યજિના અધિકારી શ્રી. દોરાલાલ વાઘાડી સાથે વાતચીત ગોઠવવામાં આવી હતી. તે દરમિયાન તેમણે શિક્ષકને પ્રોટ શિક્ષણના કામમાં નડતી કેટલીક મુશ્કેલીઓના મુદ્દાઓ કયાં હતા અને તે કામ કેવી રીતે કરવું તેની સમજણ આપી હતી.

બધાને જમવા માટે વિદ્યાપીઠના છાત્રાકથને રશોરે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. રોજનું ખર્ચ ૭ આના આવ્યું હતું. સામુદાયિક સફાઈ રોજનું અડધો કલાક વિદ્યાપીઠનાં મકાનો અને ચોખાનમાં રાખી હતી. એક દિવસ બાહુના ગામ ઉસમાનપુરમાં ગ્રામસફાઈ રાખવામાં આવી હતી. બધાએ મળી આખું ગામ સ્વચ્છ કરી દીધું હતું. કેટલાક કાઈ એને નવાનવી આ કામ કરતાં સંકોચ પડતો હતો. પણ ધણુઓએ તે કામ ઉત્સાહપૂર્વક કર્યું હતું.

આ વર્ષમાં કોઈ બહેનો માટે વ્યવસ્થા નહોતી એ એક લેખ પણ લખાય. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે અને સ્ત્રીઓમાં એ કામ પુરુષો નહિ કરી શકે, એટલે બની શકે તેટલી વધારે સ્ત્રીઓ તે કામ ઉપાડી લે એ ખાસ જરૂરી છે. આ દૃષ્ટિએ બાણી શકે તેવી સ્ત્રીઓને આ કામની તાલીમ આપવાની ખાસ જરૂર છે.

આ વર્ષે શહેરની નજીક હતો એટલે ગામડાંની સફાઈ કે ગામડાંનાં ફળિયામાં ફરીને કામ કરવાની સવલત નહોતી. પરંતુ બધાયે શિક્ષકો ગામડાંમાંથી આવેલા હતા અને ગામડાંના વાતાવરણથી નજીક હતા, એટલે કામ કેવી રીતે કરવું તે વિષે તેમને ખાદી અને સમજણ આપવામાં આવે તો પૂરતું મળીય. તેના અમલ તેઓ છતાં અને સક્તિ આવડાર ગામડાંમાં કરી શકે છે.

આવા વર્ગો કોઈ ગામડાંમાં ગમે ત્યાં ગોઠવવા કરતાં કોઈ ચાલુ શિક્ષણ સંસ્થામાં ગોઠવવામાં આવે તો ખર્ચ કામ સરળતાથી ગોઠવી શકાય છે. રત્નમાં સરેરાશ બધે હોય એટલે તેની બધી વ્યવસ્થાનો કામ મળી શકે છે. વર્ગો

અને વ્યાખ્યાનો સહજે ગોઠીની સહાય છે; એકે રત્નમાં કામ કરતાર સંસ્થાના માણસોને રત્નઓને લોખ આપવે પડે છે અને કેટલાક માણસોને રત્નઓમાં પણ રાખઈ રહેવું પડે છે.

વિદ્યાર્થીમાં પ્રૌઢ બહેનો અને ભાઈઓ માટે તાલેતરમાં શિક્ષણવર્ગો શરૂ થયેલા હોવાથી, પ્રાથમિક વર્ગો માટે અનાયાસે સારી સગવડ મળી ગઈ હતી. એક દિવસ નવવંચપુરાની રાત્રિગ્રાળાની મુલાકાતે બધા ગયા હતા.

કોઈ કોઈ તાલીમવર્ગમાં ભતે સંધ્યાનાં રાખવામાં આવ્યું હતું. અહીં તે સકય નહોતું. મોટા સમૂહમાં ભેગા રહેવાનું હોય અને કોઈને સંધ્યાનાં આગવડું પણ ન હોય એ રિધિતિમાં એ વ્યવસ્થા બરાબર ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. કાચું પાકું રંધાય એટલે કોઈ માંદા પણ પડે, એટલે એ બાબત ઉપર ભાર મૂકી સહાય તેમ નથી. પીરસવાનું, વાસણ સાફ કરવાનું, સાક સમારવાનું, અનાજ સાફ કરવાનું, એવું એવું કામ ભતે કરી લે તો ભય છે. વિશેષમાં, જે કોઈ નવું કામ કે નવો વિચાર તેમની આગળ મૂકવામાં આવે તેની બુદ્ધિપૂર્વક સમજણ તેમને સ્પષ્ટતાથી આપવી જોઈએ અને તે વિચાર તેમના મનઃમાં ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ખાતી ક્રિયા કસવથી તે પૂરતું નથી. તે કદાચ નકામી પણ થાય. પ્રત્યક્ષ ક્રિયાની સાથે બુદ્ધિપૂર્વક સમજણ હોવી જ જોઈએ. દરેક કામને માટે આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ અને દરેક કાર્યક્રમ પાછળની વિચારસરણી બરાબર સમજાવવી જોઈએ.

શિક્ષકોને પ્રોત્સાહના માનસ વિષે ખાસ કહેવાની જરૂર છે. પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકો અધિક રીતે કામ કરવાને દેવાયેલા હોય છે, તે જ પદ્ધતિએ પ્રોત્સાહ સાથે કામ લે તો કામ નિષ્ફળ નહય અને એક વખત બહુવા આવેલા ભાગી નહય. પ્રોત્સાહને બહુવાની ઇચ્છા નથી હોતી, ઇચ્છા હોય તો ધીરજ નથી હોતી, અને ધીરજ હોય તોયજી વિશ્વાસ નથી હોતો. કોઈમાં એકાદ તેને કોઈમાં બીજાને તે કોઈમાં ત્રીજાને અથવા ત્રણેને અમાય હોય છે. એ રિધિતિમાં ધીરજથી અને પ્રેમપૂર્વક કામ લેવું જોઈએ અને તોછડાઈથી કે અવિચેકથી જરા પણ નહિ વર્તવું જોઈએ. સમજાવતી અને દાખલા પણ બાળકોની દૃષ્ટિએ નહિ પણ પ્રોત્સાહની દૃષ્ટિએ આપવાં જોઈએ. આ બધી બાબતો તરફ શિક્ષકોનું ખાસ લક્ષ્ય રાખવાની જરૂર છે. તેની ઉપર નેટલે ભાર અપાય તેટલો ઓછો છે. વર્ગોની સફળતાને આધાર શિક્ષકોને ઉત્સાહ અને કામ કરવાની પદ્ધતિ ઉપર ખાસ કરીને રહેલા છે.

વર્ગને માટે પૂર્વતૈયારીની જરૂર તરફ પણ શિક્ષકોનું ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. પ્રાથમિક શાળાઓના વર્ગો

માટે કોઈ શિક્ષક બાળકે જ તૈયારી કરે છે. નાનાં છોકરાંને બહુવચ્ચ માટે તૈયારીની જરૂર ન હોય એમ માનીને તેઓ ચાલે છે. વર્ગમાં જઈને બેસે, ચોપડી લખાઈ અને એમ ફોનું તેમ બહુવચ્ચ, આમ સામાન્ય રીતે ચાલે છે. પચારની ખાતર ખાતી વેક ઉતારવાની હોય તો એમ જ ચાલે. પરંતુ એ કામ પ્રત્યેના પ્રેમથી દોરાઈને સમજાવવું અને ઉત્સાહથી તે કામ કરવું હોય તો તે જુદી રીતે થવું જોઈએ, વર્ગને માટે બને તેટલી અગાડથી તૈયારી કરવી જોઈએ. કોઈ વાર્તા વાંચવાની હોય તો અગાડથી પોતે વાંચીને પસંદ કરેલી હોવી જોઈએ. વર્તમાન સમાચાર કહેવાના હોય તો અગાડથી પોતે નોંધ કરેલી હોવી જોઈએ. પાંદોને અંગે નવા નવા, સહેલા, ધરમય વપરાશના અને ધંધાને અંગે વપરાતા શબ્દો શોધી કાઢવા જોઈએ. ગણિત માટે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય એવા દાખલા યોજવા જોઈએ. આવી પૂર્વતૈયારીની અમલ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ.

આ રીતે વિવિધ રીતે જેટલું કામ સફળતાથી થઈ શકે તેટલી એ તાલીમવર્ગની સફળતા ગણાય. વિશેષમાં, જીવનસુધારાની પ્રશ્નિને અંગે અઠવાડિયામાં કેટલું આપી શકાય છે, તેની બુદ્ધિપૂર્વકની સમજણ કેટલી આપી શકાય છે, તે મહત્વની વસ્તુ છે. એક અઠવાડિયું અધિક રીતે રહે તે કરતાં તેના જીવનસરને ચોપ હોઈને ભય એ મહત્વની વસ્તુ છે. આ કામ આ વર્ગમાં કેટલું થઈ શકે છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ આવા વર્ગો એ દૃષ્ટિથી ચાલે તો જ એની ઉપયોગિતા છે.

આ વર્ગોમાં મોટા દિવસમાં તાલીમ મળે છે તે મહત્વની હોઈ તેનો પ્રચાર કરવા જેવો છે. આ દૃષ્ટિએ એકાદ બિંદુમાં ઉત્તરસંક્રાંતિમાં વિદ્યાર્થીઓને માટે ને તાલીમવર્ગ ચલાવવામાં આવ્યો હતો તે ધ્યાન ખેંચે એવો છે તે ત્રણ જ દિવસ માટે હતો. પણ તે વર્ગો વધુ વખત ચલાવી શકાય; અગર સમય હોય ત્યાં થોડા થોડા વિદ્યાર્થીઓ છાત્રણી તામીને કોઈ આમમાં રહે, શિક્ષકો પણ સમયે રહે, બધા ભતે બધું કામ કરે, સફાઈ કરે અને વર્ગો ચલાવે, તો ઉત્તમ ભવતી તાલીમ મળે. તેમને માટે કેટલાંક વ્યાખ્યાનોને કામ રાખ્યો હોય તો કામ અને તાલીમ સાથે તેમના સામાન્ય જ્ઞાનના બહોળમાં પણ વધારો થાય. આ રીતે શાળા મહાશાળ માં ને નથી મળતું તે યુવાન વિદ્યાર્થીઓને રમના વખતમાં મળી રહે અને આમની રેખાઓની ખોટ પુરાય તાલીમને નામે ફરજિયાત લાકરી તાલીમ આપીને ખીન દેસો બુદ્ધની તૈયારી માટે ને કરી રજા છે, તે આપણે લોક-સેવા કરાખીને કરી શકીએ. તાલીમવર્ગોના આ રીતે પ્રચાર થાય એટલું જ નહિ, પણ યુવાન વિદ્યાર્થીઓને અતિ આવશ્યક તાલીમ મળે

કાંતલુનો ઉદ્યોગ અને સ્વભાષા

વર્ધા યોજનામાં હાથકડોગ દ્વારા બૌદ્ધિક જ્ઞાન આપવાની જે મૂળમૂલ કલ્પના રહેલી છે, તેની બાબતમાં થયેલા હોંશ શંકાસ્પદ છે. બીજા વિષયોને બાંહેધરી આપવાનું પૂરતું હતીએ તો, બાપાની બાબતમાં કોઈ પણ મુશ્કેલી હાથવાનું કારણ નથી. બાપા એ માણસની ખાસ સંપત્તિ છે અને તેની કલ્પતિ ન ક્રિયા માટે થયેલી છે. મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં ક્રિયા ભલે ચાલુ હોય, પણ તે તેની સહજગતેશ્વરને પરિણામે હોય છે. મનુષ્યમાં એ સ્થિતિ રહેતી નથી. મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં ધુમ્તાલી જીવન-જ્યોતિ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષિત અને પ્રકાશમાન થાય છે. મનુષ્યની સાવ પ્રાથમિક દશામાં પણ આ જ્યોતિ નજરે પડે છે. પોતાની જીવનયાત્રા ચલાવવા માટે માણસને કુદરત સાથે અવિરત સંપ્રાપ્ત ચલાવવો પડે છે, અને તેથી કુદરતની વિવિધ વસ્તુઓ સાથે તેનો પરિચય થાય છે. અને આ પરિચય શરૂઆતમાં મોટે ભાગે બાહ્યક્રિયાત્મક હોવાથી, તેની પ્રાથમિક ભાષા ક્રિયાઓને આશ્રયે ન પોષાય છે. મનોવિશ્લેષણવાદીઓ માને છે કે, કામચલાઉ ટૂંક કરવાના સાધન તરીકે બાપા કે શબ્દો પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોવા નેહીએ. બાપાશાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે, ઉદ્યોગ માટે પ્રથમ બાપા કે વાણીના હૃદય થયા. સામાન્યતઃ માણસમાં કામચલાઉ નિવૃત્ત થવા પહેલાં ન કેવળ જીવવા માટે તેને ઉદ્યોગ કરવાની જરૂર પડે છે. તેથી વાણીને કામચલાઉ કરતાં ઉદ્યોગ સાથેના સંબંધ વધારે પુરાતાન અને વધારે સ્વાભાવિક માનવો યદી.

બાપામાં ક્રિયાને પ્રાધાન્ય છે એ વસ્તુનું નિરુક્તકાર પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. બાપાના બધા શબ્દો ક્રિયા ઉપરથી કે મૂળ ક્રિયાઓ ઉપરથી બનેલા છે. યારેકાચર્યનો આ સિદ્ધાન્ત સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ પુરસ્કાર થાય છે. માણસ પોતે ક્રિયા કરતો કરતો કુદરતની વિવિધ વસ્તુઓ સાથે જ્યારે પરિચય સાથે છે, ત્યારે પણ તે તે વસ્તુઓમાં રહેલું ક્રિયાનું સ્વરૂપ જાણખીને ન તે તેમ કરી શકે છે. કુદરતની વસ્તુઓને વ્યવહારને અંગે જાણખી પડે છે અને તેટલા માટે ન તેમને જુદાં જુદાં નામ આપવાની જરૂર હોવી થાય છે. વસ્તુઓમાં રહેલા જુદાં જુદાં ગુણો આ વ્યવહારને કારણે ન વ્યક્ત થાય છે અને આ ગુણો ઉપરથી ન વસ્તુ વસ્તુ વચ્ચે ભેદ પાડવાની શક્તિ મનુષ્ય મેળવે છે. ક્રિયાદર્શક પદ વિના વાક્ય પડું થઈ શકતું નથી એ તો આપણે જાણીએ ન છીએ, એ ઉપરથી પણ, બાપાનો અને ક્રિયાનો સંબંધ કેટલો અભેદ છે, તે પુરાતર સમજાય છે.

બાળક જ્યારે જોતલા માટે છે ત્યારે તેની બાપા તેને પોતાના વ્યવહારમાંથી ન મળે છે. જે વ્યક્તિઓ

કે વસ્તુઓનું પોતાના વ્યવહારને અંગે તેને કામ પડે છે, તે વ્યક્તિઓ કે વસ્તુઓને નામ આપવાનું તેનું કામ થાય છે; અને ક્રિયા ઉપરથી તેનો શબ્દકોશ બનવા માટે છે. અને બાળકો સાથે વાત કરતાં મોટેરાઓને પણ તે ન શબ્દકોશનો આશ્રય લેવો પડે છે. દા. ત. મોટેરાના બૂંચરાશ અવાજ ઉપરથી તેને પપ્પ પપ્પ નામથી તેઓ જાણખાય છે, જિવાડીના ચ્યાંક શબ્દ ઉપરથી તે જિવાડીને 'ચ્યાંક' નામથી, તથા કૂતરાને 'વૂ વૂ' કરીને જોડાવાય છે તેથી તે કૂતરાને વૂવૂ નામથી જાણખાય છે. એટલું ન નહિ પણ, આ વસ્તુ અધ્યાત્મમાં રાખીને ન આપણે બાળક સાથે બધો વ્યવહાર કરીએ છીએ. વસ્તુસ્થિતિ ને આવી છે તો, છ સ્થાત વર્ષના બાળકને જ્યારે શાળામાં શીખવવા માંડીએ છીએ ત્યારે ન આ સિદ્ધાન્તને એકાએક કેમ વિચારી દેવામાં આવે છે? પરિચિત ક્રિયાઓ દ્વારા ન તેમની બાપા સમજૂ થયા કરે એવો પ્રબંધ શાળામાં જરૂર થવો નેહીએ. ક્રિયાના ક્રેત્રના વિસ્તાર સાથે ન તેમનો શબ્દકોશ પણ સમજૂ થશે. આજ સુધી શિક્ષણમાં અક્ષરજ્ઞાનને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપવાથી બાળકોનું ભાષાજ્ઞાન અધૂરું અને સામર્થ્યહીન થયું છે. બાપામાં ક્રિયાને જે સ્વાભાવિક રીતે જાણખીને અક્ષરજ્ઞાનને વધારે પડતું મહત્ત્વ ન અપાતું નેહીએ અનેક જાતની સ્વાભાવિક અને ઉપયોગી ક્રિયાઓમાં બાળકોનો પ્રવેશ કરાવી, તેમનો તે સાથે સારો પરિચય થતાં, તેને વાણી દ્વારા પ્રકાશિત કે વ્યક્ત કરતાં શીખવડું નેહીએ. બાળકોની વાક્યશક્તિ સારી થશે પ્રગટ્ત થાય તે પહેલાં તેમને અક્ષરજ્ઞાનની નજાજમાં હતાસ્તવાં, એ તેમને બાપાની બાબતમાં ખંજુ બનાવવા સમાન છે. વર્ધા યોજનામાં સ્વભાષાની કેળવણીની બાબતમાં આ બંને તરફ રૂપરૂપે પણ કહેવામાં આવેલાં છે.

સાધારણપણે કોઈ પણ હાથકડોગ દ્વારા બાળકોની બાપા વિકસિત કરી શકાય. કારણ, ગમે તે હાથકડોગ હો, તેની અસપાસની કુદરત અને સમાજ સાથે તેનો સંબંધ હોવાનો ન, અને બાળકના જીવનમાં જેટલી વસ્તુઓ સાથે સંબંધ આવે છે તે બધી કોઈ પણ હાથકડોગ દ્વારા પ્રકાશિત થઈ શકે છે. એક કાંતલુનો ઉદ્યોગ હૃદયે તો તે દ્વારા પણ બાળકને આવશ્યક તેકની બાપા શીખવી શકાય. અત્ર અને વસ્ત્ર માણસની હાલિદાસ નજરિયાતો છે અને માનવી સમાજનો આખો હાલિદાસ આ જ સાથે વિવરણ રીતે વણાયેલો છે. કાંતલુના ઉદ્યોગની શરૂઆત કપાસની ખેતીથી થાય છે. કપાસની અનેક જાતો છે. તેના નમૂના નિચાળની આસપાસ વાવી રાકાય. કપાસની ખેતી કરતાં જમીન,

હવા, પાણી, દિવસ, રાત, જુદી જુદી ઋતુઓ સાથે સંબંધ આપવાનો જ. ખેડતુ, ખાતર આપવું, વાવણી કરવી ઇત્યાદિ તેની સાથે તેનાં પાન, ફૂલ તથા ઢાંચાં આવે જ. તેમના વિવિધ આકાર, વર્ણ, રેખાંશ, ગંધ, સ્વાદ વગેરે ગુણોના પશુ પરિચય થાય. આ બધાના સમાન વસ્તુઓ સાથેના સાધાર્મ્યોના તથા ભિન્ન વસ્તુઓ સાથેના વેધર્મ્યોના પશુ વિચાર કરવો પડવાનો જ. આ બધાનું જુદાં જુદાં આકલન કરી તેમને વાણી દ્વારા બચકા કરવું એટલે બાપાનો વિષય જ થયો ને? કપાસની શોધ થઈ તે પહેલાં માણસો ગ્રાહની હાલ, પ્રાણીઓનાં આમકાં ઇત્યાદિને કેવી રીતે ઉપયોગ કરતા, તે જોળવતાં તેમને કેટલાં કષ્ટ હઠાવવાં પડતાં, એની માહિતી આપવા જતાં ભાષાવિષય જ સમૃદ્ધ થવાનો. કપાસની શોધથી મનુષ્ય-જીવનમાં સ્વચ્છતા અને પવિત્રતા ઇત્યાદિ દાખલ થયા, હિસાબતિ એાઈ થઈ ને અદિગ્રાહિનો વિકાસ થયો ઇત્યાદિ બાળકના ભાષાજ્ઞાનમાં પશુ ઉમેરો જ કરો. કપાસનો પાક તૈયાર થયા પછી લોદકું, પીંજરું, કાંતકું, વણકું, ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ આ હથોળમાં આવે જ. રંગવાની તથા સીવવાની ક્રિયા સાથે આ વસ્તુના પ્રક્રમ પૂરો થયો હોવાય. કપાસ સાથે જ રંગમ અને બેનને પણ વિચાર થાય જ. અને તેને લીધે ફરી વિવિધ પ્રકારની માહિતી વિદ્યાર્થીને મળવાની. લોદકું અને પીંજરું, કાંતકું અને વણકું, એમાં પશુ વિવિધ પ્રક્રિયાઓ સમાયેલી છે. મુશારી, હાહારીકામ, યંત્રસાક્ષ હં વિષયોના તેની સાથે નિકટનો સંબંધ હોવાથી, ઉદ્યોગ કરતાર વિદ્યાર્થીને આ બધા વિષયોનો પરિચય કેળવવો પડવાનો. તેથી તેમની ભાષા વધારે વ્યાપક અને જીવનના વિવિધ પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતી થશે. ભાષાનો વિષય બધી વિદ્યાઓને અને કૃતિઓને સંબંધકોશ જ છે. કાવ્ય, કથા ઇત્યાદિ સાહિત્ય અને ઇત્યાદિ, વ્યાકરણ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રો એ જ કેવળ ભાષાવિષય નથી. હાલ ભાષાવિષયની વ્યાપ્તિ ખૂબ સંકુચિત થયેલી હોવાથી, કાંતલુના ઉદ્યોગમાંથી સ્વભાષાનું શિક્ષણ કેવી રીતે આપી શકાય, એની રાંક ભૂંડી શકે છે. પશુ જીવનનો બધો વ્યવહાર એ જ સ્વભાષાનું ક્ષેત્ર છે એટલું યાદ રાખવામાં આવે, તો આવી રાંકને સ્થાન ન રહે. ઉપર દિગ્દર્શિત કરેલા કાંતલુના કાર્યોની વ્યાપ્તિમાં હજી ઘણું ઉમેરો કરવાને અવકાશ છે. કાપકની વિવિધ ભતો, જુદા જુદાં સમાજના પહેરવેરો, વેપારમાં કાપકનું સ્થાન, અને તેને લીધે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બગીચી આર્થિક અને રાજકીય ઘટનાઓ ઇત્યાદિ વસ્તુઓના પશુ તેમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. આ બધી વસ્તુઓ જ્ઞાનમાં લેવામાં આવે તો, કાંતલુના ઉદ્યોગમાંથી સ્વભાષા કેટલી શીખવી શકાય, તેનો સારો ખ્યાલ આવી શકશે. ઉપર

જણાવેલા બધા વિષયોમાંથી રસમય અને નાટ્યપૂર્ણ એવા પ્રસંગો વાળી કાઢી સાહિત્યની બૂખ પણ સારી રીતે તૃપ્ત કરી શકશે.

ભાષા વિષય શીખવેલા એટલે વખતાં વાંચતાં શીખવતું એવો પણ ધણી વખત અર્થ કરવામાં આવે છે. વાર્તાત્મક રીતે આ કંઈ તેનો ખરો અર્થ નથી. જીવનના બધા વ્યવહારને વાણી દ્વારા પ્રકાશિત કરવો એ તેનો સાચો અર્થ. અને એ પ્રકાશ સત્યપૂર્ણ, સૌંદર્યમય અને જીવનની શુદ્ધિને પ્રેરક એવો હોવો જોઈએ. કેવળ શિષિ-જ્ઞાનથી અથવા અભ્યવસિત વાચનથી આ વસ્તુ ન બની શકે. લેખન વાચનને ભાષાવિષયમાં જરૂર સ્થાન છે જ, પણ વર્ષા યોજનામાં વિદ્યાર્થીઓને અક્ષરપરિચય રાગઆતમાં જ ન કરાવતાં, તેમની વાકશક્તિ સારી રીતે પ્રગટ થાય તેટલા માટે વાણીને ઉપયોગ કરાવવાનું કહેવું છે. તેમની વાણી શુદ્ધ, સ્પષ્ટ, પરિણામકારક અને શ્રેષ્ઠ કરવા તરફ વધારે ધ્યાન આપાય, તો તેમનું લેખન વાચન પણ અનાયારો સુધરે છે એવો અનુભવ છે; તેથી લેખન વાચન શીખવતી વખતે પશુ બાળકોની વાણીમાં ઉપર જણાવેલા મહત્વના ગુણો નિર્માણ થાય તે તરફ શિક્ષકોએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

વાકશક્તિના પૂરા વિકાસ માટે જરૂરી એવી પ્રાથમિક તેવારી થઈ રહ્યા પછી બાળકોને અક્ષરપરિચય કરાવવો. તે માટે પ્રથમ વાચન શીખવવું; પછી કેટલેક દિવસે લેખનની સરખાત કરવી. અક્ષરલેખન શીખવતા પહેલાં બાળકોને પરિચિત એવી વસ્તુઓનું લેખન કરતાં શીખવવું ઇચ્છ છે. કારણ વર્ણશિષિ એ મોટે ભાગે ભાષાના વર્ણોની ચિત્રમણ જ છે. ભૂત પદાર્થોનું લેખન આપવી થયા પછી અર્થ એવા વર્ણોનું લેખન મુલભ થશે. પ્રથમ ભાષણ અને લેખન પછી વાચન અને છેવટે લેખન—એવો ક્રમ રાખવો જોઈએ. નાનાં બાળકો માટે ને બાળગોષ્ઠી તૈયાર કરવાની તે, કેળવણીના માધ્યમ કે વાહન તરીકે ને પાયાનો ઉદ્યોગ સ્પર્શ કરવામાં આવેલો હોય, તેને આધારે કરવામાં આવે એ ઇચ્છ છે. આવી રીતે જુદી જુદી અનેક બાળગોષ્ઠીઓ રચી શકાય. તકલીને મૂળ ઉદ્યોગ કપાસના કાંડ, પાંદડાં, કાંચાંથી માંડી તકલીના સૂતરનું વળન અને તકલીપેટી સુધીની વિવિધ ક્રિયાઓ અને વસ્તુઓનાં નામ સાથે તેમાં એ ઉપર સખ્તો તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થામાં પશુ શીખવી શકાય. પછી પહેલી કાપકીમાં કાંચાઓને પરિચિત એવી કેટલીક લોકકથાઓ, સ્વચ્છતા, અદોષ, આદાર ઇત્યાદિ વિષેના પાઠો, લોકગીતો, તથા રાષ્ટ્રગીતો તેમ જ આગળ જતાં રાષ્ટ્રીય વિમુક્તિઓનાં ચરિત્રો, ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક કથાઓના પશુ સમાવેશ કરી શકાય. અને આ બધા વિષયો તકલી રેડિયાના ઉદ્યોગની આસપાસ

૦૩૨ વાળી શકાય. આમ પછીના વર્ગોમાં પણ કાંતણના ઉદ્યોગ સાથે વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન આપી શકાય.

વ્યાકરણવિષયક માહિતી આપતી વખતે કાંતણના ઉદ્યોગમાં આવતી વિવિધ વસ્તુઓ અને ક્રિયાઓનો સારો ઉપયોગ કરી શકાય. નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ ઇત્યાદિ કલ્પના વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યક્ષ કામ કરતા હોય ત્યારે સહેજે આપી શકાય તેમ છે. વ્યાકરણ કેવળ ભાષાને હોય છે એ કલ્પના ભૂલભરેલી છે. વ્યાકરણ એ ભાષાની મીમાંસા છે, અને ભાષા જીવન ઉપર રચાયેલી છે; તેથી વ્યાકરણનો સંબંધ પણ વસ્તુતઃ જીવનના વ્યવહાર સાથે જ હોય છે. આ સંબંધ વિદ્યાર્થીઓના બરાબર ખ્યાલમાં આવી નય તો વ્યાકરણ વિષય રૂઝ અને કિલ્લ લાગવાને બદલે તે સરસ અને સરળ માલુમ પડશે.

ભાષા એ એક માણસોએ નિર્માણ કરેલા સાંકેતિક શબ્દોની સૃષ્ટિ જ છે. આ સૃષ્ટિનો પ્રત્યક્ષ સત્ય સૃષ્ટિની સાથે નિત્યસંબંધ હોય તોપણ શબ્દ અને તેમના વાચ્ય પદાર્થો ભિન્ન બિન્ન છે. આ બેદ વિદ્યાર્થીઓને બરાબર સમજાવવા બેઠકોએ. પ્રત્યક્ષ વસ્તુ, કલ્પનાથી આંખ આગળ આપણે બની કરેલી તેની મૂર્તિ,

અને તેનું દોરેલું ચિત્ર એ ત્રણેય બિન્ન વસ્તુઓ છે. આપણે વાણીથી ઉચ્ચારીએ છીએ તે શબ્દ વસ્તુનો માત્ર પ્રતિનિધિ છે; તેમ જ વાણીથી ઉચ્ચારાતો શબ્દ અને કલ્પના વગેરે કાગળ ઉપર લખાતો શબ્દ એમાં પણ ભેદ છે. લખેલા કે ઉચ્ચારેલા શબ્દમાં સાચું જીવન નથી. તે તો આ બંનેથી પર છે. પણ તે આપણને હંમેશા પ્રત્યક્ષ રૂપે પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. આ સર્વેન્દ્રિયગત્ય એવા જીવનનો દ્રોહ કરી આપણે વાણી કે લિપિને સર્વવ માનતા થઈએ છીએ, ત્યારે જ સાચી ભાષાથી આપણે દૂર થઈએ છીએ, અને પરિણામે ખોટા શબ્દો અને કાલ્પનિક મનો-રામ્યો ઊભાં કરવા લાગીએ છીએ. આવા સાહિત્યમાં ગૂઢતા, અસત્ય અને દુર્બોધતા ઇત્યાદિ આવે જ, અને પરિણામે બહુ સાહિત્ય પાંગળું બને છે. જે સમાજ પોતાના હાથ વડે જીવનના પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રમાં ક્રિયાશીલ રહે, તે તેની આની દશ થવી કદાપિ સંભવિત નથી તેથી વર્ધા-ચોજનામાંથી જે સમાજમાનસ જનમશે તેની ભાષા જીવનને વફાદાર હશે, અને તેનું સાહિત્ય જીવનને આનંદ અને ઉદ્ધાસ આપશે એવું જ નહિ, પણ પુરુષાર્થને પગ પેરક બનશે.

(મહાદી 'વર્ધા શિક્ષણ' માંથી)

અ. બાગવત

તુકારામની વાણી

૧૮

તુટે મવરોગ । સચિત્ક્રિયામાગભોગ ॥ ૧ ॥
એસેં વિરોધાણે નામ । ઉચ્ચારિતાં ઘંટે જન્મ ॥ ૨ ॥
વર્તાં ન સંકે પાપ । જાણ ત્રિવિધ તો તાપ ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે માયા । હોય દાસી લગે પાયાં ॥ ૪ ॥

૧૯

સોહિલા સંસાર । માયા તયાવરી કાર ॥ ૧ ॥
ધવિ વાલે મારોં મારોં । ગુણદુઃસ સાહે એવોં ॥ ૨ ॥
ચાવેં જ્યાવેં નામ । તિસોં કરણે ત્યાવેં કામ ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે મોઝી । વિઠાઈ કુનેચી કોવઝી ॥ ૪ ॥

૧૮

તુટે ભવરોગ, સંચિત ક્રિયામાણ ભોગ. ૧
એવું વિદોષાનું નામ, લેતાં ટળે કરી જન્મ. (ટક) ૨
વસી રહે નહિ પાપ, જાણ ત્રિવિધ મતાપ. ૩
દાસી થઈને પ્રણામ કરે માયા, તુકારામ. ૪

૧૯

મૂકે જે સંસાર, કૃપા તે પર આપાર. ૧
દોડે સાથે કેડે કેડે, સુખ-દુઃખ બને ખેડે. (ટક) ૨
આણે લેવું એવું નામ, તેણે કરવું તેનું કામ. ૩
તુકારામ કહે ભોળી, વિદોષી કૃપાની પૂતળી. ૪

કિં ૫૦ મહાકાવ્યાના

• વિદ્યુત રૂપી માતા. મહારાષ્ટ્રના સંતોએ ઉચ્ચરને અનેક કેશણે માતાની ઉપમા આપેલી છે. તુકારામે તો આ આજતમાં પરાકાષ્ટ જ કરી છે.

શાળા માં રસો પાસના

[એક અનુભવી અને વિદ્વાન શિક્ષકે ઉપરના મથાળાથી એક લાંબું ચર્ચાપત્ર મોકલ્યું છે. તેમાં એમણે એક એવા વ્યાપક પરિણામકારી મુદ્દો ચર્ચ્યો છે કે, તે આપું ન ચર્ચાપત્ર આદી' હતારતું નેહીએ, કે નેહી એના મુદ્દાને વાચકો બરાબર સમજી શકે. ચર્ચાકારે પોતાનું નામકામ મને આપ્યું છે; પરંતુ તે પ્રગટ કર્યા બગર ન પ્રસ્તુત પ્રશ્નની ચર્ચા સરળ થઈ શકે એમ માની, તે પ્રગટ કર્યું નથી. વાચકોને મારી નિર્મતી છે કે, મુદ્દાના તથ્ય ઉપર તેઓ ધ્યાન આપે, અને ચર્ચાકારે જે ગંભીર જવાબદારીથી અને શુભ નિશાથી એ રખ્યું કર્યું છે તેને અનુગ્રહ તેની ચર્ચા કરે. મુદ્દાપર અને ફૂંકમાં પોતાનું મતભવ લખી મોકલવા શિક્ષકો, કેળવણીકારો, અને માળાપાને તથા અન્ય શિક્ષણપ્રેમીએને મારી નિર્મતી છે.

ત'ત્રી, શિ. ૨૦૦]

શ્રી. ત'ત્રી,

'શિક્ષણ અને સાહિત્ય',

હું વરસોથી શિક્ષકનું કામ કરું છું. તે કામને અંગે મારા મનમાં એક પ્રશ્ન લાંબા વખત થયાં ધોળાયો કરે છે. તેના ઉકેલ આપના માસિકપત્ર દ્વારા હું મેળવી શકીશ એવી આશાથી, આ ત્રસ લાંબો પત્ર અપને લખવા પ્રેરાયો છું.

હું કેટલાક મળતથી જોતો આવ્યો છું કે, વર્ષોર્વર્ષ વિદ્યાર્થીઓ વર્ષમાં આવતા બહુતરની બાબતમાં ન સમજાય તેવી રીતે લા-પરવા બનતા નય છે. જેમ જેમ તેમને તેમના વિષય કાળજીથી, ખંતપૂર્વક તથા સત્ય તેટલી તમ્બમ મહેનત લઈને શીખવવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ પોતાના વિષય ન શીખવાની તેમની રુચિ પણ મળતી નય છે. સાહિત્ય, સંગીત, કે ઇતિહાસ-ભૂગોળની વાતો જેવા 'શિક્ષક' વિષયોની બાબતમાં કદાચ શિક્ષકોને આથી જુદો અનુભવ થતો હશે. પરંતુ મન-બુદ્ધિને કસે તેવા ગણિત, વ્યાકરણ વગેરે વિષયોની બાબતમાં એમ જરૂર લેહી શકાય કે, તેઓ તે વિષયો શીખવા માટે તેમની કુમળી આંગળી હલાવવા નેહી જરૂર પણ બતાવતા નથી.

કદાચ એવો જવાબ આપવામાં આવે કે, એ વિષય શીખવવાની પદ્ધતિમાં કોઈ દોષ હશે, અથવા તે શિક્ષકમાં પોતામાં કોઈ દોષ હશે. પણ હું અહીં નિઃશ-પૂર્વક, હોંસથી તથા વિચારપૂર્વક પોતાનું કામ કરવા પ્રયત્ન કરી શિક્ષકની દૃષ્ટિએ વાત કરું છું. અલગત, બીજે એક જવાબ પણ આપી દેવામાં આવે છે કે, વિદ્યાર્થીને ન્યાં સુધી કોઈ વિષય શીખવાની તમ્બા ન થાય, કે તેને તેમાં રસ ન પડે, ત્યાં સુધી તેને તે વિષયનું-બધે પછી આપણે તેને ગમે તેટલો ઉપયોગી માનતા હોઈએ તો-પણ-શિક્ષણ આપવાની પ્રવૃત્તિ કરવી એ ન બલભરેલું છે. આજે સર્વત્ર આપવામાં આવતો આ જવાબ લક્ષમાં હોવાથી ન હું આ પત્ર આપને લખવા પ્રેરાયો છું.

મારો પ્રશ્ન એ છે કે, વિદ્યાર્થીને ગમે તેટલું ન અને તેને ગમે તેટલું ન શિક્ષણ આપવું નેહીએ એ સિદ્ધાંત કેળવણી અને સમાજની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે ? નાના બાળકને કે અલ્પસમજી વિદ્યાર્થીને પોતાનું શિક્ષણ તથા તેની વિગતો નહીં કરવા દેવાં નેહીએ એવું આપ માનો છો ? સમાજમાં જે મતુદ્યને મનમમતું ન કરવાની છૂટ મળવાની ન હોય, અને સમાજના ધારણ-પોષણ મટિ તેમ ન હોઈ યોગ્ય પણ હોય, તો પછી બાળકની પ્રારંભિક કેળવણીમાં તેથી જિલ્દી વરતુ અથવા રીત રચીકારની, અને કુમળા બાળકને તેના ગમ-અલ્પગમને વધારે પડેલું મહત્વ આપવું કરી મૂકવું અથવા થવા દેવું એ યોગ્ય છે ?

જે એ બરાબર ન હોય, તો પછી જે કોઈ વિષયો આપણે ફિરાર વધના વિદ્યાર્થી માટે શીખવા યોગ્ય માન્યા, તે વિષયો તેણે શીખવાના ન છે એ વરતુ ઉપર આપણે અડી રહેવું ન નેહીએ ? પરંતુ તે વખતે સામે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે, વિદ્યાર્થીને ન ગમતી વરતુ તેની પાસે કરાવવામાં આપણે હિંસા તથી આવરતા ? અને ધારો કે તેની પાસે આપણે બળાકારે એ વરતુ કરાવીએ, તોપણ તેની રુચિએ ઉચરાવાથી તેના શરીર-મનમાં નિર્મતિઓ નહીં ઊભી થાય ?

આ પ્રશ્નને વિષે આગળ થોડો વિચાર કરતાં મને યહું કે, આ પ્રશ્નને આ રીતે ઉડવાથી ગોળ ચકાવામાં ન કર્યાં કરવાનું થશે. આમના વિદ્યાર્થીની કોઈ પણ મહેનતનું કામ ન કરવાની રુચિને જે આપણે રવાભાવિક કે 'normal' માની લઈએ, તો પછી તેને ન ગમતો વિષય શીખવવામાં તુકસાન બહું કે નહીં, એવા સામા પ્રશ્નો જવાબ આપને ન પડવાનો. પરંતુ, તેના કરતાં વિદ્યાર્થીમાં આ રીતે ધીરજના, મહેનતના, અને ખંતના વિષયને કે તેવા કોઈ કામને ન આવકારવાની જે રુચિ ઊભી થઈ છે, તે પોતે જ પ્રારંભની કોઈ બલનું પરિણામ છે કે કેમ, તે ન આપણે જે નહીં કરવા બેસીએ, તો આ પ્રશ્નો કોઈક ચોક્કસ જવાબ આપણે મેળવી શકીએ.

તો હવે પ્રશ્ન એ છે કે, આજનો વિદ્યાર્થી આજે બેજવાબદાર, હસમ હાડકોને તથા કુમળો-કાંગડો કેમ બની જતો હોય છે? નથી તેને તેનાં માળાખનો પણ ખ્યાલ, કે જેમના પૈસા તે વગર સંકોચે નિર્ધરક જખાંડે છે; કે નથી તેને કોઈ પ્રકારના બલિષ્ઠ્યનો ખ્યાલ, કે જેને સારુ તે કોઈ અવસ્થિત કે હેતુપુરઃસર પ્રવૃત્તિ કરે. મને જે વરા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવા હો તો, તે એક વિચિત્ર પ્રકારનું 'parasite' છે, કે જેની પેદાશ લાગે તરમાં જ થઈ છે; અને એની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો ઇતિહાસ તપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો કેળવણી અને સમાજની દૃષ્ટિએ મહત્વના તથા ગંભીર એવા કેટલાક સુદાંતો જરૂર તરી આવે. આ પત્રમાં એક રીતે આ પ્રશ્નનો એ વિચારેલો છે કે જ્યાં જ આપની આજે જન્મીને તે બાળકમાં આપનો તથા બીજા કેળવણીકારોનો અભિપ્રાય હું લખવા માગું છું.

મારું એવું માનવું છે કે, જ્યારથી આપણે ત્યાં બાહ્યમંદિરો અને કેળવણીની 'નવી પદ્ધતિ'નો જીહાપોલ તથા અમલ શરૂ થયાં છે, ત્યારથી જ આ નવા 'parasite' વર્ગની પેદાશ શરૂ થઈ છે વિદ્યાર્થી પ્રત્યે શિક્ષકની આસ કરજ છે, તથા શિક્ષકે ચેતના કાર્યમાં એકનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ, એ બાબત ઉપર બાર મૂકવામાં આવે ત્યાં સુધી તો બહુ બરાબર છે. એ સ્વતંત્રસિદ્ધ બાબત ઉપર નવા બાર મૂકવા પડ્યો એ તો પરદેશી ભલ નીચે જીવી થયેલી અસામાન્ય પરિસ્થિતિને કારણે. પરંતુ નવા કેળવણીકારો તો ત્યાંથી અજાણ જઈને, વિદ્યાર્થીના ધકતરમાં તથા શિક્ષણના આદર્શમાં જ વિચલિત થઈ કરી મૂકે છે તેઓએ શાળામાં રસોપાસનાનો એક ઇતિહાસ તથા કેળવણી અને સમાજની દૃષ્ટિએ ગંભીર પરિણામો લાવનાર કુલ શરૂ કર્યા છે 'વિદ્યાર્થી'ને રસ માપો, 'તેને રસ ન પડતો હોય તેવું તેની પાસે કાંઈ દેશવો, નહીં' તો પસણે લાદેલી તે વસ્તુથી (repression) તેની શરીર અને મનમાં વિરૂદ્ધિઓ જીભી થશે, 'હજી' મને શરૂ કરવામાં આવી છે. પરંતુ વસ્તુતાએ, સહજ-પ્રવૃત્તિ અને અંતઃસ્ફૂર્તિના એકા હેઠળ તેઓએ એક પ્રકારની નેતૃત્વ રસોપાસના શરૂ કરાવી દીધી છે. નવા માનસ-શાસ્ત્રના અધ્યક્ષ સિદ્ધાંતોને ઇતિહાસી નવા સિદ્ધાંતો તરીકે જેવા ને તેવા જટિલ રચીકારી લેવામાં તેમણે કેળવણીની દૃષ્ટિએ ગંભીર ભૂલ કરી છે.

પરિણામ એ આનું છે કે, નાનપણથી જ બાળકને શાળામાં કે ઘરમાં કંઈ સક્રિયપણે સાધવાની દેવ જ પડતી નથી. રસ એ તો કોઈ ઉપયોગી કાર્ય સારી રીતે મહેનતપૂર્વક કરવાથી જીભી થતી વસ્તુ છે, એ તે સમજ શકવું જ નથી. તેને તો વગર મહેનતે બેઠાં બેઠાં રસ મળ્યો જાય એવું જોઈએ છે. એટલે માત્ર રસ માણવા

સિવાય બીજા કોઈ પણ મહેનતના કે ઉપયોગી કાર્યને વળગવાની દેવ જ પડતી નથી. પરિણામ, તેની કૃત્રિમ-શક્તિને બોલે તેની ભોગશક્તિ બેઠક વધી જાય છે—વિકૃત બની જાય છે. અને શાળા કે જે તેની કૃત્રિમશક્તિને—મહેનત મનુષી કારા તેની શરીર-મનની શક્તિઓને—વિકસાવવાનું રચણ હોવી જોઈએ, તે જ તેની કૃત્રિમશક્તિને અને અંગમહેનતની વાતને ગંગાવનાર રચણ બની જાય છે.

વળા એ વસ્તુ તો હયાતી છે કે, રસ કે સુખ ભોગવવાની વૃત્તિને કશી મર્યાદા જ નથી; પરંતુ રસ કે સુખનાં સાધન ઉત્પન્ન કરવાને તો મર્યાદા હોય છે. પરંતુ રસનાં સાધન કે રસ ઉત્પન્ન કરવાની જવાબદારીથી રસ ભોગવવાની વૃત્તિને જે આપોઆપ મર્યાદા મળી જાય છે, તે આ નવા બાળકમાં આવતી જ નથી. પછી તો થોડા વખતમાં જ શિક્ષક તેમ જ માળાખ બાળકની આ નિત્ય વધતી જતી અમર્યાદ ભોગવતીને જોઈએ તેટલો રસ કે સુખ પૂરાં પાડી શકવાને અસમર્થ નીવડે છે. અને તે દરમિયાન બાળકે યોગે રસ કે સુખ ભવે તે હા કરવાની શક્તિ તો પ્રાપ્ત નથી કરી હોતી, અથવા તો ગુમાવી દીધી હોય છે. એટલે માધ્યમિક શાળામાં આવતાં જ તેને તેનું આશુ જીવન નિર્ધરક 'ખાલી' લાગે છે. કારણ કે માધ્યમિક શાળા તો મુનિ-વર્ચકીની પરીક્ષાને અથવા અમુક હેતુને ખ્યાલમાં રાખીને ચાલતી વસ્તુ છે; તે શાળામાં બાળકને રસ પડે તેટલું જ શીખવવાને કે તેને રસ પૂરો પાડવાનો આદર્શ હોતો જ નથી. શાળાના કામ સાથે તેની પ્રવૃત્તિઓ અને વૃત્તિઓને મેળ રહેતો નથી; એટલે 'ખાલી' જગ્યામાં વાસ કરનાર 'ભૂત' આવી આવતીને તેના મનમાં ભરાવા લાગે છે. અને નાનપણથી જ તેનામાં સારી પેઠે કાંસવામાં આવેલી 'સજ્જમારીઓ' અને 'પરીઓ' તેના મનમાંજીમાં જીવવાનું શરૂ કરે છે. શાળાનો 'નારસ' અન્યાસકાંતે તેને જેત હોય લાગે છે. નજીક આવતો દેખાતો જીવનકલહ પણ તેને પુરુષાર્થને માર્ગે ધીરવાને બદલે જીવલે સ્વપ્નસુષ્ટિમાં વિદરતો કરી મૂકે છે, અથવા તો નવજક્યાઓ કે સિનેમા-નાટકોના પરીપરિવ્રજામાં રાજતો કરી મૂકે છે. આખી શાળામાં જે તેને રસ બાળકમાં ઉત્સાહ રહેતો હોય તો કદાચ નાટ્યપ્રયોગો અને ઉત્સવો બિજવામાં; કોઈ પણ વાંચવાનો ઉત્સાહ રહેતો હોય તો તે નવજક્યાઓ અને નાટકો વાંચવામાં; અને જીવનમાં કોઈ થવાનો ખ્યાલ રહેતો હોય તો કોઈ નવજક્યાનો કાલ્પનિક નાયક અથવા તે સિનેમા કે રમંતુઓ 'સ્ટાર' થવાનો.

પરંતુ સમાજની દૃષ્ટિએ તેનું બીજું અનિષ્ટ પરિણામ એ આવે છે કે, નાનપણથી તે વગર મહેનતે રસ ભોગવવા

અને પ્રાપ્ત કરવાનું શીખ્યો હોવાથી, જીવનમાં જ્યારે તે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પણ વગર મહેનતે રસ અથવા રસમાં સાધનો બળે એવા જ ઉપાયો તે શોધે છે. અને તે કારણે તે ગમે તેવા ધંધા કરતાં કે સ્વીકારતાં પણ અચકાતો નથી. તે વખતે તેને સારાખોરાનો, માના-પમાનનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી. અમુક ધંધો સામાજિક, નૈતિક કે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ થોડા કહેવાય કે નહિ, તે વિચારવાની પણ તેની શક્તિ રહેતી નથી. જ્યાં ચોટી મહેનતે વધારે કમાણી થઈ શકતી હોય તેવા ગમે તે ધંધો તેને આકર્ષી શકે છે.

પણ એવા ધંધા-મેળવવામાં સફળ નીવડનારા તો બહુ ઓછા જ હોવાના. આશીનાને તો બહુ ઓછાં રસ-સાધનો પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી જ આશયિકા રાજવાની મહેનત-મનસૂરીથી પ્રમાણિક આલેખિકા મેળવવા પ્રત્યે તો તેને આશુચર્યા જ રહેવાનો; કારણ કે નાનપણથી આદરેલી રસોપાસનાથી તેની ભતમહેનત કરવાની શક્તિ જ કુદિત થઈ ગઈ હોય છે. એટલે પછી, અંતમહેનત ન કરતી ખરે એવી ગમે તેવી દલસ પ્રકારની પણ નોકરી તરફ જ તેનું વલણ રહેવાનું. તેટલા પગારમાં તે પોતાની રસશક્તિને યોગ્યપણી પણ અંતોષી શકે તેવી સ્થિતિ તો હોય જ નહીં; પરિણામે તે, ધનવાન લોકો કે જેમની પાસે તેને ભેટીયું ધન તે ભેટા હોય છે, તેમના ક્રોડી અર્થાત્ 'શોરયાલિસ્ટ' બનવાનો. જે સમાજવ્યવસ્થા કે વર્ગવ્યવસ્થા તેને વિના મહેનતે અથવા ઓછી મહેનતે ભેટમાં રસસાધનો પ્રાપ્ત નથી થવા દેતી, તે વ્યવસ્થાનો

તે કદર દુરમન બને છે. આમ એક બાજુ કાળ-પૂર્ણતો નોકરી પણ કર્યા કરવાની દીનતા, અને બીજી બાજુ ધનવાનોનો અને સમાજવ્યવસ્થાનો કદર દેખ-આવા મિશ્રણાણું એક વિચિત્ર પ્રાણી સમાજમાં ઊભું થાય છે. તેની કામનાઓની જવાબા હંમેશાં અતૂટ રહેતી હોવાથી, તેમાંથી નીપજેલા દેશાસિમાં તે સારા જગતને બાળી નાખવા આતુર હોય છે. સમાજની દૃષ્ટિએ આ કેવું વિચિત્ર પરિણામ છે ?

આ વસ્તુસ્થિતિ તથા તેનું નિદાન જે સાચાં હોય, તો ધરમજથી તેમનો ઉપાય આદરવો ભેદીયે. તેને બદલે માધ્યમિક શાળાને પણ રસોપાસનાની ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ હળવી તથા વિવાદીને 'રસ ખરે' તેવા અને તેટલા અભ્યાસક્રમોવાળી બનાવી નાખવા ઇચ્છીએ, તો આપણે બાલવંદિરમાંથી શરૂ થયેલા દેશને વધુ પ્રબળતર બનાવવાના જ અપરાધી બનીએ. તેમ જ પ્રારંભિક કેળવણીમાં રસોપાસના રહેવા દઈએ. પરંતુ માધ્યમિક શાળામાં કંઈક બની, થોડા હાથમાં અભ્યાસક્રમો અને વિષયો કાયમ રાખીએ, તો વિદ્યાર્થીને નાહક કૃમચવાના દોષમાં પડીએ. એટલે આનો ઉપાય આ આખી રસફિલસૂફીને આમૂલ ફરી તપાસીને તેનાં મુખ્ય અને ઉપયોગ વિષે સ્પષ્ટ રાજોર્થાં નિર્ણય આપવામાં રહેશે છે, એવું માનું નમ્ર માનવું છે.

મને આશા છે કે આપના માસિક દ્વારા આ પ્રસંગી વિશેષ ઊણ્ણી તથા સારા કહેલ સાધવામાં આપ મદદ-આર થશો. લિન્ એક સાક્ષક

શબ્દોના વંશ

સમરું; કહું

સમરું—રમરણ કહું છું—ચાલ કહું છું. 'સમરું'માં મૂળ પ્રૃત્તિ 'સમ્' છે અને 'રું' પહેલા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં 'રમરણ' અર્થ માટે 'સ્મ' ધાતુનો પ્રયોગ પ્રચલિત છે. સં—સ્મરતિ, સ્મરમિ. પ્રાન્—સમરતિ, સ્મરમિ વગેરે ક્રિયાપદોમાં વપરાયેલું સં—સ્મ્ પ્રાન્—સ્મર્ અને ભાષાનું 'સમ્' એ બધાં સમાન અંગ છે.

સંયુક્ત અક્ષરો વિશેષ સરળતાથી બોલી શકાય એ માટે તેમની સરખાતગરે કે વચ્ચે રવરનું ઉમેરણ કરવાની પ્રથા સનાતન છે. સંયુક્ત અક્ષરોની ત્રયમાં કયાં 'અ', કયાં 'ઇ', કયાં 'ઉ' અને

કયાં 'ઊ'નું ઉમેરણ થાય છે. વ્યાકરણની પરિભાષા પ્રમાણે એવું ઉમેરણ 'સ્વસ્મૃતિ' કહેવાય છે.

રાજદમાં જે અક્ષરો પવન સમર હોય તેને અનુસારે સ્વસ્મૃતિ થાય છે; કેટલાંક પદોમાં તેમના બેલસારનાં ઉચ્ચારણુચાન (કંઠાદિ) વગેરેને અનુસારે અથવા માત્ર મતાનુગતિ પરંપરા કે અનુકરણને અનુસારે સ્વસ્મૃતિ પ્રવર્તે છે. વેદોમાં સ્વસ્મૃતિ પ્રયોગોમાં પણ આવી સ્વસ્મૃતિ થયેલી છે, માટે જ તેને સનાતન પ્રથાની કાઠિમાં મૂકી છે.

એ અતિપ્રાચીન સ્વસ્મૃતિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિશ્વેશ્વર કરતાં ૨૫૮ વર્ષાય એમ છે કે સં—સ્મ્,

૩. 'રલ'—રતન. ક્રિયા—કિરિયા. સ્વપ્ન—સિવિળ
વગેરે પદોમાં સ્વરનું ઉમેરણ સંયુક્તોની વચ્ચે થયેલું
છે. જુઓ હેમચંદ્ર ૮-૨-૧૦૦ થી ૮-૨-૧૧૫ સુધી.

૪. 'રલ'—'રતન'માં અ.

૫. 'પ્રી'—'સિતી'માં ઇ.

૬. 'જ્યા'—'જીઆ'માં ઈ.

૭. 'મૂલ'—'મુદ્ગલ'માં ડ. — હેમચંદ્ર પૂર્વ
પ્રમાણે.

૮. 'સ્વરમક્તિ'નો શબ્દાર્થ 'સ્વર વડે ભાગ'
એવો સમજવાનો છે. સ્વરેણ—સ્વર દ્વારા, મક્તિ—ભાગ,
—સ્વરમક્તિ: ।

૯. સ્મર—સુમર. 'સ્મર'માં 'મ'નો ધ્વનિ સભર
છે. 'મ' ઓછાંચાનીય અક્ષર છે એટલે તેના પ્રભાવથી
ઓછાંચાનીય 'ડ' સ્વર તેમાં ભળી ગયો છે. અર્થાત્
'સ્મર'નું ઉચ્ચારણ કરનાર 'મ'નો ધ્વનિ કદતાં જ
સાથે 'મ'થી પૂર્વે 'ડ'નો ધ્વનિ કાઢે છે. આદર્શ:
—આચરિત—આરિસો (મોં એવાનો કાચ). 'આદર્શ'માં
અંતિમ 'શ' સભર છે. 'શ' તામ્રમ્બ છે. એટલે
તેનો ધ્વનિ થતાં તેની પૂર્વે તાલમ્બ 'ઈ' મોંમાંથી
આપોઆપ નીકળી જાય છે.

૧૦-૧૧. પ્લુટ—પિલુટ; મ્લત—મિલન; અમ્લ—
અંકિલ વગેરે ધ્વનિઓ ભોલનારાઓનાં વિવિધ પ્રકારનાં
ઉચ્ચારણરૂપાને આભારી હોય એમ જણાય છે.
અથવા ગતાનુગતિક પણ હોય.

૧૨. તન્વ:નું વૈદિક ઉચ્ચારણ તનુવ: સ્વર્ગ—સુવર્ગ.
રાખ્યા—રાગિયા. સહદય:—સહક્રિયા: જુઓ આર્યવિદ્યા
વ્યાખ્યાનમાળા પૃ. ૨૦૬-૨૧૨મકિતા.

૧૩. "અન્ત્યવ્રતસ્ય—આત્મસ્ય હં"—૮૧૪૧૩૮૫।
હેમચંદ્ર.

૧૪. "મહુલે હું"—૮૧૪૧૩૮૬। હેમચંદ્ર.

૧૫. "અસુકુ મુષિ"—ધાતુપાઠ—હેમચંદ્ર.

૧૬. જુઓ હેમચંદ્ર—૮૧૩૧૧૦૫. ઉક્ત
'અમ્મિ' કે 'અમ્મિ' દ્વારા સંસ્કૃતનો 'મિ' લાગીએ
તો જ 'મચ્છમિ' વગેરે પ્રયોગોમાં 'મિ'ની પૂર્વના
'અ'નો 'આ' કરવાનું વિધાન સંગત લાગે છે.

૧૭. જુઓ હેમચંદ્ર—૮૧૩૧૧૦૬.

૧૮. "ઘોં અમ્મો હું"—હેમચંદ્ર ૮૧૪૧૩૦૫.

૧૯. 'મં' એ પ્રથમા વિભક્તિ છે અને તેનું
મૂળ 'અરમ્હ'ના પ્રથમા એકવચન 'મ્મિ' વા
'અમ્મિ'માં છે.

૨૦. 'સંમાહ્વં' ક્રિયાપદમાં પ્રધાન ભાવ 'સ્મરણ'—
નો જ છે.

૨૧. 'સમ્હલના' ક્રિયાપદમાં પણ 'સ્મર' રાખવી
—ધ્યાન રાખવુંનો જ પ્રધાન ભાવ છે અને તે જ
'સ્મ' ધાતુનો અર્થ છે.

૨૨. હેમચંદ્ર કહે છે કે, 'સ્મર'નો બદલે
(૮-૪-૭૪) સર, સાર, મર, મલ, લઢ, વિમ્હર, સુમર,
પવદ, મ્હર, સર અને પમ્હુસ એટલા ધાતુઓ વપરાય છે.
આમાં જણાવેલા મર, મલ, સુમર, મ્હર અને સર એ તો
'સ્મર'નાં જ ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો છે. સ્મર—મ્હર
—મર—મલ. સ્મર—સુમર. સ્મર—સર. આમાંના 'મલ'
ધાતુના પ્રેરકરૂપ મલાવળ દ્વારા મલામળ' શબ્દ આવ્યો
છે. 'સ્મર' ધાતુનું પ્રેરક ભાવવાચક નામ 'સ્મારણ',
તેનું પ્રાકૃત મ્હરાવળ અને તે દ્વારા મલામળ શબ્દ આવે
છે. 'સ્મારણ' એટલે 'પાઠી આપવી'. 'મલામળ'માં
એ ભાવ રપટ છે.

૨૩. 'સુમિરણ'માં ભોલનારાનાં ઉચ્ચારણરૂપાને
લેધિ 'મ'નો 'મિ' થયો છે એમ લાગે છે.

૨૪. હેમચંદ્ર તો 'સ્મર'ના આદેશરૂપે 'લઢ'નો
નોધે છે (જુઓ દિપપણુ ૨૨૫) પણ તે સંગત
નથી. 'સ્મર' અને 'લઢ' વચ્ચે કોઈ પ્રકારે વર્ણ
પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ મેળ એસતો નથી. તે એ વચ્ચે
એકકુ અર્થસામ્ય છે પણ તેટલા માત્રથી 'લઢ'
'સ્મર'માંથી ન આવી શકે. હેમચંદ્રના કહેવાનો
આશય એમ હોય કે, 'સ્મર' અને 'લઢ' સમાન
અર્થવાળા છે, તો તે બરાબર છે.

૨૫. "કળ્ય વાક્યવ્રતસ્ય"—ધાતુપાઠ.

૨૬. માયવ—માષવ જેવાં અનેક પદો વેદમાં
વપરાયેલાં છે. જુઓ આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા
પૃ. ૨૦૬.

યથા રાજ તથા પ્રજા

'રાજન' વર્તન પવન જેવું છે; પ્રજન' વર્તન શાસન જેવું છે. જેમનો પવન વાય તેમનું
શાસન વળે છે.'

કોન્કુશિયસ

ડૉ. મોન્ટેસોરીનાં એ પ્રવચનો

[તા. ૭-૩-૪૦ના રોજ શુદ્ધ રાત વિદ્યાપીઠની મુલાકાતે આપ્યાં ત્યારે અને બીજા દિવસે, તા. ૮-૩-૪૦ને રોજ હરિજન આશ્રમના બાળમંદિરનું મહાન ખુલ્લું મૂક્યું ત્યારે કરેલાં એ બ્યાષ્યાનો અનુક્રમે પહેલું ને બીજું એમ કરીને નીચે આપેલાં છે. તંત્રી, શિ. સં. ૧૦]

૧

“મારું હૃદય અત્યારે ને ભાવે અનુભવી રહ્યું છે એ શબ્દોથી વ્યક્ત કરી શકું એમ નથી. એને તમારા આગળ કેવી રીતે રજૂ કરવા એ હું બાણતી નથી. મહાત્મા ગાંધીજી તમારા નાયક છે, તમારી સંસ્થાના સંસ્થાપક છે; એટલું જ નહિ, એ મહાન જીવનસર્જક છે. તમારા જીવનમાં એ મહત્તા ભોગવે છે. મારા જીવનમાં પણ એવી જ મહત્તા ભોગવે છે. બાણાં વર્ષોથી હું એમને જાણું છું, એમની પ્રતિષ્ઠા અને લડતોના અભ્યાસ કરતી રહી છું. રાષ્ટ્રનું જીવન ધડતરે સાડુ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી નિર્માણ કરવા સારુ, ગાંધીજીએ આ સંસ્થાને જન્મ આપ્યો છે. એવી સંસ્થાની મુલાકાત આજ હું લઉં છું એ મારા જીવનમાં એક ઐતિહાસિક દિવસ છે, હું એવી મુલાકાત પામી છું એ ત્યારે કેટલાક સોંક જાણશે, ત્યારે સાચે જ એ મારી અદેખાઈ કરશે. આ મારા હૃદયનો ભાવ છે; આ અત્યારે મારા હૃદયમાં વસેલી ભાવના છે. એને છાને એવી રીતે વ્યક્ત કરવા હું એક મિનિટ મૌન સેવું છું. (એક મિનિટને માટે મૌન)

“આમ તમને, બાળકો, બાળકોના સિક્ષકો, એમનાં માળાપ, અને મોટાં સૌને અહીં આસપાસ વીંટળાઈને બેઠેલાં જોઈને, મને મારું ગાંધીજી સાથેનું લંડનમાં થયેલું પ્રથમ મિલન યાદ આવે છે. આમ જ અમે સૌ એ મહાત્મા આસપાસ વીંટળાઈને બેઠાં હતાં. મારી શાળાઓનાં બાળકો, મારા સિક્ષકો, બાળકોનાં માળાપ—સૌ અમે એ મહાન પુરુષને વીંટીને એમને આપકાર આપવા બેઠાં હતાં. પણ એ આપકાર સામાન્ય જેવો જોવામાં આવે છે એવો નહોતો. અમે સૌ જ મૂક હતાં અને ગાંધીજી પણ મૌનથી એમની તકલી ફેરવતા હતા. કેઈ કરશે શબ્દ કહતું નથી! સૌ મૌનથી સામે જોઈ રહ્યાં છે! આમ અમારું મૂક સ્વાગત પૂરું થયે ગાંધીજી બેઠ્યા, બહાર ગયા; સૌ એમને વીંટળાઈ વળીને સાથે બહાર

ગયાં! એ અમારું મિલન એમ પૂરું થયું. એ મિલનની મારી સ્મૃતિ મારા હૃદયમાં અંકિત છે; એ મારી પ્રેરણા બન્યું છે. આજનું આ સંમેલન તેર્ષ અને એ યાદ આપ્યું,—જાણે ફરી એ અનુભવ થયો!

“તમે મારે માટે ને સ્તુતિના બોલ કલા છે એને માટે હું તમારી આભારી છું. અને ગાંધીજીએ પોતાના સહર્ષ આપકાર પાઠવ્યો છે, એને માટે મને અભિમાન બેપન છે.

“મારા સ્વાગતમાં ને કહ્યું તેમાં મારી પાસેથી ને માગણી કરવામાં આવી, તે બાળત હું આટલું જ કહી શકું કે, તમારા પૂન્ય નેતા પ્રત્યેના પ્રેમ અને આદરમાં, અને તેમને જરૂર હોય તો આહ્વાનિતતામાં હું તમારી સાથે જ છું. પ્રભુ તમારી અભિલાષાઓ તથા પ્રથનોમાં બરકત પૂરે; એના આશીર્વાદ તમારા પર ઉતરે.”

૨

“ગાંધીના ઘરમાં હું આવી છું તે મારા જીવનની એક ધન્ય ક્ષણ છે. ગાંધીના જીવનનું આ સ્મારક નેતાં મારા ઉપર મારે અસર થઈ છે, અત્યારે મારું હૃદય ભારથી એટલું ભરાઈ ગયું છે કે હું બોલી શકતી નથી. હું મારું છું કે, તમને પણ મારા જેવા જ ભાવ થતા હશે. મને અહીં બોલાવવામાં આવી છે તે હું મોટું માન સમજું છું, અને આપણા સેવાયુર, નેતા અને સંતનું આ સ્મારક ખુલ્લું બંદરે કરું છું.

“મહાત્મા ગાંધી જેવા નેતા કેળવણીની અદ્યતી બધી બેવના કરે છે એ એક સુંદર, મહત્વની અને સૂચક બીના છે. ગાંધીજીની ચળવળની આસપાસ બાળકો હમેશાં ટોળે મળે છે. એમની ચળવળમાં બાળકોને રચન છે. આ જમાનાની એ નિશાની છે. વળી ગાંધી એક એવા પુરુષ છે ને સ્ત્રીઓના ગૌરવને, સ્વાધીનતાને અને કેળવણીને ઉપદેશ આપે છે.

ખેડૂત ઝાણુ રાહતનો કાયદો

[મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ કરેલા કલ્યાણકારી કાયદાઓમાં ખેડૂતોનાં દેવાં પતવવાનો કાયદો ભારે મહત્વનો ગણાય. ૮૨ કલમના એ મોટા કાયદાની મહત્વની બ.બી. સંવાદરૂપે નીચે સમજાવી છે, તે સૌને આવશ્યક માહિતી આપવાની નીવડશે આ તેનો પહેલો હપ્તો છે.]

૧

ડાહ્યાભાઈ—કેમ ચૂનીભાઈ, પછી પેલા ગણોત-કાયદાનું શું થયું? હવે ક્યારે એનો અમલ શરૂ થશે?

ચૂની—અરે ભાઈ, આપણે તે ઓછાં વિદ્યો છે? કાયદાને હજી વડા લાટ સાહેબ મંજૂરી જ ક્યાં આપે છે? પ્રત્યક્ષ પ્રધાનો નથી, એટલે તાલુકદારો અને જમીનદારોને લોગ મળ્યો દેખાય છે. દૂકમાં, ખેડૂતના બાણામાં ધૂળ ના નખાય તો સારું.

પણ બીજે એક એવા જ કાયદાનો કાયદો મંજૂર પણ થઈ ગયો છે. કહો તો એની વાત કરું.

ડા—જરૂર કરો. અમને, નહિ તો, બીજું કંઈ કરનાર હવું?

ચૂ—જુઓ, આ કાયદો પણ પ્રધાનોએ નીકળતાં નીકળતાં કરી લીધો ને લાટ સાહેબે મંજૂર પણ રાખ્યો.

ડા—ત્યારે તો તે અમલમાં આવશે હવે.

ચૂ—એનો અમલ શરૂ કરવાનું સરકાર જાહેર કરે ત્યારથી થશે. એ કાયદામાં મુંબઈ ખેટ અને શહેર બાકાત રાખ્યાં છે.

ડા—ત્યારે મુંબઈમાં ખેડૂતો પણ ક્યાં છે? હવે કાયદાની વાત કરો.

ચૂ—આ કાયદાનું નામ છે ‘ખેડૂત ઝણુ રાહત કાયદો.’ જેઓ ખરેખરા ખેડૂતો છે તે દેવાંના ભારથી કચકાઈ જાય છે; મોંઘામૂલો પાક પાણીને મૂલે તેમને વેચી દેવો પડે છે. આવી દશ જમાનાથી આવતી આવે છે.

સરકારે એને આંગે પાસવાર વિચારો ક્યાં છે. છેવટે, મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ એ બધા અનુભવો પરથી આ કાયદો ઘડ્યો છે. એનો લાભ દેવાદાર ખેડૂતને મળી શકશે.

ડા—પણ તમે ખરેખરા ખેડૂત કહો છો એ વળી શું? બધા ખેડૂત ખરેખરા નહીં?

ચૂ—હા, એ મુદ્દો ખરેખર છે. ખરેખરો ખેડૂત એટલે જાતે ખેડતો ખેડૂત જાતે ખેડવામાં તેના કુટુંબીઓ હોય, નોકરો રાખી દેખરેખ પોતે રાખતો હોય, તો ચાલે. અને કાયદો એ ચોખવટ કરે છે કે, ૧લી એપ્રિલ ૧૯૩૭ પહેલાંના જાતે ખેડતો હશે તે કાયદાનો લાભ લઈ શકશે. તે તારીખે જાતે ખેડતો હોય, પણ પછી એ જમીનનો કબજો તેની પાસે ન હોય, છતાં આ કાયદાનો અમલ શરૂ થાય ત્યારે પાછો જાતે ખેડતો થઈ ગયો હોય, તોય તે લાભ લઈ શકશે.

ડા—એ સમજ્યો. હવે એવા ખેડૂતને દેવાદાર ગણી કાયદાનો લાભ ક્યારે મળી શકે તે સમજાવો.

ચૂ—દેવું ન હોય એ તો દેવાદાર ન ગણાય એ ઉધાડું છે. ઉપર કહ્યો એવો તે સાચો ખેડૂત હોય એ પહેલી વાત. ઉપરાંત, ખેતી અને જાતમજૂરી સિવાયની તેની બીજી આવક સામાન્ય રીતે તેની કુલ વાર્ષિક આવકના ૨૦ ટકાથી વધારે નહીં હોવી જોઈએ, અથવા ૩૧. ૩૦૦થી વધારે નહીં હોવી જોઈએ. એમાંથી જે આંકડો મોટો હોય તે ગણવાનો. કુટુંબનું સહિયારું આવડું હોય તો તે કુટુંબ

દેવાદાર ગણાય, ને તેમાંથી એકાદ જણ પણ જાતે જેડનાડું હોવું જોઈએ, અને તેમની બીજી આવક ૨૦ ટકાથી વધારે ન હોય અથવા ૫૦૦થી વધારે ન હોય. એ એમાંથી મોટો આંકડો જે હોય તે ગણવાનો.

૬૦—અને દેવાની કાંઈ મર્યાદા ખરી, કે ગમે તેટલું દેવું પતવાશે ?

જૂ—ગમે તેટલું દેવું તો કેમ આવે ? સામાન્ય સાધનના જેડૂતને દેવું કેટલુંક મોટું હોઈ હોઈને હોય ? છતાં કાયદામાં મર્યાદા આંકી છે કે, ૧૯૩૯ના જાનેવારીની ૧૧મી તારીખે ૧૫૦૦૦થી વધારે દેવું ન હોય તેનું પતવી આપવામાં આવશે.

૬૦—સમજ્યો. હવે સરકાર શી રીતે કામ ઉપાડશે તે કહો.

જૂ—કાયદાનો અમલ શરૂ કરવાનું જાહેર ક્યાં પછી સરકાર સ્વયં પ્રમાણે લત્તા ખાટી ખજુપતાવટનાં જોડાં નીગણે. તે તે લત્તામાં આવતા પહેલા વર્ગના મુનસફની દેખરેખ નીચે એને કામ કરવાનું.

આ જોડાંમાં સરકાર આહે તો પેન્શનર સરકારી અમલદારને એકલાને નીચે અને તેની મદદમાં વધારેમાં વધારે ચાર મદદગાર એસેસરો નીચે. એમ ન કરે અને સરકાર ૩ થી ૫ સભ્યોનું પણ જોડાં નીચે.

આવું જોડાં જાણે એક ડોરટ હોય એમ જ ગણાયે. એની પાસે આવતા દેવા-પતાવટના કેસો ચૂકવવામાં એને કુલ સત્તા આપવામાં આવી છે. અને એનો ફેંસલો કોરટના ફેંસલો જેવો જ ગણાયે.

૬૦—એ તો જાણી સત્તા ! કોક વાર તેઓ ઉધું ખાટી મારે કે કાચું કાપે તો ?

જૂ—એની ચિંતા પણ કાયદામાં કરી લીધી છે. દેવાદારને કે લેણુદારને લાગે કે, ફેંસલો આપવામાં કશી અઘટિતતા થઈ છે,

કેસ કાયદેસર ખરોખર નથી ચલાવવામાં આવ્યો, કે કાયદાના અર્થમાં કે સાક્ષીમાં કાંઈ ભૂલ થઈ છે, તો જેમાંથી ગમે તે આસાની અપીલ કરી શકે; જો રૂા. ૫૦૦૦ની અંદરનો ફેંસલો હોય તો તે લત્તાના પહેલા વર્ગના મુનસફને ત્યાં, અને રૂા. ૫૦૦૦ ઉપરનો હોય તો તે લત્તાની જિલ્લા કોરટમાં અપીલ કરવાની. જોડાંના સુકાદા પછી ૬૦ દિવસમાં આવી અપીલ કરી દેવી જોઈએ. આ અપીલ પર પાછી અપીલ કરવાની છટ નહિ રહે.

વગવત્તીલો દર રાખવા સારુ એક એવો નિયમ જ કાયદામાં ક્યો છે કે, જે કેસમાં જોડાંના સભ્ય કે તેના ભાગીદારને સીધી કે આડકતરી રીતે કાંઈ લેવાદેવા હોય, તે કેસમાં તે સભ્ય જોડાંમાં કામ નહિ કરી શકે. એટલે, તે પૂરતો તે માણસ જોડાંનો સભ્ય મટી જશે.

છતાં કાંઈ ગરબડ લાગે, ને તે પુરવાર કરી શકાય, તો તે આધારે અપીલ કરી શકાશે.

૬૦—આમ હોય તો જોડાં તરફની ફરિયાદ તો ન રહે. હવે આગળ કહો.

જૂ—લેણુદાર દેવાદારને શું કરવાનું રહેશે તે હવે કહું. ખજુ પતાવટ જોડાં સ્થપાયા પછી ૧૮ માસની અંદર, લેણુદાર કે દેણુદાર જોડાંને ચરણ કરી શકે કે, અમારું લેણું કે દેણું (જે હોય તે) અમને પતવી આપો. આખી ચરણ સાથે કાયદા પ્રમાણે કોર્ટ શી ભરવી પડશે. ચરણની અંદર દેવાદારે પોતાનું સઘળું દેવું, ખેતીની જમીનની વિગત, જાતે જે છે કે કેમ તે, ખેતીની આવક અને ખેતી વિના બીજી આવક આગલા વર્ષમાં જે હોય તે જણાવવી પડશે. આ ઉપરાંત તેણે દેવાનો ઇતિહાસ વ્યાજ કેટલું, સુદલ કેટલું લીધું, વ્યાજનો દર કેટલો, બીજાના દેવા પેટે જામીન હોય તો તે, સ્થાવર અને જંગમ મિલકત, મુંબઈ ખાંતની બહારની મિલકત જો હોય તો,

મિલકતની કિંમત, ક્યાં ક્યાં તે મિલકત આવેલી છે, ગીરો અગર તેની ઉપર ખીજા હક હોય, કોઈ ભાગીદાર હોય તો તેનાં નામ, મિલકત ખીજાને નામે ફેરફાર કરી હોય તો તેનું નામ, અને સરનામું, સઘળું જણાવવું જોઈશે.

અને કાયમી બધો ઉકેલ થઈ જાય તે સારું, કોઈ અરજી કરે ન કરે કે કાંઈક છુપાવે કે કહે ન કહે તેવી બધી કસરો દૂર કરવા સારું, કાયદામાં એક સામાન્ય કલમ એવી છે કે, કાયદો અમલમાં આવ્યા પછી લેણદાર ઇચ્છે તો લેણદારને અને લેણદાર ઇચ્છે તો લેણદારને લેખિત નોટિસ આપે કે, તમારા લેણા કે લેણાનો ચોખ્ખો હિસાબ યોઈ આગળ રજૂ કરો. આવી નોટિસની નકલ દરેકે યોઈને મોકલી આપવી જોઈએ. નોટિસ મળ્યા પછી એક માસમાં લેણદારે યા એ માસમાં લેણદારે યોઈને લેખિત હિસાબ આપવો જોઈએ. અને એની નકલ સામાવાળાને પહોંચાડવી જોઈએ. પછી સરકાર માની લેશે કે, દેવાને અંગે પતાવટ માગનારાઓએ નોંધણી કરાવી છે.

૩૦—બધી ગોઠવણુ તો સારી છે. પણ કોરટની કઠાકૂટ તો ખરી જ. એના કરતાં તો ઘરમેળે પતાવટ જ સારી એ સામે તો કાયદો ન આવી શકે ને ?

ચૂ—કોઈ કાયદો માંહોમાંહે પતાવટ સામે તો આવી જ ન શકે. આ કાયદામાં ઘરમેળે પતાવટનો પણ વિચાર કરી લેવામાં આવ્યો છે આવી પતાવટો પણ ઉપર કાયમી રૂપ લે તે સારું, કાયદો કહે છે કે, એવી પતાવટ થયા પછી ૩૦ દિવસની અંદર યોઈને અરજી કરી તે રજિસ્ટર કરાવી દેવી. એમ કરતી વખતે યોઈ દેવાદારના હિતમાં તે તપાસી એવા હકદાર છે.

યોઈને પતાવટના કેસની અરજી ક્યાં બાદ પણ જો તમે અંદરઅંદર પતંવી શકો, અને યોઈને લાગે કે લેણદારે રાજીખુશીથી અને પોતાનો લાભ જોઈને પતાવટું છે, તો યોઈ એને પણ રજિસ્ટર કરી લઈ ફેંસલો મોંઘી લેશે.

આ બે રીતે ઘરમેળે પતાવટ કરી શકાય. તેથી જુદી રીતે કરવામાં આવે તો આ કાયદો કહે છે કે ફાક ગણાશે.

૩૦—પણ કોઈને ખીજી રીત કરવી પડે પણ શું કામ ?

ચૂ—સમજીને સીધા લોકને માટે ગરોબર છે. પરંતુ, કાયદો કરનારે તો બધી પાસની ચોખવટ કરવી જોઈએ ને ?

૩૦—એ તો ખરું. આખું તમે સમજાવું એ તો ગરોબર ગોઠવેલું લાગે છે. એક વાત હવે કહોઃ અમારે તો સરકાર અને સહકારી મંડળીનાં પણ દેવાં છે ને ? એ આમાં આવે કે નહિ ?

ચૂ—સરકારનાં કે મંડળીનાં દેવાંના હિસાબ તો ચોખ્ખા જ હોય. એટલે, શાહુકારોનાં દેવાં પોંઠે એની પતાવટ કરવાની ન હોય. પરંતુ, એકૂતની પતાવટ માટેની અરજી આવતાં, યોઈ કલેક્ટરને, મંડળીઓના અધિકારીને નોટિસ આપશે કે, તમારું લેણું કેટલું છે તે જણાવો. તેઓ આ રકમ જણાવે તેની સાથે એમ પણ જણાવશે કે, અમે આટલી રકમની એમાંથી છૂટ મૂકી શકીશું. પણ કાયદેસર એ છૂટ મૂકવા બંધાય છે એમ નથી પણ સરકારનો હેતુ આ કાયદાથી એકૂતને જનતી રાહત આપવાનો છે. એટલે તેમનાં બીજાં આતાં પણ એ દંડિ રાખી જનતી રાહત આપશે જ એમ માનવું જોઈએ.

૩૦—કાયદાનો હેતુ તો તમે કહો છો એવો લાગે છે. પણ યોઈ ગરોબર તપાસ કરે ત્યારે

ને ? એને બધું સોંપ્યું એટલે બધો આધાર એની પર ગયો ને ?

ચૂન—એ વાત તો ખરી. પણ તમે એમ ન સમજતા કે, આટલાથી કામદો પૂરો થયો. કામદારો ખરો ભાગ તો હવે આવે છે. હિસાબ કેવી રીતે તપાસવા ? કેટલે જૂનેથી હિસાબ લેવા ? વ્યાજ શું આકારવું ? સુદક્ષ શું ગણવું ? ગીરોનું શું કરવું ? ખેડૂત કેટલું પતવી શકે ?

તેની સ્થિતિ શી રીતે આકારવી ? તેને કાંધાં કરી આપવાં કે કેમ ? આ બધું કામદારોમાં વિચારવામાં આવ્યું છે. અને એ તો તમારે બહુવા બેસું છે !

ડાન—મેં તો બહુ કે આટલામાં પૂરું થઈ ગયું !

ચૂન—ના ના, ખરો ભાગ તો હવે આવે છે. એની વાત આવતી વખતે હવે કરીશ.

રાવજીભાઈ નાયાભાઈ પટેલ

ગામગોષ્ઠી—૬

પક્ષપક્ષીનું ઝર

બીજે દિવસે બધા આવીને બેઠા, તેવામાં કંઈક અવાજ સંભળાયો. બાબુના વાસમાં કોઈ લડતા હોય તેવો ઘોંઘાટ થતો હતો. તેવામાં મુખી કંઈ બબડતા બબડતા તે વાસમાંથી નીકળ્યા. શેઠે તેમને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું, 'કેમ, મખી ! શું છે ? કાણ લડી પડ્યા ?'

ચૂન—અરે ! જુઓને. પેલો છગલો ક્યાંયથી હાથમાં પૈસા આવ્યા, એટલે પીકામાં જઈને દાડ પી આવ્યો, અને હવે વાસમાં બેકાટ ફાવે તેમ બોલે છે. નથી નાનું જોતો કે નથી મોટું જોતો. એની બેરીને પણ સારી પેઠે ધીબી અને વાસવાળા છોડાવવા ગયા એટલે તેમને ભાંડવા મંડ્યો. હજુય ફાવે તેમ બોલે છે. હવે તો જરા બોખરો કરીને એક ઘરમાં પૂર્યો છે અને બધાંને છટાં પાડ્યાં છે.

વિન—મુખી ! તમારા ગામમાં આવા પીનારા કેટલા હશે ?

ચૂન—તે તો શી ખબર ? ઘણા પીતા હશે. તેનો આંકડો કોણે ગણ્યો છે ? પણ પીનારા હશે ત્યારે જ આ પીકું ચાલે છેને !

વિન—અહીં તો બાબુનાં ગામોમાંથી પણ લોકો પીવા આવતા જણાય છે.

ચૂન—આવે જ છે તો. તેમને શી રીતે રોકાય ? પીકું હોય એટલે નજીક પડે તે બધાય આવે.

વિન—ત્યારે તમે પીકું બંધ કરાવોને ! એટલે બધા આપોઆપ આવતા બંધ થઈ જશે.

ચૂન—એમ શી રીતે બને ?

વિન—કેમ શી રીતે ? ગામમાં સંપ હોય અને મોટરાંનો ગામના લોકો પર અંકુશ હોય તો બધુંય બને. તમે ગામ ભેગું કરો અને કસવ કરો દે, અમારા ગામમાં પીકું ન જોઈએ, અને સરકારને અરજી કરો કે, પીકું ઉઠાવી લો. પછી જે પીએ તેને મહાજનનો યુનેગાર ગણો.

ચૂન—પણ ગામમાં વળી સંપ ક્યાં બચ્યો છે ? સંપ હોત તો કહેવું તું શું ? હું ગામ બોલાવું એટલે કેટલાક તો આવે જ નહિ, અને શરમના માર્યા આવે તો પણ કામ થવા દે નહિ.

વિન—ત્યારે પહેલાં તો એ ભાગલા જ સાંધોને !

ચૂન—એ કંઈ સહેલું કામ છે ?

વિન—હા ! તમારા જેવા ધારે તો થઈ શકે. તમે બધાને ભેગા કરીને સમજાવો કે, ભાઈ આમ શું કરવા પક્ષો પાડો છો ? આપણે

શું વહેંચી લેવાનું છે ? એકબીજા સલાહ સંપ કરો અને ભેગા મળીને કામ કરો.

વચ્ચે શેઠ કહે—પણ કેને સમજાવે ? મુખી પોતે જ એના આગેવાન છે ને ! આ બે સાલ પર મળીપણું લેવાનું હતું, ત્યારે મતાદારો મળીપણા માટે લડ્યા, પૈસાનું પાણી કયું, અને હવે એકબીજાનું કાપી નાંખે છે. અને ત્યારથી ગામનું કંઈ કામ ભેગા મળીને થતું નથી. મળી પહેલા સમજે અને નમતું મૂકે તો બધું ઠેકણે પડી જાય.

વિ—લો ! મુખી ! આ તો બધું તમારા પર આબુ. તમે સમજો તો બધું રાગે પડી જાય. તમે કહેા છો કે, જરૂર પડે તો ગામનું અડધી રાતે કામ કરું. તો આ ઘોળા દહાડાનું કામ છે તે કરોને ! ગામને નુકસાન થાય છે તો તમારા પક્ષે સમેટી લો.

મુ—એ તો ભાઈ ભાઈ સલાહ છે. એ કલિયાનાં મૂળ જાડાં છે. એ એમ જલદી સંધાય એમ નથી.

વિ—પણ સાંધવું તમારા હાથમાં છેને ! મૂળ જાડાં હોય, પણ તમારા દિલમાં વચી જાય કે આ અઘડો ન જોઈએ તો કાણ કળિયો કરશે ? બે લડવા માગશે તો કળિયો થશેને ? તમારે ગામનું કામ ભેગા મળીને કરવું હોય તો તમે સમજાવો જાઓ તો બસ !

મુ—એ તો ગામેગામ એવી સ્થિતિ છે. અહીં મળીપણાનો અઘડો છે તો બીજે ગામ વળી બીજું કંઈ હશે. હું માફે કળિયો પતાવું તેથી કંઈ ગામમાં કાયમી સંપ થવાનો નથી.

વિ—એ વાત સાચી. આપણા લોહીમાં પક્ષાપક્ષી અને વેરઝેર ભરેલાં છે, એટલે નાની નાની બાબતોમાં સામા મોરચા માંડીને બેસીએ છીએ. પેલા ગામમાં એક શેઠના છોકરાને માસ્તરે ઉપલા ધોરણમાં ન ચડાવ્યો, એટલે

શેઠ માસ્તરની વિરુદ્ધ જ બોલે છે, હમણાં શાળાનો મેળાવડો હતો તેમાંય કામ રાગે પડેલા ન દીધું. બાબુના ગામમાં એક જણે રસ્તા પરથી ઝાડ કાપ્યું તેની મુખીએ ફરિયાદ કરી, એટલે તે ભાઈ મુખી સામે લોકોને ઉત્કેરે છે, આમ નાની અંગત બાબતોમાંથી કેટલાક લોકો ગામડાંમાં તડ પાડી બેસે છે. છતાંય તમારા જેવા સમજે અને નમતું આપે તો એની અસર થયા વગર ન રહે. સાચા દિલથી કરેલું કામ નિષ્ફળ જતું નથી એવું ધર્મવાક્ય છે. એવી શ્રદ્ધાથી -તમે તમારું કામ કરો તો ગામના વાતાવરણ ઉપર તેની જરૂર અસર થાય.

વચમાં શેઠ કહે — અરે ! તમે નકામી માયાઝીક શું કામ કરો છો ? એમ મળી નમતું મૂકે તોપણ એ કળિયો શી રીતે હોલાય ? તેમણે લડીને મળીપણું લીધું. હવે એ નમતું મૂકે તેથી શું વળે ? પોતાને જોઈતું તું તે મળી ગયા પછી તો બધાય માણસો સમાધાન કરવા તૈયાર થાય. એ તો મળીપણું છોડે અથવા તો ભવિષ્યને માટે કાંઈક બાંધધરી આપે તો એ અઘડો પડે.

વિ—જે કાંઈ કરવું ઘટે તે કરવું જોઈએ અને એ અઘડો પતાવવો જોઈએ. આપણાં ગામડાંના કુસંપને લીધે આપણું ઘણું કામ બગડે છે. લોહીનું પાણી થાય છે અને ગામનું એકે કામ થતું નથી. પરિણામે આખા ગામને નુકસાન થાય છે. આખા ગામના હિતને વિચાર કરીને એ બાબતોનો તોડ કાઢવો જોઈએ. આપણે ભૂતકાળમાં એ રીતે ઘણું સહન કર્યું છે અને ગુલામી વહોરી છે. આપણા દેશમાં સુસલમાનો કાબૂ છે અંગ્રેજો કાબૂ તે પણ આપણા અંદર અંદરના કુસંપને લીધે. હિંદમાંથી રત્નપૂતોનું રાજ્ય ગયું અંદર અંદરના કુસંપને લીધે. પૃથ્વીરાજ

મહાબળિયો હતો છતાં હારી ગયો, કારણ કે તેને તેના મસિયાઈ ભાઈ સાથે ગળડો હતો. એવા એવા તો ઇતિહાસમાં અનેક દાખલા છે, તે બતાવે છે કે આપણે કુસંપથી ઘણું શુભાંચું છે. તેને લીધે મારા તમારા જેવા કુસંપ કરનારને નુકસાન થવા કરતાં આખા દેશને ઘણું વધારે નુકસાન થયું છે. આજે પણ અંદર અંદરના કુસંપને લીધે આપણે એકત્ર મળીને પરદેશી સરકાર સામે લડી શકતા નથી અને દેશ શુભામ રહે છે. દરેક પોતપોતાના રાગદ્રેષ અને સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ વર્તે છે. આખા સમાજની કે દેશની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારા અને તે પ્રમાણે વર્તન કરનારા બહુ ઓછા છે. આપણા દેશનું આ ભારે કલંક છે. તેને આપણે કાઢવું જ જોઈએ. તેની શરૂઆત આપણે ગામડાંના ગંધડા બંધ કરીને અને એકત્ર મળીને પરસ્પર સહકારથી કામ કરતા થઈને કરવી જોઈએ.

મુ૦—ભાઈ! તમે માનો છો તેટલું એ સહેલું નથી.

વિ૦—મુરખી! હનિયામાં સહેલું તો કશુંય નથી. કોઈ પણ સુધારો સહન કર્યા વગર થતો નથી. તમે એક પછી એક બધીયે વાતોમાં મુરકેલી બતાવો છો તો પછી શું થઈ શકે? ખાલીનું ન બને, સફાઈનું ન બને, પીડું કાઢવાનું ન બને, ગામમાં સંપ ન થઈ શકે, તો પછી તમે શું કરી શકો તે તમે જ કહોને!

મુ૦—અમે બહુ બહુ તો આ ગામમાં સહકારી મંડળી કાઢી છે તેના જેવું કંઈ કરી શકીએ.

એટલામાં શેઠ બોલી બેઠ્યા :—અહીં તમારી સહકારી મંડળીથી શું થવાનું છે? એ તો તમારે બધાને પૈસા વહેંચી ખાવાનો ધંધો છે. મંડળીને નામે લોકોને વાણિયા સાથેનો સંબંધ બંધ કરાવો છો અને પાછું વાણિયા પાસે ગયા વગર તો છૂટકો નથી થતો.

વિ૦—આ તો તમે નવી વાત કહી. મારે તમારી સહકારી મંડળી વિષે વધારે બજવું છે. સહકારી મંડળી એ દેખીતી રીતે ઉત્તમ વસ્તુ છે, પણ આપણા દેશમાં એનું કામકાજ બરાબર ચાલતું નથી, એવું મેં સાંભળ્યું છે. તમારે ત્યાં એનો વહીવટ કેવી રીતે ચાલે છે તે મારે બજવું છે, તો મહેરબાની કરીને ગામની બીજી હકીકતની સાથે તમારી મંડળીની હકીકત પણ આપશો.

મુ૦—ભાઈ! તમને હકીકત આપવામાં તો કાંઈ વાંધો નથી. પણ એ બધું બહાર કરી દો તો અમારે ને તમારે ન બને.

વિ૦—પણ સહકારી મંડળીના ચોપડા તો કોઈ પણ સભ્ય જોઈ શકે છે અને સભ્ય થવાનો અધિકાર તો ગામના કોઈ પણ જોડૂતને હોય છેને?

શેઠ૦—એ બધી વાત કાગળ ઉપર સાચી, પણ તેના લાલ અચુક જ માણસોને મળે અને તે બધું ખાનગી જ રહેવાનું.

વિ૦—ખાનગી હોય તો બલે, મુખી! તમને 'કોઈ' રીતે વાંધો નહિ આવે એટલો વિશ્વાસ રાખજો અને સહકારી મંડળીની વાત ફરી મળે ત્યારે જરૂર કરશો.

વિહંગદાસ કોઠારી

હું

સરિતાની પવનસદરીઓએ અને પ્રેર્યા;
શિશિખરચુંબી ચંદ્રે મને મધ પાંચું;
યેનમાં હું કુસુમે આગળ આખી પડ્યો,
આંધ્ર મારો ઓળાડ ને ભૂમિ યાદુ ઓશીકું!

(૧૨મી સેક્ટનું એક ચીની કાવ્ય)

નવું વાચન

૧. સુવાસચંદ્ર અતુલ શીખતી ઉપાદેવી દલાવ; પ્રકાશક, ચંદ્રકાંત જીવનલાલ મહેતા, અમદાવાદ અને મુંબઈ, કિં. ૨-૮-૦

૨. બિન્દુ અતુલ ચંદ્રકાંત મહેતા અને મનુભાઈ નેધાણી; પ્રકાશક: જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, અમદાવાદ અને મુંબઈ, કિં. ૦-૮-૦

૩. સારદાબાણની બાળવાતો અતુલ રમણલાલ પી. સોની; પ્રકાશક: ગુજરાત અંચલ કાર્યાલય, અમદાવાદ.

શ્રી. મહાદેવભાઈએ સારદાબાણની વાર્તાઓનો રવાદ ગુજરાતને આપડયા બાદ, ગુજરાતી વાચકો સારદાબાણની બીજી નવલકથાઓના અનુવાદો માટે ઉત્સુક થઈ રહ્યા હતા. એ વસ્તુચિંતિનો લાભ કે જેરદાશ જુદા જુદા અનુવાદો અને પ્રકાશકો લેવાનું ચૂકયા નથી. નામનું જ બંગાળી નંજુનારા, અથવા નામનું જ ગુજરાતી નંજુનારા, અથવા બંગાળી તેમ જ ગુજરાતી પરંતુ ન નંજુનારા અનુવાદોનાં પુસ્તકો ઠીક ઠીક મોંઘી કિંમતે પણ વેચાઈ જતાં નેહી, જુદા જુદા પ્રકાશકોએ હવે એ ને એ ચોપડીના બબ્બે અને ત્રણ ત્રણ અનુવાદો જુદે જુદે નામે પ્રસિદ્ધ કરવા માંડયા છે.

ઉપર જણાવેલ ત્રણમાંથી પહેલા બે અનુવાદો, એ પ્રમાણે, એક અનુવાદ બહાર પડી ગયા પછી જુદા નામથી બહાર પાડેલા અનુવાદો છે. 'સુવાસચંદ્ર' ને ચોપડીનો અનુવાદ છે, તેનો મૂળ બંગાળી 'વિપ્રદાસ' નામથી એક સારા અનુવાદ બહાર પડી ગયો છે. આ નવા અનુવાદને સારદાબાણની ચોપડીનો અનુવાદ કહેતાં પણ વિચાર કરવો પડે તેમ છે. અનુવાદકે મૂળના વાક્યે વાક્યે ફેરફાર, વિસ્તાર કે બહો સારી પેઠે કર્યાં છે; અને તે પણ એવી રીતે કે જેથી મૂળ લેખકની તમામ ખૂબી, આશય કે અસર સફતર માર્યાં નય. કેટલીયે જગ્યાએ આવશ્યક વાક્યોનો અનુવાદ કરવા છોડી દીધો છે, તથા કેટલીયે જગ્યાએ નવાં વાક્યો ઉમેર્યાં છે. પરંતુ તેથી મૂળની ખૂબી નષ્ટ કરવાનું પ્રયત્નન જ સિદ્ધ થયું છે. સારા લેખકની શબ્દચિત્રલુની શૈલી સાથે પરિચય થવાથી ગુજરાતી ભાષાને જે લાભ થાય, કે ઉમદા કલાકૃતિ સેવન કરવાથી વાચકને જે લાભ થાય, તે બંને પ્રયોજનો આ ભતના હદોવાતા અનુવાદોથી માર્યાં નય છે. અનુવાદક બંગાળી બહેનને અમારી વિનંતિ છે કે, તે ને ગુજરાતી ભાષાની અને ભતનાની સેવા કરવાનો ધરાદો રાજો જ છે, તે! આ ભતના અનુવાદો કરવાને બદલે મૂળને વફાદાર રહીને જ અનુવાદ કરે.

બીજા પુસ્તક 'બિન્દુ' માં ઉપર જણાવેલા અનુવાદો જેટલા ફેરફારો અનુવાદકે નથી કર્યાં પરંતુ ક્યાંક ક્યાંક

નવા શબ્દોના બ્ધર્થ ઉમેરા, તથા ક્યાંક ક્યાંક મૂળબંગાળી વાક્ય ન સમજાવાથી અનુવાદમાં વાળેલા છબરડાથી આખો અનુવાદ દૂષિત છે. સારા ચિત્રકારના ચિત્રમાં એક જ વધુ દોટી કે ટપકું હમેરો એટલે આખાની ખૂબી મારી નય છે. સારા અંચકારના શબ્દો પણ ચિત્રની રેખા કે રંગ નેવા હોય છે. તેમાં તમે મરજ મુજબ નવા શબ્દો ઉમેરો કે અમુક જગ્યાએ અમુક શબ્દો છોડી દો, અથવા તેમનો વિપરીત અર્થ કરો, એટલે આખું ચિત્ર બગડી નય.

બીજા બાધાઓની સુંદર કલાકૃતિઓને બગાડીને ગુજરાતી ભાષામાં હાવવાથી સરવાળે ગુજરાતને જ નુકસાન થવાનું છે, એ વસ્તુ અનુવાદકો અને પ્રકાશકો સમજ નય તે!

ત્રીજું પુસ્તક સારદાબાણની 'બાળવાતો' નું છે. આ અનુવાદ પહેલી વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે; તથા અનુવાદક પણ સારદાબાણની નવલકથાઓના સારા અનુવાદકોમાંના એક છે. પરંતુ તેમાંની કુલ પાંચ વાર્તામાંથી, અનુવાદક કહે છે તેમ, 'એકાદ બે સિવાય', એટલે કુલ બે કે ત્રણ વાર્તા જ બાળકો માટે સારદાબાણએ રજા થઈ હતી. બાકીની તો અનુવાદકે સારદાબાણની નવલકથાઓમાંથી કે બીજે ક્યાંકથી અમુક પ્રસંગો પસંદ કરી ચોટ કાઢી છે. બાળકો આ બધી જ વાર્તાઓનું રસબિંદુ સમજ શકે કે તેનો રસ માર્ગી શકે એમ કહી શકાતું નથી. પહેલી વાર્તાના એક પ્રસંગનો આખો રસ જે વાંચક ઉપર આધાર રાખે છે, તેનો અનુવાદ અનુવાદકે 'સોટી ભખી ગયું છે' એ શબ્દોથી કર્યાં છે. ગુજરાતી બાળકો એ વાક્યનો અભિપ્રેત અર્થ જાણે જ સમજ શકે. તે ઉપરાંત, મૂળની કે અનુવાદની બાધા તેમ જ વિચારો ધણે ઠંડાણે બાળકો માટેના કે બાળકો સમજ શકે તેવા નથી. 'બકરો ઉત્સર્ગિત થઈ..... યુપકાષમાં પડ્યો' આ બાધા કે વિચાર ગુજરાતી બાળકો સમજ શકે! અને કપાઈને 'કાષમાં' પડતું એટલે શું? વળી, 'આ દેએસના ગેર લોકો! પ્રધાન થવાની તેમને કેટલી ઉમ વાસના હોય છે! અને છતાં નિરપેક્ષતાના હાંકલું નીચે તે છુપાવવા કેટલી યાતુરી કરે છે! કાપદો ધડતી વખતે એમણે તેમનો એક અક્ષર સાંભળ્યો નહીં, તેમની જ સાથે આજે અર્થ' સંબંધી કેવી જીવ સંટાસટની લડાઈ, '— એ ભતનો વિચાર ફેરફારની સીધી સાદી વાર્તામાં અચાનક આવી પડે, એ બાળવાતોને ચોથા કહેવાય!

હા, આજલાલ ગુજરાતીમાં ઉમદાબધ પ્રસિદ્ધ થતાં બાળકો માટેનાં પુસ્તકોનાં બે લક્ષણ આ 'બાળવાતો'.

માં છે ખરાં. અને તે પાર વગરનાં નિરર્થક ચિત્રો, અને પરિણામે વર્ણના પ્રમાણમાં પુરતકની અતિશય ભાર કિંમત. ચિત્રોમાં પણ હાય જ્યાં વસ્તુને પકડવા હોય છે ત્યાં કોઈ વિચિત્ર જ સંચાલક બંધ થતો દેખાય છે !

ગો.

વળામણું લેખકઃ શ્રી. પત્રાવાલ પટેલ. પ્રકાશકઃ જ્યંતી દલાલ, અભિયંત્રમાળા, અમરાવાદ. દિ. ૮ આના.

આ એક સફળ વાર્તાને માટે તેના લેખક અને પ્રકાશકને ધન્યવાદ થઈ છે. ગાગડાના જીવનનો તાદરશ ચિતાર આપતી આ કથા તે જીવનમાં રહેલી એકા તથા બીજી અને તેની જ સાથે તેમાં રહેલી શક્તિઓને જીવંત સુમેળરૂપે આલેખે છે. તેમ કરી શક્યાનું કારણ એ લાગે છે કે, લેખકે તે જીવન ભેંસું લાગે છે એમ જ નહિ. તેને સરળતાથી આલેખવાની નિર્ભયતા હજી પણ તેમનામાં દેખાય છે. પહેલે પાનેથી તે વાત ખરે છે તે, પ્રકરણો ને ખરોતી કરી ખટખટ વગર, એક લઘુકથા ઉદ્ધવા (૧૩૬ મા) પાન સુધી પહોંચાડે છે અને સાથે તેના વાચકને પણ લેતી નય છે.

વાસ્તવિકતાને નામે આજન્મલ નરી કામરાચના કે ચોતરી થઈ એવી ચોક્કસે કથાને નામે ખપવવામાં આવે છે. આ વાર્તાની વાસ્તવિકતા તેવા પ્રકરણો નથી. આ જ પ્રકાશકે આ વાર્તાની અગાઉ 'એલકી'ના સારીરિક ને ખાનસિક ગળફા કાઢતી વંદકી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તે હપર વર્ણવેલી વાસ્તવિકતાને નમૂનો ગણાય. વાસ્તવિકતા એ સર્વલક્ષી (objective) વસ્તુ છે અને જે રીતે તે કથામાં ભરે છે, એમ રમે કોઈ માને કે મનાવે. કારણ કે, કથાકારનો પ્રયત્ન જ સ્વત્રક્ષી છે : તે અનુકૂળ દર્શકતા કે વાસ્તવિકતાને પસંદ કરે છે, પોતાની કથાનો વિષય કરવા માટે વીણે છે અને વર્ણવે છે; આ વ્યાપારથી તે સર્વલક્ષી મંદી નય છે. કહેવાતી વાસ્તવિકતાથી માત્ર ફરક એ રહે છે કે, તેમાં હકીકતો સાવ કાષ્ટનિક નથી લીધી; લેખક એનું મનોરાજ્ય જ નુર્ણ નથી ચીતરતો; એ વસ્તુ વર્તમાન જીવનમાંથી મળી શકે છે. એટલે દરન્તે એને કાષ્ટનિકથી સિત્ર પાવવાને માટે ભલે તેને વાસ્તવિક કહેવાય; જોકે તે પણ સામેશ વિધાન જ છે. પણ તે જીવનકથાની જેમ વાસ્તવિક નથી જ; અનેક વાસ્તવિકતાઓને કથાકાર પોતાના આદર્શ દ્વારા, પોતાની કથા ને કથના દ્વારા સાંકળે છે, એમાં એની વાસ્તવિકતા તેટલે અંશે ટળે છે.

આ કથા, લાંચ, લોભ અને લોહીના વેપાર જેવી સમાજની ગર્ભાય વસ્તુને પોતામાં વણવા છતાં, નિમજતા અને હૃદયતા સંભાળી રાખે છે; તદન અનુદિમાં ખપે એવા આમીણ વહેમને આધારે—અને એ વહેમ હોવા એ સાવ સદૃજ માનસિક વ્યાપાર છે—એ દુષ્ટતાઓ-

માંથી વાર્તામાં મંગળ પલટો સાથે છે; ગામડાની નાતોના કાવાદવા, ખટખટ વગેરેના રાજકારણને પણ એમાં વણી લે છે. અને આ બધા સંજાર આટલાં જ પાનાંમાં આલેખવા છતાં, કથામાં અપૂરાપણાની લાગણી નથી રહેતી.

અંતે, એ શબ્દો પુરતકના બાહ્ય રૂપરંગને અંગે. તેને 'સુરોચન' તે ન જ કહી શકાય. સાહિત્યની ચીજને કંઈક તેને અનુરૂપ છતા હોવી જોઈએ, તેથી ભણ્ટે જ આમાં છે. ભણ્ટીનું અરાજક એમાં હમેશા ફરે છે. અને એમ કરીનેય ચોપડીને સત્તા કરી તે ન જ કહેવાય, કેમ કે તેનાં રૂપરંગ ભેંસાં આક આના કિંમત બઢુ છે. આ કીક આપણા આજકાલ પ્રસિદ્ધ થતા ઘણા ભાગના વાર્તાસાહિત્યને લાગુ પડે છે, તેથી એનો અભ્યાસ નથી થઈ શકતો. આમાં પ્રકાશકોમાં આગળ પામજ એવામાં આવતો ભદેશતોનો જીમણે આમાં નથી સાંજો એ વળી કીક છે. બાંધણી સીધા ટાંકની સસ્તી કરી હોવાથી જપાણ દબાય છે. પાનાનો નિર્દેશ રાખવા પડી ભેડવા ભેટકી ઝીણવટની ભેટ આની બધી બીજી વિચિત્ર સંજુભેળા જેવી લાગે છે. પૂઠા પરના ચિત્રનાં હુવાનચુપનીની મુદ્રા, પ્રસાધન, જગા ઠગ આમીણ નથી, પણ શહેરી છે, એ બીના વાર્તાનાં આમીણ પાત્રોથી અસંગત ન ગણાય ?

શ્રી. મહર્ષિ પ્રકાશકઃ રવામી નિર્જનનાથંદ, રમણાક્રમના સર્વોધિકારી. તિરુવલ્લુમલાઈ. પા ૧૬, કિંમત ૮ આના, ૧૨૦ ગિરો સહિત.

દક્ષિણમાં આજ એ પુરુષો પૂર્વ-પશ્ચિમના બેક સાપેકોનું કીક કીક આકર્ષણ કરે છે: એક શ્રી. અરવિંદ શેખ, બીજા શ્રી. રમણ મહર્ષિ. અને આ આકર્ષણ પંડિત, ન-પંડિત તથા નવો કેળવણીમાં તૈયાર થયેલ વિજ્ઞાન-જુદિને પણ અસર કરે છે, તે બતાવે છે કે, અધ્યાત્મ-ચેત્ર અને શ્રદ્ધાજુદિ વિજ્ઞાન તથા પંડિત્ય સાથે અસંગત તો નથી જ. શ્રી. અરવિંદ તો પશ્ચિમની હત્તેપાત્રમ કેળવણી ને સંસ્કારો પામેલા પુરુષ છે. શ્રી. રમણ મહર્ષિ એથી વચિત જ છે એમ નહીં, માત્ર પ્રાયમિક દરન્તવનું સિદ્ધાંત જ પામેલા તે કહેવાય. તેમનું આ નાનકડું જીવન વાંચતાં એમની પ્રતિમા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની સાદ આપે છે.

આ જીવનકથા એમના કોઈ ભક્તે મૂળ અંગ્રેજીમાં લખેલી તે પરથી ગુજરાતીમાં કાઢાવી છે. તેની હકીકતો આપવામાં ને દૃષ્ટિ રખાઈ છે. તે ભક્તની છે; એટલે સામાન્ય અઢા વગર એ વાંચવામાં કેટલીક પ્રકૃતિને મઝા ન પડે, એવા ભય છે. એમની કૃષ્ણ જીવનકથા આ અગાઉ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. (જુઓ પ્રથમ પુ. ૨૭, અંક ૧, પા. ૧૧) અને તેની સાથે એમનો 'કપરેશસાર' પણ પ્રસિદ્ધ થયો છે, ને એક એક

પુસ્તિકાએ 'ઉપદેશસાર' નામથી, રમણાશ્રમે બહાર પાડ્યાં છે. નિજાસુ વાચકે એ ભેળાં. પદે.

આ કથા વાંચતાં એક વરેલુ તરફ ધ્યાન ગયા વગર નથી રહેલું, તે શ્રી. રમણ મહર્ષિની અદૃષ્ટ અને દર્શનાર્થો પર આપોઆપ થતી મનાતી અસર કે પડવા પ્રભાવનું વર્ણન. આવી જ નવતનું કથન શ્રી અરવિંદના ભક્તો પણ એમના ગુરુ વિષે કરે છે. આ શું હશે? એને એક અન્ય-લક્ષી કે બાહ્ય શક્તિ માનવી એ તો બહુ જ લાગે છે. એમ માની મનાવીને જ પંથો કે સંપ્રદાયો ફૂટે છે. આવી અસર થવાના મૂળમાં સાધકનાં ચોતાનાં શ્રદ્ધા અને સ્વાર્થજનું પરાવર્તન કે ધૃષ્ટિયા રહેલાં છે, અને તે અર્થમાં તે મૂળ સ્વલક્ષી શક્તિ છે, એમ માનવામાં જ ચોક્કસતા દેખાય છે. નહિ તો, આ નવતની અસર કે પ્રભાવ સી દર્શનાર્થો પર થતો નેહી, ને નથી થતો.

આ સંવતના ઇવનમાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ જેને કાંઈ કહેવામાં આવે છે તેવું આપું છે. તેમની આસિયતો, સ્વભાવ, શિષ્યમંડળ, ઉપદેશનાં વસ્ત્રો વગેરે કશાની ચર્ચા આ કથામાં નથી. આ તો એક નાનકડો નિબંધ માત્ર છે, તેમાં મહર્ષિનો આઠો પરિચય આપ્યો છે, અને ૧૨૦ જેટલાં ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. મહર્ષિ વિષે દેવકાંમાં બહુશા માગનાર સામાન્ય નિજાસુ આ ચોપડી જુઓ, તો તેને પ્રારંભિક સંતોષ મળી રહે. મમ

સંસ્કૃતિનાં વહેણ: લેખક: ચન્દ્રમાઈ કા. બદ. સુલભ મંથનાળા પુસ્તક ૧ હું. પ્રકાશક: બારલી પ્રકાશન મંદિર. કિ. રૂ. ૧-૮-૦, પૃષ્ઠ ૬૪૫૫ (૫૬) '૫૬' રૂ. ૧-૧૨-૦).

અમેરિકાના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન વિલ્હામ દુરાં (Will Durant) ની 'Story of Civilization' ના પ્રથમ ખંડ 'Our Oriental Heritage' નો, પ્રકાશકના કહેવા પ્રમાણે, આ એક 'સ્વતંત્ર અનુવાદ' છે 'મૂળ પુસ્તક (Our Oriental Heritage) સૈયલ કદનાં ૧૦૦૦ જેટલાં પૃષ્ઠનું છે. તેમાં પહેલાં ૧૦૦-૧૨૫ પાનાંનાં કોષાદ્યાતમાં દુરાંએ મનુષ્યની સાવ પ્રાથમિક કે જંગલી અવસ્થાથી માંડીને માણસને ધીમે ધીમે વિકાસ કેવી રીતે થયો, અને આજની સાંસ્કૃતિક અવસ્થાએ તે કેવી રીતે પહોંચ્યો, તેની સંસ્કૃતિમાં વિવિધ અંગો—ધર્મ, સમાજવંત, કાયદો, કુટુંબ વગેરે સંસ્થાઓ, નૈતિક આચાર. વિજ્ઞાન, કલા ઇત્યાદિ રીતે ખોલ્યાં, તેની ચર્ચા કરતો એક સુંદર નિબંધ આપ્યો છે. આ પછીનાં પ્રકરણોમાં પોર્ચુગલ હેરોનો ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિવિકાસ વગેરેનાં શબ્દચિત્રો દેશવાર પ્રસ્થાવનાં આપ્યાં છે. આ જ પદ્ધતિથી આખી દુનિયાની વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો ઇતિહાસ આપવાની દુરાંની યોજના છે. પ્રસ્તુત પ્રથમ ખંડ ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયા પછી પાંચ

વરસે તાલેવરમાં The Story of Greece નામથી બીજો ખંડ દુરાંએ બહાર પાડ્યો છે.

એક એકલેથી સંપૂર્ણ પ્રયત્ન તરીકે દુરાંનું આ કામ ધ્યાન એવે તેવું છે જ. પણ તે ઉપરાંત, દુનિયાના ઇતિહાસના નામથી લખાયેલાં પુસ્તકોમાં આજ સુધી પૂર્વના હેરોનો જે નહિ જેવું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે તેમાં દુરાંએ બારે સુધારો કર્યો છે, અને તેમ કરી પૂર્વના હેરોની સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ દુનિયાના સી કેટલું ધ્યાન એવું છે. એ દૃષ્ટિએ પણ દુરાંનો આ મંથ મહત્વનો છે.

આ મહાન મંથનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ—પછી તે સર્વે સચૂપમાં હોય—થયેલો નેહીકોને આવકારવાનું મન ન થાય? પણ પ્રસ્તુત પ્રયત્નને તેમ કરતાં સંકોચ થાય છે, એમ દુ:ખથી કહેવું પડે છે. જે તમના, ધીરજ, પ્રયત્નશીલતા, વિવેકબુદ્ધિ, ચોક્કસાઈ તથા પ્રામાણિકતા દુરાં પોતાના મંથમાં પડે પડે બતાવે છે, તે બધાની બાબતમાં આ 'સ્વતંત્ર અનુવાદ' કદાચીનતા બતાવે છે. દુરાંની મૂળ કલ્પના, તેને લેખનમાં ઉતારવાની રીતી, તેની કલા, એ બધાનો વિચાર કરતાં એમ જ લાગે કે, કોઈ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર જ્યાં માટે 'વિનીતવેવેળ પ્રવેદ-વ્યાપ્તિ તપોવળાનિ નામ' જેવી ભાવનાથી તે પોતાનું કાંઈ દાવ ધરે છે. રમેને કોઈ દેશ, રાષ્ટ્ર કે સમાજને અન્યાય થાય! તેથી હમણે ને પછણે તે પ્રમાણુશ્રુત મંથોનો આધાર લે છે. (અગ્રજાત, હિન્દની બાબતમાં કેટલીક જગ્યાએ હવે કાલક્રમે થયેલા આધારો તેણે ઠાંક્યા છે ખરો પણ આઠવા નોંધા મંથમાં તે નજવા બણાય તેવા છે.)

પણ પ્રસ્તુત અનુવાદકને એવો કરી બીજુલ, ખંત, પ્રામાણિકતા કે નમ્રતાની કોઈ પડી લાગતી નથી. તે માટે ભણે એમની ખારે ધીરજ જ નથી! એક કલમને ગોંડે ધર્મ, નીતિ કે ફિલસૂફીને સાફ કરવામાં તે પુરુષાર્થ માને છે પોતાનું—અનુવાદકનું—કામ છોડી દઈ તેણે પોતાના અર્થદૃષ્ટ બિંદુ-વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલો દુરાંને તામે ઠેકઠેકાણે ધુસારી દે છે, અને તેની વાચકને કરી સૂચના આપ્યા વિના જ! નથી તેનો પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તૃત સુચારો. (આવી જગ્યાએ આવશ્યક બણાય એવી પ્રસ્તાવના ન આપવાનું જ અનુવાદકે ચોક્કસ ધાર્યું છે.) કે નથી કોઈ ઠેકાણે શીખણીઓ મૂચી 'સ્વતંત્ર અનુવાદ' એ કોઈ નવી જ વસ્તુ આજકાલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં લખાય થવા બેસી છે 'સ્વતંત્ર' નો અર્થ અહીં તો સ્વેચ્છા જ કરેલો દેખાય છે અથવા 'દુરાંની સ્વતંત્ર' એવો તેનો અર્થ કરવો કે શું? આવી 'સ્વતંત્ર' પ્રિયતાને કારણે આખા પુસ્તકને અનુવાદકે અવિશ્વસનીયતાના રોપથી દૂષિત અને દુષ્ટ બનાવ્યું છે. જ્યાં દુરાંનું લખાણ રીતસર ભલું

કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં તે દૂરાનું જ છે કે કેમ, એની શંકા હતીપત્ર થાય છે. એને ખાટે તો અનુવાદકે યોગ્યતા રેવેન્શનરી ભાષા પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર ગણાય. તેથી જનસંસ્કૃતિનાં વહેણોનો નવેસર પરિચય કરવા માગતા વાચકોને આ પુસ્તકની મહત્તામય દરવી એખગદારક લાગે છે. એમણે એ વિષયનો થોડાંક પૂર્વપરિચય મેળવેલો હશે, તેમને લેઈથી સુચના કે ચેતવણી કપરના લખાણમાં આવી જ નહીં છે.

આ અનુવાદ વાંચના પાત્રી એક સવાલ તો એ બોલે શાય છે કે, આ કૃતિ કોને ખાટે છે ? અંગ્રેજી નહિનારાઓ તો મૂળ પુસ્તક વાંચવાનું જ પસંદ કરશે એમાં શંકા નથી. કેવળ ગુજરાતી ભણનારા આ પુસ્તકની અંગ્રેજી-ગુજરાતી ભાષા કેટલીયે જગ્યાએ સમગ્ર સરે નહિ,

* અનુવાદકની લાપતાના કેટલાક નમૂના આ રહ્યા :

૧. “સંગતોઁ મુવાન...રજુમિમાં વેરોગિયા બનતો હતો.”

૨. “હીને ત્રણ આજ્ઞાધારકતામાં ઘડેલી દેવામાં આવી.”

૩ “તેઓ પોતાના બાપદાદાઓની માન્યતાઓને સવાલો પૂછવા લાગ્યા.”

૪. “આગાહના સિક્કા...કાગળની નોટોના સર્જક બન્યા.”

૫ “ભૂત-પૂજા” (ancestor-worship).

૬. “જીવનની સમરણતાને આદર્શ અને સિસ્ટ પ્રબોધતો કન્ફુશિયસનો ધર્મ.”

૭. “પાઈ (પી)ની કિંગડમમાં આપણે ૪૦૦૦ વર્ષમાં ૩.૧૬ થી ૩.૧૪-૧૬ વંધ્યા બીએ.” (હને આમળ ક્યાદે પધીરું ?)

૮. “કવનિયદની સ્વરપત્તિ ‘કવવદ’.

૯. “એ લોકજીવનના પીડિત સંજોગો જવાળ માગતા હતા.”

૧૦. “તે રસ્તાઓને મૂળ સરસ રીતે માપવમાં આવતા.”

૧૧. “મહાનદી પ્રમોલો” (a motley of nations) વાંચી છાણમાં મહાનદીના જીવોની જ સમાન્ય વાચકને કહવાના આદે તે નવાઈ નહિ.

એટલું જ નહિ, પણ કોઈ ગુજરાતીઓમાં અંગ્રેજી નહિનાર વાચક આવા સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયનો થોડાક ગુજરાતી પારિભાષિક શબ્દો બોલવા મધરી તો તેમાં પણ તેને નિરાશા જ રહે. પુસ્તકની ભાષા જ્યાં કેવળ વાર્તા-કથન નથી ત્યાં સરળ અને અર્થવાહી નથી. કેટલેક દેશી અંગ્રેજી વાક્યરચના ને હજી ગુજરાતી ઉપર લાગેલી છે. ગુજરાતી વચ્ચેની યોગ્યતા આવ તરજુમિયા, આશ્ચર્ય અને અનર્થપ્રતિપાદક છે. વિરોધનામોના ઉચ્ચાર કદંગા પસંદ કરેલા છે. અધ્યાયમાં પડું પૂકે એવામાં પૂરતી કાળજી રખાઈ નથી. એટલેથી તે પછડું જ શું ?

કાળની દૃષ્ટિએ વિચિત્ર બુદ્ધિ યઈ છે. બનિયરને સાતમી સદીમાં હિન્દમાં આવેલા છે; ૧૦૮ કપનિયરો વધાં જ ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા દેશી મુખીમાં પૂરા કરાવ્યા છે; (આ બૂલ નેકે દૂરાંકે ઠાકેલા આધારને બીધે યઈ છે) શૂન્યને બામણી સાતમકાળ આવેલા છે; હિન્દને મુસ્લોનો સમકાલીન બતાવેલા છે !

અનુક્રમણિકા પણ બરાબર નથી પ્રકરણોનાં નામોમાં બોલે છે.

સર્વજ્ઞ કાગાર્થનો બેત એવા તરફ અનુવાદક વધારે પડતા લલચાયા છે; અને તેથી બીજા બે પુરુષાઓને ડગલે ને પગલે નિષેધ કરવો એ જ તેમનું કામ થઈ નહીં છે.

‘સરહતિનાં વહેણ’ના બારેખજ નામથી વાચકનાં મનમાં એ અપેક્ષા બેપાને છે તે જરાય સંતોષાતી નથી એ કુઝની વાત છે. પોતાની કૃતિની આવી વિદ્યુતિ યથેલી ભણી પાતાલનિવાસી ડરાને શું થશે તેની કહવા જ રહી પડે. આવી પ્રસારકને એકથી સુચના આપવાની જરૂર લાગે છે કે લેખક કે અનુવાદકે જેટલી જ, બકે તેમનાથી વધારે, જવાબદારી આ બાબતમાં તેમની છે એ તરફ તેઓ વધારે ધ્યાન આપે તો આવી વિદ્યુતિ કૃતિઓ જનતા ઉપર લાડવી અટકે.

હજી પણ કોઈ સમૃદ્ધ સાહિત્યસંસ્થા દરના મૂળ અધ્યયન વિરુદ્ધ અનુવાદ કરાવી ગુજરાતને પરિચય કરાવે, તો તેણે ગુજરાતી આવગની કારે રોવા કરી ગણારો.

— પાંચ

“હજીના પ્રયત્નોમાં આપણે શિખરે ન પહોંચાએ તો ચિંતા કરવા નેનું નથી કોઈ. કારણ, મહત્ત્વની વસ્તુ હાલ એવો છે, કેટલા હાલ આપણે છતાં એ નહિ. આપણું કામ કામ કરવાનું છે, કોઈ પાસે કરાવી લેવાનું નહિ.”

— સાધાપૂજન

મા સિક વિવેચન

કેળવણી અને હકીકત

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચળવળ શરૂ થઈ ત્યારે કેટલાક તાર્કિકો તેનો વિરોધ કરતા, “શું રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં ૨+૨=૪ નહિ કે H_2O = પાણી નહિ ?” વર્ષો આદ્ય હમણું થોડાક વખત ઉપર શ્રી. રાધાકૃષ્ણન જેવા તવરપરથી વિચારક પણ આવી વિચિત્ર દલીલમાં ફસાઈ પડ્યા હાથે છે. થોડા વખત પર લખનીમાં મળેલી અખિલ ભારતીય શિક્ષણ પરિષદ વખતે તેમણે કહેલું વાંચવા મળે છે કે, ‘કેળવણીની બાબતમાં કશું રાષ્ટ્રીય એવું નથી. મનુષ્ય-વાદી ગણિત કે નાઝી રસાયન યા પહોં પદાર્થવિજ્ઞાન જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.’

આ તર્કનું સામેથી એક પ્રશ્ન દ્વારા તરત નિરસન કરી શકાય : “શું ૨+૨=૪, H_2O = પાણી એ બધું શીખવવું એ જ તમે કેળવણી માનો છો ?” એ જ નો કેળવણી હોય, તો તેનું ‘રાષ્ટ્રીય’ વિશેષણ નકામું ખરું. પણ કોઈ વિચારક માણસે માત્ર એવી હકીકતોને ‘કેળવણી’ નથી કહી. કેળવણી તો એ બધી હકીકતો અને અન્ય સામયો દ્વારા સંપ્રાપ્તિ મનુષ્યની સર્વાંગીણ તાલીમ છે. અને જેમ ‘હિંદુ જીવનદર્શિ’, ‘ગ્રીક જીવનદર્શિ’, તથા તેવાં જ સંસ્કૃતિ-ઓનાં વિશેષ રૂપો ગણાય છે, તેમ કેળવણીને પણ રાષ્ટ્રીય વિશેષણ યોગ્યતાપૂર્વક લાગતાનું અને લગાડી શકાય. દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના સાચા આત્માને વ્યક્ત કરવા પોતપોતાની વિશિષ્ટ નીતિ-રીતિએ જ કામ કરશે. ઉત્તરમુલમાં વિલુવટનું જુગોળશાસ્ત્ર કે રસાયન નહિ ખીલે; તે તે સુલકે પોતાની વિશિષ્ટ ગામ કે જરૂર વિચારી તેની દિશા લેવી ભેદશે. સાર્વભૌમ હકીકતો તો બધે જ સરખી છે, કેમ કે સર્વ મનુષ્યો એક જ પ્રકૃતિમાતાનાં સંતાન છીએ

આ દર્શિએ વિચારતાં, કેળવણીને રાષ્ટ્રીય કહેવામાં જ સાર્થક છે; જાણકું, તેને આંતરરાષ્ટ્રીય કે સાર્વભૌમ કહેવાથી ગોટાળો થશે, અને આપણી દિશિત જોતાં, આપણા દેશની કેળવણીના મહત્ત્વના પ્રશ્નોની આંખ આડા કાન કરવા જેવો ભ્રમ નીપજશે.

કેળવણી અને પદ્ધતિ

કેળવણી અને હકીકત વચ્ચેના ભ્રમક ગોટાળા પેટે બીજે એક ગોટાળો કેળવણી અને પદ્ધતિ વચ્ચે ધણી વાર થાય છે. કેળવણીમાં શિક્ષણની પદ્ધતિનો વિચાર હોય છે; પરંતુ કેળવણી એ પદ્ધતિ જ માત્ર નથી, પદ્ધતિ એ શિક્ષણશાસ્ત્રનો વિષય છે; કેળવણી એ સમાજશાસ્ત્રનો, જીવનશાસ્ત્રનો વિષય છે. એ એક દર્શન છે, જીવનનું ધારણ છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું અથવા ગાંધીજીની વર્ધા યોજનાનું રહસ્ય કે સાર્થક્ય માત્ર અમુક શિક્ષણપદ્ધતિ પર નથી, ભેદે તેમને અનુરૂપ પદ્ધતિ હોવી, શોધાવી ભેદે છે. પરંતુ, એમની વિશિષ્ટતા એમની પાછળના રાષ્ટ્રદર્શનમાં રહેલી છે, જીવનની નિષ્ઠામાં રહેલી છે, સંસ્કૃતિના આદર્શમાં રહેલી છે. મતલબ કે, કેળવણી એ પદ્ધતિ તથા હકીકતોને વાપરે છે, પણ તેમાં પર્માત્મ નથી થતી.

અવળી ઇતિહાસદર્શિ

ઉપરની ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’ વિષેની દલીલખાજ જેવી એક અન્ય ભ્રમની દલીલ એવા પ્રમાણની ને એટલી જ જૂની છે. ગાંધીજીએ ૧૯૨૦માં કહ્યું કે, સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ લાવી શકાય, ત્યારે કેટલાક પદ્ધતિ-પદ્ધતિઓએ દલીલ કરી, “ત્યારે સ્વરાજ અંગ્રેજોએ આપણી પાસેથી હથું, ત્યારે તો સૂતરનો તાંતણો અને ખાદી હતાં છતાં તે ગયું. તો પછી હવે તે કેવી રીતે તેમનાથી આવી શકશે ?”

છાપાં જણાવે છે કે, ૨૦ વર્ષ પાછી આ વારી દલીલ થી. સુભાષ બાણેએ જનમત કરી છે. કેળવણીની પેલી દલીલ જેવી જ ભ્રમક આ છે. એનાં સંદર્શિત ઉત્તર એ જ છે કે, “સૂતર ખાદી હતાં તે આપણે એમને સંભાળી રાખી શક્યા ત્યાં સુધી સ્વરાજ રહ્યું; અંગ્રેજોએ આપણા ઉદ્યોગોના નાશ પર પોતાના રમ્યાં અને આપણે એ ઘાતક નીનિતે વશ થયા. તેથી, અને નહિ કે ખાદી કે સૂતર હોવા છતાં, (કેમ કે તે ગયાં તેની સાથે જ સ્વરાજ પણ ગયું છે.) સ્વરાજ ગયું. હવે જે પાછા આપણી

સંગઠનની. અને રાષ્ટ્રમંત્રિની શક્તિથી તે પુનઃસ્થાપિત કરીએ, તો જરૂર સ્વરાજ્યદેવી પાછાં પધારે, ઇચ્છ-ક્રોનો લોભ છૂટે, અને તેની સાથે તેને અહીં રહેવાનું એકમાત્ર કારણ ટળે.”

આવી સાદી વસ્તુ પણ ન સૂઝવાનું કારણ અવળી ઇતિહાસદષ્ટિ કે તેની મર્યાદામર્યાદી જ લાગે છે.

ક્યાંક ભારે ભૂલ છે

છાપાં જણાવે છે કે, સુરત કોલેજમાં ‘ઇન્ટરમાં ભણતા એક ૨૧ વર્ષના નવજુવાને રેલગાડી નીચે પડીને આપઘાત કર્યો. લાશ જોડે ડાયરી મળી તેમાં લખ્યું હતું કે, મગજની નબળાઈ અને અનિદ્રાને લીધે હું જીવનનો અંત આણું છું. અને આવા આપઘાતો અવારનવાર બીજા પણ જાણ્યા છે. ભરજુવાનીમાં અને ઇન્ટર સુધી શિક્ષણ લેતા આવેલા ઊછળતા હોવા જોઈતા શોહિયાળા યુવાનને. આમ જિંદગી ખોરી પડે, એ પરથી સંસ્કૃતિના ચોક્કિયાતાએ ચેતવું જોઈએ કે ક્યાંક ભારે ભૂલ થાય છે. જેના પૂર્વજોએ આદેશ આપ્યો કે, ‘કૃત્યન્નેવેહ ક્ષમાજિ જિર્ણવિવેત્ સત્ સમાઃ’, એના વંશજો ૨૧ જ વર્ષમાં મગજ નબળું કરી મૂકે અને અનિદ્રાથી ન થાય, એ તે કેવું જીવન! કેવું શિક્ષણ! કેવો સમાજ! એ મરનાર જુવાન કરતાં વધારે જવાબદારી આપણા સમાજની, આપણા શિક્ષણતંત્રની, તેના સંચાલકો અને શિક્ષકોની, અને એનાં માથાપ તથા વડીલોની પણ છે. રામાયણકારે બતાવ્યું છે કે, પિતા પહેલાં પુત્ર મથો એ રાજપાપને લઈને, એમાં આ ગંભીર સામાજિક જવાબદારીનું તરત રહેલું છે. આવા દાખલા પરથી આપણે સવેળા ચેતી જવું જોઈએ.

‘Foul’ અને ‘Out’

આ બે શબ્દોને માટે, ગપા અંકમાં મેં અનુક્રમે ‘ભૂલ’ અને ‘બાદ’ પર્યાયો સૂચવ્યા હતા. કંઈચીથી શી. કુલ્ચંદ પંડ્યા તે બાબત લખે છે :

“હાલમાં અને કદાચ ગુજરાતમાં બીજા ઘણે કેશણે ‘માર’ (out) અને ‘ચર્ચી’ (foul) એ બે શબ્દો વપરાય છે. . . . તે આ બે ચલણી શબ્દોને મૂકી નવા બનાવવાની જરૂર નથી.”

‘Out’ ને માટે ‘બાદ’ શબ્દ ૧૯૨૧-૨૨ના જમાનાથી જાણું છું. એ નવા નથી સૂચવ્યો. એને માટે ‘માર’ શબ્દ ચાલતો હોય તો તે બેલાયક

ચાલુ રહે. મારે કહેવાનું એટલું જ કે, ‘out’ ને ‘બાદ’ કરવો જોઈએ. પરંતુ તે કામ ‘બાદ’ કરી શકે તો તે કરે શા ‘માર’ કરી શકે તો તે કરે.

‘Foul’ માં રમતના નિયમોના ઉલ્લંઘનનો મુખ્ય ભાવ છે. તે ઉલ્લંઘન અન્યભૂમાં થાય ત્યારે તે અણુચી ન મણુપ; તે રમનારની ભૂલ જ છે. ધરેલી ભૂલ વિષે રમનાર વાંકું બોલે કે જૂઠું બોલે ત્યારે તે અણુચી ગણાય. આપણી રમતોમાં સામાન્ય રીતે મધ્યસ્થ નથી હોતા, તેથી અણુચીના પ્રસંગો બને છે. તેથી રીતે રમતી રમતોમાં Foul એ અણુચી જ નીપજ રહે છે. પણ હવે તો વ્યવસ્થિત રમતી રમતોમાં મધ્યસ્થ હોય છે. તેથી કોઈ રમનારો તેમાં સામાન્ય રીતે અણુચી નથી કરી શકે. ત્યાં આમળ સાધારણતા: નિયમની ભૂલ થાય, અને મધ્યસ્થ કે રમનાર તે વખતે ‘ભૂલ’ એમ યોકારે, તો બસ થાય. ‘અણુચી’ એ રમનાર પરત્વે તેની નૈતિકતાનું વર્ણન છે. આજકાલ શિટ ગણાતી રમતપદ્ધતિમાં એ ટપી ન શકે. ત્યાં તો નિયમ-ભંગની ભૂલ જ સંભવે અને એ ‘ભૂલ’ શબ્દથી બરાબર વાત્થ ધર્ષી શકે.

બાળશિક્ષણસત્ર

મેડમ મોન્ટેસોરી તા. ૬ થી ૮ માર્ચ, એટલે કે ત્રણ દિવસ અમદાવાદમાં આવી ગયાં એ, બરેબર, એક નાનકડું બાળશિક્ષણસત્ર જ જિજ્ઞાસુ ગયું ગણાય. ગુજરાતભરમાંથી બાળ-શિક્ષકો તે દિવસોમાં એમનાં આવ-ગુરુને દર્શન બેગાં થયાં હતાં. ત્રણ દિવસના ભરછક કાર્યક્રમને ૭૦ વર્ષની વયે પણ મોન્ટેસોરી પહેંલ્યા વખતોએ બારે વસ્તુ ગણાય. આ દિવસોમાં અમદાવાદમાં બે વ્યાખ્યાનો અને એક પ્રશ્નોત્તરી ધર્ષ; તે ઉપરાંત બાળકોનું એક સંગેલન થયું, તેમનાં નાનકડાં સર્ગનકાર્યોનું એક પ્રદર્શન થયું; અને સૌથી મોટું તો એ કે, અનેક બાળ-શિક્ષકોએ આ પ્રતિભાવાન બાળ-શિક્ષકોનાં આંખ બરી ભરીને દર્શન કર્યાં.

આ કાર્યક્રમો ઉપરાંત, તેઓથી એક દિવસ વિદ્યાર્થીમાં આનંદો અને એક દિવસ હરિજન આશ્રમના બાલમંદિરનું નવું ચક્રાન ખોલવા ગયાં. ગાંધીજીની આ બે સંરચાઓ જોઈ એમના મનમાં

અવધ્ય ભાવમકિત જાગતી જેમણે જોઈ હશે, તે એ સમાચારને કદી નહિ ભૂલે.

ધડો લેવા લાયક

બાલશિક્ષણસૂત્રનો આખો સંભારલ સ્વભાષામાં લિજવાયો એ ધડો લેવા લાયક બીના ગણાય. મોન્ટેસોરીની સ્વભાષામકિત ભારે ગણાય. અંગ્રેજી તે સમજે છે; કાંઈક બોલી પણ જાણે છે. પરંતુ તે સ્વભાષામાં બોલવાનું જ પસંદ કરે છે. એના એપ અર્હીના સ્વાગતમંડળને લાગવો જ જોઈએ. બધાં માનવને તથા વ્યાખ્યાનાદિ ગુજરાતીમાં થયાં, અને મોન્ટેસોરી પણ સ્વભાષામાં જ બોલ્યાં. તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ, અને કયાંક ગુજરાતી અનુવાદ સભાને કહેવામાં આવતા; ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજી કરીને કહેવા જેવા ભાષો મોન્ટેસોરીને જણાવવામાં આવતા. આ યોગના આગળને માટે અનુસરવા જેવી ગણાય.

મેડમ મોન્ટેસોરીને વિનંતી

તા. ૭-૩-૪૦ને રોજ મેડમ મોન્ટેસોરી વિદ્યાપીઠમાં પધાર્યાં તે વખતે તેના મહાભાને દરેલા સ્વાગત-નિવેદનમાં મેડમ મોન્ટેસોરીને નીચેની વિનંતી કરી હતી :

“વિદ્યા દ્વારા મુક્તિ એ આપણું બિરહ છે. અમારા કુલપતિ પૂંછી ગાંધીજીની જેમ, આપ એમ માનનારાં છો કે, માનવજાતમાંનો સાચો ઉદ્ધાર વિદ્યાથી જ થઈ શકે, અને એનો એકમાત્ર રસ્તો ગ્રેમ અને સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિ કે રચનાત્મક કાર્યો છે. આપના શિક્ષણનું હાર્દ એ છે એમ અમે સમજીએ છીએ એ ગ્રેમર્મતનું આપે બાલકેજીવણમાં સતત અનુસરીતલ કરીને જાગતને તે વિષયમાં દોરવણી આપી છે. એને માટે જ્યત આપનું હમેશનું જાણી રહેશે. આપનો એ મંત્ર અમારે ત્યાં પણ પહેલાં છે એ અમારાં સદ્ગામ્ય ગણાય.

“અમારા દેશની રચિતિ અન્ય સ્વતંત્ર દેશો કરતાં જરા જુદી છે. જગતમાં સર્વત્ર પ્રવર્તેલાં શિક્ષણને નામેનાં બંધનો ઉપરાંત, અમારા આખા જીવનને રૂઢતાં પરરાજ્યની પરતંત્રતાનાં બંધનો પણ અમે ઉઠાવીએ છીએ. તેને પહેલાં દૂર કર્યા વગર અમારો આશ નથી એમ જોતાં, અમારા પૂં નાયકે પોતાનું પ્રથમ ધ્યાન જીવાન અને યુજનને કેળવવા તરફ વાળ્યું. પણ બાળક તો ક્લાસીને પિતા છે; તેને બહીને કેમ ગણાય ? એ બાળતમાં અમે વેળાસર નગ્યા છીએ. અને એવા સુઅવસરે આપ અમારા દેશમાં પધાર્યાં છો એ કેવી આનંદની વાત છે ?

“અમારો દેશ ગંરીજ છે. કેળવણી તો કર્યાં રહી !— કોટેને રોટલાના, એટલે કે રોટલા માટે મનુસીના પણ વખા પડે છે. પણ કેળવણી પણ મન આત્માનો ખોરાક જ છે ને ? તેને પણ કેમ છોડી શકાય ? તેથી કરીને અમારા દેશનો પ્રથમ સાદા શિક્ષણનો જ નથી; પરરાજ્ય અને પરસંસ્કૃતિના પ્રમાદમાં પડેલા દેશને, કેળવણી દ્વારા જાગડવાનો છે. એની પદ્ધતિની અમારે શોધ કરવાની છે. એ પ્રશ્નને અનુરૂપ અને એની વ્યાપક રીત અમારે જોઈએ છે. આપની આપ પ્રતિજ્ઞાથી અમને એ માર્ગ બતાવો. આપ અહીં લાંબું રહેવા છડો છો નહીં કોને આનંદ નહીં થાય ? એ વસવાટમાં અમારા દેશને નિકાળીને, આપના વિપુલ જ્ઞાનભંડારમાંથી અમને એ બાળક સહજ આપો, ગુજરાત તરફથી આપને વિદ્યાપીઠની એ પ્રાર્થના છે.”

બાળશિક્ષણ અને ઉદ્યોગ

માગરમતી હરિજનાશ્રમમાં બાળમંદિરનું મકાન મેડમ મોન્ટેસોરીને હાથે પ્રુદ્ધું મુકાઈ, તે વખતે શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખે કરેલા નિવેદનમાંથી નીચેનો બાળ શિક્ષણપ્રેમીએને જણાવવા જેવા છે :

“ગાંધીજીનાં રચનાત્મક કામેમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીને હમેશાં અવલમનું સ્થાન મળેલું છે. આ ભૂમિ ઉપર તેઓશ્રીની પ્રેરણા નીચે વર્ષો સુધી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયોગો ચાલ્યા છે. એ પ્રયોગોમાં કામેશીઓ અને નાનકડેનતનો મહિમા સદા સ્વીકારવામાં આવે છે. એ પ્રયોગોના નિષ્કર્ષરૂપે જ ગાંધીજીને જી આપણું અને તે તેમણે જગત આગળ મૂક્યું કે, પસંદ કરેલા હાથે ઉદ્યોગો દ્વારા જ અને બહારથી લાદેલાં બંધનો અને દબાવણીથી. મુજબ એવા વાતાવરણમાં જ બાળકોની કેળવણી થવી જોઈએ. આશ્રમના હારીજો અને કાષ-કાળિયાં, જેમાં મુષયત્વે હરિજનો છે, તેમાંનાં બાળકો માટે આ બાળમંદિર ચલાવવામાં આવે છે. આ અમારો પ્રયોગ નાનકે છે અને તેમાં અમે વિરોધ કાંઈ સ્વધી રાક્યા નથી; જોકે અમારી આકાંક્ષા તો એવી છે કે, બાળકોમાં ઘેરો જ ઉદ્યોગોથી જાત છે તે ઉદ્યોગને લગતી નાની નાની ક્રિયાઓ દ્વારા જ આ બાળકોને અમે કેળવણી આપીએ. અમારી નાની તકલીનું રમકડું ઉત્પાદક હોવાની સાથે આનંદદાયક છે અને તેથી જ કેળવણીના પહેલાં સ્થાપન તરીકે બાળકોના હાથમાં અમે તે મૂકીએ છીએ.

“અમારા દેશમાં સ્વચ્છતાની જરૂર હજી બહારી જોઈ પોષી છે, એ અમારે શરમ સાથે કબજ કરવું જોઈએ. નાહતું પીણું અને સાફપણી કરતી એવાં કામે દ્વારા પણ અમે કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.”

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદક

શુભવશામ દવે
ગોપાલરામ પટેલ
નમીનરામ પાદેખ

અભિમાળ દેસાઈ
મમનભાઈ દેસાઈ (નંદી)
દયજી દેસાઈ (મધ્યમ:૫૪)

નવલકાશ, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

એપ્રિલ, ૧૯૪૦

વર્ષ ૧

અંક ૮

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
કેળવણીની સફળતાની બે શરતો આનંદ કૃપાલાની		૨૮૧
તુકારામની વાણી કિ. ૫૦ મહારવાલા		૨૮૩
માણસની સ્વાભાવિક અર્થસાધન શિવભાઈ		૨૮૪
શિવભાઈ અને ફેવ કાકા કાલેલકર		૨૮૮
કેળવણી અને પ્રભાવ મનભાઈ દેસાઈ		૨૯૦
વર્ષા-યોજનાનું હાર્દ : અનુવંશ કાકા કાલેલકર		૨૯૧
પ્રૌઢશિક્ષણનો એક પ્રકાર બળદભાઈ મહેતા		૨૯૩
કેળવણી અને કામગીરીમાં શા. ૫૦		૨૯૪
શામળાની વંશ અ. ૦ બેચરદાસ દોશી		૨૯૬
મધુરાનંદ કે પ્રભાવનની મળશક્તિ	[શાંતિપંચ, ૫૦ ૧૦૭]	૩૦૧
વહેવારુ ખગોળ-૮ ભરિદર ભટ્ટ		૩૦૨
ખડા રહો કરી અંકુર નિરધાર પોપટલાલ પુ. ૦ શાહ		૩૦૪
પ્રાચીન ઇતિહાસનો સદાચાર નં.		૩૦૫
પચાસ અને સેવા મનભાઈ દેસાઈ		૩૦૬
મિહલ કાશુ શહતનો કાપડો રાવજીભાઈ ના. ૫૨૯		૩૦૭
મામગોઠી-૭ ચિત્રુદાસ કોઠારી		૩૧૧
નવું વાચન		
સુરસીલાનો દેવ શા. ૧૦૦		૩૧૪
લક્ષ્મીનાથના નેત્રી પાંચ બાબતો મં.		૩૧૫
સામાજિક સ્તીકાર		૩૧૫
માસિક વિવેચન		
દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ મં.		૩૧૬
નવજનમની વેદના		૩૧૬
પ્રૌઢશિક્ષણકાર્યના વાર્ષિક હેવાલ		૩૧૭
યુ. વ. સો. નો કાલપદ્ધતિ		૩૧૮
વધવાનામાં કલોનકાર્ય		૩૧૮
સરકારી પાઠ્યપુસ્તક સમિતિ		૩૧૯
રજીસ્ટર અંકની પ્રતિષ્ઠા		૩૧૯
કેટલાક ગુજરાતી પદ્યશિ		૩૧૯
નેહાણીની કેટલીક ભૂલો		૩૨૦

સૂચના

આ માસિકાદર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી માલક થઈ શકશે.

ફરેક માસના પહેલા અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો માલક પોતાની માલકનાં બંને લેખી બજાર આપવાથી તે અંક ચોક્કસ આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોને ફરફાર અમોને, તુરત જણાવવે કે નેથી નવે અંક નવા સરનામે ચોક્કસ શકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર, કરની વખતે પોતાના માલકનાં બંને અવરજ જણાવવા વિનંતી છે.

સુખાનના માલકો પોતાનાં લવાજમ નવજનમ કાર્યાલયની સુખાન શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ)માં ભરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓર્ડર દેવ ન કરવા વિનંતી છે.

લવાજમના દર

દેશમાં પરદેશમાં બહારદેશમાં
શા. ૨-૦-૦ શિ. પાંચ શા. ૨-૦-૦
ફરક નંકલ, ચારે આના

વ્યવસ્થાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય
નવજનમ કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫
અમદાવાદ

‘નવજનમ’નાં નવાં પુસ્તકો

ભારતસેવક ગોખલે : ભુતરામ દવે (દાસાદેવની પ્રસ્તાવના સાથે); કિ. ૧-૮-૦.
વિદ્યાય વેળાએ : અલિપ્ત જિજ્ઞાસુત ‘ધ યોફ્ટ’ને અનુવાદ. અનુવાદક : કિશોરલાલ મહારવાલા; કિ. ૦-૮-૦.
સ્મરણયાત્રા : લાકા કાલેલકર (સુધારાધારાવાળી નવી આવૃત્તિ); કિ. ૧-૮-૦.
શ્રીમદ્ભગવત : (ગુજરાતી જાવાનુવાદ) સંપાદક : ગોપાલદાસ પટેલ; કિ. ૧-૮-૦.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-૨૫૬૮

અમદાવાદ

[મે, ૧૯૪૦]

કેળવણીની સફળતાની બે શરતો

[એક શિક્ષકસંમેલન આગળનું વ્યાખ્યાન]

હું માનું છું કે, તમને કેળવણીમાં રસ છે, કેળવણીનાં ધ્યેય અને ઉદ્દેશ તમે જાણો છો. તમે અનુભવથી જાણતા હશો કે, કોઈ પણ કેળવણીને સફળ થવા માટે બે વસ્તુની જરૂર છે. સૌથી પહેલાં શિક્ષણ અથવા કેળવણીનો કોઈ આદર્શ હોવો જોઈએ. એ શિક્ષણથી કેવી જાતના નાગરિકો તૈયાર થશે એનો આધાર આ આદર્શ પર જ છે. આ આદર્શ જે નિશ્ચિત અને યોગ્ય ન હોય, તો કેળવણી અસરકારક નથી થઈ શકતી. ધ્યેય નિશ્ચિત ન હોય તો કેળવણીમાં કંઈ તત્ત્વ રહેતું નથી અને તેમાંથી કંઈ પ્રેરણા મળી શકતી નથી. આવી નિર્જીવ કેળવણીથી ઉન્નતિ શક્ય નથી. એવી કેળવણીમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક વિકાસને માટે બહુ ઓછો અવકાશ હોય છે.

કેળવણીને અસરકારક થવામાં બીજી આવશ્યક વસ્તુ છે તે પ્રણાલી અથવા પદ્ધતિ. ધ્યેય હિસત હોય તોપણ પદ્ધતિના દોષો લીધે આપણે એમાંથી પૂરો લાભ લઈ શકતા નથી, આપણા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અને કોઈ પણ રીતે તે પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થઈએ તોપણ ધ્યેય સુધી પહોંચવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે.

આ બંને દૃષ્ટિએ હાલની કેળવણીને તપાસવાથી આપણને જણાય છે કે એમાં ઘણી ત્રુટીઓ છે. વર્તમાન કેળવણીનો કોઈ આદર્શ નથી, કોઈ ઉદ્દેશ નથી. એ કંઈ જાતના નાગરિકો તૈયાર કરવા માગે છે તે નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય નહિ. હા, એક વાત ચોખ્ખી છે. આ કેળવણી 'ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની'ની

બેઠ છે. તેની જ જરૂરિયાત પ્રમાણે એની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સરતા કલ્લામરા નોકરોની જરૂર હતી, જે અંગ્રેજ અમલદારોને આધીન રહીને એમની નીતિ પર અમલ કરતાં ઓફિસનું કામ સરસ રીતે ચલાવી શકે, એ શિક્ષણનો આ જ આશય હતો, આ જ તેની પ્રેરણા હતી. આ જ કારણે એ કેળવણી આપણી જિન્ડગીની વારતવિક આવશ્યકતાઓથી દિવસે દિવસે દૂર ભાગતી ગઈ, અને તેણે આપણને પૂરા શુભામ બનાવી મૂક્યા.

શિક્ષણનું ધ્યેય આપણું ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા અનુસાર હોવું જોઈએ, એ કહેવાની જરૂર નથી; નહિ તો બધી કેળવણી નિર્જીવ અને નકામી બની જશે. પ્રાચીન કાળમાં પણ રાષ્ટ્રીય આવશ્યકતા અને સ્વભાવ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. મીસનાં રજાટો અને એથેન્સની શિક્ષણપ્રણાલી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હતી. રજાટો પહાડી પ્રદેશોથી ઘેરાયેલાં મુલક છે, એટલે સાં લસકરી શિક્ષણ વધારે આપવામાં આવતું હતું. એથેન્સ સમુદ્રકિનારે છે, તેથી સાં નૌકાશિક્ષણ વધારે અપાતું હતું. પ્રાચીન કાળમાં ચીન, જાપાન અને હિંદુસ્તાનમાં પણ આ જ પ્રમાણે હતું. સમયની ગતિ સાથે શિક્ષણનો આદર્શ પણ બદલાય છે. રશિયામાં રાજક્રાંતિ થઈ, એટલે કેળવણીની પદ્ધતિ બદલાઈ ગઈ. પણ હિંદુસ્તાનમાં હજી પણ એ જ પુરાણો રાજ છે. ૮૦-૮૫ વરસ પહેલાં જે પદ્ધતિ શરૂ કરવામાં આવી હતી એને જ આજે પણ કોઈ પણ ફેરફાર સિવાય આજી રાખવામાં

આવે છે. તેથી હિંદુસ્તાનની કેળવણી સમયથી પાછળ પડેલી છે એમ કહેવાય છે. એ આપણને નવો ઉત્સાહ, નવી પ્રેરણા અને નવો દષ્ટિકોણ નથી આપતી. આપણા શિક્ષકો શિક્ષણ આપે છે, લખાવવા વ્યાવવાનું કામ કરે છે, પણ તેમને પોતાના કામમાં કંઈ ઉત્સાહ હોતો નથી, એમના મનમાં કંઈ ઉમંગ પેદા થતો નથી. કારણ કે, આ કેળવણીમાં કોઈ પાયાનો સિદ્ધાંત નથી, જો એ ચક્રાવતારી કોઈ પ્રેરણા, કોઈ આદર્શ નથી. એમને પગાર મળે છે અને પગાર લેવા માટે ભણાવવાનું આવશ્યક થઈ પડે છે. વિદ્યાર્થીઓને પણ કોઈ ખીજ પ્રકારની કેળવણી મળતી નથી, એટલે આ શાળાઓમાં દાખલ થવાની ફરજ પડે છે. જરા આ પદ્ધતિ સાથે આપણી પ્રાચીન કાળની પદ્ધતિની તુલના તો કરો. તે સમયના શિક્ષકો પગાર માટે વિદ્યા નહોતા આપતા, પણ વિદ્યાનું જ્ઞાન કરતા હતા. એમને એ વિદ્યાદાનથી અંતરનો આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો, કારણ કે એમાં તેઓ પોતાની ચક્રિતઓનો વિકાસ જોતા હતા.

આજે તો શિક્ષણની વિધિ એવાયે પડતી દશામાં છે. કેળવણીનો જીવન સાથે કોઈ સંબંધ રહ્યો નથી. એ ફક્ત પુસ્તકિયા શિક્ષણ થઈ ગયું છે. વિદ્યાર્થીઓ પાપટની જેમ જોખણપટ્ટી કરીને પરીક્ષાઓ પાસ કરે છે. તેઓ શાળા અને કોલેજોની સંધ્યપરિણામાં વાદવિવાદ કરી શકે છે, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં પડેલા તેમનો વાદવિવાદ પુસ્તકિયા હોય છે. જીવનની કોર વારતવિકતા સાથે એમને કંઈ સંબંધ હોતો નથી. તેઓ શબ્દો જાણે છે, પણ શબ્દો કઈ વસ્તુનું પ્રતીક છે, કઈ ચીજોનાં નામ છે, તેની જાણ એમને ઓછી છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ ત્યારે ભણીને તૈયાર થાય છે ત્યારે જાણે તેઓ આ હુનિયાના જીવ જ નથી એવા લાગે છે.

આથી મહાત્માજીએ પોતાની પાયાની કેળવણીમાં આદર્શ અને વિધિ બંનેનો ખ્યાલ રાખ્યો છે. એમણે એવી પદ્ધતિ કાઢી છે, જેને જીવન અને તેની વારતવિકતા સાથે સંબંધ છે. મારી જાણ પ્રમાણે, મહાત્માજીએ કેળવણીનો કોઈ દૃષ્ટિકોણ રાખ્યો નથી, પરંતુ તેમણે પોતાનો દેશ, પોતાની જાતિ અને જિંદગી જોઈ છે, એનું અધ્યયન કર્યું છે; તેથી તેઓ આવી પદ્ધતિ માટે પ્રેરણા મેળવી શક્યા. આ શિક્ષણ-

પ્રણાલીનો આધાર વ્યવહારિક અને વૈજ્ઞાનિક છે. પ્રાચીન કાળથી માણસ એ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો આવ્યો છે. પહેલાં તે પોતાની ચારે બાજુની સૃષ્ટિ જુએ છે, અને પછી તેમાં ફેરફાર કરવાની કોશિશ કરે છે. એ કોશિશમાં તેને પોતાના હાથપગ અને ખીજ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. જેમ જેમ તે પ્રકૃતિને વધારે જુએ છે અને પોતાના હાથપગ હલાવે છે, તેમ તેમ તેનું જ્ઞાન વધતું જાય છે. એમ કરતાં એને જાણ્યું કે, મનુષ્ય એવાં કામ કરી શકે છે જે પ્રજા નથી કરી શકતાં. તેથી તેણે વિચાર્યું કે, આ 'હું' કાણ છું? અહીંથી જ માણસની આત્મજ્ઞાનની શોધ શરૂ થઈ: આ જ તેના સર્વ ધર્મોનો ઉદ્ભવ છે.

પછી એકલા એકલા કામ કરતાં તેણે જોયું કે, આ રીતે તે પોતાનું કામ પૂરું ન કરી શકે. કામ પૂરું કરવા માટે એને ખીજની સહાયતાની જરૂર પડે છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, એને પારસ્પરિક સહકાર અને વ્યવહારના પ્રકારોની શોધ કરવી પડી. પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધથી જ બધું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, દર્શન-નીતિ અને ધર્મ ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થયાં અને તેમનો વિકાસ થયો. આ જ સંબંધમાંથી તેણે ભૌતિક વિજ્ઞાનના પ્રારંભિક સિદ્ધાંતો શોધ્યા, અને એ સિદ્ધાંતોનું અધિક વિકસિત રૂપ જ દર્શનજ્ઞાન થયું. આ રીતે તેણે સામાજિક નીતિશાસ્ત્ર તથા રાજનૈતિક સિદ્ધાંતો નિર્માણ કર્યાં. આથી આપણે જોઈએ છીએ કે, કુદરત અને જીવનથી જ હુનિયાની બધી વિજ્ઞાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. માણસ કુદરતને લે છે. કુદરત પાસેથી સામગ્રી લઈને પોતાની જીંદગી, કળા અને કુશળતા અનુસાર તેને એક નવું સુંદર રૂપ આપી દે છે. ઈશ્વર સર્જન કરે છે. આથી મનુષ્ય ઈશ્વરવત્ છે. અને આ જ ઈશ્વરવત્ અથવા દેવત્વ પ્રાપ્ત કરવું એ જ આપણી સૌથી મહાન કેળવણી છે, સૌથી મહાન આદર્શ છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે, મહાત્માજીના સિદ્ધાંતો અને આ શિક્ષણપદ્ધતિમાં શો મેળ છે. આ સમજવા માટે મહાત્માજીની રિલસ્ટ્રી પર જરા ધ્યાન આપવું જોઈશે. મહાત્માજી માને છે કે, મનુષ્ય મનુષ્ય છે, એ કેવળ માટીનું પૂતળું નથી. એનામાં આત્મા પણ છે. એની ઉત્પત્તિ અને એનો અંત બંને

દૈવિક અને આધ્યાત્મિક છે. આ વાત સાચી હોય તો તમે મનુષ્યને મનુષ્યત્વથી દૂર કરીને તેને પણ ન બનાવી શકો. માણુમનું અંતિમ લક્ષ્ય મોનાનામાં જ નિહિત છે. તેને કોઈ બીજી પરતુ પ્રાપ્ત કરવા મટિનું માધ્યમ ન બનાવી શકાય. તે પોતે જ સાધ્ય છે, સાધન નથી. આવી રીતિમાં મહાત્માજીનું કહેવું છે કે, આપણે કોઈ પણ માણુસનું શોષણ ન કરી શકીએ. સમાજવાદ અને ગાંધીવાદમાં ફક્ત આ જ ફરક છે. સમાજવાદ મનુષ્યની સમાનતામાં માને છે. સમાજવાદ અનુસાર કોઈ એક વર્ગ કોઈ બીજા વર્ગને દબાવી ન શકે, કારણ કે એ અન્યાય છે. ગાંધીજી આથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે, શોષણ કરવું તે ફક્ત અન્યાય જ નહિ પણ મનુષ્યના

આત્માનું અપમાન કરવા બરાબર છે. મનુષ્યને આત્મા અમર છે. એને દબાવીને, એના પર અસાચાર કરીને તેનો નાશ કરી શકાનો નથી. એ તો શાશ્વત છે અને શાશ્વત જ રહેશે.

ગાંધીજીની શિક્ષણયોજનાનો ઉદ્દેશ મનુષ્ય અને મનુષ્યત્વની આ દેવી વિજિતિ જ શોધી કાઢવાનો અને તેને વિકસિત કરવાનો છે. આ રીતે, તેઓની પદ્ધતિ કોઈ પણ આદર્શ શિક્ષણયોજનાની બંને શરતો — શિક્ષણનો ઉદ્દેશ મહાન હોય અને જાતિની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ હોય તથા તેની પ્રણાલી રત્નાભાવિક અને વૈજ્ઞાનિક હોય — એને પૂરી કરે છે. ('નઈ વાલીમ', ૧ જુલાઈ, ૧૯૩૯)

આનંદ કૃપાલાની

તુકારામની વાણી

૨૦

સેતોં લેહું જોહું । તેંયેં નામ તુમે ગાજું ॥ ૧ ॥
રમકૃણ નામ માલ । ઘાલું ઓરુનિયાં ગલ્યું ॥ ૨ ॥
વિશ્વાસ હા ધરું । નામ ચલકટ કરું ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે આતાં । જીવન શરણગતાં ॥ ૪ ॥

૨૧

બધમી તેં શાહે । આતાં ન મોટે રવિલેં ॥ ૧ ॥
પાયા પઢિલા સોલે ઠાવી । તેંયે પુઠેં ચાલી નાહી ॥ ૨ ॥
હોતેં વિહુરલે । લાલા જમે મહતી બાહેં ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે ચોલી । પુઠેં જીલિતિ શાલી ॥ ૪ ॥

૨૨

તુમે યોર યોર । મક્ક કરિલી વિચાર ॥ ૧ ॥
જપતપાદિ સાધનું । મજ ચિતવેના મનું ॥ ૨ ॥
કરુણાવચનું । મ્યાં માલગી તુમ્હાં વીનું ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે ઘેરું । માલેં ઘોઠેં ફાર ઠાવી ॥ ૪ ॥

૨૩

મુક્ક કાસયા મ્હણવે । વંપન તેં નાહી ઠાવેં ॥ ૧ ॥
મુલેં કરિતોં કીતન । મય વિસરલેં મન ॥ ૨ ॥
દેખિજે ના નાસ । ઘાલું કોળા વઠી કાસ ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે સાહે । દંબ આહે તૈસા આહે ॥ ૪ ॥

૨૦

બેસયું, રમયું, ખાયું, તહાં નામ તારું ગાયું. ૧
રમકૃણ નામ માળા ધારી, શોભાડયું ગર્ભા. ૨
વિશ્વાસ એ ધરયું, નામ બળવાન કરયું. ૩
તુકારામનું ઝવન, હવે રહ્યું તારે ચરણ. ૪

૨૧

અક્ષય તે થયું, હવે તુરે ન રમેણ. ૧
પડયો કેકણે પાય, આગે જગ્યા નહિ કયાય. ૨
મળ્યું વીખરેણું, મારું સરવેણું જડયું. ૩
તુકારામની વાણી, હવે ખૂટી અંત પામી. ૪

૨૨

તારા પરમ પરમ, બક્ત વિચારે મરમ. ૧
જય તપાદિ સાધને, — હંથી ચિંતાય ના મને. (૨૩) ૨
કરુણા વચન, તને બાણું હું તો દીન. ૩
તુકારામનું માનો, મારું ચોકું જાણું જાણો. ૪

૨૩

મુક્ત રાને કહાણું નહિ બંધન હું જાણું? ૧
મુખે કંટું હું કીર્તન, બય વીસરી ગયું મન. (૨૪) ૨
દેખું ના વિદાર, જાણું કેને ધરી આસ? ૩
તુકા કહે સાચ, દેવ એકરૂપે નિય. ૪

કિં ૫૦ મહારૂપાળા

* અક્ષરશઃ અનુવાદ-‘પરોની ગણે પદેરશું’ — એનો યાચ.

માણસની સ્વાભાવિક અહિંસાવૃત્તિ

૧

ધણી વરસ વીતી ગયાં. ૧૯૨૨ કે '૨૩માં હું અમલોનેની તરવચાનસંસ્થા બેઠા ગયો હતો. હાલ પરશેકવાસી મહારાષ્ટ્રના એક પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક તે વખતે ત્યાં કામ કરતા હતા. પૌર્ણીય અને પાશ્ચાત્ય તરવચાનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરીને, તે દ્વારા પૌર્ણીય તરવચાન-ખાસ કરીને વેદાન્ત-પાશ્ચાત્ય તરવચાન કરતાં કેટલું બધું શ્રેષ્ઠ તેમ જ પૂર્ણ છે એ બતાવી આપવાનો અહીંના વિદ્વાનોનો પ્રયત્ન છે, એમ તેમણે મને જણાવ્યું. સંસ્થાની સારી પેઢે માહિતી આપ્યા પછી તેમણે સત્યાગ્રહાશ્રમ વિષે મારી પાસે પૂછપરછ કરી. પછી તેઓ બોલ્યા, 'બુદ્ધો, હું સાચું કહું છું. ચિદાશે નહિ. તમારી આ અહિંસા અમારે ગળે જરાય નથી બિતરતી. માંધીજીની આ ધેલછા છે; એ માનવસ્વભાવની વિરુદ્ધ છે.' ઇત્યાદિ.

આખી મહારાષ્ટ્ર જનતાનો આવો જ મત ન હોય તોયે જે સુશિક્ષિત વર્ગે આજ સુધી મહારાષ્ટ્રનો શોકમત ધડવાનું તેમ જ તેની આગેવાનીનું કામ કયું છે તેના પ્રતિનિધિરૂપ ઉપરનો મત છે એમ માનવામાં વાધો નથી.

આ વિદ્વાન વર્ગે સાહિત્યિક તેમ જ તાર્કિક બન્ને શક્તિઓનો કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરીને પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાની કળા સારી પેઢે હસ્તગત કરેલી છે. તેથી આનાથી બિન મતમાં શેઢાની શ્રદ્ધા ઉપજવવી હોય તો આ વિદ્વાન વર્ગના માનસમાં જ ક્રાન્તિ થાય તેમ કરવું જોઈએ. ત્યાં સુધી આપણે તેમનું મતપરિવર્તન કરાવી શકતા નથી ત્યાં સુધી સામાન્ય જનસ્વભાવ જુદો જાતનો અને અહિંસા-શક્તિને અનુકૂળ હોય તોપણ શેઢાને નિઃશંક જનાવી શકાશે નહિ, કારણ કે ચિત્તની બધી શક્તિઓનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે કે સાથેક અવસ્થામાં તેઓ પોતાનું પૂરેપૂરું બળવાન સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકતી નથી. કારણ, જેની રીતે કોઈ નીરાળી શરીરમાં રોગના જંતુ દાખલ કરવાનું નેટલું સહેલું છે તેટલું કોઈ શરીરમાંથી તેમને ઉબેડવાનું સહેલું થતું નથી, તેવી જ રીતે શંકા ઉપજવવાનું કામ નેટલું સહેલું છે તેટલું તેનું નિરાકરણ કરવાનું નથી.

તેને માટે કેવળ સાહિત્યિક અને તાર્કિક કળા પૂરતી યતી નથી પણ વખતોવખત પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરી બતાવીને તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ દ્વારા ગળે ઉતારીને, શેઢાની વૃત્તિઓને નવા સંસ્કાર આપી તેમને નવી દિશા તરફ વાળવાની જરૂર હોય છે. એટલે આ કામ માટે અહિંસાશક્તિની હિમાયત કરનારા સાહિત્યકાર કે તર્કશાસ્ત્રીઓ કરતાં એ શક્તિના કુશળ સેનાપતિઓનો વધારે ઉપયોગ થાય છે. તેમણે પોતાના અહિંસાના પ્રયોગો દ્વારા વિદ્વાનોનું મતપરિવર્તન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમાં તેઓ સફળ થશે જ એમ ન કહી શકાય. કારણ, બધાપણથી એક વાર બનેલો મત સાધારણપણે બદલાતો નથી. મત બદલાય તોય સ્વભાવ બદલાતો નથી, અને બદલાવાનો પ્રયત્ન કરનારા વિષે અણુમગો પેદા થવાનોયે સંભવ રહે છે. સત્યાગ્રહ કેવળ મત પૂરતો નહિ, પણ સ્વભાવનોયે તેમાં સમાવેશ થતો હોવાથી મતપરિવર્તન કરાવવા પ્રયત્ન કરનાર પ્રત્યે રીસ પણ ચડે છે; પણ ચાલુ પેઢીના વિદ્વાનોના મત ન બદલાય તોય અહિંસાના સફળ પ્રયોગ નવી પેઢીના શેઢાને નવી દિશા તરફ વાળવા માટે ઉપયોગી થશે અને આમ જનતાની જીંદિને તો તે જલદી માન્ય થવા લાગશે.

એટલે માટું કહેવું એમ છે કે, અહિંસા શોડી ઘણી પણ જેમને ગળે બિતરી છે તેમણે જે વિદ્વાનોને ગળે તે નથી બિતરતી તેમનું મતપરિવર્તન સાહિત્ય કે તર્કશાસ્ત્રથી કરાવવાની ભાંજગડમાં ન પડતાં, પોતાની અહિંસાના સફળ પ્રયોગ કરી બતાવવા તથા બિહરતી પેઢીમાં અહિંસાવૃત્તિ પેદા કરવાના પ્રયત્નો કરવા. એક કાળ એવો હતો કે ભ્યારે પૃથ્વી પોતાની તેમ જ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એમ કહેનાર શેઢાને વિદ્વાનો પણ પાગલ માનતા. હવાથી બારે વરસેઓનું બનેલું વિમાન હવામાં બિડી શકે એ વાત એક વખતના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અશક્ય માનતા. તેવી જ રીતે અહિંસા સામાન્ય માનવસ્વભાવને પ્રતિકૂળ છે, વિકાસવાદી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ પ્રતિપાદન કરેલી પ્રાણિમાત્રમાં રહેલી આત્મસ્થાણની ટ્રેસણામાંથી જ હિંસાનો જન્મ થયેલો હોઈ અહિંસા કુદરતીયે વિરુદ્ધ છે, આવા આવા અભિપ્રાયો માનસશાસ્ત્રીઓ,

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ વગેરે ગમે તેટલા ભોરથી પ્રગટ કરે, તોય જેમને તેમાં દંઠ વિશ્વાસ છે તેમણે શાંતપણે પોતાના અનુભવને માર્ગે ધીમે ધીમે આગળ વધવું જોઈએ.

૨

જેમ દરેક માણસનો એક વિશિષ્ટ સ્વભાવ હોય છે, તેમ જુદા જુદા સમાજોના પણ એવા બિનબિન સ્વભાવો હોય છે, એમ કહેવાનો રિવાજ આજકાલ ખૂબ વધેલો જાય છે. મહારાષ્ટ્રીય સ્વભાવ અમુક જાતનો, ગુજરાતી અમુક જાતનો, બંગાળી શોકા આવા, કાનડી આ જાતના, મુસલમાન હોય તો આવા તો હોવાનો જ, એવી એવી રીતે આપણે હાલમાં ખૂબ બાર દઈને બોલતા થયા છીએ. ગુજરાતીઓ મહારાષ્ટ્રીઓ વિષે અથવા મહારાષ્ટ્રીઓ ગુજરાતીઓ વિષે અમુક જાતના ખ્યાલ બાંધે એ અદ્ય અનુભવનું પરિણામ છે. ડાહ્યા માણસોએ આવા ખ્યાલો ફેલાવવા ન જોઈએ અને પોતાના પ્રાન્તના લોકોની આવી સમજણો દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરતા જોઈએ. આવી ગેરસમજોને લીધે પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે તિરસ્કાર પેદા થાય છે; અને જતાંય આવા અભિપ્રાયો ઉપરજણા જ હોય છે. તેથી આલેપિત સમાજના લોકોના સ્વભાવમાં કંઈ ફેરફાર તો થઈ શકતો નથી. દાખલા તરીકે, મહારાષ્ટ્રમાં એવી માન્યતા હોય કે ગુજરાતી લોકો ભાવનાપ્રધાન હોય છે, અથવા દેશરથોમાં માનતા હોય કે ડોકલુરથો ભાવનાપ્રધાન હોય છે, અથવા તો ડોકલુરથોની એવી માન્યતા હોય કે દેશરથ લોકો અવ્યવસ્થિત હોય છે; તો તેથી જે ગુજરાતીઓ વ્યવહારકુશળ હશે, જે ડોકલુરથો ભાવનાપ્રધાન હશે, અથવા તો જે દેશરથો વ્યવસ્થિત હશે તેમના સ્વભાવમાં કંઈ ફેરફાર થવાનો સંભવ બાળે જ બીજો થવાનો.

એથીયે આગળ જઈ, જ્યારે કોઈ સમાજના લેખકો કે વક્તાઓ પોતાના સમાજના લોકો વિષે એમ કહેવા માંડે છે કે અમે તો આવા, અમુક વાત અમને માન્ય થશે ને અમુક નહિ જ થાય, અમારા લોકોમાં અમુક ગુણ રહેશે કે ન અમુક નથી, અમારી પરંપરા જ અમુક જાતની છે ત્યારે તે એક ભયંકર વ્યાજત બને છે. કારણ આવી વાતો ફરી ફરી કહેતા રહેવાથી તે સાંભળનારા-

ઓના સ્વભાવમાં એ સંસ્કાર ન હોય તોય તે તેમના મનમાં ધીમે ધીમે ધર કરે છે. ગાંધીજી ગુજરાતી છે તેથી અમને માન્ય નથી; અહિંસા ભાવનામય છે તેથી તે અમને ન ખામે; લોકમાન્યે અહિંસાનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી એટલે અમારે તે ન જોઈએ; સમર્થ રામદાસના રાજકારણમાં હિંસા તેમ જ મુસલમાનોના દેવને સ્થાન હતું તેથી અહિંસા કે એકંચની વાતો અમે ન સાંભળીએ; તુકારામ મહારાજે પણ કુળેનો તાંશ કરવા છૂટ આપી છે તેથી અમારા પ્રાન્તને અહિંસા કબૂલ ન જ થાય; અહિંસા એ તો જૈન તથા બૌદ્ધ લોકોની છે, હિંદુઓની નથી એટલે તે અમારે માટે નથી; એવા એવા સંસ્કાર મન ઉપર સતત પાડવામાં આવે તો અહિંસાટંત્રિ નિર્મોણ થવી શક્ય અને ચોખ્ખો હોય તોય ચિત્તમાં તેનાં મૂળ ચોટી ન શકે.

માટે, સમગ્ર માણસોએ કોઈ પણ સદ્ અસદ્ વૃત્તિને પ્રાન્તીય સ્વભાવ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવો ચોખ્ખો નથી. જે હિંસા જ ચોખ્ખો હોય તો તે મહારાષ્ટ્રમાં જ સ્થિર થયે નહિ યાશે; જે અહિંસા જ ચોખ્ખો હોય તો તેના એકલા ગુજરાતમાં વિકાસ થયે નહિ યાશે. હિંસા, અહિંસા કે બન્નેનું પ્રમાણસર મિશ્રણ-એમાંથી જે કંઈ માનવોજાતિને ચોખ્ખો હોય તે દરેક માણસમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હિંસા-અહિંસા, દયા-ક્રોધ, હમા-દંડ ઇત્યાદિ મનની વૃત્તિઓ છે, ક્રિયાઓ નથી. વૃત્તિમાં વ્યક્તિગત વિશેષતા-ઓછાવત્તાપણું-હોઈ શકે; પણ ભૌગોલિક કે જાતિને કારણે વિશેષતા ન હોવી જોઈએ; કંઈ નહિ તો તેની વિશેષતા ઉપખનવવાનો પ્રયત્ન તો ન જ કરવો જોઈએ. ક્રિયાની બાબતમાં તેમ કરી શકાય; દાખલા તરીકે, દરિયાકાંઠે રહેનારા લોકોમાં પરંપરાગત નૌકાકોશલ્ય નિર્મોણ થાય તો તેમાં દોષ નથી; દેશના અંદરના ભાગમાં રહેનારા લોકોમાં કૃષિકોશલ્ય નિર્મોણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં બાધ નથી. પણ અહિંસા, શીર્ષ, ભય, ઉદારતા, કૃપણતા વગેરે ગુણોની વૃત્તિઓ સર્વજન સરખી જ વિકસિત થાય એ ઇષ્ટ છે.

સારાંશમાં કહેવાનું એ કે અહિંસા હીન વૃત્તિ હોય તો તે કયાંય ન રહેવી જોઈએ; જે ઉદાત્ત હોય તો મહારાષ્ટ્રમાં તેને માટે પ્રયત્ન ન કર્યો હોય તો હવે પછી તે કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાન્તીય અભિમાનને વશ થઈ તેનો નિરોધ કરવો નથી તકશુદ્ધ કે નથી સ્વાર્થસાધક.

૩

કામ, ક્રોધ, લોભ, બધા ક્રંત્યાદિની જેમ અહિંસા, દયા, ક્ષમા, ઓદાર્ય, એ પણ પ્રાણીમાત્રમાં કુદરતી રીતે જ રહેલી વૃત્તિઓ છે. જેનામાં અહિંસાનો શ્રેષ્ઠમાત્ર નથી એવો એકે પ્રાણી કદી જાણે નથી. સાથે સાથે જ હું એ પણ કબૂલ કરીશ કે હિંસાવૃત્તિ વિનાનો પ્રાણી પણ જાણે નથી.

મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાંથી દરેક જોનિમાં આ વિવિધ વૃત્તિઓનો વિકાસ કેઈ પણ એક જ વિશેષ રીતે થયેલો છે. આ ગાય ગરીબ છે, આ મારકણી છે—એવા એવા વ્યક્તિગત ભેદ જોવામાં આવે છે ખરા; પણ સાધારણપણે આ ભેદો મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં હોય છે. માણસે જે પ્રાણીઓને પાલ્યા છે તેમનામાં જ ધણું કરીને આવા વ્યક્તિગત ભેદ પેદા થાય છે. કાગડો, ચકલી, લોકડી, સમળા ક્રંત્યાદિ માણસે પરતંત્ર ન બનાવેલાં પ્રાણીઓમાં તેમના જાતિસ્વભાવ જ જોવામાં આવે છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા વૈયક્તિક સ્વભાવભેદ તો નથી જ હોતા.

પણ માણસની વાત જુદી છે. અહીં દરેક વ્યક્તિ તેમ જ દરેક બૌદ્ધિક, રાજકીય, ધાર્મિક અગર જાતીય સંબંધને લીધે જોડાયેલા માનવસમૂહો આ વૃત્તિઓનો વિકાસ કે હાસ જુદા જુદા પ્રમાણમાં કરેલો જોવામાં આવે છે. માણસ કેવળ કુદરતને વશ નહિ રહેલો હોવાથી તે પ્રયત્નપૂર્વક પોતાની વૃત્તિઓમાં ફેરફાર કરતો રહે છે.

આમ હોવા છતાં પણ, એક પેઢીમાં કે એક વ્યક્તિના જીવનમાં એવો ફરક અત્યુક મર્યાદામાં જ તે ઉપજતી શકે છે. પ્રકૃતિધર્મ સંપૂર્ણપણે ફેરવી શકાતો નથી. તેથી જ ગીતાકારને કહેવું પડ્યું છે કે,

સદાં ચેત્તે સ્તસ્યાઃ પ્રવૃત્તેર્જાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિ યાદિત મૂળાને નિમ્નઃ કિં કરિષ્યતિ ॥

અને અર્જુનનો જનિસ્વભાવ યોગાખીને તેમને કહેવું પડ્યું કે :

યદહંધારમોખ્ય ન ચોત્સ્ય ફતિ મન્યમે ।

મિત્યેવ જ્યવસાયતં પ્રવૃત્તિસ્ત્વાં નિવેશ્યતિ ॥

સ્વભાવજન કૌતંત્ય નિબદ્ધઃ સ્તેનં વ્યમેગ ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્ કરિષ્યસ્વવશોઽપિ તત્ ॥

તાત્પર્ય કે, માણસમાં જુદા જુદા સ્વભાવ અને વૃત્તિઓ નિર્માણ કરવાના પ્રયત્નો પ્રાચીન કાળથી દરેક સમાજમાં સતત ચાલુ છે, તોપણ કેઈ એક મર્યાદિત કાળમાં અથવા તો એક વ્યક્તિમાં એવા પ્રયત્નને મર્યાદિત થયે જ મળી શકે છે. સંસ્કૃતિ, સંસ્કારધર્મ, શિક્ષણ, તાલીમ, 'સિવિલિઝેશન', 'કલ્ચર' વગેરે આ પ્રયત્નનાં જ બીજાં નામ છે.

આ પ્રયત્નોને બીજી એક મર્યાદા છે. સંસાર બદલવાના મમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તોય વૃત્તિઓનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવો કદાપિ શક્ય નથી. એટલે અહિંસા બે માનવસ્વભાવની મૂળભૂત વૃત્તિ હશે તો તો તેનો કેઈ પણ વ્યક્તિમાંથી કે સમાજમાંથી અત્યંત ઉચ્છેદ શક્ય નથી. પશ્ચિત સ્વરૂપમાં ન હોય ત્યારે પણ બીજરૂપે તો તે રહેતો જ ન, તેનો વેલો વિશાળ ક્ષેત્રમાં ન ફેલાય તો નાનકડા ક્ષેત્રમાં ફેલાશે; તેને મોટાં ક્ષેત્ર ન મેળે તો નાનાં મેળશે; કેઈ પેઢીમાં સાવ નષ્ટ થયા જેવો લાગે તો બીજી પેઢીમાં ફૂલેલો ફાલેલો દેખાશે; પણ સાવ અહિંસાધન્ય વ્યક્તિ કે સમાજ નિર્માણ કરવો અશક્ય છે. જે હિંસા પણ એવી જ રીતે મૂળભૂત વૃત્તિ હોય તો એને વિશે પણ આ જ કહેવું પડશે.

ત્યારે હવે, પ્રથમ જોવાનું એ કે, હિંસા અને અહિંસા એ બેમાંથી માણસની મૂળભૂત વૃત્તિ કઈ અને બન્ને એની મૂળભૂત વૃત્તિઓ હોય તો તેમનો મેળ શી રીતે ખેસાડવો ?

આ શોધી કાઢવા માટે અહિંસા-હિંસા એ સન્બંધનો ચોક્કસ અર્થ કરવો જરૂરનું છે. નહિ તો ધણીખરી ચર્ચા વ્યર્થ જવાનો સંભવ છે.

બીજરૂપે જોતાં અહિંસા-એટલે પોતાની શારીરિક, વાચિક અથવા તો માનસિક હુમ્લાઓ, કલ્પનાઓ, આદરો, મુખસમ્પર્ક, જરિયાના વગેરેને દાખી છઈ પારકા જીવને મુખ મળે અથવા તેના કુખનું નિવારણ થાય તે માટે સતોપપૂર્વક પોતે ધસાવાની વૃત્તિ; અને હિંસા એટલે પારકા જીવની શારીરિક, વાચિક કે માનસિક હુમ્લાઓ, કલ્પનાઓ વગેરેની પરવા કર્યા વિના પોતાને માટે જ મુખ મેળવવાની અથવા તો પોતાનું કુખનિવારણ કરવાની વૃત્તિ.

આમાં બે વસ્તુઓ રહેલી છે. અહિંસામાં બીજા માટે પોતે ઘસાર્ધ છૂટવાની અને તેમાં સમાધાન માનવાની સ્પષ્ટ માનસિક વૃત્તિ રહેલી છે. હિંસામાં બીજાને દુઃખ આપવાની કે યાચ તેમ ઇચ્છવાની સ્પષ્ટ વૃત્તિ હોવી જ બેઠેલે એ એમ નથી; માત્ર પોતાને સુખ મળે, દુઃખ ન યાચ, અને તેથી બીજાના સુખદુઃખની પરવા ન હોવી એટલું જ રહેલું છે. પહેલીમાં સ્પષ્ટ બાવના ભીતે ઘસારાવાની, બીજામાં સ્પષ્ટ બાવના સ્વાર્થસિદ્ધિની-જીવનાભિલાષાવાની-છે. બ્યારે જીવનાભિલાષા સહેલાઈથી સિદ્ધ થતી નથી તે વખતે આ બેપરવાઈમાંથી જ કઠોરતા જન્મે છે. જીવનને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓને પરિજીવે પ્રાણી-માત્રમાં થયેલી આ વિકૃતિ છે. તેની હંમેશાં આવશ્યકતા ન હોવાથી તે પ્રાણીસ્વભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ.

કોઈ પ્રાણી બ્યારે બીજા પ્રાણી વિષે ઉદારીન અથવા કઠોર થાય છે ત્યારે તે હિંસક બને છે. બ્યારે તે બીજાને માટે મોહ, કારુણ્ય અથવા બીજી કોઈ બાવનાથી પ્રેરાઈને, પોતાની ઉદારીનતા કે કઠોરતાનો ત્યાગ કરી તેને માટે દરકાર કરવા લાગે છે ત્યારે તે અહિંસક બને છે. દરેક પ્રાણીમાં આ બંને વૃત્તિઓ કુદરતી રીતે જ રહેલી છે. પારકા માટે કંઈ વેઠવાની વૃત્તિનો નિઃસર્ગતઃ અભાવ હોત, તે પાછળથી કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલી હોત, તો જગતમાં પ્રાણીસૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં જ ન આવત. પ્રાણીમાત્ર પોતાનાં અપત્તિ માટે, ઘણી વાર પોતાની ભૂતિ તથા બાંધવો માટે, અને ક્યારેક તો બીજી ભૂતિઓ માટે પણ નિત્ય અને નૈમિત્તિકપણે પોતે ઘસારો સહન કરે છે, અને તેથી જ જીવોનું સર્જન તથા પાલન શક્ય બને છે. જે યોનિઓમાં સમૂહજીવનનો વિકાસ થયેલો છે તેમતામાં આ વૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં પોષાઈ છે. માણુસ તેમાંનો જ એક છે.

એક રીતે ભેતાં મનુષ્યેતર પ્રાણીમાં સ્વાર્થસિદ્ધિની વૃત્તિ કરતાં પારકા માટે ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ વધારે બળવાન છે એમ જણાશે. સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે તેઓ બીજા જીવોનો નાશ કરે છે ખરાં, પણ તેમાં ખૂબ મર્યાદા હોય છે. કોઈ વખત એક જ ભૂતની બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે ઝઘડો થતાં તેઓ એકબીજાને મારી પણ નાખશે; પણ હિંસા પ્રાણીઓમાં પણ એવું કયાંય

નહિ જણાય કે એક જ યોનિની બે ટાળીઓ એક-બીજી ઉપર હુમલો કરી યુદ્ધ કરી રહી છે. એક ભૂતના ઊંદર બીજી ભૂતના ઊંદરોનો કદાચ સંદાર કરતા હશે, પણ એક જ યોનિના ઊંદરોની એક ટાળી સ્વયોનિની બીજી ટાળી સાથે દલબદ્ધ થઈને લડતી નથી. એટલે કે મનુષ્યેતર પ્રાણીના જીવનમાં સાધારણ-પણે વ્યક્તિગત હિંસા ભેવામાં આવે છે. પોતાનાથી બિન યોનિના પ્રાણીઓનો નાશ કરવાના હેતુથી કોઈ વખત હિંસાનું તાત્કાલિક સંગ્રહન પણ નજરે પડે છે; પણ સામાન્યપણે હિંસક સંગ્રહન-સંગ્રહિત હિંસા-ભેવામાં આવતું નથી.

પણ સમૂહજીવન જીવનારાં બધાં પ્રાણીઓમાં ઝોલાવતા પ્રમાણમાં પણ અહિંસક સંગ્રહન હોય છે જ. અહિંસાવૃત્તિનો વિકાસ થયા પછી જ સમૂહજીવન ગાળવાની પ્રાણીઓમાં પાવતા આવે છે એમ કહે, યા તો કોઈ પણ કારણે સમૂહજીવન ગાળવાની વાસના પેદા થયા પછી અહિંસક સંગ્રહનની આવશ્યકતા લાગવા માટે છે એમ કહે, અહિંસાનું સંગ્રહન અને સમાજજીવન એ બંનેનો અસપરસ સમવાય સંબંધ છે એમ પ્રાણીજીવનનું નિરીક્ષણ કરતાં ચોક્કસ જણાઈ આવશે.

અહિંસક સંગ્રહનની બાબતમાં માણુસ કોઈ અપવાદસ્વ પ્રાણી છે એમ નથી. માણુસ તદ્દન જંગલી અવસ્થામાં હોય અથવા અત્યંત અવલન સુધરેલી સ્થિતિમાં હોય, તોપણ એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને માટે તેમ જ કુટુંબને માટે, કુટુંબ ભૂતિ માટે, ભૂતિ રાષ્ટ્ર માટે અને રાષ્ટ્ર અખિલ માનવ-સમાજ માટે વિવેકપૂર્વક અથવા બાવનાપૂર્વક ત્યાગ કરે-કંઈ વેડે-તો જ સમાજ તરીકે જીવી શકાય. વ્યવસ્થિત સમાજની સ્થાપના એટલે જ અહિંસક સંગ્રહન એમ કહેવાને હરકત નથી.

પણ માણુસ અને બીજાં પ્રાણીઓમાં એક મોટો બેદ રહેલો છે. જે પ્રાણીઓને માણુસે પાળાને પોતાના કળ્મશમાં લીધાં છે તે સિવાયનાં બીજાં જ્યાં પ્રાણીઓ કેવળ પ્રાપ્ત છે; પ્રકૃતિની પ્રેરણાને વશ થઈ તેઓ વર્ને છે તેમ જ તેના નિયમોને અધીન થઈને રહે છે. સ્વપ્રકૃતિ કે બાહ્ય પ્રકૃતિને બદલવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતાં નથી. માણુસ પણ પ્રકૃતિની પ્રેરણા અને નિયમોને આપમેળે તો વશ છે જ; પણ

સ્વ અને બાહ્ય પ્રકૃતિ તે અંશતઃ ફેરવી શકે છે ખરો. તે ફેરફાર વિકૃત અને સંસ્કૃત બન્ને પ્રકારના હોય છે. એટલે માણસ પ્રાકૃત, વિકૃત અને સંસ્કૃત એમ ત્રિવિધ પ્રાણી છે. ત્રણ યુગોની જેમ પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને સંસ્કૃતિ આ ત્રણે દરેક મનુષ્યમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય જ છે.

આને લીધે માણસનું વર્તન દરેક બાબતમાં બીજાં પ્રાણીઓના વર્તનથી જુદું પડે છે. દાખલા તરીકે, અગાઉ કહ્યું તેમ બીજાં પ્રાણીઓમાં નૈમિત્તિક અપવાદ બાદ કરતાં બીજી રીતે હિંસક સંગઠન હોતું નથી. જીવનાભિલાષા હોવા છતાં પણ સ્વજાતિ-શત્રુત્વ સાધારણપણે નથી હોતું; ઊલટું, અહિંસક સંગઠન દ્વારા જ જીવનનું ધારણ-પોષણ વિશેષ સારી રીતે થઈ શકે છે એવી તેમની શ્રદ્ધા હોય એમ તેમનાં વર્તન ઉપરથી દેખાય છે. પોતાનું ખાદ્ય પ્રાણી છોડી બીજા જીવને મારી નાંખવાની તેમનામાં સાધારણપણે ઇચ્છા થતી નથી. પણ માણસમાં જેવી રીતે અહિંસક સંગઠનનો વિકાસ થયેલો છે તેવી જ રીતે હિંસક સંગઠનનો પણ સારી પેઠે વિકાસ થયેલો છે. અને સ્વયોનિશ્ચયની વિકૃતિ

ઉપર રૂપમાં પ્રગટ થયેલી હોવાથી એ સંગઠન કેવળ ખાદ્ય અથવા પીણ પ્રાણીઓના સંહાર પૂરતું મર્યાદિત ન રહેતાં નિર્દોષ પ્રાણીઓનો સંહાર તેમ જ સ્વયોનિર્ધાર સુધી પહોંચ્યું છે.

હિંસક સંગઠનનો એટલે કે કુદની તૈયારીનો જે પ્રથમ આપણી આગળ આપે છે તેનું એક જ કારણ છે, અને તે એ છે કે સ્વયોનિશ્ચય માણસમાં ભયંકર પ્રમાણમાં છે. હજારો વર્ષના અનુશીલનથી એ મુલ્ય માણસમાં રૂઢ થઈ ગયેલો છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, એ મુલ્ય મને તેટલો પ્રાચીન હોય તોયે તેમાં પ્રકૃતિની સંસ્કૃતિ થયેલી નથી પણ વિકૃતિ જ થયેલી છે. જેવી રીતે ક્ષય અને ક્રોધ માણસમાં વેદકાળથી જોવામાં આવતા હોય તોયે તે વિકાર જ કહેવાશે અને નિર્મૂળ કરવાને જ પાત્ર ગણાશે, તેવી રીતે સ્વયોનિશ્ચયનું આદ્ય અને હવાના જમાનાથી માણસમાં ઉત્પન્ન થયેલું હોય તોયે તે વિકાર જ છે અને તેનું ઉન્નયન કરવું એ સંસ્કૃતિનું કામ છે.

મરાઠી 'વૃક્ષવર્ષ' માસિકમાંથી

(અર્પણ) કિરોરલાલ પ. મરાઠવાળા

શિવનાથ અને ર્ઈવ

કલકત્તા આવતાં જતાં અનેક નદીઓની મુલાકાત થાય છે. આ પ્રદેશનો ઇતિહાસ જાણ્યો નથી, એની સરખ આવે છે. અહીંના લોકો કેટલા સરળ અને બલા લાગે છે! તેમણે જે મનુષ્યસંહારની લીલા કરી હોત તો તેમનું નામ ઇતિહાસમાં અમર થયું હોત. કેટલાક મરીને અમર થાય છે; કેટલાકનાં નામ મારનાર તરીકે અમર થાય છે, મલિક કૂર, કાલા પહાડ વગેરે લોકો બીજી કેટલીક અજાણ્ય.

આ નદીઓને કિનારે લગાઈએ થઈ હોય તો ર્ઈ જાણ્યો નથી. તેથી મારે મન આ નદીઓનાં જળ અત્યારે તો વિશેષ પવિત્ર છે. અર્ધવૃત્તીએ યજુષશુનાં લોહીનો લાલ રંગ ધારણ કર્યો, સોણ અને ગંગાએ સમુદ્રોનાં મહત્વાકાંક્ષી રક્તોને પચાવ્યાં. આ નદી-ઓએ પણ એમ જ કર્યું હોય તો નવાઈ નથી.

પણ ન્યાં સુધી ર્ઈ જાણ્યો નથી ત્યાં સુધી અનિશ્ચયનો લાભ એમને આપે છે.

પણ આ નદીઓને કિનારે ધણા સાધુઓએ જરૂર તપ કર્યું હશે અને કૃતજ્ઞતાપર્વક એમણે એમને ચોરે રોત્રો ગાયાં હશે. એ પણ ર્ઈ જાણ્યો નથી. અને છતાં કહ્યું છે કે ર્ઈ ભારતવાસી છું!

* * *
દુઃખ ગયેા હતો ત્યારે શિવનાથ નદીની સહેજ-સાજ ઝોળખાણ થઈ. ગોંડ, બીલ વગેરે પર્વતીય જાતિઓની એ માતા છે. આખા છત્તીસગઢની તો એ સ્તમ્ભદાયિની છે. એની કરુણ કથા ચિત્તને અમગીન કરનારી છે. પુણ્યસલિલા નદીની કઠાણી આવી હોય? પણ નદી શું કરે! વિજયી આર્યોએ બે કથા રચી હોત તો એમાં ઉલ્લાસનું તત્ત જડી

આવત. આ તો હારેલી, દયાધેલી અને મૃગાયેલી કોમનાં ધંધલરણો વહનારી નદી! એની કહાણીઓ એવી જ ગમગીની-ભરી હોવાની.

* * *
કલકત્તાની વાટે શિવનાથ ફરી ફરી મળે છે અને હશે છે : રાગઓના અને સાધુઓના ઇતિહાસથી સંતોષ નહિ માનતા. વિવેતાઓના અને સમ્રાટોના ઇતિહાસમાં લોકહૃદય ન મળે, બાહ્યજી અને અંતરજી, મુદ્દાં અને મિથનરી, કાષ્ઠોએ જોમની પીક જાણી નથી એવા આ પહાડી લોકોના દર્દનું અધ્યયન કરવાની દીક્ષા તને આપું છું. શેવાની દિમ્ભત છે ?

હિંદુસ્તાનને એક કરવાના ઉદ્દેશથી હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર કરી રહ્યો છું. એ જ કાળે હમણાં પૂના જઈ આવ્યો, એ જ કાળે રામગઢ જતા ઊપડ્યો છું. ત્યાંની કોંગ્રેસમાં તમામ પ્રતિના લોકો આવશે. ગાંધીજીના આગ્રહને કારણે કોંગ્રેસો હવે ગામડાં-ઓમાં બસવા લાગી છે. તે જાણુ સાંતું છે. પણ શું રામગઢમાં આ પર્વતીય લોકો આવશે ? બિહારના 'સાન્નાહ' અને 'હો' વખતે આવે તો આવે, પણ આ શિવનાથના પુત્રો આવશે કે નહિ, કોણ જાણે ?

* * *
આને સવારથી અનેક નદીઓ જોઈ. લાંબા લાંબા પહોળા પયરાવાળી નદી પણ જોઈ અને કાલવવાળી નદી પણ જોઈ. એને કિનારે એકે ઝાડ નથી એવી નદી પણ જોઈ, અને જેણે એક બાજુ ઝાડોની એક બીડી દીવાલ બની કરી છે એવી નદી પણ જોઈ. ધોળા ધોળા બગલાઓ એના પટમાં કાદવ પર પોતાનાં પગલાંઓની બાત પાડતા હતા, પણ એ ચરણ-ચિપિયાંથી હું કશો ઇતિહાસ પાળી ન શક્યો, કેઈ દંતકથાઓ ઉઠેલી ન શક્યો. નદી આસપાસે લખતી જાય છે અને નિરાશાથી એ સેખ બૂંસી નાખતી જાય છે. અને નવા લાયકોની રાહ દેખતી રહે છે.

અમે મારમુગામ જઈશન પાસે જઈએ છીએ. એક નાનકડું રેલ્વેશન નજીક આવે છે. એટલામાં અમારા રસ્તા તથેથી વહેતી એક મુંદર નદી અમે જોઈ. નદીમાત્ર મુંદર હોય જ છે, પણ આ નદીમાં અસાધારણ રૂપાળી બાત પાડવાની કળા દેખાઈ. પાણીના ઓતમાં વમળે પેદા થતાં હશે. લીલ પાણીને

પાણીને વિશેષ રૂપ મળતું હશે. ઉપરથી એ બધી બાત જોઈ અને રચી-દનાયતાં ચિત્રો માદ આવ્યાં. આ નદીની બાત પણ કશું બોલવા વગર, કશો બોધ આપ્યા વગર હૃદય સુધી પહોંચતી હતી અને ત્યાં પોતાની કામમની છાપ પાડતી હતી. એનું નામ સાચી કળા !

પણ આ નદીનું નામ શું ? પરિચય થાય અને નામ ન જડે એ કેવી વિચિત્ર રિતિ ! એટલામાં 'ઈર્ષ' રેલ્વેશન આવ્યું. અમે શેકોને પૂછ્યું કે આ નદીનું નામ શું ? તેમણે કહ્યું 'ઈર્ષ'. ત્યારે નદીના નામ પરથી જ રેલ્વેશનનું નામ પડ્યું છે. તેમાં ઔચિત્ય નથી એમ કોણ કહી શકે ? પણ મનમાં શંકા આવી ખરી. આ ઠેકાણે 'બેડેન' કરીને એક નદી 'ઈર્ષ' ને મળે છે, અને રેલ્વેશન તો 'બેડેન' ને કિનારે છે, 'ઈર્ષ' જરા ગોડી છે, એટલા ખાતર 'બેડેન' ને અન્યાય કરી એનું નામ રેલ્વેશનને ન આપ્યું. 'બેડેન' ક'ઈ નાનીચતી નદી નથી, ખારી પહોળી છે, દૂરથી આવે છે, પણ કશા ગર્વ વગર પોતાનાં પાણી 'ઈર્ષ' ને સોંપી દઈ પોતાના નામનો પણ આગ્રહ રાખતી નથી. મેં 'ઈર્ષ' ને કહ્યું, 'તે, ઉદારતામાં આ બેડેન તારા કરતાં થેજ છે કે નહિ ?' 'ઈર્ષ'ે જરાક સરખું બાતચાણું રિમત કરીને કહ્યું, 'તે તો તમે માથુસો જ જાણો. 'બેડેન' પોતાનું નામ છોડી દઈ પોતાનાં નીર મને સોંપ્યાં એની ઉદારતાનાં વખાણુ કરવા કરતાં એની પાસેથી એ જ દીક્ષા લેવી અને એના જેવું જ થયું એ મને વધારે દીક લાગે છે. હું એનાં અને ખારાં નીર ભેગાં કરી મહાનદીને સોંપવા, આ જુઓ, અંબપુર આવી. ત્યાં હું માંડું નામ પણ છોડી દેવાની છું. આમ ઉત્તરોત્તર નામરૂપનો ત્યાગ કરવાથી જ અખંડ બધાને મહાનદીનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, અને એ પણ સાગરને અર્પણ કરવા માટે જ છે."

અને જતાં જતાં 'ઈર્ષ'ે એક લીડી અનુધુપ છંદમાં ગાઈ જતાવી :

શ્રવે મદ્યવે ક્ષત્રિયે કુલં તત્ત્વ મરણીરતિ ।

શ્રવે યય વિનેતતઃ રાત્ત્વ તત્ત્વ નાસં ગાણુજન્ત્ ॥

* * *
'ઈર્ષ' ના એ સરેશો લઈ હું રામગઢ ગયો.

કાપા કાલેલકર

કેળવણી અને પ્રજાતંત્ર

કહેવાય છે કે, ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યના ટકાવનાર તેની 'પબ્લિક સ્કૂલો'માં તૈયાર થાય છે: પ્રિન, હેરો, રુઝીમાં તૈયાર થઈને જે નવજીવનો મહાર પડે છે, તે તેના સામ્રાજ્યને નવાવવામાં જે સુલો જરૂરી છે તે કેળવણી નીકળે છે. એ શિક્ષણપદ્ધતિ, એટલા પૂરતી, સફળ થઈ મનાય છે. કેટલાંક વર્ષથી એના અનુકરણમાં અહીંયાં પણ 'પબ્લિક સ્કૂલો' નીકળવા લાગી છે. પૈસાદાર વર્ગોના છોકરાઓ જ ત્યાં જઈ શકે એવો ભાવિ ખર્ચ હોય છે. તેના વર્ગો જ જેને છોડી શકે એવી ત્યાંની ખર્ચાળ જીવનપદ્ધતિ રખાય છે. તેની પદ્ધતિમાં જીજ્ઞેસો નવજીવાન તેની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવા માટે લાકડા કે મહાકાંડી થાય, એક પ્રકારનો અન્ય પ્રત્યે તુચ્છ ભાવ કેળવે, પોતાને માટે ઉચ્ચભાવ કેળવે, એ એની પાછળ કદાચ વિચારાયેલી માનસ-પ્રક્રિયા દર્શ. એમ પણ મનાય છે કે, પેટીધર જીતરેલા સુલો અમુક વર્ગોમાં હોય છે; તે વર્ગો તેને અનુરૂપ અમુક કામો ખાસ કરીને કરી શકે. તે વર્ગોને રાષ્ટ્રનાં તે કામો માટે તૈયાર કરવામાં રાષ્ટ્રચક્રિતની કરકસર, કાર્યક્ષતા અને કદાપણ રહેલું છે. આવા પ્રકારનો વર્ણવાદ (aristocracy) ઇંગ્લંડની 'પબ્લિક સ્કૂલો'માં કેળવણી આપે છે. જતે દહાડે એ વર્ણવાદ લોકી પરથી જઈને પૈસા પર આવ્યો છે એ વળાંક જુદી વાત. એ તો આગળના ઇલિટ્સનની બક્ષિદારી ગણાય. પરંતુ, અમુક જાનતા ઉચ્ચભાવથી પ્રેરાઈને આ સ્કૂલો પોતાની અકળ ભાત રાખે છે એટલી વાત સ્પષ્ટ છે. એમ સમજીને કે, તે એક પ્રકારની 'રાજકુમાર કોલેજ' જાને છે. રાજકુમારની રાજકુમાર કેલેજ માત્ર રાજકુમારોને માટે નહીં, પણ અન્ય રાજની કે ધનાઢય લોકોને માટે પણ હવે પરિવર્તન પામી છે, એ આ બે પ્રકારની સૂચનાઓ વચ્ચેના સામ્યનું સૂચક જ છે ને!

આવા પ્રકારની શાળાઓ પ્રજાતંત્રમાં બંધનને ખરી? એ શાળાઓ જે વર્ણવાદમાં માનતી લાગે છે એમાં જનમયી વર્ણ નહીં થાય એ જાનતા સિદ્ધાંત રહેશે નહીં લાગતા? પણ, પ્રજાતંત્ર એ તો કદી ખાની જ કેવી રીતે શકે? દરેકાઈ નાગરિક સમાન

છે અને પોતપોતાને કમો કરીને કોઈ પણ પદે જઈ શકે છે, એ એનું મુખ્ય લક્ષણ નથી?

જર્મનીમાં હમણાં 'હિટલરે સ્કૂલો' નીકળવા લાગી છે. આ એક ત્યાંનો નવો પ્રયોગ છે. તેની પાછળ ઇંગ્લંડની પબ્લિક સ્કૂલ જેવી કલ્પના નથી. હિટલર સ્કૂલમાં સૌ વર્ણ આવે અને ત્યાં તાલીમ પામીને પોતપોતાને કામે પાછા જાય: ખેડૂત તેના ખેતર પર જાય, વાણિયો તેના ધંધા પર જાય, એમ તેની પાછળ ભાવતા રાખવામાં આવી છે.

આપણી સામાન્ય સરકારી શાળાઓ આ ઉપરની દૃષ્ટિએ વિચારતાં કઈ જાતની ભાત પાડનારી લાગે છે? પ્રાથમિક શાળાઓ તરફ જોઈએ તો ત્યાં કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા નજરે નથી આવતી. હા, એક વિશિષ્ટતા છે ખરી; અત્યાર સુધી સર્વજ્ઞો દરિયોને તેમાંથી દૂર રાખતા હતા, અને એ લક્ષણ એક-સમાન રૂપે તે શાળાઓમાં રહેલું ખરું. તે ઉપરાંત એકસમાન લક્ષણ જો જોઈએ તો તેનું સમગ્ર સમાન જનનું રેડિયાળપણું. પણ તે કોઈ કેળવેલું લક્ષણ ન કહેવાય; એ તો એની અનેક બીજાંનું એકત્રિત પરિણામ માત્ર જ છે.

માધ્યમિક શાળાઓ ઉપર આવતાં, દરિયોને ત્યાંથી દૂર જ રખાતાં એનું ન કહી શકાય. ગયા જમાનામાં તે એટલે સુધી આવતા જ નહીં, યા આવતા તો કોઈ રસોખડો ૧૦૦માં એકાદ; પણ તેનું કારણ ધન. આને આણું કેળવણીતંત્ર જ ધનવાનને માટે ખુલ્લું છે એ એક મોટી પ્રજાતંત્રતા-વિરોધી નવીનતા છે. પરંતુ, પ્રાથમિક શિક્ષણ જ હજી દરિયાવાત અને મદત નથી થઈ શક્યું, ત્યાં માધ્યમિકને માટે એની આશા કયાંથી જ રાખી શકાય?

આમ છતાં, માધ્યમિક શાળાઓ પોતાનો એક વર્ણવાદ જરૂર બિંદો કરે છે, અને તે અંગ્રેજોને આધારે. અહીં અંગ્રેજ ભાષા શિક્ષણ, રાજભાષા શીખણ તો રાજની નોકરીનાં દાર તથાને માટે ખૂસરો, એ જાતની એની ધોષણ જરૂર નહીં ભાત પાડે છે. એને કારણે એકસમાન દબે સ્વભાષાની અવગણના, અંગ્રેજનું અતિમાન, અને પરિણામે, બહુ-

નારના મનમાં એક પ્રકારનો ગુસ્સો ઝાઝપ-ભાવ કેળવાય છે. પરીક્ષા-પદ્ધતિએ એમાં યોગ્યતા ઉમેરે એ કહી શકાય છે કે, સંગીન અભ્યાસ અને અભ્યાસક વૃત્તિ કેળવવાને બદલે પરીક્ષાએ ગોખણ અને નેમ-તેમ-કરીને-પાસ-ચાએ વૃત્તિ બીમાં કર્યા છે.

આ માધ્યમિક શાળામાં વળી એક બેદ હવે ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો છે અને તે ખાસ કરીને સહેરામાં જોવા મળે છે. તે બેદ પણ અંગ્રેજીને આશરે જ બીજો થયો છે. આ નવી જાતની શાળા દિંદી બાળકને પ્રારંભથી જ અંગ્રેજી શીખવે છે, અને વર્ણવાદી કે પૈસાદાર કુટુંબો તે શાળાનો આશરો લે છે. એક પ્રકારની અસંગતતા સેવવી એ વર્ણવાદનું રહસ્ય લખે છે. આ શાળાઓમાં જઈને એવી અસંગતતા સહેજે સેવી શકાય છે. તેનાં દાર પૈસાથી જ ખૂંટી શકે છે, એટલે સગા-ભાણ પૈસાવાળા વગેરે જ લાંબા સમય રહે છે અને લાંબી કેળવણીને પાછા પૈસાના આપવાનાં કામોને રોકી કે પચાવી લે છે. આમ અંગ્રાજી-અક્ષરમાં વર્ણવાદ ચાલે છે.

આ બધું જોયે એ છે તે બોલું છે કે ખુંડું છે એ તપાસવાનો અહીં મુદ્દો નથી; તેમ તપાસવું

વર્ધા-યોજનાનું હાર્દ : અનુવંધ

૬

કામ કરતાં કરતાં ધનની જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ આપણે ધન એકઠું કરતા જઈએ અને તે અર્થેતા જઈએ, એ સ્વાભાવિક રિયલિટી છે. આવા ધનનો ભાર કદી બજાતો નથી.

બીજા એટલું ખાઈને કામે લાગ્યા, ધાક્યા એટલે કંઈક આરામ લીધો; ફરી બીજા લામી એટલે પાપું ખાપું અને વળી પાછા કામે લાગ્યા; આ સ્વાભાવિક રિયલિટી છે. આમ કરવાથી સ્વાસ્થ્ય ઝાડું રહે છે, રાક્ષી વધે છે. પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેમ જ પેટ પર, લોટી પર અને ગમન પર કંઈ જોતો પડતો નથી. મિતાદારનું આ રહસ્ય ફેરકે નાંખે છે. મિતલધનાર્જનનું રહસ્ય હાથ માખંડના ધ્યાનમાં આણું નથી; એટલે એ વગર વિચાર્યું અને અધીરા-ઈથી ધન કમાતો નથી એ અને ધન-રોમથી ઘોરિત રહે છે.

પેટમાં વધારે ખોરાક કેટલી દેવાથી તે ત્યાં સડવા માટે છે અને સ્વાસ્થ્યને બગાડી મૂકે છે. ખીસમાં ધણું વધારે ધન ભરી દેવાથી તંડાવાનો દર પેદા થાય છે; અને ગાનજમાં ધનનો કૃત્રિમ ખ્યાલ નહીં જવાથી મનજ પણ બચી જાય છે.

કદાચ અધું પણ છે. પણ એક વસ્તુ તેમાંથી જરૂર જોવી ઘટે છે કે, આ શિક્ષણતંત્ર પ્રગતિત ખીસવવા માગનારને પોસાય ખુંડું? હમણાં હમણાં પુરોપના પ્રજાપ્રીય દેશોમાં આ વિચાર બહુ જોરથી જાગ્યો છે. હમણાં થોડા વખત ઉપર અમેરિકામાં એક શિક્ષણ પરિષદ મળેલી તેનો ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય આ જ હતો કે, પ્રગતિતના નાગરિક તૈયાર કરવા માટે વિદ્યાર્થીને કઈ તાલીમ ને શી રીતે આપવી જોઈએ. પ્રગતિત આજ જોખમમાં છે, તે વખતે આ જાતનો વિચાર સહેજે એ સદસ્ય બનવા જોગ છે. આપણે પણ પ્રગતિત માગીએ છીએ. તેથી કેળવણીની પુનર્ચંટનામાં આ ખ્યાલ આપણે માટે પણ કરી લેવા જોઈએ. આ પ્રશ્ન અતિ વિસ્તૃત અને અનેક ક્ષેત્રોમાં વ્યાપેલો છે. એક ટૂંકા લેખની મર્યાદામાં એને સમાવી દેવા એ બની ન શકે, અહીં તો આ એક મહત્ત્વના મુદ્દા તરફ ધ્યાન જ ખેંચ્યું છે. વિચારો અને સમાજભંગાનકારો તથા શિક્ષકો એ મુદ્દાને વધારે ચર્ચે અને ખીસવે એવી આશા છે.

મગનભાઈ દેસાઈ

હાર્દ : અનુવંધ

જ્ઞાનનો જ્યારે અત્યાદાર થાય છે અને અપચો થાય છે ત્યારે તેવાથી શું શું નુકસાન થાય છે, તેનો ખાલ માખંડખતને હાથ સુધી આવ્યો નથી.

આવશ્યકતા કેવળ જ્ઞાનરૂઢિની નહિ, પણ જીવન-સમૃદ્ધિની છે. જીવન જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતુ જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની બીજ વધતી જાય છે, અને આ રીતે જીવન-સમૃદ્ધિના હેતુથી જ જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે તે જોજી-કપ થતું નથી, પણ જીવનપુષ્ટિ, જીવનપુષ્ટિ અને પુરુષાર્થને વધારતું રહે છે.

શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને આ બાબત વારે વારે કહેવાની જરૂર છે; એટલે ઉપરનું પુનરાવર્તન કયું છે. આ કષ્ટિ કદાચ તદ્દન નથી છે એટલે એ ફરી ફરી કહેવી જોઈએ.

આજ સુધીના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ માનતા કે કેળવણીનું ધ્યેય જ્ઞાનરૂઢિ છે. ત્યાર પછી આ ધ્યેયમાં મુદ્દાનો ફરીને ફેરકો લાગ્યા કે, કેળવણીનું ધ્યેય જ્ઞાનસમૃદ્ધિ તો છે જ, પરંતુ તેની સાથે સાથે સંસ્કારિતા વધારવી એ પણ છે; કારણ કે ત્યારે જ માખંડ પ્રતિભાવશી બને છે અને નેતૃત્વના ગુણો પ્રગટ કરે છે.

રાજસત્તાના દિવસો પીરી થયા અને શોકસત્તાના દિવસો આવ્યા, એટલે કેળવણીના ઉદ્દેશમાં બીજા એક

વરતુ જોડી દેવામાં આવી. તે એ કે, કેળવણી દ્વારા કૌશલ્ય વધવું જોઈએ અને ધન કમાવાનો શક્તિ પશુ આપવી જોઈએ. આ પરિવર્તન દૈનંદ પશુ આપણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. હૃદયમાં આ સુધારો થયા પછી ઉત્તરિયાતોનો સંસ્કારિતાની પ્રતિષ્ઠા કંઈક ઘટી ગઈ છે. પરંતુ હવે આપણે સમગ્ર લેવું જોઈએ કે, કેળવણીનું ધ્યેય પ્રધાનતઃ જીવનશુદ્ધિ અને જીવનસમૃદ્ધિ હોય એ જ ઉચિત છે.

‘જીવન માટે કેળવણી’ એટલું જ નહિ, પરંતુ ‘જીવન દ્વારા કેળવણી અને કેળવણી દ્વારા જીવન’-એ જ આપણું સૂત્ર હોવું જોઈએ.

વિદ્યામંદિરમાં શું શીખવવામાં આવે છે એના કરતાં ત્યાં કેવું જીવન જિવાય છે, એ સવાલ વધારે મહત્વનો છે. જે પાયાની હાથકારીગરી આપણે પસંદ કરીએ છીએ તે જે આપણા જીવન સાથે વળી લેખમાં આવે, અથવા આપણી પાયાની હાથકારીગરીના તાણા પર આપણું સમગ્ર જીવન વળી લેવામાં આવે, તે આપણી કેળવણી અને આપણું જીવન બંને દૃઢાર્થ થશે, ઉત્પાદક કામ સાથે આપણે કયા કયા વિષયો અનુબંધ કરી શકીએ છીએ એ તેવા કરતાં એ પરિશ્રમ સાથે આપણે કેટલી જીવન-સમૃદ્ધિ અનુબંધ કરી શકીએ છીએ, એ લેવું જોઈએ. પછી આ જીવનસમૃદ્ધિ જ કદી દેશે કે, શું શીખવું છે અને કેટલું શીખવું છે.

આપણી કેળવણીમાં અમુક અમુક વિષયો આવશ્યક છે, એ આપણે પહેલેથી નક્કી કરી કીધું અને પછી એ બધા વિષયોનો પરિશ્રમ સાથે અનુબંધ કરવા નોકરવા. આ ખોટો કામ થયો. દેશનો અને વિગ્રિહ સમાજની આજનો સ્થિતિમાં દરેક વ્યક્તિનું અને દરેક સમાજનું જીવન કેવું છે અને એને કયું ઉપ આપવું છે, એ ક્યાં સુધી લઈ જવું છે, અને કેટલી જીવનસમૃદ્ધિ આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ એમ છીએ, એ આપણે વિચાર્યું હોત તે પાયાની હાથકારીગરી નક્કી કરવામાં પણ આપણને મુશ્કેલી ન પડત, અને તેની સાથે કયું કયું જ્ઞાન, કયું કયું કૌશલ્ય અને કઈ કઈ સંસ્કારિતા અનુબંધ કરવી છે, એ નક્કી કરવામાં પણ આપણને મુશ્કેલી ન પડત. એક સુવના રૂપમાં દેહવું હોય તે — ‘આપણે કેળવણીમાં જ્ઞાન-દષ્ટિ છોડીને જીવનદષ્ટિ ધારણ કરવી જોઈએ અને દિગ્મત-પૂર્વક તેનું અનુસરણ કરવું જોઈએ.’ જે શિક્ષકો જીવન-દૃષ્ટિ છે તેઓ વર્ધાઓજનાના સફળ શિક્ષકો નહિ થઈ શકે; પછી તે ગમે તેટલાં વિદ્વાન અને અનુબંધની કળાળા કોવિદ કેમ ન હોય. જે શિક્ષકો જીવનનીર છે, જીવન-કુશળ છે, જીવન-સમૃદ્ધ છે, તેમનો પ્રભાવ સમાજ પર એનો મેળે જ પડે છે, અને એમની મારફતે અપાવી કેળવણી જીવન-નિર્મિત માટે પૂરતી હોય છે.

કેળવણીની વર્તમાન પદ્ધતિમાં અને બાની પદ્ધતિમાં જે ફેર છે તે એક ઉદાહરણથી આપણે સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી શકીએ. જે શિક્ષકો યુગામિત્ત જ છે અને જેમની પાસે જીવનદષ્ટિ છે તેમને વિષે પ્રાયઃ એવી ફરિયાદ હોય છે કે, તેઓ પોતાના વર્ગમાં વિષયાન્તર બદલ કરે છે.

એમની ભુક્તિનું કંઈ કેમણું જ નથી, જે યોગે આધાર મળતાં જ ક્યાંના ક્યાં ઊતરી પડે છે અને પોતાનું ધ્યેય જુલોને બકવા જ નય છે, એવા વિદ્યગચ્છતિ શિક્ષકો કોઈ પસંદ નહિ કરે. તેઓ તે પદ્ધતી પેઠે એક વિષય પછી બીજા વિષય પર અને ત્યાંથી કોઈ ત્રીજા બાળત પર ઊડતા જ ને. અંગ્રેજોમાં જેને ‘નોન્સેન્સ હાઇસ’ કહે છે તેવું વિષયાન્તર કરનારનો તે શિક્ષકનું કામ જોવું જ ન જોઈએ.

પરંતુ જે સફળ શિક્ષક છે, વિદ્વાન અને બહુશ્રુત પણ છે, એમના છદ્ધ વિષયાન્તરનો આપણે વાત કરીએ છીએ. જે મુખ્ય અભ્યાસકે વિષયપરાયણ, પાઠ્યપરમપરાયણ અને પરીણામપરાયણ છે, તેમને આવા પ્રવિશ્વાસથી શિક્ષકોનું વિષયાન્તર હંમેશાં ખટકે છે. અને ઘણી વાર આવા શિક્ષકો હાથાર થઈને પોતાના પ્રિય વિદ્યાર્થીઓને ઘેર બોલાવીને સ્વર્ગતપણે શીખવે છે.

વર્ધાઓજના આવા શિક્ષકોને સ્વર્ગતતા આપે છે અને તેમના પર યોગ્ય નિર્ણય પણ નામે છે. પોતાનો મૂળ વિષય છોડીને તેનો સાથે બીજા જેટલી બાળતો અનુબંધ થઈ શકે તે તે તેઓ જરૂર ચલાવે. એવા વિષયાન્તર માટે તેમને કોઈ કપકો નહિ આપે, બલકે ધન્યવાદ જ આપશે. પણ ત્યાં અનુબંધની સંજ્ઞાવના નથી અને મૂળ વિષયનો પ્રધાનતા નથી, એવી વાતો તેમણે છોડી દેવી જોઈએ.

મરાઠીમાં એક કહેવત છે — ‘દરિદાસની કથા મૂળ વચન પર.’ આ કહેવત સમજ્યા માટે મહારાષ્ટ્રના એક ખાસ રિવાજનું જ્ઞાન જોઈએ. મહારાષ્ટ્રના ‘દરિદાસ’ અથવા ‘કથાહાર’ રામાયણ, મહાભારત, વેદાંગ, પુરાણ આદિ ધાર્મિક ગ્રંથોમાં અને કથા-સાહિત્યમાં પ્રતીત હોય છે. સંગીત અને કાન્યમાં પણ તેમની સારી પહેઠંચ હોય છે. તેઓ મંદિરમાં જઈને કથા કરે છે ત્યારે પ્રથમ કોઈ ધર્મવચન અથવા કોઈ સંતનું જીવનચરિત્ર લઈને તે પર પ્રવચન કરે છે. જે પૂર્વરંજ અથવા બ્રહ્મવિરૂપણ કહેવાય છે તેમાં મૂળ વચનને ઉદીપિત કરવા માટે દુનિયાબરનો વાતો તેઓ લાવે છે. પછી ઉત્તર-રંજનો પ્રારંભ થાય છે, તેમાં એ જ વચનની સિદ્ધિને માટે તેઓ કોઈ કથા અથવા આખ્યાનનો વિવરણ કરે છે, અને તેમાં નવ રસોનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. દરિદાસની સફળતા એમાં છે કે, એ જે કંઈ વિષયાન્તર કરે તેનો મૂળ વચન સાથે અનુબંધ એ બતાવતો નય. ચોમાસાના ચાર મહિના સુધી દરિદાસની કથા સાંભળીને શ્રોતાઓને

અનેકાનેક વિષયોનું જીવનરૂપથી જ્ઞાન થઈ જાય છે. એક વિદ્વાન હરિદાસના સહવાસથી આખો સમાજ બદલ્યો, ધર્મશૂ અને રસિક બને છે. બંનેમાં શિક્ષણદિષ્ટ થોડી જ હોય છે, જીવનદિષ્ટ પ્રધાન હોય છે; બન્નેકે આજના આદર્શની કસોટીથી તેને એકાંતી કહેવી જોઈએ.

આ બધાં ઉદાહરણોથી વાચકને એટલો ખ્યાલ આવશે હશે કે અનુબંધ કોઈ અનોખી ચીજ નથી. એનું સાચું પણ

નહી. જીવનમાં સર્વત્ર અનુબંધ હોય છે, તેથી આપણે અનુબંધપદ્ધતિમાં આખું જીવન ભરી દઈ શકીએ છીએ.

હવે, પાયાની કેળવણીના જુદા જુદા હાથકેદોનો લઈને આપણે કથા દયા. અનુબંધો બહા કરી શકીએ એનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આપવાં જોઈએ. એ સિવાય શિક્ષકને પૂરું દિશાદર્શન નહિ માય.

કાકા કાલેલકર

પ્રૌઢશિક્ષણનો એક પ્રકાર

પ્રૌઢશિક્ષણ શબ્દ સાથે જ આપણા મનમાં અક્ષર-જ્ઞાન આપતા એક રાત્રિવર્ગનું ચિત્ર સામાન્ય રીતે બહુ થાય છે. અને ખરેખર, અક્ષરજ્ઞાન એ પ્રૌઢશિક્ષણનું એક તરત દેખાઈ આવે એવું દેખાય રૂપ છે. વહેણ કે પ્રૌઢ આપણે પ્રભને એ આપણું જ પણ. પણ આજની પરિસ્થિતિમાં એવો વર્ગ પૂરતો નથી લાગતો. શાકી ગયેલા અને કંદાળેલા શિક્ષક અને એથીયે વધુ થાકેલા અને અનિયમિત આવતા વિદ્યાર્થીઓના એ વર્ગમાં એકથી માંડીને ૫૦-૬૦ સુધીની સંખ્યાના ભરતીઓટ દેખાય છે. અને પરિણામ જોઈએ છીએ તો બહુ નથી દેખાતું.

આ સ્થિતિમાં આપણા પ્રૌઢશિક્ષણના કામનું કપાત્તર વિચારવું જોઈએ. બંને એક શિક્ષક પાસે એક જ વિદ્યાર્થી હોય, પણ એ શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીના જીવનમાં એ શિક્ષણથી રસ ઉમેરાવે જોઈએ એનાં જ્ઞાન અને માહિતીમાં તો વધારો થાય, પણ એની રહેણીકરણમાં પણ ફેરફાર થવો જોઈએ. આવા શૂંપડીએ ફરી શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકના વિદ્યાર્થીઓ બંને વર્ષ આખરે ૬-૮ જ થાય, પણ એ સાચા વિદ્યાર્થીઓ થશે એથી વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બંનેને સંતોષ થશે, ખર્ચનો સવાલ નહિ રહે, અને પ્રૌઢશિક્ષણ આજળ વધશે એ તો એક નિર્વિવાદ વાત છે.

અમારે ત્યાં યામજીમાં પ્રૌઢશિક્ષણના સામાન્ય જીવન વર્ગો શરૂ કરેલા એમાંનો એક તો આજે પણ ચાલે છે. પણ એ વર્ગની વાત હું આજે નથી કહેવાનો.

એ વખતે સરકારી પ્રૌઢશિક્ષણની ચોજના શરૂ નહોતી થઈ. અમે અહીં વર્ષો ચોજનાનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો એની સાથે જ ગામના લોકો સાથેના સંપર્ક માટે સખવા માટે શું કરવું એ પ્રશ્ન અમારી સામે ખરો થયો. એમાંથી અમારે ત્યાંની સાંજની સમૂહ-પ્રાર્થના શરૂ થઈ. તેની દંકમાં માહિતી અહીં આપું.

રાજ્યાતમાં અમે ગીતાવનિમાંથી કેટલાક શ્લોકો લેલીએ છીએ. ત્યાર પછી એકાદ સુંદર ભજન ગાઈએ છીએ અથવા રિલાયીએ છીએ અને અંતમાં થૂન ગાઈએ છીએ. ત્યાર બાદ પ્રસંગાવિત વાર્તા કહેવામાં આવે છે. કોઈ વખતે સુંદર પુસ્તકમાંથી ચૂંટી કાઢેલા ફક્ત વાંચી સંજ્ઞાપવામાં આવે છે, અને કોઈ વખત ગામમાં કોઈ

ખાસ પ્રસંગ બન્યો હોય અથવા આમણું અંગે કોઈ કહેવાની જરૂર જણાય તો એ અંગેની સૂચના કરવામાં આવે છે. આ ભંતની વિવિધ સામગ્રી દ્વારા અમે લોક-કેળવણીનાં અનેક અંગેને રૂપરશ્મીએ છીએ એમાં ધર્મ-શિક્ષણ, સમાજકારણ વગેરે અનેક વસ્તુઓ આવે છે. ત્યાર બાદ વર્તમાનપત્રોમાંથી દેશ અને દુનિયાના રોજના સમાચાર સંજ્ઞાપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત અવાર-નવાર મહેમનો આવે એમની સાથેના વાર્તાલાપ, તથા અહવાડિયે એક દિવસ ભંતકડી, લોકગીતો કે ઉપાખ્યાનવા મનોરંજનના કાર્યક્રમ પણ મોકલવામાં આવે છે.

આ પ્રાર્થનામાં બંનેનાં પણ આવે છે અને ભાઈઓ પણ આવે છે. નાના સાત વર્ષના બાળકથી માંડીને ૬૦ વર્ષના જર્ણ સુધીના લોકો આવે છે. પ્રસંગાનુસાર ફરકના રસ સચવાય છે. જેમ સમુદ્રમાં ભરતીઓટ આવે એમ આ પ્રાર્થનામાં દરેકમાં પણ ભરતીઓટ આવે છે. શિયાળાની યાદેના અમકારો કે ચોમાસાની હેલી અમારી સંખ્યાને ૫-૭ની પણ કરી મૂકે છે અને નવરાસના દિવસો કે કોઈ ખાસ મહેમનનું આગમન એ સંખ્યાને ૫૦૦-૭૦૦ સુધી પણ પહોંચાડે છે સંદેશના હાજરી ઉપની ગણાય.

આ પ્રાર્થના માટે અમને એક સુંદર રથાન મળી ગયું છે. ગામ વચ્ચેવાચ્ય છતાં એકાંત સચવાય એવું અમારે ત્યાં એક નાનું સરખું રમતવું મેદાન છે ત્યાં અમે રેલી પથરાવી છે. રોજ રાત્રે કંઈ પ્રમાણે સાત અથવા સાડા સાતે અમારી પ્રાર્થનાનો ધંટ વાગે છે. આ પ્રાર્થનાનું કેટલાકને તો વ્યસન જેવું થયું છે. એટલે તે ચાકમાં આવેને પૂછી કે, 'કેમ પ્રાર્થનાનો ધંટ વાગે એવો કે શું?' ધંટ વાગે કે તરત નાના બાળકો 'આલો પ્રાર્થનામાંની કિંકિયારીઓ કરતાં દોડે છે.

આ પ્રાર્થનાવર્ગ આજે નવ સુધી ચાલે છે. આ વર્ગ શરૂ થયાને આજે દોઢ વર્ષ થયું, પણ એકેય દિવસે એણે રમ નથી પાળી અમારા ગામનાં અનેક કામો ઉકેલવામાં તથા અમારા વર્ષા-ચોજનાનો પ્રયોગ આજળ ધ્યાપવામાં આ વર્ગે કંઈક ને કંઈક ફાળો આપ્યો છે અને આજે પણ આજે છે.

આ પ્રાર્થનાવર્ગને પણ એક તરફનો પ્રૌઢશિક્ષણનો વર્ગ મળ્યો જોઈએ

બળલભાઈ મહેતા

કેળવણી અને કામમીમાંસા

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામમીમાંસાની બાબતમાં આજ-કાલ ખૂબ જ અસંતોષકારક પદ્ધતિ અપવાર કરવામાં આવે છે. તે પદ્ધતિ મુજબ કામમીમાંસાને એક જુદું પ્રકરણ અર્થાત્ એક જુદો 'વિષય' બનાવવામાં આવે છે, અને પછી તે 'પ્રશ્ન'ને ઇચ્છવાના વિશિષ્ટ માગે શોધવામાં આવે છે. આપણી કેળવણીની આજની પદ્ધતિનો મુખ્ય હોય જ એ છે કે, તે પોતાનું કામ તુરંત રીતે કરે છે. આખી કેળવણીને તે જુદા જુદા અસંખ્ય 'વિષયો'માં ભાગી નાખે છે. તે વિષયોને પણ એક બીજીથી એવા નોખા નોખા કલ્પવામાં આવે છે કે જેથી સર્વાંગીણ મનુષ્યની જરૂરિયાતોની કલ્પના જ નહીં સામે રહેતી નથી; તેથી જ્યારે કેળવણી પૂરી થાય છે, ત્યારે માણસ પોતે સર્વાંગીણતાની દૃષ્ટિએ બિનકેળવણેથી જ રહી નીચે છે. પરંતુ જ્યારે કામમીમાંસાને પણ વિષયોની યાદીમાં જુદી મૂકવામાં આવે છે, અને તેને કેળવણીનો એક અગ્રમ વિષય ગણવામાં આવે છે, ત્યારે તે આ પદ્ધતિ ખાસ દાનિકારક નીચે છે કારણ કે, તેમ કરવાથી તે વસ્તુને એવું પ્રાધાન્ય મળી નથી કે જે જોખમી દાનિકારક તથા આપણા મૂળ પ્રયોજનને જ મારી નાખનારું નીવડે છે. એટલું જ નહિ, પણ જે યુવક-યુવતીઓના કામ-વ્યાપાર તેમના અન્ય જીવન-વ્યાપારોમાં બરાબર ગોઠવાઈ ગયા હોતા નથી, તેઓ ઉપર તેની ખૂબ જ માડી અસર થાય છે. કોઈ બાબતમાં પણ મનુષ્યની સર્વાંગીણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની જરૂર હોય, તે તે આ બાબતમાં જ છે.

હું પોતે તે એમ માનું છું કે, કેળવણી આ બાબતમાં હાઈ પણ કરી શકે તે એટલું જ કે, મનુષ્યનું સમગ્ર જીવન જે ઉપાયો વડે પ્રાણવાન બની નીચે, તે ઉપાયો વ્યવસ્થિત રીતે થોડા જે માણસનું જીવન નિષ્પ્રાણ બની ગયું હોય છે, તેની કમચત્તિ અવસ્થા વિકૃત બની નીચે છે. આપણી અસરકારક કેળવણીની પદ્ધતિ એ વસ્તુને જોવી થતી શૈક્ષણિકમાં હાઈ જ મદદ નથી કરતી, પરંતુ તેમાં વધારો થાય તેવું ધણું કરે છે. જે સમાજની વ્યક્તિઓનાં શરીર અને મન છેક જ ઊતરતી કોટીનાં બની ગયાં હોય તે સમાજમાં કામવિકારની બીડને વધતી શકવાનો કોઈ માર્ગ જ નથી. જે સમાજમાં પ્રાણશક્તિનો પ્રવાહ પૂરેપૂરો ઉત્તમતાની ઉપાસનાને માર્ગે વહી રહેલો હોય, તે સમાજમાં જ નીચેની કામજીવન સંભવી શકે. સમાજમાં તે રિયલિટી જોતી કરતી, અર્થાત્ લોકોનાં શરીર અને મનને કલ્પ કોટીનાં બનાવવાં, એ જ કેળવણીનું કામ છે. તે શિક્ષક કરવા જતાં જ કામવાસનાના કોષકોનું આપોઆપ નિરાકરણ આવતી જાય.

વ્યક્તિના જીવનમાં કે સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં પ્રેરક બળ તરીકે કામ-વાસનાનું અસ્તિત્વ સર્વ જ જોવામાં આવે છે, તે કાં તો તેમની પ્રગતિને આગળ ધપાવતી હોય છે, કે તેમની અથોગતિને વેગીથી બનાવતી હોય છે. તેના કરતાં વધુ સમર્થ શક્તિ બીજી કોઈ નથી પરંતુ તે તેટલી જ ઉડંડ પણ છે. વિજ્ઞાન, નીતિ, કે ધર્મ એ કશું જ નહીં સરખું નિયંત્રણ તે સંપત્તિ શક્તિ નથી. ગમે તેવાં નિયંત્રણોને તે સહેજે પણ ખબર પડવા દીધા વિના જ ગમે ત્યારે ઉશ્કેરી મૂકે છે. જેને કાળમાં લાવવામાં ધર્મ અને નીતિ નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે, તેને 'કામ-વિજ્ઞાન'રૂપે અપારી વૈજ્ઞાનિક માહિતી કાળમાં લાવી શકશે એવા જવાબ આપીને જુદા પ્રચારમાં આવ્યા છે; પરંતુ તે એક ભ્રમણા જ છે કામીના અંતરમાં ભ્રમણી જોડેલી જીવાણને શૈક્ષી એ પ્રળય આંધીને કે જાડા ધરતીકંપને શૈક્ષી જેવું લગતું અશક્ય છે. તેના ઉપર વિશ્વાસ જાણમાંથી થયો હોય છે, અને તેમાં કુદરતની નાડીનું જેમ ધમકી રહ્યું હોય છે. માણસે થોડા રાજેશી શાસનાં સારી જોબનાઓને થકીમાં હતી-ન-હતી કરી નાખવાને તેનાં પૂરે અણધાર્યાં જ લેખણી રહી છે. તેમની આગળ વિજ્ઞાન ક્ષણવાર પણ ઓછું જોઈ શકે તેમ નથી. કળા કદાચ તેના જીવાણને સંદેશવાસનાની દિશામાં વાળી દઈ શકે, -અને એમાં જ કદાચ આપણે માટે આશા બાંધી રહે છે. પરંતુ વિજ્ઞાન તે તેની સામે કાયર જ નીવડે છે.

આપણે એ વસ્તુ બરાબર સમજીએ, ત્યારે આપણે પણ 'સંવર્તનિયંત્રણના શાસ્ત્ર' પાછળ ઓછા પડીએ, અને સ્ત્રી કે યુવક જે કળા વડે પોતાની સમગ્ર મત ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવે, તે કળાની પાછળ વધારે પડીએ. આપણે થોડા આતરી રાખવી જોઈએ કે, વિજ્ઞાન કે ધર્મ જ્યારે માનવજીવનમાંથી કામ-વાસનાના પ્રશ્નને નોખે પાડે, જીવનના એક અગ્રમ ખાત તરીકે તેના નોખા ઉકેલ લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે તેઓ તે પ્રશ્નને દલીલ-બાબતો વિષય બનાવી મૂકીને તેનાં અંતિમો જીવલે વધારી મૂકે છે. કારણ કે, કામ-વાસનાને જ્યારે દલીલ-બાબતો વિષય બનાવી મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તેનાં જોખમો સીધી વધુ ગંભીર બની નીચે છે. પોતાની આસપાસ સહેજે પણ નજર કરનારને એ વસ્તુ તરત જાણી આવશે. એ રીતે એ પ્રશ્નને છાનસા જતાં તે આખી સંસ્કૃતિ વિનાશના ખાડામાં ઊતરી નવાં તે નવાઈ નહીં.

એ બીજા એક પ્રશ્નને જણાવું છે કે, એક અર્થમાં આપણે મુશ્કેલી જોઈએ વિચાર બીજા કશાની નથી કરતા; પરંતુ બીજા અર્થમાં આપણે તેનો વિચાર કરતાં

કદી થોભતા પશુ નથી. આપણી વિચારશક્તિના બધારણમાં જ મૃત્યુનું ભાન પેરોવાયેલું હોય છે. આપણી બધી વિચારણા મૃત્યુથી અંત પામતા જીવનને અનુલક્ષીને જ થતી હોય છે; અને તે અનુસાર જ તેનું સ્વરૂપ ઘડાયું હોય છે; નેકે સામાન્ય રીતે આપણે તેનાથી અલગ પડી જઈએ છીએ. આપણામાંના કેટલાક ‘જીવંતી’ જીવન જીવતા હશે, અને બીજા કેટલાક ‘ધોરેથી ચાલવા’માં જ ડહાપણ માનતા હશે. પરંતુ બંને રીતોમાં કાળની મર્યાદાનું ભાન ન હોય, તો તેમને કયો અર્થ જ ન રહે કે એમાંથી એકને પસંદ કરવાનું કાંઈ કારણ જ ન રહે. એ અર્થમાં બધા માણસો મૃત્યુ કરતાં વધારે બીજા કશાને વિચાર નથી કરતા, એમ કહી શકાય.

એ જ વસ્તુ થોડાક ફેરફાર સાથે કામ-જોગની બાબતમાં પણ લાગુ પાડી શકાય. સૌપ્રથમ હંમેશાં મૃત્યુનો વિચાર જેમ નિરંતર નથી કરતાં, તેમ કામ-જોગનો પણ વિચાર નથી કર્યા કરતાં. અલગત, જુદા-વસ્થા દરમિયાન જેમ કેટલાક સમય એવા આવે છે કે જ્યારે મૃત્યુનો ખ્યાલ ઉપર તરી આવતો કદ્યનનું આજુ કોઈ શેષી હોય છે, તેમ થોડા બાજે જીવનનીમાં એવા આજા જરૂર આવે છે કે જ્યારે કામ-જોગના વિચારો ઉપર તરી આવતો આજા માનસિકત્વને આવરી લે છે. કોઈ તેમ, રિપોન્ટાજે મૃત્યુને માટે કહ્યું હતું તેમ, કામ-જોગની બાબતમાં એમ પણ કહેવાની હિંમત કરે કે, હાલો માણસ તેનો જોગમાં જોગો વિચાર કરે છે. પરંતુ એ કદ્યનના દરેક સમયની વ્યાખ્યા બહુ ચોક્કસાઈથી કરવી જોઈએ; અને બંને તે કદ્યન ને ‘હાલો’ માણસોને લાગુ કરવાનું છે, તેવા હાલો માણસો બાકી જ ન રહે, એવું બનવાનો પણ સંભવ છે. કારણ કે, તપસ્વી પણ કામગીરીને જોડે જ નહીં હોય. નેકે, તેનો વિચાર જીવન પ્રકારનો હોય છે. એને કામવાસનાના સર્વવ્યાપી સ્વરૂપની અવગણના કરનારો નીતિવાદી, તેનો વિરોધ કરવામાં, તપસ્વી કરતાં જોગું હાથપગ બતાવતો હશે. તથા તેને વશ થવામાં કમી જોડે જ મુખર્તા બતાવતો હશે. કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ કામવાસના વિશે બહુ જ થોડો વિચાર કરે છે, નેમ જ તેને પાપ ગળીને તિરસ્કારે છે, માટે તે ‘હાલો’ છે એમ માની શકાય નહીં.

ઉપરાંત, મહાન નાટ્યકારો, નેમ જ બીજા પણ અસંખ્ય કળાકારોને ‘હાલો’ માણસોના વર્ગમાંથી બાહ્ય કરવા પડે. તેઓએ કામવાસનાને પડતી મૂકી નથી, તેમ જ નેમને હીન પણ બનાવી નથી. નેમની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાં

૧. જેવી કે સોફોકલસનું ‘Antigone’, ડાન્ટેનું ‘Divine Comedy’, શેક્ષપિયરનું ‘Othello’, અને ગેટ્ટેનું ‘Faust.’

તેઓએ તેનું સારી રીતે નિરૂપણ કયું હોય છે. એકે તેઓએ તે નિરૂપણ હંમેશાં તેને મૃત્યુ સાથે ગાઢપણે સંકળાયેલી રાખીને કયું હોય છે, અને એ રીતે નેમ રહસ્ય તથા સૌંદર્યની ઉદાત્તા અર્પી ઉત્તર બનાવી મૂકી હોય છે. કામ-વાસનાનું નિરૂપણ કરતા આજના નવલકથાકારો ઉત્તરીકરણની એ કળા ગુમાવી બેઠા હોય એમ લાગે છે. મારી એવી સૂચના છે કે, કામ-વાસનાના જોખમકારક તથા તોફાની મહાસાગરમાં પોતાનું નાવ હંકારવામાં દિશાસૂચન મેળવવા માટે કેળવણીએ નીતિ-વાદીઓ કે વૈજ્ઞાનિકો કરતાં આવા શ્રેષ્ઠ કળાકારો તરફ નજર કરવી જોઈએ.

કામવાસનાના પ્રશ્ન પરત્વે છે એક જ જુદાં કે વિરોધી વસ્તુ સ્ત્રીકાર્યતાં માલુમ પડે છે. તેનાથી તે પ્રશ્ન કેળવણીને માટે સીધી વધુ કઠિન નહિ તોય લગભગ તેવો બની ગયો છે. પરંતુ તેથી કરીને કેળવણી તે પ્રશ્નને પડતો મૂકે, તો પછી ‘જીવન માટે તૈયારી’ કહેવાવાના તેના હવાનું શું થાય ?

એક બાજુ કામવાસનાને સર્વ પાશોનું મૂળ માનવાનું વલણ અથવા મનોવૃત્તિ દેખાય છે. તે વલણવાળા લોકોને મન ‘અનીતિ’ સમ્બંધેના અર્થ જ ‘કામ-વાસના’ થાય છે. નેઓ તે વાસના સાથે બીજાણ સંશ્લેષ થવાથી તેને ક્યારે નાખવાના વિચારના હોય છે.

બીજી બાજુ, એથી જોડે વલણ કામવાસનાના બળને માણસના સર્વોત્તમ ગુણોની ખિલવાણીમાં અથવા તેના અંતિમ ધ્યેયની સાધનામાં અનિવાર્ય સહાયક ગણવાનું છે આ બંને વલણો કામવાસનાના બળને જોખમકારક ગણવાની બાબતમાં તો એકમત છે. પરંતુ પહેલા વર્ગના લોકો તેને અસાધ્ય દુરમત માનીને તેનો નાશ કરવાનું ઇચ્છે છે; જ્યારે બીજા વર્ગના લોકો તેને ‘ઉપ-શોભી દુરમત’ ગણીને તેને પોતાના પક્ષમાં વાળી લેવાનું ઇચ્છે છે. આપણું આજનું શિક્ષણશાસ્ત્ર એ બે અભિ-પ્રાયોની વચમાં જ જઈ રહ્યું છે. બીજા વર્ગના અભિ-પ્રાય તરફ તે શંકાસીલ ચિત્તે વળતું દેખાય છે; પરંતુ પહેલા તરફ છે; જ ન પાકે ફેરવી લેવાની તેની હિંમત નથી.

સમાજે આ પ્રબળ શક્તિને કાળમાં લાવવા માટે જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેમાં તેણે મુખ્યત્વે ત્રણ શક્તિઓ ઉપયોગ કર્યો છે: સામાજિક મનાઈ, નીતિનિયમની દોરણી, અને વિજ્ઞાનબુદ્ધિ. કામવાસનાના પ્રચોલન સાથે ક્યા રહેવાની શક્તિની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, સીધી પ્રબળ સત્ત્વ સામાજિક મનાઈ છે; અને વિજ્ઞાન સીધી નબળું છે. જ્યારે જ્યારે કામવાસનાની શક્તિને વિજ્ઞાનના અંકુશ હેઠળ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે ત્યારે અધાઈથી જ મચી છે, અને જે સામાજિક મનાઈની શક્તિ સંસ્કર પાથમાશીને રોકવા નેટી પ્રબળ ન રહી

હોત, તો પરિણામ છેક જ વિધાતક આબું હોત. નીતિ-નિયમનો ઉપાય પણ કામવાસનાની બાબતમાં હતાશાના ઉપાય જેવો લાગે છે: જ્યારે વાસનાનું તોફાન ચાલતું હોય છે, ત્યારે તેનો અવાજ સંભળાતો પણ નથી; અને તેના ઠગણ અંતરમાં સામે તે જવાચ અસરકારક નીવડતો નથી. પરંતુ તે ત્રણ શક્તિઓમાંથી કોઈ એકનું કે તે ત્રણે ભેગાં મળીને પણ કામવાસનાની શક્તિને કાબૂમાં લાવી શક્યાં નથી. સામાજિક મનાઈ ભણે પ્રબળ હોય, નીતિનિયમ ભણે હતાશાના હોય, અને વિજ્ઞાન ભણે નબળું હોય, પરંતુ કામવાસના તે ત્રણે કરતાં પ્રબળ છે. તે ત્રણમાંથી દરેકને કારણે કેટલીય પાયમાલી અને કેટલુંય દુઃખ નીપજ્યાં છે. પરંતુ મને યોતાને લાગ્યું છે કે, સામાજિક મનાઈને વશ થવાથી નીપજતાં દુઃખો આ બાબતમાં સરવાળે ગમે તેટલાં મોટાં હશે, તોપણ વિજ્ઞાન જ્યારે આ પ્રશ્નમાં માથું મારવાનું શરૂ કરીને તેને હાથમાં લીધાનો દાવો કરે છે, ત્યારે જે દુઃખો નીપજે છે તેમની સરખામણીમાં તો તે મનાઈનાં દુઃખો ક્યાંય નાનાં છે.

જોકે, અહીં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે, આ પ્રશ્નની બાબતમાં વિજ્ઞાન અથવા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને નામે આજણાતું ધણુંય તે નામને કાયક હોવું નથી. તે માહિતી જેમનાં ભેત્તમાંથી નીકળી હોય છે, તેમનાં ભેત્તમાં, તેમ જ પરિણામ કે કુવારાના ભત્રા માટે એ બધી બાબતો સમભવનારાં પુનઃકોષમાં, એ બાબતોના વૈજ્ઞાનિકપણા વિષે ગમે તેવો દાવો કરવામાં આવતો હોય; પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, વૈજ્ઞાનિકના અભ્યાસક્રમમાંથી પસં અને ચાલીએ સુધી પહોંચતા સુધીમાં, તથા આત્મ-સંયમની તાલીમ જ ન પામેલા લોકો દ્વારા તેના અમર યતા સુધીમાં તો તેનું વૈજ્ઞાનિકપણું સારી રીતે ચળાઈ ગયું હોય છે, તથા બીજા અનેક બાબતો સાથે મિશ્રિત થઈ ગયું હોય છે. જીવાનના દિલમાં જ્યારે કામ-વાસનાનું તોફાન ઊપડતું હોય છે, ત્યારે તેની વીજળીને જમીનમાં હોતારી દેવામાં સામાજિક મનાઈ તથા તેની સાથે ભળેલા કુદરતી શક્તિઓ દ્વારા ધનારી સંબંધના ભયો, વૈજ્ઞાનિક સજ્જાહોના સ્પર્શ કરતાં વધારે અસરકારક નીવડે છે. ઉપરાંત, વૈજ્ઞાનિક સજ્જાહો ચોક્કસ શી છે, તે પણ હજી સુધી સ્પષ્ટ થયું નથી. જુદી જુદી વૈજ્ઞાનિક માહિતી-ઓના બીચડા જેવી જ તે બધી દેખાય છે; તેમાંની દરેક અમુક તાત્કાલિક જરૂરિયાત પૂરી જ વિચારણી હોય છે; પરંતુ સમગ્ર માનવજીવનના રહસ્ય વિષે કોઈ નિયામક કલ્પના દ્વારા તેમનું એકીકરણ થયેલું હોતું નથી.

૨

તો પછી આ મુશ્કેલ પ્રશ્નની બાબતમાં કેળવણી શું કરી શકે?

આ પ્રશ્નને લગતી જેટલી પદ્ધતિઓ મારા જાણવામાં

છે, તે બધામાંથી યોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવામાં એકાદમાં એકી સફળ નીવડે તેવી પદ્ધતિ હોય, તો તે કામ-મીમાંસાને સુવાનેને આપવાના શિક્ષણનો એક અગ્રમ 'વિષય' બનાવવાની પદ્ધતિ છે. કેળવણી એ તો એક પછી એક ચર્ચવાના જુદા જુદા 'વિષયો'ની બનેલી વસ્તુ છે, એ ભતની ઉપર જણાવેલી કમનસીબ કલ્પના પ્રચારમાં ન હોત તો, યોતાની સાન કેટલુંય હોય તેવા કોઈ શાલુસને એ ભતની પદ્ધતિ ન સૂચી હોત. એ કમનસીબ કલ્પનાએ આપણને આ બાબતમાં જેટલા અલગે માર્ગે ચડાવ્યા છે, તેટલા બીજા કોઈ દાખલામાં નથી ચડાવ્યા. (કદાચ ધર્મશિક્ષણને પણ એમાં ઉમેરી લેવું જોઈએ.) માનવશિક્ષણના સીધી અગત્યના મુદ્દાઓને 'વિષયો' બનાવીને કદી શીખવી શકાય નહીં; તેમનું શિક્ષણ આડકતરી રીતે જ સંભવી શકે. જે કેળવણીકાર એટલું નથી સમજતો કે, જે સુખ્ય પ્રયોજનો પોને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે તેમને તેના સમયપત્રકમાંની 'વિષયો'ની યાદીમાં સ્થાન જ ન હોઈ શકે, તેને યોતાના ધંધાની ખાશખડી પણ નથી આવડતી એમ જ કહેવું જોઈએ. ધર્મ પછી કામમીમાંસા પણ એ બાબતને મુખ્યદાખલા છે.

આપણે તેને 'વિષય' તરીકે બોલે સ્થાન ન આપીએ; પરંતુ તેથી એમ નથી માની લેવાતું કે, તેને આપણે આપણા ખ્યાલમાંથી જ કાઢી નાખવાની છે. રાહો કેળવણીકાર તેને યોતાનાં મનઃચક્ષુ સામે તો રાખે જ છે પરંતુ તેને વિષે તે બની શકે તેટલું જોઈ જોઈ છે 'કામશાસ્ત્ર બાબત પૂરેપૂરી તેમ જ નિખાલસ' ચર્ચા કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને કામવાસનાની વિકૃતિઓમાંથી બચાવી શકાય, એ માન્યતા મને એક મહાભયાનક ભ્રમભૂ લાગે છે, એ મારે કમલ કરવું જોઈએ. તેમ જ એવી 'પૂરેપૂરી તેમ જ નિખાલસ' ચર્ચા કરવાની જવાબદારી જેમને આપે હોય, તેવાં શિક્ષક કે ક્રિસ્ટિયાની દશામાં યુકાવો હું યોતે તો કદી તૈયાર ન થાઉં. એ વસ્તુ જ એવી છે કે, એની ચર્ચામાત્ર—અને ખાસ કરીને વર્ગમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથેની ચર્ચા—તેમને આડકતરી રીતે સ્વયંનિયમ જ થઈ પડે છે. એની 'સુભક્ષ' કેટલેક અંશે એમાં જ રહેલી છે. એની 'ચર્ચાથી એક ભતનું કુદલલ રાખે છે, તો બીજા ભતનું કુદલલ ઊઘું' માય છે. યોતાના શિક્ષકની દોરવણી હેઠળ (એ શિક્ષક ભતે પણ બધમુક્ત ભાગ્યે જ હોઈ શકે.) કામશાસ્ત્રમાં વિશારદ થયેલા, તથા વતસપતિમાં બોલેલાપણથી માંડીને આખો 'વિષય' જેને કંઈય થઈ ગયા છે, તેવો યુવાને બરાબર સમજતો હોય છે કે, તેની એ બધી માહિતી પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ વિના છેક જ અપૂરી છે. અને સંભવ તો એવો છે કે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરી લેવામાં તે વધુ દીલ નહીં જ કરે. શિક્ષકોએ એને એ બાબત વિષે પૂરેપૂરી માહિતી આપી જ છે કે

કેમ, તે વિષે પણ તેને સંદેહ રહ્યા કરે છે. તેમાંય ન્યારે તે વસ્તુની નીતિમત્તા કે અનીતિમત્તા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો હોય છે, ત્યારે તેા તે હંમેશા શંકાસ્પદ રહે છે. તેવા દાખલામાં તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગની ભૂમિકાએ વધુ જલદી પહોંચી જવાનો અને ખાતરી કરી લેવાનો કે, તેના શિક્ષકોએ તેને બેઠાં બેઠાં બેઠાં છે કે કેમ. વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓમાં તો સિદ્ધાંત આપતી વખતે શીખવેલા પાઠ પૂરો કરવાને તથા તેનું રહસ્ય વિદ્યાર્થીના મનમાં ખરાબર કસાવવા માટે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગની આવશ્યકતા ખાસ સ્વીકારવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીને ગણિતની જે રીત શીખવવામાં આવી હોય, તેના દાખલા તેણે જાતે ગણી લેવા જોઈએ; જે વસ્તુનું સ્વરૂપ તેને વર્ણવી બતાવવામાં આવ્યું હોય, તેનું તેણે જાતે નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ તથા તેની આકૃતિઓ કે નકલો તૈયાર કરવી જોઈએ; વર્ગમાં જે શીખવવામાં આવ્યું હોય, તેની તેણે પ્રયોગશાળામાં જઈને ખાતરી કરી લેવી જોઈએ; તથા પોતાના જ્ઞાનને તેણે નિશાળ બહાર કસી લેવું જોઈએ, વગેરે. પરંતુ કામ-શાસ્ત્રની બાબતમાં તો શિક્ષક પ્રત્યક્ષ પ્રયોગના મુદ્દા આગળ જ આવેને એકદમ અટકી નય છે. તેનો ઇરાદો જ તે બાબતનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરવાની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાનો હોવાને બદલે રોકવાનો હોય છે. અને ખરો ભય તો એ છે કે, તે ઇચ્છે છે તે કરતાં જલદી, તથા તે નથી ઇચ્છતો તેવા માગેજી, વિદ્યાર્થી એ ગુટ્ટી પૂરી કરી ઘેરો. ઓફિસ/નના શુભે કે અન્ય પાયાનકિયા સમજવતી વખતે શિક્ષક જેમ 'કંડા લોહી' જેડે કામ લેતો હોય છે તેવું અહીં નથી હોતું. અહીં તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ માટે બેઠકા રહેલા લોહી સાથે કામ લેતો હોય છે; તે તો ગાંઠ સાથે ખેલ ખેલતો હોય છે.

શિક્ષકને માટે જે ભય રહેલો છે, તે વિસ્તારથી વર્ણવવાની જરૂર નથી. એક જ મુદ્દો બસ ઘેરો. કામનિકારની બાબતમાં તમે કહી પૂરેપૂરા નિખાલસ નહિ થઈ શકો. પરંતુ આ બાબત એવી છે કે, તમે મનમાં સંદેહ જ પૂજી ચોરી રાખીને વાત કરો છો એવા જરાક પછું સંશય જીવાનોને આવે—અને એવી ચોરી જીવાનો જલદી પકડી પાડે છે—તેની સાથે જ સારા પશિયાળની આશા મારી નય છે. ધર્મની બાબતમાં પણ એવું જ છે.

૩

હવે, કેળવણીએ આ બાબતમાં શું કરવું જોઈએ, તેનો કંઈક વિચાર કરીએ. કામભોગનું રહસ્ય સમજવતા પહેલાં લોહી નીકળે ત્યાં સુધી યુવક-યુવતીને આજુકથી ફેકારવાનો ફેટલાક જગડી લોકોમાં વિધિ છે. તેમાંથી આપણે એક સૂચના અવશ્ય મેળવી શકીએ. હું એમ નથી સૂચવવા માગતો કે, યુવક-યુવતીઓને આ રહસ્ય

સમજવતાં પહેલાં, તેમની ચામડી ચિરાઈ નય ત્યાં સુધી ફેકારવાં જોઈએ; ભેકે, તેનાથી પણ વધુ કારમી પદ્ધતિઓ જન્મતાં જાણીતી છે. પરંતુ એ વિધિના યોગમાં એવાં ત્રણ મુદ્દાઓની પાછળ સાચા સિદ્ધાંત રહેલો છે, એમ મને લાગે છે.

સંભોગની ક્રિયાને એક ભારે રહસ્યરૂપ ગણવાને સિદ્ધાંત સાચો છે, એમ મને લાગે છે. એ વસ્તુ અગમ્ય છે, એ અર્થમાં તે રહસ્યરૂપ નથી; પરંતુ તે રહસ્ય સમજનારમાં ઉચ્ચ કોટીની વીરતા અને બીજે જન્મ પામવાનું દિવ્યત્વ જોઈએ, એ અર્થમાં તે રહસ્યરૂપ છે. ઉપર ઉલ્લેખેલા વિધિમાં સંભોગક્રિયાના રહસ્ય પછી તરત જ મૃત્યુ અથવા અમરતાનું રહસ્ય સમજવવાની વાત આવે છે. તે રહસ્ય જાણવા ઇચ્છનારમાં જે લાયકાત જોઈએ, તે જ લાયકાત સંભોગક્રિયાનું રહસ્ય સમજનારમાં પણ હોવી જોઈએ. તેથી ફરીને ન્યારે એ ક્રિયાનું છેક ઉત્કળતા હૃદય સુધીનું પૃથક્કરણ કરી નાખીને તેને વનસ્પતિના બીજરોપણની જેમ, કે મરખીનાં હડાંની ઉત્પત્તિની જેમ 'સાદી અને કુદરતી' ક્રિયા તરીકે જીવાનો આગળ રબ્દ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં આવતું જ નથી, અને તેનો કુટુમ્બોગ જ યાય છે. ઉપરાંત, સંભોગક્રિયા વખતે સ્ત્રીપુરુષ વનસ્પતિ, પક્ષી કે પશુઓની કોટીની ક્રિયા નથી કરતાં, પરંતુ તેમની પ્રેમકોટી જીદી જ ભૂમિકા ઉપર ચાલવી જોઈએ, એ વસ્તુની તીખી યાદ ચાલુક વડે દેવશવનાને સિદ્ધાંત પણ સાચો છે. કારણ કે, એક મહાન રહસ્ય તરીકે સંભોગક્રિયાનું સાચું મહત્ત્વ જાણવી રાખીએ, તો જ ઉચ્ચ પ્રકારનાં માનવપ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થવાની કાંઈક પણ સંભાવના છે. સૌમીના અમથમાટે વડે તાલીમ નહીં પામેલાં એવાં—નયું' ભોગસુખ શોધનારાં નિષ્કૃષ્ટ કોટીનાં પ્રાણીઓને સહેલું કામ-વિજ્ઞાન શીખવી દીધાથી તે વસ્તુ નહીં જ સિદ્ધ યાય. મને લાગે છે કે, એ બાબતમાં ભવિષ્યની પ્રગ્નને પણ કંઈ ઉવાદેવ છે. હૃદય સંભોગક્રિયાની આડ-પેદાશ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલાં બાળકો પુષ્કળ ઉંમરે નિષ્કૃષ્ટ કોટીનાં માત-પિતા જ બની શકે.

આ ભતની વિચારણાથી આપણે કાંઈક સૂચનો જ મેળવી શકીએ છીએ, વિશેષ નહીં. પરંતુ, કેળવણીએ જે આર્જ અજત્યાર કરવો જોઈએ, તેનું કંઈ વધુ ચોક્કસ નિષ્પણ આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ કે નહીં?

મિ. આર્થિક સ્પિરે હમણી એક નાની ગોપડીમાં* આજુસના સ્વભાવ વિષે કેટલાંક વિધાનો કરેલાં છે. કેળવણીના મેત્રમાં કામ કરનારા દરેક બહેને તે વિચારવા જેવાં છે. તેમાંય આપણા પ્રસ્તુત મુદ્દાની બાબતમાં તો

* 'Esquisses de Philosophie Critique.'

વખતવા શિક્ષકો અત્યારની જેમ માત્ર પામર-વિદ્યા' નહીં હોય, પરંતુ વહીવટી કામ પણ કરતા હશે અને તેથી જ શિક્ષકો માટે પણ 'મહેતો' શબ્દ વપરાયો હશે.

સંસ્કૃત ભાષામાં 'રાજનો પ્રધાન' અર્થે માટે 'પ્રધાન' અને 'મહામાત્ર' એમ બે શબ્દો છે. મહામાત્ર-મહામત અને એ દ્વારા 'મહેતો' મુઠ્ઠા વગેરે શબ્દો આવેલા છે.

વ્યુત્પત્તિની શુદ્ધતા માટે બે તરનો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે: અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય. 'મહામાત્ર' દ્વારા 'મહેતો' લાવીએ તો જ એ બંને તરવા સુધારિત રહે છે. અને સં. મહદ્-ગોટો દ્વારા 'મહેતો'ને લાવીએ તો અર્થસામ્યનું તત્ત્વ વિધરિત થાય છે. સંસ્કૃતભાષામાં 'મહદ્' શબ્દનો પ્રયોગ એક પણ સ્થાને 'પ્રધાન-કારભારી' અર્થે હજુ મુંઝી જાયો નથી, ફક્ત તેનો 'વિશાળ' અર્થ જ પ્રતીત છે.

'તણું'નું મૂળ સંસ્કૃતમાં વપરાતા ઉચ્ચત્ત્વ, અચ્ચત્ત્વ વગેરે પદો સાથે જોડાયેલા અને સંબંધીતક 'તન' પ્રત્યય સાથે છે.

કોઈ મહાશય આત્મનઃ-અત્તનો (પછી)ના 'તન' સાથે તેના સંબંધ કરે છે તે સર્વથા જાત છે. આ જાતિ પણ માત્ર 'અક્ષરસામ્ય'ને વળગવાથી થવા પામી છે. 'અત્તનો' પદનું વિશેષણ કરીએ તો જણાયે કે, તેમાં મૂળ 'અત્તન્' પ્રતિતિ છે અને પશોમ્યક 'જો' પ્રત્યય છે. આમ હોવાથી 'અત્તન્'ના 'તન્' અંશમાં પછીને દર્શાવવાનું સામર્થ્ય જ ક્યાં છે? એ સામર્થ્ય તો માત્ર 'અત્તન્'ને લાગેલા 'જો' પ્રત્યયમાં જ છે અને 'જો' દ્વારા પ્રસ્તુત પછીદર્શક 'તન'ને જવાબ જ કેમ કે હેમચંદ્રે^૧ નિર્દેશો 'તન' અને 'પુત્તન'ના 'તન' એ બંને સમાનમ્યક અને સમાનાર્થક છે.

'મહેતાહ તણડે-મહેતા તણું અને મેતાતણું' આ રીતે ક્રમવિકાસ છે. 'મહેતાહ'ના અંતિમ 'હ' પછીનો સૂચક છે અને વખત જતાં તે પોતાની સંબંધ અર્થ

૧. "મહામાત્રાઃ પ્રધાનાનિ"—અમરકોશ, ક્ષત્રિય-વર્ગ, દ્વિતીય કાંડ, શ્લોક ૫. મહામાત્રાઃ પ્રધાનાનિ દ્વે સુહૃતાં રાજસદ્ગાનામ્" અમરકોશ ટીકા. તથા અભિધાનચિંતામણિ ૩, મત્યકાંડ, શ્લોક ૪. ૩૮

૨. "વિશાલં વૃણલં મહદ્"—અમરકોશ, તૃતીય કાંડ, -વિશેષ્યનિર્વચન-વર્ગ, શ્લોક ૧૦. તથા અભિધાન-ચિંતામણિ ૬, સામાન્યકાંડ, શ્લોક ૬૬.

૩. જુઓ ૮-૪-૪૨૨ "સંબંધિનઃ કેર-તણો."

બતાવવા અસમર્થ થતાં તેને સંબંધમ્યક 'તન' લાગેલો છે: જેમ કે 'અમ્હં તણા' પદમાં 'અમ્હં'ના અંતિમ 'હ' પછીનો પ્રત્યય છે, છતાં તેને સંબંધદર્શક 'તન' ફરી વાર લાગેલો છે. જમુકેરડાં પ્રયોગમાં પણ 'જમુ'ના 'જુ' પછીનો બોધક છે, છતાં તેને સંબંધદર્શક 'કેર' ફરી વાર લાગેલો છે.

'મહેતાતણું' શબ્દ 'મામેઠું'નું વિશેષણ છે. "મનમુદા કહું મામેઠું મહેતાતણું રે" આ પ્રકારનો વાક્યસંદર્ભ છે. કવિ કહે છે કે, "મહેતાનું મામેઠું મનની મોજથી કહું છું."

ઉક્ત સંદર્ભમાં 'કહું' ક્રિયાપદ છે, તેનું કર્મ 'મામેઠું' છે, એટલે 'મામેઠું' શબ્દ બીજી વિભક્તિમાં છે અને 'મહેતાતણું' પદ 'મામેઠું'નું વિશેષણ છે માટે તે પણ બીજી વિભક્તિનું છે. 'તન' પદ જેને લાગેલું હોય તે વિશેષણ જ હોય છે અને તેથી તેનાં વિભક્તિ, વચન અને જાતિ તેના વિશેષ્ય પ્રમાણે જ રહે છે.

તત્ત્વ-તણડે-તણું એ રીતે 'તણું'નું ક્રમપરિવર્તન છે. જેમ રાષ્ટ્રીય, રાજ્યીય, પરકીય, આત્મીય, એતદેશીય વગેરે પદોમાંનો અંતિમ 'હ્ય' વા 'કીય' સંબંધદર્શક છે અને 'હ્ય' વા 'કીય' પ્રત્યયવાળાં પદો વિશેષણરૂપ છે, તેમ 'તણ' હેઠાવાળાં પદો વિશેષણરૂપ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ સંસ્કૃત પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓમાં પછીદર્શક એક ખાસ એવો પ્રત્યય છે, જે લાગ્યા પછી થયેલું પદ તદ્દન સ્વતંત્ર રહે છે, પરંતુ તેના વિશેષ્ય પ્રમાણે ફરતું નથી, તેવું શોકભાષામાં નથી. શોકભાષામાં તો 'રાજનો પુરુષ'માં 'રાજનો' પ્રથમા વિભક્તિમાં છે પરંતુ તેનો 'જો' સંબંધનો ભાવ બતાવે છે. એ જ પ્રમાણે 'રાજના પુરુષને જોઈ છું' એમાં 'રાજના' પદ બીજી વિભક્તિમાં છે. જેમ અહીં 'મામેઠું મહેતાતણું'માં 'મહેતાતણું' બીજી વિભક્તિમાં છે. એ રીતે 'તણ' પ્રત્યયવાળું પદ, સાને વિભક્તિમાં આવી શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. અને વિદ્યારથીએના ભાષાનું વ્યાકરણ સીખવતાં પણ 'તણ' વિશેષ્ય ઉક્ત પ્રકારે સમજાવવું, એ વિશેષ સત્ય છે.

અ. બેચરાસ દોરણી

૪. જુઓ ટિપ્પણ ૩ જુનું.

૫. રામસ્ય, હરે; માનો; પલ્લુ; કવું; વાવ; મનુન; વગેરે બધાં એવાં વિશેષણરૂપ નથી કે જેની જાતિ, વચન અને વિભક્તિ તેના વિશેષ્ય પ્રમાણે બદલાય.

ગણરાજ્ય કે પ્રજાતંત્રની મૂળશક્તિ

કુદિષ્ટિર પૂછે છે :

“હે કુદિષ્ટિરમાંમાં એક ! ગણરાજ્યો કેવી રીતે શક્તિ પામે અને હિતચિન્ત્ર ન થઈ નહય, તે વસ્તુ તને મને કહો કેવી રીતે વર્તવાથી ગણો પોતાના શત્રુઓને વશ ન થાય તથા નવા નવા મિત્રો પ્રાપ્ત કરે, એ વસ્તુ હું આપની પાસેથી વિગતવાર સાંભળવા ઇચ્છું છું ” [૧-૬]

બીજા કહે છે :

“હે ભરતએક ! ગણોમાં શું, કુલોમાં શું કે રાજ્યોમાં શું, લોભ અને અસહિષ્ણુતા જ વેરઝેરનું કારણ થઈ પડે છે. એક જણ પહેલાં લોભ કરવા લાગે છે; પછી દુઃક સમયમાં જ તે અસહિષ્ણુ બની નહય છે એ રીતે અસહિષ્ણુ બનેલા એ પછા કરેકારઈ જઈને ભસસી, મંત્રણા, હસકરી તેધારી, સામ, દામ, ભેદ તથા નન-ભાવનો બધ વગેરે ઉપાયો દ્વારા એકબીજાને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. [૧૦-૨]

“ગણો હંમેશાં સમૃદ્ધ-ભાવનાથી જ રહી રહે છે; તેઓમાં જ્યાં પોતપોતાનું વાક્યાની રૂતિ બેઠી થઈ કે તેઓમાં ફાટફૂટ પડી નહય છે; ત્યારબાદ એકબીજાથી બચતીત બની તેઓ દુરમનોના હાથમાં જઈને પડે છે. ફાટફૂટ જ ગણોના વિનાશનું કારણ છે; ફાટફૂટથી જ તેઓ શત્રુઓ વડે સહેલાઈથી નિપટાઈ નહય છે. માટે ગણોએ તો હંમેશાં સમૃદ્ધ-ભાવનાથી જ વર્તવું જોઈએ [૧૩-૪]

“જ્યાં સુધી તેઓ સમૃદ્ધ-ભાવનાથી જળ તથા પોતુપ દાખવે છે, ત્યાં સુધી તેઓ અર્થપ્રાપ્તિ પણ કરી શકે છે, તથા બીજાઓ પણ તેમની મેત્રી કરે છે. [૧૫]

“જ્યાં સુધી ગણના લોકો અરસપરસ એકબીજાનું કહેવું ખુલ્લા દિલથી સાંભળે છે, તથા અંગત સ્વાર્થ વાસ્તા નથી, ત્યાં સુધી તેઓ સર્વ પ્રકારે સુખી થાય છે. તથા જ્ઞાનશક્તિ પુરુષો તેમની પ્રશંસા કરે છે. [૧૬]

“જ્યાં સુધી તેઓ શાસ્ત્ર પ્રમાણે સર્વ વ્યવહારો સ્થાપે છે, તથા તે વ્યવહારો વિશે સુકાંઠાઓ આપવા ધર્મિષ્ઠ પુરુષોને સુકર કરે છે, અને તેમના સુકાંઠાઓનું ચલાવનું પાલન કરે છે, ત્યાં સુધી તે જગત ગણો શક્તિ પામે છે. [૧૭]

“જે ગણમાં પુત્રો અને બાઈઓને પણ શરમ રાખ્યા વિના શિક્ષા કરવામાં આવે છે, તથા તેમને હંમેશાં યથોચિત કેવલજી આપવામાં આવે છે, અને બરોબર કેવલજી બાદ જ તેમને સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તે જગત ગણો શક્તિ પામે છે. [૧૮]

“જે ગણો ચાર પુરુષો દ્વારા આંતરબાહ્ય વસ્તુચિતિ ભજવામાં, તે અતુચાર મંત્રણાઓ કરવામાં તથા ખૂબનો ભરપૂર રાખવામાં હંમેશાં પ્રયાતનશીલ રહે છે, તે ગણો, હે મહાબાહુ ! બધી રીતે શક્તિ પામે છે. [૧૯]

“જે ગણો ડાહ્યા પુરુષોને, વીર પુરુષોને, ઉત્સાહી પુરુષોને, તથા પોતાનાં કર્મોમાં દિયરતાથી પ્રયત્ન કરનારા પુરુષોને હંમેશાં અપ્રમાદીપણે માન આપે છે, તે ગણો શક્તિ પામે છે. [૨૦]

“કારણ કે, હે રાજ ! દ્રવ્યવાન, શરવીર, શસ્ત્રજ્ઞ અને શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષો મને તેવી વિપત્તિમાં ફોસલા ગણોને પણ બચાવી લે છે. ક્રોધ, ભેદ, બધ, કંઈ, કષ્ટ, નિમદ અને વધ એ કારણોથી ગણો તરત વિપત્તિમાં આવી પડે છે. [૨૧-૨]

“માટે હે રાજ ! ગણના ડાહ્યા પુરુષોનું ખાસ માન ભજવવું જોઈએ. ગણોનું અસ્તિત્વ જ મોટે ભાગે તેમના ઉપર નિર્ભર છે. [૨૩]

“હે પરંતપ ! ગણના દિવને લગતી ખાસ મંત્રણાઓ તથા ચાર પુરુષોથી મજેલી બાતબીઓ ગણના બધા લોકોને સંભળાવવાની જરૂર નથી; મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનો જ અંદરોઅંદર મળીને એ બધું વિચારે. [૨૪-૫]

“જે ગણના લોકો એકબીજાથી જુદા જ આપમેળે બધું કરવા નહય છે, તેઓના સર્વ અર્થો નારા પામે છે, અને સર્વ અર્થો બેઠા થાય છે. માટે ડાહ્યા પુરુષોએ તરત જ તેમને ડારવા જોઈએ. [૨૬-૭]

“કુળના શક્તિ પુરુષો કુળમાં બેઠા થયેલા કલહો પ્રત્યે બેદરકાર રહે, તો યોગ્યતા નારા થાય છે, અને અંતે આખા ગણમાં પણ ફાટફૂટનું કારણ થઈ પડે છે. [૨૮]

“હે રાજ ! આંતરિક બધથી જ ખુદ બચવાનું છે; બહારનો ભય તો કાંઈ વિચારમાં નથી. કારણ કે આંતરિક ભય તો તરત જ મૂળમાં છેડી નાખે છે. [૨૯]

“સમાન ભતિ તથા કુળના હોવા છતાં કોમથી, જોડથી, કે સ્વાભાવિક લોભથી જે ગણના લોકો અકરમાત્ત ધરપર બેઠવાનું છોડી દે છે, તે ગણનો પરાભવ નહય છે. [૩૦]

“શત્રુઓ ગણોને પોતાના ઉદ્યોગ વડે, સુદ્ધિ વડે, રૂપ વડે કે દ્રવ્ય વડે ભેદી નથી શકતા; પરંતુ ગણના લોકોમાં પોતામાં જ ફાટફૂટ પડે કે લોભ પેદા થાય, તો તેઓ તરત બેઠાઈ નહય છે. માટે ગણરાજ્યના લોકો માટે સમૃદ્ધ-ભાવના જ પરમ શરણ છે. [૩૧-૨]”

[સાંતિપર્વ, અં. ૧૦૭.]

વહેવારુ ખગોળ-૮

નક્ષત્રો

નક્ષત્ર એટલે સ્થિર તારા. ચંદ્રનમાં તેનો અર્થ 'જે ફરતું નથી તે' એવો થાય છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી પર એક દિવસમાં એક આંટો ફરે છે, તેથી આકાશનો દરેક પદાર્થ ઊગનો, આથમનો અને એક દિવસમાં પૃથ્વીની આસપાસ એક આંટો ફરે તે દેખાય છે. પણ આવા ફરવાની વાત અહીં નથી. આવા ફરવા ઉપરાંત આકાશના કેટલાક પદાર્થો સ્થિર તારાઓની વચ્ચે યદ્યપે ખસતા માલુમ પડે છે, તે ફરવાની વાત અહીં છે. સૂર્ય, ખરું કહીએ તો, ફરતો નથી, પણ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક વરસમાં એક આંટો ફરે છે, તેથી સૂર્ય તારાઓમાં યદ્યપે એક વરસમાં એક આંટો ફરતો દેખાય છે, તેથી સૂર્યને નક્ષત્ર ગણવામાં આવતો નથી; અને ચંદ્ર, મંગળ, વગેરે તો ખરેખર ફરે છે જ, તેથી ચંદ્ર, મંગળ, વગેરેને પણ નક્ષત્ર કહેવામાં આવતા નથી. સ્થિર તારો એક હોય, તોપણ તેને નક્ષત્ર કહી શકાય. પણ ઘણીખરી વખત સ્થિર તારાઓના સમુદાયને નક્ષત્ર કહેવામાં આવે છે. નક્ષત્ર શબ્દનો આ વિશાળ અર્થ થયો. પણ ઘણીખરી વાર આ શબ્દ તેના વધારે સાંકડા અર્થમાં વપરાય છે. આ સાંકડા અર્થમાં અધિનીથી રેવતી સુધીના ૨૭ તારા-સમૂહોને નક્ષત્ર કહેવામાં આવે છે.

આ ૨૭ નક્ષત્રો શું છે, તેઓ ૨૭ જ રા મારે છે, તેઓની ગણતરી કયાં, કયારે અને કેવી રીતે થયું, વગેરે બાબતો બહુ મનોરંજક છે એટલું જ નહિ, પણ તેનો ઇતિહાસ સમગ્રવાર્ષી હિંદુસ્તાનનો છેલ્લાં ૭ સાત હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ બિલકે છે. લોકમાન્ય તિલક મહારાજનાં 'મૃગશીર્ષ' વગેરે પુસ્તકો આનાં દર્શાવે છે. વળા ઘણીયે પૌરાણિક કથાઓ ઐતિહાસિક બનાવો કે કદિપત વાર્તાઓ નથી, પણ આકાશના પદાર્થોની અમુક વિચિત્રતાં વર્ણવે છે, એમ પણ આપણને સમજાય છે. પણ આપણે આ ઐતિહાસિક વિષયમાં અહીં નહિ જીતરીએ; માત્ર આ નક્ષત્રો શું છે અને અત્યારે આપણને તેઓનો શો ઉપયોગ થઈ શકે તેની જ ચર્ચા કરીશું.

ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ૨૭ઠ્ઠે દિવસમાં એક આંટો ફરે છે, તેથી એક દિવસમાં તે આકાશનો લગભગ ૨૭મો ભાગ તારાઓમાં યદ્યપે કાપતો દેખાય છે. આકાશનો ૨૭મો ભાગ સમજતી વખતે એટલું યાદ રાખવું કે, કોઈ પણ વખતે આપણને આકાશનો જેટલો ભાગ દેખાય છે તે અર્ધ આકાશ છે. આકાશનો જેવો અર્ધગોળ ધ્રુમટ આપણને કોઈ પણ વખતે દેખાય છે, તેવો બીજો અર્ધગોળ આપણા ક્ષિતિજની નીચે છે એવી કલ્પના કરવાથી જ આખો ગોળ બને છે તેને આપણે આકાશ કહેવામાં આવે છે. આ આખા આકાશ ઉપર એક કલ્પિત વર્તુળ દોરવામાં આવ્યું છે, તેને કલ્પિત વર્તુળ કહે છે. આ વર્તુળની લગભગમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને મંગળ, વગેરે બધા મંદો ફરતા દેખાય છે. ચંદ્ર આ વર્તુળ ૨૭ દિવસમાં પૂરું કરે છે, તેથી તે દરરોજ આ વર્તુળનો ૨૭મો ભાગ ફરે છે. ચંદ્ર દરરોજ આ વર્તુળનો જેટલો ભાગ ફરે છે તેને એક નક્ષત્ર કહે છે, તેથી ચંદ્ર ૨૭ દિવસમાં બધાં નક્ષત્રો ફરી રહે છે.

કેટલીક વખત નક્ષત્રો ૨૭ને બદલે ૨૮ ગણવામાં આવે છે તેનું કારણ હવે સમજાવું હશે. ઉપર કહ્યું છે કે, ચંદ્રને આપણે કલ્પિત ફરવામાં બરાબર ૨૭ નહિ, પણ ૨૭ઠ્ઠે દિવસ લાગે છે, તેથી ત્રણ મહિને ૧ દિવસનો ફેર પડે, તેથી જૂના વખતમાં કેટલીક વખત ૨૭ને બદલે ૨૮ નક્ષત્રો ગણવામાં આવતાં હતાં. વધારાનું ૧ નક્ષત્ર અભિજિત ગણાતું હતું. પણ હાલમાં તો નક્ષત્રો ૨૭ જ ગણવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :

૧. અશ્વિની, ૨. બરણી, ૩. કૃત્તિકા, ૪. રોહિણી, ૫. મૃગશીર્ષ, ૬. આર્દ્રા, ૭. પુનર્વસુ, ૮. પુષ્ય, ૯. આશ્લેષા, ૧૦. મઘા, ૧૧. પૂર્વા ફાલ્ગુની, ૧૨. ઉત્તરા ફાલ્ગુની, ૧૩. હરત, ૧૪. ચિત્રા, ૧૫. સ્વાતિ, ૧૬. વિશાખા, ૧૭. અનુરાધા, ૧૮. જ્યેષ્ઠા, ૧૯. મૂળ, ૨૦. પૂર્વાષાઢા, ૨૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨૨. જ્યેષ્ઠા, ૨૩. ધનિષ્ઠા, ૨૪. શતતારા, ૨૫. પૂર્વા ભાદ્રપદા, ૨૬. ઉત્તરા ભાદ્રપદા, ૨૭. રેવતી.

અહીં એટલું વાદ રાખવાની જરૂર છે કે, ઉપલાં નક્ષત્રોનાં નામો જે અર્થમાં વપરાય છે. એક તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્રાંતિવૃત્તો ૨૭મે ભાગ, જે અર્થ માત્ર ગણિત માટે છે. આ અર્થમાં અર્ધાં નક્ષત્રો સરખી લંબાઈનાં છે. આને વિભાગાત્મક નક્ષત્રો કહે છે. બીજો અર્થ તે આકાશમાં દેખાતા આ નામના તારાપુંજો. આને તારાત્મક નક્ષત્રો કહે છે. આ નક્ષત્રો (એટલે તારાઓના સમૂહો) સરખી લંબાઈનાં પણ નથી અને સરખે અંતરે આવેલાં પણ નથી. ચિત્રા, સ્વાતિ જેવાં કેટલાંક નક્ષત્રોમાં એક જ તારો છે, ત્યારે રેવતી જેવાં કેટલાંક નક્ષત્રોમાં બહુ તારા છે. જે વિભાગ (વિભાગાત્મક નક્ષત્ર) ની પાસે જે તારાપુંજ આવશે તે તારાપુંજ પરથી તે વિભાગનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે. જેમ રેલવે રેલ્વેઓનાં નામ તેની નજીકના ગામ પરથી પાડવામાં આવે છે તેના જેવું જ આ છે. આ સત્તાવીસેય નક્ષત્રોને ઓળખનાર પાસેથી તે ઓળખી શેવાં, અને તેમ ન અને તે પછી જેમ જ્ઞાત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'આકાશદર્શન' કે 'જ્યોતિર્વિજ્ઞાન' પુસ્તકની મદદથી તે ઓળખી શેવાં.

પૃથ્વી પૌતાની ધરી ઉપર ૨૪ કલાકમાં એક આંટા ફરે છે, તેથી આ ૨૭ નક્ષત્રો ૨૪ કલાકમાં વારાફરતી એક પછી એક જોગે છે, વાચ્યોત્તર વૃત્ત પર આવે છે અને આગળે છે. ચામ્યોત્તર વૃત્ત એટલે ક્ષિતિજ પરનું ઉત્તર દિશાનું 'ગિંદુ', મુવનો તારો, અર્ધસ્થિતક (આપણા માથા પરનું 'ગિંદુ') અને ક્ષિતિજ પરનું દક્ષિણ દિશાનું 'ગિંદુ' — આ ચાર 'ગિંદુ'માંથી પસાર થતું અર્ધવર્તુળ, એમ અગાઉ આવી ગયું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જોગવા, વાચ્યોત્તર થવા કે આથમવા માટે એક નક્ષત્રને લગભગ એક કલાક લાગે છે.

આપણા મહિનાઓનાં નામ એવી રીતે પાડવામાં આવ્યાં છે કે જે મહિનાની પૂનમે કૃત્તિકામાં ચંદ્ર હોય તે કાર્તિક, મૃગશીર્ષમાં હોય તે માર્ગશીર્ષ, પુષ્યમાં હોય તે પોષ, મૃગમાં હોય તે માધ, ઉત્તરાશ્વિનીમાં હોય તે કાશ્યપ, ચિત્રામાં હોય તે ચૈત્ર, વિશાખામાં હોય તે વૈશાખ, જ્યેષ્ઠામાં હોય તે જ્યેષ્ઠ, પૂર્વાષાઢામાં હોય તે આષાઢ, શ્રવણમાં હોય તે

શ્રાવણ, પૂર્વો ભાદ્રપદામાં હોય તે ભાદ્રપદ અને અશ્વિનીમાં હોય તે આશ્વિન.

આપણું પંચાંગ આકાશની બાજતમાં એટલું શાકીય છે કે, અમુક માસની અમુક તિથિનો અમુક સમય આપણને જણાવવામાં આવ્યો હોય, તો તેટલા પરથી જ તે સમયનો આકાશનો નક્ષત્રો આપણે દોરી શકીએ, એટલે તે સમયે કયું નક્ષત્ર જોગતું હશે, કયું આથમતું હશે, કયું વાચ્યોત્તર પર હશે, તે આપણે કહી શકીએ. અને ૨૭ નક્ષત્રોના સંબંધમાં બીજા તારાઓ ક્યાં ક્યાં આવ્યા છે તે પણ જો આપણે જાણતા હોઈએ, તો તે સમયનો આખા આકાશનો નક્ષત્રો આપણે દોરી શકીએ. આવી કોઈ વ્યવસ્થા લુપ્તપાત પંચાંગમાં નથી. વળી અમુક માસની અમુક તિથિએ આકાશના દેખાવ પરથી તે વખતે કેટલા વાગ્યા હશે એ પણ આપણે કહી શકીએ. આ જાને પ્રકારના હિસાબે મુક્તિ રીતે ખરા નથી, પણ લગભગ ખરા છે. છતાં એકાદ કલાક કરતાં કે એકાદ નક્ષત્ર કરતાં વધારે ફરક સામાન્ય રીતે તેમાં આવતો નથી.

ઉદા. ૧૯: સં. ૧૯૮૬ના જે ૧૬ ૧૩ની રાતના ૨૪-૫૫ ૧૦ વાગ્યે દારકામાં આકાશનો દેખાવ કેવો હશે?

જે મહિનાની પૂનમે ચંદ્ર જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં હોય છે. તેથી ૧૬ તેરજી જ્યેષ્ઠાથી તેરમા નક્ષત્રમાં એટલે રોહિણી નક્ષત્રમાં ચંદ્ર હશે. ગયા અર્ધકાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ૧૬ તેરજીની રાતે $૧૩ \times ૨ = ૨૬$ ઘડી = ૧૦ ક. ૨૪ મિ. સૂર્યાસ્ત પછી વીનગે ત્યારે ચંદ્ર જોગશે. આ દિવસે તારીખ ૩૭ જુલાઈ છે અને આ તારીખે દારકામાં સૂર્યાસ્ત ૧૯ ક. ૪૨ મિ. છે, એમ ૬૬ મેષમાં જણાવ્યું છે. તેથી ૧૯ ક. ૪૨ મિ. પછી ૧૦ ક. ૨૪ મિ. એટલે ૩૦ ક. ૬ મિ. એટલે ૬ ક. ૬ મિ. સવારને વખતે ચંદ્ર જોગશે અને ચંદ્ર રોહિણીમાં હોવાથી રોહિણી પણ તે જ વખતે જોગશે. રાતના ૧૦ વાગ્યાનો સમય તે સવારના ૬ વાગ્યાની પહેલાં ૮ કલાક છે. ૨૪ કલાકમાં ૨૭ નક્ષત્રને હિસાબે ૮ કલાકમાં ૮ નક્ષત્ર જોગે, તેથી રાતના ૧૦ વાગ્યે રોહિણીની પહેલાં ૮ મું નક્ષત્ર એટલે શ્રવણ જોગતું હશે, તેનાથી ૧૪ મું એટલે આશ્વિના આથમતું હશે અને શ્રવણથી ૭ મું એટલે

ભરણી યામ્યોત્તર વૃત્ત ઉપર હશે, એટલે ધ્રુવના તારાની સામે જોઈને મેંને જીંચું કરવાથી ભરણી દેખાશે.

ઉદા. રહુંઃ સં. ૧૯૯૧ ના જોઈ વદી ૧૩ ની રાતે દ્વારકામાં ધ્રુવના તારાની સામે જોઈને મેં જીંચું કરવાથી ભરણી નક્ષત્ર દેખાયું, તો તે વખતે કેટલા વાગ્યા હશે ?

અ. ઉદાહરણ ૧ થી કંઈ જાણું છે. ભરણી

યામ્યોત્તર પર છે તેથી તેની પહેલાંનું ૭ મું એટલે શ્રવણ જીરે છે. ચંદ્ર રોહિણીમાં છે, તેથી ચંદ્રની સાથે રોહિણી સવારના ૬ વાગ્યે જીરશે. શ્રવણ એ રોહિણીની પહેલાં ૯મું નક્ષત્ર છે અને ૨૭ નક્ષત્રના રેષ્ટ કલાકને હિસાબે ૬ નક્ષત્ર જીર્તા ૮ કલાક લાગે, તેથી સવારના ૬ વાગ્યાની પહેલાં ૮ કલાક એટલે રાતના ૧૦ વાગ્યાનો સમય છે.

હરિહર બટ

ખડા રહો કરી અફર નિરધાર

[પાપત્રો પ્રતિકાર]

ખડા રહો કરી અફર નિરધાર,
ભરી ઉર શાંતિ-પ્રેમ અપાર;
ઊભું વન અભંગ ગાઠ મળીર,
નીરવ, ત્યમ ઊભા રહો યદ્ધ ધીર :
સ્થિર અદ્ભ-ભરજાતીને વળી અડગ નગર-ભરી આંખ,
અજિત જંગનાં અચૂક અસ્ત્ર એ ધરી રહી વણુ આંખ,
ખડા રહો કરી અફર નિરધાર,
ભરી ઉર શાંતિ-પ્રેમ અપાર.

પછી ભણે દોડાવે યોડા, જલિમ તમ પર કૂર,
હિંમત કરીને ચગદે તમને, વહે સોહીનાં પૂર :

દડ દડ ચાણુકને ફટકારે,
દડ દડ સોહી અંજરધારે,
હાથ, અંગ, પગ વાટે કાપે,
ત્રાસ ભણે મનગમનો આપે;
છતાં પણુ શાંત અનૂદ અપાર,
જીભા રહો કરી અફર નિરધાર.

દડ અને સ્થિર દષ્ટિ ધારી,
અડગ અદ્ભ જાતી પર ત્રાગી,
ભય નહિવત્ થી,
એથીયે એણા અચરતથી,

કતલથર જલિમ સાગી સી રાખે દષ્ટિ પ્રશાંત,
કોપ જનૂન મરી જઈ તેનું, ન્યાં ધગી થાય ન ચાંત :

ખડા રહો કરી અફર નિરધાર,
ધરી ઉર શાંતિ-પ્રેમ અપાર.
બોંધપથી ભૂમિ ખોતરતે,
ભારે પગથે તે પરવરશે -
પાછો હકશે,
આન્યો ત્યાં તે પાછો ફરશે.
મેળે તેને તપેલ રાતે શરમ શેરડે, બોલ
બોલી જીકશે, જુલમે રેડ્યું આવી રક્ત અબોલ :

ખડા રહો કરી અફર નિરધાર,
ભરી ઉર શાંતિ-પ્રેમ અપાર.

નિદ્રાને ખંખેરી નાંખી,
અસંખ્ય યદ્ધ જળ અજ્યેય રાખી,
સિંદ જીડે જ્યમ,
જીભા યામ્યો સો સખળ તમે ત્યમ :
તમે અનેક છો,
જુલ્મી યોડા, જુલ્મ એકલા :

જોકે, અંધન-બેડી તેડો, ખંખેરી દો વીર,
નીંદરતે તન ઝાકળ આત્રી જ્યમ ખંખેરો ધીર :

ખડા રહો કરી અફર નિરધાર,
ભરી ઉર શાંતિ-પ્રેમ અપાર. *

ચોપલલાલ પુ. શાહ

* હરિહર રોહીના 'Mask of Anarchy' નામક,
શ્રી. રાધાકૃષ્ણનના 'મહાત્મા ગાંધી' માં આપેલા
(પા. ૧૩૧) કાવ્યનો અનુવાદ.

પ્રાચીન ઇજિપ્તનો સદાયાર

ઇજિપ્તમાં પ્રાચીન કાળમાં માણસે પાગરાના સદાયારની એક વર્ગીકૃત યાદી તૈયાર કરવામાં આવેલી હતી. તેમાં સાત વર્ગો પાડી દરકને લગતા પાંચ પાંચ નિયમો દર્શાવવામાં આવેલા હતા. એમણે એક નિયમ આપે આપણને મળતો નથી. બાકીના ૩૪ નિયમો વર્ગવાર નીચે ઉતાર્યા છે.

ન્યારે કોઈ રાજા કે સરદારનું અવસાન થતું હારે તેને કગરમાં દાટવામાં આવતો હતો. એવી પ્રાચીન કબરો હમણાં ન્યારે ખોદવામાં આવી ત્યારે તેની ભીતો ઉપરથી આવા અનેક લેખો મળ્યા આવ્યા છે. એ ઉપરથી લાગે છે કે મરનાર માણસ, પોને કોઈ અપદિત કર્મ કર્યો નથી, એવું નિવેદન ઈશ્વર આગળ કરતો હશે અને આ લખાણ પણ એના જ એક ભાગ હશે.

આ નિયમો આમ પાંચ પાંચના શ્રૂમખામાં રચેલા છે, એનો હેતુ યાદ રાખવામાં મદદ થાય એવી યોગ્યતા સાધવાનો હતો. પાંચ સુધીની સંખ્યા આંગળીને વેટ્ટે પણ ગણી શકાય. શાળામાં બાળકોને આ નિયમો શીખવાતા હશે એવું પણ ઇતિહાસકારો માને છે.

૧. શ્રેષ્ઠ માણસને નુકસાન કર્યું નથી.

૧. શ્રેષ્ઠ માણસને નુકસાન કર્યું નથી.
૨. દોરોને દુઃખ દીધું નથી.
૩. ન્યાયને રથને પાપ આવડ્યું નથી.
૪. દુષ્ટતા ત્યાજી કે આવરી નથી.
૫. મેં કદી મારી ફરજનું ઉત્સંધન કર્યું નથી.

૨. કુટુંબના વડીલ સમક્ષ દરિયાદ ખવડે એવું મેં કર્યું નથી.

૧. કુટુંબના વડીલ સમક્ષ દરિયાદ ખવડે એવું મેં કર્યું નથી.
૨. ઈશ્વરને શાપ દોષા નથી.
૩. કોઈને દુઃખ દીધું નથી, કોઈને ગરીબ બનાવ્યા નથી.
૪. ઈશ્વરને ન ગમે એવું કંઈ કર્યું નથી.
૫. પોતાના શેઠની વાત કાને ન ધરે એવું મોઝરને સમજાવ્યું નથી.

૩. અધિકાર

૧. કોઈને માંદા પાડ્યા નથી.
૨. રડાવ્યા નથી.
૩. મારી નાખ્યા નથી.
૪. મારવાની આજ્ઞા આપી નથી.
૫. કોઈને લૂંટ્યા નથી.

૪. ધાર્મિક આચાર

૧. મંદિરમાં ધરાવાતું અન્ન એણું કર્યું નથી.
૨. દેવનો પ્રસાદ લૂંટ્યો નથી.
૩. મૃતનું અન્ન ઉપાડી મથે નથી.
૪. ગ્રામ દેવતાના મંદિરમાં ઓસંગ કર્યો નથી.
૫. " " મારી દેહને અપવિત્ર કરી નથી.

૫. વેપારમાં પ્રમાણિકતા

૧. મેં અનાજનું માપ તારું કર્યું નથી.
૨. બીજી વસ્તુઓ ઝોડી આપી નથી.
૩. બેનરની માપણીમાં હેતરપિંડી કરી નથી.
૪. કાટલાં મોટાં કર્યો નથી.
૫. તાલનાં મોટાં રાખી કોઈને હેતર્યો નથી.

૬. હકની વક્ષા

૧. બાળકના મોંમાંથી દૂધ ચૂંટવી લીધું નથી.
૨. ગાયરમાંથી દોરોને હાંકી કાઢ્યાં નથી.
૩. મંદિરની જગીર ઉપર પંખીને ભજનમાં પકડ્યાં નથી.

૪. મંદિરના તળાવમાંથી માછલાં પકડ્યાં નથી.

જે અપવહારમાં અટકાયત ન કરવી

૧. મેં જસુમાં પાણી પાછાં વાળ્યાં નથી; વહેતાં પાણીને બંધ બાંધી રોક્યાં નથી.
૨. આસ લેવા ઉપર આવેલા હિપોપોટેમસને માથું નથી.
૩. આહારના વિધિનિયમોનું ઉત્સંધન કર્યું નથી.
૪. દોરોને કે પવિત્ર પ્રાણીઓને હાંકી કાઢ્યાં નથી.
૫. ઈશ્વરના પ્રાકટરને રોક્યું નથી.

પગાર અને સેવા

અસહકાર-યુગમાં જે રીતની સેવાવૃત્તિ ચાલી તે પરથી એક એવા ખ્યાલ બંધાયો છે કે, સેવા કરે તે પગાર ન લે. 'સેવાભાવી'નો અર્થ જ એવો થવા લાગ્યો છે કે, પગાર લીધા વગર કામ કરનારો ! પગાર ન લેનાર કાંઈક મુક્ત રહીને કામ કરી શકે છે, બેઝવાગદાર પણ બની શકે છે; તે પગાર નથી લેના તેથી તેને ટેકી ન શકાય એમ પણ કદાચ ઉપરીઓને લાગે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ તો સેવાભાવની નથી જ એમ કહેતાં કશી વાર ન લાગતી જોઈએ. છતાં જાહેર જીવનમાં આવા આવા આડા ભાવો નીપજવા પામ્યા છે, એ તો સૌ સમાજસેવકો કબૂલ કરશે. એ ત્યાગ્ય છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

અસહકાર-યુગની શરૂ શરૂમાં એક વાર માંધીશએ લખેલું યાદ આવે છે કે, સેવકે પેટ પૂરતી સેવકાર્થ લેવી એ યોગ્ય જ છે એમ નહિ, એ તો જે લેવી જોઈએ, અને સરદાર વલ્લભભાઈ પણ એમ કરે તંમાં કશું ખોટું નથી. વાત એમ છે કે, સેવા અસેવાનો સંબંધ પગાર કે મહેનતાણા સાથે નથી, ન હોવા જોઈએ. સરકારની પગાર-નીતિ બ્રષ્ટ હોવાથી જ આ અનિષ્ટ સંબંધ શેકાના મનમાં બંધાયો છે એમ લાગે છે. સરકારી ધોરણમાં પગારને પ્રતિષ્ઠા જોડે સાંધી આપ્યો છે; પગારની મર્યાદા જ નથી રાખી; દેશની આર્થિક સ્થિતિ જોતાં જેને ખરેખર ફૂટ જ કહેવાય એવડા મોટા પગારો અપાય છે. એને લઈને સરકારી નોકરાનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ સેવકનું ન રહેતાં પગારખાઉનું અનાયાસે બની જાય છે; તેઓ કહેવાય છે તો (સિવિલ સર્વન્ટ) પ્રજા-સેવકો, પરંતુ પોતાને માને છે પ્રજાની પર અમલ કરનારાઓ; પ્રજાસેવકોથી તેઓ પોતાને બિન માને છે. આ અનિષ્ટ અને નીતિહાતક પરિણામ આવવાનું કારણ એક જ છે અને તે એ કે, આપણું રાજ્યતંત્ર પ્રજાસત્તાક નથી, તે નોકરશાહી છે. અને તેમાંથી ઉપરનું માનસ સડેને કેળવાયું છે.

હવે બ્યારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યપ્રથા આપણે કેળવવા લાગ્યા છીએ, ત્યારે આ વિચારો ધરમળથી બદલાવા જોઈએ. સેવકને તેની સેવકાર્થનો—પગારનો અધિકાર છે, પગાર લેના છતાં તેણે સેવક બનવાનું છે. એટલે કે, તે પોતાના કાર્યમાં સેવા રહેલી છે તે સમજે; પોતે એક ફરજ સમજીને પોતાની નોકરી કરે; તે કામ્યોર કે વખતયોર ન બને; પ્રામાણિક બાવે અને નેક નૈયત રાખીને પોતાને સંપેક્ષ કામ કરે; પોતાની નોકરીના કાર્ય દ્વારા તે પોતાની જીવન-શક્તિ અને સાધનાગણ ખીલવે. તે તો ત્યારે જ અને કે બ્યારે પોતાના કાર્યમાં સેવક રસ રહે, ઉત્ક્રમ જતાવે—તેમાં એની કર્તવ્યશુદ્ધિ હોય. સેવકો જે આ મનોદશાવાળા બને તો તેથી કાંઈ જ તે ખોતા નથી, બલકે મેળવે છે, તેમના પગાર તેથી ઓછા નહિ થાય; પણ ઉપરાંતમાં તેમને જીવનમાં રસ પડશે. સરકારી કામે પર રખાના નિરીક્ષણનું ખર્ચ પણ ઘટશે નહિ ! અને લાંચરુશયત ! મજૂર પર મુકાદમ રાખવો પડે એવી સ્થિતિ આને તો ધણાં સરકારી ખાતામાં એવામાં આવે છે. આનું કારણ એક જ છે અને તે એ કે, નોકરો પોતાની સેવાવૃત્તિ નથી જાળવતા; તેમને વિશે કામચોરી અને વખતચોરીની બીક રખાઈ છે. સેવાવૃત્તિ ગરીબીને વરેલા આ યુગના પ્રજાસેવકોની જ માલિકીની નથી. તેઓની એ વૃત્તિ તો ત્યાગવૃત્તિ ગણાય. તેથી લાગણુદિ ન હોવા છતાં સેવાવૃત્તિ હોઈ શકે છે. અને તેનાં મુખ્ય લક્ષણ છે કર્તવ્યપરાયણતા, પ્રામાણિકતા, મહાનિષ્ઠા અને નમ્રતા. આ ગુણો કોઈ રીતે પગારના વિરોધી નથી. પગાર અને સેવા વચ્ચે કશો વિરોધ ન હોવા જોઈએ. આજ જે જોવામાં કે જતાવવામાં આવે છે તે આપણા દેશની ખાસ પરિસ્થિતિ જ છે, અને એ પરિસ્થિતિ સુધારવી ઘટે છે.

મગનભાઈ દેસાઈ

કાંતિ તો આપણે ત્યાં આવી ગઈ છે. બારત-વર્ષમાં છેલ્લાં થયું હજાર વર્ષમાં ન થયેલી એવી કાંતિ થવાની છે. પણ તે કેને દાયે ? કાંતિ કાંતિ કહે છે તેમને દાયે ? કાણ જાણે. સૂર્યોદય પહેલાં ઘણા

મરઘાઓ અવાજ કરે છે, પણ સૂર્યોદયના સ્વાગત માટે સંવેગના જીપડે છે ફક્ત ચંડોળ પછીઓ જ. અને ચંડોળ પછીઓ મગનમાં જાંચે ગયા વગર બોલતાં નથી.

કાકા ફાલેલકર

ખેડૂત ઝાણ રાહતનો કાયદો

૨

ઠાઠાભાઈ—ભાઈ, પેલી દેવાના કાયદાની વાત હવે આગળ સમજાવશે ?

ચૂનીભાઈ—જરૂર. આપણે કાયદાનું બહારનું રૂપ તો સમજી ગયા. હવે તેની મુખ્ય વાત પર આવીએ. આ ગણુ ઝીણવટવાળી વાત છે. છતાં તેની આછી રૂપરેખા તો સમજવી ભેદ છે. પતાવટ યોડ કેવી રીતે તપાસ કરશે તે તમને પહેલું કહું.

લેવડદેવડની શરૂઆતથી જ ગંધી તપાસ કરવી ભેદ છે એ તો ઉધાડું છે. પણ એમાં એક મર્યાદા મૂકી છે કે, ૨૦ વર્ષથી વધુ જૂની લેવડદેવડ હોય તેવા કેસમાં, વીસ વર્ષ પહેલાં જે લેણદાર દેણદારે હિસાબ ચોખ્ખો કર્યો હોય અને એની પર ભેટની સહીઓ હોય, તો તે હિસાબ પાકો ગણીને ત્યાંથી આગળ તપાસ કરવી.

ઠાં—આ મર્યાદા રાખવાથી થોડીક તપાસ બોધી થાય ખરી. છતાં અમારા ખેડૂતોની લેવડદેવડ જ ભારે અંજલિયા વહેવાર છે. એમાં જે વાજળી તોડ કંદાય તો જ અમને તો કાર્યદો થાય.

ચૂં—ખરોખર છે. તેથી તો કાયદો ઝીણી ઝીણી વાતોમાંથી એકે છોડી નથી દેતો. જુઓ, હિસાબ તપાસવામાં :

૧. મુદ્દલ અને બ્યાજનો હિસાબ જુદો લેવાશે.

૨. શાહુકારે કંઈ રોકડ રકમ કે સામાન આપ્યાં હશે તે મુદ્દલ ખાતે ઉધારવામાં આવશે.

૩. દેવાદારે હુકમનામા પેટે આપવાને કબૂલ કરેલી કોઈ રકમથી વધુ રકમ મુદ્દલ ખાતે ઉધારવામાં આવશે નહિ.

૪. ચઢી ગયેલું બ્યાજ મુદ્દલ ખાતે

ઉધારાશે નહિ.

આ તો સામાન્ય લાગુ પડતી વાતો યઈ. તે ઉપરાંત એક બાબત છે તે હવે કહું.

૧૯૩૧ના જાનેવારીની ૧લી પહેલાંની અને ત્યાર પછીની લેવડદેવડો, એમ બે તક પાડવામાં આવશે. ૧૯૩૧ની ૧લી તારીખ અગાઉની લેવડદેવડની ઉપર પ્રમાણે તપાસ કરી તે ઉપર વધારેમાં વધારે ૧૨ ટકા બ્યાજ ગણાશે. જે બ્યાજ બાબત યોછા ટકાનો કરાર હશે તો તે ગણાશે. આ પ્રમાણે તા. ૧લી જાનેવારી, ૧૯૩૧, ને દિવસે બ્યાજ અને મુદ્દલનો જે હિસાબ નીકળશે, તે દરેકમાંથી ૪૦ ટકા કપાત કરવામાં આવશે. જે લેવડદેવડ ૧૯૩૦ના જાનેવારીની ૧લીથી શરૂ થતી હોય, તો કપાતના ટકા ૪૦ નહિ, ૩૦ ગણવામાં આવશે. આમાં કોઈ કોરટનું હુકમનામું આડે નહિ આવી શકે.

૧૯૩૧માં આમ નક્કી કરેલી મુદ્દલની રકમ પ્રમાણે, પતાવટની અરજીની તારીખ મુધી તે પેટે ૯ ટકા કે યોછાનો કરાર હોય તો યોછા ટકા બ્યાજ ગણાશે.

ઠાં—આ તો સારી વાત યઈ. ૧૯૩૦ પહેલાં લાવતાલતા ફરકની કસર આથી મટી જશે. હવે ૧૯૩૧ પછીનાં લેણાં માટે કહો.

ચૂં—૧૯૩૧ના જાનેવારીની ૧લીથી કે ત્યાર પછી શરૂ થતી લેવડદેવડને તપાસીને તેની પર વધારેમાં વધારે નવ ટકા બ્યાજ ગણાશે. કરાર જે યોછા ટકાનો હશે તો તે ગણાશે.

એ પણ ચોખ્ખવટ કરવામાં આવી છે કે, બ્યાજ બધે સાદું જ ગણવું. અને ગણતરી કરતાં જે મુદ્દલ કરતાં બ્યાજ વધી જાય, તો

દેવા તરીકે દામદ્વપટ જ ગણાય. વધારેની વ્યાજની રકમ રદ થાય.

જ્યાં મિલકત ગીરો મૂકેલી હશે ત્યાં તેમાંથી કેટલો નફો મળ્યો છે તે બે બોર્ડ નક્કી કરી ન શકે તો તેનું યોગ્ય ભાડું આકારી તે રકમ નફા તરીકે ગણશે.

જે વર્ષે સરકારે જમીન-મહેસૂલમાં કાયદા પ્રમાણે છૂટછાટ આપી હશે, તે વર્ષના હિસાબ નક્કી કરતી વખતે ભાડામાં છૂટછાટ મજરે ગણવામાં આવશે.

૬૦—આ તો સારો ફેડ પાડીને ઘડ્યું છે. પણ ચૂનીભાઈ, ગીરો આપ્યા છતાં વેચાણ કરાવી લીધું હોય તો ?

ચૂં—હા, એની તમે ખાતરી કરી આપો તો ઋણ-પતાવટ બોર્ડ તેને ગીરો જ ગણશે. પણ ૧૯૨૭ના બનેવારીની ૧લી પહેલાં થયેલાં વેચાણ કે ગીરો વગેરેને આ નહિ લાગુ પડે. અથવા કોર્ટે કોઈ ખતને વિષે વેચાણખત તરીકે હુકમનામું કર્યું હોય, તેને પણ આ કલમ નહીં લાગુ પડે. અથવા તા. ૧૫-૨-૧૯૩૯ મુખીમાં બે કોર્ડ ત્રાહિતે વેચાણ કરી લીધું હશે, તો તેને પણ આ કલમ નહીં લાગે.

૬૦—એ તો ખરોખર. કોર્ટે નક્કી કર્યું પછી એ ખરું માનીને જ બોર્ડ ચાલેને ?

ચૂં—કોર્ટે કોઈ દેવાની રકમ ને વ્યાજ બાળત હુકમનામું કર્યું હોય તો તે રકમનો આંકડો પણ માની લેવો એમ કહ્યું છે. માત્ર વ્યાજના ટકા, કપાત ટકા વગેરે મેં સરમાં કહ્યું એમ જ ગણાશે. એ રકમને અંગે ફરી તપાસ કરવાની જરૂર નહિ ગણાય.

૬૦—તપાસમાં કોઈ લેણદાર પોતાના હિતવિરુદ્ધનાં કાગળિયાં દબાવી રાખે તો ?

ચૂં—બોર્ડને ખરેખર બે એમ લાગે કે, લેણદાર પાસે કાગળો છે પણ નથી બતાવતો,

તો બોર્ડ એમ જ માનીને ચાલશે કે, જાણે એ કાગળો લેણદારની સામે જ પડનારા છે.

૬૦—તો તો ન દેખાડવામાં કાયદો નથી. તપાસ વખતે વકીલ રાખવાનો તો ખરોને ?

ચૂં—ના; વકીલનું ખર્ચ શું કામ ? કાયદો સાફ કહે છે કે, લેણદાર કે દેણદાર કોઈને વકીલ આવી નહિ શકે. એક અપવાદ રાખ્યો છે: બોર્ડને તપાસમાં એમ લાગે કે, કોઈ પણ પોતાની વાત ખરોખર રજૂ નથી કરી શકતો, અને ખરોખર ન્યાય તોળવા માટે તેને વકીલ રાખવા દેવો જોઈએ, તો તેને ખર્ચે 'વકીલ' રોકવાને બોર્ડે રજા આપશે. સામાન્ય કાયદામાં શ્રીને પોતાના અવેજી મારફત હાજર રહેવાની છૂટ છે, તે અહીં પણ રહેશે.

૬૦—આ તો બહુ સારી વાત યદ. હવે હેલું આપવાનું નક્કી કરવાની વાત કરો.

ચૂં—પહેલી વાત તો એ ઠરાવવાની હોય કે, દેણદારની મિલકત કેટલી છે. આ આંકડો ઠરાવવામાં સામાન્ય કોર્ટના હુકમનામાની બજવણીમાં જે જે પ્રાકાશ રખાય છે તે બધું આ આંકડામાંથી પણ પ્રાકાશ રખાશે.

ખીલું, સરકારી દેવા પેટે કે ચાલુ વર્ષના મહેસૂલ પેટે કાયદેસર જે સ્થાવર મિલકત પર તેનો હક ગણાય છે, તેની કિંમત પણ મિલકતના કુલ આંકડાની ગણતરીમાંથી બાદ થશે.

ઉપરાંત, તા. ૧-૧-૧૯૩૯ પછી ખેતી-ખર્ચેને સારુ જે હેલું કર્યું હોય તેની રકમ પણ કુલ મિલકતમાંથી બાદ કરાશે.

ત્યાર પછી જે રકમ રહે તે પરથી એ દેણદારની ચૂકવવાની શક્તિનું માપ મળી રહેશે. મિલકતની કિંમત ઠરાવવા માટે સરકાર બહારભાવ વગેરેનો વિચાર કરીને ધારાધારણ નક્કી કરી આપશે.

૩૦—એ તો ઠીક. પણ ને મિલકત જ દેવાથી ઓછી ઊતરે તો શું?

૩૦—એ તો બનવાનું જ. એનો તોડ ને ન હોય તો કાયદો શા કામનો? કાયદા પ્રમાણે ગણતાં જે મિલકત આવે તેના પ્રમાણમાં ઋણ-પતાવટ બોર્ડે ગણ્યાં દેવાંની રકમ ઓછી આકારી દેશે. મિલકતની કિંમત ગણ્યા પછી, ચૂકવવા બાબત નિયમ એ છે કે, દેવાદારની સ્થાવર મિલકતના ૮૦ ટકા જેટલું દેવું ભરવાની તેની શક્તિ ગણાશે. સ્થાવર મિલકત ઉપરાંત બીજી મિલકતમાંથી આવક થતી હોય તો તેની કિંમત, અગર તેની કિંમત ન ગણી શકાય તો તેની આવક પરથી તે મિલકતનું છ. ટકા વ્યાજ ગણતાં જે મુદત થાય તે રકમ ગણાશે.

૩૦—હુકમનામાંના દેવામાં ઘટાડો કરવા બાબત કાયદામાં કંઈ ભેગવાઈ કરવામાં આવી છે?

૩૦—હા, હુકમનામાંનું દેવું હોય છતાં પણ તેમાંય દેવું આપવાની શક્તિ પ્રમાણે ઘટાડો કરવામાં આવશે.

ફેટલાક દેવાદાર એવા છે કે દેવું ન આપવું પડે તે માટે પોતાની મિલકત બીજા ઉપર ચઢાવી દે છે અગર લેણદારને હુસાવવા અગર પજવવા ભારણ કરે છે. ને દેવાદારે સાચે જ એમ કહ્યું હશે તો તેવા કરાર રદ કરવામાં આવશે.

૩૦—હવે કોને ક્યારે દેવું ચૂકવવું અને કેવી રીતે તે સમજાવો.

૩૦—બોર્ડ પોતાનો સુકાદો આપશે તેમાં જ આ બધી હદીકત ચોખ્ખી કરશે. મિલકતની આકારણી, દેવાની રકમ, પ્રકાર વગેરે બધાનો એમાં ફાઇ અપાશે. અને પહેલું દેવું કોને આપવું તેનો ક્રમ સરકારે આમ નક્કી કર્યો છે: (૧) સરકારી દેવું, (૨) લોકલ

બોર્ડનું દેવું, (૩) કાયદો અમલમાં આવ્યા પછી પાક તૈયાર કરવા લોન આપી હોય તે દેવું, (૪) ૧૯૩૯ના બાન્યુઆરીની પહેલી પછી પાક તૈયાર કરવા રકમ આપવામાં આવી હોય તો તે, (૫) સંધર દેવું, (૬) જે લેણું મુલતવી રહેલા જમીન મહેસૂલ માફક વસૂલ કરવાનું હોય તે, (૭) સહકારી મંડળીનું દેવું, (૮) સંધર નહિ એવું દેવું.

ઉપરાંત, ફેટલા હપતાથી દેવું વસૂલ કરવું તેય નક્કી કરવામાં આવશે. વધારેમાં વધારે રપ હપતા કરી શકાશે. હપતાની રકમ નક્કી કરતા પહેલાં વાર્ષિક ચોખ્ખી આવક ફેટલી છે તે નક્કી કરવામાં આવશે, અને હપતાની રકમ ચોખ્ખી આવક કરતાં વધી નહિ જાય.

૩૦—દેવાદારની વાર્ષિક ચોખ્ખી આવક કેવી રીતે ગણવામાં આવશે?

૩૦—દેવાદારની કુલ આવકમાંથી તેના કુટુંબના પોષણનું ખર્ચ જતાં જે રકમ રહે તે અને સરકારનું, લોકલ બોર્ડનું કે પાક પકવવા કરેલું દેવું આપતાં જે બાકી રહે, તે વાર્ષિક ચોખ્ખી આવક ગણાશે.

૩૦—સમજ્યો, પણ મિલકત તો સંધર દેવા પોટે આડમાં પડી હોય. તે છૂટે નહિ તો પતવે શું?

૩૦—બરાબર છે. બોર્ડને સત્તા છે કે, મુદત થયા ન થયાના કે દેવાની પતાવટ ન થયાના કયા વાંધા વગર, બોર્ડ તેને આડ-માંથી છોડવી શકશે.

૩૦—અને બોર્ડ ફેસલામાં દેવાની નક્કી રકમ વગેરે વિગતો લખે. પણ પતે ત્યાં સુધીનું વ્યાજ મળે કે નહિ?

૩૦—મળે જ. તેનો દર સરકાર નક્કી કરે તે. પણ તે સાદા વ્યાજે ૬ ટકાથી વધારે નહિ હોય.

૬૦—એ સમજાયું. કોઈ દેણદાર એક-દમ પતવવા માગે ને લેણદારે શકડ મળે તે લઈ લેવા ખુશી હોય તો ?

૪૦—તો બોડ' લેણદારને બોલાવીને પૂછશે કે, દેણદારની સ્થાવર મિલકતના ૫૦ ટકા જેટલામાં તમારું ફેંસલા પ્રમાણેનું દેવું માંડી વાળશો ? જો તેઓ હા કહે તો સરકાર તે મિલકત પેટે હામી બનીને સરકારી બોન્ડ કરી આપશે અને તેને માટે બેન્ક વગેરેની ભેગવાઈ વિચારી લેશે.

૬૦—તો તો સારું કહેવાય. અને હવતા ભરનારો કદાચ નબળા વરસમાં આવી જાય તો ?

૪૦—તેને માટે કાયદો કહે છે કે, મહેસૂલ મુલતવી રહે કે માફ થાય તે મુજબ હપતાનું પણ કરાશે.

૬૦—કાયદો તો ત્યારે સારો કહેવાય. પણ લોક સીધા ન રહે ને છાની સંતલસો કરી કાયદાનો ગેરલાલ પણ ન હે ?

૪૦—હા, એ ભય પણ ખરો જ. પતાવટના કામ દરમિયાન ક્યારે પણ બોડ'ને જો લાગે કે, કોઈ લેણદાર સાથે દેણદારે છાની સંતલસ કરી બીજા લેણદારને નુકસાન પામ્યો એવી રીતે કાયદાનો ગેરલાલ લેવા ગરબડ કરી છે, તો દેણદારની મિલકતના ૮૦ ટકાના પ્રમાણમાં જે પતાવટ કરવાની શકત છે તેને બોડ' રદ કરશે. જાણી જોઈને મિલકત ખોટી બતાવી હોય કે ન બતાવી હોય તેવા દેણદારને પણ આ શકત નહીં મળે; પણ અજાનથી એ ભૂલ થઈ હશે તો તે સુધારીને ફેંસલો ફરી અપાશે.

બીજા બે શિક્ષાને પાત્ર વાતો પણ છે તે ભેંગી જ કહી દઉં. દેવાની તપાસમાં કોઈ શખસ જાણી જોઈને ખોટી હકીકત કે દસ્તાવેજ રજૂ કરે, તો તેને ૬ માસની સજા ને ૬૦૦૦ રૂપિયા કરાશે.

વળી, જો કોઈ દેવાદાર ફેંસલો મળ્યા પછી, ખબર આપ્યા વગર, બિલા પાક પર દેવું કરે કે પારકાને નામે તે ચડાવી દે, તો તેને પણ ૬ માસની સજા ને રૂ. ૫૦૦ મુધી ૬૦૦ કરાશે.

૬૦—એ શિક્ષા વધારે ન કહેવાય. કાયદાનું હવે કંઈ બાકી રહે છે ?

૪૦—હા, હજી બે ત્રણ મુદ્દા બાકી છે. તપાસ દરમિયાન બોડ'ને એમ લાગે કે, દેવાદાર ઘટાડેલું દેવું અને વાર્ષિક હપતા ભરવા પણ અશક્ત છે, તો બોડ' દેવાદારને નાદાર ઠરાવી શકશે. અથવા ફેંસલા પ્રમાણે હપતા વસૂલ કરવાનું જે કોર્ટને સોંપવામાં આવ્યું હોય તે કોર્ટ, લાગલગાટ બે હપતા અગર કોઈ પણ ત્રણ હપતા જંગમ મિલકત વેચીને વસૂલ કરી શકે તેમ નથી, તો કોર્ટ તે દેવાદારને નાદાર ઠરાવી શકશે. દેવાદારને નાદાર ઠરાવ્યા પછી બોડ' અગર કોર્ટ તેની અધીરું મિલકત વેચી લેણદારને ચૂકવશે. જો અધીરું મિલકત વેચ્યા પછી બાકી રહી તે મિલકત નહિર ઉપરની ૬ એકર જમીન અથવા ૧૮ એકર જમીન અગર રૂ. ૩૦) ના આકારવાળી જમીનથી વધારે હોય, તો તે વધારાની મિલકત પણ નાદારી પેટે વેચી નંખાશે. આવી નાદારી સામાન્ય કોર્ટની રીતની જ ગણાશે.

૬૦—આ વાત તો જરૂરની ખરી. પણ એમાં તો ખેડૂતની આબરૂ જાય !

૪૦—તમે કહો છો એમાં વજ્રદ છે. પણ ખેડૂતે એ કડવો ઘૂંટકો પીને પણ દેવામાંથી છૂટવું સારું. વરસોથી ખેડૂતે સહું છે; તેને અન્યાય થયા છે. તેથી તે કોઈ ખરેખર નાદાર ન ગણાય. એને જો ન્યાય મળ્યો હોત તો તે દેવામાં પડત જ શું કામ ? એટલે ખેડૂતની આબરૂ તો ન બગડે.

કાયદામાં તો બધી બાબતોનો વિચાર કરી લઈને જોગવાઈ રાખી છે. હવે કોર્ટો સમજીને તેનો લાભ લે એમ સૌ ધ્વંસ છે.

અને બીજી બાબતથી કોર્ટોએ પોતાની ખર્ચની ટેવો પણ સુધારવી જોઈએ. તો કાયદી લાભ થાય. સરકારે તો દેવાનું બધું ચોખ્ખું કરી નાંખવા પાકો બંદોબસ્ત વિચાર્યો છે, એમ કહેવાય.

ડા० — હા, એમાં તો ફેર નહીં. પણ હવે મોડું રથપાય ત્યારે વાત.

ચૂં — હા, એ મોટી વાત છે. કેમ કે, આવાં મોટાં કામોને સારી રીતે ને બંદોબસ્ત પૂરાં પાડવાનું કામ પ્રબલદીય સરકાર નિશ્ચિંતીથી કરી શકે. પણ આને તો નોકરશાહી પાછી

રાજ કરતી થઈ ગઈ છે. એ આવા મોટા કામને ઉપાડે એવો સંભવ એછો. તોપણ આ કાયદાથી ખેડૂતો સ્વરાજની કેળવણી તો લેતા થઈ જશે, કેમ કે સ્વરાજ જોઈએ છે તે આવાં આવાં મોટાં કામો પાર ઉતારવાને માટે.

ડા० — સાચું છે. કાયદો થાય ને જો તે અમલમાં ન મુકાય તો આંધળાને પણ લાગે જ.

ચૂં — ચાલો ત્યારે હવે રજા લઉં. આ કાયદો સૌને સમજાવજો.

ડા० — જરૂર. તમે લીધેલી તરફીને માટે આભાર માનું છું.

રાવજીભાઈ નાચાભાઈ પટેલ

ગામગોષ્ઠી — ૭

સહકારી મંડળી

આજે તો મુખી વહેલા આવી ગયા હતા અને ગામના બેચાર માણસો સાથે વાતો કરતા હતા. વિદ્યાર્થીએ આવતાં વેંત પૂછ્યું, 'ઓહો! મુખી, તમે તો આજે કંઈ વહેલા આવી ગયા છે એ શું?'

મુ० — અમે કંઈ તમારો વખત સાચવીને નથી આવ્યા. એ તો અમારી 'શિશોટી' બાબતમાં થોડી પૂછપરછ કરવાની હતી એટલે અહીં લેગા થયા'તા.

વિ० — 'શિશોટી' એ શું?

મુ० — નહિ કાલે તમે પૂછતા'તા, એ અમારી મંડળી.

વિ० — કંઈ મંડળી? તમારી સહકારી મંડળી? એની વળી શી તપાસ ચાલે છે?

મુ० — આ વિલાગમાં ઘણી મંડળીઓનું દેવું વધી ગયું છે અને કોઈ દેવું ભરી શકતું નથી, એટલે સરકારે તેની તપાસ કરાવી

છે. તેનો તોડજોડ કરીને તેનો કંઈક નિકાલ કરવાનો છે.

વિ० — તમારી મંડળીનું પણ એવું જ છે કે? મુ० — છેક એવું નહિ, પણ એતુંય કામ તો બરાબર ચાલતું નથી.

વિ० — એનું શું કારણ?

મુ० — કોણ જાણે? કામ તો બરાબર કરીએ છીએ. પણ સરકારી ધારાધારણા અમને કાવતાં નથી. અને જાધા એ વસ્તુ ઓછા સમજે છે?

વચ્ચે એક ડોસા કહે: અમને ખેતીના કામ માટે જ પૈસા મળે અને બીજાં સારાં નરસાં કામો તો અમારે બીજાનું મોં ઉઘડાવવું પડે, ત્યારે વાણિયો શો ખોટો?

મુ० — પણ વાણિયો તો લૂંટે છે ને? તેનું તો વ્યાજ ભરી ભરીને જોયા જ આવતા નથી. ત્યારે મંડળી એમ લૂંટતી તો નથી ને?

ડા૦—હા, એ સાચું, પણ વાણિયાને ત્યાં તો ગમે ત્યારે પૈસા મળે. ખરાબ વરસ હોય ને થોડું વહેલું થાય તો જગ કરગરીએ તો સાંભળે. ત્યારે આ ‘શિશોદી’માં તો કાયદો એ કાયદો. અને વાણિયાનાં બ્યાજ અમારા વખતમાં તો ઓછાં હતાં. આ શેઠને ત્યાં જ અમારું બાપદાદાનું ખાતું આઠ આના બ્યાજનું હતું. એ તો હવે બ્યાજ વધી ગયાં.

વચ્ચે શેઠ કહે : બ્યાજ વધે નહિ તો શું થાય ? સરકાર બધી મિલકતનો કાબૂ કરી બેસે પછી વાણિયો શામાંથી લે ? પહેલાં તો ખેડૂત આખો વાણિયાને ત્યાં હતો. એને વિશ્વાસ હતો કે ગમે ત્યારે મારા પૈસા જવાના નથી. ખેડૂત પાસે કંઈ મિલકત હોય અને વધારામાં એકબીજાના બોલનો વિશ્વાસ હોય. હવે તો નવા નવા કાયદા થયા. હિસાબ બરાબર કરાવ્યો ન હોય તો પૈસા રૂબે, હિસાબની મુદત વીતી જાય તો દાવો ચાલે નહિ, અને દાવો કરે તોપણ ખેડૂતની મિલકત ઉપર સરકારનો અને મંડળીનો પહેલો હક ગણાય. આવાં આવાં બંધનો લેખાં થયાં. પછી વાણિયો પહેલાંની માફક શી રીતે ધીરે ?

ડા૦—પણ, હો ! અમે આ ‘શિશોદી’ બંધ કરીએ. તમે પહેલાંની માફક પૈસા ધીરશે ?

શે૦—એ તો મારા બાપા જાણે.

ડા૦—પણ તમે હવે ક્યાં નાના છો ? બે છોકરાંના બાપ થયા. તમે હવે ફકાનનો વહીવટ હાથમાં લો અને ગામમાં પહેલાંની માફક ધીરો.

શે૦—પણ બાપા છે ત્યાં મુખી મારાથી કંઈ થાય નહિ.

મુ૦—એ તો હજી છોકરું છે. એનાથી કંઈ બને નહિ. પણ આપણે આ સરકારનું પૂછણું આપ્યું છે તેનો જ વિચાર કરોને !

ડા૦—એનો શો વિચાર કરવાનો ? સરકાર દેવું બોલું કરે તો રફતે રફતે સો થોડું થોડું ભરે.

વિ૦—પણ મુખી ! તમારી આ મંડળીને સજીવન કરીને બરાબર ચલાવતા કેમ નથી ? એને બરાબર ખીલવો તો ઘણું લાભ થાય.

મુ૦—એ કંઈ એકલા માણસનું કામ નથી. બધાય સરખા સમજતા હોય અને કોઈનીયે ખોટી શરમ રાખ્યા વગર કામ કરતા હોય તો બરાબર કામ થાય.

વિ૦—પણ તમે એવી જ રીતે કામ ચલાવોને !

મુ૦—એ તો થાય ત્યારે ખરું. હાલ તો કંઈ થાય તેવું લાગતું નથી.

વિ૦—તો મંડળી બંધ થાય ત્યારે પાછા વાણિયાને ત્યાં જ જવાનાને ?

મુ૦—હાજ તો ! મેલ કરવત મોચીના મોચી !

વિ૦—પણ આ સહકારી મંડળી જેવી ઉત્તમ વસ્તુ તમારે ત્યાં કેમ બરાબર ચાલતી નથી એનો કંઈ તમે વિચાર કર્યો છે ?

ડાસા૦—એ બધાં અમારાં જ પાપ અને થોડુંક સરકારનું ડીંડવાણું. અમને લોકોને એમના નિયમો ફાવતા નથી અને એ લોકો બધા નિયમોથી કામ લે. એમના અમલદારો આવે તે જાણે અમારા ઉપર રોષ ચલાવવા. કંઈ સમજાવે નહિ કરે નહિ અને નિયમોની જ વાતો કરે. જેમાં તેમાં નિયમ આગળ ધરે. અમારી સ્થિતિ તો જીએ નહિ. ધડ લઈને જમીન ટાંચમાં લે.

વચ્ચે શેઠ કહે : પણ મંડળીના મેમ્બરો ગમે તેમ પૈસા વહેંચી ખાઓ છો એનીયે વાત કરોને !

ડા૦—હા ! એય સાચું. અમે કદીએ છીએને કે એ બધાં અમારાં જ પાપ.

વિ०—મુખી! તમે કેમ કંઈ બોલતા નથી? તમને તો મંડળીના કામમાં રસ છે. તો આ એક કામ હાથમાં લઈને એને ખરાબર દીપાવોને!

મુ०—એ ખરું! પણ એક હાથે તાળી પડતી નથી. અમે બધા અણસમભુ, સરકારી ધારાધારણો કડક, અને અમલદારોનો સહકાર નહિ; એટલે બધી રીતે સુધારો ન થાય તો એ કામ ચાલે નહિ. તમારા જેવા માણસો ગામડાંમાં આવીને રહે અને એ કામ હાથમાં લે, તો કંઈ ખરાબર ચાલે. બાકી અમારું તો એ ગભુ નથી. અત્યારે તો સવાલ એ છે કે, આ કાચી પટેલી મંડળીઓનું કામ શી રીતે પતાવવું. એનું પતે અને ખટી નવેસર ભિલું થાય ત્યારે ખરું!

વિ०—એમાં આ શેડિયાઓ કંઈ વિરોધ કરે છે ખરા?

મુ०—એમનો ધંધો જાય એટલે એમને પણ લાગે તો ખરું જ ને! પણ એમને ક્યાં એક ધંધો છે? એ તો દુકાન કરે, દલાલી કરે, ગમે તે કરે. અને મંડળી બધાને ઝોઘી પહોંચી વળવાની હતી? એમનું ધીરધારનું કામ થોડું ઘણું તો ચાલ્યા કરવાનું, એટલે એમને કંઈ બીવાનું કારણ નથી.

વિ०—ત્યારે આ હાલનું કામ પતે એટલે

એને નવેસર સજીવન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો સારી વાત છે.

ડા०—એ મખી અને અમારા જેવાથી કંઈ બને નહિ. એ તો તમારા જેવાનું કામ.

વિ०—ત્યારે આ વાતમાં કંઈ ભલી-વાર આવે તેમ લાગતું નથી. બધી વાતમાં છેવટે નકારથી ગાડું અટકે છે. ઘાંચીની ઘાણીની માફક બધીયે વાત હતી ત્યાં ને ત્યાં આવીને અટકે છે. આપણા દેશનું આ જ મોટું દુર્ભાગ્ય છેને? આ થાય નહિ, તે થાય નહિ, અને ગાંધીજી જેવા જે કરવાનું કહે તે ગમે નહિ. એ રીતે તો આપણે કોઈ દિવસ આગળ વધી શકીએ નહિ. આપણને જે વસ્તુ સારી લાગતી હોય, જે વસ્તુ આપણને ગમતી હોય, તે આપણે પ્રમાણિકપણે અને શક્તિ પ્રમાણે કરતા થઈ જવું જોઈએ. નાદા તેટલું પુણ્ય. જેટલું થાય તેટલું લાભમાં ગણવાતું. કંઈ ભિલા રહીને બેથા કરીએ તો કંઈ કામમાં ન આવે. માટે આ બાબત જરા વિચાર કરજો અને ગામનું કંઈક લઈ શકાય તેમ કરજો. તમે બધા તમને સારું લાગે એવું કોઈ પણ કામ જીવ મૂકીને કરતા થઈ જાઓ તો સારું. તેથી તમનેય લાભ છે અને ગામનેય લાભ છે. ઠીક! આજે તો રજા લઉં.

ચિત્રલક્ષ્મી દેખાડી

હિંદુધર્મને ધર્માન્તર કરાવવાની જરૂર નથી. હિંદુધર્મ એ એક એકલવાણો અસહિષ્ણુ ધર્મ નથી. એ તો સંસ્કારભેદ તેમ જ અધિકારભેદમાં માનનાર એક ધર્મકુટુંબ છે—અવિબક્ત અને વિશાળ ધર્મકુટુંબ છે. એમાં વળી ધર્માન્તર કરવા કોઈને નોતરવાપણું હોય જ શાનું? હિંદુધર્મ હવેનાન્તર કરવામાં જાને છે, એ દિગ્ હોઈ બધાને દિગ્ બતાવવા માગે છે.

સર્વેશ્વર સુલ્લિતઃ સન્તુ. સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ। બધા જ ધર્મો કુટુંબી થઈને અહીં રહી શકે છે. દુનિયામાં આજ સુધી ધર્માન્તર કરાવનારા મિશનરીઓ બધે ફેલાયા છે. હવે હિંદુધર્મે ધર્માન્તરવિરોધી મિશનરીઓ જ્યાં ત્યાં ફેલાવવા જોઈએ. એમનો વિરોધ થશે, એમની હત્યા થશે. પણ એ કારા જ જગત વિચારશીલ થશે.

કાકા કાલેલકર

મા સિ ક વિ વે ચ ન

દીનબંધુ એન્ડ્સ

દીનબંધુના સ્વાર્વાસના ખચર સાંભળી એક મિત્રે કહ્યું તે સાચ સાચું છે કે, 'અંગ્રેજ પ્રજા પર ક્રોધ આવે તો દીનબંધુનું સ્મરણ કરતાંવેંત તે ઓગળી જાય; એવા ખાનદાન અને ઉદાર દિલના એ અંગ્રેજ માનવસેવક હતા.' દીનબંધુનું જીવન એટલે પવિત્રતા, સેવાપરાયણતા, જીતદયા, અને વ્યાપક સહાનુભૂતિનો એક અનૂદ ઝરો. એમના જીવનના પ્રારંભથી જ એમણે નક્કી કરી લીધું હતું કે, મારે હંશુ ક્ષિતરતું અનુસરણ કરવું છે. એ મહાન સંકલ્પને તે આમરણ વફાદાર રહ્યા. તેને ખાતર તે રંગ, રામ અને જાતિ તથા દેશનાં માનવી બધેનો સામે ઝૂઝ્યા અને જીત્યા. એક પાદરી અધ્યાપક તરીકે આપણા દેશમાં એમણે જીવનનો પ્રારંભ આજથી ૩૫ વર્ષ પર કર્યો. પણ આવતાંવેંત ત પામી ગયા કે, ક્ષિતરતે નામે કામ કરનારા તેને છન્ડારીને જ વળે છે કે શું ? નાનાભોટા અનેક પ્રસંગોમાંથી તે નેહા ગયા કે, એ સંજોગોમાં પાદરી જીવન તો અશક્ય છે. અને તેની સાથે તેઓ પાદરીપણાનાં બંધનથી મુક્ત થયા; અને ને દેશની ક્ષિતરતા નામ પર સેવા કરવાને માટે આવ્યા હતા, એની સાચી સેવા શરૂ કરી. ધર્મપરિવર્તન કરવાને મિત્રે આવેલા પોતે જ ધર્મની નવી દૃષ્ટિ અહીંથી લાભતા ગયા.

કહેવાય છે કે, જીવનમાં સન્મિત્ર મળતા જેવું પરમ સહભાગ્ય ભાગ્યે જ મળીતું છે. થી. એન્ડ્સ આ સહભાગ્યના પરમ ભાગી હતા. એમના મિત્રોમાં આર્યાર્થ રુદ્ર, હકીમ અજમલખાન, સ્વામી શ્રદાનંદજી, અને એવાં બીજાં અનેક હેત્રોનાં નામાંકિત નામો ગણવાય એમ છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજીની એમની દોસ્તી તો સૌ કોઈ જાણે છે. અને આવા વિશાળ મિત્રમંડળની સુવાસને જાને એવું કામ તેમણે પોતાનું કયું હતું. જ્યાં જ્યાં તેમણે દુઃખ જોયું ત્યાં ત્યાં તે દોડી ગયા છે. તેમાં તેમણે ધર્મ, રાજકારણ કે વર્ણ. યા જાતિની વાડો માની નથી. તેમાંય તેમનું જ કહેવાય એવું કામ તો પરદેશવાસી હિંદીઓનું દુઃખનિવારણ છે. ઊંડે ઊંડે તેમને લાગતું કે, આ દુઃખ હિંદીઓને ગોરાઓની

અ-ધિરતી રંગરૂપની લાગણીથી જ ખમવું પડે છે. એ અણુજાળતું ધર્મલાંછન ધોવા આખા જગતને એ પોતાનું પરગણું સમજ ખૂંદતા રહ્યા. અને એ કાર્યે જ એમને આપણી જગતમાં 'દીનબંધુ'નું વહાલસોયું ઉપનામ આપ્યું. એવા પ્રેમાળ, દીનબંધુ આત્માનું પુણ્યસ્તોક સ્મરણ કરીએ અને એમણે જે દેશપર, જાતિપર તથા ધર્મપર દૃષ્ટિથી સેવા કરી તેનો પાઠ આપણે સંધરીએ.

નવજન્મની વેદના

મારે બીચલપાયલ માગતા જમાનામાં આવજ આપણે જીવીએ છીએ. આજના સમયને વકેટલાક શ્રેષ્ઠ 'પંડના જમાના સાથે સરખાવે છે. તે સમયે એક મોટી રાજકાંતિ ઘર્ષ તે એ કે, વેપારીઓની કંપની સરકાર બંધને અંગ્રેજ રાણીનું રાજ સ્થપાયું. તે જમાનાની આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના ધર્મમૂલક અને સંસ્કૃતિપ્રધાન હતી. કંપની સરકારની અબ્યવસ્થિત રાજનીતિથી શ્રેષ્ઠ એ ભાવનાની સુરક્ષિતતા વિશે સારાંક જન્યા હતા. 'પંડના ઉછાળા પાછળ જે પ્રજાકીય બળ હતું તે આ સારાંકતાનું હતું, એમ આપણે કહી શકીએ. તે બધે ધાર્યું કરાવ્યું, કેમ કે 'પંડ પંડી રથાપાયેલી નવી સરકારે દટ્ટરો પિટાવીને જીજ્ઞાસ્યું કે, હિંદનાં ધાર્મિક તથા સાંમાજિક રૂઢિ, રીતરિવાજોમાં સરકાર દખલ નહીં દે. એટલી ખાતરી મળવાથી પ્રજાકીય રોષ સમ્યો અને આધુનિક અંગ્રેજ રાજનો પ્રારંભ થયો.

આ નવા રાજ્યે જાણેઅજાણે એક બીજી કાંતિ ઊભી કરી. પ્રાચીન ધર્મ-અને સંસ્કૃતિ-મૂલક રાષ્ટ્રભાવના પાયા ઉપર ચપટીક બજેલામાં યુરોપી દુનિતો પ્રજાકીય રાષ્ટ્રભાવ એણે ઉપજાવ્યો, અને એમાંથી હિંદ દેશ એક રાષ્ટ્ર તરીકે પોતાની અસ્થિતા જોતો ગયો, ખીલતો ગયો, અને પરરાજની પીડા તેને સાલવા લાગી. એ રાષ્ટ્રભાવ જનવિશેષ કે ધર્મવિશેષ નથી; એ ભાવ રાષ્ટ્રની આખી પ્રજાની એકતા આદે છે. એ ભાવના હવે પોતાનું જોગણું માગે છે. એજો જન્મ થાય તે માટે આખી પરિસ્થિતિ આવજ પાછી આમૂલ રાજકાંતિ માગી રહી છે. 'પંડના જમાનો પાદખીને અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ

બેઠણ પેઠી સુધી કામ દર્ધ થકે એવું કાર્યસૂચ ગોઠવી શક્યા. આજ હવે એ મુત્રો અધૂરાં અને કામ નહીં દર્ધ શકનારાં ધર્મ પચાં છે. છતાં પેઠીઓની પડી ગયેલી રેવો અને ઘણેકો વિશ્વાસ એમાં કાંતિ કરતાં એમને રોકે છે.

બીજી ગણતુ દિંદી પ્રજામાં પણ કેટલાકને એમ લાગે છે કે, પ્રજાકીય રાષ્ટ્રબાવનું ધોરણ નહીં ફાવે! આ મત ખાસ કરીને આજ મુસલમાનોમાં ફેલાયેલ છે. નાનક અને કમીરના જમાનાથી શરૂ થયેલા એકતાનો જમાનો ઔરંગઝેમે લાયકાઓ, અને તેનો મેલ ધોઈ કાઢીએ ત્યાં તો લાલસાધુ ત્રીને પણ આપણી વચ્ચે પડ્યો, અને તેણે એ ચાકુ ટુકાસમાર્ગે ડુંધ્યો. એ ડુંધનના અવશેષરૂપ આ દિંદી પ્રજાના બામકાનો મન ગણાય. પરંતુ, ઇતિહાસ કહે છે કે, અવશેષમાં નરનિમોહની તાકાત નથી હોતી; તેઓ તો ઇતિહાસનાં રમૂતિ-મિત્રો જ હોય છે.

આવું જ એક રમૂતિચિહ્ન તે આપણાં સેંકડો રમવાંસ ગણાય. તેઓ પણ આ જમાનામાં પોતાની આજસ મરડીને સૂઝે છે એવું ખૂટતુ લાગ્યાં છે. ખરેખર, ઇતિહાસના અભ્યાસીએને અડુ રસ પડે એવો આ જમાનો છે. પરંતુ, ઇતિહાસ એટલું તો અચૂક કહે છે કે, દિંદમાં ૧૮૫૭ પછીથી ચાકુ કહેલા તંત્રમાં ધરમૂળથી કાંતિ થવી જ નેઈશે. આત્મારે દેખાતી ભ્રમણાઓ અને ઘેઘઝાઓની વેદનાઓ એ નરજામની જ વેદનાઓ નથી? ઉદાર સદાનુમતિ અને દરેક તથા ઇતિહાસપૂત ભુદ્ધિ અને તદનુરૂપ એકાગ્ર કાર્ય જો હશે, તો આ વેદનાઓ સજ્જ જની તેમાંથી 'સોનાનો મુરજ' જ બિગશે.

પ્રોદ શિક્ષણ કાર્યના વાર્ષિક હેવાલ

ગૂજરાત વિભાગની પ્રોદ શિક્ષણ સમિતિનું તા. ૧-૧૦-૩૮થી તા. ૩૦-૯-૩૯ સુધીના એક વર્ષના કાર્યનું નિવેદન અમને મળ્યું છે. તેમાંની નિગતો તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચતા જેવું ગણાય. વર્ષ દરમિયાન આ સમિતિએ ૬ બેઠકા કરી. તેમાં અનેકવિધ કુલ ૮૮ રજાઓ કર્યાં. તે કારા ગૂજરાત-ભરમાં આ નવા કામને તેણે યાજે પાડ્યું એટલું જ નહિ, એ કામને વેગ અને જોર આપ્યાં, જે ત્રીજી વિગતોથી તરત દેખાશે.

પ્રચારાર્થે કુલ ૧,૫૦૦ રૂ. જેટલું ખર્ચ કરી ૬ પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરી; અને લોકપોથી તથા લોકકક્ષા જેવી કાપત્રી સામગ્રી તૈયાર કરી કામને મરજતા કરી આપી. વ્યવસ્થિત અભ્યાસક્રમ ગોઠવી શિક્ષકો માટે સૂચનાઓ સાથે એક પત્રિકા પ્રસિદ્ધ થઈ, તેથી છૂટાછવાયા પડેલા સૌ સેપકા એકઠાડું કામ કરી શક્યા, ને આ નવી પ્રવૃત્તિમાં આપોઆપ સંગઠિતતા આવી શકી. ઉપરાંત, શિક્ષકોને માટે તાલીમવર્ગોની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. હેવાલના વર્ષ દરમિયાન કુલ ૭ તાલીમવર્ગો ચલાવવામાં આવ્યાં, તેમાં ૩૪૫ શિક્ષકોએ પ્રોદ શિક્ષણની તાલીમ લીધી. પ્રાંતના દરેક જિલ્લામાં આ વર્ગની ગોઠવણ થઈ હતી.

સમિતિએ પ્રોદ શિક્ષણના કામને માટે જિલ્લા-વાર પેટાસમિતિઓ નીમી હતી. સુરત અને અમદાવાદ શહેરને સ્વતંત્ર વિભાગ ગણી તેમની અલગ શહેર-સમિતિઓ રાખી હતી. સરકાર-એપડે કુલ ૧,૫૦૦ જેટલા પ્રોદ શિક્ષણના કાર્યકર્તાઓ ને ૭ સંરચાઓ નોંધાયાં હતાં.

દેશનું પ્રોદ શિક્ષણનું કામ વિદ્યાર્થીઓ એકલા, ને ધારે તો, પાર પાડી શકે. તેમને એની લગની લાગવી નેઈએ. એ હેતુથી સમિતિએ રમજોમાં નાની નાની જાવણીઓ ખોલી, તેમાં કામ કરવાને માટે વિદ્યાર્થીઓની દુકડીઓ મૂકી હતી. રમજોમાં ૨૦-૩૦ દિવસ સુધી, કુલ ૬૫ જાવણીઓમાં ૨૪૬ 'સાક્ષરતા-સેનિકો'એ કામ કર્યું હતું. હવે પછી આ વર્ષે રમજો આવે છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ શું કરવાના છે?

જિલ્લાઓના નોંધાયેલા કાર્યકર્તાઓએ વર્ગો ચલાવી કેટલાને 'સાક્ષર' કર્યા એના આંકડા આ નિવેદનમાં નથી. પણ શહેર-વિભાગના એ આંકડા છે ને તરફ હવે વળાએ. અમદાવાદ શહેરની પ્રોદ સમિતિએ, મજૂર મહાજાને, મિલમાસિક મંડળ તથા મ્યુનિસિપાલિટીએ ધર્મને કુલ ૧૪૮ વર્ગોમાં ૫,૪૫૬ પ્રોદને ભણાવ્યા. સુરતની સમિતિએ ૪૮ વર્ગોમાં વર્ષ દરમિયાન ૧,૧૭૨ જણને ભણાવ્યા.

અંતે નિવેદનમાં એ વાતો વિશેષ નોંધ તરીકે મૂકી છે તે કહેવા જેવી ગણાય: પ્રોદ શિક્ષણનું કાર્ય રજૂઓડોને હરતક મૂકનામાં આવે તો તે ઉત્તમ રીતે થાય એમ કહ્યું છે. અને ગૂજરાતની બધી જિલ્લા

હમડાનો સમય નથી; પરંતુ તે કામ કરવાને માટે બીજા વિદ્યાર્થી તથા આવડતો વિષે જે જે ધ્યાન પહોંચાડવાનું છે, તે બધું ઉલ્લેખની કિયાની સાથે રહેલું છે. એ ધ્યાન ન પહોંચાડવામાં આવે તો ઉલ્લેખ દ્વારા કશું જ નહિ સાધી શકાય; શ્રેણી, કક્ષા કાચા માલને ધૂળ જેવો કરવાની જ કારવાઈ એ ધર્મ રહે.

સરકારી પાઠ્યપુસ્તક સમિતિ

પાઠ્યપુસ્તકોના આખા પ્રશ્નો વિચાર કરી તેને અંગે સંજોગોના સૂચનાઓ કરવાને માટે મહા-સભાવાદી સરકારે એક સમિતિ નીમી હતી, જેને વિષે આ માસિકમાં અગાઉ એક અંકમાં (જુઓ અંક ૧૭૦, પાનું ૨૪) જણાવ્યું હતું. વાચનમાળાને અંગેની ઉપર જણાવેલી બીના આ સમિતિએ દરજ્જા પ્રમાણે હાથ, એ તો બનવા જેવું નથી; કારણ કે, એ સમિતિને એવું કશું કરવાપણું છે નહિ. વળી એ સમિતિ હજી પોતાનો વિચાર પૂરો નથી કરી રહી. તે અગાઉ જ પોતાની વાચનમાળા રદ કરીને સરકારી કેળવણી ખાતાએ આ સમિતિના કામને કાંઈક મૂંચવ્યું છે એમ નહિ?

વળી, આ સમિતિના સરકારી અને ગિન-સરકારી સભ્યો એકમત નથી ધર્મ શક્યા એમ લાગે છે; કેમ કે, મહત્ત્વના કેટલાક ગિન-સરકારી સભ્યોએ રાજનામાં આખ્યાં છે એવી વાત જહાર આવી છે. સમિતિની નિમંણુકનું પ્રયોજન બે પ્રજામત ગણવાનું હોય,—અને એ જ હોઈ શકે, કેમ કે અમલદારી મત તો સરકાર પાસે માગ્યો મળે એમ જ છે,—તો પછી પ્રજાકીય સભ્યોના જવાબદાર જે કાંઈ કામ તે સમિતિ કરે તે દુષિત નહિ તોય નકામું તો નીવડે જ, કેમ કે પ્રજામત ગણવાનું સમિતિનું પ્રયોજન જ માર્ગ જાય. આવા સંજોગોમાં આ સમિતિએ પોતાના કાર્યને રથગિત રાખવું જ કીક યા પ્રજામતને પાછો મેળવી લેવા જોઈએ, એમ નહિ?

રજાજિત ચંદ્રકની પ્રતિષ્ઠા

આ સાલનો રજાજિત સાહિત્ય ચંદ્રક થી. ઉમાશંકર જોશીને આપવાનો દરજ્જા અમદાવાદની શુજરાત સાહિત્ય સભાએ બહુમતીએ કર્યો, એમ જાણમાંથી ગણવા મળે છે. આ ચંદ્રક કોને આપવો એની કાંઈ સર્વનિર્ણિત નીતિરીતિ કે પદ્ધતિ હોય તો તેની ખચર નથી. જે વર્ષમાં તે ચંદ્રક અપાય એ વર્ષની

જ કાંઈ સાહિત્યકૃતિને માટે આપવાની મર્યાદા છે કે કેમ, એ પણ ખચર નથી. આવા સંજોગોમાં ‘જન્મભૂમિ’ના ‘કં. કિં.’ કાર સાચું કહે છે કે, ‘ચંદ્રકની નવાજેશ વ્યક્તિઓનાં નામો વચ્ચેની સ્પર્ધાને પાત્ર બને એ વિચાર ગમતો નથી. કેટલીક વસ્તુઓ એની પવિત્ર ગણાવી જોઈએ કે તેના પર મતજથ્થુતરીની પીપાપીપ સારી નહિ. એથી ધીમે ધીમે મનોમાહિન્ય જન્મે તે ચંદ્રકની પ્રતિષ્ઠા ઘટે.’

સાહિત્યક્ષેત્રમાં નાનાં મોટાં માનાપમાનો બીજાં ક્ષેત્રો કરતાં ઝટ અને જાડુ લાખે છે એ જોતાં, ચંદ્રકની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર પણ તે આપવાની કાંઈક આંધી નીતિરીતિ હોવી ઘટે. અમે નીચેની બે ત્રણ વસ્તુ તમામને સૂચવવા જેવી માનીએ છીએ : (૧) ચંદ્રક આપવાને માટે વિષયોની કમજબતા જાહેર કરવી જોઈએ. (૨) આપવાના વર્ષ દરમિયાન, નિશ્ચિત વિષયના પ્રસિદ્ધ થયેલાં બધાં પુસ્તકોમાંથી શ્રેષ્ઠને ચંદ્રક આપવો જોઈએ. (૩) શ્રેષ્ઠતા નક્કી કરવાને માટે તે વિષયના તાર્કિકોની પરીક્ષક-સમિતિ નીમવી જ જોઈએ, જેથી હાથ ગણવાની જાડી રીત ન લેવી પડે. આટલું તો તાર્કિકશક્તિ થવું ઘટે. તો જ ચંદ્રકની પ્રતિષ્ઠા ઉત્તરોત્તર વધતા જવાની આશા રાખી શકાય.

આ સૂચના પરથી, કાંઈ આ વર્ષના ચંદ્રક-દાનની પસંદગી પર અમે કશીય ટીકા કરીએ છીએ એમ રખે માની એશે. બાઈ ઉમાશંકરને ચંદ્રક માટે પસંદ કરવા માટે સખાને અને અમને ધન્યવાદ ધરે છે.

કેટલાક ગૂજરાતી પદ્યો

એક વિદ્યાર્થી નીચેના શબ્દોને માટે ગૂજરાતી વર્ણોએ પૂછે છે :

ગાડીનો ‘કોસ’; ‘કોસિંગ’; ‘ક્રિકેટ’; ‘મેચ’, ‘જોલ’, ‘ફૂટબોલ’, ‘રટ’પ’. ધણાખરા શબ્દો રમતના છે. ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, અને એ બે રમતોની ‘મેચ’ એ શબ્દો તો, મને લાગે છે કે, ભાષામાં વલ્લભ રૂપે જ રચાન પામ્યા છે, એમ માનવું જોઈએ. પરંતુ બીજી રમતોની ‘મેચ’ નહિ, પણ હરીફાઈ, રમવા, ચરત વગેરે આપોઆપ કહેવાય છે. એટલે ‘મેચ’ને, એ શબ્દ જે બે રમતો મારફત રદ થયો છે, તે પૂરતો સમજશે, એમ લાગે છે.

‘જોલ’ માટે દેશી શબ્દ ‘પોથું’ છે જ. જુઓ જોડણીક્રિયા.. તેને રદ કરી શકાય.

‘રૂઢ’ માટે અમારા જમાનામાં ‘ખલ્લુ’ શબ્દ જ વપરાતો. આજ પણ એ શબ્દ કામ દઈ શકે છે.

અંતે રહે છે ગાડીનો ‘કોસિંગ’ યામ છે તે. ‘મે ગાડીઓ કયાં મળે છે?’ એમ કહેવાથી આખો ભાવ આવી જાય છે. રેલવેના ‘કોસિંગ’ને માટે ‘ફાટક’ શબ્દ આપણે બોલીએ જ છીએ. એક બીજા અર્થમાં પણ ‘કોસિંગ’ વપરાય છે—‘એક અને સોડકલનું ‘કોસિંગ’ કયાં થશે?’ આને માટે તો એમ કહી શકાય—‘એક અને સોડકલ કયાં મળશે?’ ‘કોસ, કોસિંગ’ જેવા શબ્દો પારિભાષિક ન કહેવાય. એમને માટે તો પદ્યોમાં ચોજવાનું જ હોઈ શકે. ‘મળવું’ કિવાપદ દ્વારા એ સંદેહો જની શકે છે.

જોડણીની કેટલીક ભૂલો

એક બાઈ લખે છે, ‘જન્યત’ લખાય છે એ, સંસ્કૃત પ્રમાણે, ખોટું છે; ‘જનમત’ ખરું. આ વાત બરોબર છે. પણ ‘જન્યત’ એટલું રૂઢ થઈ ગયું છે કે, રૂઢિતે ખાતર જોડણીકાશકારોને, તેને સંસ્કૃત કહ્યા વગર પણ, લખસ કરવું પડ્યું છે. શુદ્ધ સંસ્કૃત પર આગ્રહ રાખનારાઓ ‘જન્યત’ લખે. અને કમે કમે બે શુભરાત તે જ લખતું થઈ જાય તો, અંગ્રેજી ‘civilise’ ‘civilize’ ના વિકલ્પમાં હવે પાછો જ રહી છે તેમ, આગળ પર કોશકારો ‘જન્યત’ રદ કરી શકશે. કદાચ આપણી ‘ઝ’ને ‘ર’ પેઠે બોલવાની રૂઢ પરથી વહેમાઈને, ‘ર’ તો ‘ઝ’ કરી, ખરા ‘જન્યત’નું ખોટું ‘જન્યત’ થઈ ગયું હશે?

એક બાઈ ‘ગિયારા’ની દયા ખાઈને કહે છે કે, ‘ગિયારા’ને ‘બીચારું’ શું કામ લખવું? જ્યાં વિકલ્પ હોય ત્યાં ખેડ પડેને સંતોષ થવો જોઈએ; તેની ખાસ ફરિયાદ ન હોય. ‘બીચારું’ રૂપ ફારસી તત્સમ માની તેમાં દોષ ‘બી’ રૂઢીકારાઈ લાગે છે. ફારસી રૂપ ‘બેચાર:’ તો છે. ‘બીચાર:’ પણ શુદ્ધ છે કે કેમ એ વિષે કોઈ ફારસી વિશેષત પ્રકાશ પાડો?

પ્રામાણિકપણે શુદ્ધ જોડણી લખવા ધ્યેયના કેટલાક શેખેકા માત્ર ગેરસમજથી કેટલીક બૂલ કરતા લાગે છે; જેમ કે, ‘શરુ’ ‘શરુઆત’. અરબી ‘શુરુઆ’ પરથી હોવાથી ‘શરુ’ ‘શરુઆત’ માન્ય થયું છે. એક જમાનામાં નધારે એક ‘રૂ’ જ લખાતું હતું ત્યારે તો ‘શરુ’ જ લખતા અને વ્યુત્પત્તિથી પણ એ માન્ય કરાય એવું હતું. પણ જોડણીકારો ‘રૂ’ લખસ કર્યો

અને તેના નિયમ પ્રમાણે શબ્દનો અંત્ય ઉપર રાખવો, તેથી કેટલાક ‘શરુ’ એવી પ્રામાણિક બૂલ કરે છે. પણ તે ‘શરુ’ જ જોઈએ.

આવી જ બૂલથી ફારસી ‘જુવા’ પરથી અનેકો ‘જુદુ’ શબ્દ તત્સમ હોઈ રૂઢ છે, તેને કેટલાક ‘જુડુ’ કરે છે, તે ‘જુદુ’ જોઈએ.

કેટલાકને શંકા પડી છે કે ‘વેર’માં હ્રસ્વિત છે! આ તો કોઈ પ્રાંતીય કે ખોટા ઉચ્ચારનો વહેમ લાગે છે. સં. ‘વેર’ પરથી તે છે અને તેથી તેનો ‘એ’ ઉચ્ચાર છે. એમાં કયાંય હ્રસ્વિત નથી. અંતે એથી બેલટું, ‘બહેન’માં [સં. મગિની, પ્રા. વહિની, હિ. વહિન, મ. વહીન] હ્રસ્વિત નહિવત જણાઈ છે! તો, તેમાં બરોબર હ્રસ્વિત છે, જે ‘બહેની’માં પણ છે, પરંતુ તેના લંગાણથી તે રચાનાન્તર થઈ ‘ને’માં બોલાય છે; અને ‘હ’ ન લખામાં જોડણીની સહેલાઈ સાથે રૂઢિમાન્યતા પણ છે. કાશિયાનાંડમાં ‘બહેન’ની હ્રસ્વિત રૂપ નથી ઉચ્ચારાતી એમ ત્યાંના મિત્રો કહે છે.

જૂતરૂદંત ‘મયેલું’ ‘મયેલું’ વગેરેમાં યકાર શું કામ, એવી શંકા થઈ છે. ‘એલું’ પ્રત્યય લગાવવાથી જ યજ્ઞુતિ ઉગેરાઈ છે, એ ઉચ્ચારશુદ્ધ છે; અને તે વ્યુત્પત્તિશુદ્ધ પણ છે. વ્યંજનાન્ત ધાતુમાં યજ્ઞુતિની જરૂર નથી. દા. ત. લખેલું, કરેલું છં. પણ સ્વરાન્તમાં જોઈએ. પ્રશ્ન પછી એટલો જ રહી કે તે અક્ષત કરવી કે નહિ. જ્યાં લાં વિકલ્પો કરવા એ કંઈ સારી વ્યવસ્થા તો ન જ લેખાય. જોડણીકારો ય વ્યક્ત કરવાનું મુશ્કેલું છે, અને તે ચોખ્ખતાપૂર્વક. [આ યજ્ઞુતિની ઉત્પત્તિ વિષે મુઓ કમળાસંકરનું બૃહદ્વ્યાખ્યાન પણ. ૨૬૬ તથા રૂદંત-ચર્યાનું પ્રકરણ પા. ૨૧૮-૯.]

‘તણ તાગ્યે, છ તાગ્યે’ છંમાં કેટલાક ‘તાગ્યે’ લખે છે, એ વ્યાકરણ પ્રમાણેય બૂલ છે. ‘ક્યે’, ‘ગ્યે’, ‘ખ્યે’, ‘તાગ્યે’ છંની જેમ ‘તાગ્યે’ શુદ્ધ છે.

સુધારો

‘સિં સાં’ ના ગયા અંકમાં પા. ૨૭૩માં નીચે એક ચીની કાવ્યનો અનુવાદ આપ્યો છે, તેમાં પદેશી લીટી નીચે મુજબ સુધારીને વાંચવી :

‘સરિતાની પવનસદીઓએ મને ગાવાને ગ્રેયો.’ ‘ગાવાને’ પદ છાપામાં રહી ગયું હતું.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકશ્રી

શુભતરામ દવે
ગોપાલરામ પટેલ
નગીનદાસ પાટેલ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (વંત્રી)
શુભજી દેસાઈ (અવધાપા)

વર્ષ ૧

અંક ૬

જૂન

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૦

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
નવી કેળવણીનો કોલ	અધીર દુસેન	૩૨૧
શિક્ષકના મનસુરો વિચાર	મનમોહ દેસાઈ	૩૨૨
સંવેર્ધનો સંસ્કૃતિનો મૂલ	કાકા કાલેલકર	૩૨૪
માણસની સ્વાભાવિક આઈસારતિ	કિશોરલાલ ધન અશરવાળા	૩૨૬
વ્યાપક લોકસેવાના માર્ગો	નરદરિબાઈ પરીખ	૩૨૯
તહેવારો અને શિક્ષણ	અનંત સુનંદ બાવલ	૩૩૧
અનંતરાત્રિ કિંમત	મણિભાઈ બન દેસાઈ	૩૩૨
'માની માતાએ જે અપૂર્યા'	રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ	૩૩૭
દુઃસારમની વાણી	કિંમત અશરવાળા	૩૩૮
અનુબંધક અનિસદિક	શૂનીલાલ બોરોડા	૩૩૯
સંસ્કૃતિની સનાતનતા	કાકા કાલેલકર	૩૪૧
દશક રેવશજના સાત નિયમો	ચોં પં	૩૪૨
મામલમાં રેડિયોપ્રચાર	ચંદ.નિલાકાંતસિંહ	૩૪૩
વહેવારુ ખગોળ-૬	હરિદર બટ	૩૪૪
આત્માની વલ્લભા	કાકા કાલેલકર	૩૪૬
નાનો રાષ્ટ્રની મુદ્દનોતિ	કાકા કાલેલકર	૩૪૭
શબ્દોના વંશ	અનંતરાત્રિ દેસાઈ	૩૪૯
સેવકનો સેવાય	પં.દરબારીલાલ 'સત્યમજા'	૩૫૧
મામલોથી-૮	વિક્રમદાસ કોઠારી	૩૫૨
મામલુ' એટલે ઉત્કરશે	મં	૩૫૪
અધ્યાત્મ	કાકા કાલેલકર	૩૫૪
નહુ વાચન		
પ્રેરક વ્યાખ્યાનમાળા	મં	૩૫૫
બાળવિદ્યાર અર્થાત્ સુગમ કૃતિવાણી	"	૩૫૫
બાળકોનો બાપ	"	૩૫૫
શાકભાજીની વાણી	"	૩૫૫
ગ્રંથિય પ્રવેશોપાધી	"	૩૫૫
વાચનપ્રવેશોપાધી	"	૩૫૫
મુખેશ કમાલપાશ	ચૂં	૩૫૬
લોકસાહિત્ય	"	૩૫૬
માસિક વિવેચન		
ચોખ્ખવટની ૧૪૨	મં	૩૫૭
પરદેશી વસ્ત્રોનો પ્રદર્શન-આયો	"	૩૫૭
કોલુ કોનો ન્યાય તેણે ?	"	૩૫૭
સહેલો વિં મારગડાં	"	૩૫૮
કોમી અરમાં નકામાં છે	"	૩૫૮
તહેવારો દોરા કેળવણી	"	૩૫૮
ગુજરાતી માધ્યમની સ્વાભાવિક સરવળા	"	૩૫૮
માધ્યમિક શિક્ષક પરિપક્વને વિનંતી	"	૩૫૯
પ્રાથમિક શાળાનું સુઅધિન	"	૩૬૦

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાનાં બહેરી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી માલક થઈ શકશે.

દરેક માસના પહેલા અઠવારિયામાં અંક ન મળે તો માલકે પોતાનો માલકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. જે પહેલાં, ટપાલ આતામાં પૂરી ટપાલ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોના ફેરફાર અંગેનો તુરત જણાવવો કે નથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માલકોએ પડવહેવાર દરેક વખતે પોતાનો માલકનંબર અનુરૂપ જણાવવા વિનંતી છે.

મુળદેના માલકો પોતાનું લવાનમ નવજીવન કાર્યાલયની મુળદે શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં ભરી શકશે.

ચોરસ ઓર્ડર દોસ ન કરવા વિનંતી છે.

લવાજમના દર

દેશમાં પરદેશમાં બક્ષદેશમાં

શ. ૨-૦-૦ શિ. પાંચ શ. ૨-૮-૦

ફૂટ નહિ, ચાર આના.

વ્યવસ્થાપક,

શિક્ષણ અને આહિત્ય

નવજીવન કાર્યાલય,

પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

નવજીવનનાં નવાં પ્રસ્તુતો

કુ'જરજાઈનું અંગ્રેજી' સ્વિ પ્રેમા

નંદ ફૂલ દિપ્તિ સચેની આશિતિ; સંપા.

મનમોહ દેસાઈ; કિં. ૧-૬-૦.

ગાંધીવિચારોદાન : કિશોરલાલ મશરવાળા (ત્રીજી આશિતિ); કિં. ૦-૮-૦.

એક ધર્મપુષ્પ : મહાદેવ દેસાઈ (બીજી આશિતિ); કિં. ૦-૬-૦.

આત્મકથા : ગાંધીજી (બનને બાપ એકત્રિત; પાકે '૫૬'); કિં. ૩. ૧-૦-૦

આ ઉત્તુ પુસ્તક જૂનીની ૧૫મી તારીખે બહાર પડશે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-૨૫૬ ૯]

અમદાવાદ

[જૂન, ૧૯૪૦

નવી કેળવણીનો કોલ

નવી કેળવણી નવી નિંદગીનો સંદેશ છે. પણ કેવી ભલતની નવી નિંદગી? દેશના ધારાધારણમાં પલટો કરાવનારા નેની આશા આપે છે એવી નવી નિંદગી નહિ. ધારાધારણમાં પલટો થવાથી આપણા માર્ગની એક ટુકાવટ જરૂર દૂર થશે અને આગળ ચાલતું સહેલું થશે. પરંતુ ઘણા સારા ધારાધારણવાળા દેશ પણ ખીજ દેશોને બરજાદ કરે છે અને પોતાની આખાઈ માટે ખીજનાં ઘર ઉગાડે છે. એવી નવી નિંદગી પણ નહિ કે જેમાં પૈસા કમાવાનું સહેલું થઈ જશે. કારણ કે, પૈસાથી આરામ પણ ખરીદાય છે અને રોગ પણ ખરીદાય છે. આપણે જે નવી નિંદગી નોંધીએ છે તે ફક્ત પેટ ભરવાની બ્યવસ્થા માત્ર નહિ હોય; કારણ કે માણસ ફક્ત રોટીથી જીવતો નથી; અને એમ પણ જાણે છે કે, પોતાનું પેટ ભરવા ખીજને બૂંધે મારવામાં આવે છે. આ નવી નિંદગી કુનિયાને એવી રીતે નહિ જાહેર કે જેના બદલાવાથી માણસ સારો થઈ જાય. પરંતુ એ માણસને એવી રીતે જાહેર અને તૈયાર કરશે કે જેથી તેની કુનિયા પોતાની મેળે જ બદલાઈ જાય. એ આંખને એવું તેજ આપશે કે જ્યાં જુએ ત્યાં પ્રકાશ થઈ જાય. એ હાથને એવી સક્ષમતા આપશે જે દિલને પણ સાફ જનાવી દે. એ મનુષ્યના પરસેવાના ટીપાને મોતી જનાવી દેશે. એ સાચા, સારા અને ધારેલું કરીને જ છોડે એવા અટલ માણસો તૈયાર કરશે કે જેઓ બલાઈના સાથી અને બૂરાઈના દુરમન હશે, જેઓ પોતાની વાત ભારપૂર્વક કહી શકે અને

ખીજની વાત ધીરજથી સાંભળી શકે, જેઓ પોતાના પગ પર જીભા રહી શકે અને ખીજને આધારરૂપ પણ થઈ શકે.

જે નવી કેળવણીને નવી નિંદગીનો સંદેશ કહ્યો, પણ એથી પૂરતી રપજતા નથી થઈ. એ નવી નિંદગીનો કોલ પણ છે. આ એવો કોલ છે કે જે તે પૂરો થાય તો સતોષ, સ્વમાન, મેળ અને આઝાદી—બધું પ્રાપ્ત થઈ જાય. પણ આ કોલ કોણે આપ્યો અને કોને આપ્યો? એ કોલ આપણે નવી કેળવણીનું કામ કરનારા એકબીજાને આપીએ છીએ અને આપણા દેશની નવી પેઢીને આપીએ છીએ. આપણાં વિદ્યાર્થીઓમાં અને માણસની ધૂરત એવી બગાડતી જોઈ છે કે રાતું આવી જાય. કોઈક જગ્યાએ જોયું કે, માથું એટલું મોટું થઈ ગયું છે કે જેથી હાથ પગ સુકાઈ ગયા છે; કોઈ જગ્યાએ હાથપગ મજબૂત જોયા તો માથું પાથી અને આંખો આંધળી જોઈ. માણસના આ જ રોગ નિંદગીના અસલ રોગ છે. અને આપણે નવી કેળવણીનું કામ કરનારા એકબીજાને કોલ આપીએ છીએ કે, સાથે મળીને અને એકબીજાને મદદ કરીને સુરોળ શરીર, મન્યત હૃદય, વિચાર કરનારું મગજ અને પોતાની અને સમાજની સુધારણાના સાચા શોખવાળા નવજુવાનો પેદા કરીશું; અને જ્યારે નવજુવાનો તૈયાર થઈને આ કામ પોતાના હાથમાં લઈ શકે અને આપણને આરામ લેવાની રજા આપે ત્યારે જ દમ લઈશું.

‘નઈ વાલી’માંથી

હાજીર હુસેન

શિક્ષકના માનસનો વિચાર

“શિક્ષકની આગળ પડેલું કામ તે આ છે: દરેક બાળકના મનોબળધારણનાં વિશેષ પ્રયત્નો પ્રારંભમાં એના અણપડાયેલા માનસમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે વિશે, નાનકડી નિશાનીઓ પરથી, અનુમાન કરવું; યોગ્ય અને પૂરતો પ્રેમ તેના પર દાખલવો અને તેની જ સાથેસાથ અસરકારક પ્રમાણમાં તેની ઉપર કાનૂન પણ ધરાવવો. શિક્ષકના આવા કાલુ કામનો નવારે વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે મનમાં એમ થવા વગર રહેતું જ નથી કે, મનોવિશ્લેષણના જ્ઞાનનો સારો પાપો એની પાસે હોવો એ શિક્ષકના ધંધાની એકમાત્ર અને પૂરની તૈયારી છે. એને સારું, સારામાં સારું એણે એ કરવા જેવું છે કે, પોતાના જ માનસનું વિશ્લેષણ પ્રેમવર્ણુ; કારણ કે, અંતે જોતાં, અંતે જોતાં જાતજાતના અનુભવ વગર વિશ્લેષણ-વિદ્યા ઉપર કાનૂન આવી શકે. બાળકોના જ માનસના વિશ્લેષણ કરતાં શિક્ષકો અને કેળવણીકારોના પોતાના જ માનસનું પુષ્કળરણ એ વધારે બધામાં છે, અને મનના રોગો સામે ઔષધની સુરક્ષારૂપ દેખાઈ છે; અને તેનો અમલ કરવામાં કરતાં એવાં બારે વિદ્યો નથી.”

સિગ્મન્ડ ફ્રોઈડ

શિક્ષણમાં માનસશાસ્ત્રનો વિચાર ખૂબ થાય છે. પરંતુ તેમાં મોટે ભાગે અને મુખ્યત્વે બાળક કે વિદ્યાર્થીના માનસનો જ વધારે વિચાર થાય છે; તેથી તે વધારેપડતો અને પરથી પણ ધર્મ જાય છે એમ લાગે છે. શિક્ષણની ચેતનક્રિયા માત્ર શિષ્ય પર જ આધાર નથી રાખતી; શિક્ષક પણ તેમાં એટલો જ ભાગ ભજવે છે, કદાચ વધારે ભજવતો હશે. અને કેળવણીશાસ્ત્રીઓ એના ભાગને વધારેપડતો કરાવે તોય વંધી નથી, કેમ કે તેથી તેમને એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે, શિક્ષકનું પણ માનસશાસ્ત્ર વિચારવા જેવું છે.

બાળક કે વિદ્યાર્થીની જોના જોઈને જેમ તેમના તથા પડાય છે, કે એક નમૂના કણીને એના માનસનો નિરપેક્ષ વિચાર કરવામાં આવે છે, તેમ શિક્ષકને પણ એવા શાસ્ત્રીય શાંણુસામાં ન લઈ શકાય? અને એમ એના નિરપેક્ષ નમૂના ગોઠી લઈને તેના માનસનું ત્રીજાવટથી નિરૂપણ ન થઈ શકે?—ન થવું જોઈએ? અને લાગે છે કે, આ વિશામાં પણ સંશોધન અને સક્રમ હોય તો શાસ્ત્રરચનાની જરૂર છે. બાળકના માનસને થોડી વાર છોડીને એ તરફ જો આવળા શાસ્ત્રીઓ વળે તો થીંછ રીને પણ થણે લાખ થાય એમ છે.

એક લાખ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે, શિક્ષકના માનસનો વિચાર કરતી વખતે તે કયા રાષ્ટ્રનો છે, કઈ કેળવણી અને કેવા સંસ્કાર પામે છે, કેવા જીવનનો રમિયો છે, કેવા આદર્શવાલો છે, એવા એવા અને પ્રજો વિચારવા પડશે. એટલે કે, બાળ-

માનસશાસ્ત્રમાં જે એક પ્રકારની નીરંગમ (છતાં શાસ્ત્રીય હોવાતી) અનુભવપૂર્ણતા છે, તે તો અહીં નહીં જ આવે, એટલે, આ સંશોધનમાં વ્યવહારુ કાર્ષ્ક લાપદો થશે.

શિક્ષકનો ધંધો કરવા માગનારને માટે કાર્ષ્ક લાપકાતનો વિચાર આવશ્યક છે. પરંતુ તે બાળક આવ કેટલું ખ્યાન અપાય છે? શિક્ષકો ધંધામાં દાખલ થાય છે એ તે ધંધાના કાર્ષ્ક પ્રેમને લીધે? એને માટે કરો ખાસ પ્રયત્ન કરીને તૈયાર થવા છે કે થવા હચ્છા ધરાવે છે તે સારું? આ પ્રશ્નો ઉત્તર નહીં ના જ મળશે, છતાં, એમ તો નથી જ કે, શિક્ષકને માટે અસુક લાપકાત નથી જોઈતી. જેમ કે, સરકારી ‘મોરે’ કમિટીએ પોતાના નિવેદનમાં શિક્ષકની લાપકાત વર્ણુવા છે કે, તેને બાળકોનાત્વે સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય, ધંધા માટે પ્રેમ હોય, એ તો ખરું. ઉપરાંત તે જણાવે છે કે, તેનામાં વ્યાપક રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ હોવી જોઈએ, સંકુચિત કેમ્પી કે નાતજાતની દષ્ટિના પૂર્વગ્રોહો ન હોવા જોઈએ. અને છેવટે તે કહે છે, ‘શિક્ષક જે બાળકોને બહુવર્ણ તેમનાં મન તથા જીવન ઉપર એ શિક્ષકના ન્યક્તિ-ત્વની, એના ચારિત્ર્યની, એની દષ્ટિની ભારે જળીરી અસર થવા વગર નહિ જ રહે.’ આટલી વસ્તુઓ બાદ તે કમિટી કહે છે કે, ઉપરાંત તે શિક્ષક પાસે સંગીન સામાન્યજાનની મૂડી હોવી જોઈએ. એટલે, શિક્ષકની લાપકાત વિશે વિચાર કરવાની જરૂરિયાત મદરતની વસ્તુ છે. પરંતુ આજની દશા જોઈએ તો લાપકાતનો વિચાર શિક્ષકને અને એમના ઉપરીઓને

વેદિયાવેડા કે અન્યપ્રકારના આદર્શ-વેડા લાગે છે. એ વિધેની કદી પણ વાત કે ચર્ચા નીકળે છે ત્યારે ઝટ દર્શને પેટની લાગેલી વેડા બતાવવામાં આવે છે; બાજુ કે પેલી લાપકાત પોતે મેળવે તો પેટની વેડા વધી જવાની ન હોય! કોઈ તો વળા કહે છે, ‘સરકારી તંત્રને તમે જનજીતા નથી. તમારા સેવાના ક્ષેત્રમાં આવી વાતો શોભે. સરકારી નોકરીમાં તો એવું કરવા જઈએ તો વગરફોગટના મરી જઈએ.’ વગેરે.

આવું જોઈએ છીએ ત્યારે વિચાર આવે છે, જે યોજનામાં શિક્ષક પાસે અમુક ગુણોની આશા રખાઈ છે, જે યોજના તો જ હવંત સક્તિ બની શકશે, તેનું આવા વાતાવરણમાં ત્યારે શું થશે? જે નાગરિકને આદર્શ વધી યોજનામાં મૂક્યો છે એ આદર્શને ચાહનારા ને યથાસક્તિ અપનાવનારા શિક્ષકો ન હોય તો આખી યોજના જ નિષ્પ્રાણ ન થઈ રહે? આજ શિક્ષકનું કામ અમુક બહુલી દર્શને પરીક્ષામાં પરિણામ બતાવવું, જે પરથી એના ડિપોઝી એની તારીફ કે ડીકા કરે, અને એમ મજેથી ખાતું ચાલે, એટલું છે. બહુલીવાની પદ્ધતિ એને આવડે એટલી ગરજ મનાઈ છે; ઉપરાંત કશો વિચાર નથી કરાયો. એવા તંત્રમાં ટેવાયેલું ખાતા-માનસ આ યોજનાને પણ એવા કોઈક ખીજામાં નહીં ઉતારે? એ વિષે ભીતિ તો રહે જ છે, એમાં શંકા નથી. એનો ઉપાય એક જ છે અને તે એ કે, હવે શિક્ષક-શાસ્ત્રીઓએ શિક્ષકના માનસનો પણ વિચાર કરવા લાગવું જોઈએ. શિક્ષકશ્રેણી આવા વિચારો કરે; તે પોતાના પગાર-વધારા, પ્રોમોશન ફંડ, અને એવી જ ચર્ચાઓએ અટકી ન રહે. પોતાની ધંધાદારી લાપકાત વધારવાનો પણ વિચાર હવે આપણ શિક્ષકોએ કરવો જોઈશે. અને એથી લાપકાત વધારવાને માટે જે માનસવિશ્લેષણ, માનસપરીક્ષા, અને આંતરજાગૃતિ રાખવાં પડશે, તથા તે મુજબ જીવનને ઘડતા જવું પડશે, તેમાંથી જ સાચી અને શિક્ષકના ધંધાને માટે આવશ્યક તૈયારીરૂપ ચિત્તવિદ્યા મળી શકશે. આજે અધ્યાપન મંદિરોમાં જે ચિત્ત-વિદ્યાને નામે શીખવાય છે એ ખાસી મનને ત્રાસદાથી જ અને પરાયું બહુતર ચર્ચા પડે છે. એ વિદ્યાનો ઉપયોગ બધે બાળકને જ માટે હોય અને સર્વને માટે નહીં, એમ પોતપોતાની મેળે ચો સમજ બેસે

છે. એ વિદ્યામાં બાળકને વિચારાને પ્રયોગશાળાના એક પેંદા જેવો ગણી લેવાય છે. એના આત્મા તથા મનઃશક્તિ વિશે વધારેપડતા ચોક્કસ ખ્યાલો કે અનુમાનો કરવામાં આવે છે; અને પછી બર્થકર તો એ છે કે, એમાં અપ્રમાણ અનુમાનો ઉપર ખેંસા ખેલવામાં આવે છે. બાળકોની મનઃશક્તિની અનુમાન-યોજનામાં ચોક્કસ પણ વિચારવામાં આવે છે, અને એ ચોક્કસ પ્રમાણે બાળકોની શક્તિના કયાસ કરીને તદ્દા પડાય છે. આ બધું આજે કેળવણીમાં માનસ-શાસ્ત્રને નામે ચાલે છે. આવાં પાયા વગરનાં અને પોતાની જાતને સાચવીને કરતાં તરફડેા જોઈ, અખાંએ એને જ મળતાં અધ્યાત્મશ્લેષણ તરફડેા માટે કહેશે. અધારરૂપ શબ્દ યાદ આવે છે. એ કૂપનો દીવો એક જ છે અને તે આક્રમવિશ્લેષણ; પોતાની જાત-પરીક્ષા. જે શિક્ષક પોતે પોતાના જીવનના યજનમાં જાગ્રત નથી, તે માનસશાસ્ત્ર શીખીનેય શું જાણવાનો કે સમજવાનો હતો? આજના શિક્ષકની કેળવણીમાં માનસશાસ્ત્ર એક અનિવાર્ય વિષય મનાયું છે; પરંતુ, આજનું શિક્ષણ બાલકોના માનસનું ઘટતર કરવાને યોગ્યયેલું છે, એમ કહી શકાય? એને એક ખાતા જેવું કરી મુકાયું છે એ તેવા દાવાને ખોટા જ નથી દર્શાવતું?

આ લખાણ લખ્યા પછી એક મિત્રે આ શ્રેણીને મથાળે મૂકેલું ફોર્મડનું લાકપ દેખાડ્યું, તે આ બાગત કેવું સચોટ કથન છે? પોતાના માનસને બહુજાર માણસ જ કદાચ પારેકાનું મન બહુલી શકે તો શકે, તેથી ફોર્મડ એને વધારે વ્યવહાર કહે છે; પણ ખાસ તો એને સુરક્ષિત માર્ગ કહે છે, એ તરફ હું શિક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું. આપણે તો એમ માનીએ છીએ શું, પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ કે, પોતાનું જ મન પોતે જ બરોગર નથી જાણી શકતા, તો પારેકાનું તો કયાં જ રહ્યું! છતાં, શિક્ષણને નામે ચાલતા વ્યાપારમાં, માનસ-શાસ્ત્રને નામે પારેકાનાં મન જ જાણવાની અને દોરવાની પણ કૃત્રતા ખેડાય છે. તે વખતે આ એક આવશ્યક વસ્તુ થઈ પડે છે કે, તેની પૂર્વ-ચક્ષત પોતાનું માનસ જાણવું એ છે. અને એનું ખેડાણ એ પણ શિક્ષણની એક આવશ્યક તૈયારી છે.

મગનભાઈ દેસાઈ

સર્વધર્મી સંસ્કૃતિનાં મૂલ

હું ત્યારે ત્યારે અહીં આવ્યો છું ત્યારે ત્યારે મેં પ્રસન્નતા અનુભવી છે. આજે પણ હું ખૂબ પ્રસન્નતા અનુભવી રહી છું.

અહીંના કામની માહિતી મને વાર્ષિક હેવાલો મારફતે અને કાંતણના આંકડાઓ મારફતે મળ્યા કરે છે. અને ત્યારે ત્યારે એ માહિતી મને મળે છે ત્યારે ધ્યાનપૂર્વક હું તે વાંચુ છું. એ ઉપરાંત હું એટલું તો જોઈ શક્યો છું કે અહીં કાંતણનો વિસ્તાર ખૂબ થયો છે. બાળકો કાંતણ તરફ ધમધમ ધરાવે છે અને સીવટથી કાંતે છે એ આનંદની વાત છે. ત્યારે હું મારી મુસાફરીનો હિસાબ ગાંધીજીને આપીશ ત્યારે તેમને અહીંની વાત કરીશ. ગાંધીજીને કાંતણ પ્રત્યે ખૂબ રસ તો છે જ, પણ તેમની પાસે ત્યારે નક્કર ભાષા અને ચોક્કસ આંકડા રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ ખૂબ રાજ થાય છે. કારણ કે જેઓ સંગીન કામ કરે છે તે જ આંકડા રાખી શકે છે. એવા આંકડામાંથી મને પણ પ્રેરણા મળે છે.

મારે માટે હમણાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે મારામાંથી પ્રેરણા મળે. પરંતુ આ સંસ્થાનો તો મંત્ર જ 'આત્મદીપો મવ' છે. ત્યારે ત્યારે હું અહીંનો હેવાલ જોઈ છું અને તેની ઉપર આત્મદીપો મવનું મૂળ વાંચુ છું ત્યારે ત્યારે મને એમ લાગે છે કે જે કાર્ય અહીં આત્મવિશ્વાસથી અને આંતરપ્રેરણાથી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે તેની પાછળ આધ્યાત્મિક વૃત્તિ રહેલી છે. એવી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ વિના કેઈ પણ કામ સારી રીતે થઈ શકે નહિ અને લાંબો કાળ ટકે પણ નહિ. ભગવાન શુદ્ધ કેવળ આત્મવિશ્વાસ અને આત્મજગ વડે જ આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. ગામડા ગામમાં આવ્યાં કામ કરતાં ધણી કાણુમ્મનો સામનો કરવો પડે છે, પણ જેઓ આ રીતે આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી કામ કરે છે તેઓ આમ કાણુમ્મનો એજાંગી ભય છે.

હું અહીંની કળામાં પણ એ જ વૃત્તિ જોઈ

રહી છું, અને તેથી આ કળા એ માત્ર વિલાસ નથી પણ કળાનો વિકાસ છે. કળાના આવા વિકાસમાંથી જે અદ્વિતિ વાતાવરણ પેદા થયેલું છે તે જોઈને હું રાજ થયો છું.

* * *

અત્યારે જગતમાં અનેક જાતના ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. અને તેમાં હિન્દુસ્તાન કઈ દિશાએ જશે એની ચિંતા ઘણા જાણુને થાય છે. જે દેશો સ્વતંત્ર છે તે અત્યારે જુદી જુદી જાતના નવા પ્રયોગો કરી રહ્યા છે. આપણે પણ એ સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થઈએ છીએ. આપણી પાસે જૂની આધ્યાત્મિક મૂડી છે, પણ જેઓ માત્ર જૂતકાળ તરફ જ નજર રાખી રહે છે અને તેને જ વળગી રહે છે તે જાતના ઉપાસક છે. એની ઉપાસનાથી માણસ આંધળો બની જાય છે, એની નજર ટૂંકી થઈ જાય છે, અને પારકાનું કમાયેલું ખાનાર માણસની જેમ એ જડ — આજાપ — બની જાય છે. જુનું એટલું સાડું કહીને તેને જ સંધરીને બેસી રહેવાની વૃત્તિ સારી નથી. માણસે દુનિયાની બધી સારી વસ્તુઓને અને શુભ તત્ત્વોને સત્કારતાં શીખવું જોઈએ. પોતાના ભવિષ્યના ધ્યેયને જુદા વિના જે જૂતકાળને ધ્યાનમાં રાખીને ચાલે છે તે જ આજળ વધી શકે છે. જે જૂતકાળને વશદાર છે, વર્તમાનમાં ડૂબે છે અને ભવિષ્ય તરફ પ્રયાણ કરે છે તે જ આસ્થિક છે અને તે જ ધાર્મિક પણ છે.

વેદકાળમાં રામ-કૃષ્ણની ઉપાસના ન હતી અને ત્યારે આપણા દેશમાં યાત્રિઓના વાડા પણ નહોતા. રામ, કૃષ્ણની ઉપાસના પાછળથી શરૂ થઈ અને યાત્રિઓ પણ પાછળથી જ ઉત્પન્ન થઈ. આજે અનેક નાતો પેદા થઈ છે તેથી પરસ્પર બેદબાવ વધ્યો છે. આ બેદબાવ ટાળવા માટે આપણે આજે એ પેટા નાતોના વાડા તોડવા પડશે. હિન્દુધર્મનો વિકાસ એ જ રીતે જુનું તોડીને નવાનું સર્જન કરતાં કરતાં અને સાડું હોય તે સત્કારવાથી થયો છે. એક વડમાંથી જેમ અનેક વડાઈઓ નીકળીને તેનું વિશાળ વડદાસ થાય છે તેમ હિન્દુધર્મ પણ હજી ઊંડીને નવું સંસ્કારતાં

સંસ્કારતાં શાસ્ત્રો-કૃત્યો છે. હિંદુધર્મ તો અસ્ત્ય છે. તેનો વિકાસ થવાનો નથી એમ જે માને છે તે તેનો શ્રોહ કરે છે. હવે આજે એવો કાળ આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે હિંદુધર્મ ફરી જન્મીત બનીને જીવશે. કારણ કે હિંદુધર્મ આજ સુધીના ઇતિહાસથી એમ બતાવી આપ્યું છે કે દુનિયાના બધા ધર્મો ઈશ્વરના જ ઉપાસક છે અને તેથી સર્વ ધર્મો એક જ કુટુંબી છે. ધર્મોમાં પરસ્પર યુદ્ધ જ ન હોય. માણસ માણસ સાથે વખતે લડે પણ ધર્મ કદી ન લડે. કોઈ ધર્મે આપણને લડતાં શીખવ્યું નથી. ધર્મમાત્ર આત્માના વિકાસ અર્થે છે, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે છે; અને જે પ્રજા આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે તે જ જગતમાં બન્ધુત્વ વધારે છે. હું કેટલાક ખ્રિસ્તી પાદરીઓને પૂછું છું ત્યારે થોડીક શરમથી પોતાનો ધર્મ જ સાચો છે એમ કહે છે. એમ છતાં પણ તેમને હવે આપણી આ ધર્મકુટુંબની વાત સાચી લાગવા માંડી છે. હું તેમને કહું છું કે જો તમે હિન્દની યાત્રાએ આવ્યા છો તો પોતાનું જ સાચું એવી ભાવના છોડી દો અને હિંદુધર્મ પાસેથી એટલું તો શીખો જ કે બધા ધર્મો અતિ તો એક જ છે, અને તેમનું અંતિમ લક્ષ્ય ઈશ્વરપ્રાપ્તિ છે.

અત્યારે આપણા દેશમાં સર્વ ધર્મનો સમન્વય કરનાર નવી સંસ્કૃતિ પેદા થઈ રહી છે. આપણે જ્યાં આજ સુધીમાં જગતની જેટલી પ્રજાઓ અને જેટલા ધર્મો આવ્યા તેમને સંઘૂને પોતામાં સમાવીને હિન્દી સંસ્કૃતિ પુષ્ટ બની છે. અને એમ છતાં હિંદી સંસ્કૃતિએ પોતાનું મૂળ નથી છોડયું. આજના કદિન કાળમાં જ્યારે જગતની અન્ય પ્રજાઓ હિંસક સાધનો વડે એકબીજાનો વિનાશ કરી રહી છે ત્યારે આપણે એક એવી અમર મુખ્યતા ધરાવ્યા છીએ કે, જેના વડે આપણું વિશ્વ શાન્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય અનુભવે, તથા હિંસક યુદ્ધોના અને પરસ્પરના શોષણનો અન્ત આવે.

આપણે બીજી પ્રજા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાની, તેમની સંસ્કૃતિ કે ધર્મનો નાશ કરવાની વૃત્તિ કદી

દાખવી જ નથી. દરેક પ્રજાનાં અને ધર્મનાં શુભ તત્ત્વોને આપણે હમેશાં સંરક્ષામાં રાખીએ છે અને પોતાની સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિમાં વધારો જ કર્યો છે. આમ કરવાથી આર્થ સંસ્કૃતિ પુષ્ટ બની છે અને હવે આપણે તેને પરિપૂર્ણ કરવાની છે. જો આપણે આ વિશાળ અને અગ્રત દૃષ્ટિથી આજે વર્તીશું તો તેમાંથી એક એવી મહાન સંસ્કૃતિ પેદા થશે કે જેની આગળ હિમાલયનું સર્વોચ્ચ શિખર પણ નાનું લાગશે.

* * *

બાળકેળવણીના મૂળમાં હું આ બધાં તત્ત્વોનો વિકાસ જોઈ છું. તેથી જ મારું હું કે બાળકેળવણી સર્વ જોડેલા લોકો ઉપર ઈશ્વરનો વરદ હસ્ત હમેશાં હોય છે. એ જ લોકો માનવજાત ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બાળ પ્રાચ્યે પ્રવાણ આદરે છે. આ જ લોકો બાળકોમાં ઈશ્વરનો વાસ જુએ છે અને બાળકોની સેવા દ્વારા ઈશ્વરની સેવા કરે છે — ઈશ્વરી યોજના અને ઇચ્છાઓને ફક્તીજૂત કરે છે. જેમણે આનું પવિત્ર કામ હાથમાં લીધું છે તેમને સફળતા મળે. ગોધીજીએ એ જ આશાભિમદથી વધો યોજનાની અમૂલ્ય ભેટ પોતાના જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં જગતને ચરણે ધરી છે. તેમની આજ સુધીની બીજી ભેટ કરતાં વધો યોજનાની આ ભેટ સદુચી મોટી અને પરિપક્વ ભેટ છે. સર્વ ધર્મ સંસ્કૃતિના મૂળમાં નક્કર બીજ હોયું જોઈએ અને તેમાંથી અમર સંસ્કૃતિ પેદા થવી જોઈએ. આ બીજ વધો યોજનાની અંદર પડેલું છે. એ તમે બરાબર સમજો અને બાળકોની કાંતર વૃત્તિ ક્રમે દ્રાવ થાય એમ કરો. માત્ર શબ્દોનો વિલાસ નહીં કરતા અને બાળકોને માત્ર ચોપડીઓમાં નહીં રાંધી રાખતા. તેમને કુદરતનું અને જીવંત વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરવા દેજો. કારણ કે એ ચીજો ઈશ્વર જ પેદા કરી છે. બાળકો એ આજના યુગનાં ફૂલ છે, તેમાંથી જ ફળ તૈયાર થશે. માટે આ કામ કરનારે પ્રેમપૂર્વક અને યોગદૃષ્ટિથી તેનું રહસ્ય સમજી લેવું જોઈએ અને તેમાંથી અખૂટ પ્રેરણા મેળવવી જોઈએ.

માણુ સની સ્વાભાવિક અહિંસાવૃત્તિ

૪

કપરનું આખું વિવેચન માન્ય કરતાંય વાચકના મનમાં એક પ્રશ્ન ભડકાનો સંભવ રહે છે. એ બીજા માટે સમસ્યાન-પૂર્વક કહ વેડે છે તેને વિષે અમારે કશું કહેવાપણું નથી; પણ એક બાબત એ સ્વાર્થચિંતાના વિરૂદ્ધ વિકાસની અંતે બીજી બાબત એ સમાધાનપૂર્વક નહિ પણ સ્વાચારીથી કય સદન કરવાની પરિસ્થિતિ હોય ત્યારે તે સ્થિતિને પ્રાકૃત કે સંસ્કૃત બેમાંથી એ વિરોધ પણ જાણુ કરી શકાય નહિ. તેને વિરૂદ્ધ ન કહેવી પડશે. તમારી ન યાજ્યા મુજબ એમાં સદન કરવાપણું છે પણ સમાધાન નથી, તેથી તેને અહિંસા નામ ન આપી શકાય. તેને બધ, સ્વાચારી કે બીજું ગમે તે નામ આપે; પણ તે વિરૂદ્ધ છે એટલું કયસ કરવું ન પડશે. આવી રીતે જ્યારે બંને પદ્યે વિરૂદ્ધિ હોય ત્યારે ન્યાય જેવો એક વિષેક કરવાની જરૂર પડે છે. તે વિષેક નિઃસ્વાર્થ માણુસને સ્વાર્થસાધુ પદ્યનું નિયમન કરવા તથા ખોડિત પદ્યને મારફ કરવા પ્રેરે છે. ચક્રી બિજાડીનું બંધ છે તેથી બિજાડી ચક્રીને પડે તે તેમાં વારંતવિકપણે બિજાડી કપર ચિડાવાને કે તેમના ક્ષયમાં પડવાને કશું કારણ ન હોઈ શકે. પણ ચક્રી રાજ્યુશ્રીથી બિજાડીનું બંધ નથી થતી એટલું આપણે ચાકસ નળીએ બીએ. તે તો નિરુપાયે ચોતાની પ્રાણુદાનિ સદન કરે છે. તેથી આપણામાં એક ન્યાયવૃત્તિ ઉદ્ભવ થાય છે અને ચક્રીને છોડાવવા માટે બિજાડીનું નિયમન કરવા તે આપણને પ્રેરે છે. તેમાં બિજાડીને ક્યારેક આપણે સજાટો પણ સદન કરવો પડે છે. વિવેકથી વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે બિજાડી કપર ચિડાવાનું કશું કારણ કેજાઈ નથી.

બિજાડીની પણ ક્યા આવે છે; તોપણ ફરી એવો ન પ્રસંગ લેવા યતાં આપણે તે વખતે પણ એવી રીતે ન વર્તવાના. કારણ, સ્વજન અને નિર્જન વચ્ચે ચોતપોતાની સ્વાર્થી જનિને લીધે સંધર્ષ કંપન યતાં સખજ પદ્યનું નિયમન કરી નિર્જનને સહાય કરવાની એક બળવાન વૃત્તિ આપણામાં રહેલી છે. એને અહિંસા કહેવી કે હિંસા ? અને કોઈ ઉપાયે કરીને બિજાડીને દાર ખવાડી રેવસંરણુ કરવાનું બળ આપણે અથવા ચક્રી પેદા કરી શકીએ તો તે બળને વિરૂદ્ધિ શા માટે જનવી ? આપણે અથવા ચક્રીએ વધારે સંસ્કારી થયાં બીએ એમ શા માટે ન માનવું ?

અહીં બિજાડી અને ચક્રી ભિન્ન ચેતનનાં પ્રાણીઓ છે જરાં. તેમને માટે જુદો કાયદો અને માણુસ માણુસ વચ્ચેના સંબંધ માટે કાયદો જુદો એમ કાચ તમે

કહેશો. પણ એમ શા માટે ? જો માણુસોમાં કોઈ એક વ્યક્તિ અથવા સમૂહ બિજાડી જેવો બને અને બીએ ચક્રી જેવો બને તો ત્યાં પણ એ ન કાયદો શા માટે જાણુ ન કરાય ? માટે તમારી અહિંસા-હિંસાના વર્ગી-કરણમાં ન્યાયવૃત્તિનું સ્થાન ક્યાં છે તે સ્પષ્ટ કરો.

આતો હવે આપણે વિચાર કરીએ.

વિચાર કરતાં જાણુરો કે ન્યાયવૃત્તિ એ માત્ર એક માનુષી વૃત્તિ છે. બીજા પ્રકૃતિવશ પ્રાણીઓમાં ન્યાય-વૃત્તિ જેવી કોઈ સ્વતંત્ર પ્રેરણા નથી; પણ અર્ધાં પ્રાણીઓમાં સહાયવૃત્તિ કરીને એક પ્રેરણા છે. પોતે કહ વેડીને પણ સ્વયેચિન્તિમાં કે ભિન્ન ચેતનમાંના પ્રાણીઓને મદદ કરવી, એ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલી એક વૃત્તિ છે. તેના ન માનુષી રૂપને આપણે ન્યાયવૃત્તિને નામે ઓળખીએ છીએ. સારાંસમાં ન્યાયવૃત્તિ એ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલી સહાયવૃત્તિનું ન એક રૂપ છે.

સહાયવૃત્તિના ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિ કેવળ એકલી આવી રાંતી નથી. બીજી વ્યક્તિઓ કે બીજાં પ્રાણીઓ સાથે તે આવી રાંતે છે. માત્ર ચોતાને માટે મહેનત કરવામાં સહાયવૃત્તિ રહેલી નથી પણ તેમાં છપનાશિયા — પ્રસિધ્ધિમંત્ર હિંસા — છે. પારકા માટે મહેનત કરવી એ સહાયવૃત્તિ; તેમાં સમાધાનપૂર્વક ચોતે પસાવાની વૃત્તિ હોવાથી તે અહિંસાના ક્ષેત્રમાં આવે છે.

પણ બીજી બધી વૃત્તિઓની જેમ ન સહાયવૃત્તિ પણ માનવચેતનમાં વિરૂદ્ધ અને સંસ્કૃત બંને રૂપમાં પરિણામ પામી છે. ન્યાયવૃત્તિને અહિંસક કે હિંસક ઠરાવવાનો આમાં મુદો નથી, પણ તેનાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત તેમ ન વિરૂદ્ધ ઉપો ક્યાં છે તે જવાબો છે ન્યાય-વૃત્તિ-સહાયવૃત્તિ — અહિંસાથી ભિન્ન નથી તેથી અહિંસાની શુદ્ધિ-વિકાસ-સંસ્કૃતિમાં ન ન્યાયવૃત્તિને પણ વિકાસ રહેલો છે

તેથી આ વિષય અહીં છોડી દઈ અહિંસક અને હિંસક સંબંધના મૂળ પ્રશ્ન તરફ વળીએ.

૫

આ બાબતમાં વાચકોની દષ્ટિ નીચે મુજબ હોઈ શકે છે: તમારું આ બધું વિવેચન ધારા કે માની લઈએ. હવે અમારો સવાલ એ છે કે તમારા કહેવા મુજબ સ્વયેચિન્ત-મુદત્તવ વિચાર હોય તોય તે આજે માનવસમાજમાં અચળત દંડ થયેલો છે, તેથી કોઈ માનવી ટોળાએ અમદી ઉપર દુમચો કરવી આવે એવી ધાર્મીમાં અમારે રહેવું પડે છે. તે ટોળાઓમાં જુદા સરેકાર પેદા કરવાનું સામન પણ અમારી પાસે નથી. તેમના આગેવાનો તો

તેમના એ વિચાર યોગવાના જ તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને નિર્બળ ટોળીઓના સંહાર કરવાની તૈયારીઓ કરતા હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં બળવાન હિંસક સંગઠન ક્યાં વિના અમારે પક્ષ બીજા ક્યાં મારે છે ?

આને જ ને આ પ્રશ્ન પ્રત્યક્ષ વ્યવહારના વિષય તરીકે આપણી આગળ આવે તો, એટલે કે આને જ ને આપણને સાચિસાચ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળી નય અને દેશનું ભક્ત જુડું કરવાની હ્રદ આપણને મળી નય તો, દેશના રક્ષણ માટે હાથ પૂરતું તો આપણના પ્રમાણમાં હિંસક સંગઠન કરવાની આપણને જરૂર પડશે; કારણ દેશના રક્ષણ માટે જે વિશિષ્ટ અર્ધિસક સંગઠનની જરૂર છે તેની દ્રષ્ટિ આપણે તૈયારી કરી શક્યા નથી. તેથી જેવી રીતે આજની પ્રાંતીય મહાસભા-સરકારને પોલીસની નિત્ય અને લોકરની નૈમિત્તિક મદદ લેવી પડે છે અને એ રીતે હિંસક સામગ્રી સંગઠિત સ્વરૂપમાં તૈયાર રાખવી પડે છે, તેવી રીતે આને જ સ્વરાજ્ય મળી નય તો અખિલ ભારતીય મહાસભા-સરકારને પણ, બધે પછી તેનું ક્ષેત્ર અર્ધિસાનું હોય તોપણ, તેમ જ કરવું પડશે.

પણ આ સવાલ આને આપણી આગળ વ્યવહારના વિષય તરીકે આવેલા નથી. આને લેખને શિરે દેશ-રક્ષણની જવાબદારી છે તેમના મન આ આખતમાં એટલા નિશ્ચિત છે કે આપણું હિંદુસ્તાન હિંસક સાધનોનો એક-મતે નિષેધ કરે અને એ રીતે તેમના હાથમાં પિચ્છે કરે, તોય તેઓ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર હિંદુસ્તાનને પરજીય આક્રમણથી સુરક્ષિત રાખના બધા જરૂરી કપાયો ચોલશે

આથી તેને આજે જ કેવી રીતે કહેવું આજી રાજ્ય એ રીતે આ સવાલ આપણી આગળ પ્રસ્તુત નથી. પણ બલિષ્ઠમાં અર્ધિસક રીતે તેનો કહેવું આપણે હોય તો તે શેષ છે કે નહિ અને જે રાજ્ય હોય તો તેમ કરવા માટે આજની જ ક્યા કપાય લેતા બેઠે એ તેનો વિચાર કરવાનો છે.

આ દૃષ્ટિથી ધવે આપણે આનો વિચાર કરીએ, એક મહત્વની વાત આ આખતમાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. અને તે એ છે કે જેટલા પ્રમાણમાં કોઈ પ્રવૃત્તિ અર્ધિસક સંગઠન બળવાન હોય તેટલા જ પ્રમાણમાં તેનું હિંસક સંગઠન પણ બળવાન થઈ શકે. અર્ધિસાનું સંગઠન નબળું હોય તો હિંસાનું સંગઠન પણ નબળું જ રહેશે. સામાન્ય આધારમાં કહી શકાય કે જેટલા પ્રમાણમાં કોઈ એક પ્રવૃત્તિ સુસંગઠિત, વ્યવસ્થિત, સ્વાયત્ત બની અને એક-દિલ દશે તેટલા જ પ્રમાણમાં બીજા પ્રવૃત્તિ સામનો કરવા માટે તે સુસંગઠિત, વ્યવસ્થિત અને એકદિલ બની શકશે. જે પ્રવૃત્તિમાં કુસંપ, અભ્યવસ્થિતપણું, પરાવલંબન, અજુકામજુદિ વગેરે દશે તે બળવાન હિંસક સંગઠન

પણ કરી શકશે નહિ. હિંદુઓને મુસલમાનો સાથે, મુસલમાનોને હિંદુઓ સાથે, અથવા બધા હિંદુઓને અંગ્રેજો સાથે, અથવા તો આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને નબળા, જર્મની વગેરે સાથે હિંસક કપાયોથી કામ લેવું હોય તોપણ પોતપોતાના ક્ષેત્ર મુજબ બધા હિંદુઓએ, બધા મુસલમાનોએ, બધા હિંદુઓએ તેમ જ સામ્રાજ્યમાંની બધી પ્રવૃત્તિએ નિષ્ઠાપૂર્વક એકદિલ થવું બેઠે એ હિંદુઓમાં કુસંપ હોય, મુસલમાનોમાં કુસંપ હોય, હિંદુઓમાં કુસંપ હોય અથવા નો સામ્રાજ્યની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં અંદર અંદર વિરોધ કે કુસંપ હોય, તો તેઓ શરૂની વિરુદ્ધ બળવાન હિંસક સંગઠન પણ કરી શકશે નહિ.

કેમમાં કહેવાનું કે જેવી રીતે અસત્યને કોઈ સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા નથી, અંશતઃ પણ સત્યના આધારને લીધે જ તે નિર્માણ થાય છે, તેવી જ રીતે હિંસક સંગઠનને પણ સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા નથી. અર્ધિસક સંગઠનના આધાર ઉપર જ તે બેઠું કરી શકાય છે.

એટલે એક વાત નિર્વિવાદ સ્વીકારવી બેઠે એ કે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયા પછી અફઘાનિસ્તાન, રશિયા, જર્મની, નબાન વગેરે માટે હિંસક સાધનો રાખવાની આપણને જરૂર પડે કે ન પડે, આપણા દેશનું મજબૂત અર્ધિસક સંગઠન કરવાની જરૂર તો છે જ. ને વિના હિંસાનું પશુ બળવાન સંગઠન કરી શકશે નહિ, તેમ જ કોઈ વિશેષ પ્રકારનું અર્ધિસક સંગઠન પણ કરી શકશે નહિ.

હિંસક સંગઠન એટલે યુદ્ધની સામગ્રી તથા તાલીમ, અને ચારિત્ર્યવાન લોકો એમ આપણે સમજીએ છીએ. આમાં યુદ્ધનું સાહિત્ય કેટલું અને હાલનતવું હોય તે બેઠે એ તે તો તે વખતની વૈજ્ઞાનિક શોધબોજી ઉપર આધાર રાખે છે. આપણે તો તે નિષ્ઠવ સાધન જ મળાય અને તેમાં સવાલ મારે પડેલા અને રક્ષાભોજના લોકોની ભરવાનો જ છે; પણ લોકો એક જીવંત સાધન છે અને તે ચોખ્ખ તાલીમ મેળવેલું હોય એ મહત્વની વસ્તુ છે. બધાં જીવંત સાધનો હોવા છતાં શિસ્તપાલન કરનારા તેમ જ તાલીમ મેળવેલા નિષ્ઠાવાન માણસો ન હોય તો વિનય મળવો અશક્ય છે.

કોઈ પણ દેશમાં આપા સૈનિકોની સંખ્યા સામાન્ય-ચોક્કસ જમાના એક નાનકડા ભાગ જેટલી જ હોય છે. યુદ્ધ આદ્ય હોય ત્યારે પણ પ્રત્યક્ષ લડવાના કામમાં સેકાયેલા અથવા તો એના સાથે રહેનારા માણસોની સંખ્યા બહુ મોટી નથી હોતી, તેનાથી ઘણી મોટી સંખ્યા (સૈનિકો સિવિલિયન-સની) પોતપોતાને ધેર જ હોય છે. આ સૈનિકો વર્ષ અનેક રીતે મતે ધસાઈને, ત્યાગ કરીને, અનેક વખતની ગળવડો વેઠીને અને બધી નતવો કામો આદ્ય રાખીને સૈનિકોને મદદ કરે છે. સૈનિક વર્ષમાં

તો કેવળ હૃદયુદ્ધ યુવાનો ન સામાન્યપણે હોય છે, બાકીની બધી આળાસશુદ્ધ જનતા અદિસક સંજ્ઞન દ્વારા પણ હિંસામાં અદ્ધા હોવાથી યુદ્ધ ચલાવવાના કામમાં સદાય આપે છે. સેનિકેતર જનતાની જાતે કદ વેડીને મદદ કરવાની તૈયારીને શીધે ન મોટે બાને યુદ્ધમાં વશ મેળવવાનું શક્ય બને છે. સેનિકેતર જનતાનું આત્મ અદિસક સંજ્ઞન હિંસક યુદ્ધ માટે પણ અનિવાર્ય છે.

આંકડા તપાસતાં જાણીએ કે સેંકડે પચાસ મિલ્કસોનો પણ હિંસાના પ્રત્યક્ષ કામમાં ઉપયોગ થતો નથી; પણ આ પચાસ યુવાનોને કોક વખતે ખૂલ કરવા પ્રવ્રત કરી શકાય તેટલા માટે નહિ હિંસા એ ન સદા સર્વકાળ જીવનનિર્વાહની ચાવી છે એવા વિદ્યાર સમાજના માનસમાં ઉપભવવાની આપણને દરજ પડે છે; બચપણથી જ સાંભળતાં મળ પડે એથી યુદ્ધની કથાઓ રચી, શત્રુ મનાતાં ભોંકા વિષે અલગ દેખ પેદા થાય એવી ખરી-ખોટી વાતો કહી, સર્વત્ર દેખણુદ્ધિથી આપણું વાતાવરણ જમાવડું પડે છે. અને આ બધા બધાટોપનો ઉદ્દેશ શો? એટલો જ કે ક્રમેદવાર યુવાનોને એક એવો વર્ગ તૈયાર થાય કે જે શત્રુપક્ષના નેટજા માણસો તેના લાંબમાં સપડાય તે બધા ઉપર બધી ભતના આત્યાચારો કરવા પ્રવ્રત થાય અને માણસમાં સ્વધોનિશાકુલની વિશ્તિ છબની ભજતી રહે. આ વિશ્તિ નિસર્ગવિરુદ્ધ, નીતિવિરુદ્ધ, ધર્મવિરુદ્ધ તેમ જ અધ્યાત્મવિરુદ્ધ છે.

દલે એમ માનો કે મોટા પ્રમાણ ઉપર હિંસા કરવા માટે પ્રભમાં જે અદિસક સંજ્ઞાનની જરૂર પડે છે તે ખમું આપણે પૂરેપૂરું કરીએ છીએ. આખી જનતામાં એકજ સ્વાધીએ છીએ, આપસઆપસમાંના ધાર્મિક, પ્રાનીય, ભતીય કે આર્થિક કથકા તમા અન્યાય દૂર કરીએ છીએ; પ્રભને સ્વાવલંબનથી પોતાનાં કામ પાર પાડવાની તાલીમ તેમ જ પ્રેરણા આપીએ છીએ; સંઘમ અને ઉદ્યોગપરાયણતાની ટેવો પાડીએ છીએ; એકબીજાને માટે ભતે ધસાઈ છૂટવાની નૈઋતિક શક્તિનું સંચય કરી, તેનું અનુશીલન કરી, તેને પોતીએ છીએ; બીજા

પ્રાણીઓ કરતાં રમૂતિ, તર્ક, વિવેક, બાધા વર્ગેરની જે આસ બક્ષિસો માણસને મળેલી છે તેનો ઉપયોગ માનવભતિની કોઈ એક નાનકડી ટોળીના ભોગવિદ્યાસની શિદ્ધિ માટે કંઈ કરવાનો નથી પણ સમગ્ર માનવભતિનું તેમ જ બીજાં પ્રાણીઓનું પણ હિત તે દ્વારા સધાઈ જશે, એવા સંસ્કાર આપ્યા કરીએ છીએ તો આટલું ક્યાં પછી હિંસક રાજ્યો જેમ હિંસક સેના માટે વિકારવશ પ્રભમાંથી કેટલાક શર અને સાહસિક સેનિકોની બરતી કરવાની આશા રાખે છે તેમ આવી સંસ્કારી પ્રભમાંથી કેટલાક શર અને સાહસિક પણ અદિસક સેનિકોની બરતી કરવાની આશા આપણે શા સાડુ ન રાખી શકીએ ?

‘યુદ્ધે પ્રાણીસ્યક્ત્વા ધનંનિ ચ’ની શક્તિવાળા શરાઓની તો બંને પક્ષે સરખી જ જરૂર રહેશે; સ્વદેશ-ભક્તિ બંને ટેકાણે સરખી જ જોઈશે. પણ શત્રુ મજાની પ્રભ ઉપર દેખણુદ્ધિથી વિકૃત થઈ હિંસક સેન્યને તુટી પડતું પડે છે તેને ટેકાણે અદિસક સેન્યને શત્રુ વિષે કારુણ્ય, કથા તેમ જ તેને માટે ભતે ધસાઈ છૂટવાની શક્તિ પોતાનામાં કેળવવી પડશે. યોગ્ય રીતે પ્રયત્ન થાય તો આ શા માટે શક્ય ન બને ?

શીયં કંઈ હિંસાને ટેકાણે રહેલો તેનો અંગબલ યુદ્ધ નથી. તે એક સ્વતંત્ર શક્તિ છે અને હિંસક તેમ જ અદિસક બંનેમાં હોઈ શકે છે. આપણા દેશના સતોએ જમાનાઓ પહેલાં આ વસ્તુ બોળખેલી છે.

સતી, શર, અદ સંતકા, તિનોંકા એક તાર ।

જરે, મરે, મુલ પરહરે, તવ રીસે ફિરતાર ॥

તવ રીસે ફિરતાર, સર્વે સંતાર સહાર ।

નેહી તો હોત જુવાર, હાર જોત સઘરી જાય ॥

દાક્ષત વદ્ધાનંદ મહાદેવ અચલ મતીકા ।

તિનોંકા એક તાર, શર, અદ સંત, તતીકા ॥

મરાઠી ‘પુરુષાર્થ’ માસિકમાંથી

(અપભ્રંશ)

કિરોરવાલ ધ. મરાઠવાળા

નવલકથાઓનો તો આજે ઘેા આજે છે. એ વાંચવાનો એક બોલ થઈ પડેલો છે. કામગાની છત્રીની જેમ એ જાદાર પડેને નહ્ય છે. નવલકથા કેમ લખાય છે તે બહુનું હોય તો તમને ધણું અંજાળાની શરૂ એમ લાગે. પણ એના ગિનાર સ્વયં સ્ત્રીપુરુષોની આગળ ન આપી શકાય. કલ્પનાના ઘોડા તો મને ત્યાં જઈ શકે; એને કશું અંકુશ નથી. પણ આપણને એ નવલકથાઓ વિના માસી શકે એમ છે. યુવરાણી બાપા નવલકથા વિના રોડીરાંડ થવાની નથી.

૧૨મી સાહિત્ય પરિષદના

બાજપાનમાંથી

—માંખીછ

વ્યાપક લોકસેવાના માર્ગો

[આમસેવકોને સૂચનાઓપે શ્રી. વરદસિંહજીએ તૈયાર કરેલો નીચેનો લેખ કેળવણીની દૃષ્ટિએ હિપયોગી હોઈ અહીં તે ઉતાર્યો છે. કેટલાક લોક રચનાત્મક કાર્યોને અર્થ નથી કળી શકતા. તેમને પણ આ સૂચનાઓનો સમન્વિત વિચાર કરવા વિનંતી છે. એમાંથી તેઓ ભેઈ શકશે કે, વ્યાપક લોકસેવાના માર્ગો એ જ રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે. એ કાર્યક્રમ જીવન વિષે અને કાર્યપદ્ધતિ વિષે એક પ્રકારની શિસ્ત, ન્યવરથા અને સમન્વિત એકત્રિય માર્ગ છે. આ સૂચનાઓ તે બાબતમાં ખૂબ સચક નીવડશે. તંત્રી, શિશ્વસા]

૧. જીવન વિષે

૧. આખા દિવસનો કાર્યક્રમ ધકડવો.
૨. ખોરાક, કપડાં તથા બીજી રહેણીંકરણમાં સાદાઈ રાખવી.
૩. ઓછું ખર્ચે બરાબર પોષિક ખોરાક મળી રહે તેની રીતે પ્રયત્નો કરી પોતાનો ખોરાક નક્કી કરવો.
૪. હાથે ખાંડેલા ચાખાં તથા હાથે ફળેલા લોટનો પોતાના ધર પરનો તે આમદ્ધ રાખવો જ. બની શકે તે બાબતોં કીદ્દથ વાપરવાં.
૫. પોતાનાં કપડાં પોતે જ દતિલા રૂતરગાંધી બનાવી લેવાનો પ્રયત્ન હોવો ભેઈએ.
૬. દેશી વસ્ત્રો અને શક્ય હોય ત્યાં તે આમ-ફાંચની ઓળે જ વાપરવાનો આમદ્ધ રાખવો ભેઈએ.
૭. શરીરસ્વાસ્થ્ય સચવાય તે માટે આરોગ્યવધક રૂવો તથા બ્યાયામને જીવનમાં યોગ્ય સ્થાન આપવું.
૮. અરપૂર્યતાનિવારણ તે કરવાનું છે જ; પણ માણસ માણસ વચ્ચે જીમનીચનો ભેદભાવ (દા. ત. ઓળો તરફનો તુલ્યભાવ, છાકરાછાકરી વચ્ચેનો ભેદભાવ, મોકર-આકર તરફનું વર્તન) સમાજમાં ભેદમાં આવે છે તે આપણાંમાંથી નીકળી જવો ભેઈએ.
૯. સાંસારિક સુધારામાં આમરોવક સોની ચોખરે હોવો ભેઈએ. એમ કે, બાકસતિરમાં, બાળકમાં, રૂઢવમાં, ખોટાં ખર્ચો ઇત્યાદિ પોતે તે ન જ કરે, પણ એવા પ્રસંગોમાં ભાગ ન લે અને શક્ય હોય ત્યાં વિરોધ કરે.
૧૦. જેમ આમરોવક ચકાર્થે કંતિ છે એમ એણે વધાર્યે રોજ થોડી આમસદાઈ પણ કરવી ભેઈએ.
૧૧. માણસ પોતાના જીવનમાં અને કાર્યમાં સ્ફૂર્તિ-વાળો રહી શકે એ માટે એને બાહ્ય મદદ કરતાં અંદરની મદદ વધુ ડપયોગી થઈ પડે છે અને એ જ સાચી મદદ હોય છે. એટલે એ આંતરિક શક્તિ કેળવવા માટે તથા પોતાનું ધરતર કરવા માટે આમરોવક ઈશ્વરમાં સંપૂર્ણ અક્ષાપાળો હોવો ભેઈએ. તેણે યોગ્ય વાચનચિંતન રાખવું ભેઈએ, તથા પ્રેરણા આપે એવા યુરુષોનો સહવાસ મેળવવો ભેઈએ.

૨. સ્વાધ્યાય

૧. આપણા દેશની રાષ્ટ્રીય નજરિતા દતિદાસથી તથા અભ્યારના સામાજિક, આર્થિક તથા રાજદારી પ્રશ્નોથી માહિતરાર રહેવા માટે તેમ જ સમાજમાં પરિવર્તન કરનારાં કયાં કયાં બળો આવે કામ કરી રહ્યાં છે અને સમાજની યુનુર્થના કયા ધોરણ પર ચલી ભેઈએ એ બરાબર સમજવા માટે, યોગ્ય તથા નિયમિત વાચન કરવું તથા વિચાર કરવો.
૨. સ્વચ્છતા તથા આરોગ્યસંરક્ષણના સિદ્ધતિ તેમ જ અકસ્માત અદિના તારાદિક ઉપાયો તથા સસ્તી પરમચ્છ દવાઓનો ઉપયોગ પણ એણે નક્કી લેવો ભેઈએ.
- ૩ નિયમિત કાંતવાનું તે હોય જ, પણ રેડિયા વિષેની યોગિક માહિતી તથા તેનું અર્થસાજ પણ સમજ લેવું ભેઈએ.
૪. હિંદુસ્તાનનું બ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન મેળવી લેવું ભેઈએ.
૫. પ્રવૃત્તિ અને કાર્યપદ્ધતિ
  ૧. પૂજ્ય ગાંધીજીએ સૂચવેલા ચાલ્ય અર્ધિસાના સિદ્ધતિ પ્રમાણે જ જનતાની સેવા કરવી એ આપણા આમરોવકનો ઉદ્દેશ છે.
  - ૨ આમરોવક પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓ કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ સજાવવી ભેઈએ, ગમે તેમ કરીને કામ કુકળી નાખવું અગર અમુક કરી કરાવી નાખવું એટલો એનો હેતુ ન હોય, પણ ફરક વરતુ હોલો બરાબર સમજને કરતા ચાલ્ય એવો તેનો પ્રયત્ન હોવો ભેઈએ.
  ૩. આમનાં કામો કરતાં કરતાં આમલોકોનો વધારેમાં વધારે સહકાર તથા ચાલ્ય મેળવવાની કળા આમરોવકે સાધવી જ ભેઈએ.
  ૪. આમરોવકે દાંમેશાં નિપજ્જ રહેવું ભેઈએ. જો એ કોઈ પણ પક્ષનો બની જશે તે બેનું કામ ધકીબર આવળ વધેલું જણાવા છતાં કામ કરવાની લાચકાત એ ખોઈ બેસશે. આમરોવકે પોતાની ચેવા તથા વર્તન દ્વારા લોકોમાં એવો ખ્યાલ પેદા કરવો ભેઈએ કે, આ માણસ જે કોઈ કરે એ સમાજના દિલ ખાતર જ કરે, એમાં એનો કે

કોઈ ખાસ વ્યક્તિ કે મંડળનો સ્વાર્થ તે નહિ જ હોય.

૫. આમસેવકની કાર્યપદ્ધતિ આત્મ કહીને કરાવવાની નહિ પણ જાતે કામ કરીને કરાવવાની હોવી જોઈએ.

૬. આમસેવકને નીચેની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ હોવો જોઈએ અને એનું જીવન એ બધી પ્રવૃત્તિઓને પોષક હોતું જોઈએ; પરંતુ એમાંની એક કે એ પ્રવૃત્તિઓમાં તે એલે નિષ્ણાત બની જવું જોઈએ.

(૧) ખાદી

(૨) આમસંકર્ષ

(૩) શિક્ષણ

(૪) અરપૂરણતાનિવારણ

(૫) બેતીસુધાર તથા સદાકાર

(૬) આમકલ્પોગ તથા ગૃહકલ્પોગ

(૭) શારીરિક તાલીમ

(૧) જ્ઞાતી

ક. વસ્ત્રનેવાવડબી કુટુંબો તૈયાર કરવાં.

ખ. ખાદરી આપીને સત્તર તૈયાર કરાવવું.

ગ. વધુલવું કેન્દ્ર ચલાવવું.

ઘ. દેશિયાસરજામ તૈયાર કરાવવો અથવા પૂરો પાડવો.

(૨) ગ્રામસંકર્ષ

ક. આમસંકર્ષની બાબત સમાજજીવનના દરેક અંગમાં ફેલાવવા પ્રયત્ન કરવો.

ખ. ગામની સીડીઓ, જલદેર કૂવા, તળાવો, જલદેર નજર, મુતરડીઓ તથા ગરદાની સંકર્ષની યોજના ઘડવી તથા તેના અમલ માટેની વ્યવસ્થા પેદા કરવી

ગ. રોમ પેદા કરનારાં જાતીઓને અભ્યાસ કરવો તથા એને હમવા જ્ઞાનનો સમાજમાં ફેલાવો કરવો.

ઘ. તમામ પ્રકારના ક્યારાની એવી વ્યવસ્થા કરવી કે જેથી ગ્રંદણી અટકે અને ક્યારો, ખાતર આદિ કૃષિમાં કામમાં ખપ લાગે.

ક. આમરચના તથા મકાનરચનાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કલ્પના ધરી, શક્ય તેટલા ફેરફારો કરવા કરાવવા. મનુષ્યના તથા દોરના અપદોગ્યતા બધી દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવો તથા તેના કૃષિમાં યોજવા.

જ. આમરચાયત રચાવવા માટેનું યોગ્ય માતાપરજી તૈયાર કરવું તથા એના નિયમોનો અભ્યાસ કરી એ માટે લામ્પ લોકમત ફેળવવો તેમ જ એ માટેની લઘુક મશિનોને તૈયાર કરવી.

(૩) શિક્ષણ

ક. શાળાનું શિક્ષણ.

ખ. પ્રીટશિક્ષણ — અક્ષરજ્ઞાનના વર્ગો દ્વારા, વર્તમાન-નોત્રો તથા સારાં પુસ્તકો વાંચી સંબળાવીને, બીજાં પત્રો

લખીને, હાલ્લો તથા મોરારજીના નવા નવી કાચકંઠો ધરી કહીને, પુસ્તકાલય તથા વાચનાલયનો ફેલાવો કરીને, સમાજ આખ્યાન દ્વારા વગેરે.

ગ. વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ — અભ્યાસગૃહ દ્વારા, રમત-મતના મેળાવડા દ્વારા, પર્યટનો તથા પ્રવાસો દ્વારા, સ્વયંસેવકલ્પ દ્વારા વગેરે.

(૪) અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

ક. હરિજનવાસની મુલાકાત, સંકર્ષ વગેરે.

ખ. હરિજનોમાં શહતકામ; કા, ત શિક્ષણ, કૂવા, જીવનિવારણ, કુટુંબો યાજવી વગેરે.

ગ. શાળાઓમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને કાબજ કરાવવા. ઘ કૂવા આદિ સાર્વજનિક સ્થળોના હરિજનો ઉપયોગ કરી શકે એવું બાળકોએ યાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું.

ક. હરિજનોના ધંધાઓને ઉત્તેજન આપવું તથા એમાં સુધારા થાય એવા પ્રયત્નો કરવા.

(૫) સેતીસુધાર તથા સદાકાર

ખાતર, ટોર, ખી, કૂવા, માવેતર વગેરે બેતી અંગેના મુખ્ય સુદ્ધિઓમાં કયા કયા સુધારા થઈ શકે એનો અભ્યાસ કરી પ્રેમમાં ફેલાવો કરવો, તથા એ સદેહ બનાવવા માટે સદાકારી બેતી, સદાકારી થંડીઓ, સદાકારી બંડારો તથા સદાકારી બેતોની ખીરે ખીરે રચાવવા કરવી.

(૬) ગ્રામકલ્પોગ તથા ગૃહકલ્પોગ

આમમાં નીચા વખતમાં કયા કયા આમકલ્પોગ હતા? તે સજીવન થઈ શકે તેમ છે કે નહિ? તથા નવી બેતી થયેલી જરૂરિયાતોને પહોંતી વળવા માટે નવા કયા આમકલ્પોગ કે ગૃહકલ્પોગ કાબજ કરી શકાય તેમ છે? આ બધાનો અભ્યાસ કરવો તથા તેના ગાંઠો સોધવા.

આમકલ્પોગો શા માટે નાશ પામ્યા? તેની અવેજમાં આપણે નવા આપી શકીએ કે નહિ એના વિચાર કરવો.

આમજીવન સંપ્રદિત યાચ એવા આચારવિચારોને પ્રચાર તથા અમલ કરવા માટે બધા જ પ્રયત્નો કરવા.

(૭) શારીરિક તાલીમ

ક. કાચવત, કસરત, આસન, રમતો વગેરે.

ખ. કલ્પાદક શ્રમ તથા તેનું મહત્ત્વ.

ગ. શારીરવ્યનાનું સામાન્ય જ્ઞાન.

ઘ. અસ્વભાવ વગેરેના વાદાસિક ઉદાત્ત.

ક. સ્વયંસેવકલ્પ : સાંકી, આમ દોલલવી, આદિમક સંકરનિવારણ; દાઢ તં દેસ, રોમચાળો વગેરે.

ખ. ધરમથુ કૂવાઓ.

ગ. ગરીબરચનાના મદદરૂનો પ્રચાર.

નરહરિશાઈ પરીખ

તહેવારો અને શિક્ષણ

સમાજમાં જુદા જુદા હેતુથી જુદી જુદી ભવતા તહેવારો વખતે વખતે જીવનવામાં આવે છે ખાસ કરીને આપણે ત્યાં હિંદુ સમાજમાં તહેવારોની સંખ્યા સારી છે. મોટા છે. આ તહેવારોને પ્રસંગે શાળાઓમાં રત્ન પાઠશાળામાં આવે છે. વાર્ષિક રીતે આ તહેવારો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને બહુ સારી ભવતાનું જીવનશિક્ષણ આપી શકાય તેમ છે. તહેવાર એ એક સામાજિક સંસ્થા છે અને સમાજના વિકાસ માટે આવશ્યક એવી વિવિધ વૃત્તિઓનું પોષણ અને સંવર્ધન કરવા માટે તેની કાર્યવિધિ શ્રેયી છે. જીવન સાથે સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન કરતી વર્ધા-યોજનામાં તે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ તહેવારો તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું પડે. કારણ તહેવારોને કેન્દ્રમાં રાખી તેમની આસપાસ શિક્ષણનાં વિવિધ અંગોની સ્વાભાવિક ગ્રંથણી કરી શકાય તેમ છે.

સમાજનો આગો ઇતિહાસ તહેવારોની આસપાસ ગ્રંથાયેલો છે. ઐત્રી અને ક્રાંતિની પડયા શાહિવાદન તથા વિક્રમશિલ્પના પ્રતાપનું રમણ કરાવે છે. શ્રાવણની પૂર્ણિમા તથા વિજયાદશમીના તહેવારો જલ કપર વધા પચલ કપર પ્રસ્થાન કરવાને માટે મુમુક્ષુતો ગણાય. આગલી અને ક્રાંતિયુગની જેવા તહેવારો વૈદિક પરંપરાની રમુતિ લાયક રાખે છે. રામદશમી, જન્માષ્ટમી વગેરે ધાર્મિક ઉત્સવોમાં ઇતિહાસ સાથે અપ્રાપ્તનું મિલન થયેલું છે. શિવાજી મહારાજની જયન્તી, તિલક પુરયતિથિ, ગાંધી-જયન્તી હતાદિમાં રહેલી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ તે રમજ જ છે.

ઇતિહાસની જેમ જ કુદરતનો પણ તહેવારો સાથે નિકળેલો સંબંધ છે. દિવાળી અને દોળાના તહેવારો ચરદ અને વસંત ઋતુના તહેવારો છે. મકરસંક્રાંતિ સૂર્યના ઉત્તર-યજ્ઞનો ઉત્સવ છે. નાગપંચમ, ગણેશવત્સર્વ, નવરાત્રિ વગેરે તહેવારોમાં સામાજિક તથા પૌરાણિક તત્વોનું મિશ્રણ છે. વટપૂર્ણિમા, કેવડાવીજ વગેરે તહેવારોમાં સ્ત્રીજીવનનો વિચાર પ્રમુખ છે. આપાદી અને ક્રાંતિની એકાદશી તથા મહાશિવરાત્રીની આસપાસ બક્તિ અને સુખિની ગ્રંથણી કરવામાં આવેલી છે.

આ ઉપરાંત જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ તથા રામદાસની પુરયતિથિઓના ઉત્સવો મહારાષ્ટ્રમાં મોટા સમારંભ સાથે જીવનવામાં આવે છે. આ હિંદુઓના તહેવારો ઉપરાંત અન્યધર્મીઓના તહેવારો પણ છે જ. રાષ્ટ્રીય ઉત્સવના આ જમાનામાં તેમનો પણ આપણે સારો ઉપયોગ કરી શકીએ. ઇસ્લામની બે ઉદા, મોહરમ તથા વૈશાખ-જયન્તીના તહેવારો દ્વારા ઇસ્લામમાં રહેલી

શક્તી, બક્તિ અને કુરબાની વગેરે વૃત્તિઓનું દર્શન આપણે જરૂર કરી શકીએ.

ઉચ્ચ અને નીચાણ એ બિન્નેલી ધર્મના આપણા પરિચિત તહેવારો છે. તેમના દ્વારા ઈસુ ખ્રિસ્તના પ્રેમ-ધર્મનો પરિચય આપણે કરી શકીએ. આ ઉપરાંત મહાવીર, શંકરાચાર્ય, બુદ્ધની જયન્તીઓ, બ્યાસની સુરુ-પૂર્ણિમા, શ્રીતાજવન્તી અને લીધ્માષ્ટમી જેવા તહેવારો સંસ્કૃત અને કેળવણીની દૃષ્ટિથી આવશ્યક જીવનવા જેવા છે.

સંસ્કૃતની પરંપરાનું રક્ષણ કરવું, અને સમાજને પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપવી એ તહેવારોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વિવેકદિગ્ધોના દોષ થવાથી હાલ આપણા તહેવારોમાં વિરોધ સ્વરૂપે દેખાતું નથી. આજસ અને વિદ્યાસથી તહેવારોનું સ્વરૂપ મહિન થયેલું છે. કેવળ યાત્રિક જલ્લા અને પામર વદેમ તેમાં દેખાય છે. સમાજસ્તંભનના એક પ્રબળી ઉપચાર તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તે તેમનું નહું સંસ્કરણ કરવું જોઈએ. વર્ધા-યોજનાની શાળાઓ દ્વારા આ કામ સહેજે થઈ શકે. તહેવારોને દિવસે સામાજિક કાર્યકરો થોડાને વિદ્યાર્થીઓ અને સામ-વાસીઓને નવી દૃષ્ટિ આપી શકાય, અને તે દ્વારા આખા સમાજમાં નવો ઉત્સાહ પેદા કરી શકાય.

તહેવારોને દિવસે શાળાઓમાં રત્ન હોય છે. પણ આ રત્નઓનો કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગ કરવાનો શિક્ષકોએ આમદ રાખવો જોઈએ. સામાજિક જીવનને આવશ્યક એવી વિવિધ વૃત્તિઓનું શિક્ષણ તહેવારો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને આપી શકાય. મંદિરો, જાત્રાનાં સ્થળો, જલરથાનો વગેરેની સમીક કેમ કરવી, તથા તેમનો શામ્ય ઉપયોગ કેમ કરવો, તેનું જ્ઞાન સમાજને આપવું. હાલ તહેવારોમાં જે દુરાચાર દાખલ થયા છે તે બધા ખંજેરી નાખવા જોઈએ. આદારવિહારની બાબતમાં કઈ શાસ્ત્રીય મર્યાદાઓ પાળવી જોઈએ તેની માહિતી આપવી. કારનું વ્યસન તેમ જ હિંસાત્મક બલિદાન જેવી બંધીઓ દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરવો. મરદાની તથા સાન્નિધ્ય વિનોદની રમતગમતો, બાળન ક્રીડન, આખ્યાન, પ્રવચન વગેરે કાર્ય-ક્રમ ચોજવા. આથી કરીને સમાજના બધા જ લોકોને કેળવણીનો લાભ મળશે, વિદ્યાર્થીઓને સમાજ સાથે પરિચય થશે, અને સ્વસ્થાપાનું સારું જ્ઞાન થશે. કારણ, જુદા જુદા તહેવારોમાં જુદી જુદી કથાઓ, કથિતાઓ તેમ જ સામાજિક પરિવર્તનો ઇતિહાસ તે આવેલો હોય છે જ. એથી તહેવારો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને બૌદ્ધિક શિક્ષણ પણ સારી રીતે આપી શકાય.

(મરાઠી 'વર્ધા-શિક્ષણ'માંથી) અ. સ. ન. બાગવત

અ જાત શત્રુ સિંકન

૫. રાજકારણ

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે, ન્યૂ સાક્ષેમ વિભાગના લોકોએ ૧૮૪૪ની સાલમાં સિંકનને ઇલિનોય સંસ્થાનની ધારાસભામાં બારે બહુમતીથી પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટી મોકલ્યા હતા. ત્રણ વરસ પછી તે એ સ્થાન છોડીને ટ્રિપ્લિકાટમાં રહેવા ગયા, છતાં ન્યૂ સાક્ષેમના કદરવાન મતદારોએ સતત આઠ વરસ સુધી તેને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટ્યો. પરંતુ સિંકને હવે વકીલ તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, એટલે 'વિગ' પક્ષના એના મિત્રોએ તેને ૧૮૪૬ની સાલમાં કોંગ્રેસના ઉમેદવાર તરીકે ઉભો કર્યો. આ ચૂંટણીના પરિણામથી તેના પક્ષકારો તેમ જ વિરોધીઓ તાબુબ થઈ ગયા. ઇલિનોય સંસ્થાનમાં એ પહેલાં 'વિગ' પક્ષનો કેઈ પણ ઉમેદવાર સિંકન જેટલી બહુમતીથી ચૂંટાયો નહોતો.

ઇલિનોયની ધારાસભાની સિંકનની કાંગડકીઈમાં ખાસ જાણવા જેવી ખીના તેણે ગુલામીની પ્રચારો કરેલો વિરોધ એ છે. એ સંસ્થાન દક્ષિણમાં ગુલામી સંસ્થાનોની સરદદ ઉપર આવેલું હોવાથી, ગુલામી પ્રથા તરફ ત્યાંના લોકોની સહાનુભૂતિ હતી. દેશ-બરમાં ગુલામી વિરૂદ્ધ ચળવળ ચાલી રહી હતી અને તેની અસર ઇલિનોયમાં પણ થવા પામી હતી. આથી ત્યાંની ધારાસભાએ ગુલામીની પ્રચારન સમર્થન કરતો અને ઉમ્મ શ્વકપ ધારણ કરતી જતી તેની વિરુદ્ધની ચળવળને વખોડતો દરાન મોટી બહુમતીથી પસાર કર્યો. સિંકન જાણતો હતો કે તેની તરફેણમાં કેઈ નથી, છતાં એ દરાવતો તેણે સખત વિરોધ કર્યો અને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ગુલામીની પ્રચારને ફટકો મારવાના તેણે ન્યૂ સાક્ષેમમાં કહેલા સંકલ્પનું પાલન કર્યું. એની તરફેણમાં મન આપનાર માત્ર એક જ સભ્ય નીકળ્યો. પરંતુ એ કૃત્યના બદલામાં આગામી ચૂંટણી વખતે તેણે પોતાની બેઠક ગુમાવી.

કોંગ્રેસમાં પણ લાભાલાબતો કે જાળવતો નિચાર કર્યો વિના તે ન્યાયને પક્ષે ઉભો રહ્યો. નવો પ્રદેશ મેળવવાના લેખથી અમેરિકાએ મેક્સિકો સામે યુદ્ધ નંદેર કર્યું હતું. અમેરિકાનો શોકમન પણ એ લાખની તરફેણમાં હતો. પરંતુ સરકારના એ

અન્યાયી પગલાનો સિંકને સખત વિરોધ કર્યો અને પ્રજાની ધતરાણ વહોરી. આ ઉપરાંત અમેરિકાની રાજધાની વોશિંગ્ટન અને તેની આસપાસના પ્રદેશ-માંથી, ત્યાંના લોકોની સખત લઈને અને શાસિતને વળતર આપીને, ગુલામી પ્રથા બંધ કરવાનું બિલ તેણે તૈયાર કર્યું. પરંતુ વોશિંગ્ટનના રાજદારી યુરુપો એ સમયે એ પ્રજા વિષે એટલા બેપરવા હતા કે સિંકનનું એ બિલ ધારાસભામાં રજૂ પણ ન થઈ શક્યું.

એ વરસ પૂરાં થયાં અને કોંગ્રેસના સભ્ય તરીકેની તેની મુદત પણ પૂરી થઈ. વોશિંગ્ટનના તેના બે વરસના વસવાટ દરમ્યાન તે ત્યાંની રાજ-રમત અને કાવાદાવાથી સારી પેઠે કંટાળ્યો. એ વાતાવરણમાં તેને પોતાની કાર્યદિશા ન સૂચી. તે ધંધાદારી રાજદારી નહોતો. આથી કોંગ્રેસની તેની મુદત પૂરી થતાં તે રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થયો અને પાછો વકીલાતના ધંધામાં બેઠાયો. પરંતુ તેની એ નિષ્ફળિ કાંખો કાળ ન ટકી. એ દરમ્યાન દેશમાં એવા અવનવા બનાવો અન્યા કે જેથી એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધી આખો દેશ ખળબળી ઊઠ્યો અને સંયુક્તરાષ્ટ્રની એકતા ભોખમમાં આવી પડી. આ કોલકીની ધડીએ સિંકનને તેના જીવનકાળની દિશા જડી અને પોતાના દેશને વિનાશને માર્ગે જતો રોકવા તેણે કમર કરી.

આ કોલકી ગુલામીના પ્રજા ઉપર જીભી થઈ હતી. એ પ્રચાથી અમેરિકાને કેટલી લાભદાનિ થઈ એનો અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ છે; પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, એ પ્રથા ટકી ત્યાં સુધી અમેરિકાના રાજકારણમાં તેણે અનેક ઉપાતો મચાવ્યા, ખુબ-મરણ કરી, અને અતિ આપા દેશને આંતરવિગ્રહમાં મરડાની લોહીની નીક વહેવડાવી. એ અમાનુષી પ્રથા દદ કર્યો પછી જ અમેરિકાએ કાયમી શાંતિ અનુભવી, તેનો આધુનિક વિકાસ સાધ્યો, અને પોતે એક અખંડ અને અવિભાજ્ય રાષ્ટ્ર બન્યું.

અમેરિકાનું સંયુક્તરાષ્ટ્ર સ્થપાયું ત્યારે વોશિંગ્ટન અને જેફરસન જેવા રાષ્ટ્રનાયકોએ એ અમાનુષી પ્રથા બંધ કરવાને અથાગ પ્રયત્ન કર્યો

હતો, પરંતુ દક્ષિણનાં ૭ સંસ્થાનો કેમે કરી એમાં સંમત ન થયાં. એટલે એ વાત તેમને નિરુપાયે પડતી મૂકવી પડી. આમ યુલામીના પ્રશ્ન ઉપર ઉત્તર અને દક્ષિણના શોકો વચ્ચે આરંભથી જ ધર્ષણ શરૂ થયેલું. વખત જતાં ઉત્તરમાં યુલામી સામેનો વિરોધ વધારે ને વધારે ઉગ્ર થતો ગયો. આથી દક્ષિણનાં યુલામી-વાળાં સંસ્થાનોના શોકો ગબડાયા. તેમને લાગ્યું કે, મધ્યસ્થ સરકારમાં ઉત્તરનાં યુલામીરહિત સંસ્થાનોની અહુમતી હોવાથી મોડાનહોવા તેઓ કાયદાથી યુલામી બંધ કરી દેશે; એના કરતાં સંયુક્તરાજ્યમાંથી જ છૂટા થઈ જવું શું બોલું? યુલામીને છૂટા કરવા તેમને પાલવે એમ નહોતું, કારણ કે તેમની જાહેર-જલાલી અને વૈભવનો આધાર એ રોક યુલામીની મજૂરી ઉપર હતો. આ પરિસ્થિતિમાં સંયુક્ત રાજ્યની એકતા ટકાવી રાખવા ઉત્તરના શોકોએ દક્ષિણના શોકો જોડે સમાધાન કરવાની તત્પરતા બતાવી. એ મુજબ ૧૮૨૦ની સાલમાં મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એક કાયદો કરીને, ૩૬°૩૦' અક્ષાંશ સુધીના પ્રદેશમાં યુલામી સંસ્થાનો સ્થાપવાની દક્ષિણના શોકોને છૂટ આપવામાં આવી. આ કાયદા પ્રમાણે મિસુરીને યુલામી સંસ્થાન તરીકે સંયુક્તરાજ્યમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું. આથી એ કાયદો મિસુરી-કરાર તરીકે ઓળખાયો. પરંતુ આ ગોઠવણ પશુ બહુ લાંબો વખત ન ટકી. મિસુરી-કરારથી નહીં થયેલી હદ સુધીનો અધો પ્રદેશ થોડા જ વખતમાં વસાઈ ગયો અને નવાં યુલામી સંસ્થાનો વસાવવા માટે દક્ષિણના શોકો પાસે જિલકલ જમીન રહી નહિ, ત્યારે ઉત્તરના શોકો પાસે તો યુલામી-રહિત સંસ્થાનો વસાવવા માટે હજી આખૂટ પ્રદેશ પડ્યો હતો. આ સ્થિતિમાં તો મધ્યસ્થ સરકારમાં યુલામી-વિરોધી સંસ્થાનોની અહુમતી યાચ અને એ રીતે યુલામીની પ્રથા ઉપર હમેશાં તરવાર હટકતી રહે. આ હમેશાનો બચ ટાળવા કેઈ પણ પ્રકારે મિસુરી-કરારનો ભંગ કરી યુલામી માટે નવો પ્રદેશ મેળવવા દક્ષિણના શોકો પેરતી કરવા લાગ્યા. તેમની આ મેસી રમતમાં, પ્રમુખ થતાના સોબે, ડગલાસ નામના એક બારે સાહસિક અને અતિશય મદત્તકાઈથી પુરૂષે મદત્તરનો ભાગ ભજવ્યો અને એ રીતે તે સિંકેનો પ્રતિરોધી બન્યો.

કેન્સાસ અને નેબ્રાસ્કા નામનાં સંસ્થાનો સંયુક્ત-રાજ્યમાં જોડાવા માગતાં હતાં. આ પરિસ્થિતિમાં ડગલાસની કાકદણિએ પ્રમુખપદ માટે દક્ષિણના શોકોના મત ઇતી લેવાની ઉમદા તક બાળી. એ જાને સંસ્થાનોને સંયુક્તરાજ્યમાં દાખલ કરતી વખતે ડગલાસે પોતાની લાગવગ વાપરી સેનેટમાં એવો કાયદો પસાર કરાવ્યો કે, પોતાના પ્રદેશમાં યુલામી દાખલ કરવી કે નહિ એના નિર્ણય તે સંસ્થાનના વસાહતીઓએ કરવો. આ મિસુરી-કરારનો દેખીતો ભંગ હતો, કારણ કે એ સંસ્થાનો મિસુરી-કરારથી નહીં થયેલી હદની ઉત્તરે આવેલાં હોવાથી એમાં યુલામી રાખવા ન રાખવાનો નિર્ણય કરવાનો સ્વાતંત્ર્ય અરથાને હતો. ઉત્તરમાં આ કાયદા સામે અમેરિકાએ કદી ન અનુભવેલો એવો ઉગ્ર વિરોધ અને દક્ષિણના શોકો સામે અતિશય રોષ ફાટી નીકળ્યો. વળી એ જ અરસામાં તેમને માટે દાખલા ઉપર ડમ જેવો બીજો પણ એક મંત્રી બનાવવાનો, જેણે ઉત્તરના શોકોની રહીસહી ધીરજ પણ ખુટાડી.

દક્ષિણનો એક ગોરો ટ્રેડ સ્કોટ નામના પોતાના યુલામીને લઈને ઉત્તરના યુલામી-રહિત સંસ્થાનમાં રહેવા આવ્યો હતો. પોતે યુલામી-રહિત સંસ્થાનમાં રહેના હોવાથી તેને યુલામીમાંથી મુક્ત કરવો જોઈએ એવો ટ્રેડ સ્કોટ અદાલતમાં દાવો કર્યો. અમેરિકાની વડી અદાલતે નેનો એ દાવો રદ કરી એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે, યુલામ એ વ્યક્તિ નથી પણ તેના માલિકની જગમ મિલકત છે, એટલે એને કેઈ પણ કાયદો લાગુ ન કરી શકાય. આ ચુકાદાથી તો ઉત્તરમાં ગમે ત્યાં યુલામો રાખવાની કાયદેસર છૂટ મળી ગઈ અને યુલામીના વિસ્તારનો માર્ગ સરળ અને મોડળો યર્ષ ગયો. મિસુરી-કરારના ભંગ અને આ ચુકાદાથી સિંકેનો ન્યાયનિહ આત્મા કકળા ગઈ. તેણે જેણું કે એ જાને આજનો અમેરિકાના રાજ્ય-બંધારણનો દેખીતો ભંગ કરનારી છે. આથી પોતાના દેશના બંધારણની રક્ષા ખાતર તેણે રાજકારણમાં અંપલાવ્યું, અને આખા દેશને ઉદ્દેશને પોકાર કર્યો કે, “આપસમાં તડ પડી હોય એવું ઘર લાંબો કાળ ટકી શકે નહિ.” ટોરક્ટીની વડીએ ગાઈબિલના આ મજહૂર વાક્યના સિંકેને કહેલા પોકારના પડખા આખા દેશમાં ફરી વળ્યા અને શોકોને નજીક આવતી

જાતી આદત વિશે વિચાર કરતા કરી મૂકયા. તેણે આગળ ઉમેર્યું કે, 'ધર પડી ભાગે એ હું નથી ઇચ્છતો, પણ એમાં તડ પડતી અટકે એ હું જલ્દર ઇચ્છું છું. . . . હું મારું છું કે અધુ' શુભામીવાળું અને અધુ' શુભામી વિનાનું એવું રાત્ર્ય હમેશ માટે ન જ ટપી શકે.' દેશબરમાંથી તેની આ દાકલને જવાખ મળ્યો: તેની આસપાસ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી લોકો એકઠા થયા અને એ રીતે 'રિપબ્લિકન પાર્ટી' નામના મહાન પક્ષનો જન્મ થયો.

પોતાના ગિલ સામે ભારે વિરોધ ફાટી નીકળ્યો હતો તેને શાંત પાડવા અને સેનેટની તેની મુદત પૂરી થવા આવી હતી એટલે પોતાને ફરીથી સેનેટ તરીકે ચૂંટવાનો પ્રયત્ન કરવા ડગલાસ ઇલિનોય સંસ્થાનમાં આવ્યો. લિંકન તેની ચાલણાછતો જવાખ આપવા તૈયાર જ હતો. ઇલિનોયમાં ટૂંક ટૂંક સમયમાં લિંકન આખા અમેરિકામાં જાણીતા ધર્મ ગયો. આરંભમાં તો ડગલાસે લિંકન તરફ કંઈક મુરખીપણાનો, કંઈક ઉપેક્ષાનો અને તોછડાઈથી વર્તીત રાખ્યો. પરંતુ થોડા જ વખતમાં તે લિંકનની શક્તિ અને મહત્તા પામી ગયો અને જણાવ્યું કે, 'સેનેટના સમગ્ર વિરોધપક્ષ કરતાંયે તમે શુભામી વિશે વધારે જાણો છો. મિ. લિંકન, અહીં આગળ તમે અને સેનેટના એકત્ર વિરોધપક્ષ કરતાંયે વધારે તકલીફ આપી છે.'

શુભામીની પ્રધાને લિંકન અમાનુષી અને નીતિ-વિરુદ્ધ માનતો અને તેથી તેને તે અંતરથી ધિક્કારતો હતો. એ વિષે તે કહે છે, 'આ દુનિયાનો ન્યાય તો, આપ એવું જાગત, એ છે. એટલે જેણે શુભામ જનરું નથી તેણે બીજાને શુભામ ન જનાવવાની જાગતમાં સંમત થવું જોઈએ. જે બીજાની સ્વતંત્રતા નકારે છે તે પોતાની સ્વતંત્રતા પણ અધિકારી નથી.' આમ છતાં પોતાના આ અંગત અભિપ્રાયને તે પોતાના રાજકારણમાં આડે આવવા દેતો નથી, કારણ કે દક્ષિણનાં સંસ્થાનોમાં શુભામો રાખવાનો હક દેશના

રાજ્યજવારણમાં જ કબૂલ રાખવામાં આવેલો હતો. તેમનો એ હક કબૂલ રાખીને ડગલાસના કેન્સાસ-નેશનલિસ્ટ ગિલની નવાં દાખલ થનારાં સંસ્થાનોમાં પણ એ અનિષ્ટ દાખલ કરવાના જોખમ વિષે તે કહે છે, 'સરતામાં ઝેરી સાપ જોતો મારો જોવામાં આવે તો કોઈ પણ માણસ કહેશે કે, તરત જ કંઈ હાથમાં આવે તે વડે તેને તત્કાળ મારી નાંખવો જોઈએ. પરંતુ મારા પોડાશીનાં જાળકોની પધારીમાં સાપ પડેલો મારા જોવામાં આવે, અને તેમનાં છોકરાંની આજ્ઞામાં કોઈ પણ સંજોગમાં મારે વચ્ચે પડવું નહિ એવા ગંભીર કરારથી હું તેની જોડે બંધાયો હોઉં, તો પરિશ્ચિત કંઈક જુદી ઘાપ છે. પણ પધારી નવી બનાવવાની હોય અને જાળકોને તેમાં સુવાડવા લઈ જવાનાં હોય, ત્યારે મને કહેવામાં આવે કે જાળકો સાથે સુવાડતા મારે થોડાં સાપોલિસિંગ પણ પધારીમાં લઈ જાઓ, તો એ પરિશ્ચિતમાં મારે શો નિર્ણય કરવો જોઈએ એ વિષે કોઈ પણ માણસ ભેત ન જ હોઈ શકે.'

સાથે સાથે તે ઉત્તરના જૂની અને શુભામીના અંધ વિરોધીઓને પણ રોકવું સંભળાવતાં ચૂકતો નહિ. તેમને ઉદ્દેશીને તે કહે છે, 'દક્ષિણના લોકો વિષે મને મુદ્દલ પૂરંચહ નથી. તેમના સંસ્થાનોમાં આપણે જેવા હોત તેવા જ તેઓ આજે છે. શુભામીની પ્રથાની દરતી તેમના પ્રદેશમાં ચાલી આવી ન હોત તો તેઓ તેને તવેસરથી દાખલ ન કરત. જો આજે એ પ્રથા આપણે ત્યાં હોત તો આપણે પણ તેનો તત્કાળ ત્યાગ ન જ કરત. ઉત્તર અને દક્ષિણના સામાન્ય લોકો વિષે મારો આ અભિપ્રાય છે.'

પોતાના કેન્સાસ-નેશનલિસ્ટ ગિલને વિષે ડગલાસે એવું વિધાન કર્યું કે, એ તો લોકશાસનના ઉદાર સિદ્ધાંત ઉપર ચાપેલું છે. શુભામી રાખતી કે ન રાખતી એ નક્કી કરવાનું એમાં તે સંસ્થાનના વસાહતીઓની મુનસરી ઉપર છોડવામાં આવ્યું છે. ડગલાસની આ ચાલણાછ ઉઘાડી પાડતાં લિંકને જણાવ્યું કે, 'લોકશાસન એટલે પોતાનું શાસન, પોને જ કરવાનો પ્રયત્નો અધિકાર. સેનેટર ડગલાસે એની શોધ કરી છે? લોકશાસનનો સિદ્ધાંત તો કેન્સાસ-નેશનલિસ્ટ ગિલનો ધડનાર જન્મ્યો તે પહેલાં જન્માના-ઓથી જાણીતો હતો. . . . તો પછી ડગલાસે શી

તરી શોધ કરી છે તે તપાસીએ. કેન્સાસ-નેશનલિસ્ટ વસાહતીઓનો પોતાનું શાસન કરવાનો, અને તે ઉપરાંત તેઓ ક્યંટે તો, સંખ્યાબંધ હજારો ઉપર પણ શાસન કરવાનો અધિકાર છે એ શોધ તેમણે કરી છે? દેખીતી રીતે એ શોધ પણ તેમની નથી, કારણ કે છ વરસ પહેલાં જનરલ કેસે એ જ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. પણ જનરલ કેસને તેમના આ સિદ્ધાંતને લોકશાસનનું નામ આપવાની મતિ નહોતી સૂચી; હજારો ઉપર શાસન કરવાનો હક એ લોકશાસન છે એમ કહેવા નેટલી નકટાર્થ તેમનામાં ન હતી. . . . હવે હું તમને સેનેટર ડગલાસની શોધ શી છે તે જણાવીશ. તેમણે એવી શોધ કરી છે કે, કેન્સાસ અને નેશનલિસ્ટ હજારો પેદા કરવા અને તેમને ફટકારવા એ લોકશાસન છે.

બીજા એક પ્રસંગે એ વિષે લિંકન કહે છે, 'ખરી રીતે ડગલાસના લોકશાસનના સિદ્ધાંતના મૂળમાં શું છે? . . . તે એ છે કે, સિદ્ધાંત તરીકે એક માણસ બીજાને યુદ્ધામ બનાવવા ચાહે તો તેને કે એવા બીજા કોઈ પણ માણસને તેનો વિરોધ કરવાનો અધિકાર નથી. . . . સેનેટર ડગલાસને તો બીજાની યુદ્ધામી વિશે કંઈ જ પડી નથી. તેમને સ્વભાવ જ એ રીતે ઘડાયે છે કે, તેમની પીઠ ઉપર ફટકો પડે તો તેમને ઈર્ષ્યા થાય, પરંતુ મીઝા કોઈની પીઠ ઉપર પડેલા ફટકો તેમને પ્રેમ કરી શકે નથી.'

સેનેટની આગામી ચૂંટણી માટે નવા સ્થપાયેલા 'રિપબ્લિકન' પક્ષ તરફથી લિંકનને ડગલાસ સામે ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. આ ચૂંટણીમાં જની અનેક સભાઓમાં લિંકને ડગલાસને એવો તો માત કયો હતો કે એ ચૂંટણી પ્રમુખને કરવાની હોત તો તે બહુ બારે બહુમતીથી ચૂંટાઈ જત. પરંતુ સેનેટરની ચૂંટણી કરવાનો હક સંસ્થાનોની ધારાસભાના સભ્યોનો હતો. અને ધારાસભામાં ડગલાસની લાગવગ વધારે હતી, એટલે તે ચૂંટાયો અને લિંકન હાર્યો; પરંતુ આ પરિણામથી તે જરાયે નિરાશ ન થયો. પોતાના મિત્રોને તેણે જણાવ્યું કે ડગલાસ સેનેટર બને ચૂંટાયો, પણ મોટી રમતમાં—એટલે કે પ્રમુખ યત્રમાં—તે હારી જવાનો.

લિંકન અને ડગલાસ પચ્ચે થયેલી ચર્ચાઓએ આખા દેશનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું અને અદ્ય સમયમાં

લિંકન આખા અમેરિકામાં જાણીતા થઈ ગયો અને દેશના આગેવાન અને દીર્ઘદર્શી રાજપુરુષ તરીકે તેની ગણના થવા લાગી. હવે તેને ઈરેટરથી ભાષણો આપવા માટે આમંત્રણ મળવા લાગ્યાં અને તે ન્યાં ગયો ત્યાં પોતાની સમ્માર્થ, નિષ્પાલસતા, ધ્યેય-પરાયણતા અને ગમે તે ભોગે દેશને જોખમમાંથી ઉગારવાની ધમકાથી તેણે લોકોનાં હૃદય છતી લીધાં. લિંકનને કારણે 'રિપબ્લિકન' પક્ષે પણ અસાધારણ પ્રગતિ સાધી. આ રીતે તેને ન્યૂ યૉર્ક શહેર તરફથી ભાષણ માટે આમંત્રણ મળ્યું. ત્યાં આગળ કૂપર ઇન્સ્ટિટ્યુટ નામના સુપ્રસિદ્ધ હોલમાં તેનું ભાષણ રાખવામાં આવ્યું હતું. તેનું ભાષણ સાંભળવાને મોટા મોટા રાજપુરુષો, નામાંકિત વકીલો, સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો, ન્યાયાધીશો અને પત્રકારો વગેરે આવ્યા હતા. આખા પ્રતિષ્ઠિત, સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી શ્રોતાઓ સમક્ષ ભોલવાનો લિંકનને આ પ્રથમ પ્રસંગ હતો. તેમની સમક્ષ ભોલનાં પ્રથમ તેણે બારે મૂંઝવણ અનુભવી, પણ ધીરે ધીરે તેણે પોતાનું દર્શનિંદુ એટલી સરળતા, સ્પષ્ટતા અને સહૃદયતાથી રજૂ કર્યું કે બધા શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયા. લિંકનનું આ કૂપર ઇન્સ્ટિટ્યુટનું ભાષણ ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયું છે. એ એક જ ભાષણે લિંકનનું અમેરિકાના બાવિ પ્રમુખ તરીકેનું સ્થાન નિર્મિત કર્યું.

આગામી ચૂંટણી વખતે પ્રમુખ માટે પોતાનો ઉમેદવાર નહોતો કરવાને સમગ્ર 'રિપબ્લિકન' પક્ષની પરિપદ મળી ત્યારે સેવર્ડ અને ચેઈઝ નામના બે બાહ્ય પુરુષો લિંકનના હરીફ હતા. લિંકન કરતાં તેઓ વધારે કેળવણી પામેલા હતા, વધુ ધનવાન હતા, વધુ લાગવગ ધરાવતા હતા; રાજકારણનો તેમને નિરાશ અને ઊંડો અનુભવ હતો. પણ લિંકન લોકનાયક હતો, લોકહૃદયમાં તેણે અચળ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને આની પડેલી બીજા કોઈકનીમાંથી દેશને સુરક્ષિત પાર ઉતારવા માટે જરૂરી દીર્ઘદર્શિ, ડહાપણ અને ઔદાર્ય તેમાંનાં હતાં. રિપબ્લિકન પક્ષે તેને જ પ્રમુખપદ માટેના ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો.

ડગલાસ વિષે લિંકને કરેલી આગામી અક્ષરચઃ સાચી પડી. ઉત્તરના લોકો તો એના યુદ્ધામીની તરફેણતા વલજથી દુઃખાયા જ હતા, પણ તેમને રીઝવવા માટે તેણે યુદ્ધામીની બાજુમાં ફેલાઈ

દિવ્યથી ઉદ્ધારો કાઢ્યા હતા, તેથી દક્ષિણના લોકો ચોંટાળી ગયા અને તેના પ્રત્યે શંકાની નગરો બનેલા ગયા. આથી પ્રમુખપદ માટે પોતાનો ઉમેદવાર નક્કી કરતી વખતે ડગલાસ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં તેમણે પોતાનો સ્વતંત્ર ઉમેદવાર બોલો કયો. 'મિગ' પક્ષે પણ પોતાનો અલગ ઉમેદવાર બોલો કયો. આમ એ વખતે પ્રમુખપદ માટે ડગલાસ સહિત ચાર ઉમેદવાર હતા, તેમાં સિંકન બહુ ભારે બહુમતીથી પ્રમુખ ચૂંટાયો.

પ્રમુખની જગ્યા લેવા જતા પહેલાં તે પોતાની સ્નેહાળ અપરમાને મળવા ગયો. ત્યાં આગળ પોતાના જૂના મિત્રોને ભાવથી ભેટતો અને જુવાનીનાં સ્મરણો તાજાં કર્યાં. તેની વૃદ્ધ માતા અને મિત્ર-પત્ની હેનાએ તેને અશ્રુભીની આંખે વિદાય આપી, કારણ કે સિંકનને માથે ભારે ભય ઝૂમી રહ્યો છે એવો તેમને અનુભૂત હતો. 'હેના, તે લોકો મને મારી નાખશે તો તો હું અમર થઈ જવાનો,' હસતાં હસતાં આમ કહેતા તે તેમનાથી છૂટી પડ્યો.

વોશિંગ્ટન જવાને આગસ્ટે દિવસે તે પોતાની ટ્રિંગ્ગરફિસની ઓફિસની હેડલી મુલાકાતે ગયો. પોતાને જરૂરી કાગળો તેણે એકઠા કર્યા અને પછી તે પોતાના ચિરપરિચિત સોદા ઉપર લાંબો યર્ધને મૂતો. થોડી વાર સુધી તે અનિમેષ નયને મકાનની છત તરફ જોઈ રહ્યો, પછી પોતાના ભાગીદાર હર્ડનને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, 'મિસી, (હર્ડનને તે આ ટૂંકા નામથી જ બોલાવતો.) આપણે કેટલા વખતથી સાથે રહીએ છીએ ?' 'લગભગ સોળ વરસથી.'

'એ દરમિયાન આપણે કદી બિચે સાદે બોટ્યા છીએ ખરા ?'

'ના, કદી નહિ.'

પછી જરૂરી કાગળોનો થોડકો લઈને તે ઓફિસમાંથી નીકળ્યો. પણ એક ડગલું આગળ ભરતાં જ તે યંબો અને પાછો ફરી જઈ રહ્યો. યંબેલા ઓફિસના પાટિયા તરફ આંગળી ચીંધીને બોલ્યો, 'મિસી, એને ત્યાં આગળ જેમનું તેમ લટક્યું રહેવા દેજે અને આપણા અસીસોને કહેજે કે પ્રમુખની ચૂંટણીથી સિંકન અને હર્ડનની પેઢીમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. હું જાણું છું તો થોડા વખત પછી અહીં પાછો આવીશ અને જાણું કે તમે જાણો છો કે નહીં. આપણે પાછા પકીલાતો પંથે વળીશું.'

બીજે દિવસે વહેલી સવારે તે વોશિંગ્ટન જવાને

રોસન ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. સિંકનને વળાવવા આપું ટ્રિંગ્ગરફિસ રોસન ઉપર બિલટચું હતું. જનતાનો આ નિરપેક્ષ પ્રેમ જોઈ તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને તેની આંખ બીની થઈ. ડગલાસ પાટિયા ઉપર બોલો રહી આ માનવસમુદાયને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો :

'મિત્રો! આ છૂટા પડતી વખતની મારી શોકની લાગણી મારી સ્થિતિમાં ન મુકાયો હોય તે કોઈ સમજી શકે એમ નથી. આ રથળ, અને અહીંના લોકોની મમતા તથા ભલામીતો હું સર્વ પ્રકારે ઝાણી છું. પા સદી સુધી હું અહીં રહ્યો છું અને જુવાન મઠી વૃદ્ધ થયો છું. અહીં જ મારાં જાળકો જન્મ્યાં અને એક તો અહીંની જ ભૂમિમાં મર્યું છે. વોશિંગ્ટન કરતાંયે વધારે ભારે જવાબદારી લઈને હવે હું અહીંથી જાઉં છું. હું અહીં ક્યારે આવીશ અથવા કદીયે પાછો આવીશ કે કેમ એ તો ભગવાન જાણે. જે દૈવી શક્તિનો તેને સદાય આશરો હતો તેની સદાય વિના હું સફળ થઈ શકું નહિ. તેનો આશરો મળ્યે હું કદી નિષ્ફળ ન થાઉં. જે મારી સાથે આવે અને છતાં તમારી સાથે પણ રહે, તેમ જ જે નિરંતર સર્વ આપી છે તેના ઉપર ધર્મન રાખીને આપણે આશા રાખીએ કે હજી સૌ રૂડાં વાનાં થશે. તેને આશરે હું તમને સોંપું છું અને હમણું છું કે તમારી પ્રાર્થનામાં મને પણ તમે તેને આશરે સોંપજો. તમને સૌને હું પ્રેમપૂર્વક વિદાય આપું છું.'

કહે છે કે સત્તા બલભક્ષા માણસોને પણ દ્રવિત કરે છે. અમેરિકાની સમગ્ર પ્રજાનું ભાવિ હવે સિંકનના હાથમાં આવી પડ્યું; સાથે અનિયંત્રિત સત્તા પણ તેના હાથમાં આવી. કારણ કે અમેરિકાના પ્રમુખને લગભગ આપણું જ રાજા જેટલી સત્તા કાયદાથી આપવામાં આવી છે. પરંતુ એ સત્તાનું રસાયણ સિંકનની પ્રકૃતિને વિષમ કરવાને અસાધ્ય નીવડ્યું. એના સ્વભાવની મીઠાશ અને નમ્રતા, દીનદુઃખી માટેની એની જોડી હમદર્દી, હોય લેખાય એટલી હદ સુધી પહોંચી જતું એનું અદ્ય પરાગજીવન, વર્ણ અને વર્ગના ભેદવિભેદોનો એનો એકસરખો સમભાવ, એની અસાધ્ય ઉદારતા અને વિરોધીઓ પ્રત્યેની એની અનિવાર્ય અવેરત્તિ એણે છેવટ સુધી જાળવી રાખ્યાં — અથવા કહે કે જળવાઈ રહ્યાં, કારણ કે એ જાણ એનામાં પ્રવળસાધ્ય નહિ પણ સદગ્રહ હતો.

મિલિટરી બંન્ડેસ

‘મારી માતાએ બે જણા’

એ પવિત્ર અને ગંભીર પ્રસંગને રૂઢ વસ્ત્રો—
લગભગ એક પેઢીનો—ગાળો વીતી ગયો છે, છતાં
જાણે કાંઈ સવારે જ તે પ્રસંગ બન્યો હોય તેમ
તેના સ્મરણના અપૂર્વ આનંદથી હજી પણ
રોમાંચ અનુભવું છું. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની
લડતરનો છેલ્લો તબક્કો વીતી ગયો હતો. સમાધાની
યર્ષ ગઈ હતી. દેશબરમાં હિંદીઓએ વિજય-ઉત્સવ
જિજ્ઞાસે હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાનું વાતાવરણ સ્વચ્છ
થયું હતું. સત્યાગ્રહની લડત પછી તે ભૂમિનું વાતા-
વરણ શુદ્ધ થાય, અને પક્ષો પચ્ચેનાં વેરઝેર નાશ
પામે, મહોબ્બત વધે, વિશ્વાસ વધે અને હૃદયની
ઉદારતાથી અરસપરસ વર્તાવ થાય; એ સર્વ
સત્યાગ્રહની લડતનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. એવા
શુદ્ધ વાતાવરણમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિયન પાર્લામેન્ટ
‘ઇન્ડિયન રિલીફ એક્ટ’ પસાર કર્યો. ત્યાર
બાદ જનરલ સ્મટ્સ અને જનરલ બોથા સાથેની
ગાંધીજીની મુલાકાતો બહુ જ નિષાલસ, પ્રેમપૂર્ણ અને
મિત્રતાભરી હતી. આવા શુદ્ધ વાતાવરણમાં ગાંધીજીએ
હિંદુઓનો સાદ સંભળ્યો, જાણે કે માતૃભૂમિ
તેમને સાદ કરી રહી હોય કે, ‘તું અહીં આવ.’
તે કેટલીક વખત બોલી જતા કે, ‘હવે તો માતાની
ગોદમાં જઈને પડવાની તાલાવેલી મને થઈ છે.
મારા આત્મા હિંદુસ્તાન જ્યાં તલપી રહ્યો છે.’ આ
સમયે સ્વર્ગસ્થ ગોખલેજી ઇચ્છા હતા. તેમની તળિયત
ત્યાં સારી નહોતી, તેથી તે ડોક્ટરની સારવાર નીચે
હતા. તેમનો સંદેશો આવ્યો કે, દેસ જતા પહેલાં
ગાંધીજીએ તેમને ઇચ્છામાં મળી જવું. ત્યારથી
શિખરના હૃદયમાં ગુસ્સાં દર્શન કરી તેમનો આદેશ
સેવાની વૃત્તિ મળી. દિનિક્કસ આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓએ
શ્રી. મગનલાલ ગાંધી અને શ્રી. મગનભાઈ પટેલની
દેખરેખ નીચે દેશમાં જવું, ગાંધીજીએ ઇચ્છા જવું,
અને શ્રી. જમનલાલ ગાંધી, ઇમામસાહેબ, શ્રી. પ્રમોદ
દેસાઈ અને મારે એમ ચાર જણે દિનિક્કસ રહેલું
એવો નિર્ણય થયો. આ નિર્ણય પછી તો દેશ-
ગમનની તૈયારીઓ ચાલવા માંડી.

સને ૧૯૧૪નો જૂન માસ છે,—ચોક્કસ તારીખનું
મને સ્મરણ નથી. દિનિક્કસ બારે પ્રતિમાં જણાય

છે. સો કાર્મ પોતપોતાની તૈયારી કરે છે. સાંખા
સમય સુધી જે રથજામાં જે ભૂમિમાં રહ્યા ત્યાંથી
શું લેવું અને શું ન લેવું તેની ભાંજગડમાં સો કાર્મ
પડ્યા છે. બપોરના અડી વાગ્યાની ગાડીમાં જવા
ખાટે, તે પહેલાં દિનિક્કસ રેશને પહેંચવાને આશ્રમ-
માંથી એક વાગે નીકળી જવું જોઈએ. ધડિયાળમાં
બાર વાગ્યા. મુખ્ય નિવાસસ્થાને બધા ભેગા થવા
લાગ્યા. બધાએ આવી ગયા. હિંદુ, મુસલમાન,
અને ખ્રિસ્તી, સુન્નતી, મદ્રાસી, હિંદુસ્તાની, અને
યુરોપિયન, બધાએ એક કેન્દ્રની જાણે ત્રિભુજા
હોય તેમ ગાંધીજી પાસે ભેગા થયા. શાન્તિ પથરાઈ
અને એક મધુર—મીઠો—આહ્વાદજનક સૂર નીકળ્યો :

‘દુઃખિયાના વિસામો રે, માડી તારી જૂંપડી,
રજુવગડાનો વાસો રે, માડી તારી જૂંપડી,’

સ્વર્ગસ્થ રજુવગડાના વાદાભાઈ રચિત આ ભક્તિ-
ભાવપૂર્ણ ગીત એક બહેને શરૂ કર્યું. બધાએ તેને
ઠપાડી લીધું. આ ગીત બધાને એટલું પરિચિત
હતું કે સુન્નતી ભાયા નહોં જાણનાર પણ તેનો
ભાવ જાણતાં હતાં અને કેટલાંક તો ગાઈ પણ
ચકતાં હતાં. તે સમયનું શાંત, ગંભીર, પવિત્ર
વાતાવરણ, વહાલી દિનિક્કસ આશ્રમની તપોભૂમિના
વિશેષગીતી હૃદયને થતાં ક્ષોભ અને દુઃખ, માતૃભૂમિ
હિંદીની ગોદમાં આજાટવાની મીઠી મધુરી આતુરતા;
અને તે સાથે—દુઃખિયાના વિસામો સમી માડીની
જૂંપડી, રજુવગડાના વાસો સમી માડીની જૂંપડી,
આંધળિયાને લાકડી સમી માડીની જૂંપડી, પોતાનાં
જાતુડાંનું આછી જાડી રાખડીથી પોપણ કરતી
માડીની જૂંપડી—આવા આવા અનેક વહાલસોયા
અને અર્થસૂચક શબ્દોથી ભરપૂર ભક્તિભાવપૂર્ણ
ગીત ગાતાં ગાતાં પ્રેમાશ્રુ દ્રવ્યમાં. ગીત પૂર્ણ થયું.
અવિરત શાન્તિ છવાઈ. એક મિનિટ. અને પછી ?
પછી એક દીર્ઘ શ્વાસ સંભળાયો—પછી આત્માના
જાગ્રણમાંથી ‘હે રામ’ એ ઉચ્ચાર સંભળાયો. અને
પછી આકાશવાણી જેવી વાણી સંભળાઈ તેનો સાર
આ રહ્યો : ‘આજે હું દુઃખ અને આનંદ મિશ્રિત
લાગણી અનુભવું છું. આ ભૂમિ છોડતાં મને દુઃખ
થાય છે. આ તો મારા જીવનનું સાધનસ્થાન, તેને

મારાથી કેમ છોડાય ? છતાં છોડવું પડે છે તે મને અસહ્ય લાગે છે. સાથે સાથે દેશના કિનારાનાં દર્શન કરવાની તાલાવેલી વધતી જાય છે. એક બાજુ સાધનારથજીને તજવાનું કુઝબ, બીજી બાજુ માતાને ખોળે જઈ પડવાની આતુરતા અને તેથી પ્રાપ્ત થતો આનંદ. આ જાનને લાગણીઓ વચ્ચે મારું હૃદય ઝાલાં ખાય છે. ખબર નથી કે શું સારું. હું તો પ્રભુને દોથી દોરાઈ છું. જઈ છું તો ખરો, પણ ખાલી હાથે. માતાને ચરણે બેઠા ધરવા જેવું મારી પાસે શું છે ? છતાં પ્રભુએ આપેલી આ જાતને અર્પણ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. તમે બધા જેઓ દેશમાં જાઓ છો તેઓ અહીંના જીવનની ધરડ ચૂકશે નહીં, અને ત્યાં જુદો જ ભાત પાડશે. જેઓ અહીં રહ્યા છો તેઓ પ્રયત્નશીલ રહી શિક્ષકના આદર્શને વળગી રહી તેને શોભાવશે.'

પછી શું ? તેમની નજીકમાં બાળકો બેઠાં હતાં. તેઓ એક પછી એક જીક્યાં અને ગાંધીજીને પગે લાગ્યાં. કોઈને માથે હાથ મૂકી, કોઈનો બરડો યામડખો, કોઈને મીઠી લપડાક લગાવી, કોઈને અમૃતિયું આપ્યું. પછી મોડેરાંઓનો વારો આવ્યો. 'તમે સંધ્ય પાળજો', 'તમારા વિષેની મારી

આશા પૂરી કરજો', 'શિક્ષકને શોભાવજો', વગેરે ઉદ્ગારોથી સર્વને વિદાય આપી. અને પછી ? શ્રી. ઇમામ સાહેબનો વારો આવ્યો. ગાંધીજી બિભા યવા. હાથ પહોળા કર્યા. ઇમામ સાહેબ ગાંધીજીના હૈથ સાથે લપાઈ ગયા. ગાંધીજીએ તેમને હૈથ સાથે આંખા, અને ખોલ્યા. શું ? 'ઇમામ સાહેબ, મારી માતાએ બે જવાબ, એક હું અને બીજા તમે.' સર્વનાં હૃદયને વિહ્વળ બનાવવાને, તેમાં અનેક જીર્ણિઓ જગવવાને એટલું વાક્ય જસ હતું. સર્વ કોઈની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં. ઇમામ સાહેબે તો હૃદયેલા થઈ ગાંધીજીના હાથ ચૂમવા માંડ્યા, તેમની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. થોડી ક્ષણો તો જાણે જાનને પ્રેમયેલા થઈ ગયા હોય તેમ વારંવાર બેટ્યા, અને પછી જાનને છૂટા પડ્યા.

આ ક્ષણના વાતાવરણનું હું વર્ણન કરી શકતો નથી : મારી શું જાણ નથી. એ શાન્તિ, એ મંબોરતા, એ પવિત્રતા, અને એ પ્રેમનાં દર્શન બીજા ક્યાં યામ ! જ્યાં તે દર્શન યામ ત્યાં પરમ તીર્થ ગણાય. જે તેનાં દર્શન કરે તે પરમ ધન્યબાજી ગણાય !

શવજીભાઈ મલ્હીભાઈ પટેલ

તુકારામની વાણી

૨૪

કાચ મેઢે કરિતો તુજ । આતો રાખે માણી લાજ ॥ ૧ ॥
મી નો અપરાધની રાખી । સિલ્લા અંગુલ તો પાડી ॥ ૨ ॥
ગ્રાહે, ગ્રાહે, ગ્રાહે । મજ કૃપાદટ્ટી પાહે ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હને દેવા । સત્ય પ્યાલી આતો સંવા ॥ ૪ ॥

૨૫

ક્રિયામતિ-હીન । એક મી ગા તુઝ દીન ॥ ૧ ॥
કેવા કરવા સાંભાલ । મારી માણી તજમજ ॥ ૨ ॥
નકો માસે ટાચી । મુળદોષ પાલૂં કાઢી ॥ ૩ ॥
અપરાધોચ્ચા કોરી । તુકા મ્હને પાતો પોરી ॥ ૪ ॥

૨૬

ન સોદયે અપ્ર । મજ ન મેવે વન ॥ ૧ ॥
મ્હગડની મારાવળા । કીવ મકિનો કરુળા ॥ ૨ ॥
નાહી અધિકાર । કાઢી ધોધાયા અક્ષર ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હને યોરે । આયુષ્ય જેને અવે કોરે ॥ ૪ ॥

૨૪

કરવા શું ના તને શક્ત, હવે રાખ મારી પત્થ. ૧
હું તો અપરાધોનો નિધિ, નખથી શિખા મુખી. (૨) ૨
નાહે, ગ્રાહે, ગ્રાહે, હું પર કૃપાદટ્ટિ વહે. ૩
તુકા કહે, દેવ, સત્ય અંગીકારો સેવ. ૪

૨૫

ક્રિયામતિ-હીન, એક તારા છું હું દીન. (૨) ૧
પ્રભુ, જેને તું સંભાળ, મારી કાર હૈયાજાળ. ૨
મુખદોષ કંઈ, મારા સંભળાવતો નહિ. ૩
કોટિ દોષ મારા વેડ, તુકા, રાખી મોડું પેટ. ૪

૨૬

ન ત્યજયે અપ્ર, હુંથી સેવાય ના વન. ૧
માટે, મારાવળા, દીન યાતું હું કરુણા. (૨) ૨
નથી અધિકાર, કંઈ મોખવા અક્ષર. ૩
તુકા કોરું ખૂંડું, મારું આયુષ્ય એને વડું. ૪

કિ. ધ. મરાઠવાળા

અબુઅક અસ્સદિક

‘જેવકા સોડા ધારે છે કે પયગંબર ગુજરી ગયા છે. હું પ્રુદાના કસમથી કહું છું કે, એ ગુજરી ગયા નથી, પરંતુ ઈસુની જેમ એ સ્વર્ગની સફરે ગયા છે ને થોડા જ વખતમાં પાછા આવશે. એ ગુજરી ગયા છે એમ કહે છે એમના હાથપગ હું કાપી નાખીશ. મારી હાઠગીમાં જે એવો હરફ કાઢશે એનું માથું હું ઘડથી ચુકું કરીશ.’—ઉઘાડી તકવારે ઊભેલા હજરત ઉમર બોલ્યા.

કાળજી વીંધી નાંખે એવા આ સમાચાર મળતાં અબુઅક પેગંબર સાહેબની મરણ-પયારી આગળ આવી બેઠોંઘ્યા. ને પયારીમાં તો દબે મડદું જ પડ્યું રહ્યું છે એની ખાતરી થતાં, એમણે પોતાના ગુરુવરના એ મૂત દેહને ચુંબન કર્યું ને બોલ્યા : ‘જીવનમાં ને મરણમાં તમારી મધુરતા તો એ ને એ જ છે.’

પછી ખંડ જહાઠ આવીને ઉમરને એમણે બેસી જવા ને ચાંત થવા કહ્યું. પણ એ ન બેઠા. સોડાનું ટોળું ઉમરને છોડી અબુઅકને ફરી વળ્યું. ને એ બોલ્યા :

‘જેઓ મહમદને બળે છે તેમને હું કહું છું કે મહમદ ગુજરી ગયા છે. પણ જેઓ પ્રુદાને બળે છે તેમને હું કહું છું કે પ્રુદા જીવે છે અને અમર છે. . . . અને મહમદ કોણ હતા ? પ્રુદાના પેગંબર સિવાય વધુ કશું જ નહિ ! એમની પૂર્વે ખીજ પેગંબરો આગ્યા છે ને ગયા છે. મહમદ મરણના કુદરતી માર્ગે સિધાવે એથી શું તમે પાછા પથ્થર પૂજતા થઈ જશો ? કોઈ જો એમ કરશે તો શાદ રાખજો કે, પ્રુદાને એ જરા પણ ઈજા પહોંચાડી શકવાનો નથી.’

આ ચળોની બારે અસર થઈ ને સોડા ચાંત પડ્યા. આટલું કહીને સત્યવાન અબુઅક (અસ્સદિક-નો અર્થ સત્યવાન જ છે.) મદીનામાં ત્યાંના મૂળ વતનીઓ મહમદની જગાએ કેને રાત્ર્યસત્તા પર નીમવો એની બાંજગાડમાં પડ્યા હતા ત્યાં મયા. મદીનાના સોડાને થયું હતું કે, ‘મહમદ સાહેબ અને એમના રિજરતીઓને તો આપણે રક્ષણ આપેયું. આપણા શહેરમાં દબે હિજરતીઓ રેના

રાત્ર્ય કરે ? મહમદ સાહેબની વાત જુદી હતી.’ પણ એ સોડામાં પક્ષ હતા એટલે અંદર અંદર સત્તા માટે તકરાર થઈ, ને એ વખતે દાખલેલા વાઘી ને જુદિના કોશત્તને પરિણામે અબુઅકને જ અર્ધી સત્તા આપી ખતીફ ચૂંટવામાં આવ્યા.

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૫૮૭માં મક્કામાં થયેલો. અને એ કુરેશ ખાનદાનના હતા. સગાઈની દૃષ્ટિએ તે મહમદ સાહેબના સસરા હતા. પેગંબર સાહેબના જીવન દરમિયાન એમના મોંમાંથી જે વાત નીકળતી તેની સત્યતા પુરવાર કરનારાઓ ને સ્વીકારનારાઓમાં ને સૌથી મોખરે હતા. મુસલમાન થયા પહેલાં પણ એ દાઝને આડતા નહિ ને મૂર્તિપૂજા કરતા નહિ. વાત એમ બનેલી કે, એક દિવસ એમના પિતા એમને મૂર્તિ આગળ લઈ ગયા ને દંડવત કરવા કહ્યું. એમણે દંડવત કર્યો, પણ પિતાની પૂંઝ થઈ એટલે એમણે મૂર્તિને કહ્યું, ‘હું જાખ્યો છું, મને ખાવાનું આપ.’ પણ કોઈ જવાબ ન મળ્યો. પછી એમણે કહ્યું, ‘હું નાંગો છું, મને પહેરવાનું આપ.’ પણ એટો પણ કોઈ જ જવાબ ન મળ્યો. આથી એ ચિડાયા ને મૂર્તિ પર પથ્થર ફેંકી ચાલતા થયા.

ધણે એ મોટા વેપારી હતા. શીખરમાં—યમનથી સિરિયા સુધી—એમનો વેપાર ચાલતો હતો. ને આવક પણ એટલી જ સારી હતી. એ મુસલમાન થયા ત્યારે એમની પાસે ૪૦,૦૦૦ ‘દિરહમ’ હતા, એટલે સગમગ ૮,૦૦૦ રૂપાના ને માલિક હતા. છત્રામની સેવામાં એટલા ઉદાર ધણે ખર્ચ કર્યું હતું કે હિજરત વખતે એમની પાસે એમાંના ફક્ત દશરકે રૂપિયા જ આવી હતા.

એક વખત પેગંબર સાહેબે છત્રામીઓને પીડનાર પર ચડાઈ કરવા માટે પોતાના અનુયાયીઓ પાસે નાણાં માગ્યાં, ત્યારે હજરત ઉમરે પોતાની અર્ધી દોલત આપી દીધી ને ધાયું કે આગળે હું અબુઅક કરતાં ચરી જઈશ. પણ પછી એમને ખબર પડી કે, અબુઅક તો પોતાનું સર્વસ્વ આપી ચૂક્યા હતા !

મદીનાના એક પરામાં રહેતો એક ગરીબ આંધળો ડેસીની સેવા કરવા હજરત ઉમર રોજ રાતે ત્યાં જતા. એક દિવસ એમને જાણ્યું કે, આજ તો

મારા પહેલાં કેઈ આવીને એની હાકો કરી ગયું છે ને જોઈતું બધું સાધન પહોંચાડી ગયું છે. આ નવા ને મારાથી પણ પહેલો પહેલો જનાર સેવક વળા કેણુ છે એ જાણવા ખીંને દિવસે એ બહુ વહેલા આવીને તપાસ રાખવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં જોયું તો એ ખીંનું કેઈ નહિ પણ ખત્રીય અણુચક પોતે હતા.

ધર્મબદ્ધો કરનાર પર એ જમાનામાં ભારે જીવમો યુગ્મતા. તેમાં યુવામો ધર્મ બદલે તો તો પછી પૂછવું જ શું? એમને તો જીવવું જ ભારે પડી જાય ને? અણુચક આવા યુવામોને ખરીદી શેતા ને જીવમમાંથી છોડાવતા.

એક દિવસ પેગંબર સાહેબે સવારની નિમાજ પછી એકત્ર થયેલા સાથીઓને સવાસ ક્યો, 'આને કેણે જૂખ્યાને અલ આપ્યું છે ને નાગાને વસ્ત્ર આપ્યાં છે? આને કેણે માંદાંની બરદાસ કરી છે?' આખા મંડળમાં આ ત્રણે સવાલના જવાબમાં હા કહી ચકનાર માત્ર અણુચક જ હતા.

ખત્રીય યમા પછી પણ દીનદુઃખિયાંની દાઝ જાણનાર આ પુરુષના જીવનમાં કે વર્તનમાં કેઈ કશક પડ્યો હોય તો તે એ જ કે, પોતાના હોદ્દાના અભિમાનમાં પોને કેઈને અન્યાય ન કરી બેસે, બદકે એક પણ બિનજરૂરી કોર રાખ્યો કેઈનું દિલ ન દબાવે, એ માટે વિશેષ કાળજી રાખતા. ચર્ચાના વેગમાં એક દિવસ એક જથ્થેને એમણે એકાદ વધારેપડતું વેણુ કહી દીધેલું તે બદલ એમણે તરત એની માફી માગી લીધી એટલું જ નહિ, એને જવાબમાં જે સામાં વેણુ મારવાં હોય તે મારવા દીધેલાં.

એમની સાદગીનો પાર નહોતો. ખત્રીય હોવા છતાં એ એક સામાન્ય માણસ તરીકે જ રહેતા. આડોલપાડોશમાં બકરીઓ દોહતી છોડીએને દોહવામાં પણ એ મદદ કરતા. સાદો પોશાક પહેરતા, સાદો ખોરાક ખાતા ને સાદા ઘરમાં જ રહેતા. ખારણે એક ચોપીદાર સરખો સત્તાનો દેખાત પણ એ રાખતા નહિ. સિરિયા પર ચડાઈ કરવા બરકર લઈને જતા એક મેનાપતિને વિદાય આપવા જતાં,

સેનાપતિ થોડા પર સવાર થયેલો હતો; પૈયુ પોતે એની જોડે પગપાળા જ જતા હતા. સેનાપતિએ કાં તો થોડા પર સવારી કરવા કાં તો પોતાને થોડા પરથી જીતરી જઈ પગપાળા ચાલવા દેવા બહુ બહુ વિનંતી કરી, પણ એમણે એક પણ ન સાંભળી બિલકું, એ બોલ્યા, 'હું અહાના રાહમાં જ ચાલું છું.'

તે બહુ વિકાન હતા. આખું કુરાન એમને મોટે હતું. નિમાજ વખતે ઇમામનું કામ પેગંબર સાહેબ એમને આપતા. વક્તુલની શક્તિ એમની ભારે હતી. એમનાં પ્રવચનો શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી દેતાં. અરબસ્તાનની જુદી જુદી ટાળીઓ ને વંશોના પૂર્વદાસીન છતિદાસનું પણ એ બાકે જાન ધરાવતા ને ધણી વાર ન્યાય તોળવામાં એમને એ બહુ ઉપયોગી નીવડતું. સ્વખોનો અર્થ ૨૫૯ કરવાની પણ એ ખાસ કુશળતા ધરાવતા.

એક જાણુ એ કુલના જેવા કેમળ હૃદયવાળા હયાણુ પુરુષ હતા, તેવા જ કરજ બજાવવામાં વજરી પણ કોર, દદ ને બકાકુર હતા. ઇસ્લામની પહેલી લગાઈમાં પેગંબર સાહેબ પર દુશ્મને ત્યારે હુમલો કરેલો, ત્યારે એમણે ભારે બહાદુરીથી ને કુશળતાથી એમના અંગરક્ષક તરીકે કામ કરેલું.

પેગંબર સાહેબના અવસાન પછી રાજસત્તાની લગભ એમણે જ્યારે હાથમાં લીધી ત્યારે મોખાસ બંડ ફાટી નીકળ્યાં હતાં. બાવો નાવ્યો એટલે બોદલી નાચી, એ ન્યાયે કેટલાય હોશિયાર માણસોએ પોને પેગંબરપણાના ટોંગ આદર્શો હતા, ને નવા નવા સેલા મૂકવા માંડ્યા હતા. અણુચકે આ ધર્મ અને રાજ્ય સારિનાં બેવડાં બંડ ભારે હિમ્મતથી દાખી દીધાં. એક લેખકે આનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું છે કે, અણુચકે જે દદતા ને શાણુપણુ આ બંડો ભેસાડી દેવામાં લાખચ્યાં એ ન લાખચ્યાં હોત તો ઇસ્લામ પોતાના અયપણમાં જ નામશેષ થઈ જાત.

અદી વર્તની ટૂંકી પણ ઉજાવળી કારકિર્દી પછી એક સાધારણ માંદગીમાં જ એમણે દેહત્યાગ કર્યો.

સંસ્કૃતિની સનાતનતા

[એક પ્રશ્નોત્તર]

[“હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ હજી ટકી છે ન્યારે ઓક, રોમન કે ઇન્ડિયન સંસ્કૃતિ નહ થઈ છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યારે એના અર્થ શો ?” આ ભતના પ્રશ્નોત્તરમાં લખેલા પત્ર.]

હવે તમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપું. જેમ શ્રી. રાધાકૃષ્ણને ‘Hindu View of Life’ કરીને ચોપડી લખી છે, તે જ રીતે એમના પહેલાં The Greek View of Life’ કરીને એક ચોપડી લખી કરીને શ્રી ડિકિન્સને લખી છે. (વિદ્યાર્થીમાં એ ચોપડી છે.) એ જોશે તો ઓક સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ તમને આવશે. એ જીવનનો આદર્શ, એ જીવનદષ્ટિ, જીવનવ્યવસ્થા અને સમાધાન ભાં સુધી ઓક લોકોમાં હતાં ત્યાં સુધી ઓક સંસ્કૃતિ જીવી. આને એ લોકોએ એ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો છે. એ પરંપરા ટકાવી નો એમણે એમાં ફેરફાર કર્યો હોત તો આપણે કહેત કે ઓક સંસ્કૃતિ જીવે છે.

ખ્રિસ્તી લોકોએ યહૂદી જીવનદષ્ટિનો સમજણો ત્યાગ ન કર્યો પણ યહૂદી ધર્મગ્રંથોના Old Testament તરીકે સ્વીકાર કર્યો. એ સ્થિતિ ટકી ત્યાં સુધી ખ્રિસ્તીઓ દ્વારા પણ યહૂદી સંસ્કૃતિ જીવત રહી હતી. આજના ક્રિશ્ચિયનો Old Testament કે New Testament કોઈને જ સાચું જોતાં માનતા નથી. છતાં ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ, અમુક હદ સુધી, એમનામાં જીવે છે.

મિત્ર દેશની — ઇંગ્લિશની — સંસ્કૃતિ એટલે એમની પિરામિડાકાલની જીવનવ્યવસ્થા અને જીવનદષ્ટિ એ સંસ્કૃતિ કોઈ દેશી દેવા જેવી ન હતી. એમની વચ્ચે પણ વર્ણવ્યવસ્થા હતી.

પણ ઇંગ્લિશમાં મદલામે અને ખ્રિસ્તી ધર્મે પ્રવેશ કર્યો. આને ઇન્ડિયન પ્રજા છે, એ જીવતી પણ છે. તથા ખંડના કેટલાં હોવાથી, આગળ જતાં ફિનિયા ઉપર બારે પ્રભાવ પણ પાડશે, પણ પ્રાચીન મિત્ર દેશની સંસ્કૃતિની એ વારસ નથી.

Readerનું ‘માર્ટિન આર્થ મેન’ ને વાંચશે તો પ્રારંભમાં જ એમણે જૂની મિત્ર સંસ્કૃતિનો સંદેહસાગર ખ્યાલ આપ્યો છે. લોસ કેનની નવલકથા ‘ધ આઈસ પ્રોફેટ’ વાંચશે તો આજના ઇન્ડિયન લોકોની મદત્વાકાંક્ષાનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. અને

ખાતરી થશે કે એ પ્રજા જુદી અને આ પ્રજા જુદી, એકે લોકોની દૃષ્ટિએ પરંપરા એક જ હશે.

‘રોરી આર્થ મેન’માં ઇંગ્લિશ વિષે જે ચોપડી છે તે વાંચવાથી પણ હું કહું એ વાત સ્પષ્ટ થશે. જગદરસાક્ષી પ્રાચીન ઝલક મેં નથી વાંચી. છતાં માનું છું કે એ પરથી પણ તમને ખ્યાલ આવી શકે.

હિન્દુસ્તાનમાં જે લોકોએ હિન્દુધર્મ છોડ્યો છે તે લોકો પણ ધારે તો ભારતીય સંસ્કૃતિ ટકાવી શકે. હિન્દુધર્મની અંદર જે ભારતીય જીવનદષ્ટિ રહેલી છે તે છોડ્યા વગર માણસ મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી થઈ શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તે ભારતીય જીવનદષ્ટિની ધરતી પર, માણસ ઇસ્લામની કે વિશ્વાસી ધર્મની ભાત પાડવા માંડે તો એ બંને ધર્મ વધારે જીવળા થશે અને તેની અસર હિન્દુસ્તાન જગદરના ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન લોકો ઉપર અવશ્ય થશે. પણ જે હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ અને સામ્યવાદીઓ ભારતીય જીવનદષ્ટિને તિલાંજલી આપશે તો ઇન્ડિયાનું અભિમાન રાખતા છતાં તેઓ હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિની ધોર ખોદશે.

તમારો બીજો સવાલ આપક છે. સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય અંગે ક્યાં કહેવાય, સંસ્કૃતિનું હાર્દ શું, વગેરે સવાલો ઘણા મદત્તરના છે. પણ તે વિષે લખવા જેટલો આને વખત નથી. આટલો પણ જવાબ ન આપું તો વખતે રહી જાય તે બીકે વખત ચોરીને આ કામગીરી લખ્યો છે.

ઉપરના વિવેચનમાં સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય અંગોનો ઉલ્લેખ આવી જ ગયો છે. જીવનદષ્ટિ, જીવનવ્યવસ્થા, જીવનનો આદર્શ અને જીવનનું સમાધાન એ સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય અંગો છે. તમે તમારી કલ્પના અણતરીને આ વાક્યના અસ્થિપંજરમાં ગમે તેટલો માલો ભરી રાખશો.

સર રાધાકૃષ્ણની ‘કદમ્બી’ ચોપડી હમણાં હમણાં જ (અંગ્રેજીમાં) બહાર પડી છે, એમાં

આધુનિક સંસ્કૃતિનાં અંગો ખીજી રીતે વર્ણવ્યાં છે. કુટુંબવ્યવસ્થા, નાણુંવ્યવસ્થા, રાજદારી સંગઠન, આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધ, ધર્મ (જેને હું હવેનવ્યવસ્થા અને સમાધાન કહું છું તે) વગેરે સંસ્કૃતિનાં અંગોનું એમણે વિવેચન કર્યું છે. એ ચોપડીની મારી

પ્રસ્તાવના તમે વાંચી હશે જ.

‘હવેનવ્યવસ્થા’માં પણ તમારા પ્રશ્નોનો જવાબ મળી જાય છે. રચના રીતે પણ અવકાશ તમને ફરી વાર લખીશ.

કાકા કાલેલકર

ટકાઉ સ્વરાજના સાત નિયમો

મગધની પાસે વનજ હોકાનું બળવાન પ્રવસતાક રાજ્ય હતું. એક વખત મગધના રાજા અનંતવરુને વનજ દોઢા ઉપર હુમલો ફરી, તેમનું રાજ્ય છતી લેવાનો વિચાર થયો. તેણે પોતાના અગાધ વરસકાર બાહ્યને કહ્યું : તમે બળવાન બુદ્ધ પાસે જાઓ, અને મારા નમસ્કાર તેમને જણાવી તેમને કહો કે, ‘મગધરાજ અનંતવરુ હવે વનજ હોકા ઉપર હુમલો કરવાની ઇચ્છા રાખે છે.’ આટલું કહ્યા બાદ, મગધના જે કહે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને બહાં આવીને અને કહેજો.

વરસકાર બાહ્યણ મગધરાજની આજ્ઞા માથે ચડાવી બુદ્ધ પાસે રહ્યો, અને તેમને નમસ્કાર કરી અનંતવરુ રાજાનો વિચાર કહી સંભળાવ્યો.

આ વખતે આનંદ નામનો બુદ્ધનો પ્રિય શિષ્ય તેમની પાછળ જોડા જોડા વાધુ દોળતો હતો. બળવાને આનંદને પૂછ્યું : કેમ આનંદ, વનજોના વારંવાર સંમેલન ફરે છે, તથા એ સંમેલનમાં લગભગ બધાય એકઠા થાય છે, એમ તે સાંભળ્યું છે ને ?

આનંદે કહ્યું : હા બળવાન !

બુદ્ધે કહ્યું : હો આનંદ ! ન્યાં સુધી વનજોના વારંવાર ભેટા ભળતા રહી એકત્ર રહેશે, ત્યાં સુધી તેમની ઉત્પતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.

વળી, આનંદ : તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે, સંમેલનમાં પણ વનજોના સમૂહો સાથે જ ભેટો છે, સાથે જ જોડે છે, અને સાથે જ કામ કરે છે ?

આનંદ : હા બળવાન !

બુદ્ધ : હો આનંદ ! ન્યાં સુધી વનજોના એમ કરશે, ત્યાં સુધી તેમની ઉત્પતિ જ થશે, અવનતિ નહીં થાય.

વારુ, આનંદ ! તે એમ સાંભળ્યું છે ને કે, વનજોના જે કાયદો પોતે ન કરેહો હોય તેને અમલમાં નથી મૂકતા અને જે કાયદો પોતે બધાં દોષ તેનો બંજ નથી કરતા ?

આનંદ : હા બળવાન !

બુદ્ધ : હો આનંદ ! ન્યાં સુધી વનજોના એમ કર્યા કરશે, ત્યાં સુધી તેમની ઉત્પતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.

વળી, હો આનંદ ! તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે, વનજોના પોતાના વહીવટને સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે, અને તેમનું દુઃખ માને છે ?

આનંદ : હા બળવાન !

બુદ્ધ : હો આનંદ ! ન્યાં સુધી વનજોના એમ કર્યા કરશે, ત્યાં સુધી તેઓની ઉત્પતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય. વળી, હો આનંદ ! તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે, વનજોના પદચીચોને કે કુમારિકાઓને કે પાંચી નથી જતા, પરંતુ તેમને પોતાની મા તથા બહેન સમાન મંત્રિ છે ?

આનંદ : હા બળવાન !

બુદ્ધ : હો આનંદ ! ન્યાં સુધી વનજોના એમ કર્યા કરશે, ત્યાં સુધી તેઓની ઉત્પતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.

વળી, હો આનંદ ! તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે, વનજોના પોતાનાં દેવમંદિરોને સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે, તથા પરાપૂર્વથી તે મંદિરોમાં અપાતા આવેલા ધાર્મિક બલિ આપવામાં બેદરકાર નથી રહેતા ?

આનંદ : હા બળવાન !

બુદ્ધ : હો આનંદ ! ન્યાં સુધી વનજોના એમ કર્યા કરશે, ત્યાં સુધી તેઓની ઉત્પતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય. વળી, હો આનંદ ! તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે, વનજોનાં સાધુસંતોના યોગ્ય રસણ માટે તથા તેમને યોગ્ય આશ્રય આપવા માટે બહોળરત કરેહો છે, કે એથી ફરધી સાધુસંતો પોતાના દેશમાં આવે ?

આનંદ : હા બળવાન !

બુદ્ધ : હો આનંદ ! ન્યાં સુધી વનજોના એમ કર્યા કરશે, ત્યાં સુધી તેઓની ઉત્પતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.

પછી બુદ્ધે વરસકાર બાહ્યણને કહ્યું : હો બાહ્યણ ! હું એક વખત વનજ હોકાના નગર પાસેના એક દેવ મંદિરમાં રહેતો હતો; ત્યારે મેં તેમને આ સાત કલ્યાણકારી ધર્મેશો આપ્યા હતા. ન્યાં સુધી તેઓમાં આ સાત ધર્મો દરો ત્યાં સુધી તેમની ઉત્પતિ જ થશે, અવનતિ નહીં થાય.

આ સાતમી વરસકારે કહ્યું : હો ગીતમ ! આ સાત મંત્રો એક પણ ધર્મે વગેરે વનજોની ઉત્પતિ જ થાય. અવનતિ નહીં થાય; તે પછી આ સાત કલ્યાણકારી ધર્મો એકઠા હોય. ત્યારે પછય જ શું ?

[બોધ સાહિત્ય પંચમી]

ગી. ૫૦

ગામડામાં રેડિયો પ્રચાર

હિંદમાં ગામડાંમાં રેડિયોના યુગ ભાગ્યે જ શરૂ પડ્યું થયે છે. સંસ્થાનવાદનાં એ ગામડિયાઓ શહેરોમાં કે મેળા વખતે રેડિયોયંત્ર ભેગા પામ્યા હોય કે તેવાઓની પડોશ-માં રહેનારાઓએ તેમની પાસેથી સાંભળ્યું હોય. એવા કોઠા બાદ કરે તો બાકી રહેતી બધી મામજનતાને તો આ રેડિયોયુગની ઝાંખી સરખી નથી થઈ; તો પછી તેના આવવા વિષેની કશી આશા બંધાવી એ તો ક્યાં જ રહી?

અન્યક પ્રકારનાં કારણોને લઈને આ દિલ્લચાલ દિંદમાં—અને ખાસ કરીને ગામડાંમાં—ધોમી ચાલે છે. પહેલું કારણ તો એ કે, આપણું હોક ભયંકર ગરીબ હાલતમાં છે. તેઓમાંના રાઈ જેટલો જીવનજીવ જીવ જ રેડિયોયંત્ર ખરીદી શકે એમ છે. બીજું, ખરીદવા જેટલી સંપત્તિવાળાઓ એ અલ્પસંખ્ય વર્ગમાં પડ્યું ધમ્મા એવા છે જે જેઓ રેડિયો ખરીદવાનો લાભ સમજવા જેટલું શિક્ષણ પડ્યું નથી મેળવતા; અથવા તો તે યંત્રથી મળતાં મનોરંજન કે શિક્ષણ મેળવવાની એમને હચ્છા ગાય એવી એમની રસજાત પડ્યું નથી હોતી. ત્રીજું, બહુ જ ઘોડા દિરીંગીઓ એવા છે કે જે ગમે તેવા અન્યથા પછ રેડિયો પોતાને માટે બનાવી લેવાની યાંત્રિક આવડવાળા કે તેમ કરવાના કલ્પાદવાળા હોય; અથવા તો પોતે ખરીદી હોય તે બગડે ત્યારે તેને સુધારીને ચાલુ કરી બરોબર વાપરી નાખવાની શક્તિવાળા હોય.

મામજનતા માટે, ખરેખર, કદી શકાય કે, માણસે એ રેડિયો પોતાને ખર્ચે લેવાનો હોય તો કાંવા સમય સુધી તો રેડિયોથી થતા હાજો એમનાથી તો તદન દૂર જ રહેવાના. ખુંબઈ ને બીજે ક્યાંક સસ્તા રેડિયો બનાવવા અથવામાં આવે છે. છતાં પછી એમ જ થવાનું એવી ગમે બાંતિ છે. કેમ કે, એક નિયમ જ સમજી કે, મામજાસીઓ પર દેવાં અને બીજા બીજા એવા તો લલચેલા છે કે, સસ્તા રેડિયો બને તે પછી તેમની ખરીદશક્તિમાં સમાઈ શકવાના નથી.

મુકેલીની પરંપરા આટલેથી અટકતી નથી. સસ્તો કે ગમે તેવા રેડિયો હો, તે બગડે તો તેનું સાદામાં સાદું પ્રાથમિક સમારકામ પછી કરી શકે એવા માણસો, સામાન્ય રીતે, ગામડાંમાં નહિ મળે. અગણિત યુગોથી એમનું કામ સાદામાં સાદાં જોખનદાયી ચાલણં ધમ્મું છે અને એમની યંત્રવિદ્યાની શક્તિ કેળવવા કાંઈ જ કરવામાં નથી આવ્યું.

એમ નથી કે એવી શક્તિ એમનામાં જૂદી છે. પોતાની સહી ન કરી ભલે, પણ દેખાવે મુંદર તથા રચનામાં પૂરી એવી રાફેલ બનાવી આપે. એવા એક લઘુકારને હું બહુ છું. સુતારવર્ગ, અને ખાસ કરીને શીઓ તથા દિમાજની તળેરીના માણસો, બીજાઓના

ધંધામાં સહેજે કાવે છે. પરંતુ, આપણી કેળવણીનું તંત્ર એટલું બધું અધુરું અને જીલ્લપણું છે, અને શહેર તથા ગામડાં વચ્ચે એવી તો ઘસીને ચોખ્ખી ફાટ પડેલી છે, કે તેથી મામજનતાને, પોતાની કૃપી શક્તિને, પોતાની જરૂરોના કાંઈકે પ્રમાણમાં ખીજવીને આનંદ માણવાની અને કાંઈ કરવાની પોતાની શક્તિમાં વધારો કરવાની તક જ નથી મળવા દેવામાં આવી.

શહેર અને ગામડા વચ્ચે દિંદમાં જે ગળો પડી ગયા છે, તેનાથી રેડિયોનો પ્રશ્ન ચંચલમાં પડે છે. ક્યૂંકે રીતે તો બેક નજીક જ છે; પરંતુ સંસ્કાર અને માનસ નેતાં ગામડિયો અને શહેરી બે જગ્યા પોતપોતાની નિરનિશાળી જ દુનિયાના વાસીઓ છે.

દુનિયાના દરેક દેશમાં શહેરનો વાસી પોતાના મામ-વાસી ગ્રામાને હસે છે, એ વાત ખરી છે. . . શહેર-વાસી પોતાના કેળવેલા રસો અને સુધરેલી રીતજાતોનું અભિમાન કરે છે. સામા બાબતી, તેનો મામવાસી સજો 'શહેરીને' કૃત્રિમ કહેવા સુધી પડ્યું પહોંચે છે. અમેરિકામાં ને યુરોપના ઘણા દેશોમાં કાંઈપી વાંદનોની સંપડથી આ બે વર્ગો એકા મળવા હાથા છે; ગામડામાં બહુતર, ઊપાં વાંચવાની ટેવ ને એવી વાંતો, શહેર ને ગામડાને એ બેદ બંધવા તરફ અસર કરે છે.

પરંતુ દિંદમાં આનાથી ભુરી દશા છે. ગામડાંમાંથી શહેર તરફ જેવાઈ આવેલી વસ્તીએ સંજીતનો શહેરી આસ્વાદ કેળવ્યો કે ન કેળવ્યો હોય, પરંતુ ગામડાને વળગીને રહેતા મોટા વિશાળ જનસમુદાયને તો, શહેરોમાં વસતા રેડિયો-શ્રોતાને ગમી ને રસપ્રદતિ, તેની એ જનસમુદાયને નહિ જેવી જ કદર હોય છે, અને સમજ તો હોતી નથી એમાં શંકા નથી. તાજેતરમાં મને થયેલા એક અનુભવથી આ વાત મારા મન પર બરોબર અંકાઈ ગઈ છે.

દક્ષિણ પંબજનાં કેટલાંક ગામડાંમાં રેડિયો સાથે એક લારી ફરી ફરી ત્યારે હું તે ગામડાંમાં ગયા હતા. ત્યાં જઈ ત્યાં ગામવાસીઓ મારી ઝાડીને ઘેરી વળતા, ત્યારે એરેતોની જોરે કૃદથી હું વાંતો કરતા ને એમને માટે ખાસ ગોઠવેલા મનોરંજનમાં એમને કેવી મૂલ પડે છે તે બહુવા સવાલા પૂછતો.

એક ધોળી કાઠીએ જવાબ આપ્યો, "મન પડી એમ પૂછો છો, સાહેબ? શામાં મર્વ પડી પૂછો છો?"

મેં કહ્યું, "કેમ? સંજીતમાં? તમને સંજીત ના જમ્યું?"

તેણે કહ્યું, "તમે તો શહેરી શોખિયાળા થઈ ગયા ને દુનિયા જોયેલા છો; તમે બધે એને સંજીત કહો, અમે તો ન કહીએ."

“ત્યારે તમે એને શું કહો?” ફાલો દાખી એવા એ ‘પછયું’.

“હોસાએ બારપૂર્વક કહ્યું, “હું એને લા-લા, લે-લે, આ-આ, ચે-ચે, કહું. એમાં જરાય સંજીત જ ક્યાં છે? નથી એમાં આનંદ કે નથી મરતીની મન. અરે, એ તો સૂરેલ પણ ક્યાં છે?”

એ શું કહેવા ઇચ્છતો હતો તે હું તરત સમજી ગયો. અમેરિકામાં જેને ‘halfalutin’ કહે છે એવું એ સંજીત હતું; એને ગામડિયાઓ સમજી ન શકે. બલે ને તમે તે કેવી બારે કળા વાપરીને લખાવો, પણ કંપ કે આવાપ સમજાવા જેવો એનો કાન નહોતો. હજીકતમાં તે તેને ક્ષિપ્ર—ફ્લિમ જ માનતો.

* * *

ખાસ ‘બમિજનો’ માટે ક્યાંકમે કૅટલીક જગાએ ગોઠવાય છે, તેનાથી આ આખા પ્રશ્નો અમુક જ ભાવ ઉત્પન્ન છે. એમાં સફળતા તો જ મળે, તે એની સાથે એવી પણ ચોળના કરી શકાય કે જે દ્વારા ગામજનતા ડેરિયો લઈ પણ શકે. ઉપર કહી આવ્યો કે, સસ્તામાં સસ્તો ડેરિયો પણ, આને તો એને હજી પણ કેટલાક સમય સુધી, ગામજનતાની આર્થિક સ્થિતિના અનુભવવટની વાત છે. ડેરિયો સાંભળવાની ઇચ્છા એમતામાં છે એમ માની લો,—જોકે એ માનવું જ અપૂરું છે,—તોપણ બધા એકઠા થઈ સહિયારો ડેરિયો રાખે એવી સહકારની બાવના પામી એમતામાં એટલી મજબૂત નથી.

[અંગ્રેજી પરથી]

સંત નિહાલસિંહ

વહેવારુ ખગોળ-૯

પ્રકીર્ણ

આકાશના પદાર્થો પરથી સમય, દિશા, અક્ષાંશ, રેખાંશ, વગેરે કાઢવાના ઉદ્દેશથી આ લેખમાળા આપણે શરૂ કરી હતી. દૃશ્યીન વગેરે ધર્મસામગ્રીની મદદ વિના ક્રૂત ધરગથ્ય સાધતો વડે આકાશના પદાર્થો પરથી અને ખાસ કરીને સૂર્યની હાથા પરથી સમય, દિશા અને અક્ષાંશ-રેખાંશ કેવી રીતે બાણી શકાય તે આપણે જોયું. સાદાં સાધનો વડે આ વિષયોમાં જાણી શકાય એવું કંઈ હવે બાકી રહેતું નથી, તેથી આ લેખમાળાનો ઉપયોગ હવે સહેજ જુદી રીતે કરીશું, પણ વિષયના નિરૂપણનું ધોરણ જે છે તે જ રાખીશું. એટલે વાચક સામાન્ય શિક્ષણવાળો અને સામાન્ય સાધનોવાળો છે એ ખ્યાલમાં રાખીને વિષયની શાસ્ત્રીયતામાં કોતરીશું નહિ, નેમ જ ખચોળ યત્રોતો ઉપયોગ કરવો પડે એવા પ્રયોગો બતાવીશું નહિ. હિંદુસ્તાનનાં સામાન્ય માણસો કેટલું ખગોળ જાણે છે, તેને માટે ક્યાં પુસ્તકો વાપરે છે, હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રમાં ક્યારે કેટલો વિકાસ થયો, હાલ તેની શા સ્થિતિ છે, તેના વિકાસ માટે શું કરવું જોઈએ, દુનિયાના બીજા દેશો ખગોળશાસ્ત્રમાં કેટલા આગળ વધેલા છે, તેઓ આ શાસ્ત્રનો શો ઉપયોગ કરે છે, તથા તેને આગળ વધારવા ક્યા પ્રયત્નો કરે છે, વગેરે અનેક બાજનો જાણવા જેવી છે. આ વિષયો એટલા બધા છે અને દરેક વિષય એટલા વિસ્તારવાળો છે કે, આમાંથી

બહુ જ થોડા વિષયોની બહુ જ પ્રાથમિક મર્યાદા કરીને આપણે સંતોષ માનવો પડશે.

આ વિષયો સમજાવા માટે સૌથી પહેલાં તો આપણે ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ સમજવું પડશે. તે મિત્રાણ હિંદુસ્તાનનાં કરોડો માણસોની આ વિષયમાં પ્રતિ નહિ કરાવી શકીએ. અર્વાચીન વિજ્ઞાનની મદદ વગર તો એક ઝડપું પણ આપણે આવી શકીશું નહિ. ખગોળના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન માટે સામાન્ય માણસો સમજી શકે એવાં પુસ્તકો, નકશા, સંમૂલ-રચના અને વેધશાળાઓ તો જોઈએ જ. પણ સાથે સાથે એ પણ આપણે યાદ રાખવું પડશે કે, આ શાસ્ત્રમાં આપણી અભારની અવનતિ ખાત્ર છેલ્લાં એક દહાસ વર્ષની છે. અતે હિંદુસ્તાનના ખગોળ-શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ છેલ્લાં છ સાત દહાસ વર્ષનો ઉપલબ્ધ છે. આ વર્ષો દરમિયાન તે ડાર્ક પણ દેશ કરતાં આ વિષયમાં પાછળ નહોતો, એટલું તેને વિષે ઝોઝામાં ઝોણું કહી શકાય. આ બધાં વર્ષોમાં તેણે પોતાની એક સ્વતંત્ર પદ્ધતિ ખીલવી છે અને તે અત્યંત શાસ્ત્રીય છે, એ આપણે ગયા લેખમાં જોયું. આ પદ્ધતિનો લોકોને ઝોઝાવત્તો પરિચય છે અને લોકોના ધાર્મિક અને સામાજિક જીવન સાથે એ પદ્ધતિનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. જે પદ્ધતિનો આટલો પાથો તૈયાર છે એ જ પદ્ધતિ પર લોકોને સહેલાઈથી આગળ લઈ શકીશું એ દેખીતું છે. તેની સાથે એ

પણ જરૂરનું છે કે, આપણી આ જૂની પદ્ધતિને આજના વિજ્ઞાનના નવીન પાયા પર મૂકવી પડશે. હિંદુસ્તાનની ખગોળપદ્ધતિ અને પશ્ચિમનું ખગોળ-વિજ્ઞાન એ બંનેને જે ત્રણેયના હશે, તે જ આ કામ કરી શકશે. હિંદુસ્તાનના મુશિક્ષિત લોકો પશ્ચિમનું ખગોળવિજ્ઞાન જાણે છે, પણ હિંદુસ્તાનની પદ્ધતિથી અજાણ છે. હિંદુસ્તાનના વિજ્ઞાન જ્ઞેયીઓ હિંદુસ્તાનની પદ્ધતિ જાણે છે, પણ પશ્ચિમના વિજ્ઞાનથી એટલા અજાણ છે કે દિવસ અને રાત કેવી રીતે થાય છે એટલું પણ એ જાણતા નથી. આ સ્થિતિમાં હિંદુસ્તાનના મુશિક્ષિત લોકોએ ભારતીય ખગોળ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેનો ઉદ્ધાર કરવો એ જ એક માર્ગ રહે છે. આ દિશામાં મુજરાતમાં કંઈ જ કામ થયું નથી. આપણા પડોશી મહારાષ્ટ્રમાં થયું કામ થયું છે. લોકમાન્યના ગણિતગુરુ રૂક્મણ કોશ્તેજીના પ્રેરેસર સ્વ. કેશવંત છત્રેશી માંડીને કૃત્યસન કોશ્તેજીના પ્રેરેસર સ્વ. વિશ્વનાથ બળવંત નાયક સુધી ધણા વિદ્વાનોએ અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો છે અને હજુ કરે છે. ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રની સુધારણામાં લોકમાન્યનો ફાળો હિંદુસ્તાનમાં અદિતીય છે.

લોકોને ભારતીય ખગોળપદ્ધતિનો પરિચય કરાવતું સૌથી વ્યાપક સાધન આપણું પંચાંગ છે. હિંદુસ્તાનમાં કેરોડો માણસો દર વરસે લાખો પંચાંગો વાપરે છે. લોકો પંચાંગોનો ઉપયોગ એકાદથી વજેરે ધાર્મિક પ્રતીકા કે દિવાળી જેવા સામાજિક ઉત્સવોના દિવસો જોવા માટે અથવા ફલજ્યોતિષ માટે કરે છે. પંચાંગમાં આપેલી જાણી જાણતા આકાશમાં પ્રહોળા સ્થાન પડતી નહીં કરેલી હોય છે. પણ આકાશમાં પ્રહોળું ક્યાન સમજવા એટલું જ્ઞાન જોશીઓનું પણ હોતું નથી, ત્યારે સામાન્ય મનુષ્યની તો વાત જ શી? પંચાંગમાં જે આંકડા લખેલા દેખાય છે, તે આકાશમાં પ્રહોળું સ્થાન જતાવે છે. એટલે આપણે એ કામ કરવાની રહે છે: એક નો આ આંકડાઓનો ખગોળવિષયક અર્થ સમજવાનું અને લોકોને સમજાવવાનું; અને બીજું આ આંકડાઓ જે ગણિત પ્રમાણે આપવામાં આવે છે તે ગણિતમાં શ્રેય છે તે સુધારવાનું. ખગોળશાસ્ત્રીઓ હવેયાં આકાશમાં જોવા કરે છે અને પોતાના ગણિતમાં અને આકાશમાં ફરક આવતો હોય, તો પોતાના

ગણિતને સુધારી શકે છે. આપણે પણ જૂના વખતનાં આમ જ કરતા. પણ વરાહમિહિરના સમય (ઈ. સ. ૫૦૦) પછી, એટલે છેલ્લાં દોઢ હજાર વરસમાં આ કામ કોઈએ કર્યું નથી. વરાહમિહિર એ આપણો છેલ્લો ખગોળશાસ્ત્રી હશે. ભારતશાસ્ત્રે જુદું જ સરસ પદ્ધતિથી સાદા સરવાળાથી માંડીને, બીજા ગણિત, માપકરણ અને ખગોળગણિત ગોઠવ્યાં; પણ ખગોળના આંકડા તો તેણે જૂના જ રાખ્યા છે, તેમાં તેણે કંઈ સુધારો કર્યો નથી. ભારતશાસ્ત્રે જારમા સૈકામાં થયા, ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૫૦૦માં ગણેશદેવના થયા, એમણે ખગોળગણિત ખૂબ સરળ બનાવ્યું. પણ થોડા આંકડાઓમાં નહોતો ફેરફાર કરતા સિવાય એમણે પણ કંઈ સુધારો કર્યો નથી. આ સુધારણાનું કામ છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં જંગેશ શિક્ષણના પરિણામે થયું છે. પણ આપણા જોશીઓના નેમ જ લોકોના અજ્ઞાનને લીધે તે કામ આજળ ચાલતું નથી.

આમ છતાં આ કાર્યનો હોય આપણા મુશિક્ષિત લોકોનો છે. બી. એ. માં ગણિતનો ઐત્તિક વિષય નરીકે લઈ તેના એક અંગ તરીકે પશ્ચિમના ખગોળને ધણા લોકો શીખ્યા છે. તેમાંથી થોડાઓએ પણ હિંદુસ્તાનની ખગોળપદ્ધતિ શીખી લઈ તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, નો આ પ્રયત્નો નિષ્ફળ મારાનો થઈ ગયો હોય. ભારતીય ખગોળશાસ્ત્ર એ આપણા મૃત્યુવાન વારસો છે. એ તરફનું આપણું દુર્લક્ષ ખરેખર શોચનીય છે.

આ દુર્લક્ષનું એક કારણ એ છે કે, પંચાંગનો ઉપયોગ લોકો ધર્મકૃત્યો અને ફલજ્યોતિષ માટે કરે છે અને આ બંને વિષયોમાં મુશિક્ષિતોને શ્રદ્ધા હોતી નથી. ધર્મકૃત્ય કે ફલજ્યોતિષ અગોચર કે દાનિકારક હોય, તો તે જાણનાં લોકોમાં સુધારો કરવાનું કામ ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારકોનું છે. પણ ખગોળશાસ્ત્ર તો પ્રત્યક્ષ અને નિઃશંક રીતે સત્ય જ છે. તેને સુધારવાનું કામ શા માટે છોડી દેવું જોઈએ? પશ્ચિમમાં પણ હજુ કેટલાક લોકો ફલજ્યોતિષમાં માને છે. પણ તેઓ ફલજ્યોતિષ માટે જે ગણિતનો ઉપયોગ કરે છે તે ખગોળશાસ્ત્રાનુસાર સાચું હોય છે.

આપણા લોકોને ખગોળશાસ્ત્રમાં રસ હોવા

કરવાનો અને તેઓમાં આ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન વધારવાનો સાંની સારો ઉપાય તેઓને પંચાંગ સમજતા કરવાનો છે. પણ તેને માટે પહેલાં તો એ પંચાંગો શુદ્ધ થવાં જોઈએ. અત્યારે તો પંચાંગમાં બતાવેલી જગ્યાએ આકાશમાં જોઈએ છીએ, તો ત્યાં પ્રહ હોતો નથી. એટલે પંચાંગના ગણિતની સુધારણાનું કામ તો કરવું જ પડશે, જેથી પંચાંગમાં આપેલી અહમ્મિયત આકાશ સાથે મળી રહે અને પંચાંગ ખગોળશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી થાય. પછી પંચાંગનો ઉપયોગ જેને ખગોળ માટે કરવો હોય તે તેમ કરે અને ધર્મકૃત્ય કે ફક્લ્યોતિપ માટે કરવો હોય તે તેમ કરે; ગણિતસુધારકને તેની સાથે કંઈ સંબંધ નથી. અત્યારે તો લેડિના હાથમાં જે પંચાંગ છે તેમાં લખેલા આંકડા કોઈ પણ સુધરેલા દેશનો માણસ જુએ, તો તે આ દેશના ગણિતજ્ઞો માટે બહુ જ હાલકો અભિપ્રાય બાધે આપણે ગણિતજ્ઞો દેશમાં હયાત છતાં જે લોકો આવા બોરા ગણિતવાળાં પંચાંગો વાપરતા હોય, તો તેની સરખ આપણને જ

હોવી જોઈએ.

કંઈક આવી લાગણીથી પ્રેરાઈ આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં મેં ‘પ્રત્યક્ષ પંચાંગ’ શરૂ કરેલું. પણ છસાત વર્ષ ચલાવ્યા પછી અંગત સંજોગોની પ્રતિકૂળતાને લીધે તે બંધ કરવું પડેલું. હવે બીજી શકે તો ફરીને તેના પ્રકાશન માટે કંઈક સંગીન યોજના કરીને તેને એકાદ વર્ષમાં શરૂ કરવા કારું છું. પણ આનું કોઈ સુધરેલું પંચાંગ અત્યારે આપણા હાથમાં નથી તેને લીધે આપણે અત્યારે બેસી રહેતાની જરૂર નથી. જે પંચાંગ હાલમાં લોકો વાપરે છે તેને જ લઈને તેમાં ક્યાં કેટલો ફેર આવે છે તે સમજી લઈશું, તો તે આકાશ સાથે બરાબર તો નહિ, પણ લગભગ મળી રહેશે અને તે કામચલાઉ ખતરી. પણ તે પહેલાં આપણા પંચાંગમાં આપેલી ખામીઓનો ખગોળની દૃષ્ટિએ જો અર્થ છે તે આપણે સમજી લેવું પડશે અને આ કામ આપણે આવતા લેખમાં કરીશું.

હરિહર બટ

આત્માની કલ્પના

આત્માની કલ્પના કરવી એ બહુ મુશ્કેલ છે. યોગયુક્ત પરિચાર અને રહસ્યમાં સામેથી ધવાયેલા વીર બંને સૂર્યમંડળ બેઠીને લય છે; એટલે ક્યાં જતા હશે? એમને તો આત્માનું જ દર્શન થતું દરો. દરેક વીરકર્મ આત્માનું કંઈક દર્શન—કંઈક ઝાંખી—મળવાથી જ શક્ય બને છે. કેમ કે એ આત્માની જ શક્તિ છે. વહાવામાં વહાતું જીવન વેરડી નાખવાની શક્તિ આત્મામાંથી જ ફૂટતી શકે છે. સર્વરચના ત્યાગ નિરાશાથી થઈ જ ન શકે. અથવા નિરાશાથી મથો હોય અને સાચો ત્યાગ હોય તો એ વિંકળ નથી જવાનો. દરેક વાક્ય પછી જેમ પાણીવિરામ આવે છે તેમ દરેક સંકલ્પિને પરિણામે આત્માનું દર્શન થાય જ છે. બોજન પછીની નૃતિ એ જે આનંદકર હોય તો સત્યાય પછીની શાંતિ અત્યંતદર્શનકર હોય જ.

એક વાર લાગ્યું કે સદ્બાવ એટલે જ આત્મા, તટસ્થતા એટલે જ આત્મા, પરમ શ્રદ્ધા એટલે જ આત્મા. છતાં દરેક માણસમાં સદ્બાવ નથી હોતો, પણ આત્મા તો સર્વવ્યાપી છે, સર્વાન્તર્યામી છે. સદ્બાવને જ આત્મા કેમ કહેવાય? આત્મા સર્વવ્યાપી છે, પણ સર્વત્ર સરખો પ્રગટ થયો નથી. એ દરેક કેટલો છે એ વિષે શંકા નથી. જેને આપણે સદ્બાવશબ્દ જણાવે છીએ, તે દુર્જનતામાં જ આનંદ માને છે એવો સાલસ પણ દુર્જનતાનો પુનઃક નથી હોતો. એ દુર્જનતાનો હાસ હોય છે, હાસત હોય છે. આપણે સમભાવપૂર્વક તપાસીએ તો દુર્જન માણસ પામે પણ દુર્જનતાની મર્યાદા હોય છે. આથી વધારે ન જ જતું એવું કંઈક બેરહાસ એની પાસે હોય જ છે. હું ખુંડે એના કરતાં વધારે દુર્જન નથી એનો આનંદ અથવા સમાધાન ફરેલો હૃદયમાં વગે છે. જે વસ્તુરિપતિના પ્રવ દરતાં શક્યતાનું ક્ષેત્ર અમર્યાદ બોટું હોય તો દરેક માણસ આત્માથી જ મનાય. અને સદ્બાવ એ જ આત્મા એમ ક્ષણ કહી શકાય.

સદ્બાવનું વ્યાપક સ્વરૂપ બંધનું જોઈએ.

કાકા કાલેલકર

નાનાં રાષ્ટ્રોની યુદ્ધનીતિ

હિટલરે કેટલો મોટો અત્યાચાર કર્યો છે ! શાંતિ-પ્રિય નોર્વે પર આક્રમણ કરીને એણે એ દેશ કબજે કરી લીધો. નોર્વેના લોકોનો કાંઈ પણ દોષ નહોતો. તેઓ પાગલ થવાની ના પાડતા હતા એ જ એમનો દોષ હતો. એમનું તટસ્થ રહેવું ન તો ઇચ્છ્યું પસંદ હતું, ન જર્મનીને. જર્મનરૂઢ લોકોનો એક સિદ્ધાંત અંગ્રેજી ભાષામાં બહુ સુંદર શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે : 'Those who are not with us, are against us.' (જેઓ અમારી સાથે નથી તેઓ અમારી વિરુદ્ધ છે.) સત્તાબક્તો આમાં પણ થોડો સુધારો કરીને કહે છે : 'Those who are not pander us, are against us.' (જેઓ અમારે તાબે નથી તેઓ અમારા દુશ્મનો છે.) નોર્વેના કદાચ કાળમાં પણ ચર્ચાસ્પદ સાહેબ તેની મરકરી કર્યા વગર ન રહી શક્યા. ને કહે છે કે, 'અમે જ્યારે કહેતા હતા ત્યારે તમે અમારી સાથે ન ભેડાયા. તમે તટસ્થ રહેવાનું સ્વીકાર્યું.' હવે ભોગવો એનાં ફળ.' હિટલર પણ એમને કહેતો હશે, 'તમારું તટસ્થ રહેવું અમારે માટે નેબમકારક છે. તમે તટસ્થ રહી જ ન શકો. ઇચ્છ્યું આત્મરક્ષાને માટે તમારા પર આક્રમણ કર્યા વગર ન રહી શકે. જુઓ, તમારા સમુદાયમાં તેઓ સુરંગો પાથરવા લાગ્યા છે. હવે તમારી તટસ્થતા ક્યાં રહી ? આ દુનિયા કાં તો ધ્રુવરતી રહે અને કાં તો સેતાનની. એમાં ત્રીજો કોઈ રહી ન શકે. કાં તો અમારે આધીન થઈ જવો અથવા અમારા વિરોધમાં રહે.'

આખી દુનિયાનો સત્ત્વવાદ એકે અવાજે કહે છે, 'Woe to the neutrals!' (તટસ્થોના જુરા હાલ છે!) અને દુનિયાભરના સરમુખત્યારો એવો વડો પાડતા કહે છે, 'Woe to the small nationalities, that dream of an independent existence.' (જે નાના નાના દેશો સ્વતંત્ર રહેવા માગે છે તેમનું મોત છે!)

આપણે પણ જરા આપણા દેશનો ઇતિહાસ નેહાંએ. પ્રાચીન ઇતિહાસ નહિ, અંગ્રેજોના આગમન પછીનો.

અંગ્રેજોને પોતાનું લશ્કર સિંધમાં થઈને લઈ રહ્યું હતું. સિંધ ત્યાંના મીરાંનો સ્વતંત્ર મુલક હતો.

અંગ્રેજોને પોતાનું લશ્કર સિંધમાં થઈને લઈ જવાનો કશો જ અધિકાર નહોતો. સિંધના મીરાંએ અંગ્રેજોનું કંઈ પણ નુકસાન નહોતું કર્યું. તેમણે અંગ્રેજોને કહ્યું, 'તમારા ઝંઘડામાં અમારે નથી પડવું. અમારે તટસ્થ જ રહેવું છે.' પરંતુ અંગ્રેજોને પોતાની ફોજ લઈ જ જવી હતી. તેમણે કહ્યું કે, 'તમે અમારી આક્રમણકારી નીતિમાં મદદ ન કરો તો તમે અમારા દુશ્મન છો.' અંગ્રેજોએ સર ચાર્લ્સ નેપિયરને લુકમ આપ્યો કે તે સિંધ પર દુમતો કરી દે અને તે પ્રાંત પર હમ્મશ માટે કબજો પણ કરી લે. અંગ્રેજો જર્મનરૂઢીથી પોતાનું લશ્કર લઈ જતા અને સિંધના મીરાંને કહેત, 'માફ કરજો, રાજનીતિમાં ન્યાય અન્યાય હમેશાં નથી જોઈ શકાતો. અમે જર્મનરૂઢી તો કરી; પણ હવે અમારું કામ ચર્ચ ચાલ્યું છે. તમારું સિંધ હોઠમાં કરવાનું અમને કંઈ કારણ નથી. તમે તમારા દેશમાં સુખશાંતિથી રાજ કરી શકો છો.' — તો પણ આપણે એમની વાત સમજી શકત. પરંતુ બદલાનું મળતાં જ — બાકે અમલ વાત તો એ હતી કે બદલાનું નહિ પણ લાભ મળતાં જ — સર ચાર્લ્સ નેપિયરે સિંધ પર કબજો જમાવી દીધો. એ બિચારો ફોજનો અધિકારી રહ્યો.

Theirs not to question why

Theirs not to make reply.

એને બહુ ખરાબ લાગ્યું, પણ એણે સિંધ પર કબજો તો કર્યો જ. તેને હવે સરકારને એમ લખવું હતું કે સિંધ મારા હાથમાં આવી ગયું છે. તેમાં તેણે લિપિનો લાભ લઈને પોતાના દિલનું દર્દ પણ વ્યક્ત કર્યું. I have Sind મેં સિંધ હસ્તગત કર્યું છે લખવાને બદલે એણે લખ્યું I have sin't મેં પાપ કર્યું છે.

કોઈ પણ અંગ્રેજ અમલદાર અથવા ઇતિહાસકાર આ અત્યાચારનું સમર્થન નથી કરી શક્યો. થોડા નિર્લજ્જ લેખકો લખે છે કે અમારા અત્યાચારના પરિણામે સિંધના લોકોને સારી રાજન્યવસ્થા મળી ગઈ, આ જ સિંધ લૂંટવાનું સમર્થન છે.

યુરોપનું વર્તમાન યુદ્ધ દશ પૂરું તો નથી થયું. જે ક્રાન્સ અથવા ઇચ્છ્યું આક્રમણને રસ્તે અને સખતાઈની રાજપુથીથી બેસાડવાનો પાસેથી એમનો

‘મામુ’ શબ્દના ત્રણ અર્થ નોંધણીકારમાં બતાવેલા છે: ૧. બાપની મા, ૨. બાબી, ૩. મોટાકાકાની વડુ-દાદી. આમાં બતાવેલો બીજો અર્થ ‘બાબી’ એટલે ‘બાઈની વડુ’ જ હોય તો તેનો સંબંધ ‘બ્રાહ્મવડુ’ શબ્દ સાથે પડતી સહાય: બ્રાહ્મવડુ-માતવડુ-માવડુ-મામુ-મામુ. અને ‘બાપની મા’ તથા ‘મોટાકાકાની વડુ’ એવા અર્થમાં વળી તેની જુદી વ્યુત્પત્તિ છે.

આ માટે ‘મામો’ શબ્દનું પૃથક્કરણ કરવું આવશ્યક છે. જે પુરુષ વિશેષ જૂદા હોઈ પિતાને સ્થાને-વડીલને સ્થાને બતાવેલો હોય તેવો કાંઈ પણ પુરુષ (ગમે તે નાતનો કે વર્ગનો) ‘મામો’ શબ્દથી સ્થળાય છે. નોંધણીકારમાં ‘મામો’ ના બે અર્થ બતાવ્યા છે: ૧. કણબી, ૨. જડસો. આ બેમાં આપણને એવો ભાસ થવાનો સંભવ પડે છે, મુખ્યપણે ‘બાબો’ શબ્દ ‘કણબી’નો જ વાચક છે કારણિકાવાંની તળપદી બેસીમાં માત્ર કણબી જ નહીં, પરંતુ વાણિયા, બ્રાહ્મણ, રજપૂત, ભરવાડ, કેળી વગેરે કાંઈ પણ નાતનો ધરડો માણસ, ‘બાબો’ શબ્દનો અર્થ છે; અને તે શબ્દનો પ્રયોગ વિશેષે કરીને કણબી, રજપૂત, ભરવાડ વગેરે નાતોમાં પ્રચલિત છે. ગામડામાં વાણિયા બ્રાહ્મણ એ શબ્દને ન બોલે એમ નહીં, પણ વિરલ.

સંસ્કૃત કાશીમાં જે શબ્દ: ‘પિતા’ અર્થ માટે નોંધેલા છે; તેમાં વજ્ર અને વજ્ય શબ્દો પણ આવેલા છે. રેશ્નિકાકારે ‘પિતા’ અર્થ માટે ‘વજ્ય’ શબ્દ સૂચવેલો છે. વજ્ર, વજ્ય અને વજ્ય એ ત્રણે એકબીજાને તદ્દન મળતા છે. બાપાનો ‘બાપ’^૧ શબ્દ વજ્ર, વજ્ય કે વજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જેને આપણે ‘બાબો’ કહીએ છીએ તે પણ પિતૃધનાપત્ર વડીલ જેવો છે. એ અર્થ નોંધતાં ઉક્ત વજ્ય સાથે મામોનો સંબંધ સુષ્ટ છે: વજ્યમો-માવજ્યો-માવજ્યો-માવજ્યો-માવજ્યો-મામો. ‘મામો’નો પ્રધાન અર્થ ‘પિતા-સમાન’ છે અને ગીણ અર્થ ગમે તે વડીલ છે. વજ્યવડુ-વજ્યવડુ-વજ્યવડુ-માવજ્ય-માવજ્ય-માવજ્ય-મામુ-મામુ આ રીતે આવેલા ‘મામુ’ શબ્દનો પ્રધાન અર્થ ‘પિતૃધનાપત્ર પુરુષની સ્ત્રી’ થાય અને ગીણ અર્થ ગમે તે વડીલની પત્ની થાય.

અહીં મારી સમજ પ્રમાણે મામી, મામો અને

મામુ શબ્દની ઘટના નિરૂપણની પદ્ધતિએ બંધાવી છે. આ બતતી વ્યુત્પત્તિ માટે મારી પાસે પ્રબળ સંવાદ્ય પ્રમાણ તેમ બીજો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. કિંતુ અર્થ-સંકલના અને અક્ષરપટનાની દૃષ્ટિએ જે ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરી-છે. સંભવ છે કે આ ઉપકરણોનો અસંગત પણ હોય. આ સંબંધે વ્યુત્પત્તિગોને મારી નક્કર વિનંતી છે કે, આ શબ્દો વિશે તેઓ જાણ વિશેષ પ્રકાશ નાખશે. (‘મામો’ અતિથય ૧૬ હોય એવી. ‘સાહે છુદિ નાહી’ એ -વાયે, તે જડ જેવો પણ હોય, તેથી ‘મામો’નો બીજો અર્થ ‘જડસો’ થાય છે, તેનો એ અર્થ લાક્ષણિક છે. વળી બંધા બાબા કાંઈ એવા જડસો હોતા નથી, એથી એ અર્થ એટલો વ્યાપક કહેવાય.)

૧ (પ્રત્યય).

કમ્પા, રમ્યા વગેરે દૈદિક પદો ત્રીજા વિભાજિ-એકવચનમાં છે. પાલી કમ્પા રમ્યા વગેરે રૂપોમાં અંતિમ ‘ય’ ત્રીજા-એકવચનનો મૂલક છે. ઉકારોત રત્તિયા, નરિયા (પાલી) વગેરેમાં અંત્ય ‘યા’ ત્રીજા-એકવચનરૂપ છે. પ્રાકૃતમાં કમ્પા, રમ્પા, રત્તિયા, નદિયા વગેરે પદોમાં અંતિમ એ ત્રીજા-એકવચનનો છે. અર્થની અને ઉચ્ચારણની એમ બંને અપેક્ષાએ ઉકારા, યા, એ જે ત્રણે પરસ્પર મળતા છે. પ્રાકૃતમાં તો નારીજનિમાં ત્રીજાથી સાતમીના એકવચન માટે અ, આ, ઇ, એ એમ ચાર પ્રત્યયો વપરાય છે અને પાલીમાં ય અને યા વપરાય છે. પ્રાકૃતના એ ચારે પ્રત્યયો અને પાલીના ય અને યા એ બંધા વિશેષ સમાનતા ધરાવે છે.

ટિપ્પણીઓ:

૧. “પ્રજાવતી બ્રાહ્મજાયા”-અનુધ્યવર્ગ, કાંડ ૨, શ્લોક ૩૦.
૨. “પ્રજાવતી બ્રાહ્મજાયા”-અભિધાન ચિન્તા, કાંડ ૩, શ્લોક ૧૭૮.
૩. -“માડજા...માડજાયા”-વર્ગ ૧, ગાથા ૧૦૨.

૪ કેપ્ટન બ્યોર્ન ટેક રચિત સિંધકાંઠા ૧૨૬૪, ૧૮૫૫ની આદૃત્તિ.
૫. બ્યાહરણમદ સંસ્કૃતમાં તો ‘બ્રાહ્મવડી’ પદ સંભવે છે, પરંતુ લોકિક બાતમાં ‘બ્રાહ્મવડી’ સંભવ પડે.

૬. જુઓ કાશિકા વ્યાકરણ ૪-૧-૩૩ તથા
૩૪મું સૂત્ર.

૭. જુઓ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ ૨-૪-૪૬ તથા
૫૧મું સૂત્ર.

૮. “વસા જનક. . . વપ્યો જનિત્રઃ” અભિ-
ધાન ચિન્તા, કંડ ૩, શ્લોક ૨૨૦.

૯. હેમચંદ્ર ‘વપ્ય’નો અર્થ ‘સુભટ’ નોંધે છે
અને હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે બીજો કોઈ સંગ્રહકાર

‘વપ્ય’નો ‘બાપ’ અર્થ પણ બતાવે છે. જુઓ-
દેશીનામ, વર્ગ ૬, ગા. ૮૮.

આ બેમાં ‘બાપા રાવળ’નો ‘બાપા’ શબ્દ
હેમચંદ્રના મતે ‘સુભટ’વાચક ગણાય.

૧૦. બાપાનો બાપુ, બાણ, બાપો વગેરે શબ્દો
ઉક્ત વપ્ય-વપ્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અર્થઘટનામાં
મુખ્ય-ગોણ બાવ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે.

અ. બેચરદાસ દોશી

સેવકનો વૈરાગ્ય

જીવનકા કોન ઠિકાના !

ને હો નિજ કર્તાવ્ય, ઉસી પર ન્યોછાવર હો જાના.

જીવનકા કોન ઠિકાના ! ૧

બનો આલસી તો જાના હે, કર્મ કરો તો જાના;
ફિર કયો સ્વાથી^૧ ઔર આલસી જાનકર મૃતકે કહાના.

જીવનકા કોન ઠિકાના ! ૨

યાવન પાયા, ધન જન પાયા, સલી વૃથા હે પાના;
અગર નહીં હુનિયાકે હિતમે^૨ અપના હિત પહચાના.

જીવનકા કોન ઠિકાના ! ૩

કયા લાચે મે, કયા લે જાના, ખાલી આના જાના;
યહી રહા સખ યહી રહેગા, કયો ફિર મોહ લગાના ?

જીવનકા કોન ઠિકાના ! ૪

આવેગા જન કાલ તણી યહ, સખ કુછ હે છિન જાના;
કયો ન જગતકે સેવક જાનકર, ત્યાગવીર કહલાના ?

જીવનકા કોન ઠિકાના ! ૫

અભિમાની જન ગજ પર બેઠો, સીખો જોર જતાના;
યાદ રહે પર એક દિવસ હે મિટીમે^૩ મિલ જાના.

જીવનકા કોન ઠિકાના ! ૬

ખેલો જીવન-ખેલ છોડકર રાગ દેખ અભિમાના;
કરકે ખેલ અનતમે^૪ હુંસકર, છોડો અપના જાના.

જીવનકા કોન ઠિકાના ! ૭

ફરી બધા મળ્યા ત્યારે મુખી કંઈ ભાજગડમાં રોકાયેલા હતા. વિદ્યાર્થીએ તેમને જોઈને કહ્યું: મુખી ! રામ રામ ! આજે વળી શાની ભાજગડમાં રોકાયા છે ?

મુ— અરે ! ભાઈ ! અમારે તો હજાર રૂપિયાં હોય ! એક સાહેબનો મુકામ આવવાને કે તેથી તેમની ખટખટમાં ફરીએ છીએ. સાહેબ કોઠા મોટા મોટા પગાર ખાય, ભથ્થાં ખાય અને એમના ઉતારાની ખટખટનો બોલો અમારા માથે. તલાલીએ લખ્યું એટલે બધું અમારે તૈયાર કરી દેવાનું.

વિ— પણ સરકાર તમને પગાર આપે છે તો એવું કામ તો તમારે કરવું જ જોઈએ ને ?

મુ— શાનો પગાર ? એ પગારમાંથી તો અમારાં આપાણીય ન નીકળે. એ તો બાંધી મૂકી લાખની સમજે ને !

વિ— પણ અમલદાર આવે તેનો બોલો તમારે માથે શા માટે ? અમલદાર ભથ્થું લે છે તો પોતાના ખર્ચનું બિલ ચૂકવી આપે ને ?

મુ— એ બધું કાયદેસર ખરું, પણ એવું બિલ માગીએ તો અમારું કામ બગડે. સાહેબનું તો અનેક વખત કામ પડે.

વિ— ત્યારે તો તમે તમારા જ સ્વાર્થ માટે બોલો વેઠો છો એમ કહો ને ! તમે બિલ આપો પછી જુઓ પૈસા મળે છે કે નહિ ?

વચમાં શેક મોઢ્યા : તો તો મુખીની બધી કમાણી બંધ થઈ જાય ને !

મુ— (જરા ચિડાઈને) તમારી પાસેથી કેટલા પૈસા લીધા ? તમે કેમ કંઈ આપતા નથી ? એ તો કોઈનું કંઈ કામ કરીએ તો કંઈ આપે. ખાદી એની મેળે કોઈ કંઈ આપે નહિ.

વિ— પણ એનો અર્થ એ તો ખરેખર કે તમે કોઈ એકને અન્યાય કરીને બીલા કોઈને

લાભ કરી આપો એટલે તે પૈસા આપે. જો સીધેસીધું કામ હોય તો કોઈ તમારી ખુશામત શા સારું કરે અને પૈસા ધાના આપે ?

મુ— એ બધી વાત સાચી, પણ તો સરકારે અમને પૂરો પગાર આપવો જોઈએ. અમે આખો વખત દોડાદોડ કરીએ અને ઘરનું કંઈ કામ થાય નહિ છતાં અમને પૂરો પગાર મળે નહિ તો અમારે ખર્ચ શી રીતે કાઢવું ? જો અમારું કામ મુધારવું હોય તો સરકારે અમને પૂરો પગાર આપવો જોઈએ.

વિ— એ વાત સાચી, પણ આ અમલદારોને ક્યાં જોછા પગાર મળે છે ? તેઓ તમારું શું કામ ખાય છે ?

મુ— એ તો એ જાણે ને એમનું કામ જાણે. અમને તો પૂરો પગાર મળે તો એવી લખનછપન ન કરીએ.

વિ— એ તો તમે એમની સ્થિતિમાં મુકાઓ ત્યારે ખબર પડે. લોભને કંઈ ઘોલ હોય છે ? પગાર પૂરતો મળે તોપણ વધારે કમાવાની દાનત કેની નથી થતી ? અમારા ગામમાં એક દાકતરનો સરસ ધંધો ચાલે છે, તોય તે સદો જોલે છે. એક વકીલ બધાય વકીલોમાં વધારે પૈસા કમાય છે, તોય ચાંદી-સોનાનો વાચકો કરે છે. અને કચેરીના મુન્સફને દોઢસો બસો પગાર મળે છે, તોય અસીલી પાસેથી પડાવવાનું છોડતા નથી. અરે ! મિલોમાં સ્પિનિંગ માસ્તરો અને વિવિંગ માસ્તરોને ક્યાં જોછા પગાર મળે છે ? કોઈને બસો તો કોઈને ચારસો અને તેથીય વધારે. છતાં તેઓ મજૂરો પાસેથી શું કામ લાંચ લે છે ? અને ખુદ શ્રેઠિયાઓને ક્યાં પૈસાની ઊણપ છે કે તેઓ પણ આડીઅવળી રીતે પૈસા હોઈયાં કરે છે ? એમ ચોરી, લુચ્ચાઈ, અમ-

માણિકતા તો નાના મોટા બધામાં ન્યાં ત્યાં નજર પડે છે. એટલે, પૂરતું કમાનારા, પણ સંતોષ રાખે છે એવું નથી. છેવટે બધો આધાર પોતાની વૃત્તિ ઉપર રહે છે. પોતાની નૈતિક ભાવના ઊંચી હોય તો થોડાથી પણ માણસ સંતોષ માને. બાકી, માસિક હબ્બરનો પગાર હોય તોય સંતોષ ન માને અને લાગ આવે ત્યારે જેનું તેનું પકાવી લે.

મુઠ—એ તમારું કહેવું ખરું છે, પણ અમારો પગાર તો વધવો જ જોઈએ.

વિઠ—પગાર પૂરતો ન આપવો એમ હું કહેસો નથી, પણ મારું કહેવું એમ છે કે પગાર પૂરતો આપવાથી પૈસા ખાવાનું બંધ થવાનું નથી. તેનો મુખ્ય આધાર નૈતિક ભાવના ઉપર રહેલો છે. નોકરો નોકરીને બને તેટલા વધારે પૈસા રળી ખાવાનું સાધન ન સમજે પણ પ્રભની સેવાનું સાધન સમજે, અને પ્રભ પણ એવી જાણતોમાં જાત્રત રહીને લહે, તો જ એ બહી જોઈ થાય. લોકોએ પણ સહન કરતાં શીખવું જોઈએ. પોતાની સગવડની ખાતર બીજાને નુકસાન નહિ કરવું જોઈએ. ધારો કે આપણે રેલવેની ત્રીજા વર્ગની ગરદી જોઈ કરવી હોય તો કોઈ વખત ગાડી ચૂકવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. આપણે મોટરોની બીડ જોઈ કરવી હોય તો કોઈ વખત મોટર ચૂકવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. દરેક જ પોતપોતાની સગવડ ઇચ્છે તો આવા સુધારા થઈ ન શકે. તે જ પ્રમાણે તમારી સાથેના વ્યવહારમાં દરેક પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મથે તો લાંચની બહી જોઈ ન થાય. એટલે નોકરો અને પ્રબજન બન્ને સમજે તો જ સુધારો થાય. કેવળ પગાર વધારવાથી સુધારો ન થાય.

મુઠ—જેને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો હશે તે તો પૈસા આપવા દોડવાનાં અને થોડું ઘણું એવું આલ્યા કરવાનું.

વિઠ—હા સાચું. લોભિયા હશે ત્યાં ધુતારા ભૂખે નહિ મરે. લોકો લોભિયા હશે તો પૈસા ખાનાર નોકરો પણ મળી રહેવાના. એટલું ખરું કે, પ્રભનો મોટો ભાગ સમજી હોય તો એવા લોકો સ્વાર્થી લોકોની સામે કડક હાથે કામ લઈ શકાય, અને નોકરોને પેટ પૂરતો પગાર મળતો હોય તો તેમની સામે પણ પગલાં લઈ શકાય.

મુઠ—હાં! તો અમારો પગાર વધવો જોઈએ એ તો તમે કબૂલ કરો છો ને! પગાર વધે ત્યારે અમારા ગેરવર્તન માટે ક્ષમા લે કરે. અત્યારે અમારા જેવાની સામે તમે ધોળી ટાપીવાળા આડુ ખાઈને મંડયા છો અને કેટલાક નાના પગારવાળાને હંડ કરાવો છો કે તેમને કર્મી કરાવો છો તે ખોટું છે ને? મોટા પગારવાળા ખાય તો એમની તો લાગવગ ઘણી હોય એટલે તેઓ ગમે તેમ કરીને છટકી જાય. અમારા જેવા નાના નોકરોનો મરોં થાય. એટલે સરકાર પગાર વધારે અને પછી સખતાઈ કરે તો વાજબી છે. આજે તો જે ઉપરાઉપરી હુકમો છૂટે છે તે તો કીડી ઉપર કટક કરવા બરાબર છે.

વિઠ—એ કંઈ મારા કે તમારા હાથની વાત નથી. એ તો સરકારી તંત્રમાં જે થાય તે ખરું. પણ નાના નોકરોના પગાર વધારવાની જરૂર છે એ તમારું કહેવું બરાબર છે. હિંદુસ્તાનમાં એક તરફથી બારે પગારો આપવામાં આવે છે ત્યારે બીજી તરફથી કેટલાકને પેટ પૂરતો પણ પગાર મળતો નથી. ખરી રીતે, નોકરને માટે પગારનું જોછામાં જોછું ધોરણ નક્કી હોવું જોઈએ કે જેનાથી જોછો પગાર કોઈને ન મળે, અને પગારની આખરી હદ પણ નક્કી હોવી જોઈએ. મહાસભાના પ્રધાનોની માફક આખા સરકારી તંત્રમાં મોટામાં મોટા અમલદારને માટે પગારની આખરી હદ ૫૦૦ની નક્કી કરવામાં આવે તો ઘણા પૈસા બચે અને

તેમાંથી નાના નોકરોને વધારો આપી શકાય.

અ. — એવું કંઈક કરો અને હલકા પગારના નોકરોના પગાર વધારો, પછી અમારી બીજી કમાણી બંધ કરો તો કામનું.

વિ. — એમ ફરકાર થાય તોપણ આ ગરીબ દેશમાં સરકારી નોકરોએ પણ ગરીબાઈમાં જ રહેવું પડશે. લોકો ભૂખે મરે અને લોકોના નોકરો મોજમળ શી રીતે કરી શકે ? તેમનું જીવન પણ દેશની પરિસ્થિતિ

પ્રમાણે હોવું જોઈએ ને ? આજે જેમ ગોરા અમલદારોના પગાર અને પ્રબળી આર્થિક સ્થિતિ વચ્ચે કંઈ ઠંઠાપડો જ નથી, એવું તો નહિ જ ચાલે. હિંદમાં તો આજે દુનિયાના ધનાઢ્યમાં ધનાઢ્ય હશે કરતાં મોટા અમલદારોને વધારે પગાર અપાય છે એ તમે જાણો છો ? એ વળી સાંભળવા જેવી વાત છે. તે વિષે ફરી મળીશું ત્યારે વાત.

વિહંગમ કાઢારી

ગામડું એટલે ઉકરડો

એ બાળબંધ જવા હતા. રસ્તો ખેતરડું હતો. હવા સ્વચ્છ હતી ને ફર ફર પવન વાતો હતો. લીલાં લીલાં ઝાડ ને લાંબી લાંબી વાડો જોવાની મજ પડતી હતી.

થોડી વાર તેઓ ચાલ્યા, એટલામાં એક બાઈએ, ‘અરે, આ ગંધ શાની આવી ?’

બીજે કહે, ‘કેમ, આટલું પછુ ન પરખાયું ? માણસો ઝાડે ફ્યાંની આ ગંધ છે. આવી ગંધ આવે એટલે જાણવું કે પાસે કયાંક હિંદુસ્તાનનું ગામડું આવ્યું !’

થોડી વારમાં બેઉ જણ ગામને પાદરે આવી પહોંચ્યા. પાદરે મોર ટહુકતા હતા;

ઝાડોની મજેદાર ઘટા હતી. પછુ બાળુએ જુઓ તો ટેકરા ઉપર ઉકરડા ગંધાય છે; તે તરફ લોકો ઝાડે ફરવા જાય છે; ફૂતરાં, ગધેડાં ગંઢકી ફૂંચી ખાતાં ત્યાં રખડે છે. ‘કોઈ કહી ત્યાં વાળી ઝૂંડી સાફ કરવા નથી. જાણે ઉકરડામાં ગામ વચ્ચું હોય એવો દેખાવ લાગે છે. આ ઉપરથી એક અંગ્રેજે ટીકા કરી છે કે, હિંદનું ગામડું એટલે ઉકરડો. આ ટીકા, આપણે ધારીએ તો, તરત ભૂંસી નાખી શકીએ. તેમાં પૈસાનો ખર્ચ નથી; મનમાં ઠરાવ કરી મંડી પડવાનું જ બાકી છે.

મ.

અધ્યાત્મ

પ્રભની સંસ્કૃતિ બાલ સાધનામાં નથી, પણ મનોરચનામાં છે. હૃદયની દાગણીઓ, બુદ્ધિની આકલ્પશક્તિ, ધુસીબતેને પહોંચી વળવાની યુક્તિ, આવરી કાવના પ્રકંભોને કંટક આજે આજુબાજે દુરદર્શિ અને આખા વિશ્વની અંદર પોતાનું, રચાન અને પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન, એ જ સંસ્કૃતિના મુખ્ય અંગો છે. નવશત્ર અને ઇત્તનબાપી ધર્મબુદ્ધિ, વર્ધમાન સમજબુદ્ધિ અને પ્રત્યક્ષને તોડે આંધ્ર અંધી કાલક્રિયાતા, એમાં જ સંસ્કૃતિ આવી જાય છે.

બાલ સાધના જેમ જેમ વધતાં જાય છે તેમ તેમ નવા પ્રકારે ઉત્પન્ન થતા જાય છે. સાધનોને જડ કહી તેમની કલેષા ન જ કરાય* એ જડ પદાર્થોએ આત્માને પોતાની મોહિનીમાં ફેડ કર્યો છે તેને ‘જડ’ કેમ કહેવાય ?

સાધનોને રચાવિત કરે કે કલેષ તે જાણી પ્રેરણાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સજાવી જ છે. તેમ જ આધ્યાત્મિક ઇત્તનમાં જે જે વસ્તુઓ મદદગાર થાય અથવા ખલેસદાયક થાય તે જાણમાં આધ્યાત્મિક બાળુ હોય જ છે.

એટલા જ માટે જડ સાધના કરેક સંબંધની આધ્યાત્મિક બાળુ તપાસવા જેટલી નવશત્ર સમજની આવશ્યક છે.

નવું વાચન

પ્રેરક વ્યાખ્યાન માળા પ્રકાશક : ચલ્લસત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, કરાડી. ડિ. ૦-૭-૦

વ્યાયામને અંગે થયેલા મેળાવાઓમાં અપાયેલાં ૧૦ વ્યાખ્યાનોનો આ સંગ્રહ આ નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંનાં પાંચના વ્યાખ્યાતા આપણી વ્યાયામ-પ્રચાર પ્રવૃત્તિના પ્રેરક સમા શ્રી. ડા. ટુભાઈ પુરાણી છે; બે વ્યાખ્યાનો શ્રી બાપાસાલ વેલ્લનાં, એક શ્રી. બાળા-સાહેબ ખેરનું, એક શ્રી. બા. કં. હાકોરનું અને એક શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનું છે તે વ્યાખ્યાનોને અપવામાં આવેલા 'પ્રેરક' વિશેષણની દૃષ્ટિએ આ માળાને મૂલ્યવની હોય તો, બા. કં. હા. નું વ્યાખ્યાન પ્રથમ આવે છે. બીજા શ્રીકે લોકે વ્યાયામ પ્રારંભે સર્વાંગીણ શિશુ સુધવા વાકતા, કાંઈ નહિ તોય શિશુમાં તેને એક અવિચ્છિન્ન રચાન આપતા; કાંઈક એવી દૃષ્ટિથી શ્રી. બા. કં. હા. નું આ અભ્યાસ- અને નિરીક્ષણ- પૂર્ણ વ્યાખ્યાન ગણાય. શ્રી. ડા. ટુભાઈ પુરાણી અને ખેર-સાહેબનાં વ્યાખ્યાનોમાં વ્યાયામ-પ્રેમનો ઉછાળો, એમ અને ધમરા કપટ તરી આવે છે. એમાં જે અનેકવિધ વિકાસ-દિશાઓ આંધવામાં આવી છે, એ પ્રચારકોને મનનીય લાગશે. બાકીનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો કાંઈક સખાલ અને કેલોક નવાએ પ્રેરકને બદલે ભ્રામક પણ લાગે છે.

વ્યાયામોને સંગ્રહમાં એકસમાન વજાટથી સંપત્તેલાં નથી લાગતાં; તેમનો માત્ર સંગ્રહ ન છે, —તેમાં કરી ખાસ સંગ્રહનાદિષ્ટ ગણાવી નથી. બાબાની દૃષ્ટિએ શ્રી. ખેર-સાહેબનું વ્યાખ્યાન તરત્નમિયું લાગે છે. વ્યાયામના વિદ્યાર્થીઓને હમેશા મનનીય લાગે એવું વસ્તુ ન વજાટમાં આવે, તો આવા સંગ્રહો કાંઈક પાંચપુસ્તક જેવા થઈ પડે.

વ્યાયામ-શિક્ષકોએ આ વ્યાખ્યાનો પર નજર નાંખવી જોઈએ. તો વ્યાયામ પ્રચારક મંડળના વ્યાપક ઉદ્દેશની કલ્પના કરવામાં મદદ થશે.

૧. બાલવિહાર અર્થાત્ સુગમ કળવાડી લેખકો : મંથુ બદે, ડાહ્યાભાઈ પટેલ. ડિ. ૧-૦-૦

૨. બાળકોના બામ લેખક : સોમાભાઈ કીશાભાઈ પટેલ. ડિ. ૦-૬-૦

૩. શાકભાજીની વાડી લેખક : ડપર ર મુખળ. ડિ. ૧-૦-૦

આ ત્રણ ચોપડીઓ વર્ધાશિશુ માટે કામ કરનારા શિક્ષકોને માટે કપોથી સાદિત્ય ગણાય. વર્ધાશાળાનાં પહેલાં ચાર વર્ષોમાં પ્રારંભિક બેનીવાડીનું પ્રવૃત્તિ કામ કરવાનું રાખેલું છે. તે કામને માટે શિક્ષકોને આ ત્રણ

ચોપડીઓમાંથી કપોથી માહિતી મળશે. ચોપડીની સેલી બાળકો માટે કહાળીને રાખી છે. એમ કે, પ્રથમ પુસ્તક સંપાદકે છે; બીજું વિદ્યાર્થીઓને પતરપે છે ત્રીજા પુસ્તકની સેલી સામાન્ય વજાનની છે. એ રીતે પ્રૌઢવાચનને માટેની યોગ્યતા પણ આ પુસ્તકોમાં છે. વિદ્યાર્થીઓને માટે તો કામ કરવાનું હોય. અને કપો હોય શીખવવા છતાંનારને અમુક માહિતી વગેરે જોઈએ, તે આ ચોપડીઓ આપે એમ છે.

પહેલું પુસ્તક સચિત્ત છે. બાકીનાં બે નથી. તે હોવાં જોઈતાં હતાં, નહિ તો ધણી યોજનાનાં નામમાત્ર ન નવરે. શબ્દ સાથે અર્થનો યોગ ન થઈ શકે. ત્યાં ચિત્ર ન કામ દઈ શકે ચિત્ર વગરની છતાં ત્રીજી ચોપડી રૂ. ૧ની છે તે કિંમત વધારે લાગે છે. બેની-વાડીના પારિમાપિક શબ્દોનો એમને રસ હોય તેમણે પણ આ પુસ્તકો જેવાં જોઈએ. ત્રણે લેખકોએ જે વિશાળાં ચોષાવતો પ્રયત્ન કરેલો તેવા મળે છે, એકે કપોકે સીધા પડયા રાખો પણ તેવા મળે છે. એટલે દરમળે શિક્ષકોને આ ચોપડીઓ એવી મદદગાર ગણાય. બાળકના અને પ્રૌઢના શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આપણું સાદિત્ય તદ્દિતોએ વધુ પ્રમાણમાં બંદાર પાડવા જેવું ગણાય.

દ્વિતીયા પ્રવેશપોથી ભાગ ૧. રતિલાલ આર. અપ્પય્ય, અંગત-મંગલ આશ્રમ, પોતારપુર-ભીમનાથ. પાન ૩૨ ડિ. સવા આનો.

ગુજરાતી વિપિ કોરા અંગેલ શીખવાની રાજ્યાત કરવા માટે આ ચોપડી છે, એમ લેખક કહે છે. એપ્રીસીટી શીખતાં પહેલાં આ ચોપડી કામમાં લેવા તે બતાવેલું કરે છે, અને પરિચયપદ્ધતિનું એમાં કોરાલુ રાખ્યું છે એમ ગણાવે છે. અંગેલ શીખવવામાં એક સાવ નવો ન તુકો કાઢવાનું માત્ર આ ચોપડીને નજર પડે. આ પદ્ધતિએ કામ કરી જોયું છે કે કેમ એ લેખક નથી ગણાવતા.

બાપા સાથે વિપિ કેવી અભિમાન્ય રીતે આંખમાં ભેરી નવે છે, એ આ ચોપડી જેતાં અનુભવે. બાબાને પરિચય આપવા સાચું ને સીધું સાધન બોલવાનું છે. લેખકને થયું દરો કે, પણ તો તો ચોપડી ન થઈ શકે; અને એપ્રીસીટી ન આવડે, તેવાં બાળક વંચે શી રીતે? એટલે એમણે કુનેદબેર રસ્તાં કાઢ્યો કે ગુજરાતી વિપિથી કામ લેાં આ ક્રમિયાનો કપરો ચોપડી જેતાં તો કળી નથી રાકોતો, અને અનુભવ અમને છે નહિ કે નથી લેખક કહેતા. ત્યાં મુધી તો આ ચોપડી બહુ આવકાર નહિ પામે.

વાચનપ્રવેશપોથી ભા ૧ થી ૪. એજક ઉપર મુખ્ય. કિ. દરેકનો સવા આનો.

પહેલા બે ભાગ બાળવર્ગને માટે, ત્રીજો બાળ પહેલા ધોરણને માટે તે ચોથો બાળ બીજા ધોરણ માટે છે એમ જણાવ્યું છે. દરેક ભાગનાં પાન ૩૨ છે. ત્રીજા ચોથા ભાગ માટે લખ્યું છે કે, તે જોડાસર શીખવા અને ઇતરવાચન માટે છે. બીજા ધોરણ સુધી જોડાસર બાકી રહે છે ? અને ઇતરવાચન માટે આટલાં જ પાનાં ? અને તે પાનાં જોઈએ તો, તે પહેલા ધોરણની કક્ષાને ચોમ્બ જ લાગે છે પરંતુ ચોથા ભાગમાં છેલ્લે જતાં પાંદો જોઈએ બીજે તો તે બારિખમ અને અપરા છે. મતલબ કે, પાઠ્યપુસ્તકને માટે અને આપરણક એવી કમિકલા સરખાઈ નથી. પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આ ચોપાદ્યોએ માંડ પાસ-માકં આવી શકાય એમ લાગે છે

મ૦

સુસ્તકી કમાલ પાસા 'પ્રયોજક': શ્રી. રમણિકલાલ જયશંકરભાઈ દલાલ. પ્રકાશક: જીવજ્ઞાલ અમરશી મહેતા, પૃ. ૩૨૬; કિં ૩, ૨-૦-૦

'પ્રયોજક' શબ્દ ઉપર અવતરણચિહ્નોમાં મૂક્યો છે; પણ તે મેં, શ્રી. રમણિકલાલભાઈએ નહિ. કારણ શ્રી. રમણિકલાલભાઈના અધ્યાપિ અપ્રસિદ્ધ ને મૂક સંબંધિતમાં 'પ્રયોજક'નો અર્થ સામાન્ય ગુજરાતી ભાષા પ્રમાણે પ્રયોજક નથી થતો; એનો અર્થ તો 'અનુવાદક' થતો લાગે છે. આ એમનો ખાસ અર્થ સામજીકો પણ આમ તો વાચકને સહેલો નથી, કારણ કે અંધમાં દયાંધ જેવું સૂચન સરખું કરવામાં આવ્યું નથી.

એમ છતાં, મિ. એચ. સી. આર્મસ્ટ્રોંગ કૃત 'મે પુલ્ક' નામક અંગ્રેજી અંગ્રેજી કથાકોને આદિથી અંત સુધી ને શ્રી. રમણિકલાલભાઈને આ પુસ્તક એની આગે સરખાવવામાં આવે, તો અગ્રાની શોધ સાંગોપાંગ સાચી છે એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

છતાં, ક્ષત્ર કરતું જોઈએ કે 'sharp eyes' એટલે (૫ ૩) 'એમનાં ચમત્કાર નયનો મોસરાં નીકળી જતાં,' 'Fierce countries' એટલે 'અચકર પ્રદેશ,' 'lawgiver' એટલે (૫ ૪) 'પાસાસાથી,' 'The food organization had broken down' એટલે (૫. ૪૬) 'ખોરાકની સંસ્થાઓ ધાકી ગઈ હતી,' એવા એવા સંજ્ઞાબદ્ધ અર્થોની ભાવનામાં શ્રી. રમણિકલાલભાઈ ખરા પ્રયોજક—ખરા મૂળકાર જ છે.

'પ્રયોજક'નો ઉપયોગ નવીન ગર્થ કરવામાં શ્રી. રમણિકલાલભાઈનું એક વિશિષ્ટ શાસ્ત્રપણ છે જ. કારણ અંધ સુપ્રસિદ્ધ વીર પુરુષના જીવનચરિત્રનો હોવાથી તેમ જ મૂળકારની કલમ કલમ પ્રકાશની હોવાથી, મૂળ મૂળ છે એ જોવા વિના, બહુ શ્રી રમણિકલાલભાઈનો સ્વતંત્ર અંધ જ છે એમ માનીને વાંચતાં અંધ બેસક મનોરંજક, હાકલતપણ ને વીરરસપ્રધાન વેળાની સંચોટ શક્તિનો, સુંદર ને વાંચવા સંધરવા લાયક લાગવાનો જ, ને રમણિકલાલની કલમને પાછું ક્રેળ જ આપવાનો મૂ.

લોકસાહિત્ય પુ. ૧ કું શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ફૂલછાપ કાર્યાલય, રાણપુર, પૃ. ૩૪૪, ૩૧. ૨-૦-૦

જુદે જુદે પ્રકારે લખાયેલા લેખો, અને પ્રવેશકોનો તથા અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોનો આ પ્રથમ સંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોનુદ એવા લોકસાહિત્યવિષયક લખાણોમાં અનન્ય છે. એટલે જેનું સ્થાન અગત્યનું, ને જીવન ચિરંજીવી રહેશે એમાં શંકા નથી. સ્વ. રણનિદરામ વાવાભાઈના પ્રાથમિક જોડાણ પછી આ વિષયમાં બધી દિશાએ કાંઈ ઊતરનાર સંશ્લેષક ને વિવેચક બાઈ મેઘાણી જ છે. ને એમના આ સંગ્રહમાંનાં લખાણોના પ્રારંભ પછ ઉપર એમના ભાવનાપ્રધાન ને કાવ્યપૂર્ણ રચનાવની જ નહિ, પણ અવ્યાસપૂર્ણ ખંત અને ધમની મોદાર લાગેલી છે.

આમ-જનતા માટે આ અંધ મનોરંજક, હાલ-સ્પર્શી છે ને કાવ્યમાત્રા સમાન છે, અને અવ્યાસીઓ માટે રસિક, અવ્યસનીય ને સંગ્રહણીય છે. અવ્યાસી-ઓને એમ લાગશે કે, રાઈપ્રાચુથ અને મધ્યમના પ્રવચપ્રાચુથમાં અવ્યસનીય મુદાઓ અને વિવેચનો જોઈએ એવાં ખોટી ઊકતાં નથી. પણ જેનું કારણ એમની જેલી છે, એવા મુદાઓ કે વિવેચનોની હામુષ નથી.

જેટલી અને ભાષાનું ધોરણ મુજાબલે જાયું હોવા છતાં, પુસ્તકકારે પ્રગટ કરી વખતે પણ જેટલી ને ભાષાના દોષો સુધારી લેવા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું હોત તો, 'પ્રસંગોપાત્ત'ને બદલે 'પ્રસંગોપાત', 'તત્કાલીન'ને બદલે 'તત્કલિન', 'લાંબાંચોડાં'ને બદલે 'લાંબાંચોડાં', 'ખાંડિયો'ને બદલે 'ખારણીઓ', 'ફરેરતી'ને બદલે 'જેઝેરતી', 'જુલુકિત' ને બદલે 'જુલુકિત' અને 'હુમ્મો' એટલે 'tattered', એવા દોષોથી પુસ્તક આડહિત રહેત.

મૂ.

ન્યાય એ હિંમતની રથ છે; માનસના ન્યાયે ધણીવાર દલાવું
રથ લેવું જોઈએ.

—ડીન ધન્વ

મા સિ ક વિ વે ચ ન

ચોખવટની જરૂર

સાંભળ્યું છે કે, સરકારે પોતાની ચૂંટણી વાચનમાળાને હવેથી પ્રસિદ્ધ કરવાનું અર્થ કર્યું છે અને તે જાતની ખચર સૌ સ્કૂલબોર્ડોને આપી છે. આ હપ્તીકત જે સાચી હોય તો તે વિચિત્ર કહેવાય. ૩૦-૩૫ વર્ષથી આજની વાચનમાળા એક રીતે જોતાં જૂની તો હતી જ. પરંતુ તેના અવેજમાં તેનાથી સાદું નહિ તોય તેની બરાબરીનું કશું કયું વગર આમ એવાનક શું કામ સરકારે એ ચોખડીએ રદ કરી. તે સમજાતું નથી. વાચનમાળા તરીકે જોતાં, તે ચોખડીએનું જૂનાપણું ખાદ કરતાં તેમને ટપી જાય એવી એક નવી વાચનમાળા જોવામાં નથી આવતી, એવા સંજોગમાં આ પગલું વિશેષ નવાઈજન્યું લાગે છે. સરકાર પોતાની વાચનમાળાને સુધરાવી નવા જમાનાને અનુકૂળ બનાવવા પણ વિચારી શકતી હતી, વિચાર્યું જોઈતું હતું. તેમ કેમ ન કરવામાં આવ્યું? અને એમિતી તે ઉઠાડી જ મૂકવામાં આવી? આ વિષે ચોખવટ કરી જાનતાને ખુલાસો આપવો ઘટે. વળી સરકારે નીમેક્ષી પાઠ્યપુસ્તક સમિતિ હજી કામ કરે છે, ત્યાં આવા ફેરફારો બારોબાર કરાય તો તે તેના કામમાં દખલદાર પણ ન થાય?

પરદેશી વસ્તોના પ્રદર્શન-માળો

લગનમાળો ઉપરથી છે એટલે હજારોની સંખ્યામાં લખી થાય છે. ગાડીએ પુરાઈ પુરાઈને જોના જાય છે. એક કાળ એવેા હતો કે ત્યારે આપણા સાક્ષરને આવી જાનો જોઈને 'જનનાવરની જાન' લખવા સુઝતું. સારા કાપદાને લઈને એમાંના 'અકરી-આઈના બેટડા'ને એની માને લઈને ફરવો પડે એવડો નથી રહ્યો. છતાં કેટલીક ટીકાપાત્ર વાનો રહી છે, તો તેમાં નવી અનેક ઉમેરાર્થ પણ છે. એમાંની પરદેશી વસ્તુના ઉપયોગની વાત આજ સ્વરાજ સેવા માગતી પ્રજાને માટે ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. કાપડિયા અને દરજીએને માટે તથા જાનવાંચેને સારુ આ ખરી ઘીંછીમાંની ઝગુ ગણાય. પણ સ્વરાજનું શું? તેમાંય અલારે તો એ વિચાર ખાસ આવે છે: આપણે હાલની તૈયારીએ કરના મનાઈએ છીએ.

હવેની હાલની તૈયારી એટલે સાંજોપાંચ રચનાત્મક કાર્યક્રમની પ્રત્યક્ષ અપનાવટ. ક્યાં એ અપનાવટ, અને ક્યાં આ પરદેશી વસ્તોના વરણોડા? જાણે આ દહાડા પરદેશી વસ્તોનાં પ્રદર્શન બરવાના ન હોય! આ બાજતમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે યુનેગાર છે. એમણે જ સ્વરાજનો વિચાર કરવો હોય, તો લગ્ન વખતે પરદેશીની પ્રતિષ્ઠા તેઓ ન કરે; લારે તો તે યુવામી લેજામને ડોડે જ અને સ્વતંત્રતાની સાચી તૈયારીરૂપ ખાદીને અપનાવે. જે પ્રજા હાલને રંગે ચડી હોય તો આવી આવી સીએ તો આપોઆપ સુઝે અને અમલમાં આવી જાય, કનિઓએ આવી આવી સીએ પર પ્રહાર કરવા જોઈએ. 'જનનાવરની જાન' પછી એને મળતું કામ કેમ ન મળે? પરદેશી વસ્તોના આ વરણોડા 'યુવાનોની જાન' ન ગણાય?

કોણ કોના ન્યાય તોણે?

અમેરિકાના એક કાર્નલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના પ્રમુખે એક નવાઈ પમાડે એવી જાહેરાત કરી છે. તે કહે છે કે, જે 'કોર્ટ' માણસ જર્મનીના હેર હિટલરને 'જીવનો, અણધવાયેશો અને વગર ઇર્જિ કયે' પકડીને જિનીવાના આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રજાસંઘની અદાલત આગળ રજૂ કરશે, તેને તે ૨૦ લાખ ડોલરનું ધનામ આપશે. આ પ્રમુખ સાહેબ ખરેખર હિટલરને એ રીતે પકડવો એ શક્ય માનતા હશે? જૂની પરીકથા અને જાદુઈ વાતોમાં આવતો શક્ષક જે કોર્ટએ સાંધેા હોય, તો તે કદાચ હિટલરને ઊપનો ઉઠાવી લાવી શકે. પરંતુ તેમ કરતાં તે શક્ષકે પણ અધારપિછોડો ઝોડવો જોઈએ; નહિ તો હિટલરના અંગ-રક્ત જુએ તો આને તો એ શક્ષકનો, પોતાના શક્ષકની બળ વડે, એ રક્ષકો વિમાનથી જ પિછો ન પકડે?

પણ એ વરણો ધારો કે જાની શકી: હિટલરને પ્રજાસંઘની અદાલત આગળ કોર્ટ લઈ આવ્યું. ત્યાં તેના પર કયો યુનો ક્યોનો આરોપ મૂકવામાં આવશે? અને એ યુનાનો કેસ ચલાવનારા કોણ હશે? આને સ્વાભાવિક એવો બુદ્ધનો તાત્કાલિક આવેશ અને પોતપોતાના દેશાભિમાનની આંધળી લાગણી જે

દર રાખીએ, તો આ અસહ્યતો વિચાર કરતાં આઈગલની પેલી વાત યાદ આવે છે. 'ફેટલાક ચઢીએએ એક પતિત ગણેને ધ્રુશિસ્ત આગળ રજૂ કરીને કહ્યું કે, 'પ્રિસામસીદ, આ બાઈ અભિચારી છે, એને દંડ કરો.' ભગવાન ધ્રુશિએ જવાબ આપ્યો, 'વાર. એને બધી વસ્તીના તમે દરેક અંદેકે પથરો મારો. પણ એક શરત: જોણે એના પર આરોપાયેલો ગુનો જીતનામાં કદી ન કર્યો હોય એવો આપણ દાય જ એને પથરો મારો.' આઈગલ કહે છે કે, પોતા આરોપ મૂકનારા આત્મા કદા એવા જ એસરી મયા: થોડી જ વારમાં ત્યાં એ બાઈ અને ધ્રુશિ જ બાકી રવાં હતો. પછી ધ્રુશિએ એ બાઈને બોલ આપી આખી કરી.

આજ જગતમાં ને દિસા, સંક્રચિત રવાઈ, અસહિષ્ણુના, પામર રવાઈ, અને હસહસતા પાનર-શોદ ચાલી રવાં છે, એમાં કેમ કોનો ન્યાય તોળે એમ છે? એ શક્તિ તો એક જણે પણ એમાંથી જીગરી નિષ્પાપ થઈને મેળવવી જોઈએ છે. તે વગર કાઈ કાઈનો ન્યાય તોળી શકે એમ આજે તો દેખાતું નથી. માંધીય આજ અંગ્રેજ પ્રજાને ને સલાહ આપે છે તે આ જ છે: કે ને પાપને દર કરવા તમે તારો છો, ને પાપ સાથે તમે પોને અમદકાર કરીને આત્મશુદ્ધ નહિ યાઓ ત્યાં મુખી એ પાપને ધરમળથી દર નહીં જ કરી શકો. એ કરવાની શરૂઆતમાં હિંદની આઝાદી એક વસ્તુ છે, એવી શરૂઆત કર્યા વગર ખરેખરો ન્યાય તોળવાની શક્તિ જગત પાસે આવવાની નથી. આજનું શુદ્ધ તો હિંસા હિંસા વચ્ચે જ છે, અને તેને માટે એક ટુકા સ્વતંત્ર માંધીયએ કહ્યું છે તે સુવર્ણવાક્ય છે કે, 'Morality is contraband in war' — નીતિ-ન્યાયદિ તો યુદ્ધમાં પરંતની વસ્તુ છે.

શહેરો વિનં ગામડાં

એક ફેળવણીકાર જોડે વધીયોગનાને અંગે ચર્ચા ચાલતી હતી. 'મેં' કહ્યું, 'વધીયોગના પ્રમાણે તો અંગ્રેજનું રથાન અત્યારે તે શરૂ થાય છે ત્યાંથી ત્રણ વર્ષ પછી ૧૨નું જોઈએ. આજ દાસ્તરૂદનાં પ્રાય-મિત્ર ત્રણ વર્ષોમાં તે બધું કરીને તેના જયા ધોરણથી પ્રારંભ કરવો જોઈએ. અને તેની જગ્યાએ એ વજુ વર્ષોમાં સરકારે હિંદુસ્તાની દાખલ કયું જ છે.'

ફેળવણીકાર કહે, 'પણ એ તો ગામડાં માટે તમે કહ્યો છો ને? શહેરો માટે તો અંગ્રેજ ચાલે છે એમ ન યાચે?'

મેં પૂછ્યું, 'કેમ, જેમાં શું કામ કરક કરવો જોઈએ? પાકાની ફેળવણી તો સર્વસમાન જ રાખવી શકે ને?'

તે બાઈ કહે, 'ગામડાંનાં છોકરાં બહુવામાં જગ પાડત નહીં? તેમને અંગ્રેજ વગર ચાલે.'

મેં કહ્યું, 'એમ! આજ શહેરોમાં તમે જો તપાસો તો ત્યાં શિક્ષણનું કામ કરતા ઘણા સોડ ગામડાંમાંથી આવેલા નહીં મળે! ગામડાંના વિદ્યાર્થી-એને માટે એવો સામાન્ય કચાસ બાંધી કાઈ શકાય ખરો?'

તે બાઈ કહે, 'હા, એ તો ખરું.' પણ એમને સમાધાન થયું હોય એમ ન લાગ્યું. અને એનું કારણ છે. અંગ્રેજ પ્રત્યેના આપણા ભેદોનો રાગ આજ મહેતુક અને ખરેખર મથોડામાં નથી રહ્યો. વિચાર કરીને આપણે તેનું રથાન બસે નહીં કરીએ. પરંતુ તે પ્રમાણે મુકારો કરતાં ભલભલા કરે છે. કારણ એ છે કે, ને આજના શિક્ષિત સમાજના માનસમાં તેની પોતાની દયાળીની સાથે જડાઈ મથેલી વસ્તુ બની છે. અંગ્રેજને જોડે એ વર્ગ પોતાની નાત જમાડી છે અને તેની પ્રતિષ્ઠાથી તે રણ બાઈ શકે છે તેથી તે 'ગામડાં વિનં શહેરો' એવો વિચાર કરે છે: એને આપ્યા સમાજનો સમગ્ર વિચાર કરતાં મુરેલી પડે છે. અંગ્રેજની આસપાસ ને તેને આધારે આપણા સમાજમાં અનેક દિલો ભભી ગયાં છે. અને જોડેજોડે દિલ આપમેળે ન યસે.

આજનું આયુ ફેળવણીતંત્ર અંગ્રેજની માધ્યમ તરીકેની પ્રતિષ્ઠાને લઈને નથી બિલું થયું? નના જમાનાનું જ્ઞાન મેળવવાને સોલે, શરૂમાં રાજ રામ-મોહન રાય જેવા અંગ્રેજ તરફ આકર્ષણ, અને અંગ્રેજના મણેજ એકા. પણ એવું આકર્ષણ રામ-મોહન રાયનું તો એમની સાથે હતાયું. પછી તે તેની આસપાસ અનેકવિધ બીજાં પ્રસોબનો ભર્યાં — મૂળ બીજના ઝાગને વડવાઈઓ ફૂડી. આજ યક તે વડવાઈ ચૂંચવાઈ ગયાં છે. હવે અંગ્રેજના જ માધ્યમથી કામ શરૂ ને જોઈએ એમ નથી: નહું જ્ઞાન રચવાના મારફતે પણ લઈ શકાય. ભવાન, દર્કા

વગેરે દેશોના પ્રયત્નો તે રીતે સુચક છે. પણ યુનિ-
વર્સિટી — એટલે કે પેલી અંગ્રેજીની નાન — આડે
આપણે; લોક નહીં માને; એવી એવી અનેક આડ-
વાતો વચ્ચે આવે છે. વર્ધોચોજનાએ આ વિધો
સામે લોકમત તૈયાર કરવો જોઈએ. નહિ તો પહેલી
જ આફને એ સુધ્ધ જશે.

કોમી ચરમાં નકામાં છે

વર્ધો-શિક્ષણ યોજના સામે મુસ્લિમ વિરોધ તો
બહુમાં હતો. હમણાં એક મિત્ર હિંદુ વિરોધની
તરફ પણ ધ્યાન ખેંચ્યું. હિંદુ તેમ જ મુસ્લિમ
બેઉ કોમીવાદીઓ એનો વિરોધ કરે, અને પોતાની
કોમને એ યોજના ન્યાય નથી આપતી એમ
કહીને, આ રિયલિ એક વસ્તુ બીના જ કહેવાય.
એ ઉપરથી એક વસ્તુ તો આપોઆપ સિદ્ધ થાય
છે એમ કહેવાય કે, વર્ધો-યોજના કોમીવાદી નથી :
તેનો રાષ્ટ્રવાદ એમ આડતરી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

વિરોધીઓ પોતાની વાતના સમર્થનમાં તેનો
સમાજવિચયનો અભ્યાસક્રમ મુખ્યત્વે રજૂ કરે
છે. બેઉ કહે છે કે, અમારી ખાસ જો કોમી સંસ્કૃતિ,
તેને એમાં રચાન નથી, તેથી તે સામી કોમનો પણ
કરનારી યોજના છે. કોમીવાદનું આગ્રહાસ કામ જ
એ છે કે, પોતાનું સંસ્કૃતિ દિત યુગબાવની દૃષ્ટિએ
વિચારવું. દરેક કોમ પોતાની આત્મચુદ્ધિને માટે,
પોતાના શુદ્ધ વિકાસને માટે, રચનાત્મક પ્રયત્નો
વિચારે; એ પ્રકારના કોમવાદને કોઈ ગણકારવું નથી,
સમજવા માગવું નથી. અસ્પૃશ્યતાના પાપને દૂર
કરવા હિંદુઓ કમર કસતા નથી; પણ મુસ્લિમની
વિરોધભાવે ભક્તિ કરીને માને છે કે, પોતે હિંદુદિત
સંબંધે છે. તેવું જ મુસ્લિમ ભાઈઓ પણ કરે
છે. આવા માનસથી વર્ધો-યોજના વિચારાય છે તેથી
જ તે ઉભયપક્ષે ઉધી લાગે છે. એને નિકાળવાનું
સાચું દૃષ્ટિબિંદુ રાષ્ટ્રપ્રેમનું છે, કોમી ચરમાં કામનાં
નથી. એ સાચી દૃષ્ટિ રાખીને એનો વિચાર કરાવો
જોઈએ, તો તેના ટીકાકાર પણ યોજનાને આગળ
વધવામાં મદદ કરી શકશે.

તહેવારો દ્વારા કેળવણી

તહેવાર એટલે સાળામાં રળનો દિવસ એટલું
જ સમગ્ર છે. તહેવારની ઉજવણીમાં રહેલી
કેળવણીનો લાભ લેવામાં આવતો નથી. શિક્ષકો તે

દિવસને આરામનો માને છે; સમાજ તે દિવસને
ગમે તેમ વેડફી દેવાનો કરી મૂકે છે. આ એક
પડતા કે પડેલા સમાજની નિરાની ગણાય. સાળામાં
ભરે તે દિવસે બહુવાની રળ રહે; પણ બહુવું એ
જ કેળવણી નથી. તહેવારો પણ કેળવણી શક્તિ
ધરાવે છે, જે બીજામાં નથી. ચતુર સમાજે તે લાભ
નતો ન કરવો જોઈએ. આપક શિક્ષણની જીવન-
દૃષ્ટિવાળી વર્ધો-યોજનાએ આ વસ્તુ દબે ધ્યાન પર
આણી છે. આ અંકમાં અં બાગવતનો તહેવારો
અને શિક્ષણનો લેખ શિક્ષકો વિચારે. ઉત્સાહી
શિક્ષકો કાકાપ્રાદેશનું ‘જીવતા તહેવારો’ પુસ્તક વાંચે.
તો અત્યાર સુધી અવગણાયેલી એક શિક્ષણ-દિશામાં
તેઓ ડોકિયું કરી શકશે. સમાજ સાથે સંપર્ક સાધવા
અને સમાજનો પરિચય કરાવવાની એક આજ્ઞા યુક્તિ
આ તહેવારોમાંથી મળી રહેશે. એમાં સેવાની તાલીમ
લેવાની તકો પણ પડેલી છે. શિક્ષકોએ એ રીતે તહે-
વારોની ઉજવણીનો વિચાર કરતા ધવું જોઈએ.

ગુજરાતી માધ્યમની સ્વાભાવિક સરળતા

ગુજરાત વિનય મંદિરમાં એક વિદ્યાર્થી છટ્ટા
ધોરણમાં બળે છે. તેમાં દાખલ થયો તે અગાઉ
તે વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી દ્વારા ગણિત બજાવે. વિનય
મંદિરમાં આવ્યો સારથી તે ગુજરાતીમાં બહુવા
લાગ્યો. આ ફેરફાર કરવામાં એ વિદ્યાર્થી કે એના
શિક્ષકને કરી ખાસ તકલીફ ન પડી. ગુજરાતી
પરિભાષા સમજવામાં, અને કેટલીક જગ્યાએ થોડા
લેવામાં પણ, એ વિદ્યાર્થીને બારે જહેમત ઉઠાવવી
ન પડી. અહીં આગળ આ જણાવવાનું પ્રયોજન
તો એ છે કે, માધ્યમિક શાળાઓ માધ્યમના ફેરફારને
મેટા હાઉ ન માને; આટલી સરળતા અને સદજ-
તાથી સાધી સકાય એવી સદજ વાત એ છે.

પરંતુ એક વાત આ ફેરફારને અંગે બારપૂરું
કહેવા જોઈ છે. જાણવામાં આવ્યું છે ને કમું જરા
જેમું પણ છે કે, માધ્યમ ગુજરાતી કરવું એટલે
ફેટલાક એમ માને છે કે, અગાઉ બધું અંગ્રેજીમાં
સમજાવતા તેને બદલે કોને ફટકું ગુજરાતીમાં સમજાવવું.
તેમ કરતાં અંગ્રેજી શબ્દોનું ઊંટણું બારોબાર
આવી જાય, તોય માનવામાં આવે છે કે,
માધ્યમ તો ગુજરાતી જ છે! માધ્યમ ગુજરાતી
રાખ્યું છે એમ કહેનારા ધણા શિક્ષકો આવું દે-

ગુજરાતી જ હાંક્યે રાખે છે એ વાત જો ખરી હોય, તો તેમણે ગણવું જોઈએ કે, એ નથી ગુજરાતી માધ્યમ કે નથી અંગ્રેજી; નથી કરીને આપનાં એક જગડવાના ઘાટ થાય છે. એ રૂટે તો ગુજરાતીની પણ એવાને બદલે અસેવા થશે. માધ્યમનો ફેરફાર તો પુરુષાર્થ માગે છે. શિક્ષક જેમ અંગ્રેજી ભોક્ષવામાં કાળજી રાખે છે, તેમ જ તેણે ગુજરાતી માટે રાખવી જોઈશે. એટલે પોતે તેની પરિભાષા યોગ્ય અને નિષ્ક્રિય કરશે. વિનંતી છે કે, સો શિક્ષકો આનો વિચાર કરે.

માધ્યમિક શિક્ષક પરિપક્વને વિનંતી

માધ્યમની આ આગતમાં શિક્ષક પરિપક્વને ધ્યાન આપવું જોઈએ. આવતા ઓડીયર માસમાં અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ આખા ઇલાકાની પરિવર્તન પોતાને ત્યાં નોતરે છે. તેના કામની તૈયારીઓ અત્યારથી શરૂ કરી દીધી છે. એ સરસ કહેવાય. અમે સુચીએ છીએ કે, તે પરિપક્વ માધ્યમના ફેરફાર તરફ સક્રિય પગલાં શાં લેવાં તે વિચારે; અત્યારે ચાલતી વસ્તુસ્થિતિ શી છે તે તપાસે; અને તેમાં આગળ પધવા યોજના કરે. પ્રાથમિક પાયાના શિક્ષણના કેન્દ્રમાં જેમ ક્રિયા અને ઉલ્લેખ છે, તેમ આ માધ્યમિક શિક્ષણનું જો કેન્દ્ર મદલ્યુ કરવા જેવું કેન્દ્ર હોય તો રૂબાલાને માધ્યમ કરવું એ છે. અંગ્રેજી માધ્યમથી મળતું શિક્ષણ મન અને ભુદ્ધિ સાથે જડાવું નથી જ; તે યશ્યું જ રહે છે; તેથી જ ગોખણે અગ્યાતનું રહ્યાન પચારી લીધું છે. તેથી માધ્યમિક શિક્ષણનાં કામની તૈયારીમાં વિદ્યાર્થીનું ધડતર નથી સંધાવું. પોતાની બાળમાં તે શિક્ષણને વણી નથી શકે; તેથી પોતાનું અને પોતાની માતૃભાષાનું એટલું ધડતર અણખીસ્યું રહે છે. મારે કહું છું કે, આપણા દેશના માધ્યમિક શિક્ષણનું કોલેજિયલ અને મધ્યમિક રૂબાલાને માધ્યમ કરવામાં રહેલું છે. માધ્યમનો આ ફેરફાર આજ વિવાદમય નથી રહ્યો. પણ એ ના એ પ્રશ્નનો પ્રારંભ થયો. ગણાય : બાળગના પ્રવર્તના શરૂ કરવાને મારના અગ્રણી એક પણ આપણે ત્યાં એટલાથી અણે હવે થઈ એમ મનાવું દોષ, એવું આચાર પરથી દેખાય છે. નહિ તો, યુનિવર્સિટીની આ વિષેની બેદરકારી તીવ્ર રીતે સ્પષ્ટ થી સંજાની. શિક્ષક પરિપક્વ પણ હજી સુધી તો એમની

નિષ્ઠા યુનિવર્સિટીના જ બેદરકારી-ગ્રીએ માણે છે. એ જો તે ગ્રીએ છોડી કામે વળગે તો જ આ રેહિયાળ અને જીવનદોષી મંદતામાંથી ઉગારો બરડો. અમદાવાદ પરિવર્તના યોજનાને આ આગતને દાથ પર લેવા અમારી નજર વિનંતી છે.

પ્રાથમિક શાળાનું શબ્દચિત્ર

પૂર્વગત વિદ્યાપીઠમાં માત્રના અમદાવાદ ગિરિયા સ્કૂલ બોર્ડના શિક્ષકોના તાલીમ વર્ગની દમણ પરીક્ષા થઈ. તેમાં એક આવી જાનનો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો : ‘ગામડાંની એક પ્રાથમિક શાળાનો ચિતાર આપો. . .’ તેના અનેકવિધ જવાબોમાં તો એક શિક્ષકનો તીચેનો જવાબ લાક્ષણિક શબ્દચિત્ર દોરે છે. શબ્દચિત્રોમાં સામાન્ય રીતે રંગની પીંછી જરા બબકબેર વપરાય જ છે. પણ તે નેના મત્યાંશને ઝટ નંગર પર લાવવાને માટે જ. આ ચિત્ર એ રીતે રમિક લાગશે.

‘ગામડાં વચ્ચે, ખાંડાં ટોર પૂરવા લાલક કંઈ મધાન છે ચારે બાજુ કપરી અને મંદી આજુબાજુ ટવજતું બીડી રહ્યાં છે. મકાનની વચ્ચે એક ખુરસી અને ટેબલ છે. ખુરસી ઉપર બેઠા બેઠા શિક્ષક થાય છે; ઊંચાસો અંદર અંદર ખરાબ શબ્દો બોલીને શાળાર્થ વાતાવરણ પવિત્ર બનાવે છે. અર્ધા કલાક પછી સાદેજ ભરે છે. ઊંચાસો ચાલી કરે છે, મારેતર સાદેજ મોટી અવાજે બસે છે. સાદેસાચ મોઢામાંથી મુલાકાતો દાદવાનું પણ બૂલતા નથી. ચોરી મારજૂક; અને ત્યાર બાદ એ શાંત બને છે

કામલા લખાવવાની શરૂઆત થાય છે. આવડથ; તેને કાંઈ નહિ, પણ ન આવડથા તેને પ્રશ્નની મને છે. બાળકો ટુએ છે. હરે જઈ શેતાં શેતાં ચાઈ ભય છે. માળાપ શિક્ષકને યાદોથી નવાજે છે. મારેતર મુજ તેમ જ દલાયેલા પ્રાણી માફક સંદન કરે છે.

બાળકોનાં કપડાં પુષ્પજ મેલાં છે. શાળાની વરેલુ જ્યાં ત્યાં રજગતી પડી છે. મારેતર અનિવચિત, તો બાળકો કેવા નિયમિત, એ પ્રત્યક્ષ જોવાથી જ ખ્યાલ આવે ઊંચાસો મોંમાં પેન લાગે છે, ત્યારે મારેતર સાદેજ મોઢામાં બોલી વાલી આરામથી બેસે છે. દાઈમ જેમ તેમ પડે કરી રેર ભય છે. (ઊંચાસો ખમે પાડતા પાડતા ને મારેતર સાદેજ લાફડી ડલાળવા)

અધિકારી સાદેજની તપાસની વખતે શાળા બરાસિય છે. પુરતકિયા જાન નેપાર છે, કામ ચાલુ લખાય છે. બાળકો ચાલીના દબાની માફક આવજ ખકેલાય છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જુગતરામ દવે
ગોપાલરામ પટેલ
નમીનદાસ પાંડેય

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (તંત્રી)
છવજી દેસાઈ (અવરજાપક)

પર્ત ૧

અંક ૧૦

જુલાઈ

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

જુલાઈ, ૧૯૪૦

વર્ષ ૬

અંક ૨૦

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ગ્રામ પુરાતન વટવૃત્તો	કાકા કાલેલકર	૩૬૧
પ્રેમ અને ગુણ	કાકા કાલેલકર	૩૬૬
ગાંધીજીની શિક્ષણ-ચિંતના	દાદા ધર્માધિકારી	૩૬૭
માણસની સ્વાભાવિક અર્થસાચિત્તિ	કિશોરલાલ ધનશ્યામલા	૩૬૮
ગુજરાત વર્તમાનકાલ સ્વાભાવિકતા		
અધ્યાત્મમાં ફેરફાર	મનમોહન દેસાઈ	૩૭૩
જીવનતત્ત્વો	કાકા કાલેલકર	૩૭૪
દશરત કમર	ચૂનીલાલ બારોટ	૩૭૫
શિખવાડનાર અને શીખનાર	ગોપાળદાસ પટેલ	૩૭૭
વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો	તંત્રી, શિ. સા.	૩૭૮
જેમ જુઓ	કાકા કાલેલકર	૩૮૧
પહેલી પદ્યકલાકાવ્યક પુસ્તકોની		
ધારી	પાંડુરંગ દેસાઈ	૩૮૨
બાળકોની સ્વયંવિકાસ	દિલ્લિપરા દીવાનજી	૩૮૫
શબ્દોના વંશ	અ. બેચરદાસ દોશી	૩૮૭
વહેવારુ ખગોળ-૧૦	દલિદ્રેશ ભટ્ટ	૩૮૮
સાચો રક્ત	ગો. પ.	૩૯૦
સાચીયર સોફીસ	મ.	૩૯૧
આગોશી-૬	વિદ્યુલદાસ કાઠારી	૩૯૨
નવું વાચન		
સ્વ. બાઈ વેળવનો અક્ષરદેહ	મ.	૩૯૪
શ્રી. મેઘાનંદીની બે ઐતિહાસિક નવલો	"	૩૯૫
હિંદુસ્તાની પ્રવેશિકા	ગો.	૩૯૬
હિંદુસ્તાની પાઠમાળા	"	૩૯૬
માસિક વિવેચન		
એક રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાર ચર્ચા	મ.	૩૯૮
એક રાષ્ટ્ર-વંશચરે પ્રશ્ન	"	૩૯૮
એક શિક્ષણપત્રિકા	"	૩૯૮
'આધ્યાત્મિક આજમાન'	"	૪૦૦
અનંત દેસની રાજાઓ	"	૪૦૦

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી માલક થઈ શકશે.

દરેક માસના પહેલા અડવાડિયામાં આંક ન મળે તો માલકે પોતાનો માલકનંબર લખી અગર અપવાધી તે આંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમેને તુરંત જાણવશે કે જેથી નવા આંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માલકનંબર અવશ્ય જાણવવા વિનંતી છે.

મુંબઈના માલકે પોતાનું લવાનમ નવલવન કાર્યાલયની મુંબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ)માં કરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓર્ડર 'કોલે' ન કરવા વિનંતી છે.

લવાનમના દર દેશમાં પરદેશમાં બ્રહ્મદેશમાં શ. ૨-૦-૦ સિ. પાંચ શ. ૨-૮-૦ ૧૨૬ નક્કે, ચાર આના.

અવરોધક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય નવલવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ-૧૦૫, અમદાવાદ

નવલવનનાં છઠ્ઠાં પુસ્તકો

કુવરખાઈનું માસિકુ: કવિ પ્રેમાનંદ કૃત. શિખળ સાથેની આશિત્તિ; સંપા.

મનમોહન દેસાઈ, કિં. ૦-૬-૦.

ગાંધીવિચારદાહન; કિશોરલાલ મશરવાળા (ત્રીજી આશિત્તિ); કિં. ૦-૮-૦.

એક ધર્મયુદ્ધ: મહાદેવ દેસાઈ (બીજી આશિત્તિ); કિં. ૦-૬-૦.

આત્મકથા: ગાંધીજી (બંને ભાગ એકત્રિત; પાકું પૂર્વ-સચિત્ર આશિત્તિ)

કિં. શ. ૧-૦-૦

વર્ધાશિક્ષણ ચોખ્ખા બીજ વાર કિં. ૦-૧૦-૦.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-અંક ૧૦]

અમદાવાદ

[જુલાઈ, ૧૯૪૦

ત્રણ પુરાતન વટવૃક્ષો

[નાનપણથી જ એ બગીચાઓ મેં જોયા હતા અને જ્યાં મારો છવ પંચવાયો હતો તેમને જો એક એક અલગિ આપવા બેસું તો મારે માટે એક મોટો આનંદનો વિષય થાય. છેક નાનપણમાં કેટલાંક મોટેરાં જેટલે એક બગીચો જોવા અમે ગયા હતા. પણ માલિકે અમને અંદર ફરવાની અનાઈ કરી અને વિરસ થઈને અમે પાછા આવ્યા. એ માટે સીધી પહેલું સમય. તે વખતે હું પશ્ચિમ વરસના હોઈશ. બગીચાને બીજે છેડે મહેલમાં બેઠેલા માલિકે મોટેથી બોલવાની તરતી ન લે, કેવળ ઢાંચના ઇશારાથી અમને કાઢી મૂકે, એ ચિત્ર દલિયે તાલું છે. સફળતા કરતાં નિષ્ફળતા જીવનમાં વધારે ઊંડી ઊતરે છે; ખોલું શું ?

ત્યાર પછીનો બગીચો તે અમારો પોતાનો કારવારનો. એમાંનાં લગભગની પાંદડાંનાં રૂપરંગ આજે પણ એવાં છે.

પછીનો બગીચો બેળમૂંડીને મારી મારીને. એમાંનાં જુલાખનાં ફોદ અને રોજ જોવાર, જોવાર ફૂલ આપે. ત્યાર પછીનો બગીચો સ્મૃતિમાં મોટાં છે તે સાંચીનો. ત્યાંની ફૂલો ઉપર મેં એટલાં બધાં જાતજાતનાં પર્વતિયાં જોયાં કે મારી ખાતરી થઈ કે કાલ ઉપર બેસી બેસી કંઈએ એટલે ફૂલો જ પર્વતિયાં બની બેઠવા માટે છે. સાંચીના બગીચામાં શલજી (નિસર્ગી)નું એક લાંબું પંદોળું પીકું હતું. કાલ સાંચી નરો કરવા હું ત્યાં જતો. તે વખતે કેળવેલું નાક આજે પણ એટલું જ સચ્ચ રહ્યું છે.

ચરવટા જ્યાં પાંચાણને કોઈકે નિશાનથીના ઘાડોને એક શલજી આપ્યો હતો. મુશકાત પૂરી કરી બાપુજી પાછા આવ્યા અને મેં એ ફૂલોની યાત્રા લોકમાં રાખી લગભગ આઠસ દિવસ સુધી જિવાઈ. સર્વે વખતે બોલાતા પાસે એ મોટો રાખવાનું હું બૂલતો નહિ.

બીજે એક બગીચો યાદ આવે છે તે રામદેવનો. અંદર બેઠેલાં હવે કે કોનું હવે તે યાદ નથી, પણ અમે ત્યાં જ રહેતા હતા. સવારે બેઠીને ફૂલો લેવાનું દર કઈ ત્યાં

હું કરતો એટલે આજે એ બગીચાનું સમય આનંદ આપતું નથી.

આમ કેટલા બધા બગીચાઓ વળું ? સિંચોનમાં દેવોનો અદ્વિતીય પેરેડનિયા બગીચો, બેઠીનો મનનરનો બગીચો, કલકાતું વાનરપાંચમ, વડોદરાનો કમ્પો બગ, નવપુરનો મુલ્કિયા, સાથેના કારમીરનો ચિનાર બગ, મેસુરનું રૂંદાવન : આમ જો એક એક મહાવવા બેસું તો ૧૦૦ની સંખ્યા સહેલે થાય. આ બધાનું હેલું માથે છે અત્યારે તો કેવળ એમનું સમય કરી વિરમું છે.]

૧

‘સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર’ એ લેખમાં હિંદુસ્તાનના પ્રતીક તરીકે મેં જે ચિત્ર આપ્યું છે, તેમાં એક વિશાળ વટવૃક્ષ તથા એક સાડી રૂપાળી રૂપડીને બારેલો વાહરડા સાથે ગાય બાંધેલી છે. અનેક વડવાઈમોના વિસ્તારથી આસપાસનો પ્રદેશ પોતાની છાયા તથા લેનાર પંચપક્ષી વટવૃક્ષ; હનાગામાં કંડક અને શિવાળમાં કુંડક આપનાર ધાસની રૂપડી; અને આજીવન તેમ જ મરણ પછાન સેવા આપનાર કમુવૃક્ષમૂર્તિ ગોખાત; આ ત્રણે વસ્તુઓ આદ્ય-સંસ્કૃતિની પ્રતીક છે, આ ચિત્રની અંદર હિંદુસ્તાનની પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ પણ ચિત્રિત થાય છે, અને હિંદુસ્તાનનું આર્થિકદાય પણ નિષ્કટ થાય છે.

આપણા લોકોએ માયની કયા બહુ આપી છે; પણ ગાય ઉપર કાંબો બહુ લખ્યું નથી. નાની નાની બાળાઓ સવારે બેઠીને, નાહી પોઈને માયમાતાને ચાંદલો કરે છે અને માની કેટ ઉપર બેઠી બેઠી બેની પીક ઉપર લાય ફેરે છે. ઘાસ માટે પોતાનો દાય ગાય આગળ મારે છે, અને ચાપના વાહરડા સાથે એમની પેડે માયની આસપાસ ફરાર કરે છે — એ રવાનાવિષ્ણુ જીવનકાળ દિનસ્તાનમાં સર્વત્ર જોવાને મળે છે; પણ કવિઓ તો માયની કયા ખાતા ખાતા માંડી મવા છે.

પશું કૃતિનાં વળુંના કાષિઓના આક્રમ પૂરતાં જ છે. ખાડો સમમાન્ય લોકોને ચતુરતાથી ચંદમ અને સીધાવા પ્રાચારો જ મેલે છે. રૂપડીનો આનંદ માયનો દાય તો

કાફે (Cowley) જેવા અંગ્રેજ કવિની 'Mine be a cot beside a hill' જેવી કવિતા જ વાંચવી જોઈએ. ભગ્નદેવ પણ આવાં રચના વળે છે. પણ તે કૌટુંબિક સમાધાન વ્યક્ત કરવા માટે નહિ પણ વેરાગ્યની સાચા સાધના માટે.

વટરફોર્ડનાં વર્ણનો આપણા સાહિત્યમાં નવાં ત્યાં મળતાં જોઈએ. બાણબટની કાદબરીમાં અચ્છાદ સંદેશવરને કિનારે પોપટના માળાવાળું જે મોટું ઝાડ છે તે વડનું છે કે નહિ એ અત્યારે યાદ નથી આવતું, પણ વડની વડવાઈએને પોતાના વાલ કે પત્ર બાંધી દઈને તપ કરનાર અધિઓનાં વર્ણનો વાંચ્યાનું સ્મરણ છે ખરું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની મુદ્રા માટે મેં 'વટરફોર્ડ ચિદન રચય' તે આવા જ ભાવથી.

એક મહારાષ્ટ્ર કવિ લેખકે હિંદુધર્મને વડવાઈવાળા વડની ઉપમા આપી છે. વડની સાખામાંથી વડવાઈએ નીકળી જમીન મુઠી પહોંચી મઠ એટલે એ એક નલ્લે નહું જ ઝાડ થઈ જાય છે આમ એક ઝાડમાંથી એક આખું વૃક્ષકુળ પેદા થઈ જાય છે, અને પછી અસંખ્ય પેઢિકે મૂળ યદ કયું એ કહેવું પણ મુશ્કેલ જણાય છે. કોક કોક વાર મૂળ યદ કોવાઈ જાય છે, પણ આખું વૃક્ષ તાલું ને તાલું જ રહે છે.

હિંદુસ્તાનનાં આખાં વિશાળ વટવૃક્ષ આખી દુનિયામાં વિખ્યાત છે. પરદેશના લોકો ન્યારે આપણા દેશમાં આવે છે ત્યારે આ દેશના એક કોતુક તરીકે આવાં વૃક્ષો જોઈ આવે છે.

૨

મેં પ્રથમ નામ સાંભળ્યું તે અડિયારના વટરફોર્ડ. મદ્રાસ જતાં વિદ્યારે જઈને ત્યાંના એ વટરફોર્ડ મેં દર્શન કર્યું. ધોમતી એની બેસ્ટે એ વડની સારી માનજત રાખી છે. વડ તળેની જમીન સાફ રાખીને એની તળે અનેક પ્રાંતના અને અનેક દેશના ધર્મગ્રંથાસુએ બેઠા વળે ધર્મચર્ચા કરે, અનુભવની આજ્ઞા કરે, અને વખતે ડાંગની પણ કરે, એવી ગોઠવણ ત્યાં રાખી છે. આ વૃક્ષોને વિસ્તાર અને એની તાજગી બંને ધ્યાન જેવે છે. એની તળે જતાંવેત કોઈ ભવ્ય પુરુષનો સત્સંગ સેવના હોઈએ એટલી જળીરતા અને પ્રસન્નતા મેં અનુભવી. એની બરી બરી વડવાઈએ જોઈને વિચાર આવ્યો કે વચનું યદ તે એક મોટી કુવપતિ છે, અને આશ્વાસની આ મોટી વડવાઈએ એ કુલપતિની વિશાળિક ચલાવનારા ઉપાચારો છે. એમની વચ્ચે જેમી માણસ દંધરની ચર્ચા કરે છે, ન્યારે આ વડવાઈએ ઇતિહાસના સામ્રાજ્ય દોવાથી માણસની જ ચર્ચા કરવી દરો. ક્ષપના ચાલી અને એવે આ વડ તળે કેટલાંયે વાનરપાય પ્રવચનો સાંભળ્યાં.

૩

મદ્રાસ પહોંચી શક્યો તે પહેલાં જ મેં શુક્લતીર્થના કપીરવડ વિશે સાંભળ્યું હતું. એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે કવિવર રવિબાણુએ એ કપીરવડ જોઈને પોતાનું દુઃખ નહોતું કર્યું હતું કે ગુજરાતના લક્ષ્મીપુત્રી પોતાના પ્રાંતના આ ધરણીને કેમ સાચવતા નહિ હોય :

ગુજરાતમાં હું લગભગ ત્રીસ વરસ રહ્યો, પણ ઇચ્છા હોવા છતાં, આ કપીરવડ જોવાની તક ન મળી. હમણાં હમણાં રાષ્ટ્રપ્રાપ્તિપ્રચારને અંગે શ્રી. અમૃતલાલ નાણવડી મને ગુજરાતમાં લઈ ગયા. ત્યાં એમણે મોકળું કે મારે અવિધા જઈ ગોપાળરાવ કુલકર્ણીની નિરાજ બોલી. એ કાર્યક્રમ મોકળા પછી રફ કાચો પડ્યો. પણ ગોપાળરાવ શાના માને? એમણે પોતાના નિરાશ્રી આમદથી મને હાથપગ બાંધીને અવિધા એમ્મો.

અવિધા જતાંવેત ખજાર પડી કે કપીરવડ સુદીથી બહુ દૂર નથી નર્મદાના વિશાળ પાનમાં એક મોટી સમૃદ્ધ જેટ છે, અને એની અંદર એ પુરાણ પુરુષ તપ કરે છે. એ ખજાર પડતાંવેત હેયું બેઠેલું અને પથ કે આંખો ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં અનેક વાર ત્યાં દોડી આવ્યું. એ વૃક્ષ કેવું દરો, એનાં પાંદડાં શાનું રચણ કરતાં દરો, પક્ષી-બાળકો એ ટોસાને કેમ પળવતાં દરો, જો એ જેટ પર ગાયો હોય તો પોતાનાં શીંગડાં યસી યસી એની છાલ કેમ ઉતારતી દરો? એના જ વિચારો મનમાં આવવા લાગ્યા.

સાંજે એક મુસત્રમાન પોલીસ અમલદાર મળવા આવ્યા. મામડાના લોકો પોલીસ અમલદારો સાથે હુલ્લ-ચલ્લ પણ વિવેકસર્થે સહકાર કેમ કરે છે એનો મને અનેક ઉદાહરણો અનુભવ છે. હું પણ મારા પૂર્વજીવનમાં પોલીસ અમલદારોને જોઈને જ વિચાર જતાં અને બાકણ જનવરોની પેઠે એમને શીંગડાં બતાવતો. પણ હવે એ વૃત્તિ રહી નથી. પોલીસ ખાતાનાં કાળાં કરડેલો જાણતાં જતાં પોલીસો કંઈ મનમાં જુજા નથી બેસતા. એ કાંઈ જુદી કોટી અથવા જુદી ન્યાત નથી. આપણા જ સમાજના લોકો તક મળ્યે એ ખાતામાં પ્રવેશ કરે છે. જેવો સમાજ, તેવું એનું પોલીસખાતું.

એટલે એ બાઈ સાથે મેં સ્વાભાવિક માણસાઈથી વાતો ચર્ચા કરી. એ બાઈ મૂળે હાલ્દિસ્તાનના. હિંદુસ્તાનમાં આવી અહીંની બાબાઓ શીખી ગયા હતા. એમની વાણીમાંથી સંસ્કારિતા ટપકતી હતી અને વિવેક કેમ સાચવે એ પણ એ જરાબર જાણતા હતા. સંભવ છે કે રાજ વરકૃષી એમને અમારી હિંદુસ્તાન ઉપર નજર રાખવા માટે મોકલ્યા હોય. પણ મને થયું કે, આપણે માણસ માણસ વચ્ચેનો સ્વાભાવિક સંબંધ કેમ ન જાણીએ? અમે ધણી વાતો કરી. રાજાપીપળા રાજ્ય વિષે, ત્યાંનાં

જાગેલા વિષે, જાગતાં જનવરો વિષે, અને એ જનવરો વચ્ચે રહેનાર ભેખના લોકો વિષે એમની પાસેથી મેં ઘણું જાણી લીધું.

કબીરવડ જવાની રી રી સ્વચ્છઅવસ્થા છે એ વિષે પૂછવાનું હું કેમ જાણું? એ બાઈએ જરૂરી માહિતી મને પૂરી પાડી. પણ પછી એને થયું કે આપણે પોતે જ આ પાઠોં જોડે કાલે કબીરવડ કેમ ન જઈએ? મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે પોલીસ અમલદાર સાથે ઘોષ તે અમુક સ્વચ્છ સચવારો, પણ આમ-જનતાથી ખરી સાથે હૈય જોડીને વાત નહિ યાય. પોલીસના દર્શનથી આમ-જનતાનું હૈયકમળ બિઠાઈ જાય છે.

પણ અમારે તો હતાવળે પ્રવાસ કરવો હતો, કબીર-વડના દર્શન ઉપરાંત બીજે કરો સંકલ્પ હતો જ નહિ એટલે બાઈ કાસમખાનની અમારી સાથે આવવાની રૂજના મેં સંકલ્પ લધાવી લીધી. અમારે મોટરમાં નાનું ઘોષાં ખેતરો વડાની નદીના કિનારા સુધી જવાનું હતું. ત્યાં એક હોડીમાં બેસી પ્રવાહનું વજણ તપાસી, નાનામોટા આરાઓ ઢાળી, વાંકેચૂકે જળ-રહેતે કબીરવડના એટ સુધી પહોંચવું હતું. એ એટના વિહાર પૂરો કરી, પેલી બાળુનો રેતીનો પહોળો પટ ખેંદી, ફરી હોડીમાં બેસી યાત્રાનો પ્રવાહ પૂરો કરવો હતો. અને સામે કાંડે બસને વખતસર પકડી ભણ્વ જવું હતું. એ આખો કાર્યક્રમ અમારા આ નવા મિત્ર બંધનિયત ગોઠવેલા એટનું જ નહિ, પણ અમારા જેટલા જ ઉત્સાહથી એ પોતે એમાં ભળ્યા. મગપાળી મુસાફરીમાં જમ આપે અને વાતો ન સાથે તો એમાંથી આપણે જ આનંદ મળવાનો. અમારા નવા મિત્ર મુખબુખળ પણ ન હતા અને વાતોનો કેટલો વર્ષ પોતાનું જ હાંક્યે જતાર વાટકિયા પણ ન હતા; એટલે અમારો સંધ બહુ મુંદર રીતે યાત્રાનો કસ કાઢી શક્યો. ગોપાળરાવ કેતકણી સાથે તો કેટલાય વર્ષોની વાતો કરતી હતી ચિ. મથુરીના શાસ્ત્રીય તેમ જ લોકસંગીતના લક્ષ્મર સંકલ્પના હળા. ગોપાળરાવ બાઈના એક માનીતા મિત્ર પણ અમારી સાથે હતા. બધા જ સેવા કરવાને ઉત્સુક, આનંદ આપવા અને લેવા આતુર. અમે મોટરમાં બેપડ્યા અને અમારા કેટલાક સાથીઓ ઘોડાપાડી કરી, ત્રણેય રહેતે સીધા કાંડા તરફ દોડ્યા એટલું જ નહિ, પણ મોટર પહેલાં ત્યાં પહોંચ્યા પણ ગયા! કોઈ ગામકિયા માણસ આશ્ચર્યચકિત થઈને શહેરની શેરીઓમાં ફરે એમાં મને જેટલું કાળજી જરૂર છે, તેટલું જ કાળજી કોઈ નાગર મોટર રસ્તા વચરતાં ગામકિયાં ખેતરોમાંથી પોવાનો રસ્તો સોધતી ફરે અને સોધખોળનો આનંદ મેળવે, એમાંથી પણ મને છે.

અમારા મેળખાનો અપને બતાવતા નય કે અમુક વરસે પાણીની દેવ અમુક હદ સુધી આવે હતી, અંધે વરસે પેલાં ખેતરો તણાઈ ગયાં હતાં, ફસ વરસ પહેલાં

આ નદી અમુક દિશાએ વહેતી હતી, અને પ્રાચીન કાળમાં પેલું સંદિર નદીને કાંડે હતું. બગોળની અને બરતર-શાસ્ત્રની નજર જેની પાસે હોય તેને આવી માહિતીમાંથી કેટલાંયે અનુમાનો કાઢવાનું સૂઝે છે. હંતાર લોકોને ખબર નથી પડતી કે તેમણે આપેલી માહિતીનો કેટલો કીમતી ઉપયોગ થાય છે.

મેં અમારા પોલીસ અમલદારને પૂછ્યું કે કબીરવડ-વાળો જેટ રાજપીપળા રોડમાં છે કે ખાલસા મુલકમાં ગણાય છે. એ રાજનિષ્ઠ રોવકે થોડી ગમગીની સાથે કહ્યું કે એ જેટ પહેલો હતો તો અમારો, પણ ભાગ્યવશાત્ આવસામાં ગણાઈ ગયો.

કોઈ જેટ કે જમીન ભાગ્યવશાત્ એક માહિકની ગડી બીજ માહિકની કેવી રીતે ઘઈ શકે એનું કુતૂહલ નાગવા-મી મેં એમને વિગત પૂછી.

અન્યું એનું કે રાજપીપળા અને સિટિશ રાજ્ય વચ્ચે નર્મદાની સરહદ મુકરર થઈ. હવે આ જેટની બંને યાત્રાએ નર્મદાનો પ્રવાહ વહે છે એમાં કશી મુખ્ય પ્રવાહ ગણવો? કે મુખ્ય પ્રવાહ હોય એ જ એ વચ્ચેની સરહદ થઈ શકે એ તો દેખીતી વાત છે, પણ એ સાખા વચ્ચે પ્રધાનવાનો નિવેડો કાણુ આણે? એટલે ભાગ્યની પરજ કરવાનું નહીં ઘઈ ગયું.

જેટથી ઉપર જ્યાં પ્રવાહ એક જ છે, ત્યાં મુઠધારે કેટલાંક તુમડાંઓ પ્રવાહમાં ઊડવામાં આવ્યાં. હવે એ તુમડાંઓ ને પ્રવાહ પસંદ કરે તે મુખ્ય પ્રવાહ ગણાય, અને બીજે ગોણુ. તે વખતે અંગ્રેજોનું નરસીમ શિકંદર હતું. રાજપીપળા રાજ તરફનો ને પ્રવાહ હતો તે જ પેલાં તુમડાંઓએ પસંદ કર્યો અને કબીરવડવાળો જેટ ખાલસા થઈ ગયો. મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે તે વખતના લોકોને દુઃખ થયું હશે કે આ પવિત્ર જેટ દેશના એક રાજીય રાજવાડા હાથમાં ન રહેતાં, વિધર્મી અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો. આજના રવરાજ્યના દિવસોમાં વખતે આપણને થશે કે સાકું થયું કે તુમડાંઓએ રાજપીપળા-વાળો પ્રવાહ પસંદ કર્યો, નહિ તો આ જેટ પ્રવનના હાથમાં આટલો વહેલો ન આવત. આંધળાં તુમડાં શરીરવટનું મહત્ત્વ શું જાણે અને રવરાજ્યનું પણ મહત્ત્વ શું જાણે? અરજ દબેશાં આંધળું જ હોય.

પુસ્તકાતનો ઉપલક્ષ બ્રમિ અને નર્મદાનો કાંપ, પછી પછતું જ શું? સોનું વાંતો તો દબરગણુ સોનું બેગે. અહીં નર્મદા મિતારે જ્યાં મકાઈ વાવવી જોઈએ ત્યાં ધનલોહી જેટલો તમાકુ વાવે છે, અને એનાં મોટાં ગોઠાં પાંદડાં જોઈ મનમાં રાવે છે. મેં વિચાર કર્યો કે આ પાંદડાં પાકાં થઈને સુકારો, પછી લોકો એની સિગાર અથવા બીડી બનાવશે અને એનો મુમાડો ફરી પેસો, બુદ્ધિ અને તંદુરસ્તી ત્રણેનો નાશ કરશે. નર્મદા

માતાને થતું હતું કે, અમરકંટકનાં જંગલોમાંથી અને લેડાધાટના સંગેરમરના પહોડ પાસેથી જે કાંઈ શ્રીમતી તરતે હતી આત્મ હું તેનો ઉપયોગ આ અભાગિયા લોકો તમારું ઉગાડવામાં કરે છે, ત્યારે મારે શું કરવું ?

અને તેમ તેમ તમારૂંનાં ખેતરો વધતી વડ પાસે પહોંચ્યા. અવિધા છોડવું ત્યારથી એ વડનાં દર્શન દુરથી થતાં હતાં. દર્શન પરથી એમ જ લાગતું કે આપણે એક જંગલ ભેળેએ છીએ. એક વડ આટલો પહોંચો હોતો હતો એનો ખ્યાલ પણ મનમાં ન આવે. જ્યારે પાસે પહોંચ્યા ત્યારે એની ધડા નીચે અનેક ગાય બળદો બાંધેલાં હતાં. આત્મ દરમિયાન નાનપણ વડાંથી પછી જે ભેળું ન હતું. ન્હાના જમાનામાં પાછો પ્રવેશ કર્યો હોય એટલે આત્મક થયો. વડમાં બાંધેલું કયાં છે એ સોધતાં સોધતાં અને અંદર ધૂસ્યા ત્યાં તો ભારતવર્ષનું કોઈ અવિશ્વક કુટુંબ એક આત્મ ગાય વસાવીને રહ્યું હોય તેની રીતે કપોરવડનાં દર્શન થયાં. મારા મનમાં તરત એક જ વિચાર આવ્યો કે આ પુરાણ પુરુષને હું શી રીતે મળી જીને પોતાને જ બચાર નથી કે પોતાને વિચારતાં કયાં કેટલો છે. એને જ્યાં મારા જમાનો ત્યાં એણે જીમી લીધું. અને વડવાઈએ તો એક કુળની હોવા છતાં અંદર અંદર દરીદ્રીથી ભરેલો. જ્યાં વડવાઈએ વધારેમાં વધારે હતી ત્યાં અને આસન જમાણું. ગામડિયા લોકોએ પોતાના સત્તાતન રેવણાવ પ્રમાણે અમ્મી પહેલાંજાત માટે દોડદોડા કરી. અમ્મી વાતો ચાલી. લાલ તરખૂચ બચાર તરફારે પેટમાં પહોંચવા લાગ્યાં. દરેકને સંતુષ્ટ આત્મા સંતોષ મારગ લાગ્યો. અમ્મી સાથે પરિવ્રજની મધુરી હતી, અમૃતલાલ નાણાવડી હતા, સંતોષ સાંભળી રાવનારી શાખાઓ હતી, અને તમારા સંતોષની અમને પડી નથી એમ સક્રિય હોનારાં પછીએ હતાં. સંતોષને રામ સરસ ભવત; પણ મેં મધુરીને એવું એક ભજન ગાવાનું કહ્યું કે જે ગાવાની એની શક્તિ ન હોય. મેં મારી શક્તિ અંતમુજ હતી દીધી અને પછી તે ભજવાન સનાતન કાલનું આખંડ સંતોષ સાંભળવા તાણે. ધીમે ધીમે દેહું બરાધ, કુલાય અને ફરે એવા એના આરોહ અવરોહ ચાલતા હતા. એણે સાગરનો દરીક. દરિદ્રાસનો પરિચિત હું એ સંતોષમાં ન્હાના રામચંદ્રનાં પરિચિત નામો સંભળાય છે કે શું તે તથાસવા લાગ્યો પણ કાળની તવારીખમાં આ રામચંદ્રો તે કોટક લીટાયેલો. જ્યાં માણસનો દરિદ્રાસ જ દાણુવ જવેરો ત્યાં આ રામની કારકિર્દી શી રીતે બચાવ ? એ સંતોષમાં મોટે ભાગે બુદ્ધિસૂચક જ હતું. જવાહર મુખી ફરે, મોઢા મોઢા ખડા જળસમાધિ છે, નદીઓ પોતાની રિશ્ત ફેરવે, અને મોઢાં મોઢાં વડાવમાંથી અમ પાણીના કુવારા બેઠે, એના જ રાગો મેં પ્રથમ સાંભળ્યા

ત્યાર પછી કેવળ પોતાની સંખ્યાથી જ પ્રયત્ન કરી બતાવે એવા સૂક્ષ્મ શ્રીકાંચો બિદલ્યા. એ શ્રીકાંચોનું એક મહારાજ્ય સમુદ્ર તળે પહોંચી, ચલુતર રાજ કરે અને સાગર એનો વિરોધ કરે. સાગર આંધળો અને આ સૂક્ષ્મ કોટી સંકલ્પવાન, એટલે વિજય તો એમને જ થાય. હવેનું વરસની અંદર એક રૂપાળો ગોળ બેઠ એમણે તથારે થયો.

પુરાણો કહે છે કે બ્રહ્મદેવની સુષ્ટિ ભેળે વિશ્વામિત્રને અદેખાઈ થઈ અને એણે પ્રતિસુષ્ટિ નિર્માણ કરી. જ્યાં બ્રહ્મદેવે એક માથાનો માનની બનાવ્યો, અને જ્યાં કવિ-ઓએ દસ માથાનો રાવણ કર્યો, ત્યાં વિશ્વામિત્રે સેકંડા માથાનાં નાળિયેરનાં ઝાડો ઉગાડ્યાં. અને લાગે છે કે આપણા ગોળ બેઠો ઉપર વિશ્વામિત્રે નાળિયેરનાં ઝાડો ઉગાડ્યા પછી જ બ્રહ્મદેવને માનવીને બનાવવાનું સૂચ્યું હતું! પછી તો વાંદરાંઓ આવ્યાં. એમણે પૂછ્યું વાંદરાં સંકલ્પ બનાવી, નદીઓ બોળાવવાની કળા કેળવી અને પોતાના વસવાટ વધાર્યાં.

ચંદ્રપદાવાળા વાઘ આવ્યા કરી ચુક્યાં ભણે નહિ. રાત્રે ઝાડ તળે બેઠા રહી પૂંછડી પટપટાવતાં એણે એક ત્રાડ પાડી કે કેટલાંય વાંદરાંઓ ઝાડ પરથી ટપ ટપ પડી નધ અને વાઘની એક હબલૂ પૂરી થાય. વાંદરાં-ઓએ આખરે શાખામૂળમાં ચૂપાતું છોડી દીધું અને તેઓ પોતે પડી ન નધ એવા માળા બાંધતાં થયાં.

રામચંદ્રના દરિદ્રાસ કરતાં જીવનની દૃષ્ટિએ આ બધી રોધપોળો કેટલી મહત્ત્વની ! એક પછી એક ચિત્ર નજર આવળ આવી બેઠું થાય અને એનો હું ફોટો પકાવું તે પહેલાં જ અગ્રાધ થાય. દરિદ્રાસક્રમ એટલો તો જોરથી દોડતો હતો કે આંખે ચક્કર આવ્યાં. અને કેવળ કાન વડે જ એટલે રાગના આરોહ અવરોહ સંભળવા લાગ્યા. નર્મદાની સંસ્કૃતિ હિંદુસ્તાનમાં સદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત. એની વાત જ્યારે વડની વડવાઈઓમાં રમતા વાયુએ રાજ કરી ત્યારે કાન ભણે મહાભારત સંભળવા બેઠો હોય તેમ એકાદ થઈ ગયા. કપોરવડનાં બાહ્યદર્શનો બળ્ય છે જ પણ આ આંતરિક દર્શન અત્યંતિક બંધ.

અને વડ તળે દરવા લાગ્યા. એટલે બધો મોટો વિસ્તાર કે મનને થયું કે આ તો આકાશ જ નીચે લટકી આવ્યું છે અને તારાઓએ પાંદડાંનું રૂપ ધારણ કર્યું છે! જે પાંદડું ખરી પડે તે ઉલ્કાનું સ્પર્શક હશે. એક કિનારે બેઠાં બેસાડ હતી. એણે કહ્યું કે આ બાહ્ય કેટલો મોટો વિસ્તાર હતો, પણ નદીમાં રેલ આવ્યો, એટલો ખારો સરખો દિરંગો તણાઈ ગયો અને એની સથે વટજાની એક મહાશાખાનો વિસ્તાર પણ અગ્રાધ થઈ ગયો આવે બળ્ય કેમણે જો મંદિર ન હોય તો હિંદુ નતિની લાજ નધ મંદિર તો ભેળે જ. પણ અર્ધનું

મંદિર ભેયા' પછી ખાતરી થઈ કે મંદિર બાંધતાં છતાં લાજ ઠપા નથી. આટલું ભયભાગું અને અચરકારી મંદિર આખા હિંદુસ્તાનમાં મેં જીનું ભેળું નથી. કબીરવડના ધડપણની દયા છૂટે તે કરતાં માણસની કલાનિરુચિના અણધરપણની વિરોધ કયા છરી.

ત્યારે શું કાશીવાસી ભગવાત કબીર ખરેખર અહીં આવીને વિરાજ્યા હતાં કે એમના કોઈ નામીરીએ આ સ્થાન પસંદ કર્યું હતું? અને એમના બળતળાં આ ઝાડ કેવું દેખાતું હતું? આને આ ઝાડની ભવ્યતા નેહનું પણ એને વિશે બીક અને આદર મનમાં વેદા થવાને બદલે ગમગીની અને દયા જ મનમાં બેઠું છે, કેમ કે હિંદુધર્મની પેઠે આ વડની પણ દુર્દશ જ છે. અમુક દેવમાં મોટ સાથે આ વડનો પણ અમુક લાગ તણાઈ ગયો. અમુક યાત્રી અને સાખાઓ કેવાઈ ગયેલાં દેખાય છે. મોગલ સમ્રાજ્યનાં ઘડત ઇંદિયા કે પની પોતાને મટે સ્થાન કરી લે તેમ, કેટલાંક ધોર ઝડા આની ડાયા તળે પોતાનું માથું ઠીક ઠીક ઊંચું કરી રાક્યાં છે. આ વટવૃક્ષ પુરાતન છે એ સંતોષ સાથે એ સનાતન રહેશે એવો નિશ્ચય મનમાં નથી બેસતો. અંતે બધું જવાનું છે. આ કબીર-વડ પણ થોડાક જમાનાનો જ મહેમાન છે એવા વિચાર મનમાં આબ્યા વગર રહેતો નથી. ઇસ્વી બહુ બહુ તેા હાલરેક વરસ વધારે, એમ મનમાં થઈ આવે છે અને મન ગમગીન થાય છે. એની સાથે બીને નિવાર મદમાં આબ્યા : હાલર વરસની મહેલક પણ જેને સંતોષ આપની નથી એ માનવી મન કઈ સનાતનતાનું પ્રતિનિધિ હતો ?

આનો જવાબ આપ્યાની સુરતા સાધનાર કબીર જ આપી શકે. હું માનું છું, આને ને કબીર સાહેબ અહીં પધારે તે ચિંકાઈને રહેશે કે, 'મારે નામે આપેલું આ મંદિર અહીંથી ખસેડા. આ ઝાડની ડાયા તેને મંદિર બાંધવા કરતાં આ વટવૃક્ષ જેની મંદિર સહેજે સમગ્ર એવું કંદરવી મંદિર જ આપણે મારે બસ છે. ચાર દિશા જેની દીવાલ છે, આકાશનો મંદિરવો જેનો ઝુબજુ છે, ચંદ્રસૂર્ય જેના દીપક છે, અને જેના દરવાજા અને મવાજીયાં ન્યાં રીમ્મા જ નથી, એવું મિરાટ મંદિર મોનદ હોવા છતાં, આ ઈટ ચૂનો અને ભમરાનાં પતરાં અહીં ચણવાનું તમને ક્યાંથી સૂઝતું ?'

કબીરવડને ઇત્તેએવું ઇચ્છનારું મંદિર અહીં બાંધવું અશક્ય નથી. ગાગાને કિનારે નવ લાખ રૂપિયા ખર્ચી રવામી. વિવેકાનંદના ગુરુભાઈઓએ અને શિષ્યાઓએ એણે રૂપાણું મંદિર ચણ્યું છે કે બલ્તીની ભગ્યતા હોય તો આને પણ વિરક્ત કબીરને લલચાને એવું મંદિર બાંધી શકાય છે.

રેલીનો લાંબો પટ ખૂંધા પછી બીજી હોડીમાં બેસીને અગે ચામે હાંડી કેમ ગયા અને ત્યાં સાથે આવેલા બધા

ભાઈઓની વિદાય કેમ લીધી એની વિગતમાં ઊતરવાનું આ સ્થાન નથી

૪

ગુજરાતથી પાછો ફર્યો અને થોડા જ દિવસોમાં માંધી સેવા સંધના વાર્ષિક અધિવેશન મટે માલિકાન્દા જવાનું થયું. થોડાક વહેલા બેપડીને અગે બે દિવસ કલકત્તામાં રહ્યા. કલકત્તાનાં ભેવા લાયક રથળો અનેક વાર નેહી આબ્યા છું. પણ ત્યારે બોટનિકલ ગાર્ડન મેં ભેચો ન હતો. ત્યાં પણ એક મોટો વડ છે એની મને ખબર હોત તેા ક્યારેય ત્યાં પહોંચ્યા હોત. આ ફરે અગે ચિ. કાન્તિલાલ મહેતાને ત્યાં ઊતર્યા હતા. એણે મને કહ્યું કે, 'સાંને આપણે બોટનિકલ ગાર્ડનમાં જઈશું.' મને બગ્યાઓ ભેવાનું અગે છે, પણ બોટનિકલ ગાર્ડન જેવું અરસિક નામ સાંભળવાનું ગમતું નથી. મેં તરત એ બગ્યાનું નામ પાડ્યું 'વાનરપલ્લમ' ; એને હું 'બનોદીન' કહી શકત. 'પાદપવિહાર' પણ કહી શકત. અગે સંધ્યા રામથે વાનરપલ્લમમાં પહોંચી ગયા. કલકત્તાને આ બગ્યાઓ ખરેખર આ બ્રિટિશ રાજધાનીનું ધરેણું છે. અંદિયારના વડ કરતાં અહીંનું આ વટવૃક્ષ વધારે મોટું અને ભય છે. આની સંભાળ પણ ઠીક ઠીક લેવાઈ છે. આને નેહને મન પ્રસન્ન પામ છે, પણ ભક્તિનો ઊભરો આવતો નથી. ઝાડની ચારે બાજુ મોહરનો રસ્તો છે એટલે હવે વધુ વિસ્તારને અવકાશ જ નથી. પાસેની આની હોટલો કહે છે કે આ ઝાડ તરે તરે મોજ માણી રાંધે પણ બક્તિ ભેવા આત્માનો ખોરાક તમને અહીં ન મળે. નાના પાટિયા ઉપર અંદિયારમાં આ વડના ઘડનો ઇતિહાસ પણ લખાયા હતા કે જમીન સુધી પહોંચેલી આની વડવાઈએ આરંભી છે, વચ્ચે યડ અમુક ટેકાણે હતું, ઝાડની ઉપર અમુક વરસની કહેવાય. રોધમેળ કરવાની કરી જ જરૂર નથી, એક પાટિયું વાંચતાં આવડે કે બસ; એટલે કે, આ સગવડ હિંદુસ્તાનમાંનાં સો માણસ-દીક એક માણસ પૂરતી જ હતી. બ્રિટિશ રાજધાનીમાં એમ જ હોઈ શકે.

અહીં મોઝાં ખોડાં અંદિયારના વડની અને કબીરવડની સ્મૃતિ લાઇ થઈ. મહુરા પારો તેમ જ ગુજરાતના માયક-વાડી બાદરણ પાસે આવાં જ પણ નાનાં બચ્યાં જેવાં લાજતાં વડવાઈનાં રહ્યાં ભેયાં હતાં એમનું પણ સ્મરણ થયું.

મંદિર જતાં અગે ભેળું કે ન્યાં મૂળ યડ હતું ત્યાં એનું હવે તામનિશાન નથી. યડ કેવાઈ થયું, સાખાઓ કાપી નાખવી પડી. નીચલી જમીન પણ સાફ કરવામાં આવી. એટલે ન્યાં મોઝામાં મોટું યડ હોતું નેહનું હતું ત્યાં જગા ડોરી કાઢી છે અને ઉપર પાંદડાંને વિસ્તાર ન હોવાથી ખુલ્લું અવકાશ દેખાય છે, ચારેકાર વડવાઈએ

અને એમનાં પાંદડાંનો વિસ્તાર અને વચમાં જ આ ખુલ્લો ભાગ ભણે ભગવાનની કોઈ સુંદર છબીની ચાહ જીએ છે. આ વૃક્ષની વીંટી મૂળ યંત્રની રચિતિને જ આપણું કરવી જોઈએ.

વડ તમે લેખાં લેખાં નારિયેળના ડાળનું પાણી પીતો હતો એટલામાં મન લાગે વરસની ચાત્રા કરી જંગા નદીના બાળપણ તરફ પહોંચ્યું. બૃહતરણાસીએએ જંગાને કિનારે જોડાણ ચત્રાની કાંપ કેટલો હાસ છે એ સોધી કાઢ્યું છે અને તે પરથી નક્કી કર્યું છે કે જંગા નદીની ઉમર હવેલગ સાત લાખ વરસની છે. તે વખતથી અહીં દર સાત રેત આવતી હતી અને કાંપનાં પડ એક ઉપર બીજાં બાજી જતાં હશે. એ રસાળ કાંપમાં કેટલાંય વટવૃક્ષો લગ્યાં હશે અને રેલમાં તણાઈ ગયાં હશે. એ વટવૃક્ષોનો આ કેટલામો વંશજ છે એ કોણ કહી શકે? આના ભાગ્યમાં હજી કેટલાં વરસ હવા આવી રહી છે એ પણ કોણ કહી શકે? આ બધો વટવાઈએનો વિસ્તાર અતિ કાવાઈ જશે, કે માળીમાં તણાઈ જશે, કે બૃહપથી જમીનમાં દટાઈ જશે, એના કોલસા થશે કે ફેસિલ, એ પણ કોણ કહી શકે.

લંકામાં અનુરાધાપુરમાં અરોહના જમાના જેટલું બહુ એક જોધિ-વૃક્ષ છે. એ વૃક્ષ જેમ પરકું થયું બધ તેમ ત્યાંના લોકોએ એના મૂળમાં માટી નાખી, એને કીચું

બનાવી, એને ગયું વીવન આપ્યું છે. આવી રીતે એ પીપળને એક ઉપર એક એવા પાંચ પાર (એટલા) બાંધીને લંકાના લોકોએ એ અશ્વત્થને શારવત જેવો બનાવ્યો છે. કહે છે કે એક વરસે આ જોધિવૃક્ષનાં પાંદડાં ખરી પડવા લાગ્યાં લોકોને થયું કે હવે આ વૃક્ષ નિર્વાણ પામશે. આખા સિંચેનમાં હાહાકાર વર્ષો. દૂર દૂરથી લોકોએ દુધના ઘડા ભરી આણી એના મૂળિયાનું સિંચન કર્યું અને એ વૃક્ષ અતિ મધવન ઝાંચિની પોટે ફરી જીવવાન થયું.

ત્યારે આપણા આ વટવૃક્ષોનો કાયાકલ્પ કરનાર કોઈ છતા જ નથી? પટનાના અભયજન-ધરમાં સંચાલ પ્રદેશના લાખો વરસના બૂના એક ઝાડનું ફેસિલ રાજાવામાં આવ્યું છે. એ જોઈને એક ભતો બાવ મનમાં પેલા થાય છે અનુરાધાપુરના પુરાણ જોધિવૃક્ષને જોઈ બીજો ભાવ મનમાં આવે છે. હા, એ જોધિવૃક્ષ પુરાણ જ છે : “પુરા અપિ નવં પુરાણ” ! એટલો પ્રાચીન છતાં એટલો લાને અશ્વત્થ જોઈ મેં ને આનંદનાં રોમાંચ એવી તમે અનુભવ્યાં તે પટનાના અભયજન-ધરના કે કલકતાના અભયજન-ધરના પ્રાચીન ફેસિલ જોઈ શી રીતે કલ્પન થાય? કલ્પન તે કલ્પન

અડિયાર, કપીવડ અને કલકતાનું વાનરપત્થન એ આ રીતે આપણાં ત્રણ તીર્થસ્થાનો છે, નેકે દેવેકં માહાત્મ્ય જુડું.

૧૫-૫-૪૦

કાકા કાલેલકર

પ્રેમ અને ગુણ

કેટલાક કહે છે કે, “આપણે વ્યક્તિ પ્રત્યે મોહ ન રાખીએ, ગુણોની કદર કરીએ, ગુણોના ઉપાસક થઈએ. વ્યક્તિ પ્રત્યેના પ્રેમ એ મોહ છે, બંધનકર્તા છે.” એ સિદ્ધાંત યરાગર ન સમજાયો હોય અથવા જીવનમાં આધ્યાત્મિકતા ખીલેલી ન હોય તો બ્રમણમાં નાંખે એવો છે. ગુણોનો ઉપાસક નિશા કેળવી શકે ખરો? એનામાં સ્થિરતા આવી શકે ખરી? ગુણોમાં તો રોજ એક કરતાં એક ચરિયાનો પ્રાણસ મળી આવ્યા વિના રહે નહિ. જેમ રૂપમાં એકથી ચરિયાતી બીજી મુંદર વ્યક્તિ જાદી આવવાની છે તેમ ગુણોનું પણ છે. તેથી શું આપણે દરદમેશ સૌથી વધારે ગુણી કોણ છે એની શોધમાં જ રહીશું અને તેની પાછળ જ દોડીશું? સંબંધ બંધાય બન્ને ગુણોને લીધે, પણ બંધાયા પછી તે વ્યક્તિ પરત્વે જ રહેવો જોઈએ. અને તે આત્મિક સંબંધ દોવો જોઈએ. આત્મિક

સંબંધ બંધાયા પછી નજીક આવ્યું કે દૂર જાવું, કોમળ થયું કે કઠોર થયું, સેવાનો છંદાર કરવો કે રતીકાર, વગેરે બધું આત્મિક દૃષ્ટિએ જ નક્કી થયું જોઈએ. નહિ તો કોણ કોનો વિશ્વાસ રાખે અને કોણ નિર્ભય રહે? પડોશનો છોકરો વધારે રૂપાળો છે, વધારે હોશિયાર છે, અથવા વધારે પ્રેમાળ છે, તેથી તે પોતાની ચાને વધારે વહાલો યશે એવી બીક બાળકના મનમાં જો પેસી જાય તો એનું શું થશે? એવું થતું નથી એ જ પ્રેમસંબંધની આત્મિકતા, નિર્દોષકતા અને નિત્યતા બતાવે છે. પ્રેમનું એ સ્વરૂપ સમજી એને વ્યાપક બનાવી શકાય એટલું બનાવો. પણ એના સ્વરૂપમાં ફેરફાર ન થવા દેજો. ગુણોની ઉપાસનાને નામે નિશા-વ્યભિચાર દાખલ ન થવા દેતા.

કાકા કાલેલકર

ગાંધીજીની શિક્ષણ-ચોજના

ભારા એક પ્રેફેસર મિત્ર ગાંધીજી પર ખૂબ ખિન્ન થયા છે. તેઓ અને કહેવા લાગ્યા કે, “ગાંધીજી પોતાની આદત છોડતા નથી. જે જાગતમાં તેમને કંઈ અધિકાર નથી તેમાં નાહક માયું ભારવાને એમને ભારે શોખ છે. રાજનીતિમાં સત્ય અને અહિંસાનું રસાયણ મેળવીને તેની બધી મજા જગાડી નાખી. હવે પોતે શિક્ષણની ખાતાખરાબી કરવા તૈયાર થયા છે.”

દેશના ધણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ગાંધીજી પર એટલા ભારે નારાજ થયા છે કે એમણે શિક્ષણના સુરક્ષિત ક્ષેત્ર પર પણ હુમલો કર્યો છે.

દુનિયાના લગભગ બધા જ શાસ્ત્રીઓ પોથી-પડિત હોય છે. જેઓ વિશેષદ હોય છે તેઓ તો બધે જીવનને ફક્ત એક કખૂતરખાનું જ સમજે છે. તેમના મત પ્રમાણે, કાંઈ કખૂતર પોતાની બખોલ છોડીને બીજાના ખાનામાં ગ્રાંખવું પણ ન જોઈએ. ગાંધીજીનું એ સદ્બોધ છે કે એ શાસ્ત્રીયે નથી અને પડિતય નથી. હા, જો ત્રેઓ શાસ્ત્રી હોય જ તો જીવનશાસ્ત્રના, પડિત હોય તો જીવનની વિજ્ઞાના, અને કલાકાર પણ હોય તો જીવનની કલાના છે. આથી કખૂતરખાનાવાડી વિશેષરો સાથે તેમને બહુ ઓખું કાવે છે.

એક બીજી વસ્તુ છે. ગાંધીજી એક જખરદસ્ત મુધારક છે—કાન્તિકારી મુધારક છે. દરેક મુધારકની એ નર્વિષતા હોય છે કે, તે જે સખાજમાં પેદા થાય છે તે સખાજના કેટલાક પરંપરાગત અને પ્રચલિત વિચાર અને સંસ્થાઓના તે તીવ્ર વિરોધ કરે છે. એ જ કારણે તે મુધારક કહેવાય છે. તેના જમાનાના પડિત પ્રચલિત સિદ્ધાંતો અને સંસ્થાઓના પાલક હોય છે; તેથી તેઓ પ્રગતિવિરોધી હોય છે. પુરાણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની ગાંધીજી સાથે જે બેચબેચી ચાલે છે તેનું રહસ્ય પણ આ જ છે.

હું કહી ગયો કે ગાંધીજી જીવનના શાસ્ત્રી છે. તો શિક્ષણ શું જીવનથી કાંઈ નિરાળી વસ્તુ છે? શું તમારું શિક્ષણશાસ્ત્ર કાંઈ એવી વિચિત્ર વસ્તુ છે, જેના માણસનાં રહેણીકરણી, ખાનપાન, કામધંધો, કમાણી અને મનોવિતોદ સાથે કંઈ મંજબ જ નથી?

એમ હોય તો તમારું શિક્ષણ તમને જ મુધારક! અમને અમારા જીવનથી જ સંતોષ છે! પરંતુ સાચું જોતાં એ સ્થિતિ નથી. હર્જન્ટ રેપેન્સર છે તો પુરાણા શિક્ષણશાસ્ત્રી, પણ શિક્ષણની જે વ્યાખ્યા તે આપી ગયો છે તે આજે પણ સાચી છે. એણે કહ્યું છે કે કેળવણીનો હેદશ આપણને ‘પૂર્ણ રીતે જીવતાં’ શીખવવાનો છે. મતલબ કે, કેળવણી આપણા જીવનને સુંદર, સંપન્ન, સુખમય અને ઉપયોગી બનાવવા માટે છે. આપણા આખા રાષ્ટ્રના જીવનને સુંદર, આનંદમય અને કાર્યક્ષમ બનાવવાનું જેમણે બીડું ઝડપ્યું છે તે ગાંધીજી જે કેળવણીના વિષયમાં ઓલવાને અધિકારી ન હોય તો બીજું કોણ હોઈ શકે? ગાંધીજીએ કહી એમ નથી કહ્યું કે હું એક શિક્ષણશાસ્ત્રીની પેરે શિક્ષણ-શાસ્ત્રની દરેક વિગતમાં દોરવણી આપીશ. તેઓ તો એટલું જ કહે છે કે, રાષ્ટ્રની અસારની સ્થિતિમાં તેનું જીવન સુસંસ્કૃત અને સુખી બનાવવા માટે જે મૂળભૂત તત્ત્વોની આવશ્યકતા છે, તે તત્ત્વોને જ આપણે આપણી શિક્ષણપ્રણાલીના પણ આધાર બનાવવો જોઈએ. એટલે આજની રાષ્ટ્રીય કેળવણી એ જ ચર્ચ શકે જે આપણને આપણા રાષ્ટ્રના સ્વાવલંબી, સમર્થ અને કાર્યદક્ષ સેવક બનાવે.

જીવન અને કેળવણીના સંજોષ અમેલ છે. બલકે એમ કહો કે એ બંને અભિલ છે. જેમ નદીનું હોણું અને વહેણું એ બે જુદી ક્રિયાઓ નથી તેમ જ માણસનું જીવણું અને શીખણું એ બે ભિન્ન ક્રિયાઓ ન હોવી જોઈએ. આથી, જો માણસને જીવવામાં આનંદ આવતો હોય, જીવનને વિષે પ્રેમ હોય, જિદ્દગીમાં રુચિ હોય, તો તેને શિક્ષણમાં પણ મજા આવવી જોઈએ. “શિક્ષણ આનંદદાયક કેવી રીતે બનાવાય?” એ બાધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની શોધ-જોખાને વિષય બન્યો છે. “જાળકોને રમવામાં જેટલો આનંદ આવે છે તેટલો જ બહુવામાં કેવી રીતે આવે?” આ સમસ્યા તેઓને ખૂંઝવી રહી છે. એક કારણ તો તેમને સમજાઈ ગયું છે. જ્યાં સુધી બહુવાને અર્થ કેવળ લખણું વાંચણું જ છે ત્યાં સુધી —“લિખોજો પઢોજો હોજો ખરાજ, ખેલોજો ફૂટોજો હોજો નવાજ”—આ જ જાળકોના જીવનનું સૂત્ર રહેશે.

શાળાને તેઓ કેદખાનું સમજશે. અને શાળામાંથી રજા મળતાં જ તેઓ વહેરાની પેઠે છલંગો મારવામાં જ આનંદ માનશે. એમના શિક્ષણને સંબંધ એમના જીવન સાથે જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ તેમને ભણવામાં મગ્ન આવશે. અને ત્યારે તેમને માટે ઘર, શાળા અને ફીડિંગલુમાં કંઈ ફરક નહિ રહે. કેળવણીનું કાર્ય એ છે કે એ આપણને આનંદથી જીવતાં અને આનંદથી મરતાં થી ખવે. આનંદથી જીવવા માટે આનંદથી અને ખીજના રસ્તામાં આડખીલી થયા સિવાય યુજ્જરાન સલાવનું પણ જરૂરી છે. માણસાઈની ઓળખ એ જ છે કે, આપણે એવી રીતે જીવીએ કે આપણા જીવવાથી ખીજઓના જીવનમાં મદદ થાય, ઓછામાં ઓછું અડચણ તો ન જ થાય. ‘જીવો અને જીવવા દો,’ એ મનુષ્યતાનો અધૂરો આદર્શ છે. ‘જીવો અને જિવાડો’ એ એવી એક પગલું આગળ છે. ‘જિવાડવા માટે જીવો’ એ એનું પૂર્ણ પરિણતર થયે છે.

જેવી રીતે આપણા જીવનનો વિકાસ અને પૂર્ણતા ખીજઓના જીવનને સમૃદ્ધ અને પ્રસાદમય બનાવવામાં છે, એવી જ રીતે આપણે આપણા નિર્વાહને માટે ઉલ્લેખ કરવામાં પણ સમાજહિતની ઉન્નતિ કરવાનો આપણો ઉદ્દેશ માનવો જોઈએ. મતલબ કે, આપણો ધંધો પણ એવો હોય કે જેથી આપણું પોતાનું યુજ્જરાન ચાલે અને સમાજની પણ ઉન્નતિ થાય. આથી આજીવિકાના સાધનને ઉપજીવન કહેવામાં આવ્યું છે. ‘ઉપ’ એટલે ‘પાસેનું’, ‘નિકટવર્તી’. જીવનની સૌથી નિકટવર્તી વસ્તુ છે — ઉપજીવનનું સાધન. પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં ધંધાને માટે ખીજને એક અર્થ-પૂર્ણ શબ્દ હતો ‘વૃત્તિ’. યુજ્જરાન સલાવવાને માટે માણસ જે ધંધો કરે છે એનો રંગ એના હૃદય અને જીવિત પર પણ એસી જાય છે. તેથી પ્રાચીન કાળના લોકો માણસના ધંધાને તેની વૃત્તિ કહેતા હતા. આ માન્યતાનો આધાર એક મોટો ગદન મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત છે. માણસ આજો દિવસ જે કાર્ય કરે તે અનુસાર જ તે વિચાર કરે અને ખીજની સાથે વર્તે.

જીવન અને ઉપજીવનો સંબંધ આટલો નિકટનો છે નો પછી શિક્ષણમાં ઉપજીવનનું સ્થાન મુખ્ય લેવાનું જોઈએ એમ કહેવું એ કંઈ મૂર્ખાઈ નથી.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે, “ઉલ્લેખધંધા શીખવવામાં તો આજના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને ક્યાં વધો છે? પરંતુ માંધીજી ઉપજીવનને જ સર્વત્ર બનાવવા માગે છે. ઉપજીવન પૂર્ણ જીવન તો નથી ને? માંધીજી તો એક અંશને જ પૂર્ણનું સ્થાન આપવા માગે છે. દુકડો કંઈ એક અખિલ વસ્તુની બરાબર હોઈ શકે? શું પેટ જ સર્વત્ર છે? હૃદય, જીવિત ને આત્માના વિકાસનું શિક્ષણમાં કંઈ સ્થાન જ નથી? આ જ કારણે તો અમે કહીએ છીએ કે માંધીજીનો મત તદ્દન અસાચીય છે.”

અહીં પાછી એ જ એકાંગી વાત આવે છે. માણસના હૃદય, હૃદય, મગજ અને આત્મા કંઈ એકખીજની અસંબંધ ઘટક તો નથી. દરેકના વિકાસથી ખીજના વિકાસમાં મદદ થાય છે. બરો એમ કહો કે આ બધાનો વિકાસ એકીસાથે અને પરસ્પર અવિરુદ્ધ પદ્ધતિથી થવો જોઈએ. શિક્ષણ-શાસ્ત્રની ખૂબી અને કુશળતા આમાં જ છે. માંધીજીની નવી શિક્ષણપદ્ધતિમાં હાયઉલ્લેખ અને પુસ્તકિયા ભણતરનો સમુચ્ચય નથી, કેમ કે એ રિધિતિમાં તો વળી પાછું માનસિક વિકાસનું સાધન તો શબ્દ જ રહેશે.

શબ્દ જ ભણી સુધી શિક્ષણનું માધ્યમ છે ત્યાં સુધી માણસની રમ્યપ્રવૃત્તિ, હૃદયનો અને જીવિતનો વાસ્તવિક વિકાસ ન થઈ શકે. આથી શિક્ષણનું માધ્યમ કૃતિ હોવું જોઈએ. એ કૃતિ પણ કેવળ ખેલ ન હોય. જો જીવન નહીં વૈતરું જ નથી તો તે ફક્ત મગ્ન પણ ન હોવું જોઈએ. જે લોકો શિક્ષણને કેવળ રમત બનાવી દેશે તે જીવનનો પણ ખેલ જ કરી મૂકશે.

જીવન મહાનું, ગંભીર અને શ્રમમય છે. શ્રમ વગર રમતમાં પણ મગ્ન આપતી નથી. નીરાળી જીવન અને નીરાળી ચિત્તનું એ લક્ષણ છે કે તેને શ્રમમાં આનંદ આવે. આથી કરીને પછી શિક્ષણ યોજનામાં ઉત્પાદક શ્રમને, રાષ્ટ્રોપયોગી હાયઉલ્લેખને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવાનો આગ્રહ છે. પાયાની કેળવણીનો આ જ પાયો છે. એમાં ઉલ્લેખ અને શાન્દિક શિક્ષણનો કેવળ સમુચ્ચય નથી, બરો ઉલ્લેખ દ્વારા હૃદય અને જીવિતના વિકાસની યોજના છે. ઉપજીવન દ્વારા જીવનને સુસંસ્કૃત અને સંપન્ન બનાવવાનો અપૂર્વ પ્રયત્ન છે.

(દિન્દી પરથી)

દાદા ધર્માધિકારી

માણુસની સ્વાભાવિક અહિંસાવૃત્તિ

૬

પણ આદ્યતથા કદાચ વાયકને સંતોષ નહિ થાય. એ કહેશે, 'ધારો કે સન્તોષનાં ઘન્ટો તૈયાર કરી શકાય તેટલા માટે લડાયક સિપાઈઓની સેના સત્ત્વ રાજવાનું તમે બંધ કર્યું; પણ તમારું આ અહિંસાનિષ્ઠ લોકો ઊંચું થતા પહેલાં જ કોઈ રાત્ર દેશ ઉપર ચડી આવે તો તે વખતે દેશનું શું થશે? તમે લોકો ઉપર અહિંસાના સંસ્કાર દેડ્યા હરવાના; તેથી સિપાઈને આવશ્યક શુણ્ણ ને કોરારતા તેનો વિકાસ નહિ થાય, એટલે તે વખતે આમારી તો કુન્તેલી જ થવાની ને ?'

વિચાર કરતાં સહેને સમજશે કે આવો ડર રાજવાને ક્યું કારણ નથી. અહિંસાનું સંગઠન નેટલું પાડું દરે તેટલું, સત્ત્વ અને વૈન્ય ઊંચું કરવાની આવશ્યકતા આવી જ પડે, તો તે સહેલું થશે. મુરકેવ નહિ બને; કારણ પ્રભામાં એક, સહકારિતા, પારકા માટે ધસાઈ છૂટવાની વૃત્તિ, સ્વાવલંબન, વગેરે શુણ્ણના વિકાસ સાથે જ ઉપર કસા સુખ્ય શીય' એ શુણ્ણ પણ શિસ્તની સાથે રિયર થયેલી હશે. આવી પ્રભા આશય યુદ્ધ કલંબક' તરીકે આવી પડે તો તેને તૈયાર થતાં વાર નહિ લાગે. સતોતું લોકો તૈયાર થઈ શકે' નહિ એનો અર્થ જ એ કે લોકોમાં મારકવૃત્તિ કંઈક અંશે પણ લજ રહેલી જ છે.

વળી સુદમ હિંસા—છવનાશિકાયા—પ્રાણીમાંથી સદંતર નાશ કરી પણ પામવાની નથી. તેને નિયમનમાં રાખી શકાયો, તે વિદ્યુત થયો, પણ તેનો આત્મિક નાશ નહિ જ થાય. ખીલું, સંસ્કૃતિ કરતાં વિરુદ્ધમાં એક ખાસ ક્ષમતા રહેલી છે; અને તે એ કે તેનો વેગ શુણ્ણકાર-પદ્ધતિથી વધે છે. ઉપર ચડ્યા માટે શુણ્ણે શુણ્ણ મહેનત કરવી પડે છે, શક્તિ ખરચવી પડે છે. પણ નીચે પડવા માટે કોઈ એક ધક્કો બસ થાય છે. તે પછીની ક્રિયા આયોગ્યાપ વધતે વેગ થાય છે. ઊલટું, તે વેગનું નિયમન કરવું આવશ્યક બને છે, એટલે વિરુદ્ધમાં પણ શિસ્તના બંધનની જરૂર પડે છે. તેથી અહિંસાથી સુસંગઠિત થયેલી પ્રભાની શિસ્ત જરાક ટીલી હરવામાં આવે તો હિંસા આયોગ્યાપ વધવાની જ. એટલે અહિંસાના સંસ્કારથી હિંસક શક્તિનો કદી પણ સદંતર નાશ થવાની ધારતી રાખવાનું કારણ નથી.

સાચી વાત એ છે કે, પ્રાણીઓને જે વિષયનું જ્ઞાન સહેને અનાયાસે મળે છે તેના મહત્વ, તેના પ્રાપ્ત કરેલા પ્રાચીન્ય અથવા તેમાં સાથેલા વિકાસનો ખાસ વિચાર ક્યાં વિના સહેને તેમને ખ્યાલ આવતો નથી; પણ જેની પાછળ હેતુપૂર્વક ખૂબ મહેનત લેયેલી હોય છે, તેના મહત્વનું તથા તેમાં સાથેલી પ્રગતિનું તેને હંમેશાં જ્ઞાન હોય છે. આપણે આપણી માતૃભાષા નાનપણથી

શીખીએ છીએ. પંડાશીઓ વગેરે બીજા ભાષા બોલનારા હોય તો તેમની ભાષા પણ આપણે બોલવા માંડીએ છીએ; પણ તેનું મહત્વ અથવા તેમાં સાથેલી પ્રગતિનો અંદાજ સરખો પણ કરવાનું આપણને સૂઝતું નથી. પણ અંગ્રેજ ભાષા પાછળ આપણે બારે મહેનત કરીએ છીએ અને તેથી તેનું મહત્વ પણ આપણે મન ખૂબ હોય છે, તેમ જ તેમાં કરેલી પ્રગતિનું માપ આપણે વખતેવખત કાઢીએ છીએ.

અભણતાં સાથેલી પ્રગતિ તથા મેળવેલા જ્ઞાનનું આપણને કોટલું અજ્ઞાન હોય છે કે તેમાં બુદ્ધિપૂર્વક પ્રગતિ સાધવી નેહીએ એમ કહેનારા લોકોને કેટલીક વખત લોકોને વિરોધ પણ સહન કરવો પડે છે. જેના બંને પગ સાલ છે તેને ચાલવું, દોડવું કે કાદર પર ચઢવું સ્વાભાવિક જ લાગે. આમાં કંઈ શીખવાનું છે એમ તેને કદી ન લાગે. તેથી જ કોઈ વ્યાયામવિશારદ આવીને કહે કે, ચાલવું, દોડવું તથા ચઢવું એ પણ એક કળા છે અને ખાસ મહેનત કરીને તે સાધ્ય કરવી નેહીએ/તો ધણુને પ્રથમ તો તે હારવારેપ લાગે છે; પણ હાથ ઉપર બેઠા રહી ચાલવું, તરવું, ઘોડા ઉપર બેસવું, સાઈકલ ચલાવવી, છતાંયે શ્રમસાધ્ય કળાઓનું મહત્વ તરત આપણે મળે બેઠે છે.

અહિંસા-હિંસાની વાત પણ આવી જ છે. દુનિયામાં અહિંસાની—બીલ માટે ધસાવાની—એક બળવાન પ્રેરણા પ્રાણીમાત્રમાં સ્વાભાવિકપણે જ હોવાથી અપભ્રંશનું સંવર્ધન થાય છે, પ્રાણીઓ રોજાંઓ બનાવીને રહી શકે છે, બેઠક, મધમાખ તથા કીડીથી મંદી મનુષ્યયોનિ મુશીનાં બધાં પ્રાણીઓ અવસ્થિત સમાજરચના કરે છે, તેમ જ વેલધિતાની શક્તિ પ્રમાણે નાની મોટી રાજ્ય-રચના પણ કરે છે. એ બધામાં નિયમન, કંડ, સભ વગેરે હોતાં નથી એમ નહિ; પણ કોઈ પણ સમાજ એ બધાંને ધીરે જ ચાલે છે એમ ખાનડું બહામરેલું છે. આ સાધનો અપવાદ તરીકે જ વપરાય છે અને નેહલા પ્રમાણમાં અહિંસક સંગઠન બળવાન હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેમના ઉપયોગ ઓછા થાય છે.

આ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર બીજી યત્રી એ હવા અથવા ઉન્નકેશન લેવાની જરૂરિયાતની જેમ વિદ્યુત વેગ થયાનું લક્ષણ છે. ક્યારેક તે વિદ્યુત ચેપી રોગની જેમ ફેલાય છે પણ ખરી. એવે વખતે આ ઉપાયોનો મોટા પ્રમાણ ઉપર વ્યવસ્થિતપણે ઉપયોગ પણ કરવો પડે છે; પણ અત્યારનાર દેખા દેનાર વિદ્યુત-ઓનો સામનો કરવા માટે મનુષ્યસમાજ બારે શ્રમ લઠાળ્યો છે અને તેથી તેની એવી અલ્પ બંધાઈ છે કે વિદ્યુત ઉપર કપાયોગના કરવી એ જ અધ્યાત્મ, એ જ

ધર્મ તથા એ જ વિજ્ઞાન. તે જ એકમાત્ર જીવનકળા છે. સમાજવ્યવસ્થામાં તથા રાજકારણમાં તે જ નીતિ છે. આમ દંડનીતિ, યુદ્ધકળા ઇત્યાદિનાં પ્રચંડ શાસ્ત્રો માણસોએ નિર્માણ કર્યાં છે.

માણસે ભારે જહેમત ઢાળી સેંકડો વર્ષના અનુભવને આધારે આ શાસ્ત્રો નિર્માણ કર્યાં છે એ વાત મને માન્ય છે; પણ સમાજના જે દોષો દૂર કરવા માટે આ ઉપાય-યોજના કરવી પડે છે તે દોષો હજી કેમ દૂર થતા નથી તેનો વિચાર કરવો ઘટે યુરોપમાંથી રક્તપિત્તનો રોગ આવ નિર્મૂળ થયો છે; કહે છે કે બળિયાનો રોગ પણ હાથપાય થયો છે; તેથી જેથી કરીને તે વિકારો જતા રહ્યા તેમાં કોઈ અમુક ભતતી ઉપાયયોજના જરૂર હતી એ હું કબજ કરું છું; પણ તેવી રીતે રચનાશિલ્પવના રોગનું નિયમન કયાંય થયેલું દેખાતું નથી આમાં ક્યાંક પણ ભારે ભૂલ થાય છે એમ મને લાગે છે.

આ બધું તે કઈ? સમાજજીવનનો જે મૂળ પાયો, જેના ઉપર આપણે દિવસ સંગઠનની રચના કરી છે, તે આપણે પાથો જ કાઢ્યો છે. ઉપર ઇમારત બાંધતા પહેલાં તેની પાછળ એટલી મહેનત લેવી જોઈતી હતી, જે પથરોથી તે પૂરવો જોઈતો હતો, તેમ જ જે દ્રવ્યથી તે પથ્થર એક બીજાને જોડવા જોઈતા હતા, તે બધી સામગ્રી હવેથી ભતતી હતી, તેનું શાસ્ત્રીય સંશોધન યોગ્ય રીતે થયું ન હતું, તેને માટે પૂરતી મહેનત લેવામાં આવી ન હતી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, જેમ નાલંદા વિદ્યાપીઠની ઇમારતના ઉપક્રા બાગમાં વિશાળ અને ભવ્ય દેખાતી રચના હોવા છતાં નીચેની જમીન જ કાચી હોવાને કારણે એક પછી એક કેટલીયે વાર ઇમારતો રચવા છતાં ઉઘટે તો તે બધી નકામી નીવડી અને તેમને મૂડી દેવી પડી, તેવી જ રીતે આપણી સમાજરચના અને સંસ્કૃતિ ઉપરથી સુરોક્ષિત અને ભવ્ય દેખાય છે; પણ તે પૂણીના તરફ પ્રગતિ કરવા લાગે છે એટલામાં ચોતાના જ બારથી દેખાઈને કટબૂસ થઈને પડી ન્યથે છે.

તેથી આપણે સંસ્કૃતિના પાયા તરફ જ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને તેનું જ શાસ્ત્ર પ્રથમ ભણી લેવું જોઈએ.

આ જે માન્ય દોષ તો એટલું ચોક્કસ ક્ષિત થાય છે કે, સમાજરૂપ ઇમારતની સલામતી તેના ઢિંસક સંગઠન ઉપર નહિ પણ અર્ધિંસક સંગઠન ઉપર આધાર રાખે છે જેમ દરેકઈ માણસ ચાલી શકે છે તથા દોડી શકે છે તોપણ ચાલવા-દોડવાનું એક ખાસ શાસ્ત્ર છે, તેમ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલી અર્ધિંસારજિનું શાસ્ત્રીય ઢબે અનુ-શીલન થયું જોઈએ અને સમાજરચનામાં તેનું શાસ્ત્રીય રીતે સંગઠન થયું જોઈએ તેની ઉપર બાંધેલી ઇમારત આદી દરો તોય તે કાક અને મુખપ્રદ દરો, ધીમે ધીમે

તેને સુંદર પણ બનાવી શકારો; પણ કાચા માચા ઉપર ચલેલી ઇમારત દેખાવમાં મમે તેવી સુંદર દરો તોય તે કાક નહિ હોય અને મુખપ્રદ પણ નહિ હોય.

ચર્યામાં, લોકો, દાંત અને અપહૃટ ફેરવનાં કપડાં પહેરેલો લાંબો કાળથી માંદગી મોગવતો યુવક રૂપાળો દેખાય છે એમ કહેવું તે જેમ વિરૂપ વસ્તુને જ સુંદર ગણવા સમાન છે, તેવી જ રીતે માણસે માણસનો સંહાર કરી બેઠી કરેલી સમાજરચનાને સંસ્કૃતિ નામથી ઓળખાવવી એ વિકૃતિને જ સંસ્કૃતિ કહેવા જેવું છે.

હરકોઈ પ્રાણીમાં હિંસાજિતિ પણ રહેલી છે જ જીવનાભિલાષાનું જ તે બીજું નામ છે. પણ તેનો ઉપાય દિશાત્મક સંગઠન નહિ પણ અર્ધિંસાત્મક સંગઠન જ છે યોગ્ય માર્ગે તથા યોગ્ય પ્રકારે ચોતાનું જીવન માળવાની સચવક મળતાં આ જિત્તેને સંતોષ મળે છે. ન્યારે કોઈ વ્યક્તિમાં રોગની જગ અથવા કોઈ સમાજમાં રોગચાળાની જેમ તે ફાટી નીકળે તો તે વર્જીતે તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ; પણ તેમ કરતાંય ઉપરડપરથી કંક કંક ઉપાય લેવા કરતાં વ્યક્તિ અથવા સમાજના પાયામાં ક્યાં નબળાઈ રહેલી છે તેની જ ધીરજથી શોધ કરવી જોઈએ.

૭

આપણામાં-ખાસ કરીને મદદારાશ્રમાં-એક ભારે વલેખ પેડો છે કે દિશાજિતિ અને શીર્ષ એક જ વસ્તુ છે અને હિંદુસ્તાનમાં અર્ધિંસાધર્મ ઉપર વધારે પડતો ભાર મુકાયોયી દેશ આપો પરાધીન થયો.

હિંસા અને શરાતન બંને સાવ મિત જિત્તો છે એ હું ઉપર કહી ચૂક્યો છું. કોઈ પ્રાણી હિંસક હોવા છતાં કર્ષોક દોઈ શકે છે, તેમ જ કોઈ અર્ધિંસક હોવા છતાં શર દોઈ શકે છે; પણ ખાસ દિશાના બનાવો સાથે બચવો સંબંધ રહેલો જણારો જ. અર્ધિંસા સાથે જેમાં ચોખ્ખું સાહસ રહેલું છે એવું શરાતન કદાચ હંમેશા જેવામાં નહિ આવે; પણ તે નથી જ હોવું એમ ન કહેવાય. હિંસા, અર્ધિંસા, સાહસ, શરાતન વગેરે જિત્તેપ્રે પ્રાણીઓમાં સ્વાભાવિકપણે રહેલાં જ છે; પણ પરિશ્રમ-પૂર્વક અનુશીલન કરવાથી જ તે ગુણરૂપે પ્રકટ થઈ શકે છે.

એમાંથી શરાતન એ ગુણ આપણા દેશમાં બહુ વિરલ હતો અથવા થયો એમ કહી પણ પુરવાર કરી શકારો નહિ કંઈ નહિ તો કેટલીક વિશિષ્ટ ભતિઓએ પરિશ્રમપૂર્વક તેનો વિકાસ હંમેશા સાધ્યો છે; પણ અર્ધિંસા-ખાસ કરીને સામાજિક સંગઠિત અર્ધિંસા-એ ગુણની હંમેશા અત્યંત રહેલી જણારો. મદદારનમાળનો, રજપૂતનો, મોગલનો, શીખનો અથવા મદદારાશ્રનો-એ તે દત્તિદાસ જુઓ, તેમાં અશ્વત્થામા-કર્ણ વિવાદ,

શસ્ત્ર-કણ" વિવાદ, નયચંદી રૂંદ, ઇત્યાદિની પરંપરા આજ સુધી એકધારી ચાલતી આવી છે એમ જણાયો. સેનાપતિ મરી જતાં સેન્યમાં અવ્યવસ્થા, આપસમાં ક્રમસા અને અતે પલાયન—હુરુમેનના યુદ્ધથી માંડી રૂંદ પાળીપતના યુદ્ધ સુધી એવા આપણા ઇતિહાસ છે એમાં વ્યક્તિશઃ સેનાપતિ અથવા સૈનિક શરાતનમાં જોછા હતા એમ નથી જણાતું, માદસ પણ તેમનામાં પૂરતું હતું; પણ પ્રેમ, શિરસ, કતવ્યચુકિતું એવું વ્યાપક ન હતું, તેમનું સંમહન ન હતું.

આગેવાનોમાં જ આ શુભોની વિરજના હોવાથી અનુચારીઓમાં તે તે દેખાય જ શાના? બુદ્ધિભેદ અને વિખવાદ કપલવનારી તર્કકુશળતા હમેશાં હાજર જ. બધાંતે એકત્ર લાવનારી બુદ્ધિ અને કર્મકુશળતાની ધંમેશ જીલુપ, કારણ કે આપણી અંદર સામાન્યપણે અદિ"સા એક અકારુણ્ય અને મૂઢ રૂતિના રૂપમાં તથા કોઈ વ્યક્તિમાં વધારે વિદ્વસિત રૂપમાં હોય તોપણ તેનું સામાજિક અનુશીલન કદી પણ થયેલું નથી. "અહિંસા પામી ધર્મી" "સત્યમેવ જયતે" ઇત્યાદિ શોષા ("સ્થોગન-સ") આપણા દેશમાં જ છે એમ આપણે અભિમાનપૂર્વક કહીએ છીએ. બ્રહ્મચર્ય, સંયમ, કાન્દ્યનિમદ, આત્માના-ભવિષ્ય, ભૂતદયા, વેશગ્ય વગેરેના આપણા સંતોએ સારી રીતે કપડેલા કરેલા છે. એટલા ઉપરથી આપણી એની માન્યતા થઈ ગઈ છે કે આપણા દેશની વ્યાપક સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક છે. કેટલાકને તે એમ લાગે છે કે આપણે તે શુભોને વધારે પડતા ચોંચ્યા છે.

પણ આ ઉપદેશ તરફ એક બીજી દૃષ્ટિથી પણ જોઈ શકાય. જે શુભો સમાજમાં સારી રીતે ફેલાયેલા હોય છે તેમનો વખતોવખત ઉપદેશ કરવાની રૂતિ સામાન્યપણે નથી થતી. જે શુભો સમાજમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નહિ દેખાતા હોય પણ જેમની આવશ્યકતા હીંક હીંક જણાતી હોય તે ઉપર ઉપદેશક ખાસ ભાર આપે એ સ્વાભાવિક છે. સંતોએ કપડા શુભોતો સતત ઉપદેશ કર્યો છે એના અર્થ એ કે સમાજમાં જે શુભો પૂરતા પ્રમાણમાં તેમને જણાયા નહિ હોય. આવા ઉપદેશ કરનારા સંતોએ વખતોવખત બીજા કેટલીક વસ્તુઓ પણ કહી છે. સંસાર સ્વાર્થથી શરેણે છે, સમાવહાલા બધા પોતપોતાનો સ્વાર્થ જાળુએ છે, કોઈકોઈનો નિઃસ્વાર્થ સંબંધી નથી, ઇત્યાદિ. જીવનમાં તેમને કેવા અનુભવો થતા, જેમનામાં પારમાર્થિક રૂતિ છે તેમને પોતાની રૂતિઓના વિકાસ માટે આપણા સમાજમાં કેટલી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી, અને તેથી બધાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એ જ એક માત્ર માર્ગ છે એમ તેમને શા માટે લાગતું. તેનું આ એક સ્વલક ચિદાન છે.

એથી ઊલટું, જે શુભો આપણામાં ઘસઘસે સ્વરૂપમાં

હતા, તેમને માટે આપણી ભાષામાં શબ્દો પણ ન હતા અને તત્સમન રૂતિઓના નિષેધ પણ સંતોએ કરેલો છે, એ વસ્તુ પણ વિચારવા જેવી છે. દાખલા તરીકે, સ્વદેશ-હક્કિ, સ્વદેશભિમાન જેવા શબ્દો પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળતા નથી. વર્ણાશ્રમાન, ભત્તચરિમાન, ઇત્યાદિનો સંતોએ જોરથી નિષેધ કર્યો છે; કારણ ભૂમિપ્રેમ વિનાનો માણસ આપણા દેશમાં ભાગ્યે જ ફરી જોવામાં આવે. પોતાનું એવર, પોતાનું ગામડું, પોતાનો પ્રાન્ત છોડવાની રૂતિ આપણામાં સહેલું ઉત્પન્ન થતી નથી. આ બધું ઊઠતું પડે તો આપણને શારે વેદના યાગ છે.

પોતાના એવર ઉપરનો કાયદાસરનો દંક નફ થયેા હોય તોપણ આપણે ત્યારે એટલે તેનો કબજે પોતાની પાસે રાખવા ખતર પોતાનો પ્રાણ આપવો અને બીજાનો હરો પણ અંદર એટલો જળવસ્તે ભૂમિપ્રેમ બેનામાં હોય છે. આપણા વર્ણાશ્રમાન તથા ભત્તચરિમાન તો ભણીતાં છે જ. સ્મૃતિદાસોએ તેનું એટલું પ્રબળ શાસ્ત્ર બનાવી રાખ્યું છે કે બુદ્ધ અને મહાવીરથી માંડીને આજ સુધીના એકેએક સંતે તેનો નિષેધ કર્યા છતાં તેનું પ્રાબલ્ય આપણા સમાજમાંથી જતું નથી.

બુદ્ધથી માંડીને ગાંધીજી સુધી જે મહાન ધર્મપ્રવર્તકો આપણા દેશમાં થયા છે તે બધાએ સાધારણ જનતા માટે પાંચ નિયમ કહ્યા છે : ચારી કરતી નહિ, વ્યભિચાર કરતો નહિ, દારૂ પીતો નહિ, માંસ ખાતું નહિ, ખાંડું બોલતું નહિ. આ પાંચમાંથી માંસનો નિષેધ કરવાની તો આજે ઢિંગાલ પણ ચાલતી નથી; કોઈયે સાંમજો નહિ એમ લાગે છે. પણ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વમાં તોપણ આ પાંચ સાદારીધા નિયમોના જ આપણને સતત ઉપદેશ કરતો પડે છે-તે ઉપરથી આપણી સર્વસાધારણ સંસ્કૃતિ કઈ નતની છે તેની કલ્પના જ કરવી પડે.

તાત્પર્યમાં કહેવાનું એ કે, અદિ"સા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, વગેરે વિષયો બાબત આપણે ત્યાં હીંક હીંક સહિત્ય તથા ઉપદેશ થયાં છે એટલા ઉપરથી તદ્દશુલ્-સંપન્ન સંસ્કૃતિ એ આપણી પ્રાચીન પ્રકૃતિ છે એમ માનવામાં ભૂલ થશે. ખડુ તો એટલું કહી શકાય કે, અમારી પ્રકૃતિને તે તે શુભોથી સંસ્કૃત કરવાના પ્રયત્નો શેઠકો વખોડી થતા આવ્યા છે. આ કાર્યમાં અનેક મહાન પુરુષોએ પોતાની જિંદગી અર્પણ કર્યાં છતાં આપણી કોઈ ખાસ પ્રગતિ થઈ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ, તેમના કાર્યમાં વિરૂતિચરત લોભોએ ઘણા મોટા અન્નરસો છોડા કરેલા છે. છતાં, અદિ"સાપ્રેરિત માણસે તે પ્રયત્ન છોડી શકે નહિ.

૮

જમની અથવા બધાન સદી આવે તો તમે ક્યો અદિ"સાત્મક ઉપાય યોજશો તે આજે જ કહો એમ કોઈ

કહે તો તેનો એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે. આને આપણી આત્મજાને પ્રશ્ન છે તે અંગ્રેજો તથા આપણી વચ્ચે જે પારતંત્ર્યનું બંધન છે તે કેવી રીતે વહે તથા આપણે પૂછી પછે સ્વતંત્ર કેમ થઈએ એ છે. તે માટે એકેય વ્યવહાર્ય દિ'સાત્મક ઉપાય જડતો નથી એમ દિ'સા-વાદીઓને પણ લાગે છે. આપણી અદિ'સા શુદ્ધ ન હોય તોય રાજ્ય અને રજૂલ અદિ'સા વડે પણ આપણને તે દિશામાં થોડો ધણો યશ મળ્યો છે, એ પણ તેમને કબજા કરવું પડ્યું છે. તેથી હાહા માણસે અદિ'સા-દિ'સાની શુદ્ધ ચર્ચા કરવા કરતાં તે અદિ'સાને તેનો સેનાપતિ કહે છે તે માર્ગે શુદ્ધ અને સંગઠિત કરવાની સરૂઆત કરી દેવી એમાં જ વ્યવહારિક ચાતુર્ય રહેતું છે.

જે આપણને સ્વાતંત્ર્ય ભેટી જાય તો આપણે દેશ એક થવા ભેટીએ; જનનીય, ધાર્મિક, પ્રાન્તીય, વાર્ષિક દ્વેષ નષ્ટ થવા ભેટીએ; જનતાને આન્તરિક વ્યવહાર ન્યાય અને નીતિને અનુસરીને થવા ભેટીએ; જળવાનોએ નિર્બળોનું શોષણ બંધ કરી તેમને માટે ધરાવું ભેટીએ; જલાને પેટભર શેરડો, શરીરભર કપડું, તથા આરામ-ભર મકાન મળી શકે એવી વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવા બધા મુહોએ એકમત થવું ભેટીએ. આ બધું સાધવા માટે વ્યક્તિગત અને સમાજવ્યાપી અદિ'સાની—પારકા માટે આનંદથી, કર્તવ્યશુદ્ધિથી, પ્રેમથી ધરાવાની—જરૂર છે, દિ'સાની કે દ્વેષની જરૂર નથી; નિરવાર્ણપણું ધોષવાની જરૂર છે, નહિ કે સ્વાર્થરૂપિ; સર્વવ્યાપી મમતાની જરૂર છે, નાના નાના વાડામાં ગોંધાધેણી અલંભનવાની નથી.

આવી ક્રાન્તિ જે આપણે આપણા સંસ્કારોમાં તથા જીવનમાં કરી શકીએ—અને તે અદિ'સાના અનુસીલનથી જ શક્ય છે—તો જર્મની અથવા નંદપામના આક્રમણ સામે ટકવા ભેટીએ અદિ'સક યોજના કેવી હોવી ભેટીએ તે એની મેળે આપણને સૂચશે. તે વિના આજે એ તેટલું માણું જ જવળીએ તોય તે સૂચવાની નથી. જે કંઈ સૂચવે તો તે એક બાલિશ કલ્પના જ થશે; કારણ, તે સૂચવવા માટે જે પૂર્વ પરિસ્થિતિ આવરણક છે તે જ દષ્ટ નિર્માણ થઈ નથી. આજે વાયરલેસથી એક ફાણમાં એક શબ્દ આખા જગતમાં મોકલાવી શકાય છે. હવે ધારો કે કોઈ એવો પ્રશ્ન પૂછે કે શબ્દની જેમ એક મારક ફિરલું પણ બધે મોકલાવું થાય તો તેનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવા શો ઉપાય કરવો, તો હાહો વૈજ્ઞાનિક એટલું જ કહેશે કે એવું યંત્ર તૈયાર તો થવા દો, પણી મને વિચાર સૂચશે.

આજે દિ'સક સાધનો દ્વારા આપણે આપણું રક્ષણ કરીએ છીએ. પણ તે માટે આપણી પાસે સૈન્ય કેટલું છે, કઈ જાતની કેટકી બંડૂકો, વિમાનો, હેલીકૉપ્ટરો, યોગ્યો.

(મરાઠી 'પુરુષાર્થ'માંથી)

શુરબા ('મારક') વગેરે સાધનો છે, કયે કયે ઠેકાણે તે રાખેલાં છે, તે સારી હાલતમાં છે કે નહિ, તેની ચર્ચા કે તપાસ આપણે કરીએ છીએ ખરા? સર-સેનાપતિ (કમાન્ડર-ઇન-ચીફ)ને તે બાબત કેટલી માહિતી પૂછીએ છીએ? આપણે માની લઈએ છીએ કે તેઓ યુદ્ધકલાના વિશ્વજ્ઞનીય તજ્જ્ઞ છે, તેઓ યોગ્ય લાગે તે બધું કરશે અને એમ માની, યુદ્ધ ચાલુ છે એવે વખતે પણ, નિરાંતે જીવીએ છીએ.

એવી જ રીતે જે અદિ'સાની દિશામાં આપણી એક વિશિષ્ટ સાધના થાય તો તેના પણ યોગ્યતા તબક્કા નિર્માણ થશે જ ને? અદિ'સાધર્મમાં પ્રાવીણ્ય મેળવેલો તથા અદિ'સાથી પ્રભવું રક્ષણ કરવાનો આત્મવિશ્વાસ રાખનારો જે શુર પુરુષ આપણા દેશમાં હોય તેને આપણે યુદ્ધમંત્રી નીમીશું અને તેની સૂચનાઓ મુજબ વર્તીશું. દે'કમાં, જર્મનીના સામનો માટે કઈ જાતની અદિ'સાત્મક યોજના ઘડવી ભેટીએ એ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી, પણ આપણા રોનિ'દા જીવનના નાના મોટા કપડાઓ અદિ'સાથી કેવી રીતે અંત આણવા એ પ્રશ્ન છે. જે વ્યક્તિ વચ્ચે યુદ્ધ કરવાનું શાસ્ત્ર જડે તો દસ, સો કે લાખ માણસો વચ્ચે તે કરવાનું શાસ્ત્ર પણ નિર્માણ થઈ શકે. એ જ ન્યાય અદિ'સાને પણ લાગુ છે.

હવે 'ગાંધી વિચાર હોલન' ગાંધી (પાન ૧૦૧) અદિ'સાના પ્રકરણમાંથી જે ફકરા ઉતારીને આ લાંબો લેખ પૂરો કરીશું.

"અદિ'સામાં તીવ્ર કાર્ય સાધકશક્તિ રહેલી છે. એમાં રહેલી અગોચ શક્તિનું હંબુ પૂર્ણ સંરોધન થયું નથી. 'અદિ'સાની નિકટમાં સર્વ જોરવેર થરી નય છે' એ સૂત્ર ધોધીમાંનું રીંગણું નથી, પણ ઋષિનું અનુભવવાદ્ય છે. એ શક્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ, અને સર્વ ક્ષણે અને પ્રસંગે માટે એના પ્રયોગનો માર્ગ હંબુ સ્પષ્ટ થયો જાયો. દિ'સાના માર્ગોનું એડાણ કરવાને માણસે જડેલો દીર્ઘ ઉદ્યોગ ક્ષણે છે, અને તેનું ધણું અંશે શાસ્ત્ર બનાવી મૂકવામાં સફળતા મેળવી છે, તેટલો જો અદિ'સાની શક્તિના એડાણ માટે કરે, તો માણસ જાતિનાં દુઃખોના નિવારણ માટે એક અમૂલ્ય, કદી વ્યર્થ ન જનારું, અને પરિણામે ઉત્ક્રમ પક્ષનું કલ્યાણ કરનારું એ સાધન છે એમ સિદ્ધ થાય.

"જે શ્રદ્ધા અને ઉદ્યોગથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કુદરતની શક્તિઓની શોધ કરે છે, અને તેના નિયમોને વિવિધ રીતે વ્યવહારમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરે છે, તેવી જ શ્રદ્ધા અને ઉદ્યોગથી અદિ'સાશક્તિની શોધ કરવાની, અને તેના નિયમોને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે."

કિરીસલાલ ધ. મરાઠીવાળા

ગૂંજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના બંધારણમાં ફેરફાર

૧

ગૂંવંસોના બંધારણ તથા ધારાધારણમાં ફેરફાર વિચારવાને માટે ખાસ બોલાવેલી સામાન્ય સભા તા. ૨૮-૪-૪૦ને રોજ મળી; અને એટલું જ કરીને તે બરખાસ્ત થઈ કે, સૂચિત ફેરફારો અંગ્રેજીને બદલે ગૂંજરાતીમાં શી સભ્યોને પહેાંચાડાય અને ત્યાર બાદ નવેસર સભા બોલાવાય. રોજિંદાં તથા સાપ્તાહિક છાપાંમાં આ સભાને વિષેના હેવાલો આપી ગયા છે, એટલે અહીં તેની વિગતોમાં બિતરવાની જરૂર નથી. પરંતુ સોસાયટીની ખાસ સભા બંધારણ વિચારવા જેના મહત્ત્વના કામને માટે મળે અને તેનો વિચાર કરવાના પ્રારંભમાં આપણી સ્વભાવાનું આનું સન્માન કરીને બીડી બપ, એ કદાચ કોઈને નાનું લાગવા સંભવ છે; કોઈ કદાચ એમ પણ માની શે કે, સભાએ કશું જ ન કયું. તેથી હું અહીં નોંધુ છું કે, કઈ ભાવનાથી સોસાયટીના સભ્યો હવે પછી વિચારવાના ફેરફારો કરવા ઇચ્છે, એનું આ નાનકડી લાગતી બીના એક અચૂક નિશાનરૂપ મનાવી નેઈએ. ફેરફારો વિચારવાને મળેલી એ સભાએ તે વિચારવાની ભૂમિકા ઠીક ઠીક સાધ કરી છે એમ માનું માનું છે. એ ભૂમિકા અથવા ભાવના તે આપણી સ્વભાવાનું સ્વભાવ સાચવવું અને તેનું ગૌરવ વધારવું એ છે. છેલ્લાં ૨૦-૨૫ વર્ષથી આપણો દેશ જે રીતે આગળ વધે છે, તેમાંથી ફૂટું એક અરણું એ છે. અને મને લાગે છે કે, ગૂંવંસોના બંધારણાદિમાં સૂચનાતા, ફેરફારો એ કસોડીએ નણાવા ધટે.

એક બીજી વસ્તુ પણ રાશમાં કહી દેવા જેવી છે; અને તે ઉપલી ખાસ સભાની હાજરી જેવાં સૂત્ર છે. આવી મહત્ત્વની સભામાં માંડ પંચ સભ્યો હાજર હતા. ગૂંવંસોની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ અગ્રંથ કરીને લગભગ ૨૫-૩૦ સો નેટલાં અવેજનામાં મેળવ્યાં હતાં. ફેરફારો વિચારવાને માટે આ અવેજનામાં તો નકામાં જ ગણાય, કારણ કે તેઓ તો નિર્જીવ છે; કેકે હાજર સભ્યની પાછળ પાછળ એમને તો જવાનું સરજાયું છે. એટલે, ફેરફારો પર સંગીન વિચાર કરવાને માટે તો પેલા પંચ સભ્યો જ કાર્યકર હાજરી ગણાય. આવા મહત્ત્વના કામને માટે આટલી હાજરી

‘નશ્વી’ કહેવાય. સોસાયટીના સભ્યોએ આનાથી વધારે રસ લેવો નેઈએ. પરંતુ એમને પણ દોષ ન દઈ શકાય; તેઓ બધા અમદાવાદના રહીશ નથી અને બહારથી બાહુ ખરેખરી સભામાં આવવા જેવી અગત્ય સૌને કદાચ એકસરખી ન પણ લાગતી હોય.

હારે શું કરવું ધટે ? એક વસ્તુ તો બંધારણથી જ મુશ્કેલી વધારે છે. બંધારણમાં ફેરફાર કરવાને માટે કાનૂની નિયમ છે કે, અચૂક બહુમતીથી તે થવો નેઈએ; અને તેની ફરી ખાસ સભામાં મળીને હાજર સભ્યોએ મંજૂર રાખવો પડે. બે સભ્યો જનતે હાજર ન રહે કે પોતાનું અવેજનાનું કોઈને ન આપે, તો મળમાં જ મુશ્કેલી એ આવે કે, જરૂરી સંખ્યા જ ન મળવાથી ફેરફારનું કામ વિચારવા છતાં બીકથી ન રહે. તા. ૨૮-૪-૪૦ની સભામાં પ્રમુખે આ જ મુશ્કેલી બતાવી હતી. આ મુશ્કેલી, કામદામાં ખરેખર કેવી જાતનું બંધન છે તે વિચારવાથી, કદાચ બીકથી બપ. શું સંસ્થાના કુલ સભ્યોના ફૂંની બહુમતી જરૂરની છે કે હાજરી અને આવેલી ભવિજનાના કુલના ફૂંની ? આ વિષે કાપદો શું કહે છે તે નક્કી થવું નેઈએ.

હવે હાજરીની બીજી વિચારની આપણેમાં પણ બીજીપ આણે છે અને અવેજમતપદ્ધતિથી ફેટલુંક અવિચારપણું આવી જાય છે, એ મુશ્કેલી શી રીતે ટળે તે નેઈએ. એનો એક ઉપાય તો એ છે કે, સંસ્થાના સભ્યોએ અને સાહિત્યપ્રેમી તથા વિદ્યારેમી જનતાએ બંધારણના આ ફેરફારોની જાહેરમાં ચર્ચા કરવી ધટે. તેઓ એ રીતે પોતાની અસર પાડી શકે. અને આવી ચર્ચા છાપાંમાં રાશ થઈએ એ આવકારદાયી છે; એ વિશેષ વધવું નેઈએ.

સુધારા સચવાયા છે તે શા ઇરાદે, એમની પૂર્વપીઠિકા શી છે, એનું સત્તાવાર કરું સ્પષ્ટીકરણ કે નિવેદન આજ જનતા સામે નથી, એ એક આ ચર્ચામાં સાચી અડચણ છે ખરી. તેથી કરીને અત્યારે થતી ચર્ચામાં એ વિષે ઝેરસમજથી કામ ચાલતું હોય એ સંભવે છે. પણ એ માટે દોષપાત્ર તો આ ફકરાની રાશમાં કહેલો પેલો અડચણરૂપ અભાવ જ લાગે છે.

સભ્યો જાતે હાજર ન રહેી શકે તો પોતાનું અવેજનામું જ મોકલી શકે એવી જાહેરાતમાં સ્પષ્ટ છે. ઉપરના કથા સ્પષ્ટીકરણ વગર સભ્યો પોતાનો મત જાહેરી ન શકે, અથવા જાહેરે તો તે કદાચ સત્તાવાર સમજાવગર. એટલે જો એમણે સમાના કામમાં બાગ લેવો હોય તો જાતે જ હાજર થવું જોઈએ અથવા જાહેરમાં યા સંસ્થાના મંત્રી જોડે પત્ર દ્વારા પોતાનું મતજ્ઞ કહેવું જોઈએ. પરંતુ આ મંતવ્યને સમામાં કર્યું કાયદેસર વગર ન મળી શકે, કેમ કે કાયદેસર તો તે માત્ર અવેજનામું જ મોકલી શકે અને તે જોડે આપે ને એનો ઉપયોગ પોતાની મુનસરીથી કરી શકે છે. આથી કરીને અવેજ-મત-પદ્ધતિ વિશે જ વિરોધ કરવા જેવું લાગે છે. પરંતુ તે પદ્ધતિ ૧૮૬૦ના કાયદા પ્રમાણે હોવાથી તેને વિશે તો કાંઈ કરી ન શકાય. છતાં કાયદાનો અક્ષરાર્થ સાચવીને એક રસ્તા દેખાય છે અને તે રસ્તા સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ મર્દ સલાહ લેજા એક આગતમાં અત્રિભાષ્યો પણ હતો. તેને વધારી શકાય, જોડે તોપણ સુસ્તેથી સાવ નાખ્યું તો નથી થતી.

તે રસ્તા નીચે પ્રમાણેના હતો : મર્દ સભા માટે અવેજનામાં મંગાવવામાં આવ્યાં તે વખતે મૂલ્ય ૦ સોનાં મંત્રીએ એમ સૂચવેલું કે, અવેજનામું મોકલનારાઓ સંસ્થાના નામના ફેરફાર જાગત પોતાની સંમતિ કે વિરોધ જણાવશે, તો અવેજનામું મેળવનાર તે પ્રમાણે એમનો અવેજનામ વાપરશે. આમ જો એક

આગતમાં પૂછી શકાય તો ખીજી બધી જાગતોમાં પણ પૂછી શકાય. તે પૂછવા અગાઉ, ફેરફારની ચર્ચા અને તેને માટે આવશ્યક સત્તાવાર નિવેદન જો સભ્યોને અને જનતાને મળી જાય, તો અવેજનામું મોકલનાર પોતાની સંમતિ કે વિરોધ મોકલી જણાવે. તેની સામે ચોક્કસ કારણો હોય તે પરથી તે પોતાનો મત જણાવી શકે. આમાં પણ પૂરેપૂરી સરળતા તો નથી, કેમ કે મૂળ કારણો પર સુધારા આવે ત્યારે શું થાય ? તે વખતે અવેજનામોનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો ? કારણ કે સુધારા અને તેની ચર્ચા તો પ્રત્યક્ષ હાજર હોય તે જ જાણે; સભા વખતે જ સુધારા તો આવે. આમ બધી રીતે જોતાં લાગે છે કે, જે સંસ્થાનું કાર્ય વિચારવિનિમય કરી, મતપરિવર્તન કરી, સારાસારના દરાન પર આવવાનું હોય, ત્યાં આગળ વેપારી હિતા-હિતનો જ વિચાર કરી ચાલનારી અવેજ-મત-પદ્ધતિની જાડી રીત અયોગ્ય અને નકામી છે; તેથી જ તે નડે છે. છતાં તે છોડી પણ નથી શકાતી, કેમ કે તેને ૧૮૬૦ના કાનૂનીથી અમુક જગ્યાએ તો સ્થાન છે જ.

ફેરફારની વિગતોમાં કોતરવા અગાઉ, ફેરફાર કરવાના કામના મંગાણમાં જ રહેલી કેટલીક મુશ્કેલીઓની આ લેણા ચર્ચા કરું છું. ફેરફારની વિગતમાં હવે પછી. દરમિયાન સંસ્થાના સભ્યોને તથા જનતાને ચિંતી કરું છું કે, તેઓ ઉપરની મુશ્કેલીઓ ઉપર પોતાના વિચારો લખે યા જાહેરમાં ચર્ચા તા. ૨૫-૬-૪૦ મગનભાઈ દેસાઈ

જીવનતત્ત્વો

(ભારોગ્ય ઉપનિષદમાંથી)

પુણ્યસ્ય લાગુ રસઃ ।

વાણી એ માણસના વ્યક્તિત્વનો નિર્ણાયક છે. વાણીમાં માણસ પોતાનું સર્વેશ રેડી શકે છે.

નાના તુ વિદ્યા ચ અવિજ્ઞા ચ ।

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર જિનન છે. જાનની મતિ પરસ્પર વિરોધી છે. એનો મેળ ન પાયા.

યદેવ વિચ્યા ક્ષતિ ધદ્યા ઉપનિષદ તદેવ વીચિતરે મવતિ ।

માણસ જે કામ સમજીને કરે છે, શદ્દાપૂર્વક

કરે છે, અને રહસ્ય મુખી પહોંચી તે કરે છે, તેમાં જ વધારે જળા આવે છે. તે જ અધિક અસરકારક થાય છે.

મનઃ પામના વિદ્મઃ । તસ્માત્તેન ઉભયં સંક્રપયંતે સંક્રપનીયં ચ કલંકવ્યનીયં ચ । પામના દિ દત્ત વિદ્મઃ ।

મન પાપથી વીધાયેલું હોય છે તેથી જ શોભ અયોગ્ય જાને જાતના સંકલ્પ એના મનમાં આવે છે. કેમ કે એમાં પાપનો વેધ છે.

કાકા કાલેલકર

હજરત ઉમર

ઇસ્લામના બીજા ખલીફ હજરત ઉમર ઈ. સ. ૫૮૨માં જન્મ્યા હતા. ને પર વરસની ઉંમરે એટલે ઈ. સ. ૬૩૪ની સાલમાં અણુઅક પછી ગાદીએ આવ્યા. મુસલમાન થયા પહેલાં એ ઇસ્લામના કટ્ટા શત્રુ હતા. ને કોઈ મુસલમાન થાય એના પર, ઇસ્લામનો ત્યાગ કરાવવા, એ ભારે શુલ્કમ કરતા; પણ શુલ્કમથી તો ઇસ્લામીઓ ઇસ્લામને લીધતા એવડા બેરથી વળગી રહેતા. આથી એક વખત એમને એવો વિચાર આવ્યો કે, 'આમ ઇસ્લામ સ્વીકારનારાઓ પર શુલ્કમ ચુમરવાથી ક્યારે પાર આવશે? ખુદ પેગંબરને જ પૂરા કરવા દે ને! મૂળ પર ધા કરીશ એટલે ડાળ-પાંદડાં એની મેજે ખરી જશે.'

એટલે એક દહાડો હજરત મહંમદનું ખૂન કરવાનો નિશ્ચય કરીને એ એમની શોધમાં નીકળી પડ્યા. લાં રસતામાં એક જગ્યા મળ્યો તેણે કહ્યું, 'અહા માણસ, તારા ઘરમાં જ હોળી સળગી છે તે એાલવ ને! તારાં બહેનજાનેની મુસલમાન થયાં છે તેમને તો તારાથી કાંઈ થતું નથી!'

આથી એ તરત બહેનના ઘર તરફ વળ્યા. ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે બહેન કુરોને શરીફનો પાઠ કરતી હતી. ત્યાં પહોંચતાંવેત એણે બહેનજાનેની જાનેને ઇસ્લામ સ્વીકારવા માટે ક'ઈ ક'ઈ કહી નાંખ્યું; ને એથી સંતોષ ન થયો એટલે જાનેની પર તૂટી પડ્યા. બહેન તેમાં વચ્ચે પડી, એથી એને વાચ્યું ને એ લોહીકુહાણુ ધર્ષ ગર્ષ. એ બેઠકને, તથા બહેને જે જુસ્સાથી ઇસ્લામ વિશેની પોતાની પ્રહા પોઠારીને, જામે તે ભોજે, એને વળગી રહેવાને નિશ્ચય જતાવ્યો એની એમતા પર ભારે અસર થઈ. ને એ બોલ્યા, 'મીક, તું શું વાંચતી હતી? વાંચ બેઠક.'

જ્યોથી અધૂરો મૂક્યો હતો ત્યાંથી બહેને પાઠ આગળ શરૂ કર્યો. એના શબ્દશબ્દ એમના મનમાં સોંસરા પડ્યા. એ ત્યાંથી આવ્યા ને સીધા પેગંબર સાહેબ પાસે જઈને મુસલમાન થયા. આમ પેગંબર સાહેબની વરોની પ્રાર્થના ફળી.

ઇસ્લામમાં એમના આગમન પછી મુસલમાનોમાં નવું જોર ને નવી હિંમત આવ્યાં. અત્યાર સુધી ખાનગીમાં પઢાતી નિમાઝ હવેથી કાખમાં જઈને

મુસલમાનો મજેરમાં પઢવા લાગ્યા.

હજરત ઉમરના ખલીફ તરીકેના શાસનમાં ઇસ્લામનો અને આરબ સામ્રાજ્યનો ખૂબ વિસ્તાર થયો. રોમનેને હરાવીને પાછા પાઠવામાં આવ્યા; ને ઈરાન, પર્સિયાઈન, સીરિયા, અને મિસર છતી લઈને ત્યાં સર્વત્ર ઇસ્લામનો મંડો ફરકાવવામાં આવ્યો.

અણુઅકની જેમ એમની રહેણીકરણીમાં સાદગીનો પાર નહોતો. એ નાના હતા, ને મજ્જાની યોગરદમ દસ દસ માઈલ સુધી ઊંટ ચારતા ફરતા હતા, તે વખતની ને એઓ ખલીફ થયા તે વખતની રહેણીકરણીમાં ભાગ્યે જ કાંઈ પણ ફરક હતો. એ સાદો ખોરાક ખાતા ને થીંગડાંવાળાં કપડાં પહેરતા. એક દહાડો, પહેરવાનાં વસ્ત્ર ધોવાતાં હોવાથી કલાકો સુધી એ કોઈને મુલાકાત પણ આપી શક્યા નહોતા.

ખલીફ થયા છતાં તેઓ વર્ષે એક હજાર રૂપિયા જેટલો, અર્થાત્ ઇસ્લામની પહેલી, કિંવા બક્તી લઘઈમાં ભાગ લેનાર સૌને મળતો એટલો જ પગાર લેતા. અને છતાં વધતા જતા સામ્રાજ્યમાં રાજ્યના જવાબદાર નોકરોને જિંયો પગાર નહિ અપાય તો દગાફટકા ને લાંથરુચત વધી જશે એવું માનતા હોઈને, તેઓ માટે પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા સુધીનો મોટો પગાર મંજૂર કરતા જેટલી દરદશિ રાખતા, ને એ પ્રમાણે એમને મોટા મોટા પગારો આપતા.

એમનો ન્યાય શુદ્ધ અને કડક હતો. સર્ગાસાગવાંને ખનતા લગી રાજ્યની નોકરીઓમાંથી એ જાકાત જ રાખતા. એમ છતાં, જ્યાં કાઈને રાખતા ત્યાં તેમની તરફ તલ્લમાત કામળતા દાખવતા નહિ; જિતવું બીજાએને મુકાબલે જરા કઠોરતા જ જતાવતા. અજબુલ્લા નામના પોતાના પુત્ર કરતાં ઉસમા ગિન ઝેદ નામક સેનાપતિને જ્યારે વધારે પગાર આપવામાં આવ્યો ત્યારે પુત્ર વાંધો ઉઠાવ્યો કે, 'હું કોઈ પણ રણસેત્ર પર ક્યારેય ઉસમા કરતાં પાછો પડ્યો છું? શા માટે મને એાછો પગાર?' જવાબમાં એમણે એટલું જ કહ્યું કે, 'એના વાદ ન કરીશ એ તો પાક પેગંબરને પણ વધુ પ્રિય હતો.' બીજો એક પ્રસંગ

છે. મદીનામાં લડાઈની લૂટનું ધન આવી પહોંચ્યું ને એમની પુત્રી હજરત હદિસાએ કહ્યું, 'મને ભાગ આપો'; ત્યારે એમણે એને એમ કહીને પાછી કાઢેલી કે, 'તારો ભાગ મારી અંગત મિલકતમાં હોય, લડાઈની લૂટમાં નહિ.'

એક વાર એમનાં પત્ની ઉમ્મર કુલ્સુમે રાત્રીના તોફાર મારફત રોમની મહારાણીને કેટલીક અત્તરની બાટલીઓ બેટ મોકલેલી. જ્વાળામાં મહારાણીએ તેમાં જ્વેરાત ભરી મોકલ્યાં. આ વાતની ખબર પડતાં, એમણે એ અંગત બેટો પણ રાત્રીની તિબ્બેરીમાં આપી દેવાની એમને ફરજ પાડેલી.

અશુ શાહમા નામના પોતાના પુત્રને, દારૂખંધીની ભંગ કરી દારૂ પીવાના ચુના મારે, જાહેરમાં ૮૦ ફૂટકાની સજા એમણે પોતે કરેલી. ને એ પુત્ર પરિણામે મરણ પામેશે.

નાનો મોટો કોઈ પણ અમલદાર એમના કડક ન્યાયશાસનમાંથી છટકી શકતો નહિ. નાનો સરખો પણ અપરાધ થયો એટલે શિક્ષા અચૂક થઈ જ સમજો. ખાલિદ નામે રાત્રીના એક મોટામાં મોટા ને ઇરાન સમેત અનેક દેશો પર બારે બારે ફત્તેહો મેળવનાર સેનાપતિ વિશે એવી વાત આવી કે, રાત્રીની તોફારીમાં એણે ધનહોલતના એવા ગંજ ક્યાં છે કે એક કવિને પ્રશંસાનું કવિત કહેવા બદલ દસ હજાર દિરહમનું તો એણે છનામ આપ્યું છે! વળી એણે પાણીમાં દારૂ મિલાવીને રત્નના કુર્ચુ એવા પણ આરોપ થયો. પકડ-કુકમ નીકળતાં તરત બાંધીફંદીને એને એમની હજૂરમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો. ઊલટ-તપાસમાં ખાલિદે ફરીથી દારૂવાળા ખાણીમાં નહિ તાહવાનું વચન આપ્યું. પણ એકત્ર કરેલ ધનહોલત મારે એ કોઈ સંતોષકારક જવાબ ન આપી શક્યો. આથી એની મિલકતનો હિસાબ કરાવી તેમાંથી વીસ હજાર દિરહમ રાત્રીની તિબ્બેરીમાં ભરી દેવા કુકમ આપ્યો. એટલું જ નહિ, એને હોદ્દા પરથી ઉઠાડી મૂકી ઢંઢોરો પિટાવ્યો કે, 'લોક બધા વિગતોના જથ્થા ખુદાને બદલે ખાલિદને આપે છે તેથી હું તેને પદબ્રટ કરું છું.' આટલી બધી કડકાઈ છતાં વહીવટી કુશળતા ને રુઆબ એમનો એટલો બધો હતો કે કોઈપણ એ કે ચૂં થઈ શકતું નહિ.

હજરત કુરમનો પ્રત્યે તેમ જ ચુંગારો પ્રત્યે કોર હતા એવા જ ગરીબજીવોમાં ને નિર્દોષ પ્રજાઓના પ્રત્યે રહેમદિલ ને જાતે ધસાર્પિત મદદ કરનારા હતા. એક રાત્રિ નગરચર્ચા કરતાં એમણે અનેક રોતાં બાળકોથી વીંટળાયેલી એક બાઈને જોઈ. તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે બાળકો દિવસે થયાં જુખ્યાં છે. તરત હજરત મદીને પાછા ફર્યા ને હજૂરિયાના આમહને નકારીને પોતાની પીઠ પર નાખીને લવાય એટલું ખાવાનું લઈ આવ્યા, ને એ છોકરાને પારણું કરાવી બાઈને નિશ્ચિત કરી. બીજી એક વાર એક તંબૂમાં એક બાઈને સુવાવડના કુખે કણસતી સાંબળી એઓ તરત ઘેર ગયા ને પોતાની પત્નીને એની સેવાચાકરી કરવા લઈ આવ્યા.

ઈ. સ. ૬૩૯માં બંધારે સીરિયા ને ઇરાનમાં બારે કુકાળ પડ્યો ત્યારે એમણે દૂધ અને માખણને વન્મી' હતાં, ને અનતી બધી રીતે કુકાળિયા પ્રદેશમાં ખોરાક પહોંચાડ્યો હતો. આ કુકાળ દરમિયાન એમનો એક દોકરો કાકડી ખાતો હતો ત્યારે એ એને ખૂચ વટેલા કે, 'એપાસ જ્યારે માનવી ખોરાક વિના તરફડે છે ત્યારે તને આ શોખ કરવાનું સૂઝે છે?'

રાત્રીના કાઝીઓની નિબ્બક્ષપાતતાની ખાતરી કરવા કેટલીક વાર તેઓ જાતે ફરિયાદી થતા. એક વખત એનું બન્યું કે એમની પાસે સાક્ષી તરીકે સોમન લેવરાવવાના આવ્યા ત્યારે કાઝીએ કહ્યું કે ખલીફ પાસે સોમન લેવરાવવાની જરૂર નથી! આ પક્ષપાત્યી એ એટલા બધા નારાજ થયા કે એ કાઝીની તોફારી મઈ.

એમના રાત્રીમાં અનેક દેશ જિતાયા; પણ એ જમાનાની રીત પ્રમાણે જિતાયેલા દેશોને લૂંટીને ધસાડી લવાતી અદળત્ર દોલતમાં રાત્રીની પડતીનું મૂળ રહેલું છે એ એમને જ પ્રથમ સૂઝેલું. આ વિષયમાં એમની લાગણીઓ એટલી તીવ્ર થઈ ગઈ હતી કે, ઇરાન જિતાયા પછી, રાજભાગ પાડવા મારે, લૂંટાયેલી દોલતના ગંજના ગંજ જ્યારે મદીનામાં આવી પડ્યા ત્યારે એ રડી પડેલા. કેકે પૂછ્યું કે, 'આ પ્રશ્નને દર્જને બદલે આંસ કેમ?' ત્યારે એ બોલેલા કે, 'આ અદળત્ર દોલત બવિખ્યામાં ઇસ્લામની પડતી કરશે.'

આર્ય સામાજ્યની બિનમુસલમાન પ્રજા પ્રત્યેનું એમનું વર્તન ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. જગત-દેશીથી મુસલમાન કરતા કટાવવાના આરંભ કરનાર પર એમણે અંકુશો મૂક્યા હતા. પ્રજા પોતાનો ધર્મ પાળી શકતી, ને રાજ્ય એમનાં ધર્મમંદિરો ને પવિત્ર સ્થળો ને ધર્મોદા મિલકતોની પવિત્રતા મંજૂર રાખતું. બિનમુસલમાન પ્રજાઓની જમીનો મુસલમાનોથી ન ખરીદી લઈ શકાય એવો પણ એમણે દુકમ કર્યો હતો.

નવાઈની વાત તો એ છે કે, આવા ન્યાયપરાયણ, દયાળુ ને પાક ખલીફનું, એક ગુલામને હાથે જ ને તે પણ નિઃશસ્ત્ર પડતા જતાં જ, ઈ. સ. ૧૪૪૪માં ખૂન થયું. ખૂનીનું કહેવું એમ હતું કે, મારા શેઠ મારી પાસે ગળ ઉપરવટ કામ કરાવે છે એવી મારી ફરિયાદ બાબત ખલીફે બરાબર ન્યાય નહોતો આપ્યો.

યૂનીલાલ બાગેટ

શિખવાડનાર અને શીખનાર

[નોંધ : પાઠ આપનાર શુરુ કેવા દોષ, પાઠ લેનાર શિખ કેવા દોષ, અને કેવી રીતે પાઠની આપ-લે થવી જોઈએ — એ બાબત નિયુક્તિકાર બદલાઈ આવ્યાં પોતાની આવશ્યક નિયુક્તિમાં કેટલાંક ઉદાહરણોનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે તો તે ઉદાહરણોનાં નામોની યાદી જ આપીને અટકાવે છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, તે ઉદાહરણો જેન પરંપરામાં ધણા વખત પહેલાથી આવ્યાં આપતાં હોતાં જોઈએ. એક મત પ્રમાણે, નિયુક્તિકાર બદલાઈ સગવાન મહાવીર પણ ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગવાસી થનાર મહાબાદુ આવ્યાં છે. અર્થાત્ તે ઈ. સ. ૧૯૦૧ જીલ શેઠામાં થઈ ગયા જણાય. એ ઉદાહરણોનું વસ્તુ અને સ્વરૂપ સૈયક થઈ પડેથી એમ માની તેમને અદાં કાઢ્યાં છે.]

ગોળી ચન્દનજંવા જેવીઓ તાવળું બહિર ગોઠે !

દેઢગળો વઘારો પઢિવક્ષે માયદિવ-સીતે ॥

અર્થાત્ શુરુ-શિખની યોગ્યતા-અયોગ્યતાની બાબતમાં ગાય, ચંદનકંથા, બે સખી, આવક, બહેરો અને દંકણુક ભ્યવહાર — એ છ ઉદાહરણો છે.

પ્રથમ : ગાયનું ઉદાહરણ

એક માણસની સર્વોચ્ચદર ગાય વિષમ પ્રદેશ ઉપર ચડી જતાં ગજડી પડીને અજાણવાથી તેના પગ ભાગી ગયા. તે જ્યાં પડી ત્યાંથી તેને જાતી કરવાનું મુશ્કેલ બની ગયું, ત્યારે તે ગાયના ધૂર્ત માલિકે ત્યાં ને ત્યાં તે અવરયામાં જ તેને વેચી નાખવાનો વિચાર કર્યો; અને એક બાથો ખરીદનાર તેને તરત મળી પછુ ગયો. તેણે તે ગાયની હાલ-પુછતા જોઈને શેઠે પેસે તેને ખરીદી લીધી. પેલા પેલા લઈ તરત રવાના થઈ ગયા. બાદમાં એ બાથો પેલી ગાયને પોતાને ઘેર લઈ જતા ઉદાહરણ ગણે, ત્યારે તો ગાયના પગ ભાગી ગયેલા જોયા. એટલે તેણે પણ તે બેઠેલી ગાયને જ વેચી દેવાનો પ્રયત્ન ચડ કર્યો. પરંતુ ચતુર ખરીદવા આવનાર તેને ઝેતી કરી તેના આંચળ વગેરે જોવા દેવાની માગણી કરવા. ત્યારે ને કહેતા કે, 'મેં બેઠેલી જ ખરીદી છે, મારે

બેઠેલી જ વેચીશ. લેવી દોષ તો હો, નહિ તો ચાલ્યા જાઓ.' આથી દાગમ્બ કાર્મિક કાણું કળી, તે બધા તેની હાંસી કરતા ગાય ખરીદા વિના જ ચાલ્યા જતા.

તે પ્રમાણે ત્યારે વિવાદી શંકા પૂછે ત્યારે શિક્ષકને એમ કહે કે, 'હું શંકા કર્યો વિના જેવું શીખ્યો છું તેવું જ તમને શિખવાડીશ; શીખવું હોય તો શીખો, નહીં તો ચાલ્યા જાઓ.' તો તે અયોગ્ય શિક્ષક કહેવાય. એવા શિક્ષક પાસે કદી પાઠ લેવો નહીં. કારણ, તે સંસાધાનનું નિવારણ કરી વિવાદીનું સમાધાન કરી શકતો નથી.

તે જ પ્રમાણે, પેલા બાથો માણસની પેઠે જે શિખ શુરુએ આપેલા પાઠને વિચાર્યો-તપાસ્યા વિના જ મદલ્યુ કરે છે, તે પણ અયોગ્ય છે.

બીજું : ચંદનકંથાનું ઉદાહરણ

શીકુખ પાસે એક એવી ચંદનબેરી હતી કે તેનાં અવાજ સાંભળનારને છ મહિના પહેલાં થયેલા રોગ મટી જતા, અને પછી છ મહિના સુધી ફરીથી નવા થતા નહીં. શીકુખ પોતાના પ્રજાઓની મુખાકારી નિમિત્તે તે બેરી દર છ-છ મહિને વગાડવાતા. એક વખત દૂર દેશાવરથી એરીનો પ્રભાવ

સાંભળાને એક વેપારી દારિકા તરફ આવવા નીકળ્યો. તે દાહબંદરથી પીડાતો હતો. રસ્તામાં વિલંબ થવાથી ભેરી વાગવાને દિવસે તે દારિકા પહોંચી શક્યો નહીં. તેથી તેણે તે ભેરીના રક્ષકને બારે લાંચ આપીને કહ્યું કે, 'તું આ ભેરીમાંથી થોડાં ટુકડાં કાપી આપ, જેથી નિર્જન સ્થળમાં જઈને હું તે ટુકડાંનો અવાજ સાંભળીને રોગમુક્ત થઈશ.' પેલાએ દસ લાખ સોના-મહોરો લઈને એક ટુકડો કાપી આપ્યો. અને મૂળ ભેરીમાં તેટલો બનાવટી ભાગ ચોટાડી દીધો. એમ બીજા વખત બીજા કોઈને પણ મૂળ ભેરીનો ટુકડો કાપી આપ્યો. તેમ કરતાં કરતાં અંતે આખી ભેરી બનાવટી ટુકડાંઓ ચોટાડેલી જ બની ગઈ. પછી ત્યારે કોઈ વખત કોઈ વ્યાધિના ઉપદ્રવ વખતે કૃષ્ણે તે ભેરી વગાડાવી, ત્યારે તેની કશી અસર ન જણાઈ. આથી તેમણે તપાસ કરીને બધી વાત પકડી પાડી, અને ભેરીરક્ષકને દેહાંતદંડ દીધો.

તે પ્રમાણે જે વિદ્યાર્થી અથવા શિક્ષક બહુી ગયેલ પાઠનો અર્થ જૂઠી જગ્યાથી અથવા પોતાના મિત્રાભિમાનથી તેમાં અનુચિત ઉમેરા-વધારા કરે, તે પણ પાઠ ક્ષીભવા કે ક્ષીભવવા યોગ્ય નથી. તેવું કૃત્રિમ જ્ઞાન કશી અસર ઉપજાવી શકતું નથી.

ત્રીજું: બે સખીઓનું ઉદાહરણ

વસંતપુર નગરના રાજાએ જૂના નગરરોહને પદબ્રષ્ટ કરી, તેને રથાને નવો નગરરોહ રચાવ્યો. જૂના નગરરોહની પુત્રીને નવા નગરરોહની પુત્રી સાથે સહીપણાં હતાં. પરંતુ પોતાના પિતાનું સ્થાન તેના પિતાએ પડાવી લીધા બાદ તેના મનમાં કાંઈક ઝેર વ્યાપ્યું. એક વખત બંને સખીઓ જળાશયમાં નાહવા પડી હતી. નાહી રહ્યા બાદ જૂના રોહની દીકરીએ નવા રોહની દીકરીનાં મહામૂલ્ય આભરણો ઝટ ઝટ પોતાને શરીરે પહેરી લીધાં. પેલીએ પાછાં માગ્યાં ત્યારે કહ્યું કે, 'એ તો મારાં છે.' ફરિયાદ રાગદરઆરમાં ગઈ. ન્યાયાધિકારીએ પરીક્ષા કરવા જૂના રોહની દીકરીને કહ્યું કે, આ તારાં આભરણ હોય તો તું અમારા દેખતાં ઝટ તારા શરીરે પહેરી બતાવ. તેણે તે આભરણો પહેરવાનો પોતાનો રોજનો અભ્યાસ સાંખિત કરવા, ઝટ ઝટ પહેરવા માંડ્યાં. તો જૂઠીથી અન્ય સ્થાનનું આભરણ અન્ય રથાને પહેરી દીધું. પછી ન્યાયાધીશે નવા રોહની પુત્રીને

તે આભરણો ઝટ પહેરી બતાવવા કહ્યું. તેણે તો રોજના અભ્યાસથી ત્યાંનું આભરણ ત્યાં જ ધારણ કર્યું; અને તેને બંધબેસતું હોવાથી શોભવા પણ લાગ્યું. આ પરથી ન્યાયાધીશે જૂના રોહની પુત્રીને અપરાધી ઠરાવી.

તે પ્રમાણે જે શિક્ષક અર્થને અયોગ્ય રથાને યોગ્ય, તે સાચો શિક્ષક નથી. શિષ્ય પણ ધાર્ય કહેલા અર્થને વિપરીતપણે યોગ્ય તો તે પણ અયોગ્ય છે. જે ગુરુ-શિષ્ય અર્થને યોગ્ય રથાને યોગ્ય છે, તેઓ જ કલ્યાણનું ભાગન ધાપ છે.

ચોથું: આવકનું ઉદાહરણ

પરસ્તીગમન ન કરવાનું વ્રત ધારણ કરનાર એક આવકને એક દિવસ પોતાની સ્ત્રીની સ્વરૂપવતી સખી જોઈને અત્યંત મોહ થયો. એ મોહ કાર્યમે રહેશે તો તેના વ્રતને બાધક નીવડશે એમ વિચારી, તે આવકની ચતુર સ્ત્રીએ તે આવકને કહ્યું કે, 'મારી સખી મારે આધીન છે. તેને કાંશે તમારા સ્થનચૂદમાં લાવી આપીશ. પણ કુલીન સ્ત્રી હોવાથી, આત્મા બાદ તે ચોરડાનો દોલો તે ચોલવી નાખશે.' પછી બીજે દિવસે પોતે જ પોતાની સખીનાં વસ્ત્રાશ્રુવણ પહેરીને પતિના સ્થનચૂદમાં દોલો ચોલવીને ગઈ. આવકની કામના તૂટ થઈ. પણ પછી પોતાના વ્રત ભંગ માટે તેને અતિશય ખેદ થવા લાગ્યો. ત્યારે તેની સ્ત્રીએ સાચી વસ્તુ જણાવી તેને શાંત કર્યો.

ચિરકાળથી પરિચિત એવી પોતાની સ્ત્રીને મોહથી ચૂદ થયેલો તે આવક ન પિછાની શક્યો. તેમ જે શિષ્ય પહેલાં વારંવાર શીખવેલ અર્થને સંભારી ન શકે, તે શિષ્ય શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તો તેનું ગુરુપણું તો દૂર જ રહ્યું.

પાંચમું: બહેરા ગામડિયાનું ઉદાહરણ

એક ગામમાં ડોસો, ડોસી, તેમનો પુત્ર અને તેની સ્ત્રી એ ચારનું કુટુંબ રહેતું હતું. પરંતુ તે ચારે જાહેરાં હતાં. એક વખત પેલો પુત્ર ખેતરમાં ઢળ ફેરવતો હતો, ત્યારે કોઈ મુસાફરોએ તેને રસ્તો પૂછ્યો. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, 'આ તારા બળદ છે, બીજા કોઈના માગી આણેલા નથી.' પછી તેની વડુ ઘેરથી બાધું લઈને આવી, ત્યારે તેણે ખાતાં ખાતાં તેને કહ્યું કે, 'અહીંથી કેટલાક મુસાફરો ગયા, તેમણે આ બળદોને બંદુ વખાણવા

તેમની ધારણા બળદ લઈ જવાની હતી.' તે સાંભળી તેની બીજી કહ્યું કે, 'શાક ખાડું હોય કે મોજી; દું કંઈ ન જાણું. એ તો તમારી માથે રાંધ્યું છે.' ત્યાંથી તે ખાલી વાસણ લઈને ઘેર ગઈ; અને રેડિયો કાંતતી સાથેના કહેવા લાગી કે, 'આજ તમારા પુત્ર કહેતા હતા કે, શાક ખાડું થયું છે.' તે સાંભળી ડોસી યુરસે થઈને બોલી કે, 'સૂતર જાડું નીકળતું હોય કે ત્રીણું; ડોસાને તો તેનું કપડું થશે.' થોડી વાર પછી ડોસો બહાર તલની ચોષ્ટી કરતો હતો તે ધરમાં આવ્યો. તેને જોઈને ડોસીએ કહ્યું કે, 'આજકાલની વધુ અને કહે છે કે સૂતર જાડું કંતાય છે, તે વળી અને કહેનારી કોણ?' ત્યારે ડોસો બોલ્યો, 'તારા સમ, મેં તમમાંથી એક દાણો પણ ખાધો હોય તો!'

આ રીતે, જે યુર પોતાને પૂછ્યું કંઈક હોય, તેના જવાબ કંઈક આપે, તે અયોગ્ય છે; અને જે શિષ્ય કંઈક સાંભળીને બીજાને જુદું જ કહે, તે શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે.

છંદુ: દંકજીક બચકારનું ઉકાદરણ

ઉત્તર દિશામાં આવેલા મેન્ડો દેશમાં દંકજી

નામના મેન્ડો રહેતા હતા. તેઓ દક્ષિણ દેશમાંથી આવેલા વેપારીઓ પાસેથી સુવર્ણના બદલામાં કરિયાણું ખરીદતા. પરંતુ તેઓ દંકજી મેન્ડોના બાપા જાણતા નહિ. તેથી બંને પક્ષો સુવર્ણનો અને કરિયાણાનો દગલો કરવા લાગ્યા; અને ત્યાં સુધી એક બીજાની ઇચ્છા મુજબ તે દગલો થાય નહિ, ત્યાં સુધી તે પરથી તેઓ હાથ ઉઠાવતા નહિ ત્યારે બંનેને જોઈતા દગલા થાય, ત્યારે તેઓ પોતપોતાના દગલા ઉપરથી હાથ ઉઠાવી લેતા. આ પ્રમાણે તેઓ બચકાર ચલાવતા.

જેમ દંકજી અને વેપારીઓ એક બીજાને સતોષ થાય ત્યાં સુધી સુવર્ણનો અને કરિયાણાનો દગલો ઓછો-વત્તો કર્યો કરે છે, તેમ શિષ્ય પણ પૂર્વપક્ષ કરીને ત્યાં સુધી પૂછવા કરે કે ત્યાં સુધી પાઠનો અર્થ તેના સમજનામાં બરાબર આવી જાય. પરંતુ બચ-લગ્ન-મદકાર વગેરે વડે પાઠનો અર્થ બરાબર સમજવા વિના ગમે તેમ આગળ ચાલ્યા ન કરે. યુર પણ શિષ્યને સતોષ થાય ત્યાં સુધી પોતાનું વક્તવ્ય ચાલુ રાખે

ગોખાળદાસ પટેલ

વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો

[જ્ઞાન મેળવવાની પ્રક્રિયક્રિયા જનનરી છે. ઉપનિષદો એ પદ્ધતિ પર રચાયેલાં છે. ગીતાકારે જિજ્ઞાસુને એ સાધનો: બતાવ્યાં—પરિપ્રશ્ન અને સેવા. તેમાંની પરિપ્રશ્ન-પદ્ધતિ એક રીતે સારી છે—શિષ્યકને માટે તે વિદ્યાર્થીને માટે. શિષ્ય અધર બાપણ કર્યા કરે તેના કરતાં તેને મુદાસર પૂછવામાં આવે તો તે મુદાસર વાત કરી શકે. વિદ્યાર્થી બાપણમાં સંપડાવા કરતાં પોતાના પ્રશ્નના જવાબમાં વધારે અજાણતા અનુભવશે; તેથી તેનું જ્ઞાન અને એકમત તથા મહત્ત્વ સ્વચ્છ તે સુલભ થાય.

વિદ્યાર્થીએ દરેક પ્રશ્નો પૂછે છે. અને લાગે છે કે, એમાંથી નીચીને કેટલાક દર માસે આ પત્રમાં આપું તે સાધુ. તેથી વિદ્યાર્થીઓને મારી સૂચના છે કે, તેઓ માસિકની આ જાણને પ્રશ્નને લાભ ઉઠાવે. એટલે એમણે પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને તરીકીની રસ્તા કાઢવી જોઈએ.

આ વેળા એક બે પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રસિદ્ધ કરું છું

તા. ૩૧, શિ. ૨૦૧૦]

૧

પ્રથમ—દુનિયા કોળે બનાવી કે

ઉત્તર—નાના વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્ન વાંચન—નાના હોય છે; પણ બાવાર્થમાં બારે મોટા—વાંચનશક્તિ-વાળા નીવડે છે. એવો આ પ્રશ્ન છે. એ પ્રશ્ન દુનિયા બની ત્યારથી મનુષ્યને થયો છે ને દુનિયાના અંત

સુધી તે રહેશે.—જે તેનાં આદિ ને અંત કદીએ તો. એના ઉત્તરનું પણ એમ જ છે. ઉત્તરો મળ્યા જ કરશે ને છતાં પ્રશ્નો ને પરિપ્રશ્નો તથા પ્રતિપ્રશ્નો થયા જ કરવાના.

આવો પ્રશ્ન પશુને નથી થતો, કેમ કે તે છદ્ધિ-વાળું પ્રાણી નથી એમ આપણે માનીએ છીએ.

પહેલી પસંદગીલાયક પુસ્તકોની યાદી

સામાન્ય વાચકને ઉપયોગી થાય એવા પુસ્તકાલયની શરૂઆત કરવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય-માંથી પસંદગી કરવા સૂચન મળે એ દૃષ્ટિથી આ યાદી તૈયાર કરવામાં આવી છે. યાદીમાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૨૦૦ છે તથા તેની કિંમત બરોડા રૂપિયા ઉપર થાય છે. તેમાં પહેલી પસંદગી ક્યાં પુસ્તકોની કરવી તે ૦ આવા ચિહ્નથી જતાબધુ છે અને આવા પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા ૧૩૨ થાય છે તથા તેની કિંમત આશરે રૂ. ૧૧૨-૦-૦ જેટલી થાય છે. તે ને સામઠાં ખરીદવામાં આવે તો ૧૨ રૂપિયા ૨૦ પાકા જેટલું કમિશન સહેલે મળી શકે, એટલે રૂ. ૧૦૦-૦-૦થી સંમઠની શરૂઆત જરૂર કરી શકાય. સાધનની અનુરૂપતા મુજબ બીજી ચોપડીઓ પણ ખરીદી શકાય તે માટે યાદીમાં પુસ્તકોની સંખ્યા વધારે આપી છે.

યાદીમાં સમાવી ન શકાયેલાં એવાં બીજાં ઉપયોગી પુસ્તકો જરૂર છે. પણ કિંમત, ભાષા, મળવાની મુશ્કેલી ઇત્યાદિ કારણે તેમને યાદીમાં લીધાં નથી. ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્યની આ કઈ સંપૂર્ણ યાદી સમજાવાની નથી; પણ સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો સાથે સામાન્ય વાચકને પરિચય થાય અને સાથે સાથે બોધ પણ મળે, માત્ર સાહિત્યિક રસ જ ન ચોખાય એ હેતુથી, અમુક કિંમતની અપેક્ષામાં રહીને, પુસ્તકોની પસંદગી કરેલી છે.

વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સાહિત્યવિવેચન ઇત્યાદિ વિષયોનાં કાંચો કક્ષાનાં તેમ જ ટાંકભોગ્ય એવાં પુસ્તકો પસંદ કરવા માટે પૂરતી સવડ આજે તો આપણા સાહિત્યમાં દેખાતી નથી, અને તેથી તે વિભાગો બહુ જ અપૂર્ણ છે.

આશા છે કે આમપુસ્તકાલયોના કામને માટે આ યાદી મદદરૂપ નીવડશે.

પાંડુરંગ દેસાઈ

કર્તા	પુસ્તકનું નામ	કિંમત	કર્તા	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
૧. સામાન્ય સંદર્ભગ્રંથ					
કામદાર	વિદ્યાર્થન	૩-૦-૦	બુધ, આનંદશંકર	ધર્મવર્ણન	૦-૬-૦
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ	સાચું એકલ્પીકાર	૪-૦-૦	બુધેકા, ત્રિભુવનશંકર	હિન્દુધર્મની ભાળપાથી	૦-૮-૦
૨. તારવજ્ઞાન					
દિવેદી, મણિલાલ ન	શિક્ષા-વિજ્ઞાન	૩-૦-૦	બુધેલ, ગોપાળદાસ	હિન્દુધર્મની આખ્યાયિકાઓ ૧-૨	૧-૪-૦
મહારાજાના, કિ. ધ.	જીવનશીલ્પ	૧-૦-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	શ્રીમદ્ભાગવત	૧-૮-૦
૩. ધર્મ					
અબેદી	આર્યોનાં તહેવારોનો ઇતિહાસ	૩-૮-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	ભારતકથા	૧-૫-૦
દેસાઈ	બુદ્ધધર્મ	૦-૮-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	રામકૃષ્ણ પરમહંસે જીવનચરિત્ર	૧-૮-૦
બુદ્ધચરિત્ર	બુદ્ધચરિત્ર	૧-૦-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	તથા ઉપદેશામૃત	૧-૮-૦
બુદ્ધચરિત્ર	આમતજાનનાવલિ	૦-૨-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	ગીતામંથન	૧-૪-૦
બુદ્ધચરિત્ર	અનાસનિયોગ	૦-૨-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	બુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૧-૦
બુદ્ધચરિત્ર	આમતવાસીઓ અર્થે	૦-૧-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	રામ અને કૃષ્ણ	૦-૧-૦
બુદ્ધચરિત્ર	ગીતામંથન	૦-૧-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	મહાભારતનાં આગળ	૧-૦-૦
બુદ્ધચરિત્ર	ધર્મમંથન	૦-૧૨-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	ભાળરામચલ	૦-૧-૦
બુદ્ધચરિત્ર	આપક ધર્મભાષના	૦-૧૪-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	ઉપનિષદની વાર્તા	૦-૪-૦
બુદ્ધચરિત્ર	મંત્રજાનના	૦-૧-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	વિવેકાનંદ ઉપદેશ તથા રાખ્યોગ	૧-૪-૦
બુદ્ધચરિત્ર	જાનેશ્વર	૨-૦-૦	બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	કૃષ્ણચરિત્ર	૧-૪-૦
			બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	અમલના વિદ્યમાન ધર્મો	૨-૩-૦
			બુધેલ, નૃસિંહમસાદ	મુસ્લિમ મહાત્માઓ	૧-૧૨-૦

(અર્થે કિંમત મળે છે)

આ યાદીની છટક નક્કર એમને નેહિએ તે આ માસિકના નવવરણપાકને ત્રણ પૈસાની ટિકિટ મોકલીને મેળવી શકશે.

૪. સમજાવશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર ઇ.

કાલેલકર, ડ. બા.	ઇવન અને સંસ્કૃતિ	૨-૮-૦
કોર્પોરેટિન	સહાયકૃતિ	૧-૦-૦
ગાંધી, મોહનદાસ ક.	ગામકાની વહારે	૦-૧-૦
"	ત્યાગભૂતિ	૦-૧૨-૦
"	દારિદ્ર્યેય	૦-૪-૦
"	નીતિવાશને માર્ગે	૦-૪-૦
"	વર્ણવ્યવસ્થા	૦-૫-૦
"	ગોસેવા	૦-૫-૦
"	અર્થિકતા	૦-૮-૦
મેગ	ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર	૦-૧૨-૦
ગાંધી, ઇમનલાલ	આપણે આર્થિક પ્રશ્ન	૧-૦-૦
ડિગ્ગિસન	ચીનનો અર્થશાસ્ત્ર	૦-૮-૦
ગોંધરથેય	ત્યારે કરીશું શું ?	૧-૦-૦
"	બંદે મહુરી કરનારાઓને	૦-૩-૦
ફેલાઈ, કીકુભાઈ	સહાયક આયન	૦-૧-૦

પરેલ, ગોપાલદાસ (ડિપ્લો ઉપરથી)	આખા હિંદુસ્તાન	૦-૧૪-૦
પરેલ, ગોપાલદાસ (મામાભાઈ ઉપરથી)	હિંદુસ્તાનની મરીયાઈ	૦-૧૨-૦
મુલ્યાલેકરને વરણવારી ખાદીનિબંધ		૧-૦-૦
મજુ	હિંદના વેપારઉદ્યોગોના નાશ	૦-૮-૦
મહેતા, ભગ્યભાઈ	મારું આમકું	૦-૬-૦
મરાઠાકુળ	કલ્પી	૦-૧-૦-૦
વાડિયા અને શવ	આપણા આર્થિક પ્રશ્નો	૦-૫-૦
ગાંધી, કે. ડી.	ગાંધીજીની ૧૧ ચારતો	૦-૪-૦

૫. વિજ્ઞાન		
પટ્ટણ	આકાશકર્શન	૦-૮-૦
મોર્ગીયહેન	મૃત્તેર ગત્ય	૦-૫-૦
"	વિજ્ઞાનના દ્રશ્યો ૧-૨	૦-૧-૦-૦
ગાંધી, પાટલાલ	વિજ્ઞાનવિનોદ	૧-૮-૦

૬. રિઝરુઅ		
કાલેલકર, ડ. બા.	ઇવનવિકાસ	૨-૮-૦
ગાંધી, મોહનદાસ ક.	ખરી કેળવણી	૦-૧૨-૦
"	કેળવણીનો કાયદો	૧-૦-૦-૦
ફેલે, બ્રુન્ટરમ	ચાલણુઆડી	૦-૧-૦
ફેલે, બ્રુન્ટરમ અને પરીખ	લોકપોથી	૦-૧-૦
ગાંધીને હુસેન સમિતિ	વર્ધા રિસાલ ચોખના	૦-૧-૦-૦
ગણેકા	માણવવિને	૦-૧-૦-૦
મહે, નરિહમદાસ	શુદ્ધવિચાર	૦-૧-૦-૦
મહારાજા, કિ. ધ.	કેળવણીના પાયા	૧-૦-૦
મોરક, તારાબહેન	ધર્મના મોન્ટ્રોસોરી	૦-૮-૦

૭. ઉપયુક્ત કલા	ઉદ્યોગહુત્ર, ખેતી, વૈદક ઇ.	
અન્નરિયા	ખેતીવાડીની પાઠમાળા ૧-૨	૨-૦-૦

ચાંપિન સાહિત્ય મંદિર	નારીબિયક	૦-૨-૦-૦
"	માસિક ધર્મ	૦-૪-૦-૦
પરેલ	દાન અને તેની સંભાળ	૦-૧-૦-૦
પરેલ, સોભાભાઈ	ખાતરીની માહિતી	૦-૧-૦-૦
પાઠક	ઘોરી, અગ્રજી, બળિયા ઇ.	૦-૩-૦-૦
મણુસદાસ ત્રિમથ	મરુકુંજ	૦-૮-૦-૦
પંત પ્રતિનિધિ	શુર્યનમસ્કાર	૦-૮-૦-૦
પંકજ, કાન્તિલાલ	આપણે આહાર	૦-૧-૦-૦
વેપ, આપલાલ	ધરમ્મુ વૈદક	૨-૦-૦-૦
શાહ, ત્રિભુવનદાસ	અરોગ્ય અને રવચ્છતા	૦-૧૦-૦-૦
સરનું સાહિત્ય	આર્થિકવિયક	૩-૦-૦-૦

(અર્ધ કિંમતે મળી શકે છે.)

મહેતા	રતનું શાસ્ત્ર	૦-૩-૦-૦
સાતવળેકર	આયન અને આરોગ્ય	૦-૧૨-૦-૦

૮. સાહિત્ય (ઇતિહાસ, તેની ગીમાંસા ઇ.)

કાલેલકર, ડ. બા.	ઇવનસારતી	૨-૮-૦-૦
અવેરી, કે. મો.	શુભરાતી સાહિત્યના માર્ગશ્યક	૧-૦-૦-૦
"	વત્સી	૧-૦-૦-૦
"	શુ. સાહિત્યના વધુ માર્ગશ્યક	૧-૦-૦-૦

૯. સાહિત્ય-ગદ્ય, નિબંધ, ઇ.

એવનરી	સુખ અને શાંતિ	૦-૧૨-૦-૦
કાલેલકર	ખોલસાની કિવાલો	૦-૧-૦-૦
મણુસદાસ, બંકિમચંદ્ર બંતિમ	નિબંધમાળા	૧-૧૨-૦-૦
	(અર્ધ કિંમતે મળી શકે છે.)	
મુવ, આનંદસંકર	નીતિશિક્ષણ	૧-૪-૦-૦
નીલકંઠ, રમણભાઈ	હારથમંદિર	૨-૦-૦-૦
પરીખ, ન. કા.	કન્થાને પત્રો	૦-૧-૦-૦
ભટ્ટ, ચિન્મયાય	નિબંધમાળા	૧-૦-૦-૦
મહારાજા, કિ. ધ.	ગાંધીવિચારોહિન	૦-૮-૦-૦
મુનુશી	શુભરાતી અરિમતા	૦-૪-૦-૦
મીકર, રવીન્દ્રનાથ	રવચ્છી સમાજ	૦-૮-૦-૦

૧૦. સ્મરકાવ્ય-કૌટુંબ

મીકર, રવીન્દ્રનાથ	ગીતાનિબંધ	૦-૧૨-૦-૦
ભાણી	પત્રાવિયા	૦-૩-૦-૦
મેથી, ઉમાશંકર	વિશ્વશાંતિ	૦-૨-૦-૦
મરસાઈ, ઇ. ચુ.	બુદ્ધકાવ્યકૌટુંબ-૧	૩-૮-૦-૦
પાઠક અને પારેખ	કાવ્યપરિચય ૧-૨	૧-૪-૦-૦
બરેશિયાળા	સાકુંજી	૧-૮-૦-૦
મેથાણી	રદિયાળી રાત	૦-૮-૦-૦
વ્યાસ, ત્રિભુવન	નવા ગીતો ૧-૨	૦-૮-૦-૦
મુન્દરમ	કોયા ભગતની કલ્પી વાણી	૦-૧-૦-૦

૧૧. સાહિત્ય-નાટક

માલિકાસ	શાકુંતલ	૧-૪-૦-૦
ગાંધી	ચાટો ભગવતી	૧-૨-૦-૦
એવી, ઉમાશંકર	આપના ખારા	૧-૮-૦-૦

બાળકોનો સ્વયંવિકાસ

[ગાંધીજીના કોલેઝિકલ જીવનને લગતાં પછાં શિક્ષક અને હપથેગી સંસ્મરણો* મિત્રી મેદામ થોલાકે લખ્યાં છે. એમાં બાળકોના સ્વયંવિકાસ વિષે એમને ગાંધીજી સાથેના વાર્તાલાપ થયે તે બહુ મહત્વનો લાગવાથી અમે એનો અનુવાદ કર્યો છે.]

બીજી પ્રસંગે મેં સ્વાભાવિક જીવન અને બાળકોના શિક્ષણ વિષે ગાંધીજીને પ્રશ્ન કર્યો :

‘સ્વાભાવિક કોને કહેવું? આપણે એ વિષે કશું જાણતા નથી.’

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘ના, આપણને એની ખબર હોય છે. આપણી વૃત્તિઓ—instincts—દ્વારા પ્રકૃતિ આપણને દર્શન દે છે. પરંતુ એ વૃત્તિઓની એ રીતની ઓળખાણ કરતાં આપણને આવડતું નેહ્યું.’

મેં જવાબ આપ્યો : ‘હું માનતી નથી. મારી જીદ એ વસ્તુને માત્ર માનવાની ના પાડે છે અને મારો અનુભવ મારી માન્યતાની સાક્ષી પૂરે છે. હકીકત તો એવી છે કે, આપણી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓની યોગ્ય તાલીમમાંથી જ આપણું બાળજીવન વિકાસ પામે છે.’

ગાંધીજી : ‘અહીં જ આપણી જૂઠા ધામ છે. અને અહીંયાં જ આપણા કલહો શરૂ થાય છે.’

‘પરંતુ જો બાળકોને એમના સ્વયંવિકાસ પર જ મુદ્દી દઈએ, તો સમાજના અંગ તરીકે તેઓ નફામાં જ થઈ પડશે; કારણ કે એમનાં સ્વાભાવિક જીવનકાયો વિષે પણ એમને તાલીમ આપવાની જરૂર છે. જો એમને સારી રીતે ચાલતાં શીખવીએ નહિ તો તેઓને ભાગ્યે જ ચાલતાં આવડે એમ હું માનું છું.’

ગાંધીજી : ‘ના, એમને પોતાની રંગે ચાલતાં આવડે જ. સીધા ચાલવું એ મનુષ્ય માટે સ્વાભાવિક છે.’

‘ના, એ વસ્તુ સ્વાભાવિક નથી. તમે જો દૃષ્ટિએ એ સમજનો ઉપયોગ કરો છો એ રીતે તો એ સ્વાભાવિક નથી જ. મનુષ્યો એમ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જો બાળકોને સીધી રીતે ચાલતાં શીખવવામાં ન આવે તો તેઓ વાંદરાની માફક ફેટકા માર્યા કરશે. પેલા બાળકની વાતો હમણાં જ આપણે સાંભળી હતી. એમન વાનરો એને એના ભોર કુટુંબમાંથી

ઉપાડી ગયા હતા. વર્ષો પછી વધારે એ બાળક જડતું ત્યારે તે હાથ અને પગ વડે ચાલતું હતું. બાળકોને બોલતાં પણ શીખવતું પડે છે, એમ ન કરીએ તો તેઓ વિચિત્ર અવાજો જ કાઢશે.’

ગાંધીજી : ‘તમે તો અતિશયોક્તિ કરો છો. તમે કહો છો એ તમે માનતાં પણ નથી લાગતાં.’

‘ના, હું રીતસરની વાત કરું છું, અને હું કહું છું તે સાચું છે તે પણ હું જાણું છું. માનવજીવોને ઓળખતાં બાળકને આવડે છે; પરંતુ એને બાવામાં પ્રગટ કરતાં, તેને શીખવતું પડે છે. પ્રત્યેક માતા અને પ્રત્યેક આપણે ખબર છે કે, બાળકના બાલ-જીવનમાં એની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને યોગ્ય રીતે ધણી પડે છે. એક જ વસ્તુનો દાખલો લો : પ્રત્યેક બાળક જો હાથમાં આવે તે તરત મોઢામાં મૂકવા માંડે. જો એમાં ઝેર આવી જાય તો તરત તે ખરણ પામે. કુદરત કંઈ બાળકને એની ડ્રેસિંગ નથી કરતી કે ઝેર અથવા કોલસા એનાથી ન ખવાય.’

ગાંધીજી હસી પડ્યા અને બોલી ઊઠ્યા, ‘તદન સ્વાભાવિક રિયતિમાં બાળકના હાથમાં કોલસો આવશે જ નહિ.’

‘પરંતુ ઝેર તો વધારે સહેલાઈથી એના હાથમાં આવશે જ.’

ગાંધીજી : ‘ના, તમારી દલીલ ખોટી છે. જો એમ ન હોત, તો આપણી માનવજાતિ ક્યારેની ખલાસ થઈ ગઈ હોત. પ્રકૃતિ જ આપણને દોરે છે અને આપણું રક્ષણ કરે છે.’

“મનુષ્યની જીદ દ્વારા પ્રકૃતિ આપણને દોરે છે, અને મને લાગે છે કે મનુષ્યની જીદ એ પણ પ્રકૃતિનું જ અંગ છે. તમે કંઈ રીતે કહી શકશો કે આ પ્રકૃતિ છે અને આ નથી ?

ગાંધીજીએ દહતાયી કહ્યું : ‘મામાજી પ્રકૃતિના કાર્ય અને માનવજીવિની કૃષ્ટતા વચ્ચે મેંદ રહેશે જ છે.’

આમ થોડાં અકવાચિયાં વીતી ગયાં. અને વળી પાછી બાળકના શિક્ષણના વિષય પર અને વાતો શરૂ કરી. માતું બાળક મોઢું થતું હતું એટલે એ વિષય અમારી નજર આગળ પ્રત્યક્ષ ખડો થતો હતો. બાળકને શવે તેમ કરવા દેવાના પ્રયત્નો મેં કરી નેધા, પરંતુ તે સંતોષકારક ન નીવડ્યા. હવે હું મારા બાળકને ખુરશી પર બેસાડી ચમચા વડે ખાતાં શીખવતી હતી. એક દિવસ એણે પોતાની ખોરાકની રકાળી બંધી વાળી દીધી, અને એક હાથમાં વેશર્ષ ગચ્છા ફેટલીના ટુકડા અને દૂધને લેવા માંડ્યાં. પછી ચમચાથી એ મોઢામાં મૂકવા માંડ્યું. મેં એને સારી રીતે ખાતાં શીખવવા માંડ્યું. બાળકે વિરોધ કર્યો. તે વખતે ગાંધીજી એ જ ચોરસ માં હતા. મેં એમને કહ્યું :

‘જોકે આ બધું સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એમ એને કરવા ન દેવું જોઈએ. હાથ વડે ખાવાની એ એવ પાઠ્યે તો હું તે અટકાવીશ, જે સભ્ય સમાજમાં એને રહેવું હોય તો બાળકની માફક ખોરાક શેતાં એણે શીખવું જોઈએ. અને ભય છે કે અહીં એની સ્વયંવિકાસની વૃત્તિ કામ નહિ આવે !’

ગાંધીજી : ‘પરંતુ સ્વયંપ્રેરણાની વૃત્તિ એને જણાવે છે કે બ્યારે બૂખ હોય ત્યારે જ એણે ખાવું જોઈએ, અને એ જ બરાબર છે. બ્યારે એને બૂખ ન હોય ત્યારે શા માટે એને પરાણે ખવડાવવું જોઈએ ?’

‘એને ખાવું નથી એમ નથી; એને અત્યારે એ નથી ખાવું એ બરાબર છે. પરંતુ બાળકને એટલી સમજણ નથી કે, ખોરાક ફેંકી દેવાથી તે કંઈ પાછો રકાળીમાં આવીને ગોઠાઈ નહિ જાય ! જમીન પર પડેલા ટુકડાઓ એ હાથથી વીણવા માંડે તે મારાથી કેમ ગ્રહન થાય ?’

ગાંધીજી : ‘પરંતુ ખોરાક કંઈ રીતે લેવો એ તો ટેવની વાત છે. સ્વયંપ્રેરણાથી તો બાળક આંગળી વડે જ ખાવા માંડશે. તમે એને એમ કરતાં અટકાવી શકો, પરંતુ ચમચો કાઢો ને લઈ લેશો તો વળી પાછો એ આંગળીનો ઉપયોગ કરશે.’

‘એ ટેવનો પ્રશ્ન છે એ હું જાણું છું. ને આપણે જંગલમાં રહેતાં હોત તો આપણે સ્વયંપ્રેરણા પ્રમાણે જ વર્તીએ અને એ જ સાચું હોઈ

શકે. પરંતુ જંગલમાં વ્યક્તિને માટે જે ચોખ્ખું હોય તે સંસ્કારી સમાજમાં પણ સાચું ન હોઈ શકે.’

ગાંધીજી : ‘પરંતુ એટલું તો તમે કબૂલ કરો છો ને કે જંગલમાં તો મનુષ્યની સ્વયંપ્રેરણા પ્રમાણેનું વર્તન ધણીખું સાચું જ હોય છે.’

‘હા, હું એ ચોખ્ખું માનું છું. પરંતુ તે જંગલમાં રહે ત્યાં મુશ્કેલી જ એ ચોખ્ખું છે. પરંતુ બ્યારે એ જંગલ છોડીને આવે ત્યારે એની વૃત્તિઓ ખોટી ફરે.’

ગાંધીજી : ‘પરંતુ એવે વખતે કંઈ એની સ્વયંપ્રેરણા ખોટી નથી ફરતી. એનું વાતાવરણ દાખિત નીવડે છે. હિંદની પ્રજા માટે આણું જ બને છે. એમની સ્વયંપ્રેરણાઓ ગામડાના જીવન માટે માત્રી હોય છે અને શહેરમાં તે ખોટી ફરે છે.’

‘તો પછી સ્વયંપ્રેરણા આપણને સારો ‘માર્ગ’ બતાવી શકે છે ?’

ગાંધીજી : ‘આપણી મૂળ વાતથી આપણે દૂર જઈએ છીએ. આપણે તો બાળકના શિક્ષણની વાત કરતાં હતાં.’

‘હા. અને તમારી એવી માન્યતા છે કે, બાળકને સ્વયંવિકાસ થવા દેવો જોઈએ અને એમને શિક્ષણ આપી બગાડવાં ન જોઈએ.’

ગાંધીજી : ‘મારી માન્યતા આવી છે : બાળકમાં ઈશ્વરનો દિવ્ય તણખો છે, અને સમાજ એને એવી રીતે ઢાંકી દે છે કે કાં તો તેનું વિસ્મરણ થાય છે અથવા તે મૂંઝાણાઈને છુટાઈ જાય છે.’

‘પરંતુ બાળકનો સ્વયંવિકાસ ન થવા છૂંએ તેથી કંઈ એ દિવ્ય તણખો છુટાઈ જતો નથી. દાખલા તરીકે, ચમચા વડે ખાવું, સાણથી હાથ ધોવો, અથવા કાતરથી નખ કાપવા. આ બધી ટેવોને લીધે કંઈ બાળક અંતરમાં રહેલા ઈશ્વરનું બાન ગુમાવી નથી બેસતું. સંતપુરુષો સંસ્કારી સમાજનો પરિપાક પણ હોય છે અને દિમાલયમાં પણ તે ઉત્પન્ન થાય છે.’

ગાંધીજી : ‘હા. પરંતુ સંસ્કારી સમાજને લીધે નહિ — પરંતુ એના પ્રતિકૂળ વાતાવરણ છતાં તેઓ સંતપુરુષો થાય છે.’

‘તમે એમ માનો છો કે, પ્રકૃતિના બેળામાં સ્વયંપ્રેરણાથી બાળકને વિકાસ થવા છૂંએ તો કુસવાડીનાં કૂલો નેવા તેઓ ખીલી ઊઠશે ? હું તો

એમ નથી માનતી, અને દૂધવાડીમાં પણ શ્રેષ્ઠ કુસુમો તો માગીની માવગતથી જ તૈયાર થાય છે. પણ રિયલિટમાં એનો વિકાસ થાય એથી જુદો જ રીતે માગીની માવગતે એ કેળવાય છે.

ગાંધીજી : 'હા, એમાં ફેર હોય જ છે. દેખાવમાં આંખને સુંદર લાગે એ રીતે એની માવગત જરૂર થાય છે, પરંતુ એ માવગતમાં દૂધોનો આત્મા-જે એની સુંગધ છે-તે ખલાસ થઈ જાય છે.'

દિલ્હીના દીવાનજી

શબ્દોના વંશ

‘મામી’ની વ્યુત્પત્તિ

ગયા અંકમાં ‘મામી’ પદના મૂળની ચર્ચા કરતાં પ્રાચ્યપતિ-માતવતિ-માતવતિ-માવવટ-માવવી-મામી-મામી આવેલા ક્રમ જતાવેલો છે. આ ક્રમ જતાવતી વખતે, મારા મનમાં હતું કે, જેમ આપણી બાપામાં ‘મામી’ શબ્દ પ્રચલિત છે તેમ ભારતની બીજી કોઈ આર્યબાપામાં ‘મામી’ શબ્દ પણ અવશ્ય પ્રચલિત હોવો જોઈએ.

આ સંબંધે ૫૭૫૨૭ કરતાં પંજગના ભાર્ષ્વ હંસરાજજી (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના એક અધ્યાપક) પાસેથી જાણી શકાયું છે કે પંજગમાં ‘મામી’ અર્થે ‘મામી’ શબ્દ પ્રચલિત છે. આ જ બાજત વધારે ચોક્કસાઈ કરવા તેમણે પંજગના તેમના કોઈ પંડિત-મિત્રને પુછાવી મંગાવીને મને ખાતરી કરી આપી છે. આ રીતે ઉક્ત ‘મામી’ની મારી કલ્પનાને એમિનો સંવાદ મળ્યો. નતપ્રી સંતોષ થયો છે.

દાસ

‘દાસ’—બળતરા—માનસિક બળતરા.

સંસ્કૃતમાં “દહં મસ્તીકરણ” (દેમધાતુ પાશંભય અંક ૫૫૨) પહેલા ગણ્યો ધાતુ છે. મસ્તીકરણ એટલે ભરમ કરવું-ભરમ કરી નાખવું-બળાવું-બાળી નાખવું. ‘કાણે દહતિ’ એટલે કાઠ-લાકડા-ને બાળે છે. ‘દહ’ ધાતુનો પ્રધાન અર્થ મસ્તીકરણ-‘કાઢવું’ છે અને મહાભારતના પ્રયોગો ત્રેતાં ‘દહુ ની’ ‘દાઝવું’-બળવું’ અર્થે પણ અસંગત નથી.

“દશન્તિ-ગજાનિ મે મદ! ન દિદાઃ પ્રતિમાન્તિ ચ ।
સીદામીવ ચ સેમોદાન્ પૂર્ણતીવ ચ મે મનઃ” ॥ ૨૧

“વલા-મેરોવલાઃ કુલ્યા નાગનાં સંવ્રવન્તિઃ ।
વતો ગન્ધવઃ તુમુલો દશ્નગમનિંદં તરા” ॥ ૧૨

(મહાભારત - આદિપર્વ - ૫૩મો અધ્યાય)

૨૧મા શ્લોકમાં વાસુકિ કહે છે : “દે ભદ્ર ! મારાં આંગે દાઝે છે, દિશાઓનું બાન રહ્યું નથી, મૂલતાને લીધે જાણે કે હું પીગાઉ છું અને જાણે કે મારું મન દુઃખ-દુઃખ-દુઃખ છે.”

૧૨મા શ્લોકમાં મહાભારતકાર કહે છે કે, “સર્પ-સત્રમાં બળતા નાગોની ચરખી અને મેદનો વહનારા ધોરિયાઓ (નીકો) વહેવા લાગ્યા છે અને તે વખતે નિરંતર બળતા નાગોનો ભયંકર મુંઝ ફેલાઈ ગયો છે.”

ઉક્ત બંને શ્લોકોમાં વપરાયેલું ‘દશ’ અંગ સ્પષ્ટપણે ‘દાઝવા’ના જ ભાવને સૂચવે છે.

‘દહ’ ધાતુ પ્રથમ ગણ્યો છે નથી પાણિનીયને મને ‘દહતિ’ વા ‘દહતામ્’ પ્રયોગો થવા જોઈએ, છતાં મહાભારતકારે ‘દશન્તિ’ વા ‘દશતામ્’ પ્રયોગો વાપરીને લૌકિક ‘દશ’ અંગનું સમર્થન કર્યું છે. મહાભારત દશ-પ્રાન્ દક્ષિણ-તે દ્વારા ‘દાઝવું’ સંસ્કૃતમાં સાધારણ રીતે ‘દશ’ અંગ કર્તૃવિપ્રયોગમાં નથી આવતું, પરંતુ કર્મણિપ્રયોગમાં ‘દશ’ (વળતે) પદ આવે છે. બાપાના ‘દાઝવું’ પદના મૂળ તરીકે કર્મણિ ‘દશ’ને કલ્પવા કરતાં કર્તૃવિ ‘દશ’ને લેવું વિશેષ ઉચિત છે અને મહાભારતના ઉક્ત શ્લોકોમાં કર્તૃવિ ‘દશ’ અંગ ગણે છે પણ ખરું.

ઉક્ત રીતે દશ-દશ દ્વારા આવેલા ‘દાઝવું’ ધાતુમાં પ્રસ્તુત ‘દાઝ’ પદનું મૂળ છે. ‘દાઝ’નો પ્રધાન અર્થ ‘બળતરા’ છે.

ધાતવ્ય ત્રેતાં ‘રમણ દહિએ બળવું કે બાળવું’ એ, ‘દાઝવા’નો પ્રધાન ભાવ છે. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં તે અર્થ વિશેષ વ્યાપક થયેલો છે, એટલે માનસિક રીતે બળવાના અર્થે સુધી એ લંબાયો છે. અહીં ‘દાઝ’નો અર્થ રમણ દહિએ બળવું કે બાળવું નથી પરંતુ ‘માનસિક બળવું-માનસિક બળતરા’ છે.

અહો સામાન્ય રીતે આકાશ સાથે મળી રહે છે, એમ આકાશના નકશા પરથી જણાશે. આકાશના નકશાઓમાં રેવતી યોગતારા ('ઝીટા પિસ્મ') ધણું ફરીને આપેલો હોય છે. તે સહેજ ઝાંખો હોવાથી જો તે ન આપેલો હોય, તો તે અત્યારના વસંત-સંપાતથી ૧૯ અંશ પૂર્વમાં અને અશ્વિનીના તારાથી ૧૪ અંશ પશ્ચિમમાં છે, એટલું યાદ રાખવાથી તેનું સ્થાન સમગ્ર શકારો.

દૈનિક નક્ષત્ર પછી ધડી-પળનો જે આંકડો પંચાંગમાં આપેલો હોય છે, તે એ નક્ષત્ર પૂરું થવાનો હોય છે. સુર્યોદય પછી તેટલાં ધડી-પળ થયે તે નક્ષત્ર પૂરું થશે એમ જાણવું. ૨૫ ધડીનો કલાક અને ૬૦ પળની ધડી હોય છે. સુર્યોદયનો સમય પંચાંગમાં આપેલો હોય છે, તેમાં આ ધડી-પળનાં કલાક મિનિટ કરીને ઉમેરવાથી તે નક્ષત્ર પૂરું થવાનો વખત આવશે.

પંચાંગના છેલ્લા ખાનામાં દરરોજ એવ વગેરે રાશિઓ હોય છે, તે પણ નક્ષત્રની પેઠે ચંદ્રની અને

વિભાગાત્મક હોય છે. જેમ ક્રાંતિવૃત્તના ૨૭ મા ભાગને નક્ષત્ર કહે છે, તેમ ક્રાંતિવૃત્તના ૧૨ મા ભાગને રાશિ કહે છે. રાશિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે: મેષ, વૃષભ, મિથુન, કર્ક, સિંહ, કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક, ધનુ, મકર, કુંભ અને મીન. આમાંથી વૃશ્ચિકનો આકાર વીંછીને બહુ જ મળતો આવે છે. ગાફીની રાશિઓમાં તો જે આકાર કલ્પીએ તે કલ્પાય એવું છે. રાશિઓના તારાસમૂહો નક્ષત્ર જેટલા સ્પષ્ટ નથી. વિભાગાત્મક રાશિઓનું અને નક્ષત્રોનું આરંભસ્થાન એક જ એટલે નિઃશર રેવતી-યોગતારા છે. ૧૨ રાશિ = ૨૭ નક્ષત્ર, તેથી ૧ રાશિમાં ૨૫ નક્ષત્ર આવે છે; જેમ કે મેષ રાશિમાં અશ્વિની, ભરણી એ બે આખાં નક્ષત્રો અને કૃત્તિકાનો ચોથો ભાગ આવે છે.

કેટલાંક પંચાંગમાં ચંદ્રની રાશિ પૂરી થવાનાં અને કેટલાંક પંચાંગમાં તે શરૂ થવાનાં ધડી-પળ આપેલાં હોય છે, તે ખાનમાં રાખવું. બાકીનું બધું ચંદ્રનાં નક્ષત્રોની પેઠે જ સમજવું.

દરિદર ભદ્ર

સાચો યજ્ઞ

પ્રાચીન કાળમાં મહાવિજિત નામે એક મોટો રાજા થઈ ગયો. તે એક દિવસ એકાંત-માં બેઠો હતો, ત્યારે તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, આપણી પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે; તેને જો આપણે એક મોટો યજ્ઞ કરવામાં વાપરીશું, તો પરલોકમાં આપણું ભલું થશે. આ વિચાર તેણે ચોતાના પુરોહિતને જણાવ્યો અને પૂછ્યું કે, કઈ રીતે યજ્ઞ કરીએ તો મારું વધારેમાં વધારે ભલું થાય ?

પુરોહિત બોલ્યો: “હે મહારાજ! હાલમાં આપના રાજ્યમાં શાંતિ નથી; ગામ અને શહેરો લૂંટાઈ જાય છે; તથા લોકોને ચોરોનો ભારે ઉપદ્રવ છે. આવી સ્થિતિમાં આપ યજ્ઞ માટે લોકો ઉપર કર નાખશો, તો તેનાથી તમારું ભલું નહીં થાય.

“આપને એમ લાગશે કે, ફાંસી દીધાથી, તુરંગમાં નાખવાથી, તિરસ્કાર કરવાથી, કે

દેશનિકાલ કરવાથી ચોરોનો બંદોબસ્ત થઈ જશે. પરંતુ એવા ઉપાયોથી ચોરોનો પૂરે-પૂરો બંદોબસ્ત નહીં જ થાય. તેથી તો તેઓ વધુ દૂર જઈને ફરી તોફાન ઊભાં કરશે.

“એ તોફાન તોડવાના ખરા ઉપાયો આ પ્રમાણે છે: આપના રાજ્યમાં જેઓ ઝેંતી કરવા ઇચ્છે છે, તેમને આપ ખી આપો; જેઓ વેપાર કરવા ઇચ્છે છે, તેમને મૂડી આપો; અને જેઓ નોકરી કરવા ઇચ્છે છે, તેમને યોગ્ય નોકરી આપો. આ રીતે સર્વ માણસો ચોત્તેચોતાના મનગમતા કામમાં લાગી ગયા પછી આપના રાજ્યમાં તોફાન થવાનો સંભવ નથી. વખતસર કર વસૂલ થવાથી આપની તિજોરી ભરાઈ જશે, અને તોફાનીઓનો ઉપદ્રવ ન હોવાથી લોકો ચોતાનાં બાળ-બચ્ચાંના કોઠ પૂરા કરશે, તથા દરવાજા ઉઘાડી મૂડી નિર્ભયતાથી આનંદમાં રહેશે.”

પુરોહિતે ખતાવેલો તોફાનોનો બંદોબસ્ત કરવાનો ઉપાય મહાવિગ્નિત રાજાને પસંદ પડ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ખેતી કરવાને સમર્થ એવા લોકોને જી વગેરે આપી, તેણે તેમની પાસે ખેતી કરાવી; નાનામોટા વેપારીઓને મૂડી આપી, તેમનો વેપાર વધાર્યો; અને યોગ્ય માણસોને ચૂંટી કાઢી તેમની સરકારી કામ ઉપર યોગ્ય સ્થળે નિમણૂક કરી. આ ઉપાયોથી મહાવિગ્નિતનું રાષ્ટ્ર થોડા જ વખતમાં સમૃદ્ધ થયું.

ત્યાર બાદ રાજાએ પુરોહિતની સૂચનાથી રાજ્યમાં બહારનાં કંઠાવીને પ્રજાને પુછાવ્યું કે, “મારે તમારા પરલોકના હિત ખાતર યજ્ઞ કરવો છે; તેમાં તમારા બધાની સંમતિ છે કે નહીં”. પ્રજાએ નિર્ભયતાથી સ્પષ્ટપણે રાજાને યજ્ઞ કરવા માટે અનુમતિ આપી.

ત્યાર બાદ પુરોહિતની સલાહ મુજબ રાજાએ યજ્ઞ કર્યો. તેમાં ગાયો, બકરાં, મેઘાં વગેરે પ્રાણી મારવામાં આવ્યાં નહીં; યજ્ઞસ્તંભો બનાવવા કાઠો તોડી પાડવામાં આવ્યાં નહીં; દહનું ચૂંટી ચૂંટીને ઢગલા કરવામાં આવ્યા

નહીં; અને દાસોને તથા મજૂરોને જખરદસ્તી-થી કામે લગાડવામાં આવ્યા નહીં. જેમની ઇચ્છા હતી તેમણે જ કામ કર્યું અને જેમની ઇચ્છા ન હતી તેમણે ન કર્યું. ઘી, તેલ, માખણ, દહીં, મધ અને ગોળ, જોટલા પદાર્થો તે યજ્ઞ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યા.

પછી રાજ્યના શ્રીમંત લોકો રિવાજ મુજબ મોટાં મોટાં નજરાણાં લઈને રાજા પાસે આવ્યા. રાજાએ તેમને જણાવ્યું કે; “મારે તમારાં નજરાણાંની જરૂર નથી. કારણ કે, પ્રજા પાસેથી ધાર્મિક કરરૂપે ઉઘરાવેલું પુષ્કળ દ્રવ્ય મારી પાસે પડેલું છે. તેમાંથી તમારે કંઈ બહાર હિત માટે નોંધતું હોય તો લઈ જઈ શકો છો.”

રાજાએ નજરાણું સ્વીકારવાની ના પાડવા-થી તે લોકોએ તે પૈસામાંથી આંધળા-લંગડા વગેરે અર્ધજાતી લોકો માટે રાજની યજ્ઞશાળાની ચાર દિશાએ અનાયાસ મળ્યાં.

આ પ્રમાણે મહાવિગ્નિત રાજાને યજ્ઞ સર્વને માટે કલ્યાણકારી નીવડ્યો.

ગા. ૫૦

સત્યવીર સોકેટીસ

‘સોક્રેટીસ કરીને એક મોટો માણસ થઈ ગયો. તે ગ્રીસ દેશની એથેન્સ નગરીમાં રહેતો. તેને મરી ગયે આજ ૨૩૦૦ ઉપર વર્ષો થયાં. તેના દેશભાઈઓએ તેને ઝેર આપીને મારી નાખ્યો હતો. આજ સરકાર ફ્રાંસીએ અડાથી યુનેગારને મારે છે. સોક્રેટીસના જમાનામાં ઝેર પાઈને મારવાનો ધારો હતો.

તેને શું કામ એ સત્ય થઈ હતી તે તમે જાણો છો? સોક્રેટીસ વહેમી માણસ નહોતો. કશું પણ માનતા પહેલાં તે બંધોબ વિચાર કરતો; તે ખરું હશે કે ખોટું એ તે તપાસતો. પણ ત્યાંના લોકો તો વહેમથી અને અંધશ્રદ્ધાથી

ચાલતું આવેલું ગયે તે માનતા, અને આજ પણ ગયે માને છે. સોક્રેટીસ રોજ બહાર, ચોરા કે ચકલામાં બેસે અને લોકો બેઠે જાનની વાતો કર્યા કરે. પણ લોકોની પેટે કશું તે વહેમથી કે વગર વિચાર્યું માને નહિ. આની અસર યવા લાગી: એથેન્સના બુવાનિયાઓ વિચાર કરતા યવા મંડ્યા. તેથી જૂના વહેમો, વગર વિચારેલા રીતરિવાજો અને રૂઢિચો તથા માન્યતાઓ છૂટવા લાગ્યાં. એથી કરીને જૂના લોકો ગભરાયા. તેમણે ફરિયાદ કરી કે, સોક્રેટીસ આપણા ધર્મને બગાડે છે ને બુવાનિયાઓને ફટકે છે. સોક્રેટીસને અદાલત

આગળ આણવામાં આવ્યા. તેમણે પોતાની વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી જણાવી કે, હું તો ધર્મ ખગાડતો નથી પણ સુધારવા ઇચ્છું છું. પરંતુ અદાલતે તે માન્યું નહિ અને તેમને ઝેરનો ખ્યાલો પાઈ મારી નાંખવાની સલાહ કરી.

સોફેટીસ હસતે મોઢે ખ્યાલો પીવા તૈયાર થયા. તેમના કેટલાક મિત્રોએ તેમને નાસી જવા સમજાવ્યા. સોફેટીસ મોતથી ડરી નાસે એવા નહોતા. તે સત્યાગ્રહી વીર હતા. તેમને એક રહતા સિપાઈએ હાથમાં ખ્યાલો

આપ્યો; સોફેટીસ મરે તે તેને ગમતું નહોતું. પણ કાયદાનો નોકર હુકમ પ્રમાણે ન કરે તો શું કરે? લાંબો હાથ કરીને સોફેટીસે ખ્યાલો લઈ લીધો! જાણે દુધનો ખ્યાલો લેતા હોય! અને શાંતિથી તે ગટગટાવી ગયા.

એથી આખી દુનિયામાં તે અમર યર્ષ ગયા છે. જગતના થોડા વિરલ મહાન પુરુષોમાંના એક એમને ગણવામાં આવે છે. મર્યા ત્યારે તેમની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી.

મ૦

ગા મ ગો ધી — ૬

અમલદારોના પગાર

સુખીને વાતોમાં કંઈક રસ પડ્યો હતો; એટલે બીજે દિવસે સુખી વખતસર આવી ગયા હતા. મોટેરા કોઈ તકલી તરફ વળ્યા નહોતા, પરંતુ વાતો સાંભળવા ઉત્સાહપૂર્વક આવીને બેસતા હતા. થોડાં નાનાં બાળકો અકવાડિયામાં તાર કાઢતાં યર્ષ ગયાં હતાં. કેટલાંક મંદ બાળકોની પ્રગતિ ચતી નહોતી. કોઈ કોઈને એમ યતું કે, આ તો અમને આવશે જ નહિ. પણ સહેજ ધીરજપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી તે યર્ષ જશે એમ સમજાવીને તેમને બેસાડયાં હતાં. એક બીજા વિદ્યાર્થી એવાં બાળકોને ધીરજપૂર્વક શીખવતો હતો અને એકેક બાળકની સાથે જ બેસીને તેને બરાબર બતાવતો જતો હતો. એક તાર કાઢતો થાય અને એનામાં ઉત્સાહ આવે એટલે બીજાને લેતો. આમ તેણે એક નાસીપાસ થયેલા ઓકરને કાંતતો કર્યો હતો અને હવે બીજાને હાથમાં લીધો હતો. આગલા દિવસની વાત યાદ કરીને વિદ્યાર્થીએ કહ્યું, ‘સુખી! આપણા નિવ્દાના ક્લેક્ટર સાહેબને કેટલો પગાર મળે છે તે તમે જાણો છો?’

સુ. — હશે! આપણા પ્રધાનો જેટલો તો હશે જ ને?

વિ. — ના! ના! પ્રધાનો કરતાં તો ચારગણો. માસિક રૂ. ૨,૦૦૦ તો સામાન્ય ગણાય. કોઈ કોઈને તો તેથીય વધુ મળે. આ સાહેબોને આટલા પગાર મળે છે ત્યારે આપણા દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૫૦ પણ ન મળતા હોય તેવા કરોડો છે. અને આવડા મોટા દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૨,૦૦૦ કમાતા હોય તેવા તો માંડ ૩ લાખ માણસો છે. આ સ્થિતિમાં મહિને ૨,૦૦૦ કે તેથી વધુ કમાનાર તો ગણ્યાગાંક્યા જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેની સંખ્યા તો પૂરા દસ હજાર પણ નથી. આ થોડા ઘણા સુખી લોકોમાં આ આઈ. સી. એસ. પ્રતિભેદોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રતિ ગરીબાઈમાં સળંગ છે ત્યારે પ્રજાના આ નોકરો(?) હજારોના પગાર લે છે.

વચ્ચે ડાસા કહે: ‘ત્યારે પ્રધાનો મોટા કે કલેક્ટર?’

વિ. — મોટા તો પ્રધાનો; પણ તેઓ આ મોટા અમલદારોના પગારમાં રાતી પાઈ પણ ઓછી કરી શકે નહિ. અને પ્રધાનોમાં પણ મહાસભાવાળા જ મહિને પાંચસો લે છે. જંગાળા અને પંજાબના પ્રધાનો તો તેથી દસગણો પગાર લે છે. તેમની નજર આગળ

પેલા મોટા સાહેબો હોય, એટલે જે તે બાબતમાં તેમનું અનુકરણ કરે. આ ગરીબ દેશમાં એટલો પગાર ન પોસાય તેનો વિચાર કોણ કરે છે ?

મુ. — ત્યારે ગવર્નર અને વાઈસરોય સાહેબનો પગાર તો તેથીય વધારે હશે ને ?

વિ. — ગવર્નરને વરસે લાખેક રૂપિયા મળે અને વાઈસરોયને તો તેથી અઢીગણા. એ સાહેબોનાં બીજાં ખર્ચ તો બુદ્ધાં. આ તો એમનો ચોખ્ખો પગાર. વાઈસરોય સાહેબ પાછળ તો બધું મળીને મહિને દોઢ લાખ રૂપિયા ખર્ચાય છે. તે ઉપરાંત વળી દેશી-રાજ્યોમાંથી નજરાણાં મળે તે બુદ્ધાં. આમ આ ગરીબ દેશ પર તેમના ખર્ચનો બોલો અતિશય વધારે છે. દુનિયામાં કોઈ દેશ આટલા પગાર આપતો નથી. હિંદુસ્તાન ગરીબમાં ગરીબ, ત્યારે પગાર વધારેમાં વધારે ! આ મારી પાસે ચોપડી છે તેમાં ગાંધીજીએ વાઈસરોયને લખેલાં વચનો ટાંકેલાં છે. તેમણે ૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહ શરૂ કરતા પહેલાં વાઈસરોય સાહેબને પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે :

“આપનો માસિક પગાર રૂ. ૨૧૦૦૦ થી વધારે છે. એ ઉપરાંત તેમાં લઘ્યાં અને બીજાં આકાશવણા ઉમેરા બુદ્ધાં. બ્રિટિશ વડા-પ્રધાનને દર વર્ષે ૫૦૦૦ પાઉન્ડ મળે છે. એટલે આજના હૂંડિયામણના હિસાબે રૂ. ૫૦૦૦ મહિનાના. હિંદની સરેરાશ આવક એ આનાની, ત્યારે તેના હાકેમનો રોજનો પગાર રૂ. ૭૦૦ નો. અને એક અંગ્રેજની સરેરાશ રોજિંદી આવક રૂ. ૨ ની ત્યારે તેના વડા પ્રધાનનો રોજનો પગાર રૂ. ૧૮૦ નો. એટલે કે, આપને સાધારણ હિંદીની રોજની આવક કરતાં ૫૦૦૦ ગણો મોટો પગાર અપાય છે, ત્યારે ઈંગ્લંડના વડાપ્રધાનને ત્યાંની રોજની સરેરાશ આવકથી માત્ર ૬૦ ગણો વધારે પગાર અપાય છે.”

આ શખ્તો દસ વરસ પહેલાં લખાયા હતા. ત્યાર બાદ સત્યાગ્રહ થયો અને નવા

સુધારા આવ્યા. મહાસભાના પ્રધાનોએ મંત્રી-પદ લીધાં અને છોડ્યાં. છતાં આજે પણ સ્થિતિ એની એ છે; ઉપર જે સરખામણી કરી છે તેમાં જરાય ફેર પડ્યો નથી.

મુ. — ત્યારે મહાસભાએ એવું પ્રધાનપદ લીધું શા સારું ? આપણે ધાતું ન કરી શકીએ તો પ્રધાન થયા શા કામના ?

વિ. — આપણે એવી સાચી સ્વતંત્રતા માટે જ લડવાનું છે. પ્રધાનપદ લીધાં તે સાચી સ્વતંત્રતા મેળવવાના કામમાં મદદ થાય તે માટે; અને છોડ્યાં પણ તે જ માટે. સાચી સત્તા હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી બધુંય નકામું. સુધારાને ગમે તે નામ આપો : સ્થાનિક સ્વરાજ્ય કહો કે પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય કહો કે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય કહો, ગમે તે કહો : લોકોનું ભડું થઈ શકે અને દેશની ચૂસ બંધ થાય એ જ સાચું સ્વરાજ્ય. એવું સ્વરાજ્ય આવશે ત્યારે પ્રજાની આવક અને પ્રજાના નોકરના પગાર વચ્ચે પેલી અસમાનતા નહિ રહે, અને પ્રજાની સ્થિતિને છાજે એવડા પગાર પ્રજાના સેવકોને મળશે.

આ સાંભળી શેઠ બોલી ઊઠ્યા, ‘ત્યારે એ હિસાબે તો મહાસભાના પ્રધાનો માસિક રૂ. ૫૦૦ લેતા હતા તે પણ વધારે ગણાય ને ?’

વિ. — એમ ગણાય ખરું. હાલની પ્રજાની આવકની સરખામણીમાં લગભગ ૧૨૫ માણસની આવક થઈ. પરંતુ પગારની આખરી હદ તેનાથી ઓછી રાખ્યે ચાલે નહિ. એટલી મર્યાદા બધાય મોટા સરકારી અમલદારો સ્વીકારે તોપણ સરકારને કરોડોની ખચત ધાય અને તે બીજાં જરૂરી કામોમાં વાપરી શકાય. પણ તે સાચી સત્તા પ્રજાના હાથમાં આવ્યા વગર બનવાનું નથી. હાલ તો તેની વાતો જ કરવાની અને સાચું સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે લડવાનું.

નવું વાચન

૨૪૦ બાઈ વૈષ્ણવનો અક્ષરદેહ

તેત્રીસ પત્રો લેખક : 'અજ્ઞાત' પ્રકાશક : લોક-પ્રયોગી સરતી ધંધાખાના, બારતેદશ મંડલ, પોરબંદર. ફિં કાચું પૂડું આઠ આના, પાકું પૂડું દસ આના.

અજ્ઞાત ન રહી શકે એમ હોવા છતાં, 'અજ્ઞાત' નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલા આ પત્રોના લેખક ૨૪૦ શ્રી ચમનલાલ વૈષ્ણવ છે, એ હવે તો નહરે કરવામાં આવ્યું છે જેઓ બાઈ વૈષ્ણવના સંખ્યામાં આવ્યા દરો તેઓને માટે સ્વર્ગસ્થનો આ અક્ષરદેહ એક દિલાસાગ્રથ કદાચ થઈ પડે. પત્રો પ્રગટ કરતી વખતે તેઓના સંખ્યાઓ તથા પ્રકાશકને ખબરે નહિ હોય કે, ત્યાર પછી દેકે વખતમાં તે અર્ધાંશી પરવરી જશે. બાઈ વૈષ્ણવની નિર્ભય પારશંક તત્ત્વનિષ્ઠા, અર્ધિયા અને એક સાચા શિક્ષકને છાને એવું ઘણું અને માનવપ્રેમ આ પત્રોમાંથી વાચક અચૂક નેહી લેશે. ને શુભે વડે બાઈ વૈષ્ણવ એમના સાથીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓના પ્રેમપાત્ર, આદરપાત્ર અને પૂજ્ય બંધા હોતા, તે શુભિની બ્રમિહા પરથી લખાયેલા આ પત્રો દેહાપચીની છે એમાં જાણ્ય શંકા નથી તેમાંના કેટલાક પત્રો તો તે તે વિષય પર લખુ નિબંધ જેવા છે. જેમ કે, ૪ થી ૮ મુખીના પત્રો યુવક-માનસને તદ્દરપશી વિચાર કરવા પ્રેરે એવા છે. પુસ્તકના સર્વોત્તમ ભાગોમાંના આ એક ભાગ મળ્યા. વિદ્યાર્થીવર્ગ ઉપરાંત રોચકવર્ગને હરેશને પણ કેટલાક પત્રો છે, ને બીનું સર્વોત્તમ પત્ર-નંદ્ય છે; જેમ કે પત્ર ૧૪ તથા ૩૧. અહીં આત્મજ એવી વિશાળગી કરી બતાવવાતું પ્રયોજન નથી પણ તે પરથી એક વાત કહેવી પ્રસ્તુત છે કે, પત્રોનું સંપાદન એ રીતે કરી જ ગોઠવણી નથી કરી આપતું એ, ખરેખર, આ સુંદર સાહિત્યને ઘણેએ બારે અજાણ્ય છે. બધી રીતે નેતાં સંપાદન થઈ કાઢું અને સાવ શિખાડ દાંચે જ ન થયું હોય, એવું હાથે છે. ૧૧ મો પત્ર, બીજા જ લેખકનો, નહિ તો મેળુવરીમાં કેમ આવી શકતું? અને દરેક પત્રની સરખાવટમાં તેના મૂળ લેખકાદેક પત્રનું સૂચન આપવાને બદલે અનુક્રમણિકામાં આપે મું સાધ્યું? નેહણી, વિરામચિહ્ન, ગોઠવણી તથા ઊપ, સર્વ ભાગતમાં સુધારણા માગી લેવી આ આશ્ચર્ય પછી ને બીજા આશ્ચર્ય નીકળે, તો સંપાદન સર્વાંગ-સુંદર સાધી એ દ્વારા સ્વર્ગસ્થને ધટતી અંતલિ અપશરે એવી આશા છે.

પત્રોમાં લેખકે જે મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે તે ચર્ચાને પણ અહીં સુદો ન હોઈ શકે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. ફિરોઝલાલ મશરવાળાએ લખ્યું છે તે સાચું છે કે, 'આમાં અપેક્ષી

સલાહો એક બિંદા વિચારકની છે; તે કલ્પવળમાં અપાયેલી નથી; જ્યાં વિચારબેદ જેવું લાગે ત્યાં તે મનનીય છે જ. એમાંના ઘણા વિચારો આપણને જાણે ચરાવનારા અને આપણી વિવેકબુદ્ધિને નમત કરનારા છે. કેટલાક આપણી ભુદ્ધિ પર નવો પ્રકાશ પાડનારા છે. . . . આ પત્રોમાંના કેટલાક તો મુજરાતી સાહિત્યમાં દીર્ઘાયુષ પ્રાપ્ત કરશે એવી મને આશા છે.'

પત્રસાહિત્ય આપણે ત્યાં નવજનન છે. તેમાંથી પાછા બે પ્રકાર વિચારવા નેહીએ આજકાલ કેટલુંક પત્રાકારે લખાય છે; ખરેખર તે પત્ર નથી. જેમ કે, કેટલાંક વિવેચનો પત્રરૂપે લખાય છે; જવાહરલાલજીએ જગતનો ઇતિહાસ પત્રરૂપે લખ્યો; સુરેષમાં પત્ર દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે. આ પત્રાકાર સાહિત્યમાં અને ખરેખર કેહીને કલ્પતરૂપે કે બીજી રીતે લખવાના થયેલા પત્રની ફેરમમાં, કલાવમાં, સરજતામાં, શૈલીમાં અને અનુલંબમાં ફેર હોય છે, — આપણાપણ ફેર પડે છે. આ પત્રો સાચી પરિચિતિમાંથી અને સામાને વિચારીને લખાયેલા પત્રો હોઈ, ખુર પત્રસાહિત્ય છે. અનેક પત્રોમાંથી પસંદગી કરીને આ તેત્રીસ લીધા છે કે કેમ, એ ખબર નથી. બે પસંદગી હોય તો અંતના કેટલાક દેકડા પત્રો છોડી શકતા. પણ હવે જ્યારે શ્રી. વૈષ્ણવ નથી, ત્યારે તેમના આ અક્ષરદેહને બીજી રીતે વિચારવો નેહીએ. સંપાદકએ સ્વર્ગસ્થના બધા પત્રો એકઠા કરી તેમાંથી નવી આશ્ચર્ય ધટતી નેહીએ.

પત્રો વાંચવાથી આપણા ગવા દસકાના સત્યાગ્રહની શક્તિનો ખ્યાલ પણ આવ્યા વગર નહિ રહે. બાંધીછની ચળવળ આત્મશુદ્ધિની છે, છવનનું ધડતર કરનારી છે; આ વસ્તુનો આ પત્રો એક પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળ્યા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દિલ્લચાલની પાછળની શક્તિના પ્રકારનું પણ આમાંથી દર્શન કરી શકાય. બાઈ વૈષ્ણવે પોતાનું કાર્યમય આપ્યું છવન — એટલે કે ૧૯૨૦થી ૧૯૪૦ — રાષ્ટ્રીય કેળવણીને આપ્યું હતું. તે કાર્યનો કાંઈક અંતરંગ ઇતિહાસ આ પત્રોમાંથી આગળના ઇતિહાસકાર નેહી શકશે. આને લોકો વરસે, આપણો યુવક એના ધડતરની વિચારણામાં આગળ વધે છે કે જુદે જ માર્ગે પધરી છે, એ પણ આ પત્રો વાંચની વખતે ખ્યાલ આવે છે. આજ વિદ્યાર્થી કે રોચક આ પત્રોમાં ચર્ચાયેલી નવતાં મનોમંથનો અનુભવે છે? પોતાના છવનને આટલી ગીલવટમાં જઈને વિચારે છે? ઉવટે જઈને નેતાં, સામાજિક કે સામૂહિક પ્રશ્નો કે કાર્યોમાં પણ વૈચક્ષિા છવનની જ છડા કે સુવાસ કામ કરી હોય છે; માટે તેનો કલ્પ એ જ મૂળ ચિતાનો વિષય છે, એમ આજ યુવકને હાથે છે? એનો ઉત્તર આપવાપણું અહીં નથી

રહેલું. આ* પત્રો વાંચતાં ગયા દસકાનું એ ચિત્ર જોવા મળે છે તેને આ નવા દસકાને સરખાવવાનું સહેજે રહે છે એટલું જ

આ બધા ઉપરાંત, છેવટ આ પત્રો પરથી એ છાપ મન પૈર રહે છે તે, બાઈ વેપેલુવ એક નમ્રત સાધક હતો, એ છે. આજનો જમાનો સમાજસેવા દ્વારા સાધનાનો છે. બાઈ વેપેલુવના વિચારો એ રીતે પણ વાચક જીએ અને વિચારે. એ પણ આ પત્રો પરથી સ્વચ્છતા જેવી અન્યાસ-દિશા છે આ બધી રીતે લેતાં, ગુજરાતમાં આ પત્રોનું વાચન બહોળું થાય એ દરેક રીતે ઇષ્ટ છે.

શ્રી. મેઘાણીની એ ઐતિહાસિક નવલો

સમરાંગણ લેખક: શ્રી. ત્રવેરચંદ મેઘાણી, 'કૃષ્ણજાળ'નું ૧૯૩૮નું સેન્ટ-પુલ્કક. ડિ. ૧-૮-૭. પાન ૨૮૦+આગળ પાછળ ૧૦ પાન નહેરુખંડોનો.

શ્રી. મેઘાણીએ લેખક ઉપર મુજબ, 'કૃષ્ણજાળ'ની ૧૯૩૬ની ભેટ. ડિ. ૧-૮-૭. પાન ૨૪૮+આગળ પાછળ ૨૬ પાન નહેરુખંડોનો.

આ શ્રી. મેઘાણીની પહેલી એ ઐતિહાસિક નવલો છે. એમનાથી એમણે પોતાની કલમને નવું પ્રદેશ આપ્યું છે. બેટ નવલોનું કથાનક ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના કૃષ્ણજાળ ઇતિહાસ-માંથી પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. ચારણી સાહિત્યના પોતાના અનન્ય અભ્યાસે લેખકને આ નવ-પ્રદેશન મુશ્કેલું. તે કહે છે કે, 'લોકસાહિત્યનું સંરોધન અને પરિશીલન સીધી રીતે સંલગ્નતાથી છૂટી ગયું છે, છતાં આ નવી રસાયણક્રિયાથી એ ભારી નસોમાં સ્ફુલ્લ છે. . . (લોકસાહિત્યની) ચોંચરીએમાં સચવાઈ રહેલી આ નાની નાની સોના-મણીઓએ મને ઐતિહાસિક કથાઓનું આદિતન પડું પાડીને ઇતિહાસ તરફ અભિમુખ કર્યો છે.' "

અને એમ એક ક્ષેત્ર પરવારી મૂકવા જેવા પચિકને સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઝટ વરે, એ પેલી પહેલી વરણી પરથી પણ કહી શકાય. આ રીતે ક્ષેત્ર-દેર કરીને શ્રી. મેઘાણીએ જરૂર પોતાની કલમમાં નવચેતન ને નવું નેશ તો સહેજે આવ્યું દરો. લેખકો—અને ખાસ કરીને લલિત વાક્યમયના લેખકોમાં એવું જોવામાં આવે છે કે, એકનું એક ક્ષેત્ર વારંવાર ખેડવાથી તેમને પોતાને યાદ થોડે છે એટલું જ નહિ, એ ખેતર પણ જીતી નષ્ટ છે. એટલે પછી એને પડતર રાખવું ને નવાં ખેડખાતર અજમાવવાં એ જરૂરી હોય છે પ્રતિભાને પણ આવા પલટાથી પાસા પકીને ચળકાટ આવે છે. ઐતિહાસિક નવલ લખવાનું શરૂ કરીને શ્રી. મેઘાણીએ આવેા અનુભવ ક્યો છે કે નહિ, એ તો તે કહી શકે. પરંતુ, આ બે કથાઓ તેમની વાતોમાં નવી બાત પાડે છે એ તો સ્પષ્ટ છે.

'સમરાંગણ'માં ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફર-શાહનો ઇતિહાસ લીધો છે. વાતની મુખ્ય ખીનાઓ ઐતિહાસિક છે. તેમની આસપાસ તત્કાલીન વાતાવરણ જમાવવાને માટે જરૂરી કથાનકો લોકસાહિત્યમાંથી અને ક્યાંક કલ્પનામાંથી વળી લીધાં છે. સત્વાર્થી ઇતિહાસકાર, ભાવાર્થી પુરાણકાર, અને રસાર્થી ઇતિહાસ-નવલકાર—ત્રણે પ્રકારના સાહિત્યકારો એક જ હોયોતો પર જીવે છે. પરંતુ તેમના બિન્ન કહેરોને લઈને તેઓ બિન્ન સર્જનો કરે છે એટલું જ નહિ, સત્યને પણ બિન્નતા નહિ તોય છલાનિષ્ટ યોગ્ય નથી આપતા? તેમાંય ઐતિહાસિક નવલકાર તો રસ-જમાવટની મરતે બરોબર યોગ્ય આપવા મળે જ, કેમ કે તેના ઉપર એના સર્જનની કદર રહે છે. શ્રી. મેઘાણી આવેા યોગ્ય આપવામાં ઇતિહાસકાર સંલગ્નતાની મર્યાદા સાચવવાની સારી શોધ અને ચિંતા રાખતા લાગે છે. મુખ્ય વાતમાં રસોની મિલાવટ કરવા પૂરતી એમણે ઝીણી ઝીણી ઉમેરણી કરી છે, તેથી વાર્તા જરૂર શોભે છે. અને એમણે લોકસાહિત્યની ચોંચરીમાંથી મળેલી એક સોનાકણી કહી છે, જેવા એક નાનકડા પલ્લુ રમખાનવન્ય ખડાશ-ખર્ખા ચારણી હુલ્લકથી 'સમરાંગણ'નો પડદો ઊધો છે, અને એ ખડાશમાં એક ઐડિફિક જીતે છે તેની સાથે આ વાતનો પડદો પડે છે. પરંતુ, એ કાંઈ 'સમરાંગણ' નથી. સમરાંગણ તો 'બુદ્ધ મોરી'ના મુલ્કના રંગોનું વર્ણન છે. કાકી રામચો અને તેમના રાજકારણનું એ ચિત્ર છે; સ્વાયં અને ઉમાન વચ્ચેના મજામહાનના નીતિશ્રમો એમાં ચીતર્યા છે. બીજા બાજુ ગુજરાતના પાટનગરના રાજરંગ આલેખાયેલા છે. સુલતાનરૂપી સોમર્થ ખેલનારા રોતરજા-ભાજ ઉમરાવો ને હલેમ્યાઓ અને તેમની વચ્ચેની ઢુંધા-તુડી; તેમાંથી મુઝફ્ફરે ખરેખર સુલતાનપદ લાખલલ; તેનો આમજનતા વચ્ચેનો ઉછર; વગેરે વાંચતાં ખરેખર આનંદ પડે છે. કરિયાઈ કરવા મન થાય છે કે, લેખક કેમ એમાં સંકાય રાખી અધૂરાં કે અણપૂર્ણ ચિત્રો રાખે છે? પણ આ દોષ તો આ બેટ યોગ્યમાં સરખો જોવા મળે છે. તે વિષે આગળ પર કહેવાનું છોડું છું

'રા'ગ'જાળખિયો' એક કુણુ-પ્રશરિત છે. શ્રી. મેઘાણીને આવેા પ્રકારના કથાનક વિષે કદાચ વધારે પક્ષપાત તો નથી? પુરતકનું નિવેદન જોતાં એવો પક્ષપાત હોવાનું જણાય છે. કુણુ-પ્રશરિત હૃદયને જાડાણમાંથી હલમલાવી શકે છે એ તો સ્પષ્ટ છે. પરંતુ કેટલાક વાચકોને એ ત્રાસ પણ દે છે. મારા એક મિત્ર મને કહે છે કે, 'ટૂંકી'—કુણુ-પ્રશરિત વાંચી વાંચીને મારા લોકોમાં કમકમાટી પેરી ગઈ છે; મારાથી હવે તે વાંચી નથી શકાતી. શ્રી. મેઘાણીની આ કથા એવી જોરદાર નથી થઈ શકી. એમ તો 'સમરાંગણ'નો પણ મુખ્ય રસ તો

લેખકે એ જ તાકાવો લાગે છે. ત્યાં પણ એ પૂરા ફાળા નથી. 'રા' ગંગાનિધિ'માં તેના કરતાં વધારે ફાવટ દેખાય છે; પરંતુ ત્યારે તેની વાત પણ મૂલે કુટુલ છે. વાતના ભેરમાં દલાતું ભેર બરોબર બન્યું નથી.

સ્વાતંત્ર્યના માંડળિક રાજ સોમનાથનો ભક્ત છે. તે ગંગાનિધિ કહેવાય છે. પોતાની પવિત્રતાને ભેરે એક પતિવાની પદ દૂર કરે છે. પણ પછીથી પડે છે. સાથી ? — વાતો એના ઉકેલ નથી ચીતરતી. છેવટે પોતાના વચરની સ્ત્રી પર ભ્રષ્ટ નબર કરવામાંથી રાજ પર આક્રંત વહેરે છે ગુજરાતનો સુલતાન બેગડા આવીને તેને પકડી લય છે; ભત બચાવવા છેવટે આ એક વારનો ધર્માભિમાની રાજ મુસલમાન પણ થાય છે

રાજ નરસિંહ મહેતાનો સમકક્ષીન છે. 'હારમાળા'નો માંડળિક તે આ રાજ. શ્રી મેધાણીએ મહેતાજીને પણ વાતમાં આપ્યા છે. 'એના નામે ચાલતી આવેલી કુટુલ ધટનાએના ચિત્રણનો ઉપયોગ મે' એ પાત્રની કુટુલતાના રંગો માંડળિક પર પાડવા પૂરતો જ કરેલો છે'—એમ નિવેદનમાં લેખક કહે છે. મહેતાજીના જીવનના લોકપ્રિય પ્રદર્શનનું ચિત્રણ આ નવલનો એક સ્વતંત્ર સુદર આગ છે. પરંતુ આખી વાત પર એ દારા ને અસર પાડવા ધારેલાની વાત લેખક કહે છે, તે ઝાડી રેખાતી નથી થતી. એક પ્રસંગ — છેલ્લું ગાન — ભારે ક્રિયાપૂર્ણ અને ભવ્ય છે. એ વાંચી કાઢરતે પકડવાની ધમાલ કરી તેમને લઈ જતા રોમન સિપાઈઓવાળું દરજ યાદ આવે છે. ખરેખર, આ નવલમાં નરસિંહ મહેતાનું ચિત્ર મનોહર છે એની આગળ નવલનો બીજો આગ વટક લાગે છે અને ક્રીકા પણ પડી લય છે.

આમ થયું એ કદાચ શ્રી. મેધાણીની, અઠવાડિયા અઠવાડિયાને હપતે, વાતનું પિરસણ આપવાની મર્યાદા લાગે છે ભેટ વાતોમાં એક પ્રકરણ પરથી બીજા પ્રકરણ પર જતાં થકો લાગે છે. ફેલાક જખત સુધી તે વાતના તાંતણે જ નથી પકડાતો, તેથી રસજાગ્રણમાં મુશ્કેલી પડે છે. છેડે પહોંચતાં તાંતણે જડે છે ત્યારે આનંદ આવે છે; પરંતુ તે પૂર્વની મુશ્કેલીની આગળ એના ટકા કપાઈ લય છે. તેમાં 'સમરંગણ'માં આ વિશેષે લાગ્યું. ઐતિહાસિક નવલકારને માટે આ દોષ વચ્ચે મજાયા.

બીજું, વાતાવરણ જમાવવામાં લેખક કોક વાર કંઈસ તો કોક વાર ઉદાર થઈ લય છે; તેથી વાચકના મન પર સરવાળે સારી ઊપ નથી પડતી. જો અવ્યવસ્થિત રીતે ગમે તેટલું આચરકૂચર ખાઈએ છતાં બોળનની તુષિ નથી મળતી, કાંઈક એના જેવું અદા થાય છે.

એની જ ઊપ રાખે-પસંદગીમાં પણ પડે છે. શ્રી મેધાણીને શબ્દો તો ખૂટતા જ નથી. પણ જ્યાં મોધમ વર્ણન આવે ત્યાં સંસ્કૃત શબ્દોની છટા આવે; અને જરામાં પાછા તળપદો વાતચીત પર પહોંચવાનું થાય. આ સંક્રમણ ધ્યાન પર આવ્યા વગર નથી રહેતું ને તેથી વાતપ્રવાહમાં તણુતા વાચકને એ આડું ધ્યાન દોરણુ કરે છે

સેવીના આ ખૂંટખૂંટરા મોડી કે ધસી લેવામાં આવે અને ક્ષમને જો હાથતાના ખટક ખાવા ન પડે તો શ્રી. મેધાણી ગુજરાતના ઇતિહાસને આવી નવલ દ્વારા જીવંત કરી મૂકે, એ કોને ન ગમે ? એમની ઇતિહાસ-શુદ્ધિ માટેની ચીવટ, વાતને રચવા અગાડ, તેને અંગેનું આચરક સંરોધન, — આ જાતની અધ્યાસિતા નવ-લેખકને માટે અનુદરણીય છે જીવનનાં રસજીવને પકડી તેમને બરોબર મોલવવાં, તેમને ધટતી છટાથી ખીલવવાં — એ શ્રી મેધાણી કરી શકે છે; જલજાત, પોતાની પ્રેમશૌર્યમિશ્રિત કલ્પ-લંઘિના રંગથી અને પહોંચી. તેથી ઐતિહાસિક નવલની એમની ક્ષેત્ર-ખાદી આવકારપાત્ર છે.

આવી નવલોનો ધાટ કે રૂપરંગ હલકો કરવો ન ભઈએ આગળપાછળ ભંડેરાતોના જુગાપા કોને ન રોકે. આ કાંઈ રેલેવે-નવલ નથી. એને તો રાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંથના કોપ ધટે. કિંમત પણ વધારે કહેવાય. ઊપ અને ભેટલોમાં પણ સદાઈ ને એકધારાપણું નથી

મં

૧ હિંદુસ્તાની પ્રવેશિકા [દ્વિતીય સંસ્કરણ] પાન ૧૮૨, કિ. ૦-૨-૦-૦. લેખકો : પરમેશીદાસ જીન અને વલ્લભદાસ અઠક; પ્રકાશક : મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, સુરેત.

૨ હિંદુસ્તાની પાઠમાળા પાન ૭૧, કિ. ૦-૪-૦-૦ લેખક : મહેન્દ્રનાથ વેદાઈદાસ; પ્રકાશક : રનાતક ચિત્ર-મંડળ, બરુચ

ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમ દ્વારા હિંદુસ્તાની વ્યાકરણ શીખવવાના પ્રયોજનની ઉપરનાં અને પુસ્તકો લખાયાં છે. અને પુસ્તકો ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને હિંદુસ્તાની શીખવવાનું કામ કરનાર શિક્ષકોએ લખ્યાં છે, એ તેમની વિશિષ્ટતા છે. તેથી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા સ્ત્રી બૂલોનો ખ્યાલ જાને પુસ્તકોમાં રાખવામાં આવેલો જણાય છે. પરંતુ તેમાંનું પ્રથમ પુસ્તક પ્રોફ વિદ્યાર્થીઓ માટે છે, આખું ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણનું ઉચ્ચ એલીએ જ્ઞાન મેળવી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે છે. જ્યારે બીજું પુસ્તક વિનયમંદિરના પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ શીખતા દોષ ત્યારે પણ હામમાં લઈ રાખ્ય તેવું છે કારણ કે, પહેલા પુસ્તકમાં વ્યાકરણના

વિષયની દૃષ્ટિએ બધો ક્રમ ગોઠવ્યો છે તથા અભ્યાસ માટે જોઈતા સામગ્રી આપેલી છે; જ્યારે બીજામાં વિદ્યાર્થી જે જે રૂપોથી પરિચિત થયો હોય કે થતો હોય તે ક્રમે બધો વિષય ગોઠવ્યો છે તથા દરેક પાઠને અંતે લખાણથી અભ્યાસપાઠ આપેલા છે. એકે, તેમાંનું ધણું શિક્ષક પોતે જ ઉપલબ્ધ લે એવું માની લેવું જોઈએ. પાઠમાં આપેલી માહિતીના સામાન્ય પ્રશ્નો લખી બતાવવા પાછળ જગ્યા ભરવામાં કરીને અર્થ નથી.

અનુભવે આ ભવનમાં પુસ્તકોમાં તથા તેમના વિષયના ક્રમમાં ઘણા ફેરફાર કરવા પડે; પરંતુ અત્યાર સુધી દિંદી ભાષાના લેખકોએ દિંદીભાષી પ્રાંતોમાં ઉછરેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે લખેલાં અધ્યયનરૂપી ચલાવી લેવું પડતું હતું, તે મુશ્કેલીમાંથી આ પુસ્તકો વડે ઊગરી જવાશે એટલે આ પ્રયત્નો આવકારદાયક છે એમાં શંકા નથી.

તોપણ બંને પુસ્તકો એવા બાદ એ કેટલીક સામાન્ય સૂચનાઓ કરવા જેવી જણાય છે, તે અહીં આપું છું.

૧. અધ્યયનના નિયમોની બાબત પરવામાં જે શાસ્ત્રીય શિક્ષકોએ જોઈએ, તે બરાબર સચવાવી જોઈએ અને તેમાં અભિવ્યક્તિ-અભ્યાસિનો દોષ રહી ન જાય એ ખ્યાલમાં રહેવું જોઈએ, બંને પુસ્તકોમાં એક જ બાબતના કેટલાય નિયમો જુદી જુદી મર્યાદાઓ બતાવીને આપેલા છે તે બાબતમાં ખુલ્લું કહું છે તે બહુલું મુશ્કેલ થઈ જાય છે.* આ બાબતમાં પહેલા કરતાં પણ બીજું પુસ્તક વધુ સુધારણા માગે છે. તેમાં તો નિયમોની બાબત પણ કેટલીક જગ્યાએ અશુદ્ધ છે, જેમ કે :— “સકર્મક ધાતુને ક્રમાંકે મે અને કર્મમાં કો પ્રત્યય લાગેલો હોય, તે ક્રિયા લંગ્થે નર-ભવિતા એકવચનમાં જ રહે છે.” (પા. ૬૩, નિયમ ૧૩.) અથવા, — “સકર્મક ધાતુના ભવકાળમાં જે પ્રત્યય લાગે છે” એટલે સર્વનામના ક્રમાંકે તેનું મૂળ રૂપ બદલાય છે.” આ નિયમોનો અર્થ સમજવા ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોપણ શું સમજી શકાય ?

કોઈ નિયમ ગમે તેટલો અગત્યનો હોય, તોપણ શાસ્ત્રીય પુસ્તકમાં પુનરુક્તિ દોષ આવે તે જરૂરી નથી. જેમ કે પહેલા પુસ્તકમાં એક જ નિયમ ત્રણ વાર લખ્યો છે (પા. ૩૩, ૩૭, ૩૮.)

પહેલા પુસ્તકમાં ૩૫મે પાને જણાવ્યું છે કે અમુક ક્રિયાપદોના મૂળ ધાતુનો દોષ અપૂર (કો અથવા એ) હરવમાં (ઉ અથવા ઈ) ફેરવાઈ જાય છે અને પછી અનુક્રમે ‘લાતા’ અને ‘લાત’ લગાડવાથી પહેલું પ્રેરણાર્થ

અને પુનઃ પ્રેરણાર્થક રૂપ બને છે. જેમકે, લેવું દિલ્લાના અને દિલ્લાના, પોનું શુભાના અને શુભાના. પરંતુ ધોમાં તે નિયમ પ્રમાણે લાગુ કરેલાથી શુભાના ધાય, શુભાના શી રીતે ધાય ? આમ નિયમમાં કંઈક કહેવાનું બાકી રહી ન જાય તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

૨. કેટલીક બાબત વિષે મૂળ શાસ્ત્રીય અથવા બહુ-માન્ય મત રીતે છે. તે તપાસ્યા પછી જ તેને વિષે વિધાન કરવું જોઈએ. જેમ કે પહેલા પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે, (પા. ૩૬) ગુજરાતીમાં સાત વિભક્તિ છે, પરંતુ હિંદુસ્તાનીમાં તે સાત ઉપરાંત આઠમી સંજોગન વિભક્તિ પણ છે, અને તેના પ્રત્યય (૧) હે, અની, અહો, અરે છે. જ્યારે બીજા પુસ્તકમાં (પા. ૩૬) જણાવ્યું છે કે, ગુજરાતી અને હિંદુસ્તાની બંનેમાં આઠ વિભક્તિઓ છે, અને બંનેમાં આઠમી વિભક્તિના પ્રત્યય નથી, પરંતુ સંજોગનસૂચક સાદ હોય છે.

૩. બીજા પુસ્તકમાં નવી નામરી લિપિ રચીકરીને જોડણી આપી છે. પહેલા પુસ્તકની જેમ તે લિપિમાંથી જૂને પડેલા મૂળો હોત તો ઠીક થાત. વળી તે પુસ્તકમાં બધે હરવ રૂને ગુજરાતી લિપિમાં બધે ‘૩’ કરીને લખ્યો છે સાથે કોઈમાં દેવનાગરીમાં હરવ જ આપ્યો જ હોય છે ! ગુજરાતીમાં પણ હરવ ‘૩’ છે, તેનું તેના લેખક જણતા લાગતા નથી. તેનું જ કદાચાત નાન્યતર અતિના ગુજરાતી શબ્દની બહુવચનની જોડણીનું પણ છે. ‘નીચેનું’નું બહુવચન ‘નીચેના’ થાય; ‘નીચેના’ નહિ. નમૂનાનાં વાક્યોમાં ‘હું’ તેના ધર નથી જતો’ (પા. ૫૬) એવાં અશુદ્ધ વાક્ય ન હોવાં જોઈએ; તેમ જ ‘આ લાઈ અને બહેન નથી પણ પતિપત્ની છે’ (પા. ૫૫) એ ભવનનાં વાક્ય પણ રાખવા જેવાં નથી.

ઉપર સુધારી લેવા જેવી કેટલીક વાતો જણાવી તે ઉપરથી એવી ભાંતે ન માઓ કે, એ બંને પુસ્તકમાં નરી ભૂલો ન છે. આ સુધારણાઓ તો તે ઉપયોગી પુસ્તકો વધુ ઉપયોગી થાય તે સારુ જ સૂચવી છે. બાકી, ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને દિંદી શીખવવામાં, તે કામના અનુભવી લેખકોએ લખેલાં આ બંને પુસ્તકો ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં શંકા નથી.

બીજું પુસ્તક તેમ ત્રણ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવા ધારેલ પુસ્તકનો માત્ર પ્રથમ ભાગ છે. એટલે કેટલીય બાકી રહેલી વિગતો બાકીના ભાગમાં આવી જશે એમ માની લઈએ.

* દાખલા તરીકે, જુઓ બિંદીનાના ડના નિયમ

માસિક વિવેચન

એક રાષ્ટ્રીય કેળવણીકાર ગયા

બાઈ ચમનલાલ વૈષ્ણવ આ માસની શરૂઆતમાં ગુજરી ગયા, તે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક મોટી ખોટ ગણાય. કાલિયાવાડના સેવકવર્ગને તો એક પ્રિય મિત્ર અને સાથે સાથી તે સલાહકાર ગયા જેવું લાગશે. ૪૨ વર્ષની ઉંમર, ખરેખર જોતાં, નાની જ ગણાય. પરંતુ એટલી ઉંમરમાં બાઈ વૈષ્ણવે જેમને મળ્યા તે જ્યાં વસ્યા ત્યાં બધે જ પોતાની સહૃદયતાથી, પ્રેમ અને મીઠાશથી, તથા વ્યાપક સૌજન્યથી સૌનાં મન હર્ષાં છે. જીવનમાં તેમણે (તેના વ્યાપક અર્થમાં) રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું ક્ષેત્ર પોતાનું કર્યું હતું. તે દિવસવાસની લીલીચૂપી સૌ રિચિતિમાં એ એને જ વળગી રહ્યા હતા. પોતાના વડવાણુ ક્ષેત્રમાં જ્યારે હરિજન પ્રશ્નને અંગે શાળા પર સવર્ણી આદત આવી ત્યારે તે અડગ ઊભા રહ્યા: શાળાને ફના થવા દેવી એ બહેતર પણ રાષ્ટ્રીયવાનો કંડા નીચે ન જ ઊતરે! આ પ્રકારની તત્ત્વચિંતા તેમના આખા જીવન પરત્વે પણ જોવા મળે છે. જે એમના યોગ પણ સહવાસમાં આવ્યા હશે તેમણે તો એ પ્રત્યક્ષ જોઈ હશે. જે ન આવ્યા હોય તે એમના 'તેત્રીસ પત્રો' વાંચે તો કાંઈક તેની કલ્પના કરી શકશે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીકાર હોવાની સાથે તે એક સાધક પણ હતા. એક સાધકને જાને એવી પ્રસન્નતા તમે એમની મુદ્રા પરથી પણ જોઈ શકો. પેલી અંગ્રેજી કહેવત સાચી પડે છે કે, જેમને આપણે ક્રમીએ તેમને દેવા પણ દેવશોકમાં ક્રમી છે.

એક રાષ્ટ્ર-પંચાંગનો પ્રશ્ન

દાન-સવાલથી શ્રી. બાણાબાઈ કરીને બાઈ લખે છે, "માસિકમાં શાપાશુદ્ધિ અને અંગ્રેજી નામેનાં ગુજરાતી નામે શોધી જોઈ શકો છો, તો તેવા માસિકમાં આપણાં વર્ષ અને મહિનાનું નામનિશાન ન દોશ એ, ખરેખર, અન્યથા ખમાડનાંડું ગણાવું જોઈએ."

આપણા પંચાંગની મુશ્કેલી શી છે તે પણ તે બાઈની ધ્યાન બહાર નથી:

"આપણા મહિનામાં તિથિની વધપટ અને અધિક માસની ચંચલતા કદાચ લાગતી હોય, તો તેનો ઉકેલ . . . શોધી શકાયો જોઈએ."

અને છેવટે તે સૂચવે છે કે,

"અવગડ હોય તો અંગ્રેજી અને આપણું વર્ષ બંને સાથે લખવાનું રાખો તો કાંઈ વધિા ખરો?"

આવી ઝીણી વાતો માટે પણ અમારા વાચકો તકેદારી રાખે છે તેવે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

તિથિની વધપટ વગેરે તો, ખરેખર જોતાં, મુશ્કેલી નથી, કેમ કે પંચાંગશાસ્ત્રીઓ નક્કી કરી પ્રજાને પંચાંગ આપે એટલે એનો તોડ આવી જાય. ખરી મુશ્કેલી આપણા અનેક શકો છે અને તે શકો કેમ કે ધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એ છે. વિક્રમ સંવતનો માસ પણ ઉત્તરમાં ૧૫ દિવસ આપણાથી અલગ ચાલે છે. એટલે, એક રાષ્ટ્રબાપા કે રાષ્ટ્ર-લિપિની જેમ એક રાષ્ટ્ર-પંચાંગનો પ્રશ્ન આપણી સામે છે. એનો ઉકેલ તો રવરાજ સરકાર જ લાવી શકે. દરમિયાન, આજે સરકારમાન્ય થયેલું અને લગભગ આખા દુનિયામાં ચાલતું ઇસ્વી પંચાંગ જ વ્યવહારમાં તો ઉપયોગી લાગે છે. પોતપોતાના તહેવારો, મુહૂર્તોદિ માટે દેશી પંચાંગો આજ જેમ ખપ લાગે છે તેમ લાગ્યા કરવાનાં. તેઓમાં પણ અનેક જાતના સંશોધનની જરૂર છે. તે આજત થી. હરિહરભાઈ એમની 'વ્યવહારુ ખગોળ' શેખમાળામાં ચર્ચે છે તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન દોરું છું.

એક શિક્ષણપત્રિકા

અર્ધદાવાદની નવચેતન કારકિર્દી, "શાળાની હરેક જગ્યાએ લાયક પ્રતિષ્ઠા વાલીઓને માહિતગાર રાખવા, માળાપો પોતાનાં બાળકોના સંસ્કાર ધરવામાં શિક્ષણ-દષ્ટિએ શું કરી શકે તે વિષે શેખ-સાગમી પીરસતી, અને એમ કરી માળાપો અને શાળા વચ્ચે બાળકના ધડતર અર્થે જેળ કેળવવો,"—આવા હેતુથી પોતાની એક શિક્ષણપત્રિકા કાઢે છે; અને તેના ૧૯૧૧ વર્ષનો પાન-૧ ભેગો અંક અમને સમા-લોચનને માટે મોકલ્યો છે. કદાચેવાં ચાર પાનાંની પત્રિકામાં એ લાંબા ભેગા ઉપરાંત એક કાવ્ય અને અને ૧૧૧ કટાર નેટલી શાળાની ખજારો આવી છે, બીધકને પાને વચ્ચે 'અમારી વિશિષ્ટતાઓ' કરીને શાળાની આસિપતોની જાહેરાત છે.

માધ્યમિક શાળાઓના ધંધામાં જે બનતુ હરીફાઈનું અનિહ તત્ત્વ ધૂર્યું છે, તેને આ પત્રિકા કોઈ રીતે ન પોષે અને સાચા અર્થમાં પોતાના હેતુને પ્રામાણિકતાથી સેવે, તો ન આવી પત્રિકાઓ સાર્થક થાય.

માધ્યમિક શાળાનાં ફળ

ઉપરની શિક્ષણપત્રિકામાં “કોની જવાબદારી” મથાળાનાળા લેખમાં તેના લેખક લખે છે:

“માધ્યમિક શિક્ષણ પૃથુ કરી રહે ત્યારે ઠાકરા અથવા ઠાકરીની ઉંમર સાધારણ રીતે સત્તરની આશુ-બાહુની હોય છે. તે સમયે માળાપ તેગની ખરોથી અનેક ભતની આશા રાખે છે અને તેમની બાળતમાં અનેક ભતની આકાંક્ષાઓ સેવે છે... (પણ) ઘણાંજરાં માળાપો ૧૭-૨૮ વર્ષની ઉંમરનાં પોતાનાં બાળકોને લુએ છે ત્યારે તેમનું શું જણાય છે? બાળકોનાં શરીર ‘ડરબી’ થયાં હોય છે શરીરમાં લોહીને માંસના સર્વશ અભાવ જણાય છે સુડાળતા કે મુંઝરતા ક્વચિત જ લેવામાં આવે છે. આંખો નિરતેજ હોય છે. મોં લૂઝું અને શરીર માથકાંમળું બની ગયું હોય છે. બહુવામાં સારા ધવાની વાત તો દૂર રહી, પણ ઘણાંજરાં બધા જ વિધયમાં તેઓ કાચાં છે એવો શિક્ષકોનો અહેવાલ આપ્યા કરે છે. શાળાઓની ફી ઉપરાંત તેમને માટે બાળગી શિક્ષકોના પગાર આપવા પડે છે તેઓ વાત કરી શકતાં નથી એટલું જ નહિ, ચાર માણસોમાં પોતાની જગા નથી કરાવી શકતાં; એટલું જ નહિ, પણ કુનિયાનાં ફેલ અને ડાકાં માણસોમાં હારિયપાત્ર બને છે. પોતાના પગ ઉપર ભ્રામ રહેવાની શક્તિ તેમનામાં આવેલી હોતી નથી. અને બહુ મહેનત કરીને મેળવેલી દોલત તેઓ વેડફી નાખશે એવો માળાપોને ફરકે પણ બધ લાગ્યા જ કરે છે... આ બધાં સાચે તેમને અને વિનયને બાર માઝનું છેડું હોય છે. આહારિતપણું અને વિનય તો બાહ્ય ઉપર રહ્યાં, પણ પોતાનાં માળાપો તરફ માનની નગરથી તેઓ ભેટાં પણ નથી. તેમને આઠામાં એટલું ચાતું વ્યસન તો લાગેલું હોય છે. અને ઘણાંજરાં તો ‘બીડી’ની લત ઉપર પણ ચડી ગયા હોય છે માળાપના પૈસા અને આબરૂ નહીં તેમનાં મોજશોખને માટે જ લેમાં ત્યાં હોય. એકું તેમનું વર્તન હોય છે

“આ બધું જોઈને માળાપનું હૃદય દ્રવે છે. તેમનાથી બોને નિસારો ન પાઈ બધ છે. શું આનું નેવા બાળકોને કેળવણી આપી? શું આ પરિણામ લાવવા આટલા બધાં પૈસા ખર્ચ્યા? આના કરતાં તો કંઈ જ ન જણાવ્યું હોત અને પહેલેથી અમારા ધંધામાં નાખી દીધો હોત અને

ઠાકરીને પહેલેથી પરણાવી દીધી હોત તો વધારે સાફ, એમ તેમને પ્રમાણિકપણે લાગે છે.”

ઉપરનું કથન વર્ષોથી એક માધ્યમિક શાળા ચલાવતા શિક્ષકના અનુભવનું ચિત્ર ગણાય. ૧૧-૨૨થી ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેનો જીવન-ગાળો ઘડતરની દૃષ્ટિએ મુખ્ય અને અતિ મહત્ત્વનો ગણાય છે. અને તેથી માધ્યમિક શિક્ષણને આખા શિક્ષણ-સારીરની કરોડ કહેવામાં આવે છે. ઉપરનું શબ્દચિત્ર આપણી શિક્ષણરોડનું-ને સાચું નિરૂપણ હોય, તો આપણે વેળાસર ચેતવું જોઈએ. એમાં કોની જવાબદારી છે એ ઝીણવટથી જોઈ વિચારીને ચાંપતા ઉપાય લેવા ધટે.

કોની જવાબદારી?

ઉપરોક્ત લેખમાં આ જવાબદારી કોની છે એ મુખ્યપણે વિચારણું લાગે છે. તે બાળતમાં લેખક પોતાનું મંતવ્ય આમ જણાવે છે :

“અને છતાંય આવા પરિણામ માટે કોણ જવાબદાર છે? હું સાચું કહી દઉં તો કોઈ માળાપ રખે ચમકે એમાં શોટ બાજે માળાપ જ જવાબદાર હોય છે. બાળકના ઉછેર વખતે અને તેની કેળવણી વખતે તેઓ જોઈએ તેટલો રસ નથી લેતાં. બાળક શું કરે છે તેનું તેમને જરી પણ જ્ઞાન નથી હોતું. જે લાખો રૂપિયાનો નારસો બાળકોને આપી જવા તનતોડ મહેનત કરે છે, તે રૂપિયાને તે સાચવી શકશે કે કેમ, તે જિવાની તેઓ પસંદ કરતાં નથી. એક લેખકે કહ્યું છે તેમ, બાળક એવું અમુક ધન આપણે કેવા હાથમાં સોંપીએ બીએ તે આપણે કરી પણ જોતા નથી. પરિણામે ખરાબ આવશે ચમકી ગીએ બીએ”

બને લાગે છે કે, માળાપો પર આમ ઢોળા પાડયે શિક્ષકો પોતાની જવાબદારીમાંથી છટકી શકે એમ નથી. પ્રસ્તુત લેખક શિક્ષકની તો કરી બહુ જ નથી જોતા કે સાચી, પરંતુ તેની કોઈ જવાબદારી જણાવ્યા વગર, માળાપોને શિખામણ આપવા બેસી ગય છે કે, તમારા બાળકને માટે શાળાની પસંદગી કરતી વખતે અચુક જોજો અને તમુક જોજો. જેવડે એટલું જ નથી કહ્યું કે, આ બાળતમાં . . . . શાળા તમને જરૂર સંતોષ આપશે! અરુત.

આ બાળતમાં જેમ માળાપો કોઈક અંશે દોષિત હોઈ જવાબદાર છે, તેમ જ શિક્ષકો અને કેળવણીના કામમાં અમર કરતાં પીળાં બધાં બળો—જેવાં કે, સમાજ-વ્યવસ્થા, અર્થતંત્ર, રાજતંત્ર, ધો—પણ

એટલાં જ જવાબદાર છે. આજના સમવિભાગવાદના જમાનામાં, કદાચ માળાપો એમ પણ માનતાં હોય કે, બાળકોને જન્મ આપી ખવડાવવું પિવડાવવું એ અમારું કામ છે; ભણતી કરી સારા કરવા એ શિક્ષકનું કામ છે. અરે, શિક્ષકો તો એમના દાવામાં એટલે સુધી આગળ વધ્યા છે કે, છાત્રાસ્રવ દ્વારા તેઓ માળાપવું કામ પણ હાથ કરવા તાકે છે. આ ભાવની સહાયકારી પદ્ધતિ ચાલતી હોય તે વખતે શિક્ષકની અને શિક્ષણતંત્ર ચલાવનારી સરકાર તથા યુનિવર્સિટીની વધારે જવાબદારી ગણાય, એ તર્કફુટ વાન નથી. શિક્ષકોએ માળાપનો સહકાર સાધવો હોય, — સાધવો જોઈએ, — તો તેમની ખૂબ કાદવા દ્વારા તે સાધવાની નીતિ તો અરજ જ મનાય.

‘આધ્યાત્મિક અકળામણ’

માર્ચ પહેલીના ‘રેકૅરેટર’ સાપ્તાહિકમાં એક લેખક જણાવે છે :

“શાંતિ અને સુવ્યવસ્થાના આપણે હિમાયતીઓ પોતાને અસહ્ય એવી સમસ્યામાં કૃષાયેલા જોઈએ છીએ . . . આપણી શાંતિ ભંગવવાને માટે આપણે હઠાઈ કરી પડે છે; આપણી સુવ્યવસ્થા ભંગવવાને માટે, આપણે એવી તો અવ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડે છે કે જેનો જોડો જગતે ભાગ્યે જ ભેગો હોય; જેને ચાલવ ભાનનું એક શીઘ્રમાં શીઘ્ર” અનિદ્ર આપણે માનીએ છીએ, તેની સામે હલવા જતાં તે જ અનિદ્રને આપણે અચર્ય પડે છે; સત્યની રક્ષા કરતાં આપણે અસત્ય તરફ પડે છે; ખૂન રોકવા માટે આપણે ખૂન જ કરવું પડે છે. કોઈ વાર આપણને આપણી પોતાની આ અસ્વચ્છતાઓથી દસડું આવે કે જરાવરા ચીક જોડે છે, પરંતુ બીજને એવો વખત પણ આવે છે કે જ્યારે આપણી આ તર્કશુદ્ધતા વિષેની અકળામણ આધ્યાત્મિક અકળામણ થઈ બેસે છે. અકળ વતારી આ અસ્વચ્છતાઓમાંથી હળવા થવા માટે આપણે રોડ રત્નો કાઢી શકીએ છીએ.”

આ વિસ્વાદમાંથી રસ્તો શોધવો એ હવેના

જગતનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. એ પ્રશ્નમાંથી ખચવાનો હવે કોણ રસ્તો દેખાતો નથી.

સ્વતંત્ર દેશની શાળાઓ

લંડન ટાઇમ્સની શિક્ષણપૂર્વ (તા: ૨૭-૪-૪૦). માંથી નીચેની ખજાર મળે છે :

“(લક્ષ્ય વખતે) વધારે ખોરાક ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્નમાં ખેડૂતોને મદદ કરવાને માટે વિદ્યાર્થીઓની વ્યવસ્થિત દુકાનીઓ આપવામાં આવશે. તેઓ રાત્રીમાં અને સપ્ત દરમિયાન મદદ કરશે. કૌનાળાની રાત્રીઓમાં ખેડૂત-છાવણીઓ ખોલવામાં આવશે, જેમાં એક પ્રીટની દેખરેખ નીચે ૬ થી ૨૫ વિદ્યાર્થીઓની દુકાની કામ કરશે. . . શાળાના સામાન્ય શિક્ષકકામમાં આનાથી ખર્ચેક પહેલેલા અંબવ નથી; અને સત્ર ચાલુ ‘હોય ત્યારે અવારોવામાં એક દહાડો કે બે અર્ધા દિવસ કામ રહેશે. સપ્ત દરમિયાન ૧૨ વર્ષ નીચેનાં બાળકોને કામમાં નહિ લેવાય; અને ૧૨ કે તેથી વધુ વર્ષના બાળકોને શાળાના સમય બાદ રોજ બે કલાકથી વધારે સમય કામમાં ન લેવાય.”

ક્યાં જ્યાંની શાળાઓ અને ક્યાં આપણે ત્યાંની! માટે જ એ દેશોમાં એક સ્વતંત્ર અને બીજી પરતંત્ર હશે!

મુધારા

શ્રી. રાવજીભાઈ મ. પટેલ જૂન માસના અંકમાં આવેલા એમના લેખ, ‘મારી માતાએ બે જળધા’માં એક સરતચૂકથી ખૂલ રહી ગઈ છે ને મુધારી મેકલે છે :

“‘માડીની જૂંપડી’વાળા મીતના કાંઈ દેવ, રાત્રીએકામ વાવામાં નહીં, પણ દેવ-ઘવામાંથી અમીચંદ પટેલ નામના એક શિક્ષક હતા. . . એમ કહેવાય છે કે, દેવ-ઘવામાંથી ઘવનમાં એક જ મીત રચ્યું છે, અને તે બે વાચકગિતો મારી ઘણેથી બૂલ માટે લખા આપે.”

બીજી એક મુધારો છાપખૂસોનો છે. ‘અણુતક અરિસદિક’ લેખમાં પા. ૩૩૬ની બીજી કટારના ત્રીજા ફકરાની પહેલી લીટીમાં ‘શીખરમાં’ છાપ્યું છે તે ‘દેશખરમાં’ જોઈએ.

મ.

ચીની કહેવતો

રાજપદ ન હોય તો તેની સામે જળવના પહોંચા પણ ન હોય.

સૂર્યના ન હોય તો દરેક પેડા રોડી રાંધે; જરીજ ન હોય તો દરેક માણસ ‘રામન્ટિક’ થઈ રાંધે

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જુગતરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ ખાંડેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (ત્રી)
છવંજી દેસાઈ (અધ્યક્ષ)

અંક ૧૧

નવલવન, અમદાવાદ

૧૯૪૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ઓગસ્ટ, ૧૯૪૦

વર્ષ ૧

અંક ૧૧

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ખાદીના અર્થશાસ્ત્રની મૌલિક સંપ્રદાયો	(ગાંધીજીનું ભાષણ)	૪૦૧
સુલેક્ષનકલા	કાન્ના ગરલેલકર	૪૦૬
ઉપદેશક નહિ, પણ સહાનુભૂતક	"	૪૦૭
એકમતનો અગમનો ?	"	૪૦૭
હુદૂવી શિવનાથ	"	૪૦૮
નરમસ, નરમેધ ને નરવધ	મનમોહન દેસાઈ	૪૦૯
ગરોલ અને તેનું ધર્મશાસ્ત્ર	ગોપાલદાસ પટેલ	૪૧૦
અનંતરાત્રિ લિંકન-૬	મણિભાઈ બે. દેસાઈ	૪૧૪
વહેવારુ ખગોળ-૧૧	હરિહર બહે	૪૧૮
✓ વધારાના એક મંજૂરતા પ્રશ્ન	એક શિક્ષક	૪૨૦
લોકશાસ્ત્રની મર્યાદાઓ	એક વાચક	૪૨૩
શબ્દોના વંશ	અ. બેચરાસ દોશી	૪૨૪
○ વ્યાખ્યાના પ્રશ્નો		૪૨૪
ગુજરાત વર્નાક્યુલર શૈક્ષણિકીના બંધારણમાં ફેરફાર	મનમોહન દેસાઈ	૪૨૫
ધર્મોપદેશ કરવાની રીત	ગો. પ.	૪૨૬
ગામગોષ્ઠી-૧૦	વિક્રમદાસ કોશરી	૪૨૮
નહું વાચન		
આપણું વિવેચનસાહિત્ય	નં. ૦	૪૩૩
દિ'દંતું મુરિભ માર્ગદર્શક	ચૂ. ૦	૪૩૩
ત્રીજી ચોપડી	મ. ૦	૪૩૫
લોકશાસ્ત્રની નીતિકથાઓ	"	૪૩૫
મુખન-સૌરભ	"	૪૩૫
સામાર સ્વીકાર	"	૪૩૬
માસિક વિવેચન		
લોકમાન્યનું તપ'ણ	મ. ૦	૪૩૭
રાષ્ટ્રોની ચરનીપટ્ટી	"	૪૩૭
ગાંધીજી પેતાનો એકશર	"	૪૩૭
પોલ બ્યુરોની આગાહી	"	૪૩૮
દોલેનનો વિદ્યાર્થી	"	૪૩૮
'કલ્પ'નું બિલ	"	૪૩૯
યુનિવર્સિટી આ'લ્પન માગે છે ?	"	૪૩૯
ઉપયોગી પ્રકાશનો	"	૪૪૦
'અમખાંડ'	કિ. ૫૦ ૫૦	૪૪૦

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડેશે.

કોઈ પણ માસથી માલકે થઈ શકશે.

દરેક માસના પહેલા અઠવાડિ

યામાં અંક ન મળે તો માલકે

પોતાનો માલકનંબર લખી અગર

આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં

આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં

પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે

સરનામાનો ફેરફાર અંગેની તુરત

જાણાવવા કે જોઈ નવો અંક નવા

સરનામે મોકલી શકાય

માલકોએ પત્રવહેવાર કરતી

વખતે પોતાનો માલકનંબર અવરૂપ

જાણાવવા વિનંતી છે.

મુખબતા માલકો પોતાનું લખા-

નમ નવલ્પન કાર્યાલયની મુખબ

શાખા (૧૩૦, મિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં

ભરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓફિસ નં. કરવા

વિનંતી છે.

લખાણમના દર

દેશમાં પરદેશમાં બ્રહ્મદેશમાં

શ. ૨-૦-૦ શિ. પાંચ શ. ૨-૮-૦

પ્રતક નકલ, આર આના.

વ્યવસ્થાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

નવલ્પન કાર્યાલય,

પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

'નવલ્પન'નાં છઠ્ઠાં પુસ્તકો

કુ'વરખાઈનું મામલું: કવિ પ્રિમા-

નંદ કૃત. દિ'પણ સાથેની આશિષ; સંપા.

મનમોહન દેસાઈ; કિ. ૦-૬-૦.

ગાંધીવિચારદાહન : કિશોરદાહ

મસાવળા (ત્રીજી આશિષ); કિ. ૦-૮-૦.

એકે ધર્મપુર્ણ : મદાદિવ દેસાઈ

(બીજી આશિષ); કિ. ૦-૬-૦.

આત્મકથા : ગાંધીજી (બંને બાજ

એકનિત; પાકું 'પૂર્ણ'-સચિત્ર આશિષ)

કિ. શ. ૧-૦-૦

વર્ધાશિક્ષણ યોજના બીજી વાર

કિ. ૦-૧૦-૦.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-૨૫ ક ૧૧]

અમદાવાદ

[ઓગસ્ટ, ૧૯૪૦

ખાદીના અર્થશાસ્ત્રની મૌલિક સમસ્યાઓ

[ગાંધી સેવાસંઘનો તા. ૨૧-૧-૪૦ નો સભામાં ગાંધીજીનું બાપણ]

હમણાં તમારી ચર્ચાનો સારાંશ મને સંભળાવવામાં આવ્યો. એ ઉપરથી મને લાગે છે કે એક વસ્તુનો અ્યાસ તમારી ચર્ચામાં નથી મુકાયો. મુકાયો હોય તો કહો અને ન મુકાયો હોય તો હવે એના પર વિચાર કરો.

મને લાગે છે કે, આ આખી ચર્ચામાં આપણે માની લીધું છે કે ખાદી અનિવાર્ય છે અને બેકારી દૂર કરવા માટે સૌથી સરસ વસ્તુ કાંતણી ક્રિયા છે. અરબાસંઘ આમ માની લઈને કામ ચલાવી શકે; ગાંધી સેવાસંઘનું ક્ષેત્ર એથી વિરુદ્ધ છે. અરબાસંઘનું ક્ષેત્ર એટલું વિસ્તૃત નથી; તે એક જ કામને માટે છે. તેને કહી દેવામાં આવ્યું છે કે બેકારો માટે સુતર કંતાવો અને ખાદી પેદા કરો. તેના પ્રમુખ કાર્યકર્તાઓ બીજા કામમાં ન પડી શકે, એમના કાર્યની પદ્ધતિમાં કે જોખરોમાં કંઈ દોષ પેદા થઈ નય તો તેનો છલાજ તે કરશે. એને માટે કંઈ શોધખોળ પણ કરે, એ જીવી વાત.

પરંતુ ગાંધી સેવાસંઘની સ્થિતિ જીવી છે. તેણે ખાદીનો વિરોધ કરનારા સંકેતોની શંકાઓનું નિવારણ કરવું નોર્કાએ. ખાદીનો વિરોધ કરનારાઓ પણ સારા માણસો છે. તેમણે નેત્રી કેળવણી લીધી છે તેને અનુસરીને તેઓ વાત કરે છે. તેઓમાં કેટલાક સારા સારા અર્થશાસ્ત્રીઓ છે. તેઓ સેંકડો પ્રસ્તુતો વાંચે છે, અભ્યાસ કરે છે, અને પોતાના ક્ષેત્રમાં શક્ય હોય તે અનુભવ લે છે. ખાદીનો પણ ઉપર-ચોટાયો અભ્યાસ કરે છે. એમનું ખાદી વિરેનું જ્ઞાન અપૂર્ણ છે, તે આપણે પૂરું કરીએ. આપણે અને

અભ્યાસ કરીએ સારે જ તેમની દલીલોનો જવાબ આપી શકીએ. એમની વાત સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. અને પછી એમની દલીલોનો રદિયો આપીને આપણે એમને સમજાવીએ તો તેઓ પણ આપણું કહેવું સંભળશે. મારો અનુભવ છે કે, આપણે એમને સમજાવીએ તો તેઓ પોતાના કાન બંધ કરી દેતા નથી.

મેં એમની વાતો સંભળી છે; મારા પર તેનો પ્રભાવ પણ બહુ પડ્યો છે. મારો વિરોધ કરનારા બહુ મોટી વાતો કરે છે, પણ તેમાં જ કંઈક ઘૂંટડો પણ પિનડાવી દે છે. સર ગંગારામ એવા જ વિરોધીઓમાંના એક હતા. તેઓ એક મોટા છત્તેર હતા; પરંતુ તેમનામાં આધ્યાત્મિકતા પણ ઘણી હતી. ત્રેમથી મોટી મોટી વાતો કરતા; પરંતુ કંઈ વાત પણ સંભળાવી દેતા. તેઓ કહેતા, 'હું તો દીવાનો છે. આ કાંતવાળી વાત બાલવાની નથી. એ આર્થિક દષ્ટિએ ચિલકુલ નકામી છે.' હું એમ કહીને દાળતા કે, 'તમે આવી બાબતોમાં શું ગણો? તમે તો છત્તેર છો. તમારું ક્ષેત્ર છત્તેરી છે, અર્થશાસ્ત્ર નહિ.'

સર ગંગારામ તો હવે ચાલ્યા ગયા. હવે આ આર્થિક ચળવળ સમિતિ (નિયમન પ્લેનિંગ કમિટી) જવાહરલાલે બનાવરાવી છે. સાર પછી એક નાની પ્રામુખ્ય સમિતિ બની. સતીશબાણુ તેના પ્રમુખ છે. એ પ્રામુખ્ય સમિતિમાં ડો. રાવ વગેરે અર્થ-શાસ્ત્રીઓ છે. મારે તેમની સામે ઘણી ચર્ચા થઈ. તેમણે કહ્યું કે, જો આપ ધીરજથી સંભળો તો અમે

આપણે કરવાની છે. તેમાં અર્થશાસ્ત્રીઓ મદદ નહિ કરી શકે.

આ દિશામાં થોડું ધણું કામ આપણે કર્યું છે. પણ હજી આપણા અનુભવનું પરિણામ પ્રસ્તુત કરે તૈયાર થયું નથી. જે કામ થયું છે તે એક શાસ્ત્ર બનાવવા માટે પૂરતું નથી. એને માટે હવે તક આવી છે. ખાદીસેવક અભ્યાસ અને સંશોધન કરે. અભ્યાસીઓ પાસે મેં આજ સુધી અભ્યાસ નથી કરાવ્યો તેમાં મારો દોષ છે. હવે હું છપ્પતું છું કે થોડા અભ્યાસીઓ રાખીને તેમની પાસે અભ્યાસ અને સંશોધન કરાવું. ચંત્રવાદના પૂજારીઓ પૂરતાં અભ્યાસ અને શોધબોજ કરે છે. તેઓ પોતાની રીતે અમલી કામ પણ કરે છે. પોતાનાં અધ્યયન અને અનુભવનાં પરિણામ જગત સમક્ષ મૂકે છે. આપણી પાસે એવા કોઈ માણસો નથી જેઓ રેડિયો ચલાવે અને અધ્યયન તથા સંશોધન પણ કરતા રહે. આ વસ્તુ આપણે કરવાની છે; અર્થશાસ્ત્રીઓએ નહિ.

ત્યારે મેં તમને એ વસ્તુઓ કહી : એક એ કે, આપણે અર્થશાસ્ત્રનો અર્થશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવો નોઈએ; એ દૃષ્ટિએ ખાદીશાસ્ત્રમાં સુધારાને સ્થાન હોય તો તે કરવા નોઈએ; અર્થશાસ્ત્રીઓને અને છુદ્ધિમાન તટસ્થ વ્યક્તિઓને સતોષકારક થાય એવા જવાબ આપવાની શક્તિ આપણામાં આવવી નોઈએ. ત્યારે જ ખાદી રચાયી થઈ શકે.

બીજી વસ્તુ એ કહી કે, આપણે સંશોધન કરવું નોઈએ. આ પ્રકારનું સંશોધન કરવાની જવાબદારી કેટલાક ખાસ ખાદીસેવકોની છે. તેમણે સંશોધન કરીને નવી નવી ચોજનાઓ યાચી નોઈએ. જેમ કે પ્રજ્ઞાસ પાસે એક ચોજના પડી છે. તેણે મને પણ મોકલી છે. તે હું પૂરેપૂરી સમજી શક્યો નથી. છતાં તેમાંના દોષ મેં પડી પાડ્યા છે. તેનું વર્ણન નહિ કરું. તમે તેની ચોજના તેની પાસે સમજી લેજો. ને દોષો છે તે તમે પણ જોશો. ચોજનામાં નો કંઈ શક્તિ હોય તો તે લઈ લેજો. પ્રજ્ઞાસ માને છે કે તેની પદ્ધતિએ ખાદી વ્યાપક થઈ શકશે.

બીજો પ્રયોગ એ છે કે ને હું સેવાપ્રાપ્તમાં બેસીને કરવાની કોશિશમાં છું. હમણાં તો કંઈ બારે પરિણામ આવ્યું છે એમ નથી કહી શકતો. અને એમ પણ નથી કહી શકતો કે આજ સુધીનું

કામ બહુ આશામય છે. પરંતુ તેમાંથી મેં કંઈક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. બેકારીની વાત તો આપણે એકદમ માની લઈએ છીએ. સેવાપ્રાપ્તમાં ને લોહો પડ્યા છે તેઓ બેકાર નથી. તેઓ પૈસા લઈને પણ કાંતવા નથી આવતા. વગર પૈસે કાંતવાની રાજીનામવા કે ધર્મભાવના તો તેઓમાં છે જ નહિ. મતઘણ કે, બેકારીની માની લીધેલી વાત કેટલે સુધી સાચી છે તેની આપણે તપાસ કરવી પડશે. શું આપણે માનીએ છીએ તેટલા પ્રમાણમાં બેકારી સાચેસાચ છે? આ અધ્યયન અને સંશોધનનો વિષય છે.

દાખલા તરીકે, બેકારી વિષે ઝવેરભાઈ કહે છે કે, 'હું તો બેકારી જોતો જ નથી.' તેઓ હમણાં ગુજરાતમાં જઈ આવ્યા. તે કહે છે કે, 'જોહામાં જોણું ગુજરાતમાં તો હું બેકારી નથી જોતો.' એમનું નિરીક્ષણ કેટલે સુધી સાચું છે તે તો લક્ષ્મીદાસ કહી શકે. ઝવેરભાઈનું કહેવું એમ છે કે, 'ગુજરાતમાં, કંઈ નહિ તો, સ્ત્રીઓ તો બેકાર નથી. તેઓ ચોખા ખાંડવા, ઘણું વજોરે ઘણી જાતનાં કામ કરે છે. પુરુષો બેકાર છે. તેઓ બેતીનું થોડું ધણું કામ કરે છે. પણ તે કાંતવાના નથી.' ઝવેરભાઈનું અવલોકન કેટલે સુધી યથાર્થ છે તેની આપણે તપાસ કરવી નોઈએ. એમના કથન પછી પણ હું તો એમ જ માનું છું કે આપણે ત્યાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં બેકારી છે. વરસમાં ચાર મહિના લોહો બેકાર રહે છે. જ્યાં વરસમાં એક જ પાક થાય છે ત્યાંના એકાદ તો છ મહિના બેકાર રહે છે. હવે જોવાનું એ છે કે આ કેટલું અનુમાન જ છે કે વસ્તુસ્થિતિ છે. આપણે તો માની લીધું અને આજે પણ માનીએ છીએ કે આ વસ્તુસ્થિતિ છે. અંતરે લેખકો અને બીજા અભ્યાસકાંડોએ આજ જ લખ્યું છે. અને ઝવેરભાઈએ એનો વિરોધ કર્યો છે. એમનાં પ્રમાણ કેટલે સુધી સતોષકારક છે તેની આપણે તપાસ કરવી નોઈએ.

તમારી પાસે કેટલીયે અરપદ સૂચનાઓ આવી હશે. મેં એક વધારે સૂચના ઉમેરીને એ અરપદતામાં વધારો કર્યો છે. તમે આ બધી સૂચનાઓ પર વિચાર કરો અને સર્વમાન્ય નિર્ણય કરો. શોધબોજને માટે પ્રયત્ન કરો.

આ ત્રિપથ પર કંઈ પ્રત્ન પૂછવા હોય તો પૂછો.
જાણજી — આપણે ખાદી પર પ્રેમ છે. તેથી
આપણે એ વિષે કોઈ મૂંઝામી આશ્વેષ વિષે વિચાર
જ કરતા નથી. અને આપણે જે બાબતોને મૌલિક
માનીએ છીએ તેની અર્થશાસ્ત્રીઓ કંઈ કિંમત
ગણતા નથી.

ગાંધીજી — એટલે તેઓ જેટલી વસ્તુઓ કહે છે
તે આપણા ક્ષેત્ર બહારની ચર્ચા જાય છે. આપણે
એમના આશ્વેષોને લખી લઈને સમજી સેવા જોઈએ.
એમની અને આપણી ભૂમિકામાં ભેદ જરૂર છે;
પરંતુ બંનેની ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટ ચર્ચા ગયા પછી
જણાવી કે જેટલો ભારે ભેદ આપણે માનીએ છીએ
એટલો મોટો ભેદ એમની અને આપણી વચ્ચે નથી.
કંઈ નહિ તો મને તો એમ લાગે છે. આપણે
બંને માનીએ છીએ કે હિંદુસ્તાન ગરીબ મુલક છે.
આપણે એને ધનાઢ્ય નથી ધનાવશે; પણ સુખી
તો ધનાવશે છે, આજ કરોડોને દૂધ ઘી અને સારું
અન્ન નથી મળતું. પેટપૂર ખાવાનું પણ નથી મળતું.
આપણે તો ઈંગ્લેન્ડે છીએ કે દરેકને પેટપૂર ખોરાક
મળે. આપણે પેટપૂર ખાવાનું કોને કહીએ છીએ,
સુખી જીવન કોને સમજીએ છીએ, તેની વ્યાખ્યા
કરીએ. કેટલું ઘી દૂધ હોય, કેટલું કાચા હોય, કેવું
મકાન હોય, એ બધું નક્કી કરીએ. આટલે સુધી તો
એમની ને આપણી વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી. ભેદ તો
ત્યાર પછી આવે છે. તેઓ કહે છે કે દરેકની પાસે
એક એક મોટર હોય અને આપણે કહીએ છીએ
કે એક આખા ગામને માટે પણ મોટરની જરૂર
નથી. પણ એ તો દૂરની વાત છે. આપણી કલ્પના
પ્રમાણે દરેકને સારું અન્ન, ઘી, ગોળ, કપડાં, ઘર,
વગેરે માટે કેટલી આવકની જરૂર છે એ પહેલાં
નક્કી કરીએ. સુખી જીવનની આપણી કલ્પના નક્કી
કરીએ. ખાદી એમાં કેટલે સુધી સહાયક ચર્ચ શકે
તેની પણ તપાસ કરીએ. ખાદીની વસ્તુઓ છોડી
દઈએ.

ગામડાંને આ સગવડો અપાવવાની ખાદીમાં
કેટલી શક્તિ છે તે આપણે જાણું જોઈએ. કોઈ
ગામમાં ખાદીના પ્રચાર હોવા છતાં ગામજોડાને
ઘણાં દુધ ન મળતું હોય તો આપણા અર્થશાસ્ત્રમાં જ
કંઈક હોય છે એમ માનવું જોઈએ. આ અભ્યાસનો

વિષય છે. આજ સુધી મેં આવો અભ્યાસ નથી
કરાવ્યો. એ મારો દોષ છે. શંકરલાલને લખતો
રહી હોત કે આ બાબતની શોધખોળ કરો તો
કંઈ ને કંઈ કામ થઈ જ નાત. આમાં આપણી
સિદ્ધિશક્તિ છે. ગાંધી સેવાસંઘ પાસે એવા માણસો
જોઈએ જેઓ સંશોધન જ કરતા રહે. તેઓ કેવળ
અંધ-શ્રીલક નહિ હોય; પણ અભ્યાસ અને સંશોધન
અનિવાર્ય છે. ત્યારે જ ખાદીમાં સુધારણા યત્ર
અને તેનો પ્રચાર બાબત યશ.

અહિંસક રાજ્યપદ્ધતિમાં આખરે એ વસ્તુ
આવવાની છે કે જે કંઈ થાય તે બહારના દબાણથી
નહિ પણ અંદરથી યશ. એટલે કે, જે સુધારા યશ
ને લોકોની પોતાની પ્રેરણાથી યશ; રાજ્યની અંદર-
દરતીથી નહિ, રાજ્ય કેવળ લોકસમુદાયનું પ્રતિનિધિ
હશે. ને લોકસમુદાયનું શોષણ નહિ કરી શકે.
લોકોના કામોમાં રાજ્ય દખલ નહિ કરે. આપણે તો
આજે જ આપણે રાજ્યકર્તા છીએ એમ માની લેવું
જોઈએ. આજની સરકાર પણ આપણાં આ કાર્યોમાં
દખલ ક્યાં કરે છે? એનો કાર આપી દીધા પછી
તે આ બાબતમાં વિદ્ય નથી નાખતી. આપણે આ
પદ્ધતિઓ ખુશીથી ચલાવી શકીએ છીએ. આજની
સરકાર સાથે આપણી લડાઈ બીજાં કારણોને લઈને
છે. પરંતુ આજે પણ આપણે અહિંસક રાજ્ય
કરવા માગીએ તો તે શકી ન શકે.

સેવાશ્રામમાં જોડા હું જોઈ છું કે સરકાર દખલ
નથી દેતી. છતાં ત્યાં માત્ર અહિંસક રાજ્ય નથી
ચાલી શકતું. અહિંસક પદ્ધતિથી તો સ્વરાજ્ય
આપણી પાસે પડેલું જ છે. સરકાર એમાં આડે
નહિ આવી શકે. કોંગ્રેસ સરકારે કંઈક મદદ કરી,
પરંતુ હું તેનો કંઈ લાભ ન હોવાની શક્યો. કેમ કે
અહિંસાનું કાર્ય સત્તા અથવા દંડથી આગળ વધતું
નથી. એટલે હું કહું છું કે, અહિંસક સ્વરાજ્ય તો
આપણે જે કાણે ઇચ્છીએ એ કાણે આપણને મળેલું
જ છે. એમાં એક નાનકડી વસ્તુ અંતરાય નાંખે છે.
તેને કાઢવી છે. એ છે આપણી અશક્તિ. આપણામાં
શક્તિ આવવી જોઈએ. જેમ જવાની શક્તિ નથી
કહેતો. 'મારી શરતો પૂરી થઈ નય તો સ્વરાજ્ય
આપણું ચરણોમાં પડ્યું છે,' એમ મેં લખ્યું છે તે
કંઈ સંકલ્પકાર નથી. એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ

નથી. એ સો-ટકા શુદ્ધ સત્ય મેં જુખ્યું છે. આપણે શ્રેષ્ઠી સચિ જોતપ્રોત થતાં શીખવું જોઈએ. અહિંસાની શક્તિનો વિકાસ કરવો જોઈએ. પછી એક પણ માણસને જોય જવાની જરૂર નથી, સ્વરાજ્ય આપણું છે.

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી આપણે આ બધું કરી શકીશું એવો આપણને બ્રમ છે. એ આપણી ભૂલ છે. સ્વરાજ્યનો અનુભવ તો આપણે એ વરસ સુધી લીધો. આપણા કામને માટે આપણને દસ વીસ હજાર રૂપિયા મળ્યા. આપણે તેનો પાઈએ પાઈનો ઉપયોગ શુદ્ધિપૂર્વક કર્યો છે એમ ન કહી શકીએ. મધ્યસ્થ સરકાર આપણા હાથમાં નથી, એ ફરિયાદ સાથે પણ ખાદીકાર્યને કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. મધ્યસ્થ સરકાર આપણા હાથમાં નથી એટલે આપણે મિત્રો ઉપર કર ન નાખી શકીએ. પણ તેથી આપણા કામમાં કંઈ બાધા નથી આવતી.

અમદાવાદ — આરો કહ્યું કે આ કાર્યમાં આપણે અને સામાજિકોએ દર સુધી સાથે સાથે જઈ શકીએ. પરંતુ તેઓ કહે છે કે દરેકની પાસે એક એક મોટર હોય અને આપણે કહીએ છીએ કે તેની જરૂર નથી. ત્યારે એની શીમારેખા કઈ માનીએ? સુખી જીવનધોરણની આપણી શી કલ્પના છે?

ગાંધીજી — એ તો આપણું — કાર્યકર્તાઓનું — કામ છે. આપણે નક્કી કરીએ કે માણસને કેટલું દુઃખ-થી મળે તો તેને સુખી માનીશું.

સતીચળાણ — મુરકેલી તો આ છે, તેઓ પૂછે છે કે જીવનનું ધોરણ નિશ્ચિત શા માટે રહે? આપણે એ ઉત્તરોત્તર વધારતા કેમ ન જઈએ? આ જ આપણો ને એમનો માર્ગ-બેદ થાય છે.

ગાંધીજી — આ માર્ગ-બેદ તો રહેવાનો જ છે એમ માનીને, એમના અને આપણામાં ને વસ્તુઓ સામાન્ય છે ત્યાં સુધી તો આપણે સાથે ચાલીએ. સમાજવાદીઓની કલ્પના પ્રમાણેનો સુખી સમાજ નિર્માણ કરવો સહેલો નથી. એને માટે એટલું ભયંકર યંત્રીકરણ કરવું પડશે કે પછી માણસની જીવિત વિકાસ માટે બધું જોઈએ અવકાશ રહેશે. આને તો એક જાતની અરાજકતા છે. કારીગરો પોતાની જીવિતી કામ કરે છે, પોતાની મરજીથી આરામ લે છે. બધાને પોતપોતાની જીવિતો પ્રયોગ કરવાની તક છે. એક રીતે આ અરાજકતા પણ સારી છે. યાંત્રિક વ્યવસ્થામાં તો બધું યંત્રવત જડ થઈ જશે. પણ એ તો દુરની વાત છે. આને તો આપણે આપણી કલ્પના પ્રમાણેનું સુખી જીવન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એની સાધના કરવાની છે. ખાદીનું એમાં શું સ્થાન છે? આ વ્યવસ્થિત જીવિતો પ્રધાનનો વિષય છે. આપણામાં એટલી શક્તિ આવવી જોઈએ કે આપણે ને કંઈ અનુભવ, અવસોકન અને અધ્યયન કરીએ તે સારી રીતે શોખનમાં ઉતારી શકીએ, અને એનાં પરિણામ અર્થશાસ્ત્રીઓ પાસે મૂકી શકીએ (દિંદી 'સર્વોદય' માંથી)

સુલેચનકલ્પા

આપણે એક આવશ્યક અને સુંદર કળાને બહી રહ્યા છીએ. તે છે આપણી તરની સુંદર અક્ષરલેખનકળા. પ્રાચીન કાળમાં સંસારના બધા દેશોમાં આ કળા તરફ બારે સન્માન બતાવાઈ હતું અને તે કળા મધ્યયુગમાં શિક્ષણનું અનિવાર્ય અંગ ગણાતી હતી.

મોટા મોટા સમ્રાટો પોતાના ધર્મશાસ્ત્ર સુંદર અને આકર્ષક તથા સુવાચ્ય અક્ષરોમાં લખીને પોતાની કુરસદને સમય આ કળાપૂર્વક કાચ પાછળ ગણતા હતા. સંસારથી વિરક્ત થયેલા પ્રાચીન સંતસાધુઓ પણ સુંદરલેખનકળામાં નિપુણ હતા. એવા લોકોએ જ લિપિની સુંદરતા ખીલવી છે અને સાચવી રાખી છે

આને ધાપખાના અને ટાઈપસેટીંગને કારણે આ કળા મંદ થઈ ગઈ છે. આપણામાં આ બાબતમાં દિનપ્રતિદિન અકર્ષકતા પણ વધતી રહી છે.

હવે એવા સમય આવ્યો છે કે જ્યારે આકર્ષક-લેખનને જોડેલા અર્થ અક્ષરોના હાથપગને માલીસ કરીને એને સુરોગ તથા લચીલા બનાવનાર સાચા કળાકાર આવજ આવે.

ઉપદેશક નહિ, પણ સહાનુભૂયક

તમે એક અસાધારણ કામ બહુ જ સહેલાઈથી કરી શકો. આપણે ગામડાં વિષે theoretical (તાત્ત્વિક વાતો) ખૂબ બોલીએ છીએ, પણ તેમાં local colour (પ્રાદેશિક ખૂબી અને ખુશબો) બહુ જ ઓછો આવે છે. તમે બે સુંદર સુંદર (રેખાંશ) sketches (નીતિપાત્રનું દોહન કપી વગરના) અત્યારનાર લખી કાઢો તો તે સાહિત્યનું એક સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર દીપાવશે, બીસો, રાતીપરજ, દૂબળાઓ, સાધુડાઓ, ડોશીઓ, વિધવાઓ, ગામડાંના મુખીપરેલો, જૂના જમાનાનું શેઠનશાહ કરનારા ગોરઆલણે, મંદિરના મુખિયાજીઓ, તેમ જ શીતળાખાતા, બળિયાકાકા વગેરે દેવોના દરબારો વગેરે અનેક વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગોનું અતિશયોક્તિ-વિહીન, રોજ, નિંદા કે તિરસ્કાર વગરનું ચિત્રવર્ણન જે આવે, તો સમાજસેવાની કેટલીયે દિશાઓ તમે સહેલાઈથી સૂચવી શકશો. વિશ્વાસી અનેકા કે આગાખાની અનેકા બોળા બેઠેલા અને હરિજનોના વિચારોનું અબોહ્ય વર્ણન આપો તો કેવું મજાનું! માત્ર તેમાં તે તે પંચના પ્રચારોની બેવડી અથવા છુટ્ટાઈ ઉભાડી પાડવાનો હેતુ ન હોય, બધે gentle humour ખુશમિજાજ પિનાદ, living sympathy હાર્દિક સમજાવ, અને દરેક રિયલિટીમાં રહેલું કામ્ય, સોંદર્ય અથવા કારુણિકતા, એ બધું હોયું બોધ્યું. કરુણ પ્રસંગો પણ વિશેષ કળાથી ચીતરીએ તો કળા પાછળ કારુણિકતા જ ટંકાઈ જાય છે. કળા જે મિશનને જ ખાઈ જાય તો તેને ડાકણ કહેવી

બોધ્યું. કચાચે supineness અકર્મણ્ય આરામ-તલબ સંતાપની તો મંધ પણ ન દોતી બોધ્યું. શોકોનો પુણ્યપ્રેક્ષ righteous indignation ભક્ત કરતા પહેલાં અપાર sympathy સહાનુભૂતિ કેળવવી બોધ્યું, નહિ તો righteous indignation dramatic effect જેવું થઈ જાય છે. તેથી thrill રોમાંચ આવે, પણ હૃદય ચાલે નહિ.

બીજું, આપણે આપણા પૂર્વનિર્મિત અભિપ્રાયો પ્રમાણે ગામડાંના શોકોની ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય હાડમારીઓની વાતો કરીએ એ કામનું નથી. તેમની જે પ્રલય હાડમારીઓ બોધ્યું બોધ્યું છે, અને તેમને કઈ વસ્તુઓ હાડમારી જેવી લાગે છે, તે બધું નમ્રદાનર તપાસવું બોધ્યું. આ કામને માટે ખાસ વખત કાઢવો પડે એમ નથી. આપણે ગામડાંમાં ઉપદેશક તરીકે ફરીએ, પોતાનો જ અવાજ સાંભળવામાં મગમગ રહીએ, ત્યાં સુધી આપણે આધિગા અને બહેરા જ રહેવાના. ગામડાંમાં જે ઉપદેશકને બદલે સહાનુભૂત્ય થઈને ફરીએ તો ધણું બધું વાનું મળે. ઉપદેશક હોય તે ગામડાંમાં બહુ તો ફડ અને પ્રતિજ્ઞ મેળવી શકે છે. સહાનુભૂત્ય પ્રેમ અને વિશ્વાસ મેળવી શકે છે. તમે ઉપદેશક તરીકે ફરો અને ગામડાંની રિયલિટી વધુ જ કરો તો તેમાં મિશનરી શોકોએ 'Home' મોકલેલા રિપોર્ટની છટા આવવાની જ. સહાનુભૂત્ય તરીકે ફરો તો અત્યંત સાદું, સામ્ય, પણ અંતિકારક જીવનું સાહિત્ય પેદા કરશો.

કાકા કાલેલકર

એકમતનો અળગમો ?

અનેક ધર્મ, અસંખ્ય ભતિ, ચિત્રવિચિત્ર લિપિઓ, અને ભત ભતની ભાષાવાળા આ દેશમાં, મતો અને પક્ષો પણ અસંખ્ય હોય તો તે વિષે દુઃખ કરાય; પણ આશ્ચર્ય તો શી રીતે ફરીએ ? આવા વિશાળ, અને વિરિધતાને વરદા દેશમાં પણ જે વસ્તુની બાબતમાં વિચારી શકોનો એકમત છે—૬૬ એકમત છે : મદ્યપાનનિષેધ અને અરપૂર્યતાનિવારણ. છતાં આ બે બાબતમાં લોકો એક થઈ કેમ શિર ઝાટ પ્રથમ નથી કરતા ? બલ્કે આ દેશનું શિર બચાવવું જ નથી તેમ જ્ઞાનિ ફેલાઈ છે. અને એ જ્ઞાનિ ધ્યાનમાં ન આવે એટલા માટે જ બલ્કે વિવાદ અને ચર્ચા ચાલે છે. અરપૂર્યતાનિવારણ અને હાઈબ્રીડ એ બે વસ્તુમાં આપણે પૂરતા પ્રયત્ન કરીએ તો પ્રભને આપણી દેશદાંડની ખાતરી ન થાય ?

જે બાબતમાં બે મત નથી તેને મુલાકી ફઈએ, કેમ કે તેમાં બોલવાનો, લખવાનો કે ચર્ચા કરવાનો લઘાવો મળવાનો નથી, એવી તો આપણી વૃત્તિ નથી થઈ ?

કાકા કાલેલકર

•

4

भट्टि स
शी

૪૩ અનુ
 ની હકે
 નું સામ
 ક શિવ
 ની બિહ
 ર જઈ
 ના શરી

શિવન
ભાણી ઉ

ની સહ
હેતું હ
વાતાવ
રિયતિ
ની નદી

પ્રતિજિ
કિમ
નમાં પ

ना रि
अधु.

મટિ સ
શી

પ્રાણી બ
 ૪૩ અનુ
 ની હક
 નું સામ
 ક શિવ
 ની બિહ
 ૪૨ જઈ
 ના શરી

શિવન
પાથી ઉ

૧૧ ઈપક
 ઝડપી મે
 રેક બજ
 બધા મ
 ની સહ
 હેતું હ
 વાતાવ
 રિયતિ
 હીં નદી
 યુગ લ
 પ્રતિજિ
 ય કિર
 નમાં પ

૩. ૨૫/૧૦/૨૦૧૭
૪. ૨૬/૧૦/૨૦૧૭
૫. ૨૭/૧૦/૨૦૧૭

નરભક્ષ, નરમેધ ને નરવધ

નરભક્ષ કરનારા માણસો આજ પણ જગતના જંગમી ગણાતા લોકોમાં મળી આવે. પરંતુ, એમ કહી શકાય કે, મનુષ્યજાતે એક સંકલ્પ કરી નાંખ્યો છે કે નરભક્ષ એને માટે હરગિજ હરામ છે — કોઈ પણ કાળે, કોઈ પણ નિમિત્તે નરાદ ન જ થઈ શકાય. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ન્યાં ગયા ત્યાં નરાદ લોકોને સુધારવા ને ન સુધરે તો તેમની પ્રત્યેની ધૂણાના માથો તેમનો ખોડો કાઢતા કમર કસી હતી. નરવધનું પાપ વહોરીને પણ નરભક્ષ તો અટકાવવો જ જોઈએ, એવી ધર્મશ માણસોએ બતાવી છે. તેથી નરાદ લોકોનો શિકાર જ જાણે ખેલાતો એમ કહો તોય ખોટું ન ગણાય. પરિણામે નરભક્ષ એ આજ સુધરેલા જગતમાં નામશેષ થઈ ચૂકેલી ચીજ છે.

નરમેધ પણ જગતના ઇતિહાસમાં — હિંદના ઇતિહાસમાં — જોવા મળે છે. આવા યદુ યા માટે શોધાયા હશે, શી ફક્તપ્રાપ્તિ માટે ચોળવા હશે, શી રીતે એમાં શ્રદ્ધા ભેદી હશે, યા સંજોગોમાં એ કલ્પના શ્રદ્ધે લાગી હશે, — આ જાતની જિજ્ઞાસા તો કદાચ અત્યંત જ રહેવાની. પરંતુ, મનુષ્યજાતે એક જમાનામાં પોતાના મેધ પણ કર્યો છે! કાળાન્તરે તેને પણ આજ ઘટનું સ્થાન મળી ગયું છે — નરમેધ આજ નાશ પામેલી ક્રિયા બની ગઈ છે. નરમેધનો નાશ કરવામાં પણ નરવધ કરવાને માટે માણસો તૈયાર થયા હશે. જરાસંધનો વધ નરમેધ અટકાવવાને જ હતો ને?

આમ આ બે વસ્તુઓ અટકી; પણ તે દ્વારા નરવધ તો બિલ્લટા પુટ થયો. ઇચ્છિત શુભ કાર્યને સફળ કરવા માટે નરવધ કરવામાં કયું ખોટું નથી, એવી જુદી માનવસમાજમાં ઘડાઈ. આજ પણ, બીજી રીતે જોતાં મદાન વિચારક અને સ્વાતંત્ર્યવાદી ને યુદ્ધનિરોધક ગણાય એવા માણસો પણ જણાવે છે કે, જંગમી જાતોને સુધારવાને માટે તેમની જોડે યુદ્ધ કરવામાં કશો વાંધો નથી. મતભ્રમ કે, નરવધને માનવકલ્યાણનું એક સાધન બનાવી શકાય.

દેશ દેશની સરકારો ફાંસીની સજા તો કરતી જ આવી છે. એવો નરવધ — (કે રાષ્ટ્રદેવની પ્રીતિથી) તેને નરમેધ કહેવો? ના, એ બીજીશક્તિયુક્ત બૃહિ

ક્યાં છે!) — લોક આજ સુધી સહેતા આવ્યા છે જ નહિ, માગતા આવ્યા છે. હવે કાંઈક તેમાં વળતાં પાણી જેવું દેખાવા લાગ્યું છે. જગતમાં એવો મત બન્યો છે કે, ફાંસી કે દહાંતદંડની સજા જવી જોઈએ.

અને રાષ્ટ્રપ્રીત્યથે યુદ્ધ તો કરાય જ. તે નરવધ વધ જ નથી; અથવા છે તો કહો કે તે જરૂરી છે; યુદ્ધમાં મરનારને માટે સ્વર્ગે લઈ જનારો છે! — આ પ્રકારની માન્યતા મનુષ્યસમાજે કેળવી છે.

અરે, યુદ્ધને વિષે ભયાર વિરોધ જગવા લાગ્યો ત્યારે તે યુદ્ધને જ અટકાવવા યુદ્ધ કરીએ છીએ એમ કહેવાવા લાગ્યું! અને ૧૯૧૪માં આખા જગતને એમ મનાવવાને માટે, ડાહ્યામાં ડાહ્યા ગણાતા દેશોએ અને એના રાજપુરુષોએ પ્રયત્ન કર્યો! અને આ ૧૯૩૬ના યુદ્ધને માટે પણ એમ જ બોલાવા લાગ્યું છે ને, કે શાંતિ અને સમાધાનીનો ભાગ જર્મનીને શીખવવા માટે આ યુદ્ધ છે. નરભક્ષ અને નરમેધ અટકાવવા જેમ યુદ્ધ જ ભાગ જરૂરી, તેમ હવે નરવધ અટકાવવા — યુદ્ધ અટકાવવા પણ એ જ ભાગ જરૂર છે! એમ જ લાગે છે કે, જાણે મનુષ્યની શોષકજુદિએ દેવાળું કાઢ્યું છે કે શું? આ બીધો ન્યાય સાગિત કરવા માટે દલીલો પણ કરવામાં આવે છે કે, કાંટાથી કાંટો નીકળે, ઝેરથી ઝેરનું ઇપશમન થાય, તો યુદ્ધથી યુદ્ધનું શું કામ ન થાય?

હવે પ્રશ્ન એ છે કે, નરભક્ષ અને નરમેધ પર છત મેળવી આવેલો માનવસમાજ નરવધને છતતાં હારશે કે શું? આજે તો હાથો દેખાય છે. નરમેધ તથા પ્રજાઓનું અરાજક ટાળવા જીવનભર મથનાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર નરવધ આગળ તો અટકવા જ; મહાભારત ખેલાતું તો તે ન જ અટકાવી શક્યા; અને મોટામાં મોટી અફસોસની વાત તો એ છે કે, માદવાસ્થળો તે ન અટકાવી શક્યા! શું નરવધપ્રેરક માનવ-વૃત્તિઓ પર જય મેળવવાનું કામ એક પ્રમુદ્ધ તરીકે માણસને માટે અશક્ય જ માનવું? કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર અને કાષ્ઠરત્નો બાળકોને વ્યક્તિ તરીકે શાંતિનો સંદેશ અપાઈ શક્યો; પરંતુ વ્યક્તિ તરીકે એ ધર્મની અચુક મર્યાદા જ આવી રહેવાની? કાષ્ઠરત્ના

'Render unto Caesar what is Caesar's' શબ્દો એ જ માનવસમાજની મર્યાદા રહેવાની? નરવધને રોકવાનો ઉપાય શો?

આજ તો એવા પણ માણસો પડેલા છે કે જે વેર, મનત કે લોભને નામે તો ખૂન કરે જ છે; પણ ધર્મને નામે પણ નરવધ કરવા પ્રેરાય છે. દેશની સરકારો આને બધાને ખૂન તરીકે જ ઓળખે છે— એ નિંદા વસ્તુ ફરી છે. પણ યુદ્ધને નામે એલાતો નરવધ ઉદાત્ત વસ્તુ મનાય છે: તેમાં બહાદુરી, શાપ્ત-પ્રેમ, પ્રભુસેવા શેખાય છે. બધાં સુધી આ પ્રકારની શુદ્ધિ કેળવાય, ત્યાં સુધી યુદ્ધનો નરવધ જવાની આજ્ઞા રાખવી વ્યર્થ છે.

અને એમ બંને નરવધ જીવતા રહે, —ને આજે તો રહેશે છે, —તો તેની અંદર, રૂપાંતરે, નરબક્ષ અને નરમેષ પણ છે એમ ન કહેવું જોઈએ? નરબક્ષ

ન ખવાતું હોય, પણ તેના કરતાં ખરાબ પરિણામો નથી આવતાં? નરમેષ તો ઉધારો છે જ; માત્ર, વેદી તરીકે, યજ્ઞવેદીને બદલે યુદ્ધવેદી હોય છે એટલું જ.

હવે સુધરેલા માનવસમાજ માટે આ એક મોટો પ્રશ્ન છે. કે પછી એમ જ માનવાનું કે, 'યુદ્ધ તો રહેશે, કેમ કે માણસના પશુરૂપિ સાર્વત્રિક રૂપે અન્ય છે? પશુરૂપિ પર જીવનનાર સંઘો ને રાષ્ટ્રો ન હોઈ શકે; એવી તો ઘોડી કે વધારે પણ વ્યક્તિઓ જ હોવાની?'

હિંદની અહિંસા સદાચિંતો ઇતિહાસ અને આજની આપણી સ્થિતિ જોતાં પણ આ જ પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે. માનવસ્વભાવની મૂળ-તત્ત્વો વલોવીને પણ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવો જોઈએ: અહિંસા — તેની ઉત્તરોત્તમ રાશ્ય — એ શું એકલ-વીરનો જ પુરુષાર્થ છે?

મમનભાઈ દેસાઈ

અશોક અને તેનું ધર્મરાજ્ય

'રામભાણુ' અને 'રામરાજ્ય' એ શબ્દો બધાએ સંજ્ઞાવાદો દર્શો. રામ રામચંદ્ર એવા અચૂક બાણાવળી હતા કે, આજે પણ કોઈ વસ્તુ મેળવવાના કે કરવાના ઇલાકા હપાથને લોકો 'રામભાણુ' ઇલાકા કહે છે. તે જ પ્રમાણે રામ રામ પોતાના રાજ્યના લોકોની બધી રીતે એવી તો સંભાળ રાખતા હતા, તથા તેને માટે પોતાનું સુખ પણ જઈ કરતા હતા કે, આજે પણ લોકો સારા રાજ્યને 'રામરાજ્ય' કહે છે. તેની જ રીતે આજની બાબત સો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા અશોક રાજ્યના રાજ્યને 'ધર્મરાજ્ય' કહેવામાં આવે છે.

અશોક રામ મત્ત્ત દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. અને તેની રાજધાની પાર્થલિપુત્રમાં, એટલે કે આજના પટણા પાસે હતી મત્ત્ત દેશ એટલે આજનો હમરજા બિહાર પ્રાંત નેટલો બાગ. પરંતુ તે ઉપરાંત આજના બાનુનાં કેટલાંય રાજ્યો તેને તાબે હતાં. દક્ષિણમાં મેસુર નીચેનાં ચોલ અને પાંડ્ય લોકોનાં નાનાં રાજ્યો બાદ કરતાં આખું હિંદુસ્તાન તો તેને તાબે હતું જ; પરંતુ ઉત્તર-પશ્ચિમમાં ઇરાન અને સીરિયા સુધીનો યુદ્ધ, તથા આજના સરહદ પ્રાંતની ઉપરનો ઉત્તરનો પણ કેટલોય ભાગ તેને તાબે હતો. એટલે કે, અત્યારે અંગ્રેજ સરકારની સત્તા હોજા જે પ્રદેશો નથી, તે પણ અશોકના તાબામાં હતા.

અજબજા, આ બધું સામાન્ય તેણે પોતે જીત્યું નહોતું. તેના દાદા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે તેમાંની પછી બાગ જીતેલા હતા. અશોકે તો માત્ર કલિંગ દેશ જીત્યો હતો. કલિંગ દેશ એટલે કે અત્યારના ઓરિસા પ્રાંતની દક્ષિણથી સહ યદ્દ ગાદાવરીના સુખ સુધીની કિનારપટ્ટી.

અશોકના પિતાનું નામ બિંદુસાર હતું, અને તેને મોટાં નાનાં બીજાં ચારમાન બાઈબહેન પણ હતાં. પિતાના મૃત્યુ પછી રાજ્યાદી માટે ચારમાન બાઈબે બચ્ચે કબજો થયો; તેમાં અશોક જીત્યો અને ગાદીએ આવ્યો. (આશરે ઈ. સ. પૂ. ૨૭૦ માં). તેના રાજ્યા-ભિલે બાદ નવમે વર્ષે (ઈ સ. પૂ. ૨૬૨માં) તેણે કલિંગ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી. તે દેશ કેવી રીતે સ્વતંત્ર રહી ગયો હતો તેની કશી જાણ આપણને નથી; પરંતુ અશોક જેવા પ્રતાપી રાજા પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં એવા એક નાના રાજ્યને પોતાની આજુ ઉપાડ્યું શી રીતે સાંપી શકે? કલિંગ દેશના લોકોએ પણ તેની સામે દેસરિયાં કર્યાં. પરંતુ અશોકના મોઢા લગ્ગર આજળ તેમનું શું જીવું? પરિણામે, અશોક પોતે જીત્યો છે તેમ, તે યુદ્ધમાં કલિંગના રોડ લાખ માણસો કેદ પડ્યાં, એક લાખ માણસો પાઈ અથા, અને તેનાથી કેટલાય ત્રણ બીજા પાયલ થઈને કે બીજી રીતે મરી ગયા. કલિંગ જેવા નાનાસરખા દેશનાં આટલાં બધાં

માણસોને બધા નીકળી નય એના શી અર્થ, એ તમે કહી શકશો.

પરંતુ આપણે તેની કહવાના કરવા દૂર જવું પડે તેમ પણ નથી. અરોહક રામને પોતાને જ એ બર્ષ કર ખૂનરૂંદ નેઈને કમકમાં આવી ગયાં; એને બાદે આધાત થયા. તેને વિચાર આવ્યો કે, 'એ લોકો પોતાના કુટુંબ-કળીલા સાથે સુખચેતનાં રહેતા હતા, તથા પોતપોતાની માન્યતા મુજબ ધર્માચરણ કરી પોતાનું કલ્યાણ સાધતા હતા,' તેમને માત્ર મારી રાજ્યવૃષ્ટિ સતોષવા ખાતર મેં હતા-ન-હતા કરી નાખ્યા.' મારો ધર્મ પણ તેમની જેટલું સુખસાંતિમાં રહીને માત્ર પોતાનું તેમ જ પ્રભુનું કલ્યાણ સાધવાનો હતો; તેને બદલે મેં આ કેવું બર્ષ કર પાપ કર્યું!

આમ વિચારી તેણે તરત પોતાની તલવાર કાયમને માટે ચમુન કરી; તથા ધાર્મિક જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. છુદ્ધ ભગવાનના ધર્મોપદેશથી આકર્ષિત તેણે છુદ્ધ-ધર્મતા રચીકાર ક્યારનો (ઈ. સ. ૨૬૫) કરેલો જ હતો. પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તવામાં તે પૂરેપૂરો સાધવાન ન હતો. પરંતુ હવે તો તેણે તે પ્રમાણે વર્તવાનું શરૂ કરી દીધું. એક વર્ષથી પણ વધારે સમય તો તે બીજા સાધુઓના સંધમાં જ રહ્યો; અને ત્યાં તેમની દેખરેખ હેઠળ ધર્મસાધના કરી. પરિણામે તેનું ચિત્ત શાંત અને શુદ્ધ થયું. પરંતુ ત્યાર બાદ તે શાંતિ અતે શુદ્ધિનો જ આસ્વાદ્ય હોતો બેસી ન રહ્યો કે સાધુ જ ન થઈ ગયા. તેણે તો વિચાર્યું કે, ખત તથા ચીરકથી એક વર્ષમાં જ પોતે આટલી બધી ક્ષતિ પ્રાપ્ત કરી શકેલા છે, તો પછી ખીન માણસોને પણ ને સન્માર્ગે વાળવામાં આવે, તો તેઓ પણ આવી શુદ્ધિ અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે; અને જગતમાંથી કન્યાકાંક્ષા અને દ્વિંદ્રિયનું નાશનિશાન નીકળી નય. વળી રાજ તરીકે પોતાની પ્રભુને સન્માર્ગે વાળવાની તેની ફરજ પણ હતી જ. આથી તેણે પોતાની તમામ પ્રભુને ધર્મને માર્ગે લાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાના આ પ્રયત્નને તે 'ધર્મવિજય'નો પ્રયત્ન કહે છે; તથા એ વિજયને ખીન સામાન્ય વિજય કરતાં શ્રેષ્ઠ કરાવે છે.

હવે તે નિશ્ચય તેણે શી રીતે અમલમાં મૂક્યા તે આપણે જોઈએ. તેની જગ્યાએ બીજો કોઈ સામાન્ય રાજ હોત તો તેણે તો, 'બધી પ્રભુએ પોતપોતાનો ધર્મ છોડી, બીજાધર્મી થઈ જવું,' એવા જ હુકમ કાઢ્યો હોત; અને દર વર્ષે નેટલા નેટલા લોકો બીજાધર્મી થતા નય, તે ઉપરથી તેણે પોતાના 'ધર્મવિજય'નું મોપ કાઢ્યું હોત. એ રીતનો ધર્મપટ્ટો કરાવવા માટે તેને ભય, ખંજાતકાર, લાલચ, દ્વિંદ્રિય વગેરેનો જ અપરોઠા લેવો પડ્યો હોત. પરંતુ અરોહક તો સાચા ધર્મપ્રચારક હતો. તે

માનતો હતો કે, મારો બીજાધર્મ જેમ મને સદાચારી થવાનો ઉપદેશ આપે છે, તેમ ખીન ધર્મો પણ સદાચારી થવાનો જ ઉપદેશ આપે છે. જરૂર તો લોકોને તે સદાચારનું પાલન કરવામાં પ્રયત્નશીલ કરવાની છે. આથી અરોહકે દરેક સાચા ધર્મના મૂળ પાયા જેવા કેટલાક સફળતા તથા સદાચાર વિચારી કાઢ્યા, અને તેમને જ પ્રભુ આગળ રજૂ કરી, તેમના ઉપર જ તેનું બ્યાન એકત્ર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે ચારુ તેણે પોતાના રાજ્યમાં અતેજ રમણેએ એ ધર્મવાક્યો કોતરાવ્યાં, જેથી ચિરકાળ તે પ્રભુને વાદ રહે. એમાંના કેટલાક લેખો આજ પણ જોવા મળે છે; જેમ કે, ચિરનાર પર્વત પર. એ પ્રાચીન ભાષા તથા લિપિમાં લખાયેલા લેખો વિદ્વાનોએ મહેનત કરીતે ઉઠેલા છે. તેમાંથી જે નજીવ મળે છે તે પરથી, ખરેખર, અરોહકને 'મહાન અરોહક' કહેવામાં આવે છે તે તદ્દન બરોબર લાગે છે.

સૌથી પ્રાચીન મૂકેલા પોતાના સત્બંધુઓમાં તેણે નીચેની સાત બાબતોને 'ધર્મ' કહીને જમ્મ કરી છે :

૧. પાપીપણું ઓછું કરતા જવું. ૨. સદાચારીપણું વધારતા જવું. ૩. 'દયા'શીલ થવું. ૪. 'દાન'શીલ થવું. ૫. 'સત્ય'પરાયણ બનવું. ૬. શરીરનું અતે મનનું 'સૌચ' નજીવવું. અને ૭. માર્ગ એટલે કે મુદ્દતા કે કોમળતાવાળા થવું.

આ સાત શુભાર્થ ધર્મને જીવનમાં ઉતારવા માટે જે જે પ્રશ્નિતિઓ તત્કાળ કરવાનું શરૂ કરવું જોઈએ, તે પણ તેણે વિચારી કાઢીને લોકોને સાચે સાચે જ નજીવવી છે : ૧. પાંચ ઉદ્વિષાથી ઓછી ઉદ્વિષાવાળાં જીવનનું તો વધ ન કરવો. ૨. પાંચ ઉદ્વિષાવાળાં પ્રાણીઓના વધ ન કરવો. ૩. માતૃપિતાની સેવા કરવી. ૪. થોડેરાંની સેવા કરવી. ૫. શુરુને માન આપવું. ૬. મિત્રો, સંબંધીઓ, નાતીલાઓ, તથા સંત-સાધુનાં દાન-આહાર કરવાં. ૭. નોકરચાકરની સાથે યોગ્ય વર્તણૂક રાખવી. ૮. થોડા ખર્ચ કરવા અને થોડા સંધર્મ કરવો.

આ ધર્મને તે 'ધર્મમંજળ' એટલે મંજળકારી ધર્મ કહે છે; તથા જણાવે છે કે, લોકો સામાન્ય રીતે માંદગીમાં, લજપ્રસંગે, પુત્રજન્મ વખતે, કે વાત્રા-મુસાફરી વગેરે કસવાન અનેક મંજળો કરે છે; તેમાંય સીચો તો અનેક નતનોં મુદ્દ અને અર્થહીન મંજળો કરે છે; પરંતુ એ નતનોં મંજળોથી કશો લાભ થતો નથી. પરંતુ આ 'ધર્મમંજળ' તો મહાકાળ આપે છે.

ધર્મને જીવનમાં ઉતારવા માટે જેમ અમુક સફળતા ખીલવા જોઈએ, તેમ અમુક દુઃખોને ખાસ દૂર કરવા જોઈએ. અરોહકની નજર બદાર તે વાત પણ ગઈ નથી તેવા ખાસ દુઃખો પણ તેણે ચણી બતાવ્યા છે; આકળા-

પણ (ચંદતા), નિહુરતા (કુરતા), મેધ, માન, અને ઈર્ષા. બીજાં કરા લાંબા વિસ્તાર કે અટપટી ક્રિયાઓ વિનાનો અરોહનો આ ધર્મમાર્ગ કેવા સીધો સારો છે? પરંતુ અરોહ તેને પોતાનો કે નવો ધર્મમાર્ગ નથી કહેતો. તે કહે છે કે, તમામ ધર્મોમાં આ બધા સદુચ્છેદો ઉપદેશ છે. એટલે કોઈ ધર્મે બીજા ધર્મની નિંદા કરવાની નથી કે પોતાની બહાઈ કરવાની નથી માત્ર દરેક ધર્મવાળા પોતાના ધર્મના આદેશ અનુસાર સદાચારી થવાનું શરૂ કરે, તો ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના બધા બંધા સમી નહ. પરંતુ અરોહને પણ મુશ્કેલી થયાં જ દેખાય છે. તે કહે છે કે, 'મારી પહેલાં પણ ધણી શાંત્યો એમ ઇચ્છતા હતા કે લોકો સદાચારી થઈને આજીવ વધે. પરંતુ લોકો સદાચારી થઈને આજીવ વધતા નહોતા. તો પછી લોકોને સદાચારી કેવી રીતે કરવા? એનો વિચાર કરતાં કરતાં મને લાગ્યું કે, ધર્મ શું છે તથા તે આચરવાની શા કાયદા છે, તેનું જ્ઞાન લોકોને આપવું; નથી બધા તે તરફ વળવા પ્રેરાય. તે ઉપરાંત તેમને જુદી જુદી રીતે દાખલા દર્શાવે વરે ધર્મ બાળત ઉપદેશો આપવા.'

આમ તેણે લોકકેળવણીની એક મોટી ચળવળ ઉપાદાનો વિચાર કર્યો. તેને બહા દત્તી કે આંધળાને આંખ આપીએ, એટલે પછી તે બધા ખાડા-ટકરા આપોઆપ વચની જશે. તે પ્રમાણે લોકોને પણ ધર્મકંપી 'ચમુનું દાન' કરીએ, તો પછી તેઓ નહીં ભેઈને ૩૬ કૂવામાં પડવા તૈયાર નહીં થાય.

આ વિચારથી તેણે પોતે કુરસદના સમયમાં મોજ અને આનંદ મેળવવા વિદ્યારથાત્ર કરવાનો ને રિવાજ દત્તો, તે બદલીને 'ધર્મયાત્રા'નો રિવાજ શરૂ કર્યો. અર્થાત્ તે યાત્રા દરમ્યાન તે 'સાધુસંતોને મળતો, તેમને દાન આપતો, પ્રાંતના લોકોને મળતો, તથા તેમને ધર્મોપદેશ આપી તેમની સાથે ધર્મ વિષે ચર્ચા કરતો.' પોતાની આવી પ્રથમ ધર્મયાત્રા દરમ્યાન તેને ને સફળતા મળી, તે ઉપરથી તેણે લોકોને ધર્મશિક્ષણ આપવાની એક આખી યોજના વિચારી કાઢી. પોતે નતે કંઈ આખા સામાન્યમાં ઠેર ઠેર ફરીને જાણને મળી શકે નહીં; તેથી પોતે ને ને વરતુઓ લોકો પાસે સ્વીકારાવવા ઇચ્છતા હતા, તે બધી તેણે દરેક પ્રાંતમાં મોટા મોટા ખડકો ઉપર, અને ન્યાં ખડક ન હોય ત્યાં મોટા મોટા સ્તંભો ઉપર, મોટા અક્ષરે કાચગને માટે કોતરાવી દીધી. અને બધા લોકો અમલદારો સહિત તે લેખો વાંચે અને શાંતની ઇચ્છા નહોતે તેવો જાહેરસત કર્યો.

પછી દરેક પ્રાંતના મુખ્ય અમલદારને પણ પોતાની જેટ લોકોમાં ફરી તેમનું લક્ષ ધર્મપાલન, તરફ દોરવાનો

તેણે હુકમ કર્યો; એટલું જ નહીં, પરંતુ તે 'કામ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે 'ધર્મમહામાનો' નામના નવા જ અધિકારીઓની નિમણૂક કરી. અરોહે વિચાર્યું કે, 'હું પ્રજાના બધા માણસોને દલાવ નતે ન મળી શકું, પરંતુ બધા મુખ્ય અમલદારોને તો મળી શકું, અને તેમના દ્વારા પ્રજાનાં દુર દુરનાં માણસોને પહોંચી શકું.' તેથી પોતાના શિલાલેખોના લીક લીક ભાગ તેણે પોતાના મુખ્ય અમલદારોને જ સાવધાન, સાવચેત, તથા પ્રયત્નશીલ રહેવાનું ઉપદેશવામાં લેક્યો છે, તે લેખો વાંચી લોકો પણ નહીં શકે કે, અમલદારો કઈ રીતે વર્તે એમ આપણે શાંત ઇચ્છે છે.

અરોહ પોતાના અમલદારોને સંબોધીને કહે છે : 'સર્વ' મનુષ્યો મારાં સંતાનો છે; જેમ મારાં પોતાનાં બાળકો માટે હું ઇચ્છું છું કે, નેમનું આ લોકમાં અને પરલોકમાં ભરૂં થાય, તેમ હું મારી પ્રજાનાં સર્વ મનુષ્યો માટે પણ ઇચ્છું છું. તેમની બાળતમાં ને કોઈ કરવાનું હું કીક માનું છું, તેને અમલમાં મૂકવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. તેમ કરવાના મુખ્ય ઉપાય એ છે કે, તમને કેળવણી આપવી. કારણ કે તમે લોકોની સેવાતે અર્થે હલારો માણસોમાં કામ લાગેલા છો..... મારી આજ્ઞાનું તનમનથી પાલન કરવા તમે મારી સાથે બંધાયેલા છો; મારા પ્રયત્ન એ જાણ બદા કરવાની ઈમેશ દાનત શખે; કારણ કે, તેનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તમને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પણ નહીં થાય, હું પણ પ્રસન્ન નહીં થાઉં, અને તમે મહાવિનાશને પ્રાપ્ત થશો." પોતાને આ આદેશ અમલદારો નહીં કરેલે કિંવશે નિયમિત સાંભળવાનું રાખે, એવો પણ તેણે જાહેરસત કર્યો હતો. અરોહ માત્ર અમલદારોને આ કામ સોંપીને નિર્મિત બેસી ન રહ્યો. તે અમલદારો પોતાનું કામ બરાબર બજાવે છે કે નહીં, તેની તે પૂરતી કાળજી રાખતો. અને તેમની તપાસ રાખવા કેટલાક લાયક માણસોને પાંચ પાંચ વર્ષે નિરીક્ષણ કરવા મોકલતો. અતે તેને ખાતરી થઈ કે, 'માણસ જેમ દોશિયાર આધારે પોતાનું સંતાન ઉછેરવા આપોને નિર્મિત થાય છે, તેમ મારી પ્રજાનાં હિતમુખ માટે આ અમલદારોને નીમીને હું નિર્મિત થઈ રહીશ.'

લોકોને માત્ર ધર્મોપદેશ આપવાની જ શાંતની ફરજ નથી; તેણે તેમની બીજી સુખ-સગવડો અને સહી-સલામતી તરફ પણ લક્ષ રાખવું નહોતું. અરોહે પણ રસ્તાઓ ઉપર વડનાં ઝાડ રોપાવવાં, આંબાવાડિયાં બનાવવાં, આઠ આઠ કોસને આંતરે કૂવા ખોદાવવાં, પરબો બેસાડવી, મનુષ્યો તેમ જ પશુઓની ચિકિત્સા માટે ઔષધાલયો સ્થાપવાં, તથા તે ઔષધાલયોમાં નેદીની ઔષધિઓ ન મળતી હોય તો દૂરથી લાવીને રોપાવરાવવી,

વગેરે બાબતો ઉપર પરંતુ લક્ષ આપ્યું હતું. જ્ઞાનના કામનો નિકાલ ઝટ યાવ, તેમ જ તે કામને લગતા સમાચાર પોતાને ગમે તે વખતે પણ ગળી શકે તે માટે તેણે હુકમ કર્યો કે, પોતે સૂતો હોય, ખાતો હોય, ફરતો હોય કે જાગીયામાં બેઠો હોય, ત્યારે પણ-ગમે તે વખતે-લોકોનાં કામથી મને વાકેફ કરવો.

પહેલાં લોકોના મેળાઓ વખતે ખાલી નાટચેટક તથા નાચગાન થતાં. અરોહે, તેવા મેળાઓ વખતે લોકોને ધર્મને લગતી બાબતોનાં ચિત્રો વગેરે બતાવવામાં આવે, તથા ધર્મથી પ્રાપ્ત થતી સદ્ગતિનો ખ્યાલ લોકોમાં ફેરે, તેવાં પ્રદર્શનોની વ્યવસ્થા કરી; જેથી લોકોને પ્રભવ સાથે જ્ઞાન પણ મળે.

પોતાના રાજ્યમાં રહેતાં મનુષ્યો ઉપરાંત બાકીનાં પશુપંખીને પણ અરોહ બદ્યો ન હતો. અમુક પશુ-પંખીને વધ કરવાની તો તેણે સહંતર બંધી કરી. બકરી વગેરે જે પશુઓના વધ થઈ શકે, તે પણ અર્ચવંતાં હોય, કે ધાવણું બચ્ચાંવાળાં હોય, કે છ મહિનાથી નાની હામરનાં હોય, તો તેમને મારવાની તેણે બંધી કરી. વનજંગલ ભાળી પૂકવાં, અવડાંવાણું મુડું વગેરે બાળતું, કે એક પ્રાણીને બીલ પ્રાણીના લોહીમાંથી પોષણું, કે વગેરેની પણ તેણે બંધી કરી; તથા અમુક દિવસોએ તો ખાવા માટેનાં પશુપંખી પણ મારવાની તેણે બંધી કરી. માંસબક્ષણની તેણે સહંતર બંધી તો ન કરી, પરંતુ પોતાનો હાથલો તેણે આ પ્રમાણે લોહી આગળ રખા કર્યો: 'પહેલાં મારી પાકણાળાં, મારા તેમજ અતિથિ વગેરેના ભોજન માટે લાખો હજાર મારવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ હવેથી માત્ર ત્રણ અથવા દોઢ મારવામાં આવે છે-એ મોર અને એક મુગ. પરંતુ તે મુગ પણ નક્કી નહીં. એ ત્રણ અથવા પાંચ લવિષ્યમાં નહીં મારવામાં આવે.'

પોતાના રાજ્યની અંદર જ આ પ્રમાણે ધર્મપ્રચાર કરીને તે અટક્યો નહિ. પોતાના રાજ્યની સરહદ ઉપર આવેલાં પડોશી રાજ્યોમાં પણ પોતાના ધર્મપ્રચારકો મોકલી તેણે તેમને ધર્મ તરફ વાળ્યાં. તેમને સાથે સાથે તેણે અમરદાન પણ આપ્યું કે, 'મારા તરફથી તમે કરો કય ન રાખો; મારામાં વિશ્વાસ રાખજો કે, તમને મારા તરફથી કુંચ નહીં પણ સુખ જ મળશે. તમે એ પણ માનજો કે સાંખી શકાય ત્યાં સુધી તમને હું સાંખી જ લઉં. પરંતુ તમે મારે ખાતર તેમ જ

તમારા આ લોકોના અને ગરલોકોના હિત ખાતર ધર્મ જરૂર આચરજો.' પોતાના દેશની રાત્રીપરમના લોકોને પણ તેણે અભયદાન સાથે ચેતવણી આપી હતી કે, 'તમે અપરાધન કરતા; હું ગમે તેટલો હિંસાથી ડુંકું છું, છતાં મારો પ્રભાવ કેટલો છે તે તમે ખ્યાલમાં રાખજો; નહીં તો તમને યથોચિત શિક્ષા મળે જ.'.

ખરે જ નાં આપણને એવી શંકા થઈ શકે કે, રાજાને પોતાના આ ધર્મવિજયમાં સફળતા મળી હતી કે કેમ? અરોહ પોતે જણાવે છે કે, 'પરાક્રમ હંમેશાં ફળદાયી થાય છે.' તે ન્યાયે તેને પણ સફળતા મળી જ. તે પોતાના સ્તંભલેખમાં નજરે દેર છે કે: 'મારા પ્રયત્નથી મારી પ્રલભમાં ધર્મની અપેક્ષા અને ધર્મ ઉપર પ્રેમ વધ્યાં છે, અને દિવસે દિવસે વધતાં જશે.' વળી તે પોતાના શિલાલેખમાં કહે છે કે, 'મેં આ ધર્મવિજય અહીં પોતાના રાજ્યમાં, તેમ જ ૧૦૦ ચોત્તર જેટલે દુર ન્યાં ચલન રાત્ર અતિથિયક રાજ્ય કરે છે, તથા ત્યાંથી પણ આગળ ન્યાં નુરમય, અતિહિની, મન, અને અસિકમુંદર રાજ્યો રાજ્ય કરે છે, તથા દક્ષિણમાં ન્યાં ચોટો અને પાંડ્યો રાજ્ય કરે છે, ત્યાં છેક તામ્રપર્ણી (વંશ) સુધી બધાં સરહદી રાજ્યોમાં વારંવાર મેળવ્યા છે.'

હાંમાં તો ધર્મપ્રચાર અર્થે તેણે પોતાનો પુત્ર મહેન્દ્ર અને પોતાની પુત્રી સંધનિત્રાને જ મોકલ્યાં હતાં.

આવા મહાન ધર્મપ્રેમી રાજાને 'દેવાનાં પ્રિય' (દેવાને વહાલો) અને 'પ્રિયદર્શી' (એવો વહાલો લાગે તેવો) એવાં બિરદા મળે તેમાં શી નવાઈ? એ રાજાના અધ્યાર સુધી ૩૫ લેખો મળી આવ્યા છે. તેમાંના ૧૬ શિલાઓ અથવા ખડકો ઉપર દેવાથી શિલાલેખ કહેવાય છે, ૧૩ સ્તંભ અથવા યાંત્રિકાઓ ઉપર હોઈ સ્તંભલેખ કહેવાય છે; અને ત્રણ શુદ્ધાઓ અથવા મુક્તઓ આગળ હોઈ, શુદ્ધાલેખ કહેવાય છે. મોટાં નાનાં સૌ તે લેખો પહેલેથી છોટા સુધી વાંચી જવાની જરૂર ઇચ્છા રાખે. તે લેખોની ભાષા એવી સુંદર છે કે, તે વાંચતાં અરોહ રાત્ર આંખે આપણી સામે જ ભેસીને પોતાના ધીરજબીર કંઠે પોતાનો ધર્મ બહુ આપણને સંભળાવી રહ્યો હોય, એમ લાગે છે. એ લેખોમાંથી કેટલુંક આગળ ઉપર આ માસિકમાં આપવાની ઇચ્છા છે.

ગોપાળદાસ પરેલ

હિંદને અને હિંદની અનેક સારી હિલચાલોને નળણી પાઠનાર વસ્તુ

તે કુસંધ અને અવિશ્વાસ છે.

(કલકત્તા પદવીદાન સમારંભ, '૩૯)

સર મિત્તલ ઇસ્માઈલ

અ જાત રાત્રી સિંકન

૬. ઝંઝાવાત

સિંકનની પ્રમુખ તરીકેની ચૂંટણી સામે દક્ષિણનાં સંસ્થાનોમાં ઉચ્ચ વિરોધ ધારી નીકળ્યો. તેની ચૂંટણીને તેમણે સુધના આઝાદન તરીકે ગણી લીધી અને હવે અનિવાર્ય આંતરયુદ્ધની તૈયારી કરવામાં તેઓ ગૂંથાયાં. ચૂંટણી પરેલાં જ તેમણે રોકડું પરખાવી દીધું હતું કે, અમે કદી પણ રિપબ્લિકન પક્ષના પ્રમુખનો સ્વીકાર કરીશું નહિ. ફરર ઇન્સ્ટિટ્યૂટના પોતાના મથક પર બાળકોમાં તેમની આ નિરંકુશ બેઠકમાંથી જવાબ વાળતાં સિંકને જણાવ્યું હતું કે, “રિપબ્લિકન પક્ષના પ્રમુખની ચૂંટણી તમે સ્વીકારવા માગતા નથી. તમે કહો છો કે એ સંભોગમાં તમે સંયુક્ત રાજ્યનો નાશ કરશો. અને પછી આગળ જઈને તમે કહો છો કે એ રીતે સંયુક્ત રાજ્યના નાશ માટે તમે યુનેયાર ગણાશો ! આ તો ભારે જુલમ કહેવાય ! એક ધાડપાકુ મારા કાન આગળ પિસ્તોલ ધરીને હાંત કચકચાતીને કહે છે, ‘ખડો રહે, અને તારી પાસે જે કંઈ હોય તે બધું ધરી દે, નહિ તો હું તારો જીવ લઈશ અને તું ખૂની કરશે.’” પ્રમુખની ચૂંટણીની પ્રચારસભાઓમાં અનેક વાર તેણે દક્ષિણના શેડોને ખામેશી રાખવા, કોઈ પણ જાનની ગેરસમજૂતીથી દોરવાઈ ન જવા આજીજ કરી હતી તથા તેમને સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે, તેમનાં હિતોને બેખમાવવાનો રિપબ્લિકન પક્ષનો જરાયે ઇરાદો નથી. યુલામીનો પ્રશ્ન કે જે તેમને માટે જીવનભરજીનો સવાલ હતો તે જાણતમાં પણ પ્રમુખ ચૂંટાયા પછી સિંકને તેમને અભયવચન આપ્યું હતું. ‘દક્ષિણના શેડો ખરેખર એવો ભય એવે છે કે રિપબ્લિકન સરકાર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે યુલામીની જાનના કંઈ પણ દબા કરશે ! જે એમ હોય તો તેમના એક વખતના મિત્ર તરીકે — અને હું ધારું છું કે આજે પણ હું તેમનો દુરમન નથી બન્યો — હું તેમને ખાતરી આપવા માગું છું કે એ ભય રાખવાને કશું જ કારણ નથી. તમે કહો છો કે યુલામી પ્રયા ન્યાય છે અને તેનો ફલાવો થવો જોઈએ. અમે કહીએ છીએ કે એ પ્રયા અન્યાયી છે અને તેથી એને વધતી અટકાવતી

જોઈએ. ગસ, આપણી વચ્ચે તફાવત હોય તો માત્ર આટલો જ છે.’

પરંતુ સિંકનની બધી આજીજ, વિનવણી અને સમજૂતી દક્ષિણના શેડોએ કાંતે ન ધરી. તેઓ મને મડચા હતા અને પોતાની ધનદોલત અને સાધન-સામગ્રી ઉપર મુસ્તાક હતા. તેમને તો પોતાનું ધાર્યું જ કરાવવું હતું અને તે ન જ થાય તો ગમે તેમ કરીને — સુધને બેખમે પણ — સંયુક્ત રાજ્યમાંથી છૂટા પડવું હતું. તેમની સંપત્તિ અને સાધન-સામગ્રી ઉપર તેમને અટલ વિશ્વાસ હતો. એ અંધ વિશ્વાસે જ છેવટે તેમને જો દીધો — તેમનો વિશ્વાસ-ધાત કયો.

સિંકનની એક માત્ર ચિન્તા ગમે તે જોગે સંયુક્ત રાજ્યનું બંધારણ ટકાવવાની હતી. તેને એ બંધારણ પ્રત્યે ભારે મમતા હતી. તેને એવા અચળ વિશ્વાસ હતો કે, એ બંધારણ સંયુક્ત રાજ્યના શેડોની સ્વતંત્રતાનો જ નહિ, પણ વહેલામોડા આખી દુનિયાના પીડિત અને દક્ષિત શેડોના બંધવિમોચનનો અમર પટો છે. સાચે જ અમેરિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય એ તે સમયે દુનિયાભરમાં શોકાસનનો પ્રથમ અખતરો હતો. એ રાજ્યની એક પ્રજા અને સંગઠિત લઘુમતી પોતાની સંપત્તિ અને સાધનસામગ્રીને બેલે વિશાળ જાડુમતીને અવગણી જોડુકમીથી પોતાનું ધાર્યું કરાવવા કમર કસે, એમાં સિંકને જનતાના મૂળજૂત દોકો ઉપર — શોકાસન ઉપર — આક્રમણ દેખાયું. આથી જનતાના મૂળજૂત દોકો ઉપરના આવા આક્રમણને ગમે તે જોગે ખાજવા અને અમેરિકાના શેડોની જ નહિ, પણ સારી દુનિયાના શેડોની ભાવિ પેઢીઓ માટે શોકાસન મુરસિત કરવા, તેણે દંડ સંકલ્પ કર્યો. તે કહે છે કે, ‘જે સરકાર જનતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ ન હોય તે પોતાની રક્ષા કરવા પણ સમર્થ નીવડે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે.’

શેડોસન વિષેની તેની આ ઉદાત્ત ભાવના અને તેને રક્ષવાનો પોતાનો દંડ સંકલ્પ પ્રમુખનો હોલો બેવાને યોશિંગ્ટન જતાં રસ્તામાં ફિલાડેલ્ફિયાના ‘ઈન્ડિપેન્ડન્સ હોલ’માં તેણે વ્યક્ત કર્યો. પ્રમુખ

ચૂંટાયા પછી લિંકન પાસે તેની રાજનીતિ અંગે નિવેદન કરાવવા અનેક લોકોએ માગણી કરી હતી. પણ તે બધાને તેણે ના જ બણી હતી. રખેને, પોતપોતા બોલવાનો અવલોકા અર્થ કરી દક્ષિણના લોકોને વિરોધ કરવાનું એક વધુ બહાનું મળી ગયું અને બળતામાં ઘી હોમાય. પણ ફિલાડેલ્ફિયાના 'ઈન્ડિપેન્ડન્સ હોલ્ડ'માં — ત્યાં આંગળ છગ્ગડ સાથેના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યા પછી રાષ્ટ્રનાયકોએ સંયુક્ત રાજ્યનું બંધારણ ધડધું હતું — તેનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું તે વખતે દેશની એ કોટકડીની ધડીએ તેને જૂનો ઉન્નતવળ અને કીર્તિવંત ઇતિહાસ યાદ આવ્યો, તે લાગણીવશ થયો, પરિણામે પોતાના ઉપર મૂકેલા મોનનો પ્રતિબંધ તેણે તોડ્યો અને પોતાના ભાવિ કાર્યની રૂપરેખા દોરી.

'મારી એવી એકે રાજકીય ભાવના નથી કે જે સ્વતંત્રતાના જાહેરનામામાં વ્યક્ત થયેલી ભાવના-માંથી જગી ન હોય. જે પુરુષોએ આ રચણે એકા મળી સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું ધડધું અને તેનો અમલ કર્યો, તેમણે કેવાં ભારે જોખમ ખેડ્યાં હતાં, તેના ઉપર મેં વારંવાર વિચાર કર્યો છે. જેણે સ્વાતંત્ર્ય હાંસલ કર્યું, તે સેનાના સૈનિકો અને અમલદારોએ કેવી ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી, તે વિષે પણ મેં વિચાર કર્યો છે. એવા કયા મહાન સિદ્ધાંત અથવા ઉદાત્ત કલ્પનાએ આજ સુધી આ સંયુક્ત રાજ્યને એક જ રાષ્ટ્રનું એ વિષે પણ મેં અનેક વાર વિચાર્યું છે, સંસ્થાનો માતૃદેશથી છૂટાં પડ્યાં એ જિના-માત્રે નહિ, પણ સ્વતંત્રતાના જાહેરનામામાં સમાયેલી ભાવનાએ સ્વતંત્રતા અર્પી છે — માવ આ દેશના લોકોને જ નહિ, પણ હું ધારું છું કે, સદાકાળને માટે સારી દુનિયાના લોકોને. તેણે એવો કોલ આવ્યો છે કે, અધિકાંશે માનવમાત્રના ખજા ઉપરથી યુવામીની ધૂંસરી દૂર થશે અને બધાને સમાન તક પ્રાપ્ત થશે. આ ભાવના સ્વતંત્રતાના જાહેરનામામાં વ્યક્ત થયેલી છે. મિત્રો, તમને હું પૂછું છું કે એ જુમિકા ઉપર આ દેશને ઉગારી શકાય ખરો? જો એ શક્ય હોય તો એ રીતે દેશને ઉગારવામાં સદાયભૂત થવાને હું મારી જાતને દુનિયામાં સૌથી વધારે ભાગ્યશાળી માનીશ . . . પરંતુ એ સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કર્યો વિના આ દેશને ઉગારી શકાય એમ ન હોય . . . તો

એ સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરવા કરતાં બહેતર છે કે હું આ રચણે દાર ધર્ષ જઈ. આજની સ્થિતિ જોતાં, મારાં ધારવા પ્રમાણે તો, યુદ્ધની કે ખૂનરેણી કરી જ જરૂર નથી. એ સાવ જિનજરૂરી છે. હું એ ઉપાયની તદ્દન વિરુદ્ધ છું, અને આગળથી જ જાહેર કરું છું કે સરકારને તેમ કરવાની ફરજ પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ખૂનરેણ કદી થનાર નથી. સરકારની સામે બળનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે કદી પણ બળનો ઉપયોગ કરશે નહિ. મિત્રો, આગળથી કંઈ પણ તૈયારી વિનાનું માટું આ ભાવણ છે. હું અહીં આવ્યો ત્યારે, મારે બોલવાનું હતું એવી મારી જિલકુલ ધારણા નહોતી. આથી હું કંઈ અજૂરગુંત બોલ્યો હોઉં એમ પણ બને. પણ હું એવું કશું નથી બોલ્યો કે જેને ખાતર હું જીવવા અથવા ઇશ્વરની એવી મરજી હોય તો મરવા ઇચ્છતો ન હોઉં.'

લિંકન રિપબ્લિકનિસ્ટની નીકળ્યો ત્યારે તે વોશિંગ્ટન મુખ્ય પહોંચ્યો કે કેમ એ વિષે ધણીને શંકા હતી. કારણ, તે રાજધાનીમાં પહોંચે તે પહેલાં જ રસ્તામાં તેને પૂરો કરવાનું દક્ષિણના લોકોએ કાવતરું રચ્યું હતું. લિંકનને પણ એની ખબર હતી, પણ તે તેણે મજબૂતી નહોતી. પરંતુ આર્લિંગટોન પહોંચ્યા પહેલાં તેને બે બરોસાદાર વ્યક્તિઓ તરફથી સ્વતંત્ર રીતે એ કાવતરાની ચોક્કસ માહિતી મળી. હવે ખોટી હિંમતનો દેખાવ કરી કાવતરાખોરોના હાથમાં જઈ પડી પોતાના જીવનકાળને જોખમાવવાનું લિંકનને ઉચિત ન લાગ્યું. આથી પોતાની ખાસ ગાડી છોડી, 'વોશિંગ્ટન મેક્લેવનાત એક અગત્યના પારસલ' માટે થોભાવેલી સામાન્ય ગાડીમાં તે એડે. આમ અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યનો ચૂંટાયેલો પ્રમુખ, કરી પણ ધામધૂમ કે હાહાહ વિના, એક સામાન્ય માણસની ઢેઠ, વહેલી સવારે એકલો રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યો. રાજધાની પણ અનેક જસસો અને કાવતરાખોરોથી ભરપૂર હતી, અને હજી પણ લિંકન પ્રમુખનો હોદ્દો નિર્વિધ્ને લઈ શકશે કે કેમ, એની ત્યાંના લોકોને ખાતરી નહોતી. પરંતુ લોકોનો આ ભય ખોટો હતો અને એથી માથાને દિવસે લિંકન કોંગ્રેસના સભ્યો, સેનેટરો, પરદેશના એલચીઓ અને રાજધાનીના લોકોની પ્રતિષ્ઠિત સભા સમક્ષ પોતાનું ઐતિહાસિક પ્રારંભિક

વ્યાખ્યાન આપવા બિન હોય. આ વ્યાખ્યાન તેણે રિંગ્રોફિલ્ડમાં કેટલાય દિવસો સુધી એકાંતમાં ચિંતન કરીને કાઢી પછી સલાહ લીધા વિના તૈયાર કર્યું હતું. એમાં તેણે સ્પષ્ટતા અને નરમાશયી પણ મહત્તાપૂર્વક પોતાના ભાવિ રાજ્યવહીવટનું નિરૂપણ કર્યું હતું. પણ તેનો મુખ્ય ભાગ દક્ષિણના શેડોને ઉદ્દેશીને હતો. સંયુક્ત રાજ્યમાંથી છૂટાં પડી અને આત્મભોગોથી પુનિત થયેલી એકતાને ન તોડવાની દૃઢબરી અપીલ કરીને, તે દક્ષિણનાં સંરચાને ઉદ્દેશીને કહે છે :

‘મિત્રો કામદા ધડી શકે તે કરતાં વિદેશીઓ સંધિના કરાર વધારે હળવા કરી શકશે ? અને મિત્રો પાસેથી કામદાનું પાલન કરાવી શકાય તેના કરતાં પરદેશીઓ પાસેથી સંધિનો અમલ વધારે વફાદારીથી કરાવી શકાશે ? સમજીને કે તમે સુદ્ધ આદરી બેઠા; પણ સદાકાળ માટે તો તમે ન જ લડી શકો. અને એકે પક્ષને કશો લાભ થયા વિના તથા ઉભય પક્ષની બારે ખાતાખરાબી થયા પછી તમે લડતા અટકો, એટલે વળી પાછો એકબીજા સાથે પરસ્પર વ્યવહાર ચાલુ કરવાની ચરતો નક્કી કરવાનો એ ને એ જૂનો પુરાણો સવાલ ફરીથી ઉપસ્થિત થાય જ છે. . . . મારા અસંતુષ્ટ દેશબંધુઓ, આંતર-વિશ્વનો મહાન સવાલ મારા હાથમાં નહિ પણ તમારા હાથમાં છે. સરકાર કદી પણ તમારા ઉપર દુશ્મની કરનાર નથી. . . . આપણે દુશ્મનો નથી પણ મિત્રો છીએ. આપણને દુશ્મન બનવું ન જ ધટે. આવેશને કારણે આપણા સંબંધો બંધે તંજ અન્યા હોય, પરંતુ તેથી આપણાં પ્રેમનાં બંધનો તૂટ્યાં ન ભેદાં.’

લિંકને મૈત્રીનો લંબાવેલો હાથ દક્ષિણના શેડોએ તિરસ્કાર અને બેદરકારીથી તરછાડ્યો. તેની પ્રેમ અને મૈત્રીની અપીલનો પડો ઝીલવાને તેમણે ના પાડી. દક્ષિણના ઉન્નત સંસ્થાનોએ તેમને દહામદ ન છોડ્યો એટલું જ નહિ, પણ લિંકનની ચૂંટણી પછી થોડા જ સમયમાં એ સંસ્થાનો પૈકી છ સંયુક્ત રાજ્યમાંથી છૂટાં પડ્યાં અને પૂર્વેથી લાઠીની તૈયારી કરવા મંડી પડ્યાં. અધૂરામાં પુરું એ વખતે સમ્પ્રદાય સરકારનાં સૂત્રો પણ દક્ષિણવાસીઓના હાથમાં હતાં. અમેરિકાના બંધારણ અનુસાર ચૂંટણી

થયે ચાર માસ પછી નવો પ્રમુખ પોતાના હોદ્દાને હવાલો સંભાળે છે. આ ચાર માસના ગાળામાં જૂના પ્રમુખે સંયુક્ત રાજ્યમાંથી મનસ્વીપણે છૂટાં પડનાર સંસ્થાનો સામે કંઈ જ પગલાં ન લીધાં એટલું જ નહિ, પણ તેમની લડાવટ તૈયારી પ્રત્યે પણ તેણે આંખ આડા કાન કર્યાં. એ સમય દરમ્યાન નાણામંત્રીએ રાજ્યની તિબેરી તળિયા-ઝાટક કરી દીધી, સુદ્ધમંત્રીએ બધો દારોગો અને બીજો સુદ્ધસરંજામ દક્ષિણમાં સરકાવી દીધો, નોકા-મંત્રીએ સુદ્ધનાં જહાજો દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં ખસેડી મૂક્યાં; અને છેલ્લી ધડી સુધી આવાં દેશદ્રોહનાં કામ કરી, લિંકન પ્રમુખનો હોદ્દો ધારણ કરે તે પહેલાં જ તેની પાંખ કાપીને એ બધા બાગી ગયા.

પણ લિંકનની મુશીબતોનો આટલેથી જ અંત આવતો નથી. દક્ષિણના શેડો પોતાના બ્યેવની આગતમાં એકગત અને દઢ હતા, તેટલા જ ઉત્તરના શેડો શિથિલ અને પરસ્પર બિલ મત ધરાવતા હતા. ઉત્તરના ઉમેરોટિક પક્ષના શેડો ગમે તે ભોગે લડાઈ ટાળવા માગતા હતા અને તેઓ લિંકનને અતિશય ઉદાસ મણતા હતા. એક એવો પણ પક્ષ હતો જે કહેતો કે દક્ષિણના શેડોને આપણી સાથે ન પાલવે તો ભલે તેઓ પોતાનું અલગ રાજ સ્થાપે. એટલા માટે લડાઈ ચાને ? ન્યારે અંધીરા ગુલામીનિવેષે લિંકનને સાવ મોજો, મવાળ, નિર્ભય અને કરી પણ આવડત વિનાનો મણતો અને એકદમ ગુલામી રદ કરીને લડાઈ જાહેર ન કરવા માટે તેના ઉપર ગાળોદો વરસાદ વરસાવતા હતા. આમ પ્રમુખ થયા પછી જ લિંકનના જીવનની આકાશમાં આકરી કસોટી ચર ચર્ચ. પરંતુ જેમ જેમ તેની અધિપરીક્ષા આકરી બનતી ગઈ, તેમ તેમ તેનું કુદૃન અનેરી પ્રભાથી ઝળકતું ગયું, અને અતિ પોતાના રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રેમ અને મમતાથી વેર, ધિક્કાર અને ગેરસમજની અભેદ દીવાલો બેદી, તે શત્રુ અને મિત્ર, ગોરા અને કાળા, ગરીબ અને તબંગર સર્વેનો ચિરંજીવ તારણદાર અને રાષ્ટ્રપિતા બન્યો.

દેશની કટોકટીને એ ગંભીર પ્રસંગે લિંકને પોતાના પક્ષની નદિ પણ સર્વપક્ષીય રાષ્ટ્રીય સરકાર રચી અને ઉમેરોટિક પક્ષના ચાર તથા પોતાના પક્ષના ત્રણ પ્રધાનો નીમ્યા. પ્રધાનમંડળમાં પોતાના પક્ષને

બહેલે વિરોધપક્ષની બહુમતી કેમ રાખી? એ સવાલના જવાબમાં સિંકન કહેતો કે, હું રિપબ્લિકન પક્ષનો ખરો ને, એટલે પ્રધાનમંડળમાં બંને પક્ષનું સમતોલપણ જળવાઈ રહેશે. આ બધા પ્રધાનો સિંકન પ્રત્યે બહુ નફરતથી જોતા હતા અને તેનો ઉપહાસ પણ કરતા હતા. તેમના મનમાં તો એવું હતું કે, પશ્ચિમના અરણ્ય પ્રદેશનો આ બસો-બોજો કડિયારો વિધિવશાત પ્રમુખ ચૂંટાયો ખરો, પણ રાજ્યકારભારમાં એનાથી શું નીવડવાનું છે? એ તો શોભાના પૂતળા તરીકે રહેશે; બધો વહીવટ તો અમારે જ કરવાનો રહેશે. સેવર્ડ નામના પ્રધાને તો આ માન્યતાથી દોરાઈને સિંકનને પત્ર લખીને પૂછ્યું કે, ‘દેશની રાજ્યવ્યવસ્થા અને પરદેશનીતિનું સંચાલન અને નિયમન કેટલું કરનાર છે?’ અને પછી જણાવ્યું કે, ‘એ બધી જવાબદારી ઉપાડવા હું તૈયાર છું; અલગત એનો બધો પથ તો પ્રમુખને માગે જ જશે.’ સિંકન સેવર્ડનો આશય પામી ગયો, પણ તેણે ફરેલી પોતાની આ અવગણના ગળી જઈ તેણે એને એવો કુનેહ અને વિનય બરોડો જવાબ આપ્યો કે બધી સેવર્ડને માફ પછી ન લાગે અને પોતાનું વર્ચસ સચવાય. તેણે લખ્યું કે, ‘બંધારણ અનુસાર એ બધી જવાબદારી પ્રમુખે જ ઉઠાવવાની હોય છે અને તે હું સંપૂર્ણપણે ઉઠાવવાનો છું. અલગત એમાં મારે તમારી અને આખા પ્રધાનમંડળની સલાહ લેવાની રહેશે જ.’ પરંતુ પોતાની કુશળતા, આવડત, દીર્ઘદષ્ટિ, ખામેશી અને મમતાથી યોગ્ય જ વખતમાં તેણે બધા પ્રધાનોનાં દિલ જીતી લીધાં અને તેમને એવા મંત્રમુગ્ધ કરી મૂક્યા કે, કોઈ મદદારી પોતાનાં જાનવરો પાસે ધાધુ કામ કરાવે તેમ તે બધા પ્રધાનો પાસેથી ધાધુ કામ કરાવવા લાગ્યો. એક પ્રધાન તો એમ જ કહેતો કે, ‘પ્રધાનમંડળમાં મત માત્ર એક જ છે અને તે પ્રમુખનો.’ સેવર્ડ પણ એક માસ પછી પોતાની પત્નીને લખેલા કાગળમાં જણાવે છે કે, ‘અમારા બધામાં પ્રમુખ જ બધી રીતે ટેક છે.’

હવે, ‘શુભામી રદ કરો’, ‘દક્ષિણ સામે લડાઈ જાહેર કરો’ એ યોકારો ઉતરમાં સર્વત્ર ઊઠવા લાગ્યા. પણ સિંકને એકે વાત કાને ન ધરી. આને લીધે તેની સામે સર્વત્ર બારે ગેરસમજ બીજી યઈ. ‘એને લડવું નથી’, ‘એને શુભામીની દર્શી પડી નથી’,

વગેરે અનેક આક્ષેપો એના ઉપર ઠેકઠેકાયેથી થવા લાગ્યા. પણ સિંકન પોતાની નિશ્ચિત રાજનીતિ ઉપર અચળ રહ્યો. આ વખતે બધા જ એક યા બીજા પક્ષની સંકુચિત દષ્ટિથી જોતા હતા. માત્ર સિંકન જ સમગ્ર દેશના હિતની દષ્ટિથી વિચાર કરતો હતો. આથી એ પક્ષાપક્ષીની આંધીમાં સિંકનની નીતિ કોઈ ન સમજ શક્ય; પણ વખત જતાં જ્યારે ઉત્તર તેમ જ દક્ષિણના લોકો એની કાન્તદર્શી રાજનીતિ સમજ્યા, ત્યારે સૌએ તેને પોતાનો તારણકાર માન્યો અને દેશના સાચા રક્ષક તરીકે તેને પૂજવા લાગ્યા. અમેરિકામાં તેમ જ દુનિયાભરમાં સિંકનની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય એ જ છે.

ઉત્તરના લોકો શુભામીને તત્કાળ નાખૂદ કરવા માગતા હતા અને દક્ષિણના લોકો તેને વિસ્તારવા માગતા હતા. આ બંને માગણીઓ ગેરવાજબી હતી. કારણ, દેશના બંધારણ અનુસાર દક્ષિણના લોકોની સંમતિ વિના તેને નાખૂદ કરવી અથવા ઉત્તરના લોકોની સંમતિ વિના તેને વિસ્તરવા દેવી એ બંને વસ્તુ ગેરકાયદેસર હતી. પ્રમુખ તરીકે સિંકનની પ્રથમ અને સર્વોપરી ફરજ દેશની એકતા અખંડિત રાખવાની હતી; શુભામી નાખૂદ કરવાની કે તેને વિસ્તારવાની નહિ. આથી તે છેવટ સુધી પોતાની ફરજ ઉપર મક્કમ રહ્યો અને રાજ્યની એકતા સાચવવાનું ધ્યેય જ હમેશાં પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યું. જોકે તેને સંપૂર્ણ પ્રતીતિ હતી કે, યુદ્ધ યશે જ તો હાલી ગયેલી શુભામીની પ્રથા તેના વરોળખાંથી ન ટપી શકે. આપણે આગળ જોઈશું કે તેની આ ધારણા અક્ષરશઃ સાચી પડી.

દક્ષિણનાં છૂટાં પડેલાં સરદારો સામે સત્તર યુદ્ધ જાહેર કરવાની ઉત્તરના લોકોની માગણીની બાબતમાં પણ તે પોતાના નિશ્ચય ઉપર મક્કમ રહ્યો. સંયુક્ત રાજ્યને અખંડ રાખવાના પોતાના મહામારત કાર્યમાં તેને આખી દુનિયાના લોકોની સહાયશ્રુતિ જોઈતી હતી. આથી તે કોઈ પણ સંજોગોમાં હલ્તો કરવાની પહેલ કરી દુનિયાની નજરે આક્રમણ કરનાર તરીકે લેખાવા માગતો નહોતો. આથી યુદ્ધ જાહેર કરવાના બારે દબાણ છતાં ‘સરકાર કદી પણ તમારા ઉપર હલ્લો કરનાર નથી’ એવા પોતાના પ્રારંભિક બાપણમાં દક્ષિણના લોકોને આપેલા કેલ ઉપરે જ તે

અમગ રહ્યો. વળી યુદ્ધ કરવું જ પડે તો તે એવા પ્રસંગની રાહ જોતા હતા કે જે ઉત્તરના લોકોનું સ્વાભિમાન જન્યત કરે અને પરપરના મતભેદ ભુલાવી તેમને એકમત કરે. દક્ષિણના લોકોને પણ યુદ્ધની શરૂઆત કરવાની જવાબદારી ટાળવી હતી, પણ સિંકનની અખૂટ ધીરજે તેમની ધીરજ ખુટાડી. તેમના પ્રદેશમાં આવેલા શેરૂં સમ્રટ નામના મજબૂત કિલ્લામાંથી સરકર ખસેડી લેવાની તેમણે માગણી કરી અને તેમ ન કરવામાં આવે તો ચેલીસ કલાકમાં તેના ઉપર હુમલો કરવાની ધમકી આપી. એટલા થોડા સરકરથી શેરૂં સમ્રટનું રક્ષણ કરવું અશક્ય હતું, એટલે બધા પ્રધાનોએ અને વડા સેનાપતિએ પણ એ કિલ્લો ખાલી કરવાની સિંકનને સલાહ આપી. પણ સિંકનની ગણતરી જુદી જ હતી. તેણે સમ્રટના સેનાપતિને હથેલી થપા વિના તાથે ન થવાનો હુકમ આપ્યો અને ત્યાંના સરકર માટે ખોરાકપાણીની સામગ્રીથી ભરેલું વઢાણ સત્તર રજાના ક્યું. આ વઢાણ પહોંચે તે પહેલાં જ સમ્રટ ઉપર હથેલી થપો અને તેના સેનાપતિએ હથિયાર ફેંકાં મૂક્યાં. વળી વિજયના ઉન્માદમાં આવી ગયેલા

દક્ષિણના સરકરે એ ખોરાક ભરીને મોકલેલા વઢાણને પણ સરકરી વઢાણ ગણીને તેના ઉપર હથેલી ક્યોં અને સંયુક્ત રાજ્યના વાવટાને તોડી પાડ્યો. આ વખતે પણ સિંકનની ગણતરી ઠાવ્યી પડી. સમ્રટ ઉપર થયેલા હક્કારી અને સંયુક્ત રાજ્યના વાવટાના થયેલા ભારે અપમાનથી ઉત્તરના લોકોનું સ્વાભિમાન ધ્રુવણું અને દક્ષિણ પ્રત્યે ભારે રોષની લાગણી ભૂખી બીડી. સર્વત્ર પક્ષના ભેદભાવ ભુલાઈ ગયા અને દેશની એકતા જળવવા માટે આવી પહેલું યુદ્ધ અંત સુધી લડી લેવા માટે બધા પક્ષો એકત્ર થઈ ગયા. સિંકને ૭૫,૦૦૦ સ્વયંસેવકોની માગણી કરી. ટૂંક સમયમાં એથી પણ વધારે સંખ્યામાં સ્વયંસેવકો મોકલાયા. આમ યુદ્ધની આગ ટાળવાના સિંકનના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યાં, અને લાંબા કાળ સુધી ધુમાળા પછી શુભાખીના સવાસમાંથી જ આંતરવિગ્રહનો દાવાજળ ભૂખી બીડ્યો. એની જવાબમાં આખા સંયુક્ત રાજ્યને આવરી લીધું અને લાખો નિર્દોષ અસરિતોનો ભોગ લીધો. 'તુલસી કાપ ગરીબજી કબૂ ન ખાલી જાય.'

મઝિલાઈ બંન્ન દેસાઈ

વ હે વા રુ ખ જો જ - ૧૧

પંચાંગ : તિથિ, કરણ અને યોગ

તિથિ. તિથિ પ્રમાણે ચંદ્રની કળા વધે યો છે અને ચંદ્ર વહેલો મોડો જાગે આયને છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. ચંદ્ર જોગવા આયમવાના વખતનો દિસાજ આપણે અંક ૭માં જોયો. તિથિઓમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય એટલે વધપટ યાવ છે એવી સામાન્ય સમજણ છે. પણ ખરી રીતે તિથિઓ વધતી કે ઘટતી નથી તો પછી આ વધપટ કેવી રીતે દેખાય છે તે જોઈએ. આ માટે, તિથિઓ કેવી રીતે ગણાય છે, તે પહેલાં સમજી લેવું જોઈએ.

અમાસે સુર્ય અને ચંદ્ર સાથે હોવાથી ચંદ્ર દેખાતો નથી. પૂનમે સુર્ય અને ચંદ્ર પૃથ્વીથી સામ-સામેની દિશાએ હોવાથી અને સુર્યનો પ્રકાશ ચંદ્ર પર પડતો હોવાથી પૂર્ણ ચંદ્ર દેખાય છે. અમાસે ફરીને તે સુર્યની સાથે આવવાથી દેખાતો નથી. અમાસથી અમાસ સુધી ૩૦ તિથિઓ છે, તેથી

એક તિથિમાં એક આંટાનો, એટલે ૩૬૦ અંશનો ૩૦ મો ભાગ, એટલે ૧૨ અંશ યાવ છે. આનો અર્થ એ થયો કે, ચંદ્ર સુર્યથી ૧૨ અંશ આગળ જાય ત્યારે સુદ એકમ પૂરી યાવ છે, ૨૪ અંશ આગળ જાય ત્યારે સુદ બીજ પૂરી યાવ છે; ચંદ્ર સુર્યથી ૧૮૦ અંશ આગળ એટલે તેની સામે હોય ત્યારે પૂનમ પૂરી યાવ છે, અને બંને સાથે હોય ત્યારે અમાવાસ્યા પૂરી યાવ છે.

પંચાંગમાં તિથિનાં ધરીપણ આપેલાં હોય છે, તેનો અર્થ નક્કરતાં ધરીપણની પેઠે જ કરવાનો છે; એટલે સુયોદય પછી તેટલાં ધરીપણ વીતે તે તિથિ પૂરી યાવ છે.

આ શાસ્ત્રીય યાત યર્ષ પણ વહેવારમાં એટલે કામગીર, કિસાખના ચોપડા, ખેડેમાં તિથિ સંદેખ જુદી રીતે ગણાય છે, કારણ કે દિવસના ગમે તે

સુધી છે અને તે પછીનો સાંખ્યોગ સિદ્ધ્યોગના અંત પછી ૪૬ ધરી ૫૭ પૂર્ણ સુધી છે. સિદ્ધ્યોગ ૨૧મો યોગ છે, તેથી તે પૂરો થાય, ત્યારે આરંભ-સ્થાનથી સૂર્ય અને ચંદ્રનાં અંતરોનો સરવાળો ૧૩ અંશ ૨૦ કલાક $\times$ ૨૧ = ૨૮૦ અંશ થાય. (ના) નાગકરણ અમાવાસ્યાની સાથે જ સમાપ્ત થાય છે. તિથિનાં ધરીપણ આપવામાં આવ્યાં છે, ત્યારે કરણની માત્ર ધરી આપવામાં આવી છે. તેથી અમાવાસ્યાની ૭ ધરી ૪૭ પળને બદલે નાગકરણની ૮ ધરી (લગભગ) આપી છે. નાગકરણના અંત પછી ૨૫ ધરી સુધી ત્યાર પછીનું કિંસ્તુધ કરણ ચાલશે. (દિ) દિનમાન ૩૧ ધરી ૬ પળ છે. (કા) કારત્તી તારીખ ૨૭, (અ) અંગ્રેજ

તારીખ ૨, (૨.ઉ.) રવિઉદય ૬ કલાક ૨૫ મિનિટ અને (૨.અ.) રવિઅસ્ત ૬ કલાક ૫૧ મિનિટ છે. આ ઉપરથી દિનમાન ૧૨ કલાક ૨૬ મિનિટ એટલે ૩૧ ધરી ૫ પળ આવે, તે અગાઉ અપેક્ષા દિનમાન સાથે લગભગ મળી રહે છે. ચંદ્ર સૂર્યોદયથી ૪૬ ધરી ૧૬ પળ પછી કન્યા રાશિમાં પ્રવેશ કરે છે. નં. એ મરાઠી 'નંતર' (પછી) નો પહેલો અક્ષર છે.

આમ પંચાંગના દૈનિક કેદાઓના આંકડાની સમજણ છે. આ ઉપરાંત રોજની પરચૂરણ બીજી હકીકતો આપવામાં આવે છે એ વિષે આવતા અંકમાં કહીશું.

હરિહર ભટ્ટ

વર્ધાચોજના-એક મૂંઝવતો પ્રશ્ન

શ્રી. તંત્રીજી, 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'

વર્ધાચોજનાની બાબત આપના માસિકમાં અવારનવાર કાંઈ ને કાંઈ સામગ્રી પીરસાતી રહે છે. તે બીનાથી પ્રેરાઈને હું આજે મારી એક મૂંઝવણ આપની સમક્ષ રબ્દ દુઃખે; એ આસાએ કે, તેનું કાંઈક નિરાકરણ મને મળે.

વર્ધાચોજના બાબત અનેક વિચારકોએ ચોતપોતાની રીતે ઘણું કહ્યું છે, અને હજી કહેવામાં બધા છે. વર્ધા-ચોજના કેળવણીની નવીન પદ્ધતિ છે, એમ પણ ચાર-ચાર કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તેને નવી પદ્ધતિ કહેવાથી એટલું જ સૂચિત થાય છે કે, તેની હેઠળ પણ, અત્યારે શીખવાતા વિષયોનું ધણુંજુદ જ્ઞાન—અવજન, કાંઈક પસંદગી કરીને જ—વિદ્યાર્થીને આપવાનું જ છે; મગ્ન તેની પદ્ધતિ કાંઈક બદલવાની છે. અર્થાત્ તે માહિતી કાંઈક ચાલાના હોયો અને કેન્દ્રમાં રાખીને, તેના 'અનુબંધ'માં વિદ્યાર્થીને આપવાની છે, એટલું જ.

ચરંતુ અને દાઢે છે કે, વર્ધાચોજનામાં મગ્ન પદ્ધતિને જ ફેરફાર નથી; પરંતુ કેળવણીની સમૂળગી કલ્પનાને જ ફેરફાર છે. એ ફેરફાર કેળવણીની અત્યારની પદ્ધતિને બાધક નીવડે તેમ છે એટલું જ નહીં, પણ તે પદ્ધતિ દ્વારા અપાતા શિક્ષણની સારીય વસ્તુને પણ બાધક નીવડે તેમ છે. અર્થાત્ કેળવણીનું સાધન તેમ જ સાધ્ય બને વિષેની અત્યારની કલ્પનાને તે ધરમૂળથી જ છેડે કરાડે છે.

મારું કથન હું સરઆતમાં જ એક ઉદાહરણરૂપ દુવનાથી રપદ કરી લઉં. નાંધીજીને રેડિયો એ જેમ કપડાં કલ્પત કરવાનું નવું સાધન છે પદ્ધતિ માત્ર નથી; પરંતુ તે તે આખી મૂડીવારી અર્થવ્યવસ્થામાં—મૂડી, મૂડીદારો, મન્દિરો, માલતું ઉત્પાદન, અને ધનની વહેંચણી, એ બધી બાબતોમાં—આમલ-ફેરફાર કરવાની વસ્તુ છે,

અને તેથી જ કેટલાક લોકો તેને પ્રગટિના કાંટો હાલર વર્ષ પાછો લઈ જનાર વસ્તુ કહે છે; તેનું જ વર્ધા-ચોજનાનું પણ છે. વર્ધાચોજના ભલે આજે નાંધીજી પ્રાથમિક સાત વર્ષો પૂરતી જ હશે; જેમ રેડિયોને સરઆતમાં પરદેશી મૂડીદારોના હાથમાંથી ફેરોને મુઝા કરવાના—૬૪ ફોન રેડિયો પરદેશ જતા અટકાવવાના—સાધન તરીકે જ રબ્દ કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ એ નાના સરખા રેડિયોના કાંચો તાંતણે તે આખી અર્થવ્યવસ્થા—આખી જીવનવ્યવસ્થા—અરે આખી સમાજ-વ્યવસ્થાને ફેરવી નાખનારી વસ્તુ છે, એ અનુભવે આજે આપણે રપદ જોઈ શકીએ છીએ.

તે પ્રમાણે એ વર્ધાચોજના પણ અત્યારે કેટલાક માને છે તથા કહે છે તે પ્રમાણે,—મામડાંનાં અમણ છેડારાં, કે જેમને આજે એમેશ નિજાણની સગવડ પહેંચાવી શકતી નથી, તેમને 'કાંઈક' અને તેજ સરઆતનાં સાત વર્ષ ફરચાન આપવા માટેની ચોજના જ નથી. તેની પાછળ તે એવી વસ્તુ રહેલી છે કે, તેનું જે ચાલું તો, જ્ઞાનના તમામ મૂડીદારો, તેમની તમામ મૂડી, તેમનાં તમામ કારખાનાંઓ, તેમનું તમામ ઉત્પાદન, અને તેમને તમામ ધર્મો રોજગાર નાશ પામવાનાં છે. એ વસ્તુ તે આખી જીવનવ્યવસ્થામાં, અને એ રીતે આખી સમાજ-વ્યવસ્થામાં ધરમૂળથી કાંતિ કરનારી છે.

અવજન, એ તો મારી સમજ છે. અને તે સમજ ખરી છે કે બોહી છે, તે જ મરે ભણવું છે. એ ભણવામાં આપ મને સદાચમત ધરો, તો હું આપનો ધન્ય જ આશ્વાસી થઈશ.

પ્રથમ, હું વર્ધાચોજનાના 'દાઢ' વિષેની મારી કલ્પના બની રહે તેટલી રપદવાધી રબ્દ દુઃખે. તે ઉપરથી મારી વિચારસાગી આપ ભળી શકો; તથા

ક્યાં સુધી હું બરાબર ચાલું છું, અને ક્યાંથી — કે કદાચ ધરમણી — હું આડા ફેરફાર છું, તે ખતાવી શકેશો.

મારું એવું માનવું છે કે, કેળવણીની વધાયોજનાને તેના આદ્ય ઉત્પાદકની જીવનસરણી અને વિચારસરણીથી જુદાં પાડીને સમજવી ન જોઈએ, અલગત, આમ કહીને હું વધારેપડતા બીંડા પાણીમાં બિતરી નહીં છું, એની મને ખબર છે. પરંતુ મારે મારા મુદ્દાને દેડકામાં રમક કરવો હોય, તો એવાં રૂબરૂં ખાવાનું સાદસ કર્વાં વિના ચાલે તેમ નથી. ગાંધીજી આધ્યાત્મિક સાધનાની બાબતમાં જે પ્રમાણે અને જે અર્થમાં કર્મમાર્ગી છે, તે પ્રમાણે અને તે અર્થમાં કેળવણીની બાબતમાં તે 'હઘોળ'માર્ગી છે. તેમનું 'અનાસક્ત કર્મ' ને અર્થમાં આધ્યાત્મિક સાધનારૂપ છે, તે ન અર્થમાં હઘોળ તેમને મન કેળવણી-રૂપ છે. બને બાબતોમાં રૂપકની ભાષા સહેજ પછુ નથી. એ માણસ તેમાં રૂપકની ભાષા છે એવું માનીને ચાલશે તે ખત્તા ન ખારો, એમ મને લાગે છે. બીજા એક દાખલાથી તે વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરું. ગાંધીજીને મન રેડિયો સ્વરાજ્યસાધનારૂપ છે. તેથી જ તે વસ્તુ તેમના કેલ્લાથ અનુયાયીઓ કે વિરોધીઓને કોયદારૂપ થઈ પડી છે. જો તે પોતે રેડિયોને સ્વરાજ્ય-સાધનાનું પ્રતીક જ માનવા હોત, કે તેની પાછળની માલગાને જ મુખ્ય માનતા હોત, તો રોડેસના અભિ-પ્રાયને અવગણીને ગંભીર બીમારી કે અશક્તિ વખતે પણ તે રેડિયો ફેરવવાનો આશ્રય ન શખત. તેમના તે આશ્રય 'સોલસ'ગ્રંથ' માટે છે, એવું માનનાંસાઓમાંના હું નથી. અક્ષબત, આ ઉપરથી હું એવું નથી જ કહેવા માગતા કે ગાંધીજી નર્યાં જડ કર્મને જ ઉપારો છે. તે જડકર્મ સાથે 'બુદ્ધિયોગ' અવસ્થા હોવા જોઈએ. પરંતુ તે 'બુદ્ધિયોગ' ઉંચક પણ જોડે અરો કર્મ આચરનારને જ આવે છે, અર્થાત્ ગીતાની ભાષા છોડીને સીધી આપમાં કહીએ તો, એ ક્રિયા પાછળની સત્ત્વના પલ્લુ જોડે અરો એ ક્રિયામાંથી જ — એ ક્રિયા વડે જ બધી થાય છે, તથા જોડે અરો એ ક્રિયાને લાડી કરવામાં જ તેની અવિરતાયતા કે ઉપયોગિતા છે, તેટલે અરો એ ક્રિયા જ મુખ્ય વસ્તુ — એકમાત્ર મુખ્ય વસ્તુ નથી કરતી ? ખાણી, ક્રિયા મુખ્ય છે કે બુદ્ધિ મુખ્ય છે, એ પ્રશ્ન ચર્ચા ખાતર ચર્ચા હોય તો બંને ચર્ચો. વસ્તુતાએ તો, એ બુદ્ધિયોગ કે ભાવનાને તે તે ક્રિયાથી જુદાં પડવામાં કે સમજવામાં જ એક નાદક મુરકેલી બેસી કરાય છે. ક્રિયા વગર સાચો ભાવના સંભવતી ન હોય, તો એ વસ્તુ ક્રિયાની જ અંતર્ગત વસ્તુ છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી ?

અને તેથી જ ગાંધીજી ક્રિયાને જ — હઘોળને જ કેળવણીરૂપ કહેવા માગે છે. હઘોળ દ્વારે કેળવણી નહીં; હઘોળ એને કેળવણીય નહીં; પરંતુ હઘોળ જ એ કેળવણી:

તેથી ન્યારે રેડિયોના રૂની સાથે વાંતણા — અનુબંધ — વળગાડીને ઇન્જિનમાં ઇતિહાસ-ભૂગોળ શીખવવાનું કહેવામાં આવે છે, કે રેડિયો ઉપરથી કપડું — કપડા ઉપરથી રેશમ — રેશમ ઉપરથી ચીન — અને ચીન ઉપરથી ચીનના પાંચ પાદશાહોની ચિત્રવ શીખવવાનું કહેવામાં આવે છે, ત્યારે વધાયોજનાની ડેકડી જ કરવામાં આવે છે, એમ મને લાગે છે. 'વધાયોજનાનું હાઈ' — અનુબંધ' એ મથાણું પણ મને એવું જ લાગે છે. એ ઉલ્લેખ શીખવવાની વસ્તુ તો અગાઉથી નહીં કરી શખ્યા પ્રમાણે ચીન-ઇન્જિનમાં ઇતિહાસ-ભૂગોળ જ હોય, તો પછી તેમને રૂના કાચા વાંતણા સાથે વળગાડીને જ શા માટે શીખવવાં ? એવા વાંતણાઓ — અનુબંધો — એથી એ હઘોળ કે માહિતી વધુ સાચાં — વધુ જીવંત બની શકે, એ બાબતમાં મને શંકા છે. બાકી તો, ન્યાં સુધી આખું વિશ્વ વસ્તુ-તાએ એક 'સુવ'માં 'મહિજા'ની જેડે પંદરાણેજું છે, ત્યાં સુધી કેઈ પણ ક્રિયા સાથે કેઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન એકી શકાય — અનુબંધી શકાય. તેથી કરીને તે બધું જ અનુબંધ જ્ઞાન તે ક્રિયાને ઉપયોગી છે, અથવા તો તે બધા જ્ઞાનને વાર્તાવિક બનવા એ નાની સરખી (તકલીની) કિશોરો સદસ્ય આચરયક છે એમ કહેવું, તે તો મને ઉત્તરપિંડી કે આધારીના નમૂનારૂપ જ લાગે છે.

વાત એમ છે કે, ગાંધીજી ને અર્થમાં કર્મને આધ્યાત્મિક વિકાસ અને મુક્તિનું સાધન માને છે, તે જ અર્થમાં તે કલોગને કેળવણીનું સાધન માને છે. ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એ બેને વિરોધી તરીકે ગમે તેટલાં વર્ણવવામાં આવ્યાં હોય, પરંતુ વસ્તુતાએ ભૌતિક જ આધ્યાત્મિકતાના મૂળરૂપ, પાયારૂપ, તથા બેગવાના સ્થાનરૂપ હોય છે. અને ભૌતિક પ્રાણી તરીકે મનુષ્યને પોતાના ભૌતિક શરીરના નિષાઈ અર્થે જ કલોગ કરવો પડે છે, તે જ સાથે સાથે તેના આત્માના પાપપ્ત માટેના હઘોળ પણ ન ચર્ચી શકતો હોય, તો આત્માની સીધી ખિલવણી માટે તેને સ્પર્શવાનું બીજું સાધન પણ માણસ પાસે નથી. તેથી જ, એ જીવનનિર્વાહ તેમ જ જીવન-વિકાસ સિદ્ધ કરવાના ભૌતિક કલોગને જ કેળવણીતા પણ એકમાત્ર સાધન તરીકે રહી કરવા પાછળ એક ભારે આધ્યાત્મિક તેમ જ ભૌતિક સ્વરૂપ રહેલું છે, એમ મને લાગે છે.

હઘોળ એ કેળવણીનું સાધન શી રીતે હોઈ શકે, એ પ્રશ્નને જવાબ આપવા હું અલારે નહિ જોશું. ભૌતિક કર્મ આધ્યાત્મિક ઉત્તરિનું સાધન શી રીતે થઈ શકે, એ પ્રશ્ન સાથે જ તેને એકી આખું છું. એટલાથી એક રીતે તેને જવાબ અપાઈ જાય છે, એમ હું માની લઉં છું. અને તેથી જ શરૂઆતમાં જ નજીબું કે, ગાંધીજીને કેળવણીના સિદ્ધાંત સમજવા ઉપચારે તેમના મનમાં

રહેલા કમના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતની સમજ પણ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

કુશળતાપૂર્વક જીવનોદ્યોગ કરવા પટે ન માણસની સર્વ શક્તિઓ ક્રમશઃ છે, ખીણે છે અને પ્રગટ થાય છે. એ જીવનોદ્યોગ અમુક ન હોવા જોઈએ એવી મર્યાદા બાંધવાની જરૂર નથી. તેની અંકમાત્ર મર્યાદા એ છે કે, તેનાથી સર્વોદય સધાતો હોવા જોઈએ. અર્થાત્ કોઈ ને કોઈ રીતે તે કુલ માનવજીવનના ધારણ-પોષણમાં ઉપયોગી હોવા જોઈએ.

અવળત, અર્થાત્ યંત્રવાદી સંસ્કૃતિ હેઠળ માણસને જીવનનિર્માણ માટે જે ઉદ્યોગો કરવા પડે છે, તે બધા જીવનના ધારણ-પોષક હોવાને બદલે વિચારત પશુ છે. તે અર્થમાં તે નેના વિકાસના પશુ સાધક નથી જે ઉદ્યોગો માણસમાં 'યોગ' - શક્તિ અર્થાત્ તેની કુશળતાની શક્તિને ખીલવતા નથી, તે શક્તિના ઉપયોગ માટે પરંતુ ફેર પડે પાડતા નથી, બલકા તેની તે શક્તિના દોષક અને નાશક થઈ પડે છે, તે ઉદ્યોગો તેના મનુષ્યત્વને અને તેના શારીરિક, નૈતિક કે આધ્યાત્મિક વિકાસને પણ હાનિકારક ન નીવડવાના. એ હાનિ પછી બીજી કોઈ રીતે ભરપાઈ ન કરી શકાય. તે માટે, પ્રથમ દરેક માણસને પોતાની કુશળતા દાખવવાની તક મળે તેવા જીવનસાધક ઉદ્યોગ મળે તેથી સ્થિતિ લેવા કરવી જોઈએ. ગાંધીજીના દેશિયાથી કે હસ્તોદ્યોગથી જેટલે અંશે યંત્રવાદ તેમ ન મૂડીવાદનો નાશ સધાય છે, તેટલે અંશે તે વસ્તુ પણ સધાય છે, એ કથાઈ છે.

આ જગાએ ન કેટલીક તુલનાઓ કરતા જવાનું મન થાય છે. ગાંધીજીના દેશિયાથી એવા હસ્તોદ્યોગવાદથી શબ્દશઃ કેવળાં વેપારને લોકો અલગ અને ભયેલો પરદેશી દૂર થયો; તેના ધરની બિજરાની અન્વાયી વક્ષી કે જે તેના જીવનને તથા રાષ્ટ્રને પણ વિચારત નીવડી રહી છે, અને હિંદુસ્તાનને દારિદ્ર્યનાં ધાર પાથોમાં ધકેલી રહી છે, તે પણ અવરજ નાશ પામ્યો; આર્થિક ક્ષેત્રમાં મન્દીરો અને મન્દીરોને ભોળે - અર્થાત્ માનવજીવનને ભોળે બેવી થયેલી મૂડી દૂર થયો; તથા એક બાજુ મૂડીદારની જીવનવિનાશક યુરસદ કે મોજા-રોગો, અને બીજી બાજુ મન્દીરોનું તેટલું જ જીવનચોષક કારણું વેળું પણ દૂર થયો. તે ન પ્રમાણે દેશિયા-મૂલક - કોઈ કે હસ્તોદ્યોગમૂલક - વધારિયાજનાથી જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કોઈને કોઈ રીતે ઉપયોગી નહીં, તથા ધણીને અનેક રીતે હાનિકારક એવી જ્ઞાન-મૂડી, તેના વેપારશો, તેની ઉત્પત્તિ, તેના દલાણ, અને તેમજ વેપાર પણ આગોઆપ દૂર થઈ જ્યો. અવળત, એટલે અર્થ એવા નથી કે, ઉપર જણાવેલાં બધાં ક્ષેત્રોમાં એક પ્રકારનું

દારિદ્ર્ય પ્રવર્તે. હા, જ્યાંની કે વિસ્તારની બાબતમાં કોઈક મર્યાદા અવરજ આવશે. પરંતુ યાત્રુ તેમ ન ક્રિડાણુની બાબતમાં તે બલકા વધુ સમૃદ્ધ થશે અને અતિ જ્યાં તથા વિસ્તારને તો મર્યાદા પણ હોય છે, પણ યુજ કે ક્રિડાણુને તો મર્યાદા નથી. એ મની જીવનની સમૃદ્ધિ અત્યારની દેખીતી ખોટી સમૃદ્ધિનો બદલો વાગી દેશે એટલું ન નહીં, પણ તેનો યંત્રિયિન રૂપમાં ન આપણને અત્યારની સમૃદ્ધિને વસ્તુતાએ દરિદ્રતા ન એટલ અને માનતા કરી મૂકશે.

અવળત, અર્થાત્ આજળ મારી માન્યતા, અથવા તો મારો પ્રશ્ન પૂરો થાય છે. હું કહી શકું છું કે, તેની સામે તરત જ પ્રશ્ન ક્રિડાવવામાં આવશે કે, જે વર્ધા-યોજના પાઠળ કેળવણીના સાધન તરીકે ઉદ્યોગની કક્ષના એ જીવનની ન હોય, તો એમ ન કહેવું જોઈએ કે, આજે હિંદુસ્તાનમાં કોઈ બાળક કેળવણી વિનાનું છે ન નહીં; કારણ કે દરેક બાળક, આપના મૌલિકના અથા એપ્રિલ માસના અંકમાં શ્રી. ક્રિડાવવામાં છે જે 'વર્ધા શિશુઓ નમૂનો' આપ્યા છે તેની જ્યાંના પ્રમાણે, પોતાના બાપ પાસે ઉદ્યોગનું કંઈ ને કંઈ શિશુ તો પામે ન છે!

હું તો જ્યાંબમાં જરૂર કહું કે, એ વાત ખરી ન છે. જેટલે અંશે હિંદુસ્તાનમાં દેશિયા હોકોને આજે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે કુશળતાનો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો પડે તેવા ઉદ્યોગ કરવાની તક મળે છે, તેટલે અંશે દેશનાં સંતાનોને અવરજ જીવનધારક અને જીવનવિકાસક કેળવણી મળે ન છે. કોઈ પણ ઉદ્યોગ કરવાની તક કે કુશળતા વિનાના, કેહેવાતા બલુલાઓ કે શ્રીમંતોના જીવનમાં જે ધાર નૈતિક કે આધ્યાત્મિક દારિદ્ર્ય આપણને લેવા મળે છે, તેનો તે ઉપમી લોહાના જીવનમાં તેટલા પ્રમાણમાં અસાવ ન છે.

મારા કહેવાનો એ અર્થ નથી કે, એ અનુસાર તો શિશુક, રાજા કે શિશુજીની જરૂર ન નહીં રહે. અવળત, તે વિષુદ્ધિના અત્યારની સ્વરૂપમાં જરૂર ધરમૂળથી પથરો થઈ જશે. એ પથરો પછી તેનું સ્વરૂપ કેવું હશે, તેની કંઈક આજી કક્ષના પણ હું મારા મનમાં દોરી શકું છું. પણ તેની વાત તો પછીથી કોઈક વખત આજે તો હું મારી આ મૂળ માન્યતામાં કેટલે દરજ્જે સાચા છું. કે ધરમૂળથી એટલા છું. તે ન મારે ભણુકું છે. આજી કે, આજ મને તે ભણુકમાં સર્વ પ્રકારે સદાવશત થશે.

હિં એક શિક્ષક

[આ અર્થોપરના વિદાન લેખકે જે મુદ્દા ઉઠાયા છે તે વિષે આવતા અંકમાં લખવા ધારું છું. દરમિયાન વાચકો પણ આ બાબત અંગે ઉપાડી તે એવી વિનંતિ છે.

તંત્રી, શિં. સાન]

લોકશાસનની મર્યાદાઓ

[શ્રી. તત્ત્વીશ્રી,

આપના માસિકમાં ગયા માર્ચ માસના અંકમાં 'લોકશાસન — સર્વોત્તમ રાજ્યપદ્ધતિ.' એ નામનો એક લેખ પ્રગટ થયો હતો. 'લોકશાસન' પદ્ધતિનાં બધરથાનો વિષે તે લેખના વિદ્વાન લેખકે આગળ કાંઈક લખવાનું કહેલું જ છે. પરંતુ હાલમાં મારા વાંચવામાં નીચેના ભાગ આવતાં, મને લાગુ છે, ઉપર જણાવેલા લેખના અનુસંધાનમાં એ ભાગ આપના ઉપયોગી થઈ પડશે, તેથી હું તે મોકલી આપું છું. આપને શાંત્ય લાગે તેા પ્રસિદ્ધ કરશે. 'એક વાચક']

“આજ કાલ સામાજિક ચર્ચાઓમાં કેટલાક શબ્દો કલહાર ચલચુરુષ થઈ ગયા છે. એ બધા શબ્દો, અને તેમાંય ખાસ કરીને સુધારકો જેમનો બહુ ઉપયોગ કરે છે, તેવા શબ્દોનું પૂરેપૂરું વિવેચન આ ચર્ચાઓ માટે અતિ આવશ્યક છે. કારણ કે, જ્યાં માણસનું મન માત્ર શબ્દોની અસર હેઠળ જ મૂકી જાય, ત્યાં વિચાર માટે કાંઈ સ્થાન જ ખાલી રહેતું નથી.

“તેવો એક શબ્દ 'સ્વ-રાજ' છે. લોકશાસન-વાદી રાજ્યપદ્ધતિનો તે મુદ્દાલેખ છે. વસ્તુતાએ સ્વ-રાજમાં કશી જ ભદુર્ધ કરામત નથી; કે મનુષ્યની કામનાઓ સહેલાઈથી પાર પાડવાનો એમાં કંઈ દુર્કા માગો નથી. તેની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાની સરળતા સામે તેને આચારમાં ઉતારવાનું મુશ્કેલપણું હંમેશાં મૂકવું જોઈએ. તેને અંમલમાં મૂકવામાં જે બધેા રહેલા છે, તેમનું કશું જ સૂચન તેની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યામાંથી મળતું નથી; બિલકુલ તે કદાચ દુર્કાર્મ જાય છે.

“કાંઈ પણ નાગરિક વોતાની જાત ઉપર જ્યાં સુધી સ્વ-રાજ પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાં સુધી તે પોતાના દેશમાં સ્વરાજમાં સક્રિય ભાગ ન લઈ શકે. મોટાં મોટાં વ્યાપક મતદાર મંડળો અને સાર્વત્રિક પુખ્ત મતાધિકારના આ દિવસોમાં ઉપરનો મુદ્દો બારપૂર્વક દસ્તાવેજી બન્યો છે. જ્યાં એ વસ્તુની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે — અને એમ જ કરવાનું વલણ બધે જ હોય છે — ત્યાં સ્વરાજ એ તો બહુમતીની બરબરી જ બની જાય છે. અને એ વસ્તુ તો સ્વરાજથી બિલકુલ જ અલગ. તે જર્મની પછી 'આમલગ'ની સત્તા નો વારો આવે છે. તેને પણ સ્વ-રાજ હરગિજ ન કહી શકાય, પરંતુ વીજાએ ડપલું રાજ્ય જ કહેવાય. કારણ કે, તેમાં લઘુમતી ઉપર બરબરી હોય છે. તેને લીધે ત્યાં બળવાઓરોનો એક કાવમનો વર્ગ. જોએ થાય છે;

અને તે પોતાના બલિમોની સત્તા ઉચલારી નાખવાની તક જ જોઈ રહી હોય છે.

“બીજાએ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની ધ્વજા મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી એક પ્રજાળ વૃત્તિ છે; તેમાંય તે 'બીજાઓનો' વ્યવહાર આપણા સ્વાર્થોની આડે આવતો હોય, ત્યારે તો ખાસ કરીને એ વૃત્તિ પ્રજાળ હોય છે. પરંતુ એ વૃત્તિને સંતોષવા ખાતર કરેલા મતાધિકારમાં વધારો, એ કંઈ સ્વ-રાજની દિશામાં પગલું નથી. કારણ કે, ખરા સ્વ-રાજની સૌથી પ્રથમ શરત એ હોય છે કે, કાંઈ ભૂલ કે પુરુષ જ્યાં સુધી પોતે પોતાની ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ કે વૃત્તિ વિનાનો હોય, ત્યાં સુધી તેને મતાધિકાર મળવો જ ન જોઈએ, સ્વ-રાજ ભાગવતા સમાજના બાગીદાર થવા ધ્વજનારની એ જ સાચી પરીક્ષા છે. વૈયક્તિક રીતે સમાજશાસ્ત્રમાં કુશળ, તથા પોતાનું જ્ઞાન પોતાના પડોશીઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવામાં વાપરવા માટે અધીરા, પરંતુ પોતાની જાત ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને અસમર્થ, એવા નાગરિકોના સ્વ-રાજની કલ્પનાને તો પાગલોના મગજમાંથી નીકળેલી કલ્પના મણી કાઢી જોઈએ. છતાં એ કલ્પના જ આજકાલ લોકમાન્ય હોય એમ લાગે છે.

“પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિ ઘણી વાર ચિંતિત થઈને બાપલિયાઓનું રાજ્ય કેમ બની જાય છે, તેના કદાચ એ જ ખુલાસો છે. કારણ કે, બાપલિયાની ખાસ કળા જ એમાં રહેલી છે કે, તે લોકોમાં એવા ખ્યાલ જોડો કરે છે કે તેઓ પોતે જ પોતા ઉપર રાજ્ય કરે છે; પરંતુ ખરી રીતે તો તેઓને બરમાલીને બાપલિયા જ પોતાની મરજી મુજબ તેમને હાકતા હોય છે. પોતા ઉપર પોતે રાજ્ય કરવું એ બહુ મુશ્કેલ વસ્તુ છે; તથા જે સમાજમાં બહુ ઉચ્ચ કાલિની વીરતા વિદ્યમાન હોય, તે સમાજને માટે જ

તે શક્ય પશુ છે. સ્વરાજની એવી કલ્પના બાંધવી કે, તે સિદ્ધ થતાં આપણી બધી કલ્પનાઓ અને કામનાઓ સહેલાઈથી પાર પાડી શકાશે, તો તે બહુ વિપરીત કલ્પના છે. સ્વરાજ તો ‘વીર લોકોનું, વીર લોકો ઉપર, વીર લોકો માટે ચાલતું રાજ્ય’ છે. ‘તેની નમણી બાજુ બગમગટ બળતો અગ્નિ છે, અને ડાબી બાજુ કાળું અધાર-પાણી છે.’ તે રાજ્ય શક્તિશાળી, વશદાર અને ઉચ્ચ મીઠાસો માટે સારામાં સારું છે; પરંતુ નિર્જાળ, જાંખોર, ચૂસણિયા, એશઆરામી અને નિર્મોહ્ય લોકો માટે ખરાબમાં

ખરાબ છે. અશ્વહામ લિંકને સ્વરાજની આપેલી મુગસિદ્ધ વ્યાખ્યામાં એ રીતેજ મુકારો કરી લેવો અતિ આવશ્યક છે.

“બાધી, ફીણ સંકલ્પશક્તિવાળાં બંધાં શુભ-શાસનોની અચૂક એ વડે આવે છે કે, તેઓ રાજદારી કાવાગાળો અને લેભાણુઓનો શિકાર થઈ પડે છે. અને તેમનું તંત્ર ચોળનાની દષ્ટિએ જેમ વધુ સંપૂર્ણ હોય છે, તેમ તે ક્રિયા વધુ સહેલાઈથી અમલમાં આવે છે.”

૧. ‘લોકોનું, લોકો ઉપર, લોકો માટે ચાલતું રાજ્ય.’

શબ્દોના વંશ

‘દાઝ’ની અનુપૂર્તિ — ટાંડું

ભાષામાં ‘બાળા મેલવું’ અર્થમાં ‘ટાંડી મૂકવું’ પ્રયોગ પશુ વપરાય છે. પ્રસ્તુત ‘ટાંડું’ ક્રિયાપદનું મૂળ ‘દડ’ શબ્દમાં છે. સં. દાઝ, પ્રા. દદ્ અથવા ઢદ્. જેમ ‘દદ્’ ઉપરથી ‘દાધવું’ ક્રિયાપદ નીકળે છે તેમ ‘ઢદ્’

દારા ‘ટાંડું’ ક્રિયાપદ આવે છે. ઢદ્ — ટંઢ-ટાંઢું.

‘ઢદ્’ પદની સાધના માટે પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં ૮-૨-૨૧૮ તથા ૮-૨-૪૦ મુત્રો જોવાની બહામણ છે. એ બેશ્વરદાસ રોશી

વ્યાકરણના પ્રશ્નો

[વ્યુત્પત્તિની સાથે પદઅર્થ અને વ્યાકરણના બીજા પ્રશ્નો પશુ ચર્ચા જેવા મહાપ્ર., આપણી ભાષાના સાચા વ્યાકરણની ખોટ તો છે જ. એ દૂર કરવાને માટે એ નકરી છે કે ભાષાપ્રેમીઓ તેના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે. તે હાથે આ વિશાલ શરૂ કરવામાં આવે છે. ગુજરાતી વ્યાકરણના અભ્યાસીઓ અને શિક્ષકો, આ અંદાજ નિશામુની પેઠે, પોતાના પ્રશ્નો પ્રશ્ન આગળ મૂકે, મુશ્કતા પ્રશ્નોની ચર્ચામાં ભાગ લે, અને બીજી રીતે આ વિશાગને સમૃદ્ધ કરે, એની વિનંતી છે. તંત્રી, શિષ્ય સાંજ]

શ્રી. તંત્રી, શિક્ષણ અને સાહિત્ય

આપણે ગુજરાતીમાં નીચે પ્રમાણે પ્રયોગ કરીએ છીએ: “પરિણામે, બે વચ્ચે મિત્રતા બંધાઈ.” અહીં, ‘પરિણામે’ એ પ્રયોગ જરાજર છે? એની વિભક્તિ શું? નીચું? સાતમી? અને તે વિભક્તિના કયા અર્થમાં? હિંદીમાં તેને બદલે પરિણામસ્વરૂપ, ફલસ્વરૂપ વગેરે પ્રયોગો છે. પશુ પાંડિત્યવાળો સ્વલ્પ શબ્દ ન ચોળવામાં આવે તો પરિણામ વહ કિ એમ બોલાય. મરાઠીમાં, પરિણામ હા કોં એમ જ બોલાય છે. આથી મને શંકા આવે છે કે, ‘પરિણામે’ એ ‘પરિણામ’ એ ની અશુદ્ધ જોડણી છે. શુદ્ધ પ્રયોગ, ‘પરિણામ’ એ, બે વચ્ચે મિત્રતા બંધાઈ.” એમાં આવતો અદ્વિવિશમ ‘કે’નો અધ્યાદાર દર્શાવે છે.

આ જરાજર છે કે એ પ્રયોગનો કોઈ બીજો ખુલસો છે?

વિ. નિશામુ

‘પરિણામે’ જેવા બીજા પશુ પ્રયોગો ભાષામાં ચાલુ છે, જેમ કે; અંતિ-છેવટે એમ બનું કે બે વચ્ચે મિત્રતા સ્થાપાઈ રહી; દહીકલે એમ જણાય છે કે, બે વ્યંજનોનો સંયુક્ત ઉચ્ચાર સામાન્યપણે કંઠે નથી; બાદગુણે દેવ હાજર થયા. આ કાષ્ઠાઓમાં ‘એ’ દ્વારા અપાયેલો ખુલાસો ‘બંધબેસરી? કાળ અને રથળ નાચક સહમી માનવામાં મને તો દરો વધો દેખાતો નથી. મરાઠીમાં ‘એ’-હા સર્વનામ ધણું વપરાય છે — આપણે નથી વાપરતા. અને હિંદીમાં આમ પશુ ન દેવવાય? પરિણામે કુલ નહીં પાયા. ને આ માન્ય દોષ તો ત્યાં સહમીનો પ્રયોગ જ છે ને? —મં]

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના બંધારણમાં ફેરફાર

(ગયા અંકથી ચાલુ)

૨

ગયા અંકમાં આપણે કેટલાક પ્રારંભિક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી આવી. આ વેળા એને જ હકીકત એક બાબત વિશેષ નોંધીને, ૫૦ વર્ગ સોળના બંધારણમાં સૂચવેલા ફેરફારોના મૂળ મુદ્દા પર જઈશું.

ગયા અંકમાં મેં અવેજનામાંની મુશ્કેલી અને ૫૦ વર્ગ સોળ જેવી સંરચામાં એમના ઉપયોગની અપરિતતા ચર્ચા કરી; અને એમાંથી ક્ષયરવાને માટે શું કરી શકાય એ વિચાર્યું હતું. તે વિચાર કરતાં મેં ૫૦ વર્ગ સોળની ગઈ સભાની જ કાર્યવાહીમાંથી એક દૃષ્ટાંત દર્શાવેલ એક ઉપાય બતાવેલા હતા કે, અવેજનામાં મોડલનાર સભ્યને તેનો મત બતાવવાની છૂટ અપાય અને એ પ્રમાણે અવેજનામાં મેળવનાર પતે.

એક બીજી વસ્તુ પણ આને માટે સારા ઉપાય છે અને તે વસ્તુને પણ ગઈ ૫૦ વર્ગ સોળની સભાની કાર્યવાહીને આધાર અને દૃષ્ટાંત તરીકે રહે છે. ગઈ સભામાં જે કાર્ય થયો તે અધ્યક્ષરવાનેથી મુકાબે હતો; એટલે કે, તે સર્વાનુમતે પાસ થયો હતો. અને પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત એ હકીકતમાં સમાયેલું છે કે, ત્રણસો ઉપર આવેલાં અવેજનામાં મેળવનાર સભ્યોએ આ કાર્યને અંગે એમનો ઉપયોગ નહોતો કર્યો; કારણ હાજર મતથી જ પસાર થયો હતો. અવેજનામાં મેળવનાર સભ્યોએ જ્ઞાનપૂર્વક એમને ઠાન કે ના-પસારમાં નહિ વાપરતાં તટસ્થ પડી રહેવા કીધાં હતાં. એટલે, સાર એ થયો કે, સભાની હાજરી પૂરતાં એ અવેજનામાં તે બપનાં હતાં; એથી કરીને કાનૂની હાજર-સંખ્યાનું બંધન દૂર કરી શકાય; અને તેની જ સાથે એમની જે ઉપદ્રવિતા અને અનિષ્ટતા આગલા વેળામાં આપણે નોંધી આવી તે પણ ટળે. કારણ પ્રમાણે હાજર-સંખ્યા ગણવા માટે અવેજનામાં આવશ્યક છે અને એ રીતે તે કોય તેનો વાંધો નથી. પરંતુ વસ્તુ કે મુદ્દાનો વિચાર કરવા માટે આ અવેજનામાંનું જ નહિ પણ ન વાપરવું નોંધ્યું. ગઈ સભામાં જેવી સમજાવી સભ્યોએ અવેજનામતને તટસ્થ રાખ્યું, તેમ જો કરવામાં આવે તો, અવેજનામતપ્રક્રિયનું કાનૂની સ્થાન ક્ષેપણ વગર જ નહિ, એનો લાભ લેવા છતાં, આપણે એની અનિષ્ટતાથી બચી શકીએ. ૫૦ વર્ગ સોળના સભ્યો આ બાબતનો વિચાર કરે એવી મારી નક્કર વિનંતી છે.

૨

હવે બંધારણના ફેરફાર બાબત. નવા બંધારણમાં નામઘાતના નિર્દેશ ઉપરાંત એક જ દેશને ટક દલમ છે :

“(૧) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધારવાને ઉપયોગી પુસ્તકો રચાવી પ્રગટ કરવાં, (૨) ઉત્તેજન દાખલ પુસ્તકો ખરીદ કરી મંથકતા-એને મદદ કરવી, (૩) કેળવણી અને વિદ્યાવૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવા માટેનાં દ્રવ્યો રાખી તેનો વહીવટ કરવો, અને (૪) બીજાં અનેક રીતે ગુજરાતમાં દેવી માયા દ્વારા કેળવણી અને જ્ઞાનનો વધારો થાય તેવા ચંતન કરવા,—એ આ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ છે.”

વાચક ભેરો કે, આ ઉદ્દેશમાં ત્રણ બાબતો સ્પષ્ટ અને છેલ્લી ચોથી બાબત એ ત્રણની ‘વગેરે’ની ગરજ સારી, એમનો તદ્દત વિસ્તાર સૂચવનારી છે. અને એ વિસ્તારને માટે એક અચૂક શરત છે કે તે દેશી ભાષા દ્વારા થાય. તે બાબતે તેથી મેં નાગરીમાં ઉપર બતાવેલા છે.

આ બંધારણ મુજબ કામ કરતાં બાજુ દર વર્ષ પૂરાં થયાં; તે વર્ષનું કામ તપાસી તથા પાડીએ તોપણ એ જ ત્રણ તથા પડે છે :

૧. દ્રવ્યો રાખી વહીવટ, જે મારફતે જ્ઞાનને અને પુસ્તકો આપાય છે.
૨. પુસ્તકોને ઉત્તેજન આપવા, તેમનો પ્રકાર તથા સેત્ર નોંધીને ઉત્તેજન આપવા મદદ થાય છે.
૩. મુખ્યતઃ દ્રવ્યો રાખી બાજુમાંથી—પુસ્તક-પ્રકાશન.

આ ઉપરાંત છેલ્લા એકાદ વર્ષથી, સરકાર ખાસીથી રૂ. ૧૨,૦૦૦ મળવાથી, સ્વતંત્ર વિદ્યાદાનનું કામ શરૂ થયું છે. એ કામ દર વર્ષનાં હિતિદાસમાં ચોતાની નોખા બાત પાડે છે. એ કામથી એક વિશેષતઃક મંડળ શિક્ષણસંસ્થા બતાવતું શરૂ કરે છે. એ કામ ઉપર આપેલાં મધ્યની વિસ્તારવાચક ચોથી ક્લમથી સમાવેશ પામે છે એમ મનાયું છે. છતાં એ એક શંકાપાત્ર વાત કોવાથી કે કોણ જણે શાથી, એ જ બાબત માટે વિશદતા કરવાનું બંધારણમાં જરૂરી લાગ્યું છે; કારણ કે ૫૦ વર્ગ સોળની વ્યવસ્થા-સમિતિએ જે ફેરફારો સૂચવ્યા છે તેમના કેટલોક અને મહત્વનો ભાગ આને સ્પર્શતો છે.

બીજો ફેરફાર નામની બાબતમાં છે. તેમાં એવો સુધારો સૂચવવામાં આવ્યો છે કે સંસ્થાનું નામ ‘ગુજરાત વિદ્યા મંડળ’ રાખવું. આ ફેરફાર પર પણ ઠીક ઠીક ચર્ચા થઈ છે. આ ઉપરાંત નાનાંમોટા બીજાં પણ ફેરફારો છે. એ બધા ઠોડી દર્શને આપણે સુદાના જે એ ત્રણ ફેરફારો બંધારણને અંગેના છે તે જ નોંધીશું.

એવા ફેરફારો આ છે :

૧. નામનો ફેરફાર.

૨. હવે શિક્ષણ આપવાનો હેતુ હમેશવામાં આવે છે. અને તેનું વાહન ગુજરાતી, હિંદી, અને અંગ્રેજી સુચવવામાં આવ્યું છે.

૩. એટલું જ નહિ, અન્ય સંસ્થાઓ કાઢવી, માન્ય કરવી વગેરે પણ હમેશવામાં આવ્યું છે.

૪. વિદ્યાના પ્રચાર માટે વ્યાખ્યાનમાળાઓ ગોઠવવી, અનુસ્નાતક વર્ગો ચલાવવા, અને સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવું. — આ એક નવો ફેરફાર હમેશાં છે.

૫. નાણાં હાંપીનાં લેવાની કે ધીરવા વગેરેની સત્તા નવેસરથી હદેશમાં મૂકવામાં આવી છે.

૭

નામનો ફેરફાર

પ્રથમ નામનો ફેરફાર ભેઈએ. સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ આ વિષે એકમત નથી. તેના પ્રમુખ સાહેબે, પોતાના અનેપાત્રી શેક્ષીમાં, તે વિષે નીચે પ્રમાણે પોતાની અવિરોધપ્રધાન પક્ષપાત બતાવ્યો છે :

“ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું ચાહુ નામ અત્યારે લોકને કે વિદ્વાનોને ગમે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન મને બહુ આકર્ષેલો નથી. મને તો આ સંસ્થાના મૂળ સ્થાપકોનું કેવું દૃષ્ટિબિન્દુ હતું અને કેવા વાતાવરણમાં એમણે આ સંસ્થા સ્થાપી હતી અને એ સ્થાપકોમાં એમની ભાવના શી હતી એની એક નોંધણી રૂપે ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ અને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ એ બે નામ પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. મારા પોતાના મત પ્રમાણે તો સોસાયટીના નામ સંબંધી અત્યારે જે આગ્રહ ચાલે છે એ અમરણ લાગે છે. કારણ કે આ પ્રસંગમાં હું નામને બહુ મહત્ત્વ આપતો નથી છતાં, ધણાં વર્ષોથી જે નામ આશ્રય આપેલું છે એને માટે મને પક્ષપાત છે કારણ કે સોસાયટીએ જે નામ નીચે રહી ધણું કામ કર્યું છે. છતાં આપણા કાનૂની અંદર રહી સોસાયટીનું નામ ફેરવવાનો આપણા બાઈબોનો આગ્રહ દરો તો હું એ આજ્ઞા પુરાતી રવીકારીશ એટલું જ નહિ, બલકે નવું નામ મારે જ સૂચવવું એવી સોસાયટીની ઇચ્છા છે એમ હું સમજું છું. તે હું તો આ સાદું અને સરળ નામ સૂચવું છું: ‘ગુજરાત વિદ્યા મંડળ.’”

પ્રમુખશ્રીના આ પત્રમાં જે વિરોધબિન્દુઓ સ્પર્શવામાં આવ્યાં છે, તેમાં જ નામના આ ફેરફાર બાબત કેટલાકે હકામતો છે. જેમ કે, આપણા બીજા વર્ણન સાક્ષરશ્રી બં ૬૦ કાએ નામના આ ફેરફારમાં કાંઈક ‘લઘુમંથી’ — એાછપભાવ ભેગો. અને આગળ નોંધેલ હકાદંરણ આપ્યું કે, એક બાઈ પોતાના પિતાના ન્હા

જમાનાના નામને આજે ફેરવે એ જેવું વિચિત્ર થાય, તેવું આ લાગે છે. મને લાગે છે કે અહીં આગળ કપમા બોધી લેવાઈ છે. આ બાપના નામનો ફેરફાર નથી, પોતાના જ નામનો છે, એ એક વાત. અને પોતાનાં નામો લોક ફેરવે છે. પરંતુ મોટો ફેર તો એ છે કે, આ માણસ નથી, પરંતુ માણસ કરતાં ભિન્ન અને વધારે લાંબું જીવી એવી સંસ્થા છે. ને ઉપરની દલીલ અથવા તો પ્રમુખે પોતાના પત્રમાં દેખાડેલો ન્હા નામનો પ્રેમ નામ વિષે હોઈ શકે, તો તે સંસ્થાના સાચા સ્વરૂપ એવા તેના બંધારણ વિષે પણ કેમ ન હોઈ શકે? રશિયાએ પિટરબર્ગનું લેવીનગ્રાડ કર્યું, કે આયર્લેન્ડે પોતાનું નામ ‘આયર’ કર્યું, તેમાં શું ‘લઘુમંથી’ હતી? અથવા હોય તો તે ભાવ નિહ નથી. જમાનાને અનુરૂપ થવામાં આવી આર-કલીસા વિચાર-દોષ જ બ્રહ્મા કરવાથી આગળ જતી લાગતી નથી. જે જમાનામાં અંગ્રેજીની પ્રતિષ્ઠા આજ કરતાં જુદી હતી હતી, ત્યારના પાછલા નામને આજને અનુરૂપ કરી લેવામાં, કપરનો વાંધો ખાસ કદા વનહવાળો નથી લાગતો.

શ્રી વિજયરાયે ‘માનસી’ના ગદ્યા અંકમાં એક નવી દલીલ કરીને ન્હાને પ્રમાણિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે કહે છે, ‘વર્નાક્યુલર’ શબ્દ તો હવે ‘વિરોધ-નામી પદના અંગ તરીકે અપનાઈ ગયો છે, એટલે એની કાજરી અપમાનસૂચક છે એમ કહ્યવાને બદલે એને અપણે એ સંસ્થાના નામ પૂરતો આપણે જ ગણવો ધરે.’ અને ‘સોસાયટી’ શબ્દ માટે તે લખે છે કે, સરસ્વતી કે સોનાપ્ત જેવાં પુરાણપ્રિય નામોના ‘શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે પરણાવી મારેલ ‘સોસાયટી . . .’ શબ્દને પણ કાયમ ખાતે જ ગણવો ભેઈએ. અને વળી ન્હાનું નામ સંસ્થાની તવારીખમાં જરાયું હોવાથી તે રહે તો છે જ. તો પછી નામને શું કામ બદલવું? — એવા પૂર્વપક્ષ તે રાખે છે. લોકે તે કહે છે કે યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થા નામબદલો વિચારી શકે ખરી.

આ દલીલ વાંચી કેટલાકને લાગશે કે, આ ‘હા’ તવીયમ’ વળી વિજયરાયે ઠીક કાઢ્યું. જે વસ્તુને પોતે ‘પરણાવી મારેલ’ જેવી અજ્ઞાપ્રત્યક્ષ કહીને વણવે છે એને જ પાછી કરવામાં કોઈ શાણપણ તો નથી જ. એક અનિહ બીજા અનિહને પ્રમાણિત ન કરી શકે. શ્રી વિજયરાય કહી શકતા હતા કે, ‘દાહસિંગ સોસાયટી’નાં નામો કેવાં બેરોગ લાગે છે! તે ફેરવવાં ભેઈએ; તેમાં સુરુચિ નથી લાગતી. અને યુનિવર્સિટી ‘વર્નાક્યુલર’ શબ્દ ફેરવી શકે ને સંસ્થા શું કામ ન ફેરવી શકે? જો વં સો. પોતાને ધીમે ધીમે યુનિવર્સિટી બનાવવા લાગતી હોય છે, એ તો વળી ન્હાની વાત થઈ. પણ એક વિદ્યા-સંસ્થા વિચારી શકે તે બીજા વિદ્યા-સંસ્થા શું કામ ન વિચારી શકે?

પરંતુ નામખંડલા વિરુદ્ધની આ ફરીલ કરતાં વધારે વિચિત્ર ઉદ્દેશ્ય તેા શ્રી. વિજયરાયે આ કહેલો છે:

“લોકશાસનસૌક્યપણે આજુકેળવાયેલું મતભળ હવે ધણી વાર ફાળી નય છે તેવું આ દાખલામાંય કહાય ખરુંકેમોડું જનરો. પણ જેઓ આવા પ્રશ્નમાં પેરોવળી ધટે તેવી મનોરૂતિથી વિચારવા કુદરતી રીતે લાયક તેમ જ કેળવણીથી ધરાયેલા છે. તેમને હાથે સદુપયોગ થવા આ . . . અહીં ટપકાવીએ છીએ.”

૧. વ સોના સભ્યો અલેક્ષા ને વિદ્યાપ્રેમી લોકો ગણાય. તેઓ જ આ પ્રસ્તુત સુધારામાં મતદારો છે. તેમાંય આ ભતતી એદદિષ્ટ વિચિત્ર જ નહીં, એક પ્રકારના અધારિત અર્હકાવવાળી લાગ્યા વખર નહિ રહે. કેળવણીથી ધરાયેલા તેા સી સભ્યો છે એમ માનવું નેહીએ. ઉપરાંત “કુદરતી રીતે લાયક” કણ ગણાય તે સ્પષ્ટ નથી સમજવું. રાજકારણમાં કહાય ચાલે એવી વાતો શ્રી. વિજયરાયે શા ખ્યાલથી અપ્રસ્તુત રીતે ને અસ્થાને અહીં ફાટી હશે? તે ન ફાટી હોત તેા આડું યાત, કેમ કે આવાં કયને વિચાર અને મત-કેળવણીને માટે સારાં નથી નીચડતાં.

નામના ફેરફારની સાદી ફરીલ એ જ છે કે, આજે ત્યારે આપણને સ્વમાન અને સ્વભાષાપ્રેમ હોવાના લાગ્યાં છે, અને તેને લઈને ત્રણ જાનાનાં એ વસ્તુઓ નહોતી ખૂંચતી, કે જે જાવો મહત્ત્વના નહોતા લાગતા, તે વસ્તુઓ ખૂંચી છે અને તે જાવો પ્રયત્નપૂર્વક સંધરવા જેવા લાગે છે. જનતાની દિષ્ટએ, આવી નજીવી લાગતી વસ્તુઓ બારે પરિણામકારી હોય છે. અને કોઈ વસ્તુ એમ નહીં થતી નય તેમ હવજા-અનિચ્છાએ પણ જનતાની બને છે. જુ. ૧૦ સો. જનતાની છે. જનતાની નવી ભાવનાઓ ઝીલવાને માટે તે હરજ છે. ચેતાના નામમાં જ એ ભાવનાનો ઉચ્છેદ છે; તે તે એ ફેરવે તે તેમાં સંસ્થાને પ્રેમ કે તેની તવારીખ કશું જ નહિ કયેલ; બલકે તવારીખ સુધરશે અને તેથી તે વધારે પ્રેમપાત્ર જનરો.

૪

સંસ્થાનું નવું સ્વરૂપ

નામફેરથી ડરનારા લોક સંસ્થાનો સ્વરૂપફેર કરી દેતાં ડરતા નથી લાગતા. નહિ તેા ઉદેશમાં જે કેલલાક હમેરા સુચવવામાં આવ્યા છે, તે તેઓ ન કરત. એ હમેરા નીચે મુજબ છે:

૧. હવે અલ્પસાસ માટે સવડ કરવી અને વિધવિધ વિદ્યારાખાઓના શિક્ષણ અને સંશોધનનું કામ ચલાવવું. આ કામ અતુરનાતક કક્ષાનું અને ખીણું પણ હશે.

આને માટે માધ્યમ મુખ્યત્વે ગુજરાતી, અખિલ હિંદી ઉદેશો માટે હિંદી, અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખાખતો માટે અંગ્રેજી રહેશે.

૨. સોસાયટીના ઉદેશો સ્પષ્ટવાને માટે નાણાં હજીનાં લેવા કે દેવાની ખાખત તથા ગિલકત ગીરો લેવા કે દેવાની ખાખતનો ઉમેરો.

આ વિષે પણ નહીં ચર્ચા કેટલીક થઈ છે. તેમાં એક એવી સમજા જેવામાં આવે છે કે, હિંદી અંગ્રેજી ભાષા વાપરવાનો સવાલ સોસાયટીનાં પ્રકાશનોને લાગે છે. કોઈ જગ્યાએ એમ નથી સમજવું હેખાણું કે એ તેા શિક્ષણના માધ્યમને અંગે સચન છે. અલખત, પ્રકાશનોને માટે પણ એ લાગુ કરી લેવાય એવી તે સચનાની અંગ્રેજી ભાષા છે પરંતુ તે શિક્ષણના માધ્યમને પણ લાગુ પડે છે, એ ખાસ ધ્યાન પર લેવાની જરૂર છે. સોસાયટીએ જે ગુજરાતીમાં પ્રકાશન કરવાની જરૂર પૂરી થતી નેહી હોય, તેા તે ચેતાની હલ ખહાર પણ જઈને ખીજ ભાષાઓમાં પર કે પડવા તાકે. પણ એવી જરૂર પૂરી થઈ છે શું? અને એ કહી પૂરી થઈ પણ શકે કે જ આ ખાખતમાં શ્રી. બ. ૬૦ ૬૦ સાચું કહે છે કે, ગરીબ ગુજરાતી સાહિત્યની જ મર્યાદા સેવવાથી કશું જ બગડતું નથી. જુ. ૧૦ સો.ને માટે આ સવાલવિક અને સ્વનિ-ચુક્ર મર્યાદા છે. તેની બહાર જવાની હવજામાં શ્રી. બ. ૬૦ ૬૦ ‘લઘુમંથી’ ખતાવતા હોય તેા તે સકારણ છે. કોઈ ખાસ દરરફડ હિંદી કે અંગ્રેજી મારફત પ્રકાશન કસવા માટે મળે અને ગુજરાતના અને તેનાં સાહિત્ય તથા વિદ્યાપ્રચારના હિતમાં તે ફડ લેવું ધટે, તેા તે પૂરતી આ છૂટ કહાય સમજી શકાય. પરંતુ બંધારણમાં જ આ છૂટ કેળવણી એ તેા ભૂતમ ગણાય.

પરંતુ, સુધારાની કલમની ભાષા જેતાં આ છૂટ પ્રકાશન કરતાં શિક્ષણના માધ્યમને લાગુ પડતી હોય એમ સ્પષ્ટ છે. તેા તેા, ખરેખર, આ સુધારો ત્યાજ્ય જ કરે છે. શિક્ષણનું માધ્યમ સ્વભાષા જ હોવી નેહીએ એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતને આપણા ગુલામ દેશમાં જ આવી વિચિત્ર રીતે અને સંકલ્પિત ઉલ્લેખવામાં આવી શકે. શું ગુ. ૧૦ સો. જે વિદ્યામંદિરો ખેલવા ધારે છે કે સંશોધનો કરવા કરાવવા માગે છે, તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપ્રેમીઓ આપણે એમ માનીને અંગ્રેજી માધ્યમ મૂકે છે? પરપ્રાંતીય લોક આવશે એમ માનીને હિંદી મૂકે છે? અને તેાપણ અંગ્રેજી શું કામ? હિંદી શું કામ? દુનિયાની યુનિવર્સિટીઓમાં બહારથી આવતા વિદ્યાપ્રેમી માટે

* “(2) b. To provide facilities for higher studies and to conduct teaching & research work (post-graduate and/or otherwise) in various branches of learning mainly through the medium of Gujarati and through Hindi for all India purposes and through English for international purposes.”

માધ્યમે ફરતાં નવયાં નથી. બલકે, બહારથી જનાર વિદ્યાર્થી' ત્યાંનું માધ્યમ બણી શકે છે.

અને આમ માધ્યમ ફેરવીને સાહિત્યની કઈ સેવા સાધવાનું તાકતુ' છે? ફેરફારોનો ધ્વનિ ભેટાં લાગે છે કે, શું ૧૦ સોં પોતાને ગુજરાતની યુનિવર્સિટી બનાવવા તાકે છે. આમ કરતું કેટલે દરમિયાને રાજ્ય કે સારું છે એ સવાલ નોખે છે. પરંતુ, એમ કરવાને માટે પણ એ સાફ થવું જોઈએ કે, શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી જ હશે: 'મુખ્યત્વે ગુજરાતી રહેશે' એનો અર્થ કાંઈ જ નથી થતો.

આ બાબતમાં એક બહુહિતા સમજાવતો જોડેની પાત દ્રઁકર્તા કહી નહોતો. તે કહે, ધારી કે સરકારે જે પ્રતિષ્ઠા આપ્યા છે તે વધુ આપે એમાંથી ૧૦ ૧૦ સોં અર્થ-સાક્ષરો અનુરોધાતક અલ્યાસ જોડાવવા માગે. હવે અમદાવાદમાં એને માટે યોગ્ય અધ્યાપક ડૉ. રાવ છે, તે અંગ્રેજીમાં જ શીખવી શકે. તેા શું ગુજરાતી માધ્યમને ખાતર એમને ઊડી દેવા ને નહું કામ ન ઉપાડવું? એક વાતચીતના આ દ્રઁક સાર પર વધુ ટીકાની કશી જરૂર નથી. ચર્ચારિપદ કલમ એ આવા પ્રસંગોને યોગ્ય દ્રાવતી હોય, તો સ્વચ્છેએ ને ગુજરાતની જનતાએ વેળાસર થેતવું જોઈએ આ તો નથી આંતરરાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ કે નથી અખિલ હિન્દી હેતુ. આ તો નરી બતાવુગતિતા છે અને કોને સારાં નામથી કલાય શબ્દમારાય છે. ચર્ચાએ કીએ એ સુધારો એ માધ્યમને લાગુ પડતો હોય, — અને લાખા પરથી રપછ છે કે તેમ જ છે, — તેા આ સુધારો અવળે માર્ગે જનાર છે, એમાં કશી રાંધા નથી. સોસાયટીના સંસ્થાપકોના ઉદ્દેશની બહાર નવ્ય છે એ પણ નોંધવું પડે. તેઓ આપણું કહે છે કે દેશી ભાષા દ્વારા કામ થવું જોઈએ.

પ

યુનિવર્સિટી કરવી છે ?

સુધારાઓમાં એક બીજી વિગત છે કે જે પરથી પ્રશ્ન માય છે કે, ૧૦ ૧૦ સોંને યુનિવર્સિટી કરવામાં આવે છે કે શું? તે સુધારો આમ છે :

“વિદ્યાર્થીઓ કાઢવાં, પોતાની હકૂમતમાં લેવાં,

ચાહુ હોય એમને મદદ કરવી, કે માન્ય કરવાં.”

રાજ્યાતમાં મેં' હજી' કે, ૧૦ ૧૦ સોં એની દર વર્ષની દારકર્દોમાં કશી શિક્ષણસંસ્થા — એટલે કે પ્રત્યક્ષ વિદ્યાર્થીઓ કાઢતી ને ચલાવતી સંસ્થા — નથી બની એએક વર્ષથી તેણે એ રાજ હજી છે અને તે નૂતના બંધારણના ઉદ્દેશનો વિરોધ અર્થે કરીને. પરંતુ, કલાય ઉદ્દેશનો એ અર્થ બહોળર નથી એવી બીકથી કે શાળી, હવે નવા સુધારામાં એ રપછ કરવા ધાર્યું છે. આપણું સુધારાનું સ્વરૂપ ભેટાં આ નવી જ બાબત હશેમાય છે. અને તેમાંય સંસ્થાઓ માન્ય કરવી, મદદ કરવી, વગેરે બાબતો તો નવી છે, એ નિર્વિવાદ છે. એ બધાની પાછળ એકદરાદો રખાતો હોય કે, આમ કરતાં કરતાં આપણે યુનિવર્સિટી બનીશું

યુનિવર્સિટીને આ સવાલ મોટો છે. અનેક વાતો એમાં સંડોવાયેલી છે અહીં આગળ તેા એટલું જ કહેવાનું છે કે, એ રીતે ભેટાં પણ નામદેર અને માધ્યમની બાબતોમાં એક જ નિર્ણય પર આવવું જોઈએ અને તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. યુનિવર્સિટી જેવી મોટી વાતને પાછલે બારણેથી ધરમાં ધુસાડવા જેવી નીતિ આ તો ગણાય, એ ધીકા જરૂર કરી શકાય. પરંતુ એ સ્વરૂપે આજ આપણે ચર્ચા નથી કરતા અને ૧૦ ૧૦ સોંને પોતાનો એવા દરાદો રપછ રૂપે નહોત નથી કર્યો, એટલે અત્યારે એ ચર્ચા ઉપાડવાની જરૂર નથી.

૬

નાણું બાબતની કલમ

નરિશ મુજા કે બીજી રીતે પેસા લેવાની કલમ પણ એક નવા સુધારો છે. ચાહુ કામની કશી જવાબદારી વહોરી હોય અને આવી બતની છૂટ જોડી હોય એ વરતુ અને એ છૂટને બંધારણમાં મૂકવાની વરતુ — આ બેમાં ફેર કરવો પડે. એ કોઈ જવાબદારી પૂરતી આ છૂટ જોડી હોય તેા સંસ્થા તે બાબતનો ખાસ કલાય કરી શકે. તેને માટે હમેશા રહેનારી બંધારણની કલમની જરૂર ન મળાય. સામાન્ય રીતે ભેટાં, ૧૦ ૧૦ સોં ની બતનાં મંડળોને આવી નાણાંની છૂટની જરૂર ન હોય. તેના જેવી સંસ્થાઓને કાન અને દરદરડો પર નબલાવું હોય છે, અને એમાં એમની સુરક્ષિતતા પણ રહેતી છે. તેથી કરીને શ્રી મુખરેડેએ આ કલમ બાબતની નીચે સુચનની જે બીતિ બતાવી છે એ વિચારી લેવા જેવી ગણાય. તેમણે કોઈ છાપાવાળાને કહેવું પ્રસિદ્ધ થયું છે કે, “અત્યારના વિચારસપાત માણસોને દારણે અત્યારે આ મુદ્દા વધારે વાંધાભર્યા ન લાગે; પણ ભવિષ્યમાં કોઈ બીજા માણસો ધીમે ધીમે આવી અથા હોય ત્યારે શી રીતિ? તેઓ પોતાના મનગમતા રિપયને પ્રાધાન્ય આપવા સંસ્થાની મૂડી અને આખર પર પેસા હુરો, પછી સંસ્થાની સંધારતા રહે બરી? આ બધું મને તો વધારે પડતો બોલે સંસ્થા પર લાદવા જેવું લાગે છે. એ બારથી સંસ્થા એક દિવસ ભાંગી પણ પડે એવી મને તો લીતિ રહે છે.” (જુઓ દલગાથ પા. ૬, તા. ૭-૬-૧૦.)

ઉપર ચર્ચેલા સ્વરૂપ-પ્રવચના અથવા ઉદ્દેશો વધારવાના બધા જ સુધારા પરથી સંસ્થાનો ભાર તો સરવાળે બહો વધે છે એ વધારણા કે કેમ? વધારણા તો કલા વૃષમાં અને કેટલો? એ બમારો કે કેમ? એ વધારણા ઉદ્દેશ માન્ય છે કે કેમ? માધ્યમનું શું? સંસ્થાના કાયમી મર્યાદાનો આંક શો? આ બધા પ્રશ્નો આ સુધારાઓ પરથી ઉદ્ભવે છે. આ લેખ એ પ્રશ્નો વિષે ગંભીર વિચાર કરવાની જરૂર બતાવવા પૂરતો છે. ગુજરાત અને ૧૦ ૧૦ સોંના સભ્યો તે તરફ જવાન આપે તો અ ચર્ચા ફૂટાર્થ થશે.

તા. ૧૫-૭-૧૦

મનમોહન દેસાઈ

ધર્મોપદેશ કરવાની રીત

પૂર્ણ નામે યુદ્ધને એક શિષ્ય હતો. એક વખત તે યુદ્ધ પાસે ગયો, અને પોતાને સંક્ષેપમાં ધર્મોપદેશ કરવાની તેણે યુદ્ધને વિનંતિ કરી. ઉપદેશ પૂરો થયા બાદ યુદ્ધે તેને પૂછ્યું: “હે પૂર્ણ! હવે તું કયા પ્રદેશમાં જવાનો છું?”

પૂર્ણ—ભગવન્! આ આપના ઉપદેશને અહણ કરીને હવે હું સુનાપરંત દેશમાં જવાનો છું.

યુદ્ધ—હે પૂર્ણ! સુનાપરંત પ્રાંતના લોકો ખહુ કઠોર છે તથા ખહુ જ દુર છે. જો તેઓ તને ગાળો દેશે કે તારી નિંદા કરશે, તો તને કેવું લાગશે?

પૂર્ણ—હે ભગવન્! મને તે વખતે એવું લાગશે કે, આ લોકો ઘણા સારા છે; કારણ કે તેઓએ મારા ઉપર હાથ ઉપાડ્યો નથી.

યુદ્ધ—અને જો તેઓ તને હાથથી પ્રહાર કરશે તો?

પૂર્ણ—તો મને પથ્થરથી તેઓએ માર્યો નહિ માટે તેઓ સારા જ છે, એમ હું સમજીશ.

યુદ્ધ—અને તેઓ પથ્થરથી મારશે તો?

પૂર્ણ—તો મારા ઉપર તેઓએ દંડપ્રહાર નથી કર્યો, તેથી તેઓ ઘણા સારા છે, એમ હું માનીશ.

યુદ્ધ—અને તેઓ દંડપ્રહાર કરશે તો?

પૂર્ણ—તો તેઓએ શસ્ત્રપ્રહાર નથી કર્યો, તેથી તેઓ ઘણા સારા છે, એમ હું માનીશ.

યુદ્ધ—અને તેઓ શસ્ત્રપ્રહાર કરશે તો?

પૂર્ણ—તો મને તેમણે હાર માર્યો નથી, તેથી તેઓ ઘણા સારા છે, એમ હું માનીશ.

યુદ્ધ—અને તેઓ તને હાર મારે તો?

પૂર્ણ—હે ભગવન્! આ શરીરથી કંટાળીને ઘણા લોકો આપઘાત કરે છે. સુનાપરંતના રહેવાસીઓએ એવા શરીરનો નાશ કર્યો, તો તેમણે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, અને તેથી તેઓ ઘણા સારા જ છે, એમ હું માનીશ.

યુદ્ધ—શાબાશ! શાબાશ! તું જરૂર સુનાપરંતના લોકોને પણ ધર્મોપદેશ કરવાને ચોગ્ય છે.

[‘યુદ્ધચરિત’માંથી]

ગા. ૫.

ગાં મ ગો પ્રી — ૧૦

રેડિયામાં સમાજવાદ

એક દિવસ બધા બેઠા હતા તેવામાં સામેથી એક ફાંકડો સુવાન આવતો જણાયો. તેણે કઠકઠડાં કપડાં પહેયાં હતાં અને ટોપી સહેજ વાંકી મૂકી હતી. ગાથા ઉપર બંધે આજે જ મૂકી હોય તેવું લાગતું હતું. તેનો ચહેરો સહેજ માંદલો જણાતો હતો. શરીર ઉપરના કાઠથી ભપકો ભારે જણાતો હતો. પણ શરીરની અંદરની ક્ષિતિ ચહેરા ઉપર દેખાવા વગર રહેતી નહિ. તેને જોઈને વિદ્યાર્થીએ સહેજે પૂછ્યું, ‘આ લાઈ કોણ છે? કોઈ નવા દેખાય છે.’

શેઠે કહ્યું, ‘એ તો અમારા પિત્રાઈના દીકરા છે. કોલેજમાં ભણે છે. રજામાં થોડો વખત ઘર આવ્યા છે, તે જરા દુરવા નીકળ્યા હશે.’

વિં—ત્યારે તેમને અહીં વાતો કરવા બોલાવતા કેમ નથી? અને આ રાત્રિવર્ગ ચાલે છે તેમાંય તે લાઈ મદદ કરે તો કેવું સારું? અમારા જેવા બહારથી આવીને તેવું કામ કરે તે કરતાં ગામના જ ભણેલા ગણેલાએ તે કામ ઉપાડી લેવું ન જોઈએ? જે ભણ્યા છે તેમની એ દુરજ છે કે પોતાની આત્મબળ વસતાં અભણને ભણાવે.

શેન — એ ખરું. પણ એ તો પોતાને પૈસે ભણ્યા છે અને બધું ખર્ચ તેમના બાપા આપે છે. વરસની દોઢસો બસો રૂપિયા તો શી ભરે છે. એટલે એમને લોકોને ભણાવવાની શી ગરજ ?

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં પેલા ભાઈ પાસે જ આવી પહોંચ્યા અને તેમને વિશે જ કંઈ વાત ચાલતી હતી એમ સમજી ગયા. તેમણે પૂછ્યું, ‘કેમ શી વાતો ચાલે છે ?’

શેન — એહો ! ગામમાં છે પણ તમે તો દેખાતા જ નથી ! ઘરમાંથી નીકળતા જ નથી કે શું ? આ ભાઈ કેટલાય દિવસથી આપણા ગામમાં આવ્યા છે ત્યારે તમે તો આજે જ ઝળક્યા !

યુવાન — મારી તબિયત જરા બરાબર નથી અને હમણું તાપ ધણું પડે છે એટલે ખાસ ગઢાર નીકળતો નથી. આજે તો ગપોરે ઊંઘીને યાત્રો અને જરા નમતો પહોર થયો એટલે થયું કે આવો ગામ બહાર જરા જઈ આવીએ.

શેન — પણ રાતે તો ચાંદની હોય છે અને મનની ઠંડક હોય છે; તે વખતે રાતે આવતા હો તો કેવું સારું ? આ ભાઈ રાતે વર્ગ ચલાવે છે તેની તમને ખબર છે ? અને બપોરે પણ અમે તો રોજ લેગા થઈને વાતો કરીએ છીએ. આ છોકરાં કંતે છે અને અમે જરા વાતોચીતો સાંભળીએ છીએ, તેમાં જરા આવીને બેસતા હો તો કેવું ?

યુન — રોજ શાની વાતો કરો છો ? અને આ છોકરાં પાસે શું વૈતરું કરાવો છો ?

વિદ્યાથી — કેમ ! આ નકામું વૈતરું છે ? તેમાં તમને કંઈ લાભ નથી જણાતો ?

શેન — આ પેલા મસૂરી રહે છે તેમના પાકા ભાઈબંધ છે અને બન્ને સાથે ભણે છે. એટલે પેલે દિવસે મિલ વગેરેની વાત કરતા

હતા તે વિશે તેમની સાથે વાતો કરી હોય તો કરો. તે દિવસે કંઈ વાત કરતાં કરતાં તમે રહી ગયા હતા તો આજે તેની વાત કરો.

યુન — મિલની શાની વાતો કરતા હતા અને મસૂરી ગયેલા ભાઈબંધનું શું છે ? તમે અહીં લેગા થઈને લોકોની નિંદા જ કરો છો કે શું ?

વિન — ભાઈ ! અહીં નિંદા કેવી ? એ તો સમાજવાદ વિશે કાંઈક વાત નીકળેલી તેમાં એ ભાઈનું નામ આવ્યું હતું.

શેન — એ નામ જવા દો ને ! પણ આ બાદીનું ક્યાં સુધી ચાલવાનું અને આ છોકરાં પાસે કંતાવડું કે નહિ તેની જરા વાતો કરો.

યુન — હમણાં ગાંધીજીનો યુગ છે એટલે એ બધું ચાલશે. ગાંધીજી નહિ હોય એટલે બધું સૂઈ જશે. આ યંત્રના જમાનામાં આ તકલી પર કાંત્યે ક્યાં સુધી ચાલવાનું છે ? મિલો ક્યાં વગર આપણો છટકો નથી. બહુ બહુ તો પરદેશી મિલો હોય તો દેશી બનાવવી. યંત્રો પણ દેશમાં જ બનાવવાં અને કોઈ મૂડીદારો તેનો લાભ ન ઉઠાવે તે માટે એ કારખાનાં સમાજને હસ્તક કરી દેવાં જોઈએ. પછી કંઈ ઝઘડો નહિ રહે.

વિન — કેમ, પછી માલ વેચવાની પંચત ગણી નહિ થાય ? અને મિલો કરવાથી હિંદના બધા બેકારોનો પ્રશ્ન ઊકલી જશે ?

યુન — મૂડીવાદી મિલો થાય તો ન ઊકલે; પરંતુ ઉત્પત્તિનાં બધાં સાધનો સમાજને હસ્તક રહે તો વાંધો ન આવે.

વિન — એટલે હિંદમાં ગામડે ગામડે કારખાનું કરશે ? એટલેની જગીન પગલી લેશે ? અને બંધાને મજૂર બનાવશે ?

યુન — આજેય બધા મજૂરી જ કરે છે ને ? આજે મજૂરી કરે છે છતાં ચીંથરેલાં દશમાં રહે છે અને પૂરતું ખાવાનું પણ મળતું

નથી. ત્યારે બધું સમાજને હસ્તક અને મોટા પાયા પર કરવાથી બધાને સરખો લાભ મળશે અને આજના જેવી અસમતા નહિ રહે.

વિનં—પણ ખાદીમાં પણ અસમતા ક્યાં છે ? બધાં પૈસા સરખી રીતે વહેંચાય છે. ઊલટું, તેમાં લાભ એ છે કે, પરદેશી સત્તા હોવા છતાં તે આપણે કરી ચકીએ છીએ. હિંદમાં દર ટકા વસ્તી નિરક્ષર છે. છતાં તે કામ તો નાનું મોટું સો કોઈ, ધર્મ કે જાતિના બાધ વિના, પોતાનો આલુ ધંધો છોડ્યા વગર, ઘેર બેઠાં કરી શકે છે. બીજું કંઈ કહ્યા જઈએ તો સરકારની મદદ જોઈએ, કેળવણી જોઈએ, મૂડી જોઈએ. તે બધુંય મળે તોપણ કદાચ કોઈ ધર્મવાળાને વાંધા હોય, તો હિંદ જેવા કોમી વિખવાદવાળા દેશમાં તે કામ ચાલી શકે નહિ. આજે મુસલમાનો બીજી બાળતોમાં ખરાખોટા અનેક વાંધાઓ કાઢે છે, પરંતુ ધાર્મિક વાંધા ઊઠાવીને ખાદીની વિરુદ્ધ કોઈ બોલતું નથી. એટલે આ કામમાં ઘણી સગવડો છે અને થોડી મહેનતથી થોડા થોડા પૈસા ગરીબોનાં જૂંપડાંમાં પહોંચાડી શકાય છે. તો એ ખરા સમાજવાદ થયો કે નહિ ?

સુન—એ બધું હમણું ઠીક છે. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી એ વાતને કોઈ સાંભળવાનું નથી.

વિનં—હમણું એ ક્ષારું હોય અને કરવા જેવું હોય તોયે બસ છે. તો તો તમારેય ખાદી પહેરવી જોઈએ ને ? અને તો પછી આ છોકરાં કતિ છે તે વેક શાની ? એમને એક જાતની કેળવણી મળે છે અને દેશની સંપત્તિમાં એ પૈસાનો વધારો થાય છે. એથી નુકસાન તો કંઈ થતું નથી ને ? સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી હિંદનાં ગામડાં ભાંગીને શહેરો બનાવવાં હોય અને નાનાં હળને બદલે ટ્રેક્ટરોથી સરકારી ખેતરોમાં ખેતી કરવી હોય તો

કરજો. તેમ ઠીક લાગે તો તેમ કરજો. પણ આજે શું ? દેશમાં હજી પરદેશી સત્તા ઘર ઘાલી બેઠી છે; લોકોને રાજી મળતી નથી; ખેડૂતો વરસમાં ઘણો વખત નવરા બેસી રહે છે. તે સ્થિતિમાં બની શકે તેટલી : તેમને મદદ કરવી જોઈએ. તેને બદલે ભવિષ્યમાં શું હશે તેની કલ્પના કરીને, આજે જે થઈ શકતું હોય તે પણ ના કરવું, તે કંઈ ઠીક ન કહેવાય. આજે તુરત અમલ કરવા જેવું તમારી પાસે કંઈ હોય તો ઠીક છે. ખાકી તો હવામાં વાતો કરવી શા કામની ? સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી હિંદમાં કરોડો ખેડૂતો તો હશે જ. તેમને કુરસદ પણ હશે જ. તેમને ઘેર બેઠાં કામ આપવાનો પ્રયત્ન પણ હશે જ. એટલે ગુલડીઓગો ચલાવ્યા વગર હિંદનો આરો નથી. છતાં ધારો કે ભવિષ્યની પ્રજાને એમ લાગે કે તે વસ્તુ ખરાબર નથી તો તે દફનાવી દેશે. વહાલામાં વહાલું શરીર પણ જીવ વિનાનું થાય છે ત્યારે દારીએ છીએ કે બાળીએ છીએ; તેમ રેંટિયામાં, ગુલડીઓગમાં જીવ ન હોય ત્યારે ભલે તેને દફનાવી દેવામાં આવે. પણ તેની આજે ચિંતા શા માટે ? આજે તો જે વસ્તુ કરવા જેવી લાગે તે જ કરવી જોઈએ. સમાજવાદ આજે લાખલ કરી શકાતો હોત તો સારી વાત છે. ખાકી એની વાતો કરીને બેસી રહીએ તો સમાજવાદીઓ જેને ‘પેરેસાઈટ’—લકડખાઉ જીવડા કહીને ગાળ દે છે તેના જેવા કહેવાઈએ.

વચ્ચે શેક કહે—‘ભાઈ એ પેરે . . . શું કહ્યું ? પણ વાત તો એમ જ છે. આ અમારા શહેરી લાલાઓ બધા વાતો કરનારા જ હોય છે. કંઈ જરા ગોટપીટ ભણે, બશેરિયા ખાંચશેરિયા ચોપડીઓ વાંચે, અને આવી વાતો કરે. ખાકી કરવાનું કંઈ જ નહિ. બુઝો ને, રબામાં તમારા જેવા બહારથી અહીં આવે છે, ત્યારે એ તો ઘરમાંથી બહાર પણ

નીકળતા નથી! અમદાવાદ મુંબઈ જતું અને
ગાપને પૈસે મળ કરવી એટલું સમજે. (યુવાન
સામું જોઈને) ભાઈ, જોડું ન લગાડતા. હું
તમને કંઈ કહેતો નથી. પણ આ તો આપણા
ગામમાંથી બહાર બહુવા બય છે તે બધાય
મને તો એવા જ લાગ્યા છે, એટલે કહું છું?

યુ૦ — અમારેય કંઈ કરવું તો છે. પરંતુ
ઉનાળામાં જરા આરામ ન લઈએ તો કેમ
ચાલે?

વિ૦ — હા! ઉનાળામાં આરામ જરૂર
હો. પરંતુ સમાજવાદના આદર્શ પ્રમાણે
એ આરામ ખેડૂત અને મજૂર બધાને મળવો
જોઈએ ને? તમે એકલા તે કેમ લોગવી શકો?
ખેડૂતો તો બળતા તાપમાં પણ કામ કરે છે
અને મિલો તો ઉનાળામાં પણ કોઈ દિવસ
બંધ નથી થતી.

યુ૦ — અમારો આદર્શ તો એવો છે કે,
એ સગવડો બધાને મળવી જોઈએ. પણ
બધાને ન મળે ત્યાં સુધી અમારે પણ તણાઈ
મરવું કે શું?

વિ૦ — ગાંધીજી તો એવું જ કહે કે
દેશના ગરીબો જેમ રહેતા હોય તેમ તમે
રહો તો જ તમે તેમની સેવા કરી શકો.
તેઓ પોતે ધન છે કે, લોકોને પહેરવા પૂરતાં
કપડાં મળવાં જોઈએ, રેલવેમાં વધારે સગવડો
મળવી જોઈએ. પરંતુ એ બધાને ન મળે ત્યાં
સુધી પોતે લોગવતા નથી. પોતે ત્રીજા વર્ગમાં
જ મુસાફરી કરીને તેમના હુખમાં ભાગીદાર
થાય છે. પોતે આછાં કપડાં પહેરીને ગરીબોનું
હુખ પોતાના હૈયામાં સદા જાગ્રત રાખે છે.
એટલે સેવા કરવાની રીત તો એ છે. બધાને
આપણે મુખ સગવડો આપાવવા ઇચ્છીએ, પણ
બધાને ન મળે ત્યાં સુધી આપણે પણ તેમની
પેઠે કંઈક તો જીવવું જોઈએ?

યુ૦ — ગાંધીજીની આખી વિચારસરણી

જુદી છે. એ રીતે કામ કરવામાં અમે માનતા
નથી.

ચોક૦ — આ મુંબાળા શરીરને એ હુખ
વેકવાનું અને સહન કરવાનું શી રીતે પાલવે?
એમના ગાપને બેડી આવક છે તે છોડીને
હુખ શા સારુ વેડે?

વિ૦ — એ જ બધું દોહલું છે ને!
આપણે પોતાની માલમિલકત અને હંકો ન
છોડીએ, પછી જમીનદારો અને મૂડીદારો શી
રીતે છોડે? પહેલી શરૂઆત આપણી બતથી
જ કરવી જોઈએ ને?

યુ૦ — ગાંધીજી સાથે અમારો એ જ
મતજોડે છે. અમે લોકોના વિચારમાં પલટો
કરવા માગીએ છીએ. અમે તેમને અમારા
જેવા મુખી કરવા માગીએ છીએ. અમે
તેમના જેવા હુખી થવા નથી માગતા.

વિ૦ — પલટો વાતો કરવાથી થતો હોય
તો કંઈ હુખ વેકવાની જરૂર નથી. પણ
દુનિયાની કાન્તિનો ઇતિહાસ હંદોરે યુવકો-
ની યાતનાઓથી ભરેલો છે. હુખ વેક્યા
વગર તો કદી સમાજવાદ ન આવે કે સ્વરાજ્ય
પણ ન આવે. અપાર હુખ અને મૂંગી સેવા-
માંથી જ કોઈ પણ નવી સંસ્કૃતિનો જન્મ
થાય છે. એટલે દેશદાર કરવો હોય તો હુખ
એ પહેલી વસ્તુ છે. પોતાની મુખસગવડો
જતી કરવી એ પહેલી વસ્તુ છે. તે દેશદાર
પછી ગાંધીવાદી હોય કે સમાજવાદી હોય,
અહિંસક હોય કે હિંસક હોય. જે સહન
કરશે અને પ્રજાની સેવા કરશે તથા પ્રજાના
હુખે હુખી થશે, તેમનું જ પ્રજા સાંભળશે.
ખાલી વાતો કરનારને કોઈ ગણવાનું નથી.
વળી તમારા-રશિયાનો ઇતિહાસ પણ શું કહે
છે તે તો તમે વાંચ્યું હશે ને? તે સંબંધમાં
તમે આવતા રહેશો તો વધારે વાતો કરીશું.
આજે તો હવે બસ કરીએ.

વિહલદાર કોઠારી

નવું વાચન

આપણું વિવેચનસાહિત્ય : લેખિકા : હીરા ક. મહેતા પી. એ; પ્રકાશક : ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સંસ્થા, અમદાવાદ; પૃ. ૧૨+૩૧૬. કાચું પૃ. ૬. ૧-૦-૦.

મુબઈની શ્રી ના. દા. કાકરશી મહિલા પાઠશાળાની (૧) પ્રદેશગત પરીક્ષામાં રત્ન કરવા માટે આ પુસ્તક તૈયાર હતું. પાછળથી ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સંસ્થાએ તેને પ્રસિદ્ધ કરવા ચોખ્ખા બાંધામાં તેણે તે પ્રસિદ્ધ હતું છે.

લેખિકા બહેને પસંદ કરેલા વિષય ખૂબ ઉપયોગી અને મહેનત ભાગી હો તેવા છે. આપણા સાહિત્યમાં વિવેચનની રાજઆત થઈ ત્યારથી, એટલે કે નર્મદથી માંડીને નવલરામ, મણિલાલ નબુઆઈ, રમણુઆઈ, નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, કે. દ. દુવ, આનંદશંકર, બ. ક. કાકર, નાનાલાલ, મુનશી અને પાઠક સુધીના વિવેચકોની એમણે વીચેતે ચર્ચા કરી છે. આખા પુસ્તકની યોગ્યતા વિષયને અનુરૂપ અને રમણુ દોઈ વિષયનું નિરૂપણ ખૂબ વ્યવસ્થિત યથા પાઠ્ય છે. નર્મદથી આપણું વિવેચન રાજ થયું, તે ત્યાંથી 'શબ્દ સામાન્ય' વિષેના અને સાહિત્યના કિત્ત પ્રકારો વિષેના મતો અને તેને લગતી ચર્ચાના તંત્રોએ લેખિકાએ ટપાકી લીધા છે. અને ત્યાર પછી પ્રત્યેક વિવેચકે તે તે બાબતમાં શું કહ્યું છે તેનું, બનતાં સુધી તેમના જ શબ્દોમાં, સંક્ષિપ્ત પણ રમણ અને કમબહ નિરૂપણ હતું છે. આથી વિવેચનમાં અધિક વિચાર અથવા મત કેવી રીતે દાખલ થયા અને તે કેવી રીતે વિકસીતા થયા તે પણ જોવા મળે છે. આમાં કેકાણે કેકાણે આવા સંબંધો જોડીને નિરૂપણ કરવાની લેખિકાની પદ્ધતિ પણ ઉપકારક થઈ પડે છે એ નોંધવું જોઈએ.

આપણે ત્યાં સાહિત્યની વ્યવસ્થિત ચર્ચા કરતાં સર્જનસૂત્ર પુસ્તકો લખાયા નથી. ને કાંઈ વિવેચન છે તે છૂટક નિબંધો કે વ્યાખ્યાનો કે સમ્બોધનાઓ રૂપે જ છે. એટલે દરેક વિવેચકને મત તેમનાં લખાણોમાંથી તારવીને યથાતયરૂપે રત્ન કરવામાં ઘણી મહેનત અને અભ્યાસની જરૂર પડે છે સમજ રાજ્ય એવું છે. એ બંને આ લેખિકા બહેને મન મૂકીને અર્ચ્યા છે, અને પરિણામે અભ્યાસીઓને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે એવું આ પુસ્તક આપણને મળ્યું છે.

આખું પુસ્તક પઢતી કાળજીપૂર્વક તૈયાર થયેલું છે અને એમની નિરૂપણપદ્ધતિએ ને સ્વચ્છતા જોવાની છે તે શ્રી. આનંદશંકર અને શ્રી. બ. ક. કાકર ઉપરનાં પ્રકરણો અને તેમાંથી ખાસ તો શ્રી બ. ક. કાકર ઉપરનું પ્રકરણ જોતાં અનુભવી રાજ્ય છે. સર્જનસૂત્ર અને વ્યવસ્થિત નિરૂપણની દૃષ્ટિએ શ્રી. રા. વિ. પાઠકના વિવેચનનો સાર કંઈક વૃદ્ધ હાથે છે. લેખિકાની ચેતના બહુ અને

સૈલી કંઈક કાચી છે અને તે શ્રી. આનંદશંકર ઉપરના પ્રકરણમાં વધારે નજરે થયે છે.

આ આપણા આજ સુધીના વિવેચનનો સારરૂપ ઇતિહાસ છે, અને ઇતિહાસ હોઈ એ અધિક બિંદુએ આવીને અટકે છે. એ મર્યાદારેખા એમણે લેખિકાની ઉમ્મરને હિસાબે દારી છે અને એ રીતે એમાં શ્રી. વિશ્વનાથ બદ્દ અને શ્રી વિશ્વરાય વૈદ્યાનાં વિવેચનનું સ્વતંત્ર નિરૂપણ આવ્યું નથી. પણ એ બાબત બેદ કરવાનો કે દેવારોપણ કરી આરોપ કરવાનો કરો અર્થ નથી. ઇતિહાસલેખનની દૃષ્ટિએ લેખિકાએ રત્નીકાદેલી મર્યાદા ઉચિત લાગે છે, કારણ કે પચાસ વર્ષની વય સુધીમાં માણસની જીવનકક્ષિ ધડાઈને યથાની હોય તો રિચર થઈ નય છે અને એ શાય ત્યારે જ તેના અભિપ્રાયો પણ રિચર અને વિચારમાત્ર બન્યા મણાય. પણ એમણે ને મર્યાદારેખા આંકી છે તેમાં શ્રી. કાલેલકર ચાવી નય છે એમનું વિવેચન પણ સમૃદ્ધ છે એટલું જ નહિ, પણ આ પુસ્તકમાં સ્વતંત્ર નિરૂપણ પામેલ વિવેચકોનાં વિવેચનની ચેટ તેણે આપણા સાહિત્ય ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પણ પાડ્યો છે—તેવા શ્રી. વેદ કે શ્રી. બદ્દનાં વિવેચનો પડેલા નથી—એટલે એમના વિવેચનનું સ્વતંત્ર નિરૂપણ ચરના જરૂર હતી. લેખિકા બહેને એ નથી કહ્યું એ આ પુસ્તકની, એમની યોગ્યતા પ્રમાણે પણ, ખામી મણાય.

આ પુસ્તકનો ઉપયોગ મોટે ભાગે તો અભ્યાસી વર્ગ જ કરવાનો; એટલે અંતે ને વિસ્તૃત સૂચિ આપી છે તે સાદું હતું છે. પણ એમાં દરેક વિવેચનના પેશમાં તેમણે ચર્ચેલા વિષયોની સૂચિ આપી હોત અને પ્રત્યેક વિષયના પેશમાં કિત્ત કિત્ત વિવેચકોની સૂચિ આપી હોત તો ઉપયોગિતા વધત. સૂચિમાં પાનાંની સંખ્યા એવજ નજાએ જોતાં જોડી માલુમ પડી છે, એ કદાચ પૂર્વ સુધારવાની જરૂરને લીધે દરી.

અંતે એક સૂચના પ્રકાશક સંસ્થાને. બસો અડી સો પાનાંનું પુસ્તક કાચુ એટલે પછી તેની બાંધણી કાચી ન રાખવી જોઈએ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર પૂણેપટ્ટીની બાંધણી કરે છે તેવી બાંધણી કરાવવી જોઈએ. એ વિના પુસ્તકો સાચવવાં મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

હિંદનું સુસ્થિત સાહકારણ : બાપાંતરકાર : માંડવિયા, બાંરવા; પૃ. ૪૪૬, કિ. ગા. ૧.

જનોબ અબ્દુલ વલીદખાન બી. એ. ની હજૂં દિવાળ 'મુસલમાનોના ઇસાર ઓર આશાદીની જન' નો આ તરજુઓ છે. તે મુસ્લિમ લીખના વર્તમાન આદર્શોનો પ્રચાર કરવા એ જોતાં ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશમાં સદાય

કરવા માટે જનાળ યુક્ત અબુલ ગની માંડવિયાના મિત્ર જનાળ અબુલ હાદી મદ્રાસવાળાની આર્થિક મદદને કારણે કિંમત આટલી ઢબલી રખાઈ છે.

હિંદુસ્તાનના એ ભાગલા પાટલા : એક પાકિસ્તાન થાને મુસ્લિમસ્તાન ને બીજો નાપાકિસ્તાન થાને હિંદુસ્તાન; એ આ મંથમાં ઉપદેશાયેલો વ્યક્તિષ્ટિક ઉદ્દેશ છે. આ યોજના પણ ઉચ્ચે એક સાધન જ છે, ધ્યેય નથી. કારણ, એમાં જણાવ્યું છે કે, ધ્યેય તો હુનિયાના મુસલમાનોને સંગઠિત કરી હુનિયામાં નથી ખિલાફત જમાની ઇસ્લામની સર્વોપરિતા રચાપવી એ જ છે. હુનિયાના મુસ્લિમોને એક, અખંડ અને આઝાદ કરવા હોય તો હિંદુસ્તાનને આઝાદ કરવો જ નોંધ્યો, કારણ કે બીજા કોઈ એક દેશને મુઘલ્યે હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમોની સંખ્યા વધારે છે ને એ સુલ્હમ છે ત્યાં સુધી જગતભરના મુસ્લિમો આઝાદ થવાના નથી પણ હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓની બહુમતી છે ને તેઓ શિવાજીના સમયથી ઇસ્લામના ને ઇસ્લામી સામ્રાજ્યના શત્રુ છે ને શત્રુ જ રહેવાના છે; હિંદુઓને તો દેશની આઝાદી નોંધી જ નથી, એ તો બહુ બહુ તો આંગ્રેજ હિંદુરાજ્ય જ રચાપવા હચ્ચે છે, ને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની વાદ કરનાર હિંદી મદ્રાસના અને તોના પેાષકીઓ—અહનામાં અહનાની માંડીને મદ્રાસ માંડી સુધી—આ બાબતમાં ફક્ત જ છે ને એવા જ રહેવાના છે; એવાનું ચાલશે તો તેઓ તો ઇસ્લામની જડ જ કાઢી નાખશે, બધાને હિંદુ જ બનાવશે ને હિંદુરાજ્ય જ રચાપશે; એવી આ લેખકની મૂળ માન્યતા છે.

પશ્ચિમનો રાષ્ટ્રવાદ તો આખી પ્રલને એક કરવા માટે ધર્મ, નીતિ, પ્રાંત વગેરે વખામ બેરોનો નાશ કરનારો હોઈ ઇસ્લામનો નાશ કરનારો નીવડે એમ છે, એટલે નકામો છે. સામ્યવાદ નિરીશ્વર છે ને મૂડીવાદના દર્દની બધી દવાઓ શરિયતના જ કાલ, જ્યાંજ્યાંથી ઇસ્લામિ આર્થિક કાયદાઓ પડીને વેગળર સાહેબે તેયાર કરી આપેલી જ છે, એટલે સામ્યવાદ કે સમાજવાદ પણ ન નોંધ્યો. અવ કુરાનમાં મુસ્લિમોને નોંધ્યું બધું જ છે, એટલે બીજું કશું શીખવાની મુસ્લિમોને જરૂર નથી. એ આ લેખકની વિચારસરણી છે.

અમને લાગે છે કે વસ્તુતઃ હુનિયામાં બધી આંખની માયા છે. 'જેવી દિધે એવી સુષ્ટિ' એ પ્રસિદ્ધ અનુભવ છે. એટલે ઇસ્લામની પાક જન્મબુમિ અવસ્થાનમાં આરમોનું સંગઠન થવાથી જેમ આવમ આખીમાં ફરક ને બસકે ઇસ્લામનો ધસારો ને પ્રતિષ્ઠા થયાં, તેમ એક વાર હિંદુસ્તાનમાં પાકિસ્તાનની યોજના સિદ્ધ થાય ને હિંદી મુસ્લિમો લીજના લીલા જંડા નીચે સંગઠિત થાય અને જબરદસ્ત લીજ-રાજ્ય રચાપાય, તો ઇસ્લામને નવો વેગ

આપી શકાય ને ઇસ્લામનો હુનિયામાં ડંકો વાગે. એવું એવું એક વાર ને આંખ નોંધી થાય તેને માટે એની સિદ્ધિની જરૂરિયાત માટે નોંધી દલીલો જડી જ રહે. એમ આ લેખકને હિંદુઓના જુલમોની, કૌચેસના કરની, હિંદી મુસ્લિમોના ઐતિહાસિક મહત્વની, ઇત્યાદિ 'જમાલ-મિયાંના જુદા ચોડા' માટે નોંધી નાનીમોટી દલીલો, સચાંખોડાં કારણો, ને ધૂટાજવાબ બનાવો મળ્યા જ રહે છે. એ દલીલો ને એ કારણો વગેરે સદતર ખોડાં પડે ચા. પાટલામાં આવે એથી કાંઈ આખી હુનિયાના મુસલમાનોને ફરી એક વાર એકત્ર ને સંગઠિત કરી કુરાનના હરફો ને હુકમો પર જ રચાયેલું ને ગ્રંથનીપણે એને જ અનુસરણ જબરદસ્ત મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર કે સામ્રાજ્ય રચાપવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ખોડી સાબિત થવાની નથી ને થાય તોપણ પડતી પ્રમાવાની નથી. એટલે એવો પ્રયત્ન કરવો બિનજરૂરી ને નિર્વર્થક છે.

સમજવાનું એટલું જ છે કે, કોઈ પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન ધર્મ કે સપ્રદાયના મજબબી ધોરણ પર રાજ્યો રચાપવાનો ને ચલાવવાનો સમય જ બીટી ચૂક્યો છે. ને દેશો અત્યારે મુસ્લિમ બહુમતીવાળા થા લગભગ મુસ્લિમ જ છે ત્યાં પણ એવું હવે કોઈ વિચારરૂં નથી. જ્યાં સુધી અમુક જનતા બૂલકાવાના જમાનાની મનોદક્ષા બોલવે છે ત્યાં સુધી જ, ને તેટલે જ અંશે, રાજકાજમાં એ કેવળ મજબબી થાને સાંપ્રદાયિક હુકમો ને શિરસ્તાઓ પર ધોરણ માંડીને રાષ્ટ્રસર્જન કરવા માગે છે. માનવતા, સમાનતા, સ્વતંત્રતા, બંધુતા, જનકલ્યાણ, એવાં એવાં ન્યાતનત ને ધર્મનાં નૂતનાં ધોરણોથી પર ધોરણોનો જ હવે સો વિચાર કરે છે. અને કોઈ પણ મત્રે તેમ માને કે મનાવે, યુગબળને ઉચ્ચે ને નદિ નમે એ ઇતિહાસમાં થઈ આવ્યું છે એમ નામશેષ જ થશે.

બીજું, યુદ્ધની સમસ્ત હુનિયા સિવાય ઇસ્લામનાં બીજું પાકિસ્તાન ને કોઈ પણ હોય તો તે અવસ્થાન છે. મદમદ સાહેબ ત્યાં જન્મ્યા હતા, મકાગરીના વગેરે હજ કરવાનેજ પવિત્રતામાં બધાં ત્યાં છે. મુસ્લિમ લીજ એમને ત્યાંથી ખસેડીને હિંદુસ્તાનમાં બસા કરેલા કોઈ નવા પાકિસ્તાનમાં નહિ લાવી શકે, ને હુનિયાના મુસ્લિમોને હજ કરવા ત્યાં નહિ બેઠાવાની શકે. ઇસ્લામ તો બળવાનેત્રી મજબબ છે હિંદના ઇસ્લામીઓ ને હિંદુઓનું અનુકરણ કરી રહણ ! રહણ ! પોઠાવાલ થશે ને પાઠારત્તિ ખીલવશે તો લવણનું લાવણ જ ક્યાં રહેશે !

સમી બમિ ગોપાલજી તામે' અટક કઢા !

નિરકો મનમે' અટક દે વોલી અટક રઢા

એમ. ને પાક નિંદશી યુગરશે તે, મત્રે ત્યાં પડ્યે પડ્યે પણ, પાકિસ્તાનને ધરઆંગણે લાવશે; ને ઉર્પા, હરીમોઈ, ને હુપદ વગેરેના નારે ચડીને પાકિસ્તાન દંડવા

ફરો તેમને પગે પગે નાપાકિસ્તાન થશે. હન્સનિયત, આઝાદી, નેકરિકી ને 'યુદ્ધપરસ્તીના વિશાળ આદર્શો ન સારા છે.

આખો મંચ તરફનો હોવાથી એ દૃષ્ટિએ બે બેલ લખાય તો અધારિત નથી. જનતા માંડવિયા ધારત તે શુદ્ધ, સરળ, શિષ્ટ ગુજરાતી લખી શકત, એમ અંચ જોતાં સ્પષ્ટ લાગે ન છે. પરંતુ આ અંચની બાબમાં તે તરત્નિયાપણાના ધણા ધણા દોષો આની મહેલા છે. જોડણી ને શૈલી ન નહિ, વાક્યરચના સુધ્ધાં ઉદ્ધ ન રાખી છે.

પોતાના પક્ષને અતુલ્ય બાબતો આનંદ કરી પ્રતિ-કૃત્ને દબાવી દેવી, મનફાવતી બાબતોએ પ્રતિપક્ષ પર આરોપ કરી એને મૂરખ થા દર્શાવો એવો જોડો દેખાડવો, ઇત્યાદિ તર્કભર્યા ને તરફોબોની ને કુશળતા પ્રચારણેવા પક્ષકારોમાં જોઈએ, તે બધી આ અંચમાં સારા પ્રમાણમાં દેખાઈ આવે છે. પણ તે મૂળ લેખકની છે, એટલે એનો જ્ઞાનપત્રના તેમને નય છે, માંડવિયાને નહિ.

ધણખશ ઉતારા અમને અતુલ્ય એવાં ઉદ્ધ વર્તમાનો, ઉદ્ધ સામયિકો, ને ઉદ્ધ સાહિત્યમાંથી ન હોવાથી એમાં આપેલી દૃઢીકતા અને તથાસી શક્યા નથી, કોથી અને દિલગીર બીએ.

ત્રીજો ચોપડી: પ્રોડશિસીમાળા, દર્તા ધ્રુમકેતુ-પ્રકાશક: ગુર્જર અંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ પાં ૪૮, દિં ૦-૨-૦.

પ્રોડોને બહુવા માટેની 'આપણે-સો-બહીએ' માળાનો આ ચોથો મણકો છે. શ્રી. ધ્રુમકેતુ પ્રોડસેવાના પોતાના સ્વનિર્ધારિત કામમાં વળગ્યા રહ્યા છે તેનો આ પુરાવો ગણાય. એ માટે એમને અસહ્ય પ્રોડ નર આશિષ દેશે.

૪૮ પાનમાં ૧૮ પાંડો સમાવ્યા છે, પાનના વિષયોની પસંદગી અને તેમની નિરૂપણ-શૈલી પ્રોડદૃષ્ટિએ કરવામાં આવી છે, અને તેમાં લેખક સારા સંખ્યા છે. પોતાનો સાક્ષર લેખક ઉતારીને, પોતાની મૂળ વળખી મનોદશાનું નહોતું આદર્શન ન કહ્યું હોય, એમ ચાંચતાં લાગે છે એ ન એમની સફળતાનું કારણ દેખાય છે.

પ્રોડમાં દરેલી વાત બાબતમાં એક વરતુ જોઈ તે એ કે, પ્રોડો એમ સામાન્ય રીતે નિષ્ક્રિયાત્મક નીતિવચનો કે અનુમત્તવચનો પોતાની વાતચીતમાં આણે છે, તેમ લેખકે પોતાના પાંડોમાં આપ્યાં છે. આ વાત-શૈલી સારી? અને આવાં નીતિકથનો બાબતોમાં પાદ્યપુસ્તકમાં તે શિક્ષકો હવે બહુ પસંદ નથી કરતા. પ્રોડોને તે કેવાં ગમે છે એ પ્રોડ-સાનસના પ્રયોગ જોવાર પ્રોડ-શિક્ષકો કહી શકે. એકને પાંડોનાં વિધાનો એવાં છે કે તે સર્વ-માગ્ય નીતિ તરીકે કહાય ન ગણાય. એમ કે પા. ૮-૧૧ જુઓ.

એક ફરિયાદ કરવાની છે અને તે જોડણીની પાર ચિનાની બૂલોની. નવા શીખનારને માટે આ છે તેથી આ બૂલો એવડી વાંધાપાત છે. 'આંહી', 'યાતી', 'દિ', 'અવરેરો' છં પ્રયોગો કાઠિયાવાડ બહાર જોવા ગમશે. 'કિથિયન' બદલે 'કિરેતી' શબ્દ શું કામ નહિ? એતલુંકે રચાને બાકરણની રાંકા પડી. પાં ૧૬ ઉપર 'વાતનો તોલ બાંધતાં શીખવે જોઈએ' એમ છે. ત્યાં 'શીખવું' સાચું નહીં? પા. ૭ ઉપર આમ છે: 'પછેથી બળદ ચાવવા માંડ્યો ને કોશી ૫૦૦ શા. ની નેટો પછુ ચાવી ગયો.' આ વાક્યમાં 'માંડ્યો' ને બદલે 'મંડ્યો' ન જોઈએ? અથવા 'પછેથી બળદે ચાવવા માંડી' એમ નહીં? અને 'કોશી' પ્રયોગ શુદ્ધ કે 'કોમી'? આ પ્રશ્નો પર, બાપાશુદ્ધિની સીવલ્લાભાનું ધ્યાન દોરીએ બીએ.

આર ફોર્મની ચોપડીની કિંમત બે આના છે તે મર્યાદામાં કહેવાય. પ્રોડવાચન માટે ઉપયોગી ને ઘડતી કિંમતની ચોપડી આપવા માટે પ્રકાશકને મન્યવાદ થઈ છે.

ટોસ્ટોપની નીતિકથાઓ: લેખક: રમણલાલ શાહ. ગુર્જર બાળઅંચાવલી-૬. પ્રકાશક: ગુર્જર અંચરત્ન કાર્યાલય, પાં ૪૪, દિં, ૦-૩-૦.

બાળક તથા પ્રોડ બેંચે માટે ઉપયોગી થાય એવી રીતે લખાયેલી ટોસ્ટોપની આ ત્રણ વાર્તા લેખકે ૨૦૦ પ્રેમચંદનના ઢિંદી વેશાંતર પદથી પોતાની સાપામાં લખી કાઢી છે, એમ જણાવે છે. ટોસ્ટોપ એવા સમર્થ અને તત્ત્વદર્શી વાર્તાકારની વાતના વસ્તુનું તે પૂછવું ન શકે? નીતિવચ વાર્તામાં અંધી વાર્તાના રસ જમાવવો એ કળા અધરી છે. ટોસ્ટોપ એમાં આખા ફાને છે. આ ત્રણ વાર્તાઓમાં લાંબામાં લાંબી ને વચલી વાર્તા— 'પ્રેમ ત્યાં પરમેશ્વર'—એનો એક નમૂનો છે.

આ ચોપડીની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે એ એની પ્રિયતા બતાવે છે. લેખકે ઘણી વાર્તાઓ પછુ આમ આપવી જોઈએ. જગવિખ્યાત સાહિત્યકૃતિઓ સરળ ભાષામાં બીરતી થાય તો બાળ અને કિશોર સાહિત્યની સમૃદ્ધિ સાથેસાથી વધે અને આંજની તેની કંઝાળ દશા સુધરે. આ નવી ચોપડી એ દિશાની ગણાય.

સુમન-સૌરભ: લેખક રમણલાલ વહોરા. ગુર્જર બાળઅંચાવલી પુ. ૯, ૧૦. પ્રકાશક: ગુર્જર અંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. પાં ૪૪, દિં, ૦-૫-૦.

વધારેપડતી નાટકોમાં ખરે એવી શૈલીમાં લખેલી ૨૪ છાંવન-પ્રસંગ-કથાઓ આ નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. પસંગોની પસંદગી મજાદાર, રસિક અને બોધવાણી છે. દરેક પ્રસંગના બોધને આકર્ષક સંવાદ-શૈલીથી રમ્મ કરવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો છે. બધા જ પ્રસંગોમાં લગભગ એક જ રીત—પદો બેપડે, દરેક

દેખાય, કાંઈક કાચ' કે સંવાદ ચાલે, ઉપર તેનો ભેદ બુદ્ધિ — આવી રીત મહાનુકૂળ કરવાથી એ રીતની અમલ જ આવી જતી લાગે છે અને દૈનિકમતા આવી કંટાળે આપે છે. બાળકોને પણ આનું નાટકીયપણ કોઈ વાર કદાચ અમે; પણ અમે જ વખત ન ગમે, ન અમલું જોઈએ નહિ તે, તેમાં તેના સ્વભાવની સહજતા પર જ અસર પહોંચવાનો પ્રેરણ થય રહે છે.

એક બીજી વસ્તુ. આવી નાટકી શૈલીમાં રચનાત કરવા માટે પ્રસંગકથામાં મૂળ અમલ હોય તે ઠીક; નહિ તે, પેલા એક અમેરિકન ખખરપત્રીએ ૧૯૩૨-૩૩માં આંધીજીને માટે એક બિલાડીની વાત લેતી કાઢી, એના જેવું સાવ નહિ, તોય એ બાળક જેવું કાંઈક દરી અમલ કરતી પડે છે. આ લેખકે એમ કયું? છે એવું હું કહીશ નથી કહેતો. પણ ચોપડી વાંચતાં એની શૈલી પરથી આવી બીક મનમાં ઊપજી, તે આવા શૈલીકારોને સાવચેતીરૂપે, આ પ્રસંગનો લાભ લઈને, જણાવવા રમ લાગે છે.

આ ચોપડીમાં કેટલીક ઢગીકતો વગેરેની પરચૂરણ બુદ્ધિ લેખક સુધારી લે એ ઇરાદે અહીં ટપકાવું છે. ગાંધીમાં આંધીજી પૂણી નથી બતાવતા. ગાંધીમાં પીંછા જ ન સમાય તે પૂણી કયાંથી બતાવાય? સ્વ. ગિજુભાઈની પ્રસંગકથામાં શરમાં નામ દીધા પછી, ઉપર તે વાચ પછડું એ શૈલીરોપ લાગે છે. 'ગિરિનારક' કહ્યા બાદ 'ગિજુભાઈ' કહેવાથી નડું' નામ નથી આવી જતું.

પા. ૬ ઉપર ગોપાળ-આઈને બદલે મરાઠી ગોપાળ-રાવ કહેવું વધારે ઠીક.

પા. ૨૧ ઉપર વરસાદ ટપકતો કહ્યા પછી ૨૨મે પાને 'તોફાની' વરસાદ કહેવામાં અસંગતતા છે તે સુધારી લેવા જોઈએ.

પા. ૨૦ પર જણાવ્યું છે કે કાંતરે ચામડી ઉતારવા કાંતર ચલાવી. એક પ્રસંગના જ્ઞાન ઉપરથી શંકા રજૂ કરું છું કે, ચામડી ઉતારવા કાંતર નતર જ નથી વાપરતો? ચીકની ઊલ જેમ ચાકુથી લેવાય, એમ માણસની ચામડી લેવાની નથી? આ બાબતની ખાતરી કરી લેવા લેખકને વિનંતી છે.

પા. ૩૧ ઉપર મજાબને અંગિના ન્યાયનો ઉલ્લેખ કરી ઉલ્કા નમ્રત કરી તેા તે તોપવી ન જોઈએ? તે પ્રસંગ પણ એક સુંદર સુખન છે.

આ વિસ્તૃત ચર્ચા પરથી રજીને વાચક માને કે અમને આ ચોપડી ન ગમી. એ ગમી અને એના કાંઈના પ્રયત્ન ઉત્સાહવા યોગ્ય લાગ્યો, માટે જ તેા આ ઝીલવટ સૂચી છે, આશા છે કે, આવાં સુખનો ભાઈ વહોરા વધુ એકાં ૧૨૦ અને અમારી ઉપરની બેઝલ પ્રક્રિયા વાતોને ધટલ પ્યાન રેરી

સાહ્યાર રવીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચનાને માટે મળ્યાં છે :
એમિસીનિયા પર ઓધાર : લેખક : ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટ, ૧-૮-૦; પ્રકાશક : યુગધર્મ સાહિત્ય ભંડાર, રાજકોટ સંહાર : લેખક : ઐયુબખાન ખલીલ, ૧-૮-૦; પ્રકાશક : યુગધર્મ સાહિત્ય ભંડાર, રાજકોટ. પ્રકાશક : નવયુગ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટનાં નીચેનાં પુસ્તકો : ત્રિભેટો : લેખક : યુગકેતુ, ૧-૮-૦; રાજરાણી : લેખક : શ્રીમતી કાન્તાદેવી, ૨-૦-૦; ગૃહત્યાગ : લેખક : મુદ્દલ, ૨-૦-૦; મધુર/ની : લેખક : મુદ્દલ, ૧-૮-૦; મારા વિના નહિ ચાલે : લેખક : ધનવંત ઓઝા, ૦-૧૨-૦; પરલુપા પહેલાં : લેખક : વેદ મોહનલાલ યુ. ધામી, ૧-૮-૦; પરલુપા પછી ભા. ૧સી : લેખક : બાનુભાઈ દવે, ૦-૬-૦; પરલુપા પછી ભા. ૨જો : લેખક : બાનુભાઈ દવે, ૧-૦-૦; પ્રેમોપચાર અને આસનો : લેખક : બાનુભાઈ દવે, ૧-૨-૦. વિચ્ચવનની કન્યકા : લેખક : (૨૫૦) કેશવલાલ ડ. દુધ, અમદાવાદ. ૨-૦-૦; સંકેતુ સંખ્ય : લેખક : શ્રી દરિયદ્ર ભટ્ટ અને સુરશી કાકર, ૧-૦-૦. પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદનાં નીચેનાં પુસ્તકો : નિસર્ગોપચાર-સર્વસંચલ : ભા. ૨જો. લેખક : શ્રી. રમણલાલ એનિ/નિયર, ૨-૪-૦; સાહિત્ય અને પ્રગતિ : ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય મંડળ, અમદાવાદ, ૨-૮-૦; પથેર પાંચાલી : અનુવાદક : શ્રી. ઉર્મિલા, ૨-૦-૦; છપનસરિતા : ભા. ૨૦ સંખ, અમદાવાદ, ૧-૪-૦; જામતા રે'જો ઉત્સાહ : લેખક : સોપાન, ૧-૮-૦. તેમીસ પત્રો : લેખક : 'અક્ષત', ૦-૧૦-૦; પ્રકાશક : લોકોપશોધી સંસ્તી પ્રથમાળા, પોરબંદર. આપણી મહાસાળા ખંડ ૧-૨ : લેખક : શ્રી. નાગરકાશ ઈ. પટેલ, દરેકની ઈ. ૩. ૦-૬-૦; પ્રકાશક : બાલવિનોદ દાસદિય, મહારા-મુંબઈ. પ્રકાશક : જ્ઞાન સંપદન દાર્યાલય, અમદાવાદનાં નીચેનાં પુસ્તકો : ટાહરેટોચની નીતિકથાઓ : લેખક : શ્રી. રમણલાલ ના રાહ, ૦-૩-૦; આપણે સૌ બાણીએ : (પ્રમકેતુ પ્રોદ સિંહસાળા), ૦-૨-૦; જગતના જાહેરમાર્ગી : લેખક : ગિયવદન ખસી, ૦-૫-૦. ગુજરાતનો જય : લેખક : શ્રી. એચરંદ મેધાણી, ૧-૮-૦; પ્રકાશક : ફૂલગાળ દાર્યાલય, રાણપુર. લોકાદીની ઇમારત : પ્રાચીન : શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ, ૩-૦-૦; પ્રકાશક : ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત. પ્રકાશક : રામકૃષ્ણ સેવાસમિતિ, અમદાવાદનાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રચારાર્થ : સહકાર : લેખક : રા. બ. ચીમનલાલ ઠવિ; છપલેછા ગાંડુ : લેખક : ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય; શાન્તિદાસ : લેખક : રવ. ૦ કી. બ. ચંપાલાલ દેસાઈ અણોજો : લેખક : ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહ; નડું રેલવે રેટશન : લેખક : ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહ; અમલુ નારક : અનુવાદિકા : પદાવતી દેસાઈ. બારતીય કથાયત : લેખક : પ્રી. માણિકયાળ, વડોદરા; ૦-૧૨-૦.

મા સિ ક વિ વે ચ ન

લોકમાન્યનું તર્પણ

હિંદી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીયતાનું દર્શન કરાવનારના તર્પણનો દિવસ આજ ઓગસ્ટ પહેલીનો છે. જે જાનામાં મહાસત્તાની દૃષ્ટિ જાગૃત્તર રાજ્યતંત્રી પાર નહોતી ગઈ, અને હિંદ-ચિંતનને ઈશ્વરે એક-સાથે આપ્યાં છે એ જ આદર્શવાદ હતો, તે જાનામાં હિંદી સંસ્કૃતિના આ અભિમાની પુરુષે હિંદને પોતાનો આદર્શ બતાવ્યો. હિંદ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે એ દર્શન પ્રથમ મહાસત્તાને આપનાર આ પુરુષ પોતે ભણે રાષ્ટ્રપતિ ન થયા; પરંતુ આઝાદ હિંદ એમને બંધનથી વાદ કરવાનું છે કે, રાષ્ટ્રને પોતાનું સ્વતંત્ર અને સ્વાભિમાન દર્શી તેના ગૌરવ પર પહેલેયવાનો આદર્શ આ રાષ્ટ્રપુરુષે આપ્યો છે. એ આદર્શ જોયા પછી જ આપણી મહાસત્તા એના જૂના નીલામાંથી બહાર આવી. એ આદર્શની સિદ્ધિ હજી બાકી છે એ વાદ કરીએ ને તેને મોટો સંકલ્પ કરી કમર કસીએ, એ જ આજના દિવસનો તર્પણવિધિ છે.

રાષ્ટ્રની ચડતી પડતી

ઇતિહાસમાં સામાન્ય રીતે એમ શીખવવામાં આવે છે કે, પ્રાચીન રોમના રાજ્ય પર મધ્ય યુરોપના જંગમીએ તૂટી પડ્યા અને એ લોકે સંસ્કૃતિવાળા રોમનો નાશ કર્યો. બાકી હકીકત તરીકે કહાય અર્પણે આ સાચું માની શકીએ; પરંતુ રોમના નાશનું કે પડતીનું કારણ તો રોમમાંથી જ મળે છે. અને એ કારણ એક ઇતિહાસપૂર્વ વિધાન છે. રોમ પોતાનાં જ અનન્યમન અને આરામપ્રિયતાને કારણે પડતું જ જતું હતું. પ્રજાઓની ચડતી અને પડતીની પ્રક્રિયા વિચારીએ તો એક વસ્તુ સાવ સિદ્ધ જેવી દેખાઈ આવે છે તે એ કે, પોતાની ચડતીના કાળમાં પ્રજા જે સાહસ, ઉત્સાહ, બલિદાન અને સ્વાધ્યાય તથા મહેનતમજૂરી દાખવે છે, તે બધા ગુણો ચડતી વધવાની સાથે ધટતા જાય છે, તેમને રિવાજે આપાદીનો પ્રમાદ આવે છે—પ્રજા ભોગ-વિલાસમાં ફસાતી જાય છે. આની જ સાથે એ પણ જોવામાં આવે છે કે, તે પ્રજાને આરામથી જીવવાને

મટે આધાર રાખવા સાડુ એક ગુર્જીમવર્ગ કે મજૂર-વર્ગ પેદા થાય છે કે જેમની મહેનતમજૂરી અને પરસેવાની સાથે જ નિસારા ઉપર-ભોગી વર્ગોના તાગપિન્ના નમતા હોય છે. ભોગવિલાસ કરવા એ કાંઈ જીવન નથી; એ તો મરણની પ્રક્રિયા છે. સાચી જીવનની પ્રક્રિયાની એક અવશ્યભાવી શરત એ હોય છે કે, એ જીવનદાષી હોય છે, સતત ગતિમાન જીવનચક્રમાં એને સ્થાન હોય છે; એ પ્રક્રિયામાં યગ-ગુણ હોય છે. જે પ્રક્રિયા જીવનપ્રાયક નથી તે યગ-રહિત ગણાય. અહીં આગળ યગનો ગીતાએ કરેલો વ્યાપક અર્થ લીધો છે.

પ્રાચીન રોમ પોતાના ગુલામો ઉપર નમતું હતું. આજ પ્રાચીન પદ્ધતિની વ્યક્તિગત ગુલામી કદાચ નથી, પણ આજ ગુલામ-રાષ્ટ્રો ધયાં છે, અને વ્યક્તિને મટે તંત્ર-ગુલામીનું એક નવું રૂપ જોવા મળે છે, જેને ટોસ્કોયે ટૂંકમાં વર્ણવ્યું છે—માણસની ખાંધ પર આજ આપણે ચડી બેસીએ છીએ, છતાં તેને સ્વતંત્ર કહીએ છીએ! આ પ્રમાણે વર્તતાં પ્રજા આરામી થતી જાય છે, અને પછી આસપાસના જુખ્યા લોકની ભોગ બને છે. (એવા જુખ્યા પણ એણે જ નિર્માણ કર્યા હોય છે.) અથવા તે ઈર્ષ્યા-પાત્ર બને છે અને પોતાની ઉપર શત્રુને નોતરે છે. આ ચડી આવનારા લોક પ્રમાણમાં ઓછા જીતરી મળેલા હોય છે. જીવનકલહથી તેમની પ્રાથમિક શક્તિઓ કસાતી રહી હોય છે. આરામ અને પ્રમાદથી પેલા ભોગી લોકોની પેઠે તે કટાઈ ગઈ નથી હોતી. એટલે, જુખ કે ઈર્ષ્યાથી ગેરાઈને એ શક્તિઓ વકરે છે ત્યારે શું ને શું કરી શકે છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓની પડતી જોતાં આ પ્રકારનું કાંઈક અચૂક જોવા મળે છે.

માર્શલ પેતાનો એકરાર

યુરોપના સુદમાં ફ્રાન્સ પડયું. તે પશ્ચી પણ ઉપરના વિધાનને પુષ્ટિ મળે છે. 'ટાઇમ્સ' ઓફ ઇન્ડિયા'એ પોતાના તા. ૨૨ જૂનના અંકમાં રોષ્ટરને ૧૩મી જૂનનાં એક હેવાલ પ્રગટ કર્યો હતો. ફ્રાન્સના સર-સેનાપતિ પોતાના વ્યાખ્યાનનો સાર એમાં આપ્યો છે. તે વયોદ્ધ સૈનિક જે સ્પષ્ટતા અને આખી-

ખોલીથી આ વાત રજૂ કરે છે, તે એક સૈનિકને જ છે અને એની છે. તે કહે છે, “અનિ ઓછાં બાળકો, અતિ ઓછો શબ્દસરજમ, અને અતિ ઓછા મદદગાર મિત્રો—એ આપણી દારૂનું કારણ છે.” “દરેક પ્રમુખને ચડતીપડતી હોય છે. તે પ્રસંગે તે તે પ્રમુખ કઈ રીતે વર્તે છે તેના ઉપરથી તે નમુના કે સમજણ દેખાય છે. જે મુદ્દામાં આપણે હાથ ઝીએ તે પરથી આપણે પાંચ શીખવાનો છે. ૧૯૧૮માં આપણે વિનય થયો, ત્યાર પછી આપણા લોકમાં ત્યાગ કરતાં મુખ્યેનની વૃત્તિ વધારે વ્યાપી છે. ત્યાગપૂર્વક કોરોએ આપ્યું તેના કરતાં વધારે તંબોએ આપ્યું છે; મહેનતમજૂરીથી જીતને જાયાવરા જ તાકડું છે. પરિણામે, આજ દેશ પર દુર્ભાગ્યનાં વાદળ ફરી વળ્યાં છે.”

આ પ્રમાણે એ સેનાપતિએ કર્દાને દેશને કહ્યું કે, ‘૧૯૧૮ના વિજયમાં હું દેશનો હતો, આજ એની દારૂમાં પણ હું તેનો જ છું; મારી પગે સી ઊભા રહો.’ અને આમ કર્દાને આ ફ્રેન્ચ સૈનિકે પોતાના દેશની દારૂમાં પણ જીત મેળવી છે: એણે એ પ્રમુખને ખરે દાંડણે કારણ આપી સાવ નિરાશાના ખામામાં જતી આટકાવી છે.

પોલ બ્યુરોની આગાહી

પેતાંએ પતનનું પહેલું કારણ ગણાવ્યું છે, અતિ ઓછાં બાળકો. ક્રાન્સ ફ્રેન્ચ સત્તાતિનિમમનની ખાસ જૂથ મનાય છે. એનો એક શરદાર બ્યારે ભરકરી દૃષ્ટિએ એ ભોગજન્ય પગલા પર રીકા કરે છે, ત્યારે આજથી પંદરેક વર્ષ પર ક્રાન્સના જ એક પુત્ર પોલ બ્યુરોએ તે જ વસ્તુ વિષે નૈતિક દૃષ્ટિએ કરેલી આશિષના વાદ આત્મા પગર નથી રહેતી. એના પ્રયત્નો તાર ગોંધીજીએ તે વખતે, ‘નીતિનાશને મારો’ એ નામથી આપણી આગળ રજૂ કર્યો હતો. પોલ બ્યુરોએ એમાં કરેલી પતન અને કષ્ટતાની આગાહી આજ ખરી પડે છે. જેમ પડતી અને દરિદ્રતાનું દુઃખ સ્વમાનનો લોપ અને અસહ્યતા હોય છે, તેથી જિલ્લું ચડતી અને આગાહીનું એક મોટું દુઃખ એ છે કે, તે વખતે માણસ અંત પ્રમુખો ભેદિત અને ભેનમા જની ભય છે; એમને એમ જ લાગે છે કે, અમે ને કદી પડીએ! આવા અભિમાનના અધ્યાપથી જ પતનનો દાગ શરૂ થાય

છે. આવા અભિમાનને લઈને જ મિત્રો પણ ઓછા થતા ભય છે, અને સુરક્ષિતતા માટે તેમની જરૂર પણ નથી દેખાતી. સાધનસામગ્રી સંધરવાનું પછી ભોગને માટે વિચારે કે રક્ષણને માટે! આજના વડા પ્રધાન વિન્સ્ટન ચર્ચિલે લોર્ડ મોરલી વિષે લખતાં ૧૯મા સૈકા સારુ એક વાક્ય કહ્યું છે, તેમાં જ પડળ, આધ્યાત્મિક પ્રમાદથી, પ્રમુખ-ચક્ષુ પર આવી ભય છે. તે કહે છે: ‘જેન મોરલી વિસ્તારિયાના જમાનાનો હતો. વિક્ટોરિયા રાણીના શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને પ્રગતિના લાંબા જમાનામાં એ થયો હતો. . . . એ જમાનાના લોક સમજ શક્તા નહોતા કે, આવો જમાનો અગાઉથી કેમ શરૂ નહોતો થયો કે કદાં પણ એ બધું થું કામ થયો જોઈએ. . . . અંગ્રેજોને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, જીવનના પાર્થિવ ભ્રમોની બાગતમાં આપણને સંતોષકારક ઉકેલ મળી ચુક્યા છે.”

માર્ચલ પેતાનો આ એકશર, થોડેપણે અંગ્રેજ પણ આની રિયલિમાં આવેલા માને માટે—વ્યક્તિ કે સમૂહ માટે—ચેતવણીરૂપ છે. સ્વતંત્રતાની એક જ શરત છે એમ આ કસાયેશો સેનાપતિ કહે છે—લાગ, બસિદાન, સતત ઉદ્યમ અને મહેનત, અને જ્વલંત જીવિતને ખજારદારી: વ્યક્તિની જેમ સમૂહ માટે પણ, પારખી આશ, સદા નિરાશ છે.

કોલેજનો વિદ્યાર્થી

પહેલવહેલો એ નવજીવાનને મેં દોઢેક વર્ષ ઉપર નેચો ત્યારે એ નવેમ્બરે એના મરીમ ગામડેથી મૅટ્રિક પાસ થઈને અમદાવાદ કોલેજમાં દાખલ થવા આવ્યો હતો. ત્યારે એના ચહેરા ઉપર એક પ્રકારની સાદાર્થ હતી—એની પાસે એની મરીમ અવસ્થાને જાને એવી સાદાર્થ અને ગમ્મતા હતાં. તેને અનુરૂપ સદો પોષાક હતો. ઉપરાંત એના ચહેરામાં અને વાતચીતમાં તમે એક પ્રકારનું કુટલ, એક જાતની આગળ વધવાની ઉત્કંઠા જોઈ શકો.

છએક મહિના બાદ ફરી એક દિવસ પ્રસંગોપાત એ જીવાનને મળવાનું થયું. હવે તેની પેલી ઉત્કંઠાએ કૉમ્પેન્ટ મૅટ્રિક રૂપ લીધું હતું. તેના પહેરવેશની સાદાર્થમાં પસંદ આવ્યો હતો: તે હવે દાખલીય અને જાને એટલા બપડા તરફ વળતો હતો. ‘મધ્યાપચીત્રી’ની અસર તેના પર ચોખ્ખી દેખાતી હતી મહત્વાકાંક્ષા, કૉમ્પેન્ટ કરવાની તાલાવેશી એના

બેલવા પરથી દેખાતાં હતાં: તે ચળચળ થયેા હતા; એની આંખમાં કાંઈક કામણ આવ્યું હતું. આ ફેરફાર એને ગમતા હોય, તે વિષે તે અણબણ ન હોય એ પણ દેખાતું હતું. મને થયું કે, કોલેજનાં હવાપાણી હવે આ છોકરાને દાખવવા લાગ્યાં છે.

હમણાં થોડા દહાડા ઉપર એને સાઈકલ ઉપર જ રહેતી પસાર થતાં જરા તારંગિક નેટલું જ મળ્યા, પણ એ જરા નેટલું મેટકું પણ એક મોટા પરિવર્તનને બતાવતું થયું. નવા અષ્ટ-ડેડ કાપનાં કેટ પાટલૂન એણે પહેધીં હતાં; ખરત અંતિએ પોતાની સાઈકલને મંદગતિએ એ લેતો હતો. એના પર બેઠો એ નવો એમ જ માનતો હોય કે, જમીનથી ખરેખર હું ચાર ફૂટ અધર જ છું, એ પ્રકારની એની મુદ્રા પર ખુમારી અને બેતમાઈ હતી. અને એ આખા માનસના પ્રતીકરૂપે એણે ગોંઠાં ધોળી બીડી ધાલી હતી. સાંભળ્યું છે કે, બીડીની ધૂણી કાંદવામાંથી એક નવતી કળાનું શાસ્ત્ર સમાયેલું છે. એનો એકાદ પ્રકાર આ નવજુવાન આચરતો હતો, મને એ નવજુવાનનાં ગરીમ મળ્યાપ, પોતાના પુત્રને માટેની તેમની આતુર ઇચ્છાઓ અને ખોરાચો, એ યાદ આવ્યું.

જુવાનીના કાળમાં વ્યક્તિત્વના અણકૂટલા ભાવો અને શક્તિઓ ખીલે છે. એ પોતાનું સ્વરૂપ પકડે છે. આ જુવાનમાં એ કાળ હતો, પરંતુ, એણે એનો સૌધાસદૃશ માર્ગ લીધો હતો. એનો કહીને હું એ એકલાને નથી કહેતો; એનું જ આજે કોલેજમાં સામાન્ય રીતે બને છે. ખરચાળ ટાપડીય, ખરચાળ આહારવિહાર પદ્ધતિ, અને એક પ્રકારે મુક્તમોને ઉચિત નિશ્ચિત બેષરમાઈ—એ આજના કોલેજ-જીવનનાં સામાન્ય લક્ષણો તો નથી થયાં ?

‘કલ્પન’નું-મિલ

થોડાક મહિનાઓ ઉપર ‘પ્રજ્ઞાનંધુ’માં કાંઈ ગણ્યકાર લાગતાએ કોલેજની ‘કલ્પન’ના ખર્ચની ચર્ચા કરતો લેખ લખ્યો હતો: તેમાં એણે એની વધારેપડતી ખર્ચબળતા પર ટીકા કરી હતી. અને યાદ છે ત્યાં સુધી તો, એણે ૨૦-૨૫ રૂપિયા માથા દીઠ ખાધાખર્ચ આવે છે એમ જણાવેલું. આ તો ‘કલ્પન’નું મિલ માત્ર થયું. તે ઉપરાંતનાં અનેક ખિસ્સાખર્ચો તો અલગ ગણવાનાં.

એ જ લેખકે ધ્યાનું કરીને એમાં એ પણ ઇશારો કર્યો હતો કે, કલ્પનની વ્યવસ્થામાં ઘણો બચાડ અને ચોરી તથા ખર્ચ જવાનું રહેલું હોય છે. કલ્પનના મંત્રી થતું એટલે એકાદ ‘સ્ટુડન્ટ’—કેટપાટલૂન અને પેન ધડિયાળ તો કરી જ લેવાનાં, એમ કેટલોક બન્યુકાર મિત્રો મને કહે છે. એક મિત્રે તો એક એવા હોશિયાર મંત્રીની વાત કરી કે જે આકાકાથી પોતાનું ખર્ચ જ કાઢી લેતો, અને મારી ખાવાની આ પછી ટેવ એને પાછળ જીવનમાં પણ વળગી રહી છે. આ બતતો આચાર એટલો સામાન્ય થઈ ગયો છે કે એ લગભગ કામગીરી અને કદાચ એમ-જ-હોય ખાતે લેખાતો હોય તો નવાઈ નહિ.

આ ખર્ચાળ ખાનપાન આરોગ્ય અને આહાર-નિસાનની દૃષ્ટિએ કેટલું હરી એ તો અહીં ચર્ચા બહાર ગઈએ, એ ચર્ચામાં પડવાને માટે વધુ વિગતો પણ જોઈએ. પરંતુ ગણ્યકાર મિત્રો કહે છે કે, ખાલ અને પેપની બાબતમાં ઈર્ષા ઉપરાંત માંસ અને ખીર-દાઝ પણ ખપી શકે એવા દાખલા હવે મળી શકે. આ વાત કેટલે દરજ્જે સાચી છે એ તો કોલેજના અધિકારીઓ અને અધ્યાપકો કહી શકે. અથવા, હિંમતવાળા કોલેજિયતો કહી શકે. પરંતુ આ બધી વાતો ચિચારમાં નાંખી દે એવી તો છે જ.

યુનિવર્સિટી આ જીવન માગે છે ?

હમણાં થોડાંક અકલાકાં ઉપર છાત્રામાં વાંઘું હતું કે, યુનિવર્સિટીની નિયામક સભામાં એક એવો ઠરાવ આવ્યો હતો કે, શાળાઓમાં કામ કરતા શિક્ષકોને કોલેજમાં સત્ર ભર્યા વગર પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવે. આના પક્ષકારો શિક્ષકોની દયા ખાઈને કહેતા હતા કે, આમ કરવાથી શિક્ષકોને લાભ થશે. એની સામે કોલેજોના એક બે આચાર્યો હતા એમ યાદ છે. તેઓનું કહેવું એમ હતું કે, પરીક્ષા પાસ કરતી એ જ યુનિવર્સિટી પાસેથી મેળવવાનું નથી; કોલેજમાં સત્ર ભરવાથી જે મળે છે એ એક જરૂરી વાત છે.

શિક્ષણ, શિસ્ત અને સંયમ તથા વિદ્યાના વાતાવરણમાં ગમેશે કાળ એ ખરી કેળવણી છે એમાં સંકો નહિ. સત્ર ભરવાની કલ્પના એ મૂળ ખ્યાલમાંથી નીપજ લાગે છે. એ ખ્યાલ સાચી રાખવો જોઈએ એટલું જ નહિ, એને સાચું કરવામાં

યુનિવર્સિટીની એક અદિતીય શિક્ષણ-શક્તિ રહેલી છે. પરંતુ, ઉપર જે અધું આપણે બોલ્યું તે પરથી પેલા આચાર્યોને પૂછવા મન થાય છે, શું આપ આ વાતાવરણનો લાભ લેવા પેલા શિક્ષકોને નોતરે છે ? આને શું સાથે છે એ આપ તો જાણો જ. શું એ એવું શિક્ષણપ્રદ છે કે તેમાં જે પેલા શિક્ષકો ન આવે તો કાંઈક અન્યતઃ અસમ્ય જોઈ જોસે ? આમ કહીને હું એમ પણ નથી સૂચવવા માગતો કે, તે શિક્ષકોને સત્ર ભયો વિના બારોબાર પરીક્ષા આપવા દેવી, મારો કહેવાનો મુદ્દો એટલો જ છે કે, કોષ્ટકના આચાર્યો સત્ર ભરવા ઉપર બાર મૂકવાની સાથે, ખરેખર 'સત્ર' નામને યોગ્ય વાતાવરણવાળાં એ હોય છે કે કેમ, તે પણ જુઓ, કોષ્ટક-અનુગતી આ બાબત એટલી તો પરિવર્તનકારી નીવડે એમ છે કે, આ વિષે યુનિવર્સિટીએ પણ ધ્યાન દેવા નેહું છે. તે શું કામ એક કમિશન નીમીને આ આખા પ્રશ્ન પર વિચારણા ન ઉપાડે ? આ અગત્યના કામની સરખામણીમાં નકામાં લાગતાં અનેક કામોમાં વખત કઢાય છે તો આને માટે કેમ ન કઢાય ? આ પ્રશ્નની એટલી બધી બાબતો છે અને એ વિષેના વિચાર વિદ્યાર્થીના અને સમાજના ઘડતરમાં એટલો પરિણામકારી છે કે, કોઈ એમ.એ. થવા કુચ્છનો વિદ્યાર્થી એના એકાદ અંગની તપાસ કરીને તે ઉપર એક મહત્ત્વ-પૂર્ણ નિર્ણય લખી શકે. હેઠલાં ૨૦-૨૫ વર્ષની કોષ્ટકોની 'કલ્પો' — એ વિષય કેટલી બધી બાબતોની નિહાળી શકાય એમ છે ? એની સામાજિક, આર્થિક, આરોગ્યવિષયક, વગેરે અસરમાં ને અભ્યાસી પડે તો કેટલાં ક્ષેત્રોમાં એની તપાસ એને લઈ જાય ? અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આ પ્રત્યક્ષ કેન્દ્ર દ્વારા કરવામાં આવે તો શું અભ્યાસની સંગીનતા ઘટે ? દુઃખની વાત એ છે કે, આજ કોષ્ટકોનું અવન કોઈ વિચિત્ર મુશ્કેલી દોરાય છે; અને આજ આખા જમાનાને

દયમચ્છા રહેલાં બળો છતાં, પોતે પોતાને પડી ગયેલે મીઠે આત્મા કરે એવું નિર્જીવ યર્ષ મળ્યું છે ! ઉપયોગી પ્રકાશનો

ચૂં ૧૦-સોનાં ઈ. સ. ૧૯૨૬ની ભેટનાં, નવ પુસ્તકો તેનાં પૂર્વનાં પુસ્તકો કરતાં, એક જૂથ તરીકે, નવી જ ભાત પાડે છે એમ કહેવાય. નવેય પુસ્તકો ઉપયોગી વિષયો પર કીમતી સાહિત્ય-સામગ્રી પીરસે છે. સોસાયટીની પ્રકાશન-વ્યવસ્થામાં નવું પાણી આવેલું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આશા રાખીએ કે, એમાં ઉત્તરોત્તર વધારો જ થતો જશે. પુસ્તકોની અલગ વિચારણા, સમય પ્રમાણે, આગળ પર કરવામાં આવશે.

‘જમખાનું’

એક બાઈએ ‘જમખાના’ માટે દેખી શબ્દ માગ્યો છે. ‘કોરામંદિર’ શબ્દ કેટલીક જગ્યાએ વપરાયમાં છે. ‘જમખાનું’ શબ્દમાં ઝીક-ઉડ્ડનું મિશ્રણ છે. ઉડ્ડ સંસ્કૃતનું મિશ્રણ કરવાને હરકત ન માનીએ તો ‘હિસારામ’ શબ્દ ‘કલમ’ તેમ જ ‘જમખાના’ માટે સામાન્ય સંજ્ઞા યર્ષ શકે. બીજા શબ્દો નીચેની બે હારોમાંથી એક એક લઈને યોગ્ય રીતે સંપાસ કરી ખનાની શકાય :

કીડા	મંદિર
વિહાર	ભુવન
વિરામ	વિહાર
આનંદ	વિરામ
પ્રસાદ	આંગણ
પ્રસન્ન	આરામ
રંજન	આલય
દિલ્લપુશ	આશ્રમ
જલકાવ.	ખાનું
શોખ	

દિ. ૫. ૩૦

બીની કહેવતો

આજુસ જ્યારે શબ્દચત્તાના પદ પર નથી હોતો ત્યારે હબર જતના સુમાસબોની વર્તિા કરે છે. પરંતુ જેની સાથે તે પદ પર આવ્યો કે તરત બીજા અમલદારો આવે જ બની રહે છે.

* એક જગ્યામાં અમલદારી તો પછીના નવ જગમ આજલાના.

* મુદ્દો અમલદારોને ક હાથ દોય છે; લરકરી અમલદારોને ચાર પગ દોય છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકગણ

જીગતરામ દવે

ગોપાલદાસ પટેલ

મંગીનદાસ પાંડેય

મણિભાઈ દેસાઈ

મંગનભાઈ દેસાઈ

જીવણ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

૧૫૧

સપ્ટેમ્બર

નવચંદ્ર, અમદાવાદ

અંક ૧૨

૧૯૪૦

તરીકે લઘર્ષ કરનાર જે આત્મજ્ઞાની અનાસક્ત યોગી હોય, તે-તે માર્તે એમ કહી શકાય કે :

“સૌ લોકને હજી તોયે હજી-બધાય તે નહિ.”

માટે જેવાની વાતએ કે, યુદ્ધ — જીવને વાત — આપણા જન્મસ્વભાવમાં છે કે? એની આપણને કશી તાલીમ છે? સિપાઈગીરી માટે આપણે બિજામાં છીએ? તેમાં રજા છીએ? એ તાલીમ લેવાની આપણા ઉપર અનિવાર્ય કરના આવી પડેલી છે? ટૂંકામાં, યુદ્ધ એ આપણે માટે સ્વકર્મ અને સ્વધર્મ ગણી શકાય એમ છે? ઉપરાંત, યુદ્ધ ટાળી શકાય એમ નથી? એનો કાર્ષ્ણી બીજને ઉકેલ નથી? આ બધામાંથી એકાદ પણ ન હોય, તેને સમ્ભવશુદ્ધિથી હિંસા કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન થતો નથી. જે યુદ્ધ ટાળી શકાય એમ નહોતું એમ નિશ્ચિત હોય, તે ચર્ચિત્ત અથવા સિદ્ધર આગળ સમશુદ્ધિનો પ્રશ્ન દોષી થકે; સિપાઈગીરીમાં પડેલા લાખો સૈનિકોને માટે પણ દોષી થકે. તેઓમાંથી જે કોઈ અનાસક્તિનો દાવો કરી શકનારા હોય, તે તેઓએ હજારોના જીવ લીધા છતાં હિંસા કરી નથી અને તેનાથી બંધન પામ્યા નથી, એમ કબૂલ કરી લેવાને હરકત નથી. પણ જ્યાં પાંચો જ ન હોય ત્યાં ઉપરની હમારતને શું વખાણાય?

જેમના સ્વભાવમાં સિપાઈગીરી નથી, તેમણે

તે સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ અને હવે તેની કેળવણી મેળવવી જોઈએ — એમ જેને લાગતું હોય તેને તેમ કરતાં અટકાવી શકાશે નહિ. પણ જે તે એમ કહે કે, ‘અમે અનાસક્ત શુદ્ધિથી, યોગયુક્ત યર્ષ, સિપાઈગીરીનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવાના છીએ,’ તો તે જાતને તેમ જ બીજને છેતરશે એમ મને લાગે છે. સમ્ભવશુદ્ધિ નવીન કરો માટે નવા સ્વભાવો નિર્માણ કરીને સિદ્ધ ન થાય; પણ સ્વભાવાનુસારી કરોને જ્ઞાનપૂર્વક કરીને થાય. અને રાગદ્વેષ ટાળવા તેનો અર્થ બાળનાયન્ય, હૃદયલીન થયું એમ ન યર્ષ જવો જોઈએ.

જે આપણા સ્વભાવમાં, શિક્ષણમાં અને (સમશુદ્ધિની વાત સુધે છે તે પરથી) આપણા હૃદયમાંયે પ્રાણ લેવાની ઇતિ જ નથી, તો આપણે તે માર્ગે આપણી શક્તિ ખીલવવાનો વિચાર જ છોડી દેવો જોઈએ. શુદ્ધિપૂર્વક ધર્મોત્તર કરી આપણા પૂર્વજોએ અહિંસાધર્મ સીકાશે, અને અનેક પેઢીઓથી આપણે તે પાળ્યો. એનું સંશોધન કરી આપણે આપણી શક્તિ ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આપણે તેમ જ જગતનું શ્રેય રજી છે.

“સ્વધર્મે મૃત્યુમાં શ્રેય, પરધર્મે ક્યે કશે.”

કિશોરલાલ ધ. મહાશ્વણા

અંદરનો ભેદ

[એક પત્ર]

હું કાન્યસિંહ હોઉં તોયે મો પોતાને કાન્ય-મર્મન કહેવડાવવાની દજી સુધી મેં દિગ્મત કરી નથી. મારી અભિરુચિ કંઈક જાળબોધ (અર્થ જાળકને સમજાય એવી) છે. માર્મિક વિવેચકને જવું થોડાં જ કાન્યો પર્મદ પડે છે. મારા એવા એકાદ નથી તા. એક મિત્રને સતાર ઉત્તમ તમાગડાં આપડતી હતી. નેથી કયાંક પણ કોઈ સતાર વગાડવા માટે એટલે એના દોષ તેના પ્યાનમાં આવી જતા અને તે ૧૬૦ અસ્વરથ યર્ષ જતો. મને ગાવનની જવું મતાગમ નહિ દોષાથી મને એ જ ગાવા મીઠું લાગે અને મને મુંદર આનંદનો પ્રસંગ મળ્યા અય. સામાન્ય તંતુવાદન સાંબળાનો મને તરલીન થતો જોઈ મારો મિત્ર મારા પર ચિડાનો. ત્યારથી મેં

નક્કી ક્યું કે ગાયન કિંવા વાદન પોતાને મો તેટલું મને તોયે ‘વાદ વાદ,’ કિંવા ‘આદી’ એનું કંઈ પણ ઉચ્ચાર્યું નહિ; અથવા આજાપો પછી ‘સમ’ આજો કે પોતાના માયાનો હથોડો હવા પર ઠોકવા નહિ; પરંતુ જે પ્રમાણે એકાદ બેસ વરસાદમાં ચૂપચાપ બિગી રહીને સ્નાનસુખ માણે છે તે પ્રમાણે ગિલકુલ મૃતિવત્ રથાવર યર્ષને સંગીતનું સુખ મેળવવું.

એકવાર એક ખિરતી ખેરિટરને ઘેર મહેમાન તરીકે રહી દતો. બોજનોત્તર કવિતાનો પિયમ નીકળ્યો. મેં મને એક અંગ્રેજ કવિતા ખૂબ ગમી હતી તે તેમની આગળ રમૂ કરી અને કહ્યું, ‘ટેટલી મુંદર હજવા છે!’ હું તે સમજાવતો મહેમાન હોવા

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-અંક ૧૨]

અમદાવાદ

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૦

અહિંસા કે સમયુદ્ધિથી હિંસા?

એક મિત્ર મારી જોડે નીચેની મતલબની ચર્ચા ચલાવી રહ્યા છે :

“અહિંસાને યુદ્ધ અથવા પ્રાણ સેવા સાથે સંબંધ નથી, પણ કઈ યુદ્ધિથી પ્રાણ સેવામાં આવે તે સાથે છે. સમયુદ્ધિથી, એટલે કે રાગદેવ અને ક્લામક્રિત વિના, કરેલી પ્રાણહાનિ અહિંસા ન ગણાવી જોઈએ, એમ હું ગીતાનો સરળ અર્થ કહું છું. આજે જન્મે પક્ષ તરફથી દેવ ઉત્પત્ત કરીને જ યુદ્ધો ખેલાય છે, માટે તે હિંસા છે એ સાચું. ભગવાને અનુનંદને એ કહીને યુદ્ધ કરવાનું કહ્યું. એવો ઉપદેશ એક જ વાર ભગવાનમાં અપાયો છે, હું કહું છું કે, એ ઉપદેશને ફરીથી ભંજીત કરવો જોઈએ અને ક્રિયતપ્રવેશનાં લક્ષરો ઊભાં કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આનું હજી સુધી ચર્ચા નથી, માટે તે અસકલ ન લેખાયું જોઈએ. મારા જીવનનો આલો આદર્શ હું કયું તો શું જોઈું?”

આ મિત્રના સોગતીઓમાં આ પ્રશ્ન વિષે વારંવાર ચર્ચા થાય છે, અને તે દરિએ તેઓ પોતાની મનોવૃત્તિઓ બતાવવા ચાહે છે. માટે તેની થોડીક જાહેર ચર્ચા સર્પને ઉપયોગી થશે.

સમયુદ્ધિથી કરેલી પ્રાણહાનિને ગીતામાં અહિંસા ગણી છે, અને તે રીતે લડવાથી પાપ નહિ લાગે એમ શ્રીકૃષ્ણે અનુનંદને કહ્યું છે, એ વાન સાચી છે. પણ આખી વાતનો એ થોડોક જ અંશ છે. બાકીના અંશ તે આ : અનુનંદ કાનિય હતો; એટલે કે, (૧) જન્મ-રેવનાય, કર્મ, શિક્ષણ, સંસ્કાર વગેરેથી તે સિપાઈગીરીમાં ઊછરેલો હતો. સિપાઈગીરી એને માટે સ્વકર્મ—ધર્મો હતું. (૨) મહાભારતનું યુદ્ધ તેને

માટે અનિવાર્યપણે — ધર્મરૂપે — આવી પડેલું હતું. (૩) વળી, તેની યુદ્ધમાંથી નીકળી જવાની ઇચ્છા કાઢના પ્રાણ સેવા પડશે એવી દિવંસના ડરને લીધે નહેાતી, પણ ગુરુઓ અને સર્ગાઓના પ્રાણ સેવા પડશે એ ડરથી હતી.

યુદ્ધની પ્રથા યોગ્ય છે કે કેમ, યુદ્ધનો અર્થ કાં ન આવ્યો. — એ પ્રશ્ન ગીતાના કાળમાં ઊડ્યો જ નહેાતો. જેમ આપને સુધી સ્વરૂપતા સવર્ણનો ધર્મ છે, તેને અડાય જ નહિ, અહીં જવાય અને નાહીએ નહિ તો પાપ લાગે, એમ આપણે માની લીધું હતું; તેમ માણસ માણસ (જરૂરે રાજા રાજા) વચ્ચે યુદ્ધ તો હોય જ એમ માની લેવાયું હતું. જહું તો એટલું જ જોવાનું કે એ ધર્મયુદ્ધ હોયું જોઈએ; એટલે કે, એકનો પક્ષ (જન્મેનો તો હોઈ જ ન શકે,) ન્યાયનો હોવો જોઈએ; અને યુદ્ધ કરનામાં તે કાળે માનેલા યુદ્ધના નિયમો તોડવા ન જોઈએ. એટલે યુદ્ધ તો હોવાનું જ, એટલું સ્વીકારી લઈને ગીતાનો ઉપદેશ ચર્ચો છે. ગીતામાં એમ કહ્યું નથી કે યુદ્ધ ચર્ચા જ જોઈએ. કિલકું, મહાભારતનું સમગ્ર વલણ યુદ્ધને ગંધ કરવાના પક્ષનું છે, એમ કહી શકાય. પણ એ વાત જરા દર્ઢ છે.

એટલે કે, જે સ્વભાવથી, કર્મથી કે તાલીમથી યુદ્ધ માટે જિહ્વેલો હોય, સિપાઈગીરીમાં રહી હોય, તેને જ માટે યુદ્ધ સ્વકર્મ થઈ શકે. વળી, સ્વકર્મ હોય તોયે તેને લડાઈ વેચાતી લેવા ન જાય, અને તેને ટાળવાનોયે પ્રયત્ન કરે; છતાં અનિવાર્યપણે તે તેના પર આવી પડતી જોઈએ. તો જ તે સ્વકર્મ છે એમ કહી શકાય. એમ સ્વકર્મ તથા સ્વધર્મ

તરીકે લગાઈ કરનાર જે આત્મજ્ઞાની અનાસક્ત યોગી હોય, તેનાં તે મોટું એમ કહી શકાય કે :

“સી હોઈને હણે તોયે હણે-બંધાય તે નહિ.”

માટે જેવાની વાતએ કે, યુદ્ધ — જીવનો ધાત — આપણા જન્મસ્વભાવમાં છે કે? એની આપણને કશી તાલીમ છે? સિપાઈગીરી માટે આપણે જીજ્ઞાસી છીએ? તેમાં રહ્યા છીએ? એ તાલીમ લેવાની આપણા ઉપર અનિવાર્ય ફરજ આવી પડેલી છે? દુકામાં, યુદ્ધ એ આપણે માટે સ્વકર્મ અને સ્વધર્મ ગણી શકાય એમ છે? ઉપરાંત, યુદ્ધ ટાળી શકાય એમ નથી? એનો કાર્મ બીજો ઉકેલ નથી? આ બધામાંથી એકાદ પણ ન હોય, તેને સમતત્ત્વજીવિતી હિંસા કરવાનો પ્રથમ જ ઉત્પત્તિ થતો નથી. જે યુદ્ધ ટાળી શકાય એમ નહોતું એમ નિશ્ચિત હોય, તે અચિંત્ય અથવા દિટ્તર આગળ સમજીદીનો પ્રથમ દોષ થયે; સિપાઈગીરીમાં પડેલા લાખો ઐનિકાને માટે પણ દોષ થયે. તેઓમાંથી જે કોઈ અનાસક્તિનો દાવો કરી શકનારા હોય, તે તેઓએ હજારોના જીવ લીધા છતાં હિંસા કરી નથી અને તેનાથી બંધન પામ્યા નથી, એમ કબૂલ કરી સેવાને દરકત નથી. પણ જ્યાં પાથો જ ન હોય ત્યાં ઉપરની-ધમારતને શું વખાણાય?

જેમના સ્વભાવમાં સિપાઈગીરી નથી, તેમણે

તે સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ અને હવે તેની કેળવણી મેળવવી જોઈએ — એમ જેને લાગતું હોય તેને તેમ કરતાં અટકાવી શકાશે નહિ. પણ જે તે એમ કહે કે, ‘અમે અનાસક્ત જીવિતી, યોગયુક્ત યજ્ઞ, સિપાઈગીરીનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવાના છીએ,’ તો તે જાતને તેમ જ બીજાને હેતરશે એમ મને લાગે છે. સમતત્ત્વજીવિત નવીન કળો માટે નવા સ્વભાવો નિર્માણ કરીને સિદ્ધ ન થાય; પણ સ્વભાવાનુસારી કળોને જ્ઞાનપૂર્વક કરીને થાય. અને રાગદ્વેષ ટાળવા તેનો અર્થ ભાવનાશૂન્ય, હૃદયલીન થવું એમ ન થઈ જવો જોઈએ.

જે આપણા સ્વભાવમાં, શિક્ષણમાં અને (સમ-જીવિતી વાત મુજે છે તે પરથી) આપણા હૃદયમાંથી પ્રાણ લેવાની શક્તિ જ નથી, તો આપણે તે માર્ગે આપણી શક્તિ ખીલવવાનો વિચાર જ છોડી દેવો જોઈએ. જીવિતપૂર્વક ધર્મોત્તર કરી આપણા પૂર્વજોએ અર્હિસાધર્મ સ્વીકાર્યો, અને અનેક પેઢીઓથી આપણે તે પોષ્યો. એનું મંત્રોચન કરી આપણે આપણી શક્તિ ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આપણું તેમ જ જગતનું શ્રેય રહ્યું છે.

“સ્વધર્મે મૃત્યુમાં શ્રેય, પરધર્મે ભયે ભયો.”

કિશોરલાલ ધ. મંડાડવાળા

અંદરનો મેદ

[એક પત્ર]

હું કાન્યકુસુમ લોકે તોયે મને પોતાને કાન્ય-મર્મજ કહેવાડાવવાની દહી સુધી મેં હિંમત કરી નથી. મારી અભિરુચિ કંઈક જાણ્યોષ (અર્થ જાણકને સમજાય એવી) છે. માર્મિક વિવેચકને ગદ્ય થોડાં જ પાંચો પાંચ પડે છે. મારા એવા બેદાલ નથી થતા. એક મિત્રને સતાર ઉત્તમ વગાડતાં આવડતી હતી. નથી ક્યાંક પણ કોઈ સતાર વગાડતા મોડે એટલે એના હોય તેના પ્યાનમાં આવી જતા અને તે તડન અસ્વસ્થ થઈ જતો. મને ગાવનની ગદ્ય ગતાગમ નહિ હોવાથી મને એ જ ગાવન મીઠું લાગે અને મને સુંદર આનંદનો પ્રસંગ મળી જાય. સામાન્ય તંતુવાદન સાંભળીને મને તડલીન થતો જોઈ મારો મિત્ર મારા પર ચિડાતો. ત્યારથી મેં

નહી ક્યું કે ગાવન કિંવા વાદન પોતાને મેં તેટલું મને તોયે ‘વાદ વાદ,’ કિંવા ‘ખાશી’ એવું કંઈ પણ ઉચ્ચારતું નહિ; અથવા આશાપોષી ‘સમ’ આવ્યો કે પોતાના માથાનો દબોડો દવા પર ઠોકવો નહિ; પરંતુ જે પ્રમાણે એકાદ બેસ વરસાદમાં ચૂપચાપ બિઠી રહીને રનાનચૂપ માણે છે તે પ્રમાણે જિલકુલ મૂર્તિવત્ રથાવર થઈને સંગીતનું સુખ મેળવતું.

એકવાર એક ધિરતી બેરિટરને ઘેર મહેમાન તરીકે રથો દતો. બોલનોત્તર કવિતાનો વિવિધ નીકળ્યો. મેં મને એક અંગ્રેજી કવિતા ખૂબ ગમી હતી તે તેમની આગળ રચી કરી અને કહ્યું, ‘કેટલી સુંદર કવિતા છે!’ હું તે સમજાવતો મહેમાન હોવા

છતાં પોતાની નાપસંદગી અને જણાવ્યા સિવાય તેમનાથી રહેવાયું નહિ. તેમણે કહ્યું, 'આ કવિતામાં શું બન્યું છે? એકેય કાવ્યયુગ્મ નથી!'

મેં મનમાં કહ્યું, પોતાને જે કવિતા ગમે તે વાંચવામાં કાંઈની હરકત નથી. કંઈ નહિ તો તેના રચનારને તો તે ગમી હતી જ. આપણા વિચારનો એવો એક તો મનુષ્ય જગતમાં છે જ. એટલે આપણે શરમાવાની જરૂર નથી. આપણે ગમે અણગમે વ્યક્ત કરવા જઈએ ત્યારે જ જાણું જગડે છે. ન્યાયમૂર્તિ દાવરે નહોતું કહ્યું કે, 'તમારા મનમાં રાજકોહ ગમે તેટલો હોય એ કંઈ યુનો નથી. રાજકોહનો પ્રચાર કરો ત્યારે જ યુનો થાય છે.' તે જ પ્રમાણે ગમે તેવી કવિતા ગમવામાં ખારતી નથી. અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો એટલે જ મર્મગ્ન અને ચિકિત્સક શોકોનો યુનો થાય છે અને પછી તેમના બહિષ્કારની શિક્ષા વહેારી લેવી પડે છે.

પરંતુ કપારેક કપારેક મિત્રોના આમંદને વશ થઈ આ નિશ્ચય તોડવો પડે છે અને અભિપ્રાય આપવો પડે છે, અને એકવાર અભિપ્રાય લખવા બેઠા એટલે પછી પોતાના રપટ અભિપ્રાય છુપાવીને સંભાળપૂર્વક સમતોલપણે લખવાનું ડહાપણ કાણ જાણે કર્યા આવ્યું જાય છે! મન કહે છે, 'ચિકિત્સક શોક હસશેને? બસે હસે. તને જે વાત ગમી તેની છૂટથી સ્તુતિ કરવામાં જરાયે અચકાઈશ મા. શોકાથી શું ડરવું? શોક આપણું સારું માફું કરી કરીને કેટલુંક કરવાના? શિષ્ટ શોકોમાંથી ન્યાત-જહાર થવાય તો બસે થવાય. કૃળવાનોની મોટી ન્યાતમાંના એક થઈને રહેવા કરતાં ન્યાતજહાર થઈને અસ્થિતીય રહેવામાં અનેરો આનંદ છે.'

કવિતા ઉપર અભિપ્રાય આપવો જ પડે તો હું ઊગતા તરુણ કવિઓને પસંદ કરું. આગળ જતાં એ કવિ નામના મેળવે તો તેની યોગ્યતા સૌના કરતાં પહેલી ઝોળખી એમ કહીને પોતાથી મોટાઈ માણી શકાય! અને જે તે સામાન્ય કોટિનો નીવડ્યો તો શોકો કહે કે અધ્યાપકનો ધર્મ વિચારીને આણે ઊગતા તરુણ કવિને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યું છે!!

મેં કેટલાંક કાવ્યોની પ્રસ્તાવના લખી છે. હવે જેમ સારા પ્રસ્તાવનાલેખક મળવો એ સારું નસીબ ગણાય તેમ જ પ્રસ્તાવના માગનાર સારા કવિ આપણે

ભાગે આપવો એને માટે પણ ભારે સિકંદર નસીબ બોધ્યો. સદ્માણે એવું નસીબ અને મળ્યું છે. મેં જેમનો જેમનો પુરસ્કાર કર્યો છે તેઓ ઘણું કરીને બધા જ ખમાતનામા થયેલા છે. આને લીધે મારી પાસે પ્રસ્તાવનાની માગણીઓ હંમેશા આવ્યા કરે છે. કેટલાક વૈદો ખરેખર જ હોશિયાર હોય છે. અને કેટલાક પાસે મામૂલી વિદ્યા હોવા છતાં તેમના હાથમાં યશ હોય છે; આવી જ કંઈક આ વાત છે.

વિદ્યાર્થી અને મંત્રી તૈયાર કરવાનો ધંધો પણ મેં પુષ્કળ કર્યો છે, એમાં પણ મારો અનુભવ આવો જ થયો છે. મારા કેટલાક વિદ્યાર્થી સુંદર રીતે સફળ અને બાહોશ નીવડ્યા છે, તેમને તૈયાર કરવામાં મારો કંઈ વિશેષ હાથ નથી. તેમને સફળ અને બાહોશ થયું હતું એટલે તેઓ થયા, એવું શ્રેય હું જરાયે લેતો નથી. માગ વિદ્યાર્થીઓ પણ એવું શ્રેય મને આપવાને ઉત્સુક દેખાયા નથી. આમ નિદાન આ બાબતમાં અમારું મતેકય હોવાથી અમારું સરસ આવે છે. પણ શોકોનો સ્વભાવ પરંપરા શોધવાનો છે. દરેકની બાહોશીનું શ્રેય બીજા કાંઈને આપ્યા સિવાય તેમને સંતોષ થતો નથી.

હું મારા વિદ્યાર્થીઓનું સ્વાતંત્ર્ય ખૂબ સંભાળું છું. દરેકનું સ્વાતંત્ર્ય સંભાળતો હોવાથી મારા વિચારો તદ્દન રપટ રીતે વ્યક્ત કરવામાં મને સંકોચ નથી થતો. વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં પહેલાં મારા એ વેગમાં દર્બાર જાય છે પણ પછી તેમને જણાઈ આવે છે કે આનાથી બીવાનું કંઈ કારણ નથી, આ તો દેડકાંને મળેલા પહેલો રાજ છે. આમ હોવાને લીધે તેઓ પણ બરાબર દેડકા પ્રમાણે જ મારી સાથે વર્તે છે. રાજાને માથે પણ અને ચઢી જેતી શકીએ છીએ એમ દુનિયાને બતાવવા માથે ચઢે છે. પણ પછી ન્યારે તેઓને દેખાઈ આવે છે કે ચઢી તો બધાને જ ચઢી બેસવાની છૂટ છે ત્યારે આ રમતમાં તેમને મજા નથી પડતી અને તેઓ માથેથી નીચે ઊતરે છે અને પોતાની સંભાળ લે છે.

મારા વિદ્યાર્થી મારા જ મતના થાય છે એવું નથી. દરેકને તેના સ્વધર્મ પ્રમાણે જ શીંગડાં ફૂટે છે. મારા કારખાનાનાં શીંગડાં દરેક વાજરડાના માથા પર બેસાડી દેવાનો પ્રયત્ન મેં કદી કર્યો નથી.

કાકા કાલેલકર

વીરેની અહિંસાનો પ્રયોગ

[ગાંધી સેવાસંઘની તા. ૨૨-૬-૪૦ની સત્યાગ્રામી ગાંધીજીનું બીજું બાયલ]

મારી સાધના

મેં બહુજીને કેટલાક પ્રશ્નો આપ્યા, હારણ કે મારા મનમાં પણ અનેક ભ્રમો વિચાર આવ્યા કરે છે. મેં આજ સુધી અહિંસા કે ગ્રામકલોચરના ને વિચારો અને કાર્યક્રમ જગત આગળ મૂક્યા એનો અર્થ એ નથી કે મારી પાસે કોઈ તૈયાર સિદ્ધાંતો પડેલા છે અથવા મેં કોઈ અંતિમ નિર્ણયો કરી લીધા છે. છતાંય આ વિષયમાં મારા કંઈક વિચારો તો છે જ. પચાસ વરસ સુધી મેં એક જ વસ્તુની સાધના કરી છે. જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર બંધ ન કર્યો હોય, છતાં વિચાર તો ચતો જ રહ્યો. એને તમે મારા અંતરના અવાજ કહો કે અનુભવનું પરિણામ કહો; ને છે તે તમારી સમજ મૂકો છો. પચાસ વરસ સુધી હું એ જ અંદરના અવાજનું શ્રવણ કરતો રહ્યો છું.

‘અહિંસા’ શબ્દ નિવેદાત્મક છે

તે અહિંસક છે તેના હાથમાં ગમે તે ધંધો કેમ ન હોય, તેમાં તે વધારેમાં વધારે અહિંસા લાવવાની કોશિસ કરશે જ. વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે હિંસા વગર કોઈ ઉદ્યોગ ચાલી શકે નહિ. એક રીતે જીવન માટે હિંસા અનિવાર્ય લાગે છે. આપણે હિંસા ધરાવતા ગ્રામીણો છીએ, અને બની શકે તો એનો યોગ કરવા માગીએ છીએ. મતલબ કે, આપણે હિંસા કરીએ છીએ, પરંતુ અહિંસા તરફ પ્રવૃત્તિ કરવા માગીએ છીએ. હિંસાને ત્યાગ કરવાની આપણી કલ્પનામાંથી અહિંસા નીકળે છે; એટલે આપણને શબ્દ પણ નિવેદાત્મક મળ્યો છે. ‘અહિંસા’ શબ્દ નિવેદાત્મક છે.

અહિંસાની મર્યાદિત વ્યાખ્યા

અહિંસામાં માનનારો ને ઉદ્યોગ કરશે તેમા ઓછામાં ઓછા હિંસા કરવાનો તે પ્રયત્ન કરશે. પરંતુ કેટલાક ઉદ્યોગો જ એવા છે ને હિંસા વધારે છે. ને માણસ રવમાવથી જ અહિંસક છે. તે એવા કેટલાક ઉદ્યોગો ભરી જ દે છે. હાથગા તરીકે, એ કસાઈના ધંધો કરે એવી કલ્પના જ કરી શકાતી નથી. મારા કહેવાનો અર્થ એ નથી કે માંસાહારી કદી અહિંસક કોઈ જ ન શકે. માંસાહાર તુરતી વસ્તુ છે. હિન્દુસ્તાનમાં ચોટાક પ્રાંતિય અને વૈશ્યા બાદ કરતાં બાકીના બધા તે માંસાહારી જ છે. છતાં, તેઓ અહિંસાને પરમધર્મ માને છે. અહીં આપણે માંસાહારની હિંસાનો વિચાર નથી કરતા. ને માંસાહારી છે તે બધા હિંસાવાદી નથી. હું કેમ કહી શકું કે માંસાહારી માણસ અહિંસક નથી હોતો ?

એનુંચથી વધારે અહિંસક માણસ ક્યાં મળશે ? પરંતુ એ પણ પહેલાં માંસાહારી હતા. પાછળથી તેમણે માંસાહાર છોડી દીધો. પણ જ્યારે એ માંસાહારી હતા ત્યારે પણ અહિંસક તો હતા જ. હું બહુ છું કે, માંસાહાર છોડ્યા પછી પણ કોઈ કોઈ વાર જ્યારે તે ચોતાની બહેનને ત્યાં જતા ત્યારે માંસ ખાઈ લેતા; અથવા કાંતરો ગામઢંડ કરતા ત્યારે પણ ખાઈ લેતા હતા. પણ તેથી તેમની અહિંસા થોડી જ ધટી જવાની હતી ? એટલે અહીં આપણી અહિંસાની વ્યાખ્યા પરિમિત છે. આપણી અહિંસા માણસો સુધી જ મર્યાદિત છે.

હિંસક અને અહિંસક ઉદ્યોગ

પરંતુ માંસાહારી અહિંસક પણ કેટલીક વસ્તુઓ તો છોડી જ દે છે. જેમ કે, તે શિકાર કરી નહિ કરે, એટલે કે, ને પ્રવૃત્તિઓથી હિંસાનો વિસ્તાર વધતો જ નય છે તેમાં તે કદી નહિ પડે. તે યુદ્ધમાં નહિ પડે; યુદ્ધનાં રાજાસ્ર બનાવવાના કારખાનામાં કામ નહિ કરે; એને માટે નવાં નવાં રાજાની શોધ નહિ કરે. મતલબ કે, તે એવા કોઈ ઉદ્યોગ નહિ કરે, ને હિંસા પર જ નિર્ભર હોય અને હિંસા વધારતો હોય.

હવે, ધણા ઉદ્યોગો એવા પણ છે ને જીવનને માટે જરૂરના છે, છતાં હિંસા વગર ચાલી જ ન શકે. જેમ કે ખેતીનો ઉદ્યોગ. આવા ઉદ્યોગો અહિંસામાં આવી જાય છે. એનો અર્થ એ નથી કે, એમાં હિંસાને અવકાશ નથી અથવા તે હિંસા વગર ચાલી શકે છે. પરંતુ તેનો પાયો હિંસા પર રચાયેલો નથી અને તે હિંસાને વધારતો પણ નથી. આવા ઉદ્યોગોમાં ધની હિંસા આપણે ઘટ્ટાડી શકીએ અને તેને અપરિહાય હિંસાની હદ સુધી લઈ જઈ શકીએ. કારણ કે અંતિમ અહિંસા આપણા હૃદયનો ધર્મ છે. આપણે એમ ન કહી શકીએ કે કોઈ ઉદ્યોગનો અહિંસા સાથે અનિવાર્ય સંબંધ છે એ તે આપણી લાવના પર નિર્ભર છે. આપણું હૃદય અહિંસક હશે તો આપણે આપણા ઉદ્યોગમાં પણ અહિંસા લાવીશું.

અહિંસા કેવળ બાહ્ય વસ્તુ નથી. માની લો કે એક ગાયુસ છે; ખૂબ કસાય છે અને સુખથી રહે છે; કોઈનું જેનું વર્ગે નથી કરતો, પણ હંમેશાં બીભૌચી દુઃખાત અને માલમિલકત પર દણ રાખે છે; એક કરોડના ફસ કરાડ કરવા માગે છે. તો હું તેને અહિંસક નહિ કહું. એવો કોઈ ધંધો નથી જેમાં હિંસા હોય જ નહિ. પણ કેટલાક ધંધા એવા છે ને હિંસાને જ વધારે છે. અહિંસક માણસે એવા ધંધાઓને વર્ત્ય સમજવા નેઈ એ બીભ

અનેક ધંધાઓમાં જો હિંસાને રચના છે તે અહિંસાને પણ છે. આપણા હૃદયમાં અહિંસા બરેલી હોય, તો આપણે અહિંસક વૃત્તિથી એ ધંધા કરીએ. આપણે એ ઉદ્યોગોના દુરુપયોગ કરીએ એ વાત ભૂલી છે.

મોંઘીન ભારતની અર્થવ્યવસ્થા

મારી પાસે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી, પણ મને વિશ્વાસ છે કે હિન્દુસ્તાન કોઈક સમયે સુખી હતું. એ જમાનામાં લોકો પોતપોતાના ધંધા પ્રયોગશુદ્ધિથી કરતા હતા. તેમાંથી હરનિર્વાહ પૂરતું તો તે લેતા હતા, પણ ધંધો સમાજના હિતના હતો. મારો કંઈક એવો ખ્યાલ છે કે, જેમણે હિન્દુસ્તાનનાં ગામડાંનું નિર્માણ કર્યું તેમણે સમાજનું સંગઠન જ એવું કર્યું જેમાં શોષણ અને હિંસાને માટે ઓછામાં ઓછું સ્થાન રહે તેમણે માણસના અધિહારનો વિચાર ન કર્યો; તેના ધર્મનો વિચારનુંકર્યો તે પોતાની પરંપરા અને યોગ્યતા પ્રમાણે સમાજને હિતકારી ઉદ્યોગ કરતો હતો. તેમાંથી તેને રોટ્કો પણ મળી રહેતો એ ભૂલી વાત પણ તેમાં ફેરેડાને ચૂસવાની ભાવના નહોતી. લાબની ભાવનાને બદલે ધર્મની ભાવના હતી. તેઓ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરતા. રોટ્કો તો એને આપોઆપ મળી રહેતો. સમાજસેવા જ મુખ્ય વસ્તુ હતી. ઉદ્યોગ કરવાનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિગત નફો નહોતો. સમાજનું સંગઠન જ એવું હતું. દાખલા તરીકે, ગામમાં સુધારની જરૂર પડતી, તે ખેતી માટે બેળદો બનાવતો, પણ ગામ તેને પૈસા નહોતું આપતું, પણ સામસામાજ પર એવું બંધન નાખવામાં આવતું હતું કે તેને અનાજ આપવામાં આવે. તેમાં પછિ હિંસા થતી થઈ શકતી, પણ સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં તેને ન્યાય મળતો હતો. અને કોઈક જમાનામાં સમાજ સુવ્યવસ્થિત હતો એમ હું માનું છું. તે વખતે આ ઉદ્યોગમાં હિંસા નહોતી.

ઐક ઉદાહરણ

મારા આ વિશ્વાસનાં ધણી પ્રમાણ છે. નાનપણમાં જુઓ, કદિયાવાડમાં ગામડાંઓમાં વરેલ તરેલે લોકોમાં તેજ હતું, તેમનાં શરીર હજુપુષ્ટ હતાં. આજે તેઓ નિરતેજ થઈ ગયા છે, ધરમાં જે વાસણ પણ નથી રહ્યાં. આ ઉપરથી મને લાગે છે કે આપણો સમાજ કોઈએક સમયે સુવ્યવસ્થિત હતો. તે વખતે તેનું જીવન અહિંસક હતું. અને અહિંસક જીવન માટે જરૂરના બધા ઉદ્યોગો સારી રીતે વાસતા હતા. અહિંસક જીવન માટે અનિવાર્ય એવા જરૂરના ઉદ્યોગો કે તેમનો અહિંસા સાથે સીધો સંબંધ છે.

શરીરશ્રમ

આમાં જ શારીરિક શ્રમ પણ આવી નય છે. માણસ પોતાના શ્રમથી થોડી જ ખેતી કરી શકે છે પરંતુ એ લાખો વીધાં જમીનના એ ચાર જ માલિક થઈ નય તો

માઝીના બધા મનુર ખની નય છે હિંસા વગર આ ન થઈ શકે. તમે કહેશો કે તેઓ મનુરો નહિ રાખે, ચંત્રોથી લગ લેશે; તેપણ હિંસા આવી જ નય છે. જેની પાસે એક લાખ વીધાં જમીન પડી છે તેને, હું આટલી જમીનનો માલિક છું, એવું અભિમાન તો આવી જ નય છે. ધીરે ધીરે તેને ખીલવો પર સત્તા જમાવવાની લાલચ થાય છે. ચંત્રોની મદદથી તે ફર ફરના લોકોને પણ સુલામ ખતાવી દે છે અને તેમને પોતે સુલામ ખની રહ્યા છે તેની ખબર પણ પડતી નથી. આ લોકોએ સુલામ ખતાવવાનો આવો એક સરસ રસ્તો સોધી કાઢ્યો છે, જેમ કે રોડ છે. તે એક કારખાનું ઘણું કરીને બેઠો છે થોડાક લોકો તેને ત્યાં કામ કરે છે. લોકોને તે પ્રલોભનો આપે છે; નહરખખરો કાઢે છે. એણે હિંસક પ્રતિભા એવો તો મોહક રસ્તો સોધી કાઢ્યો છે કે આપણે તેમાં જઈને ફસાઈ જઈએ છીએ અને બરમ થઈ જઈએ છીએ. આપણે એમાં ફસાઈ જવા માનીએ છીએ કે એથી બચી જવા માગીએ છીએ, તેનો આપણે વિચાર કરવાનો છે.

મારો વિશેષ દાવો

આપણે આપણી અહિંસાને ગામડિત રાખવા માગતા હોઈએ અને સમાજને અહિંસક બનાવવા માગતા હોઈએ તો આપણે તેનો રસ્તો સોધવો પડશે. મારો તો એ દાવો છે કે સત્ય, અહિંસા વગેરે જે યજ્ઞો છે તે કપિમુનિઓ માટે નથી. ત્વંતા લોકોનું માનવું છે કે, મનુષ્યે જે યજ્ઞો ખતાવ્યા છે તે કપિમુનિઓ માટે છે, હનિયાદારી માણસો માટે નથી મારો એ વિશેષ દાવો છે કે અહિંસા સામાજિક વસ્તુ છે, કેવળ વ્યક્તિગત વસ્તુ નથી. મનુષ્ય કેવળ વ્યક્તિ નથી; તે પિંડ પણ છે અને પ્રજાંડ પણ. તે પોતાના પ્રજાંડનો ભાર પોતાના ખજા પર લઈને ફરે છે. જે ધર્મ વ્યક્તિ આગળ પૂરે થઈ નય છે તે મારા કામનો નથી. મારો એ દાવો છે કે, આખો સમાજ અહિંસાનું આચરણ કરી શકે છે અને અજે પણ કરી રહ્યો છે. મેં એ જ વિશ્વાસ પર ચાલવાની કોશિશ કરી છે અને હું માનું છું કે મને એમાં નિષ્ફળતા નથી મળી

અહિંસા સમાજનો પ્રાણ છે

મારે માટે અહિંસા સમાજના પ્રાણ સમાન છે. એ સામાજિક ધર્મ છે, વ્યક્તિ આગળ ખતમ થનાર ધર્મ નથી. પણ અને મનુષ્યમાં આ જ બેઠ છે. પરંતુને જ્ઞાન નથી, મનુષ્યને છે. તેથી અહિંસા તેની વિશેષતા છે સમાજ માટે પણ એ સુલભ હોવી જોઈએ. સમાજ એના જ બળ પર ટક્યો છે. કોઈ સમાજમાં એનો થોડો વિકાસ થયો છે તો કોઈમાં વધારે વિકાસ થયો છે, પણ તેના વગર સમાજ એક ક્ષણ પણ ટકી ન શકે. મારા આ દાવામાં કેટલું સત્ય છે તેની તમે તપાસ કરો.

તમારું કર્તવ્ય

હું કહ્યા કહું છું કે, સત્ય અને અહિંસાથી જ શક્તિ પેદા થાય છે તેની તુલના કેઈ બીજી શક્તિ સાથે ન થઈ શકે, એ સાચું છે ? તમારે એની પછી તપાસ કરવી જોઈએ. આપણે એ શક્તિની સાધના કરીને આપણા જીવનમાં તે બતાવવી જોઈએ. ત્યારે આપણે તેનું પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ આપી શકીશું. માંથી સેવાસંધનું એ કર્તવ્ય છે કે તે માત્ર દાવાનું પરીક્ષણ કરે. શું અહિંસા કરેડા લોકોએ આચરવા જેવી વસ્તુ છે ? શું હિંસા-અહિંસાનું મિશ્રણ જ વહેવારને માટે જરૂરી છે ? શું અહિંસા સાથે જ સામાજિક ધર્મ છે ? આપણે એની પાછળ મંડ્યા રહીએ કે એને છોડી દઈએ ? આ બધી બાબતોનો નિર્ણય તમારે કરવાનો છે. અહિંસાની શક્તિ ચોતાના જીવન દ્વારા પ્રગટ કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે.

આપણે આજ સુધી અહિંસાનો પ્રયાગ નથી કર્યો

આપણે એ કર્તવ્ય નથી બજાવી શક્યા એનો અનુભવ કાલે થયો. મહાસત્યાના મહામંડળે (હાઈ કમાન્ડે) કાલે જે કરાવ્યો છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નથી થયા. મહામંડળ માટે એ શરમની વાત નથી, એ તો મારે માટે શરમની વાત છે. મારામાં એટલી શક્તિ નથી કે, મારી વાત તીરની પેઠે સીધી એમનાં હૃદય સુધી પહોંચી જાય. મહાસત્યામાં પણ મુખ્ય કાર્ય હતું તો હું જ હતો, પણ હું એમનાં હૃદય પર મારી અસર પાડી શક્યો નહિ. એમાં શરમ તો મારી છે. એથી એ સિદ્ધ થયું છે કે, આજ સુધી જે અહિંસાને આશ્રય આપણે લીધો તે સાચી અહિંસા નહોતી; તે નિઃશસ્ત્રની અહિંસા હતી પરંતુ હું તો કહું છું કે અહિંસા બજવાનોનું શસ્ત્ર છે આપણે આજ સુધી જે કંઈ કયું તે અહિંસાને નામે બીજું જ કંઈક કયું. એને તમે બીજું ગમે તે કહો. પણ અહિંસા ન કહી શકો એ શું હવે તે હું પણ નથી કહી શકતો એ તો તમે સમજાવશો, વિનોબા કે ડિરોરજીવાને પૂછો. તેઓ કહે કે આપણે આજ સુધી જે કયું તેને કયું નામ આપવામાં આવે. પણ એટલું તો હું બહુ છું કે તે અહિંસા નહોતી. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો શસ્ત્રધારી પણ બહાદુરીમાં અહિંસક વ્યક્તિની બરાબરી ન કરી શકે. શસ્ત્રધારીને તો શસ્ત્રનો આશ્રય જોઈએ છે; એટલે તે અશક્ત છે. અહિંસા અશક્તોનું શસ્ત્ર નથી

મારો દાવ

તો પછી, તમે પૂછો કે, શે જનતા પાસે એ શસ્ત્રનો પ્રયાગ કેમ કરાવ્યો ? શું તે વખતે હું આ નહોતો બજતો ? હું બજતો તો હવે, પણ તે વખતે મારી દષ્ટિ આટલી શુદ્ધ થઈ નહોતી. જો તે વખતે મારી દષ્ટિ શુદ્ધ હોત તો હું લોકોને કહેત કે, “હું તમારી પાસે ન

કરાવું છું તેને તમે અહિંસા ન કહેશો. તમે અહિંસા માટે લાયક નથી; ડરથી ભરેલા છો. તમારા હૃદયમાં હિંસા ભરેલી છે. તમે અજ્ઞેયો છો. તમે હિન્દુ હો તો મુસ્લમાનોથી ડરો છો; મુસ્લમાન હો તો હિંદુ હિન્દુઓથી ડરો છો. એટલે હું તમારી પાસે ને પ્રયોગ કરાવું છું તે અહિંસાનો પ્રયોગ નથી. આજે સમાજ ડરપોકોનો છે. એમાંથી એક ડરપોક હું પણ છું.” આ બધું મારે ચોખ્ખોબોખું કહી દેવું જોઈતું હતું. મારે એ પણ કહી દેવું જોઈતું હતું કે, “આપણે પ્રતિકારની ને નીતિનો પ્રયોગ કરીએ છીએ તે સાચી અહિંસા નથી.” શે અશુદ્ધ બાબતોનો પ્રયોગ કર્યો. ને શે એમ ન કયું હોત તો કાલે બની તે કટુ કથા બનતી અસંભવિત હતી. આથી હું અને ચોતાને દાખિત થાતું છું

આપણો હેતુ શુદ્ધ હતો

એ કટુ કથા તો છે, છતાં મને તેનું દુઃખ નથી. આપણે અશુદ્ધ પ્રયોગ બરે કર્યો હોય, પણ તે શુદ્ધ હૃદયથી કર્યો હતો. જે અહિંસા નહોતી તેને અહિંસા માનીને આપણું કામ ચલાવ્યું. આપણું કામ તો પતી ગયું, પણ એમાંથી એક અનુભવ મળ્યો. આજ સુધી આપણે જે કંઈ કયું તે ડરના માર્યા કયું, એટલે સ્વજતા ન મળી. પણ આપણો હેતુ શુદ્ધ હતો. તેથી હવે ભગવાને આપણને બચાવી લીધા. બોહી નીતિને ખરી સગળને આપણે અધિકાર પણ મદલ્યો. ત્યાં પણ અહિંસાની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ ન થયા. મને તો ત્યારથી જ પાતરી થઈ ગઈ હતી કે આપણે અધિકારનો ત્યાગ કરવો જ પડશે. ભગવાને આપણી લાજ રાખી. ક્યારેક તો આપણે અધિકારનો ત્યાગ કરવાનો જ હતો. ભગવાને આપણને નિમિત્ત આપ્યું. આપણે આપણી ગરબી અધિકારનો ત્યાગ કર્યો; કોઈએ આપણને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા નથી. આપણામાંથી ઘણાના મનમાં અધિકારનો મોઢો પેદા થયો હતો કેટલાકને થોડા થોડા પણ મળતા હતા. પણ મહાસત્યાનો હુકમ મતાં જ બધું એકીએ અલગ થઈ ગયું; સાત જેમ ચોતાનો કાંચળો ફેંકી દે તેમ ફેંકી દઈને અલગ થઈ ગયા. માન્યું કે આ અધિકારપદ નકામું છે, કેમ કે આપણા ત્યાં બિંદુ રહેવા છતાં સરકારે આપણને ઘરાઈમાં સામેલ કરી દીધા અને આપણને તેની બહાર મૂક્યું ન પડી. ભગવાને જ લાજ રાખી, કારણ કે આપણે ત્યાં રહ્યા હોત તો આપણી દુર્બળતાનું પ્રદર્શન જ થાત.

શુદ્ધ અહિંસક પ્રયામનો મોકો

આજે આ બીજો મોકો આવ્યો. પુરોપમાં મહાપુલ્ક શરૂ થઈ ગયું. જગતને બચવાનું અહિંસાનો પ્રયોગ બતાવવાનો મોકો આવ્યો. આ આપણી પરીક્ષાને સમર્થ છે. આપણે એમાં ઉત્તીર્ણ નથી થયા અને દેશને બચાવ

આક્રમણનો બચ નથી. મને લાગે છે કે, બાહ્ય આક્રમણ નહિ થાય; પણ સંસ્કૃતતત કમળેર ધવાથી ઝુંડાએને મોઢો મળશે; મૈત્ર ડાકે આપણાં ધરો પર હુમલો કરશે; આપણી દીકરીઓ પર આક્રમણ કરશે. આપણી અહિંસા બળવાનની હરી તો આપણે તેમના પર કોપ નહિ કરીએ. તેઓ આપણને પથ્થર મારશે, માથો દેશે, તોપણ આપણે તેમના તરફ દયા રાખવી જોઈએ. આપણે તો એમ જ કહીએ કે આ લોકો પામવપણામાં આમ વર્તી રહ્યા છે. આપણે તેમના તરફ દ્રેષ ન રાખતાં તેમના પર દયા કરવી જોઈએ અને મરી છૂટું જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી તેઓ એક પણ બહેનને હાથ ન લગાવી શકે. એ જ પ્રયત્નમાં આપણે મરવાનું છે.

કાર્યવાહક સમિતિની રચિતિ

આ પ્રમાણે મૈત્ર, ડાકે અને આતતાથીઓ હુમલો કરે તો લોકો પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરે, એ પ્રશ્ન થયો. મહાસભાના મહામંડળે (હાઈ કમાન્ડ) જેમણે કે શાન્તિ-સેના તો બની યઈ શકતી નથી તો પત્રી મહાસભા લોકોને શો અદેશ આપે? હું મહાસભા પોતે મરી બચ? આપી તેઓએ પોતા કલવાળો કાપ્યો. તેમણે માન્યું કે, સંપૂર્ણ અહિંસાનો પ્રયોગ દેશની શક્તિ બહારનો છે; દેશને લશ્કરની જરૂર છે.

મારા પર પણ હમેશાં પત્રો આવે છે કે, ‘અન્યા-પૂંધી ધવાની છે, તમે રાષ્ટ્રીય સેના બનાવો અને તેને માટે લોકોની બરતો કરો.’ પણ હું એ ન કરી શકું

મારી રચિતિ

મેં તો અહિંસાની જ સાધના કરી છે. હું હરથોક અથવા બીનું કંઈ બચે હોય; પણ બીજી સાધના ન હોય શકે. પચાસ વરસ સુધી મેં અહિંસાની જ ઉપાસના કરી છે. મહાસભા મારફતે પણ હું એ જ વાત સિદ્ધ કરવા માગતો હતો. હું મારે આનાનો સભ્ય પણ નહોતો. પણ હું કહેતો કે, મારે આનાવાળા સભ્ય કરતાં હું વધારે છું, કારણ કે મહાસભાના ધર્મકમનું નેતૃત્વ હું કરતો હતો : મારી નૈતિક જવાબદારી મારે આનાવાળા સભ્ય કરતાં વધી વધારે હતી. હવે એ નૈતિક બંધન પણ કાઢથી છોડીને આવ્યો છું; કેમ કે હવે હું મારો પ્રયોગ કોની મારફત છું? આજ સુધી તો મહાસભા મારફત કરતો હતો.

કાર્યવાહક સમિતિ અને હું

આજ સુધી મહાસભાએ મને સાચ આપ્યો. પણ વર્તમાન મહાપુષ્કર શરૂ થયું અને હું સિમલાથી પાછો આવ્યો ત્યારથી રચિતિ બદલાઈ ગઈ. સિમલામાં મેં વાહસરોવરને કહ્યું હતું કે, ‘મારી સહાનુભૂતિ તમારે

માટે છે. પણ અમે તો અહિંસક છીએ. અમે કેવળ આશીર્વાદ આપી શકીએ. જો અમારી અહિંસા બળવાનની અહિંસા હરી તો અમારા નૈતિક આશીર્વાદથી દુનિયામાં આપનું બળ વધશે.’ પરંતુ મેં જેમણે કે મારા વિચારો સાથે મહાસભાના મોવડીઓ સહમત થઈ શકતા નહોતા. તેમણે પોતાનું જુદા પ્રકારનું વક્તવ્ય બહાર પાડ્યું. તેમણે મારી નીતિ રચીકારી હોત તો મહાસભાને ઇતિહાસ જુદો જ રીતે લખાત.

જે હું બારપૂર્વક કહેત કે મારી જ નીતિ માનવી જોઈએ તો રાજેન્દ્રપાણ, રામજી અને બીન સભ્યો માની લેત. તેઓ પણ કહી દેત કે ઠીક છે, તમારી સાથે ચાલીશું. પણ એ ધોળાબાજી થાત. એમાં અહિંસા નામની પણ ન રહેત. અહિંસાનું પહેલું લક્ષણ સમ્માઈ અને ઈમાનદારી છે. મેં હમણાં કહ્યું કે અહિંસા બળવાનનું શસ્ત્ર છે — બળવાનનું કું, એ તો અલિધનું શસ્ત્ર છે. કપા તો વીર યુદ્ધપદ્ધતિ બાજુ છે; દુર્બળોનું નહિ. જનરલ્સ્ટીથી કોઈ ચોજ માની લેવા એ દુર્બળતા છે, એટલે મારા કહેવાથી તેઓ મારી વાત માની લેત તો તે ધોળાબાજી થાત. જે વસ્તુ હું માનું છું તે જ તેમની જીજ્ઞેષે જાહેર ન હોય તો એ સચ છે તે જ તેમણે કહેવું જોઈએ આ દરિએ તેમણે જે કહ્યું તે સાકુ જ હતું છે.

હવે અમે સહધર્મી ન રહ્યા

પણ મારી અહિંસક વાણી હવે એમની વાતનો ઉત્ત્તર કરી શકતી નથી. અત્યાર સુધી તો તે સરકારને કહેતા હતા કે, ‘આપ અમારી વાત નથી માનતા તો અમે પણ નૈતિક દૃષ્ટિથી આપને મદદ ન કરી શકીએ. આપ આપના ધર્મનું જ્યાં સુધી પાલન નથી કરતા ત્યાં સુધી અમે આપની સાથે સહકાર ન કરી શકીએ.’ મારી અહિંસક વાણી મહાસભા તરફથી આ બધું કરી શકતી હતી. એમાં મારી અહિંસાના પ્રયોગ માટે સામગ્રી મોત્તફ હતી. આજે એ નથી. હવે તો મહાસભાના મોવડીઓ અને હું સહધર્મી ન રહ્યા. સરકારના લોકોએ મને પૂછ્યું : તેમને પણ મેં કહ્યું કે તમે મારો રસ્તો લો. તેમને લાગ્યું કે તેઓ મારી સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલી શકે. તેમણે મારપીટનો રસ્તો ઉચિત માન્યો. હવે તે મારા સહધર્મી ન રહ્યા એ જ વસ્તુ કાલના કાલથી પણ રૂપક થઈ છે. સરકારમાં પણ મહાસભાવાળા છે તેમને અને મહાસભાના મહામંડળને હું મારી નીતિ પર ન લાવી શક્યો. એટલે હું અલગ થઈ ગયો. એવી આ કટુણ કથા છે. મહાસભાના મહામંડળે મને કહી દીધું કે, ‘અમે અમારી મર્યાદાની બહાર ન જઈ શકીએ. વખતે રવતંત્ર કરી દઈએ છીએ; તમે બળવાનની અહિંસાનો પ્રયોગ કરવા રવતંત્ર છો.’

આપણી દુર્બળ અહિંસક નીતિ

આજ સુધી આપણે જે અહિંસા આચરી તેમાં એ વસ્તુ હતી કે આપણે અહિંસા દ્વારા અંગેજી પાસેથી સત્તા છીનવી લઈશું. આપણે એમનું હૃદયપરિવર્તન કરવા માગતા નહોતા. આપણી હૃદયમાં દુરુણા નહોતી; ક્રોધ અને ટ્રેપ હતો, ખાલી પણ ભરેલી હતી. આપણે એમ નહોતા માનતા કે એમનું હૃદય બનરહ્યું છે; તેઓ આપણી દયાને પાત્ર છે. આપણે તો એમ જ માનતા હતા કે, એ ચાર અને લાંસારા છે, એમને આપણે મારી શકત તો સાચું ચાત. આ જ રીતિથી આપણે અસહકાર અને સવિનયબંધ કર્યો, જેલમાં જઈને બેઠા અને ત્યાં નખરાં કર્યાં.

‘અહિંસા’ના નામનો પ્રદાન

પરંતુ એવાથી પણ કંઈક સાચું પરિણામ આવી ગયું. અહિંસા આપણી છબ પર હતી તેનું કંઈક શુભ પરિણામ આવ્યું: થોડી ધમ્મી સફળતા મળી ગઈ. રાજન્યામ વિષે આપણે સાંભળ્યું છે કે, રાજનામગી આપણે તરી જઈએ છીએ. તો પછી રામ પોને જ આપી નય તો શું થાય? અહિંસાને નામે પણ આટલું કર્યું તો પછી જે ખરેખર આપણામાં સાચી અહિંસા આવી નય તો આપણે આકાશમાં હિરણ્ય માંડીશું. જે રાષ્ટ્રિ દિવસરનાં વિખાનોમાં નથી તે બેઠવાની રાષ્ટ્રિ આપણામાં આવશે. આપણે શબ્દ આદ્યસંવાને પણ વીંધીને ચાલ્યો જશે. આ જમીન આસપાસ થઈ જશે.

માંથી સેવાસંધ શું કરે?

આજ સુધી માંથી સેવાસંધ જે કામ કર્યું તે નાશું કામ હવે, પણ જે સાચા દિવસથી કર્યું હતું. એટલે વડન નિષ્ફળ ન ગયું આપણે બૂઝ કરી રહ્યા હતા, પણ એની પાછળ ઉત્તરપિંડી નહોતી. છતાં જે કંઈ કર્યું તેને આપણું બુદ્ધિ ન હતી સમજ. આજે પરીણામે સમજ આવી ગયાં છે. મહાસત્તાના આગ્રેવાનો તો તેમાં ઉત્તરિ ન થયા. હવે લેવાનું છે કે માંથી સેવાસંધ શું કરી શકે છે. માંથી સેવાસંધવાળા જે જનતામાં અહિંસાની નજીવત લાગી શકશે તો મહાસત્તાના આગ્રેવાને પણ આનંદ થશે. મહાસત્તાના સંબંધો જે આગ્રેવાનોને દેદે કે, ‘આપ કેમ દેદો છો કે અહિંસાનું પાત્રન ન થઈ શકે? અમે તો અહિંસક છીએ અને અહિંસક રહીશું.’ તો મહાસત્તાના અધ્યક્ષીએ નાચશે તમે લોકો માંથી સેવાસંધમાં માનનારા છો. તમારામાંથી કેટલાક મહાસત્તાના છે તે કેટલાક નથી. હું તો ત્યાં નથી રહ્યો. હવે જે લોકોનાં નામ મહાસત્તાના કાર્યક્રમમાં લખાયેલાં છે તેઓ જે અહિંસક હોય તો તેમણે કાર્યવાહક સમિતિને કહેવું જોઈએ કે અમે અહિંસામાં જ માનીએ છીએ. પણ એમ કદા કદી દેવાથી કામ નહિ ચાલે.

તમારા હૃદયમાં સાચી અહિંસા હોવી જોઈએ. આ જલની અહિંસા. જે મહાસત્તાના સંબંધમાં હોય તો તેઓ અજિત ભારત મહાસત્તા સમિતિમાં કહે, મહાસત્તાનું અધિવેશન થશે તેમાં પણ કહે કે, ‘અમે તો અહિંસક છીએ.’ ત્યાં સુધી તમારું અહિંસાનું દૃઢ મહાસત્તામાં સાચી રીતે છે એમ લાગે, ત્યાં સુધી તમે ત્યાં રહેજો, નહિ તો નીકળી જાઓ. મહાસત્તાના ધર્મ એક અને તમોશી ખીજો, એમ કાર્ય ન થઈ શકે. ત્યારે તો આપણે નહેર કરી દેવું જોઈએ કે અમે લોકોના પ્રતિનિધિ ન બની શકીએ.

હૃદયની અહિંસા

જે તમે મહાસત્તામાં રહીને અહિંસાનો પ્રચાર કરવા માગતા હો તો તમારે સાવધાન રહેવું જોઈશે. તમારી અહિંસા સાચી અહિંસા હોવી જોઈએ. જે હું મનથી પણ કાંઈને મારવા ઇચ્છું તો મારી અહિંસા ખત્રાસ મૂકી ગઈ. હું શરીરથી નથી મારતો એનો અર્થ એટલો જ કે હું દુર્બળ છું. કાંઈ માણસને લકડો થઈ નય તો તે કાંઈને મારી ન શકે. એના જેવી મારી અહિંસા થઈ નય છે. જે તમે હૃદયથી પણ અહિંસક હો તો તમે મહાસત્તાના આગ્રેવાનોને કહી શકો કે, ‘અમે તો શુદ્ધ અહિંસાના પ્રયોગ માટે તૈયાર છીએ.’

કેવળ ભાવનાવશ ન બને.

એ સ્થિતિમાં તમારે પોતાનું પરીણામ કરવું પડશે સવારથી સાંજ સુધી તમે જે જે કાર્ય કરો તે દ્વારા શુદ્ધ અહિંસાની સાધના કરવી જોઈશે. કેવળ દેખાવ માટે નહિ, કેવળ ભાવનાવશ થઈને નહિ. આપણે કેવળ ભાવનાવશ બનીશું તો બહેનમાં ફસાઈ જઈશું ભાવુક્તાની બાબતમાં મને એક કિસ્સો યાદ આવે છે. મારા પિતાજી પાસે એક રાજ્યજન આવતા. તેઓ ભાવનાવશ હતા, વદેગી હતા. ત્યાં કાંઈએ છોક્ર ખાધી કે બેસી નય એમને ઘેરથી અમારા પરનો રસ્તો પાંચ મિનિટનો હતો. પણ આ બાઈને જ્યારે સિનિટ થઈ જતી. છોક્રને લઈને જિવારા રોડમાં જતા છે જ રીતે આપણે ભાવનાવશ થઈને અહિંસાને નામે બધાં કામોમાંથી નીકળી જઈ સર્પીએ હું એવું ઇચ્છતો નથી. આપણે બધા એવા ભાવનાવશ ન બનીએ.

સ્વભાવસિદ્ધ કર્તવ્ય જ સ્વધર્મ છે

આપણે જે કંઈ કરીએ તે ધર્મની ભાવનાથી કરીએ; કેવળ ભાવનાવશ થઈને નહિ. હું આજે અહીં ચોલવા આવ્યો છું તે માટે ધર્મ સમજીને આવ્યો છું મીન તો માટે સ્વભાવ થઈ ગયું છે. મીન મને મોકું તાગે છે. એ માટે વિનાશ થઈ ગયો છે. માણસનું કર્તવ્ય પણ ત્યારે સ્વભાવસિદ્ધ થઈ નય છે ત્યારે તે જ એનો વિનાશ બની નય છે. પછી કર્તવ્ય શું રહ્યું? એ તો

એનો સ્વભાવ યદ્યં મયો, આનંદ યદ્યં મયો. હવે તો મીન મને સ્વભાવસિદ્ધ યદ્યં મયું છે. એ જ રીતે અહિંસા-ધર્મ આપણે માટે સ્વભાવસિદ્ધ યદ્યં મયો જોઈએ. કલંબ્ય ન્યાયે સ્વભાવસિદ્ધ યદ્યં મય છે ત્યારે તે આપણા સ્વધર્મ બની નય છે.

એ જ રીતે તમે આખો દિવસ ને કરસો તેની સાથે અહિંસાનું અનુસંધાન ચાલુ જ રહેશે. તમારે માટે, બલે નહીં તઈશાસ્ત્રના આધાર પર હોય છતાં, અહિંસા જ પરમધર્મ હશે નહીં તઈશાસ્ત્રને જ માયા કહે છે. બીજાઓને માટે એ માયા છે પણ આપણે જ્યાં સુધી એમાં ફસાયેલા છીએ, ત્યાં સુધી આપણે માટે એ માયા નથી, આપણે માટે એ સત્ય જ છે. હું માનું છું કે આ રૈટિયા પર જેમ જેમ એ એકેક તાર કાંઈ છું તેમ તેમ પરસ્પર નયની નયક નયકી છું. એ માયા હોઈ શકે; પરંતુ એ મને પાગલપણથી બચાવે છે. તમારે આ રીતે અનુસંધાન કરવું જોઈએ

અહિંસક સામગ્રીનો યત્ન

આ રૈટિયા મારે માટે અહિંસાની સાધનાનું ઓભર છે. એ જલ વરસે છે. પણ તેની સાથે હું મારી ચેતના વરસે મેળવું છું ત્યારે એમાંથી ને મધુર અવાજ નીકળે છે તે અહિંસક હોય છે. તેમાં ને લોહાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનાથી ખૂન પણ થઈ શકે. પરંતુ મેં આ રૈટિયામાં એનો મનુષ્યહિતને માટે ઉપયોગ કર્યો છે. હું રૈટિયાનાં બધાં અંગો સ્પર્શ રાખું છું. એમાંથી મધુર અવાજ ન નીકળે તો એ હિંસક વરસે બની નય છે. આપણે તો અહિંસાને યત્ન કરવો છે. યજ્ઞની સામગ્રી બિચકુલ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. અરાણ લાકડું, અરાણ લોહું વાપરશે તો રહી રૈટિયા બનશે. તેનો અવાજ કણુંકટુ થશે. યજ્ઞની સામગ્રી એવી નથી હોવી.

આ રીતના અનુસંધાનથી આપણે આપણી પ્રત્યેક ક્રિયા કરીશું તો અપણી અહિંસાની સાધના શુદ્ધ થશે શુદ્ધ સાધના માટે શુદ્ધ સામગ્રી પણ જોઈએ રૈટિયાને મેં શુદ્ધ સામગ્રી માની છે. ને મનઃપૂર્વક યત્ન કરે છે તેને યજ્ઞદી સામગ્રી જ પ્રિય લાગે છે. તેથી તેને રૈટિયા પ્રિય છે; તેનો અવાજ મઠિા લાગે છે મારે માટે એ અહિંસાનું સંજ્ઞાત છે.

તમે મારા કરતાં આગળ વધો

આ ભતની સાધના મટિ કોને કેટલાં વરસ લાગશે તેની આપણને ખબર નથી. કોઈને જાહેર વરસ લાગી નય તો કોઈ એક જ વરસમાં કરી લે. મેં પચાસ વરસ સુધી સાધના કરી એટલે હું જલદી પૂણું થઈ જઈશ, અને તમે હમણાં શરૂ કરો છો એટલે તમને વધારે વખત લાગશે, એવાં અભિમાન અને ગોદ મને નથી એ અભિમાન બિચ્ચા છે. હું તો અપૂર્ણ છું. ડરપોક છું.

તેથી મને આટલાં વરસ લાગ્યાં અને છતાં હું પૂણું ન થયો. પણ એ શક્ય છે કે કોઈ માણસ આજે જ શરૂઆત કરે અને જલદી પૂણું થઈ નય. તેથી મેં પૃથ્વીસિંહને કહી દીધું કે, ‘તમારામાં હિંસક વીરતા તો હતી. મારામાં તો તે પણ નહોતી. તમે સાચા હૃદયથી અહિંસાને અપનાવશો તો બહુ જલદી સફળ થશો. મારા કરતાં પણ આગળ જશો.’

હું સફળ શિક્ષક બનવા માગું છું

મારા પ્રયોગમાં બીજા લોકો મારા કરતાં વધારે સફળ થશે તો હું નારીશ. તેઓ મને હરાવી દે તો હું મને પોતાને સાચો શિક્ષક માનીશ. આ જ રીતે હું મારી સફળતા માનતો આવ્યો છું. મેં લોકોને જોડા બનાવવાનું શીખવ્યું છે. હવે તેઓ મારાથી આગળ વધી ગયા છે આ પ્રજુલસ છે તેને જોડા બનાવતાં મેં શીખવ્યું ત્યારે એની ઉંમર નાનકડી હતી. એ મારાથી આગળ વધી ગયા. બીજા શ્રેષ્ઠ હતા. એ તો કારીગર હતા. એણે તો એ કળા હરતામલકવત્ કરી દીધી. તેઓ બધા મારા કરતાં આગળ વધી ગયા, કેમ કે મારા મનમાં ચોરી નહોતી. મને ને કંઈ આવડતું હતું તે બધું તેમને આપવાને હું અધીરો હતો. તેમણે મને હરાવી દીધો એ મને મને છે. કારણ કે એનો અર્થ એ જ છે કે હું સાચો શિક્ષક છું ને હું અહિંસાનો પણ સાચો શિક્ષક હોઈશ તો નેઓ મારી પાસે અહિંસા શીખે છે તેઓ મારાથી આગળ વધી જશે. મારામાં ને કંઈ છે તે બધું હું તેમને આપી દેવા માગું છું. નેઓ આશ્રમમાં મારી સાથે રહ્યા છે અને બીજા પણ ને આને મારી સાથે રહે છે તેઓ ને મારાથી આગળ ન વધે તો એનો અર્થ એ યાથ કે હું સફળ શિક્ષક નથી

તમે મારા સહસાધક છો

અહિંસાની સાધનામાં તમે લોકો મારા કરતાં આગળ વધો એવી મારી ઇચ્છા છે, કારણ કે હું સિદ્ધ નથી. તમે મારા સહસાધક છો. મારી પાસે અહિંસાનું ને ધન છે તે હું ઘેર ઘેર વહેણા દેવા માગું છું. એમાં કચર કરવા માગતો નથી. તમારે તમારા મનમાં વિચારવું જોઈએ કે, ‘આ આપણને ને કંઈ આપે છે તેનું આપણે બધી ભૂમિમાં સિંચત કરીએ. એ તો છુટો થઈ ગયો છે, આપણે તો તરુણ છીએ આપણે એનું આપેલું ધન વધારીશું’ આ પ્રમાણે વિચારીને તમે મારા કરતાં આગળ વધશો તો હું તમને આશીર્વાદ આપીશ.

હું એકલો નથી

હું ભણવા માગું છું કે તમારામાંથી કેટલા મારી સાથે આ રસ્તે ચાલવા તૈયાર છે. ને કોઈ નહિ આવે તો મારે એકલા પણ ચાલવાનું છે જ. હું સિનેર વરસનો થયો છું, છતાં મને એમ તો નથી લાગતું કે હું

બુદ્ધી થઈ ગયા હું. અને હું કહી એકલો તો હોઈ શકું નહિ. બીજું કોઈ નહિ તો ભગવાન મારી સાથે રહેશે મને એકલાં પછાતો અનુભવ હશે થતો નથી.

અદિ'સાના માગમાં તમારી શ્રદ્ધા હોય તો તમે તમારું પરીક્ષણ કરો. કેટલા માણસ આ રસ્તે આવવા તૈયાર છે એની તપાસ કરો. મહાસત્તાવાળાને તપાસો. આ બધી તપાસ હું ન કરી શકું. શું તમે મહાસત્તાના આગેવાનોને અદિ'સાની શક્તિ આપી શકો છો? તેઓ શું કરે? તેઓ તો લાચાર હતા. તેઓ જુએ છે કે લોકોમાં અદિ'સાને એક છાંટો પણ નથી; એટલે કહે છે, 'અમે શું કરીએ? અમે તમારા રસ્તો નહિ લઈ શકીએ.' મેં જેમ પદાધિકાર છોડી દીધો તેમ તેઓ તો ન છોડી શકે, હું અદિ'સાને મારી અસ્તિત્વ સાધના પણ સમજું છું; તેઓ તો એમ નથી સમજતા.

મેં મહાસત્તા કેમ છોડી?

આ ઉપરાંત તમે સમજ જશો કે મેં છ વરસ પહેલાં મહાસત્તા છોડી એ સાચું ન હતું—તેની વધારે સેવા કરી. તે ન જખતે મેં જેઈ લીધું કે મહાસત્તામાં કેટલાક લોકો એવા કાબજ થયા છે જેઓ અદિ'સામાં નથી માનતા; જેમને અદિ'સાએ રપરાં પણ નથી કર્યાં. હું તેમની પાસે કેવી રીતે કામ લઈ શકું? સાથે સાથે મેં એ પણ જોયું કે અદિ'સાના અનેક પૂત્રોમાં મહાસત્તા બદલ પડેલા છે. તેથી મેં અવગ થઈ જઈ ન ઉચિત માન્યું. આજે તમે જુઓ છો કે મેં એ બરાબર કહ્યું હતું, કારણ કે મેં જેઈ લીધું કે હું બીજી રીતે કંઈ સેવા નહિ કરી શકું. મારામાં અદિ'સા વગર બીજી શક્તિ નથી. તો પછી હું ત્યાં રહીને શું કરત? મારામાં જે કંઈ શક્તિ છે તે અદિ'સાની ન શક્તિ છે. હું મારી અપૂર્ણતા નહોતું જુ મારી અપૂર્ણતા મારાથી વધારે કોઈ નથી નહોતું. પણ છતાં માણસ અભિમાની હોય છે. તેથી મારી ને અપૂર્ણતાઓ હું નથી જોતો તેને તમે જોઈ લો છો; અને હું આત્મ-નિરીક્ષણ કરતો રહું છું તેથી મારી ને અપૂર્ણતાઓ તમે નથી જોઈ શકતા તે હું જોઈ શકું છું. આ રીતે હું બનેલો સરવાળો કરી લઉં છું.

અદિ'સા ન મારું બળ છે

મારામાં અદિ'સાની શક્તિ અપૂર્ણ છે તે હું જાણું છું. પણ ને કંઈ શક્તિ છે તે અદિ'સાની ન છે. લાખો લોકો મારી પાસે આવે છે. પ્રેમથી મને અપનાવે છે એવો નિર્ભય થઈને મારી સાથે રહી શકે છે. મારી પાસે એવી કંઈ વસ્તુ છે? કેવળ અદિ'સાની શક્તિ છે; બીજું કંઈ નહિ. અદિ'સાની આ શક્તિ એક નવી નીતિના રૂપમાં હું જનતાને આપવા માગું છું. એ સિદ્ધ કરવા આપણે છું કરીએ છીએ એનો દુનિયાને વિચાર

આપવો હજી બાકી છે. દુનિયામાં આજે જે શક્તિ પ્રગટ થઈ રહી છે તેથી હું હારી જવાનો નથી. પણ આપણે સચ્ચાઈ અને સાવધાનીથી કામ લેવું જોઈશે; નહિ તો આપણે હારી જઈશું.

દિલ્લેરની શક્તિનું સ્વરૂપ

આપણે આપણી બધી શક્તિ અદિ'સાની સાધનામાં નહિ જોઈએ તો આપણે છતી નહિ શકીએ. દિલ્લેરને જુઓ. જે વસ્તુમાં તે મારે છે તેમાં ચોતાના આખા જીવનની શક્તિ ફેલાઈ છે. પૂરા દિલ્લી અને પૂરી શ્રદ્ધાથી જેમાં ન મંજૂર રહે છે તેથી હું દિલ્લેરને મહા-પુરુષ માનું છું એને માટે મારા મનમાં પણ માન છે. એ શક્તિમાન પુરુષ છે આજે રાક્ષસ થઈ ગયો છે. મરજી પ્રમાણે કંઈ નય છે નિરંકુશ છે. પણ આપણે એના શુભો ભેવા જોઈએ. એની શક્તિના સ્વરૂપને પદાર્થ જોઈએ. તુલસીદાસજીએ આ વસ્તુ આપણને શોખી છે. તેમણે રાવણની પણ રચિત કરી છે. મારા મનમાં રાવણને માટે પણ આદર છે. રાવણ મહાપુરુષ ન હોત તો રામચંદ્રનો રાત્ર ન થઈ શકત. રામચંદ્રજી અસ્થધારણ હતા. રાવણ પણ તેમનો અસ્થધારણ શત્રુ હતો. મારે માટે તો આ બધી કાલ્પનિક કથા છે. પરંતુ તેમાં સાચું શિક્ષણ બેસેલું છે

દિલ્લેરની એકાગ્રતા

દિલ્લેર ચોતાની સાધનામાં નિરંતર લગત છે. એના જીવનમાં બીજી વસ્તુ માટે સ્થાન નથી રહ્યું. લગભગ ચોવીસ કલાક જાગે છે. તેની એક ફાજી પણ બીજા કામમાં નથી જતી. એણે એવી એવી શોધો કરી છે કે તે જોઈને આ લોકો દિમ્બદ થઈ જાય છે. એની 'ટેન્કો' આકાશમાં ચાલે છે અને પાણીમાં પણ ચાલે છે. આ લોકો જોઈને દિવ થઈ જાય છે. એણે એવી વસ્તુઓ કરી બતાવી કે જેનો આ લોકોને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો. એ કેટલી સાધના કરી શકે છે? ચોવીસ કલાક પ્રવિશ્વત્ત કર્યા પછી પણ ચોલાતી બુદ્ધિ તીવ્ર રાખી શકે છે. હું જુએ છું કે આપણી બુદ્ધિ ક્યાં છે? આપણે જરૂરત કેમે જીએ? કોઈ આપણને પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે આપણી બુદ્ધિ કંટિત કેમ થઈ જાય છે?

આપણી બુદ્ધિ તેજસ્વી થાઓ

હું નથી કહેતો કે આપણે વાદવિવાદ કરીએ કેવળ વાદવિવાદમાં તો આપણે હારી ન જઈશું. આપણે તો શ્રદ્ધાપૂર્ણ બુદ્ધિની શક્તિ બતાવવી છે. તેનું નામ શક્તિ છે. અદિ'સાને અર્થ કેવળ રેડિયો વ્યવસ્થા એ નથી. તેમાં ભક્તિ હોવી જોઈએ. ભક્તિ હોવા છતાં આપણી બુદ્ધિ તેજસ્વી ન થાય તો માની લેવું જોઈએ કે આપણી ભક્તિમાં ગુટિ છે. દિલ્લેરની વિદ્યા માટે એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ છે તો આપણી નિવાને માટે તેનો

કેટલાય જાણી ઉપયોગ છે આપણે એમ ન સમજવું જોઈએ કે અહિંસાના વિકાસમાં હુદ્દિનો કંઈ ઉપયોગ નથી.

હુદ્દિના ઉપયોગનું ક્ષેત્ર

તમારી હુદ્દિના ઉપયોગનું ક્ષેત્ર બતાવવા માટે મેં આ પ્રશ્નો તૈયાર કર્યા છે. આ મૌલિક પ્રશ્નો છે. એનો ઉત્તર તમે એક દિવસમાં નહિ આપી શકો. એ પ્રશ્નો પર હું પુસ્તક લખું એટલે સુધી પહોંચ્યા નથી. છતાં મારા મગજમાં કંઈક ઉત્તર તો છે. હું પુસ્તક-લેખક ન બની શકું. પુસ્તક-લેખક તો ખીનબોએ બનવાનું છે. મારી પાસે એટલી કુરસદ ક્યાં છે ? તેઓ અધ્યયન અને સંશોધન કરશે તેઓ પુસ્તક લખશે. પુસ્તક લખવાનું કામ પણ એણે મદત્તવનું નથી. જેમ કે રિચર્ડ જેમ છે. તેઓ મારી પાસેથી સિદ્ધાંત લઈ ગયા; અધ્યયન અને સંશોધન કરીને પુસ્તકો લખે છે. હું ને કહેતાં હતાં કે રેડિયો હિંદુસ્તાન માટે છે, તે તો કહે છે કે, આખી દુનિયાનું કલ્યાણ રેડિયો અને ગ્રામકલ્યાણમાં રહેલું છે; કુશળ અને અમેરિકા માટે પણ અહિંસાની સાધનાઓ ખોળે રસ્તા નથી એમ કહે છે, બીજી રીતે અહિંસક જીવન અશક્ય છે. આ કહેતાં હું અચકતો હતો. પણ એ તો બહાદુર પુરુષ છે. એણે નિર્ભય થઈને કહી નાખ્યું. મેં એવી રીતે શોધખોળ અને અધ્યયન નથી કર્યાં. અંતનાદે મને એ આદેશ આપ્યો અને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ને મેં જોયું તે જગત સમક્ષ મુક્તો મથો. એમની પેઠે લેખખંડ કરીને શાસન નથી બનાવ્યું. તેની હુદ્દિએ ને કામ ક્યું ? તે તમારી હુદ્દિ પણ કરી શકે ?

વિપક્ષીઓ કહે તેને અનાદર નહિ કરવો જોઈએ. એમની દૃષ્ટિએ એ પ્રશ્નોના વિચાર કરીને તેમને તેમની બાપોમાં સમજાવવાનું, આપણું કામ છે. હું એમ નથી કહેતા કે આપણે આપણું કામ છોડી દઈએ. તે તો અન્યથાપૂર્વક સ્વચાલનનું છે. પણ આપણે નમ્રદ થઈને કામ કરીશું ત્યારે જ સિદ્ધિ મળશે આપણી હુદ્દિ મંદ હશે તો આપણું કામ બગડવાનું છે.

માનુ હુખ

આ દિશિએ, કાલે ને કરાવ થયો, તે તમને અધ્યયન અને શોધખોળ માટે તક આપશે. એ કરાવથી આપણું વાતાવરણ સુધરવું જોઈએ. મહાસત્રના મહામંડળને આ કરાવ કેમ કરવો, પડ્યો એ બાળતની આપણે વધારા કરવી જોઈએ. ને એમ કહેશે કે મહાસમિતિના સભ્યો ડરપોક છે તે દેશદ્રોહ કરશે. તેમણે ને વાતાવરણ જોયું તેનો એ કરાવ પડ્યો છે. હું એ વાતાવરણને પડથો ન પાડી શકું; કારણ કે અહિંસા મારી બ્યજિતલ સાધના પણ છે. મહાસત્રની એ સાધના નથી. મારે તો એમાં

જ મરડું છે. મહાસત્રના પ્રતિનિધિ મારી પેઠે ન કરી શકે. એમની સાધના જુદી છે. તેથી હવે તેઓ નથી મારી સાથે ચાલી શકતા કે નથી હું તેમની સાથે ચાલી શકતા. તેમને માટે મારા મનમાં ધન્યવાદ છે. આટલે દૂર સુધી સાથે ચાલ્યા પછી પણ હું એમના પર મારી અસર કેમ ન પાડી શક્યો, એ વાતનું દુઃખ પણ છે. તેમણે મને પોતાનો માર્ગદર્શક માન્યો હતો; બહુ અઘડપૂર્વક લગામ મારા હાથમાં આપી હતી. તોપણ હું તેમના દિલમાં વિશ્વાસ પેદા ન કરી શક્યો એનું મને દુઃખ છે.

સ્વાતંત્ર્યક કાર્યક્રમનું મહત્ત્વ

તમે આ વિષયની શોધખોળ કરો આપણે તો અહિંસાની સાધના વીરના શસ્ત્રરૂપે કરવી છે આ વસ્તુ, બહુ મોટી છે આપણે એમ ન સમજીએ કે આપણે જેવમાં જવાની શક્તિ વધારવી છે. આપણે તો એ બતાવવું છે કે, સ્વાતંત્ર્યક કાર્યક્રમ સ્વરાજ્યનું અવિનાશ્ય અંગ છે. રેડિયો આપણને સ્વરાજ્ય આપશે એમ આપણે સમજ્યા નથી. 'ગાંધી કહે છે એટલે રેડિયો ચલાવો. એથી મરીયાને થોડુંક ધન મળશે'—એ આપણી વૃત્તિ હતી. હવે તમારામાં એ સિદ્ધિ કરવાની શક્તિ આવવી જોઈએ કે સ્વાતંત્ર્યક કાર્ય જ સ્વરાજ્ય આપી શકે એનો અર્થ એ નથી કે તમે રોજ થોડું કાંટી લો, બિચાર મુસલમાનો સાથે દોસ્તી કરી લો, અસ્પૃશ્યો સાથે ઢળવા મળવા માંડો, અને માનો કે હવે અમે સ્વરાજ્યની લડતને લાયક થઈ ગયા. તમારે તો એમ જ માનવું જોઈએ કે, સ્વાતંત્ર્યક કાર્યક્રમમાં જ સ્વરાજ્ય આપવાની શક્તિ છે. સ્વાતંત્ર્યક કાર્યક્રમ પણ લડત કરવાની છે એવી માન્યતા તમારી ન હોઈ શકે. એ કાર્યક્રમમાં જ સ્વરાજ્યની વાકાત છે.

મેં ઊલટો પ્રયોગ કરાવ્યો

મેં આ દેશમાં અહિંસાનો ઊલટો પ્રયોગ કર્યો. મગ્યું એનાં સ્વાતંત્ર્યક કાર્યક્રમથી શરૂઆત. કરવી જોઈતી હતી. પરંતુ મેં પહેલાં સર્વિનયમન અને અસહકારનો, એ જ બંધાનો કાર્યક્રમ સમજ્યો. મેં લોકોને એ ન સમજાવ્યું કે એ બધી તો પાછળથી આવનારી વસ્તુઓ છે. અર્થાતે તે દિલચાલો સફળ ન થઈ શકી.

કાયદાભંગનો અધિકાર

મને નહિવાતો કિસ્સો યાદ આવે છે. રોલેટ એક્ટ સત્યાગ્રહ વખતની વાત છે. ત્યાં જ મેં કબૂલ કયું હતું કે મારી હિમાલય જેવડી બૂલ થઈ : નેમણે જ્ઞાનપૂર્વક કાયદાનું પાલન કર્યું જ નહોતું તેમને કાયદાભંગ બતાવ્યો. મારે એમને કહેવું જોઈતું હતું કે, 'આજ સુધી સરકારના દંડના બપયી ને કયું' તે પહેલાં પોતાની મરજી કરો. ત્યારે તમને કાયદાભંગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે.'

छिंधरे भने न केम पस'द कथो ?

जे अंधी अपूरी आदि'सा हवी. मातुं जेभां दरपोक-
पल्लु हउं हुं भारा साधीअने नाराज करवा भायते
नहोते. राशीआता दरशी क'हं करतां अयकापुं जे'हि'सा
छे, जेभां असत्य छे. भोगीवाइछ, वल्लभार्थ वजेरे
नाराज थई नरो जे दर भने केम रहो ? जे अंधी
भारी तुटिओ हवी. जे तुटिओ हुं तरय थईने जेड
छुं, जेमनुं प्रत्यक्ष दर्शन कहुं छुं. दारण के भासभां
अनासक्ति छे. जे तुटिओ भाट भने नधी दुःख के
नधी पश्चात्ताप. जेग हुं भारी सङ्गता अने शक्ति
परमात्माजे आपेक्षी समनुं छुं. ते तेने न अप'ल्लु कहुं
छुं, जे न रीते भारा दोष पल्लु जगवानने वरछे न

भूत' छुं. छिंधरे भारा जेवा अप'ल्लु भनुध्यने आटवा
भोग प्रयोग भाट केम पस'द कथो ? हुं आहंकारशी
नधी कहोते, पल्लु भने विश्वास छे के, परमात्माने
जरीआगां क'हं काम करावहुं हउं, तेथी तेछे भने पस'द
कथो. भाराशी वधारे प'ल्लु पुटुप होत तो कदाय आहंहुं
काम न करी शक्त प'ल्लु भनुध्यने छिन्दुस्तान कदाय
आवणी पल्लु न शक्त. ते भिचारो विरक्त थईने शुद्धां
वाह्यो नत. तेथी छिंधरे भारा जेवा अशक्त अने अप'ल्लु
भनुध्यने न आ देशने वायक मान्यो. हवे भारा पधी
आवरो ते प'ल्लु पुटुप हरो. हुं कहुं हुं के जे प'ल्लु
पुटुप तमे भने. भारी अप'ल्लुताओ तमे पुरी करो.
(हिंदी 'सर्वोदय' भांथी.)

तुकारामनी वाणी

२७

मनवायातीत तुजें हे स्वरूप ।
मृदोनियां माप भक्ति केलें ॥ १ ॥
भक्तिचियां मापें मोनितो अनंता ।
इतरां तत्त्वता न मोजवें ॥ २ ॥
योग याग तपें देहाचिया योग ।
ज्ञानाचिया लोणें न सांपडसी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्ही मोक्षया भावें सेवा ।
घ्यावी जी केशवा करितो ऐसी ॥ ४ ॥

२८

मंगेचिया अंताविण काय चाड ।
आपुलें तें कोड वृत्तेपासी ॥ १ ॥
विदल हे मूर्ति साजरी सुंदर ।
घान्द निरन्तर हृदयपुटी ॥ २ ॥
कारण तें अने नवनीता पासी ।
गवाळ तें सीसी इतर कोण ॥ ३ ॥
वाळाचे सोईतें धांस घाली माता ।
अडाइस विला नाहीं तया ॥ ४ ॥
माऊं नाचां कंठ आवंद सोहळा ।
भारवि वेगळा नाहीं आतां ॥ ५ ॥
तुका म्हणे अरणें जालें अकमय ।
परलोकाची काय चाड आतां ॥ ६ ॥

२७

मनवायातीत स्वरूप छे ताडुं,
तेथी मे' स्वीकार्युं भक्ति भाप. १
भक्ति तथ्या भापे माधुं हुं अनंत,
छतर न रीत साखी अके. २
योग-याग-तपे, देह तथ्या कपे,
माननेय सादे भले ना तुं. ३
तुकाराम तथ्या भोगे भावे सेव,
स्वीकार केशव, जेजी कडुं. ४

२८

गंगा तथ्या अंत न नष्टये शो दोष ? १
पूरी थाय होश, तृणा छीपे. २
निवृत्तनी भूति रगळु भुंदर,
राधुं निरंतर हठा विपे. २ २३
गरज जे सरे भाषणुने जोगे,
गरुडें संभाजे जेवा डोणु ? ३
जाणनी सवरे भाना आपे आस,
तेने नदि त्रास-बिता कांध. ४
गाडें, नाथुं, कडुं आनंदधी लुंदर,
न भाव छतर, रहो गुरो. ५
तुकाराम सर्वें थयुं अकमय,
हवे प्रीत न्होय परशो. ६

કાગળની આત્મકથા

હું વાગે કેવો સાદો પાતળો અને સ્વભાવે ગરીબ નિરુપદ્રવી લાગું છું? એક ધાવણું બાળક પણ મને પકડીને ચીરી નાખે, ચૂંચીને ચાવી નાંખે, તોય હું કાંઈ કરી શકતો નથી. હતામાં તણખણું બેઠો તેમ હું બીડી જઈ એવો દલકો છું. પથ્થર ને માટી, અરે સીંદરી, બળેજળે છતાં પોતાની જાત છોડતાં નથી. હું તો અસિંધી ભરમસાત્ સર્પ દવા બેગો સર્પ મળે છે. મારો એક પિત્રાર્ધ બાઈ છે કે જેણે અસિંધાં પણ નહિ દાઝવાની શક્તિ મેળવી છે. વર્ણસંકરતાથી જ એમ બન્યું છે. બાપી મારી આખી જાત એવી નથી. એણે તો અમારી નાત છોડી જ કહેવાય.

આમ ગરીબડો લાગવા છતાં, તમે જેમ છાતી ઢોળીને કહો છો તેમ, હું મારાં અંગના ફરફરાટ-પૂર્વક કહું છું કે, મારા વગર, મને બાદ રાખીને, તમારા કહેવાતા મુધરેલા જગતની તમે કલ્પના સરખી કરી શકશો નહિ. તમારા ઈશ્વરિયે કહ્યું છે તે મારે સાડુ તો સો-ટકા સાડ્યું છે કે, જે નષ્ટ છે, કોમળ છે, સ્વભાવે ગરીબ છે, તેમને સ્વર્ગનું રાજ્ય મળશે. મને તો આજે, મારી નષ્ટતાને કારણે, જગતનું રાજ્ય મળી ગયું છે.

રોજ સવારે ઊઠીને જેને માટે તમે તકવાપક થાઓ છો તે છાપાં કેણ છે? હું જ છું. મારા જ અંગ ઉપર એ રંગબેરંગી મંત્રો મૂકી લાવી તમારી આંખ કે કાન બેગા કરાવી દઈ છે.

છોકરાંઓની મને સાથે જ દયા આવે છે; હું એમની માશી માથું છું. કારણ કે, એમની કેળવણીની આપત્તિનું મૂળ જે બિંદુ કરી આપ્યું છે. જગતમાં હું જન્મ્યો તેની સાથે મારો પુરતક-પરિવાર એટલો તો વધી ગયો છે કે, તેમની બીડથી ફૂલ જેવાં બીયારાં બાળકોને પણ અગદાતું પડે છે. અરે, પુરતકાવશેવાળા તો પેટ ચોળીને શળ બિંદુ કરે છે; એમને મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ આ બાળકોને તો તમે મારો હાથો કરીને મારવા જ મેહા છો. મારે જોઈ એમનાં માથાપો પોતાની સ્વાભાવિક વતસલતા પણ ક્યાંય ભૂતી જાય છે, અને ફૂલ જેવાં પોતાનાં જ બાળકોને મારા પુરતક-પરિવારમાં ઝાંસે છે!

અને તમારી સરકારો! એમના તુમારોના કાગળના થોડા ક્યાંથી બન્યા? મારામાંથી જ ને! અરે તમારું શોકશાસન અને બંધી સ્વતંત્રતાની લાંબીચોડી વાતો? તે પણ કોના આધારે ચલાવો છો? 'પ્રેસ, પ્રેસ' કહો છો તે મારું જ જાદુખાનું છે કે બીજું કાંઈ? તમે તમારા જીવનમાં ગમે તે બાબત જુઓ, મારી બલિહારી-તમને જણાશે જ.

હા, એક જણ જરાક બાકી છે એમ મારે કણ્ણ કરવું એમ એ ખરું; અને એ મારા જેવો રાંક, હિંદોના બિચારો તમારો ખેડૂત અને મજૂર. એને અક્ષર સાથે કામ જ ન પડે એવો તમે રાખ્યો છે, એટલે કેટલેક બંધો તે મારા રાજ્યની બહાર છે. પરંતુ તેને પણ મારા રાજ્યમાં આણવા તમે મંડી પડ્યા છો ને? બાકી સ્વભાવે એ મારા જેવો જ રાંક છે; પણ મારી પેટે જ એ પણ તમારાં જીવન-બલહારોના ધણી છે. એના વિના તમે ને તમારા કુલેશ દટાકા નનત? જગતનો તાત કહીને તમે એની મજાક કરો છો. હું તો તેમ નથી કરતો; કેમ કે તમારી જેમ મારા જીવનનો પણ એ જ ધણી છે. તમે પૂછશો, શી રીતે? હમણાં કહું છું.

જગતનો એકમાત્ર સાચો રાજા મેથરાજ બાદ કરો, તો બાકીની કોઈ એવી ચીજ છે કે જેની જનની આ વિશાળ ધરતીમાતા ન હોય? હું પણ એ જ આપણી સૌની માતાની કૃપમાંથી જન્મ્યું છું. મારા શરીરની માટી એ જ માતાના કેક વિશાળ વનમાં પાકે છે. તમે માણસો ત્યાંથી લાવીને મારો દેહ ઘડો છો. બકાસુરને રોજ ગાડાં ભરીને ખોરાક આપવા માટે વિશાટનગરના લોકો હાહાકાર કરતા, હું તો કેટલાય બકાસુરોનો ખોરાક રોજ ખાઉં છું અને તમે માણસલોક ચાહીને એને સાડુ બિલેક કરો છો. વનોનાં વનો ઉગડી નાંખી મારા પેટના ભરમાસુરને આપવામાં તમે રાત ને દહાડો મથો છો.

અર્જુન અને કૃષ્ણે સર્પને એક વિસાત વગરનું આંધવન બાળી નાખ્યું, તેના તો તમે પ્રથિ? રચ્યા ને ગાણું ગાયા કરો છો! પણ રોજ હું એવાં તો કેટલાંય વનો ભરમ કરી નાંખું છું એ તમને

કયાં યાદ કરવાની કુસ્સદ છે? એની જરા તો તારીફ કરો!

હું આત્મપ્રશંસા નથી કરતો; અને પોતાનાં વખાણ કરતાં એ સાનું નથી. છતાં આ વાત કહું જ છું ત્યારે ખોટી નમ્રતા છોડીને કહું છું કે, રોજ હું લાખો એકર જમીન જેટલાં વનની કાંઈ ખાઈ ભરું છું, ત્યારે મારું દનિયું પૂરું થાય છે. પહેલાં મારું હતું: લોકો ડાહ્યા હતા કે તેમણે મને આટલો બધો કૃતજ્ઞો નહોતો. તેઓ મારા તાડ-કાકાનાં પાન વીણી લેતા અને તેના પર લખીને પોતાનું કામ ચલાવતા. તાડ-કાકા સીધા સોટા જેવા; એવાં જ એમનાં ફરજદ પાન પણ. જાણે સીધી લીટીઓ જ ગીચો-ગીચ પાથરી દીધી ન હોય, એવાં એ હોય છે. તેથી લખનારાને અક્ષરો ગોળ કાઢવા પડતા. બિડિયા, તામિષ, તેલુચુ આદિ તમારી સિપિઓ હજુ ચાપાકાર જ રહી છે તે અમારા સીધા દેખાતા તાડ-કાકાને વક્ર પ્રતાપ! કેટલાક લોકોએ મારા બોજ-કાકાની ચામડી ઉખાડવા સુધીની નિર્દયતા બતાવી. પણ અમે વનસ્પતિનાં બાળકો રહ્યાં. નમ્રતા અમારું જીવન છે. અમે એ છોડીએ તો જગતમાં બિમા રહેવાની જગા ન રહે. એ ગુણ અમારો છે તો આજ આખું જગત અમારું છે. બોજ-કાકાની ચામડીનાં ૫૬૫૨ પણ તમે લોકોએ કેટલાક જમાના સુધી લખ્યા કયું. તેટલાથી તમે અટકી શક્યા—તમારું કામ નથી ગયું. કારણ કે, આજની જેમ ત્યારે તમને લખ-લખવો રોગ નહોતો થયો; તેથી તે વખતે તમારા લોકોમાં લખલખવાનો ખાઈ વાંચવો રોગ પણ નહોતો દેખાતો: તમે તે વખતે મનદુસ્સત હતા. પણ તે તમારી મનદુસ્સતી કાળે કરીને લખલખવા લાગી; અને આજની તમારી કંદેડી દશા તમે વહેરી, અને સાથે તમે મારો પણ ધણ કાઢવા બેઠા. મારી છાતી શક્તિ તો ખૂબ વધી! પણ કેટલા દનના દન જેટલું આત્મજલિદાન આપું છું, તે પણ તમે બણો જ છો! આત્મજલિદાન વગર શક્તિ રકુરે જ નહિ એ મારા સાદા સફેદ જીવન પરથી પણ તમે શીખી શકો છો. એને માટે ધોળા ૫૨ કાળું કરવાની પણ જરૂર નથી. પણ એ આત્મસાધા છોડી મૂળ વાત પર પાડો આનું.

જેમ જેમ તમે લખલખવા લાગ્યા, તેમ તેમ

તમારી જૂથ તાડ-કાકા ને બોજ-કાકાના પરિવારથી ન ભાગી શકી. હવે તમે તો મારા આપુને જ પકડ્યા અને તેમને આખા ને આખા જ હોમવા માંડ્યા. મને તો હવે બીક છે કે, તમે જગતમાં અને ‘નિર્વંશ’ તો નહીં કરી ચૂકો? પણ એમાં તો મારા કરતાં તમારે જ વધારે કાળજી રાખવી પડશે, કેમ કે તમે ગરમજી છો; એટલે હું નિશ્ચિત છું.

તમારી પેટે હું પણ પાર વિનાની ગબચાતના બોજવ્યા પછી જન્મું છું. મને કાપી, ફૂટી, કચરી અને મસજવામાં આવે છે; અરે, હવે તો તમે મને દવાઓ પાઈ પાઈને બારો છો; આમ મારી રોગરોગ તોડી-ફોડી લૂગદી કરી દો છો, અને આને માટે સુદર્શનની શક્તિ તમે કામમાં લો છો. મારા બોજ-ભાણો અને તાડ-ભાઈ એને તો તમે બહુ નહિ કનડતા. મારો તો તમે ફૂટો જ કાઢી નાંખો છો. આમ મને લૂગદી કયાં બાદ તમે મને જળસમાધિ આપો છો. એ રીતે મારા પૂર્વજના કે પૂર્વજ-મના પિંડને રોળ્યા-રંગોળ્યા પછી હું મારે ખાસ કાગળ-જન્મે આવતું છું.

સાથે જ, તમારી જીદિ અને સમજ ૫૨ મને ઘણી વાર હસવું આવે છે. તમે જે કાંઈ વિચારો છો તે બધું મારા જ અંગ પર બેસીને બેઠે છે ને? એટલે હું તો એ બધું વહેણ જાણું છું કે, તમે જીદિને નામે શા શા ગોટાળા કરો છો અને ગપધોળા ફેંકો છો! ખરે જ, કાંઈ વાર મને મારે માટે પણ તિર-સ્કાર છૂટે છે; કેમ કે, ખડ અને ખાંડ વડી જતાર ગેષડ જેવા જ મારા હાલ પણ તમે નથી કરતા? તમારા મહાત્મા ગાંધી પણ મને લાદે અને તમારામના કેટલાકની ગંધાતી સંડેરી વાતો અને, બાવો પણ મારી ઉપર જ લદાય! કાંઈ વાર આથી તો હું ખૂબ જ અકળાઈ છું. પણ મારે નિષ્કામભાવે નમ્રતા જ રાખવી ઘટે. અને ઉપરાંતમાં તમે મને શીખવશો કે, લોકશાહીના જમાનામાં સૌને આચાર, વિચાર અને સંગઠનની સરખી સ્વતંત્રતા છે! ય બેઉમાં આવ્યો માટે માય અને ગૃધેનું સરખાં એ ન્યાય આ તો છે. એર?

તમારી જીદિના આવા આવા તો ઘણા ગોટાળાનો બજુકાર છતાં, હું બધું અહીં નહિ કહું. એક વાત તમને કહીશ, કે જેનો મારી વાત જોડે સંબંધ છે. તમે તમારી જાત વધે એ

ધ્રુવો હો; છતાં પાછા તેનાં લેખાં માંડી તે કાળમાં રહે એમ પણ ધાટ ધડો હો! અને ઝોક વાર તો તમે એવી એવકૂશી પર ચડો હો કે માંહોમાંહે જ મારામારી ને કાપાકાપી કરી મૂકો હો! પણ એ તો તમારી વાત તમે જાણો. પણ કૃપા કરીને ત્યારે જરા મારા વિરતારની પણ મર્યાદા જો વિચારો તો સારું. હું તમારા જેવો જાત-સત્તુ નથી કે અમે કાગળબાઈઓ માંહોમાંહે લડી મરી મર્યાદા શોધીએ. એટલે અમે તો તમારે માટે કહીએ છીએ કે, આનો પણ જરા ખ્યાલ કરશો તો તમારા જ બલા માટે છે.

અને છેવટે એક વિનંતી છે. તમે તમારી સુદર્શન-

શક્તિ મારી માટી પર ચલાવીને મારું હાડ ધડો હો એમાંથી રોકાઓ, એમ હું કહું છતાં તમે આજા જ એ માનશો? પણ તમે મારા સાચા બાંકુ સમા ખેડૂતને ત્યાં અને ન મોકલી આપો? મારી માટી તો ધાસ, ખડ ને ધૂળધાણી જેવા ધાગામાં પણ પડેલી છે. મારા જેવો મારો નમ્ર ખેડૂત બાઈ એમાંથી એના જ અમ બાંકુનું ઘર મંડાવી શકશે. એમ મને જો એ જગતના તાતને ઘેર મોકલી આપો તો, હું પણ — તમે હસો છતાં — નાનો મોટો પણ જગતનો તાત છું. એટલે અમને જે ઉ જગતના તાતને અમારી નમ્ર ખૂંપડી ટીક સદશે. આટલું વિચારજો. રામ રામ.

‘લખજ’

હજરત ઉસમાન

હજરત ઉસમાનનો જન્મ ઈ. મ. ૫૭૫માં થયો હતો. એ કુરેશોના બની ઉમૈયા નામના પ્રસિદ્ધ ને આગળ પડતા ખાનદાનના હતા. ઇસ્લામ કબૂલવામાં એ ખાનદાન જેટલું પછાત હતું એટલા જ હજરત ઉસમાન, હજરત અબુબક્રના ઉપદેશથી, એમાં આગળ પડતા હતા. એમના કાકાએ આથી એમને પગે બેડીએ પહેરાવી ને જાતજાતની ધમકીઓ આપી, પણ એ એકના બે ન થયા. ત્રણ ચાર દહાડે યાકીન-દારીને એમણે બેડીઓ કઢાવી લીધી.

નવમીં મુસ્લિમો પર શુજરતા ત્રાસમાંથી જયવા પેગંબર સાહેબની મુસનાથી ઇસ્લામના પ્રતિદાશમાં જે પ્રથમ દેશત્યાગ યાને હિજરત ધર્મ એમાં ગિસર ચાલ્યા જનાર મુસ્લિમોમાં હજરત ઉસમાન આગેવાન હતા.

જીવનની શરૂઆત એમણે દોશીવાણિયા તરીકે કરેલી, ને કાપડના વેપારમાં એ લાભો કમાયેલા. આખું કુરાન એમને મોટે હતું એટલું જ નહિ, કુરાન મોટે કરનાર એ પહેલાં પુરુષ કહેવાય છે. એમને જાણેથી જીવનભરમાં કોઈ બિદુક ખાતી હાથે પાંજો ગયો નથી. દર શુક્રવારે એક શલામનો છુટકારો કરવો એવો એમને નિયમ હતો. લખપતિ છતાં, ને સ્વભાવે જરા આરામ-પ્રિય હોવા છતાં, એ પૂર્વાસીન મુસ્લિમોના જેવો સાદો ખોરાક ને સાદો પોશાક સાચવી રહ્યા હતા.

અબુબક્રના રાજ્યમાં જ્યારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે એક હજાર માપ દાણા એમણે ખરીદેલા, જે

વેપારીઓ એમની પાસે એ ગરીબો માટે ખરીદવા આવેલા એમણે કહેલું કે, ‘અમે આપને પચાસ ટકા નફો આપીએ, અમને આપો!’ ત્યારે હજરત ઉસમાને કહેલું કે, ‘હું તો હજાર ટકા નફો આપે એને જ એ આપવાનો.’ વેપારીઓ પાછા મળ્યા પછી એમણે એ બધું અનાજ ગરીબોમાં વહેંચી દીધું ને કહ્યું કે, ‘ખુદા મને હજાર ટકા લાભ આપશે.’ પેગંબર સાહેબે શરૂ કરેલા એક લસકરી ફંડમાં એમણે સૌથી મોટી રકમ — ૩૦૦ જીટ, સાજસામાન સાથે — જોડ કરેલી. મક્કા પર જ્યારે પેગંબર સાહેબ હલ્લો લઈ ગયેલા ત્યારે કુરેશો જોડે સમાધાનના સંદેશ ચલાવવા એમને જ મોકલવામાં આવેલા.

હજરત ઉમરે મરણપથારી પરથી નવા ખલીફની ચૂંટણી માટે, એક સમિતિ નીમેલી. એમાં ઘણા મતભેદો પડ્યા. છેવટે સમિતિએ પોતામાંથી એક અજુરફેમાન, જેમણે ખલીફ થવા હજરત ઉમર સમક્ષ જ ના પાડી હતી, તેમને ચૂંટણીની કુલ સત્તા આપી. એમની સમક્ષ બે ઉમેદવારો સૌથી તરી આવે એવા હતા: એક હજરત અલી ને બીજા હજરત ઉસમાન. હજરત અલી પેગંબર સાહેબના જમાઈ ને સગા કાકાના દીકરા હતા. અલાપિ મહમદ સાહેબના બની હાશિમના ખાનદાનનો કોઈ ખલીફ થયો નહોતો, એટલે ઘણાની ઇચ્છા હતી કે એ ખલીફ ચૂંટાય. હજરત ઉસમાનને પેગંબર સાહેબે એક પછી એક

એમ ચોતાની એ પુત્રીઓ પરણાવી હતી. તે બીજી ઉમેશનાના આનંદાનની બહેણી લાગવગ ને બજવાન પ્રમ્ણા એઓ ખરીદ ચૂંટાય એવી હતી. બંને ઉમેશવારોને ખરીદપદ માટે પુણતાં બંને એકબીજાને એ પદ માટે લાયક બહેર કરતા હતા. છેવટે લગ્નદે એક પછી એક બંનેને ભોલાવ્યા ને પૂછ્યું, “મદમદ સાહેબના આદેશ ને એમના ખરીદીની પરંપરાઓ પ્રમાણે તમે રાજ્ય કરશો?” હજરત અલીએ કહ્યું, “યથાશક્તિમતિ.” ભવારે હજરત ઉસમાને કહ્યું, “હરર.” આથી છેવટેની પસંદગી હજરત ઉસમાને પર જિતરી ને ઈ. સ. ૬૪૮ના નવેમ્બર મહિનામાં એ ખરીદ ચલા.

પણ કાળગળને લીધે ખરીદ ચિયેની પવિત્રતાની ભાવના ધમાતી જતી હતી, ભવારે દિનપ્રતિદિન ફેલાતા જતા ને અતિ વિસ્તૃત બની ચૂકેલા સામ્રાજ્યને કારણે ખરીદની જવાબદારીઓ થી પડી હતી. યુનેગારને અચૂક શિક્ષા કરવાની પ્રતિનાંલધિને બર-બમરે સ્પષ્ટકા ચલાવતા હજરત ઉમરના કક્ક શાસન પછી તરત જ આવતા આ સુદા, બલા, નરમ ને અદમ્યનિશ્ચયી તેમ જ બિનલક્ષ્મી ખરીદને માટે એ દોહો હમ્બર ગણે વધારે વિકટ બન્યો.

હજરત અલીએ ચૂંટણીનું પરિણામ બહેર થતાં સૌની જેમ વધારીના સોગંદ લીધા, પણ એમના પક્ષકારોમાં અસંતોષ રહી જ. હજરત ઉસમાને લગભગ બાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એમના રાજ્યકાળ દરમિયાન એસિયા અને આફ્રિકા, બંને ખંડમાં ઇસ્લામી સામ્રાજ્યની ખડતી ચર્મ. અઘાપિ છુરકી લક્ષ્મીની જ સુલ્કો નિબળ મેળવતા. હવે એમણે દરિયાઈ લક્ષ્મી પણ તૈયાર કર્યા ને એ દ્વારા પણ ફતેહના ડંકા વગાડ્યા. ઇતિહાસની પરંપરા પ્રમાણે હજરત ઉસમાની કારકિર્દીનાં પહેલાં ૭ વર્ષ એમને જેમ આપે એવાં ને એમની લોકપ્રિયતામાં નીવડ્યાં, પણ પાછલાં ૭ વર્ષ ખિલાફતમાં ભયંકર સડો લાગત કરનારાં ને ઇસ્લામમાં ખતરનાક કુસંપ લેખો કરનારાં નીવડ્યાં. ભેદ પાછલાં વર્ષોની ખરાબીનાં બીજ તો પહેલાં ૭ વર્ષમાં જ વળાઈ ચૂક્યાં હતાં.

મદીનાની મશહર વુમ્બામસીદ, જે અઘાપિ પીટરી ને કામચલાઉ માત્ર જ હતી ને જે રમરા-વવાની ચાત આવતાં હજરત ઉમરે કહેલું કે, “રાજ્યની દોલત મૈનિઝા ને બરીમો માટે છે, ઈડચૂના માટે નથી,”

એ મસીદ હજરત ઉસમાને સમરાની, ને ઈડ, ચૂના ને પથ્થરથી પાટી, મુંદર ને ભચ્ચ બનાવી. આ કામમાં એમણે પદરના જ વીસથી વચીસ હમ્બર દિરહમ ખચ્યાં. પણ નશીબની અલિહારી છે કે, એમાં જ ઇમામન કરવા જતાં એમના પર પથ્થર પડ્યા ને ત્યાં આખરી નમાઝ પડવાની પણ એમને છેવટે રમ્બ ન મળી.

રમા નામનો મદીનાનો પ્રખ્યાત ને પવિત્ર કૂવો બારે મૂલ્યે એમણે એક વહદી પાસેથી સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે ખરીદી આપ્યો ને સામાન્ય ગરીબ આરજ જનતાનું પાણીનું કુખ દૂર કર્યું. કૂવા ખોદાવવાના ધર્મકામનો એમને શોખ જ હતો. આરિસ નામનો એક બીજો કૂવો ખોદાવતાં ખરીદની વીટી, જે મદમદસાહેબના વખતનું એક પવિત્ર સંભારણું ને મહેરણાખનું સુચક સત્તાચિહ્ન હતું. તે એમાં પડી ગઈ, ને મગે એટલી મહેનત કરવા છતાં પાછી ન મળી તે ન જ મળી. લોકોમાં આથી એવો અપશુકનિયાળ વહેમ ફેલાયો કે હવે આવી બન્યું. આ મશહર કૂવા “ખોદાવનારને, પોતે જ ખરીદી આપેલા રમા નામક કૂવામાંથી પણ, મરણ વખતે પાણી મેળવવાના વખા પડ્યા!

પાક કુરાનના અનેક પાક પ્રચલિત થયા હતા. એથી ઇસ્લામની એકતાના દુકા થતાં અલકાવના હજરત ઉસમાને બધા પાક એકત્ર કરાવી એક સત્તા-વાર પાક તૈયાર કરાવ્યો ને એની અનેક નકલ કરાવી સમ્રાજ્યમાં ફેલાવી, અને બાકીના પાક બાળી નાખ્યા. “ખુદાના હરક”ની આ હોળી બંડોરોના હાથમાં ઉરેરણીનું એક અજમ સાધન ચર્મ પડી.

અહલુત લક્ષ્મી ફતેહ અને જંગી સામ્રાજ્યને કારણે બંધી હુનિયાની દોલત ધસડાઈ ધસડાઈને આરજ સરદારો ને સુનાઓના તથા કુરેશોના હાથમાં આવતી જતી હતી. જે આરજ ધરોમાં પડેલાં ઊંડના માંસનું બાફણું ને રોટલા ચવતા ત્યાં હવે બચીસ રસોઈઓ થતા માંડી હતી. ઇસ્લામના કાયદા પ્રમાણે રીતમરની આર ઓરતા ઉપરાંત વિનિધ દેશોની સંખ્યાબંધ સુલામ મુંદરીઓથી જનતાનખાનાં હલકોના માંડ્યાં હતાં. પીટરી ધરોને રમાને ઇરાની કારી-ગરોની સુદિએ કાબી કરી આપેલી ભચ્ચ ઇમારતોને રાજચાકી હાકમાથી ધરાક, નેસોપોટિમિયા લખાદિ

નવા પ્રાંતો લક્ષ્મીની રેઝહેલ દાખવતા હતા. મહમદ સાહેબે ઉપદેશોથી સર્વ મુસ્લિમોની ચૂનગૂત ને બન્ધ સમાનતા ને એકતામાં કુરેશી ખાનદાનની, અને કુરેશીમાં હવે બન્ધી સત્તાની જગાએ દાખ કરતા ઉમૈયા ખાનદાનની, સર્વોપરિતાનું વિષ વ્યાપતું હતું હતું.

કામિલી અને કાંચનની વિપવહસરીઓને જુગારની બીડામાં ફૂલ ભેગવા માંડયાં હતાં. અગાધિ જે બીડોએ હજરત ઉમરની સખતાઈથી દયાઈ રહેલી હતી તેણે હવે ખુદ મહીનામાં દેખા દેવા માંડી. ફરિયાદ થતાં હજરત ઉસમાને જુગારની બીડા દાખી દેવા સખત પગલાં લીધાં. પણ અફસોસ! હજરત ઉમરની સખતાઈ જ્યાં સંતોષ, શાંતિ ને વફાદારી પ્રેરતી ત્યાં ઉસમાનની સખતાઈ હવે અસંતોષ, ક્રોધ ને રાજ-દ્રોહની લાગણી ન રેલાવી યકી.

અણુ કરે ગિદારી નાખતો એક ઘણો પવિત્ર પુરુષ, જે પેગંબર સાહેબનો અંતેવાસી હતો, ને જેણે પેગંબર સાહેબને મળેલા ઘણા પ્રદાશની આગાહી કરેલી કહેવાય છે, એનાથી આ નાણાંની રેઝહેલ ને મરીખતવગરને બેઠ સહન નહોતો થતો. આથી દોલતખંદે વિરુદ્ધ એણે કડવી ટીકાઓ કરીને બળ-બળતાં આપ્પાતો આપ્યાં. 'રશિદા જીવન માટે બેઠું રાખીને બાકી બધું મરીખોમાં વહેંચી નાખો, નહિ તો તમારું આ માંદોસતું એક દિવસ નરકા-ગરના બડબડતા અગ્નિથી તપાવીને લાલચોળ કરવા-માં આવશે, અને હે લહેરી લાલાઓ! તમારા કપાળ પર તમારા પડખામાં, તમારા બરડાઓ ઉપર સર્વ ન એના વડે ડામ દેવામાં આવશે!' એ એના ઉપદેશનો મર્મ હતો. આમવગી ને ગરીબોનાં રોલેશોનાં એને ઘેરી વળતાં ને ગરીબ ને તબંગર વચ્ચે સમ્મતાવ્યને ન પાલવે, એવી બેદિલી ને ઈર્ષા ફેલાતી. આથી ફરિયાદ થતાં ખતીફે એને ખર્ચી બંધી આપી રજુ-વગડના એક એતાડ બાગમાં વસવાટ કરાવી આપ્યો. મરણ પર્યંત એ એલિથો ત્યાં જ રહ્યો; પણ સોડાની ધાર્મિક લાગણીઓ આ 'સંતનનના દેશનટાથી' કુખાઈ ને બંડખોરોને ઉરેરેખી કરવાનું વળી એક ઉત્તમ સાધન મળી ગયું.

સામાન્ય આરબ ટોળાઓને ક્યારનુંય લાગવા માંડ્યું હતું કે, સામાન્ય તો આપણા બળે મેળવાય છે ને હોદ્દા તો કુરેશી ભોગવે છે. આમ ઈર્ષા અને

હરીદાઈની, કુળાકુળની ને જાંચનીચની હેણીમાં કુદાના ઉમૈયા ખાનદાનના ચૂનાની તુમાખીએ ઘી હોમ્યું.

છરાદ, મેસોપોટેમિયા ને મિસર એ ત્રણે પ્રાંતોમાં બંડ ફેલાતું હતું હતું. હજરત ઉસમાન ઉમૈયા સમાંસાગમાં સિવાય કાઈ ને મિત્ર રાખી કે બનાવી શક્યા નહોતા. હજરત અશુયકના પુત્ર મદમ્મદ, અને પુત્રની જેમ પાળી પોપીને મેટા કરેલા અશુદુલા જેવા પોતાના માણસો પણ નહવા કારણસર વિરુદ્ધ પડી મિસરમાં બંડખોરોના આગેવાન યર્ષ પડ્યા હતા. કાળાની હજરતી પેગંબર સાહેબે જ આણુ કરેલી નિધિમાં પોતાની જ સત્તાથી સુધારા કરવાથી અશુદુરહેમાન જેવા પેગંબર સાહેબના નિષ્પક્ષ સોજાતીઓને પણ ખતીફ વિષે અણુમો ઉપજ્યો હતો. છેવટે અંદરખાને ઘેરોલી ચોળના પ્રમાણે જનની બનેલા બંડખોરોએ મહીનામાં, એની અશુરક્ષાયેલી ધરીપળ બેઠું ને, પ્રવેઝ કર્યો, નમાઝ વખતે તોડાને કપાં, ને ખતીફને પથ્થર મારી બેખાન કર્યાં. આ બેખાન અવરધમાં ખતીફને એમના મહેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. અંડવાડિયાં સુધી બંડખોરોએ એમના મહેલને ઘેરો ધાલ્યો. મદમ્મદ સાહેબના મુખ્ય મુખ્ય અનેવાસીઓ ને યુદ્ધવીરોએ ઘેરાના પહેલા જ દિવસથી પોતાના પુત્રોને ખતીફના રક્ષણ માટે મોકલ્યા, પણ એ સિવાય વધુ એમણે કર્યું જ કંઈ નહિ. ખતીફ અને એમનું કુટુંબ તરસથી પીડાતું હતું ત્યારે પેગંબર સાહેબનાં એક પત્ની એમને પાણી પહોંચાડતા ગયાં. ત્યારે બંડખોરો એમને પણ અપ-માનિત કરી પાછાં હાંકી કાઢવાની હદે ગયા.

દરમિયાન પ્રાંતોમાં આ ઘેરાની ખબર પહોંચી ગઈ. ને દૂર દૂર વિચર્ય માટે કાડતાં લશ્કરોમાંથી ઉમૈયા ખાનદાનના ચૂનાઓએ લશ્કરી મદદ રવાના કરી. પણ એની અગર હજરતને માથે બમતા કાળની ઝડપ વધારવાની જ યર્ષ. બંડખોરો ગમરાવા લાગ્યા; એથી મદદ આવી પહેલે ત્યાર પહેલાં જ એમાંના બે ત્રણ જણે મહેલ છાડી છૂપી રીતે અંદર છુટી નર્ક, કુરાનો પાડ કરતા ખતીફનું બંદુ જ કરપીણ રીતે ખૂન કર્યું. ને છરલામમાં એક એવી ખાનાનગી અચોત અંદર અંદરની લડાઈ ઊભી કરી કે ન પૂછો વાત.

કુરસદ માટેની કેળવણી

સામાન્ય કામદાર પોતાના કામકાજના સમય દરમિયાન કોઈ ને કોઈ નવું ઉત્પત્ત કરતા હોવાથી, તેને મુખ્યત્વે 'ઉત્પાદક' કહી શકાય. અગત્યત, પોતાનું કામ કરવામાં તે કોઈ ને કોઈ વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેતા હોવાથી, તેટલા પૂરતો તેને વસ્તુઓ વાપરી નાખનાર પણ કહેવા જોઈએ. કવિતાઓ બનાવનાર કવિ પણ શાહીને તો વાપરી નાખનારો જ કહેવાય. (અને બનાવવાની દૃષ્ટિએ તો શાહી બનાવવી એ જ બહુ ગોઠું કામ છે!) તેમ છતાં કવિનું લક્ષણ આપણે તે ને કવિતાઓ રચે છે. તે ઉપરથી ખાંધાએ બીએ; તે ને શાહી વાપરી નાખે છે, તેના ઉપરથી નહીં. બીજ બાનું, શાહી બનાવનારનું લક્ષણ તે ને શાહી બનાવે છે તે ઉપરથી ખંધાય છે; એ શાહીથી ને કવિતાઓ કે બીજું કોઈ લખાય છે તે ઉપરથી નહીં. કવિ તેમ જ શાહી બનાવનાર ન્યારે પોતાનું કામ કરતા હોય છે, ત્યારે સામાજિક દૃષ્ટિએ તેમની કિંમત તેઓ ને કોઈ ઉત્પત્ત કરે છે તે ઉપરથી — અને ખાસ કરીને તેમણે ઉત્પત્ત કરેલી વસ્તુની બત ઉપરથી અંકાય છે; પરંતુ કુરસદ દરમિયાન તેમની કિંમત શા ઉપરથી અંકાય છે?

કુરસદના સમય દરમિયાન પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય બિન્દુ ઉત્પાદન ઉપરથી ખસીને ભોગ ઉપર આવી જાય છે. તે સમયે કામદાર — એટલે પછી તે શાહી બનાવનાર હોય કે કવિ હોય — મુખ્યત્વે ભોક્તા બની જાય છે; અર્થાત્ તેને મળ પટે તથા રમૂજ આપે તે બધી વસ્તુઓ, જેની કે, બજારણ, મકાન, કપડાં વગેરે, કે જેમની ઉત્પાદકને પણ જરૂર પડે છે — પરંતુ વધારામાં જોખડીઓ, હોઠ રંગવાની રંગી, કપડાંના ચુક, ટીરા, તેમ જ બીજા કેટલીય વસ્તુઓને તે ભોક્તા બની જાય છે. અગત્યત, તે બધી વસ્તુઓ કોઈ ને કોઈ પ્રદારની માનવગત્વરીથી જ ઉત્પત્ત થતી હોય છે. કવિ શહેર બહાર ફરવા માટે જાય, અને એ રીતે બટનાં તાલિયાં ધસી નાખે. શાહી બનાવનાર મોટરમાં બેસી ફરવા નીકળે, અને એ રીતે મોટરગાડી તેમ જ રેડિયો વાપરી નીકળે. અથવા તે પેલા કવિની કવિતાઓ વાંચે, અને એ રીતે તેમને ભોક્તા બને.

એટલે ઉપલબ્ધ નજરે તો એમ લાગે કે, મલ્ટીના સમય દરમિયાન ઉત્પાદન અને ભોગનું ને પ્રમાણ હોય છે, તે કુરસદના સમય દરમિયાન ઊલટું થઈ જાય છે. પરંતુ એ સાદો સિદ્ધાંત સામાન્ય સમજણ પૂરતો અને તેટલો ઉપયોગી હોય, પણ તેનાથી વસ્તુસ્થિતિની બધી જટિલતાઓ રસપ્રદ જ નથી.

એમ પણ બને કે, કવિ પોતાના કુરસદના સમય દરમિયાન શાહી બનાવીને આનંદ માણે, અને હું તો એક એવા કવિને — એ કે તે બહુ પ્રસિદ્ધ નથી — જોખણ પહોંચું. કે જે તેમ જ કરે છે. અથવા તો તે પોતાના ખામમાં બટાકા ફેંચેરીને પોતાની કુરસદ માણે; અને એ રીતે, કવિઓ બટાકા ખાઈ શકે તે માટે બીબ માણસોને ને મલ્ટી કરવી પડે છે, તેને તેટલે અંશે હળવી કરે. વળી એમ પણ બને કે, પેલા શાહી બનાવનાર પોતાની કુરસદ મોટરની મુસાફરીમાં માણવાને બદલે પોતાની કવિતાઓ રચીને જ માણે. એમ બનવું છે જ અસાધ્ય નથી.

હું એમ નથી સૂચવવા માગતો કે, દરેક કવિએ પોતાની કુરસદનો વખત શાહી બનાવવામાં ગાળવો જોઈએ (એ કે તેઓ તેથી પણ ખરાબ કામમાં વખત ગાળી શકે છે), કે દરેક શાહી બનાવનારાએ તે વખત કવિતાઓ બનાવવામાં ગાળવો જોઈએ; પરંતુ આ બાબતોમાંથી કુરસદનો આદર્શ ઉપયોગ કેવો હોઈ શકે તે વિષે આપણે જરૂર સચન મેળવી શકીએ એમ મને લાગે છે. કુરસદનો સારામાં સારો ઉપયોગ કુશળતા દાખવવી પડે તેવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ જ હોઈ શકે, કારણ કે, એ ભવતી પ્રવૃત્તિ વખતે ને આનંદ અને ઉત્સાહ અનુભવાય છે, તે છવનમાં બીજે કોઈ પ્રસંગે અનુભવાતાં નથી કેળવણીની સાચી પદ્ધતિએ આપણને આપણી કુરસદનો એ રીતે ઉપયોગ કરવાની તાલીમ આપવી જ જોઈએ. તેણે આપણી સર્જક શક્તિઓને વ્યક્ત કરવાનું અને વિવિધ માર્ગોએ થઈને તેમને સોંદર્યને રહેતે વાળવાનું લક્ષ સમજવું જ જોઈએ. આપણે જો એ રીતે કેળવાયા હોઈએ, તો આપણે આપણી કુરસદનો બહુ ઓછો ભાગ ઉદ્વિગ્નુઓનાં રમૂજ આકર્ષણોને વશ થવામાં ગાળીએ અને તેના વધારે ભાગ આપણી સર્જક શક્તિઓ વિકસાવવામાં, અને એ રીતે આપણું નિર્બંધ સ્વાતંત્ર્ય અને માનવપ્રાણીઓ તરીકેના આપણે મૂળ સ્વભાવ દાખવવામાં ગાળીએ. એ રીતે કરવાથી આપણે આપણી કુરસદ દબારી ગઈ વધારે માણી શકીશું. એ તો સ્વદુર્ગ જ.

ઉપરાંત એમ કદરવાથી આપણે એકબીબને ત્રાસપ્ર પણ ઓછા થઈશું. કારણ કે, માણસ ન્યારે પોતાની કુરસદના સમયમાં ગોંડપણ કે મૂંઝામી દાખવતો હોય છે, ત્યારે તે એવા પોતાના અન્ય માનવબળોને ત્રાસપ્ર થાય છે. તેવા બીજે કોઈ વખતે થતો નથી. મોઝા બામનું પ્રસંગોએ આપણને આપણા માનવબળોને ત્રાસપ્ર

કરતાં ધિક્કારવાનું જ વધારે મન યાવું છે. તેમાં જ ન્યારે માણસ ગાંડપણ કે મૂર્ખાંગી દાખવતો દોષ છે, ત્યારે તે તેને ધિક્કારતાં અડકવું એ લગભગ અશક્ય બની ન્હાય છે. અને તે જ પ્રમાણે આપણે પણ તેમની આગળ એવો જ દર્શાવ કરીએ, ત્યારે તેઓ પણ આપણને ધિક્કાર્યાં વિના આપણે જ રહી શકે. ગરીબો તવનર લોકોને ધિક્કારે છે, તેવું કારણ તે લોકોની સમૃદ્ધિ નથી, પરંતુ ગરીબો તેમને તેમની કુરસદના સમયમાં ગાંડા કે મૂર્ખા બનતા જુએ છે, તે છે. અને તેમનો તે ધિક્કાર તવનર લોકોની કુરસદની સોયી વધુ રૂપથી ગાંડી કે મૂર્ખા બાલુને વ્યક્ત કરતાં સચિત્ર છાપાંઓ જેઈને વધુ ને વધુ તીવ્ર બનતો ન્હાય છે. ગરીબો કે તવનરો એ જેમાંથી એક પણ વસ્તુ 'સર્વનાત્મક કુરસદ'ના થયેલ તરફ એક પણ પગલું ભરે, તો તે પગલું સાંવત્રિક સદ્ભાવ વધારવાની બાબતમાં ધણું ઉપયોગી નીવડે.

કામકામના સમય દરમિયાન જ કર્તવ્યબંધનોને ખ્યાલ તીવ્ર કરવો, અને મોજામબના સમય દરમિયાન તેને એણે કરી નાખવો અથવા બૂઝી જ જવો — એ બંનેનું વજણ વાચકે કદાચ પોતામાં નહિ તો બીજામાં અવરજવું જોઈશે. અર્થાત્ માણસ ન્યારે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતો હોય ત્યારે તેના ઉપર કર્તવ્યબંધનોના કાર વધારી મૂકવામાં આવે છે, અને તે ન્યારે વસ્તુઓ ભોગવી નાખતો હોય ત્યારે તેના ઉપરથી તે બાર હજીવો કરી નાખવામાં આવે છે. જોકે વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે, એક માણસ વસ્તુઓ વાપરે છે, ત્યારે તેમાં બીજા માણસે તે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાનું સમાઈ જ ન્હાય છે; ખાસ કરીને આધુનિક જમાનામાં એ વસ્તુ વધારે રૂપથી દેખાય છે. સારા નૈસર્ગિક જીવન તરફ પાછા ફરવા માટે આપણમાં આવતી પ્રબળ દલીલોમાંની એક એ છે કે, એ સ્થિતિમાં માણસ જીવંતુઓ વાપરી નાખે છે, તેમનું ઉત્પાદન પણ તેને જ કદાચ યદ્યત્ દોવાથી કર્તવ્યબંધન વહેંચાઈ જવાને બદલે એક જ એકિત ઉપર એકત્રિત થાય છે. સારી નૈસર્ગિક જીવનપદ્ધતિમાં મનુષી અને કુરસદ વચ્ચેનો એ દૂર પડો દોષ છે. 'રૂચીસ દોમીરી દોલિ-સન' નામની નવકથામાં પણ વિલાસકુરુ કુટુંબનું જીવન નરી મનુષી કહી શકાય કે નરી કુરસદ કહી શકાય એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ માત્ર દર્શિજીનુંનો સંવાદ છે. માર્તો પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યું તો, તે આનંદી યાજુ ઉપર તે કામચલાઉ કુટુંબ સાથે એકાદ બે મહિના ગાળા આવ્યાં જેવી બીજી વધુ આનંદ-પ્રણુ દીદીની હું કહવાની કરી શકતો નથી

તે ગમે તેમ હોય; પરંતુ એક વાતમાં શંકા નથી કે, ન્યાં કાંઈ કર્તવ્યબંધન નથી એવી દુનિયામાં નાસી ફરવાની જાતિ આપણામાંના મોટા કામના લોકોના બંધારણમાં રહેલી છે. કદાચ માનવજાતના 'મૂળ પાપ'ની

જ એ સાચી બધામાં છે. સુપ્રસિદ્ધ નીતિશાસ્ત્રીઓમાં પણ આપણને તેના હિસોટા જોવા મળે છે. દાખલા તરીકે, પેપ્સુ આર્નોલ્ડ ચારિત્રને જીવનનો વજણવતુર્ણી ભાગ કહે છે, અને બાકીના એકચતુર્ણી ભાગને ચારિત્રના અગત્યમાંથી બાજત રાખે છે. એ બાકીનો ચોથો ભાગ કે ન્યાં કહ્યું જ કર્તવ્યબંધન નથી એ મને શોધ્યો નડતો નથી; જોકે નિર્જાતની કેટલીક ક્ષણોએ એ તેને શોધી કાઢવાની વારંવાર ઇચ્છા કરી છે. કુરસદના વખતમાં પણ કર્તવ્યબંધનનો અંતરનાદ મારી પાછળ લાગુ જ રહે છે; અને તેની પાસેથી છટકવાની મારી કામનાને તે નશાય મચકે આપતો નથી.

બધા દાર્શનિક સિદ્ધાંતો પણ એમ જ કરે છે. તે બધાને બ્રહ્મવદ્ધી તપાસીએ તો છેવટે તે અમુક રીતને બદલે અમુક રીતે જીવવાનો આદેશ જ કરતો દોષ છે. તેમાંનો કોઈ સિદ્ધાંત આપણને કર્તવ્યબંધન વિનાની દુનિયામાં લઈ જવામાં સફળ નીવડતો નથી. ને વાદો સદંતર બંધનરહિતતાનો સિદ્ધાંત જ પ્રતિપાદિત કરતો હોય છે, તેઓ પણ બીજા વેશમાં આદેશરૂપ જ હોય છે. 'ખાઓ, પીઓ અને મન કરો, કારણ કે કાલે તમે નાશ પામવાના છો' એ સિદ્ધાંતમાં રહેલા આદેશ-બંધન જેટલું કપાડું આદેશ-બંધન બીજું કયું હોઈ શકે? ઉપરાંત તેના જેટલું બેભનકારી તેમ જ કઠોર પણ બીજું કયું હોય? તપસ્યાના કઠોરમાં કઠોર મોગેએ પોતાની અતિશયતાની છેલ્લામાં છેલ્લી ઢરે પણ એનાથી વધારે કઠોર આદેશ નહીં કર્યો હોય; કારણ કે એ આદેશ તો કાઠીનીએ બંધાઈને મને પકવાન ખાવાનું કહે છે. ખાવાપીવા માટે જુર તૈયાર થો; તેમાં જ બૂખ-તરસ લાગી દોષ ત્યારે તો ખાસ કરીને; પરંતુ ન્યારે મૃત્યુનો ઓળો પીરસેલી પતરાળી ઉપર છવાઈ રહ્યો દોષ ત્યારે? ત્યારે તો બૂખ ક્યાંય મરી ન્હાય; પકવાન ફીકું થઈ ન્હાય, અને શરબત જેસ્વાદ થઈ ન્હાય. એ એવા આદેશના અમલ હેઠળ મારે મારી કુરસદ ગાળવાની હોય, તો તો એ મુશ્કેલ ધરી રહી!

ઉપરાંત, એ વસ્તુની બીજી એક બાજુ ઉપર પણ દુર્લક્ષ ન થવું જોઈએ. ન્યારે આપણે સાચીકાના આદેશ અતુલ્યાર ખાતાપીતા દોઈએ ત્યારે આપણા પતરાળા-માંની વસ્તુઓ તૈયાર કરનારાઓ અને આપણા પ્યાલા-માંનું શરબત પીંડી-ગાળીને તૈયાર કરનારાઓનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. કારણ કે, આપણે 'સોગવિલાસનો સિદ્ધાંત' તે લોકોને વિચારમાંથી બાજત જ રાખે, તો તે અપૂરો જ કહેવાય. એમ પણ બને કે આપણે આપણી કુરસદ ખાણા જતાં તે લોકોની કુરસદ પૂગમાં મેળવતા દોઈએ. આ પ્રસંગે 'દરવાન પાસેના' બેચલકેમના ક્ષેત્રમાંથી રેવિંદ માટે પાણીનો પાંડેનો લઈ

આપવા પોતાનો જન જોખમમાં નાખીને એવલા તણુ તીર પુરુષોની વાત થાદ આવે છે. તમને થાદ હરો કે, રેવિંદ ખૂબ તરસ લાગી દેવા છતાં એ પાણી પીવાની યત્નીને ના પાડી, અને તેને ઈશ્વરાર્પણ કરી દીધું તેણે હતું. 'પોતાનો જન જોખમમાં નાખીને જનારા તણુ તીરોનું લોહી હું પીછે?' કુરસદના સિદ્ધાંતને માટે એ કથા બાદે અર્થપૂર્ણ છે.

માણસાઈ દાખવવાની રમતના જે નિયમો છે — અને તે એક જ રમત અને તે રમવા જેવી છે — તે નિયમો મત્સરી તેમ જ કુરસદ બંનેને તાણુ પડે છે. સારામાં સાદું કામ, અને સારામાં સારી રમત એ એને જુદાં પાડવાં મુશ્કેલ છે. માત્ર દીન કોટીએ પહોંચીને જ મત્સરી તેમ જ કુરસદ એકબીજાથી જુદાં પડે છે, અને એકબીજાનાં વિરોધી બને છે તેમની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ તો તેઓ એક જ પરંતુનાં એ નામ જેવાં બની જાય છે જે બિંદુએ તેઓ એક થવા લાગે છે, તે બિંદુ 'જ્યા' સમ્બંધી સ્થિતિ થાય છે. આચારના મત્સર-પક્ષની સમાંતર એ બીજો કુરસદ-પક્ષ સ્થાપવામાં આવે — અને હું માનું છું કે તે બહુ ઇચ્છા થાય છે — તો તે બંને પક્ષો થોડા જ વખતમાં જોઈ શકશે કે બંનેનું પ્રયોજન એક જ છે : અર્થાત્ સમાજના તમામ કામકાજને માણસાઈદાખવવાના એકમાત્ર નિયમ હેઠળ મુદ્દર જમાની કોટીએ લઈ જઈ; અને એ રીતે, મત્સરીનો પ્રશ્ન અને કુરસદનો પ્રશ્ન — એ બંને પક્ષોને એક જ કાંકરે પાડી દેવાં.

ત્યાં 'એકાદી'ના નામથી જોળખાની કુરસદને રાખ્યોને પેટો નખાવવામાં આવે છે, ત્યાં માટે પણ આમાંથી એક અતિ ઉપયોગી રૂપાન મળી રહે છે.

મિહાર સ્ત્રી-પુરુષોને જુદે દાષે પેશા આપીને તેમની કુરસદના સમય ગતીઓમાં રખડવામાં, શ્રદ્ધા લેખા કરવામાં કે સંતતિનિયમબદની રીત શીખવામાં વેટી દેવા માટે તેમને જ્યાં મૂકી દેવાને બદલે તેમની કુરસદનો ઈંછિત બાજ કાઢી પણ ફાળવતા મેળવવામાં કે જગતનાં રીતે કે પુરુષ તરીકે તેમનો બાજ બજાવવા માટે ઈંછિત પણ લાયકાત મેળવવામાં ગણવાનું દરનિયાત કરવામાં આને કહે કેટું સાદું. જેમકે તેમને ઈંછિત નહીં તે શરીર-સ્વાસ્થ્યનાં અને શરીરવિકાસનાં જ મૂળસ્ત્રો શીખવવામાં આવે; તેમને તેમનાં દાષ, આંખો, કંઠ અને તેમનાં સંપૂર્ણ શરીર વાપરના શીખવવામાં આવે; તેમને ચાસ લેતાં, માસલતાં, લેખા રહેતાં, ટકાર રહેતાં, તથા શરીરના બાર જે કેન્દ્રોએ સ્થિતિવાનું કુદરતે નક્કી કર્યું છે, તે કેન્દ્રો ઉપર જ તે બાર નાખવાનું શીખવવામાં આવે; વળી

તેમાંના કોઈનો દાષ કોઈ કાદીમરી માટે વખેલો જણાય, કે કોઈને કંઠ સંબંધિત માટે થોડો જણાય, કે કોઈની આંખ આકૃતિ સ્વચ્છતા માટે તૈયાર જણાય, તો તેમને તેની કેવળગીની તક પણ આપવામાં આવે. અત્યારની પેઢે તેમને પેસા આપીને તેમને હરાયાં ટોરની શોધક પોતાની કુરસદના પ્રશ્નનું, પોતાના કામચલાવના પ્રશ્નનું, અને બીજા પણ કેટલાય પ્રશ્નોનું તેમને આપે તે રીતે નિરાકરણ મેળવવા માટે જુદા મૂકી દેવા કરતાં એ ઉભરમણું સાદું નથી ?

કુરસદ અને મત્સરી ઉપર એકબીજાની પડની સીધી આસરે અને તે બંને એકબીજાથી સદંતર જુદાં પાડવા માટે વિગ્રાજ્ઞ લીડી દોરવાની મુશ્કેલીના દશાંત રૂપે નીચેના પ્રશ્ન ટાંકવો અનુચિત નહીં જણાય.

મારા પરિચિત એક શિક્ષકે પોતાની શાળામાં મુદ્દર તથા સાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અનુસાર શારીરિક દલન-ચલનની એક યોજના દાખર કરી હતી. તેનાથી શો લાભ મળે છે તે વિષે મેં તેને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું, 'તે પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓ માત્ર મગજથી જ નહીં પણ તેમના આખા શરીરથી વિચાર કરતાં રહીએ છે, અને એ રીતે તેઓ તેમના અભ્યાસ-પાઠો માટે વધુ થોડો બને છે.'

મેં પૂછ્યું, 'પરંતુ એ પરિણામ તો બીજા થાદ રમત-મગતોથી પણ ન આવી શકે ?'

તેણે જવાબ આપ્યો, 'ના. કૃતબોધની દરીકાઈ પછી તેઓ સ્વચ્છની તેવારીને સમયે જોડેક બની જાય છે, અને બીજે દિવસે સવારે પણ સેટિન મગના સમયમાં તેની આસર હંમેશાં જણાય છે પરંતુ આ નથી પદ્ધતિએ માણેલા એક કે બે કલાક બાદ, તેઓ વર્ગમાં જરા પણ શકયા વિના તેમ જ 'રાઈ' જેટલા તીવ્ર બળેને આવે છે અને હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે, તેઓને તેમાં અતિશય મન પડે છે.'

કેટલું જોઈએ કે, તે શિક્ષકે એની શોધ કરી હતી કે જેનાથી કેવળગીમાં નવા યુગને અનુભૂતિદય થતો હતો : અર્થાત્ માનવપ્રાણીએને આનંદપૂર્ણ તેમ જ કસોટી એવા શિપ્તના સાધન વડે તેમના આગા શરીર શક્તિ વિચાર કરતાં શીખવવાની શક્યતાઓ. મને લાગે છે કે, 'માલુસના પુનરુજ્જીવન' તરફ તે પ્રથમ પગલાં છે. તે પગલાંને આપણે સ્વીકારી અનુસરીએ તો તે આપણને તે માર્ગે પહોંચે કદાચ જરો.

[પ્રો. જે.રાના અંગ્રેજ ઉપરથી]

ગો.૦

પોતાની જરૂર મટાડતી એ જ સારા શિક્ષકનું એક માત્ર બોધ છે.

— ડીન ઈન્જ

અ જા ત શ ત્રુ લિં ક ન

૯. લોકસેવક

લિંકને પ્રમુખનો હોદ્દો લીધો તેની સાથે જ 'વ્હાઈટ હાઉસ'ના દરવાજા સૌને માટે ખુલ્લા થઈ ગયા — પ્રમુખની મુલાકાત માટેના બધા વિધિનિયમો શિથિલ થઈ ગયા. ગરીબ કે તબીબ, સરકારી અમલદાર કે સામાન્ય પ્રજાનું નિર્ભયતાથી પ્રમુખ પાસે પહોંચી, વિના મંકાએ પોતાની દાદ-ફરિયાદ રજૂ કરી શકતો અને સંપૂર્ણ સમાધાન મેળવી આવ્યાં લોકપ્રત્યક્ષ પ્રમુખને દુવા દેતો પ્રગ્ન ચિત્તે પાછો ફરતો. કોઈવાર મુલાકાતીઓનો અસાધારણ ધસધાસ હોય ત્યારે પ્રમુખની દયા ખાઈ દરવાજા બુલેથેડે કોઈને રોકતો તો લિંકન તરત જ તેને તેમ કરતાં અટકાવતો. લોકોનો પ્રતિનિધિ લોકોનો રાધો અને જીવંત સંપર્ક તબે તો લોકલાગણી, લોકોની આશા-નિરાશા, લોકોનાં સુખદુઃખ અને લોકોની જરૂરિયાતોની શી ખબર પડે? અને એ ખબર ન પડે તો લોકોની, લોકો કાળે આલતી સરકાર કેમ ટકે? આ ઉદાર છૂટનો દુરુપયોગ ન થતો એમ નહિ. પરંતુ અનેક લોકો એ છૂટનો દુરુપયોગ બદ્ધે કરતા, પણ તેમને અટકાવવા જતાં એક પણ સાચા ફરિયાદીને વિમુખ થઈ પાછા ફરતું પડે એ કેમ પોસાય? આમ, લિંકનના અગત્યનાં જો વિવસ તો કેવળ મુલાકાત ઘાપનામાં જ જતા. મુલાકાતીને ખ્યાલ સરખો ન હોય એટલા ધ્યાનથી તે તેમની વાત સાંભળતો અને તે ઉપરથી પ્રગ્નની નાંડ પારખતો. લિંકન કોઈ અગત્યના કામમાં રોકાયો હોય તો સરકારી અમલદારો, ગણીતા સુસંદીઓ કે મોભાદાર ધનિક નાગરિકોને બહાર થોભી રહેતું પડતું, પરંતુ સામાન્ય પ્રજાનુંને તો તકાળ તેની પાસે પ્રવેશ મળતો. પ્રમુખની મોભાદાર પદવી પ્રાપ્ત થયા છતાંયે શિષ્ટાચારના ઔપચારિક અને આલ વિધિ-નિયમો વિશેના એનો સ્વાભાવિક અણગમો એછો રહેો નહિ. ઘણી વાર તો મુલાકાતી પોતાનું પરિચયપત્ર મોકલે કે તરત તે જાતે જ બહાર આવીને તેને પોતાના ખંડમાં લઈ જતો. એક દિવસે ત્રણ ગરીબ આળાઓ રંક પોશાકમાં પ્રમુખનાં દુશ્ન

કરવાને 'વ્હાઈટ હાઉસ'માં આવી ચઢી. પરંતુ તેઓ પોતાની કંગાળિયત અને ત્યાંના હાકમાનો મુકાબલો કરી લોજ પાળીને અતિશય મંકાવ અનુભવી રહી હતી. તેવામાં લિંકનની નજર તેમના ઉપર પડી. તરત જ તે પોતાના ખંડમાંથી બહાર આવ્યો અને એ ત્રણે આળાઓ જોડે હાથ મિલાવી, તેમની ખજરઅંતર પૂછી તેમને દરવાજા સુધી વળાવી આવ્યો. ન્યૂ ઓર્લેન્સની મુસાફરીનો લિંકનનો સાથી જોન હંકસ એક દિવસ તેને મળવા 'વ્હાઈટ હાઉસ'માં આવી ચડ્યો. 'ક્યાં છું અને ક્યાં લિંકન? આખા ગરીબ ગામડિયાના પોશાકમાં તે મને ઓળખશે ખરો? અને ઓળખશે તો તે મારું કેનું સ્વાગત કરશે?' આવા સંકેતપરિકલ્પ કરતો તે સુદામાની પેઠે કીંતય અનુભવી રહ્યો હતો ત્યાં લિંકને તેને દોહો. બહાર દોડી આવી તે હંકસને બાવથી બેટી પચ્ચો, અને તે પ્રદેશના પોતાના જૂના મિત્રો અને સાથીઓ તથા સર્ગાંવહાકાની ખજર-અંતર પૂછી. તેને આશ્વસ્ત્યપૂર્વક ભેચાર દિવસ પોતાની સાથે રાખી તેની સારી પેઠે આગતાસ્વાગતા કરી, અને છૂટા પડતી વખતે એ જૂના મિત્રની મુલાકાતની યાદગીરીમાં તેના ઉપર મુલાકાતની સાલ અને તારીખ કોતરવી એક મુંદર ધડિયાળ તેને બેટ આપી. આમ છતાં તે નોકરી દુદ્દનારા મુલાકાતી-ઓથી ત્રાસી જતો. અમેરિકામાં એવી જૂરી પ્રથા પડી ચઈ હતી કે જે પક્ષનો પ્રમુખ થાય તે પક્ષના લોકોને રાત્ર્યની મોટી મોટી નોકરી મળે. પ્રમુખપદ માટેના ઉમેદવાર, પક્ષના લાગવગ ધરાવનારા સભ્યો સાથે આગળથી જ રાત્ર્યના મોટા મોટા હોદ્દા-ઓના સોદા કરીને તેમના સહકાર મેળવતો. લિંકનને આગળથી આવી રીતે રાત્ર્યના હોદ્દાઓ વહેંચનાની પ્રથા પ્રત્યે બારે અણગમો હતો. આથી, પ્રમુખ માટે પોતાનો ઉમેદવાર નહીં કરવાને રિપબ્લિકન પક્ષની પરિપદ મળી ત્યારે, છેલ્લી ઘડીએ પોતાના માણસોને તાર કરીને, પાછળથી પોતાને અધનકર્તા થઈ પડે એવા સોદા કોઈ પણ ભોગે ન

કરવા સિંકને જણાવ્યું હતું, અને એ રીતે પોતાની ચૂંટણીને પણ જોખમારી હતી. પણ એ તાર પહેંચે તે પહેલાં કેટલાક શોદા તો થઈ ગયા હતા, એટલે નિરુપાયે ગળે આવીને પણ સિંકને શોદા માણસોને નોકરીમાં લેવા જ પડ્યા. બીજાઓને તો એ જાણતમાં તેણે આંખ મીચીને ના જ ભણી દીધી. એ વિષે પોતાની અકળામણ વ્યક્ત કરતાં તે કહે છે, 'આંતરયુદ્ધ શરૂ થઈ ત્યારથી, ઊધતી વખતે પણ હું મારી એક આંખ ઉધારી રાખું છું; પરંતુ નોકરી શોધનારાઓ આંખ તો હું મારી બંને આંખ બંધ કરી દઉં છું.' નોકરીની જાણતમાં પક્ષપક્ષીની અનિષ્ટ પ્રથા નાણું દરવા સિંકને રાખ્યું હતું અને એટલી જગ્યા ડેપુટીએ પ્રસંગે તેની પાસે નોકરીની માગણી કરવા આવનારાઓ વિષે તે કહે છે, 'ધરમાં આગ લાગી છે તે પેળાએ, એ બડબડ બગડી ધમારતમાં જગ્યા મેળવવાની માગણી કરતા શોધોને માટે મારે મધામણ કરવી પડે છે.' આના શોધો જોડે પણ તે તેની લાક્ષણિક ખામોશી જાળવતો. પણ જ્યારે કોઈ પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધવાને માટે તેની મદદની માગણી કરતું ત્યારે તેની અખૂટ ધીરજ પણ ખૂટી જતી. એક માણસે પૈસા કમાવાની પોતાની ચોજનામાં તેનું નામ આપવાની સિંકને પાસે માગણી કરી, અને તેણે તેમ કરવાની સાથે ના પાડ્યા છતાં પેલાએ તેનો આગ્રહ છોડ્યો નહિ. આથી સિંકને પુણ્યપ્રકાપ ઊછળી આવ્યો, 'શું તમે મંયુક્તરાજ્યના પ્રમુખને કમિશન એજન્ટ રાખો છો? એમ હોય તો તમે જોડી જગ્યાએ આવ્યા છો. તમારે માટે તેમ જ તમારા જેવા આરાધ્ય શીખનારા બીજાઓ માટે તો પેલા દરવાજો છે.'

પરંતુ સિંકને માટે સૌથી વધારે આનંદ અને શ્રેયશા દાયક મુલાકાતીઓ તો તેના તરફ અખૂટ વિશ્વાસથી જોનાર બક્ષાઓના સામાન્ય શોધો હતા. તેઓ સિંકને પાસે કશો લાભ મેળવવાની આશાથી નહિ, પણ તેમનો તેના ઉપરનો પૂર્ણ વિશ્વાસ પ્રકટ કરવાને જ આવતા. તેઓ તેને માત્ર એટલું જ કહેતા કે, 'તમારા ઉપર અમારા અંપણું વિશ્વાસ છે—ફરિર તમને સલામ કરો!' એક દિવસ આવે એક

માણસ સિંકને મળતા આવ્યો. તેનો હાથમાં જોતાં સિંકને ક્રામક્રમે પડ્યો. રજોને એ મારી પાસેથી કંઈ ભારે માગણી કરે! પણ ક્ષણ વારમાં તેણે સિંકને બરખ ભાગ્યો. તેણે કહ્યું, 'પમે પ્રમુખનો હોદ્દો લઈયા ત્યારથી હું તમારી રાજનીતિ ઝીણવટપૂર્વક નિહાળતો આવ્યો છું. . . હવે તમારા એક મતદાર તરીકે હું કહું છું કે, હવે બવિધમાં તમારી મરજીમાં આવે તેમ કર્યું જાય. એ જગ્યામાં હું તમને સાથ આપીશ,' આટલું કહીને પેલા માણસ જવાને માટે ઊઠ્યો થયો. પણ તેને જતા શોકતાં સિંકને કહ્યું, 'જોસો, મારા મિત્ર, જરા જોસો. તમને મળવાથી મને જાડું આનંદ થયો. તમે આજે મારી સાથે ખાણું લેજો, મિત્ર. થોડી વાર શોધાર્થે તમારે આજે મારી સાથે ખાણું લેવું જોઈએ, કારણ કે હજી મેં તમારી વાત પૂરેપૂરી સાંભળી નથી.' સિંકને સાથ આપનારા આવા અનેક શોધોના પ્રતિનિધિઓ હતા. અને પહેલી જ મુલાકાતે સિંકનું રેતેલમીનું આતિથ્ય પામવાનો લહાવો મેળવનાર પણ આવા અનેક માણસો હતા. પોતાની ઉપર અખૂટ વિશ્વાસ રાખનાર આવા શોધો પાસેથી જ સિંકને પ્રેરણા મેળવતો અને પોતાની જવાબદારીના ભાર અને ચિંતા હળવાં કરતો. તેના સાથીઓ સિંકની આ રીતની વધારે પડતી ઉદારતાનો વિશેષ કરતા અને કહેતા કે, 'આ દગ્ગરો શોધોની માગણીઓ—જેમાંની ઘણીખરી તો અતોષી શકાય એમ છે જ નહિ—સાંભળે સાંભળીને તમે તમારી જાત ધરી નાખશો,' આના જવાબમાં અતિશય વિપાદભર્યું હાસ્ય કરીને તે કહેતા, 'એ શોધો કંઈ વધારે માગતા નથી, અને તેમને લગભગ કશું જ મળતું નથી, પણ મારે તેમને મળવું તો જોઈએ જ.' તેની આ ઉદારતાનું કારણ તેનો માયાણુ સ્વભાવ અને જનતા પ્રત્યેની તેની અનન્ય મમતા હતું. પરંતુ તે ઉપરાંત જ્યાં શોધો માટે પોતાની દરવાજા ખુલ્લા રાખવાને કારણે તેને અમેરિકન પ્રજાના અધા વર્ગોના નિકટનો પરિચય મળી રહેતો. આ વિષે તે કહે છે, 'માત્ર અમલદાર વર્ગના સંસર્ગમાં રહેનાર માણસો તેમના વિચારોમાં આપણું નહિ તો અમલદાર જ્યાં જતાં જતાં, અને તેઓ જે સત્તા ધરાવે છે તે કેવળ

લોકોના અતિનિધિ તરીકે જ પોતે ધરાવે છે એ હકીકત દિવસ પર દિવસ જતાં જુઓ જવાનો સંભવ છે. . . . મારી આગળ લાવવામાં આવેલી ઘણી આશ્ચર્ય ક્ષણેક હોય છે એ ખરું, પણ તેમાંની કેટલીક વર્તમાનો મહત્ત્વની પણ હોય છે. અને એ બધી, જેમાંથી હું પેદા થયો છું અને જે વરસ પછી જેમાં હું પાછો બળી જવાનો છું તે મહાન શોકસમુદાયની વધારે સ્પષ્ટ અને તાદરશ પ્રતિમા મારી સમક્ષ ખરી કરવામાં મને મદદગાર થાય છે. . . . આ મુલાકાતોને હું મારું શોકમતનું સ્નાન કહું છું, કારણ કે હું વર્તમાનપત્રો વાંચતો નથી એટલે મને એ રીતે શોકમતની જાણ નથી થતી. આ મુલાકાતો બધી રીતે આહવાદક ન હોય એ બનવા બેગ છે, પણ એકદરે તે મારી જવાબદારી અને ફરજના બાનને જાગ્રત અને સજા કરે છે.' એક સમયે તેના બહેર સ્વાગત વખતે ટાઇપી બચવા તેણે હાથનાં ગોળ પહેથીં હતો. તેના હાથનો પગે એટલે નિશાળ હતો કે સૌથી ગોટાં ગોળ પછી બેજે બેજે તેના હાથે આવતાં. આ રીતે, સ્વાગત કરનાર સમુદાયની પ્રત્યેક વ્યક્તિ બેઠે હાથ મિલાવતો આગળ ચાલતો હતો એવામાં તે પહેલાંના કેઈ પરિચિત માણસ આગળ આવી પહોંચ્યો. તેને ઝોળખી કાઢીને તેની બેઠે તેણે એટલા ઉમળકાથી હાથ મિલાવ્યા કે પેલું હાથનું નાશુક મોઝું ચરડ દર્શને ફાટી ગયું. પોતાનો હાથ જોયો કરી થોડી વાર તે એ ફાટેલા મોઝા તરફ અચંચાથી નેત્ર રહ્યો. પછી તે બોલ્યો, 'હી, મારા જૂના દોસ્ત, તમે અને હું મારી વસ્તુઓ પહેરવાને સરખા જ નહોતા. જાડું જાડું તો આ મોઝું ટાઇ ખાળી રાકે, પણ આપણા જેવા પુરાણ મિત્રો બેઠે હાથ મિલાવવામાં તો તે અવશ્ય નિષ્ફળ નીવડે. કેપ્ટન, જરા જાણુમાં થામજે, થોડી વારમાં હું તમને મળું છું.'

કેટલાક મુલાકાતોએ લિંકનને સુધિયાણી સલાહ આપવાને પણ આવતા. લિંકન તેમની સલાહની પોકળતા વિનયપૂર્વક ઉઘાડી પાડી તેમને વિદાય કરતો. એક માણસ આવીને તેને કહે, 'તમે કહો છો કે, તમે જનતાના વકીલ છો. આમ હોય તો, તમે કશું કરશો કે, આ માર્ગ સૌથી વધારે શ્રેષ્ઠ પ્રિય યર્મ પડશે.' આના જવાબમાં લિંકન કહે, 'મારા નિર્ણય

વિરુદ્ધ હું મારા અસીસને મારા મુકદ્દમાનું સંચાલન કરવા નહિ દઈ . . . હા, મારું સંચાલન તેમને મંત્રોપકારક ન જણાય તો મને દૂર કરવાને તેઓને તક મળી રહેશે.' એક વખતે કેટલાક માણસો તેને કંઈક સલાહ આપવાને, તથા કંઈક ફરિયાદ કરવાને આવ્યા હતા. તેમને ઉદ્દેશને લિંકન કહે, "ચૂંકચો, સમજો કે તમારી બધી માલમત્તા સોનામાં છે અને તે તમે એક માણસને દોરડાં ઉપર નિયામકના નદી પાર લઈ જવાને સોંપી છે. એ પરિસ્થિતિમાં શું તમે દોરડું દલાવ્યા કરશો અથવા તો તેને બૂમ પાડીને કહેશો કે, 'ભાઈ, જરા વધારે ચોકા વળ, જરા ઝડપથી વળ ઉપાડ, જરા જમણી જાણુ વળ, હવે જરા ડાબી જાણુ વળ ?' ના, એટલે વખત તમે તમારાં જાસ તેમ જ જીવને રોડી રાખશો અને તે સુરક્ષિત પાર જીતે ત્યાં સુધી તમે દોરડાંથી પણ તમારા હાથ દૂર રાખશો. સરકાર આજે ભારે બોલે ઉઠાવી રહી છે. તેના હાથમાં અમૂલ્ય ખજાનો પડેલો છે અને એ સાચવવાને તેનાથી બનતું બધું તે કરી રહી છે. એને તમે સંતાપો નહિ. શાન્તિ રાખો, અને તે તમને મુખરૂપ પાર ઉતારશે."

એક જણ લિંકન સાથેની પોતાની મુલાકાતનું વર્ણન આપતાં જણાવે છે કે, "તેની 'હા' અતિશય પ્રેમાળ અને આનંદમદ્દ હતી અને તેની 'ના' એવા સ્વરમાં ઉચ્ચારાતી કે તે નકારના ડંખથી સાવ વચ્ચિત હતી. મારો અનુભવ કહું તો, મેં તેમની રમ લીધી ત્યારે હું પ્રેતસાદિત થયો હોઈ, અને મારો કંઈક કિટકો થયો હોય, એવું મને લાગ્યું."

લિંકનની અનન્ય શોકવત્સલતાનાં આવાં સુભગ દર્શનો અખૂટ છે. એટલે વધારે લંગાણ ન કરતાં, અમેરિકામાં ભાઈ ભાઈ વચ્ચે આપસમાં ફાટી નીકળેલા આંતરયુદ્ધ તરફ હવે વળીએ. લિંકન જેવા માનવજાતિના ચાહક માટે આ ચૂંકચેશ તુલ્ય આંતર-યુદ્ધ તેની આકરામાં આકરી કસોટી સમાન હતું. એ કારણી કસોટીમાંથી જીગરતા માટે તેણે આકાશપાતાળ એક ક્યાં હતો, પણ એના સમજા બગીચા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. એ યુદ્ધ દરમ્યાન તેને આકરામાં આકરી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડ્યું. આરંભમાં જ ઉપરઉપરી મળતા પરાભવથી કેટલીયે વાર પ્રત્યની ધીરજ ખૂટી ગઈ—તે હિંમત હારી બેઠો. પણ

આ વચ્ચે તકનીકી-જાણીમાં, પોતાના ધ્યેય ઉપર અચળ રહી, જ્યારે આખી પ્રજા હતાશ થઈને બેઠી હતી અને સર્વત્ર વિનાશ અને સૂતકાર દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં, ત્યારે વિરલ ઉત્સાહ અને સમતા દાખવી તેણે પ્રજામાં ધીરજ, હિંમત અને વિશ્વાસનો સંચાર કર્યો અને છેવટે તેને વિજયને લક્ષ્યે પહોંચાડી. પણ

એ સતત ચિંતા અને અસહ જવાબદારીએ જોત-જોતામાં એનું ખડતલ શરીર ધરી નાખ્યું. લડાઈમાં ચાર વરસમાં તે ત્રદ થઈ ગયો. એની નિર્માણ અને કંટુણ્યપૂર્ણ આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ, એના ચહેરા ઉપરની વિપાતની રેખાઓ ઘેરી જતી, અને એનું જ્યોત્સવિત મુકતહાસ્ય ધીમું પડ્યું.

મણિભાઈ બ. દેસાઈ

વ હે વા રુ ખ ગો ળ - ૧૨

હવે પંચાંગમાં આવતી પરચુરણ જાળતો લઈએ. પંચાંગમાં દર પંદર દિવસના ગ્રહો આપવામાં આવે છે તે વિશે પહેલાં કહીએ. આ ગ્રહો દર પૂનમ અને અમાસના સૂર્યોદય સમયના હોય છે. વચ્ચેના કોઈ પણ સમયના ગ્રહ કાલવા માટે દરેક ગ્રહની નીચે તેની દૈનિક ગતિ આપેલી હોય છે. ગ્રહની નીચે અનુક્રમે તેની રાશિ, અંશ, કલા, વિક્રાન્તા આંકડા અને તેની નીચે દૈનિક ગતિના કલા અને વિક્રાન્તા આંકડા આપવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આજુ વર્ષના તિલક પંચાંગમાં ભાદરવા મુદ પૂનમના સૂર્યના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે :

૨	૫	૩	૫૮	૧૭
દૈનિક ગતિ	૫૮	૩૦		

આનો અર્થ એવો છે કે, ભાદરવા મુદ ૧૫ (તા. ૧૬ સપ્ટે., ૧૯૪૦) ના સૂર્યોદય સમયે ૨ એટલે રવિ (સૂર્ય) ૫ રાશિ, ૩ અંશ, ૫૮ કલા, ૧૭ વિક્રાન્તા ઉપરં દશે અને તેની દૈનિક ગતિ ૫૮ કલા અને ૩૦ વિક્રાન્તા દશે. અહીં યાદ રાખવું કે સૂર્ય પાંચ રાશિ પૂરી કરીને છઠી એટલે કન્યારાશિમાં છે, પાંચમી એટલે મિથુનરાશિમાં નથી. આ પ્રમાણે જ દરેક ગ્રહના આંકડા આપેલા હોય છે.

આ ઉપરાંત સૂર્યની રાશિઓ અને નક્ષત્રોના અને જીળ ગ્રહોની રાશિઓના પ્રવેશ-કાળ આપવામાં આવે છે. તે જીળ ગ્રહો આંકડાની પેઠે સૂર્યોદયથી પડી-પગમાં અપાય છે. આપણાં ચાતુ (અદવાધવી) પંચાંગોના આ આંકડાઓમાં સશમરી ચાર અંશની જૂથ હોય છે એ વિશે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.

જાધા ગ્રહો ખરી રીતે પશ્ચિમથી પૂર્વ (માર્ગ) જાય છે, પણ પૃથ્વીની ગતિને લીધે કાર્ત્ત વખત તેઓ

પૂર્વથી પશ્ચિમ (વક્રી) જતા દેખાય છે. ગ્રહોની આ વક્રી અને માર્ગો ગતિઓ પંચાંગમાં જણાવવામાં આવે છે.

ગ્રહો સૂર્યની નજીક આવે છે, ત્યારે તેઓ સૂર્યના તેજમાં ડૂબી જતાથી દેખાતા જાંધ ધાય છે અને ફરીને તેઓ સૂર્યથી દૂર જાય છે ત્યારે દેખાવા માંડે છે. આને અનુક્રમે ગ્રહોના ભરત અને ઉદય કહે છે. આ ઉદયારત અને દૈનિક ઉદયારત જુદા છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ૨૪ કલાકમાં એક આંટો ફરે છે, તેથી સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, તારા, વગેરે જાધ આકાશના પદાર્થો આપણી આસપાસ ૨૪ કલાકમાં એક આંટો ફરતા દેખાય છે. તેઓ જાધ ૨૪ કલાકમાં પૂર્વમાં જીમીને આકાશમાં જિ'આ આવીને પશ્ચિમમાં આથમીને ફરીને પૂર્વમાં જીમતા દેખાય છે. આ દૈનિક ઉદયારતથી ઉપર જણાવેલા ગ્રહોના ઉદયારતને જુદા પાડવા ખાતર તેને ગ્રહોનાં લોપ અને દર્શન કહેવાની સૂચના થઈ છે, અને તે પ્રમાણે કાર્ત્ત કાર્ત્ત પુરતકો અને ખેંચોગોમાં લખવામાં આવે છે. અમાસે ચંદ્ર દેખાતો નથી, ત્યાર પછી મુદ પડવા કે જીમીને દિવસે તે ફરીને દેખાય છે, તેને ચંદ્રદર્શન કહેવામાં આવે છે, તે આ પ્રકારનું જ છે; અને તે ઉપરથી જ 'દર્શન' અને 'લોપ' શબ્દો યોગ્યતા છે.

તિથિ, તાર અને નક્ષત્રમાંથી અમુક બે એકકાં યાવ ત્યારે અમુક (અમૃતસિદ્ધિ વગેરે) યોગ ગણવામાં આવે છે, તે પંચાંગમાં અપાય છે. આ યોગો અગાઉ કહેલા દૈનિક ૨૭ યોગ કરતાં જુદા છે અને તેનો ઉપયોગ મુહૂર્ત વગેરે કલ્પ-ભોતિયામાં જ થાય છે. અજોગશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેઓનો કાર્ત્ત અર્થ નથી.

આ ઉપરાંત એકાદશી વગેરે ધાર્મિક યતો અને ખીજા સામાજિક ઉત્સવો, તહેવારો, વગેરે પંચાંગમાં આપવામાં આવે છે.

૨૨ પખવાડિયે ગ્રહોની જે કુંડળી આપવામાં આવે છે, તે અગાઉ કહેલી પૂતળ અને અમાસના ગ્રહોની રિયતિ દર્શાવવાની ખીજી રીત છે. આ એક જાતનો આલેખ (ગ્રાફ) છે એમ કહી શકાય. ગ્રહો એકબીજાથી કેટલા દૂર (લગભગ) આવેલા છે તે આ ઉપરથી તરત સમજાય છે. તેમાં ૧૨ ખાનાં હોય છે અને તેમાં ૧૨ રાશિઓના આંકડા લખવામાં આવે છે. સૂર્ય જે રાશિમાં હોય તે રાશિનો આંકડો મધ્યાળના વચલા ખાનામાં લખાય છે અને પછી ડાબી બાજુથી ગોળાકારમાં જમણી બાજુએ આવીને બારે રાશિઓના આંકડા પૂરા કરવામાં આવે છે.

પછી જે ગ્રહ જે રાશિમાં હોય તેને તે રાશિના આંકડાવાળા ખાનામાં લખવામાં આવે છે. આથી ગ્રહોની વચ્ચેનાં પરસ્પર અંતરો અંદાજે જણાય છે.

કુંડળીની રચના ફળજ્યોતિષની સગવડ ખાતર કરવામાં આવી છે, પણ તેનો ખગોળવિષયક ઉપયોગ થઈ શકે. સૂર્યની સાથે એક જ ખાનામાં આવેલા ગ્રહોનાં કોષપદ્ધતિનો સંબંધ રહે છે. સૂર્યની સામેના ખાનામાં આવેલા ગ્રહ સાંજે જોઈ સવારે આવશે છે. સૂર્યથી ત્રણ ખાનાં ડાબી તરફનો ગ્રહ સાંજે મધ્યાહને હોય છે અને મધરાતે આવશે છે. સૂર્યથી ત્રણ ખાનાં જમણી તરફનો ગ્રહ મધરાતે જોઈ સવારે મધ્યાહને આવે છે, વગેરે.

દરિદર ભટ્ટ

આમપંચાયતનો કાયદો

[ગામડાંનો લઘુવટ ચલાવવા માટે મુખર્જી સરકારે ૧૯૩૩માં આમપંચાયતનો ખરડો બંધો હતો, પણ તે અપૂર્ણ હતો. મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપતા પહેલાં આ કાયદામાં ફેરફાર કરાવીને મંદુર કરાવ્યો હતો. ૨,૦૦૦ અને તેથી વધુ વસ્તીવાળાં ગામોમાં નવેમ્બર માસથી આમપંચાયત લાખલ થવાની હોવાથી આ કાયદાનું જ્ઞાન કાયદામાં આવે અને પ્રજાને જરૂરી હોવાથી સંવાદરૂપે સમન્વિત આપવામાં આવી છે. જરૂરી કલમોનો જ કલ્પેષ કરવામાં આવ્યો છે.]

ડાલામાર્ગ — કેમ ચૂનીમાર્ગ, પેલા ઋણ રાહત કાયદાનું પછી ક્યાં સુધી આવ્યું ?

ચૂનીમાર્ગ — મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ રાજનામું આપ્યું છે એટલે તે કાયદાનો અમલ તો તેને ઘડવાર જ કરાવી શકે, એટલે તે કામ હમણાં તો ચૂની ગયું હોય એમ માનવું જોઈએ. પણ તમને એક ખીજા કાયદા સંબંધી થોડી માહિતી આપું.

ડા — જરૂર કહો. તે સંબંધિત તમાર હું.

ચૂ — જુઓ ત્યારે; મુખર્જી સરકારે ૧૯૩૩માં આમપંચાયતનો એક કાયદો બંધો હતો. તે કાયદાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, ગામડાં પોતપોતાનો કારભાર અમુક હદમાં રહીને ચલાવે. પણ તે કાયદો અધૂરો હતો. સરકારના જ માણસોના હાથમાં ફોર્સિસ ચાર હોય એટલે તે કાયદાનો લાભ પ્રજા ઉઠાવી શકે નહિ. આથી મહાસભાવાદી પ્રધાન-

મંડળે, રાજનામું આપતા પહેલાં, આમપંચાયતના કાયદામાં ફેરફાર કરીને, ગામડાંને ગામનો કારભાર કરવાનું પૂરેપૂરું સોંપ્યું.

ડા — ગામડાંનો કારભાર અમારાથી કેવી રીતે ચલાવી શકશે? આને તો ગામડાંમાં પક્ષપક્ષી વધી ગઈ છે, એક ખીજા લડતા જ હોય છે; કોર્ટ-કચેરીએ વારંવાર જાય છે અને વજીલોનાં ઘર બંદ છે, અને જેવરે પાયમાલ થઈ જાય છે. અંગ્રેજ સરકારના પહેલાં તો દરેક ગામ પોતપોતાનો કારભાર ચલાવતું. તે વખતે કોર્ટ-કચેરીઓ નહોતી, વજીલો નહોતા. ગામના ચાર આગેવાનો એ જ કોર્ટ, એ જ વજીલ અને એ જ સરકાર. તે જે સુઝાદો આપે તેમાં કોઈ આંખળી ચીંધી શકે નહિ, કારણ કે તે ફેસલો સર્વિસે ન્યાયી અને પ્રમાણિક યતો. આને આવેવાનો તે પ્રમાણે કરવા જાય છે, પણ તેમનામાં

ગામને વિશ્વાસ નથી હોતો, કારણ કે પોતાનો જ રવાર્થ સાધવા સિવાય તેઓ ખીજું કંઈ કરતા નથી. એટલે શું થાય ?

ચૂં — તમે પહેલાંની પ્રથા જણાવી તે ઉત્તમ હતી. પણ આજના જમાનામાં તેવી રીતે કોઈ ન્યાય તોળી શકે તેમ છે નહિ. કારણ, આપણે પહેલાંની માફક ન્યાય તોળવાને લાયક રહ્યા નથી. છતાં પણ ગામડાંને અને આખરે દેશને કારભાર તો ચલાવવો જ જોઈએ. જે રીતે વધારેમાં વધારે સારી રીતે એ ચલાવી શકાય તે રીત જોધીને સરકાર તંત્ર ચલાવે. ગ્રામપંચાયતનો કાયદો ૧૯૩૩માં પહેલવહેલો ઘડાયો અને સાર થઈ ગયે વર્ષે આપણા પ્રધાનમંત્રી તેમાં યોગ્ય સુધારો કરીને પ્રજાના હાથમાં ગામનો વહીવટ સોંપ્યો. તે કાયદામાં નીચેની કલમો મુખ્ય મુખ્ય છે :

૧. એ હજાર અને તેથી વધારેની વસ્તીવાળા દરેક ગામમાં ગ્રામપંચાયત રચાવવામાં આવશે.

૨. એ હજારથી ઓછી વસ્તીવાળું ગામ માગણી કરે તો સરકાર વિચાર કરશે.

૩. પંચાયત ચૂંટાયેલા સભાસદોની બનશે અને તેમની સંખ્યા ઓછામાં ઓછા સાત અને વધારેમાં વધારે અગિયારની રહેશે. અને તેની બંદર સ્ત્રી, મુસલમાન, હરિજન અને પછાતવર્ગ માટે જગાઓ અનામત રાખવામાં આવશે.

૪ — એટલે ગામની બધી વસ્તી ભાગ લેતી થાય એ તો સારી વાત. પછી ?

ચૂં — બીજી કલમો એવી છે કે,

૧. જે ઉમરલાયક પુરુષ અગર સ્ત્રી સાધારણ રીતે ગામમાં રહેતાં હોય અને જે ઘરવેરે ભરતાં હોય અગર જમીનમહેસલ ભરતાં હોય તે મન આપવાને લાયક છે.

૨. જેની ઉમર ૨૧ વર્ષથી ઓછી હશે તે પંચાયતનો સભાસદ નહિ થઈ શકે. જે સાધારણ રીતે ગામમાં રહેતો નથી તે સભાસદ થઈ શકશે નહિ.

૪. અરિયર મજાજનો સભાસદ થઈ શકશે નહિ.

૫. જેને નાદાર દાસવર્ગમાં આવ્યો હશે તે સભાસદ થઈ શકશે નહિ.

૬. જેને પંચાયતના સભ્યપદ અગર સરપંચના હોદ્દા ઉપરથી સજા માટે દૂર કરવામાં આવ્યો હશે

અને તેને પાંચ વર્ષ પૂરાં નહિ થયાં હોય, તે સભાસદ થઈ શકશે નહિ.

૭. જે કોઈ પગારદાર ઓધો ધરાવતા હોય, પંચાયતને નામે થયેલ સોદામાં સંબંધ હોય, અગર પંચાયતને કંઈ વેરો આપવાનું ચૂકે, તો તે સભાસદ થઈ શકશે નહિ.

૮. સરકારી અગર લોકલ બોર્ડનો નોકર હશે તે પણ સભાસદ થઈ શકશે નહિ.

૯. આ ગ્રામપંચાયતની મુદત ત્રણ વર્ષની રહેશે.

૧૦ — આ તો ફિક. પણ પંચાયતનો સરપંચ કોણ થાય ? પહેલાં તો સરકાર જ સરપંચની નિમણૂક કરતી હતી.

ચૂં — ચૂંટાયેલા સભાસદો જેની પસંદગી કરે તે સરપંચ થાય. ઉપરાંત નાયબ સરપંચ પણ સભાસદો ચૂંટ.

પંચાયતનો સભાસદ અગર સરપંચ કે નાયબ સરપંચ પોતાની ફરજો બજાવવામાં ગેરવર્તણૂક અગર ખેદરકારી કરે અગર અશક્ત હોય અગર તેની ફરજો બજાવવામાં વારંવાર બૂલો કરે, તો ઓધો ઉપરથી તેને છૂટો કરવામાં આવશે.

જે કોઈ સભાસદ મજૂરી મેળવ્યા સિવાય ગામમાંથી ગેરહાજર રહેશે અગર લાગલાગટ છ માસ સુધી પંચાયતની સભામાંથી ગેરહાજર રહેશે, તે સભાસદ ગણાતો અટકી જશે.

૧૦ — અને પંચાયત કરશે શું ?

ચૂં — હા, એ તો મુખ્ય વાત છે ! આ પંચાયતને, નાણાંની સંગવડ પ્રમાણે, પીવાના પાણીની, રસ્તા, તળાવ, કૂવા અને કોસ વગેરેની દુરસ્તી, સાફસૂફી અને ગામના આરોગ્યની, જાહેર મકાનોની તથા ગાયરની, રમશાન અને દફનની જગાની, ગામમાં ભરાતા મેળાની વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે. ગામની કેળવણી, આરોગ્ય, સંસ્કૃતિ, સુખ સંગવડ, સામાજિક તથા આર્થિક પ્રયોજોના નિકાલ પણ કરી શકશે. આ ઉપરાંત ગામની સાળાના મકાનની મરામત કરાવવાનું, લોકલ બોર્ડ તરફથી ચાલતાં કામની દેખરેખ રાખવાનું, તથા ગામની ધર્મશાળાની મરામતના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું પંચાયતને રહેશે.

૧૦ — આ તો સારી સવડ થઈ. ગામ પોતાની બધી મુખ્યકારીની જવાબદારી લે એ ફિક. પણ

અહાં એમાં મોટી ધાંસ છે ને ? એમાંથી કશો રસ્તો કાઢવો જોઈએ ને ?

ચૂં — ખરી વાત છે. ગામનાં આરોગ્ય અને સાક્ષરતા કરતાં વધારે નહિ તોપણ તેના જેટલું જ જરૂરી અને મહત્ત્વનું કાર્ય આ અહાંની પતાવટનું છે.

ડા૦ — તેને અંગે ત્યારે શું થશે ?

ચૂં — આમર્ષઆયતના સભાસદો પહેલી બેઠક વખતે પોતામાંથી પાંચ જણને પસંદ કરશે અને તે ન્યાય તોળનારું પંચ કહેવાશે. તે પાંચમાંથી એકને તે પંચના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવામાં આવશે. જૂના કાયદામાં પ્રમુખની નિમણૂક કોર્ટર કરતા. આથી પરિણામ એ આવતું કે, જેના ઉપર તે સાહેબની મહેરબાની થાય, જેની લાગવચ હોય, તેની નિમણૂક થતી. પણ હવે નિમણૂકને જદાં પસંદગી થવાની, એટલે શોગ્ય માણસોના હાથમાં કાબૂ રહેવાનો.

ડા૦ — કેવા પ્રકારના અહાં તથા કેટલી રકમ સુધીના દાવાની પતાવટ આ પંચ કરશે ?

ચૂં — પચીસ રૂપિયા સુધીના લેણદેણના દાવાની પતાવટ આ પંચ કરશે. આ લેણદેણના દાવા જંગમ મિલકતને નુકસાનીના જદાં માટે જંગમ મિલકતમાંથી વસૂલાતના હશે, અગર કોઈ પણ પ્રકારના થયેલા સોદા વિષેના દાવા હશે તેની પતાવટ કરશે. આ ઉપરાંત જાને પક્ષ લેખિત સમતિ આપે હોય. (૧૦૦) સુધીના દાવાનો નિકાલ પંચ કરી શકશે. ભાગીદારી કે વારસા સંબંધી, સરકારી નોકર વિરુદ્ધ અગર અરિષ્ટ મગજવાળા માણસ સામે દાવા માંડી શકાશે નહિ.

આ તો લેણદેણ વિષેના દાવા સંબંધી કહ્યું. હવે કેવા પ્રકારના ગુનાનો નિકાલ આ પંચાયત કરશે તે જણાવું.

કોઈ પણ માણસ ચેપી રોગોના ફેલાવો કરતો હોય, ઝરા અગર તળાવનું પાણી ગુંડું કરતો હોય, જાહેર રસ્તાને નુકસાન અગર હરકત કરતો હોય, જાણી જોઈને નુકસાન કરતો હોય, દુમકો કરતો હોય અગર બળ વાપરતો હોય, ઉરકરાટમાં આવીને દુમકો કરતો હોય અગર બળ વાપરતો હોય, રૂ. ૨૦) સુધીની ચોરી કરી હોય, તોપ્પનથી રૂ. ૨૦) સુધીનું

નુકસાન કર્યું હોય, ગૃહપ્રવેશનો ગુનો કર્યો હોય, તાણું તોડ્યું હોય, શાંતિનો ભંગ થાય એવી રીતે જાણી જોઈને અપમાન કર્યું હોય, દોરાંએ બેઠાડ કર્યો હોય અગર પકડવામાં હરકત કરી હોય, તેવા ગુનાઓ પંચાયત સમક્ષ ચલાવવામાં આવશે. જે ગુનેગારને ત્રણ વર્ષ અગર તેથી વધારે સજા થઈ હશે, કોઈ પણ પંચાયત ચોરીના ગુના માટે પહેલાં સજા કરી હશે, ગુનેગાર ગણાતી જાતિનો સભ્ય હશે, અગર ૧૦૯ અગર ૧૧૦ કલમ મુજબ સારી માલમલગતના જમીન શ્રીધા હશે, તેવા ગુનેગારોના મુકદ્દમા આમર્ષઆયત ચલાવી શકશે નહિ.

ડા૦ — અને સજાનું ધોરણ શું હરાયું છે ?

ચૂં — ઉપર ગણાવ્યા તે ગુના માટે પંચાયત ૧૦ રૂપિયા સુધી, અથવા નુકસાની જે ૨૦ રૂપિયાથી વધારે ન હોય તેની બે ગણી રકમ સુધી દંડ કરી શકશે. પણ દોર-પ્રવેશની ફરિયાદ માટે રૂ. ૫) સુધી દંડ કરી શકાશે અથવા પેટા કાયદાની કલમના ભંગ માટે રૂ. ૧૦) થી વધારે દંડ નહિ કરી શકાય. જેલની સજા કોઈ પણ સંજોગોમાં થઈ શકશે નહિ.

ડા૦ — તમે તો સજાની વાત કરી, પણ કોઈ ખોટી ફરિયાદ લાવે તો શું ?

ચૂં — તેવા ફરિયાદી માટે એમ હરાયું છે કે, પંચાયતને તપાસ કરતાં ખાતરી થાય કે ફરિયાદ ખોટી નોંધાવી છે તો ફરિયાદીએ ગુનેગારને રૂ. ૫) થી વધારે નહિ તેવી રકમ જદાં તરીકે આપવી પડશે. કેસની તપાસ વખતે પંચાયતના સભ્યને તે કેસ સાથે સંબંધ હશે તો તેને બેસવાનો અધિકાર રહેશે નહિ.

ડા૦ — કેસ ચાલતી વખતે કોઈ પણ પક્ષ વકીલને રોખી શકે કે નહિ ?

ચૂં — ના. જે આવા નાના નાના મુકદ્દમા ચલાવતી વખતે વકીલને રોકવાના હોય તો તો એ ને એ જ હાલ ! કોર્ટ-કચેરીએ જતાં જેટલો ખર્ચ થાય તેટલો જ ખર્ચ આમાં થાય. તો પછી ગામમાં કારભાર સોંપેા તેથી શું રંધાયું ? પણ જે પંચાયત કે પંચને કીક લાગે તો કોઈ સંગો, મિત્ર કે નોકર કે વકીલાતનું કામ જાણેના નથી અગર. પહેલાં

વપ્રીક્ષાત કરી નથી તેવાને હાજર કરી શકાશે. તેવા માણસને હાજર રહેવાની લેખિત પરવાનગી આપાશે.

૬૦ — આ તો સાતું કહેવાય, વપ્રીક્ષાના અર્થ-માંથી અને કોર્ટ-કચેરીના ધક્કામાંથી ગળ્યા. ફરિયાદ કરવાની કંઈ મુદત ખરી કે ?

ચૂં — હા. ગુનો જાન્યો હોય ત્યારથી એક માસની અંદર ફરિયાદ નોંધાવવી જોઈએ. અને દાવો માંડવાની મુદત એક વર્ષની રાખી છે. તે મુદત પછી ફરિયાદ ધર્ષ શકે નહિ.

૬૦ — તેની ઉપર અપીલ ખરી કે ? કરવી હોય તો કેને કરાય ?

ચૂં — લેણદેણ જાળત ટુકમનામું ક્યું હોય તો જિલ્લા કોર્ટમાં અને ધીમ કેસમાં, જેવા કે ગુનાના કેસમાં, જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને, ચુકાદો આપ્યો હોય તે દિવસથી ત્રીસ દિવસની અંદર અપીલ કરવી જોઈએ. અને તે જે ન્યાય આપે તે છેવટનો ગણાયો, અને તેના ઉપર અપીલ ધર્ષ શકશે નહિ.

૬૦ — ગ્રામપંચાયતે જે ચુકાદો આપ્યો હોય તેનો અમલ કરવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય, એટલે કે દંડ ન આપે અગર તેના ટુકમને ન ગણકારે, તો શું થાય ?

ચૂં — ટુકમનામું વસૂલ કરવામાં વિઘ્ન આવતું હોય તો કલેક્ટર યાદી રહેલા જમીનમહેસૂલની માફક ટુકમનામાની રકમની વસૂલાત કરાવી આપશે. અગર મિલકત હોય તો દીવાની કોર્ટના ટુકમનામાની વસૂલાત માફક અમલ કરાવશે. દંડ અગર વળતર આપવા માટે નહીં કરેલી રકમ પંદર દિવસની અંદર ગુનેગાર ન આપી જાય તો ગ્રામપંચાયત તેની મિલકત વેચીને વસૂલ કરશે.

૬૦ — આ તો સાતું લાગે છે. હવે તે જમાં કામો કરવા માટે નાણાંનું શું ?

ચૂં — ગામડાંની સ્થિતિ અને શક્તિ પ્રમાણે પૈસા મેળવવાનાં સાધન પણ સરકારે દેખાડ્યાં છે. ગ્રામપંચાયત ધરવેરા તથા જે જમીનનું જમીન-મહેસૂલ નથી આપવામાં આવતું તેવી જમીન ઉપર કરવેરા નાખીને પૈસા મેળવશે. આ ઉપરાંત જેવા કે યાત્રાવેરા, મેળા અને ઉત્સવો ઉપર વેરા, માલ-

વેચાણ ઉપર કર, બહારથી આવતા માલ ઉપર જકાત, અને લગ્ન, દત્તકવિધાન તથા મોજશોખનાં સાધનો ઉપર પણ કરવેરા નાખીને પૈસા મેળવશે.

૬૦ — કોઈ પણ કર વધારે પડતો આકારવર્ષામાં આવ્યો હોય તો ઓછો કરવા માટે કેની આગળ ફરિયાદ કરવાની ?

ચૂં — કરવેરા બાબત ફરિયાદ કરવાની હોય તો જિલ્લા લોકલ બોર્ડને ફરિયાદ કરવાની અને તેનો નિર્ણય છેવટનો ગણવામાં આવશે. કરવેરા જેને જેને ભરવાના હોય તેણે નિયમિત આપી દેવા પડશે. જે આવવાનું ચૂકશે તો નોટિસ આપ્યા પછી ત્રીસ દિવસની અંદર નહિ આપે તો જમીની વસૂલ કરવામાં આવશે.

૬૦ — અને સરકાર કે જિલ્લા બોર્ડ કંઈ મદદ આપશે ?

ચૂં — જિલ્લા લોકલ બોર્ડ તરફથી પહેલાં તે મામળા લોકલ દંડના પાંચમા ભાગની મદદ મળતી, તેને ગદલે હવે ચોથા ભાગની મદદ મળશે. આ ઉપરાંત લોકલ બોર્ડ મદદ પણ આપે.

૬૦ — બાર્ડ ચૂનીબાર્ડ, એકંદરે આ કામદો છે તો સરસ. પણ આને ગ્રામપંચાયતથી ગામલેડિઝા બડકે છે. તેનાં કારણમાં જણાવે છે જે, ગામમાં પક્ષાપક્ષી વધી જાય, સાચો ન્યાય મળે નહિ, ગામમાં અનેક જાતનાં લાકડાં વધી જાય, ગમે ત્યાં ગંદકી કરવાનો પરવાનો મળ્યો હોય તે બંધ થઈ જાય, જગા આંતરવાનો પરવાનો હોય તે પણ ચાલ્યો જાય.

ચૂં — તમે કહ્યું તે સાચું છે. ત્યારે આપણે મને ત્યાં ગંદકી કરવી, ગમે તે રીતે જગા આંતરી લેવી અગર ઉપયોગ કરવો, એ શું વાજપી છે ? પક્ષાપક્ષી તો આને પણ છે. પણ તેનો સદાય ભય રાખ્યે આપણને કેમ પાલવે ? આપણે ગામનું તંત્ર ચલાવવાને ક્યારે લાયક થઈશું ? આપણે સ્વરાજ્ય કે પ્રજાતંત્રમાં માનતા હોઈએ તો ધડીબર અડચણો આવે તોપણ આપણા ગામનો કારભાર આપણે ચલાવવા તૈયાર થવું જોઈએ. એમાં જ પ્રજાનું સાચું ઘડતર છે, કેળવણી છે, અને સંગીન સ્વરાજ્યની પ્રમારતનો પાયો છે.

રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ

વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો

પ્રશ્ન — કદવના અને જમમાં બેઠ શો ?

ઉત્તર — ગયા અંકના પ્રશ્નોના ઉત્તરોથી આ સવાલ તો ઊકડી જાય છે. કદવના એટલે અનુમાન, પ્રમાણયુક્ત માન્યતા. તેમાં જુદિનો વ્યાપાર રહેશે છે. તે સાચોય હોય ને જૂઠાભરેણોય હોય. એટલે કે, કદવના સાચી હોય, ખોટી હોય; પરંતુ તેનું લક્ષણ જુદિપુરઃસરતા ને સયુક્તિકતા હોય. જેમ કે, વગતની ઉત્પત્તિને વિષે કદવનાઓ અનેક છે.

પણ જમ એ તો જમ જ છે. એજ જુદિનો વ્યાપાર તો ગણાય, પણ અમાવૃષ્ટે. ઓડનું ચોડ વેતરી ખેતીએ ને પછી તે માની ખેતીએ તેનું કંઈક 'જમ' નામને ઇજ્જત. જેમ કે, જુતનો જમ. કોઈ એમાં પ્રમાણો બાંધીને અનુમાન કરે છે? અરે, કોઈ પ્રમાણગદતા જુએય ક્યાં છે?

એટલે જમ એ અનિષ્ટ જ છે. કદવનાશક્તિ તો ઉપકારક પણ હોઈ શકે છે. ચિત્તની અનેક શક્તિઓ-માંની તે એક છે, ને ઉપયોગી. વૈજ્ઞાનિકોને તો એના વગર ચાલે જ નહિ. પણ જમ એ શક્તિ કહેવાય? એ તો યઈ એસે છે, ને આપણે એને સત્ય માનીએ તો ભારે મોટાળો કરે છે. તેથી જમનું તો નિરસન થયે; કદવનાનું સંશોધન કરી શુભ રાજ્ય બનાવવું થયે. આ બે વચ્ચેનો બેઠ, ટૂંકમાં, છે.

પ્રશ્ન — કેટલાક માનવી અડુના ખેલ કરે છે એ બધા સાચા હશે કે નહિ? તે કેવી રીતે કરતા હશે?

ઉત્તર — આ સવાલ મજાનો છે. જુદી જેમ આમાં પણ જુદુ રહેશે છે. હું નાનો હતો ત્યારે મારા મોટાભાઈ એક આંગળી બીની કરે (સાનાથી! બાળસુલભ એવા થૂંકથી!); અને પછી તે બીજી આંગળી ઉપર ઉગાડી દે! હું તો આશ્ચર્યચકિત બનેઈ જ રહું. મહિનાઓ બાદ એ બેઠ ખૂટ્યો.

એક જુદુગર અમારી નિરાશામાં આવેલો. ને રૂપિયો હાથ પર દોડાવે! અને મેં એ બેઠું છે. બરોજર દોડાવો. અને એવા એવા તે કાંઈ કાંઈ ખેલો કરતા: એક શીશીમાંના ગ્લાસતેલનું અત્તર કરી દે. બાકી પડીકામાંથી ચવાણું કાઢે! ને અખને વહેંચું તે ખાઈને ખાતરી કરી હતી કે સાચું છે.

અને પેલા રસ્તા પર ઊભા, રૂપિયાનો કાંકરો ને કાંકરોનો રૂપિયો કરતા છતાં, પૈસા માગનારા તો તમે જોયા જ હશે.

આ બધું તમે જુઓ તો સાચું જ હોય છે. પણ એ બધા યુક્તિ ને નજર મૂકીના ખેલ છે. આ આંગળી પરથી પાણી ઉડાડવાનું તો તમે જોયા છો ને? પેલા રૂપિયો દોડાડનારો નજરબંધક પ્રામાણિક હતો. એણે બધા ખેલ બતાવ્યા બાદ એની યુક્તિઓ અખને બતાવેલી. રૂપિયાને કાળો વાળ બાંધી તે કાળા કોટને નાકે બાંધ્યો. પછી હાથ આગળ પાછળ કરે ને તેની ઉપર રહેલો રૂપિયો, હાથની ગતિએ, પોને દોડતા દેખાય! અને અત્તર તો એની જાદુઈ લકડીની બોળીમાં હતું. એ લકડી શીશીમાં અડાડે ને પેલી બોળા આસતેલનું ચોડું બંધ કરી દે!

એટલે, જુદુના ખેલ આમ થાય છે.

પ્રશ્ન — સંગીત અને કલાથી હૃદયનો વિકાસ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તો જોએ સંગીત અને કલામાં નિષ્ણાત હોય છે તેઓનાં હૃદયનો વિકાસ વધારે થયો હોય છે શું?

ઉત્તર — પાત એમ છે કે, હૃદયના વિકાસની કોઈ રીતી દવા સંપાદ્યો રાખી જ નથી. એટલે એને માટે કોઈ ચુકિત કેવો રાજમાર્ગ છે જ નહિ. અથવા, કહો કે, રાજમાર્ગ જો ક્યાંય હોય તો આ હૃદય-વિકાસને અંગે જ ધ્યાને રાખ્યો છે, ને બીજો બધે બધે નહિ તેણે રોકાયેલો તો રાખ્યો જ છે. તમારે કાંઈ પણ સ્થૂલ કાર્ય કરવું હોય તો સાધનસામગ્રીની જરૂર પડે. તે બંધી તમારે મેળવવી પડે. તેનો કબજો બીજા પર આધાર રાખે. તેથી તમે ક્ષેત્રો કે નય ક્ષેત્રો. એમાં તમે સ્વાવલંબી તો ન જ બની શકો.

પણ આ સૂક્ષ્મ હૃદયવિકાસમાં? તમે જેટલું ધારો એટલું કરી શકો. ઉદાર થવા માટે, દયાળુ થવા માટે, સાચા થવા સારુ, સરળ અને સીધું વર્તન કરવા સારુ, જમથી બનવા, પ્રેમાળ બનવા તમારે કઈ પારકી સામગ્રી જોઈએ? તમે ઇચ્છો તે જ એક સામગ્રી કે બીજી? એટલે, સાચો રાજમાર્ગ તો આજ છે.

અને એની મર્યાદા એક જ કે, કોઈ પણ અન્ય — મોટા મહાત્મા તો શું પણ ખુદ બ્રહ્મા — તમને તેમાં સીધી મદદ ન કરી શકે. અને તમે ધ્રુવો તો સાત હજાર જેવી વસ્તુ પણ તમને ભારે મદદ કરે. ધ્રુવ, પ્રહાર કે નરસિંહ તુલસીને કોણે ને કેવી મદદ કરેલી? પણ તેથી એમ કહેવાય કે, અપર મા, ભાભી કે તેવાથી હૃદય જાગે છે? એમ જ આ સંગીત વગેરે વાગેતું પણ સમજાવે. એક નાનકડા હાથમાં સંગીત આપ્યું તો આજ શીખોને તે સંગીત-ભક્તિનો સાગર આપતા ગયા. પણ ભોગી ને ગુણકાઓ?

આમ હોવાથી, સવાલનો પાછલો ભાગ એની મેલે ઊડી જાય છે. સંગીત કે કળાવાળો છે, માટે હૃદયવાળો છે, એમ અવરજવલિવા ન જ હોય. એથી ઊંડતું, ગહિની છે કે વૈજ્ઞાનિક છે ને સંગીતકળાનો દુશ્મન છે, એટલે એ તો હૃદયપૂટ્યો જ નિપુર હોય એમ ન માનવું. હૃદયની પરીક્ષા હૃદય જ આપી ને કરી શકે, કોઈ જાડી કસોટી એવી છે જ નહિ. જે કંઈ જાડું સ્પર્શ છે તે ગધું, પ્રયત્ન-પુરુષાર્થ હોય તો, હૃદયવિકાસ અર્થે અર્પણ કરી શકીએ. પણ તેને સારુ સંગીતકળા કે કોઈ વિષય કામ ન દે. તેને સારુ તો જનપ્રત વિવેકશક્તિ જ જોઈએ, સાચી નમનાનો ભાવ જોઈએ.

પ્રશ્ન — મુડાની છાતી ઉપર ભાર ન મેલવાથી ને બેઠું કેવી રીતે ચર્ચ જાય છે?

જ્ઞાન — મુડું જો બેઠું ચર્ચ જાય તો તેને મુડું કાણ કહે? પવનથી ગારણું વસાઈ જાય ત્યારે કોઈ આવો પ્રશ્ન કરે કે, ગારણું કેવી રીત વસાઈ ગયું? મુડું ઊંડતું હોય એવી મને તાજી નથી. પણ ઊંડતું હોય તોય, તેનું પવન જેવું કારણ જાણવું જોઈએ. કશી નવાઈ કે જાદુ ત્યાં શું કામ જોવા? એ મુડું જ છે.

એક વસ્તુ તમે ન જાણતા હો કે, આપણા શરીરમાં રૂવે રૂવે દવા કરે છે. છાતીમાં જ દવા જનવચ્ચ કરે છે; પણ ત્યાંથી સોડી વાટે અસ્પર્શ્ય અશ્વત્થ નાપડીઓ તરતી તરતી આખા શરીરમાં દવા ફેરવે છે. માણસ મરી જાય ત્યારે આ ક્રિયા જામ પડે — પ્રાણ નીકળી જાય. એટલે મુડું અંદર દવા વગરનું થવા લાગે છે. તેની વચ્ચે જોઈતું પાણી બરાઈ જાય. પડી આજની પખતે કોઈ વાર,

ગરમીને કારણે, શરીરના સાંધા છે ત્યાં આગળથી મુડું વળે છે, જેમ ગારણું મિત્રમર આગળથી વસાય છે તેમ. અથવા, જેમ ઊંડળતી તપેલીનું ઢાંકણું ફૂટે છે તેમ. આ હરેશ બને છે એવું નથી. બને તોય તેમાં કોઈ અકૌટિક કારણ શોધવાની જરૂર નથી, કેમ કે છે જ નહિ.

પ્રશ્ન — કોઈ ધૂણે છે શા માટે?

જ્ઞાન — કાંઈક દિવ્ય મનાતો સંચાર ભ્યારે શરીરમાં થાય ત્યારે લોક ધૂણે છે એ આપણે ત્યાં ઘણું જોવામાં આવે છે. ખીલ દેશોમાં આવું બને છે એમ મેં જાણ્યું નથી. આપણે ત્યાં વાયુના રોમથી લોક ભૂત આવ્યા જેવી ચેષ્ટા કરે છે; સ્ત્રીઓમાં એ આપણે ત્યાં ખાસ જોવામાં આવે છે. આવા પ્રકારનો આનિષ્કાર પણ, યુરોપ ભણી આવેલા એકબે દાકતરમિત્રાએ મને કહ્યું કે, આપણે ત્યાં જ જોવા મળે છે. આવેગી પ્રકૃતિનો ગાણસ કાંઈક શારીરિક ચેષ્ટા કરે — બધે જ એમ થાય, એ જુદી વાત. અને અમુક રીતે તે થાય એ જુદી વાત છે. ત્યારે આપણા દેશની આ રીતની પાછળ, મને લાગે છે કે, આપણી એક પરંપરીય માન્યતા છે કે, આવું થાય ત્યારે આવું થાય; દિવ્ય સંચાર થાય, માતા આવે, ત્યારે લોક ધૂણે. બાપી કોઈ શારીરિક કે માનસિક કારણ નથી દેખાતું કે એવું થવું જ જોઈએ. જુવાઓ ધૂણે છે ત્યારે દારૂ પીએ છે એ તમને ખબર હશે. એટલું ગધું શરીર વીંઝે જ હતું એ તે વિના અમરતું ચર્ચ શકે? દિવ્ય સંચાર આવે તો એવું જ ધૂણવાનું શું કામ થાય? સાધુસંતો ભક્તિની મરતીમાં ગાય છે, નાચે છે. પણ ભક્તિ કરવા નાચવું જોઈએ એમ કઈ કહેવાય? લોક ધૂણે તે સમગ્રય કે તેની પ્રકૃતિ હશે. પણ માતા આવે કે ધૂણવું જ એ જે પ્રક્રિયા બધાં ત્યાં જોવામાં આવે છે, એ એક બાલ લેગાર જેવું છે. એથી આશ્ચર્યવત ચર્ચ જઈ વહેમાવું કે કાંઈક ભારે માની ન બેસવું.

વેલું નાટક આપણે ત્યાં બજવાયેલું તેમાં . . . નું જલિદાન પેટી દેવીએ માગેલું. તે દેવી બોલતી હતી કે એનો સ્વાર્થો મોદપરત પૂનરી? આ ધૂણવાનો હોગ ઘણી વાર આવો ઉપયોગમાં પણ આવે છે. આપણી જનનામાંથી આવી વહેમી બીતિઓ જાણી જોઈએ.

સત્ય સમાન કશું શ્રેષ્ઠ નથી

કાશીના રાજા બ્રહ્મદત્તને મનુષ્યમાંસ ખાવાની ટેવ પડી હતી; તેથી સૌ પ્રજાજનોએ ભેગા મળી તેને રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢ્યો. બ્રહ્મદત્ત એક મોટા અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો. તે અરણ્યમાં યદ્યને કાશી દેશમાંથી ખીબ્ત દેશમાં જવાનો રસ્તો હતો. બ્રહ્મદત્ત તે રસ્તે યદ્યને જતા આવતા સુસાક્ષરોને પકડતો અને મારી ખાતો.

એક વખત તેને પગમાં ભારે જખમ થયો. જીવતા રહેવાની આશાએ તેણે વન-દેવતાની બાધા રાખી કે, 'મારો જખમ જો જલદી રુઝાઈ જશે, તો હું સૌ રાજકુમારોના લોહીથી તને સ્નાન કરાવીશ અને મોટો નર-ચર કરીશ.'

દેવયોગે તેનો જખમ સાજો થઈ ગયો. એટલે તેણે આબુખાબુનાં રાજ્યોમાંથી રાજ-કુમારો પકડી પકડીને એકઠા કરવા માંડ્યા. પછી તે કુરુદેશના રાજકુમાર સુતસોમને પકડવા માટે કુરુદેશની રાજધાની ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં ગયો; અને ખીજે દિવસે સુતસોમ કુમાર નગર બહાર તળાવમાં સ્નાન કરવા આવે ત્યારે તેને પકડી લેવા કમળના વેલાઓની ઓથે સંતાઈને બેઠો.

ખીજે દિવસે સવારે સુતસોમ કુમાર સ્નાન કરવા તળાવે આવવા નીકળ્યો. તે કુમાર વિદ્યાનો બહુ શોખી હતો. તેથી એક પરદેશી બ્રાહ્મણ હર દેશથી ચાર શ્લોકો તેને સંભળાવી, ધન મેળવવાની ઇચ્છાએ, આગલી રાત્રે નગર બહાર આવીને બિતર્યો હતો. કુમારને જ સામે આવતો જોઈ, બ્રાહ્મણે તેની પાસે જઈને કહ્યું કે, 'મહારાજ! આપની કીર્તિ સંભળી હું તક્ષશિલાથી અહીં સુધી ચાલતો આવ્યો છું. મારી પાસે સૌ સૌ સોનામહોરોની

કિંમતતા ચાર શ્લોક છે. તે આપ સંભળો, અને આપને પસંદ પડે તો મને યોગ્ય કિંમત આપજો.'

કુમારે કહ્યું: 'હું હમણાં જ સ્નાન કરીને પાછો ફરું છું. ત્યાં સુધી તમે મારા મહેલમાં જઈને બેસો.'

સુતસોમ કુમારે પોતાની સાથેના હનૂરિયાને બ્રાહ્મણ સાથે પોતાના મહેલ લઈ વિદાય કર્યો. પછી સુતસોમ જોવો તળાવમાં સ્નાન કરવા બિતર્યો કે તરત વેલા નરભક્ષકે તેને પકડ્યો. પછી સુતસોમને પીઠ ઉપર નાખી તે વાયુવેગે દોડવા લાગ્યો. થોડે દૂર ગયા બાદ, બ્રહ્મદત્તે સુતસોમને નીચે ઉતાર્યો, ત્યારે તેણે સુતસોમની આંખમાં આંસુ દીઠાં.

તે જોઈ બ્રહ્મદત્તે કહ્યું: 'હે કુમાર! નાન-પણથી ધૈર્યશાળી તરીકે તારી ખ્યાતિ દૂર દૂર ફેલાયેલી છે. પરંતુ અત્યારે મૃત્યુના ડરથી તું આમ કાયરની પેઠે રડવા બેઠો છે, એ તને સનિયતે શોભે છે?'

સુતસોમે જવાબ આપ્યો: 'ભાઈ! હું મારે માટે કે મારાં સર્ગાવહાલાં માટે શોક કરતો નથી. પરંતુ, મારી કીર્તિ સંભળી એક બ્રાહ્મણ હર દેશથી મને ચાર શ્લોક વેચવા માટે આવ્યો છે. તેને મેં તેના શ્લોક ખરીદી લેવાનું વચન આપી મારા મહેલમાં બેસાડ્યો છે. મારાથી હવે તે વચન પાળી શકશે નહિ, એનો મને ખેદ થાય છે. તું જો મને છોડી દે, તો હું તે બ્રાહ્મણના શ્લોક સંભળી, તેને યોગ્ય ધનામ આપી, પાછો આવું.'

નરભક્ષક બોલ્યો: 'વાહ! આવીવાત ઉપર ભરેસો રાખવા જેટલો હું મૂર્ખ નથી! મૃત્યુના સુખમાંથી છૂટીને સુખરૂપ પોતાને ઘેર પહોંચેલો

માણસ ફરી પોતાની મેળે પોતાના શત્રુ પાસે જાય, એમ બને ખરું ?

મુતસોમ કહ્યું : 'ભાઈ! બીજાની વાત જમે તેં હોય, પરંતુ હું તો અસત્ય બોલીને છવતો રહેવા કરતાં મૃત્યુને વધુ પસંદ કરું છું. જ્યારે બોલીને કદાચ તારા હાથમાંથી તો છુટાય, પરંતુ દુર્ગતિમાંથી કેવી રીતે છુટાય? છતાં તને મારી પતીજ ન પડતી હોય, તો હું મારી તલવારના સોગંદ ખાઉં છું.'

ક્ષત્રિયને મુખે તલવારના સોગંદ સાંભળી બ્રહ્મદત્ત પણ વિચારમાં પડ્યો. છેવટે તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, મુતસોમ નારસી જાય તો હરકેત નહિ; પણ એક વાર તેની પરીક્ષા તો લેવી.

મુતસોમ નરભક્ષકના હાથમાંથી જીટી પોતાના મહિલમાં ગયો. તેને ભેઈ સો લોકને આનંદ થયો. રાજકુમાર નરભક્ષકને યાપ આપી ફીક જીટી આવ્યા, એમ સૌ કહેવા લાગ્યા. પરંતુ મુતસોમે તો પેલા બ્રાહ્મણને તાબડોતોમ બોલાવ્યો, અને તેને તેના શ્લોકો ગાઈ સંભળાવવા કહ્યું.

બ્રાહ્મણે તેને નીચે પ્રમાણે ચાર શ્લોક ગાઈ સંભળાવ્યા.

"૧. એક વાર જ સન્નમનો સંગ થાય. તેણે ને માણસને તારીને પાર ઉતારે છે. દુર્જનનો સમાગમ દમેશને હોય, તો પણ નકામો છે.

"૨. જે દમેશાં સાધુવ્રતના સંગમાં રહે છે, અને બક્ષિપૂર્વક તેમનો મદવાસ કરી તેમની પાસેથી ધર્મને સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકે છે, તે માણસ સુખ પામે છે, અને તેનું દુઃખ નાશ પામે છે.

"૩. રાગના ચિત્રવિચિત્ર રથો છૂલું યાય છે, માણસનાં શરીર સડેલાં વૃદ્ધ અને છે, પણ સન્નમનોનો ધર્મ જાનો યતો નથી, એમ સંતપુરુષો દમેશાં કહે છે.

"૪. આકાશથી જુની દૂર છે, અને આગળનાં કિનારો તો તેથીયે દૂર છે. પરંતુ દે રાજા!

સન્નમનોનો ધર્મ દુરાચરણથી એથી પણ પલેાદૂર છે."

તે શ્લોક સાંભળી મુતસોમ બહુ સંતોષ પામ્યો; અને તેણે બ્રાહ્મણને ચાર હજાર સોના-મહોરો બક્ષિસ આપી. પછી મુતસોમ કુમાર પેલા નરભક્ષક પાસે પાછો જવા તૈયાર થયો. તે ભેઈ, તેના પિતા તેને સમજાવવા લાગ્યા : 'આ તું શું કરે છે? એકવાર એ દુષ્ટના હાથમાંથી જેમ તેમ જીટી આવ્યા બાદ, તેના મોંમાં હાથે કરીને જઈ પડતું, એ શું બુદ્ધિ-શાળીનું લક્ષણ છે ?'

મુતસોમે કહ્યું : 'મહારાજ ! એ નરભક્ષક ભલે દુષ્ટ હોય; પરંતુ તેણે તો આ બ્રાહ્મણના ઋણમાંથી મુક્ત થવાની મને તક આપીને મારા ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે. તેનો હું વિશ્વાસપાત્ર કરું, તો મારા જેવો નીચ અને કૃતમી કેણુ કહેવાય ?'

પછી મુતસોમ બધા લોકોની સલાહને ગણકાર્યા વિના, ત્યાં પેલા નરભક્ષક હતો ત્યાં જઈને હાજર થયો. તેને પાછો આવેલો ભેઈ નરભક્ષકને બહુ આશ્ચર્ય થયું ને તે તેના તરફ એકીટસે ભેઈ રહ્યો.

મુતસોમે કહ્યું : 'ભાઈ! હું પાછો આવ્યો છું; હવે તું મને મારીને તારો યજ્ઞ પૂરા કર.'

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું : 'કુમાર ! મેં હોમકુંડે હમણાં જ સળગાવ્યો છે એટલે કરી ઉતાવળ નથી; પરંતુ તે બ્રાહ્મણ પાસે જઈ જે શ્લોકો સાંભળ્યા, તે મને ગાઈ સંભળાવ. ઉપરાંત,

•મકિદેવ મુતસોમ સન્નિ હોતિ સમાગમો ।

સા ને સંગતિ પાલેતિ નાહન્નિમ વદુ સંગમો ॥૧॥

સન્નિમેવ સમલેટ સન્નિ વુલ્લેવ સંયર્વ ।

સને મદન્નમગ્રાથ મેલ્લો હેતિ ન પાપિયો ॥૨॥

કીરન્તિ વે રાજરથા મુચિતા ઘણો સતીરંદપિ જરં ઉરંતિ ।

સને ચ ધમ્મો ન જરં ઉરંતે છન્નો હવે સન્નિ પવંદયંતિ ॥૩॥

નમે ચ દૂરે પત્ત્યી ચ દૂરે પારં સમુલ્લસ તદાદુ દૂરે ।

તનો હવે દૂરતરં વદન્તિ સને ચ ધમ્મો અગ્નં ચ રાજાડતિ ॥૪॥

એક વખત મારા હાથમાંથી જીવતો. છૂટયા બાદ તું પોતાની મેળે પાછો શા માટે આવ્યો, તે પણ મને કહે.’

‘સુતસોમે કહ્યું : ‘ભાઈ! સત્ય જેવી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ જગતમાં બીજી નથી. તે સત્યનો ભંગ ન થાય તે માટે જ હું અહીં પાછો આવ્યો છું.’

બ્રહ્મદેવે કહ્યું : ‘રાજમહેલમાં ખટરસ અત્યંત લોજન કરવાનું અને મોજશોખ કરવાનું મળે છે તે છોડી, સત્યને જ વળગી રહેવા ખાતર ચોતના મોમાં જઈ પડવું, એ તો તારું કેવળ મૂર્ખપણું જ લાગે છે.’

સુતસોમે કહ્યું : ‘ભાઈ! સત્યનું પાલન કરવામાં જે ઉત્તમ રસ છે, તેની તોલે બીજા કોઈ રસ નથી.’

બ્રહ્મદેવે કહ્યું : ‘પરંતુ મૃત્યુભય સૌથી મોટો છે. પોતાના જીવનું રક્ષણ કરવાને જૂઠું યોદ્ધાવામાં લોકો કશું યોદ્ધું માનતા નથી. તને તારા જીવન વિશે કશી પરવા દેખાતી નથી, તેનું શું કારણ ?’

સુતસોમે કહ્યું : ‘મેં આજ સુધી જીવન દરમ્યાન કશું યોદ્ધા કામ કર્યું નથી પરંતુ અનેક લોકો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે; માખાળની સેવા કરી છે; સગાંવહાલાંને મદદ કરી છે; તમારા ગૃહસ્થનાં બીજાં જે કોઈ કર્તવ્યો છે,

તેમાં ચૂક પડવા દીધી નથી. તેથી મને ચોતનો ડર નથી.’

ત્યાર બાદ સુતસોમે પેલા ચાર શ્લોકો તેને ગાઈ સંભળાવ્યા. તે સાંભળી બ્રહ્મદેવ ઘણો સંતુષ્ટ થયો. તેણે ચાર શ્લોકના બદલામાં ચાર વરદાન માગવાનું સુતસોમને કહ્યું.

સુતસોમે કહ્યું : ‘જે તું ચાર વરદાન આપવા માગતો જ હોય, તો મને નીચેનાં ચાર વરદાન આપ : પહેલું વરદાન એ કે, હું સો વર્ષ સુધી તને નીરાગી અને સુખી જોવાને સમર્થ થાઉં. બીજું વરદાન એ કે, તેં પકડી આણેલા બધા રાજકુમારોને તું જીવિતદાન આપ. ત્રીજું વરદાન એ કે, તે સૌને તું તેમની રાજધાનીઓમાં પહોંચાડી દે. અને ચોથું વરદાન એ કે, હવેથી નરમાંસભક્ષણનું કર્મ તું છોડી દે.’

બ્રહ્મદેવે તે ચાર વરદાન સુતસોમને ખુશીથી આપ્યાં. પછી, બ્રહ્મદેવે નરમાંસ છોડી દીધું છે તથા હવેથી ધર્મ અનુસાર વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એવું સાંભળી, કાશીના લોકોએ બ્રહ્મદેવને તેના રાજ્યમાં પાછો આવ્યો. બ્રહ્મદેવે સુતસોમને એક મહિના સુધી પોતાના નગરમાં સન્માનપૂર્વક રાખ્યો, અને પછી ધામધૂમથી વિદાય કર્યો.

[નવક કથા કપરથી]

ગા. ૫.

ગા મ ગો ઈ — ૧૧

યુવાનોનું જીવન

શેઠને નવી નવી વાતો કરવાનો વ્યસનો હતો, એટલે બીજે દિવસે તેમના પિત્રાઈ ભાઈને આગ્રહ કરીને સાથે તેડી લાવ્યા હતા. શેઠ વાત શરૂ કરી, ‘આ અમારા ભાઈરજમાં ઘેર બેસી રહે છે તેના કરતાં કંઈક કામ કરે તો સારું. તને એમને પતાળો તો કંઈક કામ કરે.’

વિ०—એમને શું સમજાવવું પડે એમ

છે ? એમણે તો મારા કરતાંય વધારે વાંચ્યું હશે અને ચર્ચાઓ કરી હશે. એ તો એમને દિવમાં એમ થાય કે, આપણે ભણ્યા છીએ તો આપણે સમાજને તેનો કંઈક ગદલો આપવો જોઈએ, તો કંઈક થાય.

વચ્ચે ડાસા બોલી ઊઠ્યા—‘પણ એ તો એમ કહે ને કે, અમે અમારા બાપના પૈસાથી ભણીએ છીએ એટલે જો અમારે બીજાને

લજ્જાવવાના હોય તો અમને સરકારે પૈસા આપવા જોઈએ ?

વિ०—સરકાર કયાંથી લાવીને પૈસા આપે ? સરકાર વેરામાં વધારે પૈસા ઉઘરાવે તો જ એવું વધારે ખર્ચ કરી શકે ને ? અને જેઓ શ્રી આપીને લખે છે તેઓ પોતાના શિક્ષણનું બધું ખર્ચ ક્યાં આપે છે ? કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની શ્રીમાંથી કંઈ અધ્યાપકોના પગાર વગેરે અપાતા નથી. વળી એકંદરે સરકાર કેળવણી માટે જેટલી રકમ ખર્ચે છે તેમાંથી માંડ ૨૫ ટકા રકમ શ્રીમાંથી નીકળે છે. ખાકીનું બધું ખર્ચ તો લોકો પાસેથી લીધેલા વેરામાંથી કરવું પડે છે. તો જેમને તે કેળવણીનો લાભ મળ્યો છે તેમની દરમિયાન કે તેમણે તે લાભ ખીજીને આપવો. હિંદમાં કરોડો અલખ છે. દર ૧૦૦ માંથી ૯૨ અલખ છે. આપણા ગુજરાતમાં પણ ૧૫ વરસ ઉપરનાં સ્ત્રીપુરુષોમાંથી ૧૫ લાખ લોકો અલખ છે. આ એકા જિલ્લામાં પણ તેવા ૪ લાખ લોકો અલખ છે, તેમને આવા લખેલા નહિ લજ્જાવે તો કેાણ લજ્જાવશે ?

શે०—એ વાત સાચી ! પણ કોલેજમાં લખી લખીને હાસકાં એવાં હરામ યઈ જાય છે કે આલું કંઈ કામ કરવાની ઇચ્છા જ થતી નથી.

વિ०—હા ! આજની કેળવણીનો એ જ મોટો હોય છે. યુવાનો જિલ્લાનાં અમૂલ્ય વર્ષો એવી રીતે ગુજારે છે કે તેઓ ખડતલ થતા નથી. પણ ખાલી વાતોડિયા યઈજાય છે. કોલેજનાં ચાર પાંચ વરસોમાં જ્યારે જુવાનીને છાત્રે તેવી રીતે શરીર કસાવું જોઈએ, ત્યારે તેમનો આખો દિવસ એકાઆરામ અને મજામાં જાય છે. વરસમાં લાંબી લાંબી રજાઓ હોય તેમાં પણ કંઈ કામ નહિ. લખવાનું હોય ત્યારે પણ માંડ ૩-૪ કલાક લખવાનું. વર્ગમાં જાય

ન જાય તેની કોઈને પરવા નહિ. સાધારણ વીશીમાં ૧૦-૧૨ રૂ.માં પતે ત્યારે હોસ્ટેલમાં ૨૦-૨૫ રૂ. ખિલ આવે. કપડાં ધોળી ધુએ અને ઓરડી પણ નોડર સાફ કરે. બેઠવું હોય ત્યારે બેઠે અને ફરવું હોય ત્યારે ફરે. આ રીતે યુવાનીનો ઉત્તમ કાળ પસાર થાય, પછી રજાઓમાં કામ કરવાનું શાનું ગમે ? ખીજા દેશોમાં યુવાનોને આવી રીતે કોઈ પંખાળતું નથી. જર્મનીનો હિટલર વિચારમાં ગમે તેવા હોય, પણ તેણે જર્મનીના યુવાનોને લોખંડી જનાવ્યા છે. આપણે લલે જર્મનીની માફક ખીજા દેશોને કચડી ન નાખીએ, પણ આપણાં શરીર કસાવાં જોઈએ અને આપણે ખડતલ ધવું જોઈએ. દુઃખની વાત એ છે કે આપણા યુવાનોમાં કોઈ ઉત્કટ તમત્તા પણ હોતી નથી. બહુ બહુ તો થોડી સાંભળેલી, વાંચેલી વાતો કરે, અને તે પણ ઉછીની લીધેલી, પશ્ચિમની એકી વાતો. શહેરની કોલેજમાં લખીને પીજી શું મળે ? રજાઓમાં પણ ગામડાંમાં રખડતા હોય, લોકોની સાથે બળતા હોય, તેમનાં મુખદુઃખમાં લાગીદાર થતા હોય, તો સાચા હિંદની કલ્પના આવે. મને તો લાગે છે કે, દરેક મોટા વિદ્યાર્થી માટે અમુક પ્રવાસ અને અમુક સમય ગ્રામસેવા ફરજિયાત હોવાં જોઈએ.

યુવાન—રજાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને ઘેર જવાની ઇચ્છા પણ થાય ને ? પરીક્ષાઓમાંથી કંટાળ્યા હોય ત્યાંથી તમે આવાં કામમાં જોતરો તો પછી આરામ ક્યારે મળે ?

વિ०—આરામ એટલે શું ? લાંબા યઈને સૂઈ જવું ? યુવાનને માટે આરામ એટલે કામની ફરજદલી. પુસ્તકો છોડીને ખીજું કામ કરે તે આરામ. બેઠજતા યુવાનો પણ આરામ આરામ જાણ્યા કરે તો પછી ઘડપણમાં તો શું થવાનું ? અને આરામની ફિલસૂફીમાંથી

કાંઈ કાન્તિ થાય ? ગાંધીજી ૭૦ વરસે પણ રોજ ફેટલું કામ કરે છે તેની તમને કલ્પના છે ? હું તો દર અઠવાડિયે ‘હરિજન’ જોઈને જ વિચારમાં પડી જઈ છું કે આ ડોસો આટલું બધું ક્યારે લખતો હશે ? અને તે પણ એવું લખાણ કે તેમાં ક્યાંક એક શબ્દ પણ ખોટો વપરાઈ નય તો આખા દેશમાં હોહો થઈ નય. રશિયાનો લેનિન પણ તેમની માફક ભારે કામગીરી હતો અને હંમેશાં પ્રજાની સેવામાં તક્લીફ રહેતો, એ તો તમને ખબર છે ને ?

શેઠ — એ રશિયાનું શું છે તે જરા કહોને ?

વિન — ગાંધીજીએ લોકસ્થિતિ જોઈને જેમ કંઈ ધારણ કર્યો છે અને ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરે છે, તેમ રશિયાના તારણહાર લેનિને પણ પોતાના જીવનમાં ઘણી કડકાઈ ખતાવેલી છે. તે એટલું બધું કામ કરતો કે કામ આડે તેને ખાવાના સમયનું પણ ભાન નહોતું રહેતું. તેણે પોતાના જીવનમાં કેટલાક કડક નિયમો કરેલા હતા, ‘જ્યાં સુધી સાથીઓને ખાવા માટે હલકા ધાનની રોટી મળે છે ત્યાં સુધી મારે પણ એ રોટી જ લેવી,’ એવો તેણે એક નિયમ કરેલો હતો. ને એટલે સુધી પાળતો કે એક ભયંકર માંદગી વખતે દાક્તરોનો આગ્રહ હોવા છતાં એણે કદી એવી રોટી સિવાય બીજા ખોરાક ન લીધો. સામાન્ય સૈનિકને તાપવા માટે સગડી નહિ મળતી. આથી તેણે પણ સગડી વાપરવી બંધ કરી હતી. આવા આવા તેના જીવનમાં ઘણા પ્રસંગો છે.

આપણા યુવાનોને પણ એવી જ તાલીમ આપવા ગાંધીજી મથે છે. તેમના હાથમાં ખંદક પકડાવવા નથી માગતા એટલો જ ફેર. ખાકી તો આપણા યુવાનો શરીર અને મનથી હિંસક સૈનિક કરતાં જરાય ઊતરતા હોવા ન જોઈએ એમ તેમનું કહેવું છે. પણ

આજે યુવાનો શાળા કોલેજોમાં એવી રીતે ઊછરે છે કે આવી સોનેરી સલાહ તેમને રુચતી નથી. પછી યુસ્તકો વાંચીને ખાલી કાન્તિની વાતો કરે તે શા કામની ? તેમને ખાલી તો ભારે લાગે; કંતવાનું તો ગમે નહિ; સફાઈ તો થાય નહિ; ગામડાંમાં તો જવાય નહિ; મજૂરોમાં પણ ભળાય નહિ. જો આવું કંઈ થે ન થઈ શકે તો કાન્તિ દૂર જ રહેવાની. પહેલાં તો કાન્તિ માટે શક્તિ મેળવવી જોઈએ. આ રબરોમાં કોલેજના ફેટલાક યુવાનો ગામડાંમાં કામ કરવા લાગી ગયા છે એ સારી વાત છે. પણ તેમની સંખ્યા કેટલી ઓછી છે ? બધાયને જો એ જાતની લગની લાગે તો થોડા જ વખતમાં મહાશક્તિ પેદા થાય. આટલી થોડી વાત પરથી તમારા ભાઈને લાગે કે, હા, મારે પણ કંઈક કરવું જોઈએ, તો સારી વાત છે; અને તેમને એમ લાગે કે, આ બધી વાતો નકામી છે, તો અમારું તો જેમ ચાલે છે એમ ચાલશે. પણ મને ચોક્કસ લાગે છે કે, ગામના ભણેલા યુવાનોએ જ આવું કામ કરવું જોઈએ. જ્યાં યુવાનો ભણેલા હોય ત્યાં બહારથી કોઈને આવવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. તેઓ આરામ પણ લઈ શકે અને સવારે અને રાતે થોડું કામ પણ કરી શકે. શરૂઆતમાં અમારી માફક ઝાડું પકડીને સફાઈ કરવાનું ન ગમે તો એકેણું રાત્રિશાળાનું કામ કરવું. તેમને ગમે તે કામ સંભાળે. (યુવાનોને) આ બાબતમાં વિચાર કરજો અને ઠીક લાગે તો આ કામ ઉપાડી લેજો.

આનંદની વાત છે કે બીજા દિવસે યુવાન શાળાનું કામ સંભાળવા તૈયાર થયો અને તેથી વિદ્યાર્થી તે ગામ છોડીને બીજા ગામ જાવડી ગયો. એટલે તે ગામ સાથેની વાતો એ દિવસથી પૂરી થઈ.

વિકલ દાસ કોઠારી

નવું વાચન

જીવન અને વિજ્ઞાન : લેખકો : શ્રી. રમણિક્રિષ્ણે, બાઈબલ કોહારી, વરોદરા. સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૬૪; ક્રિં ૧-૩-૦; પાન ૨૩૫.

પુસ્તકના મોટા નામ તથા તે વિષે થયેલી કેટલીક સમાલોચનાથી મેં રાઈ મેં જે ખ્યાલ આ પુસ્તકને વિષે અગાઉથી બંધેલો, તે તેને વાંચી છતાં બેઠો. પરંતુ એટલું જ નહિ, મને એ વાંચીને નિરાશ થઈ એમ કહેવું નહોતું. અને તે એક કારણથી : (૧) ગ્રંથની શૈલી તથા ભાષા ક્ષિપ્ર અને દુર્ગમ છે એટલું જ નહિ, તેમાં ઘણી કૃત્રિમતા જેવું લાગ્યું. અને (૨) જીવન તથા વિજ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વો અને તેમના પરસ્પર-સંબંધ બાબતની સમજ કોઈ રીતે ગંભીર કે ગહન નહિ, બલકે બાલિશ, અહોહો-ભાવથી આગળ જતી ન લાગી. ૧૬મા સ્કેકમાં યુરોપમાં વિજ્ઞાન જ્યારે નવું નવું હતું અને ભેરથી વધવા લાગ્યું હતું, અને બીજી રીતે યુરોપના પાસા દુનિયાનાં દૂત-બાહોમાં પોબાર પડતા હતા, ત્યારે યુરોપને વિજ્ઞાન અને જીવન વિષે જેવા મુદ્દાઓ ખ્યાલો હતા, તેવા જ ખ્યાલો આ ચોપડીમાં જેવા મળે છે. આજ વિજ્ઞાન અત્યંત આગળ વધ્યું છે; એણે પોતાની બાજુ મોટી ન કરવા તરફ વશીલ કેળવ્યું છે, — કેળવવું જ નહોતું, કેમ કે તે પણ સત્યની સાત્ત્વિક શોધ ગણી શકાય. પરંતુ તેની જ સાથે, એ વધતી બાજમાં જેવા ધારેલું આવ્યું તે જ પ્રમાણમાં વધવું પણ ગયું નથી કે? તેની આગળ જીવનની નિહિતાઓ આસરી ગઈ છે કે વધી છે? અને વિજ્ઞાન પોતે જ નમ્ર નથી બન્યું? માત્ર વિજ્ઞાને એકલા ફેલા કાંકરા ગણવા બેસીએ તો કદાચ પ્રગલ્ભ બની જવાય. પરંતુ જીવન અને વિજ્ઞાનનો સમગ્ર વિચાર કરવા બેસનાર એમ કાંકરા નથી ગણતો; તેનાથી એવી છાકવરી જતિ રોષી ન શકાય. એને તો સોફીસ્ટ કે ન્યૂટનની નમ્રતા નહોતી. આ પ્રકારની જતિનો અભાવ આ પુસ્તકમાં નેવાથી, તેનું વાંચન વિચાર નથી થેરવું કે પ્રસંગતા નથી આવતું.

એમ પણ નથી કે, આ પુસ્તકમાં વિચારવાની વસ્તુ બાબત લેખકોએ પોતાની અમુક મર્યાદા આંત્રી છે તેમજ કદી શકતા હતા કે, મુજરાની આમ-પ્રત્ન, જે વિજ્ઞાનની હકીકતોથી પણ આજ વાકેફ નથી, તેમને કેટલીક વિજ્ઞાન-શાખાઓની ખબરો આપનારા આ ગ્રંથ છે એવા માહિતી-ગ્રંથની આપણા સાહિત્યમાં ખૂબ જ જરૂર છે. આ લેખકોએ જે જરૂર પૂરી નથી પાડી. તેમજ તો વિજ્ઞાન દ્વારા જીવનનો અર્થ અને કિલ્લસૂટી એટલા સુધી પણ દોડી જતા લાગે છે. પરંતુ, એવી રીતે કે એણે

જા એવા ચિંતનમાં પડવાની તૈયારીનો પરચો આ પુસ્તક તો નથી આવતું. છતાં તેનું સાહસ વહોરવાથી જેવા ગોઝળો થાય તેવા તેમાં થવા પામ્યા છે. તેથી બાવાનાં એક બગડવા જેવા ઘાટ થયા છે — નથી આ ચોપડી માહિતીને ન્યાય આપી શકી કે નથી તે વિચાર-થેરક બની. જે કાંઈ ચિંતન જેવું લાગે છે તે ઉપરછી સેટીતું જ ગણાય.

ત્રીસ પ્રકરણના પુસ્તકને ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે : (૧) સામાન્ય, (૨) વ્યક્તિગત જીવન અને વિજ્ઞાન, (૩) નાગરિક જીવન અને વિજ્ઞાન, (૪) વૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નો. સામાન્ય વિજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાનનું ગૌરવ ગાયું છે. તેમાં ત્યાજ્ય યુનુસ્કિ કેટલીક છે તે બાદ કરીએ તો, ઉપર કહેલા અહોહો-ભાવનું પ્રમાણ તેમાં મળી રહેશે. આ વિજ્ઞાન વાંચતાં એમ જ પૂછવા મન થઈ જાય છે કે, પણ, બાઈ, પહેલું વિજ્ઞાન શું અને જીવન શું તે તો કહો! પ્રજા, પ્રાચીના, આત્મા હ. પરિભાષા આપણે ત્યાં વિજ્ઞાનની ચર્ચામાં વપરાય છે, ત્યારે એમ થાય છે કે, આપણે વિજ્ઞાનશુદ્ધ ચર્ચા કરીએ છીએ કે ખાસી તરંગોની ફેંક?

જેમ અર્થશક્તિ એક એની જીવન-ફિલસૂફી ઉત્પન્ન કરી છે, મનુષ્યસ્વભાવનું અને તેના આચિત્તવનું એક કલ્પનાચિત્ર બિંદુ ક્યું છે, તેમ જ વિજ્ઞાને પણ એક વૈજ્ઞાનિક મતાનું કલ્પનાચિત્ર બિંદુ ક્યું છે. તેણે પણ એક પ્રકારની જીવનકલ્પિ બની કરી છે. એના મૂળમાં એક પ્રકારનો ભૌતિક પ્રત્યક્ષવાદ અને નૈતિક સુખવાદ રહેલો જણાય છે. અને આખા જીવનને પહેાંંથી વળવા વિજ્ઞાન બસ છે એવી અભિમાનમયી સ્વ-પર્યાપ્તિ રોવાતી જેવામાં આવે છે. આ નતની જતિ ૧૬મા સ્કેકમાં યુરોપમાં રમક દેખાતી હતી. એના ઉતારના વારસદાર તરીકે આપણે ત્યાં હજી એ ચાહુ છે; યુરોપમાં તે નથી ટકી. આ પુસ્તક એ પેટી-નતની પાતળી પાચી-ભિમી થવાનું છે. વિજ્ઞાનનું કાર્યસિત્ર બતાવતાં તે કહે છે, “જીવનનું જે કોઈ ક્ષેત્ર હોઈ શકે અથવા તો જેનું અને જેટલું વિજ્ઞાન ક્ષેત્ર હોઈ શકે, તેનું અને તેટલું જ વિજ્ઞાન ક્ષેત્ર વિજ્ઞાન-પ્રવૃત્તિનું પણ ગણી શકાય.” વિજ્ઞાનની આવી ન્યાયકતાની બાબતમાં યુરોપના વિચારો આજ કાલે થયા છે — તેમણે એની મર્યાદા નહોતી. આ લેખકોએ કદેશી વાતો બોલી, જરા લાંબા છતાં નીચેના, હોડ સેમ્યુઅલના ‘બિસીફ એન્ડ એન્ટ’ પુસ્તકમાંથી, થોડાક ભાગ ઉતારવા રત્ન લઈ છું. તે કહે છે, “૧૯મા સદીના પોતાના પાર્થિવ, સ્વપર્યાપ્ત યુગમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ, વિજ્ઞાન હવે પોતાની રત્ન-આવૃત્તિ

અધ્યાપક કબજ કરે છે. ‘કાંઈક બીજું’ હોયું જોઈએ એમ તે કબજે છે, એટલે તે ‘દેવ’ને માટે સ્થાન રાખે છે. ખરેખર, કાચકારણબનો સિદ્ધાંત એટલે દરજ્જે ને સ્વીકારે છે અને તેના કપર ભાર દે છે, આપણને દેખાતી હુનિયા સ્વયંભૂ ન હોઈ શકે એમ અને એટલે દરજ્જે લાગે છે, તેટલે દરજ્જે વિજ્ઞાન ચાલુસ એ નિર્ણય પર લઈ જાય છે કે, વિશ્વની આપણી દૃષ્ટિમાં ન આવતું એવું તેનું સત્ત્વ તત્ત્વ હોયું જ જોઈએ. આ જો ‘દેવ’ હોય, તો વિજ્ઞાને નારિવક્તા અસાધ્ય કરી છે.

“વળી વિજ્ઞાને ભૌતિક પૃથ્વી નહ અને ધન ‘ક્રોધો’ની બનેલી છે એવો નવો ખ્યાલ કદાચ કદાચો છે; અને કબજ ક્યું છે કે કદરતમાં જીવંત અને મનોમય તત્ત્વ અનુરૂપત રહેતું છે આથી તેણે વિશ્વ વિષે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને વધારે સમર્થનીય કરી છે. . . . એકને કહ્યું છે કે, ‘વપરીક રિસસરી માણસના મનને નારિવક્તા તરફ વાળે છે; પરંતુ એમાં જોડાણ સધાતાં તે માનવચિત્તને ધર્મતત્ત્વ પર લાવે છે.’

આ જોડાણ પરથી એટલું જ બતાવવાનો હસારો છે કે, વિજ્ઞાન આજ કઈ મર્યાદાએ પોતાને લેખે છે. એ જ લેખમાં એક બીજું કથન પણ આની સાથે સાથે જોવા જઈએ. “વિજ્ઞાન કથિતમાવને કદાચી પાટનું નથી. એ તેને અમાપ લેખું પણ આપી શકે.” આ પુસ્તકના લેખકને વિજ્ઞાનના અભ્યાસે આ નથી બતાવ્યું. એ એમના વિજ્ઞાનના અભ્યાસની એક કથાજ નથી બતાવતું અને જીવન વિષેના એમના ખ્યાલો પણ આસપાસ ‘અર્વાચીન મનુષ્ય’ના કરતાં આગળ કે કંઈક નેપી જતા. આ બે કારણોને લીધે પુરતકની કેટલીક વાતો અનુભાવિક વિચારસરગીવાળી મણુવ એવી લાગે છે.

ખીન અને ત્રીમ વિજ્ઞાનમાં, ઉપરની દૃષ્ટિથી, વ્યક્તિ-મત અને નાજારિક જીવનને માટે વિજ્ઞાને યા વરતુએ સાધી તે ગણતરી છે. એવા વિજ્ઞાનમાં સુત્રમાનસને જરા છેડવામાં આવ્યું છે. સર્વશક્તિને તાલવાના વૈજ્ઞાનિક પ્રવલોની, રિજાને વિશ્વસ ચીંત્યા છે. મૃત્યુ અને વિજ્ઞાન પણ ચર્ચા છે! વિજ્ઞાનનાં ભયરથાનોમાં ચત્રને ભવ અને આર્થિક અન્યાય તથા ખૂનખાર શુદ્ધ પણ બતાવ્યાં છે. પરંતુ એ બાબતમાં વિજ્ઞાનને યશ મળે એમ નથી. તેથી લેખકે અગાડનાં પાનામાં કારણ કહેલા વિજ્ઞાન માટેની આગ-ખાક વૃત્તિ જોડી દઈ લે છે. ‘આખરે તો એ માત્ર સાધનો જ છે એમના કપરજીવથી ચત્ર કિયાઓના યશ કે અપવશ માટે તો માનવી જ જવાબદાર છે!’ એ લાલ ક્યાં ને માટે વિજ્ઞાન જવાબદાર, અને ગેરલાલ ક્યાં તે માટે માનવી જવાબદાર! આ ઠીક ચત્ર-વહેચણી થઈ જોર.

વિજ્ઞાનના સંબંધમાં અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર તથા માનવવંશશાસ્ત્ર આ પુસ્તકમાં નથી વિચારાયાં. કદાચ એ વિજ્ઞાન છે કે કેમ, એ પણ પૂછી શકાય. છતાં એક સવાલ વિચારવા જોવા હોતો ખરો કે, એકંદરે જોતાં, વિજ્ઞાનથી માણસની નીતિમત્તા કે ભુદિશક્તિ વધી ખરી? આ જોપડીના પડા પર એક ચિત્ર મુઢવામાં આવ્યું છે. નેમાં કપરના બાગમાં ‘સુધરેલા’ માણસ વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં કામ કરતો બતાવ્યો છે. નીચે આદિ-મનુષ્ય તેના કચ્છ અને કંઈક તથા હાથમાં દંડા સાથે કુદરતની ગામળીજ અને નાન બજારમાં જાતીબેર જતો બતાવ્યો છે. ઉપર લખેલા પ્રશ્નનું જ ન્હોતું આ રેખાચિત્ર ન હોય! માત્ર ભુદિ-શક્તિ કે નીતિમત્તા જોતાં, મુ માણસ વધ્યો છે? ચક્ર, દંડ, કચ્ચાલન હતાદિની સાદી સોષો કરનારા પૂર્વજને આજના તેનો અનુજ નકરી ભુદિમાં ટપે એવો તો નથી જ. અને નીતિમત્તામાં પણ એમ જ છે. આદરેડ વોલેસ તેના એક પુસ્તકમાં આ પ્રશ્ન ચર્ચે છે ને બે નિર્ણય પર આવે છે કે, મનુષ્ય તરીકે માનવપ્રાણી આ બે વસ્તુમાં એના પૂર્વજ કરતાં ચક્રાનું કે વધ્યું છે એમ નથી. આ પુરતકના લેખકે એ બાબત જ હાથ પર નથી લેતા, એટલે એ વિષે એમના વિચાર ભણવા નથી મળતા. પરંતુ ચેલા પડા પરના ચિત્ર પરથી તથા અંદરની ચર્ચા પરથી એમ લાગે છે કે, ‘સુધરેલા’ અર્વાચીનને તે પ્રાચીનતા કરતાં વધારે મુખી અને કદાચ જ્ઞાનવાળો માનવા હોય. પિવા કરતા પુત્ર વધારે સમૃદ્ધ થઈ શકે, કારણ કે તે વારસદાર છે. એ અર્થમાં દરેક પેઢી પૂર્વજ કરતાં જ્ઞાનમાં વધેલી કહેવાય પરંતુ તેટલા માત્રથી મુખમાં કે ભુદિશક્તિ યા નીતિમત્તામાં તે વધેલી ન કહી શકાય. પણ લેખકે એટલી ઝીણવટમાં પડવા તરફ જ નથી ગયા, એટલે એ ચર્ચા આટલેથી અટકાવવી જોઈએ.

પા. ૧૨૧ ઉપર લેખકે કહે છે કે, ચંચલાંના વિકાસ વૈજ્ઞાનિકે ક્યો, અને નેમાં હેતુ એ હોતો કે, લોકને કામમાંથી ‘આગ્રાની પળો શીકી વધે એટલું જ નહિ, પરંતુ ચંચરી જીવન જીવવાને તેમને વધારે આવસરો મળે’ યત્રો સોધનારાનો આ હેતુ હશે એ શંકારપદ છે. યત્રો ઉપર આવી અજાણી જોડું એ પણ આપણે ત્યાં વિજ્ઞાન-દૃષ્ટિને નામે ખપે છે, એમાં વૈજ્ઞાનિકતા કરતાં આપણી આરામ-જીવનની અભિલાષા જ વધારે નથી હોતી? ભવરથાનેની ચર્ચામાં આવી અવેજાનિકતાએ ઓછ પણ એવામાં આવે છે. અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ કહી શકાય તે આ ન કહેવાય.

પરંતુ પુસ્તકનો ખાસ કડનો હોય તો નેની બાબા અને રેલીતિ છે. દૃષ્ટિના રોષો દૂર રાખતાં, આ

બાપા ને શૈલીના હોષો એવા છે કે પુસ્તક 'સુખમ' કે શૈલી 'લોકજોગ્ય' નથી. બાપા અતિ સંસ્કૃતમય છે અને વરજીવિયા કૃતિમતાવાળી અને ક્લિષ્ટ હોય છે. તેમાં પ્રવાહ નથી. જે અંગ્રેજ ન લખતો હોય — અને આ પુસ્તક તેમને માટે છે એમ માનવું જોઈએ — તેને આ પુસ્તક સમજતાં બહુ મુશ્કેલી પડે એની તેની ભાષા, સંદર્ભો, અને શૈલી તથા શબ્દ-પસંદગી છે. વિજ્ઞાનથી બહુ પરિચિત નહિ એવા વાચકને — અને સામાન્ય ગુજરાતી વાચક એવા જ ને ? — માટે સાધવી જોઈતી સરળતા આમાં નથી.

પારિભાષિક શબ્દો વિશે પણ બે શબ્દો કહેવા જેવા છે. પુસ્તકને નાહકનું પરિભાષાથી ભરવામાં આવ્યું છે. કેટલીય વસ્તુઓ સરળતાથી કહી શકાય એમ છે. નવા શબ્દો રચવાની લેખકોની હથોટી પણ ચર્ચસ્પદ જ છે. 'waste-matter' માટે 'વ્યયદ્રવ્યો' ક્યું? તે મેલુ સમજે? 'બ્લીચિંગ પાવડર' માટે 'વિરંજન ચૂર્ણ' અને રેલવે-ખાસ માટે 'લોકમાર્ગ' બદલે-રેલ-શૈલી યાદ કરાવે છે. અને આવી કદંજી રચનાઓ તો અનેક છે.

ઉપર ગણાવેલા હોષો વચરનાં આવી નહતાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં જરૂરનાં છે. તેમાં અભ્યાસની માત્રા ભારેભારે હોવી જોઈએ. ઉપર સુધીની શોધો તથા વિચારણાઓનું જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનું સમતોલન એમાં હોવું જોઈએ. અને સૌથી મુખ્ય તો એમાં મર્યાદા અને રબ્ડઆતની સરજ પ્રવાહિતા હોવી જોઈએ તો તેવાં પુસ્તકોથી વિદ્યાર્થી અને સામાન્ય વાચક બેક લાભ ઉઠાવી શકે. જેટલે અંશે આ પુસ્તક એ રીતની પરીક્ષામાં જીલું જીતે છે એટલે અંશે એની ઉપયોગિતા થઈ જ છે. ઉપરાંત એમાં કેટલીક પુનરુક્તિ અગ્રંથો કરે છે તે પણ ધાની સાકાત. નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતી વખતે, આટલી અભી વાતો લેખકો ધ્યાનમાં લેશે એવી વિનંતી છે. અને વિજ્ઞાનની ફિલસૂફીમાં પડવા પહેલાં સરજ વિજ્ઞાનની માહિતી આપતી સામાન્ય ગોપણીય ચર્ચાસતે પહેલી આપવા માટે અમે નમ્રતાને સૂચના કરીએ છીએ.

મં.

બૌદ્ધિક સાહિત્યનો સર્જન પ્રચાર

શાંતિદાસ: ડી. બ. અખાલાલ સામરજીવાની આ પ્રસિદ્ધ વાર્તાની ઓગળ આપવાની હોય નહિ. અમદાવાદની શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ આ પ્રકારનું લેહોપયોગી સાહિત્ય લોકમાં ફેલાવવા સાતુ ઠીક મથે છે જોઈ દાની અદ્યત્થ તરફથી છપામળીનું અર્જ મળવાથી, પ્રોટ-શિક્ષાજીવે' બહેાજી પ્રચાર કરવા આ અને બીજા સિદ્ધ સાહિત્યની ચીમે અવારનવાર આ સમિતિ છપાવે છે, તે અંગે આ રવેરેશીનું તત્ત્વ સમજાવનારી આગાહ અને નીવરેલી વાત પસંદ કરી છે તે યોગ્ય જ છે.

નવું રેલવે સ્ટેશન: શ્રી. ચૂનીલાલ વર્ધમાન સાહની આ વાર્તા 'શાંતિદાસ'ની જ શૈલીમાં લખાયેલી છે. આમરમાં મોટર વેસવાથી કેવા કાળો કેર વતે છે તેનો સચોટ ચિતાર આમાં આપ્યો છે. વાર્તા મનોરંજક અને અસરકારક છે. પ્રીટીને માટે સરસ વાચન ગણાય. આ ગોપણી પણ 'શાંતિદાસ' થેટ જ દાનની મદદથી છપાવીને પ્રચારાર્થે આપાય છે. આ રીતે 'શાંતિદાસ'ની ગોથી અને આ વાતની બીજી આવૃત્તિ યાચ છે તે યોગ્યતાની સફળતા બતાવે છે.

છવલેજી બાહુ: દારૂખાંધીને અંગ લખેલી શ્રી. રાજગોપાલાચારીની આ રસીલી વાર્તા પણ ઉપરની જ સમિતિએ તેમની પ્રચાર-યોજના મુજબ પ્રસિદ્ધ કરી છે. આની પણ બીજી આવૃત્તિ યાચ છે.

અછોાલો: કામી એકતાનો પ્રચાર સાધતી આ વાર્તા શ્રી. ચૂનીલાલ વર્ધમાન સાહની છે. આ તેની બીજી આવૃત્તિ છે.

અમળુ ના દડિંદી પરથી કલારેલી વાત છે. લોક-સેવા વિષેની એ છે. બે વર્ષમાં એનાં દસ મુદ્રણ થયાં છે. આમજનતાને ઉપયોગી સાહિત્યના પ્રચાર માટેની આ સરજ યોગ્યતા માટે શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિને દાતાઓની મદદ મળતી રહે, એમ સૌ મોઈ ઇચ્છશે.

મં.

સહકાર: લેખક. રા. બ. ચિમનજીવ દલપતરામ કવિ. પ્રતં ૦ શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ.

શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિનાં ઉપરનાં ઉપયોગી પ્રકાશનો જેવું આ પ્રકાશન માસોષ્કાર માટે બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રચારાર્થે આ પ્રકાશનો ઉપયોગી છે અને તેનો અદ્યોજો પ્રચાર કરવા જેવાં છે. જે વાંચે તેને તેમાંથી વાંચવા વિચારવા જેવું મળશે.

અદરદુ પુસ્તિકામાં સહકાર પ્રક્રિતિને દેવ, તેની રચના અને તેના વલીવત દુકામાં સારી રીતે સમજાવેલાં છે. તે ઉપરાંત આમરમાં કરવા જેવાં કામોનો અને તે માટેની યોજનાનો પણ વિચાર કરેલો છે.

આ પુસ્તકો પ્રચારાર્થે મફત વહેંચવામાં આવે છે, જેટલે અને તેટલાં સત્તાં કરવા તરફ પ્રકાશકોનું વલણ દેખાય છે, તે બરાબર છે છતાંય થોડું બધારે ખર્ચ કરવું પડે તોપણ તે કરીને પુસ્તકની છપાઈ બધારે સારી થાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સામાન્ય રીતે આવાં પ્રકાશનો 'શાંતિદાસ' અને 'નવું રેલવે સ્ટેશન' જેવા યદ્યેષમાં છપાવવામાં આવે તો સામાન્ય વાચકને બધારે અનુકૂળ પડે. વિશેષમાં જોડણી અને ભાષાશુદ્ધિ પર વિશેષ ધ્યાન આપવાની તરફ તે જોડણીની બહોળી વધારે છે મામરડાને ઉપયોગી સાહિત્યનો પ્રચાર થઈ આપમાં યાવ તે યું છપ નથી? વિ.

ધાય 'તો કેવું મુંઢર !

ઈશુખ્રિસ્તે કહ્યું, 'ઈશ્વરના રાજનાં આગ્રહો તો મહાદાશે.' પણ દુનિયા આજ નાણે ઈશ્વરી રાજ બહાર ગઈ લાગે છે ! આજ લડી રહેલા ખ્રિસ્તી દેશોનાં માતાપિતાઓ અને સરકારો બીજા જ વિનામાં પડ્યાં છે : વરસતી આગમાંથી પોતાનાં ફૂલ જેવાં બાળકોને અચાવવાં કેમ, એની ફિકરમાં પડ્યાં છે. અંગ્રેજ બ્રાજીલને અમેરિકા મોકલવામાં આવે એવી સવડ વિચારાર્થ રહી છે. અમેરિકાની આગમોટી અંગ્રેજ બ્રાજીલને પોતાને ત્યાં લઈ જવા તૈયાર છે; પરંતુ તેમના પર દુમશો કરવામાં ન આવે એવી ખાતરી નોઈએ. આ બાબત મુંઝવેનું 'ઈડિમન મોશિયલ રિફોર્મર' એક વધારી થેરા જેવી સૂચના કરે છે. તે કહે છે, બાળરક્ષાની આ ચે જના કોઈ દેશ પરવે અપ્રદિત ન રાખતાં, યુદ્ધના નોખમમાં આવેલા બધા દેશનાં બાળકોને હાથ પાડવામાં આવે, તો દુમશા સામે ખાતરી સહેલાઈથી મળી શકે. પરંતુ તેથી સારી સૂચના તે એવી કરે છે કે, દરેક હડતા દેશમાં જ અમુક પ્રદેશને 'બાળભૂમિ' તરીકે નક્કી કરવામાં આવે, અને હડતાં છતાં દેશો તે બાળને પવિત્ર ગણી, દુમશા ત્યાં ન જ થાય એમ કરાર કરે. આ જો ધાય તો કેવું મુંઢર ધાય ! હડનારા દેશો વચ્ચે આ જ ગ્રેક પગલું ચાલિતી સુખ રાજઆત જેવું થાય. તો, બાળબાલનું એક બીજું વાક્ય છે તે સિદ્ધ થશે કે, 'તેમને એક નાનું બાળક દોરી જશે.'

બાળક કેને વહાલું નથી ? અને એને સારુ જ નોટિશ અંગતની યાત્રા નથી ખેડતાં ? બાળકને રાખે નથી, અને છે તો આખું જગત એમનું રાખે છે; એટલે, 'રિફોર્મર'ની સૂચના કોઈ રીતે અધરી નથી જ. એ પાળવા કરતાં વધારે સારું ચાંતિષાડનું મંગળાચરણ બીજું હોઈ ન શકે.

સંસ્કૃતિનાં ધાવણ

ડો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી 'ડોક્ટર'ની પદવી આપવામાં આવી હતી. તે એનાયત કરવાનો પદવીદાનસમ્મારંભ થોડા દિવસ ઉપર ચાંતિનિકેતનની ભૂમિ ઉપર ઘોળવવામાં આવ્યો, તેનો લાંબો હેવાલ છાપામાં વાંચવા જેવો આવ્યો હતો. નાણુકારો લખે છે કે, બરાબર ઓક્સફર્ડની શાલાવીથી એ ઉત્સવવિધિ થયો. કુલનાયકને રથાને ઓક્સફર્ડના નૂના વિદ્યાર્થી સર મોરીસ

આથર હતા. કવિવરને પદવી આપવા વિનિતિપત્ર, લેટિન ભાષામાં, કલકત્તાના એક 'એક્સન' ન્યાયાધીશે વાંચ્યું. સર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણને તે અંગ્રેજીમાં વાંચી સંભળાવ્યું. તેમાં કવિવરનાં કુલ, ગોત્રાદિ તથા પ્રતિભાનું ગોરવ કરીને કહ્યું કે, ઓક્સફર્ડની પદવીને મોટેની તેમની પૂરી પાત્રતા છે. કુલનાયકના અવેજ તરીકે સર મોરીસે પદવી આપી. તે વખતે કવિવરે સંસ્કૃતમાં જવાબ આપ્યો, જે અંગ્રેજીમાં કહી સંભળાવવામાં આવ્યો. વિધિને અંતે સર મોરીસે પૂર્ણોદ્ધતિ-વચન કરીને સમારંભનું કામ આટોપ્યું. આ સમારંભમાં વિદ્યાલેખમાં 'સંમાનિત શોક હાજર હતા. આ મુજબ આ સમારંભ થયો.

કેટલાકને લાગશે, આ કેવી જૂનવાણી મનોવૃત્તિ ! લેટિન અને સંસ્કૃતમાં આજ વીસમી સદીમાં વ્યાખ્યાન કરવાં ! અને તે પછી આજ અંગ્રેજીના ખ્યા ગણાય અને વીસમી સદીના પારંગત ગણાય એવાને હાથે ! અમને એવું નથી લાગતું. બરે, એ જ નોંધપાત્ર લાગે છે કે, ઓક્સફર્ડ જેવી અતીતીન સંસ્થા અને કવિવર તથા સર સર્વપક્ષી અને અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ જેવા પુરુષો આ સમારંભમાં ભાગ લેવાર છે અને તેઓ આ પ્રાચીન ભાષાનું ગોરવ કરે છે; અને એમાં આજ વીસમી સદીની અપનુ-કેટ-પણાથી છોલી પેદીને પણ કાંઈક વિમાનતા જેવું છે. વસ્તુ ને સુદતા, ઉદાત્તા, અને સંસ્કારધનથી ભરેલી હોય અને તે પ્રાચીનતા પામે, તો તે પ્રમાણમાં તેમાં એક પ્રકારની ભવ્ય પ્રભાવિતા અને તપની પાશ્વર્ભૂમિ આવે છે. સંસ્કૃતમાં અને લેટિનમાં તથા અરબી આદિ પ્રાચીન ધર્મની અને સંસ્કૃતિની ભાષાઓમાં આ શક્તિ રહેલી છે. સૌ સારી વાતની જોડે નહારાનો પણ ભય હોય જ છે તેમ, આ બાબતમાં ગતાતુમતિક વડતાને પણ ડર રહે છે. આપણે એ ટાળીએ; પરંતુ એ ટાળવાની સાથે મૂળ વસ્તુ ન ફેંકી દઈએ. આવી ચીજો સમાજે અને સંસ્કૃતિઓનાં ધાવણમાં પાચેલી હોય છે, તેથી ધારીએ છીએ એવી સહેલાઈથી તે જતી રહેતી નથી. પ્રાચીન ભાષાઓમાં રહેલી મંત્રશક્તિ તે આ જ તેમની પુરાણતા અને તપની પાશ્વર્ભૂમિ જોડે નીપજતી સહજ-પ્રભાવિતા છે; જમાનાઓથી જે શબ્દો આ કામ કરતા આવ્યા હોય છે તેમની સમર અધ્યક્ષતા છે. સંસ્કૃતિ અને

સંસ્કારિતાનાં બધારણ સમજનારાઓએ આ વસ્તુ વિચાર અદાર ન કરવી જોઈએ.

વેરથી વેર ના શમે

એક અંગ્રેજી છાપાવાળો કહે છે કે, લડાઈ-માઝનો આખરી ફેસોફા કરી નાખવા માટેનું કહેવાયેલું મહાયુદ્ધ ૧૯૧૮માં ૫૬ થયું ત્યાર પછી આજ સુધીમાં, નહિ નહિ તોય, ૧૭ જેટલાં યુદ્ધો જગતમાં થયાં છે! હર્નસો કરીને એક ઇતિહાસકાર ૧૯૧૯ની મુશ્કેલ પંક્તિ નહોતી થયેલા યુરોપના નકશા પર નોંધ લખતાં ઈ. સ. ૧૯૨૦માં આગાહી કરે છે : ‘ . . . એ સંજોગોમાં ૧૯૧૯ની સલાહની યોદ્ધા જે કલમો કાપી ગયાં. બેશક, ઘણી બાબતોમાં એ શાંતિ સ્થાપનારી નહિ, પણ નવા ઝઘડાની કારણરૂપ બનશે; સિવાય કે, એક સુખદ બીના એ છે કે, મુશ્કેલ પરિવર્તન પહેલું કામ એ થયું છે કે તેણે એક ટકાઉ રાષ્ટ્રસંઘ નિર્મ્યો છે. . . .’ વાચક જાણે છે કે, હુનિયાને કમનસીમે, ૧૯૨૦માં હર્નસોને ટકાઉ લાગતો એ રાષ્ટ્રસંઘ ભાંગશે. આધાર નીવડ્યો છે ને તેણે બાબેલી પહેલી વાત નેના કરતાં વધારે સાચી કરી છે.

આ ૧૮મા યુદ્ધને માટે પણ કહેવાવા લાગ્યું છે કે, જગતમાં લડાઈને યદ્યપે શાંતિ અને સમાધાની કે પતાવટનો સિદ્ધાંત સ્થાપવા અપ લડાઈ છે! આ બધું જોઈને, શાંતિના પ્રિયતા-સખા બુદ્ધ ભગવાનનું નીચેનું અમર સૂત્ર જ સૌએ યાદ કરવા જેવું છે :

ન હિં વેરેન વૈરાગિ સંમન્તીષ કુલાવનં ।

અવેરેન ચ સંમન્તિ એમ ધમ્મો સંગતનો ॥

વેરથી વેર કદી નથી શમતાં, અવેરથી જ શમે; આ સત્તાત્ન સિદ્ધાંત છે.

હિટલર એકને માથે આજ બુદ્ધ શરૂ કર્યા માટે પસ્તાળ પાડવામાં આવે છે. પણ ઉપરની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ થાય કે, આગાહીમાં વેર, દેવ, મમત વગેરે દિશાના પરિવારનો એક જ માત્ર એ એક વ્યક્તિ મારકને પ્રગટ થઈ રહ્યો છે અને એના જ પડ્યા સામેથી હિંસારૂપે પડવા લાગ્યા છે. શાંતિ સ્થાપના માગનારે તો જુદા જ રાહ લેવા જોઈશે. અને એનું સૂત્ર, ઉપરનું બુદ્ધ-સૂત્ર છે. આ બુદ્ધમાંથી પણ અને જો શાંતિ સંપાદાવની જ હોય તો સૌએ અવેર-બુદ્ધિથી ચાલવું જોઈશે અને એ અવેર-બુદ્ધિ જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં પ્રતિષ્ઠા પામશે તો જ તે

કાર્યકર અને સફળ થશે. ઓછામાં ઓછી ‘આ બુદ્ધ અંતેની સલાહ તો અવેરની જ હોવી જોઈશે.

શાંતિનાં બુદ્ધ

લોકમાનસનો કે બુદ્ધના માનસનો એક નિયમ લાગે છે કે, ધમાધડી ને તડાતડી ને સતત ચાલુ ન રહે, તો લોકોને તે વિશે રસ ન રહે. જાહેરાતની કળાનું પણ આમ જ છે.

લોકમાનસની આ નિર્જળતા આપણા અહિંસક બુદ્ધમાં પણ દેખા દે છે. આપણા ધમાધડી-તરડયા લોકોને રચનાત્મક કાર્ય નીરસ અને ધમધમાટ વગરનું લાગે છે. તેઓ એવું ફીકું ફીકું કામ પસંદ કરતા નથી. તેમને મરમાગરમ લડત જોઈએ. એટલું જ નહિ, અતિ વ્યાપક લડત જોઈએ; ખંડૂત અને મધૂરને તેમાં સંડોવવા જોઈએ; અંગ્રેજોને આક્રમક પડે એવા બધી તાલમેલ કરી મૂકવો જોઈએ. આ જાતની લાગણી પણ ઉપરના અતિ સહજ એવા પેલા અનિષ્ટ બુદ્ધ-માનસમાંથી જ જન્મેલી છે.

સામાજિક સુખશાંતિ અને મેળની આપસ્યક શરત તરીકે અહિંસાએ જ પ્રગતિ કરવી હોય, લોકોને જો ખરેખર શાંતિ ને સ્વરાજ જોઈએ છે, તો એકાદ બુદ્ધના ધમધમાટ વખતે બારે શર અને પછી એથી ઊંડા, એ આરંભશરની સ્થિતિ નહિ આવે. સતત જાગૃતિને જીવતાં શાંતિનાં પણ બુદ્ધો હોય છે. જીવનમાં દરેક ધડીએ ક્યાંક આપણે હારીએ છીએ : સ્વાર્થ સામે, કાયરતા સામે, કૃપણતા આગળ, ક્રોધ આગળ. આવી હારો વખતે આંખ આડા કાન કરતાં કરતાં જ રાષ્ટ્રોનાં પતન, રાષ્ટ્રો વચ્ચે મુંદોળ અને સમાજની અધોગતિ જેવાં જહોળાં પરિણમી નીપજે છે. આવી અવસ્થામાંથી જ ‘પાધડીનો વળ હોડે’ એ ન્યાયે સુદો, ઝંઘડા, તંગદિલી અને એવાં બધાં સમાજદોષી કારણો બિનાં થાય છે. આવી અવસ્થાઓ દૂર કરવાને માટે, કુદરત પાસે પછી આસમાની મુલતાનીની ઉચ્ચ દિશાનો માર્ગ જ રહે છે : એ જાતના વાદકાપથી જ પછી સમાજ-ચરીર નીરોગી થવાનું હોય તો થઈ શકે છે. આરોગ્ય-શાસ્ત્રની જેમ, અહિંસાધર્મ અહીં આગળ કહે છે કે, છેવટે દવા કરવી પડે તેના કરતાં રોગને આવતો રોકવાનું ધ્યાન જ રાખો એ યોગ્ય છે : હમેશા જીવનવ્યવહાર અહિંસામય, જીવન અને સમાજને પોષક રાખશો, તો આસમાની મુલતાનીનાં ‘અપરેશનો’-

માંથી જિલ્લકુલ બચી જ નહિ જાઓ, 'તોષણુ તે
'ઓપરેશનો' છવસેણુ નહિ હોય, — ફોડકા ફોડવા
જેવાં ગોણુ હશે.

• સુરક્ષિતતા અને ઉત્પન્ન

થોડા વખત પર છાપામાં એક એવી ખબર આવી
હતી કે, નામં આગાખાન હાલમાં સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં
છે, અને યુરોપી યુદ્ધને લઈને તેમને ત્યાં નાણાં નહિ
પહોંચી શકવાથી તે બીડમાં રહે છે. પોતાની 'રોડ્સ
રોઈસ' મોટરની તેલના પૈસા પણ માંડ સિલંકમાં
છે! પાછળથી એમના હિંદી અનુયાયીઓ તરફથી
જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે, આ વાત જિનકાપદાર
છે. પરંતુ, તે પંરથી એક વિચારવા જેવી વસ્તુ
એ છે કે, યુદ્ધમાં આવી પરિસ્થિતિ બિપજ શકે તે
સામે અરેક્ષણુને માટે આપણા કોડાએ શું કરવું
જોઈએ. આજ ન્યારે અરેક્ષણુનો સવાલ મહા-
સમાને હકતરે પણ ચડ્યો છે, તે વખતે તેના વિચાર
વળી આવશ્યક જાને છે.

યુદ્ધના સમયમાં ખરાબમાં ખરાબ સ્થિતિ થાય
તો રોજિન્ડન કૂઝા કરતાં ખરાબ તો ન જ થાય. એટલે
આવા સમયનો વિચાર કરવાને માટે એ જગપિખ્યાત
વાતનો બોધ બહુ ઉપયોગી થાય છે. છેવટે જઈને
જોઈએ તો, માણસને અજ, વસ્ત્ર અને ધર જોઈએ
છે, ધન નહિ. 'કૂઝાને પૈસા - બાગેસા વહાણમાંથી
સોનેલા મળ્યાં ત્યારે તે ખડખડ હરશે! કારણ કે,
સોનેલા કરતાં એને નાની ખૂરપી અને ચાકુ વધારે
કામનાં હતાં, નામં આગાખાનને ચિંતા પડી શકે
છે-એ, મોટરને માટે તેલનાથ પૈસા નથી! મોટરને
મોટી ચિંતાઓ. પરંતુ હિંદની ગરીબ આમ-જનતાને
એવી ચિંતાઓમાંથી મુક્તિ છે. એને તો, યુદ્ધમાં
શું કે શાંતિમાં શું, એક જ ચિંતા છે અને તે પેટ-
પૂર ખાવાની અને અંગદાંક ઓઢવા પહેરવાની, તથા
વરસાદ કે ટાદમાં છાપરા તજી સૂવાની. આ જરૂરને
માટે, તે જો ધમ્મજે તો, એને બહુ દોડાદોડની જરૂર
નથી. તેનું હળ અને દોર સાખત હોય અને તેના
રેટિયો પીંજણ ચાલતાં રહે તે એનું બહુ દુઃખ ટળે:
એ પોતે મનથી નિશ્ચિત જાની શકે. ગમરાહ તો
ધનવાનને થાય છે, અને તેમના ટકા તો આંગળીને
વેટ પણ ગણવા ન પડે. એટલા જુજાજા છે.

• આજ આમ-જનતા પાસે હળ વગેરે છે; પરંતુ
તેને પકડી રાખનારાં 'સુધરેલાં' બંધનો છે — સરકારી

અને ખાનગી દેવાં અને લાગાઓ. રેટિયો ઇં
જોતજોતામાં તે લઈ શકે. પણ તેની પર બંધન છે
એનાં આગસ અને અનિચ્છાનાં, જેનાં મૂળ પણ,
કેટલેક અંશે, 'સુધરેલાં' સમાજની મનોદશા જતાવી
શકાય છે. એટલે આપણે જો ખરી સુરક્ષિતતા જાને
મેળવવી હોય અને બીજાને આપવાની શક્તિ-મેળવવી
હોય, તો પહેલ પ્રથમ આ રીતની ઉત્પત્તિ જોરથી શરૂ
થવી જોઈએ, હોય તે વધવી જોઈએ, અને એની મહત્તા
હવે તો સમજવી જોઈએ. આજ દુનિયાના હડતા
દેશોમાં તકામાર તૈયારીઓ ચાલે છે, તેમાં ઉત્પન્ન
વધવું જોઈએ એ જ મુખ્ય સાર છે. આપણે ત્યાં
પણ, આપણી રીતે અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે, એ જ
વસ્તુ જરૂરની છે. આપણાં સાધનો સાદાં અને
ટૂંકાં છે તો આપણી સુરક્ષિતતાની ગરજ પણ તેવી
જ છે. ઈશ્વર કોઈની ઉપર ગમ ઉપર બાર નથી
નાંખતો. આપણે આપણા ગમ પ્રમાણે કરી
છૂટીએ તો સુરક્ષિતતા તો હાથવેંત કરી લેવાય.
માત્ર આપણે એનો સાદો ઉપાય છે તે સમજ લઈ
કરવા લાગી જઈું જોઈએ.

રજ્જિત સુવર્ણચંદ્રક-દાનની નીતિ

'શિં સાં'ના આશ્રમા આંકમાં અમે સૂચના
કરેલી કે, રજ્જિત સુવર્ણચંદ્રકની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર બે
વસ્તુ કરવા જેવી લાગે છે: (૧) વર્ષનો ઇનામલાયક
ગ્રિય નહીં હોવા જોઈએ; (૨) પરીક્ષકમિતિ
રખાવી જોઈએ. આ બે વાત સૂચવતી વખતે અમે
કહેલું કે, ચંદ્રક આપવા માટે "કોઈ સર્વવિદિત
નીતિરીતિ કે પદ્ધતિ હોય તો તેની ખબર નથી."

તા. ૨૬-૫-૪૦ના 'પ્રજ્ઞબુધુ'માં શ્રી. 'સાહિત્ય-
પ્રિય' આ નીતિરીતિ વિષે થોડાક પ્રકાશ નાખે છે
તે સાબર નીચે ઉતારું છું:

"હવેન ચાર વર્ષ પૂર્વે આ વિષય ઉપર બે દિવસ
સુધી સમાજમાં લાંબી ચર્ચા ચાલી હતી. અને એક ઠરાવ
કરવામાં આવ્યો હતો, જે નીચે મુજબ છે: 'જનશતની
સરકારિતા અને (વિશાળ અર્થમાં) સાહિત્યને સમૃદ્ધિ
મને એવી કૃતિતા સર્જકને - કવિને - આ ચંદ્રક આપવો.
આમાં દરેક વર્ષે આ ચંદ્રક આપવો જ એવા નિયમ
ન રાખવો; તેમ જ અમુક વિષય વારંતે જ આપવો એવું
બંધન પણ ન રચીકારવું.' એટલે સમાજે સુવર્ણચંદ્રક
આપવા પાછળની પોતાની દષ્ટિ તો નિર્માત કંટી જ છે."

આ ઠરાવથી, જે અર્થમાં અમે નહીં નીતિ
ધમ્મીએ છીએ, તે નહીં નથી થતી. ઠરાવના પ્રથમ

બાળમાં અંદરદાનનો સિદ્ધાંત કહેવામાં આવ્યો છે. પણ કાપમાં તો સિદ્ધાંતના અમલને માટે નિયમો ઘડતાં વહેરી દોષ છે અને તે બાળકમાં બે સૂચના અમે કરી હતી. દમિય માટે કાપ્યું, નવલ કે એવા કાપ એક જ વિષયને માટે અંદર આંધી ન દેવો, એવો ને દરેકના પાછલા બાળનો અર્થ દોષ, તો તે બરાબર છે. તેમાંથી જ અમારી પહેલી સૂચના કાપને છે કે, વિષયોના કમ નાકી કરવો સારો છે. તેથી લેખકને પોતાનું ખર્ચાત ગતાવવાની દિશા અગાઉથી મજા રહેશે. અને તે કપી પછી તેની પરીશ્ક-સમિતિ નીમી એ તો સદસ-સહિત છે.

સંકૃષ્ટિત વક્ષાદારી

ગયા એપ્રિલના મધ્યમાં એક્સપ્રેસમાં ૨૦૦ જેટલા માથુસોની એક પરિવહ મજા હતી. તેમાં શિક્ષકો, કેળવણીકારો, અને 'ફુનિયાને સ્વયં પર લાવવાનું' જેમનું કામ છે એવી કેટલીક સરમાએના* માથુસો*એ દાઝરી આપી હતી. ચર્ચાનો વિષય આ હતો: 'વપુષે કુદ્યુક્મ' નો નાગરિકધર્મ સાળાઓમાં સારામાં સારી શી રીતે શીખવાય?

તે જ અરસામાં છંદ્રકાંડના કેટલાક વિદ્યાર્થીસંઘોનું સમસ્ત સંગ્રેસન પણ મળ્યું હતું. તેઓએ યુદ્ધની ચર્ચા કરી હતી અને હરવ કશે હતો કે, આપક અસમાનતામાંથી યુદ્ધ થાય છે, માટે તે દૂર થવી જોઈએ, અને 'નવી ફુનિયા' રચવાની જોઈએ.

આ બે બાળકોનાં બેજો મિચાર કરીને લંડન ટાઇમ્સની શિક્ષણપૂર્તિના તંત્રીએ આગ્રેષ્ણ લખ્યો છે, જેનું મથાણું ક્યું છે— 'આતિ વ્યાપક વક્ષાદારી'. 'નવી ફુનિયા' આપના છંદ્રકાંડને તો તે સંબંધિત છે કે, અનુભવ વગરના તાકા શા કામના? કેટલી વીસીએ સો થાય છે એ કહી કરી જવું છે? 'નવી ફુનિયા' એ એક ગદ્યદિશા કરવાની મોહક શબ્દ-બળ માત્ર જ નથી? એમાં કશું તથ્ય છે ખરું?

પરંતુ, આગ્રેષ્ણકોને મર્મ તો પેલા ૨૦૦ જણની પરિવહને ઉદ્દેશીને જે પાત કહે છે, તે જોતાં મજે છે. તે કહે છે:

'આશા છે કે, એક્સપ્રેસમાં એકલા થયેલા લોકો એટલી મજા વાત બોલનામાં રાખશે કે, દલેરો વર્ષથી આપણા ટાપુએ જે સુરક્ષિતતા ભોગવી છે તે હવે ખોવાઈ ગઈ છે સમા અને ભોગવના મૂળ મુદ્દાને બંધ્યા વગર, તેમની

સત્તા જે હુદાવના કારમારાનાં મુખ્ય બોલોના સંપૂર્ણ અભ્યાસની વડે તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં ફોલેમ્બે થાય; એ તેઓ જેમ સુચવે કે, કાન્સોના દત્તિદાસ, તેની સંદેશો, અને તેનું દરિબિંદુ, એ વિષે ભૂંડવા તથા ભનુવવાને માટે જે નથી તકો આપી છે, તેનો સિદ્ધાંતો લાભ લેવો જોઈએ; તેઓ જે એવી દિમાયત કરે કે, હરકોતોને આપણે અબાસ કરવો જોઈએ અને જગતમાં એક અમ-સત્તા તરીકેના આપણા રથાનની કપર આપણા હવનનું ધોરણ અને આપણી આગાહીનો આધાર છે, એની વધારે વિશાળ સમજ હોવી જોઈએ—એ તેઓ આ કરે, તો તેઓનું કામ ચાક જ થશે.'

એટલે કે, નવી ફુનિયામાં સ્વ-અર્થનો આરક્ષો મુદ્દો તો કુવ નીતિ તરીકે રહેવો જોઈએ.

અને આજના યુરોપની મોકાણ, ત્યાંના મોટા દેશો પોતપોતાને માટે આમ માનીને વર્તે છે, તેમાં જ રહેલી લાગે છે. આથી જ કદાચ, રૂઝેને મુખે શાંતિ અને સર્વોત્તમ શુંબની વાત હોવા છતાં, સો સત્ત્વયુદ્ધ તરફ જ અનિચ્છાએ પણ આકર્ષાય છે, અને એ વિચિત્રતા તરફ પણ અંગ્રેજ વિચારકોનું ધ્યાન નથી, એમ નથી! એમાં જ આપણા યુગની મૂંઝ છે.

વર્ષાનું સરવૈયું

આ અંકે 'શિં' સાં'નું પ્રથમ વર્ષ પૂરું થાય છે, એટલે વર્ષ દરમિયાન થયેલા તેના કામનું સરવૈયું આ અંકની જોડે, વાર્ષિક સુચિરેખા આપવામાં આવ્યું છે. વાચકવર્ગ તે પરથી 'શિં' સાં'ના કામનો અંદાજ કાઢી લઈ શકશે.

આલોકોને વિનંતિ

હવે પછીના અંકથી બીજી વર્ષ શરૂ થશે. વાચકવર્ગ જેવો સહકાર અત્યાર મુદ્દો આપ્યા કયો છે તેવો આવતો રહેશે એવી આશા છે. જે ગ્રાહકોમાં લવાજમો આ અંકથી પૂરાં થાય છે તેઓ બીજા વર્ષનું લવાજમ મનીઓર્ડરથી મોકલી આપશે તો તેમનું વી. પી. ખર્ચ જમી જશે. જે ગ્રાહકોમાં લવાજમો ખલાસ થાય છે તેમને આ અંકમાં રવર સ્ટમ્પ લગાવી ખર્ચ આપેલી છે. આવતા અંક મુદ્દોમાં લવાજમ કે બીજી સૂચના ગ્રાહક તરફથી કાપીલયને નહિ મળે, તો આવતો બીજા વર્ષનો પહેલો અંક વી. પી.થી રવાના કરવામાં આવશે. ગ્રાહકોને વી. પી. છોડાવી શેવા વિનંતી છે. લવાજમ મોકલતી ગખતે ગ્રાહક નંબર અવરંધ જણાવવો.

* આ વર્ણન 'ટાઇમ્સ'નું જ છે. તેમાં રહેલા કદાચ રપદ છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧૯૭

ઈ. સ. ૧૯૩૬-૪૦

વાર્ષિક અનુક્રમણિકા

વિષયસૂચિ

ઉપાસના

કિશોરસ્વાય ૫૦ મશાવાળા ૨૦૬

અનંતરકુલિકન મહિંશાઈ બ. દેસાઈ
(૧) રેરીબની હાથ ૬૩; (૨) ધરતર ૧૩૬; (૩)
ધરતર (આહુ) ૧૧૬; (૪) ન્યાયની વજીલાત ૨૫૧; (૫)
રાજાસરણ ૩૩૨; (૬) જંગલ ૪૧૪; (૭) લોકસેવક
૪૬૧

આચાર્ય શુ આદે છે મં ૧૬૦
અધ્યાત્મ કાકા કાલેલકર ૩૫૪
અનુબંધ ભુવનરામ દવે ૧૨૪
અનુબંધની છબી " " ૨૦૫
અનુબંધનો એકરાર મં ૫૩
અપૂર્વ ચિત્રપ્રદર્શન નગીનદાસ પારેખ ૧૩
અભ્યુષક આરિસદ્ધિ ચૂનીલાલ બારોટ ૩૩૬
અવલોકનકારોને સાથે હિતચિત્ર ૧૦૩
અરોહ અને તેનું ધર્મશાસ્ત્ર ગોપાલદાસ પટેલ ૪૧૦
અરોહ નરસિંહની વાણી મં ૩૮
આર્હિસાની કેળવણી " ૧૦૮
આર્હિસા કે સમયસિદ્ધિ હિંસા ? કિશોરસ્વાય

વ. મરાઠવાળા ૪૪૧
અંદરનો ભેદ કાકા કાલેલકર ૪૪૨
આરંભ તો વાદ રાખો મં ૩૩
આરંભ તો સમજાવો મં ૧૬૧
આરંભ ધ્યાન રાખો મોસારા દેસાઈ ૩
આત્માની કલ્પના કાકા કાલેલકર ૩૪૬
આપણા દેશનું પંચક મં ૨૧૩
આપણું બાળકોની શારીરિક સ્થિતિ

પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ ૨૪૭
આશીર્વાચન વસીલાઈ ૧
ઉદ્યોગ — કેળવણીનું સાધન હાલકાઈ દેસાઈ ૧૫
ઉપદેશક નહિ. પણ સહાનુભવક કાકા કાલેલકર ૪૦૭

એકમતનો આશુભમે ? કાકા કાલેલકર ૪૦૭

કાંતિની આત્મકથા 'લબક' ૪૫૩
કાંતિનો હૃદય અને દેવતા આ. ભાગલ ૨૫૮
કેળવણી અને કામમીમાંસા ગો. ૫૦ ૨૬૪
કેળવણી અને પ્રભાવ મગનલાઈ દેસાઈ ૨૬૦
કેળવણીકાર ટોસ્ટોય : કાન્તિલાલ ત્રિલોકનદાસ ભટ્ટ ૧૭૭
કેળવણીની સફળતાની બે શરતો આ. ૬૫૫ ૨૮૧
ખડા રહેા ફરી અફર નિરધાર : પોપટલાલ પૂ. શાહ ૩૦૪
ખુશીની પ્રશ્નો કાકા કાલેલકર ૧૨૨
ખાદીના અર્થશાસ્ત્રની મૌલિક સમસ્યાઓ
(ગાંધીજીનું આપણું) ૪૦૨

ખેડત જાણ સહતનો કાલેલકર
સાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ (૧) ૨૬૮; (૨) ૩૦૭
ખેડત માટે ગણતનો કાલેલકર
સાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ ૧૫૧

ખેડુશાસ્ત્ર કે પ્રભાવનની મુશ્કેલી
[સાંતિપર્વ, અ. ૧૦૭] ૩૦૧

ખામગોષ્ટી વિજ્ઞાનકાર કોઠારી
(૧) નવરાસનો સદુપયોગ ૬૬; (૨) દુવામાં દોલ
તો દવામાં ૧૧૦; (૩) ચરખાસંધ અને મિલ
ઉદ્યોગ ૨૪૬; (૪) રેડિયો વિ. મિલ ૧૬૩; (૫)
લોકોપયોગી કામો ૨૨૬; (૬) પક્ષાપહીનું ભેર રજા;
(૭) સહકારી મંડળી ૩૩૧; (૮) ગામનોકરનો પગાર
ઉપર; (૯) અમલદારોના પગાર ૩૬૩; (૧૦) રેડિયોમાં
સમાવેશ ૪૨૬; (૧૧) યુવાનોનું જીવન ૪૩૩

ખામગોષ્ટી રેડિયો પ્રચાર સંત નિહાલસિંહ ૩૪૩
ખામગોષ્ટી એટલે કહારો મં ૩૫૪
ગાંધીજીની છેલ્લી ભેટ (એક પત્રમાંથી) ૧૩
ગાંધીજીની શિક્ષણ-ચાલના હાલકા પ્રમોટરી ૩૬૭

ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સોસાયટીના બંધારણમાં ફેરફાર	પહેલી વર્ધા-શિક્ષણ પરિપદ	મગનભાઈ દેસાઈ	૯૭
મગનભાઈ દેસાઈ ૩૭૩; ૪૨૫	પહેલી વર્ધા-શિક્ષણ પરિપદના કસોટી: આયોજનાયક	૧૪૫	
ગુજરાતી કેવી રીતે શીખવવું? નરહરિ દાંડી ૨૦૨	પાઠ્યપુસ્તક-પ્રથા અને વર્ધા-યોજના		
ગુજરાતી ભેટળી	ચોપટલાલ પૂંઠા શાહ ૨૩૨		
ગુરુને (કાવ્ય)	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૯		
ગ્રામપંચાયતનો કાયદો: રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ ૪૬૫	પાઠ્યપુસ્તકોનો પ્રકાર	મગ ૨૪	
ચીનના પહેલા પાંચ પાદશાહો નગીનદાસ પારેખ ૨૪૩	પાષાતીના મનોરથ	મગ ૩૦	
'નગતની મોટામાં મોટી શાળા'	પ્રાચીન દર્શનનો સહાચાર	નગ ૩૦૫	
	પ્રેમ અને ગુણ	કાકા કાલેલકર ૩૬૬	
અવનતત્ત્વો	પ્રોદશિક્ષણની મર્યાદા	મગનભાઈ દેસાઈ ૯	
અવનનિર્વાહ અને અવનવિકાસ	પ્રોદશિક્ષણનો એક પ્રકાર	બળભાઈ મહેતા ૨૬૩	
જીવમી રાજ્ય	પ્રોદશિક્ષણ મટે તારીખ	'સંપ્રાદક' ૨૫૫	
નવી ધરેડનો નિર્જીવ વારસો	પેટ્રોનું ધર્મરાજ્ય	મણિભાઈ મગ દેસાઈ ૧૧	
જેમ જીવે	કુરુસદ માટેની કેળવણી	ગો ૪૫૮	
જોડણીનો પ્રકાર	કુલોનું ગદ્ય	'ગદ્યતિ' ૨૨૦	
	ફેંસવાની જગતી રીત	ગો ૧૫૪	
દેહકે રચનાના સાત નિયમો	બાલવાકીનો પ્રયોગ	બળભાઈ મહેતા ૨૧૭	
ડૉ. મોન્ટેસોરીનાં બે પ્રવચનો	બાળકોનો સ્વયંવિકાસ	દિલખુરા દીવાનજી ૩૮૫	
ડૉ. વિમ્મડ ફુડેનો સિદ્ધાંત	જીવનનો અભ્યાસ	ગોપાળદાસ પટેલ ૪	
તમે તમારો દીકરો બનો	જીવિ અને તેનો વિકાસ	કાકા કાલેલકર ૪૬	
તહેવારો અને શિક્ષણ	લેખી અવનનો પાથો	આગ કૃપાલાની ૫	
તુકારામની વાણી	મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી		
૮૪૪, ૮૫, ૧૨૮, ૧૭૧, ૨૦૪, ૨૬૦, ૨૮૩, ૩૩૮, ૪૫૨	ગોપાળદાસ પટેલ ૪૫; (૧) ૮૮; (૨) ૧૨૬		
ત્રણ પુરાતન વટરૂંઘા	મદાપના કૌતુહલ	મગ ૨૨૭	
ધામજીની વર્ધા-શાળા	મદાપુરુષની સાચી પૂજા (મદાપરિનિર્વાણ સુત્ર ૫)	૨૫	
	માણસની સ્વાભાવિક અદ્વિતિયતા		
હુરેલી શિવનાથ	કિશોરકાલ ધન મશરૂવાળા ૨૮૪; ૩૨૬; ૩૬૬		
દેશપરદેશની કેળવણી	માતૃભાષાની આરાધના	મગ ૨૧૬	
	માનસિક વિકસિત્વાલય	ગોપાળદાસ પટેલ ૧૮૪	
ધન્યવાદ	'મારી માતાએ બે જગ્યા' રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ ૩૩૭		
ધર્મોન્વર	'મુજબજીવો સંતોષ' કિશોરકાલ ધન મશરૂવાળા ૨		
ધર્મોપદેશ કરવાની રીત	'મૈટ્રિક કોષા અંગ્રેજી' મગનભાઈ દેસાઈ ૧૭૨		
નરમશ, નરમોથ ને નરવધ	સુદના દેશમાં	મગ ૧૪૪	
નવસારી	સુતોપની વાદવારથળી	મગ ૩૧	
નવા વિદ્યાર્થીનાં ઓખરો	'યોગ્ય અવસરનું'	સ્વામી આનંદ ૨	
નવી કેળવણીનો કોલ	રજુનિતરામ સુધર્મચંદ્ર	નગ ૨૨	
નવી દળની હાઈડ્રલ	રાજ્યનો પાથો	નગ ૧૦૯	
નાનાં રાષ્ટ્રોની ગુદનીતિ	રાષ્ટ્રધાનો પ્રચાર અને પ્રચારક		
નાદક બુદ્ધિબેદ	મદાદિવ દરિયાઈ દેસાઈ ૧૬૫		
નિષ્કામ આત્મજાન	કાકા કાલેલકર ૧૨૩		
પ્રચાર અને સેવા	કાકા કાલેલકર ૨૫		
પહેલી પચાઈનીવાયક પુસ્તકોની યાદી			
પાંદુરજ દેશપાંદે ૩૮૨			

લોક્સભાસની મર્યાદાઓ	'એક વાચક' ૪૨૩	સેલ્યુલીર સેલેરીસ	મં ૩૬૧
લોકસભાસન—સર્વોત્તમ રાજ્યપદ્ધતિ: મણિભાઈ દેસાઈ	૨૧૪	સંલ્પ સમાન કમું શ્રેષ્ઠ નથી	ગ્રાં ૫૦ ૪૭૧
લોકશિક્ષણમાં વર્ગીકરણનું સ્થાન: બળવલાઈ મહેતા	૧૮૧	સમુદ્ધાનિદે	કાઠા કાલેલકર ૧૬૨
લઘુશિક્ષણની પ્રથમ પ્રવૃત્તિઓ: દિલ્લિપુર સદીવાનજી	૧૦૨	સર્વધર્મી સંગૃહીતો મૂળ	" " ૩૨૪
લઘુશિક્ષણ અને પાઠ્યપુસ્તકો: ત્રિલુપ્તદાસ પાનવાલા	૧૦૦	સદશિક્ષણ	" " ૨૦૬
લઘુશિક્ષણ એક મુદ્દવતો પ્રશ્ન એક શિક્ષક	૪૨૦	સંસ્કૃતિની સનાતનતા	" " ૩૪૧
લઘુશિક્ષણનું હોદ્દા: અનુબંધ	કાઠા કાલેલકર	સંસ્કૃતિ-પ્રેમી રામ	તં ૧૪૬
	૮૧; ૨૪૧; ૨૬૧	સાચો વહ	ગ્રાં ૫૦ ૩૬૦
લઘુશિક્ષણ—બાળકોનું ધર	મં ૧૭૩	સુલેખનકળા	કાઠા કાલેલકર ૪૦૬
લઘુશિક્ષણના સમન્વયે	દિલ્લિપુર સદીવાનજી	સેવાબંધી શાળા	આચંનાથકમ્ ૨૧
લઘુશિક્ષણની પ્રગતિ	મં ૨૬	સેવકોના પંચાંગ પં. દરબારીલાલ	'સત્યભક્ત' ૩૫૧
લઘુશિક્ષણનો એક નમૂનો કિશોરલાલ ધં મરાઠવાળા	૨૪૩	સેવાની દીક્ષા	રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ ૨૦
લઘુશિક્ષણ પ્રદર્શન—૫૧૧ બળવલાઈ મહેતા	૧૩૪	સૌજન્યવળી અને હૃદયોગ	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૨૭
લઘુશિક્ષણ અંગ્રેજી	દુરિહર બંદે	સ્વતંત્રતા અને નિયમન	કિશોરલાલ ધં મરાઠવાળા ૧૬૧
(૧) પ્રારંભિક ૧૮; (૨) શિક્ષણ ૪૬; (૩) અધ્યાપિકા ૧૦૬; (૪) રોજાંસ અને કાલકાપન	૧૪૨; (૫) કાયાચંત્ર ૧૮૭; (૬) સુચેદિય અને સુચરિત ૨૨૫; (૭) સિદ્ધાંતસાધન ૨૪૪; (૮) નક્ષત્રો ૩૦૨; (૯) પ્રકીર્ણ ૩૪૪; (૧૦) પંચાંગ: વાર અને નક્ષત્ર ૩૮૮; (૧૧) પંચાંગ: તિથિ, કરણ અને ચોગ ૪૧૮; (૧૨) ૪૬૪	હિંમત ઉમર	ચૂનીલાલ બારોહ ૩૭૫
		ઉત્તર ઉત્તરમાન	" " ૪૫૫
નવું વાચન			
અભિતા	પાં ૩૪	અરકચાલા વાંદરા	મં ૧૧૧
અરકચાલા વાંદરા	મં ૧૧૧	અભિતા	મં ૪૭૮
અભિતા	મં ૪૭૮	અપરાધી	મં ૧૬૫
અપરાધી	મં ૧૬૫	આપણું વિચારન સાદિત્ય	તં ૪૩૩
આપણું વિચારન સાદિત્ય	તં ૪૩૩	હિંમત પ્રવેશપાથી	મં ૩૫૫
હિંમત પ્રવેશપાથી	મં ૩૫૫	કેળવણીના પાયા	મં ૩૬
કેળવણીના પાયા	મં ૩૬	મણિપ્રવેશિકા	મં ૨૩૪
મણિપ્રવેશિકા	મં ૨૩૪	આમડાંની વડારે	મં ૩૫
આમડાંની વડારે	મં ૩૫	સુવંશતની આદેશતા	મં ૧૫૫
સુવંશતની આદેશતા	મં ૧૫૫	મુલે પેલકર	તં ૨૩૬
મુલે પેલકર	તં ૨૩૬	આમતા અને બીજા કાંચા	મં ૨૩૭
આમતા અને બીજા કાંચા	મં ૨૩૭	આચાર આચારમાં	મં ૧૧૩
આચાર આચારમાં	મં ૧૧૩	આચાર કાચાએ	મં ૨૩૫
આચાર કાચાએ	મં ૨૩૫	અનંદ અને વિજ્ઞાન	મં ૪૭૬
અનંદ અને વિજ્ઞાન	મં ૪૭૬	અનંદેશ આદં	મં ૪૭૮
અનંદેશ આદં	મં ૪૭૮	અનંદ અને કેટલી	તં ૧૫૬
અનંદ અને કેટલી	તં ૧૫૬	લોકલોકની નીતિકયાઓ	મં ૪૩૫
લોકલોકની નીતિકયાઓ	મં ૪૩૫	તેવીસ પત્રો	મં ૩૬૪
તેવીસ પત્રો	મં ૩૬૪	ત્રીજી ચોપડી	મં ૪૩૫
ત્રીજી ચોપડી	મં ૪૩૫	નવું રેલવે રેલવે	મં ૪૭૮
નવું રેલવે રેલવે	મં ૪૭૮	નીતીની નોંધપાથી	મં ૧૧૨
નીતીની નોંધપાથી	મં ૧૧૨	પરવેશી	મં ૧૧૨
પરવેશી	મં ૧૧૨	પરવેશી	પાં ૧૧૩
પરવેશી	પાં ૧૧૩	પ્રગતિના છ મહિનાઓ	મં ૩૫
પ્રગતિના છ મહિનાઓ	મં ૩૫		

પ્રેરક વ્યાખ્યાનમાળા	મં	૩૫૫	કેટલાક ગુજરાતી પત્રોમાં ૩૫૬; કેટલાક પરિભાષિક
પ્રેરકનું આદર્શ નમર	મણિભાઈ દેસાઈ	૭૨	રાખેલો ૭૬; ૧૫૮; ૨૩૮; કેળવણી અને પદ્ધતિ ૨૭૮;
બાળકોનો બાગ	મં	૩૫૫	કેળવણી અને હકીકત ૨૭૮; કેણુ કોનો ન્યાય તેમણે ?
બાળવિદ્યાર અર્થાત્ સુગમ ફળવાદી	મં	૩૫૫	૩૫૭; કોમી સ્વરમાં નકામાં છે ૩૫૬; કોલેજનો વિદ્યાર્થી
બિનકું	ગોં	૨૭૪	૪૩૮; ક્યાંક ભારે બૂબ છે ૨૭૬; 'કલમ'નું બિલ ૪૩૬
માનવ દેહમંદિર	મં	૭૪	ચુલ્લસત વનકીચુલ્લર ચોસાયટી ૭૬; ચુલ્લસતી
મુન્તકા કમાલ પાશા	ચૂં	૩૫૬	માધ્યમની રવાનાવિક સરળતા ૩૫૬; ચુ. વ. સોનો
મુંબઈની કેળવણી-૧૯૩૭-૩૮માં	મં	૭૫	કાયાપલટો ૩૧૮
મુરોપની બીવરમાં	મં ૭૦ દેં	૧૫૭	ગોખવડની બરૂર મં ૩૫૭
રસમય કહાણીઓ	મં	૧૧૧	'કમળાનું' કિં ૬૦ મં ૪૪૦
રા'બ'ગાળગિયો	મં	૩૬૫	નોરણીની કેટલીક બૂલો મં ૩૨૦; નોરણી માટે
રાષ્ટ્રમાધ્યમી ગુજરાતી કોશ	એન્ને	૧૬૬	બીસાકોશ ૨૩૮
રાષ્ટ્રમાધ્યમ-પરિચય ભાગ-૧	નં	૧૬૬	લે. મોન્ટેસોની બચે પધારો ૭૮
લક્ષમાં રાખવા જેવી પાંચ બાબતો	મં	૩૧૫	તહેવારો દ્વારા કેળવણી ૩૫૬
લોક સાહિત્ય	ચૂં	૩૫૬	ધાય તો કેટું સુંદર ૪૭૬
વસુધરાનાં વહાલાં દવલાં	મં	૧૬૪	દાકતરની શ્રી ૧૬૦; રીનબંધુ એન્' ૩૧૬
વળામણાં	મં	૨૭૫	ધડો લેવા લાયક ૨૮૦; ધૂળમાંથી ધાત ૧૨૭
વાચન પ્રવેશપોથી	મં	૩૫૬	નવનવની વેદના ૩૧૬; નવા નવાનાનાં ચિત્ત ૭૭
વૈવિશાળ	મં	૧૬૫	પદ્ધતિ પર અભિપ્રાય ૧૬૭; પરદેશી વસ્ત્રોનો પ્રદર્શન-
શરદભાષુની બાળવાતો	ગોં	૨૭૪	ગણો ૩૫૭; પરિભાષા માટે માગણી ૧૬૬; મં પા સુદની
શાકભાજીની વાદી	મં	૩૫૫	પ્રગતિ મં ૩૨૦-૨૦૦; 'પુનઃ દરિ ૭૭' મં
શાંતિકાચ	મં	૪૭૮	૩૬; પુના માધ્યમિક શિક્ષણ પરિષદ ૧૬૬; પોલ
શ્રમજી નારદ	મં	૪૭૮	બ્યુરોની આમાલી ૪૩૮; પ્રકાશન દ્વારા સેવા ૭૮;
શ્રી. મહર્ષિ	મં	૨૬૫	પ્રબંધીય કેળવણી મં ૨૭૦; પ્રાથમિક શાળાનું સમ્બં-
સમરમણ	મં	૩૬૫	ચિત્ર ૩૬૦; પ્રોફેશનલ શિક્ષણના વાર્ષિક દેવાલ ૩૧૭
સદાકાર	વિં	૪૭૮	'Fad' નો પર્ચાય ૨૦૦; 'Form' અને 'Out' ૨૭૬
સહેલી વાતો	મં	૧૧૧	બાળકવિઓને ૧૬૦; બાળશિક્ષણ અને દર્શન ૨૮૦;
સંસ્કૃતિનાં વહેણ	પાં	૨૭૬	બાળશિક્ષણ સ્વર ૨૭૬
સુમન-સૌરભ	મં	૪૩૫	માધ્યમિક શાળાઓ પર આક્રમ ૭૬; માધ્યમિક શિક્ષક
સુવાસનંદ્ર	ગોં	૨૭૪	પરિષદને વિનંતિ ૩૬૦; માર્શલ પેનનો એકસાર ૪૩૭;
સુશીલાનો રવ	સાંસો	૩૧૪	મુંબઈ યુનિવર્સિટી અને રાષ્ટ્રભાષા ૮૦; મેડમ મોન્ટેસોનીને
હિંદુ મુસ્લિમ રાજકારણ	ચૂં	૪૩૩	વિનંતિ ૨૮૦
હિંદુસ્તાની પાઠમાલા	ગોં	૩૬૬	યુનિવર્સિટી આ કવન માગે છે ૧ ૪૩૬
હિંદુસ્તાની પ્રવેશિકા	ગોં	૩૬૬	રજીસ્ટર ચંદ્રાની પ્રતિષ્ઠા ૩૫૬; રજીસ્ટર સુવર્ણ-
ઉદયત્રિપુટી અને બીજાં કાવ્યો	ચૂં	૨૩૭	ચંદ્રકાનની નીતિ ૪૮૧; રાષ્ટ્રોની ચંદ્રીપદની ૪૩૭;

માસિક વિવેચન

'અર્થ' નોર્થ એ મં ૧૧૬; અવળી કતિદાસ-દક્ષિ ૨૭૮
 'આધ્યાત્મિક અકામજી' મં ૪૦૦; આપણી બાપા
 નં ૧૨૦; આત્માર મં ૪૦
 કલોત અને વૈવિધ્યરસ ૧૬૭; ઉપયાની પ્રકાશનો ૪૪૦
 એક ધ્યાનપાત્ર પ્રેશન ૧૧૮; એક રાષ્ટ્ર-પર્ચાયનો
 પ્રથ ૩૬૮; એક રાષ્ટ્રીય કેળવણીકાર તથા ૩૬૮; એક
 શિક્ષણ પત્રિકા ૩૬૮
 વર્ષીકાતમે ધંધો ૧૫૬; પધારે ધ્યાનની બરૂર ૧૧૮;
 વર્ધા-કેળવણીના શિક્ષકને ૧૬૦; વર્ધાચોળના એક સાધના
 ૨૪૦; વર્ધાચોળનાની દક્ષિ ૨૩૬; વર્ધાચોળનામાં કલ્યાન-
 કામ ૩૧૮; વિદ્યાધાઓ માટે ગુનવેશ ૮૦; વેરવી વેર
 ના રામે ૪૮૦
 સહેલી રવચ્છતા ૨૩૮; સહેલી વિં આમડાં ૨૩૬;
 સહેલી વિં આમડાં ૩૫૬; સાંતિનાં શુદ્ધ ૪૮૦; શિક્ષકનો

આદર્શ ૧૯૮; 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ની મુદ્રા ૭૬; શિક્ષણની 'ઉદ્યોગપદ્ધતિ' ૧૧૭; ચિરંતનો સિદ્ધાંતનો અભાવ ૧૬૯

સરકારી પાઠ્યપુસ્તક સમિતિ કાર્ય; સહકારની વિનંતી ૩૮; સહશિક્ષણ ૧૬૮; સંકલિત વધારાની ૪૮૨; સંસ્કૃતિનાં ધાવણ ૪૭૬; સાચું હોય તો ભય'કર ૧૬૬; સામે પ્રશ્ન ૧૧૬; સિતેરમી વર્ષમાંક ૭૬; સુરક્ષિતતા અને કૃત્ય ૪૮૨; સ્વં આચાર્ય' સમદેવજી ૧૫૮; સ્વચ્છતા અને બાળકો ૨૩૮; સ્વચ્છતા અને શિક્ષણ ૨૩૬; સ્વતંત્ર દેશની શાળાઓ ૪૦૦

લેખકસૂચિ

અમીનદ, રવામી — 'ગ્રામ્ય અવસરનું' ૨
આશ્વનાયકમ — પહેલી વર્ધા-શિક્ષણ પરિપદના ઠરાવો ૧૪૫; સેવાવની શાળા ૨૧

એક વાચક — લોકશાસનની મર્યાદાઓ ૪૨૩
એક શિક્ષક — વધ્યાચાળના — એક મૂંચવતો પ્રશ્ન ૪૨૦; શાળામાં રસોપાસના ૨૬૧

દીવેશ્વર, હામ — અંકરનો ભેદ ૪૪૧; અધ્યાત્મ ૩૫૪; આત્માની કલ્પના ૩૪૬; ઉપદેશક નહિ, પણ સહાનુ-ભૂત ૪૦૭; એક મતનો અણુપ્રમેય ૧૪૦૫; અણુઓની પ્રક્રી ૧૨૨; અવનતવેગ ૩૭૪; એમ જુઓ ૩૮૧; ત્રણ પુરાતન વટવટી ૩૬૧; કુદૃષ્ટી ચિંતના ૪૦૮; નાનાં શાળાની બુદ્ધિનીતિ ૩૭૫; નિષ્કામ આત્મતણ ૧૪૩; પ્રેમ અને શુભ ૩૬૬; શુદ્ધિ અને તેનો વિકાસ ૪૬; સમૂહનું ચિંતન ૧૨૩; દેશિયો કે અજ ૧ ૨૫; વધ્યાચાળનાં હાર્દ — અનુબંધ ૮૧, ૨૪૧, ૨૬૧; વિદ્યાનો કમ ૧૪; ગિવનાથ અને ઈશ ૨૮૮; શુભાશિષ ૨; સુપ્રદક્ષિનદે ૧૬૨; સર્વધર્મો સંસ્કૃતિનાં મૂળ ૩૨૪; સહશિક્ષણ ૨૦૬; સંસ્કૃતિની સનાતનતા ૩૪૧; સુલેખનકળા ૪૦૬

નિબંધન — 'જમખાનું' ૪૪૦;
કૃપાલાની, આન — કેળવણીની સફળતાની બે શરતો ૨૮૫; બાની અવનતો પાયા ૫
કોહારી, વિક્રમદાસ — ગાળનોથી ૬૯, ૧૧૦, ૧૪૯, ૧૯૩, ૨૨૬, ૨૭૧, ૩૧૧, ૩૫૨, ૩૬૨, ૪૨૬, ૪૭૩

'ગદ્યવૃત્તિ' — કૃષ્ણનું ગદ્ય ૪૨૦
ગાંધીજી — ખાદીના અર્થશાસ્ત્રની ઐતિહાસિક સમસ્યાઓ ૪૦૧; શુભચાની જોડણી ૨૦૧; તીરોની અર્થસાને પ્રયોગ (આપણ) ૪૪૪
ગો ૫૦ — કેળવણી અને કામમીમાંસા ૨૯૪; ટકાકે વસાવના સાત નિયમો ૩૪૨; તમે તમારેક દીવો બનો ૬૪; ધર્મોપદેશ કરવાની રીત ૪૨૬; દુરસદ

માટેની કેળવણી ૪૫૮; બિનનું ૨૭૪; વિદ્યાર્થીઓની બેદરકારી ૪૪૭; શરદાસુની બાળવતી ૨૭૪; સત્ય સમાન હતું એક નથી ૪૭૧; સાચો પત્નું ૩૬૦; સુવાચન' ૨૭૪; હિંદુસ્તાની પાઠમાલા ૩૬૬; હિંદુસ્તાની પ્રવેશિકા ૩૬૬

ગૂઠ — આમમાલા અને બીન' કાળો ૨૩૭; મુદતકો કમાવ પાશા ૩૫૬; લોકસાહિત્ય ૩૫૬; હિંદુનું મુસ્લિમ સામકારણ ૪૩૩; હૃદયચિત્રણ અને બીન' કાળો ૨૩૭

જિજ્ઞાસુ — વ્યાકરણના પ્રશ્નો ૪૨૪
જે જે — શબ્દમાધાનો શુભચાની કોશ ૧૬૬

જીવીર હોસેન — નવી કેળવણીનો કોશ ૩૨૧
કોકર, રવીન્દ્રનાથ — શરીર મનનો અખંડ સંબંધ ૬
તંત્રી, સિંહ સાન — વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો ૩૭૬; ૪૬૬

દેવ, જીવતરામ — અનુબંધ ૧૨૪; અનુબંધની કળા ૨૦૫; નવા વિદ્યાર્થીનાં બીન' ૭; વિદ્યાર્થીઓ મારફત પ્રોદશિકા ૪૭

દાદા, ધર્મોપદેશ — આંધીજીની શિક્ષણ શાળા ૩૬૭
દીવાનજી, દિલ્લુશ — બૂની ધરેડોનો નિર્ણય વારસો ૫૪; બાળકોનો સ્વયંવિકાસ ૩૮૫; વધ્યા-કેળવણીના પ્રયોગનાં અવસ્થાનો ૧૦૧; વધ્યા-શિક્ષણના સમન્વયો ૧૭૮

દેશપાંડે, પાંકુરંજ — પહેલી પસંદગીવાચક પુસ્તકોની યાદી ૩૮૨

દેસાઈ, મુનમોહ — કેળવણી અને પ્રવૃત્તિ ૨૬૦; શુભચાત વર્તકજીવર સોસાયટીના બંધારણું ફેરફાર ૩૭૩; ૪૨૫; જોડણીનો પ્રશ્ન ૧૪૦; નરભક્ષ, નરમોષ ને નરવધ ૪૦૬; નાદકે બુદ્ધિરેકે ૮૬; પગાર અને સેવા ૩૦૬; પહેલી વધ્યા-શિક્ષણ પરિપદ ૬૭; પ્રોદશિકાજીની મર્યાદા ૬; 'ગોટ્ટિકે બ્રાહ્મણ અંગ્રેજ' ૧૭૨; શિક્ષકના માનસનો વિચાર ૩૨૨; શિક્ષણ અને સમાજ ૪૩; સૌકિયજી અને ઉદ્યોગ ૧૨૭

દેસાઈ, અણુભાઈ — અનંતશત્રુ સિંહન ૬૩, ૧૩૬, ૧૬૬, ૨૫૨, ૩૩૨, ૪૧૪, ૪૬૧; લોકશાસન — સર્વોત્તમ સામ્યપદ્ધતિ ૨૧૪; પેટોનું ધર્મશાસ્ત્ર ૧૧

દેસાઈ, મહાદેવ દરિયાઈ — રાષ્ટ્રમાધાનો પ્રચાર અને પ્રચારક ૧૬૫

દેસાઈ, મેરાશજી — આટલું બધા રાખતે ૩
દેસાઈ, જીવમોહ — ઉદ્યોગ — કેળવણીનું સાધન ૧૫
દેસાઈ, આનંદચંદ્ર — શબ્દોના વંશ ૬૫, ૬૧, ૧૩૩, ૧૮૩, ૨૬૩, ૨૬૬, ૩૪૬, ૩૮૭, ૪૨૪

ન૦ — આપણી બાબા ૧૨૦; આપણું વિવેચન સાહિત્ય
૪૩૩; શુદ્ધ પોલાંડ ૨૩૬; જુદામી રાજ્ય ૧૦૬; જુદી
અને કેતકી ૧૫૬; પ્રાચીન ઈન્દિયનો સંદાયાર ૩૦૫;
રાષ્ટ્રભાષા પેરિયય બાં ૧ ૧૬૬; રજુગિતરામ
સુવર્ણચંદ્રક ૨૨; રાજ્યનો પાયા ૧૦૬; સંસ્કૃતિ-
પ્રેમી રાજ ૧૨૬

નિહાલસિંહ, સંત — ગામડાંમાં દરિયાપ્રચાર ૩૪૩

પટેલ, ગોપાળદાસ — અરોગ અને તેનું ધર્મરાજ્ય ૪૧૦;
ડો. સિમ્મંટ ફૂનો સિદ્ધાંત ૫૭; જીવનનિર્વાહ અને
જીવનવિકાસ ૨૨૧; જીવનો ચમત્કાર ૪; મનુષ્યની
સર્વાંગીય કેળવણી ૪૫, ૮૮, ૧૨૬; માનસિક વિકા-
સાશ્રય ૧૮૪; શિખવાડનાર અને શીખનાર ૩૭૭

પટેલ, રાવજીભાઈ નાથાભાઈ — ખેડૂત ક્ષણ રાહતનો
હાથદો ૨૬૮, ૩૦૭; ખેડૂત માટે ગણોત્તમો હાથદો
૧૫૧; ગ્રામ પંચાયતનો હાથદો ૪૬૫

પટેલ, રાવજીભાઈ મણિભાઈ — ‘મારી માતાએ બે ભણ્યા’
૩૩૭; સેવાની કીર્ત્તી ૨૦

પરીખ, નરદરિશાઈ દ્વા૦ — ગુજરાતી કેવી રીતે શીખવવું?
૨૦૨; બાળક લોકસેવાના માર્ગો ૩૨૬

પાનવાલા, ત્રિભુવનદાસ — વધાયોજના અને પાઠ્ય-
પુસ્તકો ૧૦૦

‘પારસી પ્રકાશ’ માંથી — નવસારી ૬૨

પારખ, નગીનદાસ — અપૂર્વ ચિત્રપ્રદર્શન ૬૩; ચીનના
પહેલા પાંચ પાદશાહો ૨૪૩; સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી વીર
હાથા હુદાર ૨૧૫

પાં૦ — અસ્તિતા ૩૪; પરાજય ૧૧૩; સંસ્કૃતિનાં વહેણ ૨૭૬

ખંડેરા, ચૂનીલાલ — અખબક અરિસદિદ ૩૩૬; હજરત
કમર ૩૭૫; હજરત ઉસમાન ૪૫૫

ખેડ, માનિપાત્ર — કેળવણીનાર ટોડરોય ૧૭૭

ખેડ, હરિદર — વહેવારુ ખગોળ ૧૮, ૪૬, ૧૦૬, ૧૪૨,
૧૮૭, ૨૨૫, ૨૪૬, ૩૦૨, ૩૪૪, ૩૮૮, ૪૧૮, ૪૬૪

ખાનવત, અંબાબાઈ — કાંતણનો ઉદ્યોગ અને સ્વસ્થતા
૨૫૮; તહેવારો અને શિક્ષણ ૩૩૧

મ૦ — જુઓ ‘માસિક વિવેચન’ તથા ‘નવું વાચન’
એ વિષયનુસિના ખંડો.

મંબાંહે૦ — ૫૧ સરીની પ્રગતિ ૨૦૦; પંચેટાનું આદર્શ
નગર ૭૩; સુદોષની બીતરમાં ૧૫૭

મથવાળા કિં૦ ૬૦ — અહિંસા કે સમજુદ્ધિથી હિંસા?
૪૪૧; ઉપાસના ૨૦૬; હકારામની વાળી ૮, ૪૪,
૮૫, ૧૨૮, ૧૭૬, ૨૦૪, ૨૬૦, ૨૮૩, ૩૩૮, ૪૫૨;
ધર્મનંતર ૪૧; માણસની સ્વાભાવિક અહિંસારતિ
૨૮૪, ૨૨૬, ૩૬૬; ‘મૂંઝવણભર્યો સંતોષ’ ૨;
વર્ધા-શિક્ષણનો એક નમૂનો ૧૪૩; શું સ્વાધીનતા
માટે લડાઈ આવશ્યક છે? ૧૨૧; સ્વતંત્રતા અને
નિયમન ૧૬૧

‘મહાપરિનિર્વાણુચ-૫’ — મહાપુરુષની સાચી પૂજા ૨૫
મહેતા, ભજલભાઈ — પ્રૌઢશિક્ષણનો એક પ્રકાર ૨૬૩;
બાલવાકીનો પ્રયોગ ૨૪૭; લોક-શિક્ષણમાં બંનેતપનોનું
રશાન ૧૮૧; વર્ધા-શિક્ષણ પ્રદર્શન — પૂના ૧૩૪
માન્ટેસોરી, ટો૦, નાં બે પ્રવચનો ૨૬૬

૨૧૦ સો૦ — સુશીલનો દેવ ૩૧૪

‘સુખ’ — કામગીની આત્મકથા ૪૫૩

વહીલભાઈ — આશીર્વાચન ૧

વિ૦ — સહકાર ૪૭૮

શાહ, ચોપટલાલ ચોર્ધિદલાલ — આપણાં બાળકોની
સારીરિક રિયતિ ૨૪૭

શાહ, ચોપટલાલ પું૦ — ખડા રહો કરી અક્ષર નિરખાર
૩૦૪; પાઠ્યપુસ્તક-પ્રધા અને વર્ધા-યોજના ૨૩૨

‘શાંતિચર્ચ’-અં૦ ૧૦૭ ‘માંથી — ગણુરાજ્ય કે પ્રજાતંત્રની
મૂળશક્તિ ૩૦૧

‘સંતબક્ત’, પં. દરબારીલાલ — ગેવકનો વેરાગ્ય ૩૫૧
‘સંચાલક’ — દેશપરદેશની કેળવણી ૧૭૪; પ્રૌઢ શિક્ષણ
માટે તાલીમ ૨૫૫

સાચ્વા દિલ્લિલક — અવલોકનકારોને ૧૦૩

સેનદરશિખ — ગુરુને (કાવ્ય) ૧૬

અમારાં કેટલાંક શાળાપંથોગી પુસ્તકો

(સુંલઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલાં છે.)

આત્મકથા (બન્ને ભાગ એકત્રિત)	૧-૦-૦	વધી શિક્ષણ થોળના	૦-૧૦-૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૦-૧૪-૦	ગાંધીજીની સાધના	૧-૪-૦
ખરી કેળવણી	૦-૧૨-૦	સત્યાગ્રહી ગેરીસન	૧-૦-૦
કેળવણીના કાયદો	૧-૦-૦	સીતાહરજી	૦-૧૨-૦
અહિંસા	૦-૮-૦	ચીનનો અવાજ	૦-૮-૦
' નીતિનાશને માગે ' ઇફી આશ્વત્થિ	૦-૪-૦	મધપૂરો	૦-૧૦-૦
ત્યાગભૂતિ	૦-૧૨-૦	ગૂજરાતી પહેલી ચોપડી (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ)	૦-૨-૦
અનાસ્ત્રુતિયોગ	૦-૨-૦	ગૂજરાતી બીજી ચોપડી (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ)	૦-૨-૬
ગીતાપદ્યકોષ	૦-૪-૦	આર્થ વિદ્યા વ્યાખ્યાન માળા	૨-૦-૦
૬૦ આંધ્ર સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભાગ ૧-૨	૧-૧૨-૦	બૌદ્ધતંત્રને પરિચય	૨-૦-૦
ચેરરડાનાં અનુભવ	૦-૧૨-૦	કાવ્યપરિચય ભાગ ૨ નો નવી આશ્વત્થિ	૦-૧૨-૦
હિંદુ દેવરાજ્ય ગાંધીજીનાં હસ્તાક્ષરમાં,		જિનામકમાર્ગમંદ્ર	૧-૪-૦
સાદું પંકું ૧-૪-૦; ખાદીનું પંકું	૧-૧૨-૦	સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ	૪-૦-૦
સત્યાગ્રહની મર્યાદા	૧-૪-૦	રાષ્ટ્રભાષાનો ગૂજરાતી કોશ	૧-૮-૦
વિરાજવહુ	૦-૧૦-૦	આખાં હિંદુસ્તાન !	૧-૦-૦
તજુ વાતાંબો	૦-૧૨-૦	બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૧-૧૨-૦
લોકમાતા	૦-૪-૦	જપજી	૦-૬-૦
જીવનવિકાસ	૨-૮-૦	આમજનનમંડળી	૦-૨-૦
જીવનસંસ્કૃતિ	૨-૮-૦	મહાત્માનાં ગીતો બીજી આશ્વત્થિ	૦-૧-૬
જીવનભાવતી	૨-૮-૦	મુખમતી	૦-૧૨-૦
નામાનાં તારવો	૨-૮-૦	સમાધિમાગ	૦-૮-૦
નવલયંત્રાવહિ	૨-૦-૦	મુતનિષાત	૧-૦-૦
શ્રીકૃંદુકાચાર્યનાં તજુ રત્નો	૦-૮-૦	કાવ્યપ્રકાશ ભાગ ૧ લો	૧-૮-૦
મહાવિરરત્નાભીનો અંતિમ ઉપદેશ	૧-૦-૦	કર્મયોગ	૦-૬-૦
શ્રીભગવતી-સાર	૨-૦-૦	મરુકુંજ બીજી આશ્વત્થિ	૦-૮-૦
શ્રી મહાવીરરત્નાભીનો સંયમધર્મ	૧-૦-૦	આપણો આર્થિક પ્રશ્ન	૧-૦-૦
ચાલણગાદી સુધારેલી નવી આશ્વત્થિ		શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦
(નાની થોડી એકત્રિત)	૦-૧-૦	ત્યારે કરીશું શું ?	૧-૦-૦

નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ નં. ૧૦૫, અમદાવાદ

વિજ્ઞાન અને ઈશ્વર

વિશ્વમાં કાયદો સર્વોપરી છે એવું સમર્થન કરવાની સાથે આપણી ઈશ્વર-વિષેની કલ્પના નીચી પડે છે, એવી ટીકા કરવામાં આવે છે. પરંતુ વસ્તુમાં પર અધિકાર બોગવતા સનાતન કાયદાઓની કલ્પના એક વાર મજબૂ પાકે પાયે કરી દે. આ કાયદાઓ દેશકાલની અનુભવામાં અચર અચર રૂપે વર્તે છે એમ યરોચર સંમંજસ; અને ઈશ્વર-તત્ત્વ એ કાયદાઓમાં અને એની પાછળ રહેલું છે એમ જોવામાં આવે; કાંક વાર થતા અપવાદ જોવામાં આવે તેમનામાં નહિ પરંતુ આ અવરિચિત વિશ્વરચનાની હરતી તથા પ્રક્રિયાની જ અંદર ઈશ્વર-તત્ત્વનાં દર્શન કરવામાં આવે;—તો પછી આપણને એ રીતે એક એવા ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે કે જેની ભવ્યતા, આપણો કોઈ પણ પૂર્વજ એની ઉત્તુંગમાં ઉત્તુંગ-આધ્યાત્મિક કલ્પના દોઝરીને પણ જોઈ શક્યો હશે, તેથી ત્થી મળ્ય છે. વિજ્ઞાન ભૂમિગત-ઉતારી પાડતું નથી; તે તેને અમાપ જિયું પદ અર્પી શકે.

જો વાત ખરી છે કે, વિશ્વરચનામાં વિજ્ઞાન પ્રાકૃતિક અને આધિ-પ્રાકૃતિક વચ્ચે ગર્ભાદાની દેખા નથી બોળી શકતું. આપણા જ્ઞાનના અને અજ્ઞાનના ક્ષેત્ર વચ્ચે એવળી એક સીમા હયાત છે; ભરે એ આધીપાછી થતી રહેતી હો, પણ તે રપટ રહેલી તો છે, એમાંના એકને ‘પ્રાકૃતિક’ અને બીજાને ‘આધિ-પ્રાકૃતિક’ કહેવાનું કોઈ પસંદ કરે, તો તેથી કથું બારે નુકસાન નથી થતું. એ તો આપણું મનુષ્યોની રવભાગત વૃત્તિ છે કે, જે બેદા આપણે માટે માત્ર સાપેક્ષ જ હોય, તેને આપણે જાણે કે તે કશાક આત્મતિક હોય. એમ ગણીને ગાલીએ છીએ. પરંતુ આને અંજે જો એવી ગણના કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે કે, એક મનુષ્યનું ક્ષેત્ર છે અને બીજું ઈશ્વરનું ક્ષેત્ર છે, અને આ જાતની જુદાઈ એ ઈશ્વરની મોટાઈ અને ધર્મની શક્તિને વધારનારી છે, —આમ જો થાય તો તેમાં પરેખંટું નુકસાન છે. કારણ કે આની અસર તો તદ્દન બિલ્લી જ થતી જોઈએ. જેમ્સ માર્ટિનો કહે છે એમ, “આપણે માટે અગમ્ય એવી દૂર જગ્યાઓએ અધી જાતની પવિત્રતાને ધરેલી મૂકવાની” વાત આ તો ધર્મ. પ્રકૃતિમાં જ કાયદાનું અધિરાત્ત્વ, અને કાયદામાં ઈશ્વરને હાથ, —એમ ત્યારે આપણે જોઈએ, ત્યારે જ આપણને આપણી આસપાસ વ્યાપેલી આ પ્રકૃતિમાં દિવ્યતા દેખાય, અને એ રીતે એની પાર જે છે તેને પહોંચવાનો આમ બોલી શકીએ.

(‘બિસીફ એન્ડ એસન’ પુસ્તકમાંથી)

‘લોડ’ સેન્ટુઅલ